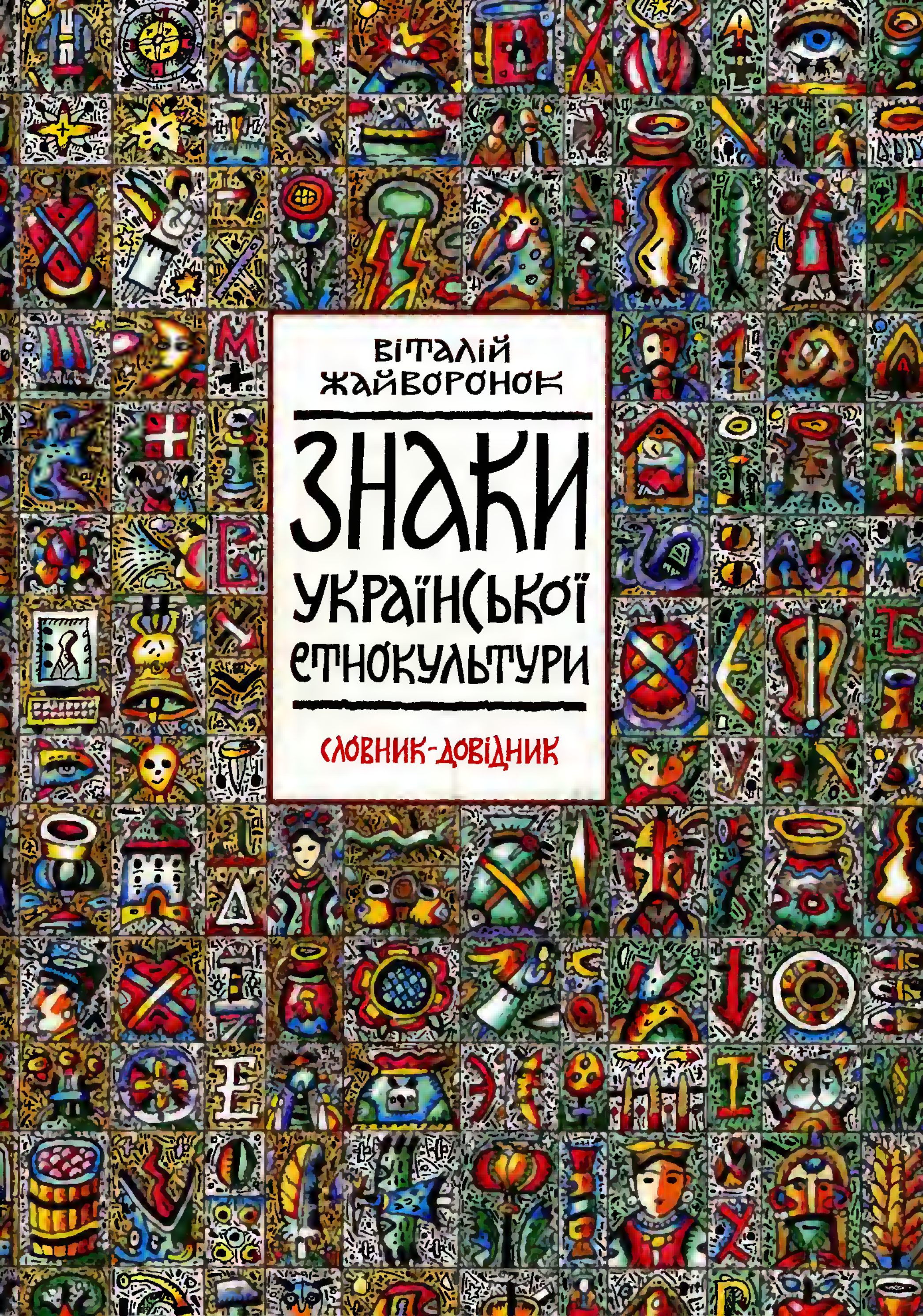

Віталій Жайворонок

# Знаки української етнокультури

Словник-довідник

*«Етносимволіка реалій, що оточують людину, виводить на знакові явища етнокультури, які живуть передусім у слові»*

*Автор*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМЕНІ О. О. ПОТЕБНІ

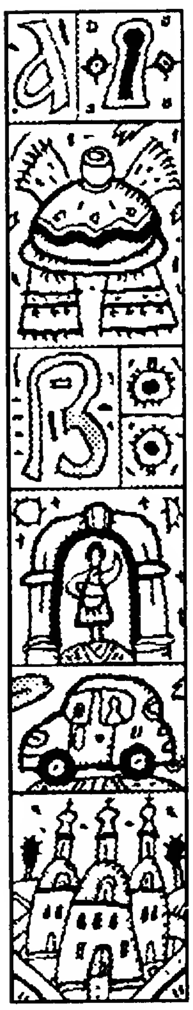

Віталій Жайворонок

# Знаки української етнокультури

Словник-довідник

Київ
Видавництво «Довіра»
2006

ББК 81.2УКР-4
Ж21

Словник включає розміщену в абетковому порядку українську лексику, яка в народній мові має різноманітний етнокультурний підтекст. Вона витлумачується, коментується та ілюструється фольклорними контекстами, а також характерними цитатами з класичної художньої та літописної літератури, Біблії, «Слова о полку Ігоревім» і т. ін. Реєстр словника вміщує окремі власні назви (передусім історичні, церковні, міфологічні, антропонімічні та географічні найменування), з якими тісно переплетені історична доля та світогляд українського народу.

Розрахований на широке коло освітян, а також на всіх, кого цікавлять глибини українського слова на тлі народної культури.

До словника включаємо також сталі лексикалізовані та фразеологізовані словосполучення етнокультурного змісту.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України*

Рецензенти:
*Б. М. Ажнюк*, доктор філологічних наук
*Н. В. Слухай*, доктор філологічних наук

Художнє оформлення *О. О. Міхнушова*

ISBN 966-507-195-5

*Моїм синам —*
*Вадимові й В'ячеславу — присвячую*

*Сказане чітко,*
*збудоване кріпко*
*переживе віки*

Народна мудрість

# Передмова

Одним із яскравих складників культури народу є його мова. Занурюючись своїм корінням у міфологічний світ давнього народного світосприймання, вона зберегла для нас багато воістину неперевершених зразків етносимволіки слова й виразу. Анімістична віра предків сповідувала культ одухотвореної природи, що й став основою первісного релігійного світогляду. Він включав три елементи: анімітизм — оживлення, анімізм — одухотворення та антропоморфізм — олюдинення. Для давньої людини все довкола жило, як і сама вона, все народжувалося й помирало. Ознаки цього світогляду пережили тисячоліття. Бачимо їх і сьогодні в народних піснях, казках, загадках, пареміях, поезії в цілому, а головне — спостерігаємо в нашій мові. Давні народні вірування сприймаємо не лише як вірування в давніх богів, а значно ширше — як природну господарську й духовну релігію, яка не зникла й з приходом християнства. Залишаючись двоєвірцем, народ розвиває свої давні світосприймання в міру розвитку власної культури, еволюції суспільних та господарських форм життя. При цьому залишається непорушною головна основа давньої віри — природопоклонство. Все, від чого залежала людина в своєму щоденному житті, продовжувало залишатися об'єктом якщо не поклоніння, то пошанування — небесні світила, земля, природні стихії, а також основні світи — рослинний, тваринний, мінеральний. Сама ж вона, як і раніше, продовжує бути центральною фігурою цього макросвіту, принаймні вважає себе такою.

З огляду на це видається продуктивним лексикографічний опис багатьох мовних одиниць, семантика яких має зазвичай глибинні етнокультурні нашарування. Етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури, які і є предметом усебічного (як лінгвістичного, так і енциклопе-

дичного) опису в статтях цього Словника. У переважній своїй більшості ці концепти стали константами української національної культури, що завжди живиться з невичерпних народних джерел.

## Будова Словника

Словник в абетковому порядку включає українську лексику, яка в народній мові має етнографічний, етнокультурний, етноісторичний, етнофілософський, етнопедагогічний, етногеографічний, етнопсихологічний, міфологічний, релігійний та інші національно-забарвлені смислові підтексти. Вона витлумачується, відповідно коментується та ілюструється різноманітними фольклорними контекстами, характерними цитатами з класичної художньої та літописної літератури, Біблії, «Слова о полку Ігоревім» та ін. При потребі подаємо словотвірні гнізда (перев. зменшено-пестливі утворення), етимології, в ілюстративній частині широко наводимо фразеологію. Включаємо також лексикалізовані та фразеологізовані словосполучення. Реєстр Словника вміщує окремі власні назви (передусім історичні, релігійні, міфологічні, антропонімічні та географічні найменування), з якими тісно переплітаються історична доля та світогляд українського народу.

Словник не має стилістичних ремарок. При потребі функціональне навантаження лексеми коментуємо словами *зменшений, пестливий, зменшено-пестливий, урочистий, іронічний, жартівливий, народнопоетичний, ужитковий* тощо. Словник насичений синонімічними рядами (стилістично часто найбільш полярними). Синоніми подаємо через знак рівності (=) у заголовних лексемах або як додаткові синоніми до того чи того значення основної реєстрової одиниці (одиниць), наприклад: **Вознесі́ння [Госпо́днє] = Знесі́ння = Уше́стя; Руса́лчин (Руса́льний, Ма́вський, На́вський, Мертве́цький) вели́кдень = Руса́льні ро́зигри = Руса́льник; а́їр = а́єр = гав'я́р = га́вір = татара́к = татарзі́лля = татари́ння = шува́р; ве́жа** — 1) = **ба́шта** (*див.*); **блава́т = блава́тас** — 1) тільки **блава́т = воло́шка** (*див.*); **четвери́к** — 1) ...; = **четвери́я** — четверо коней...

Відсилання у Словнику подаємо умовними скороченнями *див.* і *див. ще* (дивись [ще]). Це означає, що основну словникову статтю наводимо при опорному слові синонімічного ряду або ж тлумачення подаємо при обох лексемах, яким властива часткова перехрещеність синонімії, наприклад: **алфа́ві́т** *див.* **абе́тка, а́збука** *див.* **абе́тка** (тлумачення наводимо при синонімічному ряді **абе́тка = а́збука = алфа́ві́т); лемі́шка...** 2) *див.* **дід;** у статті **дід** подаємо: 9) старовинна народна страва, приготовлена з борошна і пшона

(різновид *лемішки — див.*); **Мела́нка...** 2) **ходи́ти з Мела́нкою** — обрядодія з гуртом парубків (один із них перевдягнений «Меланкою», решта перевдягнена «циганом», «дідом», «козою» та ін.), що ходять увечері під Новий рік з хати в хату, вітаючи господарів і співаючи обрядових пісень... (*див. ще* **коза́**4); у статті **коза́** подаємо: 4) **води́ти козу́** — старовинна святкова вистава-обрядодія на Різдво або під Новий рік, коли гурт парубків (один з них перевдягнений «козою») ходить з вітаннями по хатах, «коза» танцює під музику, хлопці співають обрядових пісень.

У Словнику користуємося умовними скороченнями: *пор.* (порівняй[те]), *ст.* (століття), *ст. ст.* (старий стиль), *р.* (рік), *рр.* (роки), *тис.* (тисячоліття), *н.е.* (наша ера) та ін.

Словник широко не подає граматичних ремарок, крім окремих випадків, наприклад: **го́луб** (*ж. голу́бка, голуби́ця*); **гуцу́ли** (*одн. ч. гуцу́л, ж. гуцу́лка*); **варе́ники** (*одн. варе́ник*). Усі слова, словосполучення і фразеологізми, включені до реєстру Словника, позначаємо наголосом.

Ілюстративний матеріал наводимо за першоджерелами. Паспортизацію не подаємо.

Словник включає близько 10 тисяч лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень.

Автор висловлює щиру вдячність рецензентам Словника за слушні зауваження і пропозиції, а також усім, хто давав цінні консультації та поради щодо формування його реєстрового матеріалу. Окремо виносимо велику подяку О. А. Дітель за допомогу в попередньому редагуванні матеріалів Словника.

## Джерельна база Словника

Крім наведеної нижче низки джерел, широко використано матеріали енциклопедичних та спеціальних словників і довідників, наукову та науково-популярну літературу, періодичні видання, авторські польові записи і спостереження.

*Балушок В. Г.* Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян.— Львів: Нью-Йорк, 1998.

*Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О.* Словник епітетів української мови.— К., 1998.

*Бидерманн Г.* Энциклопедия символов.— М., 1996.

*Боровський Я. Є.* Світогляд давніх киян.— К., 1992.

*Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.— К., 1992.

*Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології.— К., 1995.

*Войтович В.* Українська міфологія.— К., 2002.

*Воропай О.* Звичаї нашого народу: в 2-х книгах.— Мюнхен. 1958.
*Гнатюк В.* Нарис української міфології.— Львів, 2000.
*Голобородько А., Матвєєва Н.* Свята і святі України. Словник-довідник.— К., 1995.
*Головацький Я. Ф.* Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія.— К., 1991.
*Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета.— К., 1991.
*Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору.— Луцьк, 1996.
14. *Дмитренко М., Іваннікова Л.* та ін. Українські символи.— К., 1994.
*Етимологічний* словник української мови.— Т. 1.— К., 1982; Т. 2.— К., 1985; Т. 3.— К., 1989; Т. 4.— К., 2003.
*Золотослов:* поетичний космос Давньої Русі.— К., 1991.
*З примітивної культури.* Родовідки і розповіді Катерини Грушевської.— К., 1924.
*Іларіон, митрополит (Огієнко І. І.).* Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.
*Керой Х.-Э.* Словарь символов.— М., 1994.
*Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному досліджениі.— К., 1994.
*Кононенко В. І.* Словник символів культури України. — Івано-Франківськ, 2002.
*Космос* Древньої України.— К., 1992.
*Костомаров М. І.* Слов'янська міфологія.— К., 1994.
*Купер Дж.* Энциклопедия символов.— М., 1995.
*Лексична* картотека української мови при Інституті української мови НАН України.
*Лікарські* рослини. Енциклопедичний довідник / За ред. А. М. Гродзинського.— К., 1992.
*Лукінова Т. Б.* Мовна архаїка слов'янських замовлянь // Мовознавство.— 1998.— № 2—3.
*Лукінова Т. Б.* Числівники в слов'янських мовах.— К., 2000.
*Милорадович В. П.* Українська відьма. Нариси з української демонології.— К., 1993.
*Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології.— К., 1992.
*Онацький Є.* Українська мала енциклопедія.— Буенос-Айрес, 1957—1967.
*Плачинда С.* Словник давньоукраїнської міфології.— К., 1993.
*Потапенко О. І., Дмитренко М. К.* та ін. Словник символів.— К., 1997.
*Потебня А. А.* О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий.— СПб., 1865.
*Потебня А. А.* Слово и миф.— М., 1989.
*Приповідки* / Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир *С. Плав'юк.* — Едмонтон — Канада, 1997.
*Прислів'я* та приказки: у 3-х кн.— К., 1989—1991.
*Сапіга В. К.* Українські народні свята та звичаї.— К., 1993.

*Січинський В.* Чужинці про Україну.— Львів, 1991.
*Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей. Словник-довідник.— К., 1996.
*Скуратівський В.* Вінець.— К., 1994.
*Скуратівський В.* Місяцелік. Український народний календар.— К., 1993.
*Скуратівський В.* Покуть.— К., 1992.
*Словарь* української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка.— К., 1996—1997.
*Словесна* магія українців / Упор. В. Фісун.— К., 1998.
*Словник* мови Шевченка: у 2-х тт.— К., 1964.
*Словник* синонімів української мови: у 2-х тт.— К., 1999—2000.
*Словник* української мови: в 11 тт.— К., 1970—1980.
*Словник* фразеологізмів української мови.— К., 2003.
*Слухай Н. В.* Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005.
*Слухай Н. В.* Міфопоетичний словник східних слов'ян.— Сімферополь, 1999.
*Сосенко К.* Різдво-Коляда і Щедрий вечір.— К., 1994.
*Сумцов Н. Ф.* Личные обереги от сглаза.— Х., 1991.
*Ужченко В. Д.* Образи рідної мови. — Луганськ: Знання, 2005.
*Ужченко В. Д.* Східноукраїнська фразеологія.— Луганськ, 2003.
*Українська* минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.— К., 1993.
*Українські* замовляння / Упор. М. Н. Москаленко.— К., 1993.
*Українські* народні казки.— К., 1992.
*Українські* народні пісні: в записах Софії Тобілевич.— К., 1982.
*Українські* приказки, прислів'я і таке інше / Збірники О. В. Марковича та ін. / Уклав М. Номис.— К., 1993.
*Українські* прислів'я, приказки та порівняння в літературних пам'ятках.— К., 2001.
*Українці:* народні вірування, повір'я, демонологія.— К., 1991.

## Український алфавіт

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **А а** | **Б б** | **В в** | **Г г** | **Ґ ґ** |
| **Д д** | **Е е** | **Є є** | **Ж ж** | **З з** |
| **И и** | **І і** | **Ї ї** | **Й й** | **К к** |
| **Л л** | **М м** | **Н н** | **О о** | **П п** |
| **Р р** | **С с** | **Т т** | **У у** | **Ф ф** |
| **Х х** | **Ц ц** | **Ч ч** | **Ш ш** | **Щ щ** |
| **Ь ь** (знак м'якшення) | | **Ю ю** | **Я я** | |

# А

**абе́тка = а́збука = алфа́ві́т** — 1) сукупність графічних знаків, прийнятих у якій-небудь системі буквеного письма і розміщених у певному усталеному порядку; 2) **абе́тка** — власне українська назва азбуки, створена за вимовою перших двох літер алфавіту (*а, б);* у сполученнях: ***українська абе́тка*** — буквар; з***а абе́ткою*** — за порядком літер, прийнятих в абетці; 3) **а́збука** — слово походить від давньоруського *азъбукы,* запозиченого із старослов'янської мови, де перші дві літери звалися *аз* — «я» і *буки* — «буква». *Азбука — то початкова до мудрості наука* (прислів'я); *Учи азбуку — прийде хліб у руку* (приказка); 4) **алфа́ві́т**— слово, за походженням фінікійське (алеф — «бик», бет — «дім»), трансформоване в старогрецькій мові як *альфа* і *бета* (перші літери грецької абетки, звідси староукраїнська назва абетки — *альфабет),* а в пізнішій грецькій вимові — в сучасному його звучанні.

**абракада́бра** (від лат. — «заклинання, магічне слово») — незрозумілий набір слів, безглуздя; у своєму сакральному значенні прийшло до нас пізно (XVII ст.); за віруваннями, чародійна, сповнена великої магічної сили пісня відьом, яку співають, коли ті злітаються на шабаш до *Ли́сої горі́ (див.);* чаклуни твердять, що нібито з кожним звуком абракадабри з пекла вилітає по одному духу; в слові, гадали, захована сила зцілення від гарячки.

**А́вель** — за Біблією, син Адама і Єви, перша жертва «братерських» почувань; загинув молодим від руки брата Каїна, що не зумів перебороти у собі почуття заздрощів; символізує зраду близьких, безневинно пролиту кров; Є. Маланюк щодо сумної долі України-Русі переосмислює символіку братовбивства так: «Страшніш за радість дня, страшніш за все на світі Була убійникам Еллада наша — Русь, Як крадене ім'я, як знак духовних уз, Як те, що в їхню тьму пекучим світлом світить. І от за соняшність, за ясний усміх Муз, За молоко і мед, за плідне злото літа, За строфи Лесині, ці стріли Афродіти, Вони помстилися...».

**автокефа́льна церква** *див.* **це́рква2.**

**А́всень** *див.* **О́всень.**

**А́гнець Бо́жий** — 1) християнський символ Ісуса Христа (від давнього символу невинності вівці чи барана, особливо у порівнянні з вовком); 2) (з малої літери) тільки **а́гнець** (*ж.* ***а́гниця***) — про ченця (черницю); також зневажливо й іронічно — про покірну, лагідну, сумлінну людину. *Отець Кирило вдавав невинного, наче агнець* (А. Кримський).

**аґу́** (зменшено-пестливі — ***аґу́сі, аґу́сіньки;*** дієслово — ***аґу́кати*** у знач. «спілкуватися з немовлям») — традиційно вживається при звертанні до немовляти, щоб привернути його увагу, викликати усмішку, заспокоїти і т.ін. *Аґу! Івасю, аґу, не плач!* (Словник Грінченка); *Оксана з колиски взяла Маркуся, закутала в грубі полотняні пелюшки і чукикала на руках.— Ну, аґусі!* (С. Чорнобривець).

**Ада́м** — за Біблією, перша людина на Землі; у народі побутували дві основні версії створення людини — про постання чоловіка з праху і Божого духу («І дихнув Бог на Адама, і оживився»), а жінки — з ребра Адама, а також про уявлення Бога як Творця Всесвіту і створення ним людини з глини (у Біблії — з червоної глини); в одному з апокрифів ідея співвідношення власних координат людини зі сторонами світу, що визначають організацію простору (Космосу), символічно виводиться з історії найменування Богом першої людини: «И посла Господь ангела своего, повеле взять «азъ» на востоце, «добро» на западе, «мыслите» на севере и на юзе. И бысть человек в душу живу, нарече имя ему Адам»; у давньоєврейській мові лексема багатозначна — «людина», «чоловік», «глина», «земля», «червоний колір»; в українську мову слово ввійшло як календарне ім'я, яке пізніше обросло численними народними зменшено-пестливими варіантами — *Адамко, Адамонько, Адамочко, Адамик, Адамчик, Адамцьо, Адась, Адаська, Адасьо;* у сполученнях: ***ада́мова голова́*** — жовті зозульки, черевички (рослина); ***ада́мове я́блуко*** — кадик (у народі — борлак), а також райське яблуко; **ада́мові слі́зки** — горілка; ***від Ада́ма*** — з самого початку; ***в костю́мі Ада́ма*** — без одягу; ***за Ада́ма*** — дуже давно.

**адама́шка = адама́шок = єдама́шка = єдама́шок** — ґатунок старовинної шовкової тканини, а також вироби з неї; спочатку її виробляли в сірійському місті Дамаск (звідси походить і назва); в Україні відома з XV ст.; тканина була перев. багряного (рідше зеленого і блакитного) кольору з візерунками рослинної символіки; у народнопісенній творчості фігурує як символ багатства, пишноти, розкошів, незвичайності: «Дівчино моя, за твою ласку Скажу малювати тебе на адамашку...». *Де є твої, пане Саво, сукні, єдамашки, Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки?* (П. Чубинський); *Знімали з себе жупани, лудани, блаватаси й адамашки* (П. Куліш).

**Ада́мові ві́вці** *див.* **вівця́**2.

**аза́лія** — південна гірська рослина з великими квітами різного забарвлення; вирощується як декоративна, екзотична квітка; має дуже приємний запах; символ витонченої природної краси; ознака розкошів, пишноти; традиційний символ високої поезії. *Ось є гіацинти, нарциси і рожі, Азалії є запашні; Конвалії свіжі, фіалочки гожі...* (Леся Українка); *Зваба для очей, краса потворна п'яних орхідей, Азалій квіти й листя перемите* (М. Рильський).

**а́збука** *див.* **абе́тка.**

**а́їр = а́єр = гав'яр = га́вір = тата́рак = тата́рське зі́лля = татарзі́лля = татари́ння = шува́р[ник]** — багаторічна трав'яниста рослина з довгими мечоподібними листками й

гострим запахом; *лепеха́*; росте майже по всій території України по берегах річок і водойм, на болотах, болотяних луках, у балках; здавна використовується в народній медицині (ще запорожці гоїли рани й вереди, прикладаючи компреси, зволожені горілкою й присипані сушеним корінням аїру), а також як ритуальна зелень на купальські свята; рослині приписується охоронна сила від русалок, злиднів, потерчат, тому на Зелені свята її використовують як клечання і встромлюють під стріхи; надійним оберегом від злих сил вважався хрест із цього запашного зілля, м'яти і любистку, розміщений на покуті в Зелені свята; за легендою, рослина ця прийшла в Україну з татарськими ординцями, які завжди брали це зілля із собою в походи, вважаючи, що воно очищає воду; його коріння кидали в незнайомі водойми, щоб спокійно пити воду та напувати коней; у народній загадці символізує рибу: «Шуварова сестра, шуваром ішла». *Долина Хрещатого яру та Козяче болото густо заросли очеретами, аїром та дикими півниками* (З. Тулуб); *У Клечальну суботу в Сокоринцях за стародавнім звичаєм квітчали хати зеленим віттям, устеляли татаринням* (Ф. Бурлака); *Бодай тая річка шуваром заросла, Що мене, молодую, в чужий край занесла* (пісня); у сполученні: ***а́ір трости́новий*** — уживається як офіційна назва лепехи звичайної, яку в народі називають ще *і́рниця, шува́рник, саши́на.*

**а́йстра = га́йстра = га́йстер** — трав'яниста декоративна рослина з великими квітками різного забарвлення; дикорослі айстри використовуються в народній медицині; цвіте у липні-серпні; яскравий поетичний образ, уособлення журливої передосінньої й ранньої осінньої пори, пор. у В. Сосюри: «Для мене — айстра ти і сонечко осіннє, Без запаху краса і сяйво без тепла»; «Я для тебе в зеленому мареві трав Журну айстру сьогодні зірвав». *Опівночі айстри в саду розцвіли, Схилились і — вмерли... І тут, як на сміх, Засяяло сонце над трупами їх* (Олександр Олесь — в образі айстр поет подає мрійників-ідеалістів, яким не вистачає снаги боротися і які здаються тоді, коли їхні мрії можуть здійснитися); у термінологічних сполученнях: ***а́йстра альпі́йська*** (рідкісна в Україні рослина; трапляється тільки у високогір'ї Карпат, занесена до Червоної книги); ***а́йстра степова́*** (поширена в південно-західній частині України; у народі називають ще *івано́к*).

**ака́ція** — назва кількох видів посухостійких дерев або кущів з білими чи жовтими квітками; символізує дружбу, дружні, приятельські стосунки. *А де акація росте — там, так і знайте, в глибині під піском поховані родючі ґрунти. Отже, сміливо в тих місцях садіть виноград...* (О. Гончар); у сполученнях: ***бі́ла ака́ція*** — різновид акації — дерево з білим суцвіттям; використовується в народній медицині; мед із неї світлий, приємний на смак, має цілющі властивості; ***жо́вта ака́ція*** — різновид акації — кущ із жовтим суцвіттям; за народною прикметою,— «коли сильно пахнуть квіти жовтої акації, а довкола них густо в'ються комахи — на дощ і негоду».

**аконі́т** *див.* **то́я.**

**акрові́рш = акрости́х** — поетичний твір, у якому перші літери кожного віршованого рядка, прочитані зверху вниз, утворюють слово, словосполучення або речення; класичні зразки таких творів залишив український поет Леонід Глібов, наприклад: «Сидить хитра баба аж на версі граба. **О**й не злізу з граба! — дурить діток баба.— **В**ловіть мені тую курочку рябую, **А** я подарую грушку золотую» *(Хто баба? — Сова);* «**М**іж людьми, як пташка, в'ється, **У** людей і їсть, і п'є; **Х**одить старець, просить, гнеться, **А** у неї всюди є» *(Що за птиця? — Муха).*

**алати́р-ка́мінь** — прадавній символ присутності Бога у вигляді священного «живого каменя», що лежить далеко на Сході, у Вирії, а на ньому росте Дерево життя (*див.* **де́рево2**); під каменем перебуває Безсмертя душі людської, яким боги засівають землю; у народних замовляннях говориться: «Під тим каменем схована сила могутня, і тій силі кінця немає»; «Хто камінь-алатир зітре, той мій заговір пересилить»; за іншими повір'ями, на алатир-камені перебуває не лише богиня Всесвіту Лада (у християнстві замінена Богородицею), а й сам Перун (пізніше святий Ілля) зі своїми помічниками — духами весняних гроз, яких у народі називають Божим воїнством, або небесними силами.

**алеба́рда** *див.* **галяба́рда.**

**аліл́уя = алилу́я** — уживається у відправах іудейської і християнської релігій для вираження славлення Бога (означає буквально: «Хваліте Господа!»). *Кат лютує, А ксьондз скаженим язиком кричить: «Te deum! алілуя!..»* (Т. Шевченко); фразеологізм: ***співа́ти алілу́я*** — в іронічному або зневажливому смислі — надмірно вихваляти кого-небудь.

**Алла́х** — назва Бога в мусульманській релігії; фразеологізми — ***Алла́х його́ зна́є*** — невідомо; ***оди́н Алла́х зна́є (віда́є), одному́ Алла́ху ві́до́мо*** — ніхто не знає. *В глибину бездонну океану Аллах всезрячим позирає оком* (П. Куліш); *А вас, письменних, треба б бити, Щоб не кричали: «Ах! Аллах! Не варт, не варт на світі жити!»* (Т. Шевченко).

**алтаба́с = альтемба́с** — різновид старовинної парчі, суцільно затканої срібними нитками; символізує розкіш, багатство. *Срібним альтембасом стін не обіб'ю* (Я. Щоголев); [Купець:] *Прийми від нас цей адамашок злототканний, Ці килими, китайку, алтабас* (І. Кочерга).

**алфаві́т** *див.* **абе́тка.**

**а́льфа** — грецька назва літери А (у давніх євреїв означала Голову, Провідника, тобто символізувала усякий початок); фразеологізм: ***а́льфа*** і ***оме́га*** — початок і кінець (від усвідомлення Бога як початку й кінця всьому, що є на Землі й у Всесвіті); Ісус Христос в Апокаліпсисі від Іоанна говорить: «Я Альфа і Омега, початок і кінець...».

**амво́н = амбо́н = амбо́на** — підвищення в церкві перед Царськими вратами, з якого виголошуються проповіді; символізує вищість духовного над буденним, матеріальним. *Поучали з церковної амбони рідних братів чужою мовою* (П. Куліш); *А яка то буде радість для народу, коли з висоти церковного амвона залунає, на зло ворогам, на щастя нам, рідною мовою Боже слово!* (М. Стельмах).

**амети́ст** — коштовний самоцвіт винно-фіалкового кольору; за дав-

німи віруваннями, на обручці, що дав Діві Марії Йосип, був цей самоцвіт, тому й досі служить символом дівочої скромності й самовідречення; в «Ізборнику» Святослава 1073 р. фігурує в списковi символічних самоцвітів. *На шовкових трав киреї розцвітають орхідеї,.. і дзвіночки-аметисти, і дрібна чотирилиста конюшинка запашна, і та дівчина струнка* (У. Кравченко).

**амі́нь** — 1) (від давньоєвр. «хай буде так!», «істинно так!») уживається як заключне слово в молитвах, проповідях; правильно, істинно; за народними переказами про створення світу, «коли Бог поскидав чортів з неба, чорти летіли до землі сорок діб, коли ж Бог сказав «амінь!», то де котрий з них був, там і зостався: у воді — водяник, у лісі — лісовик, у болоті — болотяник» і т. д. *Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь!* (Біблія); *Настане Пилипівочка, то не гуляйте, молітеся, та й в скриню добре дбайте, — амінь! — так закінчив свою проповідь Моссаковський* (І. Нечуй-Левицький); 2) у загальномовному вживанні — кінець, усе скінчено; замикає словесну формулу, за народним виразом, «тридев'ятьма замками, тридев'ятьма ключами»; часто використовується у народних сказаннях, повістях, замовляннях, заклинаннях; закінчити цим словом замовляння — це й знешкодити хворобу, й захиститися від нечистої сили. *Амінь тобі буде* (М. Номис — як побажання смерті); *Ти ж під тином, Сумуючи, у бур'яні Умерла з голоду. Амінь* (Т. Шевченко).

**амуле́т** — невеличкий предмет-оберіг, талісман, який носять при собі (здавна це зображення звірів, птахів, мечиків, сокирок, ложок, підвіски-сережки у вигляді кружала — *лу́нниці*, підвіски-бубонця́ біля пояса, хрестиків та ін.); звичай носити амулети сягає культу предків, коли покійникові в могилу клали речі, якими він володів за життя; власники амулетів вірять у їхню чудодійну захисну силу, тому їх ще називають *обере́гами; див. ще* **берегиня**5.

**анало́й** — у церкві — високий, з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, богослужбові книги тощо; у православних церквах звичайно бувають три аналої: головний посеред церкви навпроти Царських врат і два менших — праворуч і ліворуч перед іконостасами з іконами Спасителя і Богоматері; на менших лежать зазвичай ікони; при головному аналої відправляють деякі служби Божі — вінчання, молебни, панахиди. *Отець Палладій сидів коло низького аналоя* (І. Нечуй-Левицький); *Молодих обкрутили навколо аналоя, наділи їм вінчальні обручки* (О. Полторацький).

**ана́фема = ана́хтема = ана́хтем** (з грецьк. anathēma — «прокляття», «відлучення») — відлучення від церкви, прокляття; уживаються також як лайливі слова, оскільки ритуал здавна водночас служив народним правовим обрядом громадського осуду (звичайно за вбивство, крадіжку, підпал, насилля, блуд, зловживання владою); для анафеми вибирали місце на краю села, на перехресті доріг, а час — ближче до свята (це посилювало прокляття); на обряді міг бути присутній і священик, який першим кидав камінь на землю і виголошував прокляття. *Анахтем вічний — Турн пропав!* (І. Котляревський); *Я твоєю головою, анахтемо, звелю*

*прочистити комин* (Н. Рибак); фразеологізм: ***віддава́ти (піддава́ти, передава́ти) ана́фемі*** — проклинати, осуджувати, таврувати. *Ми вже й проклинали тих грішників окаянних, анафемі їх привселюдно у храмі Божому передавали і з ганьбою великою виганяли з монастиря* (І. Микитенко).

**а́нгел = а́нгол = я́нгол** (з грецьк. aggelos — «вісник»; зменшено-пестливі — ***ангело́чок, ангеля́, анголя́, анголя́точко, янголя́)*** — 1) у релігійному культі — надприродна істота, посланець, вісник Бога; оберігає людей, є посередником між ними й небом; зображують зазвичай у вигляді юнака з крилами; у кожної людини є свій ангел-охоронець; коли дитина всміхається уві сні, це означає, що на неї дивиться ангел; між ангелом-охоронцем і дияволом-спокусником завжди ворожнеча; для заспокоєння людина завжди має таку молитву: «Ангеле мій, охоронцю мій! Збережи мою душу, зміцни моє серце на всяк день, на всяк час, на всяку хвилину. Вранці встаю, росою вмиваюся, пеленою Спасового Пречистого образу втираюся. Ворог-сатана, відійди від мене на сто верст — на тисячу! На мені є хрест Господній! На тому хресті написані Лука і Марк, і Микола-мученик: за Христа мучаються, а за нас Богу моляться. Пречисті замки ключами замкнені, замками запечатані, нині, і прісно, і на віки віків. Амінь!»; людину називають часто грішним ангелом (не-ангелом), тому кажуть: «Чоловік не ангел, щоб не согрішив». *Над тим дитям три анголи дихали* (П. Чубинський); *В четвер почули ми, що вмерла* [Одарочка]. *Побігла я туди: вона вже на столі... І така ж вона хороша лежала, як ангелятко Боже* (Марко Вовчок); *Отож і спить собі дитина, Мов ангеляточко в раю* (Т. Шевченко); *На іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи* (І. Нечуй-Левицький); *Здається, двоє неповинних янголят злетіли з самого неба, усілися у невеличкій хатці, на невеличкій постельці і завели свою голосну і радісну пісню...* (Панас Мирний); 2) = **а́нгел-храни́тель (-хорони́тель)** — зірка як охоронець будь-якої людини; дістається кожному при народженні (звідси *день а́нгела (я́нгола)* — іменини) і постає на небі; коли людина вмирає, її зірка спадає з неба (бажано перехреститися, побачивши коли це сталося); взагалі захисник, заступник, охоронець; у народній афористиці служить компонентом антитези «ангел — чорт», тобто «добро — зло», наприклад: «І з янгола можна зробити чорта», «Був би ангел, коби не роги», «Ангельський голосок, а чортова думка»; у переносному розумінні — про людину (перев. жінку), що відзначається красою чи добрістю, лагідністю або зробила чи робить кому-небудь щось гарне, приємне. — *А знаєш, Густочко, пан Борис для молодих женщин небезпечний чоловік!.. Так що я буду твоїм добрим ангелом і заберу його від тебе* (І. Франко).

**андара́к** — старовинний одяг — спідниця (літник) з вовняної або напіввовняної саморобної тканини червоного кольору; тканина в поздовжні смуги або в клітку; на Поліссі — спідниця зі смугастої саморобної тканини.

**Андрі́й** — 1) **Андрі́й Первозва́ний** — один із дванадцяти апостолів, брат Петра, першим (звідси — *Первозва́ний)* покликаний Ісусом Христом у коло учнів; за переказами, в I ст. н. е. проповідував християнство в Царгороді балканським і слов'янським народам, дійшов до місць, де в майбутньому виникли Київ і Новгород, благословив ці місця, тому Київська Русь вбачала у ньому покровителя руської державності; за легендою, нібито приплив на східнослов'янські землі Дніпром, пристав до *Ли́сої гори́ (див.)*, викопав у лісі криницю і сказав: «Буде колись із неї пити мир хрещений»; у староукраїнському літопису знаходимо такий переказ: «Андрій навчав у Синопі: коли прийшов до Корсуня (Херсонеса Таврійського), побачив, що з Корсуня близько до Дніпрового гирла. І пішов у Дніпрове гирло. Відтіль поплив угору Дніпром та принагідно прийшов і став під горами на його березі. Вставши вранці, сказав до учнів, що були з ним: «Бачите ці гори? На горах цих засяє благодать Божа і буде город великий, і багато тут церков Бог побудує»; 2) **Андрі́я (Андре́я)** — за церковним календарем, день Апостола Андрія Первозваного — свято на честь святого Андрія, що припадає на 30 листопада/13 грудня; святого Андрія в народі вважають покровителем дівчат, які в цей день ворожать, гадають на своє майбутнє, заклинають; для цього здебільшого використовують спосіб гадання балабушками: одна з дівчат, набравши в рот води, приносить її в хату й виливає в тісто; балабушок роблять за кількістю дівчат і кладуть на ослони парами; коли балабушки розкладені, до хати впускають собаку, який зовсім не їв цього дня; дівчина, чию балабушку собака схопить першим, раніше за всіх вийде заміж; якщо чиюсь балабушку не з'їв собака, та не вийде заміж цього року; в «Андріївський вечір» улаштовували «кусання» калити; підвішений пшеничний круглий корж, густо помазаний медом, хлопці верхи на коцюбі намагаються ухопити зубами, щоб укусити; при цьому вони приказують: «Їду, їду калиту хапати!»; це частіше не вдається, тому «кусання» супроводжувалося звичайно сміхом, жартами; по забаві сідають усі їсти вареники, але обережно, бо дівчата в один з них кладуть неїстівну начинку, наприклад, вовну; з'їдають і рештки калити; *див. ще* **вечорни́ці, калита́**1,2. *На Андрія робиться дівицям надія* (приказка); *Я, святий Андрію, конопельки сію, дай же, Боже, знати, з ким буду весілля грати* (приповідка); *Андрію, Андрію, конопельки сію, спідницею волочу, заміж вийти хочу* (співанка); *Святий Андрію, на тебе конопельки сію, дай, Боже, знати, з ким буду весілля грати!* (М. Номис); 3) (від грецьк. andrelios — «мужній, хоробрий»; пестливі — ***Андрі́йко, Андрі́єчко, Андрі́єнько, Андрі́йчик, Андрі́єць, Андрі́йцьо, Андру́сь, Андру́сик, Андру́сенько, Андру́сечко, Андру́шко***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; в народній афористиці виступає об'єктом гумору й іронії, — «Андрій за всіх мудрій, продав халупу, сам уліз у дупло», «Куме Андрею, не будьте свинею!», «Засмійся, Андрійку, дам тобі копійку», «Їж, Андрушку, юшку, бо м'ясо дороге», «З нашого Андрушка ні м'яса, ні юшки», «Обійдеться Андрушка без того кожушка»; у на-

родних піснях (ліричних та обрядових) ім'я в усіх його різновидах оспіване з ніжністю і любов'ю. *Ой скажіте, добрі люди, чим Андрій хворіє, На роботі — замерзає, коло миски — пріє* (коломийка). *У Андрійка кінь вороненький, Перескочив хмиз зелененький. — Ой їдь, Андрієчку, да й не становись* (пісня); *Зеленая рутонька жовто зацвіла, Ой десь мого Андрійця довго нема* (пісня); *Як заїде Андрійцьо з боярами, То витовче сад-виноград, гей!* (пісня); *Ой із гори високої летить біле гуся, Нікого так не люблю, як того Андруся* (пісня); *Молодий Андрусенько поклін б'є* (пісня); *Ой мала я хлопця, хлопця Андруха, Андруха* (пісня); *Андрусик встав і кинувся до дяді, І почоломкався старий Лука* (А. Малишко).

**андрогіни** — міфічні істоти, які самі себе породжують; комплекс андрогіна пояснює стійку парність міфологічних і фольклорних персонажів (як богів античного пантеону, так і давньоукраїнських — Купала, Марени, Коструба-Кострубонька, Сонця, які уявлялися то в чоловічому, то в жіночому образах); це саме стосується й тварин (коза-козел, лис-лисиця, вовк-вовчиця); пор. також травестовані ряджені в різдвяних обрядодіях, а також стійку пару Маланка—Василь.

**Андрóнів день** — народна назва церковно-календарного дня 12/25 жовтня; народжений цього дня дивиться на свою зорю: чи не впала вона, чи не змахнув її Андрон-вартівник, котрий «небосхил замітає, ключем височінь відмикає».

**анекдóт** — коротке жартівливе (здебільшого вигадане) оповідання про яку-небудь смішну подію; особливе місце займають народні анекдоти, в основі яких лежать кумедні вигадки, події або пригоди; стягнені анекдоти лягли в основу народних афоризмів, наприклад: «Вставай, тату, вечерять!» — «А хліб є?» — «Ні, немає!» — «Вечеряйте ж, дітки, я щось розіспався!»; «— Нащо ті чоботи? Январ, май — і літо, проходжу й босий! — казав циган, притупцюючи від холоду»; «Найшов батько гроші та й каже: «Хто рано встає, тому Бог дає!».— А син каже: «Овва, той іще раніше встав, що загубив!».

**анімíзм** (від лат. animus — «душа», «живе») — різновид первісної релігії з вірою в існування душ і духів, що нібито управляють всім матеріальним світом; в основі первісного релігійного світогляду наших предків був культ природи як живої істоти; в основі дохристиянських вірувань лежало одухотворення всього довкілля: сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірина, каміння, дерева, вітер, зілля тощо — все живе, має свою душу, людиноподібне; цим просяк і розвиток мови; вислови «сонце сходить, заходить, встає, сідає»; «ударив грім», «буря виє», «вітер свище», «хмари пливуть, насувають, купчаться» — мовні продукти анімістичного світогляду, хоч уживаються сьогодні поза своїм колишнім змістом як трафаретні; анімістичним був світогляд і автора «Слова о полку Ігоревім» (у ньому природа постає живою, одухотвореною); анімістичний світогляд залишив великий слід у поетичній творчості, наприклад, у формі персоніфікацій, або уосібнень.

**Áнни день** *див.* **Гáнни день**.

**áнти** — східнослов'янські племена, які в IV—VI ст. заселяли територію між Дністром і Дніпром;

М. Грушевський допускає ототожнення антів з предками українського народу; візантійський письменник і цісар Маврикій (VI ст.) пише: «Словени і анти мають однаковий спосіб життя, однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються намовити себе під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі... Уступають радше перед силою, аніж подарунками»; С. Килимник пише: «Углиблюючись у наші веснянки-гаївки, ми мусимо пригадати, що вони створені близько IV—VI ст. (а може, й раніше) нашими прапращурами антами».

**Антибо́г** *див.* **сатана́**.

**анти́пко** — у народній уяві — чорт, якому дверима відбито п'ятки, через що він шкутильгає; уживається також як лайливе слово; у народі вважають, що антипко виключовується з курячого зноска. — *Ну, ну, ти, антипку! Цур тобі та дзусь!* (І. Франко); *Якого антипка кричиш?* (І. Франко); *Ходили перекази, що в негоду в річці товчуться антипки, чорти тобто, ловлять русалок, аби кохатися з ними* (М. Олійник).

**анти́христ = анци́христ** — (також з великої літери) у християнській релігії — противник Христа, який нібито з'явиться перед кінцем світу для боротьби проти Христової церкви; за Євангелієм, перед кінцем світу народиться антихрист, прийде цей нечестивець до Єрусалима і воссідатиме в церкві подібно до Бога; взагалі уосібнення духа зла, що протиставляється духові добра; уживається також як лайливе слово (звідси *анцихрист те знає* «чорт (біс) його знає»). *Розказує* [дяк], *яке то лихо людям буде, як народиться анцихрист* (Г. Квітка-Основ'яненко); — *Варвар, деспот, антихрист! Украв мою дочку! Осиротив мене навіки!* (І. Нечуй-Левицький).

**Анто́н-Перези́мник** — народна назва церковно-календарного дня Преподобного Антонія Великого, що припадає на 17/30 січня; казали: «Антоніна-Перезимня — зимі половина», надаючи святому жіночого образу; за прикметою, — біжать небом величезні хмари, вістря яких звернуте на північ, — потепліє.

**анци́болот = анци́болотник = анци́бол** *див.* **боло́тник**.

**Апока́ліпсис** — остання книга Нового Заповіту, написана святим євангелістом Іоанном; описує в загальних образах останні дні світу, прихід антихриста та різні катастрофи, що супроводять ці останні жахливі дні; символізує вселенську катастрофу.

**апо́крифи** (від грецьк. apokryphos — «таємне, заповідне») — велика група християнського епосу, пов'язана із сюжетами Святого Письма, Житіями святих, версіями першопочатку світу тощо; одна із давніх українських легенд-апокрифів розповідає: «Бог виліпив людину з глини та й поставив сушитися, а собаці наказав стерегти її; собака довго стеріг, але потім заснув; диявол підгледів це, підійшов до людини, розірвав їй груди і наплював туди; побачивши це, Бог удихнув у людину живу душу; так у людину було закладене Боже й дияволове, і вона й тепер, кашляючи, харкає»; до апокрифів належать «Волховник» (XV ст.) як збірник народних прикмет, «Ранник» (XIV—XV ст.) як збірник передбачень, «Зелійник» як опис чарівних і цілющих

трав, «Колядник» (XIII—XV ст.) як книга прикмет, «Лунники» (XV, XVII ст.) як книги ворожінь, «Чарівник» як книга сказань та ін.

**апо́стол** — 1) за євангельськими переказами — кожен з дванадцяти учнів Ісуса Христа, яких він послав проповідувати своє вчення; Його учнями були: Петро, Андрій, Яків Старший, Іоанн Богослов, Пилип, Варфоломій, Матвій, Хома, Яків Алфеєв, Тадей, Симон Зилот, Іуда Іскаріот; до апостолів зараховують і «апостола язичництва», який не знав Ісуса Христа в його земному житті, але має особливі богословські заслуги, — «вчитель всесвіту» Павло. *І слово Із уст апостола святого Драгим єлеєм потекло* (Т. Шевченко); *Чомусь пригадалося євангельське оповідання, як апостол Петро зрікся Христа* (З. Тулуб); 2) у переносному розумінні — гарячий послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї тощо. *І день іде, і ніч іде. І голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки* (Т. Шевченко); 3) церковна книга, що містить «Діяння апостолів» і їхні «Послання»; перший друкований «Апостол» в Україні вийшов 1754 року у Львові в друкарні І. Федорова. *Джериха розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав Апостола у церкві* (І. Нечуй-Левицький).

**Аре́й** — у давньослов'янській міфології — бог війни, син великого бога вогню Неба-Сварога і Матері-Землі; поклонялися мечу Арея (про це пише Геродот) як святому образу самого бога, який навчив людей виготовляти зброю і боронити рідну землю від ворогів; про один з мечів Арея, який був у володінні Атилли, ватажка гунів, розповідає історик Йордан (VI ст.): «Той меч королі Скіфії вважали святим».

**а́рка** — символ небесного склепіння, по якому рухається небесне світило; ідею руху віддавна виражали три Сонця (або «Сонце світлетрисвітле, Троян (три Яни) — бог сонця): Сонце, що сходить, Сонце опівдні і Сонце, яке заходить,— ранок, полудень і вечір. *Внизу, під широко розкинутим гіллям величезного дуба — глибока арка брами, входу до княжого двору* (І. Кочерга).

**арка́н** — 1) довгий мотузок із зашморгом із кінського волосу на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин, закидаючи при ловах петлю на шию; татари ловили арканом людей у ясир. *Еней і сам так розходився, як на аркані жеребець* (І. Котляревський); *Влучно кинутий аркан раптом сплутав йому руки, і хлопець звалився на землю* (З. Тулуб); 2) гуцульський чоловічий танок, у якому танцюристи, становлячись один за одним, роблять довгий ланцюг, а потім єднаються в коло, розходячись і звиваючись. *Аркан танцювати* (І. Франко); *Тут, біля Дніпра, гуцули танцювали свій славетний аркан, вихровий танець карпатських богатирів* (С. Журахович).

**аркебу́з** — старовинна довга рушниця, що мала гак, яким спирали її на мур, як і *гаківни́цю (див.)*; називали ще півгаківницею.

**а́рніка** — висока багаторічна трав'яниста рослина з жовтими квітками; широко використовується в народній медицині; у народі її називають *а́рником, скусівнико́м, ча́рником, а́нгельським зіллям*; горілчаний настій квіток арніки використовують для швидкого загоювання

ран, а також при лікуванні серцевих хвороб; за легендою, за допомогою цієї рослини князь Данило Галицький вилікувався від «дихавиць» за 40 днів і ночей; князь хотів щедро нагородити цілителя, але коли кинулися його шукати, то не знайшли (очевидно, пішов у гори чарівне зілля збирати, адже арніка водиться перев. в Карпатах).

**Арта́нія** — за припущенням, одна із першоназв стародавньої України; за різними джерелами, її варіантами були *Ара́тта, Ората́нія, Оріа́на*; її символом були золотий плуг і ярмо, які згодом стали емблемою скіфів-сколотів; *див. ще* **о́рій.**

**Арте́мів день** — народна назва церковно-календарного дня 20 жовтня/2 листопада; вважалося в народі, що на захист народженого в цей день стає мати звірів — вовчиця; іменинник — близький за духом лісові, звірам, птахам.

**арха́нгел** — у християнській релігії — ангел найвищого рангу; припускають, що їх сім; у Святому Письмі є згадка про трьох із них: *архистратига Михаїла* (*див.* **Миха́йла**1), який переміг Сатанаїла і загнав його в безодні пекла; *архфнгела Гавриїла (див.)*, який сповістив Захарію про народження Іоанна Хрестителя, а Діву Марію про народження Ісуса; архангела Рафаїла, який супроводив Товію в пустелі; інші чотири — це Уриїл, Салафіїл, Ієгудиїл, Варахіїл. *Бачить же Бог, бачить Творець, Що мир погибає, Архангела Гавриїла В Назарет посилає* (Т. Шевченко); *Потім дяк знайшов десь у дзвіниці дерев'яного змія, з-під старинної статуї архангела Михаїла* (І. Нечуй-Левицький).

**архідия́кон** — старший диякон, який служить при митрополії. *Урочистим гулом гудуть дзвони. Сорок і ще чотири могутні київські ієреї на чолі з митрополитом в сяючих ризах, з масою розкішного волосся, диякони з кадилами й кропилами, протодиякони із своїми атрибутами, архідиякони, що рикали громовим риком,— хресний хід рушив з собору через знамениту браму на площу* (О. Довженко).

**архієпи́скоп** — духовне звання, середнє між єпископом і митрополитом, а також особа, що носить це звання. *«Історію русів» приписують архієпископу Георгієві Кониському* (М. Рильський).

**архієре́й = архіре́й** — у православних християн — представник вищого духовенства. *Горе вам, Учителі архієреї* (Т. Шевченко); *Архієреями ставлять ченців з протоєреїв удівців* (І. Нечуй-Левицький).

**архімандри́т** — у православній церкві — найвище духовне звання в ченців; почесний титул настоятелів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій, глав духовних місій, а також особа, що має цей титул, настоятель монастиря. *З монастиря святого У золоті, аж сяє, Сам архімандрит виходжає* (Т. Шевченко); *Саме тоді кияни обрали архмандрита Петра Могилу за митрополита* (І. Нечуй-Левицький).

**архістрати́г** *див.* **Миха́йла**1.

**арши́н** — давня східнослов'янська міра довжини, що вживалася до запровадження метричної системи; дорівнює 0,74 м; також лінійка, прут такої довжини. *Зимою були великі сніги, так деінде закидало, що аршинів у три було* (Г. Квітка-Основ'яненко); фразеологізми:

***міряти на свій аршúн*** — оцінювати кого-, що-небудь тільки зі свого погляду; ***ніби (немóв) аршúн проковтнýв*** — про того, хто тримається неприродно прямо, виструнчено; ***під аршúн [стáти]*** — іти до війська (так говорили, коли забирали хлопців до царського війська, передусім міряючи їхній зріст аршином). *Усі невлад, усі назад, В усіх доля — мати. А у вдови один син, Та й той якраз під аршин* (Т. Шевченко).

**Аскóльд і Дір** — київські князі (2-а пол. IX ст.), які, за деякими писемними відомостями, були нащадками Кия, а за літописною версією, — дружинниками Рюрика; близько 860 р. очолили руську військову дружину під час першого походу на Константинополь; за літописом, близько 882 р. були вбиті за наказом князя Олега.

**Аскóльдова могúла** — місцевість на схилах Дніпра (нині — частина паркового комплексу) в Києві, де, за літописом, були вбиті київські князі Аскольд і Дір; першого з них нібито поховано на місці загибелі, звідки назва; тут також поховано загиблих під Крутами київських студентів, що повстали на захист УНР. *На Аскольдовій могилі Поховали їх — Тридцять мучнів українців, Славних, молодих... На Аскольдовій могилі Український цвіт!* (П. Тичина).

**áспид** *див.* **гáспид.**

**астрáльний культ** — культ небесних світил; поклоніння зіркам і всім космічним явищам, віра у зв'язок усього на землі з небесними світилами; про такий культ праукраїнців свідчать археологічні знахідки — розетки, хрести, свастики, трикветри, що вказують на стародавній культ сонця; про цей культ свідчать тексти давніх колядок, наприклад, у запису Є. Желехівського: «Ой як то було з початку світу, Як ще не було неба, ні землі? Ой, на морі одна павутинка, На тій павутинці три товариші: Єден товариш — яснеє сонечко, Другий товариш — ясний місяченко, Третій товариш — дрібний дощенько»; у запису П. Куліша: «А в нашого Пана-Отця Золотії ворітця, Перед тими ворітьми Стоять столи заслані. А за тими столами Стоять янголи рядами» (Пан-Отець — очевидно, Сонце); весільні пісні засвідчують уподібнення молодих до небесного подружжя — Місяця та Вечірньої Зорі, а їхніх батьків — до батьків усесвіту — Неба і Землі: «Слала зоря до місяця: — Ой місяцю, товаришу, Не заходь ти раній мене, зійдемо обоє разом, Освітимо небо й землю»; головним астральним богам у давній Україні були присвячені дерева, птахи, тварини: дуб — Перуну і Сонцю, ясен — Перуну й Арею, береза — Ладі, клен — Полелю та ін.

**астролóгія** — вчення про небесні світила, зокрема зірки, за якими можна відгадати долю людини й перебіг різних подій людського життя; вірування про зв'язок зірок з долею людини поширені ще з дохристиянського часу: вірили, що «зірки — це душі покійників», які відзначалися праведним життям на землі; були й протилежні вірування, що це «грішні душі, які Господь поставив на небо спокутувати свої гріхи»; але більше вірили в те, що кожна людина має свою зірку; як тільки людина народжується, Бог засвічує свічку на небі; для безгрішних зірка горить ясним чистим світлом; умирає людина — її зірка гасне.

# Б

**ба́ба** — 1) (пестливі — ***бабу́ня, бабу́нечка, бабу́ся, бабу́сенька, бабу́сечка, ба́бця***) мати батька або матері; жартують: «Ми собі родина, бо твій дідо моїй бабі раз у шапці приніс грибів», «Син бабі вуйко»; у давніх українців — одне з найстаровинніших божеств: мати-предкиня, берегиня, охоронниця, покрова, хранителька родинного вогнища; з її ушануванням постав культ Матері, згодом Богині. *Ждала баба онукового книша, та вилізла й душа* (прислів'я); *Поки жива бабуся, я нікого не боюся* (приказка); *Кругом столу дітвора, Пестить бабця їх стара І онукам самі ласі Подає шматочки м'яса* (М. Шпак); 2) стара жінка; дружина діда; загальнослов'янське слово позначає взагалі жінку (перев. стару); використовується в народній культурі на позначення міфологічних персонажів, хвороб, атмосферних явищ, астрономічних об'єктів, календарних дат, ритуальних предметів; часто протиставляється дідові або виступає з ним у парі (пор. у казці: «Жили собі дід та баба, і була в них курочка ряба»); також обов'язкові персонажі рядження; цим словом називають жіночих демонів: ***лісова́ ба́ба*** — дружина лісовика, ***ба́нна ба́ба*** — дух лазні, ***залі́зна ба́ба*** — дух, що живе в кукурудзі, ***жи́тня ба́ба*** — польовий дух. *Була колись баба дівкою, та давно* (приказка); *Баба без діда — як борщ без хліба* (приказка); *Кортить бабі скоринки, та не вгризе* (приказка); *Сердилась баба на діда, а дід того не відав* (М. Номис); 3) (збільшено-зневажливі — ***баби́ще, баби́сько***) народнорозмовне — взагалі жінка; у народі сварливу, підступну, язикату, злу жінку (незалежно від віку) часто порівнюють з чортом (дідьком, бісом), взагалі з нечистою силою, тому звуть *язіба́бою* і кажуть: «Чорт і баба — одна рада», «То така баба, що й дідька не треба», «Де диявол нічого не вдіє, там бабу пошле», «З бабою і дідько справу програв», «У баби язик, як у чорта мітла», «Що біс, що баба — одна у них мама». *Де баб сім, там торг зовсім* (М. Номис); *Не пхай бабі пальця в рот* (І. Франко); *У баби язик — як лопатень* (М. Номис); *Баба з воза — коням легше* (прислів'я); *Господи, благослови стару бабу на постоли, а молоду на кожанці* (М. Номис); *Як вийшла бабище старая, Крива, горбатая, сухая* (І. Котляревський); 4) жінка, що приймала дітей під час пологів і справляла рожаничний бенкет як своєрідну жертву Пречистій Діві (раніше богині Мокоші та рожаницям); бабина робота вважалася Божою працею; повитуха знала безліч замовлянь від недоброго ока,

зналася на зіллі, яким користувалася при підготовленні першої купелі, обсушувала дитину біля домашнього вогнища; також у сполученнях: ***ба́ба-[с]повиту́ха, ба́ба-пупорі́зка, ба́ба-бра́нка, бра́нна ба́ба***; в народі існує прикмета, за якою сповитусі-покійниці кладуть до труни пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли бабувала. *Баба винувата, що дівка черевата* (приказка); *Де багато баб, там дитя без пупа* (М. Номис); 5) злидарка. *Баба в торбу візьме* (приказка, якою лякають дітей); 6) відьма, знахарка, чарівниця, ворожка, шептуха; у народній творчості з такою жінкою пов'язують передусім ворожіння, чарування, пор. у пісні: «Ой приходю я з відрами до криниці. Здибає мене три баби-чарівниці. Ой одна баба, що корови чарує, А друга баба, що мешканнячко псує, А третя баба із чорними очима, Ой вона ж мене із милим розлучила!»; старе слово *бабкати* означає «шепотіти», «ворожити». *Надвоє баба ворожила: або вмре, або буде жива* (прислів'я); *Бог поможе, то й баба поможе* (прислів'я); *Сто баб — сто лік* (приказка); *Я баба шептуха од злого духа;* 7) **Ба́ба-Яга́ = Яга́ = Ба́ба-Юга́** — у дохристиянських віруваннях — богиня смерті (називають ще *Язя, Йо́га, Єге́ра*); мешканка потойбічного світу; живе у хатинці на курячих ніжках як межі двох світів; традиційний персонаж дитячої казки як лихої баби, небезпечної для дітей, котрих хоче поїдати; взагалі у народних казках — потворна і зла чарівниця, зла істота, стара відьма; також персоніфікація дуже лютої зими; у народі відома з дуже давніх часів (слово *яга*, можливо, споріднене з литовським ánris — «гадюка, уж»; давня *язя* — «чарівниця»); у переносному розумінні — взагалі лиха, зла, підступна, сварлива жінка. *Баба-Яга, костяна нога, волосяний язик, в ступі їздить, товкачем поганяє, мітлою слід замітає* (казка); *Раз убили брати козу, а то не коза була — то була дочка Баби-Яги* (казка) (*див. ще* **ма́вка**2); 8) **ди́ка ба́ба = літа́виця = переле́сниця** — казкова жіноча істота, яка спокушає молодих чоловіків; 9) **кі́ці (кі́ці-, ку́ці-, ку́ца, ці́ці-) ба́ба** — старовинна народна гра у *піжмурки* (*див.*), а також той із гравців, у кого зав'язані очі і який ловить інших; 10) **тісна́ (кісна́) ба́ба** — старовинна народна гра, в якій ті, що сидять на кінцях лавки, тиснуть на тих, що сидять посередині, намагаючись витіснити і зайняти їхнє місце; 11) **ба́бу перево́зити** — старовинна дитяча гра; кидають камінці або черепки так, щоб вони пішли по воді рикошетом; скільки камінець або черепок зробить стрибків, стільки той, хто кидав, «перевіз баб»; у Галичині гру звуть «щура (качку) пускати» (І. Франко); 12) **кам'яна́ (скі́фська) ба́ба** — людиноподібний кам'яний бовван давнього походження в степу (між Доном і Дніпром) на могилах, поставлений скіфами або сарматами; також старовинний половецький намогильник (назва походить від тюркського *балбал* (намогильник) і утворилася шляхом перенесення за співзвучністю з українською); також об'єкти язичницького культу; за легендами, ці боввани нібито закам'янілі люди, покарані Богом (М. Грушевський); 13) подоба людської фігури, виліпленої із снігу; у сполученні: ***снігова́ ба́ба*** — також велика конусоподібна кучугура

снігу. *По дворах врівень з хатами стоять страшенні снігові баби, і тільки вітер куйовдить їх гострі голови* (Панас Мирний); *Бабу здоровенную, Уночі страшенную, Зліпимо гуртом* (Л. Глібов); 14) пучок сіна, який кладеться під стіл на Святвечір; 15) **ба́ба-пти́ця** — великий водяний птах з довгим пласким дзьобом, під яким є простора торба, куди він ховає свою здобич; пелікан, нежить; символ жертовної любові батьків до дітей; символ Христа, що з любові до людства пішов на муки і страшну смерть; 16) **Бабі́** — другий поминальний день після Дідів (Дідового дня); 17) **Бабі́** — народна назва сузір'я Плеяд; *див. ще* **ба́бине лі́то**; 18) **Жи́тня Ба́ба** *див.* **Вели́ка Богиня**.

**баба́й** — народна назва домовика; іноді вживають для лякання дітей. *Можна було скільки завгодно лякати хлопчика «ведмедем з торбою» чи «бабаєм» — він іще опинався й висував додаткові питання й умови* (Ю. Яновський).

**баба́к = байба́к** — великий гризун, зовні схожий на ховраха,товстий і незграбний, що живе в степу в норах; з ранньої осені до весни впадає в сплячку; цінний своїм хутром і шкірою; уособлює незграбність, неповороткість, ледарство. *Хто б сподівався, що Турн — бабак!* (І. Котляревський); *Питав Лисицю кум Бабак* (Л. Глібов); у сполученні: ***баба́к сви́снув*** — почалася весна (за народним повір'ям, 1 березня бабак просинається і свистить, що є першою ознакою весни). *Скоро свиснув бабак, Стрепенувся байрак; Шум зелений гілля розвіває... Зима сходе. Весна Первий квіт із землі витискає* (І. Манжура).

**баби́зна = бабівщи́на** — майнова спадщина, що залишилася після баби. *Ця хата ще моя бабизна* (Словник Грінченка).

**ба́бине лі́то = баболі́тник** — погідні, теплі дні на початку осені, а також павутиння, що літає в цей період; пора року, коли в сузір'ї Велеса видно Плеяди, які в народі називають *Ба́бами*; за стародавніми віруваннями, ця пора ділить рік на дві частини: коли Баби показуються навесні, починається літо, восени — зима; з павутинням пов'язували деякі жіночі роботи — прядіння, вишивання, в'язання; з цією порою пов'язані деякі народні прикмети, — «бабине літо заненастене — осінь суха», «якщо перший день бабиного літа ясний, то і осінь буде тепла». *День був ясний, сонячний та теплий. Починалося бабине літо* (І. Нечуй-Левицький); *І літо бабине сміється Тендітним прядивом срібла* (Б. Кравців); *Літом бабиним позолочена, Тихне яблуня під вікном* (М. Нагнибіда).

**баби́нець** — окреме місце у православній церкві, де стоять жінки (зазвичай перше біля входу); звичай триматися жінкам у церкві окремо від чоловіків зберігся понині; жінки тримаються лівої сторони, а чоловіки — правої. *Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках* (І. Нечуй-Левицький); *В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но білоголова жінота* (М. Старицький).

**бабівщи́на** *див.* **баби́зна.**

**ба́бка** — 1) страва з локшини, борошна, картоплі, пшона, рису, сиру з яйцями. *Сестра просить сісти: подають печену курку й бабку; вона просить його їсти* (І. Нечуй-Левицький); 2) камінець, черепок, який пускають по воді рикошетом

(у грі «бабу перевозити»; *див.* **ба́ба**11). *Бабки пускати, перевозити; — Василю, постривай. Он глянь, я всі бабки забрав з собою, аж кишені обдулись. Будем гратись дорогою?* (М. Кропивницький); 3) хижа комаха з довгим і тонким тілом і двома парами великих прозорих крил. *Бабок, метеликів над нею* [маківкою] *грає сила* (Є. Гребінка); *Коли влітку літає багато бабок, то буде голод* (прикмета); 4) народна назва гриба підберезника. *Гайку, гайку, дай нам гриба й бабку, Сироїжку з добру діжку, Красноголовця з доброго молодця* (пісня); 5) одна з народних назв кульбаби; 6) маленьке ковадло, що забивалося у дерев'яний стоян з ослоном для сидіння; служило основою для відбивання леза коси. *Антін дістав з горища бабку, зняв свою стару косу і сів її клепати* (С. Чорнобривець); 7) копа льону з 10 снопиків; їх розставляють у такий спосіб для просушування рослини.

**баболі́тник** *див.* **ба́бине лі́то.**

**Ба́бський вели́кдень** *див.* **Про́води**1.

**ба́б'яче голосі́ння** — народна назва дня 17/30 вересня; за стародавніми звичаями, у цей день належало з самого ранку згадувати померлих родичів та виплакатися за себе і за рідних, — «щоб на душі полегшало»; молодь збиралася з цього дня на вечорниці, — «себе показати й на інших подивитися»; з часом цей день став днем «жіночих іменин», за церковним календарем, Святих Мучениць Віри, Надії, Любові і Матері їхньої Софії.

**Бага́тий (Святи́й) ве́чір = Бага́твечір = Бага́та (Різдвя́на) кутя́ = Свята́ (Різдвя́на) вече́ря = Святве́чір (Свят-ве́чір)** — переддень (Надвечір'я) Різдва Христового; господиня запалювала у печі й на припічку (звичайно добутим новим вогнем) дванадцять полін і готувала дванадцять пісних страв — Святу вечерю (узвар, варені горох та квасоля, смажена капуста, риба, вареники, картопля, гриби, каша гречана з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутя з товченої пшениці); ніякої роботи, крім готування ритуальної вечері, в цей день не роблять, усе наперед має бути приведене до ладу; ніщо не повинне було ночувати («світити») цієї ночі поза домом, у чужих руках, позичене; всі члени родини мали бути в зборі («Боже борони де ночувати в людях: увесь рік блукатиме»); бажано було замиритися з усіма, навіть з ворогами, щоб рік був мирний; робилися певні магічні дії на ворога: затикали клоччям чи травою всі дірки в лавах з прислівкою: «Не дірки затикаю, а роти моїм ворогам»; увесь обряд Різдвяної куті проводить батько; на покуті господар ставив «дідуха», невеликий сніп жита чи пшениці — символ урожаю, а господиня на столі — горщик з узваром і горщик з кутею; цей вечір, за повір'ям, має бути присвячений спільній вечері всього роду, на якій нібито присутні й душі всіх померлих родичів, тому їсти треба мовчки, в урочистих роздумах; решту вечері діти розносять дідові та бабі, бідним родичам (*див.* **вече́ря**3); за повір'ям, на Святій вечері не можна ані розмовляти, ані вставати води напитися, бо будеш усі жнива хотіти пити; чхнути під час Святої вечері — на щастя; господар кладе під скатерку по «вуглах» столу часник, щоб злу силу відганяти; цього вечора багато ворожать, а то й заклинають; за прикметою, якщо ніч зоряна, то це на

добрий приплід худоби й урожай ягід; збереглися давні вірування про переміни в цей вечір, зокрема води на вино, пор. у весільній пісні: «Що мені Бог дав за паняночку, За паняночку, за невісточку! По воду пішла — вина принесла, По вогонь пішла — золота принесла». *Заступило свято; настав Багатий вечір* (Панас Мирний).

**багно́** *див.* **боло́то.**

**багряни́ця** — довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного (або пурпурового) кольору, яку в давнину носили монархи; царська пурпурова мантія; порфіра; символ царської влади, пор. у Т. Шевченка: «Собі багряницю пошив жилами твердими»; символ розкоші, пишноти, багатства. *Стану вашому належить багряниця і корона, а не ся буденна одіж* (Леся Українка); *Надіває* [Лісовик] *багряницю* [пишну, злотом гаптовану] *поверх убрання на Мавку* (Леся Українка).

**бажа́нт** — печений півень на весіллі, якого подекуди в Україні роздавали разом з короваєм, що нагадує жертву стародавніх часів.

**база́р** — місце торгу, а також день, коли такий торг відбувається, базари —обов'язковий елемент містечкового життя на відміну від ярмарків у великому місті; звичайно бували раз на тиждень на широкому майдані.

**базари́нка** — хабар; символ підкупності. *Ти базаринку любиш брати, А людям в нужді помагати Не дуже, бачу, поспішавсь...* (І. Котляревський).

**байба́к** *див.* **баба́к.**

**Ба́йда** — 1) герой української народної пісні «У Цареграді, на риночку» («Пісня про Байду»); узагальнений образ козака — патріота рідної землі, борця проти турецько-татарського гніту; в народних переказах образ Байди пов'язується з іменем українського князя *Дмитра Вишневецького*, якого прозивали цим іменем (*див.*). *Ой, як стрілив — царя вцілив, А царицю в потилицю, Його доньку в головоньку. «Ото ж тобі, царю, За Байдину кару!»* (пісня); *Був там і козак Байда, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри* (П. Куліш); *З золотих рам на стінах дивились на його давні предки князі Вишневецькі, поглядав веселими чорними очима козацький гетьман Байда Вишневецький з густою чуприною на підголеній голові, з сагайдаком в правій руці й неначе сміявся з Єремії, з його хапливого виїзду* (І. Нечуй-Левицький); 2) (з малої літери) безтурботна, гуляща людина, гульвіса; також вічний мандрівник; фразеологізми: ***ба́йди би́ти = ба́йдики би́ти*** — нічого не робити, нічим не займатися; байдикувати. *Ішов би, ледарю, робити, а не байди бити* (прислів'я); *Ходить байда споконвічний та у вікна загляда* (В. Симоненко); 3) *див.* **байда́к**2.

**байда́к** — 1) старовинний великий човен, на якому плавали (звичайно козаки) по річках і морю; символ небезпечного, пригодницького життя. *Ой заграй, заграй, синесенько море, Та під тими байдаками, Що пливуть козаки* (Т. Шевченко); *Човни і байдаки палали, Соснові пороми тріщали, Горіли дьоготь і смола* (І. Котляревський); *Розмовляють, розказують, Як Січ будовали, Як козаки на байдаках Пороги минали* (Т. Шевченко); *Човен човном, а байдак байдаком по єдиній воді правлять* (М. Номис);

2) також **ба́йда** — рибальський човен. *Вмостився Порфир на перекинутій байді, на сонячному пригріві й задумавсь* (Олесь Гончар); фразеологізм: ***байдакú гонúти (бúти)*** — безтурботно гуляти, гультяювати; 3) (з великої літери) *див.* **поріг**2.

**ба́йка** — 1) (пестливе — ***ба́єчка)*** вигадка, розповідь про те, чого насправді не було, не могло бути; об'єкт гумору: «Байка байкою, а борщ стигне», «Добре казати байки, випивши три чарки», «Байка з комара виросте на вола». *Не все те правда, що байка каже* (прислів'я); 2) невеликий віршований або, рідше, прозовий повчальний твір алегоричного змісту. *Байки Є. Гребінки, Л. Глібова, Лафонтена, І. Крилова; Нема байки без правди* (І. Франко).

**байра́к** — ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником; опоетизований у народних піснях; асоціюється з козацькою волею, з чумацьким життям. *Ой, не шуми, луже, зелений байраче, Не плач, не журися, молодий козаче* (пісня); *За байраком байрак, А там степ і могила* (Т. Шевченко); *Де байрак, там і козак* (М. Номис); *Бідняк — що грак: з долини та в байрак* (приказка); *Місяць небом сяє, В байраці маленький соловій співає* (пісня); *Ой, ми* [чумаки] *будем, будем ночувати в чистім полі, край байраку* (пісня).

**байстрю́к** (*ж.* ***байстрю́чка,*** зменшене — ***байстрючо́к***) **= ба́йстер = байстря́ = байстрюченя́** — народні назви позашлюбного сина (також зневажливо або лайливо). *Не байстрюкові гріх, а батькові* (приказка); *А з калини, мов гадина, Байстрюк виглядає!* (Т. Шевченко); *Солдатка йде, байстря несе* (Г. Квітка-Основ'яненко)

**бала́бушка** (зменшене від ***бала́бух=бала́буха)*** — народна назва невеликої булочки або звареного у воді шматочка солодкого тіста; уживається в їжу; обрядові коржики або булочки, які дівчата використовували для ворожіння під свято *Андрія Первозва́ного (див.);* у Галичині балабухами називали буханці житнього хліба, які пекли під Новий рік з ритуальною метою для посівальників. *У неділю повелись пиріжки, балабушки; одне слово — Горпина зажила добре* (Л. Яновська).

**бала́да** — народний або авторський віршовий твір на героїчну, легендарну або казкову тему. *Українська романтична балада; Балади Л. Боровиковського, Т. Шевченка, М. Костомарова; Серце билось, билися серця — Так воно в баладі і годиться* (М. Рильський); *Крізь тихі спомини балад Гуцулка коси заплітала* (М. Сингаївський).

**балахо́н = халами́да** — старовинний просторий і довгий одяг, що надівається поверх усього для захисту від пилу. *З повозки зскочив Ганущ, увесь закутаний в білий, довгий до землі балахон* (І. Нечуй-Левицький).

**балда́** — велика сокира чи обух; символ нерозумної, незграбної людини. *Гне шахтар дугою спину і кляне свою судьбину, під рукою обушок чи балда і молоток* (М. Упеник).

**ба́лія** — давня дерев'яна, пізніше — металева широка і низька посудина (звичайно округла) для води; обов'язковий предмет сільського побуту, який використовується для прання білизни, для миття тіла і т. ін. *Стояла велика балія, обік неї лежали два праники* (І. Франко); *На порозі стояла вели-*

*ка балія, парували баняки з водою* (М. Зарудний).

**банду́ра** (зменшено-пестливі — ***банду́рка, банду́ронька, банду́рочка***) — український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми; західноєвропейського походження; назва, очевидно, запозичена з романських мов (ісп. pandurio, італ. pandura); у XVII ст. вже національний український інструмент, пізніше призабутий; у XIX ст. на ньому грали лише сліпці-бандуристи; у XX ст. відроджений (багато для цього зробив український письменник Г. Хоткевич). *Взяв би я бандуру та й заграв, що знав, — Через ту бандуру бандуристом став* (пісня); *Ой там козак похожає, У бандурку виграває* (пісня).

**банке́т** *див.* **бенке́т.**

**ба́нтина** — у сільській хаті, сараї, клуні — поперечна балка між кроквами, на якій тримається дах; у сполученні: ***на ба́нтину*** — повіситися, повісити когось, щось. — *Одне тепер зосталось мені; коли не в річку, то на бантину!..* (М. Кропивницький).

**ба́нуш** — старовинна українська страва — кукурудзяне борошно, змішане зі сметаною і зварене; також суп з яловичиною; І. Франко тлумачить так: «Бануш — кукурудзяний куліш на овечім салі», у І. Муратова: «Бануш — дуже смачна мамалига, зварена у сметані».

**ба́ня** — опуклий дах звичайно культової споруди, що має форму півкулі; купол; поширений поетичний образ *небе́сної ба́ні. Золоті бані Софії; Ой не видно його дому, тільки видно баню* (А. Метлинський); *На бані Лаври промінь ліг* (В. Сосюра).

**бара́н** — 1) (зменшено-пестливе — ***бара́нчик***) самець вівці; у давнину баран (він же *о́вен*) — символ чоловічого першопочатку, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства, достойності, тому його зображенням прикрашали ножі, поясні бляхи, керамічний посуд; баранячі роги — емблема земної рослинності, її пробудження і розквіту навесні; баран з «великими рогами» часто є персонажем замовлянь; водночас тварина виступає уособленням глупоти й упертості («баран бараном», «не робись бараном, бо вовк з'їсть»); у народі також символ невинності (як вівця і ягня), особливо у порівнянні з вовком (від християнського символу *А́гнець Бо́жий*, тобто Христос); також символ завзятості («ходить, як овечка, а буцяє, як баран»). *Кучерявий бaране, Чого гаєм скачеш?* (пісня); *Овечку стрижуть, а баран дрижить* (приказка); *Не будь бараном, а то й вовк не з'їсть* (приказка); *Добрий баранчик, та по-вовчому виє* (прислів'я); 2) нерозумна, нетямуща людина; дурень. *Дурний як баран*; фразеологізми: ***мов (як) бара́н на нові воро́та (ди́виться, ви́рячився*** і т. ін.) — дивиться на кого-, що-небудь, виявляючи повне нерозуміння, здивування; ***як бара́н в апте́ці (розуміється, розбира́ється*** і т.ін.) — виявляє цілковите незнання якої-небудь справи; 3) рід народної гри в м'яч; 4) сьома фігура при дитячій грі в м'яч, що називається *стінкою* (*див.*); 5) (з великої літери) народна назва сузір'я Овена.

**барві́нок** — 1) (зменшено-пестливі — ***барві́нонько, барві́ночок,***

*барвінчик, барвінчичок*) трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і яскраво-блакитними квітами; пор. загадку про барвінок: «Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив — його не займає»; народний символ життя і безсмертя людської душі; рослину садять на могилах, можливо, як символ зв'язку життя й смерті, як його продовження; разом з тим садіння барвінку на могилах у народному світобаченні пов'язується також з весіллям і коханням: «Викопай же мені глибоку могилу, Посади в головах червону калину, А в ніженьках хрещатий барвінок. Ой, як будеш ти сина женити, Прийдеш до мене калини ломити, Ой, як будеш дочку оддавати, Прийдеш до мене барвіночку рвати» (П. Чубинський); також символ дівоцтва, дівочої краси, чистоти, першого кохання («Стелися, барвінку, аби любов з любов'ю зустрілась»), міцності і святості шлюбу, коханої людини; використовується у ритуальних діях, зокрема весільних обрядодіях; з хрещатого барвінку (ознака мотивується зірчастим розташуванням стебел і тим, що рослина стелеться на всі боки навхрест) на весіллі плетуть вінки; рослина прикрашає весільний вінок молодої, одяг гостей, святковий коровай; у бойків — збирання барвінку на весілля є обрядовою дією; за легендою, п'ять пелюсток цієї квітки — то п'ять засад щасливого подружнього життя: перша пелюстка — краса, друга — ніжність, третя — незабутність, четверта — злагода, п'ята — вірність; взагалі в українській етнокультурі рослина щедро наділена символікою особистого щастя (*рва́ти барві́нок* — іти на любовне побачення, *ночува́ти в барві́нку* — ночувати з милим, *квіту́чий барві́нок* — освідчення в коханні; *розквітлий барві́нок* — щасливий шлюб, *зів'ялий барві́нок* — нещасливий шлюб); рослина відома і як приворотне зілля; її використовують і відьми — як чарувальне зілля; широко застосовується також у народній медицині; росте по всій території України, цвіте у травні. *Ой не стелися, хрещатий барвінку, та по крутій горі* (пісня); *Барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо* (Є. Гуцало); *Барвінок зелений, хрещатий, крячастий* (постійні народнопоетичні епітети; словосполучення уживаються також як пестливі наймення коханого, милого); *Ой ти, козаче, зелений барвінку, прийди до мене хоть у недільку* (пісня); *Та прийди до мене, хрещатий барвінчику!* (пісня); — *Дівчинонько, сіра утко, чи сватати хутко? — Козачeньку, барвіночку, хоть і в неділечку* (А. Метлинський); 2) **барві́нковий віно́к** — традиційний атрибут весільних обрядодій; символізує перехід дівчини з одного стану в інший; дівчина, що втратила до весілля свою чистоту, втрачала й барвінок, отже не вдягала вінка; 3) **барві́нок у світи́лчиній ша́блі** — у весільному обряді символізує душевну прихильність, приязнь; 4) рід народного орнаменту на писанці, а також у вишивці.

**бари́ло** (зменшено-пестливі — *бари́лко, бари́лечко, бари́лочко, бари́льце*) — старовинна невелика посудина для води, вина, пива та ін. (найчастіше з дерева) з двома днищами та опуклими стінками,

стягнутими обручами; у переносному розумінні — символізує надмірне вживання алкогольних напоїв, наприклад: «Обдувсь, як барило» (М. Номис), у М. Кропивницького лайливе: «Геть, п'яне барило!» або ще згрубіле: «У коня рило, як барило» (приказка). *Сало й пшоно в казаночки складали, Воду в барила з криниць наливали* (Я. Щоголев); *Барильця, пляшечки, носатку, Сулії, тикви, баклажки, Все висушили без остатку* (І. Котляревський).

**бари́ш** — прибуток від торгівлі або перепродажу, а також взагалі всяка вигода, зиск, дохід; у народі — традиційний об'єкт іронії, — «бариш — дурному товариш». *Як уродиться, без баришу не обходиться, і як умре, то все піп дере* (прислів'я); *Покіль будуть бариші, у баби не стане душі* (М. Номис); *Хоч нема бариша, так слава хороша* (М. Номис).

**барлі́г** — 1) лігво ведмедя. *Раз пішла одна дівчина в ліс по горіхи. Там її здибав ведмідь та й забрав до свого барлогу* (казка); *Два ведмеді в одному барлозі не уживуться* (приказка); 2) болото, калюжа; над лежнем кепкують: «Свиня у барлозі, а птах у дорозі». *Валяється (величається), як свиня в барлозі* (М. Номис); 3) у переносному значенні — зневажливо про неохайне, брудне житло. *Качалась* [Сівілла] *у барлозі, мов порося* (І. Котляревський).

**бас = басо́ля** — український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель. *Купіть, татку, цимбали, аби ніженьки дригали, купіть, татку, іще бас, то підскочу вище вас* (пісня); *Тепер мені не до солі, коли грають на басолі* (П. Чубинський — у знач. «тепер мені не до того»); *На улиці скрипка й бас, пусти, мамо, хоть на час* (пісня); *Да винесли три скрипочки, а четвертий бас* (П. Чубинський).

**басурма́н = басурме́н** *див.* **бусурма́н.**

**баті́г** (зменшене — ***батіжо́к***, збільшене — ***батожи́ще)*** — прикріплений до держака (пужална) мотузок або ремінець, яким поганяють тварин; канчук, пуга; остання назва (як і *пу́жално*) пов'язана й з тим, що батогом лякали не лише тварин, але й карали людей; відомий також обрядовий удар батогом (у вінчальному обряді батіг молодого, дружковий батіг як захист від нечистої сили); шмагання батогом новорічних маланкарів було охоронним засобом і водночас вважалося благодійним, таким, що забезпечує щастя та добробут; у чарівних казках і переказах до удару батогом вдаються ті, хто наділений надприродною силою,— відьми, ворожбити, вовкулаки; батіг також був знаряддям виховання дітей, тому кажуть: «Батіг — не мука, а наперед наука». *Батога з піску не сплетеш* (прислів'я); *Взяв чорт батіг, нехай бере і пужално* (М. Номис); *З батіжком чумаченьки Додому вертались* (Т. Шевченко).

**Бату́рин** — місто на Чернігівщині; гетьманська столиця України, де в 1669—1708 рр. була резиденція гетьманів Лівобережної України; після Полтавської битви, в якій гетьман Іван Мазепа виступив проти російського царя Петра І, з наказу останнього Батурин було зруйновано, а його населення знищено. *Я була ще недолітком, Як Батурин славний Москва вночі запалила, Чечеля убила, І малого, і*

*старого В Сейму потопила. Я меж трупами валялась У самих палатах Мазепиних»* (Т. Шевченко).

**Ба́тьківські дні** *див.* **Радуни́ця.**

**ба́тьківщи́на** — 1) перев. **ба́тьківщина** — спадщина від батьків. *Поганому синові батьківщина не в меду* (приказка); *Спориться, як за батьківщину* (примовка); *Жукуватий князь прогайнував усю батьківщину* (Марко Вовчок); *Він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля, та поставив собі хату край села* (М. Коцюбинський); фразеологізм: ***нам ба́тьківщини не ділйти*** — нам немає за що (чого) сваритися; 2) перев. **батьківщи́на** — спадщина від предків. *Ніхто її* [Україну] *не рятує... Козачество гине, Гине слава, батьківщина* (Т. Шевченко); 3) тільки **батьківщи́на** — країна стосовно людей, які народилися і живуть у ній; вітчизна; найбільша духовна цінність для людини; Сократ перед смертю говорив своєму учневі Критону: «Батьківщина — більша за батька й матір. Яка б не була вона до нас несправедлива, треба зносити цю несправедливість». *День і ніч нас* [гайдамаків] *батьківщина клала пріч* (В. Сосюра); 4) (з великої літери) про державу Україна стосовно людей, які є її громадянами.

**ба́тько** — 1) (пестливі — ***бату́ньо, бату́сь, бату́сьо, ба́тенько, ба́течко, ба́тонько***; також ***та́то, та́тко, та́тонько, тату́сь, тату́сик, тату́сенько, тату́ньо; не́нько, ня́нько, не́ньо, ня́ньо***) — чоловік стосовно своїх дітей; жартують: «Ми з тобою кревні, бо мій батько і твій батько коло одної печі грілися», «Ми родина: твій ненько дім підпалив, а мій ся коло нього грів»; з давніх часів виступає як голова роду, родинно-релігійний домовий голова (тому назва перейшла й на священика — *ба́тюшка*); як старший у родині, виконував усі необхідні обряди, пов'язані з родинним вогнищем (на Різдво, весіллі тощо); за давнім звичаєм, голова родини, господар, порадник у сім'ї, мудрий вихователь дітей, тому кажуть: «У кого нема вітця, у того нема лиця»; вважалося, що діти, особливо син, успадковують не лише батьківське добро, але й натуру, вдачу: «Яка вода, такий млин, який батько, такий син». *Живемо не батьками, помремо не людьми* (прислів'я); *Син мудрий — потіха для батька* (Біблія); *Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки; Одна, як та пташка в далекім краю* (Т. Шевченко); *Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив... З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів, — він годився на все* (О. Довженко); *Не слухав тата, послухаєш ката* (приказка); *Мамцю моя солоденька! І ти ж була молоденька. Ти любила мого нянька, як я тепер свого Йванка* (пісня); у сполученні: ***ім'я по ба́тькові*** — складник імені людини, що вказує на ім'я батька; 2) **ба́тько-ма́ти (ба́тько й ма́ти)** — батьки; пор. заповіт Божий: «Шануй батька й матір»; український звичай — пошанне звертання до батька-матері на «ви»; народне застереження: «Бога бійся та родителя — два предмети»; у весільному обряді батьки не йдуть на вінчання, а чекають удома повернення молодих з-під вінця, щоб обсипати їх житом чи взагалі пашнею на порозі дому. *Усе купиш — матері-батька не купиш* (приказка); *Хто батька-матір зневажає, той добра не знає* (приказка); 3) **весі́льний**

(**поса́джений, поса́дний, голова́тий) ба́тько** — чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої. *Посадним батьком на весілля закликаємо* (П. Куліш); 4) **хреще́ний (духо́вний) ба́тько** — чоловік, який бере участь в обряді хрещення як духовний батько; 5) шанобливе називання козацької старшини, отаманів та ін. *Ой, Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане! Встала наша Україна на вражого пана* (дума); 6) ввічливе звертання до чоловіка похилого віку. *Добре єси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш* (Т. Шевченко).

**ба́тюшка** — священик, ієрей, піп; назва пішла від релігійної ролі батька ще в дохристиянські часи як голови родини, дому; *див.* **ба́тько**1. *З відчиненої брами Січової Покровської церкви виходив столітній батюшка з півчими, корогвами і святою водою* (О. Довженко); *І батюшка, і попадя з гречки не виходя* (приказка).

**башибузу́к** — 1) солдат нерегулярних військ у Туреччині XVIII — XIX ст. *Маєтком відав управитель Мечелар, далекий нащадок турецьких башибузуків* (М. Чабанівський); 2) у переносному розумінні — розбишака, головоріз; уживається також як лайливе слово.

**ба́шта = ве́жа** — висока і вузька споруда багатогранної або круглої форми, що будується окремо або становить частину будівлі (наприклад фортеці); збереглася так звана башта Баторія в мурах м. Кам'янця-Подільського, а також «Порохова башта» в мурах м. Львова; здавна служила місцем ув'язнення; у церковній символіці — емблема Богородиці. *Ворота в баштах запирали* (І. Котляревський). *Тойді сироту Степана, Козака лейстрового, Отамана молодого, Турки-яничари ловили, З гармати гримали, В кайдани кували, В Цареградську башту сажали* (Т. Шевченко).

**башта́н** — 1) ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині й т. ін.; здавна виступає символом достатку; в обрядовій пісні співають: «Дощику, дощику, перестань, поїдемо на баштан!..». *Щоб знав, як з баштана робить толоку* (Л. Глібов); *Такий баштан, що, прикупивши, і продать можна* (П. Чубинський); *Баштан жовтіє понад яром, Курінь безверхий ніби спить* (М. Рильський); 2) рід народної дитячої гри.

**башта́нний дід** *див.* **дід**6.

**бджола́** (зменшено-пестливі — ***бджі́лка, бджі́лочка, бджі́лонька;*** у множині — ***бджоленя́та***; розведення бджіл для одержання меду, воску, прополісу тощо — ***бджільни́цтво, бджоля́рство***) — медоносна комаха, що збирає квітковий нектар і переробляє його на мед; живе й виробляє мед у вулику; пор. народну загадку про бджіл і вулик: «Вийду я на гірку, одчиню комірку. Якби не гайдамаки, то з'їли б собаки»; про бджолиний рій: «Піду я до гетьмана; нападуть на мене гетьманові собаки — ані одбитися, ні одмолиться, піти в річку та й втопиться»; уживається також як збірне поняття (у знач. «бджоли»); символ душевної чистоти — побожності й святості; здавна комаха вважається «Божою пташкою» (про це читаємо у М. Номиса в загадці про бджолу: «Летів птах через Божий дах: тут моє діло на вогні горіло») або «Божою мушкою», тому знищувати її, за народними по-

вір'ями, великий гріх; вона освячує і свій мед, що є необхідним у святочних обрядах, наприклад у різдвяній куті, а також у ритуалі похорону чи поминок (додають мед у коливо); бджолярство в народі вважалося святим заняттям, пасіка — святим місцем, а пасічник — Божою людиною; ця комаха виступає символом працьовитості, тому й кажуть: «Будь робоча, як бджола»; постійне асоціювання меду з бджолою народ переносить на добру людину, яка не мислить свого життя без праці («Добрий чоловік без роботи, що бджола без меду»), — можливо, тому «добру людину бджола не кусає»; оберігачами «Божих пташок» («Божих мух») вважаються святі Зосим і Сава; у день Святого Зосима-Бджоляра (17/30 квітня) виставляли вулики на бджільнику і просили «бджолиного бога», аби бджола злітала до моря й принесла золоті ключі від довгожданого літа; у день Сави (27 вересня/10 жовтня) пасічники ховали вулики на зиму і змушували молитися дітей, бо їхня молитва «найугодніща» Богові: «Дай, Боже, щоб бджілки водилися, мед носили і не вмирали»; бджолину отруту й прополіс широко використовували в народній медицині; з поведінкою бджоли пов'язано багато народних прикмет, — «бджоли восени щільніше вічко воском заліплюють — на холодну зиму, залишають його відкритим — на теплу», «бджоли сидять на стінках вулика — буде велика спека», «коли в січні бджола з вуликів вилітає, то недобрий рік нам обіцяє», «ранній виліт бджіл — гарна буде весна», «який рік на бджоли, такий і на вівці». *І бджола на красний цвіт летить* (прислів'я); *Добру людину бджола не кусає* (прислів'я); *У пасіці мені бджоли, за пасікою оси, А вже ж тая Бондарівна плаче та голосить* (Я. Головацький); *Збирають світлі, золоті меди Веселокрилі та прозорі бджоли* (М. Рильський); *За бджілкою підеш — до меду дійдеш* (приказка); *Люде до церкви йдуть, як бджілки гудуть* (П. Чубинський); *Кругом — як рай і бджілочки гудуть, І пташечки, радіючи, співають* (Л. Глібов).

**бе́вка** — 1) пійло для худоби, бовтанка з борошна, розведеного у воді; в І. Франка: «Бевка — пійло, бовтанка»; 2) вживана в народі в давні часи рідка страва з борошна або крупів: бовтанка. *Вона дає йому якусь бевку, — він того не хоче їсти* (казка).

**бе́дрик** *див.* **со́нце4**.

**бе́змен = бе́змін** — 1) старовинна міра ваги, що дорівнює 1 кг; 2) назва одного з давнього різновиду ваг — двораменна підойма з пересуваним тягарцем. *Тихон достав хліб, покраяв на шматки і на безмені порозважував* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Безмін — не попова душа: не обдурить* (приказка); *Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін та терези, а поспільству — плуг да борона* (П. Куліш).

**безо́дня = пі́рва = прова́лля** — круте урвище, дуже глибокий (що, здається, не має дна) рів; також глибока яма в річці, морі (пор.: «В морі єсть безодні, прірви»); за повір'ями, безодня має недосяжну глибину, і в ній живуть *бездо́нники*; у давнину туди влаштовували шестя, бо там з-під землі б'є джерело, в якому вода, гадали, була чарівною; навіть улітку вода така холодна, що «аж у зуби заходить»; часом вона клекотить, ніби кипить; це

була цілюща мінеральна вода, джерел з якою в Україні колись було дуже багато; прірва символізує безвихідь, відчай, розпач («хоч і в прірву»). *Чули заповідь Господню: Всім любитись, А не рить другим безодню* (П. Грабовський); *Ой зійду я на гірочку та загляну в проваля* (П. Чубинський).

**безплі́дність** — фізіологічна нездатність народжувати дітей, потомство; цей стан розцінювався як кара, результат чийогось наслання, прокляття батьків або як веління долі; жінкам, які не мали дітей, заборонялося брати участь в обрядах, бути кумою, збирати врожай перших плодів; вважалося, що після смерті вони не зможуть потрапити в рай і вужі будуть ссати їхні груди; символом дітородної сили вважався пояс: проти безплідності підперізувалися гілкою верби, клали на ніч у ліжко пояс священика або носили його при собі; ефективним засобом від безплідності вважалися предмети з отвором (кільця, бублики та ін.); поширеною практикою було паломництво безплідних жінок до святих місць, джерел, чудотворних ікон.

**безпри́данка = безприда́нниця** — дівчина, що не має посагу, приданого. *Безприданниця — правдивиця, що є, те й є* (приказка); — *У мене, може, будуть свої діти, котрих треба до розуму довести! Дочкам — придане надбати... бо хто тепер бере безприданок?* (Панас Мирний).

**безси́ла вода́** *див.* **вода́**3.

**безсме́ртки** — однорічна трав'яниста рослина родини айстрових із сухими яскраво забарвленими квіточками (тому рослину ще називають *сухоцві́том*); як «мертві» квіти символізують смерть і жалобу, тому бачимо їх в намогильних вінках; рослина використовується в народній медицині та як декоративна; росте перев. в степовій частині України, цвіте у червні-вересні. *Цвітуть безсмертки, і волошки, і материнка, і чебрець... Та більш, ніж квітів на могилах, в могилах сховано сердець* (Л. Костенко).

**безсме́ртник = безсме́ртка** — народна назва рослин із сухими квіточками, перев. безсмертків і кмину; народний символ вічності; квітку чіпляли до весільного меча; ці квіти, зірвані дівчатами на Маковія, вплітали в коси на Благовіщення; про квіти читаємо в Олександра Олеся: «Ці квіти — спогади про світлі дні... І хай відносин світ погасне, А спогади все ж будуть жить в мені; Нагадувать про дні, про ночі теплі, ясні...». *На покутті стояли образи в срібних шатах, заквітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками* (Панас Мирний); *Безсмертник бронзовий розплющив кругле око* (А. Малишко).

**безсо́ння** — тривале перебування без сну (від перевтоми, хвилювання, через хворобу тощо); неспання; стан чи хвороба, які, за повір'ями, приписували впливові нечистої сили, передусім демонічним жіночим істотам; у Галичині вірили, що безсоння в жіночій подобі ходить уночі, коли місяць уповні, або в переддень Андрія, нападаючи на малих дітей; вважали, що на дітей відьми насилають *кри́кси* і *пла́кси*; табуїстична назва зайця — *сплюх*; вагітній не можна їсти м'ясо зайця; не слід згадувати зайця перед сном — будеш спати з відкритими очима або будеш без сну.

**бенке́т = банке́т** — урочистий (часом офіційний) обід, сніданок

або вечеря, що влаштовується на честь кого-небудь або на відзначення якоїсь події; взагалі багатолюдна учта, бучне гуляння з частуванням (*див. ще* **пир**). *Щодень бенкети, мов весілля* (І. Котляревський); *Султанські турки і татари Ясир виводили з села, Проте іще чорніші хмари Гроза із заходу несла. В шовки, в єдваби, у шарлати Одягнені, як на бенкет, Над Україною магнати Свій хижий нап'яли намет* (М. Рильський).

**берди́ш** — старовинна зброя — сокира із закривленим лезом видовжено-півкруглої форми, насаджена на довгий півтораметровий держак; в І. Франка слово витлумачене так: «вид зброї; довге ратище зі списом, топірцем та гаком на кінці»; була на озброєнні української піхоти в XIV—XV ст. *Із сокири хочу стати Двоєвістрим бердишем* (І. Франко).

**бе́рдо** — деталь ткацького верстата, що нагадує гребінь у рамці, крізь зуби якого проходять нитки основи; ***бе́рдник*** — той, хто виготовляє берда. *Човник і ляда — ткачеві порада; Берди і цівки — ви хліб мій і сіль* (Я. Щоголев); *Ситник (шильник) берднику не товариш* (приказка).

**бе́рег** (зменшено-пестливі — ***бережо́к, береже́чок, береже́нько***) — край суходолу, що межує з поверхнею річки, озера, моря; символ рятунку, захисту, безпеки, а також родинного вогнища, затишку (звідси ***трима́тися бе́рега*** — «бути обережним, не ризикувати», ***пусти́тися бе́рега*** — «віддатися напризволяще долі»). *Богу молись, а до берега гребись* (прислів'я); *Тиха вода бережечки зносить* (прислів'я — про спокійну людину, яка іноді може вибухнути протестом, збунтуватися); *Понад берегом геть-геть, Неначе п'яний очерет від вітру гнеться* (Т. Шевченко); *Ой піду я, піду не берегом — лугом* (А. Метлинський).

**береги́ня** (*мн.* **береги́ні**) — 1) у дохристиянських віруваннях — водяна істота, русалка (від «берег»); давнє слово *брег* (берег) означає й «гора»; тому назва *береги́ня* могла бути пов'язана з гірськими духами (в горах теж водяться русалки); разом з тим і береги річок здебільшого горбисті; берегині згадуються в «Слові, реченому христолюбцем» (XIV ст.), ототожнюючись з *руса́лками (див.)* й *ві́лами (див.)*. *Сам* [Родим] *не купався ніколи, певно, лякаючись, щоб берегині й водяний не відібрали в нього силу й хист* (П. Загребельний); 2) (з великої літери — від «берегти») = **Береги́ня-Ма́ти** — у дохристиянських віруваннях — Велика Богиня, головна богиня життя, добра й захисту людини від усякого зла, покровителька врожаїв; захисниця оселі, малих дітей від лиха, хвороб, смерті; зображувалася на білих рушниках (оберегах), що вивішувалися на вікнах, дверях і мали захищати людину від чорних сил; образ Берегині — ясночолої русалки, дбайливої охоронниці дівочої цноти і подружньої вірності можна побачити на кролевецьких рушниках; схематичний образ богині (символічна постать жінки з піднятими руками) вишивався на одязі, вирізьблювався на деревах, на дверях, віконницях, ґанках; її зображення дійшло до нас на збручанському ідолі (*див.* **Світови́д**); 3) у переносному значенні — жінка, яка береже і підтримує домашнє

вогнище, виступає покровою усьому родинному колу, передусім жінка-мати; Божа материнська любов покривала і боронила запорожців у далеких походах; 4) у переносному значенні — рідна оселя, домівка, батьківська хата, що зберегла матеріальне й духовне багатство предків, пам'ять поколінь (у цьому значенні назва поєднує слова «берегти», «оберігати» — звідси *обері́г*, а також у значенні «берег» — звідси образно *бе́рег дити́нства*); ширше — Батьківщина (Україна) як уособлення українського роду, народу, його історії, традицій, пам'яті; 5) = **обері́г** = **обере́г** — народний амулет-символ, що захищає від зла, підтримує родовідну пам'ять; талісман, як правило, це невеличкий предмет, який носили при собі з охоронною метою; обереги заспокоювали серце (їх і носили на грудях, *біля серця*), стримували налаштовану на містичний лад уяву, охороняли найближче і найдорожче; обереги були й комплексні; один із таких комплексів складається із пташок — символу сім'ї (пор. *роди́нне гніздо́*), двох ложок як символу ситості, добробуту, пилкоподібного предмета і ключа як символу збереження сім'ї; особливо поширеними були обереги від уроків: дрібні металеві предмети (серед них надто поширеною є шпилька), вуглинки, сажа, посвячена вода, сіль, сеча, слина, рослинні обереги та ін.; берегинею-оберегом також виступає символізований образ захисника, заступника, охоронця, взагалі того, хто дбає, піклується про збереження, цілість, недоторканність кого-, чого-небудь, або персоніфікований образ будь-чого, що покровительствує, оберігає, боронить; *див. ще* **амуле́т**. *Обереги дитинства, домашнього затишку, народної пам'яті.*

**бере́за** — 1) (зменшено-пестливі — ***бере́зка, беріз́ка, бере́зочка, бере́зонька, бері́зочка, бері́зонька***) лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцевидним листям; за християнськими переказами, коли Іуда надумав повіситися, він спершу пішов до берези, яка налякалася й побіліла, проте не прийняла зрадника; у народі біла береза виступає символом дівочої чистоти, символізує жінку, дівчину, на противагу дубу — символові мужчини, як у весільній пісні: «Розхиляйтеся, дуби, берези, Розхиляйтеся, зелененькі, Най я побачу батенька свого, Най я зобачу рідненького...»; цю саму символіку передає приказка: «Аби були дуби, а берези будуть»; у народнопоетичній творчості уособлює кохання, дівочу чистоту, шлюбне з'єднання, тому співають: «Зелений дубе, зелений дубе, чи не жаль тобі буде, Як твою милу, березу білу, та вирубають люде?»; дерево також символізує (своїми похилими вітами) тугу, смуток, горе, печаль: «Зеленая березонько, чого похилилась? Молодая дівчинонько, чого зажурилась?»; за народними прикметами, — «коли спочатку листям вкривається береза, чекай сухого літа, коли клен — вологого», «з берези тече багато соку — літо буде дощовим»; «коли восени листя берези жовтіє зверху, весна рання, знизу — буде пізня». *Під білою березою козаченька вбито* (пісня); *На лежачу березу кози скачуть* (М. Номис); 2) хлопець (або дівчина), що його (її) обирають за ватажка у спільних молодіжних роз-

вагах, на вечорницях і т. ін.; хлопців називають ще *березáями*; головою-«березою» виступають також хлопець або дівчина в обрядах колядування, що ведеться із дохристиянських часів (можливо, від румунського «бреза» — замаскований, болгарського «брезая» — маска, хоч можна допустити зворотний, український культурний вплив). *Настя-береза завела, а за нею всі* (Ганна Барвінок).

**бе́резень = березíль = березóль = березíнь = мáрець** — третій календарний місяць року; перший місяць весни; у народі його ще називали *зимобóр, крáпельник, весновíй, протáльник*; дбайливі господарі були вже напоготові до весняних робіт; справжній прихід весни традиційно пов'язували зі святом Преподобної Євдокії — «Явдохи» (1/14 березня); випікали обрядове печиво (веснянки), дівчата й хлопці брали його в долоні, з простягнутими руками йшли на околицю села і закликали в гості весну; у народі з цим місяцем пов'язано багато прикмет, — «коли в березні орють, а квітень студений, травень буде красний, теплий і зелений», «рано березень веснянку починає — ненадійне тепло», «як сніг у березні пада, біда саду й винограду», «як марець ясний, то май щасний»; кажуть: «Березень зиму ламає». *Ні в березні води, ні в квітні трави* (приказка); *Про весну шумів водою березіль* (В. Сосюра); *А в марці завсігди вже береза зовсім зелена, — тим-то його й прозвали березоль* (А. Свидницький); *Як настане марець, так замерзне під тином старець* (М. Номис).

**бере́зова кáша** *див.* **кáша**4.

**бéрковець** — старовинна міра ваги, що дорівнює 10 пудам. *Тільки восени, коли завмирають маєтки з останнім зданим берковцем буряку, свято переходить на їхню вулицю* (О. Слісаренко).

**бéрло** — старовинна палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою, традиційний символ, знак влади. *Війт низько вклонився старості і воєводі і поклав перед ними берло, ознаку своєї гідності* (З. Тулуб); *Чи заздрісно тобі на сю корону, сю багряницю, сеє берло?* (Леся Українка); *Оті киї стали у людей, як вони по світу розійшлись, ніби берла* (М. Номис).

**Бески́ди = Бески́д** — система хребтів у південній смузі Українських Карпат, вкритих хвойними лісами та полонинами. *Піди на Бескиди — не збудешся біди* (приказка); *Ой Бескиде зелененький, Бескиде, Бескиде, Полонина відказала, що за тя не піде* (коломийка).

**бешúзник** *див.* **ворóняче óко.**

**бик** — 1) (зменшено-пестливі — ***бичóк, бичéчок***) велика свійська рогата тварина; самець корови; у народі виступає символом творення, отже, уособленням чоловіка, парубка; символ сили, мужності, хоробрості; виступає об'єктом традиційних порівнянь (*здоровий, сильний, товстий, як бик*), що засвідчують символіку сили й здоров'я; разом з тим символізує й нерозум, упертість: «Бик биком як був, так і залишився»; здавна в народі був культ Сонця-бика, бика-бога, царя-батька, про що свідчать старовинні колядки; у народних казках бичок — добродій і опікун; у давніх загадках бик — це Місяць і Сонце, день і ніч, небо і земля; *див. ще* **тур**. *До чого бик навик, того і волом схоче* (прислів'я); *Де немає*

*биків, там ясла порожні (*Біблія); *Міняй бики на воли, аби дома не були* (П. Чубинський); у сполученні: ***Бичо́к-Третячо́к*** — персоніфікований герой народних казок про тварин. *Бичок-Третячок, з маковий пиріжок* (казка); 2) рід народної дитячої гри; 3) (з великої літери) **Бик=Волосожа́р** — давні українські народні назви групи зір Плеяд у сузір'ї Тельця; друга назва пов'язується з поганським богом худоби Волосом (Велесом); сузір'я здавна допомагає орієнтуватися в зоряну ніч, визначити нічний час. *Єсть Бик у небесах, Волосожаром зветься* (В. Мисик); 4) різновид знаряддя для тортур. *Наливайка пекли у мідному бику. Уся Варшава збіглася послухати, як зареве бик, та нічого не почули — істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав* (О. Стороженко); *Гетьмана спекли в мідному бику в Варшаві, а полковників, царство їм небесне, порубано начетверо і розвезено шматками по ярмарках* (О. Довженко).

**били́на** (зменшено-пестливі — ***били́нка, били́нонька, били́ночка;*** збірне — ***би́лля***) — стебло трав'янистої рослини; символ бідності, самітності й сирітства (звідси традиційне порівняння *одна (один), як билина в полі*); у пісні дівчина говорить парубкові: «Ти не вітер, ти не буйний, а я не билина, Є у мене отець-мати і уся родина». *Ой у полі билина, її вітер колише* (А. Метлинський); *Сам зостався на чужині, як билина в полі* (пісня); *Чи ж щаслива та билинка, що росте у полі?* (І. Котляревський); *Отака моя доля! Все я сама та сама, як билинонька в полі* (І. Нечуй-Левицький); *Годі ж тобі, билиночко, колихатися* (пісня); *Ой одна я, одна, як билиночка в полі* (Т. Шевченко); *Горіхове перевесло, а бобове билля, Кажуть люди, що я люблю пишного Василя* (пісня).

**били́ця** — те, що було в дійсності; бувальщина; у народній творчості — коротке усне оповідання про те, що нібито сталося насправді; тематика перев. побутова, часто мовиться про незвичайні події, спілкування людини з надприродними силами — відьмами, лісовиками, вовкулаками та ін.; звідси і *небили́ця (див.). Не шкодить Такую річ і записать, Бо се не казка, а билиця, Або бувальщина, сказать* (Т. Шевченко); *Це не казка, а билиця* (М. Номис).

**би́ло = клепа́ло** — металева дошка, що в давнину служила по монастирях за дзвона. *Говорили, як у било били* (приказка); *А в городі тиші не було, в городі били в дерев'яні била й калатала* (П. Загребельний).

**би́нда** — у старому народному побуті — атрибут дівочого вбрання; символ дівоцтва; дівчина, що хоче вийти заміж, каже: «Вже мені бинди обридли, а чепця хочеться» (звідси *в биндах ходити* — «дівувати»); також взагалі атрибут жіночих прикрас — одягу (передусім панського). *Серед возів і каруц виблискували на сонці новенькі, фарбовані червоно і блакитно панські бинди і берлини на високих колесах* (Н. Рибак).

**би́рка** — 1) давня назва вівці, а також овечої шкіри (звідси *шапка-бирка*). *А ще на козаку бідному нетязі шапка-бирка, зверху дірка* (приповідка); *На його чубатій голові трималася купа якогось лахміття, що колись іменувалося шапкою-биркою* (С. Добровольський); 2) у давнину — паличка з нарізами

(карбами), що служила для примітивного рахування.

**бите́льня = бите́льниця** — верстат для первинної обробки льону, конопель; *див. ще* **те́рлиця**. *Молодиці на сонці били на бительнях і тіпали коноплі* (І. Нечуй-Левицький)

**биття́ = бичува́ння** — 1) обрядовий (відвертальний) акт язичницьких часів, що служив нібито для передачі «життєвої сили» (від вірувань, що деякі речі наділені особливою силою зберігати чи захищати життєздатність людини і відвертати злі впливи на неї); прикладами цього може бути віра в оздоровчу силу биття свяченою вербовою гілкою одне одного у Вербну неділю, а також биття гілкою якогось дерева по спині кожної худобини під час першого вигону череди на пасовисько; цей обряд має передусім очисне призначення, а в деяких середньовічних сектах засобом спокутування власних гріхів; 2) **биття́ по́суду** *див.* **по́суд**2; 3) **ши́ла би́ти** *див.* **ши́ло**2.

**біб** (зменшено-пестливі — ***бо́бик, бобо́к, бобо́чок***) — однорічна городня рослина, що має в стручках поживні плоди, а також самі плоди цієї рослини; як сільськогосподарська культура культивується в Україні з прадавніх часів; у народі кажуть: «Біб — то половина хлібові»; рослину пов'язують також з народними прикметами, зокрема вважалося гріхом згадувати її на Різдво, бо будуть виразки на шиї; біб, особливо сухий, сильно мулький, тому у переносному значенні — символ дошкульності; взагалі бобові культури — давній еротичний символ (*див. ще* **горо́х**), пор. поліську жниварську пісню: «Сиділа баба у бобі, Кликала діда собі, Ходи, дідусю, сюди, То не матимеш біди. Будемо бобок їсти, Одна на друга лізти»; культ бобів у багатьох народів притаманний і українцям, зокрема пов'язаний він з купальською обереговою символікою, пор. купальську пісню: «В нашім Купайлі кущик бобу, Кинуло б відьму у хворобу, В нашім Купайлі кущик м'яти, Щоб не перейшла відьма хати»; давність культу бобових рослин засвідчують і ворожіння. *Як цвіте біб, то їсться хліб, Як цвіте мак, то вже не так* (приказка); *Ці похилі спадисті гори... засіяні житом, ячменем, вівсом, засаджені бобом, картоплею* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: ***да́ти (зада́ти, всі́пати) бо́бу*** — побити когось. *Як дам тобі бобу, то й крикнеш «пробі»* (М. Номис); *Всипали йому такого бобу, що пару днів нікуди не ходив* (І. Франко); ***на боба́х сиді́ти*** — без нічого, ні з чим бути, жити впроголодь.

**Бі́блія** — Слово Боже у повноті своїй, Святе Писання (Письмо) Ветхого (Старого) і Нового Заповітів; іноді Біблією називають лише Ветхий (Старий) Заповіт; Біблію також називають Книгою Книг («біблія» у перекладі «книга»); священна книга християнського віровчення; пам'ятка християнської культури. *Розумний, по коліна в Біблії* (М. Номис); *У нас Святую Біблію читає Святий чернець* (Т. Шевченко); *Біблію Франко любив; може бути, що біблїізм Шевченка, якого Франко знав іще в гімназії напам'ять, навчив Франка кохатись у біблійній поезії* (А. Кримський).

**Біг** *див.* **Бог.**

**біда́** — 1) (зменшено-пестливі — ***бі́дка, бі́донька, бі́дочка***) нещасли-

ва, лиха пригода, що завдає кому-небудь страждання; нещастя, лихо. *Млин меле — мука буде, язик меле — біда буде* (М. Номис); *Як одна біда йде, то й другу за собою веде* (приказка); *Бідонька за бідою;* фразеологізми: ***гну́тися в три біди́*** — сильно гнутися, горбитися; ***тягти́ біду́ за хвіст*** — бідувати, жити в горі та злиднях; 2) = **бідка** = **біда́рка** — легкий двоколісний однокінний візок на одну або дві особи; назва, очевидно, походить від повір'я, що цей візок Біда підпихає, і на ньому легко можна потрапити в халепу; 3) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — одна з персоніфікованих злих вищих сил, окремий бог, демон (звідси персоніфіковані «біда не приходить сама», «біда біду родить», «біда в хату, а господар із хати» та ін.); вона не спить, а все пильнує, щоб зненацька захопити когось, тиняється поміж людей, чинить їм збитки і доводить їх до гріха (звідси народна порада — «вхопи біду за хвіст і вдар нею об міст»).

**біждерев, біжде́рево** *див.* **бо́жде́рево**2.

**бій навкула́чки** *див.* **кула́чний бій.**

**біла ворона** *див.* **воро́на**2.

**біла змія́** *див.* **гадю́ка**2.

**білий** — колір, що в народному українському сприйманні набув символу чистоти: *біла сорочка;* (співають: «Я матері догоджу, білу постіль постелю»); краси: *біле личко (личенько)*; моральної чистоти, святості: *по білому співати* — «співати церковні пісні», *Білий тиждень*; сонячного світла, земного життя: *білий світ,* пор. у Т. Шевченка: «Не співає, — як сирота білим світом нудить»; жалоби, як у пісні: «Під білою березою козаченька вбито...».

**білий ка́мінь** *див.* **ка́мінь.**

**білий ряст** *див.* **ряст**2.

**Білий ти́ждень** *див.* **Страсни́й ти́ждень.**

**білі́ння = вибілювання = убілювання [полотна́]** — 1) про домоткане полотно та вироби з нього — доведення до білого кольору під дією води і сонця; робили це звичайно на березі річки, ставка, озера, розстилаючи на траві проти сонця мокре полотно. *Я вас* [рушники] *пряла, ночей недосипала, білила вас в зеленім лузі* (І. Нечуй-Левицький); *На тихім Дунаї під крутим берегом там господиня різи білила* (П. Чубинський); 2) тільки **білі́ння** — про дім, піч — ритуал, пов'язаний із мотивом «білого світу», чистоти і т. ін.; припадає перев. на Білий тиждень та деякі інші весняні свята; підбілювання здійснювалося до будь-якого свята; не можна підбілювати в понеділок або в суботу, бо в ці дні «снувався світ»; не можна білити при щербатому місяці — «душі покійних виходять на білий світ»; також не можна це робити вагітній жінці у поминальні дні, на Русальному тижні, тоді, коли в хаті покійник або поки він зовсім не покинув землю; якщо побілка вкрай необхідна в якийсь із заборонних днів, то для мертвих залишаться недобілене місце; недобіленим залишають місце для ікон у новій хаті.

**бі́лка = біли́ця = ви́вірка** — 1) (зменшено-пестливе — ***бі́лочка***) невеличкий лісовий гризун, що живе на деревах, а також хутро цього звіра; колись білячим хутром брали подвірну данину (звід-

си, очевидно, вираз «обідрати (обголити) як (на) білку», що в переносному значенні — «забрати все»); у «Слові о полку Ігоревім» та його переспівах йдеться про данину «білками», яку платили русичі поганам (тобто іновірцям-кочівникам); пор.: у Панаса Мирного: «А погани про те знали — На Руську землю, як та галич, налітали, Від кожного двору по білці данину брали»; у С. Руданського: «А погані Руську землю всюди обігали І збирали дань по білці Від кожного двору»; символізує гарну, веселу, роботящу дівчину («Дівча, як вивірка»); у народі існує прикмета: якщо білки роблять великий запас горіхів — на холодну зиму; разом з тим у старих народних уявленнях білка — «нечиста» тварина, є провісницею пожежі, наближена до домовика, русалок та іншої нечистої сили; м'ясо білки їсти не можна; зустріч з нею — погана прикмета. *Білка їсть горішки і стука, стука дятел-птах* (В. Сосюра); *А Мариня в сукні білій, Неначе білиця, Богу молиться та плаче, Замкнута в світлиці* (Т. Шевченко); *Грають, стрибаючи з гілки на гілку, білиці* (М. Олійник); *Тут і там ставали ми, здержувані зчудовано блискавичними скоками вивірки по струнких соснах* (Н. Кобринська); поведінка гризуна перенесена на стиль життя людини, звідси фразеологізм: ***кру́титься, як білка в ко́лесі*** — хтось багато клопочеться, метушиться, дуже зайнятий; 2) тільки **біли́ця** — невисвячена черниця.

**біл-ка́мінь** — в українських народних казках і поезії — мармур. *Копитами* [кінь] *біл-камінь лупав, Біл-камінь лупав, церкву мурував* (пісня); *див. ще* **ка́мінь**.

**Білобо́г** = **Дід** — у дохристиянських віруваннях — головний бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я і плодючості; за легендою, творець землі, води, світла; син Рода, батько Перуна; захисник людей від зла; господар Вирію та повелитель інших богів; народні легенди зображують Білобога у постійній боротьбі з Чорнобогом; Білобог живе у золотому сонячному храмі, посеред якого стоїть золота чаша, по вінця наповнена благом; його символами є вогненний меч, щит та сокіл, якого він посилає в ніч, щоб той вирвав зло з темного мороку, бо скоро має засяяти день; разом з тим міфологічний Дід сприймається неоднозначно (*див.* **дід**4); *див. ще* **госпо́дар**2.

**білоголо́вник** *див.* **деревій.**

**Білозе́рка** = **Білозі́рка** — легендарна річка, про яку мовиться в народних переказах; над нею вгорі Чумацький Шлях зірками світиться, а одна з тих зірок найдужче біліє-ясніє і, мов срібло, у воді відбивається; річку не могли здолати ординці, вирішили їй помститися і позатикали всі сім її джерел; пішла вона під землю від хижих розбійників і там безмежним морем розлилася.

**білолі́з** — рослина родини вербових; високий кущ, рідше — дерево (різновид верби); використовується у народній медицині; *див. ще* **верба́**1.

**бір** — сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс з переважанням сосни; характерна ознака українського ландшафту. *Передо мною сніг біліє, Кругом бори та болота* (Т. Шевченко); *Закотилось сонечко за зелений бір, Ми*

*підемо вечеряти у багатий двір* (пісня); *Бродив в бору, гуляв у чистім полі, рвав квіти, слухав жайворонка спів* (І. Гончаренко).

**біс** (похідні — ***бісúтель, бісúха, бісúця, бісýрка, бісеня́***) — уявна надприродна істота, що втілює зло і зазвичай зображується у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, демон, зла (нечиста) сила; чорт, диявол, сатана; уживається також як лайливе слово (наприклад, у виразах «Нехай тобі стонадцять бісів!», «Іди до ста бісів!» — звідси *достобíса*; також у словосполученні з похідним прикметником: *к бісовій мáтері (мáмі)!*); з уведенням християнства всі без винятку поганські божки стали злою (нечистою) силою і почали зватися теж бісами, як доти язичницькі власні; на чолі всіх злих сил стоїть *чорт* (*див.*); за стародавніх часів, бісом називався, можливо, служитель язичницького культу, якому доручали запалювати священне дерево на жертовнику, коли проводилося богослужіння з магічними заклинаннями, пов'язане з пророкуванням майбутнього; споріднені слова *бісúтися, біснувáтися* могли означати ритуальний танець жерця, що супроводжувався пророкуванням під дією священного напою; ще й досі збереглися народні назви наркотичних рослин — *бісúна, біс-дéрево, бішені огіркú. Чорт чорний, а біс рябенький* (М. Номис)*; Довго ходив біс, доки докупи їх зніс (приказка); Як воно скоїлось — і не вгадаю, Се біс проклятий спокусив* (Л. Глібов); фразеологізми: ***бісом дивúтися*** — сердито, гнівно, вороже дивитися; сердитися; ***до біса (к бісу)*** — геть; на всі чотири вітри. *Прийшов з лісу — іди собі к бісу* (приказка); ***до біса*** — багато; ***на (якóго) біса*** — навіщо; ***одúн біс*** — однаково, все одно; ***хай йомý біс!*** — бодай минуло, загуло!; хай пропаде, згине!

**бісдéрево** *див.* **дурмáн.**

**блавáт = блавáтас** — 1) тільки **блавáт** — синя *волóшка* (*див.*); символ несправджених надій. *Коло хати... Зацвіли блавати (*пісня); *Сіяла пшеницю, вродили блавати, Ой, кого я вірно люблю, трудно занехати* (П. Чубинський); 2) старовинна шовкова тканина блакитного кольору; взагалі шовк; одяг з такої тканини; символ багатства. *Має вона сукні, має і блавати* (В. Антонович і М. Драгоманов); *В блаватасах і саєтах будемо ходити* (П. Куліш); *Ой де ж твої, Нечаєнку, сукні, блаватаси?* (В. Антонович і М. Драгоманов).

**Благовíсника день** *див.* **Гаврúїл**2.

**блáговіст** — дзвоніння перед початком церковної відправи, служби. *Ударив благовіст, і сальви* [залпи] *дужі Врочисто гримнули* (Л. Забашта); *Вгорі дзвони розносять по придніпровських кручах Господній благовіст* (Д. Бедзик).

**Благовíщення [Пресвятóї Богорóдиці]** (у народі ще: **Благовíсна днúна**) — одне з християнських свят (25 березня/7 квітня), присвяченого біблійній події; коли архангел Гавриїл сповістив Діві Марії: «Зачнеш у лоні і породиш сина і назвеш його Ісус»; настання весни; свято землі; про особливу важливість цього свята свідчать народні повір'я, — на Благовіщення та Пасху грішників у пеклі не мучать; як Благовіщення проведеш, таким буде і весь рік; у цей день заборонялося працювати; навіть птиця

не в'є гнізда цього дня; за народним переказом, зозуля — єдина птиця, яка вила гніздо у цей день, за що Бог її покарав: вона не має свого власного гнізда та підкидає яйця у чужі; в цей день здавна існував звичай випускати на волю пташок, — «щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-удачі тому, хто їх випустив»; вважалося, якщо на Благовіщення, йдучи по воду, дівчина знайде квітку первоцвіту, цього літа вона вийде заміж; пролісок, знайдений на Благовіщення, віщує щастя; дівчата водили перший весняний хоровод — *кривий танець*, вітаючи весну; в уяві народу Благовіщення природу віщує, про що й народні прикмети, — «яка погода на Благовіщення, така й на Великдень буде», «як на Благовіщення півень на порозі води нап'ється, то на Юрія віл напасеться», «якщо на Благовіщення дощ іде, то добре вродить жито», «якщо на Благовіщення сидять бузьки на яйцях, весна буде тепла»; ще кажуть: «На Благовішення весна зиму поборола».

**благода́тка** *див.* **божде́рево**1.

**благослове́ння = благослове́нство** — проказування молитви, побажань при хрещенні; взагалі згода, дозвіл, схвалення; дуже старий звичай; виражається через «висловлення блага (добра)» чи «благе (добре) словлення», через побажання добра з вірою, що це й збудеться (звертаючись до Бога, кажуть: «Боже благий! Боже мій милостивий!»; звідси переосмислене у Т. Шевченка: «Згадав Степана молодого, Згадав свої благі літа»); споконвіку благословляв у родині старший (отже батько, пізніше у приході — батюшка); в церковному обряді особливо благодійне перше особисте єпископське благословення; у весільному обряді благословляють батько-мати разом з Богом, тому кажуть: «Благослови, Боже, і отець та мати»; у весільного старости беруть благословення на кожну окрему річ у господарстві молодого подружжя; іноді благословення робиться хлібом — тоді воно має більшу силу; той, хто благословляє, цілує в чоло, а йому цілують руку. *Добрий піп, добре й благословення* (М. Номис); *Без батькового благословенства не можна дати шлюбу* (І. Франко).

**блаки́тний** — колір, що в українському народному сприйманні набув символіки справедливості, доброї слави, доброго походження: «Як небо блакитне — нема йому краю, Так душі — почину і краю немає» (П. Куліш); колір неба і один з кольорів українського національного прапора, що єднає блакить неба з жовтизною достиглого збіжжя, на що така багата українська земля.

**блекота́** — отруйна рослина родини пасльонових, цвіте у травні-вересні, росте по всій території України; використовується в народній медицині (у Б. Грінченка: «Од зубів блекотою підкурюють»); наркотична дія рослини породила сталий образний вислів *блекоти наїстися (об'їстися)* у знач. «одуріти» («Говорить, мов блекоти об'ївся» — ознака несамовитості); народні назви блекоти чорної — *зубові́к, лю́льник, німи́ця, соба́чий мак.*

**Близнюки́** — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 21 травня — 20 червня.

**близня́та** — діти, що одночасно народилися в однієї матері; в народній уяві носії однієї долі, втілення подвійності, парності; стародавній культ близнят відбився у парності, симетрії зображень (симетричні кінські голови, птахи, вершники); у слов'янській міфології втіленням води й світла вважаються діти-близнята богині Лади — Леля (Лель) і Полель; негативна міфологічна сутність близнят, характерна для народних повір'їв, пов'язана з можливим зачаттям дітей у дні, коли заборонялася подружня близькість (наприклад, поминальні); принаймні досить поширеною є заборона вагітним їсти що-небудь здвоєне, зросле — овочі, яйця з двома жовтками тощо.

**бли́скавка** — зигзагоподібна електрична іскра — наслідок розряду атмосферної електрики, що буває під час грози; символ швидкості, могутності; за давніми віруваннями, небесний вогонь («золота різка»), що його посилає Бог (громовержець) чи то на кару людям, чи на відігнання злих сил, тому не можна гасити пожежі від неї, хіба що молоком; здавна пов'язують це явище з богом Перуном, який у момент блискавки відкриває справжнеє Небо — оселю богів, котру показує в мить свого гніву — то грізне знамення для людей, щоб не грішили; очищувальна сила вогню дорівнюється до сили блискавки: як блискавка, так і домашнє вогнище проганяють злих духів; у народі існують прикмети, — «блискавка взимку — на бурю», «якщо блискавка блискає і півень кукурікає, буде дощ»; блискавку називають ще *мо́ргавкою*, тому закликають: «Моргни, моргни, моргавко!»; у народній загадці блискавка символізує стрілу: «Летить мідна стріла, ніхто її не спіймає — ні цар, ні цариця, ні красна дівиця»; *див. ще* **стріла́**1. *Блискавка блисне — й камінь трісне* (приказка).

**блоха́** — безкрила кровосисна маленька комаха — паразит тварин і людей; «нечиста» комаха, котру треба нищити, бо «чим менша блоха, тим дужче вкусить», «блоха кусає, а за що — не знає»; за народною прикметою, «коли багато бліх улітку, то добре вродить гречка»; символізує нечисте сумління, тому кажуть: «Єсть і в нього блохи, да нікому вигнати».

**Блуд** — у дохристиянських віруваннях — персоніфікована зла істота, різновид нечистої сили, що зводить людей з дороги, запаморочуючи їм голови, й водить їх так, щоб знищити або нашкодити, тому кажуть: «Як чоловіка Блуд візьме (на чоловіка Блуд нападе), то й серед села дороги не знайде»; тому *блуди́ти, заблуди́тися* — це дія і стан, пов'язані з втручанням нечистої сили; вважалося, що заблукати можна найчастіше вночі, у «глухий час», «до півнів», і це є карою за необережне вторгнення людини у межі володінь демонів; якщо людина збилася з дороги, то потрібно помолитися, звернутися до Бога. *Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, зацурить чоловіка* (О. Кобилянська); у сполученні: ***блу́дом ходи́ти (іти́)*** — блукаючи, шукати шляху; блукати. *Зашуміли темні лози Козакові при дорозі, По дорозі блудом ходить, Вороного свого водить* (Ю. Федькович).

**блу́дний син** *див.* **син**3.

**блукли́ві во́гники (вогні́)** *див.* **вого́нь**3.

**бобе́р** — тварина родини гризунів, цінна своїм хутром; боброві хутра високо поціновувалися нашими предками; з них шили передусім шапки й робили коміри; у весільних величаннях боброва шапка молодого символізує багатство й знатність; у «Слові о полку Ігоревім» згадується «бебряний» рукав Ярославни як найдорожче добро княгині, якого вона не жаліє, аби тільки полегшити страждання коханої людини: «Омочу бебрян рукав у Каялі-ріці, утру кривавіє рани...».

**бо́вдур** — у старій українській хаті — димар, проведений із сіней; образно кажуть: «В кишені, наче в бовдурі, вітер гуде»; символ недоречності («Стирчить, мов бовдур»), нерозуму («Бовдур бовдурем»). *Над піччю був встановлений бовдур, виплетений з лози і обмазаний глиною* (І. Нечуй-Левицький).

**бовва́н** — у язичників — статуя, що зображає бога; ідол; звідси *бовваніти*, тобто «ледь-ледь виднітися здалека (як видніється бовван)»; *див. ще* **ба́ба**12. *Збившись навкруги високого дерев'яного боввана, перед яким горів вогонь, кричали* [люди], *сперечались, махали руками* (С. Скляренко).

**бовку́н** — віл, запряжений одинцем (пор. *їхати бовкуном* або *танцювати бовкуном* — «танювати одному»).

**Бог = Біг = Всеви́шній (Усеви́шній) = Вседержи́тель = Всемогу́щий = Бог-Оте́ць = Оте́ць Небе́сний** — 1) у давньому народному світосприйманні — божество долі, щастя, блага, багатства і т. ін.; протиставляється небогу, знедоленості; це слово виступає складником численних давньоукраїнських теонімів — *Білобо́г, Чорнобо́г, Стрибо́г, Дажбо́г, Всебо́г* та ін.; М. Костомаров вважав, що слов'янське розуміння Бога — не ототожнення його з природою і не розуміння природи як божества; слов'яни поклонялися не дубу, не каменю, а тій силі, яка створила і дуб, і камінь; слов'янські боги заселяли поля, ліси, ріки, озера, хати, подвір'я і допомагали або шкодили людям у їхньому повсякденному житті; давні українці щиро вірили, що все робиться з Божої волі: «Як Бог не схоче, то хоч десять голів май, то нічого не зробиш», «Бог покорить, Бог і простить», «Бог те знає, а не ми, грішні»; у християнському віровченні — *Творе́ць, Госпо́дь, Влади́ка Не́ба (Небе́сний), Цар Небе́сний (Всесвітній, Царів)*; (*див. ще* **небо**2); *бог* — слово давнє, перського походження і означає «багатство», «добро», пізніше «податель добра» (тому таке розгалужене словотвірне гніздо з цим коренем у нашій мові — *бага́ч, бага́тий, багатир, бага́тство, збіжжя, небо́га, не́біж* тощо); кожне сучасне слово видозмінює своє первісне значення (*збіжжя* — те, що подають боги; *зубожіти* — позбавитися заступництва богів, *небо́га* — та, від кого відступається опіка Божа; *небіжчик* — людина без земної опіки Божої); давніми є й слова, що колись були вигуковими сполуками на зразок *бо́зна* (Бог знає), *помага́йбі* (помагай Боже), *спасибі* (спаси Боже); про давність слова свідчить і варіант *Біг* на відміну від *Господь*, яке такого варіанта не має; одвічна залежність людини від сильніших за неї стихій природи породила віру в надприродні сили, передусім у Бога; це зберегли, зокрема, вигукові мовні фор-

мули звертання людини до Бога (звичайно ще дохристиянського) в екстремальних ситуаціях — «о Боже!», «Бог з тобою!», «хай Бог милує!», «Боже мій!», «Боже мій милий!», «Боже збав!», «крий Боже!», «не дай Боже!», також як добрі побажання близькій людині — «дай Боже!», «з Богом!». *Біг Богом, а люди людьми* (М. Номис); *То Ігореві Бог Таким знаменням вказує дорогу на землю Руську з тяжкого полону* («Слово о полку Ігоревім» у перекладі В. Шевчука); *І ти* [княгиня Ольга] *сказала: «Буде Україна, Бо з нами Бог, віднині і повік»* (Л. Полтава); *Піднявся Всевишній на пороки, повстав судить богів земних* (П. Грабовський); *А меж ними, запеклими, В кайдани убраний Царь Всевишній, царь волі* (Т. Шевченко); *І талан і безталання, Все, каже, од Бога, Вседержавного Святого* (Т. Шевченко); *Щось вони мудрують, так мов не досить їм Письма Святого, слів Господа Христа і заповітів Отця Небесного* (Леся Українка); фразеологія: ***бі́йся (побі́йся, бі́йтесь, побі́йтесь) Бо́га*** — застереження, прохання не робити, не казати чого-небудь; не роби (робіть) так, не кажи (кажіть) так; ***Бо́же [мій]!*** — вигук для вираження здивування, радості, страждання і т. ін.; ***Бо́же поможи́ (помага́й)!; Бог на по́міч!*** — вітання з побажанням успіхів тому, хто щось робить, працює; ***борони́ (боро́нь) Бо́же!; Крий Бо́же!; Не дай (не приведи́) Бо́же!; Неха́й (хай) Бог боро́нить (ми́лує)!*** — вираження небажаності, заперечення чого-небудь; ***з Бо́гом!*** — побажання успіху; хай щастить!; ***сла́ва Бо́гові (Бо́гу)*** — добре, гаразд, а також нівроку, як видно; 2) **Єди́ний Бог** — в однобожних релігіях — Творець, Всевишній; можливо, верховний бог у язичників; у давніх українців таким єдиносущним Господом, Богом Творцем, міг бути *Бог Всебог (Дідо-Всевідо)*, якого ще називали Великим Богом, Старим Богом чи Прабогом; у колядках його називали Прадідом; старі боги у давніх українців мали по кілька імен; головним богом у різну пору року виступали різні боги, пор. весняний бог Ярило, літній — Симаргл, осінній — Світовид, зимовий — Коляда; 3) тільки **Бог-Оте́ць** — перша особа Святої Трійці; Творець, Всевишній; 4) **Бог-Син** — друга особа Святої Трійці, у християнському віровченні — Ісус Христос (*див.* **Хресто́с Ісу́с**); 5) **Бог-Дух Святи́й** *див.* **дух4**; 6) (з малої літери) **бог, боги** — у многобожних релігіях — прабожества, яким поклонялися; також про покровителів, як правило, про персоніфіковані явища природи й життя; 7) (з малої літери) **бог = бо́ги** — про *ікону (див.)*, хатній іконостас, ікони; 8) **пивни́й бог** (*див.*).

**Богати́р** — 1) *див.* **порі́г2**; 2) (з малої літери — у множині) міфічні оборонці української землі, змієборці (відоме літописне оповідання про Кирила Кожум'яку), що виявляють надлюдську силу й здібності; особливу категорію богатирів становлять у народній уяві богатирі-семилітки (казкова тема про київського оборотня Михайлика, казка про мудру дівчину-семилітку); М. Костомаров пише: «Семилітній богатир — це тип народної надії на майбутні покоління, ідеал народної сили, яка не старіє, вічно молодіє й оновлюється».

**богила́** *див.* **бугила́**.

**боги́ня** — в античній міфології, у

язичництві — божество жіночої статі. *Юнона, як богиня, знала, Що Турну прийдеться пропасть* (І. Котляревський); 2) у переносному розумінні — про жінку, дівчину надзвичайної, чарівної вроди, а також про кохану жінку. *Дріадам нічого робить Перед такою красотою, Перед богинею такою!* (Т. Шевченко); *Ой якби ся прийшло з тобою розстати, богине, Буду жити в густім лісі і в темній пустині* (пісня).

**Бо́гів Шлях** *див.* **Чума́цький Шлях.**

**Богоду́хів день** *див.* **Ду́хів день.**

**Богома́тір = Богома́ти = Бо́жа Ма́ти = Ма́тір (Ма́ти) Бо́жа = Богоро́диця** — 1) Мати Ісуса Христа; Діва Марія, Непорочна (Пречиста) Діва, Цариця Небесна; символ матері, життя, світла, мудрості, любові; символізує також повноту життя, самодостатність, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження; у християнстві замінила богиню Всесвіту Ладу; благословенний плід її утроби ототожнювався з весняним відродженням Матері-Землі; у колядках співали про Богородицю, що вона засіває землю, а сам Господь водить золотим плугом; також ікона з її зображенням, храм на її честь; першою церквою в Україні, присвяченою Богородиці, була так звана *Десятинна церква*, яку в Києві побудував Володимир Великий; називалася вона так, тому що на неї пішла десята частина доходів князя; археологічні залишки церкви виявлено на Старокиївській горі; *див. ще* **Пречи́ста, «непоро́чне зача́ття».** *Народився* [Ісус] *із Марії дівиці, із святої Богородиці* (П. Чубинський); *Іде Ігор Боричевим Шляхом до Святої Богородиці Пирогощі* (Панас Мирний); 2) тільки **Богоро́диця** — за церковним календарем, другий день Різдва Христового, а також Пасхи. *На другу Богородицю був у селі храм* (Панас Мирний); 3) тільки **Богоро́диця** — одна з молитов. *Говори, Грицю, Богородицю, а я буду Господи помилуй* (приповідка); 4) **Мала́ Богоро́диця** — за церковним календарем, день 8/21 вересня, коли святкується Різдво Пресвятої Богородиці, або Друга (Мала) Пречиста.

**богомі́л, богомі́льство** *див.* **дуалі́зм, сатана́.**

**Богоро́диця**[1] *див.* **Богома́тір.**

**Богоро́диця**[2] *див.* **Кобеня́к.**

**богосло́в** — 1) фахівець із богослов'я; той, хто присвятив себе вивченню богослов'я. *Богослов, та не однослов* (М. Номис); 2) вихованець духовної семінарії класу богослов'я (до 1868 р.). *І дарував же мені Бог таке дитя, такого сина! І богослов уже* (Т. Шевченко).

**Богосло́в Іва́н** *див.* **Іва́н Богосло́в.**

**богосло́в'я = теоло́гія** — сукупність церковних учень про Бога і догмати релігії; у Русі та Україні часів Козаччини богослов'я поряд з філософією, риторикою і граматикою становило основу комплексу знань, що їх добували освічені люди.

**Бог-Оте́ць, Бог-Си́н, Бог-Ду́х Святи́й** — Свята Трійця; *див. ще* **Трі́йця**1, **Бог**1,2, **дух**4.

**Богоя́влення = Богоявлі́ння** *див.* **Водохре́стя.**

**Богу́н Іва́н** (рік народження невідомий — розстріляно 17 лютого 1664 року поблизу м. Новгорода-Сіверського) — український полководець, соратник Б. Хмель-

ницького, кальницький (вінницький) полковник; відзначився у народно-визвольній боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників; поборник української державності; оспіваний у народній творчості; зокрема, у думі «Іван Богун» читаємо: «А кобзарі грали, В струни дотинали Та Богдана із Богуном Піснями хваляли?». *Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові* (приказка); *Інгул щозиму замерзає — Богун не встане загатить Шляхетським трупом* (Т. Шевченко).

**бо́дня** (зменшено-пестливе — ***бо́денька)*** — один з найстаріших виробів народного деревообробного промислу (бондарство) — дерев'яна низька діжка з клепок, яку накривають віком з висячим замком; зазвичай має вушка; на Поліссі посудина була призначена для зберігання одягу, тканин, цінних речей, грошей тощо, на Полтавщині та інших місцях України — для зберігання харчів (передусім сала*)*. — *Ой одна ж нас, брате, мать родила, Та не одним щастям наділила. Тобі дала скриню, мені — бодню, Тобі дала щастя, мені — недолю* (пісня — символізація скрині як багатства, щастя, долі, а бодні як бідності, недолі); *— Мого батька?.. Де спійняли? — Циганчук спитав. — Таки в нашій коморі бодню розбивав* (С. Руданський); *Сама товста, як бодня, а шия хоч обіддя гни* (І. Нечуй-Левицький); *І мов з бодні дужий голос Не то мовить, то кричить* (І. Франко); *Впала боденька з гори (*М. Номис).

**Бо́жа борода́** *див.* **Спа́сова борода́**.

**Бо́жа доро́га** — 1) дорога в Рай (Вирій); раніше уявляли, що царство мерців було далеко за морем, куди вела річка; мерця клали в човна, щоб він швидше дістався річкою до Раю; домовина і човен у давні часи поєднувалися в одному понятті: домовина — це стародавній човен, первісно — видовбана колода (довбанка); у сполученні: ***бу́ти на Бо́жій (оста́нній) доро́зі*** — бути при смерті; асоціація смерті з Божою дорогою породила вислови: «Смерть — неминущая дорога»; «Проста до Христа у світі дорога»; з часом Царство Небесне стало асоціюватися з Небом, а дорога туди передусім із Зоряною Дорогою (Божим Шляхом); 2) **Бо́жа Доро́га** *див.* **Чума́цький Шлях**.

**Бо́жа ї́жа** *див.* **ко́ливо.**

**Бо́жа ка́ра** — у християнському віровченні — покарання Богом (Господом) своїх рабів за вчинені гріхи; здавна вірили в Божі наслання з Неба, передусім у вигляді блискавки й грому; це вважалося Божою ласкою і Божим милосердям, тому казали: «Загорілося від Божої ласки», «Убили Божою ласкою», «Запаліть свічку та моліться, дітки! Божа милість заходить»; знаряддям Божої кари вважалися також гадюки; Божа-кара — ще назва звичаю, який полягав у випробуванні винуватця вогнем, водою, залізом або через двобій; наприклад, жінку, звинувачену у чарівництві, кидали в озеро чи річку: якщо вона плавала в воді, то це була відьма, якщо тонула, — невинна; фразеологізм: ***[чи́ста] ка́ра Бо́жа (Госпо́дня)*** — уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь; горе, нещастя, напасть; *див. ще* **ка́ра**2.

**бо́жа корі́вка** *див.* **со́нце**4.

**бо́жа крі́вця** *див.* **звіробі́й.**

**Бо́жа Ма́ти** *див.* **Богома́тір.**

**Бо́жа мо́ва** *див.* **мо́ва**4.

**Бо́жа посте́ля** *див.* **по́стіль**2.

**божба́** — присягання іменем Бога, а також іншої істоти божественної іпостасі на ствердження правдивості своїх слів; менш урочисте, ніж *кля́тва (див.)*; передбачає також накликання на себе нещастя, як кару Божу, у разі брехливості сказаного — звідси вирази-присягання: «Бий тебе сила Божа», «Щоб я з місця не встав», «Щоб я крізь землю провалився», «Щоб я пропав», «Покарай мене, Боже», «Будь я тричі проклят», «Бодай мені очі повилазили»; головні варіанти божби: *клянусь Богом!; бачить Бог; як перед Богом; Бог свідок; убий мене Бог!; хай мене Господь (Бог) покарає!; ось тобі Христос;* формули нагадують ритуал давньої присяги і пізнішого звичаю клятви на хресті (звідки «ось тобі істинний хрест») з прикликанням у свідки Бога (тому присягаються перед іконами-богами). *Ти ж божився, присягався, не покину я тебе* (А. Метлинський).

**бо́жде́рево = біжде́рево** — 1) народна назва граціоли, або аврану лікарського, багаторічної трав'янистої рослини родини ранникових, яка в народі ще називається *лихома́нковою траво́ю, жовчинце́м, благода́ткою*; поширена на всій території України, росте по вологих місцях, цвіте в червні-вересні; широко використовується у народній медицині; 2) тільки **біжде́рево = бо́же де́рево = біждерев** (зменшено-пестливе — ***біждеревóчок***) — народні назви полину польового, багаторічної трав'янистої рослини, в молодому віці опушеної, пізніше — голої (родини айстрових, або складноцвітих); рослина поширена по всій території України, цвіте у липні-вересні; широко використовується в народній медицині; за повір'ями, відганяє нечисту силу, тому тримали пучечки рослини в хаті, а дівчата вплітали в коси (у весняних хороводах, на Івана Купала); біждерев (біждерево) несе в собі міфологічний сюжет; в одній з карпатських колядок рослина виступає складником *тройзі́лля (див.)* поряд з м'ятою та барвінком; це тройзілля виросло з посіяного попелу трьох дівчин, убитих злою мачухою за те, що не зуміли встерегти золотої ряси на коноплях: «Та з нас ся вродить трояке зілля: перше зілейко — біждеревочок; друге зілейко — крута м'ята; третє зілейко — зелений барвінок. Біждеревочок — дівкам на кісочок; крутая м'ята — хлопцям на шап'ята; зелений барвінок — дівчатам на вінок».

**бо́ждéревóк** *див.* **звіробі́й.**

**бо́же де́рево** *див.* **бо́жде́рево**2, **поли́н**.

**божедо́мка** *див.* **Параске́ви-П'я́тниці Му́чениці день**.

**Бо́же о́ко** *див.* **о́ко**2.

**бо́же ті́ло** — 1) (з великої літери) свято Тіла Господнього, що відзначається після Петрівки; цей день вважався небезпечним, пов'язаним зі шкідництвом відьом, як і троїцький та купальський періоди; 2) (з малої літери) народна назва актеї колосистої, багаторічної трав'янистої рослини родини жовтцевих, з неприємним запахом; рослина отруйна, тому звуть її ще *злі́ми я́годами*; росте в лісових районах Лісостепу і в Карпатах; цвіте в травні-червні; використовується в народній медицині.

**Бо́же Ца́рство** *див.* **царство3**.

**Бо́жий (Госпо́дній, Христо́вий) слуга́** — представник духовенства, духовна особа.

**Бо́жий дар** — хліб і червоне вино в обряді *причастя (див.). До Божого дару з чортовими ногами* (М. Номис).

**Бо́жий дім** *див.* **дім3**.

**Бо́жий знак** — знак Творця на Місяці, який навіки покладено як Боже знамення, коли вперше брат убив брата, як нагадування людям про страшний гріх, учинений колись на Святі Різдва; його можна бачити лише в ясну зоряну ніч; Боже знамення закладено на Місяці навічно, тому він не може давати такого тепла, як Сонце.

**Бо́жий про́мисел (про́мисл)** *див.* **про́мисел2**.

**Бо́жий Син** *див.* **Бог4**, **Трі́йця1**, **Христо́с Ісу́с**.

**Бо́жий суд** *див.* **суд2**.

**Бо́жий чолові́к** *див.* **чолові́к3**.

**Бо́жич** — молоде Сонце, що народжується на Різдво; можливо, Сварожич, син Сварога; часто згадується у колядках, ототожнюється з молодістю.

**Бо́жі ві́вці** *див.* **вівця́2**.

**бо́жі ру́чки** — народна назва астрагалу шерстистоквіткового, який ще називають *ко́тиками, котя́чим горо́хом, переле́том, соло́дким зі́ллям*; багаторічна трав'яниста рослина родини бобових, занесена до Червоної книги України, росте в степу та лісостеповій частині; цвіте в червні-серпні; використовується у народній медицині; зерна використовують також для приготування кави.

**божни́к** (зменшене — ***божничо́к***) = **божни́ця** (зменшене — ***божни́чка***) — поличка на покуті з образами (іконами); у сполученні: ***рушни́к-божни́к*** — декоративний рушник для прикрашання образів (ікон), які на Східній Україні звуть ще *бога́ми*; звичай прикрашати ікони рушниками спостерігаємо і в українських церквах; оскільки божник розміщують на покуті, то й рушник на ньому зветься *поку́тником* або *набо́жником*; останній у дохристиянський період був ритуальним рушником, що прикрашав красний кут (кутній вугол); *див. ще* **ву́гол2**.

**бо́йки** (*одн. ч.* ***бо́йко***, *ж.* ***бойки́ня***) — етнічна група українців, які живуть у західних областях України (на південних і північних схилах Карпат); мешканці, уродженці Бойківщини; свій родовід ведуть від східнослов'янського племені білих хорватів, яких Володимир Великий приєднав до Київської держави; на Бойківщині народився гетьман Петро Сагайдачний і генеральний суддя за Хмельниччини І. Креховецький. *Бойки — місцева назва українців, що живуть у Підкарпатті* (І. Франко); *Дала мене мати за бойка, за бойка, буде мені ще за бойком голова гладойка* (коломийка).

**болга́рський хрест (хре́стик)** *див.* **хрест3**.

**боло́тник = болотяни́к = анци́болот = анци́болотник = анци́бол** — 1) у християнських віруваннях — господар болота; його злий дух любить затягувати до себе людей, особливо п'яних; вогником світить серед болота, а людина думає, що там є хтось із людей, іде туди, а вогник віддаляється, аж поки

людина потрапляє в ковбаню і гине; *див. ще* **амі́нь**[1]. [Д і д:] *А в болоті живе болотяник — такий замурзаний та вкаляний... Уночі затягує в болото чоловіка* (Б. Грінченко); 2) тільки **анци́болот = анци́бол** — уживаються як лайливі слова у значенні «чорт, нечиста сила». *Отець Миколай невдоволено пробурмотів: — Забувають анциболоти про святу церкву* (М. Стельмах).

**боло́то = багно́** — грузьке місце з надмірно зволоженим ґрунтом; трясовина; символ морального бруду, дрібних матеріальних інтересів на противагу високих поривів духовності («Сидить, як чорт на грошах у болоті»); народну приповідку «Не сміється вода з болота, тільки болото з води» І. Франко пояснює так: «Бо звичайно так буває, що все морально брудні люди намагаються стягнути чесних людей у болото, а не навпаки, все дурні сміються з чесних та розумних, називаючи їх «наївними» та «ідеалістами», а не навпаки»; цю саму символіку І. Франко вбачає й у приповідці: «Вже мені й вух не видно з того болота»; це саме вбачає й Т. Шевченко, коли закликає: «Умийтеся, образ Божий Багном не скверніте» або ще: «Заснула Україна. Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла. В калюжі, в болоті серце прогноїла»; болото, за давніми віруваннями, асоціюється з нечистою силою («В болоті доброї води не напитися», «В тихому болоті чорти водяться», «Де болото, там і чорт сидить»), тобто це небезпечне і нечисте місце, де водяться чорти і взагалі всяка нечисть; характерне замовляння від злих сил: «Курикуриниці, візьміть Йванкові нічниці, несіть на мохи, на болота»; недарма був звичай викидати «нечисті» речі й сміття в болото. *Аби болото, а жаби будуть* (прислів'я); *Кому болото, а кому злото* (І. Франко); *Витягни біду з болота, а вона тобі на голову сяде* (приповідка).

**бо́ндар** (зменшено-пестливе — ***бонда́рик, бондаре́ць,*** заняття бондаря — ***бо́нда́рство***) — майстер, ремісник, що виробляє діжки, бодні, дерев'яні відра і т.ін. *У Йосипа, у тесляра чи бондаря того святого, Марія в наймичках жила* (Т. Шевченко); *Покинь, покинь, старий бондар, по дочці плакати, покинь відер набивати — будеш панувати* (П. Чубинський); *Ой бондаре, бондарику, — набий мені бочку* (П. Чубинський).

**Боня́к = Буня́к** — половецький хан, що згодом зробився міфічною постаттю, яка уособлювала жорстокість, підступність; літописний «безбожний», «шулудивий», «хижак»; за переказами, ворожбит, віщун, вовкулака (останнє переповідає й Іпатієвський літопис), демон смерті, кістяк-людоїд.

**борві́й = бурееві́й = бурівни́к** — 1) сильний, рвучкий, холодний вітер; ураган, буря; вживається перев. в поетичному мовленні (*див. ще* **бу́ря**); слово, можливо, походить від імені бога північного або північно-східного вітру у давньогрецькій міфології або ж пов'язане з міфологічними уявленнями давніх греків про гіпербореїв — народ, який живе на Півночі в райській, улюбленій богами (особливо Аполлоном) країні; 2) (з великої літери) у давньоукраїнській міфології — один із найгрізніших синів батька всіх вітрів *Стрибога (див.)*, має велетенські вуса, крутячи яки-

ми, спричиняє сильний вітер; особливо розгнівавшись, може наробити великого лиха довкіллю.

**Бори́са й Глі́ба (Бори́сів) день** — за церковним календарем, відзначається два рази на рік (2/15 травня і 24 липня/6 серпня) як день перших руських святих, яких убив Святополк (Окаянний); весняний день у народі здавна називають *Солов'їним*, тому що з цього часу починають співати солов'ї (гадають, що птах співає, поки ячмінь колоса не викидає); вважається, — «якщо соловей співає всю ніч — буде сонячний день»; «якщо соловей заспівав на голі дерева, то буде неврожай на садовину»; «якщо солов'я почуєш раніше зозулі, щасливо проведеш літо»; хлібороби знали, — «соловей заспівав, можна починати сіяти», тому казали: «Борис та Гліб сіють хліб»; літній день у народному побуті пов'язаний зі жнивами, тому казали: «Борис та Гліб — поспів [достиг] хліб», тому цей день називають ще *Хлібником. Борис — за соху берись* (приказка); *Борис і Гліб — сіють ранній хліб* (приказка): *На Бориса і Гліба — найпізніша сівба* (народний календар).

**Борисфе́н = Бористе́н** — у скіфській міфології — божество одноіменної річки (сучасний Дніпро); цю назву мало також давнє місто Ольвія.

**борода́** — 1) (зменшено-пестливе — ***борі́дка, борі́донька, борі́дочка***) у чоловіків — волосяний покрив на нижній частині обличчя; символізує чоловічу гідність, мужність, втілення життєвої сили, росту, плодючості, згодом старість, але молодість душі («Борода сива, та душа красива»); не завжди означає мудрість, серйозність, розум, тому іронізують: «Борода не робить людину мудрою», «Борода велика, а розуму мало», «В бороді гречка цвіте, а в голові на зяб не орано»; уживається в традиційних казкових прикінцевих висловах: «По бороді потекло, а в рот не досталося (не попало) (а в роті не бувало, та в роті не було, а в роті сухо було)»; у народному світосприйманні борода здебільшого атрибут Бога, святих угодників, деяких казкових і міфологічних героїв; заборонялося залишати на ніч недопрядену куделю, — «у діда борода виросте»; якщо куделя намокне, кажуть: «Борода козлина, чортова» (у народному уявлення чорт, як правило, «лисий», «голенький»); за повір'ям, якщо священик не помаже миром підборіддя хлопчика, у того ніколи не виросте борода. *Борода виросла, та ума (а розуму) не винесла* (М. Номис); *Ой не піду за старого — бородою коле* (пісня); *А он їде, а онде йде Дідусь з бородою* (Т. Шевченко); фразеологізми: ***Бо́га за бо́роду вхо́пити (впійма́ти)*** — здійснити те, що видається неможливим; ***сивина́ в бо́роду, а чорт (біс) у ребро́*** — про залицяння немолодого, підстаркуватого чоловіка; 2) підборіддя, нижня щелепа; 3) *див.* **Спа́сова борода́ = борода́ Во́лоса = Во́лосова (Іллє́ва, Ілько́ва) борода́**; 4) **ца́рська борода́ (борі́дка) = нічна́ красу́ня** — багаторічна трав'яниста рослина родини ночецвітих; культивується як декоративна; 5) **ца́пова борода́** *див.* **цап.**

**боро́давки** (зменшене — ***боро́давочки***) — невеликі тверді нарости на шкірі людини; вважали їх проявами злих духів; за народними уявленнями, виникають від жаб,

тому їх забороняється брати в руки; бородавки виводили знахарі; радили також робити самому власникові: коли зійде новонароджений місяць, тріть бородавки землею з-під правої ноги і проказуйте: «Місяцю, Місяцю, ти такий чистий, дай, Боже, й мені чистим бути».

**борóдиця** *див.* **кобеня́к**1.

**борозéнне кóлесо** *див.* **кóлесо**1.

**борона́** (зменшені — ***борíнка, борíночка***) — сільськогосподарське знаряддя для розпушування, вирівнювання та очищення оброблюваної землі; пор. народну загадку: «Дірява плахта все поле закрила»; ознака доброго господарювання («Той у бороні, а той у стороні»); запорука доброго врожаю («Як за бороною куриться, то господар не журиться», «З бороною пил — з гречки млинці будуть»); використовувалася також з ритуальною метою; після збирання врожаю три рази обходили, боронуючи, кругом села, щоб ніяке зло не шкодило господарству; у руках самої відьми борона ставала знаряддям наслання причини; вважалося, що коли в полі забувають борони, то до дівчат у селі не будуть свататися женихи; чоловіка змушували боронувати пісок, коли жінка терпіла муки пологів (звідси: «Жінка родить — чоловік пісок боронить»); новонародженому клали під подушку зубок борони, — «щоб не пересікався рід»; відомий також обряд катання на боронах у весільній обрядовості. *Тільки в мене борона, що кобила ворона, тільки в мене плуга, що за поясом пуга* (приповідка).

**борть** — найпростіший вулик, видовбаний у дерев'яній колоді, дуплянка для бджіл, яку навішують на дерево, або природне чи спеціально видовбане дупло в дереві, де живуть дикі бджоли; звідси ***бóртний прóмисел*** — бджільництво; ***бóртник*** — той, хто займається бортництвом; дух, який охороняв борті, а пізніше пасіки, називали *бортнякóм, дýхом, пáсічником*; ***бóртництво*** — лісове бджільництво; ***ведмíдь-бортня́к*** — ведмідь, який вибирає в лісі мед із бортей; наші предки любили бортництво й жили з нього; мед відігравав у їхньому житті значну роль (*див.* **мед**1); бортництво охороняли закони «Руської правди» князя Ярослава і пізніше українське право XVIII ст.; початкове бортництво було хижацьким; дерева з природними бортями валяли, знищували бджіл, вибирали соти, не дбаючи про збереження самої борті. *Чи ж буде в цьому році Божа комаха носити сюди мед і пергу, чи підуть на дрова панській челяді оці пахучі борті, оця утішна його праця?* (М. Стельмах); *Ішли* [хлопці] *далі й далі, один одному розкриваючи лісові дива: ...то дику борть, повну запашного меду, то тепле печище в синяві високих небачених квітів* (П. Загребельний).

**борщ** (зменшено-пестливі — ***бóрщик, бóрщичок***; збільшені — ***борщи́сько, борщи́ще***) — національна рідка страва, що вариться з посічених столових буряків (раніше перев. заквашених), капусти з додатком картоплі та різних приправ; у різних регіонах України є свої різновиди борщу, пор. полтавський борщ з качкою; якщо до борщу додається м'ясо і його засмажують або затовчують салом, тоді це гаряча перша страва; якщо борщ пісний (з квасолею, грибами або

рибою, засмажений на олії), тоді його можна споживати і в холодному вигляді; улюблена страва українців, символ достатку, тому кажуть: «Борщ — всьому голова», «Борщ, капуста — хата не пуста», «Борщ та каша — мати наша», «Борщ — найкраща страва»; виступає об'єктом народних жартів: «Борщ, аж жмурки встають», «Борщ такий, аж туман устає», «Гулять, так гулять: бий, жінко, ціле яйце в борщ», «Добрий борщик, та малий горщик», «Свищі в борщі», «Сьогодні борщ жонатий» (тобто є й каша); часом за жартом криється влучна характеристика або глибокий філософський підтекст: «Він любить чужі борщі пробувать», «Гіркий світ і квасний борщ», «Де велика рада, там пісний (рідкий) борщ», «З ним борщу не звариш», «Їж борщ з грибами, держи язик за зубами»; якщо ж чуємо вираз «трапиться на віку варить борщ і в глеку», кожному зрозуміло, що йдеться про життя, в якому трапляються всілякі складні ситуації; в Україні — одна з головних страв (кажуть: «Борщ — хазяїн», «Борщ — найстарша страва»); був обов'язковим у поминальному обіді, який звали *гаря́чим обі́дом*, — «щоб дідам пара пішла, щоб з парою душа відлетіла»; під час Святої вечері подавали пісний борщ, а на Великдень — м'ясний; борщ згадується у дитячих закличках дощу: «Дощику, дощику, зварю тобі борщику». *Не поцурайтесь хліба-солі. Борщу скоштуйте, галушок* (І. Котляревський); *Наша пані чорнобрива борщу-каші наварила* (П. Чубинський).

**боця́н = боцю́н** *див.* **бузько́.**

**Боя́н** — легендарний києво-руський поет-дружинник другої половини XI — початку XII ст.; згадується у «Слові о полку Ігоревім», де невідомий автор звертається до нього як до свого попередника, та в одному з написів на стінах Софійського собору в Києві; «віщий співець», «онук *Велеса*» *(див.)*, оспівував міць Київської держави, бойові звитяги русів; символ народного співця. *Коли Боян, цей віщий соловейко, Співав комусь осанну величальну, То білкою носився по деревах, Землею — сірим вовком, а в підхмар'ї Орлом могутнім клекітно ширяв* («Слово о полку Ігоревім» у перекл. В. Шевчука); *Кобзо-орлице! Заклич, задзвони з високості, Щоб на твій поклик старі позросталися кості, І неповинно пролитая кров ожила, І Боянами-орлами земля процвіла...* (П. Куліш).

**боя́ри** (*одн.* **боя́рин**; зменшено-пестливі — ***боя́ронько, боя́рочко***) — 1) привілейована верства суспільства за княжої доби, княжі дружинники, високі посадовці в Київській державі; 2) у весільній обрядовості — дружина молодого («князя»); добирається з парубків, одного з яких призначають старшим боярином; той знімає з кожного шапку, несе до хати молодого, де до шапок пришивають «квітку» з барвінку та з червоної стрічки; потім відбувається обряд присяги: на стіл ставлять велику миску з водою і кладуть біля неї ложку; старший боярин дає кінець своєї хустки молодому і веде його круг стола, а молодий, тримаючись однією рукою за хустку, другою веде іншого боярина, а той третього і т. д.; після першого та другого обходу молодий зачерпує ложкою

води, випиває, а після третього всі п'ють воду просто з миски; потім відбувається похід по молоду; приїджаючи до двору молодої, ведуться тривалі перемови, поки господарі не згодяться відчинити ворота (відгомін давнього обряду умикання). *Поки приберешся, то бояри й мед поп'ють* (М. Номис).

**боя́рська ра́да** *див.* **Ра́да**6.

**бра́ма** — великі ворота, перев. при монументальних спорудах; золота́ бра́ма — казкові царські ворота, пор. у Марка Вовчка: «Вашу дівчину мов за золоту браму зачинено». *І плаче, плаче Ярославна В Путивлі на валу́ на брамі* (Т. Шевченко); *А в нашім двору гірше як в неволі, вийди за браму, наплачся доволі* (А. Чужбинський).

**бран** — 1) стара назва полону. *І вголос віщує шановний пан: — Віддався козачий отаман у бран!* (О. Стороженко); похідні: ***бра́нець*** (*мн.* ***бра́нці***) — стара назва полоненого (*див. ще* **яси́р**), військовополонений; ***бра́нка*** — стара назва полоненої. *І накинувся на бранця з лютим вереском Кончак* (І. Франко); *Дівка бранка, Маруся попівна Богуславка* (П. Куліш); 2) також **бра́нка** — у давнину — набір рекрутів (звідси ***бра́нець*** — рекрут); *Стережіться, парубочки, бо, либонь, бранка буде* (Я. Головацький); 3) **брань** — стара назва війни, битви. *Чи мир нам везете, чи брань* (І. Котляревський).

**брат** — 1) (зменшено-пестливі — ***бра́тець, бра́тик, бра́тичок, браткó, братóк, братóчок, бра́тонько, бра́течко, брату́ньо, брату́сь, брату́сик***) кожний із синів щодо інших дітей того самого батька або матері; оскільки в українській родині здавна повелося жити власним домом, то батько намагався розділити господарство між синами, отже брати жили, як правило, кожен своїм обійстям, своєю родиною, своїм господарством; це призводило часом до відособлення, тому кажуть: «Брат братом, а мед за гроші», «Хоть ми собі брати, але наші кишені не сестри», «Кожний брат собі рад», «Брат мій, а хліб їж свій», «Брат мій, а розум у нього свій», «Дім брата — не своя хата»; проте це зовсім не означало, що «поки брати малі, доти й рідні»; улюбленим було в ужитку ніжно-ласкаве *бра́тик (бра́точок),* особливо у стосунках брата і сестри (у Марка Вовчка — «се ж мій братичок ріднесенький!»). *Як брат брату не поможе, то що вже чужії люди* (приказка); *Випроводжала сестра свого брата* (Т. Шевченко); *Брат піднявся на брата (*Біблія); *Братоньку милий, прибудь до мене* (П. Чубинський); 2) **брат у пе́рших = двоюрі́дний брат** — син дядька або тітки; жартують, перефразовуючи родове найменння: «Ковалів Тарасько нашій Парасці у перших Юхим»; «Ми з тобою свояки: твій дядько моїй Парасці двоюрідний Сидір»; «Нашим воротам двоюрідний сарай»; 3) **брат у дру́гих = троюрі́дний брат** — син двоюрідного дядька або тітки; жартують: «Вона йому, Василевому, тітка, а він їй через вулицю бондар, по Тупищиці гончар, а попросту, як там хочете, брат у других»; 4) член релігійного братства; чернець (звідси — *брат во Христі*). *Ми всі брати і сестри по Христу* (Леся Українка).

**бра́ти во́ду** *див.* **вода́**7.

**брат-і-сестра́ = бра́тки = бра́тики = бра́тчики** — народні назви деяких видів фіалки, зокрема фіалки

триколірної і перестріча; у народі фіалку триколірну називають ще *зозу́льками, зозу́линими череви́чками, полуцві́том, сирі́тками*; квітка — емблема богині світової гармонії Лади; легендарна квітка, перша назва якої ведеться від такого переказу: брат і сестра, не знаючи про своє поріднення, побралися, і за їхній тяжкий гріх ніякі сили природи, навіть смерть, їх не приймає; рослина поширена по всій території України; використовується в народній медицині; якщо ці квіти покласти в кожен кут хати, злодій ні за що не увійде в дім; жовтий і синій кольори квітки символізують вогонь і воду, а тому рослина є одним із символів купальського обряду; використовували для парення в лазнях; вірили, що купіль із братків охороняє родину від сварки. *Ходім, сестро, в темний ліс, Нехай же нас звір поїсть! А ліс каже: не прийму. А звір каже: вижену... Ходімо, сестро, горою, Розсіймося травою: Будуть люди зілля брати, Сестру з братом споминати, — Я зацвіту жовтий цвіт, Ти зацвітеш синій цвіт, Буде слава на весь світ...* (І. Огієнко); *Любов родини фіалочками, братчиками пахне* (Леся Українка).

**бра́тство** — 1) група, товариство людей, об'єднаних спільною діяльністю й метою, які додержуються певних, установлених ними, правил (первісно — духовне, церковне товариство як організація); традиція ведеться з язичницьких часів, коли великі рокові свята й похорони збирали довкола святих місць споріднені («братні») роди на богослужби й ігрища. *Львівське Ставропігійське братство* (перше релігійне товариство в Україні XV ст.; звідси — ***бра́тські шко́ли*** — навчальні заклади в Україні XV—XVIII ст. при братствах); *Кирило-Мефодіївське братство;* 2) у переносному значенні — братське почуття, ставлення; дружба. *Добре братство краще за багатство* (прислів'я).

**бра́тчик** — 1) (*ж.* ***бра́тчиця***) член *бра́тства* (у першому знач.), товариства, компанії. *Громада зібралась на цвинтар на мед, що титар і братчики по старому звичаю наварили к празнику* (І. Нечуй-Левицький); *Часто виділи його* [отця] *Анастасія братчики вночі, ідучого тихо, як тінь* (І. Франко); *Я перша бра́тчиця в дівочім братстві* (Леся Українка); 2) член козацької Січі, козацького товариства (звідси сполучення — ***брат-това́риш***); січовик. *Понаходило таки чимало братчиків-січовиків* (О. Стороженко); 3) одноплемінник, представник того самого або спорідненого народу (зазвичай уживається з гумором або іронічно). *В дяку вам, непевні діти, Ваші братчики любі Всю історію освіти Загребли цілком собі!* (П. Грабовський — тут, звертаючись до українців та їхньої історії, поет має на увазі росіян); *Бо вже як наш братчик, українець, гне з себе дурня, верзе так, мов у нього в голові вилами укладено, то вже й жди, що він самого розумного у решеті повозить та з нього ж нишком собі поглузує* (Д. Мордовець); 4) взагалі товариш, приятель, однодумець (спочатку як переносне, також іронічно). *Ой Божечку милосердний, що маю робити, Тяжко мені без братчиків на сім світі жити* (пісня); *А Чіпка знов засів, п'є та гуляє з братчиками* (Панас Мирний); 5) член братчини (*див.* **бра́тчини2**); 6) у множині — *див.*

**брат-і-сестра́**; 7) брат (уживається як пестливе або фамільярне) Братчику мій любий, вечеряй ти з нами (Ю. Фесолович).

**бра́тчини —** 1) супроводжуваний певним обрядом давній слов'янський звичай зміцнення дружби прирівнюванням її до братських стосунків; побратимство як форма родичання; православна церква підтримує цей звичай — у старих требниках знаходимо такі чини, як «чин братостворенія» — присяга вважати до смерті обраного товариша за брата; побратимство скріплювалося колективними бенкетами і святами; поступово переросли в щорічні ритуальні братські бенкети (в храмове або інше свято) на користь церкви, які відбувалися в складчину братчиків. *Главою вишгородських городників... був старійшина Ждан Микула, який славився багатими бенкетами. У цьому можна було вбачати вказівку на колективні бенкети і свята, так звані братчини* (П. Загребельний); 2) **бра́тчина —** в Україні часів Козаччини — цехове товариство ремісників. *За першим столом розташувалися магістратські керівники та багатирі-гості. А він, Причепа, сидить за дев'ятим столом серед цехової братчини* (З. Тулуб); 3) гуртові обрядодії, що влаштовувалися в кінці осені по закінченні польових робіт з метою оглядин зими і зустрічі першого снігу; супроводжувалися веселощами, розпиванням медової сити; прощалися образи, зміцнювалися добросусідські стосунки; 4) ритуальні обіди на честь одного з найулюбленіших свят у народі — свята зустрічі бога Ярила (на Масниці перед Великоднем).

**брахма́ни** *див.* **рахма́ни.**

**бре́день = брода́к = бро́дниця** — знаряддя для парного лову риби в неглибокій воді; складається з сітки-мішка та двох бокових полотнищ, в'язаних із грубих міцних ниток у вигляді сітки більшої чи меншої густоти.

**брехня́ = непра́вда** — свідоме й злісне викривлювання дійсності на шкоду кому-, чому-небудь; споконвіку народ засуджує брехню й брехунів: «Вдача собача: не брехне, то й не дихне», «Брехня на столі, а правда під порогом»; на противагу правді брехня багатолика: «Брехні много, а правда одна», «Брехень багато, а правда одна», тому застерігають: «Брехня правдою живе», «Брехні без правди не буває»; від брехні застерігає й апостол Павло: «Не кривіть словами один проти одного», бо сам Христос назвав її ділом диявола; не випадково в народі ходить примовка: «Бреши, бреши, гаразд заверши, під кінець правду скажи та й забожись»; правдоподібна брехня найпідступніша: «Воно правда, та брехнею дуже пахне», «Коли не бреше, то правду каже», «Проти дня брехня, а проти ночі правда». *Я ніколи не брешу, хіба часом неправду скажу* (приказка); *Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся* (М. Номис).

**бриль** (зменшено-пестливі — ***бри́лик, бри́личок, брилéць***) — головний убір з широкими крисами; плетений із соломи у різний спосіб: рівною широкою стрічкою, а також у зубчики, в луску, косичкою; у різних регіонах України порізному оздоблювалися: чорною стрічкою, квітами, герданами та півнячим чи павлиним пір'ям.

*Сердешненький! Книжечки складає У торбину і бриль бере* (Т. Шевченко); *На йому* [Мині] *була чорна свита, накинута наопашки, солом'яний бриль, біла сорочка і червоний пояс* (І. Нечуй-Левицький); *У довгих і коротких бородах, у широких балахонах з брилями аж на потилиці, в'ються вони* [пани] *кругом панянок* (Панас Мирний); у сполученні: ***про́стий бриль*** — солом'яний капелюх з широкими крисами, пошитий з гладкої, рівної, незубчатої солом'яної тасьми.

**бри́нза** — солоний овечий сир; символ бідності, звідки ***би́ти бри́нзу*** — нужденно жити. *Марія через плече несла сакви з овечою бринзою* (Ю. Смолич).

**брід** — мілке місце річки, озера, ставка, де можна переходити або переїжджати на інший бік; символ тернистого шляху, набуття людиною знань, досвіду, символ невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; поетичний образ чотирьох бродів трапляється в народних піснях («Розлилися води на чотири броди») і виступає заголовком роману М. Стельмаха; брід у значенні дороговказу, поспішного рішення маємо у прислів'ї: «Не спитавши броду, не лізь у воду». *Коло млина, коло броду два голуби пили воду* (пісня).

**бро́ви** (зменшено-пестливі — ***брі́вки, брі́воньки***) — дугасті смужки волосся над очними ямками; атрибут людської краси, оспіваний у народній творчості; у замовляннях виступають у парі з очима: очі соколині — брови соболині; цей образ давній, про що свідчить тваринна атрибутика (і птах і звір належать до верхньої зони Світового дерева); казковий образ важких брів старця, з-під яких не видно очей, асоціюється із зовнішністю міфічного Вія; за повір'ям, якщо права брова свербить — на зустріч з другом або родичем, якщо ліва — з ворогом. *Не так очі, як ті брови, Любі, милі до розмови* (А. Метлинський); *В мене чари всі готові: Біле личко, чорні брови* (П. Чубинський); у сполученні: ***бро́ви на шнуро́чку*** — вузенькі, рівні брови; ознака природної вроди.

**брода́к = бро́дниця** *див.* **бре́день.**

**броня́** *див.* **збро́я**.

**бросли́ва = брускви́на** — народні назви персика.

**брусли́на** — перев. кущова рослина, що має промислове значення; з неї добувають гутаперчу, а з деревини — шевські цвяхи; використовується також у народній медицині. *Дим йшов у вивід і заплутувався сивими клубками в густій ліщині та бруслині* (І. Нечуй-Левицький); *Так дуже хотілося Тарасові чимсь Катрусі прислужитися — сам він наламав калини і бруслини* (О. Іваненко).

**брускви́на** *див.* **бросли́ва.**

**брусни́ця** (зменшене — ***брусни́чка***) — напівкущова лісова вічнозелена рослина, а також ягоди цієї рослини; росте в Поліссі, Карпатах, у хвойних лісах Лісостепу України; використовується у народній медицині. *Так запишалася густа брусниця, Що в ній заплутавсь навіть сонця слід* (О. Ющенко).

**бу́блик** (зменшене — ***бу́бличок***) — традиційний український виріб із заварного тіста у вигляді круглого кільцеподібного кренделя; в'язки бубликів були неодмінним товаром старовинних торгів, добрим

гостинцем для дітей, тому й у казці мовиться: «Ось тобі казка, а мені бубликів в'язка», «Кому казка, а кому і бубликів в'язка»; бублик був також об'єктом жарту, — «бублик — не хліб», «чудний [як] бублик: кругом об'їси, а всередині нема нічого (а всередині дірка)»; це можна розуміти і як символіку беззмістовності. *Пили горілку до изволу і їли бублики* (І. Котляревський); *Продавала бублики козакам, Вторгувала, серденько, п'ятака* (Т. Шевченко).

**бу́бон = тараба́н** (звідси — ***тараба́нити***) — народний музичний ударний інструмент у вигляді широкого обруча, обтягненого з обох боків або з одного боку шкурою; грають або дерев'яною булавкою, або рукою; нерідко на бубні буває «чинель», тарілка з міді, в яку вдаряють шматком заліза (великим цвяхом); символізує чванькуватість, а також бідність. *Славні бубни за горами, а зблизька шкуратяні* (прислів'я); *Голий, як бубон* (приказка).

**бува́льщина** — у народній творчості — оповідь про те, що було раніше; щось дійсне, реальне, що справді було. *Се не казка, а билиця, Або бувальщина, сказать* (Т. Шевченко).

**буга́й** — 1) племінний бик; зазвичай виступає об'єктом традиційного порівняння: *здоровий, як бугай*; символізує плодючість, творення. *Запряжу бугая, куди люди, туди й я; запряжу я й другого: «Сідай, жінко-небого!»* (М. Номис); *Бугай товче рогами* (Л. Глібов); 2) болотний або річковий птах родини чаплиних, що відзначається криком-гудінням, тому кажуть: «Гуде, як бугай у болоті». *Гукає невидимо бугай-птиця в очереті* (Г. Хоткевич); 3) старовинний музичний інструмент у вигляді барильця, різновид басолі; звук його нагадує ревіння бугая, оскільки один з виконавців тримає барильце, а другий посмикує вологими (змоченими квасом) пальцями обох рук за пучок волосу; 4) **буга́й скаже́ний** — рід народної дитячої гри; бугаєм (або волом) називають також один з ударів палицею у грі *віл (див.)*; 5) **бугаєве молоко́** *див.* **молоко́**4.

**бугила́ = богила́** — трав'яниста рослина з родини зонтичних із солодким стеблом; символ занедбаності, занехаяння. *І твій барвіночок хрещатий заріс богилою* (Т. Шевченко); *Вирізав ту бугилу і зробив з неї дудку* (казка).

**будя́к** (зменшено-пестливі — ***будячо́к, будяче́нько***) — колюча трав'яниста рослина-бур'ян; за повір'ями, у будяках водиться нечиста сила; в І. Франка виступає символом витривалості, настирливості: «І росте воно, б'ється в біді, І чіпляється ґрунту, Мов будяк той, низький і ціпкий, Все готовий до бунту»; у Є. Маланюка, навпаки, символізує занедбаність, руїну: «Дикий вітер та чорний степ, Лиш будяк на нім — Боже наш, Боже! — Мертвим, чортовим зіллям росте». *Не веди мя в будяки, бо я поколюся* (П. Чубинський); *На городі будяк родить... Роди, роди, будяченьку* (пісня); *Хто вліз у будяки — хоч би й не радий, то в їх убереться* (М. Номис).

**бужа́ни** (*одн. ч.* ***бужа́нин***, *ж.* ***бужа́нка***) — стародавнє східнослов'янське плем'я, що мешкало в поріччі Західного Бугу та Прип'яті;

згадується в «Повісті врем'яних літ».

**бузина́** — кущ чи дерево з родини жимолостевих з чорними або червоними ягодами, а також ягоди цієї рослини; за давнім повір'ям, на бузині повісили великомученицю Варвару, тому ця рослина нечиста, диявольське творіння, в ній сидить біс (***бузни́чий***, «бузничий цар» — П. Чубинський; «У бузиннику чорт живе» — М. Номис); рослину не годиться викопувати, щоб не дражнити нечисту силу; на тому місці, де росла бузина, не можна нічого будувати, бо це схованка чорта, місце нещасливе і люди будуть хворіти й умирати, а худоба — здихати; в городі бузину можна виполоти лише сапою, змащеною свяченим салом; поширена на всій території України; використовується в народній медицині; з бузинових паличок робили сопілки, які в казках є чарівними; відомими є замовляння до бузини: «від напасті», «щоб суд не засудив», «для сміливості», «для позбавлення від усякої біди», її використовували при гаданнях: «Трясу, трясу бузину, відгукнися, пес, з тієї сторони, де живе мій милий»; у багатьох народів — символ чаклунства (гілку носили у Вальпургієву ніч); гілки рослини використовували як оберіг. *На городі бузина коренистая* (П. Чубинський); *На городі бузина, а в Києві дядько* (прислів'я).

**бузо́к** — густий чагарник з великими волотями ясно-лілових, фіолетових або білих дуже запашних квітів; назва рослини пішла як зменшене від ***буз***; білий бузок символізує скромність, молоде родинне життя; дуже ефективними вважалися купелі з цієї рослини при радикулітах і поліартритах. *Посинів, як буз* (М. Номис); *Воркувала горлиця у садку, у куточку тихенькому на бузку* (Л. Глібов).

**бузувір** *див.* **бусурма́н.**

**бузько́ = бузьо́к = бу́сел = бу́сол = боця́н = боцю́н** — народні назви *лелеки (див.)*; у народі виступає символом праці та відданості; вважають, що займати його не можна, бо хату спалить (тим самим виступає символом помсти); в О. Кобилянської: «Зачиніть і браму... аби бусол не прийшов... аби вуглик у дзьобі не приніс, хату не запалив... Так лячно»; здавна малим дітям розповідають, що нібито ці птахи приносять новонароджених, пор. у І. Чендея: «— Неньку, нам бузьок приніс хлопчика, — радісно почав Андрійко»; де птах зів'є своє гніздо, тій хаті буде щастити; птах обирає хату спокійну й побожну, бо сам побожний; береже оселю, на якій сидить; навесні повертається обов'язково до свого гнізда; першого бузька вітають словами: «Стоїть бузько на воротях у червоних чоботях». *Тішиться, як би його бузько носомськав* (приказка); *Бусел у своїм гнізді, як сторож вірний, калатає* (М. Шеремет); *Боцюн, боцюн меле, а крук насипає* (С. Руданський); *Один самотній бусел полюбив чужу бусликху. От тільки бусел-чоловік полетить кудись із гнізда, а коханець уже й спускається до буслихи. І відбив таки він її, забрав з чужого гнізда, і полетіли вони кохатися на нове місце до лісу...* (М. Стельмах).

**бук** (деревина́ бука — ***бучи́на***) — листяне дерево з гладкою сірою корою і міцною деревиною (кажуть: «Коло бука великая мука»);

символізує стійкість, міцність, величність («Із-за буків і лісу не видно»); у значенні «ціпок, палиця, кий» фігурує в народних приповідках як символ твердості і як знаряддя покарання; за народними прикметами, — «як бучина змокріє, то ся зима змерзіє», «як з бучини сиплються окрушини, то м'яка зима буде»). *Як не даси з просьби, то даси з принуки, чого просьба не докаже, то докажуть буки»* (М. Номис); *Буком того, хто не боронить свого* (І. Франко).

**Букови́на** — історична назва території, що входить до складу України (північна частина — тепер Чернівецька область) та сучасної Румунії (південна частина); ***букови́нець, букови́нка, букови́нці*** — мешканці, уродженці Буковини. *Буковино моя мила, Моя рідна мати, В Буковині мило жити, мило ще й вмирати* (пісня).

**булава́** — палиця з кулястим металевим потовщенням на кінці, оздобленим коштовними самоцвітами; у княжі часи була військовою зброєю; за Козаччини стає символом влади («До булави треба голови»), гетьманської гідності; гетьманська булава — це палиця з горіхового дерева завдовжки п'ятдесят-сімдесят сантиметрів із срібною або визолоченою кулею на кінці; покривалася, як правило, бірюзою, смарагдом, перлами; на ній могли бути герб, прізвище чи вензель власника; на булаві Мазепи був зображений його герб, на булаві Самойловича — його монограма; Хмельницький мав кілька булав, серед них подарунки польського короля, турецького султана, московського царя; відомою є булава Івана Сірка, яку потім вручали наступним кошовим отаманам Січі до її остаточного зруйнування, а пізніше обраним отаманам Чорноморського, потім Кубанського козацького війська. *З наскоку тріснув* [Турн] *булавою По в'язах, великан упав* (І. Котляревський); *Іван несе плахту, а Настя — булаву* (М. Номис); *Оттоді-то козаки добре дбали, бунчук, булаву положили, Єврася Хмельниченка на гетьманство настановили* (дума).

**була́т** — 1) високоякісна міцна сталь особливого гарту, з узорчастою поверхнею. *Турн байдуже, не скривився, Бо, бач, булатом ввесь обшився* (І. Котляревський); 2) сталевий клинок, меч; взагалі старовинна холодна зброя. *Посік же тебе булат вражий* (О. Стороженко).

**бунчу́жний** — в Україні XVII — XVIII ст. — виборна особа, що мала один із найвищих військових чинів, охоронник (також носій) бунчука і командир частини козацького війська; помічник гетьмана (або отамана) головним чином у військових справах. *Кошовий отаман ішов повагом, виставляючи наперед високу палицю, як пастирський посох, попереду бунчужний ніс бунчук, а слідом з шапками під пахвою йшли полковники, курінні отамани й сотенні* (П. Панч); у сполученні: ***Генера́льний бунчу́жний*** — член Генеральної старшини в Гетьманській Україні XVII— XVIII ст.

**бунчу́к = бунчу́г** — булава-держак довжиною до двох з половиною метрів з металевою кулькою-маковицею на кінці й прикрасою — китицею з кінського волосу; в Україні XVII — XVIII ст. служила ознакою влади гетьманів; прикметник: ***бунчуко́вий*** у сполученні: ***бунчуко́-***

*вий това́риш* — титул члена почесного відділу при гетьмані в Україні XVII—XVIII ст.; в походах перебував під командою генерального бунчужного або *під бунчуком* самого гетьмана. *Бунчукові товариші несли бунчуки. Майоріло багато корогов і знамен* (О. Довженко).

**Буня́к** *див.* **Боня́к.**

**бурдю́г** — козацька землянка в степу.

**бурев́ій = бурівни́к** *див.* **борвій.**

**бурку́н-зілля = бурку́н [білий]** (пестливе — ***бурку́нчик***) **= буркови́на** — лугова й лісова трава з вузьким трійчастим листям і дрібними квітками; використовується в народній медицині; буркуновий чай допомагає позбутися кашлю, лихоманки, безсоння; існує народна прикмета, — буркун перед дощем виділяє різкий запах; символ вірності (у А. Метлинського: «Ой стелеться мені широкий лист та бурковина»); про жінку, яка тужить під час розлуки за чоловіком, співають, що вона «б'ється, як буркун-зілля в'ється»; в іншій пісні дівчина, застерігаючи свого милого, співає: «... бурковина стеле; Не ходи, козаче, на улицю без мене! Косарики косять — бурковина в'яне; Не люби іншую, бо серденько в'яне!». *Ой на горі буркун родить, До Килини Микола ходить. Ой роди, роди, буркунчику, Ой ходи, ходи, голубчику. Ой роди, роди, не схиляйся, Ой ходи, ходи, не спізняйся* (пісня); *В огороді буркун-зілля по тичині в'ється* (П. Чубинський).

**бурку́н-трава́** *див.* **ключ-трава́.**

**бурла́ка** — 1) також **бурла́к** — людина без постійної роботи і постійного місця проживання: бідолаха, сердега, горопаха; так раніше називали заробітчан, а також кріпаків-утікачів, описаних у І. Нечуя-Левицького в повісті «Микола Джеря». *Нема в світі так нікому, як бурлаці молодому, що бурлака робить, заробляє, аж піт очі заливає, а хазяїн його лає* (пісня); *Ой талане, талане!.. Чи ти в полі, чи ти в гаї... з бурлаками гуляєш?* (Т. Шевченко); *У неділю бурлацький син На конику грає, — Бурлак бідний напас воли Та з плугом рушає* (пісня); *Безрідному бурлаці, як собаці* (приказка); *Нема гірше, як бурлаці: куди попхнуть, туди й поточиться* (приказка); *Ні хліба, ні солі, і сам бурлак в неволі* (приказка); 2) самотній, неодружений чоловік; парубок. *Козаче, бурлаче, що тебе зсушило?* (пісня); *Бурлак свічки до церкви не всуче* (приказка); *Бурлак сам горить, як свічка: як до роботи, як до охоти* (приказка).

**бу́рса** — в Україні XVIII — XIX ст. — чоловіча духовна школа, а також гуртожиток при ній; існувала також при Києво-Могилянській академії; ***бурса́к*** — вихованець бурси. *А сина, сина дав* [сотник] *У бурсу в Київ обучать* (Т. Шевченко); *Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержати їх, як зачують запорожців* (П. Куліш).

**бурт = бу́рта** — 1) велика купа картоплі, буряків, зерна, гною і т. ін.; довгасті купи буряків і картоплі утеплюють на зиму соломою й землею, зберігаючи їх таким чином. *Цілі бурти огірків лежять* (Словник Грінченка); *Вже буряки пора копати, Возить, складати у бурти* (П. Засенко); 2) насип, гора, бугор. *Із трупів бурти насипає* [Турн] (І. Котляревський).

**бурштин** — янтар; здавна вико-

ристовується як дорога жіноча прикраса; ознака заможності, багатства. *Поверх узорчатої, мов сніг, білої сорочки висіло на шиї* [Килини] *багате намисто з бурштину, срібних талярів та золотих дукатів* (Ю. Опільський).

**бýря** — навальний вітер з дощем, грозою, а взимку — зі снігом; природна стихія вселяла страх (бо від нечистого), тому запалювали в цей час страсні, або йорданські, свічки, а в Західній Україні ще й громничні (стрітенські), що відганяли страх; затикали комини, щоб до хати не вскочила нечисть, коли за нею женеться Перун або, пізніше, святий Ілля; кажуть: «На бурю сосна дзвенить, а дуб стогне»; під Святий вечір закликали нечисту силу «кутю їсти», щоб зав'язати її на прийдешній рік магічною формулою. *Чорне море вітер-буря колихає* (П. Чубинський); *Була одного разу велика буря, — Гапка запалювала перед божником свічечки, старий читав молитви голосно* (Марко Вовчок); *Минулася буря — і сонце засяло* (М. Рильський).

**бур'я́н** (зменшене — ***бур'янéць***) — некультивована трав'яниста рослина; шкідник культурних рослин; символ запустіння, занедбання; у Т. Шевченка — все чуже, вороже, шкідливе на українській ниві, що приглушує, вбиває розвиток національного життя: «Заснула Україна, бур'яном укрилась»; існує прикмета: «Коли влітку високі бур'яни, буде багато снігу»; також весняна (й літня) городня зелень, що йде в їжу. *Дунай засихав, зіллям заростав, зіллям-бур'яном* (пісня); *Одарочка та Дем'ян побилися за бур'ян* (прислів'я — про злиденних чи бідних людей, які сперечаються ні за що, за дрібницю); *Літом сякий-такий бур'янець, а хліба буханець, та й ситий чоловік* (М. Номис).

**бýсел = бýсол** *див.* **бузькó.**

**бусурмáн = бусурмáнин = бусурмéн = бусурмéнин = басурмáн = басурмéн = бузувíр** — народні назви людини іншої віри (перев. магометанина — *див.* **магометáни**); уживаються також як лайливі слова. *Нема на світі гіршої віри, ніж басурмани-татари* (приповідка); *Ой панночко-шаблюко, панночко наша! З бусурманом зустрічалась, та й не двічі цілувалась* (пісня); «*Ріж! І бий! Катуй невіру бусурмана!*» — *Кричать за муром* (Т. Шевченко); *Та не звелів бусурменин Церкву будувати* (Т. Шевченко).

**буханéць** (зменшене від ***бухáн***) — пшенична або гречана хлібина. *Лучше в людей сухарці, ніж у мачухи буханці* (пісня); *Їдять дівки калачі, молодиці буханці, а парубки сухарці* (пісня); *Хліба буханець, та й ситий чоловік* (М. Номис).

**бýча** — сварка, колотнеча; великий крик, шум, галас, шарварок, веремія. *Зчинилась була буча немала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло* (П. Куліш); фразеологізми: ***збúти бýчу*** — зчинити галас, шум; ***бýча за онýчу*** — сварка, колотнеча з дріб'язкового питання. *За онучу збили бучу* (М. Номис).

**Буя́н** *див.* **óстрів Буя́н.**

# В

**ва́га = ва́ги = терези́ = ша́льки** — прилад для зважування; давній і загальнолюдський символ справедливості; латинська Справедливість (Юстиція) має в одній руці меч, а в другій — терези; ваги фігурують як атрибут архістратига Михаїла, бо він кожному із збунтованих ангелів, згідно з волею Божою, віддавав належне за його провини; в українській шкільній драмі XVIII ст. Справедливість має в руці шальки.

**вагі́тність** — стан жінки в період розвитку в її організмі плоду; у народній традиції оцінюється двояко, — з одного боку, народження дитини визнається головною метою шлюбу, а вагітна жінка уособлює родючість, їй приписують оберегові, цілющі та інші благодійні властивості; з другого, — вагітність вважають станом небезпечним (іноді нечистим), бо в жінці наявні дві душі, близькі до межі життя і смерті; вагітній не можна лякатися (наприклад вогню, блискавки) і торкатися при цьому свого обличчя чи іншої частини тіла (у немовляти на цьому місці буде «вогник» — родима пляма).

**ва́да = гандж = ґа́н[д]жа = ґанч** — фізичний недолік унаслідок захворювання або ушкодження організму, а також від природи; у переносному розумінні — недолік у характері, поведінці взагалі. *Нема чоловіка без вади* (М. Номис).

**важка́ рука́** *див.* **рука́**.

**Валаа́мова осли́ця** — про тиху, покірливу, мовчазну людину, що несподівано висловлює протест, обурення, сміливо захищає свою думку і впевнено боронить свої права, тому вираз символізує крайній протест, обурення; цей образний вислів бере свій початок з давньої історії народів Близького Сходу; біблійна легенда розповідає, що цар моавітян Валак послав своїх найвидатніших представників до чаклуна Валаама з проханням, щоб той за будь-яку винагороду негайно знищив ізраїльтян, які після вигнання з Єгипту, пориваючись до Палестини, обложили моавітське місто Єрихон; з деяким ваганням пожадливий чаклун-віщун вирушив до царя Валака; проте завжди смиренна й покірна ослиця, якою він їхав, почала мало не на кожному кроці зупинятися, не підкоряючись волі свого господаря; Валаам її двічі побив, та це аж ніяк не допомогло; коли він її почав бити втретє, ця безсловесна тварина, потестуючи, «отверзла уста» і несподівано заговорила людським голосом, викриваючи його згубне безумство; чи не про

такого кажуть: «Не все осли ходять на чотирьох ногах».

**вала́хи** *див.* **во́лохи.**

**валеріа́на** *див.* **одоля́н.**

**ва́лка** (зменшене — ***ва́лочка***) — окрема група підвід з вантажем, який перевозять кудись; також група людей, що рухаються одне за одним або стоять в одному ряду. *Прийшов же син Гавриленко а до чумаків до валки* (пісня); *Кононенків чесний поїзд валкою несеться* (пісня); *Ой ви, хлопці молодії. Становіться в валку!.. На поле плечима, До солдат — очима!* (пісня).

**валовина́** — стара назва тканини на мішки; ряднина.

**Валу́євський указ** — циркуляр міністра внутрішніх справ царської Росії Валуєва від 18 липня 1863 р. про заборону українського книгодрукування (за винятком книг «красного письменства»), тобто, по суті, заборону навчання рідною мовою, оскільки передусім заборонялося друкування підручників для початкової україномовної освіти.

**валькі́р** *див.* **ванькі́р**.

**ва́льник** — водяний млин у Козацькій Україні, що на відміну від *весняка́ (див.)* працював цілорічно; перші водяні млини з'явилися в Україні в XV ст.

**вальо́к** — грудка мокрої глини для обмазування стін або замішаної з соломою для споруджування глиняних будівель. *Озирнувся Кирило — серед хати, наче вальок глини, лежала Пріська* (Панас Мирний).

**ванда́ли** (*одн. ч.* ***ванда́л***, *ж.* ***ванда́лка***) — група східногерманських племен, які на початку V ст. спустошили Галлію та Іспанію, а також, завоювавши частину Римської імперії та Рим під проводом короля Гензериха, протягом 14 днів його грабували і знищили велику кількість цінних пам'яток культури і мистецтва; у переносному розумінні — про людей, що знищують, руйнують культурні цінності, або взагалі про некультурних, малоосвічених людей (звідси ***вандалі́зм*** — нещадне руйнування і нищення пам'яток мистецтва і культури).

**ванькі́р** (зменшено-пестливе — ***ванькі́рчик***) = **валькі́р** — бічна маленька кімнатка, відокремлена від великої (світлиці) стіною.

**вар** — відварені у воді сушені фрукти (*узва́р — див.*), який у складі *Божої їжі (див.* **ко́ливо***)* був обов'язковим елементом поминальної страви; *подвійний вар* — пиво.

**ва́рвари** (*одн. ч.* ***ва́рвар***, *ж.* ***ва́рварка***) — нехристиянські, чужинські народи (спершу — не греки і не римляни, тобто ті, що говорили іншою мовою, звичайно неохрещені, а отже такі, що не належали до греко-римської цивілізації і стояли на нижчому рівні культурного розвитку); у переносному розумінні — про некультурних, малоосвічених, а також грубих, жорстоких людей.

**Варва́ри [Свято́ї день]** — 1) за церковним календарем, день 4/17 грудня; на честь великомучениці, яка виступила проти поганської віри, твердячи, що Бог-Творець єдиний, за що була скарана на смерть; з XI ст. мощі святої перебувають у Києві (спочатку — в Михайлівському Золотоверхому монастирі, потім частина їх була перенесена до собору Святої Со-

фії, сьогодні їм можна вклонитися в соборі Святого Володимира); в народі великомученицю шанують здавна; в цей день не можна було прати, білити і глину місити, прясти кужіль; можна було вишивати, бо великомучениця це любила і людей навчала; з цього дня починається поворот на весну; на вшанування святої дівчата варять для хлопців *варе́ники* (*див.*) з маком (здавна вареники виступають символікою бога Місяця); варіння вареників — це одна з передсвяткових містерій Щедрого вечора; вірили, що великомучениця рятує людей від наглої смерті і від заразних хвороб; за погодою в цей день передбачали майбутній стан природи, — «якщо на Варвару гострі морози, то на зиму готуй вози, а якщо розтане, то кажи — оглянути сани», «якщо в грудні на Варвари болото, то буде зима красна, як злото»; ще казали: «Варвара мостить, Сава (5/18 грудня) гвоздить, а Микола (6/19 грудня) кріпить»; також: «Варвара зварить (заморозить), Сава засалить (річку льодовою плівкою), Микола закує»; також жартували: «Не савити, не варварити, не євдошити, на куделю ковдошити». *Варвара кусок ночі ввірвала, а дня приточила* (приказка); *Коли на Варвари мороз, то ховай сани, а витягай віз* (прикмета); *Свята Варвара по світі брикала* (приказка); 2) **Варва́ра** (грецьк. barbaros «чужоземка», пестливі — ***Варва́ронька, Варва́рочка, Ва́рка, Ва́ря, Ва́ронька, Вару́ся, Варю́ня***) — українізоване християнське жіноче ім'я; здавна у народі символізує надмірну цікавість («Цікавій Варварі носа одірвали»), виступає об'єктом жарту («Пішов до Варварки — надибав шкварки»). *Ой під вишнями, під черешнями Рання роса впала, Ой там Варвара, ой там молода Красоньку розсівала* (пісня); *Була в мене дівчина Варвара, Вона мені всі кучері порвала* (пісня).

**варе́ники** (*одн.* ***варе́ник***) — у традиційній українській кухні — невеликі варені вироби, зліплені з прісного тіста й начинені сиром, ягодами, маком, капустою, картоплею, пшоняною та гречаною кашею, борошном; начинка могла бути пісною або скоромною; у повсякденному меню селянина нечаста їжа, натомість страва була окрасою недільного або святкового столу; вживалася під час урочистих трапез на весіллі (додавали їх також у коровай), хрестинах, поминках, на гостинах, присвячених храмовим святам, на толоках і обжинках; як і млинці, святкова страва на Масницю; у народі виступають символом заможного щасливого життя. *Були на Масницю вареники, та в піст на вербу повтвікали* (приказка); *Почекайте, вареники, прийде на вас Масниця* (приповідка); *Сметаною вареників не зіпсуєш* (приказка); фразеологізм: ***як варе́ник у ма́слі (у смета́ні)*** — про людину, яка живе у великих достатках; *див. ще* **Варва́ри [Свято́ї] день**1. *Плаває, як вареник у маслі* (М. Номис).

**варену́ха** — старовинний різновид горілки, виготовленої з медом, овочами та корінням (корицею, імбиром тощо). *Як випили варенухи, то й загуляли, як мухи* (М. Номис); *А послі танців варенухи По філіжанці піднесли* (І. Котляревський).

**ва́риста піч** *див.* **піч.**

**варя́ги** (*одн. ч.* ***варя́г***) — давньоруська і візантійська назва скандина-

вів (норманів); військові дружини цих народів чинили в IX ст. напади на Західну Європу і Русь, займалися також торгівлею, а пізніше служили воїнами-найманцями у давньоруських князів та при дворі імператора в Константинополі.

**васи́лечки** *див.* **васильки́**.

**Васи́лія (Василя́) Вели́кого день** (у народі — **Васи́лів день, Василя́**) — 1) за церковним календарем, перший день Нового року; пов'язаний з народним обрядом «посівання» («засівання»), коли гурт хлопців ішов по хатах із зернами пшениці, жита, ячменю, вівса, гороху; зерно розсипали по хаті, виголошуючи слова: «На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб родило краще, як торік»; першого посівальника (засівальника) запрошували сісти на порозі, — «щоб кури сідали та курчат висиджували»; зерно після посівальника збирали та давали птиці, — «щоб велика росла»; за народними прикметами, перший день року мав віще значення, — «вранці зійде ясне сонечко — весь рік буде щасливим, і буде добрий урожай садовини», «щастя віщує і сніг, що випаде у цей день», «якщо на Новий рік тепло — жито добре уродить»; за народним повір'ям, відьми на Новий рік або на Різдво Христове можуть украсти місяць. *Василів вечір додає дня на курячу ніжку* (прикмета); 2) **Васи́ль** (від грецьк. basileus «цар»; зменшено-пестливі — ***Васи́лько, Васи́ленько, Васи́лечко, Васько́, Васи́лик, Васи́лько, Васильо́к, Ва́ся, Васю́ня***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народі виступає об'єктом жарту, кпинів, тому кажуть: «Василю, на ниточку тебе засилю, на бодак тебе повішу, хай того натішусь!»; «Василь Деркач загубив товкач, а я в крик та в плач: «Віддай товкач!»; «У нас у селі самі Василі, один Дьорій та й той злодій»; використовується також у народних приповідках для внутрішнього римування: «Хоть і не Василій, а серцю милий»; ім'я оспівано в народних піснях. *Ой Василю, Василечку, серденько Василю, Купи мені намистечко на білую шию* (пісня); *Ой там Василь сіно косить Та той голос переносить. Кинув косу у травоньку, А сам пішов додомоньку* (пісня); *Посію я василечки, буду поливати; Ходи, ходи, Василечку, буду привітати!* (пісня).

**васильки́ = васи́лечки** — кущова трав'яниста рослина базилік із запашними синіми квітками, що здавна використовується при певних народних обрядах; засушені васильки вішали над вхідними дверима і заквітчували ними ікони як символ святості й чистоти (бо в церквах рослину кладуть під хрест і роблять з неї кропила); у весільних піснях та обрядах символізують дівочу ніжність і честь; у весільних піснях ідеться про молодого, якого не можна було не полюбити, коли він «у світличку василечком підіходить»; за народною легендою, ця квітка виросла на могилі молодого хлопця на ймення Василь, якого залоскотали русалки; у весільному обряді — васильками заквітчували косу молодої, коли вона йшла до церкви, а також дерево-гільце (вільце); згадується рослина і в похоронних голосіннях як символ любові до матері; у народнопоетичному мовленні часто асоціюються з молодістю, ніжністю, привітністю,

чемністю; в Україні рослина культивується як ефіроолійна, цвіте в червні-липні; використовується в народній медицині, а також здавна в народній магії (мили хвору голову, уживали від бешихи, жовтяниці, падучої, з васильками робили купіль для дитини, дівчата кидали рослину у воду і вмивалися — на красу). *Нехай Марусі вільце в'ють з хрещатого барвінку, з запашного василька, з червоної калини* (пісня); *Ой на горі василечки сходять, Під горою барвінок послався* (пісня).

**ва́тра** (зменшено-пестливе — ***ва́терка)*** — вогнище, багаття. *Ой там на леваді ватерка ся курить* (Я. Головацький); у сполученні: ***жива́ ва́тра*** — вогонь, який добувають тертям двох шматків дерева; добувався ватагом на полонині для розведення вогню в помешканні пастухів і для обрядових дій над худобою, що, за повір'ям, оберігає це помешкання.

**Введе́ння (Введі́ння) [в храм Пресвято́ї Богоро́диці]** — за церковним календарем, день 21 листопада/4 грудня, коли Діву Марію вводили в Єрусалимський храм для посвячення її Богові; у календарному циклі українського народу свято замикає осінній цикл і починає зимовий, тому цей день здавна пов'язували з початком справжньої зими, а період цей вважали *Введе́нням* старого господарського року у початок нового; подекуди святили воду за дохристиянським звичаєм: брали її там, де сходяться три води, і проливали через полум'я; така вода дуже цілюща; напередодні корів обсипали сім'ям, вим'я мастили маслом, щоб давали багато молока; також їх обкурювали і замовляли, щоб відьми не підходили; цього дня ворожили; вважалося: якщо першим з чужих увійде до хати багатий і здоровий — це на щастя, старий і недужий — на зле; особливо небажаним був прихід старої баби або такого, хто хоче чогось позичити; закінчували всю господарську роботу, бо починався новий господарський рік; у цей день Бог нібито відпускає праведні душі подивитися на своє тіло,— «душа видить своє тіло, тому й *Виді́ння (Виде́ння)*» (так ще називають у народі це свято); вважалося, якщо сніг випаде до Введення, він обов'язково розтане, а коли після свята, то буде зима; це свято в народі звуть ще *Тре́тьою Пречи́стою* (*див. ще* **Пречи́ста2**). *Скільки на Введення води, стільки на Юрія (Урая-Рая) трави* (прикмета); *Якщо є на Введення вода, то буде в мисці молоко* (прикмета).

**вво́дини = виво́дини** — духовне очищення породіллі на 40-й день по пологах, що супроводжується уведенням матері й дитини до храму; до цього часу мати до церкви не може ходити; обрядове очищення, здавна вірили, знімає з породіллі «нечисть», привнесену пологами з пролиттям під час них крові; такому очищенню піддають іноді й бабу-повитуху, а також молоду після шлюбної ночі.

**вда́ча** — психічні риси людини, її здатності й нахили, з якими вона народжується (кажуть: «Таку вже йому вдачу Бог дав!»); кожній людині притаманна своя вдача — весела чи сумна, лагідна чи сварлива, завзята чи сумирна («У кого яка вдача»); вдачу має не лише окремий індивідуум, але й народ, етнос; вдача наших предків фор-

мувалася віруваннями і довкіллям; спочатку предки жили родами; на чолі роду стояв батько; жили за сільськими звичаями серед свого поля (старосл. «село» — поле); рано з'явився і город (загороджене місце, належно укріплене, щоб уберегтися від нападів ворога); основні заняття — хліборобство, городництво, садівництво, скотарство, ловецтво, бджолярство, рибальство і т. ін.; над усе любили особисту волю (звідси незгоди, порізнення, відокремленість, міжусобиці); за характером, були прості, витривалі, ласкаві, людяні, щиросерді, відкриті; під впливом природи — веселі й поетичні, любили ігри, забави, музику (це засвідчують багато церковних проповідників, що весь час виступали проти розваг пастви); про схильність до танців свідчить старе слово «гуляти» зі значенням «танцювати»; співочу натуру засвідчує багатство народних пісень різноманітного жанру; любили гостей (споконвіку скривдити гостя означало скривдити родинного бога); прийняти подорожнього, помити йому ноги, нагодувати й покласти спати — це обов'язок кожного порядного господаря; як хоробрі й завзяті вояки, предки завжди єдналися перед ворожою загрозою. *Вдача овеча, поовечи й мекече* (приказка); *Вдача собача, натура вовча* (приказка).

**вдова́ (удова́) = вдови́ця (удови́ця)** (пестливі — ***вдови́чка, удови́чка, вді́вонька, уді́вонька; ч. вдіве́ць, вдове́ць, удіве́ць***) — жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге; символ жіночої самотності, нещасливої долі; у народі завжди була поважана і підтримувана; вважалося найбільшим гріхом скривдити вдову; у піснях — опоетизована; у фольклорі та в художній творчості відбито нелегку вдовину долю («Життя вдовине — совине», «У вдови плакана доля», «Удова — бідна голова», «Вдовіти — горе терпіти»); самітна жінка викликала острах у дівчат та їхніх матерів; удову не кликали пекти весільний коровай, молоді вважали недоброю прикметою зустріч із нею по дорозі до храму; разом з тим удова була найчастіше хазяйкою (господинею) вечорниць як *вечерні́чна (досвітча́на) ма́ти, пані́матка*; молодь поважала й допомагала їй; іноді відзначалися спеціальні вдовині свята (наприклад на Симона Зилота); образ удови в народних піснях представлено по-різному: або це нещасна мати єдиного сина, або бездушна чарівниця, або звабниця; за народними уявленнями, тільки перше заміжжя праведне, вдова ж, що виходить удруге заміж, робить це заради якихось інтересів, тому «у вдови хліб готовий, — але не всякому здоровий»; В. Капніст в «Оді на рабство» називає Україну «скорбною вдовицею»; поневолену Україну називає вдовою і Т. Шевченко. *Хто вдову минає, той щастя не має* (приказка); *Удовицю я любив, До вдовиці я ходив* (пісня); *Борщ без каші вдовець, а каша без борщу вдова* (М. Номис); *Ой там удівонька Та пшениченьку сіє* (пісня); *Ночував я нічку, ночував я другу, Ночував я у тії вдівоньки, що сватати буду* (пісня); *Буду сива, як вівця, а не піду за вдівця* (приказка); *Вдовець бере собі жінку, а дітям мачуху* (приказка).

**ведмі́дь** (*ж.* ***ведме́диця;*** зменшено-пестливе — ***ведме́дик, ведмежа́,***

*ведмежáтко* — маля ведмедя) — великий хижий ссавець з незграбним масивним тілом, укритий густою шерстю (незграбність звіра лягла в основу виразу «зробив ведмежу послугу (прислугу)», тобто «прислужився невміло, лише завдавши прикрощів»); народні назви — *Михáйло (див. ще* **вýйко**3), *бурмúло*; тварину наділено різноманітною народною символікою: сили («Міцний, як ведмідь», «Сила, як у бурмила», «Здоров, як ведмідь, а дурний, як пень»), незграбності («Ізвивається, як ведмідь у танці»), невдоволення («Бурчить, як ведмідь»), відлюдності («Живе, як ведмідь у барлозі»), ненажерливості («У ведмедя десять пісень і все про мед»); малих дітей лякали «ведмедем з торбою»; з твариною пов'язані певні календарні дні; на Здвиження (14/27 вересня) ведмідь лягає в барліг; на Оксану Веснопровісницю (24 січня/6 лютого) або на Спиридона Сонцеворота (12/25 грудня) він повертається в барлозі на інший бік, а встає на Благовіщення (25 березня/7 квітня) або в день Водяника (11/24 квітня); у народних замовляннях ведмідь, як і вовк, лисиця, заєць, куниця, соболь, належить до тварин «середнього царства»; з-поміж хижаків, як і вовк, займає центральне місце. *Ведмедя не налигаєш* (М. Номис); *Ведмідь танцює, а циган гроші бере* (прислів'я); *В бору плодились кабани, Ведмідь і сарна прудконога* (Я. Щоголев); *Не жируй з ведмедем, а то він тебе задавить* (М. Номис); *Швидкий, як ведмідь за перепелицями* (М. Номис); *До меду тягли ведмедя за вуха, а від меду — за хвіст* (приповідка).

**вéдрик** *див.* **щéдрик-вéдрик.**

**вéжа** — 1) = **бáшта** *(див.)*; 2) старовинна молодіжна святечна гра (на Великдень): п'ять або шість осіб стають пліч-о-пліч, побравшись за руки, у них на плечах — ще два або три чоловіки, у тих ще один, і так ходять, утворивши своєрідну піраміду.

**Вéлес = Вóлос** — 1) у дохристиянських віруваннях — опікун купців, а також охоронець худоби й чередників; бо, за легендою, Велес — опікун усього тваринного світу, поріднив людину й тварину, привчив пасти худобу, запрягати її в плуги та вози, брати від неї молоко, вирощувати її на м'ясо та шкіру; на думку М. Грушевського, підтвердженням того, що Велес був богом худоби, є те, що його християнський заступник святий Влас був також опікуном худоби; очевидно, також бог поезії й музики, бо в «Слові о полку Ігоревім» поет і співець Землі Руської Боян зветься Велесовим онуком (пор. у перекладі Панаса Мирного: «Чи то так, співаче, Велесів онуче, Віщий Бояне, нам сю пісню співати?»); серед обжинкових звичаїв є і так звана **бородá Вóлоса** або *Вóлосова* (чи *Іллéва*) *бородá* (*див.* **Спáсова бородá**), завитий пук колосся «на бороду Велесові», що дає підстави говорити про Велеса і як про бога хліборобства та рослинності; з Велесом у міфічній свідомості народу пов'язане сузір'я Плеяд (народна назва — *Волосожáр*); *див. ще* **Іллянророк**2; 2) **Вéлесовий тúждень** — свята з ряджениими, що здійснювалися два рази на рік — на зимові Святки і на Масницю; обидва свята пов'язані із сонячними фазами — зимовим сонцестоянням

і весняним рівноденням; перший раз Велесовий (*Страшни́й, Чо́ртовий*) тиждень тривав шість днів, друге обрядодійство було за тиждень перед *Колодієм (див.),* коли ряджені із звіриними масками (звідси ще назва — *Во́вчі пра́зники*) ходили по дворах, стайнях, хлівах, проголошуючи замовляння про здоров'я домашніх тварин.

**Вели́ка Богі́ня = Вели́ка (Родова́) Ма́ти = Ма́ти Сві́ту** — богиня життя, первісна праматір; назва умовна, оскільки первісне її ім'я невідоме, а з різних джерел відомі лише її пізніші назви — *Жи́ва, Да́на, Ді́ва, Берегі́ня, Жи́тня Ба́ба, Рожа́ниця, Ла́да* та ін.; могла називатися й *Славою*; предки з давніхдавен шанували Велику Матір, що дає життя всьому; за казками, культ Великої Матері має певну ієрархію: Мати Всесвіту — Небесна Мати — Мати-Земля; культ Великої Богині започатковано ще з часів матріархату, що згодом у християнстві переріс у культ Божої Матері; стародавні вишиті рушники зберегли вишивки, на яких можна бачити Велику Богиню з птахами та Деревом життя; *див. ще* **Ора́нта, Богома́тір**.

**[Вели́ка] Руї́на** — народна назва періоду в історії України між 1672 і 1678 рр., коли Українська держава поділилася на дві частини по двох берегах Дніпра — правобережну і лівобережну; обидві частини мали своїх гетьманів; безнастанно велися війни між самими українцями, через що цілий край був занапащений і зруйнований; описові «Руїни» М. Костомаров присвятив спеціальну монографію.

**Вели́ка п'ятниця** *див.* **Страсни́й понеді́лок.**

**Вели́ка седми́ця** *див.* **Страсни́й ти́ждень.**

**Вели́ка субо́та** — остання субота перед Великоднем, останній день Великого посту, шостий день Страсної седмиці (Страсного тижня); за народним повір'ям, у цей день під час обходу навколо церкви та стояння біля західних її воріт, коли у церкві нікого немає, ангели виводять Спасителя з гробу, а святі сходять з ікон та цілуються поміж собою — христосуються; день останнього богослужіння перед днем Воскресіння Христа, останнього приготування господинь до великого свята, пор. у Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб»: «Ударили у великий дзвін до церков на одіяніє... Хазяйки мотнулися лагодити усе на завтра; горшки постановили по печах: ув однім борщ з яловичиною, у другім капуста з свининою, і ще юшка з локшиною та з молодою бараниною, печений гусак годований з подлевою та на закуску молошна каша».

**Вели́кдень = Вели́ко́день = Вели́ко́дні свята́ (святки́) = Сві́тла (Свята́) неді́ля** — 1) за церковним календарем, Свята Пасха, Воскресіння Господа Ісуса Христа, одне з найбільших після Різдва Христового свят; святкується в Україні ще з X ст.; настає весною в період з 22 березня/4 квітня по 25 квітня/ 8 травня і припадає на неділю, понеділок і вівторок; слово *па́сха* походить від давньоєвр. «песах» (перехід, проходження), тому що виникнення свята пов'язане з визволенням єврейського народу від єгипетського полону та проходженням ним пустелі; у Біблії говориться, що востаннє Ісус Хрис-

тос відзначив це свято у четвер, який потім назвали Великим, під час Таємної вечері зі своїми учнями; у перший день свята з червоним яйцем вітають одне одного словами «Христос воскрес!» і чують у відповідь «Воістину воскрес!»; вважається, що у цей день, поминаючи небіжчиків, не можна називати їх померлими, бо вони присутні й чують, що про них говорять; цілий день гудуть дзвони; казали, хто в цей день подзвонить у дзвони, особливо перший, у того врожай буде великий, особливо гречки; великодніх дзвонів, гадають, боїться всяка нечисть і зі страху розбігається далеко по нетрях і прірвах; за народними спостереженнями, у цей день сонце «грає» по-особливому, «гуляє», а свячене яйце як символ життя, вірили, набуває магічної сили; червоне яйце (кольору крові Христа) — ознака радості взагалі, а великодньої особливо; великодня гра крашанками «на вбитки» і «качання яйцями» сягає ще дохристиянських часів; у свято водили хороводи, співали пісень; вважалося, що хороводи — частина весняного магічного дійства, бо ходіння по колу, яке знаменувало рух сонця, мало сприяти швидкому пробудженню та розвитку природи; на Великдень перший раз зозуля кує; свято пов'язане з повір'ями, — як на Великдень удень спить господар, то виляже пшениця, а як господиня — виляже льон; як перевернеться в печі паска — будуть гості; якщо підпукнеться паска, яку призначено на посвячення, то в хаті хтось помре; під час свят обов'язково звертали увагу на сільськогосподарські прикмети, — «на Великдень небо ясне та сонце грає — до багатого врожаю та теплого літа»; «якщо на другий день Великодня буде ясна погода — літо буде мокрим, якщо хмарна — літо буде сухе». *Не к Різдву йде, а к Великодню: уночі тріщить, а вдень плющить* (М. Номис); *Не кожний день Великдень, а хліб не паска* (приказка); *На Великдень на соломі, Проти сонця діти Грались собі крашанками* (Т. Шевченко); 2) **ніч під Ве́лúкдень** — обрядова ніч Великодніх свят; здавна в цю пору парубоцтво розпалювало вогонь (десь на горбі за селом або на майдані під церквою, щоб було далеко видно); для цього зрізали сухе дерево, — «бо в сухому дереві нечиста сила ховається»; вогонь з такого багаття символізує весняне очищення; 3) **Рахма́нський вели́кдень** (*див.*); 4) **Ба́бський вели́кдень** *див.* **Про́води1**; 5) **Руса́лчин (Руса́льний, Ма́вський, На́вський, Ня́вський, Мертве́цький, Мерле́цький вели́кдень** *(див.)*; 6) **Солов'ї́ний вели́кдень** *див.* **Бори́са й Глі́ба день.**

**[Вели́кий] Віз = Віз [Небе́сний] = [Небе́сний] Віз** — народні назви сузір'я Великої Ведмедиці. *Віз на небі вниз повертавсь* (І. Котляревський); *Глянув на зорі, аж Віз уже докочується геть-геть* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**Вели́кий Грім Гриму́чий** *див.* **Перу́н1, Яри́ло1.**

**[Вели́кий] Луг** — за Козаччини — назва низовини (близько 400 кв. км) на лівому березі Дніпра, нижче острова Хортиці, від гирла річки Мокрої Московки до першого впадіння річки Конки у Дніпро; низовина була вкрита величезним віковим лісом, болотною травою і високими очеретами; на території Великого Лугу або в його безпосе-

редньому сусідстві містилася Запорозька Січ; тут козаки випасали худобу і мали в тутешніх плавнях та заростях добрий захисток; символ безпеки й волі, а також отчої сторони, тому Луг у піснях називали *батьком. Січ — мати, а Великий Луг — батько* (М. Номис); *Наш Луг — батько, а Січ — мати, — от де треба помирати* (М. Номис); *Ой повій, повій, вітре, З Великого Лугу, Суши наші сльози, облегши кайдани, Розбий нашу тугу!* (пісня).

**Вели́кий піст = Чотиридеся́тниця** — піст, що триває 7 тижнів перед Великоднем (пор. загадку про цей період: «Намощений міст на сім верст, на мосту яблуня, на яблуні цвіт на весь вільний світ»); символізує 40-денний піст пророків Мойсея та Іллі, а також 40-денне перебування у пустелі Ісуса Христа — час його духовної та моральної підготовки до звершення свого великого подвигу — добровільного принесення себе в жертву заради людей; починається одразу після закінчення Масниці (Масляної), або Сирного тижня, тому дата початку посту не буває постійною, а пов'язана з Пасхою; час радості, зміцнення сил та любові до Бога і людини, час очищення душі від усякого бруду; вірники каються в гріхах, співають пісень про страждання і мученицьку смерть Сина Божого; за старим звичаєм, у першу неділю посту дівчата варили кашу з маком та закопували її в землю, — «щоб недоля пропала». *Великий піст усім прижме хвіст* (приказка); *У Великім пості не ходи в гості* (приказка).

**Вели́кий понеді́лок (вівто́рок** і т. д.) *див.* **Страсни́й понеді́лок (вівто́рок** і т. д.).

**Вели́кий Спас** *див.* **Спас2.**

**Вели́кий ти́ждень** *див.* **Страсни́й ти́ждень.**

**Велико́дній (Пасха́льний, Сві́тлий) ти́ждень** — тиждень, що триває після Великодня; у понеділок ходять один до одного в гості, христосуються та обмінюються писанками; цей день називається *Волочі́льним (Волоче́бним, Волочі́нням, Волочі́нником)* (люди «волочаться», тобто ходять зі свяченим від хати до хати, приносять у подарунок «волочільне», особливо діти, свячену паску («дору») і кілька крашанок чи писанок, вітають одне одного і зичать всіляких гараздів); М. Грушевський називає це свято «найбільш людським, гуманним, соціальним»; виголошуються в цей день спеціальні великодні вірші, хлопці обливають дівчат холодною водою (тому понеділок називається ще *Облі́ваним*) на знак старовинного обряду очищення; обливання лише незаміжніх може свідчити про те, що воно має сприяти паруванню; не випадково подекуди зафіксовано й *Облі́ваний вівто́рок*, коли, навпаки, дівчата обливають водою парубків; на третій день свят збиралися на вечорниці, а також обирали серед молоді отамана та отаманку; в наступні дні починається *вулиця* (*див.*); народне повір'я твердить, що цілий цей тиждень двері Раю широко відчинені, і той, хто помре цього часу, йде просто в Рай («В Світлий тиждень пекло замкнене, а Царство отворене»); тому «Царські (Райські) врата» на цей час не зачиняються; у народі твердять, що на цьому тижні помирають звичайно праведні люди; *див. ще* **Хоми́н ти́ждень.** *Хто умре на Великоднім тиж-*

*ні, той піде просто в рай. Бо на Великоднім тижні Царських врат не зачиняють і в церкві, і в Раю, — душа через Царські врата так і полетить просто в Рай* (І. Нечуй-Левицький).

**велико́дні пісні́** — прадавні обрядові пісні весняного циклу, що з прийняттям християнства стали виконуватися під час найбільшого християнського свята — Воскресіння Христового (веснянки, гаївки, ґаґілки, рогульки, риндзівки); пісенно-обрядові дійства передбачають «водіння тополі», приготування та дарування писанок і крашанок, ігри хлопців, виготовлення ними калатал, довбеньок, гойдалок, деркачів тощо, а також різні форми поминання померлих.

**Велико́дні свя́та (святки́)** *див.* **Ве́ликдень.**

**велича́ння** — провідна ідея колядки та щедрівки, яка полягає в славленні дому господаря як центру Всесвіту, порівнянні його із Сонцем та Місяцем, а родину із зорями, в щирому побажанні накликати на дім, родину, господарство багатство, шану і славу на основі віри в чудодійну силу слова; за О. О. Потебнею, «на цій вірі засновано всі поздоровлення й прокляття»; величання пронизані гіперболізаціями, як і всілякі весільні побажання, різні віщування з нагоди того чи того свята, збирання врожаю тощо; компанії ряджених веселих молодих людей, які чинили ці обряди, називали *велича́льниками, волоче́бниками.*

**вене́ди = вене́ти** — слов'янські племена епохи первіснообщинного ладу, які на рубежі нашої ери населяли територію від Ельби до Дніпра.

**вепр = ве́пер** (зменшено-пестливі — ***ве́прик, вепро́к***) — дикий кабан; здавна у народі шанувався, залишком чого є звичай колоти свиню чи кабана на Різдво, або й мати свинячі ковбаси та кишки як жертовні; *див. ще* **каба́н**. *Унадився чорний вепер паровинку рити* (Я. Головацький).

**верба́** (зменшено-пестливі — ***ве́рбка, верби́ця, верби́чка, верби́ченька, ве́рбонька;*** збірне — ***ве́рб'я***) — 1) дерево або кущ (зазвичай це *білолі́з*) з гнучким гіллям, продовгуватими вузькими листками і зібраними в сережки квітками; з верби здавна виготовляли музичні інструменти (бандури, сопілки та ін.); спрадавна існує повір'я: у темному лісі треба знайти зелену вербу, яка ніколи не чула ні шуму води, ні співу півня; з її дерева можна зробити таку флейту, що як заграєш на ній, то мертві встануть з могил і живими прийдуть з того світу; рослина — весняне дерево, бо одне з перших викидає бруньки і починає зеленіти, тому під вербами з давніх часів водили *кру́глий та́нець*, співали веснянок; вербове гілля освячували на Великдень як ритуальний предмет; верба бере силу з води, тому не випадково кажуть: «Де верба, там і вода»; рослина вказувала людині, де копати криницю: «Там криниця, де вербиця» (вона також була дороговказом для подорожнього, де можна попити води самому і напоїти коня чи волів); життєздатна рослина, тому кажуть: «Верба — як трава лугова: ти її покоси, а вона знову буде рости»; в українській етнокультурі займає значне місце, — як окраса українського села, як найперший свідок людської діяльності і стосунків; під вербами білили по-

лотно, спочивали, там також було улюблене місце молодіжних зібрань (колодок, вулиці) і побачень (у Лесі Українки: «Там, біля греблі, під вербами були другі колодки, отам-то й збиралась молодь на вулицю»); дерево робиться символом небезпечного кохання, як у Т. Шевченка: «Не стояла б до півночі з милим під вербою»; можливо, не випадково народна поезія відзначає передусім такі властивості верби, як близькість до води, зокрема її розливу (отже горя), і специфічний її шум, відмінний від шуму інших дерев (як привабу); вважалося, що дерево відганяє від людини злі сили й хвороби, тому били себе, дітей, рідних вербовими гілками у Вербну суботу або неділю, приказуючи: «Верба б'є, не я б'ю»; цей обряд описано в Ю. Яновського так: «У Вербну неділю прадід приходив рано з заутрені й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!»; освячені гілки розвішували в хаті як оберіг; верба — не лише оберіг, але й порадниця: «Та стоїть верба сама одна, та вона к собі гостя має, гостя має — кошового; приїхав кошовий для поради»; дерево застосовували і як ліки; вважалося, що обкурювання гілочкою верби допомагає від лихоманки; вербу клали у воду, в якій купали дитину, — «на здоров'я» й від уроків; краса, сила і велич верби, закріплені в свідомості українця, сприяли й подальшому переосмисленню рослини як національного символу; разом з тим тихе, скромне, беззахисне дерево уособлює материнську турботу, ласку, мрії про щастя дітей; перетворення людини в дерево — породження давнього тотемізму, пор. перетворення дівчини на вербу в «Лісовій пісні» Лесі Українки; існує стародавня прикмета, — «до весняного Миколи не можна купатися, бо з чоловіка верба виросте», тобто він захворіє, помре, його поховають, а на могилі вербу посадять; один з ключових образів українських народних пісень, де дерево постає ідеальним («золотим»), вкритим «золотою» корою, має силу розвинути сімсот квіток, тобто гілок, що символізують численний рід, пор. у колядці: «А в нашого господаря золота верба, А на тій вербі золота кора, А на тій вербі рожеві квіти. Ой то не верба — Йванкова жона. Ой то не квіти — то Йванові діти»; у весільній пісні: «Да стоїть верба не рік, не два. Не стій, вербо, розвивайся, Розвий собі сімсот квіток, Сімсот квіток і чотири: Всім боярам по квіточці, Усім дружкам по квіточці: Андрієчку нема квітки — Андрієчку квітка — Марусенька дівка»; у замовлянні: «Під сонцем, під жорстоким, і під лісом, під чорним, під високим, там стоїть верба: під тією вербою сімсот коренів, а на тій вербі сімсот канатів, а на тих канатах сидить цар Хан і цариця Ханиця»; у піснях народ уявляє вербу як небо, що тримає на собі сонце: «Ой, вербо, вербо, вербице, Чого на море нависла? Під тую вербу стежечка, Туди ішла дівочка Да несла золото в приполі, Да розсипала на морі» (пор. заборони для дітей скоромного: «Бозя на вербу взяла», «Бозя на небо взяла»); про це саме і в приповідці: «Були на Масниці вареники, та в піст на вербу повтікали»; у загадці

«стоїть верба посеред села, розпустила гілля на все поділля» дерево — це вже саме сонце; складну символіку дівчини-верби вбачаємо в пісні: «Ой, не стій, вербо, над водою, Не пускай гілля по Дунаю, Ой Дунай — море розливає, І день і ніч прибуває Та з верби корінь підмиває, Із верху вершок усихає. Ой стань собі, вербо, на риночку У хрещатому барвіночку, У запашному васильочку»; тут висловлено пораду дівчині не виходити заміж («пускати гілля», «розвиватися»), бо заміжжя принесе горе («розлив води») і хворобу («сохнути», «усихати»), а залишатися далі дівчиною у вінку («ходити в барвіночку та в василечку»); як окраса українського села, неодмінний атрибут живописних його краєвидів, рослина набуває також національної символіки. *В кінці греблі шумлять верби, що я насадила* (пісня); *Дівка, як верба: де посадиш, там і прийметься (її не поливай, а вона росте)* (приповідки); *Будь великий (високий), як верба, здоровий, як вода, багатий, як земля* (прислів'я); *Верба красна б'є напрасно, верба біла б'є за діло* (приказка); *Як є хліба край, то й під вербою рай* (приказка); *Не стояла б до півночі З милим під вербою* (Т. Шевченко); *Під вербою брови загубила та тепер і виє!* (приповідка про втрату дівоцтва); у сполученнях: ***ди́ка верба́*** — дереза; ***плаку́ча верба́*** — вид верби, що має довгі повислі гілки; здавна символізує опечалену матір або вдівство; фразеологізми: ***вербу́ носи́ти поча́в*** — запиячив; ***ве́рб'я золоте́ росте́*** — про недоладні, нерозумні дії кого-небудь; ***куди́ не піде, ве́рби золоті росту́ть*** — скрізь зіпсує справу; ***росту́ть золоті ве́рби за ким*** — про доброзичливу людину, яка залишає по собі добрі спогади; ***у нього на вербі гру́ші росту́ть*** — він бреше, говорить небилиці. *Куди не повернешся — золоте верб'я росте* (М. Номис); 2) **води́ти вербу́** *див.* **Зеле́ні свята́.**

**вербе́на** — трав'яниста або чагарникова рослина з рясними квітками різних кольорів, зібраними в суцвіття; у народі називають рослину *сухо́ю* (або *польово́ю*) *не́хворощею* («Ой як тій дитині в нехворощі, то так мені гулять у тій Польщі»); приворотне зілля; викопувати радили у період, коли не бачать ні Сонце, ні Місяць; перед тим обводили магічне коло навколо рослини золотим або срібним предметом, щоб зберегти її чудодійну силу.

**Ве́рбич** *див.* **Ве́рбний ти́ждень.**

**вербляни́ця** — період на самому початку весни, коли цвітуть верби. *Вербляниця то ще не весна: і сніг припаде, і крупи ідуть* (І. Верхратський); *Ти прийшла у вербляницю: «Здрастуй! Про мене хай верби цвітуть»* (М. Драй-Хмара).

**Ве́рбна неді́ля, Ве́рбна (Ла́зарева) субо́та** — християнські свята з циклу Пасхальних свят; під час богослужіння освячують вербову лозу; маючи на увазі магічну силу свяченої верби, кажуть: «Лоза б'є — не заб'є, за тиждень — Великдень», «Верба хлись, бий до сліз! Не я б'ю — верба б'є, за тиждень — Великдень, недалечко червоне яєчко!»; у народі Вербна неділя — свято вшанування прадавнього Дерева життя як символу вічності; Вербна субота — єдиний день у році, коли недільна служба відбувається не в неділю.

**Ве́рбний (Вербо́вий) ти́ждень = Ве́рби́ч = Ве́рбниця = Ве́рбиця** —

1) тиждень перед Вербною неділею, шостий тиждень Великого посту; називається ще *Шутковúм* або *Квітним*; за народними віруваннями, у цей тиждень не можна сіяти конопель і городини, бо «буде ликовате, як верба», а буряки будуть гіркі. *Прийде тиждень Вербовий — бери віз у дорогу дубовий* (приказка); *Прийшов Вербич, два кожухи тербич* [надівай] (приказка); *Прийде Вербниця, назад земля вернеться* (приказка); 2) (з малої літери) тільки **вéрбúч** — холодний весняний вітер.

**вербóва дóщечка** — давня весняна гра, яку ще називають *жук*, або *жучóк*, *жучéнько* (*див. ще* **воротáр**); в її основі лежить символіка *кладки (див.)* чи *моста (див.)*, якими дівчина переходить від підліткового і дівочого до заміжнього (родинного) життя; через цей чарівний місточок приходить щастя одруження, родинного життя; О. О. Потебня вважає в цьому ще давнішу паралель: міст — небо, по якому ходить сонце; дівчата стають у два рядки, лицем одна до одної, беруться попарно за руки і «творять» тим самим «дощечку», по якій пускають дівчину-підлітка; при цьому співають: «Вербова дощечка, вербова дощечка, Ходить по ній Настечка, На всі боки леліє, Звідки милий над'їде».

**вербóве кóлесо** *див.* **кóлесо**1.

**вербóвий міст** *див.* **міст**2.

**верболíз** — високий кущ або невелике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям, що росте звичайно у вологих місцях; також зарості цієї рослини; опоетизовано в народній творчості; *див. ще* **лозá**1, **Вéрбна недíля**. *Верболіз б'є до сліз* (М. Номис); *Пишається калинонька, Явор молодіє, А кругом їх верболози Й лози зеленіють»* (Т. Шевченко).

**вéрб'я** *див.* **вербá.**

**вервéчка = вірвéчка** — один із чотирьох мотузочків, на яких здавна підвішують колиску. *Шовкові вервечки, колисочка швабська, дитиночка панська* (пісня); *Скрипить на вервечках колиска, І вітер на шибці шкребе* (А. Малишко).

**вергунú** (*одн.* ***вергýн***; зменшено-пестливі — ***вергунéць, вергýнчик***) — смажене в смальці або олії солодке печиво, що має форму продовгуватих смужечок; інколи роблять посередині наскрізний надріз, куди протягують один з кінців смужечки, вирівнюючи його з другим кінцем, що надає печиву оригінальної фігурної форми.

**вéрес** — вічнозелений низенький кущик з дуже дрібним і численним листям та бузково-рожевими квітками; цвіте у липні-вересні; використовується в народній медицині. *Для нас зацвітали маки, стелився низенько верес* (М. Шеремет); *Тут засиніло вересу стебло, Поглянеш — і на серці веселіше* (П. Дорошко).

**вéресень** — назва дев'ятого місяця календарного року; перший місяць осені; вважалося, якщо в перші дні вересня місяць перекинув свій серп «на спину» ріжками догори, буде довго сонячна тепла погода; у народі вересень називають рум'янцем року, бо настає пора остаточного збору врожаю, свято пасічників, пора цвітіння вересу, пора весіль; колись вересень був початком календарного року (від прийняття християнства на Русі); пора *бабиного літа (див.),* хоч кажуть: «Літуй не літуй, а осінь таки

прийде». *Звелося літо, і не знать, Як день за днем минув, І серпень дав, що можна дать, І вересень майнув* (Я. Щоголев); *Вересень студений, але ситий* (приказка); *Як початок вересня гідний, то цілий рік погідний* (приповідка); *Садок у вересні, що кожух у січні* (приповідка).

**Верете́ниця** — міфічний персонаж — поєднання змія з веретеном, створіння, за допомогою якого «прядеться» нитка людського життя; пор. у замовлянні: «На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Киліяна, друга Іліяна, а третя цариця Веретениця. Ти, царице Веретенице, ти вийди, вигукни, висвисни на своє військо — на польовеє, на лісовеє, на водянеє, на гнойовеє, на домовеє! Закажи ти йому, царице Веретенице, нехай воно так не робить, де не треба, не кусає, зубів своїх не пускає, бо зубам тим не бувати і на землю випадати з нарожденного, хрещеного раба Божого Івана».

**верете́но** (зменшені — ***верéтінце, верете́нечко***) — старовинне ручне знаряддя для прядіння у вигляді тонкої палички з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині; здавна наділене магічною силою; широка обрядова символіка веретена пов'язана насамперед з його обертовістю (символіка точки повороту, стрижень, на якому обертається небо й земля); робота з веретеном — жіноче заняття, звідки постав образ богині, що пряде на веретені нитку, з якої «формується» «тканина» Всесвіту, та нитку людського життя (звідси табуйовані дні прядіння — середа, п'ятниця, неділя); символ «свого» та «чужого», цього та потойбічного світів; надавали веретену й лікувальних властивостей (проти лишаїв, бородавок, «соняшниць», «бабиць»): обводили веретеном хворе місце, випікали бородавки, купали хворого у воді, що стікала («збігала») з веретена; було повір'я: «Як веретено з рук падає, то гість до хати прибуває»; здавна набрало значення охоронного засобу проти нечистої сили завдяки гострому закінченню та *слині* (*див.*), якою змочують пряжу; у казках чарівне веретено уколом викликає непробудний сон. *Криве веретено не виправиш* (прислів'я); *Тікайте всі з хати, бо я буду веретеном махати* (приповідка); *Ой упало веретено, нікому підняти, хлопці прийшли задрімані, йшли би дому спати* (коломийка); *Одному на трісочці прядеться, а другому і веретінце не хоче* (прислів'я).

**Вери́говий день** *див.* **Петра́**2.

**Верни́гора** — казковий велетень неймовірної сили, здатний перевертати гори; у казках виступає разом з Крутивусом (Верниводою) та Вернидубом; також легендарна історична постать, про яку згадує І. Котляревський в «Енеїді»: «Тут був Вернигора Мусій»; за свідченням деяких письменників та істориків, це був український селянин, учасник Гайдамаччини (1768 р.), який мав дар ясновидця, що провіщав майбутнє України та Польщі; деякі його пророцтва нібито з часом збулися.

**верста́** *див.* **верства́**.

**верста́т** = **верста́ть** = **кро́сна** — 1) старовинне дерев'яне устаткування для домашнього ткання ручним способом полотна, ряден,

килимів. *Хто пряде, хто за верстаттю* (Ганна Барвінок); 2) тільки **кро́сна** — спеціальна рама, на яку натягують тканину для вишивання; п'яльця; *Над кроснами нап'ятими Гуцулка килим тче* (П. Воронько).

**верства́ = верста́** — 1) давня східнослов'янська міра великих віддалей, що становила (з кінця XVII ст.) 1,0668 км і вживалася до запровадження метричної системи. *Прибігають до царевого дому... верстов за п'ять* (казка); *У доброго коня не довгі верстви* (М. Номис); 2) = **верстови́й стовп** — один зі стовпів, які ставили обіч дороги на віддалі 1,056 км один від одного для визначення відстані між певними пунктами. *Неначе степом чумаки Уосени верству проходять, Так і мене минають годи* (Т. Шевченко); *Понаставляли тут верств, що й розминуться трудно* (М. Номис); 3) **верства́ келеберд́янська (пиря́тинська, чугу́ївська** та ін.) — про дуже високу людину.

**верта́тися** — здавна поширене вірування на основі народного досвіду, що коли людина вирушає в подорож, але щось забуває і хоче вернутися, то в дорозі їй обов'язково не пощастить; щоб цього не сталося, за повір'ям, треба після повернення глянути на себе в дзеркало. *Не годиться вертатися, як хто вже пустився в дорогу* (І. Франко).

**верте́п** — 1) стара назва печери; метафора у міфах різних народів; Син Божий, за Біблією, народившися якраз у печері-вертепі. *Благовістив в Назареті, — Стала слава у вертепі* (Т. Шевченко); 2) старовинний український пересувний ляльковий театр (відомий з XVII ст.), де ставили релігійні і світські (перев. жартівливі та іронічні) п'єси; світська частина вистави поклала початок українській комедії XIX ст. *На Різдво з вертепом до панів ходила* [бурса] (Я. Щоголев); 3) = **верте́пна дра́ма** — художній твір, що складається з двох частин: різдвяної драми і механічно приєднаної до неї сатирично-побутової інтермедії; перша частина («свята») — більш-менш стійка, друга («народна») змінюється залежно від місцевих умов, історичного періоду, здібностей самого вертепника.

**верту́та** — традиційний кулінарний виріб — печиво з коржа, змазаного начинкою і скрученого трубочкою.

**верх/низ** — одна з головних просторових і семантичних опозицій народних уявлень про світ — позитивний (добрий) верх — негативний (поганий) низ; павук повзе нагору — добра прикмета, донизу — погана прикмета; погано, коли щось або хтось лежить догори ногами — ящірка лежить догори пузом (буде пожежа), осла ховають догори ногами (слід чекати посухи); небесний світ — Рай (Царство Небесне), підземний (той) світ — пекло; пор. ще: вознестися на Небо (тобто в Рай), провалитися крізь землю — піти в пекло.

**верхови́на** — назва високогірної місцевості в межах Українських Карпат; як географічна назва пишеться з великої літери; мешканців цієї місцевості називають ***верхови́нцями***. *О, кращого немає, Як царство верховини!* (Л. Полтава); *Хто ж це там на верховині про свободу нам співає* (пісня); *Не є краю співучого, як та Верховина: коломийку*

*заспіває і мала дитина* (коломийка); *Верховинці-чорнобривці здорові, як дуби, одні ходять із вівцями, другі — лісоруби* (коломийка).

**верч** — весільний обрядовий хліб для молодої, різновид калача; готували його переважно на Поліссі.

**ве́рша** — сплетена з лози риболовна снасть, що має форму лійкоподібної корзини; у переносному розумінні — зневажливо про пащекуватий рот; кажуть: «От роззявив вершу!»; символізує також зарозумілість: «Насміялась верша болоту, коли оглянеться — й сама в болоті» (М. Номис). *Раки, лізьте в вершу* (М. Номис); *Сміялась верша із сака, бо (коли) й сама така* (прислів'я); *Роззявив рот, як вершу* (М. Номис); *Роз'їхавсь, як верша* (О. Стороженко).

**весе́лик** — фольклорна назва журавля весною, коли цей птах прилітає з вирію (*див. ще* **жураве́ль**1); за повір'ям, той, хто у цей час скаже «журавель», буде цілий рік журитися. *Летять гусей ясні ключі, Виходять в поле сіячі, Веселиків веселі зграї* (М. Рильський).

**весе́лка = весе́лиця = ра́йдуга = ра́дуга** (зменшено-пестливі — ***весе́лонька, весе́лочка***) — дугоподібна різнобарвна смуга, що з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, води; символ посередництва між небом і землею; у народі здавна вважалося, що воду з річок до неба подає веселка-райдуга (цим шляхом ангели сходять з неба набирати воду з річок), тобто простягається «в рай дуга» (*див. ще* **міст**4): вода йде в хмари, а звідти падає дощем; за повір'ям, «райдуга воду бере на дощ»; райдуга символізує дугу, коромисло у народних загадках: «Два моря на дузі висять», «Поміж двох морів вигнутий місток лежить»; існує народна прикмета, — висока кругла райдуга — на погоду, низька, смугаста — до негоди. *Веселиця воду п'є* (приказка); *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Шевченко); *Ой, знати, знати, хто господиня; в неї в світлиці, як у веселиці* (Я. Головацький).

**весі́лля** (зменшено-пестливі — ***весі́ленько, весі́ллячко***) — 1) обряд одруження, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм; найрадісніший найвеселіший час у житті людини, звідси й назва; весільні обряди (заручини, вінкоплетини, убирання гільця, випікання короваю, шишок, посад, розплітання коси молодої, її викуп і прощання з родиною, переїзд до молодого тощо — у гуцулів, наприклад, зафіксовано 22 обряди) супроводжуються радістю, веселими (весільними) піснями; українське весілля за своєю формою є сценічним дійством — з розподілом ролей, переодяганням, послідовністю актів; характер обряду стародавній, княжий (тому молодий — князь, молода — княгиня, їхні друзі — бояри, дружки, тобто княжа дружина); назви розпорядників на весіллі — старостів і підстаростів — польсько-литовського походження; крім старостів, розпорядниками на весіллі виступають сваха, дружби молодого і дружки молодої; всі зобов'язані дотримуватися традиційних дій, форм вислову, пісень, промовляти і співати від свого імені й від імені молодих та їхніх батьків, яким належить бути при цьому пасивни-

ми; весільні гості гуртуються у двох хорах — молодого і молодої; весільними піснями гості супроводжують усі головні дії весільного обряду, наприклад, перед вирушанням весільного поїзда співають: «Встаньте, бояри, встаньте, Коники посідлайте, Самі ся убирайте, Бо поїдемо ранком Попід високим ґанком, Будемо замки ламати, Марусеньку доставати...»; в антрактах виконуються застільні, віншувальні, любовні, жартівливі та інші пісні; оскільки українське весілля тривало цілий тиждень, його образно називають найдовшою в світі оперою; весільні обряди ще дохристиянського ритуального походження (тому й головною назвою парування молодих є слово *бра́тися — побра́тися, побра́ння);* період весіль припадав перев. на осінь — по закінченні польових робіт; в українців є старе повір'я (можливо, дохристиянське), що на небі сидить старий дід (ще, може, язичницький бог) і в'яже до пари шматки кори (шлюбні пари), — як він зв'яже, так і буде; здавна весільний обряд пов'язаний із сонячним культом; у весільних піснях часто звертаються до сонця, місяця й зірок: «Їде хлопець до дівки, Як місяць до зірки... А в мого тестенька троє ворітець: В одні ворітця місяць засвітить, В другі ворітця сонечко зійде, В треті ворітця молодчик в'їде»; фігурками сонця і місяця (*«шишками»*) оздоблюють коровай; молода, запрошуючи гостей на весілля, йде *«посолонь»*, у напрямку сонця (пізніше «посолонь» обходять і церкву); персні — теж, можливо, символізують сонце; шанують також інші світила; місяць і вечорова зоря символізують молодого й молоду; за народною традицією, святкують: *сі́тцеве весі́лля* — рік після одруження; *дерев'яне весі́лля* — п'ять років після одруження; *день троя́нд* — десять років після одруження; *скляне́ весі́лля* — п'ятнадцять років після одруження; *срі́бне весі́лля* — двадцять п'ять років подружнього життя; *перлі́нне весі́лля* — тридцять років подружнього життя; *золоте́ весі́лля* — п'ятдесят років подружнього життя; *діама́нтове весі́лля* — шістдесят років подружнього життя. *Дай, Боже, знати, з ким весілля грати* (М. Номис); *Загоїться, поки весілля скоїться* (приказка); *До весілля дівка гарна, а там хоч покинь* (М. Номис); *Жук гуде — весілля йде: Степанида за Демида заміж іде* (приказка); *Кому весілля, а кому безділля* (М. Номис); *Вінець сплете дівчинонька та на весіленько* (С. Воробкевич); *Яке ж твоє весілля́чко смутне-невеселе* (Ганна Барвінок); 2) люди, присутні на святкуванні з нагоди одруження; на Лівобережжі поїздів було два: коли молодий їхав на дівич-вечір і коли — по молоду; другий поїзд мав бути чисельнішим (два старости, два дружки́, старший боярин і чотири або більше бояр, дві-чотири свахи і одна світилка). *Через село весілля йшло (*Т. Шевченко); 3) **весі́лля сві́чки** *див.* **сві́чка**4; 4) **весі́лля пе́чі** *див.* **піч**; 5) **запро́сини на весі́лля** *див.* **запро́сини**2; 6) **мале́ весі́лля** *див.* **зару́чини**.

**весі́льна кві́тка** *див.* **кві́тка**4.

**весі́льна ма́ти** *див.* **ма́ти**3.

**весі́льне ґільце́** *див.* **ґільце́**1.

**весі́льний ба́тько** *див.* **ба́тько**3.

**[весі́льний] по́їзд** — ряд возів, саней і т. ін., що їдуть з учасниками

весільного обряду, а також гості, родичі, що йдуть за молодим та молодою при виконанні весільного обряду; поїзд могли зупинити по дорозі біля будь-якої хати, виносячи стіл на дорогу і тим самим вимагаючи викуп у молодого за молоду (могорич); за повір'ям, усіх учасників по приїзді переводять через вогонь, щоб очистити тих, хто приходить до іншого роду. *По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Дем'янчишиного дому* (І. Франко); *Весільний поїзд зупинився перед столом, Павло з молодою та дружками підійшли до столу* (В. Кучер).

**весна́** — пора року між зимою і літом, що характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.; за народним календарем, початок господарського, а в середні віки і календарного року; пора багата віруваннями, ритуалами, гаданнями, прикметами; весна — торжество на честь богині життя Лади та її доньки — богині кохання Лелі; у казках народ створив чудовий образ цієї пори року у вигляді гарної молодої дівчини з вінком квітів на голові; дівчина-весна — бажана і довгождана гостя, її закликають піснями-веснянками, радо зустрічають діти; весна асоціюється з радістю, здійсненням бажань, добрими сподіваннями, молодим коханням; серед дарів весни, на які сподіваються, її закликаючи, «малим дітям побіганнячко», «красним дівонькам на співаннячко», «старим бабонькам посидіннячко», «а господарям на робітячко» (бо «весна ледачого не любить», «весняний день рік кормить (годує)», «проспиш весною — заплачеш зимою», словом, «весна кличе в поле»); супроводжується веселощами, співом (хороводами), танцями, тому кажуть: «Як розвернеться на весну лист, то підемо всі у свист» (танцювати, співати, веселитися), бо «раз весна красна» (тобто «раз на рік буває»); діти носять у руках зроблену з дерева ластівку, ходять з нею з хати до хати і прославляють прийдешню весну; її напередодні Святого Юрія уособлює найгарніша з дівчат, «Ляля» або «Леля», що одягає на себе білу вишиту сорочку, кладе на голову вінок із весняних квітів, оперізується «зеленим» поясом з трави і квітів і роздає дівчатам дари-вінки, що вістять весілля; починається цикл весняних свят (від старовинного Нового року 1 березня до Зелених свят); найбільше свят припадає на Великий піст; з цією порою року пов'язано ряд народних прикмет,— «добрий рік по весні видно», «рання весна — багато води (рання зима)», «холодна весна — для вівса, тепла — для гречки»; весна символізує молодість, коли кажуть: «Весною сій — восени збереш» (тобто «замолоду працюй, щоб забезпечити свою старість»); весною колись починався козацький сезон: «А вже весна, а вже красна, Із стріх вода крапле, Молоденькому козаченькові Мандрівочка пахне»; на Гуцульщині весну звали Святим Юрієм, за іменем найбільшого святого цієї пори. *Ой весна, весна, днем красна, Що ти нам, весно, принесла?* (веснянка); *Встала весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її рястом, Барвінком укрила* (Т. Шевченко); *Весна багата водою* (приказка); *Весна багата на квітки, а хліба в осені позичає* (приказка); *Весна днем красна* (приказка).

**веснівка** *див.* **первоцвіт**1.

**Веснівка** *див.* **Явдохи день**1.

**весняк** — водяний млин у козацькій Україні, що працював лише навесні, коли був великий розлив води.

**весняник** *див.* **первоцвіт**1.

**веснянка** — 1) (зменшено-пестливе — ***весняночка***) народнообрядова весняна хорова пісня, в якій оспівується пробудження природи, кохання, надії на врожай і т. ін.; найпоетичнішими є народні твори ще дохристиянського походження (зазвичай обрядово-ритуальні веснянки); пісню починають співати в першу (так звану *Збірну*) неділю Великого посту, коли на вигоні молодь обирає на всю весну «весняну березу» (*див.* **береза**2), дівчину, заводійку веснянок — тобто закликань весни, що супроводяться магічними діями та танками; закінчувалися веснянкові обрядодії на Святого Юрія й пізніше; вірили, що все, передане в обрядодіях, конче збудеться; у Галичині й Карпатах веснянки називають *гагілками, гаїлками, ягівками, магілками, гагулками, гагалівками, галагілками, лагойолками, галями* (*див.* **гаївка**); тут їх співають тільки на Великодньому тижні; молодіжні весняні ігри і танці називалися зазвичай сталими дієслівними сполуками: *весну співати, танки водити, гагулки гуляти, Володаря водити, кривого танцю водити* та ін.; 2) (зменшено-пестливе — ***весняночка***) весняна мавка. *Весняночка-паняночка десь у садочку шиє сорочку* (пісня); 3) **веснянки = ластовиння** (*див.*). *Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки* (приповідка).

**Ветхий Заповіт (Завіт)** *див.* **Старий Заповіт.**

**вечерник = вечерина** — хрещеник, який приносить вечерю хрещеному батькові або матері на Святвечір.

**вечерниці** *див.* **вечорниці.**

**вечерня = вечірня** — відправлення у другій половині дня церковної служби у християн. *З святоюрської дзвіниці на вечерню вдарив дзвін* (І. Франко); *Він на вечірні був і в кадило дув* (М. Номис).

**вечеря** — 1) (зменшено-пестливі — ***вечеренька, вечеронька***) **= вечорина** — споживання їжі ввечері, а також страва, приготовлена для цього; служить своєрідним родинним ритуалом, коли збирається вся сім'я за одним столом (у літню пору — на відкритому повітрі, як у Т. Шевченка: «Сім'я вечеря коло хати»). *Надіявся дід на обід, та без вечері спати ліг* (М. Номис); *За одним присідом вечеря з обідом* (М. Номис); *Надія є добре снідання, та лиха вечеря* (прислів'я); *Ой годі, годі сивим конем грати; ходи до мене вечерю вечеряти* (М. Максимович); *Нам вечеронька не мила: широкая нивонька втомила* (Б. Грінченко); *Да спасибі, сину, за сю вечорину* (пісня); 2) **Свята (Різдвяна) вечеря** *див.* **Багатий вечір;** 3) обрядова їжа, призначена для рідних і близьких, яку в Святвечір носять їм звичайно діти; також у сполученні ***вечерю посилати (носити)*** — напередодні Різдва, після обрядової вечері, посилати обрядову їжу (кутю, узвар та ін.) батькам, кумам, хрещеним батькові або матері, священику та ін.; носять її звичайно діти зав'язаною в платок або рушник; стукають у двері, переступають поріг, скидають шапку

(хлопчики) і говорять: «Добрий вечір, з Святим вечором, будьте здорові! Просили тато й мама і ми вас просимо на вечерю — нате вам вечерю!»; дітей саджають за стіл, пригощають, іноді обмінюють вечерю, а іноді лише пробують принесене і повертають (для подальших відвідин), подарувавши щонебудь *вече́рнику*; 4) **вече́ря для ді́дів** — поминки за померлими роду, символічний обряд спільної вечері на честь пращурів, кому не судилося долею спочивати поруч з домом; уже не прийдуть до їхніх невідомих або далеких могил ні верби, ні тополі, ні калина, не долетить пташка з рідного краю; 5) **Тає́мна (Та́йна) вече́ря** — за Біблією, остання пасхальна трапеза Ісуса Христа зі своїми учнями напередодні розіп'яття у *Страсни́й (Чи́стий, Вели́кий) четве́р (див.)* в ознаменування заповіданої пророком Мойсеєм Пасхи; на ній було встановлено таїнство причастя (євхаристії); сам Господь здійснив обряд «омовіння» ніг своїх учнів як урок того, що кожна людина, не думаючи про свою перевагу над іншими, про чин та звання, має бути готовою служити іншим людям, у чому й полягає справжнє призначення людини; з часом стала ритуальною в кожній християнській родині й називається *Страсно́ю*; готували відповідний набір страв; поминали також покійників; образно Таємною вечерею називають вечерю на Святвечір під Різдво.

**ве́чір = вечори́на** — 1) частина доби від кінця дня до початку ночі; з настанням вечора за деякими його ознаками угадували погоду, — «червоний вечір — ясний день», «рум'яний вечір і сірий ранок — на хорошу погоду»; час, коли, за давніми повір'ями, вмирало сонце, сідаючи за горизонт, тому народження його з нетерпінням чекали наступного дня. *Цень-цень, аби день, аби вечір близько* (М. Номис); *Вечір покаже, який був день* (прислів'я); *З кута в кут, і вечір тут* (приказка); *А я молод, діжду вечорини, Гей, піду гулять до дівчини* (пісня); у сполученні: ***до́брий ве́чір!*** — уживаться як вітання при зустрічі увечері. *Добрий вечір, дівчино, бо я ще не спав!* (пісня); 2) (зменшено-пестливі — ***вечіро́к, вечоро́к, вечіро́чок, вечоро́чок***) вечірнє вуличне зібрання молоді з розвагами, піснями, танцями, музикою або гостей у господі з розвагами і частуваннями; також любовне побачення у вечірню пору. *Я з тобою вечір стою, на іншого важу* (пісня); *Вечір закінчився танцями* (Панас Мирний); *Ой жаль мені вечірочка, що не був я вчора* (пісня); 3) **Бага́т-ве́чір = Святи́й ве́чір** *див.* **Бага́тий ве́чір**; 4) **Ще́дрий ве́чір** (*див.*); 5) тільки **вечори́на = дівич-ве́чір** (*див.*).

**вечі́рки** *див.* **вечорни́ці.**

**вечі́рня** *див.* **вече́рня.**

**вечі́рня (ранко́ва, рані́шня, світова́) зоря́ (зі́ронька)** — народні назви Венери, яка з'являється на небі у вечірній і ранковий (світанковий) час; народ застерігає: «Зірок на небі незліченно, а зорі дві — світова і вечірня», хоч насправді йдеться про ту саму; символ кохання, а також нареченої, породжений астральним культом предків. *Сім'я вечеря коло хати, Вечірня зіронька встає* (Т. Шевченко); *Ой зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя* (пісня); *Ой ти, зоре, моя зоре, зіронька вечірня* (пісня).

**вечори́на** *див.* **ве́чір, вече́ря.**

**вечори́ни** — спільна вечеря нареченої з дружками *див.* **діви́ч-ве́чір**), а нареченого з боярами і зі всіма приданими в суботу перед весіллям.

**вечорни́ці = вечі́рки = вечерни́ці** — у старовинному українському селянському побуті — вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у будні поряд із розвагами, забавами виконувалась і певна робота, а в святкові — справляли гуляння; на цих зібраннях влаштовувалася складчина, пор. у Г. Данилевського «Біс на вечорницях»: «Ішов [Явтух] присмерком на вечорниці, котрі справлялися вскладчину молоддю поблизу слобідки в лісі на водяному млині»; традиційна форма спілкування молоді в Україні й готування себе до шлюбу; після «Миколая» на вечорниці збиралися майже щодня; зібрання були зазвичай у вечорницькій хаті, господиню якої називали *паніма́ткою* (це була, як правило, вдова, в якої винаймали для вечірніх зібрань світлицю); «чужі» хлопці могли зайти до хати тільки тоді, коли їм дозволяли це зробити «свої», з цього ж села; з вечорниць розходилися опівночі — «з першими півнями»; дівчата приносили *складчину (див.)* продуктами; вечір на Андрія називався *Ве́ликими вечорни́цями*, або *Калито́ю (див.)*; під Великий піст вечорниці припинялися — гріх; вечорниці породили особливі жанри народної творчості — небилиці (С. Руданський використав їх у своїй поемі «Вір — не вір, а не кажи «брешеш»), а також народні пісні під назвою «Полтавський соцький» (як своєрідні варіанти іронічно-жартівливих відгуків на нездійсненну ідею «раю на землі»); молодіжні зібрання яскраво описують українські письменники, пор. у Г. Данилевського «Біс на вечорницях»: «Сміх, гомін і співи перемішувалися з тріскотом печі і хурканням веретен. Дівчата тягли з гребенів пряжу і весело водили веретенами. Парубки теж не дармували — той точив дерев'яне горня, інший стругав веретено своїй дівчині, третій гнув дугу, а четвертий розмальовував вивіску для хутірського шинку»; у П. Куліша «Огненний змій»: «Парубки не вважали на те, що завтра зі сходом сонця їм треба взятися до роботи, й працювали на вечорницях часто цілу ніч. Тут вони цілком забували всі жалі й злигодні, нерозлучні в житті з людиною; тут душа виривалася з клітки й гуляла на волі, не почуваючи ніякої тяготи, ігриста й легка, як вітер. Кохання, жарти, музика, пісні, — чого ж ще бажати?». *Любощі і вечорниці заведуть до шибениці* (приказка); *Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці, Бо на вечорницях дівки чарівниці* (пісня); *Ей, стережися отих вечорниць, як мати тебе від вогню стерегла* (М. Номис); *Ідуть хлопці на вечірки, і я йду, і я йду, Може, собі на вечірках фраїрочку найду* (коломийка); *У діда дочка і в баби дочка. Так вони ходили на вечірки* (казка).

**взуття́** — виготовлені зі шкіри, гуми, парусини та деяких інших матеріалів вироби, звичайно на твердій підошві, для носіння на ногах; за княжих часів взуттям служили або черевики («черевії»), зроблені з одного шматка м'якої черевної (звідки назва) шкіри тварин, або чоботи («сапоги») з кращої шкіри, підбиті залізними під-

ковами; в народі чоботи тривалий час були як розкішшю, так і необхідністю, пор. у пісні: «Устав бурлак, зашатався, нема чобіт — не взувався» або жартують: «Чого сидиш надулася, чом в чоботи не взулася» (М. Номис); селянське взуття — переважно *личакú (див.)* або *постолú (див.)*; у вищих верствах суспільства носили шиті золотом червоні й зелені чоботи з овечої чи козячої шкіри (*сап'янці*); здавна надається символічного значення роззуванню чоловіка молодою дружиною; тим самим вона потрапляла під його владу; Рогніда, донька полоцького князя Рогволода, яка не хотіла виходити заміж за Володимира Великого, сказала батькові: «Не хочу розути робинича [сина рабині]».

**ви́балок —** невелика балка, відріг яру, приярок, характерні для українського степового рельєфу. *Вдалині у вибалку руде село* (А. Головко); *Темніє на дні вибалка рогоза* (О. Гончар).

**вибі́лювання [полотна́]** *див.* **бі-ління**1.

**ви́борний коза́к** *див.* **коза́к**2.

**вивертáння óдягу** — в українській обрядовості — ритуальне перевертання одягу внутрішнього стороною назовні, навиворіт (звичайно з охоронною метою); у весільному обряді — мати молодого одягає вивернутий кожух, розкидаючи навколо себе збіжжя й дрібні монети, тим самим благословляючи молодих, а мати молодої, також вдягаючи вивернутий кожух, зустрічає весільний поїзд і підносить молодому чарку, налиту водою з вівсом; ці обрядодії можна пояснити хитрощами, що нібито символізують лукавство ворога, або також захо-ди, перестороги проти напасників (відгомін колишнього обряду захоплення, умикання молодої, можливо, тому кажуть: «Покіль кожух не вивернеш, він все здається чорним»); мимовільне одягання одягу навиворіт може нібито завдати й неприємностей людині.

**ви́вільга = жовна́** — співучий птах середніх розмірів родини горобцеподібних, що має яскраво-жовте з чорним або оливково-зелене оперіння. *Кричить жовта вивільга* (Словник Грінченка); *Блискавицями з дерева на дерево перелітають жовни* (М. Стельмах).

**ви́вірка** *див.* **білка.**

**вивóдини** *див.* **ввóдини.**

**ви́воротень** — дерево, вирване вітром з корінням, бурею, вихором; вважалося результатом дії нечистої сили, оскільки, за повір'ями, таке дерево з'являється там, де чорт танцював, женився, ховався; з такого дерева не можна будувати дім, бо чорти рознесуть.

**виде́лка** — знаряддя для їди, що має форму ручки з кількома зубцями; з'явилося значно пізніше за ложку (спочатку у Венеції в XI ст., а у вжиток увійшло з XIV ст.); раніше страву брали «трьома пучками»; в Україні виделки з'явилися теж дуже пізно; серед численного столового срібла після К. Острозького залишилося 250 ложок і лише 12 виделок.

**видóк** — стара назва свідка (у «Руській правді» — ще й *пóслух*); у процесі досить було двох, а проти чужинців — кілька тих, що бачили на власні очі обставини злочину.

**ви́їзд із дóму** — здавна супроводжувався низкою обрядодій, оскільки дорога завжди таїла всілякі

несподіванки; ритуали мали на меті забезпечити добру подорож та щасливий її кінець; із традиційних підготовчих звичаїв відомі піст, причастя, прощання із знайомими, сусідами та ріднею, пор. у рекрутській пісні: «Прощавайте, сусідоньки, може, з ким сварився... Та хоч сварився, не сварився, аби попростився»; випроводжали за село часто гуртом; важливо, як згадують подорожнього ті, хто залишався, тому, прощаючись, подекуди подорожній казав: «Простіть мене!», а йому відповідали: «Бог простить!», пор. у пісні: «Не споминайте лихим словом, Щоб я не журився; А споминайте добрим словом, Щоб я веселився»; вважалося добрим знаком, коли подорожнього «перейдуть вповні», тобто з повними відрами (пор. «Великий льох» Т. Шевченка); перед дорогою обов'язково всі сідали.

**виймáння слíду** — магічний обряд, спрямований на наслання *уроків*, який ще називався *забивáння кілків*; для цього брали землю зі слідів людини, якій хотіли наслати недугу, робили з цієї землі «твар» (постать) як її уособлення, прокручували в ній дірки і в них забивали «кілки» (з осикового дерева або з колючок їжака) з відповідними примовляннями; *див.* **наврóки**.

**викáчування яйцéм** — магічний обряд зняття переляку з дитини за допомогою яйця, яким знахарка, перехрестивши дитя та, помолившись, тричі качала його яйцем на голові, тричі поводила ним уздовж рук та ніг; на завершення знову молилася та хрестила дитину, а яйце кидала собаці, — «щоб вибрехала недугу»; золотуху викачували кульками з гарячого хліба.

**ви́куп = óкуп** — у весільному обряді — символізоване відкупне, що дається дружком і піддружим найближчому оточенню молодої, а часом парубкам її села, кутка; у сполученні: ***викупáти поясú*** — весільний обряд, що його здійснює молода у вівторок — дає подарунок (хустку) і пригощає горілкою дружка й піддружого, які сидять тим часом на подушках.

**ві́ла**[1] **= віла** (*мн.* ***ві́ли = віли***) — у дохристиянських віруваннях — божество долі (їх тридцять, називають ще *білими богúнями*); вони живуть у лісах, воді, горах; є посланцями Велеса (*Виласа, Волоса*) — опікуна закоханих, сівача добробуту; вселяються в новонароджену душу, наділяючи її вдачею, умінням, натхненням; об'єкт поклоніння (до кінця не з'ясований, поряд з Перуном і Хорсом згадуються у «Слові реченому хрестолюбцем» — XIV ст.); сербська вила — те саме, що українська русалка; русалку українці називали також *вілою (див. ще* **русáлка**1). — *Я ж недарма віла-чарівниця — вмію гоїть всі юнацькі рани* (Леся Українка); *Сивоок озирнувся довкола, мовби ждав звідкись порятунку. Може, гадав, що з пущі виступлять віли або з грузовиська надійдуть берегині й порятують товариша-брата* (П. Загребельний).

**ві́ла**[2] — знаряддя з кількома довгими зубами на держаку, що використовується для піднімання, розтрушування сіна, соломи і т. ін.; за біблійною легендою, Каїн заколов вилами свого брата Авеля. *Ой покину ціп на току, А вила на стозі* (П. Чубинський); *Приткнув, як ужа вилами* (М. Номис); фразеологізм: ***ві́лами [по воді] пи́сано*** —

про те, здійснення чого викликає сумнів.

**вильце́** *див.* **гільце́.**

**вино́** (пестливе — ***винце́***) — 1) напій з виноградного або з деяких ягід та плодових соків, що перебродили, набувши певної алкогольної міцності й аромату; за Біблією, це кров Христова, про що читаємо й в українських колядках: «Червива іва чим согрішила? Христу із ручок кровцю пустила: Де кривця кане, там вино стане, Де слізка кане, там церков стане»; у «Слові о полку Ігоревім» вино має також значення крові — вказує на криваву й смертну долю полків Ігоревих: «Вже вина не стало і крові, Русичі пир свій скінчили, Сватів своїх напоїли І за рідний край в любові Буйні голови зложили»; у давні часи в Україні пили варений мед, вино було розкішшю (привозили його з Криму або Царгорода); символ родючості; на весіллі молодий дарував обов'язково пляшку вина; гостям вина не давали, приберігаючи на визначні моменти. *На Вкраїні добре жити, мед і вино пити* (М. Номис); *Без дірочки, без денця повна чарочка винця* (М. Номис); 2) **зеле́не вино́** — в українських піснях та переказах має подвійне значення — горілка, бо тримали її в зеленкуватих пляшках («Наша чарка повна зеленого вина: як налив до краю, то пий до дна»), а також виноград («Зелене вино к горі ся вило, к горі ся вило, синє розцвіло»). *Зелене вино високо звило, ще й похилило* (пісня); *Садила* [Ганна] *вино зелене, Садила низька, мовила стиха: Рости вино гонке, високе, з листя широке* (весільна пісня).

**виногра́д = виногра́дна лоза́** — 1) південна витка кущова рослина з широким листям та вусиками, з плодами, зібраними в грона; у народній культурі рослина наділена ознаками святості; перша культивована рослина, згадувана в Біблії; символ щастя, веселощів, життєвої ниви й краси новоствореної родини; у весільному обряді мав символічне значення Райського (ідеального) дерева, що символізує родину: «Ой плило, плило Райське дерево, Ой, як приплило край із Дунаю, та й ся приймило, корінь пустило, Красно зацвіло, А як зацвіло — вино зродило» (В. Гнатюк); виноградий сік — «кров Божа»; рослина символізує плодючість; з виноградної лози виготовляли весільні вінки, нею прикрашали весільні хліби; наречену обсипали, крім усього іншого, сушеним виноградом, щоб у неї були діти; кидали лозу в купальське вогнище; хто перескочить, скоро одружиться; освячували лозу у Вербну неділю і нею, як і вербовою, здійснювали ритуальне биття, що приносило щастя, удачу, а також плодючість худоби; 2) **сад-виногра́д** *див.* **сад**2.

**ви́пас** — місце, де випасають худобу; пастівник; також підніжний корм для худоби.

**випра́ва** *див.* **по́саг.**

**ви́пуст** — місце біля села, куди випускають худобу на випас; *див. ще* **толо́ка**2.

**вир** — за народними уявленнями, місце, яке пов'язує «той» і «цей» світи; спорідненість слів *вир* і *ви́рій* підтверджує символіку виру як входу в інший простір; місце перебування демонів (*ви́рників, виро́вників*); символ смертельної не-

безпеки, тому кажуть: «у сам вир попав», тобто в найнебезпечніше місце.

**ви́рій = вира́й = и́рій = і́рій = ура́й** — 1) теплі країни, краї; також теплі води; слово (давнє «ірсад») означає «теплий край», можливо, від грецьк. «ір» — «весна»; за повір'ям, вирій пов'язаний з раєм, теплою, вічнозеленою й сонячною країною, розташованою далеко на Сході, за морем, куди на зиму відлітають птахи, а на Здвиження нібито уповзають туди до своєї матері й плазуни, крім тих, які когось укусили; у цьому полягає накладена на них Божа кара; Ф. Філін вважає, що в уявленнях про ірій-вирій збереглися явні відлуння слов'янської язичницької релігії. *Зажурилась перепілочка: бідна моя головочка, що я рано із вирію вилетіла* (А. Метлинський); *Журавлі відлітають у вирій на великій висоті, неквапливо і стиха курличуть — стоятиме тепла осінь* (прикмета); 2) (з великої літери) **Ви́рій = Ура́й** — у східнослов'янській міфології — стародавні назви раю — блаженної сторони, вічної весни, вічного світла і Райського (Світового) дерева, Дерева життя, біля вершини якого нібито мешкають птахи та душі померлих; в українському фольклорі збереглося відлуння давніх уявлень про перевтілення душ померлих; можливо, відлітання птахів у Вирій так чи інакше асоціювалося з переміщенням душ у потойбічний світ, де, чекаючи на свій час, перебувають душі ще не народжених дітей (пор. народну формулу «звідки беруться діти» та відповідь на неї — «бусол, лелека, ворона чи гуси принесли»); у народних піснях весняного циклу збереглися мотиви відмикання ключем Вирію, звідки прилітають птахи; за народною легендою, колись ключі були у ворони, але та прогнівила Бога, і ключі було передано іншій птиці (можливо, зозулі, яка покидає вирій останньою), тому й кажуть: «Ворона й за морем літає, та дурна вертає»; 3) тільки **Ура́й = Рай** — бог родючої сили землі й плодючої сили тварин, володар полів, урожаю, бджолиного медозбору; до старовинного свята Ураю-Раю християнська церква припасувала день *Юрія (див.)*.

**висо́кий дуб** *див.* **дуб3**.

**високо́сний рік = високо́с** — рік, що має триста шістдесят шість днів (додатковий день 29 лютого) і повторюється через кожні три роки на четвертий; цей рік називають ще *переступний*; цього року не радили робити великих справ (будувати хату, одружуватися та ін.).

**ви́тися** — в українських народних піснях — символізує любов, кохання, залицяння: «Ой білая павутина на тин повилася, Молодая дівчинонька в козака вдалася»; «Ой тонкая хмелинонька на яр повилася, Молодая дівчинонька в козака вдалася. Які руки, такі ноги, така й головонька, Як зійшлися, обнялися — люба й розмовонька». *Як хмелині вгору виться? тичини немає* (А. Метлинський); *Коло тебе будуть роями витися панни* (І. Нечуй-Левицький).

**ви́тязь** — урочисто-піднесено — про хороброго воїна, героя, богатиря. *Бились витязі аж три цілих дні* (П. Грабовський).

**ви́хор** (зменшене — ***вихоре́ць***) — рвучкий круговий рух вітру, а та-

кож підняті вітром пил, листя, сніг та ін., що швидко крутяться стовпом; пор. загадку про вихор: «Ішов чернець з монастирець. Як упав — так пропав, чорним порохом припав»; у народі говорять, що це чортове весілля, — «чорт з відьмою бореться» — від давніх вірувань, що вихор є диявол, тому, коли несеться вихор, радять кинути в нього перехрещеною сокирою чи ножем, і вихор ущухне, а сокира чи ніж будуть скривавлені; вихор на морі називається *смерч* (у «Лексисі» Л. Зизанія — *сморщ*); і нині можна почути закляття: «Щоб тебе вихрами та бурями винесло». *Крутить, як вихор на дорозі* (М. Номис); *О, щоб їх вихром винесло* (М. Номис); *Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить* (І. Котляревський).

**вишива́нка** — певним чином розшита біла сорочка як предмет українського національного вбрання; вишивають сорочки на комірі, кінцях рукавів, пазусі, інколи на місцях з'єднання рукава і вздовж усього рукава; у різних місцях використовують різні нитки та їх поєднання, в Західній Україні — бісер; найкраще розвинене мистецтво вишивати чоловічі сорочки на Київщині та Полтавщині; до вишиванок ставилися як до святині, передавали від покоління до покоління, з роду в рід, берегли як реліквії; узори, вважали, мають оберегову силу; символічний образ вишиванки часто присутній у народних піснях про кохання, родинне життя; за традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку: «Шовком шила, шовком шила, Золотом рубила, Та для того козаченька, Що вірно любила» або хустинку: «Не жаль мені хустиночки, що я вишивала». *Я сорочку знайду вишиванку І надіну, як хлопчик, радий* (А. Малишко).

**вишива́ння = ви́шивка** — народне ремесло нашивання на тканину або шкіру візерунків нитками, бісером тощо; узорами обрамляли сорочки, фартухи, скатертини, верхній одяг, рушники, простирадла, пошиванки, серветки тощо; використовували різнокольорові нитки, забарвлені природними барвниками; також вишитий таким чином предмет. *Прийшла до вас показати моє вишивання* (Ганна Барвінок).

**Вишневе́цький Дмитро́** (рік народження невідомий — помер 1563 р., тепер Стамбул) — український князь зі старого князівського роду Вишневецьких; 1554—1555 рр. збудував на острові Мала Хортиця замок; дехто вважає його засновником Запорозької Січі, першим козацьким отаманом і ототожнює з легендарним Байдою; претендував на господарство Молдови; зазнав поразки і був переданий до рук султана Сулеймана, який наказав повісити його на гак ребром на фортечному мурі над морем; провисів три дні, був знятий з муру за прокльони, які слав Магомету, і страчений.

**ви́шни́к = вишня́к** (зменшено-пестливе — ***вишнячо́к***) — садок з вишневих дерев (характерний для українського села) або молода вишнева поріст. *Я ж мій город та вишняк доглядала, хусточки шила та пісні співала* (Я. Щоголев).

**вишні́вка** (пестливе — ***вишні́вочка)*** — український національний спиртний напій — вишнева налив-

ка. *Стіл заставляється у них, І показалася горілка, І деренівка, і вишнівка, І мед, і пиво* (С. Руданський); — *Та сядьте-бо, щоб старости сідали; та ще вишнівочки!* (А. Свидницький).

**ви́шня** (пестливе — ***ви́шенька;*** народнопоетичне — ***ви́шенька-черé-шенька***) — плодове дерево (іноді кущ), звичайно з довгим тонким гіллям, на якому визрівають ягоди, і цілісним темно-зеленим листям; також плід цього дерева (соковита темно-червона, рідше ясно-червона ягода з кісточкою); особливості рослини лягли в основу загадкової символіки щодо неї: «За хатиною в садочку, У зеленому віночку Та в червоних намистах Стояла пава молода. І збігаються всі діти, Щоб на неї поглядіти: За намисто кожне — смик! Та й укине за язик»; типове дерево українських садків, пор. у Т. Шевченка: «Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть», у народній пісні: «Ой у вишневому садочку Там соловейко щебетав»); символ дівочої і молодечої краси, веселощів, кохання; вишневий цвіт, колір і смак ягід асоціюються з дівочою красою, як у піснях: «Ой дівчино-вишенько, Буде тобі лишенько», «А Ганночко-вишенько, вишенько, Присунься до мене близенько, близенько»; символіка дерева в'яжеться з дівчиною, як ясеня чи дубка з парубком: «Сидить голуб на дубочку, голубка на вишні»; вишневий сад у піснях — символ батьківського дому, господи, родини: «Коло вишневого садочку Там соколонько облітає І в вишневий сад заглядає, Чи хороше галочки гніздечко в'ють»; з цим пов'язані ворожіння на вишні; на Катерини (до схід сонця) рубали вишневу гілку, ставили в глечик з водою і залишали до Різдва (це робили перев. дівчата, а також і інші члени родини): чия вишня на Різдво зацвіте, той довго житиме; дівчата таким чином ворожили на нареченого, загадуючи на гілці, за кого вийде заміж: якщо зацвіте, вийде заміж, на кого загадала; вишнева гілка служила гільцем на весіллі; у І. Франка зафіксовано таку народну прикмету: «Бачити або їсти у сні червоні вишні значить мати сором». *Пишна, як у саду вишня* (І. Нечуй-Левицький); *Поки листя з вишні не опало, скільки б снігу не випало, то зими не буде* (прикмета); *Винесла* [бабуся] *відерце за ворота, мідну кружку, Вишеньок на блюдці. Як ітимуть легіні з роботи, най собі джерельної нап'ються* (П. Воронько); *Ой вишенько-черешенько, я з милим розсталась* (пісня).

**Вíвдя** *див.* **Явдóхи [день]**2.

**вівся́ник** — традиційний колись хліб, корж із вівсяного борошна. *Голодному й вівсяник добрий* (М. Номис).

**вівся́нка** — 1) борошно або крупа, виготовлена з вівса, а також вівсяна каша або юшка; 2) маленький перелітний жовтогрудий птах роду горобцеподібних; коли ще маленька пташка починає співати, скоро потепліє; тому з початком весняного Нового року (1 березня) пекли з вівсяного борошна пироги-вівсяники; у день весняного рівнодення (22 березня), коли жайворонки славлять перемогу весняного сонця, вівсянка теж веселиться і радить усім: «Покинь сани, візьми віз, викинь шубу, з печі злізь!» (*див. ще* **Тéплий Олéкса**). *Іще крига на річках, Сніг іс-*

*криться на полях, А уже дрібна вівсянка Заспіває людям зранку, Не що-небудь, а веснянку: «Кидай сани — бери віз-з-з!»* (М. Стельмах); 3) дрібна ставкова риба.

**вівта́р = олта́р** (зменшене — ***вівта́рик***) — відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований Святий престол (у дохристиянські часи — жертовник); храми повернуті вівтарем неодмінно на схід, бо й моляться на схід (до Єрусалима, до Христа); за християнським віруванням, Святий вівтар — це рай на землі, а Царські врата в церкві — Райські; символ святого місця взагалі, тому застерігають: «На вівтар із ходаками не лізь!», тобто «не погань святих речей, не профануй чистої правди брудними плітками чи підозріннями». *Коли вівтарю служиш, з вівтаря й живися* (М. Номис — парафраз апостола Павла з Послання до коринтян); *Боятися попа, то в вівтар не йти* (М. Номис); *Перед вівтарем присягну* (примовка).

**вівто́рок** — 1) назва другого дня тижня (після неділі); здавна у народі вважають щасливим, легким днем, тому будь-яку значну справу радять починати саме в цей день, аби домогтися успіху; у колядці співається: «Я маленький пахольчик, Родився в вівторчик, А в середу рано мене в школу віддано»; у думі: «Як у святий день, Божественний вівторок, гетьман Хмельницький козаків до схід сонця у похід виряджав»; здавна уособлення чоловіка, призначеного богом війни посилати народженим у цей день їхню долю. *В понеділок перед обідом із гармати загули, а в вівторок іще раніше Уманя добули* (М. Максимович); *На вівторок бід зібралось сорок* (приказка); *У вівторок зілля варила, Прийшла середа — Гриця отруїла* (пісня); 2) **Страсни́й (Вели́кий) вівто́рок** *див.* **Страсни́й понеділок**.

**вівця́** (зменшено-пестливі — ***ове́чка, ове́ченька, ове́чечка***) — 1) невелика свійська тварина, яка дає вовну (пор. загадку: «Ходить по городу кожух та свитина»), м'ясо, молоко; народний символ невинності, покірності; у переносному значенні — зневажливо, іронічно — про надто покірну, лякливу людину; символ безборонності, безсилості, боязності, тому застерігають: «Хто стається вівцею, того вовк з'їсть»; символізує також рабську покірність («Вівцю стрижуть, а друга дивиться»), нерозумність («Дурна вівця», «І від гарного отця родиться дурна вівця»), слухняність («Вівця — Божа худоба, а коза — дідча», «За одною вівцею все стадо біжить»). *Молодець проти овець, а проти баранів і сам баран* (прислів'я); *Добра штука оті вівці: і кожух, і свита, і губа сита!* (приказка); *Хто стається вівцею, того вовк з'їсть* (М. Номис); *Біда вівцям, де вовк пастушить* (прислів'я); *Ой зелена полонина, зелена, зелена, Я б на ній вівці не пас, коби не Олена* (коломийка); *Як овечка, не скаже ні словечка* (М. Номис); *Женуть воли із діброви, овеченьки з поля* (В. Милорадович); 2) **Бо́жі (Ада́мові, Петро́ві) ві́вці** — літнє мерехтіння повітря; явище буває у спекотний сонячний день, коли здається, що земля зійшлася з небом і на мерехтливому горизонті ніби табун туманних овечок одна за одною біжить; кажуть про таке мерехтіння: «Петро вівці жене», бо

буває це зазвичай у Петрове свято, у пору найбільшої літньої спеки; Божими вівцями подекуди називають зорі, як у народній загадці про небо, місяць і зорі: «Поле незміряне, стадо незлічене, пастух рогатий»; 3) рід народної дитячої гри; 4) **ове́чки Христо́ві** — паства.

**вівча́р** (зменшено-пестливе — ***вівча́рик***) **= чаба́н** (зменшено-пестливе — ***чабане́ць***) — пастух овець; опоетизований у народній творчості; як правило, сопілкар, а в горах — гравець на трембіті. *Сопілка вівчареві втіха* (М. Номис); *Розпустив вівчар вівці та по крутій гірці* (А. Метлинський); *Чабан вранці з сопілкою сяде на могилі* (Т. Шевченко); *Був собі чабанець* (І. Манжура).

**відві́т** *див.* **одві́т.**

**ві́двуд** *див.* **о́дуд.**

**відга́шування** — магічний спосіб лікувати від навроків, коли хворому давали випити трохи води, у якій «відгашували» вугілля «живого вогню», потім обмивали або кропили нею чоло, груди, ноги; у такий спосіб лікували й *нічни́ці (див.)* у дітей; такими самими властивостями наділявся й *по́піл* (*див.*).

**відля́кування** — магічний спосіб відвернення нечистої сили, навроків через замовляння; очисні властивості мали вогонь, вода, земля, камінь; відлякувальну функцію виконував і той, хто здійснював ритуал: «Їхала баба лісом, чорна запаска, чорна сорочка, чорний ліс рубати, вугілля палити, вогник затоптувати», чорна баба — ознака «чорного» світу, де попередня якість може обернутися на протилежну.

**відмі́на = відмі́нник = відмі́нок = відмінча́** *див.* **одмі́на.**

**відпра́ва = одпра́ва** — церковна служба; у сполученні: ***відпра́ву пра́вити (чини́ти)*** — служити (в церкві). *Почали велику відправу правити* (казка).

**відчиня́ння** — за народними віруваннями, магічний акт, звичай відчиняти все зачинене і розв'язувати все зав'язане при важких пологах або довгому конанні; просили також священика відчиняти при цьому Царські врата в церкві; баба-повитуха примовляла: «Царські врата відчиніться, християнські кості розступіться, пропустіть младенчу душу, душу безгрішну».

**віду́н** *див.* **волхв.**

**віду́нство** — у давніх слов'ян — угадування майбутнього, віщування, пророцтво; починаючи від старовинних відунів-*волхвів* (*див.*), пізніше — кудесників і кінчаючи сьогоднішніми ворожбитами, знахарями, відьмаками, чарівниками, чаклунами, шептунами, чародіями, химородниками; людина так чи інакше хоче зазирнути за їхньою допомогою в своє майбутнє, вилікуватися, знайти собі пару тощо; частіше відунством займалися жінки старшого віку, пор. у Б. Грінченка: «Стару Мокрину кликали, щоб замовила кров»; мова виробила своєрідний «відунський словник»: *ві́дьма, віду́н, відьмува́ти, відьма́к, шепту́ха, чаклува́ти, чаклу́н, чаклу́нка, чаклува́ння, ворожи́ти, ворожі́ння, воро́жка, ворожби́т, ворожба́, гада́ти, гада́ння, гада́лка, чарува́ти, чарівни́к, чарівни́ця, ча́ри, чарува́ння, причаровува́ти, приверта́ти, наверта́ти, приворо́тний, насила́ти, насила́ння, насла́ння, замовля́ти, замо́ва, примовля́ти, при́мівка, примовля́ння, прика́зувати, при́казка, прика́зування, за́говір, загово́рю-*

*вати, заговóрювання, заклинáти, заклинáння, заклЯ́ття, заклинáч, заклинáчка, проклинáти, проклинáння, проклЯ́ття, прокльóни.*

**ві́дьма** — за народним повір'ям, жінка-чаклунка, яка, знаючись із нечистою силою, завдає людям шкоди (слово, як і весь словотвірний ряд — *відьмáк, відýн, відьмувáти,* походить від дієслова *ві́дати* [все], тобто «знати [все]); уживається і як лайливе слово, супроводжуване різними негативними характеристиками; кажуть: «Мовчи, відьма! Каїнська ти дочка!»; стару відьму називали ще *ви́рицею*, а молоду — *ярі́тницею* (від *я́рий* — весняний); гадали, що є відьми родимі (з відьомського роду) і вивчені, «вчені» (навчилися відьмувати від когось іншого); останні вважалися найактивнішими у здійсненні шкідливих вчинків, бо набували знань від досвідчених чарівниць або від самого чорта, тому кажуть: «Гірша відьма вчена, як родима»; перші нібито мають хвоста, а другі не мають; на відміну від чарівниць відьми роблять лише зло (крадуть дощ, росу, місяць і зірки, доять чужих корів, роблять «закрутки» — закляття на житі, пшениці); крадіж відьмами зірок та їхнє ховання пов'язують з тим, що зірки служили їм для притягання чужих грошей; віра в здіймання зірок, можливо, породила вислів «Він (вона) зірок із неба не здіймає», тобто нічим особливим не відзначається; у ніч під Купайла відьми нібито збираються на *Ли́сій горі́ (див.)* побіля Києва, тому «київська відьма» найлихіша; вилітають з хати на віннику чи на помелі, також на чорному коті через комин; ось як описує це О. Стороженко в оповіданні «Закоханий чорт»: «Глянула у вікно — аж стоїть мати біля печі ув одній сорочці з розпущеною косою і якесь зілля кладе у макітру. Далі поставила макітру на долівку, стала на мітлу і тільки нахилилась на макітру, а звідти як пахне полум'я — так її й потягло через комин у бовдур»; відьма не тоне у воді (звідси «вивести на чисту воду»); щоб позбутися відьом, на Святвечір обсипають хліви й стайні свяченим маком; відьми, як і взагалі злі жінки, знаються з дияволом, тому про них кажуть: «Баба з чортом, як пес з хортом» або «Кума по хресті й по хвості»; за народними повір'ями, коли вмирає відьма, треба знімати стелю, бо інакше вона не може вмерти; мертва відьма встає з могили робити людям зло, тому її треба пробивати осиковим кілком у серце або її могилу; відьмування і відьми зображено в класичній художній літературі (див. цикл повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя, «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка та ін.); *див ще* **насилáння**. *Тільки полум'я відьмам біда: бо полум'я й чорти не заговорять* (П. Куліш); *Палажчина мати була родима відьма. Розказують, що ніколи зроду не піде купатись з дівчатами, а все залізе в лози та й купається сама* (І. Нечуй-Левицький); *Поки відьми ще літають, Поки півні не співають, Посвіти нам...* (Т. Шевченко).

**віз** (зменшені — ***візóк, вóзик***; зменшено-пестливі — ***візóчок, вóзичок***) — 1) засіб пересування на чотирьох колесах (звідки вислів «Треба, як п'ятого колеса до воза») з кінною або воловою тягою здебільшого для перевезення вантажів; у давні

часи хто мав воза, почував себе незалежним господарем; господарська незалежність породила приповідку: «На чийому возі їдеш, того пісню співай», тобто «корися законам, порядкам тієї господи, яка тебе приймає». *Воли поздихали, Вози поломались, З батіжками чумаченьки Додому вертались* (Т. Шевченко); 2) різновид картярської гри: свої козирі; у сполученнях: ***підве́зти во́за (візка́)*** — завдати несподіваної неприємності; ***докла́сти во́за*** — побити, покарати; 3) **Віз [Небе́сний]** *див.* **Вели́кий Віз.**

**Вій** — у народних повір'ях — міфічна істота (найстрашніший і найсильніший представник злої сили) з повіками до землі; живе під землею, призначений сатаною керувати чортами; головний персонаж повісті «Вій» М. Гоголя: «Ввесь він був у чорній землі. Жилистим міцним корінням видавалися його вкриті землею руки і ноги. Важко ступав він, щохвилі спотикаючись. Довгі повіки були опущені до самої землі».

**Військо́ва ра́да** *див.* **Ра́да2.**

**Військо́ва скарбни́ця = Генера́льний скарб** — скарб і фінанси Української держави XVII—XVIII ст.; спочатку не відділялася від приватного майна гетьмана; керував нею Генеральний підскарбій; окремо існувала й Військова скарбниця Січі — спочатку в Трахтемирові, а потім на Дніпрових островах нижче річки Чортомлику; розграбована при руйнуванні Січі.

**Військо́ва старши́на** — спочатку керівники окремих військових частин та державні службовці за козацької доби (до 1648 р.); за Гетьманщини — виконавчий орган державного правління; поділялася на Генеральну (генеральні обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий), Полкову (полкові обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий), Сотенну (сотенні отаман, писар, осавул, хорунжий).

**Військо́вий значкови́й [това́риш]** — почесний титул, що його надавав гетьман вислуженим вищим службовцям козацької держави або козакам, що відзначилися на війні та були на почесному місці в оточенні гетьмана; титул уповноважував брати участь у гетьманській старшинській раді; під кінець XVII ст. титул надавали тільки важливішим особам або за особливі військові заслуги; у XVIII ст. титул став ще загальнішим; його давали тільки тим, хто не отримував титулу бунчукового товариша (*див.* **бунчу́к**).

**Ві́йсько Запоро́зьке** — офіційна назва українського козацького війська і створеної козацтвом Української держави XVII—XVIII ст.

**війт** — 1) у давній Україні — голова міста, заснованого на підставі Магдебурзького права; також голова колегії суддів у старому українському міському суді. — *Чия справа? — Війтова. — А хто судить? — Війт* (М. Номис); 2) у старому українському селі — сільський староста, сільський старшина. *Не війтова дочка, та до речі говорить* (М. Номис); 3) у Західній Україні (до 1939 р.) — спочатку — голова громади, а згодом — голова волосної управи (дружина війта — ***війтівна***). *Ой я із Кракова війтівна, я ж тобі, серце, не рівня* (пісня); 4) **наказни́й війт** *див.* **наказни́й ге́тьман.**

**війє́** *див.* **війя́.**

**війце́** — дишло в упряжі плуга, розташоване між двома парами

волів. *От він узяв, нарвав війце і підпріг її, а жінку поставив за погонича* (казка).

**війя́ = війє́** — дишло у воловому возі, зокрема чумацькому. *Один чумак занедужав, на війє схилився* (пісня); *Лаврін сидів на возі, спустивши ноги на війя* (І. Нечуй-Левицький); 2) колода для впрягання двох пар волів; нею з'єднуються ярма сусідніх пар.

**вікно́** — 1) (зменшено-пестливі — ***віко́нце, віко́нечко***) отвір для світла й повітря в стіні приміщення, куди вставлена рама з шибками; здавна в селянських хатах своєрідне око на зовнішні події, а також на події в самій хаті (наприклад через вікно у весільному обряді спостерігали за святковим дійством ті, хто не міг поміститися в самій хаті); молода, прощаючись із батьківською хатою, складала подяку й вікнам, у які заглядали парубки й дівчата, запрошуючи на вечорниці; як очі хати, вікна зачинялися на ніч; сакралізація вікна, зокрема й через його персоніфікації, зумовлена значною мірою якраз спільністю його функцій з оком (кажуть: «І в моє віконце засвітить колись сонце», тобто «сонце гляне мені в очі», отже «обернеться до мене щастя»; «Вікно псує три речі: сірник, сіль і гарну жінку», тобто «сірник від сонця згорить, сіль звітріє, а жінка, яка весь час виглядає у вікно, не дотримує гаразд своїх обов'язків»); ще в XVII ст. рідко в кого було у вікнах скло; здебільшого на віконну раму натягали свинячий бурдюк; за повір'ям, при пологах треба тримати вікна відчиненими, щоб прохід дитині був вільний; з тих самих причин відчиняли вікна, коли в хаті хтось умирав, — «щоб мала куди вийти душа»; вночі на вікно хати, де лежав покійник, ставили миску з водою та клали рушник, — «щоб душа рано вмилася і очистилася від гріхів»; після виносу покійника з хати знову ставили воду на вікні: душа до шести тижнів повивається на цьому світі і прилітає пити воду, — «бо трудно їй на митарствах»; про панські палаци з іронією говорили: «Де багато вікон, там багато світла, але правди не видко»; з давніх-давен вікно символізує межу між світами, через яку можуть проникнути в дім як світлі сили, так і темні; через вікно людина спілкувалася з небесними богами; на Великдень відчиняли всі вікна, щоб життєдайне сонце і добрі духи принесли добробут та багатство в дім (у веснянці співають: «Сонечко-сонечко, виглянь у віконечко!»); під вікнами колядували і щедрували; до вікна підходили, коли запрошували Мороза до хати кутю їсти; за легендою, вікна в хаті людей навчив робити Господь; хата без вікон вважалася сліпою (кажуть: «Хата без вікон — темниця»); у стародавніх колядках світила дня і ночі зображені вікнами в небесному храмі: «В першім віконці — ясний місяць, В другім віконці — ясне сонце, В третім віконці — ясні зорі»; з вікнами пов'язано цілий ряд обрядодій і повір'їв: у Страсний четвер біля вікон питали в господарів про наявність і здоров'я худоби; у Русалчин тиждень на підвіконня клали осикові галузки, щоб не проникла в оселю відьма, і чар-зілля, полин, аби убезпечитися від русалок; у вікно не можна дивитися, коли несуть вулицею покійника; особливо глибоко ша-

нувалися «покутнє» та «застільне» вікна; зокола біля останнього часто саджали «священні» дерева (калину, вишню, яблуню та ін.), а «покутнє» сповіщало односельців, що в родині є відданиця; *див. ще* **двéрі**; 2) **небéсні вíкна** — як один із найважливіших міфопоетичних символів небесні вікна були пов'язані не тільки з Сонцем, але й з Місяцем та зірками; Небо сприймалося як терем Божий, а зорі — вікна, з яких дивляться ангели; за давніми віруваннями, як тільки народиться людина, Всевишній прорубує в небі віконечко і садовить до нього ангела дивитися за ділами народженого протягом усього його життя; ангел дивиться і записує в книгу, а люди думають, що то зірка світиться; людина помирає — вікно зачиняється, і зірка падає з неба; виглядає у віконце і Сонце (приспівували, коли темні хмари закривали небо: «Сонечко! Сонечко! Відчини, Боже віконечко!»); приготовляючи ввечері опару для поминальних млинців, господиня ставала проти *Місяця (див.)* і замовляла: «Місяць, ти, Місяць, золоті твої ріжки! Виглянь у віконце, дмухни на опару». *Отак вона вишивала, У віконце поглядала, Чи не ревуть круторогі, Чи не йде чумак з дороги* (Т. Шевченко); *Вікна посивіли* (приказка); *Чи вже мені будуть вікном двері* (приказка); *Якби все одно, то лазили б у вікно, а то дверей шукають* (приказка); фразеологізм: ***не тільки світу (сóнця), що у вікнí*** — світ значно ширший, ніж його бачимо з вікна; також є й інший вихід із становища.

**віко** — верхня частина діжки, скрині, труни і т. ін., якою їх закривають. *Коровай поклали на віці од діжі* (І. Нечуй-Левицький).

**віл** (зменшено-пестливі — ***вóлик, волóк, вóличок, вóлонько***) — 1) кастрований бик, якого здавна використовували як тяглову силу; воли опоетизовані в народній творчості (*сірі воли, воли круторогі, воли полові́ї)*, символізують важку працю, покору, терпіння (*працює, як чорний віл; він у роботі, як віл у ярмі);* якщо бик у народі — символ творення, парубок, то віл — чоловік, відповідно телиця — дівчина, корова — жінка, тому кажуть: «До чого бик звик, те й волом рик» або «Годі тобі, воле, коли тебе корова коле»; тварина також символ повільності (тому кажуть: «Волом зайця не догониш»), невибагливості («Волові дав полови, буде робити поволі»), побожності (про це бачимо в церковній літературі та народних колядках, зокрема про те, що нібито при яслах, у яких лежав Христос-немовля, стояли воли і на нього дихали); покійника у давнину везли в останню путь воли («Ой везуть, везуть козаченька та сірими волами», пор. прокляття «Щоб тебе волами возили!»); разом з тим воли в плузі — це любов, молодість: «Гей, воли мої та полові́ї, та чом не орете, Гей, літа мої та молодії, чому ви марно йдете»; у відомій народній загадці «Заревів віл за сто миль, за сто гір» тварина виступає символом грому; продавати вола з налигачем не можна — не будуть водитися у господарстві добрі воли. *Щедрість урожаю — у силі вола* (Біблія); *Іде Марко з чумаками, Ідучи співає, Не поспіша до господи — Воли попасає (*Т. Шевченко); *Ой воли ж мої та полові́ї, чом ви та не орете?* (пісня); *Ой ве-*

*зуть козака, везуть козаченька та сірими волоньками* (Я. Головацький); *Котрий віл тягне, того ще й б'ють* (прислів'я); *Старий віл борозни не псує* (М. Номис); *Чухайся віл з волом, а кінь з конем* (прислів'я); *Чорний волóк випив води ставок* (М. Номис); фразеологізми: ***волá б з'їв*** — дуже голодний; ***працювáти (робúти), як [чóрний] віл [у ярмі]*** — дуже важко і багато працювати; 2) рід народної дитячої гри; *див. ще* **бугáй4**.

**віла** *див.* **вúла**[1].

**вíльха** — листяне вологолюбне дерево або кущ родини березових; має червоний сік, що, за легендою, — кров диявола (чорта), який створив вовка і не міг його оживити, а коли сказав йому Божу формулу «Встань, вовче, із'їж дідче», той схопився і відкусив чортові п'яту, який здрався з переляку на вільху; кров полилася на дерево, і відтоді воно має червоний сік, а чорт став безп'ятим; в українській пісенній творчості — символ суму: «Сіла, пала голка на зеленій вільсі: Не хилися, вільхо, бо й так мені гірко».

**вільцé** *див.* **гільцé.**

**вінéць** — корона, яку тримають над головами молодих під час обряду вінчання, а також сам цей обряд (звичайно відбувається у неділю); *див. ще* **цáрський вінéць.** *Одчини ворітця до кінця, іде твоя сестриця до вінця* (пісня); *Як не любляться серця, не треба попа і вінця* (приказка); фразеологізми: ***розчесáти косý до вінця́*** — втратити дівоцтво; ***ставáти під вінéць*** — вінчатися, одружуватися.

**вíник** — зв'язаний жмуток віниччя, лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги, обмітання чого-небудь (загадка: «Скручене, зв'язане, а по хаті гайда»); символ чистоти і ладу в помешканні, «у добрім господарстві», бо порушення такого ладу — ознака безгосподарності, пор. у пісні: «Вийшов же я з хати Та взявся вітати, А дівчина за віника хату підмітати. Бодай же ти, дівчинонько, Того не діждала, Та й щоб ти при гостях Хату замітала»; оскільки віник асоціюється безпосередньо зі сміттям, то виступає водночас і символом нечистоти, тому не можна тим віником, що замітають хату, підмітати чистий святий вогонь у печі; також символізує оберіг, виступає охоронним засобом проти нечистої сили, зокрема ним здійснювали обряд вибивання уроків з дитини, викидаючи його потім за поріг хати; стертий віник називають *деркачéм (драпакóм, драпачéм)*, який символізує щось обсмикане, обірване. *Не шелести, як віник по хаті* (М. Номис); *Баба вловила, в міх положила, деркачем била* (М. Номис); фразеологізми: ***до новúх вíників пам'ятáти*** — дуже довго пам'ятати; ***хоч вíником метú*** — нікого, нічого немає; пусто.

**вінкоплéтини** — весільний обряд, що відбувався в четвер перед весільною неділею; його супроводили обрядові пісні на зразок: «Благослови, Боже, і отець, і мати, своєму дитяті барвінковий вінок звити»; *див. ще* **барвíнок2**; готовий вінок кладуть на хліб у формі кола і несуть його до батьків молодої, щоб вони поблагословили свою дочку на шлюб; батьки кладуть вінок на голову молодій, тричі торкнувшись перед тим її чола.

**вíно = кýпно** — у старовину — плата за наречену (слово *віно* —

звідси *вінóк*) — це «ціна», тобто плата батькові за дівочий «вінок» молодої; від слова *віно* постала, можливо, й назва *Вінниця* — чиєсь давнє віно, плата за наречену; біля міста протікає й однойменна річка; віном пізніше стали називати й *прúдане* (*див.*); відоме з часів князя Ярослава (у «Руській правді» — частина майна чоловіка, призначена жінці); відоме і в часи Гетьманщини; оскільки в основному віно — це худоба та білизна, то звідси й жартівлива приповідка: «Віно або вовк з'їсть, або воно саме згине». *З віном дівці не сидіти* (М. Номис); *Дав йому віна: в'язочку сіна, і куль соломи, і міх полови* (приповідка).

**вінóк** (зменшене — ***вінóчок***) — 1) квіти, листя, гілки і т. ін., сплетені в коло, якими звичайно прикрашають перев. дівочу голову; звичай плести вінки й прикрашатися ними сягає ще доісторичних часів; плели їх з обрядовою метою — атрибут обрядодій весняного циклу і купальських ігрищ; поступово переріс у символ обожування (*див ще* **Ля́ля**3), своєрідний символ Матері-Землі, її життєдайної сили, таїни її вінчання зі святим духом зоряного Неба; став символом гідності (кажуть: «Вінок йому з голови від того не впаде»), краси («У дворі, як у віночку»); важливим ритуальним атрибутом виступає у весільному обряді як символ щасливого подружнього життя, продовження роду (*див.* **вінкоплéтини**); всього у повному українському вінку дванадцять квіток, і кожна з них є лікарем і оберегом; кожна квітка, кожна стрічка різного кольору, вплетені у вінок, є якимось символом: жовта — сонце, коричнева — земля, блакитна — небо, вода, зелена — молодість, фіолетова — мудрість, малинова — щирість, рожева — достаток; вінок з квітів, особливо червоних, — це символ молодості, дівочої чистоти, цноти, кохання та дівування, тому *«вінок»* (чесність дівчини) здавна глибоко бережеться в родині; також символізує жіночий оберіг — знімає біль і береже волосся; український вінок давно став культурним символом українського народу. *Дівка вінок утратила, тепер ходить смутна* (коломийка); *Не вільно дівчині, яка втратила дівоцтво, брати вінок на себе до шлюбу* (О. Кобилянська); *Тепер вже пропав її віночок, коли ходила у садочок* (приказка); *Один цвіт не робить вінка* (прислів'я); *Гола й боса, а голова в вінку* (приказка); у словосполученні: ***загубúти (втрáтити, згубúти) вінóк (вінóчок)*** — втратити невинність (дівоцтво); співають: «Через дурний розумочок дівка втратила віночок». *Тече річка з Ясінічка, тече каламутна, Дівка вінок утратила, тепер ходить смутна* (коломийка); *А в неділю рано мати дочку била: — Де ж ти, доню, віночка згубила?* (пісня); 2) **вінóк надії** — дівочий вінок для тих, кому не пощастило в коханні; в'язали з волошок та польового маку — символів простоти, ніжності та надії: вважалося, що любов прийде сама, якщо одягти такий вінок своєму обранцеві; 3) **завивáти вінкú** *див.* **Клечáльний тúждень;** 4) **рутвя́ний (рýтяний) вінóк** *див.* **рýта**2; 5) *див.* **обжúнки**.

**вінчáння = повінчáння** — одруження за церковним (іноді — нецерковним) обрядом; *обвінчання*,

тобто накладання вінців на голови новоженців у церкві як освячення шлюбу; ритуал увібрав у себе і деякі народні звичаї (зв'язуваня рук, обмін обручками); обряд з'явився значно пізніше від стародавнього весільного обряду; народ традиційно вірить, що без весільного ритуалу саме вінчання не дає права молодим на співжиття; з вінчанням пов'язано багато різних повір'їв (пор. у пісні: «А на третє поле став кінь спотикаться: вернімося, дівчино, не будем вінчаться»); вважають, хто з молодих перший переступить церковний поріг або першим стане на килимок чи на рушник перед аналоєм, той буде головою в домашньому житті; під час вінчання священик зв'язує руки молодим хусткою, яку клала на аналой старша дружка; зв'язування рук — символ шлюбної любові та нерозривності шлюбу; розв'язуючи руки, священик проказує: «Те, що Бог злучив, нехай чоловік не розлучає!»; в Україні батько-мати на вінчання не ходять, благословляють молодих дома і передають їм той образ, яким поблагословили; чекають повернення молодих з-під вінця, щоб обсипати їх житом чи взагалі пашнею на порозі дому; звичай обсипання дохристиянський (ознака задобрювання домашніх богів); також гадають, чи молоді житимуть разом до смерті: вирубують два лозові прути, виходять з прутами надвір і кидають їх через хату — якщо прути впадуть один біля одного, то молода не буде вдовою і буде жити з чоловіком довго і в злагоді.

**віншува́ння** — урочисте поздоровляння, вітання; народна творчість багата на вітальні формули-вислови: «Віншую вас цим Новим роком», «Здорові будьте!», «Здоровенькі будьмо та себе не гудьмо!», «Скільки літ, скільки зим [минуло]!», «Хліб-сіль!», «Добрий вечір добрим людям!»; серед них багато жартівливих, іронічних, каламбурних: «Здрастуй хоч такий, коли кращого немає!», «— День добрий! — День добрий, з ким добрий, а з вами не порадна година!», «Віншую, віншую, бо пироги чую»; на Гуцульщині — весільний обряд, шо йшов услід вінкобран, тобто передавання молодому вінка, сплетеного в молодої, після того як молодому вже була пришита «квітка» до кресані, а молода отримала свій вінок; обряд символізував кінець парубоцтва.

**ві́ра** — упевненість у чомусь, у здійсненні чогось, довір'я, а також система вірувань, зв'язків людей з Богом чи богами, те чи те релігійне вчення, віровизнання; разом з тим духовна сила людини, що, як сказав Христос, «зрушує гори», бо «усе можливе тому, хто вірує!» (Біблія); отже, віра — це служба ідеалам, хоч не всі ідеали однаково світлі й чисті, споконвічне прагнення людини «все» знати, пізнати, все належним чином для себе з'ясувати — звідси її потяг до знань і вірувань; де кінчається знання, там починається віра, повір'я; щоб жити й діяти, людина мусить приймати на віру велику частину моральних, суспільних та релігійних правил, які людство протягом тисячоліть визнавало за необхідні; віра народу лежить в основі його культури, пізнати останню неможливо без вивчення народної віри (так званого поганства, або по-старослов'янському —

язичництва); *див. ще* **анімізм, дух1, ві́рування, язи́чництво, християнство.** *Хто за віру умирає, той собі царство заробляє* (М. Номис); *Анахтемська (пся, чортова) віра* (лайка); *Котилися І наші козачі Дурні голови за правду, За віру Христову* (Т. Шевченко); — *Цигане, якої ти віри? — А тобі якої треба?* (М. Номис); у сполученні: ***ві́ра християнська*** — народ. *Прийде віра християнська во Небесний Рай* (Я. Головацький); фразеологізм: ***[не] йня́ти ві́ру (ві́ри)*** — [не] вірити. *З брехні не мруть, та вже віри більше не ймуть* (М. Номис).

**вірве́чка** *див.* **верве́чка.**

**ві́рування** — думки про світ, зароджені не стільки розумом, як почуванням; релігійні уявлення кого-небудь; віросповідання; в основі первісного релігійного (значною мірою забобонного) світогляду стояв культ природи, вірування були натуралістичними (побудованими на об'єктах природи) та анімістичними (побудованими на ставленні до природи як до живої істоти); дохристиянські вірування — це не лише вірування в богів, а цілий комплекс вірувань людини, що охоплювали все її життя, тому зосталися жити з людиною незалежно від приходу християнства як повір'я, забобони; взагалі сумніви в правдивості того чи іншого знання призводять до зміни вірувань (так з'явилося двоєвір'я, зокрема поєднання дохристиянської віри з новою, християнською); про останній вияв двоєвір'я кажуть: «Богу молиться, а чорту вірує» (*див.* **двоєві́р'я**); зникло багатобожжя, але залишилися найрізноманітніші повір'я, міфи, легенди, казки, народний календар, народна медицина, етнографія, мова, що відбиває істотні дохристиянські вірування.

**ві́сім** — назва числа 8 та його цифрового позначення, кількість із 8 одиниць; у духовному розумінні — це шлях, пройдений через сім сходинок-небес до задуманої мети; вісімка — подвійний хрест, «престол Господа»; після семи днів посту і каяття на восьмий настає духовне очищення, отже восьмий день народжує нову людину.

**вісімна́дцять** — назва числа 18 та його цифрового позначення, кількість із 18 одиниць; у народі це число здавна не поважають; про дурну, туманувату людину кажуть: «А то ще вісімнадцятий туман!»; про двох людей, однаково нечесних, кажуть: «Один за вісімнадцять, а другий за без двох двадцять»; І. Франко зазначає, що в давнину рахували не на вісімнадцять, а на «без двох двадцять».

**віск** (зменшено-пестливі — ***вощо́к, воще́чок***) — пластична маса жовтого або білого кольору, яку виробляють бджоли для стільників; як виріб бджоли («Божої пташки») вважається святим, тому тільки з нього виготовляють церковні свічки; символ душевної м'якості («М'який, як віск»); у давнину поширене було чарування з воском, пов'язане з вірою у його приворотну силу; як пише Є. Онацький, дівчина, яка хотіла причарувати хлопця, висмикувала непомітно з його одягу нитку і заліпляла її у віск, а потім, кидаючи його у вогонь, примовляла: «Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь той віск. Щоб твоє серце за мною так топилося, як топиться цей віск»; вірили, що хлопець або

палко полюбить дівчину, або ж захворіє і помре; тому це чарування вважалося дуже небезпечним; відомий також магічний обряд *вилива́ння во́ску*, аби позбавити дитину нічного переляку; над її голівкою тримали миску з водою, лили в неї розтоплений віск і за формою вилитого визначали, кого злякалася дитина. *Зсукали свічку з ярого воску* (пісня); *Виливати з воску [талан-]долю* (ворожити, ллючи розтоплений віск у воду).

**віслю́к = осе́л** — свійська робоча тварина родини конячих; символ нерозумності, впертості, тому вживається як лайливе слово (кажуть: «Осел ослом, хоч і золото на собі має»); символізує відсутність гідності («Дай ослові вівса, а його до будяків тягне», «І з великого осла не буде слона», «Осел вино носить, а воду п'є»). *Осел хоч багато подорожував, та все додому ослом вертав* (приказка).

**вісь** — залізна штаба, що сполучає колеса, які навколо неї крутяться (звідси ***вісь землі́*** — уявна лінія, навкруги якої крутиться земля); символ головної опори в житті, тому кажуть: «Вісь мені вломилася», тобто «не стало чогось важливого, чим жила людина» (І. Франко).

**ві́та** *див.* **гілка.**

**віта́тися** — при зустрічі виявляти взаємну прихильність, бажати здоров'я і всілякого добра; Володимир Мономах у «Поученні дітям» радив: «Чоловіка не минайте, не привітавши, добре слово йому дайте»; здавна народ вірить, що нехтування «добрим словом» принесе винному небесну кару; Є. Онацький наводить такі діалогічні вітальні формули, усталені в народі, коли людина заходить у хату: «Слава Богові (або Ісусу Христу!) — Навіки слава!»; «Помагай вам, Боже! — Дай Боже здоров'я!»; «Як ся маєте? — Гаразд, поки здорові, хвалити Бога (Господа)»; «Гості до вас — Гості? Бог заплатить за слово добре. Що там доброго чувати? — Богу дякувати, гаразд. Слово ваше більше»; коли хтось заходив у хату під час обіду, господар припрошував: «Час до обіду, час. Просимо сідати», а гість відповідав: «Поживайте здорові!»; далі був діалогічний вислів: «Просимо до обіду! — Боже благослови!»; несподіваний гість у хату при обіді також говорив: «Хліб-сіль!» або «Хліб та сіль!», а господар, припрошуючи до столу, казав: «Чим багаті, тим і раді» або «Чим хата багата, тим і рада» чи «Що хата має, тим і приймає!»; коли віталися з людиною, яка виконує якусь роботу, виголошувалася така діалогічна формула: «Бог у поміч! — Дай Боже й вам!» або «Боже помогай! — Дай Боже! Дякувати за слово добре!».

**ві́тер** (зменшено-пестливі — ***вітре́ць, ві́тречко, ві́трик, ві́тронько***) — більший або менший рух потоку повітря в горизонтальному напрямі (у загадці: «По сінях і так, і сяк, а в хату ніяк»); за давнім віруванням, вітри — це чотири істоти, що дмуть з чотирьох боків світу (від стародавніх вірувань про чотирикутну будову світу; звідси — «йди собі на чотири вітри!»); звертання княгині Ярославни до вітра-вітрила — відгомін, можливо, віри в бога вітру — Стрибога чи просто у вітер як живу істоту (вона звертається до нього як до господина, отже слова *госпо́дь* і *господи́н* ще не розрізнялися); разом з тим у тому

самому «Слові» множинні вітри подаються як Стрибогові внуки, що віють стрілами; згадуваний у плачі Ярославни *вітри́ло* — це ще південний вітер, як його називає народ (саме в цьому напрямку була битва Ігоря з половцями); здавна народ вбачав у вітрі передусім демонічну силу, людині ворожу, тому, наприклад, боялися, щоб вагітну жінку не підвіяв вітер, бо це не лише може перервати вагітність, а й призвести до божевілля; а то й діти будуть ненормальні або ж недотепні («вітер в голові», «з вітру»); вітер може поривати з собою людей чи добро і заносити їх далеко, невідомо куди («Повіявся з вітром», «Пішло за вітром»); про зв'язок вітру з нечистою силою свідчить вислів: «Жене, як дідько вітри», звідки й проклін: «Іди ти під три вітри!» (пор. «під три чорти»); вітер уособлюється також як сила, що протистоїть щасливій долі в житті («Бідному все вітер в очі») чи в коханні: «Коли б вітри не віяли, А громи не били, Коли, любку, не вороги, Ми би ся любили»; водночас вітер — це посланець, його посилають з вітанням, побажанням, зі звісткою: «Повій, вітре, на Вкраїну, Де покинув я дівчину»; пісні, де вітер втрачає свою демонічну силу, пізнішого походження: «Повій, вітре, повій, вітре, по полю, Та рознеси, та рознеси мою долю»; у давнину визначали свято вітру, що припадало на 15/28 липня, коли не можна було працювати біля сіна, бо вітер усе рознесе; з вітром пов'язано ряд погодних прикмет, — «вітер зі сходу несе добру погоду», «західний вітер — на вологу», «подув гарячий вітер — чекайте дощу». *Із-за гори вітер віє, калина не спіє* (А. Метлинський); *Із вітром могила в степу розмовляє* (Т. Шевченко); *Вітер подме — сліди замете* (прислів'я); *Куди хилить вітер, туди й гілля гнеться* (М. Номис); фразеологізми: ***на вітер підня́ти, пі́ти з (за) вітром*** — пропасти, піти прахом; ***шука́й ві́тра в по́лі*** — даремно шукаєш (шукатимеш), не знайдеш; ***жене́, як ді́дько вітри́*** — летить, як скажений (навіжений).

**вітка** *див.* **гілка.**

**вітри́ло** *див.* **вітер.**

**вітро́йко** — народна назва весняного ласкавого вітерця, що приносить до дівчини *вербову до́щечку (див.)*, «три доці в маї», від яких починає все рости, роздмухується вогонь закоханих сердець, натхнення творчим людям.

**вітря́к** — млин із вітровим двигуном; в Україні з'явився в XVII ст.; символ непостійної людини, яка змінює свої переконання залежно від того, «звідки вітер віє» або «куди вітер віє»; жартують: «Маріє, звідки вітер віє?».

**вітчи́м** — чоловік, що стає батьком дітей своєї дружини, яка має їх від попереднього одруження; нерідний батько; з огляду на часом складні стосунки нерідного батька з нерідними дітьми народ зіставляє вітчима з мачухою, нерідною матір'ю: «У вітчима чорт межи очима, а в мачухи два»; з огляду на проблеми виховання нерідних дітей: «Казав вітчим, як мене не будеш слухать, то будеш нічим»; жартують: «Мати нерідна, батько вітчим, а я хто його знає й чий». *Лихий вітчим козаченька молодого лає* (М. Максимович); *Вітчими йшли, купці-скуп'яги, зяті і свояки-мотяги...* (І. Котляревський).

**Віфлеє́м = Віфлі́єм** — містечко у стародавній Палестині (колись — Іудея (Юдея), тепер — Йорданія) на південь від Єрусалима, де, за Біблією, народився Ісус Христос; не змігши знайти помешкання в самому Віфлеємі через велике скупчення людей, зібраних туди для перепису, Йосиф з Марією змушені були розташуватися в печері (вертепі), де нібито й народився Ісус; на місці народження Христа стоїть найстаріша в світі християнська церква. *У Віфлеємі на майдані зійшовся люд* (Т. Шевченко); *Над самим Віфлеємом, боком, Мітла огненная зійшла* (Т. Шевченко).

**ві́че** — 1) у Київській Русі — рада старійшин, яка часто збиралася й мала в своїх руках фактичну владу, а князь був лише виконавцем; третій складник державної влади (інші два — князь та боярська рада); також громадські збори, що були вищим органом влади в деяких містах; 2) у Галичині (до 1939 р.) — народні збори, сход.

**ві́чі** *див.* **о́чі**.

**Ві́чне Ца́рство** *див.* **ца́рство**3.

**ві́шальник** (*ж.* **ві́шальниця**) — той, хто повісився або страчений через повішення; із темою самогубства пов'язано чимало повір'їв: місце, де хтось повісився, вважалося нечистим, нечистою була й могила вішальника (його ховали здебільшого на межі полів і пробивали груди осиковим кілком); у хаті, де хтось повісився, намагалися не жити більше; разом з тим мотузка, на якій хтось повісився, вважається магічною, приносить успіх, удачу, користь.

**ві́щі ді́ви** *див.* **Ді́ва**5.

**віщове́ ко́лесо** *див.* **ко́лесо**4.

**віщу́н** (*ж.* **віщу́нка, віщу́ха**) — той, хто віщує, пророкує що-небудь; давній служитель язичницьких культів, передбачник майбутнього; користувався ворожбитськими книгами; згодом *віщий* стало синонімом *мудрого*, тому кажуть: «Коли б чоловік віщим був, то не загинув би»; *див. ще* **волхв**. *Серце віщуна чує добро і зло* (приповідка); *Віщуха баба... пророкувала* (П. Куліш).

**Вкраї́на** *див.* **Украї́на**.

**вла́да** — один з трьох головних складників держави (територія, народ, влада); здавна всяка державна влада обґрунтовується або згори, ласкою Божою (влада теократична), або знизу, волею народу (влада демократична), або сама від себе, на основі насильства (влада самодержавна); народ, не здатний витворити своєї державної влади, кориться чужій.

**Влади́ка [Не́ба (Небе́сний)]** *див.* **Бог**1.

**Вла́са (Вла́сія, Вла́сів, Свято́го Вла́са) день** — за церковним календарем, день 11/ 24 лютого; час закінчення зими пов'язується з давнім слов'янським божеством *Ве́лесом (див.)*, ідол якого знаходився в Києві на Подолі; за народним віруванням, святий Влас — покровитель домашньої худоби («Власового роду»), особливо корів («Коров'ячий бог»); служили у дворах молебни, вносили ікони в хлів та обкурювали ладаном, — «щоб скотина добре плодилась та не хворіла». *Прийшов Улас — з печі злазь* (приказка); *Прийшов Власів день, прийшли і Власові морози* (приказка); *У Власія і борода в маслі* (приповідка).

**внук (вну́ка)** *див.* **ону́к (ону́ка).**

**вну́ки Даждьбо́жі** *див.* **ону́к3.**

**вовк** — 1) (зменшено-пестливі — ***во́вченько, вовчо́к, во́вчик***; збільшені — ***вовчи́ще, вовцю́га***; самка — ***вовчи́ця, вовчи́ха***; у казках — ***во́вчик-бра́тик, вовчи́ще-помели́ще***; у думах — ***вовки́-сірома́нці***) хижак родини собачих, звичайно сірої масті; якщо худоба була ознакою селянського добробуту, то вовк як символ хижацтва, невгамовного голоду — породженням злої сили, творіння Сатани (тому є й народні замовляння від вовка); про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях: «Бог створив пса, щоб служив людині, а Біда — вовка, щоб їй шкодив»; *див. ще* **вільха**; не випадково «вовк у овечій шкурі» символізує лиху людину, що прикидається доброю; вовк символізує невдячність («Годуй вовка, шоб він тебе з'їв», «Скільки вовка не годуй, він усе в ліс дивиться»), злість, жорстокість («Вовк не такий лихий, як недобрий», «Викликав вовка з лісу»), ненажерливість («Пожалував вовк кобилу — лишив хвіст і гриву», «То — вовче горло», «Витягни вовкові й зуби, то він апетит не згубить»), корисливість, егоїзм («Не туди вовк тягне, де для нього не пахне», «З вовком до паю не ставай»), небезпеку, лихо («Вовка не треба кликати з лісу, він і сам прийде», «За вовка промовка, а вовк у хату суне»), солідарність між лихими людьми («Вовк вовка в яму не втрутить»), досвідченість («Старий вовк не лізе до ями»), голодне життя, голод («Вовка голод з лісу гонить», «Голодний, як вовк»); вовк виє по ночах теж із голоду, тому вираз «побачити вовчу звізду» — це, по суті, «завити з голоду» або переосмислено — «зазнати голоду, злиднів, нестатків»; заворожувальну силу, гадали, має погляд вовка, коли він першим подивиться на людину; у народній творчості також виступає символом швидкості героїв, як і сокіл (пор. приказку «вовка ноги годують» або в «Слові о полку Ігоревім»: «Вої скачуть, як сірі вовки по полю»); *див. ще* **Гео́ргія Побідоно́сця день, Ю́рія день**. *Вовк знає, що їсти має* (приказка); *Вовк старіє, але не добріє* (приказка); *Вовк, то вовче й думає* (М. Номис); *У лозах десь вовки завили* (Л. Глібов); *По дівчиноньці дзвони задзвонили, а по козакові вовченьки завили* (А. Метлинський); фразеологізм: ***хоч вовків ганя́й* [*у ха́ті*]** — дуже холодно; 2) рід народної дитячої гри; також **загна́ти сухо́го во́вка** — рід народної дитячої гри, коли кілька хлопчиків накидаються на одного й примушують його пригнути ноги до землі; 3) **Во́вчик-Бра́тик** *див.* **тоте́м**.

**вовкула́к = вовкула́ка = вовку́н = люди́на-вовк** — за народними повір'ями, людина-перевертень, що за тяжкі провини або в результаті чаклунства обертається на вовка; бувають, за повір'ями, «вроджені» і «зачаровані» вовкулаки; вроджені з'являються, коли вагітна жінка побачить вовка або з'їсть м'ясо тварини, роздертої вовком, зачаровані — через чари відьом чи ворожбитів; зачарованого вовкулаку можна відчарувати, перевівши через хомут, примусивши тричі перекинутися через голову або тричі вдаривши перевеслом; живуть у лісі, нападають на худобу, але не їдять її, тільки душать; живуть, як вовки, вночі, а на світанку знову

стають людьми; на шиї завжди висить мотузок, і, розірвавши його, вовкулака стає людиною; у людському образі нібито має понурий вигляд, великі брови, зрослі на переніссі, та червоні очі, по яких його й можна впізнати; був вовкулакою нібито полоцький князь Всеслав («Слово о полку Ігоревім»); як твердить літопис, народився він від волхвування, тому був родимим («вродженим») волхвом-чаклуном і міг перекидатися на вовкулаку; від народження мав князь *язвено* (плівку, шкірку) на голові, тому був також упирем; у «Лісовій пісні» Лесі Українки у вовкулаку було перекинуто Лукаша, тобто зачаровано. *Як у полі на могилі вовкулак ночує* (Т. Шевченко); *Теща зробила зятя вовкуном* (казка).

**вóвна** — овеча шерсть, що здавна мала велике значення в господарстві й народних промислах; символ добробуту, заможності, багатства, тому про людину, що забагатіла, казали: «Вже по нім вовна поросла»; коли вперше стригли дівчинку, то саджали на вивернутий кожух, — «щоб скоро коси росли», а коли хлопчика, то на голу лаву, — «щоб чуб не скоро ріс»; у весільному обряді — молодих саджали «на посаді» на вивернутий кожух і співали: «Ой будь, зятю, багатий, Як той кожух пелехатий»; «гречана вовна» символізує нісенітницю, тому кажуть: «Наговорив (наказав) три мішки (сім мішків) гречаної вовни». *Із нього добра, як з козла — ні вовни, ні молока* (М. Номис).

**вóвче óко** *див.* **óко**3.

**Вóвче свя́то** *див.* **Юрія [день]**1.

**вóвчі зýби** *див.* **зýби**4.

**вóвчі я́годи** — чагарникова рослина з отруйними ягодами; використовується в народній медицині; як символ неприязні, можливо, використовувалася у весільному обряді (при обороні воріт молодої передавали молодому, брат молодої кидав у молодого).

**вогнéнний змій** *див.* **змій, перелéсник**.

**вóгнище:** ***домáшнє (домовé, родúнне, сімéйне) вóгнище*** — своя оселя, родина, сім'я; здавна шановане в усіх народів, з повагою до нього ставиться і церква; домашнє вогнище береже щастя дому і всіх його членів; постало з давніх часів, коли святинею дому був «очаг», де горів невгасимий вогонь, що беріг тепло в оселі, отже щастя родини й дому; всі обряди, пов'язані з домовим вогнищем, виконував батько, голова родини; найбільша святість господи; жар під комином берегли, додаючи до нього сіль і збираючи його докупи спеціальним помелом; богом домового вогнища був *домовúк* (*див.*); ритуальною була й піч, під якою він жив і яка берегла вогник; вогонь з родинного вогнища нікуди не можна виносити, треба берегти його непорушність.

**вогня́нá колісни́ця** — у слов'янській міфології — візок як засіб пересування святого Іллі-пророка, з ім'ям якого пов'язують грім, блискавку, дощ; *див. ще* **Іллí-пророка день**2. *Шле* [Бог] *Святого Ілію на вогняній колісниці* (Панас Мирний).

**вогóнь** (зменшено-пестливі — ***вóгник, вóгничок, вогóник***) = **огóнь** — 1) розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я; дає світло й

тепло, два головні джерела життя, тому здавна був об'єктом культу в усіх народів, символом Божої сили; наші давні предки вірили, що вогонь був виявом сонячного бога на землі, послом Неба на землю (другим сином бога Неба Сварога, тому його стародавні пам'ятки часом називають Сварожичем); вогонь святий, тому здавна за його допомогою чинили Суд Божий, — вірили, що невинного вогонь не спалить, а «на злодієві шапка горить»; відомий у народі також спосіб проби вогнем — давати підозрюваній людині в руки подержати розжарене залізо: коли попікся — винен, бо невинного залізо не пектиме; не можна плювати у вогонь (у гуцулів кажуть: «Огонь святий мститься, як його не шануємо»); при вогні не можна говорити непристойності; вогонь має благодійну та очищувальну й захисну силу (тому стрибають через нього у купальську ніч, розпалюють його напередодні Великого четверга, у ніч перед Великоднем, через вогонь переводять весільний поїзд і молодих, «смалять молоду» після шлюбної ночі, скакаючи разом з нею через вогнище); у Є. Гуцала («Баба Онися») йдеться про очищення вогнем від злих духів через купання в ньому; вираз «між двох вогнів» на означення безвихідного становища, коли небезпека загрожує з обох боків, походить, можливо, від татарського вірування в те, що людина, яка пройде між двома вогнями, очиститься від усяких злих намірів; князь Михайло Чернігівський 1246 р. загинув у Орді, відмовившись пройти між такими вогнями; вогонь виступає символом плодючості, тому на весіллі використовують свічки; як символ життя (тутешнього й потойбічного) постає в запалених свічках; про постання вогню існують прометеївські легенди; прообразом Прометея став згодом архангел Михаїл, в іншій легенді — архангел Гавриїл, який за наказом Бога кинув залізну палицю, та вдарилась об камінь, і розсипалися вогненні іскри; так люди стали добувати вогонь, вдаряючи залізо об камінь. *Коли Бог не годить, то й вогонь не горить* (М. Номис); *Вогонь — цар, а водиця — цариця* (приказка); *З вогню та в полум'я* (з однієї біди в іншу, ще більшу — М. Номис); *Хоч вогню до нього прикладай* (таке запекле, що не відступиться — М. Номис); 2) **живи́й вогóнь** — добутий через тертя дерева об дерево; здавна вірять у його особливо велику магічну, цілющу й очищувальну силу; тому вживають його в особливих випадках, коли треба розпалити новий родинний вогонь або коли його використовують для деяких магічних дій; вівчарі, виганяючи вівці пасти на полонину, добувають живий вогонь на Юрія, який має горіти до Покрови; якщо згасне — це віщує велике нещастя; *див. ще* **ва́тра, обóрювання**; 3) **мандрівні́ (блукли́ві) вóгники (вогні́)** — нічні відблиски (блідо-синє світіння) від решток перегниваючої органічної матерії; найчастіше бувають на болотах і цвинтарях; рухом повітря легко пересуваються — ніби женуться за тим, хто від них утікає, і тікають від того, хто наближається; вірили в те, що то частина пекельного вогню; такі вогники світяться на могилах лише дуже великих грішників, яких Бог карає пеклом ще до Страшного суду; вважають також, що це душі померлих (на бо-

лотах — душі нехрещених дітей, також, можливо, закопані скарби, що таким чином себе виявляють); скарби нібито бувають закляті (вогники тоді горять до півночі, і такі скарби охороняє нечиста сила) і незакляті (вогники горять під ранок, отож скарби, якщо пощастить, можна викопати); блукливі вогники на болотах вважають також підступами диявола, який заманює туди подорожніх; *див. ще* **скарб, скарбни́к**2; 4) **купа́льський (купа́[й]ловий) вого́нь** (*див.*).

**вода́** (зменшено-пестливі — ***води́ця, води́чка, води́ченька, во́донька***) — 1) прозора, безбарвна рідина, що становить собою найпростішу хімічну сполуку водню з киснем; опоетизована в народній творчості, оскільки з нею тісно пов'язане життя людини від народження до смерті, взагалі все земне природне життя; вважалося, що вода була від початку світу (у колядці — «що ж нам було з світа початку? Не було нічого — одна водонька», або в заклятті — «водичко, найстарша царичко», або віра в те, що посеред землі, десь в Єрусалимі, знаходиться *пуп (центр) землі*, звідки випливають усі річки та моря і повертаються туди); її здавна шанують як святу — у воду не можна плювати; воді поклонялися, річкам, ставкам, озерам тощо приносили жертви (у візантійського письменника VI ст. Прокопія читаємо про наших предків: «Шанують вони річку, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з цих жертв ворожать»), поклоніння спостерігаємо до нашого часу, коли під Введення беруть воду в місці, де сходяться три річки, і проливають її через полум'я в підставлену миску; таким чином освячена вода особливо цілюща від хвороб та вроків; воду освячували ще до прийняття християнства, бо вірили в її очищувальну силу; водою обливалися на свята (звідси другий день Великодніх свят — *Облива́ний понеді́лок*); в обряді пологів проливання води символізує розкриття джерел; у воді купаються з ритуальною метою на Купала; купаються у річці також на Водохреща (Йордань) — йорданська вода особливо корисна для здоров'я; у І. Франка читаємо: «Коли сниться чиста вода, то це значить — здоров'я (або радість, або добра новина)»; символ парування, запліднення, розмноження — у давні часи шлюби бралися при воді; кладка через річку — ще й тепер щасливе місце для закоханої пари (пор. приповідку «стою на кладці, а мила на гадці»); умитися обом молодим водою з одного джерела означає побратися («Єсть у мене криниця коло перелазу, То вмиємось, милесенький, обоє разом»); йорданська вода звідна — як умиються, то й поберуться; коли молода входить до нового двору, її кроплять водою; вода має віщу силу — дівчата дивляться у воду й бачать свого судженого; на Купала дівчата пускають вінки у воду, вірячи, що куди вінок попливе, там і суджений, не попливе — не вийде заміж, потоне — дівчина того року помре; на воді, як і на вогні, чинили в старі часи Божий суд (наприклад, у воду кидали відьом, — винна потоне, а невинна — ні, бо нечиста вода не приймає нечистого, — звідси народні афоризми «правда в воді не тоне, на огні не горить» або «вивести когось на чисту воду»); вода символізує рух

(звідси фразеологізми: ***бага́то (чима́ло) води́ утекло́***, тобто «минуло багато часу»; ***піти́ (збі́гти) за водо́ю***, тобто «минути без вороття (про час) або зникнути, пропасти»; ***як вода́ зми́ла***, тобто «хтось зник швидко й безслідно», небезпеку, особливо бистра вода («Не лізь у воду, не знаючи броду», пор. ще фразеологізм: ***пусти́вся на би́стру во́ду***, тобто «взявся за якусь непевну, ризиковану справу»), завзятість («Яка вода м'яка, а камінь згложе»), час («Час, як вода, сам наперед іде»), залицяння, кохання (у піснях вода чиста — дівка мила, вода нечиста — дівка невірна, вода каламутна — дівка баламутна, пор. «Чого вода каламутна? Чи не хвиля збила? Чого ж і я така смутна? Чи не мати била?»); вода, що гасить спрагу, символізує кохану, що розділяє жагу кохання; *пи́ти во́ду, ходи́ти за водо́ю* — символи кохання (в обов'язок дівчини входило ходити за водою), *перепра́ва ка́чки й се́лезня че́рез во́ду* — символ з'єднання закоханих. *Тихо-тихо Дунай воду несе* (А. Метлинський); *Ой я гляну на чисту воду та на свою вроду* (А. Метлинський)*; Щоб росло — як з води йшло* (В. Милорадович); *Будь здоровий, як вода!* (побажання з давньою вірою у велику оздоровчу силу води); *Іди, доле, за водою, А я піду за тобою* (пісня); *І за холодну воду не візьметься* (прислів'я — нічого не робить); 2) **жива́ вода́** — джерельна вода, особливо цілюща; хто нап'ється правдивої живої води з трьох чи семи криниць, той набуває великої сили, а недужий зцілюється; воду пили, купалися в ній, окроплювалися нею; 3) **жива́ (живи́льна, живу́ща) ме́ртва вода́, цілю́ща (зцілю́ща) / безси́ла вода́** — фольклорні образи води, яка додає сили або забирає їх; у казках герої набувають нелюдської сили, коли їх окропляють живущою або цілющою (зцілющою) водою, а мертві оживають; добути такої води важко, бо її охороняє лютий змій. *Ледви, ледви опівночі Серцем позираю І немощну мою думу За світ посилаю — Зцілющої й живущої Води пошукати* (Т. Шевченко); 4) **те́плі во́ди** (*див.*) ***ви́рій***; 5) **йорда́нська вода́** *див.* **Йорда́н**1; 6) **свяче́на вода́** — вода, над якою було здійснено обряд освячення; 7) **во́ду пи́ти (бра́ти) = по во́ду ходи́ти** — в українських народних піснях — символ єднання, кохання: «Всюди гори, всюди гори, Нігде води пити, Пішли хлопці за границю, Нікого любити»; «Коли мене покидаєш, покинь воду пити»; в іншій пісні козак дівчині каже: «Не буду я води пити, бо вода нечиста, бо у воду нападало кленового листя»; козак тут відмовляється любити, підозрюючи дівчину у зраді, а та йому відповідає: «Ай бо то не кленино, зозулине пір'я, прийди, прийди, мій миленький на моє подвір'я»; тим самим дівчина дає зрозуміти, що провина невелика і не може бути перешкодою коханню; ***напи́тися води́*** — поширений у народних піснях символ задоволення любовної спраги (в широкому розумінні любові): «Ой, дай мені, моя мила, водиці напити Та чей те я перестану за тобой тужити»; «Звідси гора, звідти друга, Нігде води напитися: Задумав я женитися, Задумав я жінку мати, Беруть мене у солдати»; ***во́ду розлива́ти*** — символ розлуки: «Ой пий, мамо, тую воду, що я наносила, Люби, мати, того зятя, що я полюбила.— Ой не буду води пити, Буду розливати: Нелюбого зятя маю, Буду

розлучати»; 8) **глибо́ка вода́** — символ розуму, коли кажуть: «Глибока вода тихо плине» (про розумного статечного чоловіка, що все робить ґрунтовно, не кидаючи слів на вітер), «З глибокої криниці студена вода» (від розумної людини завжди корисна порада); водночас символ небезпеки, бо «глибока вода — видима смерть»; застерігають: «Не пхайся на глибоке» (тобто не берися за ризиковані справи, наприклад у торговельних операціях); 9) **зо́ряна вода́** — вода, що залишилася на ніч під зоряним небом; у народі вірили, що така вода набирала від зірок лікувальних властивостей; тому воду (що простояла всю ніч під зорями в дійниці) треба давати корові, якій пороблено або вона дає мало молока; 10) **каламу́тна вода́** — у народних піснях — символ суму: «Тече вода з-під города та скаламучена. Яка в тої Парасочки хата засмучена!»; «Тече вода каламутна. Чого, дівко, така смутна?»; у суспільному житті — символ хаосу, беззаконня («У каламутній воді рибка ловиться»); коли сниться каламутна вода — на сльози; 11) **облива́ння водо́ю** — магічний обряд насилання щастя-долі; в Галичині обливали молодих перед від'їздом до вінця; на Юріїв день обливали пастуха, щоб його худоба була здоровою; відомими є й великодні обливання (*див.* **Велико́дній ти́ждень**) з побажаннями щастя і здоров'я; служить також засобом примітивної магії, зокрема потребою викликати дощ; 12) **пролива́ти во́ду** — народнопоетичний образ ненависті, як у пісні: «Буду, синку, воду брати, буду проливати, бо лихого зятя маю, буду проклинати. — Не проливай, мамко, воду, треба людям пити, а доню ти не проклинай, буду з нею жити» або ще: «Пливе човен, води повен (повен любові), да коли б не пролився» (коли б любов не перейшла в ненависть); 13) **Цари́ця Води́** *див.* **Мо́кошa**.

**вода́н** *див.* **водяни́к**.

**води́ти козу́** *див.* **коза́**4.

**води́ти козла́** *див.* **козе́л**4.

**води́ти соро́ки** *див.* **соро́ка**4.

**води́ти топо́лю** *див.* **топо́ля**2.

**водíння дівча́т** — 1) у старовину покарання дівчат-покриток чи жінок легкої поведінки (крім вимазування воріт дьогтем чи смолою) через публічне водіння їх по селу з громадським і церковним осудом (це описує у своїх творах І. С. Нечуй-Левицький); 2) у старовину — покарання злодійок через остриження і водіння їх по селу, іноді з музиками (це описано в повісті «Микола Джеря» І. С. Нечуя-Левицького), пор. у Т. Шевченка: «Була чутка, що стрижену В Умані водили По улицях, — украла щось...».

**водогра́й** — народнопоетична назва фонтана. *У темряві та в винограднім листі Таємно плеще тихий водограй* (Леся Українка).

**Водолі́й** — одне з 12 сузір'їв зодіаку, відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 20 січня — 18 лютого.

**водосвя́ття** — 1) церковний обряд освячення (хрещення) води; мале освячення води відбувається в новомісяччя; 2) (з великої літери) **Водосвя́ття** = **Водохре́стя** — велике освячення води на Святе Богоявлення, Хрещення Ісуса Христа на річці Йордан; вважається, що

йорданська (богоявленська) вода особливо цілюща.

**Водохре́стя = Водо́хреща = Водо́хища = Водо́хрещі = Водо́хреще = Хре́щення** — народні назви християнського свята Святого Богоявлення (Богоявління — Хрещення Ісуса Христа на річці Йордан, або ще *Хре́щення Госпо́днього*), що припадає на 6/19 січня; обрядовість цього свята і вірувань, пов'язаних із ним, відбивають загальну символіку творення щасливого (передусім урожайного) нового року; за повір'ями, річкова вода набуває в цей час особливої сили, тому що в ній купався сам Господь; опівночі під Водохреща вода начебто перетворюється на вино; набрана з річки *йорда́нська вода́* здатна зцілювати найтяжчу хворобу; свяченою водою окроплювали хати, тік, стайні і все обійстя, щоб відвернути нечисту силу; її вживали від різних хвороб, уроків, особливо щодо дітей; старі люди змивали нею голову, щоб не боліла, та промивали очі, молодші купалися в ополонці; існує чимало народних прикмет, пов'язаних з *Йорда́нню (див.),* — «якщо на Водохрещі дерева вкриваються інеєм, — весною у той же день тижня треба сіяти озиму пшеницю: врожай буде багатим», «чим пізніше почнуть прати жінки на річці, тим більше погані вимерзне під час богоявленських морозів». *Тріщи, не тріщи, а вже минули Водохрещі* (приказка); *Коли на Водохреща риба табунами ходить, на рої добре буде* (прикмета); *Пішла, хрести всюди на Водохреще понисала, скотину покропила* (Ганна Барвінок); *див ще* **Водосвя́ття**2.

**во́ду пи́ти (бра́ти, розлива́ти)** *див.* **вода́**7.

**водяни́й вуж** *див.* **вуж**2.

**водяни́к = водяни́й = вода́н** — у дохристиянських віруваннях — злий водяний дух (зображуваний у народі старим голим волохатим дідом з довжелезною кудлатою бородою); живе в озерах, річках тощо і приносить людям нещастя; водяні злі сили — втілення стихії води як негативного і небезпечного для людини явища; водяника вважали водяним царем, що володіє всією водою на світі, — «живе в кришталевому будинку під водою» (П. Куліш); дочки його — русалки, водяні царівни; у «Лісовій пісні» Лесі Українки водяник — древній сивий дід, довге волосся і довга біла борода в суміші з баговинням звисають у нього аж по пояс; водяний грається з човнами, а то й топить їх, усе живе засмоктує; рибалки мусять обов'язково зважати на водяного, бо риба — його худоба; тому його задобрюють, кидаючи перед риболовлею у воду грудку солі — водяний лиже сіль, а рибалки тим часом ловлять рибу; про колишні жертвоприношення водяним силам свідчить стародавнє вірування, — «коли водяні чорти греблі рвуть, то це вони сердяться, що нема їм приходу ніякого, так що треба їм коня у воду вкинути в збруї або й з возом»; мельник, що живе біля води, мусить уміти поводитися з усією водяною силою й догоджати їй, інакше вода буде йому шкодити; з часом народна уява заселила млин усякою нечистою силою, а мельника зробила ворожбитом, тому кожен зі страхом проходив біля млина (звідси — «це млин тільки чортам табак молоти»); *див. ще* **амі́нь**1. *Водане, на́ тобі русу косу, дай мені дівочу красу!* (примовка).

**Водяни́ця** *див.* **Мо́коша**.

**воєво́да** — у Київській Русі та інших державах — вождь, полководець (провідник воїв, вояків, тобто княжих дружин, військ; *див. ще* **ти́сяцький**); у XVI — XVIII ст. — правитель міста, округу.

**Воздви́ження** *див.* **Здви́ження.**

**во́зду́х** — покривало на святі дари, тобто для церковного посуду з причастям: здавна піднесення священиком воздуху, тобто відкривання святих дарів, служило початком найважливішої частини служби Божої, так званої євхаристійної молитви. *Ксьондз вичисляв далі: — Воздухи — як шмати. Сорочка на престолі — мов у смолі купана. Ризи — сором убрати на себе* (Г. Хоткевич).

**Вознесі́ння [Господнє] = Знесі́ння = Уше́стя (Вше́стя)** — за церковним календарем, одне з дванадесятих церковних свят, яке відзначається на 40-й день після Пасхи; припадає на період від 30 квітня/13 травня до 3/16 червня у четвер шостого тижня по Світлій неділі (за євангельською легендою, день вознесіння Христа на небо); у народі пекли хлібні вироби у вигляді драбини, освячували, частину роздавали вбогим; це були символічні щаблі, сходинки для Ісуса (можливо, залишок язичницького поклоніння Велесу — богові плодючості); вважалося, так Христові легше буде дістатися неба; пекли млинці, «Божі онучі» (онучі, як відомо, обов'язковий елемент і селянського взуття, — вони нібито допоможуть Господові при його сходженні на небо); святом закінчується пасхальна обрядовість і відкривається троїцька, перехід до літа з його сподіваннями на новий урожай, — «на Вознесіння гарна погода — до врожаю», «Вознесіння з дощем — Ілля з грозою», «як на Знесіння цвіт, то на Петра хліб». *Не прийдеться Вшестя в середу, а все в четвер* (М. Номис); *Не буде цього, як Вшестя в середу* (приказка).

**во́зний** — судовий виконавець при земських і міських судах литовсько-руської та козацької доби, а також в Україні до першої половини XIX ст.; за Гетьманщини були Генеральний возний і просто возний. *Пан возний позов дасть* (І. Котляревський).

**возове́** — податок, який за Гетьманщини платили з кожного воза на ярмарку на користь полковника та полкової старшини.

**возо́вня** *див.* **пові́тка.**

**воли́нка** *див.* **ду́дка**2.

**Воли́нь = Воли́нська земля́** — історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'я Західного Бугу (назва походить від м. Волинь, або Велинь); нині у складі України — це Волинська, Рівненська, частина Тернопільської, Хмельницької і Житомирської областей; ***волиня́нин (воли-ня́к), волиня́нка (волиня́чка), воли-ня́ни (волиняки́)*** — мешканці, уродженці Волині; ***волиня́ни*** — також давньослов'янське плем'я, яке колись жило у цій історичній області. *Розбрелись конфедерати По Польщі, Волині, По Литві, по Молдаванах І по Україні* (Т. Шевченко).

**воло́ве о́ко (о́чко) = задери́хвіст** — одна з найменших співучих пташок, що водиться в Україні; в народі її особливо шанують, бо розуміє людську мову і жорстоко мстить людині за кривду; символізує синівську любов; за леген-

дою, вона нібито постала з дитини, батька якої вбили татари, а голову закопали в кущах; коли птаха знайде батькову голову, стане знову людиною; в народі люблять пташку, не руйнують її кубелечка і не ловлять.

**волові́д = налы́гач** — міцний мотуз або ремінь, яким прив'язують за роги чи за шию худобу; символ примусу, залежності, покори, неволі. *Тебе, бачу, аж на воловоді до церкви поведуть* (І. Франко); *Вола в'яжуть (Бик в'яжеться) воловодом, а чоловік — словом* (приказка); *Ой на волика та налигачі, а на коника пута* (А. Метлинський).

**волода́рство: тридеся́те волода́рство** *див.* **тридеся́те ца́рство.**

**во́лок** — невелика сітка з матнею для ловлі риби в неглибоких місцях; у давнину — також назва місця найбільшого зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали (*«волочи́ли»*) від однієї до другої човни та вантажі; наприклад, один з найстаріших волоків (за часів Київської Русі) був від верхів'я Дніпра до Ловаті як шлях до Балтійського моря. *Перше у волок подивися, тоді рибкою й хвалися* (приказка).

**воло́ка** — 1) вовняний мотузок або ремінець, яким зав'язують постоли та обв'язують онучі на нозі. *Онучі, постоли, волоки Шпурлялись* (І. Котляревський); *Пішов би я танцювати, волоки порвуться* (пісня); 2) в Україні XV—XVII ст. — ділянка землі площею близько 16,8 га; служила земельною мірою.

**волопа́с = воля́р** — 1) той, хто випасає волів. *Воляр далеко одставив од себе свою довгу трембіту й кінець її обіпер об землю* (Г. Хоткевич); 2) (з великої літери) тільки **Волопа́с** — народна назва сузір'я Тельця.

**Во́лос** *див.* **Ве́лес.**

**во́лос** *див.* **воло́сся.**

**волосни́й старшина́** *див.* **старши́на́5.**

**Во́лосова борода́** *див.* **Спа́сова борода́.**

**Волосожа́р** *див.* **бик3.**

**воло́сся = во́лос** — 1) сукупність волосин (ниткоподібних рогових утворів), що ростуть на шкірі людини; символ чоловічої сили і гідності (біблійний Самсон утратив свою силу, коли Даліла відрізала йому волосся, відновив її, коли волосся відросло); біблійна легенда відбилася у символіці народного епосу і в народних звичаях (спочатку носити довге волосся, тобто берегти його, бо воно пов'язувалося з долею, потім, коли усталився звичай стригти волосся, хоронити його від небезпеки; *див. ще* **по́стриг**); довга дівоча *коса (див.)* символізувала красу; виходячи заміж, приносилася в жертву шлюбові — її покривали очіпком, а в церкві — хусткою; 2) **засвіти́ти воло́сся (во́лосом)** — відкрити волосся, що, за старим звичаєм, у заміжніх жінок мало бути прикритим, а в церкві — в усіх жінок без винятку; «світити волоссям» вважалося за великий гріх, бо простоволоса заміжня жінка могла накликати посуху, неврожай, пошесть; 3) тільки **во́лос** — пухлина з наривом на пальці; у сполученні ***во́лос вилива́ти*** — лікувати волос за допомогою магічного обряду; 4) **підсма́лювання воло́сся** *див.* **підсма́лювання1.**

**во́лость** — 1) у Київській Русі — територія, підпорядкована єдиній

владі (князя, монастиря тощо; не випадково слово *вóлость* походить від «власть»); назва прийшла на зміну первісній — *земля́*; з XI—XIII ст. — територіально-адміністративна одиниця; 2) в Україні (з 1861 до 1929—1930 рр.) — адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту. *Тим часом на селі завелись нові порядки; вже завели волость* (І. Нечуй-Левицький); 3) приміщення волосної управи. *Становий з посередником вийшли з волості, стали на громаду гримати* (Панас Мирний).

**Вóлох** — прізвисько кобзаря часів Гайдамаччини. *Простяглася По діброві понад Дніпром Козацька ватага. А за ними кобзар Волох* (Т. Шевченко).

**волóхи** (*одн.* ***волóх***) = **валáхи** — загальна назва (починаючи з середніх віків) населення Придунайського князівства і Трансільванії, з якого в другій половині XIX ст. сформувалися румунська та молдавська нації (звідси — *Волóщина, Валáхія*). *Ой волохи, волохи, Вас осталось трохи* (Т. Шевченко).

**Волочі́льний (Волочéбний) понеді́лок** *див.* **Великóдній ти́ждень.**

**волóшка** (зменшено-пестливе — ***волóшечка***) = **блавáт** — польова трав'яниста рослина із синіми квітками, що росте перев. серед ярих і озимих культур, а також квітка цієї рослини; у народній уяві — символ життя, молодості, краси, скромності, простоти, доброти (вплітали її у *вінóк надії* — *див.* **вінóк**); одна з дванадцяти квіток повного українського вінка; у весільних піснях та обрядах символізувала дівочу ніжність і честь; з пучка волошок робили весільний світильник, і його тримала світилка; квітами прикрашали весільне гільце; цвіте у червні-липні; широко використовується в народній медицині, передусім проти очних хвороб. *Ой у мене на городі зацвіли волошки* (пісня); *Шукав волошечок у полі* (Л. Глібов); *В нього очі, як волошки в житі* (А. Головко); *Коло хати Зацвіли блавати* (пісня); *Тут пиярниця ме рости, синій блават ме цвісти* (коломийка).

**волхв = віду́н** (*ж.* ***віду́нка***) — у давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, віщун, ясновидець; самі волхви вважали, що перебувають у зносинах з богами, а люди вірили, що волхви мають надлюдські знання, що вони віщі, відуни, добре знають, чим і як уласкавити богів; волхвів шанували як народ, так і князі, бо віщунки були в їхніх очах носіями глибокої мудрості (саме слово у Євангелії означає «мудрець»); волхви лікували хворих, пророкували майбутнє; як оповідає літопис, один з волхвів на запит князя Олега, від чого він має вмерти, відповів, що «від свого улюбленого коня»; князь кидає коня, але помирає від того, що з черепа вже мертвої тварини вилізла гадюка і смертельно вкусила його за ногу; останній руський князь Всеслав Полоцький, як твердить літопис, народився від волхвування, тому був родимим волхвом-чаклуном і міг перекидатися на *вовкулáку* (*див.*); народився з «язвеном» (плівкою, шкіркою) на голові, тому був кровожерним; від слова *волхв* пішли *волхувáти, волшéбний, волшéбник, волшéбниця, волшебствó*, які в сучасній українській мові поступово замінилися на інші відповідники (*чарувáти, чарівни́й, чарівни́ця, чарівни́к, чáри*);

вплив волхвів на людей був великий; волхвування проймало все життя слов'ян, сильно впливаючи на народні вірування; волхви зазвичай гадали на найрізноманітніших речах: по сонцю, зорях і місяцю, по птахах і звірах, по ході коня, по нутрощах жертовних звірів (про це згадується в «Ізборнику» князя Святослава і детально в давньому «Волховнику»); велику й чудодійну силу мало слово волхва — воно було магічним. *Заворожи мені, волхве, Друже сивоусий!* (Т. Шевченко).

**вóля** (пестливе, народнопоетичне — ***вóленька***) — свобода, незалежність на противагу *неволі (див.),* рабству; також в особистому плані — здатність здійснювати, переходити від думки до дії; саксонський історик Відукінд (початок XI ст.) писав: «Слов'яни готові жити найубогіше, аби тільки мати дорогу їм волю»; над усе слов'яни любили особисту волю, а це не давало їм змоги єднатися у великі суспільні організації й породжувало поміж ними незгоду та ворожнечу; візантійський імператор Маврикій писав: «У слов'ян багато царків, які між собою в незгоді»; він радить роз'єднувати ці племена задля легшого завоювання; дохристиянське культивування особистої волі відкидало можливість сильного проводу; християнське провідництво мало прищеплювалося серед українського народу, тому швидко розпалося, а під утисками татар, литовців, поляків, москвинів стародавня воля, духовна прикмета українського народу, поступилася сваволі (І. Огієнко); у народі символізує силу: «Воля дає силу слабим», «Моя воля, моя сила», «Ваша сила — ваша й воля», «Не сильная — вольная»; ставиться понад життя: «Життя не має ціни, а воля дорожча за життя»; часто зіставляється з долею, узалежнюється від неї: «Яка воля, така доля», «Хто без волі, той без долі», «Не шукай долі, а шукай волі», «Аби на волю, знайдемо долю». *Всякому своя воля* (П. Чубинський); *Воля — то маленьке слово, а всі йому раді* (приповідка); *Нема гіршої долі, як жити без волі* (приказка).

**воля́р** *див.* **волопáс.**

**ворúна** (зменшене — ***ворúнка***; збірне — ***ворúння = вір'я́***) — зрубаний тонкий довгий стовбур дерева, який використовують для огорожі; жердина; також загорожа з таких жердин.

**воркíт** *див.* **кіт**3.

**вóрог** (у множині зменшено-пестливі — ***воріжéньки, ворожéньки***; поетичне — ***враг***) — 1) той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник; ворогами людини були спочатку злі сили, що їй шкодили (кажуть: «Через вороги тяжко в пеклі бути», «З одним Богом на сто ворог»), тому старослов'янське *враг* означало «чорт, диявол» (з праслов'янського — *лиходій*); згодом значення перейшло на злих (лихих) людей (тобто лиходіїв, звідси ж і переосмислене *злóдій*); можливо, від старовинного задобрювання нечистої сили постали пізніше вислови: «Ворогу дай хліба й солі», «Ворога напій, накорми, ще й на дорогу дай», «Ворога не гніви: напій, накорми і на дорогу хліба-солі дай»; ставлення до ворогів у народі філософське, як і до життя взагалі, в якому неминучим є протисто-

яння добра і зла: «Без ворогів у світі не проживеш», «Від ворога учися розуму!», «І ворогові своєму не зичив би того (закажу)», «Не так тії вороги, як ті добрі люди»; народ застерігає: «Ворог не спить (не дріма)», «Гірший свій ворог, як чужий», «Можна ворогові простити, але не вірити»; у застільному ритуалі жартують, бажаючи: «Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили», «Щоб нашим ворогам пір'я в роті (в горлі) поросло», «Щоб вороги мовчали і сусіди не знали»; проклинають: «Бодай мої вороги виздихали до ноги!»; старе значення слова лежить і в основі образної фразеологічної сполуки ***не взяв би йогó (тебé** і т. ін.**) враг*** на вираження захоплення ким-небудь; 2) тільки **воріженьки = вороже́ньки** — народнопоетична іронічна назва злих, недобрих, підступних, пащекуватих людей, а також удаваних друзів, а насправді прихованих, підступних недругів. *Насудяться воріженьки, — Дівка заміж піде* (пісня); *Не співає чорнобрива, Кляне свою долю. А тим часом вороженьки Чинять свою волю* (Т. Шевченко); *Хай згинуть наші воріженьки!* (побажання-прокляття).

**воро́ж** *див.* **ворожбит.**

**ворожба́ = ворожі́ння = ворожбитство** — угадування майбутнього чи минулого по предметах, зорях, за допомогою зілля, на картах і т. ін.; *див. ще* **волхв, віду́нство**; хоч церква ворожіння не схвалювала, бували в році спеціальні дні, коли майже всі ворожили про свою долю (початок нового року, певного господарського сезону, під Андрія, на Водохреші, під Івана Купала та ін.); з одного боку, ворожбитів пов'язували з нечистою силою («Ворожка з бісом накладає»), з другого, — ворожка — далеко не відьма, а людина з надприродними здатностями, які вживає на користь та на добро сусідам і землякам («Ворожка дала всім потрошку»); ворожіння й віра в нього є відгомоном двоєвір'я — з одного боку, у фатальність, неминучість того, що має статися, бо це записано десь у невидимих людині книжках, з другого, — віра в можливість оминути майбутні неприємності, якщо про них наперед знати; нині ворожіння злилося з гаданням, а спочатку ці дві дії були спрямовані на унешкідливлення ворога (звідси — *ворожи́ти, ворожби́т, ворожби́тка, ворожі́й, воро́жка, ворожі́ння* тощо); найпершими ворогами були біси, дияволи, зла (нечиста, бісівська) сила; диявольську силу можна було заворожити; способів було безліч, особливо на хворобу чи на любощі; можна заворожити людину, і вона помре, можна приворожити хлопця чи дівчину, щоб любили когось, можна заворожити річ; гетьман Мазепа, за свідченням батьків Мотрі Кочубеївни, причарував їхню доньку; нібито чарівницею була і його мати; щоб знищити ворога, треба замовити на нього службу в церкві і в цей час свічку тримати боком, щоб вона капала: як скапує свічка, так скапає і ворог (це зветься «чорна служба»); ворожать і на добре (звідси — «добре тому жити, чия мама вміє ворожити»); ворожіння може не мати ніяких наслідків, зводитися на ніщо, тому кажуть: «Циган ворожить, тому босий ходить»; *див. ще* **гада́ння.** *Я ворожбу таку знаю, Хоть що по правді одгадаю, І вже ніколи не збрешу* (І. Котляревський).

**ворожби́т = ворожи́ль = во́рож = ворожби́тко** *(ж.* ***ворожби́тка = ворожи́ля = воро́жка)*** — той, хто вгадує майбутнє чи минуле за якимись прикметами, предметами або ворожачи на картах; також відун; здавна людей, що знаються на ворожінні, називали ще *куде́стниками, потво́рниками, оба́вниками, нау́зниками, зілі́йниками,* а пізніше — *зна́харями* та *чарівника́ми*; *див.* ще **волхв.** *Всі ворожбити, чародії... Кипіли в пеклі всі в смолі* (І. Котляревський); *Моя мати ворожбитка мені ворожила: — Не йди, доню, за нелюба, бо будеш тужила* (пісня); *Пішла вночі до ворожки, Щоб поворожити: Чи довго їй на сім світі Без милого жити?* (Т. Шевченко); *У ворожки хліба трошки* (М. Номис).

**ворожби́тство** *див.* **ворожба́.**

**ворожи́ль** *див.* **ворожби́т.**

**ворожи́ти** — 1) вгадувати чиє-небудь майбутнє чи минуле на картах, по предметах і т. ін.; пророкувати щось. *Сей на руках знав ворожити, Кому знав скільки віку жити. Та не собі він був пророк* (І. Котляревський); *Надвоє баба ворожила* (прислів'я на означення «невідомо що буде»); *І ворожка ворожила, Пристріт замовляла, Талан-долю за три шаги З воску виливала* (Т. Шевченко); 2) уживати слова, застосовувати прийоми, чародійна сила яких нібито має вплинути на людину, природу і т. ін.; чарувати; вважали, що той, хто займається ворожінням, продає душу дияволу, тому казали: «Хто ворожить, той душею наложить»; та водночас здавна вірили в прикмети, магічні слова і дії; ще Кирило Туровський писав: «Вірять у зустріч, у чихання, у полаз, у пташині голоси й ворожбу»; ворожили й пророкували не лише чоловіки, а й жінки.

**ворожі́ння** *див.* **ворожба́.**

**во́рок** (зменшене — ***во́рочок***) — мішечок із гострокутним дном для відціджування та віддушування домашнього сиру. *Продає* [жінка] *горщик масла І ворочок сиру — Не журітесь, вороженьки, — Жінка заплатила* (П. Чубинський).

**во́рон = крук = крюк** — 1) (зменшено-пестливе — ***воронó́к, вороно́нько; вороня́*** — пташа ворона) великий хижий птах із блискучим чорно-синім опе؀ренням, що живе подалі від осель (перев. в лісі); нечистий птах, пов'язаний зі світом мертвих; не користується симпатіями передусім через чорне оперення («Чорний, як ворон чорненький», «Крукові й мило не поможе»); з глибокої давнини вважається лиховісним птахом, вісником смерті, що широко відбито в українському фольклорі (кажуть: «Кому ворон над головою кряче, той має щастя собаче»; проклинаючи, кажуть: «Бодай (Щоб) над тобою ворони каркали!», «Нехай над ним ворони крякають!»; клянучись, кажуть: «Ворони щоб наді мною крякали!»; у козацькій пісні співають: «Чорний ворон прилітає, тіло об'їдає, Біле тіло об'їдає, кістки покидає»); у «Слові о полку Ігоревім» ідеться про зловісне крякання воронів, а поганий половчанин зветься чорним вороном; птах символізує пожадливість («Не такий крук, щоб впустив з рук»), корисливість, кар'єризм («Ворон не б'є на голу кістку»); коли кричить крук, спльовують, як і в тих випадках, коли бояться зурочення або пристріту; коли ворон кине вгору

камінчик, то хтось помре, а коли сяде біля хати й тричі крякне — жди недоброго; разом з тим ворон вважається й мудрим вішуном, бо живе сто, а то й триста років і знає багато таємниць; може передбачити смерть, нашестя ворогів, знає, де закопані скарби, дає мудрі поради билинним і казковим героям, у піснях приносить матері звістку про загибель синів; у гнізді ворон зберігає золото, срібло, коштовне каміння; ворон-крук є володарем живої й неживої води та золотих яблук; у Чистий четвер ворон зі своїм сімейством поспішає викупатися у воді, що має цілющу силу; у казках женихається до прекрасної царівни і забирає її у свої далекі країни; в народному епосі Ворон Воронович часто ототожнюється з Вітром; за поведінкою птаха вгадували погоду й ту чи іншу подію, — «ворон кряче — на нещастя, ворона — на дощ», «ворон до обіду віщує гостя». *Сидить ворон на могилі та з голоду кряче...* (Т. Шевченко); *По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний ворон кряче* (А. Метлинський); *Злетілись, як ворони, на мою працю* (І. Франко); *Не штука — вбити крука: злови-но живого* (приказка); *Де стерво, там і круки* (І. Франко); фразеологізм: ***вóрон вóрону (крук крукóві) óка не вúклює*** — свій своєму не буде шкодити; І. Франко витлумачує цей вислів так: «Між злими людьми все існує природний союз, — один злий не шкодитиме другому»; 2) рід народної гри, у якій імітується напад цього птаха на курчат, що їх захищає квочка; 3) (з великої літери) тільки **Вóрон** *див.* **поріг2**.

**ворóна** (*вороня́* — пташа ворони) — хижий птах із чорним або сірим оперенням, що живе на деревах поблизу людських поселень; у народі птаха уособлює лиховісність, її каркання не провіщає нічого доброго (кажуть: «На кого ворони, на того й сороки»; пор. прокляття: «Бодай над тобою ворони крякали!», «Закрякали б ворони на твою голову»); разом із гайворонами та кречетами іноді влаштовують зловісні хороводи, які віщують загальну біду; за повір'ям, ключі від вирію були колись у ворони (за іншим — у галки), але вона якось прогнівила Бога, й ключі передали зозулі (за іншим повір'ям, сої), а всі птахи й люди перестали відтоді розмовляти людською мовою; за народними уявленнями, сімейство воронячих має диявольську природу: ворона чорна тому, що створена дияволом, чорт може приймати подобу ворони, душі злих людей уявлялися у вигляді чорної ворони; птаха символізує захланність, зажерливість («Проси в ворони сиру», «Та це ж вороняче горло»), зловісне огуджування («Ворона ніколи не скаже «куку», а тільки «кра»), пліткарство («Ой на мене люди брешуть та й крячуть ворони, Що до мене любко ходить з чужої сторони»), невдячність («Годуй ворону, а вона тобі потім очі виклює»); безлад, гармидер («Вороняче гніздо в голові має» — про людину з безладними, плутаними думками; «То якесь вороняче весілля» — про безладний крик, вереск), самохвальство, пиху («Кракала ворона, як горі летіла, а як долів летіла, то і крила опустила»); ворони відчувають зміну погоди; за поведінкою птаха вгадували погоду, — «ворона здіймається дого-

ри — на погоду», «ворони взимку кружляють у повітрі — на дощ», «ворони летять зграями і крячуть — на негоду», «як ворони сідають унизу дерева, то буде холодно»; неуважну людину, роззяву застерігають: «Ворона тобі в рот залетить»; *див. ще* **ґáва**. *На шлях дивлюся та на поле, Та на ворону на хресті* (Т. Шевченко); *Ворона маленька, та рот великий* (М. Номис); фразеологізми: ***воро́на воро́ні о́ка не ви́клює*** *див.* ***во́рон; воро́на біля воро́ни сіда́є*** — одне одного вартий хто-небудь; 2) **біла воро́на** — символ когось або чогось рідкісного, незвичайного; за легендою, віщий ворон був створений білим як сніг, покірливим, як голуб, а за іншою — могутній богатир убив злого духа разом з його коханкою; прилетіли ворон і ворона і стали клювати трупи: ворон клював тільки нечистого, тому він лише чорний, а ворона клювала і чистого, і нечистого, тому буває білою і чорною.

**воронéць** *див.* **півóнія.**

**ворони́й** — 1) (пестливе — ***вороне́нький***) чорний із синюватим полиском (про масть коня); також кінь такої масті (його ще називають *вороцéм, воронькóм*); уживається як постійний народнопоетичний епітет до слова *кінь*. *Козак виїжджає; Під ним коник вороненький Насилу ступає* (Т. Шевченко); *Ведуть коня вороного, розбиті копита* (Т. Шевченко); *Купи собі, сину, коня вороного, Постав у станочок, говори до нього* (пісня); *Копитами вдарте, ворoні, — У степу ми з вами не одні* (П. Воронько); 2) **во́рон-кінь = во́рон-ко́ник = во́рон-кони́че́нько** — народнопоетичні назви вороного коня; у піснях і поезії назва часто розчленовується. *Ступай, коню, ступай, ворон, З гори кам'яної До тієї дівчиноньки, Що чорнії брови* (пісня); *У ніженьках, на припоні, Ворон-коник плаче* (М. Кропивницький); *Іде сходом козаченько, Під ним ворон-кониченько...* (П. Грабовський).

**вороння́ = вороня́ччя = во́ронь** — зграя воронів, ворон; у народній уяві — лихе птаство, що супроводжує людські нещастя, віщує лихо, смерть. *А вороння клює-щипле личенько козаче* (пісня); *А на клятого так сідає галич, воронняччя* (казка).

**воро́няче о́ко** — багаторічна трав'яниста рослина родини лілійних, яка дає одну чорну отруйну ягоду на кінці стебла; народні назви — *беши́зник, хрест-трава́, хреща́те зі́лля*; росте на Поліссі, в Лісостепу та Карпатах; цвіте у травні; рослина дуже отруйна; використовується в народній медицині; у народі вважалося, коли проковтнути ягоду, не буде чиряків рік, якщо дві — два роки.

**воро́та** (пестливе — ***ворі́теньқа, ворі́течка, воро́тонька***) — 1) в'їзд на подвір'я до господарства; брама; символізують доступ до господи, коли кажуть: «Кожні ворота для бідного заперті» або «Голий іде — ворота вузькі»; замикання воріт у весільному ритуалі перед поїздом молодого символізують готовність родини молодої її боронити (відгук колишнього брання жінок силою з іншого роду); «ходити коло ворітечок» означає мати намір сватися; «відчиняти ворота» означає кохати; скрипливі ворота символізують пліткарство («Де ворота скрипливі, там баби сварливі і пси брехливі»); відомий звичай карати дівчат, що не зберегли честь, вимазуванням воріт дьогтем; мастили

також ворота або знімали й заносили геть у дівчат, котрі не хотіли виходити на вуличні зібрання; біблійна символіка: «вузькі ворота» — дорога заповітів Христових, «широкі ворота» — життя серед багатства і комфорту, в погоні за марнославністю. *Як їде господар або хто з домашніх у дорогу, не слід зараз же за ним ворота зачиняти* (прикмета); *Як винесуть труну з двору, зачиняють ворота, щоб смерть не верталася* (прикмета); *Ворота запреш, людям писку не запреш* (приказка); *Скрипливі воротонька тяженько заперти, Кого люблю, не забуду до самої смерти* (пісня); *Скриплять мої ворітенька, Ніхто й не причинить, — Люблю, люблю дівчиноньку, Ніхто не упинить* (А. Метлинський); 2) **небе́сні воро́та** — за давніми віруваннями, брама, яку відчиняє Бог у небі, через неї у Святу ніч перед Великоднем до своїх нащадків приходять духи — душі померлих предків; через ці ворота приходить на землю весна, чарівна богиня кохання Леля, новонароджені діти-душі, здоров'я, врожай та ін.; через ворота добрі боги несуть дари і благодаті людям; небесні ворота відчиняються на магічні дії у певні дні; тоді чаклували, а також виконували певні обрядодії (*див.* **ворота́р**), закликаючи добрих богів сприяти людям, послати їм весну-красну, сонечко ясне, тепло й урожай; через небесні ворота відходять душі померлих у вирій; улітку в спекотні дні закликали небесні ворота відчинитися, дати землі воду, а за негоди просили сонце зійти на землю; 3) **Золоті́ воро́та** (*див.*).

**ворота́р** — рід давньої весняної гри — хороводу, в якій дві дівчини («воротарі») стають, узявшись за руки, а інші дівчата перед ними просять їх пропустити через «ворота» піснею: «Воротарю, воротарчику, відчини ворітонька! — Хто воріт кличе? — Князеві служоньки. — А що за дар везуть? — Золоте зернятко. — Ой ще ж бо нам мало! — Що ж ми вам додамо? — Що ви нам додасте? Дочку мізиночку, молодую дівоньку в рутяному віночку»; наприкінці пісні воротарі підносять руки, і всі дівчата проходять попід їхніми руками; гра, пов'язана з приходом нового хліборобського року, символізувала небесні ворота, що відчинялися назустріч народженому сонцю.

**воскреса́ння = воскресі́ння** — оживання, повернення до життя після смерті. *Воскресіння Ісуса Христа; Христос воскрес!* (християнське вітання на Великдень, день воскресіння Ісуса Христа).

**восьму́ха** *див.* **осьми́на.**

**во́тчина** — у Київській Русі — феодальна земельна власність, яку можна було заповідати, продавати тощо; слово споріднене зі старим *о́тчина* «батьківщина», що походить від *оте́ць* «батько».

**во́ша = вош** — маленька безкрила кровосисна комаха — зовнішній паразит тварини і людини; уособлення злиднів, бідності («Вош — то бідного вся худоба», «Їли воші, а тепер і гниди стали їсти»), неохайності, нечепурності («Вже воші з волосся мотуз крутять та й тебе в воду тягнуть»), агресивності, нікчемності («Борони, Боже, від скаженої воші»); про лихих, нечесних людей кажуть: «Що вош, то і гнида — все одно огида»; виступає об'єктом порівняння («Дується, як вош на морозі» — іронізація щодо пихатої лю-

дини; «Причепився, як вош до кожуха» — про влізливу, занадто настирливу людину; «Держись, як воша кожуха» — жартівлива порада міцно триматися кого-, чогонебудь); за Біблією, воші — третя кара Господня: «Увесь земний порох стався вошами в цьому єгипетському краї!» (чи не тому кажуть: «Вош — така худоба, що ні злодій не вкраде, ні на неї ніяка пошесть не зайде»); фразеологізм: ***во́шей (во́ші) годува́ти (відгодо́вувати)*** — перебувати в поганих побутових умовах, часто вимушених або з примусу (у пісні: «Будеш же ти воші годувати, Рано й вечір жінку споминати»). *Ліпше свої воші бити, як чужі гроші рахувати* (І. Франко); *Багата, як вош рогата* (приповідка).

**враг** — 1) одна із старих назв нечистої сили, чорта; уживається як лайливе слово у виразах: ***враг тебе́ (його́, її́ і т. ін.) бери́*** — хай ти пропадеш (він, вона пропаде); ***враг тебе́ і т. ін. не ві́зьме*** — нічого з тобою не трапиться; ***враг тебе́ і т. ін. зна́є, враг його́ (ї́х) [матір] зна (зна́є)*** — хто тебе (його) знає, невідомо, як ти себе поведеш (він поведеться); ***враг його́ (її́, ї́х) ма́тері*** — як вираження незадоволення ким-, чим-небудь або захоплення кимось; ***хай йому́ враг*** — що буде, те й буде, байдуже, все одно; прикметники: ***вра́жий = вра́говий = вра́зький*** (підсилювальне — ***враже́нний***) — уживаються як лайливі у виразах: ***вра́жа (вра́гова) його́ ма́ти зна*** — ніхто не знає; ***не взяла́ його́ вра́гова (вра́жа) ма́ти*** — нічого з ним не сталося; у сполученнях: ***вра́жий (вра́зький, враже́нний) си́ну*** — як вираження незадоволення або захоплення ким-небудь. *Вража його матір знає, на що він моргає* (пісня); *Куди вас враг несе до гаспидського сина!* (Є. Гребінка); *Щоб враг побрав вас!* (І. Котляревський); *Який би враг примусив мене жартувати з гетьманом?* (П. Куліш); *Не зазнала його* [щастя] *змалку, то вже враг матиме й до останку* (М. Коцюбинський); *— Ну та й гарна ж оця Тодозя, — враг її матері! — не втерпів і якось несамохіть прохопився Єремія* (І. Нечуй-Левицький); *Чи ви пани, чи ви ляхи,а ми запорожці: пам'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці* (М. Номис); *Було б тобі, вражий сину, нас трьох не кохати!* (А. Метлинський); *Не взяла його врагова мати — не в потилицю битий* (М. Номис — нічого з ним не сталося, бо бувалий, досвідчений); *На вечорниці дівки й врагові молодиці не пустять* (С. Писарський); 2) *див.* **во́рог**.

**врожа́й** *див.* **урожа́й**.

**вро́ки** *див.* **навро́ки.**

**вру́на (уру́на)** — 1) = **врунь** — густі сходи посівів; руна; слово походить від *рунь* «пророчий знак». *І врунь зелена кущиться за обрій* (А. Малишко); 2) густа вовна з овець (від слова *ру́но).*

**Всеви́дящеє О́ко** *див.* **о́ко**2.

**Всеви́шній = Вседержи́тель** *див.* **Бог.**

**Всеїдний ти́ждень** — останній тиждень перед Масницею; його ще називають Переступним; за церковним уставом, можна їсти скоромне; за народними прикметами, — якщо на цьому тижні зі стріхи звисають льодові бурульки — бджоли дадуть багато меду; якщо на цьому тижні курка нап'ється з калюжі — чекай теплої весни.

**Всемогу́щий** *див.* **Бог**.

**всено́шна (усено́шна)** — у православних християн — церковна служба, що правиться цілу ніч (з 12-ї години ночі до ранку) під Великдень; вона має нагадувати віруючим про молитви Христа перед розп'яттям.

**ву́гіль** — недопалене дерево; здавна вживався у магічних обрядах, зокрема з лікувальною метою (відомі обрядодії над хворим «вугля вгасити» та «вугля скинути»); вживали також з очищувальною метою та від зурочення; на вуглі ворожили — як для злих чарів, так і на врожай; символізує також тілесні пристрасті, коли кажуть: «Вугіль і в попелі тліє» (про пристрасті в старому тілі, пор. ще: «У старе вугілля чорт дує»); символіку згаслих пристрастей передає вислів: «У зимне вугля дарма дути».

**ву́гол** — 1) у народі — ріг будинку, стола і т. ін.; щоб відігнати нечисту силу, на вугли стола під скатертину у Святвечір клали часник. *З-за вугла мішком прибитий* (про дурня — приказка); *Торох! Як дурний із-за вугла* (приказка); 2) кут у хаті і т. ін.; один з таких кутів (кутній вугол) у світлиці був парадним, де висів божник, стояли стіл (хатній престіл) з лавами; *див. ще* **по́куть**; 3) **вуглú** — вид візерунка на великодній крашанці.

**вуж** (зменшене — ***ву́жик; вуженя́*** — маля вужа) **= вужа́к** — 1) неотруйна змія середнього розміру, що має жовті плями з обох боків голови; здавна вважають, що вуж приносить щастя тій хаті і тому господарству, де живе, тому вбивати його не можна; про це свідчить і відома байка Б. Хмельницького, яку він розповів польському посові, коли той просив його поновити союз із Польщею; у цій байці вуж символізує Україну, бо байка застерігає не сердити вужа (Україну), що живе в домі (Речі Посполитій), бо на дім упаде нещастя; разом з тим вужа пов'язують з нечистою силою; силою свого погляду вуж-покровитель, що живе в хліві, заманює дійну корову і ссе в неї вим'я; за повір'ям, корова, яку ссуть ужі, буде добра на удій (*див.* **насила́ння**). *Крутиться, як вуж на сковороді* (приказка); *Такі жита, що й вуж не пролізе* (Марко Вовчок); 2) **водяни́й вуж** — неотруйна змія без жовтих плям на голові, що живе поблизу водоймищ; за Біблією, з вужами, як і з гадюками, пов'язані закляття Господа: «Бо ось я пошлю проти вас тих вужів та гадюк, що немає закляття на них, і вони вас кусатимуть, каже Господь»; отже, вуж належить і до недобрих сил, пор. у Ганни Барвінок: «А вужаки та гадюки так по ногах да по руках у неї і в'ються»; 3) *див.* **гуж**.

**ву́зол** (зменшене — ***ву́злик, ву́зличок***) — петля, затягнута на мотузці, шнуркові, линві тощо; символізує перешкоду; у народі здавна має магічну силу — може зав'язати те, на що загадано (перев. зі злим наміром), тому молодих у «коморі» свашки пильно оглядають, щоб часом на них не було якогось вузлика; при пологах розв'язували на породіллі й навіть розплітали волосся, щоб не було труднощів при народженні; при смерті також здавна існує звичай розв'язування вузлів; до нашого часу зберігся звичай зав'язування вузликів — «на пам'ять»; ідея вузла (тобто чогось зав'язаного) лежить в основі

ідіоматичних виразів: ***зав'яза́ти вік (світ)*** — зіпсувати, знівечити життя («Зеленая ліщинонька проти сонечка зів'яла, Молодая дівчинонька козакові світ зав'язала»); ***зав'яза́ти го́лову*** — вийти заміж, коли голова назавжди покривається очіпком; *див. ще* **Спа́сова борода́**.

**ву́йко** — 1) народна назва дядька по матері, брата матері; жартують: «Дід бабі вуйко, а теща поцілуйко», «Стрий бабі вуйко, а вона йому тіткою була». *Кіндрат — свині брат, а кабана ву́йко* (приказка); 2) про старшого віком чоловіка (зазвичай при шанобливому звертанні); 3) народна назва *ведме́дя (див.)*.

**ву́йна** — 1) народна назва тітки, сестри матері або дружини материного брата. *Стрийна-вуйна — біс, не родина; зять і невістка — чорт, не дитина* (приказка); 2) про старшу віком жінку (звичайно при шанобливому звертанні).

**вуйча́ник** — народна назва сина дядька по матері, двоюрідного брата. *Для малих вуйчаників та тітчаників і сам* [Опанас] *купував то калачі, то цукерки* (І. Франко).

**ву́лиця = гу́лиця** (зменшено-пестливе — ***гу́лонька***) **= ю́лиця** (зменшено-пестливі — ***ю́лонька, ю́лочка, ю́личка*** — звичайно на означення сільської вулиці) — місце під відкритим небом (коло чийогось двору, на толоці, під вербами біля ставка чи в березі за городами тощо), де сільська молодь збиралася на гулянку, а також сама гулянка; улюблені літні молодіжні розваги, забави що приходять на зміну вечорницям і досвіткам; вулиця починалася від Великодніх свят і тривала все літо до свята Семена [Літопроводця] (1/14 вересня); збиралися також на майдані, на зеленому лузі, на леваді; до початку польових робіт вулиця бувала щовечора, а потім — у вихідні вечори; розваги супроводжувалися музикою, піснями, танцями; деякі пісні, приповідки, каламбури призначалися саме для вулиці або там і народжувалися; у них здебільшого вихвалялися дівчата, а з хлопців глузували; парубки стояли спочатку осторонь, а потім залицялися до дівчат; починалися спільні гуляння; дівчата виводили хороводи; вулицю і перший вихід на неї юної дівчини зобразив С. Васильченко в комедії «На перші гулі». *Погуляв деньків зо два по селу Денис, поверховодив на вулиці* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ти, дівчино, сиза голубко, Вийди на гулоньку бардзо, хутко* (пісня); *Юлиця — охітниця, та до сліз доводить* (М. Номис); *Чом юлонька не широкая?* (П. Чубинський).

**ву́рда** — варений невитриманий сир; сир, виварений із сироватки; також вичавки з насіння конопель чи зерен маку як начинка для пиріжків і вареників; І. Франко визначає вурду як різновид гуцульського сиру; *див. ще* **урда́**.

**ву́са = ву́си** — волосся, що росте над верхньою губою у чоловіків; звичай носити вуса і голити бороду був характерний для українців з давніх часів; особливо поширився в часи Козаччини, — запорозький козак обов'язково мав довгі вуса; казали: «У кого чорний вусок, тому рибки шматок»; «під усом бути» означає бути дорослим парубком років 19—20; про півпарубка казали: «Вус йому засіявся»; отже, вуса були символом чоловічої краси й зрілості; крім того, це символ до-

свіду («Він собі все те на вус мотає»), а також нездійсненних сподівань, як у приповідці: «По вусах текло, а в роті сухо було».

**вуста́ = уста́** — піднесено-традиційна і поетична назва губ; символізують мову, коли кажуть про мовчазну людину: «Вона все ходить, з уст ні пари» або про красномовну: «Золоті в тебе вуста»; Ісус говорить: «Народ цей устами мене шанує, серце ж їх далеко від мене»; прикмета жіночої краси: «Шкода моїх красних усток» (Я. Головацький); символізують також потребу їсти й пити: «І крихти в устах не було»; гості господареві кажуть: «У кого в руках, в того й в устах».

**ву́хо = у́хо** — 1) орган слуху; коли хочуть говорити про щось таємне, дбаючи, щоб ніхто того не підслухав, запитують: «Може, тут стіни вуха мають?»; переконують у правдивості новини: «На свої вуха те чув»; з неуважної людини глузують: «На одне вухо оглух, а на друге не чує»; коли хтось дивується, звідки другий щось знає, кажуть: «На те людині й вуха дані, щоб чути»; у І. Франка читаємо: «Якщо в правому вусі дзвенить, буде новина добра, в лівому — лиха»; коли на питання «у котрому вусі дзвенить» відповідають правильно, то це означає, що відповідач правильно говорив або любить того, хто питає; при вітанні дітей з іменинами тягнуть вгору вухо, «щоб краще росло», бо в давнину вірили, хто має малі вуха, скоро помре; згодом це побажання перейшло на саму дитину; символізують найвищу міру («По вуха в боргах», «Маю того по самі вуха»); затишок, спокій («Тепло, як у вусі», «Тихо, як у вусі»); 2) **ослячі ву́ха** — символ неуцтва, невігластва («Не кожен осел має великі вуха», «Осла пізнають по вухах»).

**вхо́дини = вхі́дчини (ухі́дчини)** — народний звичай (обряд) відзначати вселення в нове або придбане приміщення (звичайно житлове); *новосі́лля* (*див.*); зазвичай пов'язувався з освяченням хати; у різних місцях входини у нову оселю супроводжувалися різними магічними діями: на щастя пустити під піч цвіркуна, переносити зі старої хати заметене сміття, — «щоб доля, бува, не залишилася в старій хаті»; в нову хату входили з жаром, курищем і страсною свічкою, — «щоб зігнать усе нечисте»; Б. Кравців у вірші «Закладчини» пише: «А завтра, дім звершивши, В хороми пустим півня голосного, Щоб вигнав криком бісів коромоли І злидні злющі і злорадну звягу». *Входини, родини, хрестини, сватання, весілля — все в народі піснями повите і прикрашене* (Ю. Хорунжий); *Чайченкова мати купила хату у Любчиках, святила ту хату; нас звано і Пилипиху з дочкою; то ми усі на вхідчинах тих були* (Марко Вовчок).

**Вше́стя** *див.* **Вознесі́ння [Госпо́днє]**.

**в'яза́ння** *див.* **плеті́ння2**.

**в'я́тичі** (*одн. ч.* ***в'я́тич***) — стародавнє східнослов'янське плем'я, що мешкало над річкою Ока та Москвою-рікою; його християнізація почалася значно пізніше від інших східнослов'янських племен — з XII ст. і йшла досить поволі, тому тут довго тривало двоєвір'я.

**в'я́тір** *див.* **я́тір**.

# Г

**габа́** — старовинне біле турецьке сукно; у Т. Шевченка символізує снігову пелену: «Возьме її [діброву] та й огорне в ризу золотую і сповиє дорогою білою габою».

**Гаврии́л** («сила Божа» або «людина Божа») — 1) у ряді релігій — один із старших ангелів (у християнстві — архангел); архангел Благовіщення Діви Марії; як і святий *Ілля́-проро́к (див.)*, постає в народній уяві громовиком, змієборцем, демоноборцем, що їздить по небу колісницею, гримить і побиває нечисту силу; тому його літній день 13/26 липня називають у народі *Серди́тим свя́том*, бо тоді найчастіше бувають громовиці («Б'ють громи, як робити на Святого Гавриїла»); у кантах про *Страшний суд (див.)* архангел Гавриїл постає як провідник душ: «Горять огні все огненнії, Біжать ріки все медовії, Ідуть душі все спасеннії, Попереду їх архангел Гавриїл»; його призначення — розкривати смисл пророчих видінь і хід подій, особливо щодо приходу Месії; 2) **Гаврии́ла (Благові́сника) день = Собо́р Арха́нгела Гаврии́ла** — за церковним календарем, день 25 березня/8 квітня, другий після Благовіщення, день одного з найвищих ангелів, який завжди з'являється серед людей, щоб повідомити їм «благу вість»; Діві Марії у Назареті архангел Гавриїл приніс «благу вість» про народження у неї Ісуса Христа — Спасителя Світу; у народі святкували Благовісника, — «щоб Гаврило хати не спалив», бо вірили, що Гавриїл — володар блискавки, як Ілля — грому; на свято заборонялися будь-які роботи; від Благовісника починають сіяти ранні ярі зернові — овес, ячмінь та ярову пшеницю; все, що цього дня народжується, «благовісне»; у народі кажуть: «Благовісник старший від Великодня» (у цьому можна вбачати персоніфікованість образу Благовісника, за яким, можливо, криється якесь стародавнє божество); у західноукраїнських легендах Благовісник наділений силою володаря сонця як найголовнішого з небесних світил (звідси, можливо, й наведена вище приповідка); *див. ще* **арха́нгел**; 3) **Гаври́ло** (з давньоєвр. Gabrīēl — «моя міць», «сила (людина) Божа»; пестливі — ***Гаври́лко, Гаври́лечко, Гаври́лик***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народі символізує вайлувату, неповоротку, невправну, простакувату, не зовсім розумну людину, тому кажуть: «На тобі, Гаврило, що мені не мило!», «Такий Гаврило, як у баби Насті мотовило», «Вже по пиці знати, що Гаврилом звати», «Бери, Гаврило, що другі не з'їли»; жарту-

ють: «Вибрав дівчину Гаврило, червона, як ружа, оженився, придивився, а вона нездужа!»; ім'я також використовується в народних фразеологізмах для внутрішнього римування. *Клен-дерево Да на Дунай покладено, Туди йшов да Гавричечко, за ним йшла да Мотронечка* (пісня).

**гав'яр = гáвір** *див.* **áїр.**

**гагілка** *див.* **гаївка.**

**гадáння** — узнавання свого майбутнього («гадати» — це думати, розмірковувати, передусім про майбутнє, пор. «думати-гадати»); поширене з давніх часів, коли воно відмежовувалося від *ворожіння* (*див.*); з часом ці два процеси злилися; у народі дуже поширені прикмети, за якими вгадували погоду, скажімо, за поведінкою пташок: качки полощуться, ворони сильно кричать, метушаться горобці, ластівки занадто низько літають — на дощ, гуси перед морозом стоять на одній нозі, півень заспіває невчасно — на зміну погоди; прикмети щодо погоди підказували людині довгочасні спостереження за явищами природи, небесними світилами: блискавка взимку — на бурю, західний вітер — на опади, ранній грім — родючий рік, блідий захід сонця — на негоду, чистий захід сонця — на погоду, багряні зорі чи туманне кільце навколо місяця — на вітер, дощ або сніг, місяць з «вухами» — на мороз; до сьогодні збереглися гадання серед дівчат про заміжжя (передусім на Різдво та на Новий рік) за парними предметами (беруть трохи пшениці і парують зерна, — якщо зерна до пари, задумана особа стане тоді нареченим, а якщо не до пари — не стане); коли на Новий рік до хати зайде гість, а в хаті дівчина на виданні, то хутко стирали лаву й пильнували, щоб гість сів на стерте, — тоді й старости скоро прийдуть; взагалі гостей у домі, де була дівка на виданні, завжди припрошували сідати, інакше старости оминатимуть хату, тому й кажуть: «Сідайте, щоб старости сідали»; чимало гадань пов'язано зі святом *Івáна Купáла* (*див.*); колії, що колють свиней, завжди вміли гадати за нутрощами тварини — ця традиція сягає глибини віків; зокрема, в Галичині було поширене гадання на свинячій селезінці, зорієнтоване на угадування, передбачення погоди; гадали, стежачи за поведінкою тварин; ще й сьогодні вірять, що коли кіт миється при чиїхось ногах — будуть гості, а сорока прилітає в двір і стрекоче — чекай новин, а то й чогось недоброго; можна пізнати думки іншого, коли доп'єш його воду чи чарку, тому й кажуть: «Чию воду доп'єш, того думки пізнаєш»; з давніх-давен вважали, що небесні світила провіщають на події на землі (пор. у «Слові о полку Ігоревім»: «Другого дня вельми рано криваві зорі світ повідають»); тому за світилами часто гадали, намагаючись передбачити майбутнє; вважалося, наприклад, що *комéти* (*див.*) віщують нещастя (Іпатіївський літопис під 1265 р. розповідає про явлення хвостатої звізди на сході, що нібито віщувала «мятеж велик в земли»).

**гадю́ка** — 1) (зменшено-пестливе та іронічне — ***гадю́чка***; маля гадюки — ***гадя́, гадюченя́, гадючá***; збільшене — ***гадю́чище***; збірне — ***гадю́ччя***) = **гáдина** (*ч.* ***гад***; також лайливі; збірне — ***гáддя***) = **змія́**

(зменшене — ***змíйка***; збільшене лайливе — ***змiю́ка***) — отруйний змій з плескатою головою у вигляді трикутника; у народній уяві — збірний образ чогось поганого, бридкого («З ним зайтися, то так, як на гаддя наступити»); у переносному розумінні — зневажливо про злу, підступну людину; уживається також як лайливе слово (проклинають: «Гадина б тобі до очей скочила!»; у Т. Шевченка: «Скверний гаде, Куди ти лізеш? Схаменись!»); народна символіка гадюки досить широка; тварина виступає уособленням злості, люті («Кинувся на мене, як гадина», «Гадина в його словах дихає», «Сичить, як гадина під кущем», «В'ється, як гадина»), облесливості, лукавства («Гадяча їдь в його словах»), небезпеки («Звився, як гадюка»), невдячності («Вигріти собі гадину за пазухою», «Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить»), обмови, пліткарства («Ах ти, гадючий язику!»), недобрих новин («Іде гадюка дорогою, по дорозі в'ється, Прийшла вістка до панів, що панщина врветься», у Т. Шевченка: «Червоною гадюкою несе Альта вісті, Щоб летіли крюки з поля Панів-ляшків їсти»), живучості («Гадину січи, а кусні ся мечуть»); за народними віруваннями, гадюки, як і всі плазуни, належать до нечистих сил; з гадюки виростають чорти; усі гади на день Чесного Хреста ховаються на зиму до своїх схованок, а тому небезпечно цього дня йти до лісу; гадюка дуже шкідлива, особливо *пóлоз*, про цю її особливість згадується у «Слові о полку Ігоревім»; за її знищення відпускається сім тяжких гріхів; убити гадюку — це ніби сім літургій прослухати; заклинання на злих плазунів відоме з найдавнішого часу (*див. ще* **вуж**); з гадюки нібито постає *змій* (*див.*) — з такої, що сім літ не чує ані людського голосу, ані дзвону, тоді в неї виростають крила, і вона стає змієм; за легендою, гадюка постить 40 днів і ночей, поки не скине своє линовище (колишнє «сволóчь» від «зволікати»; слово стало згодом лайливим); у зв'язку з живучістю гадюки усталилися вірування в її лікувальні властивості (звідки назва деяких рослин — *гадю́чий проскурéць, гадю́че зілля, гадю́чник, змíйний кóрінь*); гадючим линовищем лікували хворі очі, зуби, лихоманку; від укусів гадюки лікували замовляннями, наприклад: «На морі, на лукомор'ї стоїть купа, на тій купі лежить гадюка, я тую гадюку посічу, порубаю і щиреє серце замовляю»; змія, гадюка символізує суперницю, розлучницю (в І. Котляревського — «Нагріла в пазусі гадюку»). *Гадюку як не грій, вона все одно вкусить* (М. Номис); *Не бити гадюки, то не взяти її в руки* (прислів'я); *Простий, як свиня, а лукавий, як гадюка* (приказка); *Підлеслива людина — гадюка під квітами* (приказка); *Під дубом у гаю жила Гадюка, Непросипуща злюка: Усе було сичить-сичить, Щоб кого-небудь укусить* (Л. Глібов); *Чужими руками добре гада ловити* (М. Номис); *А під тим каменем да люта змія лежить* (П. Чубинський); фразеологізми: ***гадю́ку ви́годувати*** — виплекати, випестувати злу, невдячну людину; ***закидáти (пускáти) гадю́чку*** — говорити кому-небудь злі, ущипливі слова або робити неприємності (кажуть: «Здається, і дружить, а гадючку пустив»); 2) **білá змíя** — символ чудодійної сили, здатної робити людину невидимкою або такою, що може ба-

чити недоступне; за повір'ям, якщо у білої змії відрізати голову і покласти їй у праве око горошинку, то виросте чарівний стручок: хтоноситиме його при собі, той стане невидимий, а хто з'їсть — почне розуміти мову птахів; якщо ж убити білу змію, старшу над усіма зміями, натопити з неї сала, а потім вимазати цим салом очі, то людина зможе бачити заховані під землею скарби.

**гадю́чник** — багаторічна трав'яниста рослина родини розових; квітки білі, іноді рожеві, шестипелюсткові у золотистому суцвітті; цвіте в червні-липні; росте по всій території України на вологих луках, берегах річок і болотах; у народі вважають, що квітки рослини наділені великою силою, пильнують вроду, чари та розкішні принади красунь; у ніч на Купала дівчина «на порі» клала квітку рослини за пазуху, до кишені, за стрічку солом'яного бриля або залишала її на воротах чи на стежці, якою ходить парубок; вважалося, що запах рослини збуджує велике й пристрасне кохання, а по одруженні багато гарних і слухняних дітей.

**газ = га́за** — старовинна шовкова тканина; назва походить від назви міста Газа в Південній Палестині, звідки походить ця тканина.

**гаї́вка = гаї́лка = гагі́лка = ягі́лка** (пестливе — ***ягілонька***) **= ягі́вка** — у західних регіонах України — народна обрядова пісня, яку, на відміну від *весня́нок* (*див.*), співають лише на Великдень; як і веснянки, це перев. дівочі пісні; часто мають діалогічну форму, як правило, хороводні, ігрові (поєднують спів з танком, мімікою, сценічною грою); у деяких місцевосцях назву заміняють назвами окремих ігор («галя», «Кострубонько», «володар» або «воротар», «жук»); зміст гаївок був різноманітний: славили прихід весни («А вже весна скресла квітами»), імітували відповідними рухами господарську працю («Ой, чи бачив ти, як сіють мак», «Ой, зацвіли огірочки», «Стелися, горошку, в три листи»), співали пісні про кохання («Ой, кину я кладку через сіножатку», «Ми голубку ізловили»); гаївки грали три великодні дні аж до пізнього вечора; все це відбувалося біля церкви, а по закінченні, взявшись попід руки по четверо, хлопці й дівчата йшли з піснею від церкви через село на майдан; востаннє гаївки водили через тиждень після Великодня, у Провідну (Поминальну) неділю; назва також персоніфікується на означення нареченої. *Ой виводім ягілоньки цілий день, Бо ми знаєм, що то нині Великдень* (гаївка); *Скажіть моїй Гагілці, Най рушник готує, Дружок рідних спрошує. Взяв Гагілку під руку, Повів її до шлюбу* (гаївка).

**гай** — 1) (зменшено-пестливі — ***гайо́к, гайо́чок***) невеликий, перев. листяний ліс; символізує приємний відпочинок, пор. у Л. Глібова: «Зелений гай, густесенький, Неначе справді рай»; уособлення добробуту, коли кажуть: «Гай йому розвинувся», тобто «все йде добре»; для українців гай, як і хата, належить до символіки національного світобачення; для предків мав культове значення — був місцем здійснення свят весняного циклу (*див.* **гаївка**); образ гаю присутній у жниварських піснях («Ой за гаєм, за Дунаєм, За новою коморою Росте жито з ожиною»); у предків

культ священних гаїв був культом Перуна; традиційне місце зустрічі, побачення закоханих («Ходить милий по гайочку, виграває в сопілочку»); ознака української живописної природи, пор. епітетні характеристики: *зелений гай, густий (густесѐнький) гай, гайок зелененький, темний гай. Густий гаю, густий — не прогляну* (А. Метлинський); *Чорніє поле, і гай, і гори* (Т. Шевченко); 2) тільки **гай** — як народнопоетичний вигук-заспів уживається на початку речення; цим вигуком в народних обрядах викликали душі небіжчиків. *Гай-гай! добрий край, та лихая година з вами* (М. Номис); — *У туркені, по тім боці, Хата на помості. Гай! Гай! море грай, Реви, скелі ламай!* (Т. Шевченко).

**га́йворон** (пташа гайворона — ***гайвороня́, гайвороненя́***; збірне — ***га́йвороння***) = **гра́йворон** — перелітний птах родини воронових з блискучим чорним оперенням; грак; лиховісний птах, особливо зловісними є його зграї (цю символіку використовує Т. Шевченко у вірші «Ой чого ти почорніло, зеленеє поле»). *А із степу гайворони До його летять* (Т. Шевченко); *З піднебесся гайворон падає крилом* (А. Малишко).

**гайда́й** = **гайда́р** (зменшено-пестливе — ***гайда́рик***) — народні назви вівчаря, а також погонича волів, що, за козацьких часів, гнав їх на далекі ярмарки поза межі України. *Я ж думала, що дуб зелененький, Аж то стоїть козак молоденький. Ой, гайдарю, виведи із гаю* (П. Чубинський).

**гайдама́ка** — 1) учасник народно-визвольної боротьби XVIII — початку XIX ст. на Правобережній та Лівобережній Україні проти польсько-шляхетського та московського гніту; назва походить з турецької мови, де означає неспокійну, бунтівливу людину; у народі називали *коліями, левенцями*, у Галичині — *опри́шками. Та все гаразд, та все гаразд, усе хорошенько, Виглядають гайдамаки з-за гори частенько* (пісня); *Йде Залізняк Чорним шляхом, за ним гайдамаки* (Т. Шевченко); 2) солдат особливих частин Центральної Ради, а також загонів С. Петлюри та гетьмана П. Скоропадського (1918—1920).

**гайдама́цькі пісні́** — історичні пісні часів Гайдамаччини про втечу селян у степи, перехоплення і покарання втікачів, про вбивство Бондарівни паном Каньовським (Миколою Потоцьким), про Саву Чалого, Залізняка і здобуття ним Умані, про Швачку, Гната Голого; мотивами перегукувалися з козацькими, опришківськими та повстанськими (стали матеріалом для літературних творів: Т. Шевченко — поема «Гайдамаки», Марко Вовчок — повість «Кармелюк», І. Карпенко-Карий — трагедія «Сава Чалий», М. Старицький — роман «Побратався сокіл», О. Маковей — «Гайдамацька пісня», Ю. Мушкетик — роман «Гайдамаки», Я. Стецюк — повість «Гонта»).

**Гайдама́ччина** — народно-визвольний рух XVIII — початку XIX ст. на Правобережній та Лівобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту, а також відповідний період в українській історії.

**гайду́к** — 1) у південних слов'ян XIV—XIX ст. — вояк-піхотинець (слово пішло з угорської мови), учасник збройної боротьби проти

турецького панування; народний захисник, визволитель; 2) спочатку надвірний козак у панському дворі; згодом — взагалі слуга в багатому поміщицькому домі. *Ой ви, війти, отамани, панськії гайдуки* (пісня); *Гайдуки стирчать в лівреях* (Я. Щоголев); 3) солдат придворної охорони. *Ой, крикнув цар на свої гайдуки: Візьміть Байду добре в руки* (дума); 4) старовинний український народний танець; у сполученні: ***гайдука́ саді́ти (ударя́ти)*** — танцювати навприсядки. *Ударила б гайдука, Та боюся мужика!* (П. Чубинський); *Еней, матню в кулак прибравши І не до соли примовлявши, Садив крутенько гайдука* (І. Котляревський).

**гайду́цькі пісні́** — фольклорний пісенний епос балканських народів — сербів, хорватів, болгар, албанців, а також румунів і молдаван; оспівують героїчні подвиги ватажка та його загону, сповнені романтичного пафосу; українською мовою їх перекладали М. Старицький, І. Франко, О. Барвінський, О. Навроцький, М. Рильський, Л. Первомайський.

**гайова́ ро́жа** *див.* **ро́жа3, шипши́на.**

**гайови́к** — у дохристиянських віруваннях — злий дух гаю, його охоронець, господар; може полювати й на людину.

**га́йстер[1] = чорногу́з** — лелека білий; звичайно білий птах з чорними металевого блиску кінцями крил і червоним довгим дзьобом; коли складає крила, то здається, що увесь зад його чорний (звідси й *чорногу́з*); *див. ще* **бузько́, леле́ка.** *Чи гайстер то, чи то баклан Далеко чорніє* (Д. Мордовець); *А горобець впився, з чорногузом бився, Як ударив чорногуза, — чорногуз звалився* (пісня); *Шануй гніздо старого чорногуза. — Він стереже і клуню, і стіжки* (П. Филипович).

**га́йстер[2], га́йстра** *див.* **а́йстра.**

**гак** — металевий або дерев'яний стрижень, загнутий на одному кінці; також багор або гачок для ловіння риби; защіпка на дверях; у давні часи — знаряддя тяжкої кари, коли злочинця підвішували за ребро на залізний гак; він залишався на ньому висіти, аж поки не вмирав і кості його розсипалися; це робили на страх іншим, тому трупа ніхто не смів зняти; за легендою, турки повісили на гаку Байду, про що у відомій пісні сказано: «Ой крикнув цар на свої гайдуки: — Візьміть Байду добре в руки, На гак ребром зачепіте»; про лиху людину казали: «Ще його гак не мине», про страшну, вимучену — «Такий ходить, мовби з гака зірвався»; відоме народне присягання: «Хоч би мене й на гак тягли, нічого не скажу»; символізує трудноші, клопіт («Загнув йому доброго гака»), хитрощі, підступи («Там треба доброго гака вигнути»), сподівання («Закидає гак на велику рибу»); фразеологізми: ***да́ти га́ку, зроби́ти гак*** — пройти, проїхати зайву відстань, рухаючись кружним шляхом; ***з га́ком*** — з невеликою надбавкою; з чимось.

**га́ка** — старовинне тяглове знаряддя для вторинного обробітку землі, найпростіший культиватор.

**гаківни́ця** — довга і важка рушниця, якою були озброєні запорозькі козаки у XV—XVI ст.; *див. ще* **аркебу́з, збро́я**.

**галаї́вка** — старовинна українська весняна розвага.

**га́лас = га́мір** — безладне звучан-

ня багатьох голосів; крики; служив разом з іншими безладними звуками як магічний засіб для відганяння нечистої сили (стрілянина під час Водохрещ, биття в ворота на Святвечір, дзвоніння, вигуки й співи, пов'язані з очищенням у свята весняного та купальського циклів).

**галéра** — середньовічний весловий корабель з 25—30 лавками для гребців (по 3—5 до кожного весла); гребцями на галерах були невільники, а на турецьких галерах перев. українці, взяті в полон татарами під час нападів на Україну. *А по Тібру із-за гаю Байдак випливає чи галера. На галері Везуть твого сина З неофітами в кайданах* (Т. Шевченко).

**Галичинá** — історична територія західноукраїнських (тепер — Львівська, Івано-Франківська і частина Тернопільської областей) і польських земель (Жешувське і частина Краківського воєводств); ***галичáнин, галичáнка, галичáни*** — мешканці, уродженці Галичини.

**Галілéя** — історична область у Північній Палестині; згідно з християнськими джерелами, основний район проповідницької діяльності Ісуса Христа.

**гáлка** — 1) (зменшено-пестливі — ***гáлонька, гáлочка;*** збірні — ***гáлич, гáличчя;*** пташа галки — ***галчá, галченя́***) птах родини воронових з чорним опеоренням; у народних піснях галка уособлює дівчину, яка марне тужить за милим: «Чорна галочка, невеличечка, По дороженьці скаче, Дурна дівчина, нерозумная, За козаченьком плаче»; в іншій пісні зграї галок порівнюються з козаками: «Ой галочки-чорнопірочки Та крутую гору вкрили, Молодії та козаченьки Та жалю наробили. Ой галочки-чорнопірочки, Підніміптесь вгору! Ви, молоді козаченьки, Вернітесь додому! Ой раді ми та піднятися, — Так туман налягає, Ой раді ми та вернутися, — Та гетьман не пускає!»; з давніх-давен вважають лиховісною птахою; у «Слові о полку Ігоревім», коли Ігореві війська йшли на Дон, то попереду їх бігли чорні зграї галок («галиці стади»), віщуючи біду або смерть; в «Енеїді» І. Котляревського галич символізує біду, яку накликає нашестя величезної кількості ворожих військ: «Не хмара сонце заступила, Не вихор порохом вертить, Не галич чорна поле вкрила, не буйний вітер се шумить: Се військо йде всіма шляхами»; у фольклорі назва виступає традиційним порівнянням на означення чорного кольору («чорний, як галка»); за давніми віруваннями, ключі від вирію були спочатку у галки (за іншими повір'ями, у ворони), а вже потім у сої (за іншими повір'ями, у зозулі), тому так закликали весну: «Благослови, Боже, весну кликати, зиму проводжати, літа дожидати. Вилети, сизая галочко, винеси золоті ключі. Замкни холодну зимоньку. Відімкни тепле літечко»; з поведінкою птахів пов'язані народні погодні прикмети, — «галки зграйками літають — на дощ», «коли галич у повітрі шугає — буде хуртовина». *Ой полети, полети, да чорная галко, да на Дін риби їсти!* (М. Максимович); *Галич поле криє* (Т. Шевченко); *Летить галка через балку* (пісня); *Упаде із неба промінь, Дим пов'ється з димарів, На току підніме гомін Зграя галок і граків* (Я. Щоголев); *Не що* [ніщо] *вище й не літає, Сивий сокол з галонь-*

*ками* (П. Чубинський); *Ой літає чорна галочка по полю, А черкає крилечками по йому* (пісня); *Летять галочки у три рядочки, А зозуля попереду* (І. Нечуй-Левицький); 2) старовинна народна хороводна весняна гра; 3) тільки **га́лонька = га́лочка** — традиційне пестливе звертання до дівчини, жінки, коханої; взагалі символ жінки, дружини. *Дівчата так і присіпались: — Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!* (Марко Вовчок); — *Мотрусю! — підкравшись до неї, тихо обізвався Василь. — Чого се ти, моя галочко?* (Панас Мирний); *Летітоньки гадає* [соколонько] *в темнії лісоньки межи гарні галоньки: там йому галонька мила гніздечко вила, увила, перевівала, вінком пообкладала* (П. Чубинський).

**галу́нка** *див.* **кра́шанка.**

**галушки́** (*одн.* ***галу́шка***, зменшено-пестливе — ***галу́шечки***) — традиційна українська страва у вигляді різаних або рваних шматочків прісного тіста, зварених на воді або на молоці. *Я горщок води нагрію, вкину галушок* (Я. Щоголев); *Летить, як галушка* (приказка); *Іди, доню, вечеряти, бо галушечки скипіли* (Б. Грінченко).

**га́ля** — 1) полонина. *Кину свої жалі на зелені галі, пущу бором свою тугу, чи не знайде другу* (Леся Українка); 2) народна весняна гра, пов'язана з водінням *гаївок* (*див.*).

**галяба́рда = алеба́рда** — рід списа на довгім держаку з гострокінечною секирою й гаком.

**галя́вина = галя́ва = галя́вна** (зменшено-пестливі — ***галя́вка, галя́винка, галя́виночка***) — поляна, звичайно на узліссі або серед лісу; прогалина в хлібах, очереті і т.ін. *На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється* (М. Коцюбинський).

**га́ляс** — чорнильні горішки, які вживали в козацькій Україні для виготовлення чорнила.

**гамазе́й = гамазе́я = магазе́й** — будівля для зберігання зерна, борошна, речей і т.ін. *Рушниць, кашкетів, оружин Наклали повні гамазеї* (І. Котляревський).

**гама́н** — 1) (зменшені — ***гамане́ць, гама́нчик***) шкіряна сумочка для грошей. *Загубила чотири гроші з гаманом* (М. Номис); 2) торбинка для тютюну, люльки та інших дрібних речей; кисет. *«Ти курець? — Курець, ясновельможний пане. — А є люлька й гаманець?»* (казка).

**га́мір** *див.* **га́лас.**

**Га́нни (А́нни) день = Свято́ї Га́нни (А́нни) день** — 1) за церковним календарем, день 9/22 грудня, Зачаття Праведною Анною Пресвятої Богородиці; Ганна (Анна) — мати Пресвятої Діви Марії; у народному побуті день називають ще *Га́нна (А́нна) Зи́мня*; у цей день остаточно встановлюється зима; це найкоротший день у році — день зимового сонцестояння; за цим днем угадували погоду, — «яка Ганна до ніченьки, така зима до весноньки», «яка Ганна до полудня, така зима до грудня», «якщо на Ганну зимню великий іній на деревах — до врожаю»; з цим днем здавна пов'язано ряд прикмет: з цього дня вовки починають тічкуватися, тому треба стерегти кошари, бо вовки стають дуже небезпечними; з цього дня добре розпочинати подорож; «На Ганки сідай в санки», — казали в Га-

личині, 2) **Га́нна** (від давньоєвр. імені Channa, що походить від channan — «він був милостивий, виявляв ласку»; пестливі — ***Ганну́ся, Ганну́ля, Га́нка, Га́ня, Га́ндзя***) — українізоване християнське жіноче ім'я; у народі часом символізує невправність, тому кажуть: «Видко, що Ганна млинці пекла, бо й ворота в тісті», безнадію (звідси — «казала Ганна, що надія марна»), жіночу красу (звідси «враженна Ганна то в'яне, то гарна»), ледачкуватість (звідси — «пішла Гандзя в поле жати та й забула серпа взяти»); ім'я виступає також об'єктом кепкування, — «наша Гандзя письмо розуміє, а читати не вміє», «рада б Ганна за пана, та пан не бере», «от маєш, Гандзю, книш, тобі грають, а ти спиш». *Ой сяду я під хатою, На улицю гляну, Як то тії дівчаточка Без своєї Ганни, Без моєї Ганнусеньки У хрещика грають* (Т. Шевченко); *Чи є в світі молодиця, Як та Гандзя білолиця* (Д. Бонковський); *Ластівки літають, бо літається, І Ганнуся любить, бо пора...* (М. Рильський); *Коли б мені зранку Горілочки шклянку, Тютюну на люльку, Дівчину Ганнульку* (пісня); *— Де ми будем ночувати? — У дівчини Ганки. — Що будемо вечеряти? — Індичії лапки* (пісня).

**гарба́** (зменшене — ***гарбі́чка***) — високий віз на двох або чотирьох колесах, призначений для перевезення снопів, соломи, сіна. *Не скрипіли з поля важкі гарби з золотими снопами* (О. Гончар); здавна необхідне знаряддя селянського господарства; в гарбу запрягали звичайно волів; щодо жінки символізує незграбність, огрядність, неповороткість.

**гарбу́з** (зменшено-пестливі — ***гарбу́зик, гарбузе́ць***; збільшені — ***гарбузя́ка, гарбузи́ще***) — городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами, а також плід цієї рослини; народний символ відмови у весільному обряді сватання: дівчина, відмовляючи парубкові, за якого її сватають, підносить йому гарбуза (звідси гарбуз став і легкою лайкою — «гарбуз твоїй матері», «гарбуз батькові твоєму печений!», «гарбуз мамі, а татові диня!»); тому народ застерігає: «Глядіть, щоб вам гарбуза не піднесли!», «Коли б вам гарбуз не покотився!» або й бажають: «Бодай вам гарбуз стелився!»; символіка рослини, можливо, якимось чином пов'язана з її властивостями; вживання гарбузових страв заспокійливо діє на організм, стримує статевий потяг; можна думати, юнак, якому судився гарбуз, вимушений був пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав; це було не стільки образливо, скільки тактовно й мудро; разом з тим у давніх піснях виступає символом господаря, голови роду і самого роду як такого: «Хто любить гарбуз, гарбуз, А я люблю дині, А хто любить господаря, А я господиню»; «Котиться гарбуз по городу, Питається свого роду: — Ой чи живі, чи здорові Всі родичі гарбузові?». *По невеличких тичинках вився горох, квасоля, а гарбузи, розпустивши широке листя, наче шнуром, кругом обводили невеличкі грядочки* (Панас Мирний); *Червоновидий, як гарбузик* (Грицько Григоренко); *Вид — як волоський гарбузяка* (Ганна Барвінок); фразеологізми: ***да́ти (піднéсти) гарбуза́*** — відмовити тому, хто сватається; ***дістáти (покуштувá-***

***ти, з'їсти) [печéного] гарбузá*** — одержати відмову під час сватання. *Сватало її багато парубків, так вона всім гарбузів давала* (казка); *Стецько, діставши гарбуза від Уляни Шкуратової, пішов із Слобожанщини аж до Львівської землі* (Остап Вишня); прикметник: ***гарбузóвий*** — у сполученнях: ***рóдичі гарбузóві, діти гарбузóві*** — вказує на некровних (несправжніх) родичів, дітей. *Діти мої гарбузові, чи ви хворі, чи здорові!*

**гармáн** — тік, де молотять хліб котком або возячи по снопах воза з вантажем; також снопи, розкладені на току для такої молотьби. *Наслали... гарман, погарманили трохи, а то оставили на завтра* (з народних вуст); у сполученні: ***ходúти в гармáні*** — про коней — молотити запряженими в коток чи воза.

**гармáта** *див.* **збрóя.**

**гáспид = áспид** — чорт, диявол, дідько, біс; уживаються також як лайливі слова, кажуть: «Ти якого гаспида індичишся!» або, лаючись, звертаються чи вигукують: «Гаспидський сину!». — *Ти, шайтан турецький... самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень* (О. Гончар); *Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий! Що ти зробив з козаками* (Т. Шевченко); фразеологізми: ***гáспид їх знáє*** — хто його знає; ***де в гáспида*** — де саме; ***до гáспида*** — дуже багато; ***[на] якóго гáспида*** — чому, навіщо; прикметник: ***гáспидський*** у сполученнях, що вживаються як лайка: ***гáспидський сúн, гáспидська душá.***

**гáтка** (зменшене — ***гáточка***) — маленька гребля; символ перешкоди: «Я до гаточки, — гаточка загачена, я до дівчини, — дівчина заручена».

**гáчі** — найдавніша загальнослов'янська назва чоловічих штанів.

**гачóк** — невеликий гак, крюк; символ привабі, коли кажуть: «На голий гачок не йде щупачок», «Я на такий гачок не піду».

**гвіздóк = цвях** — загострений металевий (рідше дерев'яний) стрижень для кріплення (звичайно з шапинкою на тупому кінці); символ страстей Господніх, оскільки, розпинаючи Христа, забивали в руки і ноги цвяхи; про кількість цвяхів для розп'яття були різні думки — три чи чотири; у деяких народних оповіданнях фігурує два (їх замовляли цигановi), чотири (циган стільки саме зробив, а хотів ще й п'ятого); за це Христос прокляв його, тому цигани відтоді й кочують по світу; за іншим оповіданням, цвяхи (чотири) було замовлено ковалеві, а він вкинув одного у воду чи сховав під язик; за це ковальська справа є благословенною; приповідка: «Цвяхи красти, то не гріх».

**геéна вóгненна (óгненна)** *див.* **пéкло.**

**гей = гой = гóя** — уживається як традиційний народнопісенний вигук. *Гей, коню, гей, не одставай! Гей, коню, коню, поспішай!* (А. Метлинський і М. Костомаров); *Гей, на горі та й женці жнуть* (пісня); *Чи це ж тая криниченька, що голуб купався. Гей, гей, гей, гей, гей, що голуб купався?* (пісня); *Гоя, гоя, гоя! Нові покої! Нумо лиш квітчати, Гостей сподіватись* (Т. Шевченко).

**Генерáльна військóва рáда** *див.* **Рáда3.**

**Генера́льна старши́на** *див.* **старши́на**2.

**Генера́льний пи́сар** *див.* **пи́сар**2.

**Генера́льний скарб** *див.* **Військо́ва скарбни́ця.**

**Генера́льний суд** *див.* **суд**4.

**Гео́ргія Побідоно́сця день = Свято́го Ю́рія (Ю́рія Страстоте́рпця, Змієбо́рця) день** — за церковним календарем, день 23 квітня/6 травня, коли 303 р., за переказом, родовитому військовику Георгію римляни відрубали голову за підтримку ним християн, і церква зарахувала його до лику святих; 1036 р. князь Ярослав Мудрий (який прибрав християнське ім'я Георгій) після одержання перемоги над печенігами звелів відзначати день Святого Георгія (Юрія) ще й 26 листопада /9 грудня (на відміну від *Весняного, Голодного,* але *Теплого* Святого Юрія цей день дістав назву *Холодного, Осіннього Юрія*); вважався покровителем руських князів, зображувався на коні зі списом, яким поборює змія (звідси *Змієбо́рець*; змій, дракон у християнській символіці — це переможене поганство, на руїнах якого відродилася християнська церква); за стародавнім народним віруванням, у день *Весняного Юрія* «весна сходить на землю»; за переказом, роса в цей день має цілющу силу, тому її збирали до схід сонця і вживали від різних хвороб, промивали очі, змочували голову, — «щоб не боліла», а дівчата вмивалися росою, — «на красу»; з весняним днем пов'язані народні прикмети, — «якщо ворона може сховатися у цей день у житі — можна чекати врожаю», «на Юрія починає співати соловейко і співає доти, доки ячмінь починає колоситися», «якщо зозуля почала співати на Юрія, а дерева ще не розвинулися, випаде тяжкий рік для народу: будуть хворіти люди та худоба», перші квіти, «первоцвіт», який називали ще «ряст», кидали під ноги та топтали зі словами «топчу, топчу ряст; дай Боже потоптати і того року діждати», тобто дожити до наступного року; про безнадійно хвору людину кажуть: «Та вже йому рясту не топтати»; з *Весняного Юрія* починають водити хороводи, співати веснянок, тому кажуть: «З Юрія хороводи, з Дмитрія вечорниці»; у народі вірили, що Георгій (Юрій) вміє розмовляти з тваринами і що кожна розірвана вовком або задавлена ведмедем худобина — то його жертва лісовим мешканцям; існувало повір'я-приказка «що у вовка у зубах, то Юрій дав», тому в народі це свято називали ще *Во́вчим*; Георгій (Юрій) визнавався і охоронцем свійських тварин, покровителем пастухів, роль якого у прадавні часи належала *Ве́лесу* (*Во́лосу — див.*); найголовніша господарська дія, яка в цей день відбувалася, — це вигін худоби на Юрієву росу, щоб очистити свійських тварин від усього злого; з часом вираз «вигонити худобу на Юрієву росу» переосмислено в дію «відкривати сезон весняно-літнього випасу свійських тварин»; існувало повір'я, що в цей день на зорі відьми виходили в поле, розстеляли полотно на траві, щоб воно ввібрало росу, а потім накидали його на роги тварин, від чого корови ставали худими й не давали молока; корів виганяли на Юрієву росу, вірячи, що тоді відьми не матимуть сили над тваринами; *див. ще* **Юрія день.**

**герб** — відмітний символічний знак держави, міста, дворянського (шляхетського) роду або окремої особи, зображений на прапорах, монетах, печатках, документах тощо; у знатних родах як знак власності разом з останньою передавався спадково; виступає також ознакою державності; державним гербом незалежної Української держави (УНР) та нової України став *тризу́б* (*див.*); про його історію вірш поета Всеволода Ткаченка:

Тризуб (як сокола, що йде в піке)
Облюбував собі на ловах Рюрик.
І віщий князь Олег на вежах бурих
Лишив його зображення стрімке.
На печенігів, половців у шкурах
Цей герб наводив жах —
було й таке! —
І дерево життя змогло гінке
Не вимерзти в холодних кучугурах.
Сам Олександр [Македонський]
здіймав тризуб увись,
Як з півночі посунули колись
Навали шведів і тевтонів сила,
А для наук йому розправив крила
Засновник Академії — Могила.

*Блищали мідяні позолотисті герби на ридвані* (П. Куліш); *Вилиті з паленого сахару два герби, дворянський і земський, красувалися зверху* (Панас Мирний).

**герда́н** — вовняна стьожка або ажурний комірець з бісеру, якими в Галичині, на Буковині та Закарпатті жінки прикрашають шию, а чоловіки — капелюхи.

**герць = ге́рець** — 1) двобій окремих лицарів перед головною битвою, в якому виявлялося військове мистецтво і вміння триматися на коні; герці були улюбленим військовим спортом українських козаків; *див. ще* **двобі́й**. *Тоді будеш, вражий ляше, вдачею хвалиться, Коли спробуєш зі мною та й на герці биться* (дума); *Завзятий, як перець, поки не вийде на герець* (М. Номис); 2) образно — взагалі бій, боротьба між противниками; поєдинок. *Все так же сяє сонце над землею, як і тоді, коли ми йшли на герць* (В. Сосюра).

**ге́тьман** — 1) в Україні XVI ст. — найвищий виборний старшина козацького війська Запорозької Січі. *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* (приказка); 2) із XVII ст. до 1764 р. — начальник козацького війська та верховний правитель України. *Від Богдана до Івана не було гетьмана* (приказка); *Без гетьмана військо гине* (М. Номис); *Ой раді б ми та й вернутися, — гетьман не пускає. Не так гетьман, не так гетьман, як гетьманська мати, Хоче нами козаками турка воювати* (пісня); *Не вернуться запорожці, Не встануть гетьмани, Не покриють Україну Червоні жупани* (Т. Шевченко); 3) *див.* **наказни́й ге́тьман**.

**Гетьма́нщина = Гетьмана́т** — 1) тільки **Гетьма́нщина** — напівофіційна назва території Лівобережної України, якою управляв гетьман (1667—1764). *Стоїть одним-одна хатина... З хатини видно Україну, і всю Гетьманщину* (Т. Шевченко); *Іде з Січі запорожець В рідну Гетьманщину* (Я. Щоголев); 2) (з малої літери) = **гетьма́нство** — форма державного правління на чолі з гетьманом і час, коли в Україні була влада гетьманів. *Ой тоді вже ви нас побачите ой у сій хатині, як вернеться гетьманщина в нашій Україні* (Б. Грінченко).

**ги́кавка** — спазматичні швидкі й несподівані стискання діафрагми, що викликають характерні повто-

рювані звуки; з нею пов'язана прикмета, — «якщо хто легенько гикає, про нього хтось згадує, якщо хто сильно гикає, то його хтось осуджує, ганить»; звідси побажання: «Хай йому легенько гикнеться!».

**ги́лка = гила́** — давня народна гра в м'яч, також з дерев'яною кулею (*свинкою — див.*), яку б'ють палицями; так само зветься гранична риса в цій грі й палиця, якою б'ють кулю (свинку). — *Що було набігаєшся, нагуляєшся з хлопцями по тих горах, долинах в гилки, в довгої лози* (І. Нечуй-Левицький); *Той читав урок, той реготався, той кричав: «Давай у гили грати!»* (Панас Мирний).

**ги́цель** — людина, що виловлює бездомних собак; уживається також як лайливе слово. *Лихо мамі твоїй, гицелю* (С. Руданський).

**ги́чка = гич** — стебло та листя перев. коренеплодів та бульбоплодів; бадилля, ботвина; символізує волосся, тому кажуть: «Обскуб йому гичку!» або «Ухопив його за гичку»; оскільки зрізане бадилля швидко в'яне, то символізує жіноче нездоров'я («як гичка», «переделася на гичку»).

**гі́лка = ві́тка = ві́та** (*мн. віти*) — 1) відгалуження дерева, куща або трав'янистої рослини; якщо дерево в народній поезії постає як родина, то гілка — це дитина в цій родині: «Ломиш калиноньку, ломи її вітки, Любиш удівоньку, люби її дітки» або інший її член: «Калинова вітка, як рідная тітка»; гілки також символізують руки: «Ой на річці, на Дунаю, Там липонька потопає, Та поверх гілочка випливає, Вона дубочка прикликає: — Та подай, дубочку, хоч гілочку! — Та нехай тобі кленок дає!»; у Г. Сковороди: «Буйні вітри повівають, Руки явору ламають»; зелена вітка — символ здоров'я, краси, свіжості («Хороша, як вітка»); 2) оли́вна гі́лка — гілка оливкового дерева як символ миру, згоди, злагоди.

**гі́льце** (зменшено-пестливе — ***гі́лечко***) = **гильце́ = вильце́** (зменшено-пестливе — ***ві́лечко***) **= вільце́** (зменшено-пестливе — ***ві́лечко***) — 1) **весі́льне гільце́ (вильце́, вільце́)** обрядове дерево українського весілля: гілку (звідси *гільце́, деревце́*) сосни (взимку) або іншого дерева (влітку) втикають у хліб або весільний коровай, і кожну гілочку прикрашають квітами, колоссям, калиновими ягодами, хмелем, кольоровими (золотими, срібними та ін.) стрічками та папірцями; до гілля приліплюють також невеликі запалені воскові свічки; гільце як сонячна жертва і хліб-коровай означають єдність двох родів; біля весільного гільця дружки сплітали вінок для молодої, співаючи: «Благослови, мати, віночок сплітати, вінок для царівни нашої оселі, для сестри, для внучки праматері Лелі»; вислів ***роби́ти (ви́ти) гільце́*** означає «звивати весільне гільце (гильце, вильце, вільце)» — звідси останні два слова; гільце символізує молоду, а процес його виття пов'язувався з виттям кубла (гнізда) для молодої пари, отже наведений вислів має й переносне значення — «виходити заміж». *Настина світлиця убрана по-весільному... На столі гільце, короваї, шишки, яблука й горіхи в тарілках* (І. Нечуй-Левицький); *Кожній хочеться, щоб її дружки... весільних пісень проспівали, ...щоб їй вильце звили* (Грицько Григоренко); *Гіль-*

*це-деревце з ялини, Із червоної калини, Із хрещатого барвінку, Із запашного васильку* (весільна пісня); *Нехай дівочки не прядуть, Нехай Марусі вільце в'ють* (весільна пісня); 2) убране квітами й стрічками деревце, навколо якого під час святкування Купала співають купальських пісень; його ще називають *Купáйлочком* або *Купáлицею*; *див. ще* **Марéна**1, **Купáйла**2.

**гімн** — урочистий музичний твір на слова символічно-програмного змісту; вживається здебільшого як символ держави (поряд з іншими атрибутами — гербом, прапором тощо); породжений культовими піснями (наприклад, в Елладі співали на честь Аполлона (пеан), Діоніса (дифірамб), у добу Середньовіччя знаний як хорал); у світському використанні став пов'язуватися з урочистими подіями загальнонаціонального значення, з офіційними церемоніями, демонстраціями і т.ін.; державний гімн України — «Ще не вмерла Україна», офіційно прийнятий після проголошення незалежності України (1991), слова написав П. Чубинський (1862), а музику — спочатку М. Лисенко, потім М. Вербицький; у XIX—XX ст. у ролі національних гімнів використовувалися інші пісні — «Заповіт» Т. Шевченка, «Не пора» (сл. І. Франка, муз. Д. Січинського), «Вічний революцьонер» (сл. І. Франка, муз. М. Лисенка), а також молитва Г. Кониського «Боже великий єдиний»; поряд із терміном *гімн* (з грецьк. — «похвальна пісня») вживається й українське слово *слáвень.*

**гíрниця** *див.* **гóрниця**.

**гість** (зменшено-пестливі — *гóстенько, гóстонько, гóстик, гóстечко; ж. гóстя, гíстя*) — 1) той, хто приходить, приїздить відвідати кого-небудь удома, особи, запрошені на весілля, вечірку тощо; за давніми слов'янськими віруваннями, кожен, хто приходить у хату, стає під охорону родинного бога, а тому забороняється таких людей кривдити, бо скривдити гостя — це скривдити родинного бога (тому й кажуть: «Гість у хату — Бог у хату»); старовинних звичаїв про гостя свято дотримують і тепер: коли гість приходить до когось хоч би з простою справою, мусить вступити в хату бодай на хвилину; коли гість у хаті, не годиться господареві лежати; садовлять гостя зазвичай на найкращому місці (раніше — на покуті); лаву витирають від пилу, і гість на неї сідає, — щоб сідали в хаті старости, якщо в сім'ї є дочка на виданні; коли гість заходить у хату при їді, його запрошують до столу, кажучи: «Просимо до столу! (до обіду! до вечері!)», на що гість відповідає: «Їжте (обідайте, вечеряйте) здорові!»; гостя гостять, чим хата багата; прошених гостей частують багатшими стравами; до гостя звертаються ласкавою мовою; гості мають їсти без поспіху, чекаючи припрошення господарів; у святковій гостині дітей за стіл не саджають, господарі також не сідають, а обслуговують гостей; кожного гостя, коли він попрощався, проводжають у двір, а то й за ворота; П. Куліш про гостя пише: «Попереду нагодуй чоловіка, а тоді вже й розпитуй його»; ще зі Старого Заповіту йде звичай: хто в небезпеці сховається в храмі й візьметься за престол, той стає Божим гостем і перебуває під Божим захистом. *Гість лави не засидить, ліжка не залежить*

(М. Номис); *Веселий гість — дому радість* (приказка); *Який гість, така йому й честь* (М. Номис); *Не личить молодому розпитувати старого, а господареві — гостя* (приповідка); *Як я ся гаразд мав, кожний мене добре знав, а як став убогий, не приходять гості на мої пороги* (М. Номис); *Ой прийде твій миленький, — буде в тебе гість* (А. Метлинський); фразеологізми: ***незва́ний (непро́ханий, непро́шений) гість*** — той, хто з'явився в домі несподівано, без запрошення або попередження. *Незваному гостю місце за дверима* (М. Номис); *Непроханий гість гірше татарина* (М. Номис); *Непрошені гості їдять кості* (приказка); ***у го́сті йти*** (***прихо́дити, ї́хати, ході́ти*** і т. ін.) — прибувати до кого-небудь, кудись як гість, на гостину. *На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свиту, засунув за пазуху паляницю, взяв у руки ціпок і пішов з своєю жінкою до Довбишів у гості* (І. Нечуй-Левицький); *В гості ходить — треба і до себе водить* (приказка); ***у гостя́х бу́ти (бува́ти)*** — перебувати у когось, десь на правах гостя. *Добре в гостях бувати, але клопіт гостей приймати* (приповідка); 2) у давнину — чужоземний купець (звідки й стара назва *гость* від лат. hostis, а також назва битих доріг, якими їздили купці, — *гости́нець*); будинки, де зупинялися купці, здавна звуться *гости́ницями*, а кімната, де їх приймали, — *гости́нною* (*див. ще* **гости́нець**1); у старій Україні — будь-який купець з іншого міста, що здійснював торгівлю з закордоном та іншими містами України. *Полинули до Галича з усіх усюд гості-купці* (А. Хижняк).

**глаго́лиця** *див.* **Кири́ло**1.

**гладіо́луси** *див.* **коса́рики.**

**гладка́ доро́га** *див.* **доро́га**2.

**гладь** — вид старовинної народної вишивки, в якій стібки щільно прилягають один до одного, суцільно покриваючи узор.

**гле́чик = глек** — 1) (зменшено-пестливе — ***гле́чичок***) — висока, кругла, перев. глиняна посудина, злегка розширена в нижній частині; у народі вважають, що глечики (як і взагалі глиняний, фарфоровий, скляний та інший ламкий посуд) б'ються на щастя, на удачу (про це, наприклад, пише Б. Харчук у своїй «Волині»), хоч фраза *розбити глек* переосмислилася і на прямо протилежне значення — «посваритися» (звідси вислів «глечик пополам — ні тобі, ні нам»); у народі символізував стрункість, зокрема на Київщині для новонароджених дівчат гріли воду у високих глечиках, щоб стан тоненький був; у деяких місцевостях глечик називають *гладу́щиком*; посудина призначена зазвичай для молочних продуктів, води, квасу тощо, тому дисонансом звучить народна сентенція: «На віку доводиться варити і в глеку», тобто всього на віку може трапитися. *Є в глеку молоко, та голова не влазить* (приказка); *Бодай і вмирати, а в свій глек зазирати* (приказка); *Жартуй, гладущик, поки ухо урветься* (приповідка); *Пішов глечик по воду та й голову там положив* (М. Номис); *Він до Гайденка вже щось не став їздити, — мабуть, глека розбили* (Б. Грінченко); 2) старовинна народна гра; 3) **гле́чики полоска́ти** (жіноча обрядодія) — угощатися в складчину в понеділок після заговіння на Петрів піст.

**глибо́ка вода́** *див.* **вода́**8.

**гли́на** (зменшене — ***гли́нка***) — рід білястої чи червонястої м'якої землі, що не пропускає води і служить для виготовлення посуду, цегли і т. ін.; у побуті народу глина, як і крейда чи вапно, використовувалася для опорядження житла й господарських будівель, нею мазали долівку, призьбу, черінь і горішню частину печі; оскільки глина не має власної форми, а набирає її залежно від того чи того впливу на неї, то виступає символом слабохарактерності; ідол на глиняних ногах — біблійний символ нетривалості; за народними віруваннями, Бог сотворив людину саме з глини («Всі є з однієї глини»); символізує могилу та смерть («пішов глину їсти» означає «помер», «Бог за глину, а він за калину», — кепкують зі старого чоловіка, в якого померла дружина, а він сватається до молодої); глина в народі асоціюється з биттям («Ой за городом руда глина, — За що тебе, Калино, мати била?»; проклинають: «А щоб тебе (його) побила руда глина, та, що з кручі пада!»); про нібито кращі минулі часи жартують: «Хіба тепер глина? Раніше була глина, так глина». *Гончаря глина годує* (І. Франко).

**глід** — колюча кущова рослина, яку вирощують як декоративну або для живоплоту; також плоди цієї рослини; має численні різновиди; росте в лісах та на узліссях у лісових і лісостепових районах України; цвіте у травні-червні; використовується у народній медицині; здавна рослина вважається еліксиром бадьорого духу та здоров'я; додає розуму й обачливості; заради міцного кохання радили пити чай із квіток глоду; відьми, ворожбити, знахарі знали нібито секрети напоїв з глоду й приховували їх; напої вживали на свята Нового року, Коляди, Калити, Колодія та ін.; рослина має охоронну силу — з глоду виготовляли амулети (найчастіше хрестики); глід нібито не давав покійникові стати упирем; вірили, що палицею з глоду можна прогнати диявола, а вбити — ножем з деревини рослини. *І ласощі все тільки їли, Сластьони, коржики, стовпці, Часник, рогіз, паслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниці* (І. Котляревський); *В ряснім намисті червоніє глід* (О. Ющенко).

**глузува́ння = глум** — злісні жарти, дотепи; висміювання перев. фізичних вад людини з метою її принизити, образити; звичай глузування існував у військах князівської Русі з метою принизити та спровокувати противника; ***глу́зи*** — насміхи; фразеологізм: ***взя́ти (підня́ти) на глу́зи (на глум)*** — почати злісно сміятися, кепкувати з когось. *На обличчі в мене сором од докору, глузування* (П. Куліш). *Старе скаже на глум, а ти бери на ум* (М. Номис).

**гніздюки́ = си́дні** — запорозькі козаки, що осіли на одному місці й мали власне господарство; пізніше вони звалися *пала́нковими козака́ми.*

**гові́ти** — постити і відвідувати церковні служби, готуючись до сповіді та причастя, а також сповідатися та причащатися; ***гові́ння*** — дія за значенням ***гові́ти,*** а також піст. *Коли ви будете говіть? — Тоді, як хліба не стане* (М. Номис); [С о т н и к:] *А повінчаємось в неділю;* [Н а с т у с я:] *Авжеж! Так ми ще не говіли; Як одговіємось — тойді* (Т. Шевченко); *З дурного говіння не буде спасіння* (М. Номис).

**го́голь** — рід дикої качки; вісник весни; звертаючись до гоголя у

весняних обрядодіях, співали: «Ой, вилинь, вилинь, гоголю, Винеси літо з собою, Літо-літечко, зеленеє житечко, Хрещатий барвіночок, Запашний васильочок».

**годи́на** — 1) тепла, суха, сонячна *пого́да (див.)*; протилежне н е г о д а; час, особливо цінний для хлібороба («Відстанеш годиною — не здоженеш родиною», «Година платить, година тратить»; 2) певний період часу, певна пора, певний момент; уживається зазвичай з означеннями, наприклад: ***до́бра годи́на*** («І за доброї години ожидай лихої днини»; благословляють: «Господи, благослови! У добрий час!»); ***чо́рна (лиха́) годи́на*** (*відкладай на чорну годину*, тобто «на важкі дні, часи»); у Т. Шевченка «Думи мої, думи мої, Ви мої єдині, Не кидайте ви мене у лихій годині»; добра година приписувалася Богові, а чорна (лиха) — чортові (звідси одна з назв чорта — ***лиха́ годи́на***; проклинають: «Побила б тебе лиха година!»); ***сме́ртна годи́на*** — смерть, кончина; 3) **Су́дна (Су́дня) годи́на** *див.* **Су́дний день.**

**го́ж[ий]** — 1) у народній поезії — гарний на вроду, вродливий (про людину). *Ой, не жаль би мені воза, мені воза, Коли б дівка була гожа, була гожа!* (пісня); *Ой, мій сину гожий, женися, небоже!* (М. Номис); *Як тополя, така гожа* (П. Чубинський); 2) потрібний, придатний. *На тобі, небоже, що мені не гоже* (М. Номис); *Пригожому все гоже* (приказка).

**гой = го́я** *див.* **гей.**

**го́йдалка = го́йданка** — 1) споруда, на якій гойдаються для розваги діти й молодь; гойдання на гойдалках — стародавня улюблена розвага молоді на Великодні свята, а також подекуди на Петра і Павла; звичай гойдатися на гойдалці сягає язичницьких часів і, на думку дослідників, походить зі сходу, а до слов'янських народів міг прийти з Туреччини, бо саме в південних слов'ян, що перебували під турецьким впливом, гойдалка — найулюбленіша весняна розвага молоді; гойдання було спочатку своєрідним магічним актом; 2) тільки **го́йданка** — різновид *смі́шки* (*див.*) з кукурудзяного борошна.

**Голго́фа** — гора в околицях Єрусалима, на якій у давнину карали на смерть і де, за християнським віровченням, було розіп'ято Ісуса Христа; узагальнено — місце страти взагалі; символ найвищої самопожертви. тому шлях на муки й страждання задля якоїсь ідеї називають «шляхом на Голгофу». *Сина Божія во плоті На тій Голгофі розп'яла* [Іудея] *Межи злодіями* (Т. Шевченко).

**го́лення** — давній обряд першого бриття вусів і бороди у юнаків (описано у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський»).

**го́лка** — прилад для шиття; через своє гостре вістря служила охоронним засобом проти нечистої сили (наприклад, втикали в свиту молодого, коли заводили його в хату); на голках ворожили; голка символізує провідництво («Куди голка, туди й нитка»), гостре неприємне слово (звідси вираз ***го́лки заганя́ти***, тобто говорити неприємні речі); голка без нитки зветься *го́ла го́лка,* а в народній загадці виступає як «кінь без хвоста». *Місячно, хоч голки збирай* (М. Номис); *Яка голка, така й нитка* (І. Франко); *Важко знайти голку в стіжку сіна* (приказка).

**голо́блі** — дві жердини, прикріплені кінцями до передньої частини воза, саней тощо, в які запрягають коня; символізують самого коня, а також спільне лихо, коли кажуть: «У голоблях так тягне чорний, як і білий»; вагітній у деяких місцях радили переступити через голоблю, тоді будуть легкими пологи. *Гнись, не гнись, а в голоблі становись* (прислів'я); *Не по коню, та по голоблях* (М. Номис); фразеологізм: ***поверта́ти голо́блі*** — повертатися з півшляху назад або, передумавши, звертатися з чим-небудь до когось іншого. [К р и ц ь к и й:] *Може, краще мені повернути голоблі куди в інший бік* (Леся Українка).

**голова́** (зменшено-пестливі — ***голо́вка, голі́вка, голо́вонька, голі́вонька, голо́вочка, голі́вочка***; збільшене — ***голови́ще***) — 1) частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи; людська голова уособлює саму людину («О, то голова!», «То світла голова» — кажуть про розумну й мудру людину, а нерозумну називають *капу́стя́ною (ку́рячою) голово́ю*); не випадково переосмислюється наявність/відсутність голови (*мати голову на плечах (на в'язах)* — бути розумним; *не мати голови* — не мати розуму; *втрачати (губити) голову* — втрачати владу над собою, здатність обдумано діяти); про важливість цього органа свідчить приказка: «Аби голова на карку була, а про решту байдуже!»; символізує розум («До булави треба голови»: «Що голова, то розум»), провідництво («Без голови військо гине», «Куди голова, туди й хвіст»); голова втілює душевний стан людини (звідси вирази: *вішати голову, голову сушити, голову схиляти*; про людину в глибокій розпуці кажуть: «Головою до стіни б'є (об стінку б'ється)»); як символ суму виступає сполука *клонити голову*, пор. у пісні: «Козака несуть, кінь головку клонить, А дівчина за козаком білі ручки ломить»; символом безжурного стану і тверезого розуму виступає сполука *здорова голова,* а ідеалом краси — *кругла голова*; кажуть: «Головка, як маківка, а розуму дасть Біг»; здавна існував звичай «правити голову» новонародженому (тобто надавати їй круглішої форми); це робила бабаповитуха. *Вітер свище в голові* (М. Номис); *Де нема голови, там ладу не жди* (прислів'я); *Куди голова задумала, туди й ноги несуть* (М. Номис); *Кулачище під бочище, нагаїще в головище* (П. Чубинський); у сполученні: **го́лову посипа́ти по́пелом** — біблійний вираз на означення «виражати відчай, скорботу і розпач» з приводу нещастя, важкої втрати; 2) **голова́ святоя́нська** — народне повір'я, за яким на Івана Купала шукають два колоски жита, що зрослися, корінь яких нібито має бути з чистого срібла, схожий на людську голову (звідси назва кореня й повір'я); 3) **накрива́ння голови́** — старовинний обрядовий акт, що символізував посвяту духам чи божеству; можливо, покривання голови молодої мало таке саме значення; пізніше став засобом від наврочення та злих чар; 4) **клоні́ння голови́** (*див.*).

**голова́тий ба́тько** *див.* **ба́тько**3.

**Головосі́ка = Головосі́ки = Іва́на Предте́чі = Іва́н Пісни́й** — християнське календарне свято всічення голови Пророка Івана Предтечі (Хрестителя), що припадає на 29 серпня/11 вересня; за народ-

ним звичаєм, у цей день не беруть у руки ножа, сокири, хліб ламають руками; не варять борщу; нічого не можна різати, що нагадує голову (наприклад, капусту); з цим днем пов'язані вислови: «Іван Пісний настав, літо красне забрав», «Якщо на Івана Купала збирають переважно трави, то на Івана Пісного — коріння».

**Голо́дна кутя́** — третя кутя після різдвяної та новорічної, що припадає на вечір перед Богоявленням (Водохрещами), або на другий Святвечір (5/18 січня), коли цілий день постять, а на вечерю подають тільки пісні страви: смажену рибу, вареники з капустою, гречані млинці на олії, кутю та узвар; після вечері діти «проганяють кутю», говорячи: «Тікай, кутя, із покуття, А узвар — іди на базар, Паляниці, лишайтеся на полиці»; коли «кутю проганяли», батько присмалював дітям чуби, — «щоб вовка не боялися» (можливо, звідси відома приповідка «не бачив ти ще смаленого вовка»); виносили пізно ввечері «дідуха» в сад і спалювали його, ніби розправляючись із зимою; попіл дівчата висипали на город,— «щоб огірки родили»; на Голодну кутю, яку в Галичині та деяких інших місцях називають *Щёдрий ве́чір*, а в Карпатській Україні — *Ба́бин ве́чір*, виконують ті самі обряди, що й на Багату, але вже не так урочисто; існує народна прикмета,— «якщо на Голодну кутю був сніг — буде й гречка».

**голодомо́р** — штучно створений масовий голод з метою винищення населення внаслідок голодної смерті; історія України фіксує такий період, що припадає на 1933 р., коли керівники колишнього Радянського Союзу створили умови для голодної смерті мільйонів українців з метою насильницького проведення і завершення колективізації сільського господарства.

**голосі́ння** — ритуальний (ще дохристиянський) поховальний обряд, що супроводжується старовинними народними обрядовими піснями-плачами речитативного характеру; прикладом похоронного голосіння є плач Ярославни в «Слові о полку Ігоревім», але сам обряд відомий з найдавніших дохристиянських часів у багатьох європейських народів; про голосіння згадує Біблія: «І прибув Авраам голосити над Саррою та плакати за нею»; в українських обрядах по покійнику плаче тільки рідня, зазвичай самі жінки; проте у Західній Україні ще й тепер є фахові голосільниці; голосять звичайно в хаті, але часом і над могилою та на поминках; на Лемківщині знаний обряд йойкання; як ховали гетьмана Івана Мазепу в серпні 1709 р. в Бендерах, за його труною йшло кілька українок, які кричали й голосили; найдавніші відомості про голосіння — це дані Іпатіївського літопису під 945 р. про княгиню Ольгу, яка просить учинити *три́зну* (*див.*), — «да поплачюся над гробом єго»; коли вчинили тризну (пізніше християнство це заборонило, наслідуючи застереження Біблії), княгиня «плакася по мужи своєм»; голосіння-плач стало згодом жанровою формою староукраїнської літератури у М. Смотрицького, Г. Смотрицького, К. Острозького, І. Вишенського.

**голо́та** *див.* **голя́к.**

**го́луб** (зменшено-пестливі — *го-*

***лубе́ць, голу́бчик, голу́бчичок, голу́бонько, голубо́к, голубо́чок; голубеня́, голуб'я́*** — пташа голуба; *ж.* ***голу́бка, голуби́ця***; зменшено-пестливі — ***голу́бонька, голу́бочка***) — 1) птах ряду горобцеподібних з різнобарвним опе448ренням та великим волом; Божа птиця, жертовний птах, біблійний символ Святого Духа; до останнього часу вважалася святою птахою в багатьох місцевосцях України; у деяких народних обрядових піснях усоблюється як ангел і навіть як Святе Різдво; у фольклорних уявленнях голубам приписується чарівне створення світу; про це свідчать варіанти обрядових пісень; у Галичині: «Коли не було з нащада (спочатку) світа, Тогди не було неба, ні землі, А полем було синє море, А серед моря зелений явір, На явороньку три голубоньки, Три голубоньки радоньку радять, Радоньку радять, як світ сновати...»; у Північній Буковині: «Як ще не було початку світа, То ще не було неба, ні землі, А лишень було широке море, А на тім морі явір зелений, На тім яворі три голубочки, Три голубочки раду радили: — Як би ми, браття, Світ поставили?»; ще в одній народній колядці знаходимо відгомін давніших вірувань у голубів як творців світу: «Що ж нам було з світа початку? Не було нічого, єдна водонька! На тій водоньці одне деревенько, А на тім деревеньку шовкове гніздо, А в тім гнізденьку три голубоньки, Не три голубоньки — три янголоньки»; можливо, тому в Україні існувала заборона на вживання голубиного м'яса; вірили, що ті, хто тримає голубів, матиме достаток і щастя; у рушниковій вишивці чи не найчастіше бачимо мотиви голуба та голубки; взагалі в Русі-Україні шанували птахів, не кривдили їх, забороняли торкатися гніздечка, весною підгодовували; до таких належали й голуби; за легендою, коли Христоса було розіп'ято на хресті, а воїни обходили Голгофу й перевіряли, хто ще живий, то голуб проворкував над Ісусом: «Умер!» (хоч той був ще живий) — на відміну від горобців, що цвірінькали: «Жив-жив!»; воїни почули горобців і перебили ще живому Ісусові ноги; у багатьох народів світу (у тому числі й українського) голуби виступають символом щирого, ніжного, вічного кохання, тому кажуть: «Любляться, як голубів пара»; у Панаса Мирного читаємо: «Вони [Галя й Чіпка] справді як ті голуби: де одно, там і друге»; назва виступає традиційним народнопоетичним порівнянням (у Л. Глібова: «Кучерявенький синок, як той сизий голубок»); у весільних піснях птах символізує молодого (голуб) і молоду (голубка), згідно з чим послухати гудіння голубів означає засватитися і покинути свій рід; два голуби символізують любовно-шлюбні стосунки, творчу силу, кохання (тому фігурками голубів оздоблюють весільний коровай); два голуби нарізно символізують невірність; у піснях голуби п'ють воду, а потім розлітаються — символ розлуки, і, навпаки, разом п'ють воду, цілуються і крильцями обнімаються — символ згоди між закоханими; голуб без пари символізує самотнього чи покинутого парубка; разом з тим птах символізує небесного вісника й душу померлого; з птахами народ пов'язує також різні прикмети, — «голуби воркують — буде тепла, гарна днина», «де водяться голуби, там хата

не горить». *Ходить голуб сивий волохатий* (А. Метлинський); *Ой по горі по крутій голуби літають, Не зазнала я розкоші — вже й літа минають* (пісня); *По надвір'ю вітер грає, Голуб голуба ганяє* (Л. Глібов); *Ой голубчичок гуде, а голубка не знає* (А. Метлинський); 2) уживається як ласкаве найменння або звертання до чоловіка (жінки), отже як вираження любові й ніжності; виступає також як символ доброти, чистоти, незлобивості, пор. у П. Куліша: «Уродилася Настуся — серце голубине»; найкращий народний епітет для батька — це батечко — сизий голубочок. *Прости мені, мій голубе, мій соколе милий* (Т. Шевченко); *Ой, чого ти зажурилась, голубко сизенька?* (пісня); *Ганнусю, рибко, душко, любко, Рятуй мене, моя голубко* (І. Котляревський); *Та я іду попід дуба, звідаюся дуба, Та чи сюди доріжина до мого голуба?* (коломийка); *Мій голубчику-братоньку, Прийми мене на зимоньку* (пісня); 3) тільки **го́луб (голубе́ць)** — прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці; висіли у сільських хатах перед образами. *Перед образами висіли на шовковинках голуби, зроблені теж з шпалерів* (Г. Квітка-Основ'яненко); 4) тільки **го́луб (голубе́ць)** — виріб з тіста у вигляді цієї птиці; такі голуби печуть 9/22 березня в день *Сорока́ святи́х* (*див.*) і роздають дітям,— «щоб птиця водилася»; ними також прикрашають весільний коровай; *див. ще* **тоте́м**. *Печені голуби не летять до губи* (М. Номис); *Печені голубки нікому до рота не падають* (прислів'я); *Одні руки скручували рубчасті качалки в шишки, другі ліпили голуби, треті наліплювали з чорнушки очі* (І. Нечуй-Левицький).

**голя́к** — 1) убога людина, злидар; ***голо́та*** — голяки, злидарі. *Не йди туди, вражий сину, де голота п'є* (П. Чубинський); 2) **Голо́та** — прізвисько легендарного козака (оспіваного в «Думі про козака Голоту»), хороброго лицаря, що не боїться «ні вогню, ні меча, ні третього болота».

**го́ни** — спочатку — довжина зораного поля, а також зорана ділянка в довжину, яку називають *перегінкою*; згодом — старовинна народна міра довжиною від 60 сажнів (невеликі гони) до 80 сажнів (середні гони), 120 сажнів (добрі гони) і навіть 160 сажнів (в Одеському повіті); про гони вже згадується 1586 р. в писемних пам'ятках. *Чия пшениця, що довгі гони?* (П. Чубинський); *Той змій та такий був сильний, що за гони до себе не підпускав, так диханням і побивав* (казка).

**гони́ти шулі́ку (шуляка́)** *див.* **Ро́зигри**1, **шуля́к**2, **Яри́ло**2.

**го́нор** — 1) у старовину — честь, гідність. *Польща запалала, Панки сказилися ...Кричать: «Гонору слово, дарма праця! Поганець!»* (Т. Шевченко); *Гонор великий, велика й шаноба — Бучній утворі запевне подоба: Сяючи, йшов по бенкетах веселих З чистого золота кований келих* (Я. Щоголев); 2) у теперішньому значенні — перебільшене уявлення про власну гідність; чванливість, пиха. *Шляхтич за гонор уха рішився* (М. Номис); *Ввесь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі* (І. Нечуй-Левицький); *Голий, як пляшка, а гонор, як у пана-ляшка* (приказка); *Що го́род — то й гонор* (М. Номис); *Що гонор, то норов, що голова, то й розум* (М. Номис); *Гонор голову ломить, а холод — душу* (прислів'я).

**гонча́р** (***гончари́ха*** — дружина гончаря; ***гончарі́вна*** — дочка гончаря; ***гончаре́нко*** — син гончаря; ***гонча́рня*** — майстерня, де виготовляють вироби з глини; ***гонча́рство*** — заняття гончаря; прикметники — ***гонча́рний, гонча́рський, гончаро́вий***) — майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини; здавна славляться вироби опішнянських гончарів на Полтавщині. *Гончаря глина годує* (приповідка); *Нехай горшки б'ються на гончарову голову* (М. Номис).

**гопа́к** (зменшено-пестливе — ***гопачо́к***) — український народний швидкий танець, одиночний, парний або груповий; його танцюють колом, лавами, гусаком. *Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні* (П. Куліш); *Ой гоп гопака! Полюбила козака* (пісня); фразеологізм: ***гопака́ сади́ти (оддира́ти, вибива́ти*** і т. ін.) — танцювати гопака із запалом; *Метелиці та гопака Гуртом оддирають* (Т. Шевченко).

**гора́** (зменшене — ***гі́рка***) — 1) значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень; символіка гір у народній творчості багата; передусім це перешкода; за легендами, гора — творіння диявола: «Що Бог создав, то рівне, то чисте. А вже що ідолове, то саме каміння і гори, і всякі викрутаси»; у народних піснях далекий та важкий шлях зазвичай лежить «через тії річки бистрії, через тії гори крутії»; тому в одній пісні маємо пряме звернення: «Або, гори, розступіться, або мене прикрийте, Маєте нас розлучити, ліпше вже забийте»; гори символізують також тугу, печаль (звідси й молитва: «Порівняй, Боже, гори-долини, щоб було рівненько, Щоб од свекорка та до батенька ходити близенько»); багатство («Гори й долини тяжко зрівняти»), високе суспільне становище («Він іде вгору», «Тяжко йти догори, та зате далеко видно»), кохану (особливо недосяжну: «Одна гора високая, а другая низька: Одна мила далекая, а другая близька»); гора передає асоціативні зв'язки через паралелізми *гора — село* і *гора — долина*: «І по горах і по долинах сив голубонько літає, собі пароньки шукає, товариша викликає: — Товаришу, вірний брате, виклич мені дівку з хати», а також асоціацію *гора — горе*, тому «жити на горі» часто означає жити в горі: «Ой ти живеш на горі, а я під горою, Чи ти тужиш так за мною, як я за тобою?»; фразеологізм: ***золоті́ го́ри обіця́ти*** — спокушати незліченними багатствами, незвичайними перспективами; 2) *див.* **Ли́са гора́**; 3) *див.* **Кра́сна гі́рка**.

**горб** — скривлення хребта як фізична вада; символ вродженої хиби («Свого горба не бачить» — про того, хто бачить чужі, а не свої хиби; «Горба не сховаєш» — про лицеміра; «Горбатого й могила не випростає» — про невиправні недоліки), прикрощі («Старість не прийде з добром: коли не з кашлем, то з горбом»; «Кожний має свій горб», «Все беру на свій горб»).

**гори́цвіт** — весняна рослина з великими жовтими квітками; адоніс; у народі рослину називають *жовтоцві́том, за́ячим ма́ком, купа́вником, польови́м кро́пом, староду́бкою, чорногі́ркою*; широко використовується в народній медицині; здавна використовується як чарівне зілля (*див. ще* **дрік**). *Зажаріли го-*

*лівки горицвіту, загула бджола* (С. Васильченко); *Польові пахощі: чебрець, жовтоцвіт* (Панас Мирний).

**горíлка** (зменшено-пестливі — ***горíлонька, горíлочка***) — традиційний український міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту та води у певній пропорції; стара назва горілки — *оковúта* (*див.*); у різних місцях напій називають по-різному, наприклад у Закарпатті — *пáленкою* (*див.*); народ не схвалює надмірного захоплення цим напоєм: «Горілка багато шкоди робить: вона і розум затьмарює, і на зле штовхає»; народні афоризми-застереження щодо пиятики: «Горілка з розуму зводить», «Горілка господарем не зробить», «Горілка до доброго не доведе», «Горілка душу нищить», «Горілка біла ніс красить на червоно, а репутацію на чорно», «Де горілка, там і сльози», «Хліб на ноги ставить, а горілка з ніг валить»; горілку здавна пов'язують з дідьком («Горілка — то дідьчине насіння»); подекуди вірили, що на дні чарки сидить дідько, тому не допивали до кінця. *Без горілки нема говірки* (М. Номис); *Горілочко оковита, я за тебе буду бита* (І. Франко); *Паленка робить чоловіка глупим* (приказка); *Добра вода, що не мучить ума, а горілка, як та дівка, хоч кого підведе* (приповідка); *Горілка-огненниця* (І. Франко); *Горілка — не дівка, а Семен — не дурень* (приказка); *Гірка горілка, та й пиття не солодке* (приказка).

**горíння** — піддавання дії вогню, знищення вогнем; у народній символіці — любов; гуляючи в *горюдýба (див.)*, той, хто горів, вимовляв таку формулу: «Горю, палаю, серцем страждаю, кого люблю, того спіймаю»; відповідно *не горіти* означає «не любити»: «Зеленая ліщинонька не горить, ой курить, молодая дівчинонька не любить, а дурить».

**горíх** — плодове дерево родини горіхових, найпоширенішим видом якого є волоський горіх; здавна поширеним видом горіха в Україні є ліщина (горішина), і народна символіка пов'язана передусім з її плодами; зернами злаків та горіхами обсипали молодих у весільному обряді, горіхами прикрашали весільне *гільце (див.)*; горіхи символізували добрий урожай, багатство і плодючість; щоб дістати зернятко з горіха, треба його бити (звідси вирази *налущив йому горіхів*, тобто побив, або *дістати на горіхи*, тобто побити, відповідно *дістатися на горіхи* — бути побитим); лущення горіхів вимагає чималих зусиль, тому це стає основою багатьох образних висловів: «Горіхи не летять до стріхи», «Горіхи — то така річ, що коли б хтось їх товк, то я б їх їв», «Того горіха не вгризеш»; про важку справу або сильну духом людину кажуть: «То твердий горіх (горішок)»; пустий горіх символізує нікчемність, безвартісність: «Я за те й пустого горіха не дам». *Сім міхів горіхів* (М. Номис); *Ой у лісі на горісі сорока зависла* (П. Чубинський).

**гóрлиця** (зменшено-пестливе — ***гóрличка***) — 1) лісовий птах, менший від голуба; дикий голуб; у народі — віщий птах і символ жінки, що тужить і сумує; за поведінкою птаха угадували посівну пору,— «горлиця заворкувала — час сіяти коноплі». *Воркувала горличка у садку* (Л. Глібов); *Так окукобилась, мов та горличка* (М. Номис); 2) символізуючи подружню вір-

ність і кохання, уживається також як пестливо-ласкаве звертання до дівчат та жінок; горлиці нібито ніколи не літають поодинці, а парами; коли ж одна з них згубить пару, то тужить, не сідає на зелені віти, а на сухі, не п'є чистої води, а каламутну; пор. у Г. Сковороди: «Любов моя прибуває й по смерті» (з символом посмертної любові автор пов'язував горлицю). *Нехай мене мир не знає, коли я зраджу тебе, моя горличко* (Марко Вовчок); 3) старовинний український народний танець і музика до нього; 4) (з великої літери) українська сольна народна пісня. *Отакий-то Перебендя, Старий та химерний, Заспіває про Чалого — На Горлицю зверне* (Т. Шевченко).

**го́рло** (зменшено-пестливе — ***го́рлечко***) — передня частина шиї, в середині якої знаходиться початок стравоходу і дихальних шляхів, тому ***перерізати горло*** означає для людини смерть (звідси *горлова справа* — справа, що загрожує смертю, *карати на горло* — карати смертю (*див.* **ка́ра**4), *дарувати горлом* — звільняти від смертної кари, *горлом пахне* — загрожує смертна кара); горло символізує захланність («Горло без дна — скільки сип — іще влізе», «Горло яке вузьке, а воли й корови пожирає»); про ненажеру кажуть: «То — несите горло» або «То ще вовче горло»; символізує ще крайню міру («Маю того по саме горло», «Вже мені до горла доходить»). *Мов хто обложив кригою Петрове серце, мов хто холодними руками узявся за його горло від тих слів* (Панас Мирний); *Проханий кусок горло дере* (М. Номис); *Щось у горлі деренчить, треба його промочить* (примовка); фразеологія: ***го́рло прополоска́ти*** — трохи випити; ***Кісткою ста́ти (застря́ти) в го́рлі, попере́к го́рла ста́ти*** — стати на перешкоді, перешкодити; ***на все го́рло*** — дуже голосно.

**горне́ць** *див.* **го́рщик.**

**го́рниця = гі́рниця** (зменшено-пестливе — ***го́рничка***) — гарно прибрана (звичайно парадна) кімната; світлиця. *У городі Килиї татарин сидить* [панує] *бородатий, по гірницях походжає* (дума).

**горноста́й = горноста́ль** — цінний хутряний звір родини куницевих, а також хутро цього звіра; колись широко водився в Україні і в минулому був об'єктом великого промислу; символ винахідливості в небезпеці; Ігор Святославович у «Слові о полку Ігоревім», тікаючи з полону, біжить горностаєм в очеретах; цінне хутро тварини здавна вживали на королівські мантії; руські князі обдаровували один одного горностаями, як і соболями; у деяких весільних піснях, горностай — це птиця: «Летів горностай понад став, Попускав пір'ячко на весь став». *Гаєм-маєм, лебедем-Дунаєм, а степами — бистрим горностаєм* (Ю. Федькович); *Вода сосну підмиває, горносталь корінь під'їдає* (П. Чубинський).

**горобе́ць** — 1) (зменшено-пестливі — ***горо́бчик, горо́бчичок; горобеня́, горобеня́тко*** — пташа горобця) маленький сірий птах, який живе перев. поблизу житла людини; птахові притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства; у народному світосприйманні набув недоброї слави — якщо б'ється в шибку, то в родині буде покійник або погані вісті; єдиний із птахів, що не святкує Благові-

щення і в'є у цей день гніздо; стара християнська легенда оповідає: коли Христос помирав розіп'ятим на хресті, то вояки, які перевіряли, хто на Голгофі ще живий, підійшли до Христа, і горобці відразу зацвірінькали: «Жив-жив! Жив-жив!»; цим вони виявили, що Ісус ще живий, і після цього йому вояки поперебивали ноги; відтоді горобці приречені лише по смітниках шукати поживи; у Галичині кажуть, що «горобець — дідьчин птах»; з осені на Семена горобців забирає до себе чорт, і їх восени і взимку стає мало; горобця за його провину часто мучать, особливо діти (про це пише П. Куліш у «Чорній раді»); старому (стріляному) горобцеві народ не відмовляє в мудрості та хитрощах, — «старого горобця на полову не зловиш», «старого горобця не підманиш», «то стріляний горобець», «стріляного горобця на полові не обдуриш», «знає старий горобець усі шпари в клуні»; птаха змушує до цього його «шкідницька доля», — «горобець не сіє, не жне, а зернятка клює», «горобці шкоду роблять, а синиця в спаш упаде»; птах символізує також легковажність («Горобці тобі в голові цвірінькають»), життєрадісність та витривалість («Веселий, як горобець», «Горобчик — жвавий хлопчик», «Горобець на все удалець»); виступає також символом найменшої міри: «Води — горобцеві по коліна», «Ліпше горобець у руці, ніж журавель у небі» (краще мала, та користь, ніж велика, та непевна); за поведінкою горобців визначали можливі погодні зміни, — «горобці збираються зграйками — на дощ», «як горобці купаються, то дощ буде». *Горобець — молодець, а ластівка краща* (М. Номис); *Горобець маленький, а серденько має* (М. Номис); *Летів горобець через хлівець та угору хур, хур* (загадка — дим); *Горобчичок манісінький, на ніженьку кривісінький* (Б. Грінченко); 2) рід національного орнаменту на писанках.

**горобИ́на** — дерево з оранжево-червоними ягодами, які ростуть гронами, а також плоди цього дерева; має великі лікувальні властивості, тому здавна використовується в народній медицині; гілка горобини символізує палицю Перуна (звідси *горобі́ні но́чі*, тобто грозові; їх спостерігаємо, коли цвіте горобина або коли визрівають її плоди, тобто в середині літа або на початку осені; за горобиною вгадували погоду й урожай, — «пізно цвіте горобина — на довгу осінь», «урожай горобини — на морози взимку», «горобина рано цвіте — багато вівса буде». *Обступили стару, як горобці горобину* (Марко Вовчок).

**го́род = град** — старовинна назва міста (спочатку як загороджене місце, належно укріплене, щоб хоронитися від нападу ворога, тому городи споруджували на малодоступних місцях, перев. на кручах при річках, обносячи їх валом і ровом); згодом деякі розросталися й ставали великими містами; город складався з двох частин — внутрішньої (дитинець) і зовнішньої (острог, «окольний город»); Київську Русь звали «землею городів», яких багато збудували Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький. *У долині, мов у ямі, На багнищі город мріє* (Т. Шевченко); *Що город — то норов* (М. Номис); *Що город, то й народ* (приказка).

**горо́д** — 1) (зменшено-пестли-

ве — ***горо́дець***) ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів; між городами пролягають межі як символіка свого/чужого; городи спускаються часто до берега річки, ставка, тому за ними були традиційні місця зустрічі, побачення; *ходи́ти горо́дами* означає «ходити так, щоб ніхто не бачив». *Через левади та городи два кума йшли з весілля до господи* (Л. Глібов); *Сидить, як качан в городі* (М. Номис); *Мій город — як моя комора* (приказка); *Не лізь у городи, бо наробиш шкоди* (приповідка); 2) рід народної гри, а також старовинного хороводу.

**Горо́дник** *див.* **Ко́нона день.**

**горо́х** (зменшено-пестливе — ***горо́шок***; насінина гороху — ***горошú-на***; зменшено-пестливе — ***горошúнка***) — 1) польова і городня трав'яниста рослина родини бобових з круглим насінням (горошинами); для фольклорного сприйняття важлива властивість гороху витися («Вийся, горошку, в три стручки» — П. Чубинський); традиційна їжа селянина (кажуть: «Горох, капуста — хата не пуста» або «Коли є горох, капуста, то хата не пуста» або ще «Потрошку горошку — надалі буде»); символізує незахищеність, коли кажуть: «Живу, як горох при дорозі», тобто «погано», або «Горох у полі, як дівка в дому: хто не пройде, той і вщипне» або ще «Горох у полі те, що дівка в коморі: хто прийде і рипне, кожний дівку вщипне», також сльози («Сльози в нього, як горох, котяться»); з горохом пов'язували нещастя, біду, тому його не домішували до інших зерен, коли ходили посівати на Новий рік; дітей лякали, відганяючи від принадливого молодого гороху: «Не йди в горох, бо там залізна баба сидить»; рослина служила звабою для чоловіків і жінок (у позашлюбних зв'язках), тому жартують: «Як бачились у горосі, та й досі», «Почув (постеріг) лопатки в горосі», «Скік-скік через попів тік, та до Гапки в горох, ох як гарно удвох!»; пов'язують із нечистою силою, коли кажуть про побитого віспою: «На його виду (У його на лиці) дідько горох молотив», «У його на виду чорт сім кіп гороху змолотив»; про чиюсь плутану розмову зауважують: «Змішав горох з капустою»; про незгоду, незлагоду кажуть: «Те в горох, а те в чечевицю»; про марні спроби подіяти, вплинути на когось констатують: «Хоч горохом об стінку, а він усе своє»; про щось несподіване: «Горох — об стіну горох!»; рослина використовувалася в різноманітних обрядах та ритуалах, пов'язаних зі шлюбом та дітонародженням; використовували й у шкідливій магії, — коли гороховий стручок з десятьма зернинами покласти на воза, котрим наречені мають їхати до вінця, то коні не рушать з місця; з горошини, що котилася до криниці, народився богатир Котигорошко; одна з основних страв на Святвечір; за повір'ям, людина, яка з'їла горох натщесерце, набуває здатності зурочувати. *Горох — людська примана* (М. Номис); *Ой через межу горошок та постелився* (А. Метлинський); *Одного разу пішла жінка на річку прати, коли ж котиться горошинка по дорозі. Жінка взяла горошинку та й із'їла* (казка); фразеологізм: ***як горо́х (горо́хом)*** — дуже швидко (звичайно про розмову). *Засипав, як горохом у бочку* (М. Номис); у сполученні:

***коло́чений горо́х*** — давня страва з гороху — розтертий горох у вигляді киселю; 2) (з великої літери) казковий цар (король); О. М. Афанасьєв пов'язує фольклорного царя Гороха з міфічним богатирем *Покоти-Горошком*, чи *Перекоти-Горошинкою*, що народився з горошини, яку проковтнула цариця; на його думку, символіка цього імені пов'язана з Перуном, передусім з громом і блискавкою, які той посилає; у сполученні: ***за царя́ (короля́) Горо́ха (Горо́шка)*** — дуже давно. *За царя Гороха, як було людей троха* (приповідка); *За царя Горошка, як було людей трошки, як сніг горів, а соломою тушили — і свині з походу йшли* (М. Номис); *Се було за короля Горошка, але хліба не було ні трошки* (приказка); 3) тільки **горо́шок** — рід весняного хороводу магічного характеру (співали: «Вийди, горошку, в три стручки, а роди, Боже, в чотири, в чотири»); 4) **Горо́х** *див.* **Котигоро́шко**.

**горохвя́ники** — давня страва української кухні — млинці з горохового борошна. *За ними підтюпцем поспішали з горохвяниками і всякими ласощами* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**го́рщик = горщо́к = горне́ць** (зменшені — ***го́рщичок, горще́чок, горща́, горща́тко***; малий горщик — ***горня́***; зменшено-пестливе — ***горня́тко***) — гончарний виріб — глиняний посуд, у якому здавна варили їжу (звичайно в печі); за давнім повір'ям, горщики добра господиня не лишає відкритими, особливо на ніч — у них може впасти щось нечисте; часто символізує людину, коли кажуть: «Ліпше старий горнець, як новий череп» (тобто старий наречений, та надійний), «Горнець котлові докоряє, а оба засмальцьовані» (обидва однаково лихі); розбите горня — символ руїни, розбрату; *діряви́й горщик* — марнотратник; *щербатий горщик* — нещаслива, невдатна людина. *Горшки не святі ліплять* (прислів'я); *Немає ні в горшку, ні в мішку* (приказка); *Осадила, мов горщик від жару одставила* (приказка); *Щербатого горшка ніколи не наповниш* (М. Номис); *Хоч малий горщик, та м'ясо варить* (прислів'я); *Порожній горнець дзвенить, а повний мовчить* (приказка); *У неї полум'я на припічку, на жару горшки й горнята* (І. Нечуй-Левицький); *Єсть молоко — буде й горнятко* (прислів'я); *Є в горшку молоко, та голова не влізе* (М. Номис).

**горюду́ба** — рід старовинної весняної гри, що зберігає ознаки старого шлюбного звичаю — умикання; *див. ще* **горі́ння**.

**госпо́да** (зменшено-пестливе — ***госпо́донька***) — домашнє (зазвичай сільське) помешкання, а також господарство, обійстя; помешкання родини на чолі з *госпо́дарем* і *господи́нею*. *Дівчинонько, пусти на господу! — Козаченьку, боюсь поговору* (пісня).

**госпо́дар** (зменшено-пестливі — ***господа́рик, господа́рчик, господа́ренько***) — 1) хазяїн у господі, домі, господарстві; також голова родини, господарства; у народі господаря (передусім заможного селянина) завжди оцінювали прискіпливо, за його працею, — «господаря видно по господарству», «господар на всю губу», «господар з тебе кепський, як з собачого хвоста сито», «справжній господар в руках носить ніж, а у шапці голку», «за добрим господарем і худоба сумує»,

«господаря пізнають по воротах». *Де господар не ходить, там нивка не родить* (прислів'я); *Що ж місячик — то господарик, що сонечко — то господинька* (пісня — відгомін дохристиянського обожування небесних світил); 2) (з великої літери) **Пан Госпо́дар** — давнє язичницьке божество, найстаріший бог Світла або Неба, можливо, Сварог, батько Дажбога; у колядках він гарний, пишний, гордий та багатий; живе на горі на великому дворі, який стоїть на сімох стовпах, обгороджений золотим терном, з дорогими золоченими ворітьми; кругом нього слуги, а він сидить за понакриваними столами, на яких стоять золоті свічі, золоті кубки з вином, лежать калачі з ярої пшениці; на Господареві сорочка як лист тоненька, як біль біленька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі; через калинові та золоті мости до нього приходять у гості боженько — золоте сонечко, місяць, зорі і дрібен дощик; сам Господар ходить у рай по калиновім мосту (*див.* **міст**4); його стрічають янголи; в образі Господаря вбачаємо якогось світлого бога, можливо, Білобога, старого, мудрого і поважного, явно старшого над богинею Сонцем та іншими небесними світилами; богиня Сонце — можливо, його дружина. *Ішов, перейшов місяць по небі: Зірниця сестриця каже: «Ходи до мене бога шукати!» Найшли ми бога, Пана Господаря* (колядка); 3) (з малої літери) **пан-господар** — в обрядових різдвяних піснях — хазяїн, господар дому (звичайно господар-хлібороб), до якого шанобливо звертаються колядники (щедрувальники), вітаючи родину з Новим роком і Різдвом Христовим, зичачи їй усіляких гараздів. *Чи дома, дома цей пан-господар? Цей пан-господар на ім'я Михайло?* (колядка); *Щоб і хліб родився, Щоб і скот плодився, Щоб і наш пан-господар Нічим не журився* (колядка).

**господи́ня** (зменшено-пестливі — ***господи́нька, господи́нечка***) = **госпо́дарка** — хазяйка в господі, домі, господарстві; у народі господиня оцінювалася за ладом у господі, за достатком у скрині; здавна вона була душею родини, дому, — «господиня в дому — покрова всьому», «без господині хата — що день без сонця», «господиня, коли повна скриня», «у доброї господині і півень несеться»; вважалося, що в хаті має бути одна господарка — «дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті», «де багацько господинь, то ту хату хоч покинь». *Де багато господинь, там хата не метена* (приказка); *Ой хто любить господаря, а я господиню* (пісня); *Прийшов наймит, прийшов бідний, Воли розпрягає, Господиня з усіх мисок Та в одну зливає* (пісня).

**Госпо́дній слуга́** *див.* **Бо́жий слуга́**.

**Госпо́дь** — 1) одна з назв Бога у християн; у дохристиянські часи слова *господь* і *господин* не розрізнялися, тому Ярославна у «Слові о полку Ігоревім» за дохристиянським звичаєм звертається до вітру і сонця, як до богів, формою *Господине*; арабський письменник X ст. Ібн-Даст описує найстарішу молитву слов'ян: під час жнив слов'яни беруть ківш просяного зерна, підіймають до неба й моляться: «Господине (що дорівнює «Господи»), ти давав нам поживу, дай же нам і нині її по достатку»; за християнського часу слово *Господь* стало синонімом до слова *Бог*, а сло-

во *господин* — шанобливою назвою для світських заможних осіб; віра в Бога (Господа) як заступника людини залишила в мові стійкі вигукові вирази на зразок «О Господи!», «Господь його знає!», «Господь з тобою!», «Не дай (не доведи, не приведи) Господи!», «Прости Господи!», «Хай Господь милує (боронить)!», «Хвала Господові!» (*див. ще* **Бог**1 і фразеологію нижче). *Мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, Карає тяжко* (Т. Шевченко); *Господи, помилуй, або дай що!* (М. Номис); фразеологізми: ***сла́ва тобі, Го́споди = сла́ва Бо́гові*** (*див.* ***Бог***1); ***хай Госпо́дь ми́лує (одво́дить)*** — уживаються для вираження заперечення, небажаності чого-небудь; **Госпо́дь-Бог = Бог** (*див.* **Бог**1). *Господь-Бог лихих карає. Душа моя знає* (Т. Шевченко).

**госте́ць** — хвороба, схожа на ревматизм; видавалася якоюсь демонічною силою, що обирала місцем перебування тіло людини і завдавала їй лиха, тому кажуть: «Мне, як гостець бабу»; про неприємну людину казали: «Ходить, як гостець по костях»; існували замовляння від цієї хвороби, з яких видно, що гостець може походити з найрізноманітніших причин — «з вітру, з холоду, з роботи, з поганих очей — чоловічих, жіночих, дитячих, з раннього світання, північного, вечірнього, південного, з сонця».

**гости́на** (зменшено-пестливі — ***гости́нка, гости́нонька***) — перебування в гостях, на правах гостя; гостювання (*див. ще* **гість**1); символ короткотривалого життя: «Всім нам тут коротка гостина» — про неминучість смерті; «З гостини додому!» — про чиюсь смерть. *Лиха гостина, коли лиха година* (М. Номис); *Де все гостина, там голод недалекий* (М. Номис); *Три дні ходу — днина гостини* (приказка); *І ще мого сина з гостини не видно* (М. Максимович); у сполученнях: ***у гости́ну, у гости́нку*** — у гості, гостювати. *Я тудою йтиму до батенька в гостину* (А. Метлинський); *Через долинку та в гостинку* (М. Номис).

**гости́нець** — 1) (зменшено-пестливі — ***гости́нчик, гости́ночок***) — якась річ або ласощі, що зазвичай привозять, приносять або передають звідки-небудь як подарунок (*див. ще* **гість**1); очевидно, пам'ять про стародавні дарунки купців — гостей за гостину. *Так і гостинців брать не хоче, Не хоче й пана закохать* (Т. Шевченко); *Якого ти мені, тату, гостинця купив?* (М. Номис); *Ой приїхав мій миленький з дороги, Привіз мені гостинчик дорогий* (П. Чубинський); 2) удар, постріл; предмет, яким завдають удару; травма від чийогось удару. *Без міри пороху підсипає* [Голота], *Татарину гостинця у груди посилає* (дума); 3) великий битий стовповий шлях; *див. ще* **гість**2. *Попід Кам'янець збитий гостинець* (П. Чубинський).

**гости́нність** — народна традиція з любов'ю та повагою приймати і частувати гостей; також готовність, бажання приймати гостей і пригощати їх; сама церемонія гостинного приймання кого-небудь; ще імператор Маврикій (VI ст.) пише: «Слов'яни сердечні до чужинців, гостять їх у себе і дружньо проводять їх з місця на місце, куди їм треба. А коли через недбальство господаря стане гостеві яка кривда, то проти такого господаря озброюється його сусід, бо кривда

для чужинця, то безчестя для всіх»; Ібн-Русте (X ст.) пише про русів, що ті шанують чужинців і ласкаво з ними поводяться, а коли гості вдаються під їхню опіку, боронять їх від усякої пригоди; історик Гельмольд (XII ст.) пише, що «немає народу привітнішого від слов'ян через їх гостинність»; з давніх часів наші предки вірили, що «гість у дім — Бог із ним», тому гостя приймали щедро, мали навіть окремий дім, призначений для гостей; там був стіл з різними напоями та стравами; здавна стіл для гостей накривали чистою скатертиною і припрошували до нього всякого гостя, свого чи чужого (*див. ще* **гість**1); званого чи несподіваного гостя обов'язково припрошують сідати, що пов'язано з різними прикметами: «Сідайте, аби діти спали», «Сідайте, аби квочки добре сідали (щоб рої сідали, щоб старости сідали, щоб усе добре сідало)»; пригощаючи, кажуть: «Чим багаті, тим і раді», «Чим хата багата, тим і рада», «Що хата має, тим і приймає». *Українська гостинність; Старосвітський звичай гостинності; Виявляти гостинність; Дякувати за гостинність.*

**гоца́к = тропа́к** — український народний танець з характерними стрибками; за характером виконання близький до гопака; також музика до цього танцю; у сполученнях: ***вибива́ти (би́ти, сади́ти, утина́ти, вистри́бувати і т. ін.) гоцака́ (тропака́)*** — танцювати гоцака (тропака) з запалом, з завзяттям; ***уда́рити (утну́ти, піти́*** і т. ін.) ***гоцака́ (тропака́)*** — почати танцювати гоцака (тропака) завзято, з запалом. *Жижки од танців задрижали, вистрибувавши гоцака* (І. Котляревський); *Москаль покинув глек та садить гоцака* (Є. Гребінка); *Усі чоботи свої побив* [Масляк], *вибиваючи гоцака* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Постав мені закаблучки з високого лубка, Щоб я браво танцювала тропака* (П. Чубинський); *Одяглась* [Орися], *як на свято, і почала танцювати перед своїм чоловіком. Він так втішився, так звеселів, що зразу скочив з печі і, здоровий, пішов тропака посеред хати* (казка); *Козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука і вибивало тропака* (О. Стороженко).

**грабки́** — пристрій (граблі) до коси при косінні злакових — жита, пшениці, вівса, гречки; *косити на грабки* — косити косою з такими граблями.

**граблі́** (зменшено-пестливе — ***грабельки́***) — стародавнє сільськогосподарське знаряддя у вигляді валка з дерев'яними або залізними зуб'ями, насадженим на довгий дерев'яний держак (*грабли́ще, граби́лно*); призначене для згрібання скошених стебел, розпушування землі і т. ін.; символ егоїзму, захланності, звідки й *руки загребущі*, і вислів: «Нема граблів, щоб від себе гребли»; інколи використовували у весільній обрядовості. *Се ще вилами писано, а граблями скороджено* (про що-небудь нездійсненне або малоймовірне — М. Номис); *Ти підеш з косою, діти з грабельками, ти будеш косити, діти загрібати* (П. Чубинський).

**гравіла́т** — багаторічна трав'яниста рослина родини розових з багатоголовим кореневищем червонуватого кольору; за народним повір'ям, настій з рослини відганяє злих духів, тому ним кропили обійстя, світлицю, повітку, поля

від нещастя, шкідників та всякої пошесті; мили дійки корів, кіз та овець, щоб відьомське поріддя не «висисало» молока; настій додавали в ритуальне тісто на великі свята, ним також частували молодих, коли вони ставали на рушник.

**град**[1] *див.* **гóрод.**

**град**[2] — атмосферні опади у вигляді частинок льоду різного розміру, перев. округлої форми; за стародавніми народними повір'ями, град насилають злі сили, звідси приказка: «Граду-тучі увійшов, а злих рук не увійшов», а також народне повір'я, — «як іде град, то викидають надвір сковороду і кочергу, щоб перестав»; град також персоніфікується, — «град аж стогне в хмарі» (відгомін вірувань у демонічну силу граду); за Біблією, сьома кара Господня: «Господь дощив градом на єгипетську землю»; символізує велику кількість неприємностей («Градом на мене все лихо посипалося»). *Градом йому сльози з очей покотилися* (приповідка).

**градівни́к = градобу́р** — чарівник, що вміє ніби відводити град від села і нив; бувають нібито природжені і вчені.

**гра́йворон** *див.* **га́йворон.**

**грак** (***грачи́ха*** — самиця грака; ***граченя́*** — пташа грака) — інша назва гайворона; у цього птаха є своє свято — 17 березня, коли граки заселяють ліс, і хто народився цього дня, буде турботливим господарем; гадали на своє майбутнє за грачиним гніздом: втримається воно на вітрах та дощах — добре, а коли буря скине гніздо — погана прикмета; підібрана на ріллі грачина пір'їнка — кращий оберіг від лихого ока та нечистої сили; з поведінкою птаха пов'язано ряд прикмет про зміни в погоді, про настання весни,— «граки прилетіли рано — весна буде тепла», «граки пасуться на траві — невдовзі задощить», «коли граки сідають на землю, то буде метелиця», «коли граки прямо на гнізда летять — весна буде теплою», «побачив грака — весну зустрічай». *Од лівого виска він чорнявий як грак* (Марко Вовчок); *Він граків ловить* (М. Номис — про неуважного, роззяву); *Тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село* (М. Коцюбинський); фразеологізми: ***лові́ти граків = ґáви лові́ти*** (*див.* **ґáва**).

**грани́ця = гряни́ця** — колись смуга землі, що відмежовувала одне село від іншого; треба було її переїжджати, скажімо, коли хлопець сватався до дівчини з чужого села, звідси в пісні: «Куди, синку, виїжджаєш? — За границю по дівицю»; колись існував звичай ховати на границі відьмаків і самогубців, звідси прокляття: «Вивезли б тебе на границю!», тобто «Щоб ти повісився!».

**гребінка** — 1) (зменшено-пестливе — ***гребíночка***) довгаста пластинка з зубцями для розчісування льону, конопель, вовни, волосся. *Виносить вона... гребінку, що коноплі чешуть* (Б. Грінченко); *Дістала* [Маруся] *з-за припічка гребінку й кусочок одбитого дзеркальця, ... стала розплітати свої грубі коси* (Грицько Григоренко); 2) при тканні килимів — невелика зубчаста гребенеподібна киянка, якою присаджують нитки човника килима в процесі виконання малюнка; 3) різновид національного орнаменту на писанці.

**гре́бінь** — 1) (зменшено-пестли-

ві — ***гребіне́ць, гребі́нчик***; збільшене — ***гребіни́ще***) високий дерев'яний стояк із зубцями, на які насаджують пряжу при ручному прядінні. *Позичила веретено, гребінь, днище, прийшла додому й давай прясти* (казка); *Бери, милий, днище ѝ гребінище* (П. Чубинський); 2) = **гребінка**1. *То йому так потрібно, як лисому гребінь, сліпому дзеркало* (М. Номис); 3) довгастий зубчастий м'ясистий наріст на голові деяких птахів. *Здоровенний півень з порваним гребенем, з розбитою головою лежав, одкидавши ноги* (Панас Мирний); 4) різновид народного орнаменту на писанці; 5) **гребінце́ва кера́міка** — кераміка, орнаментована відтисками гребеня.

**гре́бля** — штучна перегорода на річці або іншому водотокові; гать; символ перешкоди; з одного боку греблі вода глибока й тиха, а з другого, — спадаючи з гори, вона клекотить і вирує, тому в народній свідомості гребля асоціюється з нечистою силою («Мутить, як у греблі біс»); кажуть: «Тиха вода греблі рве», тобто вперта праця переборює всілякі перешкоди. *В кінці греблі шумлять верби, що я насадила* (пісня).

**грезе́т** — старовинна шовкова або вовняна тканина з дрібним візерунком такого самого кольору (перев. сірого); також одяг із такої тканини; ознака багатства, розкоші. *Глянь на себе — вся в перлах, в ... грезеті, в оксамиті...* (О. Стороженко).

**гре́ко-като́лицька це́рква** *див.* **це́рква**3.

**грець** — народна назва апоплексичного удару, паралічу (звідси — «когось ударив грець»); слово неясного походження, схоже на уособлення якогось лиха, тому такі часті вислови «хай йому грець!», «грець тебе побий (побивай)!», «грець з ним!», «щоб тебе греці мордували!», «бодай тебе грець спалив у діжі!», де *грець* синонімізується з *чорт, дідько, біс*, пор. у І. Багряного: «Зайшли грець його знає куди», «Експрес» зупинився на грець його зна якій лінії» або ще у Б. Грінченка: «Щоб тебе грець попоносив на вилах» та в І. Манжури: «Щоб його кінський грець узяв»; можливо, давнє уособлення злої сили, що може спричинити тяжку хворобу людини.

**греча́на па́ска** *див.* **Па́сха**3.

**греча́ник** (*мн.* ***греча́ники***) — 1) традиційний український хлібний виріб з гречаного борошна. *От цар знову нагадує, щоб невістки напекли гречаників* (казка); *Ой гоп, мої гречаники, гоп, мої білі* (пісня); 2) тільки **греча́ники** — назва народної пісні і танку. [М о ш к о:] *Всіх, яких скажете: дудочку... гречаники — нема такого танку, щоб Мошко не заграв* (С. Васильченко).

**гре́чка** — однорічна трав'яна медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно; також зерно цієї рослини як утілення добробуту, достатку; разом з тим асоціюється й з бідністю; дуже цінується гречаний мед як за смаковими, так і за лікувальними властивостями; здавна в народі рослина та її зерна мають і сексуальне значення («топтати гречку» — блудодіяти); гаряча гречка на печі, її запахи вабили й збуджували чоловіків і жінок (звідси й вираз «скакати (стрибати) в гречку», що переосмислився на означення «порушувати подружню вірність»); символізує суперечку, а також побиття («Коли сниться гречка, буде суперечка»); іронізують: «Їй кажи:

«Овес!», а вона каже: «Гречка!» або ще: «Каже мужик — гречка, Жінка каже — мак! Ой так, так, так, Нехай буде з гречки мак!»; однією з міфічних істот, від якої залежав урожай, була *Гречи́шниця*; також за повір'ями, в полі, де росте гречка, живуть малята-мавки — *гречу́хи*; магічне значення рослини вимагало певного часу для сіяння гречки (звичайно вранці або опівдні в суботу) і певних ритуальних дій при цьому. *Виросла йому така гречка, що на все поле* (казка); *Нехай буде гречка, аби не суперечка* (приказка, що з часом стала скороченим виразом «нехай буде гречка» на означення «хай буде по-твоєму»); фразеологізм: ***перегна́ти че́рез гре́чку*** — дати прочухана, побити.

**гречкосі́й** — той, хто сіє, культивує гречку; символ селянина-трудівника, звідки народна назва хлібороба, землероба. *І знову шкуру дерете З братів незрящих, гречкосіїв* (Т. Шевченко).

**гриб** (зменшено-пестливі — ***грибо́к, грибо́чок***) — нижча безхлорофільна рослина, що має форму шапинки, надітої на ніжку, і розмножується головним чином спорами; у загадці: «У лузі, у трапезі стоїть німець на одній нозі»; у народі — на противагу будь-яким іншим грибам також білий гриб, боровик; співають, жартуючи: «Дід пішов по гриби, баба по опеньки, дід свої посушив, бабині сиренькі!»; символізує духовну інертність («Сидить, як гриб»), маловартісність («Багато грибів, а мало хліба», «Коли б гриби добра річ була, то вовк би їх у лісі їв»); про здорових дітей і разом з тим про борги кажуть: «Ростуть, як гриби по дощі»; *стари́й гриб* — символ немічності («Старий гриб, що його хробаки розточили»); про вчасність чогось зауважують: «Тоді по гриби ходять, як вони родять», пор у коломийці: «Не тепер, не тепер по гриби ходити, Восени, восени, як будуть родити»; збирання грибів не проста річ, їх треба вміти знаходити («Де знайдеш одного гриба, шукай там і другого») і просто мати щастя («Щасливому по гриби ходити»); об'єкт каламбуру: «Е, якби та якби та виросли на голові гриби, то був би город». *Ой дівчина по гриби ходила, В зеленому гаю заблудила* (пісня); *Їж борщ з грибами, держи язик за зубами* (прислів'я); *Як гриби після дощу* (швидко і у великій кількості); *Ні риба, ні м'ясо, а щось наче гриб* (М. Номис); *Я шукала ягідок, грибків* (Леся Українка).

**гри́вня = гри́вна** — 1) стародавня нашийна прикраса з коштовних металів, згодом одиниця ваги (півфунта), яка водночас правила й за монету; гривна (гривня-монета) була золота й срібна (остання важила подвійно); золота ділилася на 72 золотники в Києві (на 96 — у Новгороді); за неї платили 56 дукатів; згодом грошовою одиницею стала гривня кун; з часом одна золота гривня коштувала 50 гривень кун, а одна срібна — $7^1/_2$ гривень кун; Українська Центральна Рада відновила гривню як грошову одиницю; вона дорівнювала 50 грошам, тобто півкарбованця; 2) тільки **гри́вня** — грошова одиниця сучасної України.

**григоріа́нський календа́р** *див.* **календа́р5**.

**гризь = гриз** — народна назва ревматизму в суглобах, коли казали: «Почне ломити руку або ногу, поки зробиться гризь»; у давни-

ну — гризь «вигризала» баба-шептуха, яка через хустку обережно гризла хворе місце, примовляючи: «Гризь, гризь, не гризи ти тут, бо у мене зуби щучі, я тебе зубами вигризу, а губами вишепчу». — *У мене гриз на нозі... ніякої ради: парила у березі, безсмертник на ніч клала,— не помагає* (Г. Косинка).

**Григо́рій = Гри́гір = Грицько́ (Гри́гор = Гриць = Ри́гір = Риго́р)** (від грец. gregoreo — «не сплю, пильную», букв. «той, хто не спить, пильнує»; пестливі — ***Григо́рко, Гри́ник, Гринь, Гринько́, Гри́ньо, Гри́ня, Грица́й, Гри́цик, Грицу́нь, Грицу́ня, Грицу́ненько, Грицу́ньо, Грунь, Грунько́, Гри́ша, Гришко́; Ри́гірко, Риго́рко***) — українізовані християнські чоловічі імена; оспіване в народних піснях: «А ти, Грицику, не подивуй, Піди свою Ганусю поцілуй», «А в новій стайні огонь сіє, Там Грицуненько коника сідлає», «Поплив коровай на Дунай, За ним Грицунь, щоб пійняв», «Оце тобі, Ригорку, барвінок, Буде твоїй Мотруні на вінок»; у приповідках виступає об'єктом гумору («Без Гриця й вода не освятиться», «Куди твоє, Грицьку, діло!», «Не для Гриця паляниця», «Тиць, аж і Гриць»), насміху («Гриць має голову з дурниць», «І ти, Грицю, пан!», «Дурний Грицько млинці пекти — він краще тістечко з'їсть»), співчуття («Гриць за волами, Гриць і за дровами»); символізує незграбність («Поволі, Грицю, бо на корито впадеш»), некмітливість («То не з Грицем справа»), невправність («Не видів Гриць воза та й зробив собі сани»).

**гри́цики** — трав'яниста рослина родини хрестоцвітих, що цвіте білим цвітом; у народі називають ще *кали́тником, ли́сочками, міше́чками*; росте по всій території України як бур'ян на полях, біля доріг та поблизу помешкань; використовується у народній медицині.

**гри́ще** — ігрище, місце для гри; здавна служать для святкових забав молоді. *Вари, мати, вечеряти, я піду на грище* (Б. Грінченко); *На грищі співала, на досвітках пряла, На улиці часом до світа гуляла* (Є. Гребінка).

**гріб** *див.* **могила**1.

**Гріб Госпо́дній** *див.* **моги́ла**4.

**грім** — 1) гуркіт і тріск, що супроводять електричні розряди в атмосфері; через загадку народ уявляє грім так: «Біг кінь білобокий через Дунай глибокий; Як упав — заіржав: увесь світ задрижав»; у дохристиянських віруваннях — посланець неба й вогню, має цілющу силу, тому коли весною вперше гримить, треба спиною обпертися об дерево чи об щось інше, і спина не болітиме до нового грому наступного року; удар грому вважали за суд Божий (можливо, звідси пішли заприсягання в правдивості сказаних слів «грім би мене вдарив», «хай мене грім поб'є», а також проклін «грім би тебе (його) побив (ударив [з ясного неба])»); богом грому й блискавки в дохристиянських віруваннях був *Перун (див.)*, його заступником у християнстві став святий Ілля (*див.* ** Іллі́-проро́ка день**2); відгомоном побожного страху перед силою неба є й народні афоризми: «Вдарив грім на мій дім», «Від грому і в воді не сховаєшся», «Він для мене не грім, не туча»; грому всі бояться, і тільки про відчайдушну людину кажуть: «Він і грому не боїться»; під час грому забороня-

ється свистіти чи співати, а також їсти або спати, бо грім заб'є; злі сили бояться грому й шукають собі рятунку під деревами (передусім сухими), у воді, в болоті, тому людині від цих місць треба бути подалі, щоб випадково не вбило разом з нечистим; треба порятувати хату від грому, насамперед щоб чорт під неї не сховався, тому засовували комин, зачиняли і хрестили вікна, засвічували лампаду перед іконами; викидали на двір або на горище рогач, кочергу і лопату (якою хліб саджали); тим самим постійний зв'язок людини зі святим вогнем чи святим хлібом уберігає її від нечистої сили; громова стріла має цілющу силу й допомагає від хвороб; у давнину була поширена ворожбитська книга «Громник» з багатьма повір'ями на зразок, — «коли сильно загримить, то великий муж помре»; з уведенням християнства з'явилася прикмета, — «як грім ударить, треба хреститися» (звідси приказка «Поки грім не вдарить, мужик не перехреститься»); у Страсний четвер дітям обпалювали страсною свічкою волосся, — «щоб грому не боялися»; так само допомагає й *громни́ця (див.)*, стрітенська свічка; не випадково з громом пов'язано дуже багато народних прикмет,— «вранці чути грім — увечері буде дощ», «глухий грім — на тихий дощ, розкотистий — на зливу», «грім гримить — хліб буде родить», «грім у вересні — на теплу осінь», «як на голе дерево грім ударить, то буде неврожай», «небо з громами — земля з квітками». *Козак не боїться ні тучі, ні грому* (М. Номис); *Бодай мене громи вбили, коли м не єсть тобі милий* (П. Чубинський); *І в погоду часом грім ударить* (М. Номис); фразеологізм: ***грім з ясно́го не́ба*** — про велику несподіванку; 2) **Ве́ликий Грім Гриму́чий** *див.* **Пеpу́н**1, **Яри́ло**1.

**гріх** (зменшено-пестливі — ***грішо́к, гріше́чок***) — порушення заповітів Божих, релігійно-моральних догм, настанов і т. ін.; також провина, непорядний учинок тощо; першим грішником на землі був Адам, який не послухався наказу Божого і скуштував «яблуко спокуси» (жартують: «Адам з'їв кисличку, а у нас оскома на зубах (оскома напала)»); це був так званий *первоpо́дний гріх*; в таїнстві хрещення християнин омивається від первородного гріха, але з часом спокушається на нові гріхи (не випадково кажуть: «Без грішка чоловік не проживе») і спокутує їх потім через священика перед Богом; одна з найбільших спокус для людини постає в образі мамони, ідола багатства; Біблія застерігає: «Не можете служити Богові й мамоні»; тому Христос сказав: «Хто не зо мною, той проти мене», хоч устами Луки водночас застерігає: «Не судіть, то й не будете суджені; не осуджуйте, то й не будете осуджені; прощайте, то й буде вам прощено»; отже, кожна людина має право на прощення, якщо вона прощає іншим, тобто здатна на безкорисливу любов до ближнього; у народній свідомості гріх часто персоніфікується: «Гріх по дорозі біг та на нас плиг», «Гріх по людях ходить». *Де гріх, там і покута* (М. Номис); *Рада б душа в рай, та гріхи не пускають* (приказка); *Чужі гріхи перед очима, а свої за плечима* (прислів'я); *Бог хоч бачить, та мовчить, Гріхам великим потурає* (Т. Шевченко); фразеологізми: ***бра́-***

*ти гріх на ду́шу* — робити що-небудь усупереч власній совісті, прийнятим нормам моралі. *Не бери гріха на душу* (І. Франко); *спокутува́ти гріхи́* — визнавати свою провину і відповідати за неї, бо «солодко грішити, гірко покутувати».

**Гробки́** *див.* **Про́води**1.

**гроза́** — грім і блискавка з дощем або градом, що супроводиться перев. великим вітром; споконвіку люди боялися грози, бо вважали, що це Перун чи Ілля женуться за нечистою силою або демоном; тому запалювали страсні або йорданські, а в Західній Україні ще й громничні (стрітенські) свічки, що відганяли страх від людини; вважали, що треба конче позатикати комини, щоб злі сили часом не вскочили в хату або сам грім не вдарив у неї; також викидали за двері навхрест складені коцюби, щоб часом нечиста сила не забралася до хати через вхідні двері; у народі помічено, що після грози добре клює риба. *Перейшла гроза степами, Мов нічого й не було* (П. Грабовський).

**Громни́ця = Громни́ці = Громи́ця** — у давнину — свято зустрічі зими з весною, що припадає на 2/15 лютого; із прийняттям християнства стало називатися *Стрі́тенням* (*див.*); первісне пошанування вогню перейшло потім на церковні свічки (звідси *громни́чна сві́чка, громни́ця, грімни́ця*, що боронить людей і худобу від грому й додає здоров'я, відганяє страх від людини; так називають і страсну свічку, яку тримають в руках на Страсті Господні, а потім використовують як оберіг, у похоронних обрядах, з лікувальною метою); від назви явища природи пішла й назва свята (його ще називали *Громови́м; див. ще* **громови́ця**2); свячена громнична свічка в день свята запалювалася ще й для того, «щоб весняна повінь не пошкодила посівів і щоб мороз дерева не побив»; зі святом пов'язано ряд народних прикмет, — «коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юрія віл не наїсться травиці», «як на Громницю в лютім день ясний, то буде льон прекрасний», «якщо на Громницю з дахів тече, то зима ще довго ся проволоче»; свято для людини означало прихід весни, тому казали: «Громниця — скидай рукавиці, близько весна», хоч остерігалися й зими, яка ще може дати про себе знати (звідси приказка «Громниця — зими половиця»); тому й ведмідь на Громницю «буду свою або руйнує, або наново будує».

**громови́ця** — 1) блискавка, а також гроза, коли кажуть: «надходить (настає) гроза (громовиця)», «під грозу (громовицю)». *Не одна над нами буря-злива, Громовиця не одна пройшла* (П. Дорошко); *Їх* [дітей] *лякала громовиця, Осліпляла блискавиця. Злива залила Стежку до села* (П. Воронько); *Громовиця спалахувала майже по всьому небесному свічаду* (Іван Ле); 2) **Громові́ свя́та** — літні дні, коли особливо часто трапляються громовиці; хронологічно збігаються з *обжинками (див.)*; у різних місцевостях ці свята припадають на Гавриїла (13/26 липня), Іллі (20 липня/2 серпня), Анни (25 липня/7 серпня), Паликопи (27 липня/9 серпня).

**громові́ стрі́лки** *див.* **ка́мінь**.

**гро́но** (зменшене — *гро́ночко*) = **кім'ях** — скупчення плодів або квітів на одній гілці (про неї ка-

жуть — «загронилася»); китиця. *Гроно винограду; Гроно бузку; Ви, гроночки, не горнітеся* (А. Метлинський); *Звисають на дахи Вишень червоні кім'яхи* (І. Муратов).

**гру́день** — назва дванадцятого місяця календарного року; у народі ще називали *мостові́к, стужа́йло, вітрози́м, зи́мник, лютові́й, хму́рень,* перший місяць зими; за погодою в грудні передбачали, яким буде урожай влітку, якою буде зима й весна, а також літо, — «грудень холодний та сніжний — хліб буде буйний та пишний», «як у грудні випадуть великі сніги, то буде літо плодородне», «як грудень м'який, то зима буде тверда», «як грудень тримає студінь, то весна не за горами», «як у грудні сніг заляже, то в серпні жито виляже», «якщо сухий грудень буває, то суха весна і сухе літо довго потриває»; на цей місяць припадає зимове сонцестояння — народини молодого Божича-Сонця; на свято Рода примовляють: «Хай все добре народжується!»; день починає збільшуватися — спочатку на «горобиний скік», потім на «заячий скік»; снігурі — вісники суворої зими. *Грудень рік кінчає, а зиму починає* (приказка); *Рихтуйтеся, люди, бо іде грудень* (приказка); *У грудні тепло, як за лихим паном* (приказка); *Прийшов грудень, приніс студінь* (приказка).

**грудна́ жа́ба** *див.* **жа́ба**3.

**гру́ша** (зменшені — ***гру́шка, гру́шечка***) — садове й лісове фруктове дерево з темно-зеленим цупким листям та плодами, що мають перев. форму заокругленого конуса, а також плід цього дерева; зірвану й часом доспілу грушу називають *улё́жаною* або *лё́жаною*; здавна грушева деревина цінується у столярній справі; груша символізує дівоцтво, тому гілку з груші часто використовують на весільне гільце; в народних піснях дівоцтво передається через поєднання груші з яблунею: «яблонька садовая, грушиця медовая» (пор. «вишенька-черешенька», «рута-м'ята») або через паралелізм груші — символу дівоцтва і явора — символу парубоцтва (парубка, який зводить дівчину з розуму, ведучи «під явір зелененький»); у цілому з грушею в народній творчості пов'язується нещасливе кохання і нещасливе подружнє життя: «Ось коли мене не любив, Було мене не брати, Бо я тобі не грушечка В саду к577штувати»; і в сні груші бачити, за народною прикметою, не на добро; «грушка-минушка» кажуть, щоб підкреслити, що приємне швидко минається; коли кажуть: «Грушки на вербі показувати», то мають на увазі, що надії хтось подає цілком невиправдані, фантастичні, бо «на вербі груші не родяться»; коли зауважують про те, що всьому свій час, то кажуть: «Як грушка достигне, то й сама з дерева впаде». *Наказав на вербі груш* (приказка — наговорив нісенітниць); *Чорте, на́ груш, тільки мене не руш* (приказка); *Під грушею ляже та й спить* (казка).

**гряни́ця** *див.* **грани́ця**.

**губа́** (зменшені — ***гу́бка, гу́бонька, гу́бочка***) — кожна з двох рухомих шкірно-м'язових складок, що утворюють краї рота у людей і тварин; повні, червоні губи — ознака молодості, краси, пор. у І. Нечуя-Левицького: «Карі очі чорніли, як терен; невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листі»;

цілувати в губи — ознака кохання («Поцілував Бондарівну у самії губи»); іноді ознака рота («Мав губу від уха до уха»); по губах угадують настрій, поведінку людини (*губу закопилити* означає «надутися, розсердитися» або «зазнатися»), її характер (*розпустити губи* [*як капиці*] означає «багато говорити, брехати, пліткувати»); типовий вислів народних казок з ключовим словом *губи*: «По губам текло — в рот не попало». *Язичок мельне, та й у кут, а губу натовчуть* (М. Номис); *З доброї губи добре й слово* (прислів'я); *У нього губа не з лопуцька (не з луба)* (приказка — про того, хто добре знається на чомусь, ласий до чогось, не дурень); фразеологізми: ***з піною на губа́х*** — з великим злом, ненавистю; ***молоко́ на губа́х [не обсо́хло]*** — молодий, недосвідчений (тому кажуть ще: «Йому ще материне молоко тече по бороді»); ***на всю (по́вну) губу́*** — 1) великий, значний, справжній. *На всю губу пан* (М. Номис); 2) дуже, сильно. *Реве на всю губу* (П. Чубинський); ***робúти з губи́ халя́ву*** — не виконувати обіцянки, обдурювати, перебільшувати.

**гу́гля** — подовжений одяг з білого сукна без рукавів, перев. на Буковині; на Гуцульщині це різновид свити з білого сукна з каптуром; ритуальний одяг молодої на весіллі.

**гуж = вуж** — в упряжі — ремінь, яким прикріплюють голоблі до хомута. *Узявся за гуж, не кажи, що не дуж* (прислів'я); *Коли взявся за вуж, то не говори, що не дуж* (прислів'я); *Не дуж — не берись за гуж* (прислів'я).

**гу́лиця** *див.* **ву́лиця.**

**гу́лі** —1) = **гуля́нка;** 2) народнопоетична назва голубів (перев. у колискових піснях). *Цитьте, гулі, не гудіте, Спить матуся, не будіте* (П. Чубинський); *А-а, а-а, люлі, Налетіли гулі, Сіли на воротях, В червоних чоботях* (колискова).

**гульба́ = гу́льбощі = гу́льбище = гульня́** *див.* **гуля́нка.**

**гуля́й-го́род = гуля́й-городи́на** — пересувна бойова споруда з окремих дерев'яних щитів з бійницями, яку використовували запорозькі козаки при облозі фортець і під час відпочинку.

**гуля́нка = гуля́ння = гульба́ = гу́льбощі = гу́льбище = гульня́ = гу́лі = гу́льки** — 1) (зменшено-пестливі — ***гуля́нонька, гуля́ночка, гуля́нннячко)*** веселе, з розвагами, танцями і т. ін. проведення часу; природна вдача наших предків була веселою й поетичною — вони любили ігри, забави, пісні; візантійський історик Скилиця (XI—XII ст.) пише, що Святославові вояки забавлялися музикою й танцями (саме слово «гуляти» означало «танцювати», а «гулянка» передбачала обов'язково танок); разом з тим гайнуванням часу в гулянках шкодило роботі, господарюванню, тому застерігають: «Хто замолоду гуляє, той на старість хліба не має», «Гулянки до добра не доведуть»; відсутність міри шкодила й здоров'ю: «з гулянки сили не прибуде». *Пусти дочку на гулянки* (П. Чубинський); *Посходяться на гулянку під неділю або під свято* (Панас Мирний); *Перебрела дві річеньки, а Дунаю ніт, та забула гулянойьки, а розкоші ніт* (В. Милорадович); *А без мого миленького гуляння немає* (А. Метлинський); *Моя дочка на гулянні, іди подивися* (П. Чубинський); *Ой жаль мені коханнячка,*

*дівоцького гуляннячка* (А. Метлинський); *Хлопці і дівчата зберуться, співають, аж луна іде, заведуть гульбище* (М. Кропивницький); *Ні гульні, ні роботи* (М. Номис); *Без його і гульня не гульня* (Т. Шевченко); *Добра гульня, та не щодня* (приказка); *Гулі не одного в лапті вбули* (приказка); *В хаті гульки, а в городі ані цибульки* (приказка); 2) тільки **гуля́нка = гульня́ = гульба́ = гу́льбище = гу́льбощі** — веселе, галасливе проведення часу, що супроводиться розвагами та випивкою (звідси ***гуля́ка***); ще «Літопис руський» докладно описує бенкети-гулянки зі щедрою випивкою київського князя Володимира, на яких меду були повні бочки; саме Володимирові належать слова: «Руси єсть веселье пити, не можем без того бити» (цей вислів був стародавньою народною приказкою). *Першої неділі, коли й батькові не треба було йти на роботу, влаштували бучну гулянку з необмеженою пиятикою* (Ю. Смолич); [Р о м а н:] *І коли ця гульня скінчиться? Одні гості в хату, другі з хати, треті на поріг* (М. Кропивницький); *Гульба точилась до самого світу* (Марко Вовчок); *Пани перетворили Україну на місце гульбища* (П. Тичина); *Не втомлена гульбощами, горем не перемучена, ясна була собі, як тихеє літо* (Марко Вовчок); *Де ж ти тепер, моя мила, що ти мене знарядила п'яницею-бурлакою і ледащом-гулякою* (П. Чубинський); 3) тільки **гуля́нка = гу́льбище** — місце для гуляння, розваг. — *Я мерщій вирвалась від неї і чимдуж помачалася своїх на гулянці доганяти* (Панас Мирний); *Було гульбище на високій могилі* (П. Куліш).

**гумно́** (зменшено-пестливе — ***гуме́нце***) — 1) тік з господарчими будівлями біля помешкання або за селом. *Густо пшениці на новині, да високі стоги на гумні* (А. Метлинський); ***гуме́нний = гуме́нник*** — панський наглядач за роботою кріпаків або наймитів на току (гумні); також сторож на току (гумні). *На току гуменний одлічував снопи для кожного молотника* (І. Нечуй-Левицький); *Гуменник ковшом пшоно набира* (пісня); 2) тільки **гуме́нце** — виголений кружок на голові, знак належності до духовного стану; нині визначає лише католицьке духовенство.

**гу́мор** — доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь, здатність помічати смішний бік речей, уміння подати, зобразити щось у комічному вигляді; ознака здорового духу, яка виявляється і в тому, що людина (і цілий народ) може «сміятися крізь сльози», намагаючись звільнитися від душевної туги, наприклад: «Не того я плачу, що мама вмерли, а того, що вони в ноги змерзли»; великому гумористові М. Гоголю на його пам'ятнику в Москві вирізьблено: «Гірким словом моїм посміюся»; гумор широко представлений у більшості жанрів народної творчості, особливо в народних казках і анекдотах (пор.: «Ще як не було ні неба, ні землі, люди дерева зрубували, кілки били, тини плели і по них ходили»), прислів'ях і приказках («Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця, та ніхто тому не вірив»), коломийках і частівках («— Гуляй, Ясьо, гуляй, гуляй, Лиш до мене ся не туляй.— А що ж тото за гуляння, Як немає притуляння?»), жартівливих оповіданнях і піснях («А за того Петруся

Била мене матуся. Ой лихо, не Петрусь — Біле личко, чорний вус»).

**гу́ня = гу́нька** — гуцульський старовинний прямий верхній одяг (рід свити) з домотканого довговорсого грубого, перев. нефарбованого сукна; в Карпатській Україні була символом заможності й ошатності («Гунька наопашки, шапка набакир»); використовували у весільному обряді. *Гутак натяг на плечі стару гуню і пішов оглядати худобу* (І. Франко); *Зійшов із гуньки на лейбик* (приказка — збіднів); *На тім молодці сірая гунька* (Я. Головацький).

**гура́льня** — старовинний спиртово-горілчаний завод (***гура́льник*** — майстер на такому заводі). *Там в березі є човни управителя гуральні, на котрих рибалки ловлять коропи* (І. Нечуй-Левицький).

**гурт** — 1) зібрання, скупчення людей на протилежність одній людині, а також сукупність людей, об'єднаних однією метою; традиційними були гуртові зібрання молоді на колодках, вулиці, вечорницях, досвітках; гуртовими були також *толо́ка (див.)*, *обжи́нки* (*див.*) і цілий ряд інших обрядодій. *Гурт зробить, гурт і з'їсть* (приказка); *У гурті то й смерть не страшна* (приказка); *У гурті й каша їсться* (приказка); прислівник ***гурто́м*** — спільними силами, зусиллями, разом. *Гуртом можна і море загатити* (приказка); *Піймали щуку молодці та в шаплиці гуртом до суду притаскали* (Л. Глібов); 2) музичний, танцювальний, вокальний ансамбль.

**гу́си** (зменшено-пестливе — ***гу́соньки; гуса́к, гусь*** — самець; ***гу́ска*** — самка; ***гуся́, гусеня́*** — пташа) — 1) великі водоплавні свійські й дикі птахи з довгою шиєю; символізують пліткарство, поговір: «Ой крикнули сірі гуси В яру на ставу, Стала на все село слава Про тую вдову» (Т. Шевченко); провісники весни, тому дикі гуси символізують повернення до витоків; на свято *Сорока́ святи́х* (*див.*) хлопці, побачивши диких гусей, кидали їм услід соломинки з побажанням: «Гуси! Гуси! Нате вам на гніздечко і на здоров'ячко, а нам на тепло!»; у народних уявленнях гуси близькі до журавлів і лелек; покровителем гусей вважається святий Микола; його день (15/28 вересня) відомий як «празник гусятників»; зграя гусей часто згадується разом із лебедями: «Не метіль з моря піднімалася, А то гуси сірі або лебеді білі»; у весільних піснях образ дещо легковажного нареченого: «Наша куна зі значком та забігла за вашим гусачком»; фігурує у дівочих ворожіннях на Святого Андрія або під Новий рік: впускають у хату гусака, і до котрої дівчини він підійде або котру вщипне, та першою вийде заміж; за поведінкою птахів угадували погоду, — «гуси високо летять — багато буде води, низько — мало», «гуси летять — зиму на хвості несуть», «гуси купаються у воді — буде дощ», «гуси лапи піднімають — перед морозами» або ще: «гуси перед морозом стоять на одній нозі». *І гуси вола з ніг звалять, як їх багато* (приказка); *Гуси проти вітру ходять* (приказка); *Дай гусям сіна* (примовка); *Чи то гуси кричать, чи лебеді ячать* (М. Максимович); *Всі гусоньки на став полетіли* (Б. Грінченко); *Ой гиля-гиля, гусоньки, на став* (пісня); *Гусь свині не товариш* (приказка); фразеологізми: ***гусе́й підпуска́ти*** — брехати, пускати плітку;

***гусе́й дражни́ти*** — власними діями викликати в кого-небудь роздратовання, заздрощі, ненависть і т. ін.; 2) тільки **гу́си** — старовинна масова народна гра. *Парубки гратимуть у довгої лози, у тарана; дівчата — у ворона, у гусей!..* (М. Кропивницький).

**гу́слі = гу́сла** (зменшено-пестливі — ***гу́сеньки, гу́слоньки, гусе́лки, гусе́лочки; гусля́р*** — той, хто грає на гуслях або їх виробляє; зменшено-пестливе — ***гусля́рик***) — 1) старовинний народний багатострунний щипковий музичний інструмент (слово походить від *густи́* «гудіти, грати»); первісно це була арфа, що лежала горизонтально, інструмент асоціювався з князем чи боярином, тобто його історія сягає князівських часів. *Гусла загули... Гуляє князь, гуляють гості, ревуть палати на помості* (Т. Шевченко); *На гуслі грає, красно співає* (П. Чубинський); *Ой ти, Давиде, свої гусла стрій!* (П. Чубинський); *Та все стиха у гуслоньки грає* (А. Метлинський); у сполученнях: ***гу́слі-псалти́р*** (XIV ст.) — інструмент у формі трапеції із заокругленими кутами; ***клавіако́рдні гу́слі*** (XVIII ст.) — звичайні гуслі й гуслі на стільці; 2) стара назва скрипки. *Гусла гудуть, до двора йдуть. Наряжайся, дівко Марусю, бо візьмуть тебе* (весільна пісня); *Гуселочки з липочки, а струни з золота, Як заграю у Воловім — чути до Сигота* (коломийка).

**гу́та** — 1) старовинний склоплавильний завод (***гу́тник*** — майстер на такому заводі; ***гу́тництво*** — виробництво скла); поширилося гутництво в Україні з XVI ст.; про вкорінення його в українське життя свідчить народна пісня: «Ой до гути доріженька, до гути, до гути, Сам не знаю, куди маю, куди повернути. Чи до тої доріженьки, що я ї не знаю, Чи до тої дівчиноньки, що я ї кохаю». *Палає, як у гуті* (М. Номис); 2) цінна речовина у вигляді затверділого соку, що міститься в корінні деяких рослин; з цієї речовини виготовляють гутаперчу.

**гуцу́ли** (*одн. ч.* ***гуцу́л***, *ж.* ***гуцу́лка***, пестливе — ***гуцу́лочка***) — 1) етнічна група українців, які живуть у гірських районах західних областей України; мешканці, уродженці Гуцульщини. *Як гуцула не любити, Коли гуцул грає* (коломийка); *Та я буду гуцулочку під руку водити* (коломийка); 2) **гуцу́лка** — також чоловіча вишита сорочка із стійним комірцем; 3) **гуцу́лка** — також старовинний народний танець та мелодія до нього.

**Гуцу́льщина = Гуцу́лія** — історико-географічна область України, що обіймає гірські райони Івано-Франківської та Чернівецької областей і Рахівський район Закарпаття; широко відома як осередок високорозвинених домашніх промислів, зокрема різьб'ярства, килимарства, ткацтва й гончарства; має свій окремий тип будівництва («гражда», високі дахи хат, характерні ґанки, розкидані оселі тощо); досить добре збереглася власна обрядовість; збереглися також народні вірування, демонологія і звичаї, пов'язані з народним календарем (це, зокрема, відтворено в повістях «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського та «Камінна душа» Г. Хоткевича); край опришківства (описано в романі В. Гжицького «Опришки»). *Ой багата Гуцулія красними піснями, Вишитими кептарями та ще й дівочками* (коломийка).

# Ґ

**ґáва** — 1) *ворóна* (*див.*); за поведінкою птаха угадували майбутній урожай, — «як ґава до Юр'я у житі сховається, — буде добре жито». *Знайшовсь Осел-мастак. Його й найняв* [хазяїн] *левади доглядати, Проклятих горобців та ґав ганяти* (Л. Глібов); фразеологізм: ***ґав (ґáви) ловúти*** — нічого не робити; пропускати яку-небудь нагоду; бути неуважним, неспритним. *Він ґав ловив та витрішки продавав* (І. Котляревський); ***ні пáва ні ґáва*** — про того, хто від одних поглядів відійшов, а до інших не пристав; 2) роззява, нерозторопна людина.

**ґáзда** (*ж.* ***ґаздúня***; зменшено-пестливі — ***ґáздик, ґáздонька, ґáздочка; ґаздúнька, ґаздúнечка, ґаздúнонька***) — господар (господарка); голова родини, на якому тримається господарство, а отже й родинні статки («Без ґазди які жінці гаразди»), удатний господар, так само як ґаздиня — вдатна господиня («Ґазду можна пізнати по дворові, а ґаздиню по коморі»), представник певної соціальної верстви («З ґаздами — ґазда, з панами — пан, а з свиньми — свиня»), запорука доброго господарювання («Пізнати ґазду по оборі й по коморі») або, навпаки, поганого («Хоч бути ґаздов, а не вміє коневі хвоста зав'язати»); іншими словами, «як будеш ґаздувати, так будеш і мати». *Зоя Жмут добра ґаздиня, пари в селі їй не було* (Н. Кобринська); *Ґазда умирає, а ґаздиня другого шукає* (приказка); *Ґаздиня: три городи — одна диня* (приповідка); ***ґаздувáти*** — господарювати; ***ґаздíвство*** — господарство. *Як будеш ґаздувати, так будеш і мати* (приказка); Ґ*азда по судах не біжить, бо ґаздівство в руках держить* (приказка); *Наґаздував, як пес, за плугом ходячи* (І. Франко).

**ґалаґáн** — головатий півень з голою шиєю.

**ґандж = ґáн[д]жа = ґанч** *див.* **вáда**.

**ґáнок** (зменшено-пестливе — ***ґáночок***) — прибудова з майданчиком і східцями, а подекуди з покрівлею при вході в хату, будинок. *Ой у Лубнах крутоярих У високім замку Сидить пишний князь Ярема На тисовім ґанку* (П. Куліш); *Ой сиділа Марійка на ґанку Та краяла червону китайку* (пісня).

**ґевáл** — велика неповоротка, незграбна людина, а також груба, некультурна людина.

**ґедзь = ґедз** (зменшене — ***ґéдзик***) — велика муха, що живиться кров'ю тварин і соком рослин; худоба від її укусів кидається з боку в бік, ніби вередуючи, тому про людину, що нервує, вередує, кажуть: «Ґедзь якийсь його вкусив», а про вередливу дівчину: «Ґедзкає,

як теличка в лісі»; символізує інтригу, тому вираз ***ґедзя (ґедзика) кинути (вкинути)*** означає «зробити, сказати щось дратівливе, обурливе».

**ґендель** — торгівля, комерція з метою наживи (звідси, той, хто ґендлює, — ***ґендляр-баришник***).

**ґерлиґа** *див.* **гирлиґа.**

**ґешефт** — приватна торгівельна операція; у сполученні: ***робити ґешефт*** — займатися комерцією.

**ґирлиґа = ґерлиґа** — дерев'яний ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди і т.ін.

**ґонта = ґонтя** — 1) також **ґонт** — бляха; здавна використовувався як покрівельний матеріал. *Дімок стояв, ґонтою обшитий* (А. Свидницький); 2) тільки **ґонта** — український народний чоловічий танець (з шаблею в руці).

**Ґонта Іван** (рік народження невідомий — помер 1768 р., с. Серон, тепер с. Гонтівка Вінницької області) — один із керівників *Коліївщини* (*див.*); образ Гонти подано Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки» і вірші «За думою дума», присвяченому М. Гоголю. *На базарі, як посеред моря кровавого, стоїть Ґонта з Максимом завзятим* (Т. Шевченко).

**ґонтя** *див.* **ґонта**.

**ґринджоли** (зменшене — ***ґринджолята***) — низькі й широкі сани з боками, що розширяються від передка; також маленькі дитячі санчата. *Впрягла в ґринджолята павичку* (І. Котляревський).

**ґулий** (*ж.* ***ґула***) = **ґулак** — безрогий (про волів, корів). *Запрігши ґулих, він ну переліг орати* (П. Гулак-Артемовський).

# Д

**Дажбо́г = Даждьбо́г** — у дохристиянських віруваннях — бог Сонця, світла, добра, син Сварога, син Неба (буквально «дай бог», тобто податель (подавець) добра, багатства, бог-подавець, дарівник, отже бог достатку); у народі називався ще *Дайбо́г*; залишки назви чуємо у вигукові «дай Боже» як відгомоні первісної жертовної трапези, до того ж із варінням меду; вигук зберігся понині в ритуальних обрядах та при розпиванні міцних напоїв; пор. у колядках приспів: «Ой дай Боже!», а також вираз «дати на Боже», тобто «жертвувати на церковні потреби»; в Іпатіївському літопису під 1114 р. записано: «Єго же наричають Дажьбог. Солнце царь, син Сварогов, єже єсть Дажьбог»; божество входило до складу ідолів так званого Володимирового (Київського) пантеону (олімпу) поруч із Перуном, Хорсом, Стрибогом, Симарглом і Мокошею (коли в Києві почав княжити Володимир, він поставив поза своєю палатою на горі ідолів названих богів); бог вважався нібито родоначальником руського народу, можливо, тому в «Слові о полку Ігоревім» русичів названо *Даждьбожими внýками* (*див.* **онýк**3); згодом стає богом лісів, гаїв, байраків, садів; як сонячний добрий і щедрий бог (бог життя) божество оспіване в українській пісенній творчості; зображується покровителем весілля, що зустрічає нареченого-князя на світанку (зв'язок із сонцем, сходом сонця), «між трьох доріг», або розпорядником сезонного циклу, — через свого посланця солов'я замикає зиму й відмикає літо, або й володарем вирію («— Ой, соловейку, ти ранній пташку, Ой чого так рано із вир'їчка вийшов? — Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав...»; можливо, народна приповідка «пошли, Боже, з неба усього, що нам треба» звернена не стільки до християнського Бога, скільки і до Даждьбога. *Межи трьома дорогами, рано-рано, Межи трьома дорогами, ранесенько. Там здибався князь з Дажбогом, рано-рано, Там здибався князь з Дажбогом, ранесенько. — Ой ти, боже, ти, Дажбоже, рано-рано, Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько. Бо ти богом рік од року, рано-рано, Бо ти богом рік од року, ранесенько, А я князем раз на віку, рано-рано, А я князем раз на віку, ранесенько* (весільна пісня).

**Да́на = Діво́нія = Діва́нна** — у дохристиянських віруваннях — *Вели́ка Боги́ня (див.)*, богиня життя; вічно юна, чарівна діва і водночас дружина Вогню (Світла, Світовида), що породила на світ Любов і Землю, а також ліси, трави, ріки й інше на ній; *див. ще* **Діва**1.

**Дани́ло** (з давньоєвр. Dānīēl «мій суддя», «Бог», букв. «Божий суд»: пестливі — ***Дани́лко, Дани́лонько, Дани́лочко, Да́ня, Данько́, Да́нцьо, Дану́сик***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народній творчості виступає об'єктом гумору («Не всім Данило, комусь попаде й Гаврило»), іронії («Скачи, Данило, хоч тобі не мило», «Маєш, Даниле, те, що зогниле», «На тобі, Данило, що мені не мило!»), насміху («Був би Данило, якби болячка не задавила», «Данило, щоб тебе галушкою вдавило!»); наведені вище вислови — в основному продукт кепкування на молодіжних вулицях, вечорницях з хлопців не дуже поворотких («Данило, хапай точило!»), неперебірливих («Бери, Даниле, що тобі не миле»), безвідмовних («Тягне Данило, хоч йому не мило»).

**данн́я** — 1) стара назва отрути взагалі; частіше так називали яйця комах, кинуті в горілку, яку підносили тому, кого хотіли отруїти. *Як мені було йти на весілля, коли Солов'їха отруїла б мене з своїх рук, дала б дання в чарці горілки, якби могла* (І. Нечуй-Левицький); 2) чарівне (приворотне) зілля. *Дання гірше трутизни* (М. Номис); *Дала вона якесь дання йому, якісь чари чарувала* (Марко Вовчок).

**дара́ба** — пліт, збитий із дерев'яних кругляків, який сплавляють в Карпатах річками. *Пливе дараба, а керманич на берег поглядає* (пісня).

**дармої́д** (*ж.* ***дармої́дка***) — той, хто живе на чужий кошт, чужою працею; нероба; уживається також як лайливе слово. *Одчепися, дармоїде, бо до мене кращий їде* (пісня); *Явдоха налаяла Мотрю... дармоїдкою* (Панас Мирний).

**Дарна́ неді́ля** *див.* **неділя**4.

**да́рниця** — 1) у старовину — дарча грамота, дарчий лист; 2) (з великої літери) лівобережна частина Києва; вперше в писемних джерелах згадується 1509 р. в рішенні межового суду по земельній тяжбі між Миколаївським і Печерським монастирями Києва; колись тут протікала р. Дарниця (між Старою Дарницею і теперішнім Дарницьким шовковим комбінатом); щодо походження назви існує кілька версій — можливо, ця місцевість колись була комусь подарована, чи, ймовірно, це колись було місце вручення дарів (підношень) іноземними посланцями (гостями) київським князям.

**дастьбі́ = дасть-бі́ = дасть Біг = дазь-бі́ = дазь Біг** (тобто «дасть Бог») — 1) уживається здавна як форма відмови старцеві; 2) немає чогось або взагалі заперечення чого-небудь. *Чи вже не варитимемо галушки оце? — Ні, серце, бо борошенця в нас дазь-бі* (П. Гулак-Артемовський); — *Всі* [мови] *знаємо. А своєї Дастьбі* (Т. Шевченко); у сполученні: ***ходи́ти за дасть-бі з то́рбою*** — клопотатися, просити й діставати відмову.

**два** — назва числа 2 та його цифрового позначення, кількість із 2 одиниць; число здавна набрало символічного значення; означає пару, двоїстість; подвійні або здвоєні предмети, за повір'ями, могли принести нещастя; у римлян число було знаком лихого віщування; в українців його символіка неоднозначна; у похоронному обряді в різних місцях виставляли то парну, то непарну кількість тих, хто несли хрести; в діжі для хліба дотримували парної кількості клепок

(щоб був хліб добрий); натомість зловісними були уявлення про дводушників, про яйця з двома жовтками, з яких вилуплюється дідько, тощо; зловісність числа навіювали впливи дуалістичних уявлень про боротьбу двох протилежних космічних сил — Бога і Сатани (Антибога); разом з тим в українських казках двійко голубів — вічний символ чистоти, вірності, Божого духа, який єднає дві душі, щоб очистилися для життя на білому світі; неоднозначна символіка близнюків: з одного боку, пов'язана з чимось незвичайним, навіть лиховісним, з другого, — богиня Лада народжує двох близнят (Леля і Полеля), тобто воду й світло; нероздільністю небесно-земних і вогненно-водяних стихій позначені купальські обрядодії; одвічною єдністю є поняття «життя» і «смерть»; число наділене демонічною силою; чорти бояться півня тому, що він двічі народжений: «Два рази родиться, ні разу не хреститься, а чорт його боїться» (загадка про півня); певною мірою мотив двійництва пов'язується з перевертництвом, вовкулацтвом, дводушництвом; небезпечною вважалася поява на небі одразу двох світил — Сонця і Місяця, тоді заборонялося сіяти, щоб не загинув урожай. *Палиця два кінці має* (М. Номис); *Винного двома батогами не б'ють* (М. Номис); *Не годиться дві шапки надівать на голову* (П. Чубинський).

**два́дцять сім** — назва числа 27 та його цифрового позначення, кількість із 27 одиниць; стара назва — *тридéв'ять*; символічне число, що відігравало значну роль у замовляннях та старовинній обрядовості; це пояснюється тим, що воно складається з трьох дев'яток, а число дев'ять було дуже поширене в українській обрядовості; у казках зазвичай ідеться про тридев'ять земель або тридев'яте царство; у ворожіннях також рахують три рази по дев'ять; пор. у Т. Шевченка: «Усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете».

**двана́дцять** — назва числа 12 та його цифрового позначення, кількість із 12 одиниць; символічне число, яке ще називається *дю́жиною*; на означення вселенського й водночас духовного ладу; вавилоняни, намагаючись регулювати людську долю за допомогою астрономії, поділили рік на 12 місяців; число знаків зодіаку; цей рахунок позначився на стилі суспільного життя; за переказами, знаємо 12 племен ізраїльських, 12 апостолів (хоч насправді їх було більше), 12 святих п'ятниць; у народних казках зустрічаємо істоти з 12 головами («У мене єсть кінь з дванадцятьма головами») чи 12 крилами (пор. відьма-дванадцятикрилка); на Святвечір розводили вогонь з 12 полін, готували 12 страв; по 12 годин мають день і ніч; Богиня Лада сотворила світ за 12 космічних ночей; заговір: «Візьми ти, красна дівиця (Зоря), в праву руку 12 ключів, і замкни 12 замків, і впусти ці замки в окіян-море, під алатир-камінь». *Добра жінка дванадцять раз на день одурить, а як яка, то й без числа* (М. Номис).

**две́рі** — отвір у стіні будівлі для входу й виходу; вступ до господи; символізують вільний вихід, шлях кудись взагалі; загальнолюдським символом є *відчинені двері* (вільний вхід) і *зачинені двері* (невільний

вхід); якщо кажуть, що в когось «двері не запираються ні вдень, ні вночі», то йдеться про гостинну людину, а «показують на двері», коли когось проганяють; за Біблією, двері — це Ісус Христос, тобто його посередництво у вірі в Бога (звідси вираз *як у Бога за дверима жити* — жити в достатку, щасливо, безтурботно); з давніх-давен двері символізують межу, а також оберіг від злих духів; вставляючи дверну раму (одвірок), казали: «Двері, двері! Будьте ви заперті злому духові і злодію» — і робили сокирою знак хреста; у Гуцульщині на дверях іноді зображувалася сонячна символіка; оберегами на дверях були підкова, прибита до порога, або три хресті на одвірку, засмалені *четверговою сіллю* (*див.* **Страсни́й понеді́лок**); під лавку біля дверей завжди клали сокиру як магічний засіб від усякого зла; при дверях вивішували спеціально виткані й вишиті завіси, що теж служили оберегами; ту саму функцію виконували різьблені й випалені прикраси на одвірках; для утеплення дверей узимку виготовляли із соломи або волосіння смужки, так звані *діди* або *баби*, які прилаштовували в тих місцях, де двері сходилися з одвірками; «діди» утеплювали помешкання та оберігали від злих духів; на дверях крейдою малювали хрестики, що мали «заступити дорогу нечистій силі» (пор.: «Заступи чортові дорогу, то він вікном улізе»); коли господиня випікала хліб, то наказувала хатнім «не рипатися», тобто не входити й не виходити, — «бо паляниці підгорять і репатимуться»; якщо ж на хлібинах з'явилися тріщини або западини, то була ознака недоброго, — бо через двері проник нечистий»; коли хтось у хаті помирає, двері й вікна годилося відчиняти навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника; при народженні дитини на одвірку робили зарубку; прищемлюванням пальців дверима допитували злодіїв і застерігали їх від майбутніх злочинів, оскільки клятви чи зізнання вважалися найправдивішими саме біля дверей; казкова хатка Баби-Яги «без вікон, без дверей» — помешкання «того (іншого) світу»; відомі так звані «чорні заговори»: «Встану я не благословляючись, піду не хрестячись, ні дверима, ні воротами, а димним вікном»; за повір'ями, треба на ніч вікна і двері хрестити, щоб через них ніяка нечиста сила не ввійшла, та на дверях класти хрести смолою протягом усього року, а від пожежі мазати молоком косяки дверей і вікон; у загадці про гарбуз, огірок також фігурують двері: «Без вікон, без дверей, повна хата людей».

**дві́йє = дві́йя = дві́йло** — колода для впрягання двох чи трьох пар волів; нею з'єднуються ярма сусідніх пар; слово утворене поєднанням слів *ві*[*й*]*л* і *двоє*.

**двір = дво́рище** — у XIV—XVII ст. — форма сімейного та територіально-господарського устрою українського селянства, що об'єднувала кілька селянських господарств; пізніше — індивідуальне господарство, тобто господарська ділянка, на якій розміщено житлове приміщення, садибні будівлі, та місце біля них (часто відгороджене); оскільки двір — це здавна передусім сільська хата з усім господарством при ній, то він символізує взагалі господу; звідси цілий ряд народних висловів з цим зна-

ченням; кажуть: «Горе дворові, де корова наказує волові» (тобто горе господареві, над яким верховодить жінка); страшним прокляттям господареві звучить вислів: «Бодай тобі двір заріс!» (тобто зле побажання господареві, аби господа його стала пусткою); коли кажуть: «Нехай кожний дбає про власний двір», то це застереження тим, хто дбає не про власні справи, а судить інших; той, хто «свій двір мете, а на чужий сміття кидає», зазвичай своїх виправдовує, а на чужих вину звертає; разом з цим двір символізує панську резиденцію (звідси *дворянúн*), про яку народ каже: «У панських дворах великі вікна, та мало світла» (тобто правди) або «До двора брама широка, а з двора — вузька» (прийняти приймуть, особливо коли з даниною, дарами, але невідомо, як і з чим випровадять).

**двобíй** — бій, боротьба двох супротивників за викликом одного з них; поєдинок; у старовину збройні сутички з ворогом називали *полем* (звідси «поле битви»); первісно — рід Божого суду, знаний у всіх народів: мав перемогти не той, хто мав більшу силу чи кращу зброю, а той, на чиєму боці була правда і Божа воля; у нашій історії відомі двобої київських князів — Володимира Великого з печенізьким ханом, Мстислава Сміливого з касозьким князем Редедею; за літописами, відомий також легендарний двобій киянина Кирила Кожум'яки з печенізьким велетнем; пізніше двобій став також засобом вирішення «справ честі»; двобої широко подано в народних казках фантастичного змісту, пор., наприклад, «Котигорошко».

**двоєвíр'я** — поєднання дохристиянської віри певного народу з новою, християнською вірою (у нас — поганства, або язичництва, з християнством); простий народ нелегко відривався від свого стародавнього й довго вважав нову віру панською, тому двоєвір'я глибоко ввійшло в його душу, а також у його мову (наприклад, дієслово *віддавáтися*, тобто «виходити заміж», не християнського періоду, а ще язичницького, пор. у Марка Вовчка: «Живіть, поки моя Марта віддасться», пор. вираз *дівка на віддані*); персоніфікації явищ природи — відгомін язичництва у мові: *дощ іде, сонце заходить, вітер лютує*; характерні для української мови безпідметові речення на *-ло* (напр., у О. Кобилянської: «Мову йому відібрало», «Кинуло її в гарячку», «Руки й ноги йому покривило») завжди передають фатальний зміст, оскільки підметом у них виступає неназване лихо (лихе), щось нечисте як відгомін стародавніх вірувань у злі сили, що впливають на життя людини, її психічний стан, фізичне здоров'я; пор. ще номінальний підмет «воно» у реченнях на зразок «що воно там гуде (шумить, ходить)?»; ще зовсім живе і завжди свіже двоєвір'я в «Слові о полку Ігоревім»; народ зберіг до сьогодні дохристиянський весільний обряд, що пізніше став церковним (всі його атрибути, дії та наймення — персні, вінці, пов'язання рук, водження навколо аналою, пиття з одного келиха, весільну лексику); взагалі церковне вінчання для народу тривалий час було другорядною річчю; так званий «шлюб на віру», без церковного вінчання, коли воно з якихось причин неможливе,

відомий у нас від давнини дотепер (один із сотників гетьмана Мазепи, сотник Чигиринський, звався Невінчаним; пор. також оповідання М. Коцюбинського «На віру»); самі слова *вінок, вінчати, вінчання* — стародавні, а відповідні грецькі так і не прижилися; так само основні релігійні терміни залишилися ще з дохристиянських часів (*Бог, Госпо́дь, моли́тва, моли́тися, не́бо, рай, пе́кло, гріх, же́ртва, храм, свя́то, святи́й*); християнські свята припасовували до свят дохристиянських, храми будували на місці старих каплиць, що також сприяло двоєвір'ю; старі боги ставали або злими (бісівськими) силами, або добрі якості окремих з них переносилися на християнських святих (наприклад, якості Перуна на святого Іллю, якості Велеса на святого Власія, а якості Ярила на святого Юрія); силу нового для народу Хресного знамення (Хреста) і досі вживають при кожній життєвій потребі з огляду на старі обряди та вірування (побачивши вперше місяць-молодик, треба перехреститися, щоб щастило цілий місяць; запалюючи світло в хаті, теж треба перехреститися, бо до хати входить бог вогню; заходячи в воду, перехрестися, а то водяник утопить тебе; перехрестись, як падає зоря з неба, бо то людина померла; позіхаєш, перехрестися, шоб ротом не влізла в тебе нечиста сила; хрестяться перед працею (їдою) і по закінченні; хрест — погибель нечистому (звідси приповідка «боїться, як чорт хреста»); з дохристиянського часу зостався у великій пошані *схід* (*див.*); літературним прикладом змішання стародавніх вірувань, оповідань і переказів з християнським віровченням стали *апо́крифи* (*див.*); головні негативні ознаки поганства, за І. Огієнком, інтернаціональні (обман, кривава помста, насильство); різновидом обману є лицемірство, зокрема й у питаннях віри, що виливається в двоєвір'я й фарисейство; відгомоном цього є численні приповідки про двоєвір'я як лицемірство (на словах віра в християнського Бога, а на ділі забобонне запобігання перед поганськими божками): «Як прийде біда, не поможе й свячена вода», «Має Бога на язиці, а дідька в зубах», «І Богові свічка, й чортові огарок», «Богом свідчиться, а чорта за хвіст держить», «І з попом добра мова, але й з чортом можна прийти до слова», «Святим ноги цілує, а людей мордує», «Бога молить, а хлопа неволить», «В середу постила, а кобилу вкрала», «Богові свічку, а чортові дві», «Богу молиться, а чорту вірує», «І нашому Богу, і вашому», «На язиці Бог, а в душі чорт», «Постава свята, а сумління злодійське», «Чоловік Божий, а душа дідька», «Зверху святий та божий, а всередині на чорта схожий», «Ні Богові свічка, ні чортові кожух», «На Бога дивиться, а чорта бачить»; пор. у Нечуя-Левицького: «Позіхав, хрестячи рота за кожним разом»; «Кайдашиха на ніч хрестила ножем вікна й двері».

**дво́рище** *див.* **двір.**

**дво́рський = дворе́цький** — вищий урядовець княжого двору, що заступав князя у його відсутність, стояв на чолі княжого війська, був його представником у суді та адміністрації.

**двоюрі́дна сестра** *див.* **сестра́**2.

**двоюрі́дний брат** *див.* **брат**2.

**дебр = дéбра = дебрь** — пустеля; взагалі малодоступна місцевість; вживається у формулі заклинання нечистої сили: «Іди на дебрі, на скелі», тобто туди, де шкодити людині вона не може. *І дебрь-пустиня неполита, зцілющою водою вмита, прокинеться* (Т. Шевченко).

**дев'яси́л = дев'ят[ь]си́л = дев'ятиси́л = дивоси́л** — народні назви оману високого, багаторічної трав'янистої рослини родини айстрових з жовтими квітками; полюбляє узлісся, чагарники, лісові луки, береги річок, вологі місця; цвіте у червні-серпні (іноді — у вересні); назва пов'язана з магічним числом дев'ять; широко використовується в народній медицині як відхаркувальний і сечогінний засоби; корені рослини, зварені на меду, їли хворі на сухоти; ще у XVIII ст. лікувальні книги зазначають, що рослина особливо ефективна від короcти; освяченим у храмі листям рослини посипали хату та обійстя, щоб уберегтися від усякого зла.

**дев'яти́ни** — поминки по померлому, християнський звичай ушанування пам'яті небіжчика на 9-й день по його смерті; другий поклін душі Богові (перший — на третій день після смерті, одразу ж після похорону, третій — на сороковини); у Панаса Мирного: «Душа, кажуть, до дев'ятого дня літає по світу».

**дев'ятиси́л = дев'ятси́л** *див.* **дев'яси́л.**

**дев'ять** — назва числа 9 та його цифрового позначення, кількість із 9 одиниць; магічне число, бо складається з трьох трійок; означає могутність, вищу силу; дев'ять місяців мати виношує дитину в утробі; бог Перун опікує родину, що має дев'ятеро дітей; дев'ять днів і ночей треба для осягнення людської мудрості; на дев'ятий день Бог наказує ангелам показати душі пекло; число, поширене в українській обрядовості; за повір'ям, коли купували нову діжу, то в ній мало бути дев'ять пар клепок, які стояли так, як росте дерево; у такій діжі добре сходить хліб; число вживалося в усіх закляттях, замовляннях; воно оточувало людину (чи її двір) ніби чарівним колом, якого не може перейти нечиста сила; наприклад, від уроків палили тернину, а з неї дев'ять вугликів кидали в воду: якщо вони поринали, було зурочення, а якщо ні, не було нічого небезпечного; *див. ще* **дев'яти́ни, двáдцять сім, магі́чні чи́сла**.

**дев'ятьси́л** *див.* **дев'яси́л.**

**Дéдо** *див.* **Домови́к.**

**дéжень** *див.* **Овся́ниці день.**

**дейнéка** — у другій половині XVII ст. — селянин-повстанець, озброєний дрючком (з турецьк. — «удар палицею»), довбнею, рогатиною, косою, що брав участь у повстанні на Лівобережній Україні; цим словом уперше було названо солдатів піхотного полку, сформованого у 1657 р. полтавським полковником М. Пушкарем з погано озброєного натовпу представників нижчих станів суспільства (цей факт описує «Літопис С. Величка»); дейнеками поляки називали козаків. *Чи то граки, чи то галич, чи хижі дейнеки розпускають по Вкраїні загони далекі?* (П. Куліш).

**дéмон** — у грецькій міфології — нижче божество, злий дух, інколи

ДЕМОНОЛО́ГІЯ

доброзичливий до людей; грецький історик Прокопій (VI ст.) розповідає, що слов'яни «вшановують річки, німф і деякі інші божества-демони, приносять їм у жертву все і з тих жертов ворожать собі»; наші предки приносили своїм богам навіть людські жертви, а першим мучеником за віру були варяг Тур із сином; частими були жертви і своїм, домовим демонічним божкам, сліди яких дійшли й до нашого часу, як, наприклад, святковий багатий стіл; весільний коровай, як жертва богові, також є відгомоном колишніх жертвоприношень (за християнства криваві жертви замінено хлібними); задобрювання людиною злих сил позначилося й на народній афористиці: «Бери, чорте, груш, а мене не руш», «Чорт, бери шапку, аби голова була ціла», «Роби чортові добре, він тобі пеклом відплатить», «Пусти чорта в хату, то він і на піч залізе», «Взяв дідько кобилу, хай бере й лоша»; страх перед злими силами породив різні народні застереження: «Де ліс, там біс», «Кожний біс тягне в ліс», «Не займай біса, бо лихо займеш, а то й двоє», «Дідька не клич, він сам прийде», «Що дідько вхопить, того не пустить»; з поширенням християнства грецькі назви демонів залишилися для визначення тільки злих (чорних) духів; більшість поганських богів теж стали вважатися злими демонами.

**демоноло́гія** — міфічні уявлення про злих духів (демонів), що виникли на основі первісної віри в такі сили; слов'янські вірування у надприродні сили були досить розвиненими, бо людина навколо себе бачила цілий світ вищих істот, у її уяві все було одухотворене й персоніфіковане (річка, болото, потік, криниця, джерело, гори, рослини, тварини, ліси, гаї тощо); неврожай, голод, затемнення небесних світил, злива, град, завірюхи, буря, холод, посуха і т. ін. — все це зло в природі чинять злі духи, щоб нашкодити людям (це роблять також злі люди, що можуть наврочити, зочити тощо); тому людина вмилостивлювала персоніфіковані сили природи; деякі з цих сил, вірили, бояться, наприклад, кукурікання півня та брехання пса, а пізніше стали боятися церковного дзвону, ладану, а особливо хреста, — тому їх можна заклинати, залякувати, обманювати; нечиста сила любить прірви, безодні, бур'яни, пустки, порожні покинуті хати (тут вона справляє свої гулянки вночі, аж хата ходором ходить); любить нечиста сила гуляти при молодому місяці, а надто при його народженні; усе нечисте лине до здохлого (звідси вираз «вішати на кого-небудь дохлих псів»); з бігом часу головною злою силою став *чорт* (*див.*), що зветься ще *дия́волом* (*див.*), *сатано́ю* (*див.*) чи *де́моном* (*див.*); у письменників-класиків знаходимо багато етнографічного матеріалу, де підкреслено оминається нечиста сила, як це робив народ: «Коли згадують про нечисте, то говорять: «Наше місце святе» — і хрестяться» (Марко Вовчок); «Цебто того, що греблі рве? того, що, не при хаті згадуючи?»... (і плюється) (І. Котляревський); «Це чиста сатана — не при хаті згадуючи» (І. Нечуй-Левицький); «Чоловік гарний... І отого, що з хвостом, не любить згадувати» (Б. Грінченко); різних злих божків (лихо, нечисту силу, не-

щастя) мають на увазі, коли кажуть про щось безособове, часом таємничо зловісне: «Руки йому відняло», «Кудись його вхопило», «Вже його понесло», «Приперло його до хати», «Вже його звалило» або ще: «Викинуло його з пам'яті», «Плюснуло, луснуло — та й нема», «Як притисне, то й владика свисне», «І ладаном не викуриш», «Не поможе бабі кадило, коли бабу сказило»; разом з тим ставлення народу до магічних сил неоднозначне, що добре бачимо в «Лісовій пісні» Лесі Українки, де лісові сили не злі й не ворожі людині й зовсім не мріють, щоб заподіяти шкоду; вони пов'язані певною приязню, відзначаються патріархальністю відносин, властивих статечному поліському селянству.

**Дем'я́на день** *див.* **Кузьми́-Дем'я́на день.**

**денці́вка** — гуцульський музичний духовий інструмент завдовжки 50 см, різновид сопілки.

**день (зменшено-пестливі —** ***деньо́к, деньо́чок*****) = дни́на** — 1) частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора; протилежне — н і ч; також доба, тобто час, що дорівнює 24 годинам; людина здавна цінувала, навіть обожнювала цю пору, тому й називала її *добрим днем* (звідси формули вітання *добрий день, добридень*), *Божим днем* (звідси *ясно як [Божий] день,* тобто «очевидно»), *світлим (білим) днем* (звідси *серед білого дня*, тобто «удень»; пор. ще: «До білого дня догулявся», «Вже білий день надворі»); день асоціюється зі світлом, а, за Біблією, він і є світло (*див.* **те́мрява**), тому кажуть: «В ніч найтемнішу про сонце пам'ятай»; прокидаючись, людина вірила у добрий, щасливий день, бо «добрий день видно зранку, добрий рік — з весни»; мудрий народ переосмислив вчорашній день як минуле, тому й кажуть: «Вчорашнього дня стома кіньми не доженеш», «Вчорашній день не вернеться», «Вчорашнього дня шукав, а що робити, не знав» (бо «шукати вчорашнього дня» — марна річ); ніхто не убезпечений від скрутного часу, який здавна називають *чорним днем* (звідси *припасати (залишати) що-небудь на чорний день*); день і ніч — суперечливі явища, тому й події набувають протилежного значення залежно від того, коли вони відбуваються, — вдень чи вночі, пор.: «Мав уродитися чоловік, а вилупився чорт» (мабуть, з приходом ночі) і «Мав вилупитися чорт, та півні заспівали — вилупився чоловік» (спів півнів сповіщає прихід нового дня і жене нечисту силу); з початком нового дня пов'язували плин подальших подій у житті людини: «Як буде зранку, так буде до останку», «Як піде горе зрання, то аж до смеркання». *Днина за дниною, як вода, збігає* (І. Франко); *День за днем і ближче до смерті* (приказка); *День мій — вік мій* (приказка); *Аби день до вечора* (М. Номис — про ледачого, легковажного); *Зимою деньок, як комарів носок* (приказка); 2) календарна дата, встановлена для чого-небудь; також календарне свято (*див.* у цьому словнику церковні календарні дати — **Бори́са й Глі́ба день, Варва́ри Свято́ї день, Васи́лія (Василя́) Вели́кого день, Гаврії́ла (Благові́сника) день, Га́нни (А́нни) день, Гео́ргія Побідоно́сця (Свято́го Ю́рія, Ю́рія Страстоте́рпця, Змієбо́рця) день, Дем'я́на (Кузьми́-Дем'я́на) день, Ду́хів день,**

**Пе́трів день, Свято́го Вла́са день** та ін.); у народі в назвах традиційних календарних свят слово *день* зазвичай опускають; отже, в хліборобському народному календарі маємо: *Андрія, Василя, Ганни, Катерини, Меланки, Петра, Юрія (Юр'я)* тощо, тому кажуть: «Рання сівба ярих з Юрія, середня — з Миколи, пізня — з Івана»; «На Мокія день мокрий — все літо буде мокрим», «На Якова трава ніякова», «На Федота зоря руку подає», «Бабине літо тільки до Петра», «Як на Мокрини буде дощ, то осінь буде мокра» (при цьому мають звичайно на увазі конкретну календарну дату); один день у році прийнято назвати Великим — це день Воскресіння Ісуса Христа (*див.* **Вели́кдень**); 3) **день наро́дження** — роковини дня, коли хтось народився; церква цих днів як святкових не підтримувала; натомість справжніми днями народження вважала дні смерті, коли людина переходить до вищого життя; зокрема, так завжди було з днями смерті святих, особливо мучеників; оскільки ж людей при хрестинах нарікали іменем того чи того святого, то більше прийнято було святкувати *імени́ни*; оскільки іменини — давній український звичай, що заступив святкування дня народження, то й досі в народі останній також зветься іменинами; 4) **помина́льні дні** — вірування в те, що перші два дні душі померлих перебувають на землі, а на третій мають стати перед Престолом Божим; далі прямують до Раю і шість днів знайомляться з райським життям, потім 30 днів триває подорож у пекло; на 40-й день Бог визначає, де бути душам — у Раю чи в пеклі (звідси поминальні дні — 3-й, 9-й, 40-й); 5) **день-ніч** — народна назва *пере́стріча гайово́го* (*див.*); 6) **о́сьмий день** (*див.*); 7) **Солов'їний день** *див.* **Бори́са й Глі́ба день**; 8) **Су́дний (Су́дній) день** (*див.*); 9) **Хра́мовий день** *див.* **храм2**; 10) **Благові́сна дни́на** *див.* **Благові́щення**.

**дерга́ = джерга́** — 1) товста груба тканина; рядно, покривало, килим; 2) верхній народний жіночий одяг у вигляді плахти із саморобної вовняної тканини чорного кольору. [Еней] *к Сивіллі прихилився, Хватав за дергу і хилився, Мов од кота в коморі миш* (І. Котляревський).

**дереви́ще** *див.* **дубови́на**.

**деревí́й = білоголо́вник** — трав'яниста запашна рослина родини складноцвітих; росте на луках, узліссях, галявинах, біля доріг по всій території України; цвіте у червні-вересні; широко використовується як кровоспинний засіб у народній медицині; вживали при шлункових болях і як засіб швидкого гоєння ран; у ньому купали дітей; відвар рекомендували породіллям після пологової гарячки. *Де-не-де біліє деревій, жовтіє безсмертник, пахнуть, сохнучи від спеки, васильки* (Олесь Гончар).

**деревля́ни** *див.* **древля́ни**.

**де́рево** (зменшено-пестливі — ***деревце́, деревиче́нько, деревóнько***) — 1) багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону; в народній уяві — дерево — жива істота, яка навіть розмовляє; лісові сили розуміють мову дерев (див. «Лісову пісню» Лесі Українки); брати сире дерево з лісу не годиться, бо воно живе (лісовик розгнівається і помститься); живого дерева не можна різати; у «Лісовій

пісні» є така фраза: «Німого в лісі нема нічого!»; навпаки, *сухе́ де́рево* втрачає всю свою силу і стає, за народним повір'ям, сховищем нечистої сили — в дуплі сухої верби чи сухої груші завжди водяться чорти, пор. приказку «закохався, як чорт у суху грушу» або прокляття «а щоб ти повісився на сухій гілляці (учепився сухої верби)!»; також уособлення старого, віджилого чоловіка, що в'яже життя молодій жінці, персоніфікованій у *вербі́ (див.)*: «Ой ти, вербо кучерявая, хто тобі кудрі повив? — Повила мені суха лоза, бистра вода, що хвилю б'є; кажуть люди, мій муж п'є; як світає, до коршми йде, як смеркає, з коршми йде»; дуже поширеним в українських віруваннях є перетворення людини в дерево; це відбито в творах українських письменників (див. баладу Т. Шевченка «Тополя», де закохана нещаслива чорнобрива «на диво серед поля тополею стала» або «Лісову пісню» Лесі Українки, де Мавка раптом перетворюється у плакучу вербу; у народних колядках, де йдеться про початок світу, обов'язково поряд з водою (морем) згадується і дерево (явір, клен) як символ центру світу, світової осі; у колядці про Святу Софію (собор у Києві) згадується кедрове дерево, що, без сумніву, було райським хресним деревом, асоційованим з предвічним Світовим деревом; на будову Святої Софії воно переноситься за аналогією до легенди про зрубане хресне дерево для будови Соломонового храму; квітуче дерево або окрема гілка з плодами чи квітами — символи життя; відламана гілка, гілка без листя — символ смерті; у народних прислів'ях життя й ознаки дерева спроектовуються на життя людини: «Високе дерево найскорше вітер зломить», «Гни дерево, поки молоде», «Дерево падає, куди хилиться», «Здорове дерево, та дуплувате», «Кривого дерева не випрямиш», «На низьке дерево і кози скачуть», «Погане дерево в сук росте», «Скрипливе дерево довго живе», «Старе дерево тріщить, молоде летить», «Від доброго дерева добрий і плід», «Який корінь, таке дерево», «Веселе дерево весело й співає»; серед традиційних ознак дерева є *криве́* (про зіпсовану людину), *круте́* (про тверду, свавільну людину), *похи́ле* (про безборонну, слабодуху людину), *скрипли́ве* (про хворобливу або стару людину), *висо́ке* (про честолюбну людину); надміру честолюбних застерігають: «Високому деревоньку вершок усихає», пор. ще: «Старого дерева не зігнеш», «Сухого дерева скільки не підливай, то вже не зазеленіє», «Сире дерево — гіркий дим»; на будівлю хати ніколи не брали косого дерева, що клониться нібито завжди на захід сонця, тобто до смерті, бо відвертається від сонця; з деревами пов'язано цілий ряд народних прикмет, — «коли дерево чорніє, то буде відлига», «коли влітку на деревах жовтіє і падає листя, буде рання осінь», «листя з дерев швидко опадає — чекай суворої зими», «як у жовтні дерева в листі, то буде пізня зима»; *Дерево шанують, як добре родить, а чоловіка, як добре робить»* (приказка); *Криве дерево, але рівно горить* (приказка); *Нема такого дерева, щоби на нього птиця не сідала* (М. Номис); *Червоная калинонька, білеє деревце* (А. Метлинський); 2) **Де́рево життя́ = Ра́йське (Світове́) де́рево** — за народними віруваннями (ще дохристиян-

ДЕРЕВОПОКЛО́НСТВО 

ськими), посеред Раю (Вирію, Ураю) стоїть велике дерево; росте воно на «живому камені» (так званому *алаті́р-ка́мені — див.*), верх цього дерева сягає небес; воно покриває собою весь Рай, має листя й плоди всіх дерев; від нього йдуть солодкі пахощі, а від коріння течуть 12 цілющих джерел з молоком і медом; у колядках образ Світового дерева постає як першопочаток життя; саме на ньому засідають три предвіті брати — Сонце, Місяць і Дощ або потім їх християнські заступники — Господь, святі Петро і Павло; 3) **міфі́чне де́рево** — росте на небі, в царстві богів, гіллям сягає долу; по дереву бігає з землі на небо білка й приносить Богові земні вісті; на дереві ростуть золоті яблука, з листя скапує запашна роса, а з коріння б'ють золоте й срібне джерела; 4) **свяще́нне де́рево** — стародавня священна сосна біля села Кисельня Тихвінського району Ленінградської області (Росія); легенди про священне дерево відомі в багатьох народів; 5) тільки **деревце́** — весільне або купальське *гільце (див.)*; 6) **бо́же де́рево** *див.* **божде́рево**2; 7) **родові́дне де́рево** *див.* **родові́д**; 8) **розвива́ння дере́в весно́ю** — пускання деревами листя; у народних піснях — символ вступу в шлюбне життя: «Ой вербо, вербо, вербице! Час тобі, вербице, розвиться. Час тобі, Іванку, жениться.— Ой ще не час, не пора, ще ж моя дівчина молода»; «Ой шуміла ліщинонька, як ся розвивала; Ой плакала дівчинонька, як ся віддавала»; розвивання дерева як ознака його повного життя символізувало повноту щастя як ознаки повного життя людини: «Ой, як же ми кохалися, сухі дуби розвивалися, а як кохатися перестали, й однолітки повсихали»; асоціативні зв'язки породжують народнопісенний ряд *листя — слово — розум — думка*: «Не стій, вербо, розкидайся. Не сиди, Марусю, розмишляйся. Ким свого свекорка називати будеш?».

**деревопокло́нство = деревопокло́нництво** — у дохристиянські часи — поклоніння деревам, гаям, лісам, культ дерева в народних віруваннях, що мав сільськогосподарське значення; на тому місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська лавра, раніше був священний гай, у якому стояли київські боги, можливо, й *Перун* (*див.*); наші предки поклонялися деревам зазвичай великого розміру (дубу, буку, липі), бо нібито на них жили давні боги; цим пояснюється персоніфікація багатьох дерев у народній творчості (у піснях-баладах дерева говорять людською мовою, коли їх хочуть рубати); давні руси молилися й приносили богам жертви під великим дубом (зокрема про це оповідає Констянтин Порфирородний, як подорожні руси складали жертви до великого дуба на о. Хортиця); відгомоном давнього поклоніння деревам є атрибути народних обрядів на зразок весільного вільця (гільця), купальського деревця, вербових гілок у Вербну суботу, клечання у Зелену неділю тощо; споконвіку вважають, що людина при житті має посадити бодай одне дерево (своєрідний прижиттєвий ритуал); ритуальний обряд з деревом описано в повісті Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «Як садовина не родить, то на Святий вечір дідусь беруть сокиру та й ідуть до груші або до яблуні, та й нахваляються, що ру-

батимуть: «Як не родитимеш, то зрубаю і в піч уметаю, а попіл на вітер порозпускаю!» — Дак воно злякається та й родить» (*див. ще* статті у цьому словнику про окремі дерева).

**деревце́** *див.* **де́рево**5.

**дереза́** — 1) розгалужений кущ родини бобових, що росте на степових схилах, понад ровами; також колючий кущ родини пасльонових, який добре вкорінюється на сухих схилах, скелях, обривах; повій звичайний; у переносному значенні — настирлива, в'їдлива людина; символізує сварку («Дереза в хату вкинулася»). *Ой у полі дереза, в степу нехвороща, Бодай наших хлопців напала короста* (пісня); *Липне, як дереза* (Словник Грінченка); 2) **Коза́-Дереза́** — традиційний персонаж українських народних казок. *Коза-Дереза, півбока луплена, за три копи куплена* (казка).

**де́рен** — поверхневий шар грунту, вкритий травою і трав'янистим корінням, а також вирізаний квадрат чи прямокутник цього шару; служив здавна символом божби, заприсягання у суперечках за межу (при цьому шматок дерну клали на голову); у приповідках образ дерну пов'язується з образом могили, яку ним обкладали, і смерті («Під дерном не виспишся», «Вже мені свіжого дерну не топтати»). *Зрівняв землю, покрив дерном, Щоб ніхто не бачив, Де полягли Ґонти діти, Голови козачі* (Т. Шевченко).

**дере́н** — українська назва кизилу. *Вишні, черешні, груші, сливи угорки, тернослив, терен та дерен — все росло густими купами* (І. Нечуй-Левицький); **деренівка** — настояна на дерені горілка. *Пили сикизку, деренівку І кримську «дулівку»* (І. Котляревський); *І показалася горілка, І деренівка, і вишнівка, І мед, і пиво та і квас, Як часом водиться у нас* (С. Руданський).

**держа́ва** — апарат політичної влади в суспільстві, а також країна з таким політичним апаратом; на українських землях держава постала 862-го року за часів правління князів Аскольда й Діра; проте ще тривалий час трималися родові звичаї, князь був тільки військовим провідником та охоронцем родів, а справжню владу мали старшини в роді, що з часом перетворилися на княже боярство (*див.* **віче**); об'єднати Русь-Україну в одних руках удалося князеві Володимиру Великому (975—1015), а пізніше Ярославу Мудрому (1018—1054); по смерті останнього Україна остаточно поділилася на *уділи* (*див.*); дохристиянський світогляд культивував особисту *во́лю* (*див.*) і тим відкидав можливість сильного проводу; з нашестям монголо-татарів вироблення в Україні державницького світогляду припинилося аж до періоду Козаччини.

**деруни́** — млинці із сирої тертої картоплі, борошна та яєць (їх ще називають *дра́никами, драча́никами, терча́никами*); особливо популярні на Півночі України.

**десна́ = десни́ця** — 1) старі назви правої руки, правиці, нині вживаються лише в книжному та урочистому мовленні. *Недарма звав її своєю десною* (О. Стороженко); *Огорнути багрянцем опанчі, Тримаючи десницю на мечі, Данило їхав* (М. Бажан); 2) (з великої літери) тільки **Десна́** — річка, ліва притока Дніпра, на якій стоїть старовинне українське місто Чернігів; назва річки етимологічно пов'язана з

попередньою. *Нема його* [миленького] *Та й не буде, Поїхав за Десну, Сказав: рости, дівчинонько, На другую весну* (пісня).

**десяти́на** (зменшене — ***десяти́нка***) — стара одиниця земельної площі, що дорівнює 1,09 га (2400 квадратних сажнів). — *Не бійсь, всієї землі не одберуть, лишать трохи і нам... так десятин п'ять* (М. Коцюбинський).

**десяти́нка** — 1) домоткане грубе полотно або пряжа на десять пасом; 2) нижча військова одиниця Війська Запорозького.

**Десяти́нна це́рква** *див.* **Богома́тір**1.

**деся́ток** — 1) міра пряжі, яка становить 10 пасом (одне пасмо дорівнювало 10 чисниць, тобто 30 ниток); 2) найнижча військова одиниця на Січі на чолі з десятником (*деся́цьким — див.*); обіймала 30—50 юнаків для козацького вишколу.

**де́сять** — назва числа 10 та його цифрового позначення, кількість із 10 одиниць; священне число Всесвіту, бо має в собі всі інші числа; досконале число, бо означає повернення до цілісності *див. ще:* **магі́чні чи́сла**.

**деся́цький** — 1) у Давній Русі — нижчий від *со́цького* (*див.*) чин княжої адміністрації; 2) у Війську Запорозькому — ватажок десятки, найнижчої військової одиниці; 3) у старому селі — помічник старости чи старшини, який виконував поліційні обов'язки; нижчий поліційний чин, якого обрали селяни. *Доти чоловік добрий, поки десяцьким не стане* (приповідка).

**джґут = жґут = джут** — 1) туго скручений у вигляді канату шматок тканини, пучок соломи і т. ін.; скрутень; 2) старовинна картярська гра. *Тут інші журавля скакали, А хто од дудочки потів, І в крещика, і в горюдуба. Не раз доходило до чуба, Як загулялися в джута* (І. Котляревський); 3) тільки **джут** — також південна рослина, з якої виготовляють канати.

**джерга́** *див.* **дерга́**.

**джерело́** (зменшено-пестливе — ***джере́льце***) — потік води, що утворюється внаслідок виходу підземних вод на поверхню землі; обожування нашими предками водних потоків стосувалось і джерел; особливо у великій пошані була вода самородних джерел (*жива́ вода́ — див.* **вода́**2). *У сей день роззявились усі джерела в безодні і повідчинялися небесні хлябі* (П. Куліш); *З-під коріння липи било джерело погожої води* (І. Франко); *Забурчало у селі, мов у джерелі: «Як то можна!.. щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!»* (Марко Вовчок); фразеологізм: ***би́ти джерело́м*** — активно, бурхливо виявлятися.

**джиґу́н** (зменшені — ***джиґуне́ць, джиґу́нчик***) — 1) зальотник, баламут, ловелас. *Ой джиґуне, джиґуне, який ти ледащо* (пісня); *Ой джиґун, джиґун, джиґунець, який гарний молодець* (П. Чубинський); *Побачила джиґуна, трохи я не вмерла* (пісня); 2) народна страва з *сирівцю́* (*див.*).

**джур** — старовинна народна страва з непросіяного вівсяного борошна (прокислого на воді) без приправи або з конопляною олією; страва бідних.

**джу́ра** — в Україні XVII — XVIII ст. — зброєносець у козацької старшини, довірена особа військового керівника, помічник, товариш, що ходив разом з козаком

у походи й на битви. *Ой сідлай, джуро, ой сідлай, малий, мені буланого, собі ж сідлай другого — гнідого старого* (А. Метлинський).

**джут** *див.* **джґут.**

**дзбан = джбан = жбан** (зменшені — ***жба́нчик, жбане́ць, жбано́к, жба́нчичок***) = **збан = зба́нок = зба́нка = корча́га** — глекоподібний глиняний, дерев'яний або металевий посуд для води, молока, квасу і т. ін. *Мед налили в срібний старовинний дзбан* (П. Чубинський); *Коби мені зранку горілочки в збанку* (Я. Головацький); *До пори (До часу) жбан (корчага, збан) воду носить* (прислів'я); *Усип мені меду жбан, а я тобі заплачу, як пан* (П. Чубинський); *До часу збан воду носить та людей пити просить* (прислів'я); *Доти збанок воду носить, доки йому вухо не урветься* (прислів'я).

**дзвін** — ударний сигнальний підвісний інструмент, звичайно зі сталі або бронзи, у вигляді порожнистої, зрізаної знизу груші, в середині якої підвішено ударник (серце, язик); передусім служить для скликання вірних до церкви (пор. загадку: «У Києві дрова рубають, а в Протасівку тріски летять»); вперше церковні дзвони згадуються в пам'ятках 1146 р. (в Путивлі); про дзвеніння як таке йдеться і в «Слові о полку Ігоревім»: «Князь Всеслав судив людей, князям порядкував городи, а сам уночі вовком уганяв: з Києва перед півнями добігав до Тмуторокані, вовком перебігав дорогу Хорсові (сонцю). Йому дзвонили рано у Святій Софії в Полоцьку, а він уже в Києві чув дзвін»; у народі вірили, що звуки дзвонів відганяють нечисту силу; символізує звістку («Як у дзвін ударило» — про блискавичну звістку; «Нащо про те у великий дзвін дзвонити» — про небажання щось розголошувати; «Чує дзвін, та не знає, де він» — про людину, яка переповідає щось неточно, неправильно). *Дзвін до церкви скликає, а сам у ній не буває* (прислів'я); *І дзвін без серця нічого не вартий, а тим більше безсердечна людина* (приказка); *У неділю рано задзвонили в дзвони* (А. Метлинський).

**дзвіне́ць** — напівпаразитична трав'яниста рослина, що приживається на коренях лучних трав; зілля має властивість розростатися на пустій землі, його дуже мало, можливо, тому воно в уяві народу має есхатологічне значення (*есхатологія* — релігійне вчення про кінцеву долю людства), бо кажуть: «Як зародить дзвінець, буде світу кінець».

**дзвіни́ця** (зменшене — ***дзвіни́чка***) — 1) вежа для дзвонів у церкві, при церкві або окрема будівля з дзвонами, яка служила також сторожовою вежею; тому первісною формою української дзвіниці була звичайна бантина, покладена на двох стовпах і прикрита невеличким дашком. *До утрені завив з дзвіниці великий дзвін* (Т. Шевченко); *Як у Києві на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так у Полтаві перекупки на місті гуторять* (М. Номис); 2) святечна гра на Великдень (*див.* **оборіг**2).

**дзвона́р** — служитель, який дзвонить у церковні дзвони.

**дзе́ркало** (зменшене — ***дзе́ркальце***) = **лю́стро** (зменшені — ***люсте́рко, люсте́речко***) — відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться, а також спеціально виготовлений

предмет з такою поверхнею; з цим предметом пов'язані народні прикмети, — «дзеркало треба завішувати на ніч, а то побачиш у ньому померлого чи диявола»; зберігся звичай його також завішувати, коли в домі покійник; заборонялося дивитися в дзеркало вагітній жінці; не можна було показувати в дзеркалі новонародженого до 6 місяців, щоб душу його не забрав двійник; так само це стосувалося й смертельно хворих; остерігалися розбитого дзеркала, що нібито віщувало нещастя; здавна відома ворожба з дзеркалом, зокрема дівчат під Новий рік; гадали, що в дзеркалі можна було побачити судженого, який буде сватати; символізує правду, чистоту (фізичну і моральну), честь. *Софія стояла перед великим дзеркалом і кінчала причісування* (Леся Українка); *Морським милом умивалася, в ясне люстро виглядалася* (П. Чубинський)

**дзиґáр** — стара назва годинника; фразеологізм: ***дзиґарí б'ють*** — серце сильно стукає (б'ється) з переляку. *Як дзиґар накрутиш, так він і б'є* (приказка).

**дзиндзи́вер** — різновид рожі, мальви; символ хвацького молодця, а також гарної дівчини. *Тур і сам дзиндзивер-зух* (І. Котляревський); *Котилася, розбилася цинова тарілка, А в нашого пригінчого дзиндзивер не дівка* (П. Чубинський).

**ди́ба** — старовинне знаряддя катувань; колодки, які накладали на ноги або руки арештанта (звідси прокляття: «А бодай тебе в диби взяли!»). *Ой на ноги диби, на руки дибиці, — Оце тобі, джиґуне, за ті молодиці!* (пісня).

**Див** — у дохристиянських віруваннях — зле божество-дракон, змій, велет, чудовисько; божество страху й смерті; збереглося народне заклинання, — «щоб на тебе Див прийшов»; зображувався у вигляді великого хижого птаха з потворним жіночим обличчям; віщує смерть, надто перед січею, боєм; пізніше ототожнюється з образом Солов'я-Розбійника, що звив гніздо на дев'яти дубах і не дає нікому пройти чи проїхати до Києва; згадується як зла ознака у «Слові о полку Ігоревім»; дехто ототожнює Дива з лиховісним птахом пугачем; слово споріднене зі словами *диво*, *дивний*, пов'язаними, у свою чергу, із санскритським і перським Deva «божество», латинським Deus «бог», грецьким Zeus «Зевс»; пор. також старе українське слово *див* у значенні «диво», як у пісні: «Ой там, на горі, дивний див; Там соловейко гніздо звив»; з утратою первісного значення слова за його похідними залишилася семантика незвичайності, чуда, рідкісного явища чи ознаки, що межують з надприродністю (*див. ще* **ди́во**1). *З високого дерева Див проквиляє, Землі невідомій звістку засилає* (Панас Мирний); *Лисиці брешуть на щити, І кличе Див поверху древа* (М. Рильський).

**Ди́ва** — у дохристиянських віруваннях — божество, що згадується у писемних пам'ятках поруч із Перуном, Хорсом, Родом, рожаницями, вилами, Мокошею, упирями та Берегинею, яким молилися наші предки; значення не зовсім ясне (можливо, «зла чаклунка»).

**ди́вень** — весільний хліб у вигляді товстого кільця; його печуть для молодої, щоб вона через нього подивилася на молодого і на всі сто-

рони світу, звідки й назва; *див. ще* **верч, кала́ч (кола́ч), ле́жень**.

**дивина́** — 1) *див.* **ди́во**; 2) дворічна висока трав'яниста рослина з ясно-жовтими квітками. відвар яких використовують у народній медицині; любить сухі, навіть скелясті, сонячні місця; у народній загадці символізує Великдень: «Сім миль мосту, а на кінці мосту дивина, а на тій дивині цвіт на ввесь світ»; у Карпатах рослину наділяли магічними властивостями; відваром рослини лікували захворювання простудного характеру, у ньому купали дітей,— «аби були великі»; на Волині цвітом дивини виводили бородавки, на Київщині — гоїли рани.

**ди́во** — 1) рідкісне або раніше не бачене явище; щось незвичайне, таке, що викликає подив, захоплення, зачудування; чудо; з давніхдавен пов'язане з непоясненними явищами природи, екзотичними (отже часто казковими) рослинами і тваринами, заморськими краями, чудесними зціленнями тощо (звідси народний вислів «кілько світа, тілько й дива»); пов'язане також із біблійними легендами про Божі чудеса (пор. у Т. Шевченка: «А Бог тоді з Петром ходив По світу та дива творив»; можливо, чудо Божого слова породило й приказку «не пиво — диво, а слово»); у дохристиянських віруваннях (*див.* **Див**) пов'язане з поклонінням людини стихіям, одухотворенням нею предметів довкілля, гаданнями та ворожіннями (наприклад, у Т. Шевченка: «Таку пісню чорнобрива в степу заспівала; зілля дива наробило — тополею стала»); тому колись могло уособлювати якусь демонічну постать, пор. прокльони: «А диво на тебе!», «Диво б на тебе зайшло!»; слово має розгалужене словотвірне гніздо: *дивина́, диво́вина, дивови́жа, диво́висько, диво́вище, дива́к* (див. у казці: «Чумаки усе слухали дивовижу московську да аж роти роззявляли»); споріднене зі словом *диви́тися* («споглядати, спостерігати»), пор. також це дієслово у значенні «дивуватися» у Т. Шевченка: «Дивітеся дітям його, Його вічній славі», а також народнопісенний зворот «диво дивне» там само: «Диво дивнеє на світі з тим серцем буває! Увечері цурається, Вранці забажає!»; утаємничення закладеного в слові значення сприяє його іронізації, як у приказках: «Ото диво, що чорна корова біле молоко дає», «Ото диво, що п'ється пиво» або в Шевченковому образі «диво-цариця»: «Цар цвенькає; А диво-цариця, Мов та чапля меж птахами, Скаче, бадьориться»; утаємниченість значення сприяє й вигуковості, пор. також у Т. Шевченка: «І — о диво! Трупи встали і очі розкрили»; 2) різновид старовинного народного дівочого хороводу.

**дивоси́л** *див.* **дев'яси́л.**

**ди́ка ба́ба** *див.* **ба́ба**8.

**ди́ка верба́** *див.* **верба́**1.

**ди́ка горобі́на** *див.* **пи́жмо.**

**ди́ка ро́жа** *див.* **ро́жа**2.

**Ди́ке по́ле** — історична територія між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни і Дніпра; освоєння почалося в XVI ст. в умовах боротьби з турецько-татарськими та польсько-шляхетськими загарбниками; першими поселеннями були слободи (звідси — *Слобожа́нщина*); дикими полями

називали також чорноморські степи в XVII ст.

**дим** — суміш дрібних твердих частинок (сажі, попелу і т. ін.) і газоподібних продуктів, які виділяються в повітря при згорянні чого-небудь (звідси вислів: «Нема диму без вогню»); символізує житло, тому казали: «Димом заносить, село недалеко»; символ душі, бо вірили, що з ладановим димом душа возноситься на небеса до Бога; символізує також неприємності («Дим і лиха жінка найскорше виженуть із хати», «Дим очі їсть, але не виїсть», «Більше диму, як вогню», «Без диму й сухе не горить»); дим віщує нещастя: «Ой що в полі за димове? Сидить козак у неволі, Ой сидить він, тяжко дише, До батенька листи пише»; засіб охорони від нечистої сили (обкурювання від комарів як породження нечистої сили); символізує скороминучість («З димом пішло», «То все дим і пара», «Щезло, як дим від вітру»).

**Дими́трія (Дми́трія, Дмитра́) Свято́го день = Дми́трів день = Дмитра́** — 1) за церковним календарем, день 26 жовтня/8 листопада; за переказами, святий Димитрій закінчує землеробський рік, замикає землю й приводить зиму; держить ключі в себе до весни, коли передає їх святому Юрієві, а той за тими ключами приїжджає на білому коні й відмикає землю на весну; у галицькій колядці співають: «В святого Дмитра трубка з срібла, В святого Юря труба з тура. А як затрубив же святий Дмитро Та й покрив снігом всі гори біло. Святий Юрій як же затрубив, Всю кригу розбив, дерево розвив»; у цей час закінчується період весіль, отже й період сватань; у народі вважали, що до Дмитра, коли було багато сватачів, дівчата ще могли перебирати женихами, поковерзувати, а після Дмитра кінчаються сватання, незасватані сумують і вже раді б вийти заміж за будь-кого; тому кажуть: «До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі лавку (чобіт, грубу) нею витри» або ще: «До Дмитра дівка кричить на корову: «Алуч, бо перескочу!» А по Дмитрі вже свиню просить: «Ачу, бо впаду!»; *Дмитро́ва*, або *Роди́нна (Ді́дова), субота*, тобто субота перед Дмитровим днем — поминки померлих; поминали спочатку в церкві, а потім удома за обрядовим обідом; по ложці кожної страви залишали в одній посудині на ніч на покуті, щоб душі небіжчиків пообідали; залишали й воду та рушник, щоб ті перед обідом могли обмитися; «на Дмитра» вгадували погоду, — «якщо на Дмитрія день без снігу, то ще не буде зими», «Дмитро з снігом — весна пізня», «у день Святого Дмитра сніг — й на Пасху буде сніг, не буде снігу — Пасха буде теплою»; 2) **Дмитро́ = Дми́тер = Дми́трій** (пестливі — ***Дми́трик, Дми́тронько, Дми́тричко, Дмитру́сь, Дмитру́нько, Митько́,*** народно-розмовні — ***Ді́ма, Ми́тя, Дмитру́ха***) — українізовані християнські чоловічі імена; через церковнослов'янську мову запозичено в давньоруську з грецької; за грекомовною формою це присвійний прикметник від імені богині землеробства та родючості Деметри, яке розглядають як складне слово з первісним значенням «мати землі»; в народній афористиці об'єкт жарту: «Дмитер хитер: з'їв курку да сказав — полетіла»; «Дмитер хитер, та й Савка не дурак», «Заробив

наш Дмитруха — два рази в шию і раз поза вуха», «Гей, ти, Дмитруха, голова і два вуха». *Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити* (М. Коцюбинський).

**ди́мка** — 1) домоткана бавовняна тканина з вибійчастим малюнком, а також спідниця з неї, яку носили українські жінки у будні, при хатній роботі; 2) саморобна горілка-сирець; самогон.

**ди́ня** (зменшене — ***ди́нька***) — баштанна рослина з великими запашними плодами, а також круглий або продовгуватий плід цієї рослини; у народнопісенній творчості символізує господиню (як *гарбу́з (див.)* — господаря): «Обізвалась жовта диня, Гарбузова господиня: — Іще живі і здорові Всі родичі гарбузові»; через свій жовтий колір символізує хворого («жовтий, як диня»). *Кріпиться, як диня на морозі* (І. Франко); *Бодай твої кавуни та побили табуни, бодай твої дині та поїли свині* (П. Чубинський).

**дити́на** (зменшено-пестливі — ***дити́нка, дити́нонька, дити́ночка, дитя́, дитя́тко, дитя́точко, дитя́тонько***; *мн.* ***ді́ти***; зменшено-пестливі — ***ді́тки, ді́тоньки, ді́точки***) — маленька дівчинка або маленький хлопчик; символізує розумову недосвідченість («Поки дитина не опечеться, доти вогню не боїться»; пор. вираз ***зійти́ на дитя́чий ро́зум*** — робити нерозумні вчинки), непостійність («У дитини сміх і плач в одній пазусі»), безпорадність («З ним треба бути, як із дитиною»), нестриманість («Дитина не знає годі»); у давнину дітей звали «Божою росою», бо вони «зрошують», звеселяють життя; поява дитини — це благословення Боже, тому казали: «Дав Бог діти, дасть і на діти»; на Гуцульщині радили зачинати дитину на ситий шлунок, щоб та була сита й здорова.

**ди́шель = ди́шло** — товста жердина, прикріплена до передньої частини воза або саней, що використовується для запрягання коней і допомагає правити ними; за народними повір'ями, вагітній жінці не можна було переступати через дишло, бо дитина, мовляв, народиться із замотаною пуповиною. *Без дишля, без дуги: куди захочем, туди й поїдем — я і ти* (М. Номис).

**дия́вол** — за християнськими віруваннями, господар пекла; *сатана́* (*див.*); уживається також як лайливе слово, пор. фразеологізми: ***до дия́вола (к дия́волу) = до бі́са (к бі́су)***; слово з'явилося разом з уведенням християнства як нова назва зла (нечистої сили), які народ іменував по-різному, а найчастіше — *чорт (див.)*; оскільки жива мова обминала пряму назву злої сили, тому з'явився ряд синонімів для останньої — *ку́ций, куца́к, ряби́й, враг, лихи́й, лука́вий, нечи́стий*, пор. у П. Гулака-Артемовського: «І сам враг не знайде», «Враг батька зна», у І. Котляревського: «Не взяв його враг», у І. Нечуя-Левицького: «Нечистий мене спокусив», «Нечистий її знає, з ким вона знається», у Панаса Мирного: «Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так таки за самісінького куцого. Дехто помітив і невеличкі рожки на голові в нього, як стригли в прийомі»; у народній уяві дияволи постають дуже бридкими й звіроподібними, можуть перекидатися в якусь тварину (чорного пса, кота, свиню, цапа, плазуна) або лю-

дину (див. Іпатіївський літопис під 1074 р.); заманює людину в болото, прірву чи безодню, любить бавитися з п'яними, заводячи їх у рови, трясовину, воду (як Омелька Кайдаша з «Кайдашевої сім'ї» І. Нечуя-Левицького); з бігом часу стосунки людини з дияволом стали спокійнішими, навіть панібратськими (пор. опис цих стосунків у творах М. Гоголя, де гоголівський сміх — це й боротьба людини з дияволом, і втілення останнього в простій людині, що йде на компроміс зі злом); святі люди не лише не бояться диявольських каверз та спокус, а, навпаки, ловлять нечистого у горнятку води, перехрестивши його своєчасно, їздять верхи на ньому то по Єрусалиму, то по Риму (див. про це в Патерику Печерському). *Поїду в Київ, помолюся. Молитва, може, прожене диявола...* (Т. Шевченко); *А в третій день Христос із труни встав і нам жизнь вічну дарував і сам диявол посоромлений став* (П. Чубинський).

**дия́вольське (сатани́нське) навожде́ння** — привид, ніби навіяний дияволом (сатаною); наслання.

**дия́кон** — помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин; *див. ще* **дяк**.

**діале́кт** — різновид загальнонародної мови на противагу унормованій літературній мові; також місцева говірка.

**діа́спора** — розселення значної частини народу (етнічної спільноти) поза країною його походження; утворюється внаслідок насильницького виселення з питомих земель, загрози геноциду, під впливом певних соціально-історичних факторів; також представники такого розселення; поза межами України (в Росії, Польщі, Словаччині, Румунії, Прибалтиці, США, Аргентині, Канаді та ін.) спостерігаємо велике розселення етнічних українців, які об'єднуються в земляцтва, товариства, культурні чи релігійні осередки.

**дібро́ва** (пестливі — ***дібрі́вка, дібрі́вонька, дібро́вонька***) = **дубро́ва** (пестливе — ***дубро́вонька***) — листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб (звідси назва); в народних піснях символізує дівчину: «Ой зелена дубровонько, чом не гориш, але куришся? Ой молода дівчинонько, чом не робиш, але журишся?»; суха або підпалена діброва — засватана дівчина, зелена діброва — дівчина на виданні; зібровою пов'язані народні погодні прикмети, — «діброва взимку почорніла — на відлигу й бурю», «зашуміла дібровонька — на погодоньку». *Пішов шелест по діброві. Шепчуть густі лози* (Т. Шевченко); *Ой ночують чумаченьки в степу край дороги, розпустили сірі воли по зеленій діброві* (пісня); *Шумить, гуде дібрівонька* (П. Чубинський).

**Ді́ва** — 1) у дохристиянських віруваннях — богиня життя, *Да́на (див.), Вели́ка Богі́ня (див.)*; у «Слові о полку Ігоревім» згадується в такому контексті: «Встала Обида в силах Дажьбога внука, вступи Дівою на землю Трояню»; Діва Обида на синьому морі плеще лебединими крилами; в ній деякі дослідники «Слова» вбачали навіть троянську Єлену; 2) (з малої літери; пестливі — ***ді́вонька, ді́вочка***) — у книжному й народнопоетичному мовленні — ***ді́вчина***; у сполученні: ***стара́ ді́ва*** — неодружена літня дівчина, перестарок. *Вибрав діву,*

*чорнобриву* (А. Метлинський); *Се діви чесні, непорочні, яким спідниці не дуло* (І. Котляревський); 3) **Діва Марія = Непоро́чна Діва** *див.* **Богома́тір, Пречи́ста;** 4) одне із 12 сузір'їв зодіаку, відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 23 серпня — 23 вересня; *див. ще* **дівчина**4; 5) **віщі́ діви** — міфічні істоти, що плавають у річкових або морських глибинах то лебідками, то рибками із золотою лускою; піймана і кинута на землю така рибка стає красною дівою, ясновидицею.

**Діва́нна** *див.* **Да́на.**

**дівер** (пестливе — ***діверко***) — брат чоловіка. *Живе баба за діверoм, лиха прикупивши* (М. Номис); *Ой як мені діверка братіком назвать* (А. Метлинський); *Не дай мене, мамо, де много діверів; волиш мене дати, де хата без дверей; де хата без дверей, дам собі зробити, де много діверів, там ся будуть бити* (Я. Головацький).

**дівич-ве́чір** — старовинна обрядова вечірка молодої напередодні весілля; прощання з дівуванням; відбувалася звичайно в п'тницю або суботу; накривали стіл з короваєм, співали багато пісень, вили гільце. *Невеселий дівич-вечір у нашої молодої* (Марко Вовчок); *У суботу дівич-вечір одбули, а в неділю повінчали* (О. Стороженко).

**Діво́нія** *див.* **Да́на.**

**дівчина** — 1) (зменшено-пестливі — ***дівчинка, дівчи́но́нька, дівча́, дівча́тко, дівча́тонько, дівча́точко***; у народнорозмовному і народнопоетичному мовленні — ***дівка***; *мн.* ***дівча́та***) — молода неодружена особа жіночої статі, також кохана, наречена; оспівана у народних піснях, героїня народних казок (наприклад «Мудра дівчина»); у сполученнях: ***узя́ти дівчину за́між, відда́ти дівчину за́між*** *див.* **шлюб**. *Під тією калиною стоїть козак з дівчиною* (М. Номис); *Дівчина моя заручена, чого ж ти така засмучена?* (пісня); *Гарна дівка, як засватана* (М. Номис); *Кохає козак дівчиноньку, як батько дитину* (А. Метлинський); *Сидить дівка край віконця при великім смутку, покидає козак дівча, як голуб голубку* (А. Метлинський); *Козак не без щастя, дівка не без долі* (Панас Мирний); *На городі верба рясна, Там стояла дівка красна* (пісня); *Що про нас, пане, старі баби стануть в полі свистіти, а по тобі, пане, молодії дівчата зачнуть голосити* (М. Максимович); 2) **дівчи́но́нька-се́рце, се́рце-ді́вчина, ді́вчина-чарівни́ченька, ді́вчина-ри́бчина** — уживаються як народнопоетичні звертання до коханої людини. *Ой дівчино, дівчинонько-серце, Напій мені коня, подержи сідельце* (пісня); *Ой ти дівчино-чарівниченько, Причарувала моє серденько* (пісня); *Ой вийди, вийди, серце-дівчино, Та й промов до мене слово* (пісня); 3) **кра́сна ді́вчина** — гарна на вроду, рум'яна дівчина; також назва дівчини, яка стоїть біля матері в одній з ігор у *во́рона* (*див.*); 4) **Дівчина з Відрами = Діва = Дівка** — народні назви одного з сузір'їв; 5) *див.* **водіння дівча́т**.

**дід** — 1) (зменшено-пестливі — ***діду́нь, діду́ньо, діду́нечко, діду́сь, діду́сьо, діду́сечко***) — батьків або материн батько; жартують: «Давно знайомі: їхні діди спали на одній соломі», «Мій дід з твоєю бабою на сорокопуди ходили та й Бога о здоров'ї для неї молили»; символі-

зує мудрість, досвід, коріння роду. *Годуй діда на печі, ба й сам там будеш* (приказка); *Доки діда, доти й хліба* (приказка); *Який дід, такий його плід, який батько, такі й діти* (М. Номис); *«Коли то було?» — «Ще як дід до баби в свати ходив»* (М. Номис); *Згадаю те лихо, степи ті безкраї, І батька, і діда старого згадаю... Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер* (Т. Шевченко); 2) (збільшено-згрубілі — ***діди́сько, діди́ще, дідуга́, дідуга́н***; зменшено-пестливі — ***дідо́к, дідо́чок, дідонько***) — чоловік похилого віку. *Гуляв, гуляв, аж дідом став* (приказка); *Сердилась баба на діда, а дід того не знав* (приповідка); *Казав дід бабі: «Якби сир та масло, то вареників наварила б, тільки що ж — борошна нема»* (приповідка); *Розсипався б дід, якби баба його не підперезала* (приповідка); *Ой дідонько, дідонько, шовковая борода...* (пісня); *Ой ти, старий дідуган, ізігнувся, як дуга* (пісня); *Попхались к дереву поближче, Прийшли на самий перевіз, Де засмальцьований дідище Вередував, як в греблі біс* (І. Котляревський); 3) старець. *В діда торбу вкрали* (приказка); *Захотів у діда випросити хліба* (приказка); *Йому лише сліпі діди водити* (приказка); *«Діду! Село горить!» — «Я торбу беру, на друге іду!»* (приповідка); 4) **діди́** — люди минулих поколінь; предки, пращури; уживаємо як похідне від *Дід* — дохристиянський родинний бог (*див. ще* **дідько, Домови́к**). *Наші діди зазнали біди, наші внуки зазнають муки* (приказка); *Не тим наші діди погоріли, що солодко пили та їли* (приповідка); *Як діди і батьки наші робили, так і ми будемо* (М. Номис); *Лірник візьме кобзу в руки... Щоб згадати пізні внуки, Як жилося їх дідам* (Я. Щоголев); 5) **Дід Моро́з = Різдвя́ний дід (дідо́к)** — казкова істота, усоблення морозу у вигляді рожевощокого старого чоловіка з бородою, в шубі, шапці, з палицею; разом зі Снігуронькою традиційний головний персонаж новорічних і православних Різдвяних свят (*див. ще* **моро́з**3); 6) **соло́м'яний дід** (на баштанах — ***башта́нний дід***) — опудало на городах, значення пішло від старовинного значення слова як сторожа в саду. *Ліпше солом'яний дід, ніж золотий син* (П. Чубинський); *Щоб горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда, приладнав Та ще й з лозиною, неначе хоче бити* (Л. Глібов); 7) також **трав'яни́й дід** — ритуальний (обрядовий) сніп соломи, трави або очерету, складений так, що половина вершками в один бік, а половина — в другий; 8) народний танок. *Дай хліба — проскачу діда* (М. Номис); 9) старовинна народна страва, приготовлена з борошна і пшона (різновид *лемі́шки — див.*); 10) тільки в множині — тіні по кутках кімнати, хати, двору, майдану тощо. *По закутках зрана до вечора стоять діди* (І. Нечуй-Левицький); 11) тільки в множині — зв'язані попарно качани кукурудзи, що висять у гуцульських хатах під образами як прикраса; 12) *див.* **діду́х**; 13) *див.* **порі́г**2; 14) *див.* **Білобо́г**; 15) **Дід-Вседід** *див.* **Со́нце**1; 16) **вече́ря** *для* **дідів** *див.* **вече́ря**4.

**діди́зна** *див.* **дідівщина.**

**ді́дик** — старовинна побутова річ — ручна мітелка із соломи, трави, стружок і т.ін.

**діди́нець** — старовинна назва двору. *А взяв я їй за рученьку, взяв я*

*їй за обі, Запровадив через дідинець до покою собі* (Я. Головацький).

**дідич** (*ж.* **дідичка**) — поміщик, великий землевласник. *Оттам стояв дворець красний, а в ньому розкоші, там жив дідич дуже добрий — все роздає гроші* (пісня); *Мати моя була взята до дідички Чернишки* (В. Самійленко).

**дідівщина = дідíзна** — спадщина, що залишилася після діда (у високому звучанні — від предків, пращурів); також давні дідівські часи. *Наша батьківщина й дідівщина, і наша держава в Кривді* (І. Нечуй-Левицький); *Свідок слави, дідівщини З вітром розмовляє* (Т. Шевченко).

**Дід Морóз** *див.* **дід5**.

**Дідо** — 1) за гуцульськими віруваннями, дух сили, оборонець гірських лісів, пор. у Олександра Олеся: «Не гнався Дідо ні за ким»; 2) **Дідо-Всевíдо** *див.* **Бог2**.

**Дідова субóта** *див.* **Димúтрія Святóго день1**.

**дідýх = дід** — 1) солома або сіно, що стелять у хатах під Різдво Христове; 2) ритуальний сніп (*святóчний дід*) жита або пшениці, який ставлять у Святвечір на покуті під образами; робили його іноді у вигляді пишного вінка, ув'язаного з кільканадцяти пучків соломи з конусоподібною верхівкою з безлічі колосся; після Водохреща його змочували, зерно з нього використовували з охоронною метою, зокрема в похоронних обрядах; у Карпатській Україні цей сніп звався *корочунóм*, у деяких інших місцях — *колядóю, колядником*; *див. ще* **Спáсова бородá**. *Йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею* (І. Франко); 3) пробка (чіп) із соломи; 4) гніт, просякнутий залишками від перечищення воску; 5) сніп очерету або соломи, який використовували для загороди або обшивки стінок куреня, стін хати тощо.

**дíдько** — біс, чорт; у словнику П. Беринди пояснюється як «сицениції обикоша діавола именовати»; для народної мови характерні вирази *лúсий дíдько, кýций дíдько*; у дохристиянських віруваннях дідьками вважали різних злих божків природи (наприклад, кажуть: «Куколь — то польового дідька робота»); уживається також як лайливе слово, пор. в І. Багряного: «Якого дідька прешся?», «Іди хоч до дідька в зуби!»; те саме значення маємо також у похідних утвореннях — *дíдьків, дíдьчин, дíдьчий,* зокрема у сполученні *дíдьча (дíдьчина, дíдькова) мáти (мáма)*, як і *чóртова мáти* (наприклад у лайливому вислові: «Іди до дідьчої мами!»); уживається також у проклінних виразах, якот: «Най ти [тобі] дідько голову зломить!»; разом з тим сама назва дідька зближує його з *дідами*, пращурами; Є. Онацький зазначає: «Нема сумніву, що коли в дохристиянські часи у нашому народі був сильний культ предків, найбільш пошанований серед них називався Дідом: він був родинним богом. З християнством, коли всі поганські боги перетворилися в демонів, цієї долі не уникнув і родинний бог, що з Діда перемінився в дідька». *Взяв дідько кобилу, хай бере і лоша* (приказка); *Дідько не дідько, а таких людей рідко* (приказка); *Не людина, а дідько, підшитий чортом* (приказка); *Який би ворог примусив мене жартувати із гетьманом, коли б сам куций дідько*

*не засів мені в серці* (П. Куліш); *Дівчинонько, приніс тебе дідько, розсіяв я пшениченьку рідко* (А. Метлинський); фразеологізми: |*сам*| ***дідько знає*** — важко сказати, невідомо, не знати; ***дідька лисого*** — нізащо, ніколи; ***дідька мати*** — нічого не мати; ***дідько несе** когось* — іде небажаний, нежданий хтось; ***на якого дідька?*** — навіщо?; ***один дідько*** — те саме; ***якого дідька*** — чого?, чому?

**діжа́ = ді́жка** — 1) низька широка дерев'яна або глиняна посудина, в якій готують тісто на хліб, а також учинене в ній тісто; належить до одного з найстаровинніших виробів народних промислів — бондарства або гончарства; як і хліб та піч, була священною, її шанували, дбайливо доглядали, *правили* (шкребли освяченим ножем на Великдень і вимивали теплою водою); нову або *правлену* діжу наливали біля криниці холодною водою і давали напитися з неї корові (це мало принести прибуток і хлібний достаток); відігравала велику роль у весільному обряді, бо в ній замішували *святий коровай*: «А піч наша на сохах, А діжу носять на руках, Пече наша, пече, Печи нам коровай легше»; у народних загадках діжа символізує сонце: «За лісом-пролісом червона діжа сходить»; у сполученні ***пікна діжа*** — діжа, призначена для випікання хліба. *Як діжа не міситься, то сім'я біситься* (приказка); *Хоч і діжу з тістом оддай, то ще буде клясти, що важко нести* (М. Номис); *Питай, чи діжу замісить* (А. Метлинський); *А мій милий діжку місить, а він мене і тим тішить* (Б. Грінченко); 2) тільки **ді́жка** (зменшене — ***діжечка***) — велика дерев'яна або металева циліндрична (або звужена догори) посудина з пласким дном; використовується у різних господарських цілях; ознака огрядності, неповороткості. *Який батько, такий син — викрав з діжки сир* (М. Номис); *Треба було... нашаткувать діжку капусти* (І. Нечуй-Левицький); 3) тільки **діжа́** — кругла ямка в землі, яку вкривають серед інших менших при дитячій грі в *місяць (див.)*.

**Дій** — у дохристиянських віруваннях — божество, що в пісенних пам'ятках згадується поруч з Перуном, Хорсом, Трояном та ін.; значення неясне; можливо, звідси старе слово *дійство* у значенні «дія, діяння» (тобто, можливо, початкове — «чари Дія», пор. ще *чародійство*); звідси, очевидно, й вигукові вирази подиву, досади «дій його батькові», «дій його хату!» (давнє звернення до Дія).

**дійни́ця** (зменшене — ***дійни́чка***) — спеціальний посуд, у який доять молоко; здавна виготовляли з дерев'яних клепок; її було прийнято *замочувати* в перший понеділок Петрівки з примовляннями: «Щоб дійниця не текла, а хазяйка весела була; щоб хазяйка не засипала, до корови рано вставала; щоб корова стояла та молока багато давала»; це вилилося в обрядодію *замочування дійниці*; дійниця була також атрибутом відьми, що видоювала чужі корови; освячення дійниці відганяло й нечисту силу.

**дійство** — 1) *див.* **Дій**; 2) драма, вистава (первісно на церковний сюжет); *див. ще* **верте́п3**.

**діл** *див.* **доли́на, долі́вка.**

**дім** — 1) (зменшено-пестливі — ***дімо́к, до́мик, домо́к, до́мичок, до-***

*мóчок*) будинок для помешкання, саме помешкання, де живуть люди (*див. ще* **хáта**); за народними віруваннями, дім та його забудування завжди підпадають під вплив злої сили, яка хоче пошкодити людині; але в домі за всім пильнує свій *домовúк* (*див.*) і не підпускає до нього нечистих з їхніми злими задумами; споконвіку волхви й відуни проганяли нечисту силу від дому, бо часом злий дух захоплює дім і не дає спокою мешканцям. *Горе тому, в кого нема порядку в дому* (приказка); *Згода дім будує, а незгода руйнує* (М. Номис); *Дім на чотирьох ногах* (приказка); *Не пізно до свого дому і опівночі* (приказка); *Мав собі доночок і садок* (Марко Вовчок); *Домичок в неї біленький* (П. Чубинський); 2) приміщення, люди, що в ньому живуть, та їхнє господарство. *Свій дім — не ворог: коли прийдеш, то прийме* (приказка); *В чужому домі будь привітливий, а не примітливий* (приказка); *Дім без господаря плаче* (І. Франко); 3) **Бóжий дім** — стара народна назва церкви. *Чужі, брате, сестри з Божого дому йдуть* (М. Максимович); *Дознався був владика, що сліпий старець чинить у Божому домі одправу, — і заборонив* (Марко Вовчок); 4) **жóвтий дім** — стара народна назва лікарні для психічно хворих; 5) **виїзд із дóму** (*див.*).

**Дін** *див.* **Дон.**

**дірá = дíрка** (зменшене — ***дíрочка***) — щілина, отвір у чому-небудь; символізує якусь хибу або марності якогось заняття («Як не зашиєш малої діри, то буде велика»; «Діру дірою латає»; «Дірявого міха не напхаєш»); якщо сниться дірка в стіні — на смерть. *Забий діру — собака не пролізе* (М. Номис).

**діти** *див.* **дитúна.**

**Дмúтрія (Дмитрá) день** *див.* **Димúтрія Святóго день1.**

**Дмитрóва субóта** *див.* **Дмúтрія Святóго день1.**

**дмýхання** — у стародавніх народних заклинаннях служило символом вітру; вважалося, як вітер розганяє хмари, так дмухання, звичайно поєднане з плюванням, розганяє злі сили, взагалі охороняє від усіляких злих духів.

**днúна** *див.* **день.**

**Дніпрó** — річка, що протікає в основному по території України; найбільша ріка України, третя в Європі, дев'ята в світі; на ній розташовані українські міста Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон; оспівана в народних думах та історичних піснях; народнопоетичні назви — *Славýтич, Славýта, Дніпер, Дніпр, Дніпрó-бáтько* (пор. у М. Номиса «Дніпро-батько»); Дніпром із півночі прийшли в Україну варяги, з півдня — християнство; у давнину — головний торгівельний водний шлях «із варяг у греки»; О. Довженко у «Щоденнику» писав: «Люблю Дніпро — велику річку мого народу, чисте ласкаве повітря, ясне небо, і широту у всьому, і стриманість у пейзажі, і величавий спокій. І ніде мені так не хотілося б жити, як тут, на чудесному, рівному березі»; у пониззі Дніпра у XVI—XVIII ст. існувало Запорожжя, державне об'єднання українського козацтва з центром-Січчю; Д. Яворницький пише: «За весь час історичного існування Запорожжя козаки поміняли п'ять Січей, котрі переносилися вниз за течією Дніпра, в

міру тиску на запорожців з боку польського чи московського уряду». *Зажурились запорожці, Що нема їм волі Ні на Дніпрі, Ні на Росі, Ні в чистому полі* (дума); *Ой як будеш же ти, серденько моє, Дніпромводою плисти* (пісня); *Від Дніпра по Сян буде колись один лан* (приказка); *Реве та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко).

**Дністе́р** — річка, що протікає в західній та південній частині України (у загадці: «Росте дуб, розпустив гілля на все Поділля»); на ній розташоване українське місто Хотин, колись знаменита фортеця; на Дністровському лимані стоїть місто Білгород-Дністровський (колишній Акерман на місці стародавньої Тіри); місто належить до найстаріших на земній кулі; народнопоетична назва річки — *Дністро́. А ти прощай. Дністер, ой ти річка мужняя, вже ж нам більше з тебе води не пити* (Б. Грінченко); *До річки Дністра прибував, На три часті козаків переправляв* [Хмельницький] (дума); *Із низу із Дністра тихий вітер повіває* (дума); *Не той тепер вже Дністер, не те Придністров'я* (приказка).

**добро́** — 1) сукупність належних кому-небудь речей, цінностей тощо; майно; у житті народу, в його господарській діяльності мало велике значення, бо наживалося тяжкою працею; завжди дуже цінувалося, не випадково мовиться: «Не те добро, що припасеш, а те, що наживеш»; народ застерігає від зазіхань на «чуже добро», про що складено багато приказок: «На чужому коні не наїздишся, чужим добром не нахвалишся», «Чуже добро в користь не іде», «Чужим добром не збагатієш»; добро берегли, бо воно потім діставалося синам як батьківська спадщина, але не поділяли надмірної жадоби до нього (про таких говорили: «Закривсь в добрі, як свиня в багні»); добро берегли, бо знали: «Як піде добро в двір, то саме йде, а як піде з двору, то хоч і ворота зачини, а не спиниш», «Добра добувши, кращого не шукай». *В своїм добрі всяк хазяїн* (приказка); *Сини, не змагаючись, спокійно поділились батьківським добром* (І. Нечуй-Левицький); 2) усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням і потребам; благо; за релігійними канонами, *Абсолю́тне Добро́* — Бог. *Нема там добра, де порядку нема* (приказка); *Лихо не без добра* (М. Номис); *За моє добро — штовх мене в ребро* (Словник Грінченка); *Ой, казали мені люде, що добра з тебе не буде* (М. Номис — не буде нічого доброго, порядного, не буде пуття); *Стали пани-ляхи спосіб прибирати: од козацьких, од мужицьких комір ключі добирати, над козацьким і над мужицьким добром господарювати* (М. Максимович); *Кожний клопоче, добра собі хоче* (приказка); *Добра не жди, не жди сподіваної волі* (Т. Шевченко).

**до́вбня = довбе́шка** (зменшене — ***до́вбенька***) — великий, перев. дерев'яний молот або взагалі велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці; у переносному значенні — про дурну, нетямущу людину («Була б добра довбня з його голови»); уживається також як лайливе слово.

**До́вбуш Оле́кса** (1700—1745) — на західноукраїнських землях керівник селянського руху 30—40 років XVIII ст.; понад 8 років очолю-

вав загін опришків; про нього складено багато народних пісень та переказів. *Ой, попід гай зелененький Ходить Довбуш молоденький, На ноженьку налягає, На топір ся підпирає* (пісня); — *Ой, Довбушу, ти пане наш, стоїть зрада тепер на нас. Як нам, батьку, вже гуляти, Як нам замки добувати?* (пісня); *Навіть ті, що не бачили його ніколи, відразу вгадали, що це і є пострах багатих — славний отаман опришків Олекса Довбуш. Було щось таке в його обличчі, що від нього очей не можна було відірвати, а коли одійшов від смереки і наблизився до товаришів, то стало видко, що він вищий від них і набагато ширший у плечах. Проте ходу мав легку і ступав тихо, як дикий кіт* (В. Ґжицький); *Ой кукала зозулиця раненько в суботу, Збирав Довбуш в полонині легініків роту* (коломийка).

**до́вга лоза́** *див.* **лоза́**3.

**Докі́я** *див.* **Явдо́хи [день]**2.

**доли́на** (зменшено-пестливі — ***доли́нка, доли́нонька, доли́ночка***) = **діл** — рівна пласка місцевість, розташована між горбами та горами; у народнопісенній творчості часто символізує вулицю, а гори, між якими вона знаходиться, символізують будинки: «І по горах, і по долинах Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає, Товариша викликає: — Товаришу, рідний брате, Виклич мені дівку з хати»; символізує також горе, нещастя («Високі гори мають великі доли», «Нема гори без долини»). *Ой по горах, по долинах, по широких українах, ой там козак похожає, у бандуру виграває»* (А. Метлинський); *Як летіла ворона догори, то й крякала, а як на діл, то й крила опустила* (М. Номис).

**долі́вка** (зменшено-пестливі — ***долі́вонька, долі́вочка***) = **діл** — у традиційному українському помешканні — утрамбована, вирівняна та помазана глиною земляна підлога; застилали домотканими доріжками, свіжою травою. *То ліннива дівка, як не мазана долівка* (прислів'я); *Ось вона босими ногами почовгала по холодній долівці прямо до стола* (Панас Мирний); *Як мертва на діл повалилася* (Т. Шевченко).

**долома́н** — гусарський мундир, розшитий шнурами.

**доло́ня** (зменшено-пестливі — ***доло́нька, доло́нечка***) — внутрішній бік кисті руки; у народі здавна вважають, що свербить долоня як віщування чогось (ліва — до грошей, права — до зустрічі); коли говорять про неможливість здійснення чого-небудь, то кажуть: «Тоді, як на долоні волосся поросте»; фразеологізоване народне порівняння: ***як на доло́ні*** — дуже добре видно. *В долоні плюй і бороду масти* (І. Франко); *На долоні волос не виросте* (приказка).

**До́ля** — 1) у дохристиянських віруваннях — очевидно, божество-неминучість, божество-фатум, хоч візантійський письменник Прокопій VI ст. про наших предків писав: «Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми»; неминучість Долі — це світова віра; за народним повір'ям, кожен має свою Долю (талан, Божий суд-присуд, звідки вираз «що кому судилося»; пор. у «Слові у полку Ігоревім», де Доля подається як суд Божий); Доля призначена людині Богом; вона з'являється зіркою в небі при народженні (за давніми віруванням-

ми, її визначають кожному 12 ангелів-судців з веління самого Господа), зі смертю спадає з неба додолу; пізніше Доля поділилася на добру й злу — Долю і Недолю; кожному Доля ще від колиски визначає, що неодмінно має статися, від Долі не втечеш, — буде те, що кому судилося, і той, хто кому суджений; судженого конем не об'їдеш, хіба смерть розлучить; неминучість того, що кому судилося, породила славнозвісне українське — «якось-то воно буде!», або жартівливе — «якось-то воно буде, бо так не буває, щоб ніяк не було!», або сумне, — «його спіткала зла доля»; про щасливого кажуть, що він у сорочці (в Галичині — в чепці) вродився (звідси — «хто в чепці вродиться, той щастя в пазусі носить»); разом з тим хто долі-щастя (щастя-долі) не має, тому завжди не ведеться; українські приказки про неминучість долі (як узагальненого поняття) виразні й влучні: «Що має бути, того не минути», «Долі не минути», «Що Бог дасть, те і в вікно подасть», «Долі й найбистрішим конем не об'їдеш», «Перед долею не втечеш», «Від лихої долі не сховаєшся», «Лиха доля й під землею надибає»; разом з тим доля сама нібито не шукає людину, а ось людина намагається знайти її і оволодіти нею; хто відшукає свою долю, тому в усьому таланить, той швидко багатшає; хто не знайде долі — б'ється, як риба об лід, і нічого з його починань не виходить; тому до долі звертаються, долю кличуть, від караючої долі застерігають, на долю сподіваються, долю вмилостивлюють, на милість долі віддаються, на долю ворожать; на свято *Катерúни (див.)* дівчата здавна справляють обряд кликання своєї долі; у народі вважають, що краса не завжди йде поруч зі щасливою долею; у деяких казках герої збуваються злої долі й міняють її на добру; на *Івáна Купáла (див.)* дівчата гадають над Івановим вогнем на свою долю. *В осінню, довгу ніч, безсонну, Як вітер заводив від поля Розпуки пісню невгамовну, Прийшла до мене моя доля. Бліда була... Вдивилась в мене і сказала Тим шепотом, що гірший грому: «Тебе я здавна в тямці мала І не віддам тебе нікому»* (Б. Лепкий); 2) **дóля** (пестливі — ***дóленька, дóлечка***) **= талáн** — не залежний від волі людини хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, а також умови життя, сам життєвий шлях і те, що на ньому стається; у цьому основному значенні мова, як і її носій, персоніфікує долю чи фатум (звідси численні народнопоетичні звертання, як у Т. Шевченка: «Доленько моя! Не дай мені вік дівувати!»; уособлена суб'єктно-предикатна сполучуваність, як в афоризмах: «дитина спить, а доля росте», «добра доля іде з широкого поля», «добре тому жить, чия доля не спить», «доля карає й вельможного й незаможного»; уособлена предикатно-об'єктна сполучуваність, як у приказках: «віддалася на лиху долю», «долі скаргами не властаєш», «на торгу долі не купиш», «ще ніхто не втік від своєї долі», а також сталі народні епітети в сполуках: *дóбра дóля, зла дóля, горбáта дóля, лихá дóля, щаслúва дóля, нещаслúва (нещáсна) дóля, щербáта дóля*); ці персоніфікації відбивають у мові стародавні вірування наших предків у надприродну силу, яка визначає для кожного його земний шлях, тому й кажуть: «Доля не

питає, що хоче, те й дає» (пор. у пісні: «Ой, зачула ж моя доля, Що не бути мені вдома, Бути ж мені у неволі — У рекрутському наборі»); разом з тим у народних піснях долею від народження наділяє або ні часто мати: «Породила мене мати в нещасну годину, Дала мені злую долю, де ж її подіну?» або: «Уродила мене мати в зеленій діброві; та не дала мені мати ні щастя, ні долі»; у весільних піснях долею обділяють молоду на посаді янголи і сам Господь: «Ой славен, славен Маріін посад... — Ой по чім же він так дуже славен? По всіх віконцях янголи сидять, Янголи сидять, доленьку судять, А над дверима сам Господь стоїть, Книжечку читає, доленьку роздає». *Така тобі, доню, доля судилася* (А. Метлинський); *Горе ж мені, горе, нещасная доля, — Виорала дівчинонька мислоньками поле* (пісня); *Зозуля Горлиці жалілась, Що доля їй недобрая судилась: Мов сирота, вона тиняється сама* (Л. Глібов); *Орел вийняв карі очі На чужому полі, Біле тіло вовки з'їли, — Така його доля* (Т. Шевченко); *Обікрадена злою долею її щира і вірна любов* (І. Цюпа); *Йдучи сюди, Фока мав ясний план: помститись за Довбуша і самому вмерти. Особистого щастя він не чекав від долі* (В. Ґжицький); *Бідна моя головонька, доленька нещасна!* (пісня); 3) уживається як народнопісенне звертання до коханої людини. *А зв'язав їм піп рученьки: «Вже ж бо ти моя!» Вона стала, заплакала: «Ти доле моя!»* (пісня); 4) бажане, щасливе життя. *Нема долі — пішла за водою* (приказка); *Як не було талану, то не буде й долі* (приказка); *Пошли йому, Господи, щастя й долю* (П. Куліш); *В того доля ходить полем, Колоски збирає, а моя десь, ледащиця, За морем блукає* (Т. Шевченко); *Нема щастя, нема долі, Лиш врода сама...* (Леся Українка); 5) **ща́стя-до́ля = ща́стя-до́ленька = ща́стя й до́ля** *див.* **ща́стя**4; 6) багаторічна рослина родини товстолистих; молодило паросткове; поширена на Поліссі в соснових лісах, на піщаних місцях; цвіте у липні-серпні; використовується у народній медицині.

**дома́ха** — старовинна козацька шабля, виготовлена з дамаської сталі. *По Поліссі Гонта бенкетує, А Залізняк в Смілянщині Д о м а х у гартує* (Т. Шевченко).

**домі́вка** (зменшено-пестливі — ***домі́вонька, домі́вочка***) — дім стосовно того, хто в ньому мешкає, а також як місце проживання когось; *див. ще* **дім**1,2. *Домівка — не ворог, коли не прийдеш, завжди прийме* (приказка); *І заєць має домівку, хоч під кущем* (приказка); *Хліб поріс, прийшли жнива; Йде отаман по домівках, Жати хліба зазива* (Я. Щоголев); *Бідна вдова, старая жона у своїй домівці з діточками маленькими гомоніла* (А. Метлинський).

**дома́шнє во́гнище** *див.* **во́гнище.**

**Домови́к = Домови́й = Хазя́їн = Дід = Де́до** — у дохристиянських віруваннях — родинний бог, бог господи, «хатнє божество», злий або добрий дух; за повір'ям, опікується життям усієї родини, вартовий дому і хоронитель родини; за уявленням предків, мешкав, як правило, на горищі (на лежаку) або під піччю чи в запічку, куди потім перенеслося домашнє вогнище; зображувався оброслим густою шерстю; за уявленням наддніпрянців, на Домовика перетворювався покійний шанований

член родини; допомагає своїм, особливо перед нещастям, чужим зазвичай шкодить; але може шкодити й своїм, коли вони належним чином не задобрюють його; як гнівається, може душити людей, тому, щоб не гнівався, ставили йому окріп — хай п'є; розгнівавшись, може спалити дім, попсувати худобу, заїздити коней; коли щось грюкотить уночі по хаті, в сінях, на горищі і не дає людям спати, — це певна ознака, шо люди розгнівили Домовика і його треба задобрити; Домовик перебуває часто в стайні, де ходить за кіньми; часом Хазяїн вередливий, любить худобу тільки певної масті; тому нелюбого коня може заїздити до смерті; при конях у стайні добре тримати козла, — він боронить їх від Домовика, їздить на ньому і дає спокій коневі; при переході у нове помешкання виконували спеціальний обряд, щоб і свій Домовик перейшов з родиною (*див. ще* **Цур, Пек**); уживається здебільшого як загальна назва. — *Чого, Парасю, ти бліда? — Ох, ненько! Домовий триклятий Мене все кликав до вікна, Весь чорний, мов ведмідь кудлатий* (П. Грабовський); *Шовк твоєї, Ганнусю, коси домовик уночі розплітав* (М. Рильський); *Стука раз по раз, мов його домовик душить* (М. Номис); *Ходить він по селу від шинку до шинку, день у день, ніч у ніч, а перед світом, як домовик, іде в свою пустку* (Панас Мирний).

**домови́на** (зменшене — ***домови́нка***) **= труна́** — 1) дерев'яна, металева чи кам'яна скриня, у якій ховають покійника (слово *домовина* — від *дім* — означає «домок для небіжчика», слово *труна* від німецького Trune через посередництво польського trumna означає «скринька»); домовина — це стародавній човен (*див.* **дубови́на**); кам'яну домовину святого Володимира в літопису названо *корстою* (слово пов'язане зі словами *кора, корито*, а також *короста* — теж кора на шкірі); це свідчить про те, якими колись були домовини — великим шматком кори, знятої з дерева у вигляді коритачовна. *Ой же казав пан Каньовський дерниць накупити, молодії Бондарівні домовину збити* (П. Чубинський); *Везуть труну мальовану, Китайкою криту* (Т. Шевченко); *От уже і домовинку принесли новеньку* (Марко Вовчок); фразеологізми: ***до домови́ни (до труни́)*** — до смерті: *Побрались; І тихо, весело прийшли, Душею-серцем неповинні, Аж до самої домовини* (Т. Шевченко); *До труни не спочити сіромі...* (П. Грабовський); ***заганя́ти в домови́ну (в труну́)*** — прискорювати смерть, доводити до смерті, ***ляга́ти в домови́ну (в труну́)*** — вмирати; 2) високе, піднесене — гробниця. *Стоїть в селі Суботові На горі високій Домовина України, Широка, глибока* (Т. Шевченко).

**домо́вини** — старовинний обряд домовляння батьків нареченого та нареченої перед весіллям щодо кількості гостей, подарунків, посагу і т. ін. *Треба їй поспішати до церкви, бо учора на домовинах так порадились, щоб їй тут... і звінчатись з конотопським сотником* (І. Квітка-Основ'яненко).

**Дон = Дін** — річка на півдні Росії (колись — на південних кордонах Київської Русі), оспівана в українській народній творчості, оскільки була місцем численних боїв руси-

чів, а пізніше запорожців з нападниками; у народі *донами (донцями, дончиками, дончичками)* називали також донських козаків, багато з яких є потомками запорожців. *Дон, Дон, а дома лучче* (М. Номис); *Дон Доном, а найкраще дома* (приказка); *Прийшли козаки з Дону і погнали ляхів додому* (приказка); *Ой, запряжу я воли У всі чотири вози, Піду я на Дін риби брать!* (пісня); *Їхав козак із Дону додому* (пісня); *Молодая удова двох дончиків любила* (пісня); *Ой ти, вдово молода, Чи підеш ти за донця?* (пісня).

**до́ня** *див.* **до́чка.**

**до́ра** — їжа (паска, хліб, сир, ковбаса), яку несуть на Великдень освячувати в церкві; також лише паска.

**доро́га** (зменшено-пестливі — ***доріжка, доріжечка, доріженька;*** народнопоетичне — ***сте́жки-доріжки***) — 1) смуга землі з краю в край, по якій їздять і ходять; також перебування в русі, подорожування; здавна це зазвичай битий шлях (у західних регіонах України — *гости́нець — див.*); у народній загадці: «Лежить брус на всю Русь» (йдеться про шлях на зразок Ромоданівського); символізує мандри, похід, далекі світи (для чумака, козака — дорога в Крим, дорога на Січ, далека дорога), а також пригоди («В дорозі всього трапиться»); оспівана в народній творчості: «Ой, прослалась доріженька З заходу на схід, Через гори Карпатськії, Через Тису вбрід» (дума); домашні чекали мандрівника, виглядаючи на дорозі; діти чекали гостинця (про це прибулець казав: «В дорозі од зайця гостинця одняв»); вірна дружина виряджала коханого чоловіка в далеку дорогу (тому бажала: «В дорозі пам'ятай о небозі», турбувалася: «Ой ти, козаче, ти, хрещатий барвіночку, хто ж тобі постеле у дорозі та постілочку?»); об'єкт переосмислення, оскільки дорога відіграє велику роль у житті людини; про неї вона думає чи говорить («Дорога на кінці язика», «Домашня думка в дорогу не годиться», «Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка»), готуючись до мандрівки, дбає про харчі в дорозі («Хліб у дорозі не затяжить»); дорога для людини здавна була також чимось непередбачуваним, фатальним: «Коли на те піде, то й серед битого шляху поламаєшся»; з нею пов'язані добрі й недобрі прикмети: чорна кішка перебігла дорогу — на невдачу; хтось випадково тобі переходить дорогу з повними відрами — на удачу; коли хто зібрався в дорогу, то перед виходом з хати всі на хвилинку сідають, щоб добре велося в дорозі, а як дівчина в родині на виданні, то щоб і старости сідали; дорога символізує всяку справу («Вибрався у велику дорогу» — почав якусь велику й непросту справу; «Я простими дорогами ходжу» — вчиняю чесно, відкрито; «Я твоїми дорогами не ходжу» — не користуюсь твоїми негідними засобами); дорога — це прожите життя, а її кінець — це смерть; за Біблією, дорогу уособлює Ісус Христос, бо лише через нього люди приходять до Бога-Отця; фатальним є *перехре́стя (див.)* доріг, а також *роздоріжжя (див.)*; *В дорогу славні компанійці до схід сонця рушали* (Т. Шевченко); *Смерть — неминуцая дорога* (М. Номис); *Проста до Христа дорога* (до віри в Бога — П. Чубинський); 2) **гладка́ доро́га** — символ легкості, безперешкодності,

коли кажуть: «На гладкій дорозі лихо мене спіткало» (тобто цілком несподівано, без видимої причини); застерігають: «І на гладкій дорозі чоловік не раз собі ногу зломить»; 3) *див.* **Бо́жа доро́га**; 4) **Чума́цька (Моло́чна, Бо́жа, Зо́ряна, Небісна, Журавли́на) Доро́га** *див.* **Чума́цький Шлях**; 5) **перехо́дження доро́ги** *див.* **перехо́дження**1.

**Доро́шенко Петро́** (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1662—1676) періоду Руїни (раніше — черкаський полковник); найдіяльніший прибічник відродження козацтва і відновлення єдиної соборної України; усуває свого суперника гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького і на певний час, спираючись на допомогу турків, проголошує себе гетьманом усієї України (1668); перемога Дорошенка була скороминущою, згодом йому довелося поступитися гетьманською булавою — на Лівобережжі Іванові Самойловичу, а на Правобережжі Юрієві Хмельницькому; після зречення гетьманства московський уряд заслав Дорошенка у Підмосков'я, де він і помер; ім'я оспіване народом, а образ постає у художній творчості (Т. Шевченко, Л. Старицька-Черняхівська). *Попереду Дорошенко веде своє військо, військо Запорозьке хорошенько* (пісня); *Знеміг славний Дорошенко, Сидячи в неволі* (Т. Шевченко).

**до́світки** — старовинні вечірні (що часто тривали до світання, «до світу», — звідки назва) зібрання сільської молоді для спільної праці й розваг в осінній та зимовий час; збиралися, як правило, в складчину, перев. натурою («куряча складка»), рідше грішми; досвітки починалися від свята Кузьми-Дем'яна; прикметник — ***досвітча́ний***; у сполученні: ***досвітча́на ма́ти*** *див.* **ма́ти**4. *Оце, було, як підуть на досвітки, то дідова дочка пряде, а бабина, знай, цілу ніч гуляє з хлопцями та крутиться* (казка); *Ой маєш ти, моя мати, іще дочок п'ять; не пускай їх на досвітки, нехай дома сплять* (П. Чубинський); *На улиці невесело, В хаті батько лає, А до вдови на досвітки Мати не пускає* (Т. Шевченко).

**до́світок** — час доби перед сходом сонця, світанком; за давніми віруваннями, з настанням досвітку темні духи ночі втрачають свою силу; породжує сподівання на скорий прихід сонця й на зміну на краще; пор. у П. Куліша про символічну надію на відродження України: «Ой скоро світ буде, Прокинуться люди, У всяке віконце засіяє сонце»; час вирушання в далеку дорогу (на волах, на конях), зокрема на ярмарок. *Чорт би й не оддав, та на лихо йому досвіток захватив* (казка); *Загупали з досвітку до пізньої ночі ціпи між стогами, загарчали лопати на токах* (Панас Мирний); *Темним досвітком усі троє вийшли з села* (Ганна Барвінок).

**дочка́** (пестливі — ***до́ченька, до́чечка***) = **до́ня** (пестливі — ***до́ненька, до́нечка***) = **до́нька** — 1) особа жіночої статі стосовно своїх батьків; донька призначена долею створити пізніше нову родину на продовження чужого роду, тому перебування її в родині батька звичайно тільки тимчасове («Годуй сина для себе, а доньку для людей»); споконвіку дочка в родині — це клопіт для батьків — берегти її,

готувати до одруження, дбати про посаг і мріяти про доброго, бажано багатого зятя, тому й кажуть: «Батьки берегли дочку до вінця, а чоловіку берегти її до кінця», «Доньки — чужа потіха», «Много доньок — много клопоту»; оскільки дочка йшла від батьків у чужу родину, то казали: «Співай, доню, тоненько у рідної неньки», «Співай, доню, дома, бо в людях наплачешся»; батьки щиро бажали дочці щасливої долі, кажучи: «Спи, доню, нехай тобі доля росте»; існував старовинний звичай не видавати заміж молодшої дочки, доки не вийде старша. *Не веліла мати вдовиної дочки брати* (пісня); *Не на теє, козаченьку, дочку годувала, щоби її з пройдисвітом гуляти пускала* (приповідка); *Дочка, як ластівка: пощебече, пощебече та й полетить* (приказка); *У кого дочок сім, то й щастя усім, а в мене одна, та й щастя нема* (М. Номис); *Не стій, доню, з нелюбом, не дай ручки стискати* (П. Чубинський); *Іди, доню! Каже мати, не вік дівувати!* (Т. Шевченко); *Встань, моя дочечко, встань, моя галочко* (В. Милорадович); — *Чого стоїш, моя доненько? Чому не йдеш та додомоньку?* (пісня); 2) **хрещéна дочкá** — хрешениця.

**дощ** (зменшено-пестливі — ***дóщик, дóщичок***) — атмосферні опади на землю з хмар у вигляді краплин води (у загадці: «Сидить дід над кущем, захльобався борщем»); у стародавній міфології пояснюється, як наслідок єднання неба з землею (зокрема через райдугу — «в рай дугу» — вода йде в хмари, а звідти падає дощем); у народних колядках дощ прославляється як дорогий гість, що приходить до Пана Господаря разом із Сонцем та Місяцем; у народі здавна вважають доброю ознакою, наприклад, коли дощ іде в день шлюбу, — подружжя буде щасливе й плодюче; коли людина вирушає в дорогу і йде дощ — на удачу; разом з тим є й протилежні прикмети: дощ під час вінчання — на сльози; здавна задобрювали злі сили, здатні відвернути дощ і викликати посуху; дощ закликали, його просили, зводячи погляд у небо, йому співали веснянок, обливалися водою з метою викликати живлющу для землі вологу; відгомоном уособлення дощу в мові є сполучення на зразок «дощ іде», «дощ проходить, перестає» (пор.: «Дощ іде, а гість їде», «Дощ з вітром швидко пройде») або численні звертання до дощу в народнопісенній обрядовій творчості («Дощику, дощику, зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку: дубочок схитнувся, а дощик линувся — цебром, відром, дійничкою, над нашою пашничкою!» — відгомін сакралізації природного явища, прикликання його через жертвоприношення, а чи, навпаки, відвертання: «Не йди, дощику, дам тобі боршику, поставлю на дубоньці, прилетять три голубоньці та візьмуть тя на крилонька, занесуть тя в чужиноньку!»); з вчасними дощами хлібороб пов'язував свої сподівання на врожай, тому й кажуть: «Дощ у пору — золото», «Як випадуть у маю три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», «Якщо нема дощу в час, то нема й хліба в нас», «Як дощу не буде, то й очерет не виросте», «Дощ іде — гриби будуть»; разом з тим невчасний дощ або його надмір викликали побоювання чи досаду («Дощ у

жнива — як п'яте колесо до воза», «Як сіно косять, то дощів не просять», «Не треба дощ просити, він прийде, як будем косити»); з дощем пов'язано цілий ряд народних прикмет,— «буде дощ, бо дим попід стріхи в'ється», «дощ зранку — надівай дранку та поганяй у поле, дощ в обід — випрягай на обід», «злива при сонці — завтра знову буде дощ», «зранку парить — дощ ушкварить», «маленький дощ літнього ранку — день буде погожий», «як у вусі свербить (поперек болить), буде дощ»; про сильний дощ кажуть: «Дощ аж пищить», «Дощ як відром ллє», «Дощ як з відра», «Дощ як з коновки»; про дрібний дощ мовлять: «Дощ як крізь сито»; «дощ при сонці» називають *ку́рячим, сліпи́м, свиня́чим* (щодо мотивації останньої назви, то мокрі від дощу під сонцем свині від особливого свербежу починають бігати з вереском; кажуть, що в *свинячий дощ* чарівниці масло роблять: «Сонце світить, дощик кропить, чарівниця масло робить»); у народних піснях символізує кохання: «Ой дощику, поливайчику, Поливай, поливай, Козаченьку, до дівчини Прибувай, прибувай»; «Червона калино, чого почорніла? Чи суші боїшся, чи дощу бажаєш?»; дощ символізує сльози, сум, смуток (якщо сниться — на плач), чутки, плітки («У чужому селі дощик іде, а в нашому чувати», «Ой не піде дрібен дощик без тучі, без грому, ой не піде дівка заміж та без поговору»). *З малої хмари великий дощ буває* (М. Номис); *У чужих селах дощі йдуть, а на наші села річки течуть* (прислів'я); *Не сон-трава на могилі Вночі процвітає, То дівчина заручена Калину сажає, І сльозами поливає, У Господа просить, Щоб послав він дощі вночі* (Т. Шевченко); *Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними* (Леся Українка).

**до́щечка** — весняна забава на Буковині, в якій дівчата, побравшись за руки, вимощують ними «дощечку», яку й переходить під піснюгагілку обрана для цього дівчина; *див. ще* **вербо́ва до́щечка**.

**драби́на** (зменшені — ***драби́нка, драби́ночка***) — пристрій з двох поздовжніх жердин, частин мотузки і т. ін., скріплених рядом поперечок, що використовується для піднімання або спускання куди-небудь; символізує суспільну нерівність («Що Бог у небі робить? — Драбину — одних підсаджує вгору, других в долину»); символ шляху до неба, — за давніми віруваннями, душа по драбині легше здійметься до неба; також біблійний символ сходів до неба, по яких янголи спускалися й піднімалися, хоч у народі кажуть: «Нема тії драбини, щоб до неба достала».

**драглі́** — старовинна українська страва із згуслого при охолодженні м'ясного чи рибного відвару з дрібними шматочками м'яса або риби. *Привіз в місто мужик сіно, Продав його зрання, Купив собі добру миску Драглів на снідання* (С. Руданський).

**драголю́б** (зменшено-пестливе — ***драголю́бчик***) — приворотне зілля; у народній пісні: «Ти, Одарко, ти голубко моя, що ти мені за зілля дала? — Дала тобі драголюбчику, ти, Іванку, мій голубчику»; у деяких місцевостях святили на Маковія, а потім відвар давали пити, — «якщо пече всередині».

**драгома́н** — стара назва перекла-

дача, зокрема при посольстві, місії. *А також пхнув він драгоманів і до латинського султана* (І. Котляревський).

**драпа́к** — 1) знаряддя для повторного обробітку ґрунту, вид найпростішого культиватора, що поширився в Україні у другій половині XIX ст.; 2) **драпака́** — бігом, хода; ***дава́ти драпака́*** (від *драпати*) — швидко тікати, бігти куди-небудь. *Забираю свої манатки та драпака через гори додому* (І. Франко); *Перелякані жовніри... хапались за палаші, за пістолі, деякі дали драпака* (О. Стороженко).

**драко́н** *див.* **змій.**

**драч** (стара назва — ***дра́чіє***) — колючий чагарник, кущ; рослина має лікувальні властивості, помічені здавна; «Лексис» Лаврентія Зизанія подає: «Драчіє єсть хоіна, которая, в вині зварена, злічує уха, репи полни и очі уразові, то єст раненні або ударенні».

**древля́ни = деревля́ни** — стародавнє східнослов'янське плем'я (союз племен), яке мешкало у прип'ятському Поліссі; найбільшим містом був Іскоростень (Коростень); у літописах згадується також Вручий (Овруч); після жорстокого придушення повстання 945 р. княгинею Ольгою залишки самостійності древлян було ліквідовано. *Не сотні вас, а міліони Полян, дулебів і древлян Гаврилич гнув во время оно* (Т. Шевченко).

**дреговичі́** — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке мешкало між річками Прип'ять і Західна Двіна, де було багато боліт (дреговичі — «люди з боліт»).

**дри́мба** — старовинний музичний пружинний інструмент із заліза у вигляді підкови; його під час гри тримають у зубах, видобуваючи звук ударами пальця; сила і висота звуку регулюються ротовою порожниною; народ не дуже добре ставився до неї, бо називав дримбою нечепурну жінку, нехлюю, навіть вуличницю. *Та я собі дримбу куплю, аж би-м була боса, Мені дримба задримбає коло мого носа* (коломийка).

**дрібу́шки** (зменшене — ***дрібу́шечки***) — 1) вид рухів в українських народних танцях, що виконуються дрібними кроками з притупами; також народний танець і музика, що виконується в дуже швидкому темпі, і перестук чим-небудь у такт такої музики. *Ті «дрібушечки» танцювали, ті садили гопака* (О. Корсун); *І чеше Ванька вільної циганської, і руки в нього в такт по халявах дрібушечки вибивають* (Остап Вишня); 2) старовинна народна гра: гравці беруться вдвох за руки і, поставивши носки до носків, кружляють, примовляючи «дрібу, дрібу, дрібушечки»; 3) тоненькі дрібно заплетені косички. *Зовсім переродилася дівчина — панночкою виглядає, і у платті, коси в дрібушечки заплетені, платок на шиї* (Панас Мирний).

**дріві́тня = дріво́тня** *див.* **дрові́тня.**

**дрізд = дрозд** — невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі; «свята» пташка; разом з іншими пташками вона співала Діві Марії в її успіння; за повір'ям, у гнізді чорного дрозда лежить камінь, який має здатність приносити щастя тій людині, яка ним заволодіє; за поведінкою птаха в народі здавна вгадують погоду, — «дрозди перед негодою кричать», «як дроз-

ди у марті співають на верхів'ях дерев, то весна вже близько, а як у гілках — то ще далеко», «якщо дрозди співають в низу ялини — рік буде сприятливим, якщо вище — ціни на хліб будуть середніми, а якщо на верхівці, то ціни піднімуться» — так, що «сам заспіваєш і сам заскавучиш так жалібно, як дрізд той». *Ось я чую співучого дрозда* (О. Копиленко).

**дрік** — чагарникова або напівчагарникова рослина родини бобових, що цвіте жовтими чи білуватими квітками; з дроку красильного, який ще називають у народі *жовтúлом*, здавна виготовляють природну жовту фарбу; росте по всій території України; цвіте у червні-липні; використовується у народній медицині, зокрема проти жовтяниці; здавна використовується в народі як чарівне зілля, наприклад в О. Стороженка «Закоханий чорт»: «Дорогою зірвав по кущику горицвіту, золототисячнику і дроку, згорнув докупи, закрутив і заткнув собі за лівий чобіт. Себто для того, щоб чорт не знав, об чім дід буде розмовляти з відьмою»; виступає також оберегом від відьом: «У нашім Купайлі кущик дроку, щоб не діждала відьма року». *Внизу вся долина була затоплена жовтим цвітом дроку* (П. Панч).

**дробúнка** — шийна оздоба дівчат (у західних регіонах України) — намисто, виплетене у вигляді стрічки з дрібних кольорових намистинок, бісеру, здебільшого на шовковій основі, орнамент на прикрасі завжди геометричний.

**дрóва** (зменшено-пестливе — ***дрівця́***) — розпиляні, розколені, розрубані на поліна дерева, що використовуються на паливо; здавна ними топили піч, отже вони підтримували домашнє вогнище; символ діла, дії («Що більше дров, то більший вогонь», «Де дрова рубають, там тріски літають»; *сирі дрова* символізують горе: «Сирі дрова, гіркий дим, Оженився б, нема з ким»; «Ой закурила, затопила сирими дровами, Нема ж мого миленького з чорними бровами»; про це свідчить і вислів про *вербові дрова*: «Вербові дрова та гарбузова їда — то готова біда». *У пеклі все тепло, а піди в Рай, то й дровами дбай* (М. Номис); *А ну, синку, розкладаймо хлівець та нарубаймо дрівець* (М. Номис).

**дровíтня = дрівíтня = дрівóтня** — приміщення для дров, місце, де зберігають дрова, а також колода, на якій рубають дрова; *див. ще* **повітка**. *Пішов дрова рубати, на дровітню ліг спати* (пісня); *Як тріски літають-скачуть з-під сокири на дровітні, розсипають лихі люди наші кості беззащитні* (П. Куліш); *Чи пересуне що, чи переложить, а сама зирк із комори на дрівотню* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**дрозд** *див.* **дрізд.**

**дропáк** — старовинний танець, що виконується в швидкому темпі з притупуванням; різновид тропака. *Ой пішла б я на музики... да вдарила дропака* (пісня); фразеологізм: ***дáти дропакá*** — швидко втекти, побігти. *Абсест Троянець був сердитий, Згадав Ентелла-козака, Зробився мов несамовитий, Чимдуж дав відтіль дропака* (І. Котляревський).

**друг** — відданий, вірний товариш, приятель; протилежне в о р о г; цінувався в народі часом вище, ніж кровний брат («Не так тії сто братів, як сто друзів»); у народнопі-

сенній творчості — коханий чоловік, суджений, у весільних піснях — наречений. *Ой піду я не берегом — лугом: чи не зострінуся з несуженим другом* (А. Метлинський); *Слала Маруся до Юрочка: мій Юрасеньку, мій друже вірний!* (весільна пісня); *Без вірного друга великая туга* (М. Номис).

**Дру́га Пречи́ста** *див.* **Пречи́ста**2.

**Дру́гий Спас** *див.* **Спас**2.

**дру́жба** — 1) у народнопоетичній творчості — хто-небудь з подружжя — чоловік або дружина. *І ти дружба, і я дружба — оба сьмо сі дружби, ой вже ми ся додружбили вояцької служби* (Я. Головацький); 2) у весільному обряді — товариш молодого, запрошений з числа парубків; шафер; іноді так називають *дружка́* (*див.*), пор.: «Ой, дружбо, дружбо, тяжка твоя служба» (скаржиться весільний дружко, що мусить слухатися в усьому весільного старосту). *У суботу рано Марія з дружками, а я з дружбами, з Іваном та ще з одним хлопцем, обійшли і своїх, і вижинівських, запросили на весілля* (І. Муратов); 3) в обряді вінчання — особа, що тримає вінець над головою молодого чи молодої і перебуває при них під час весільного обряду.

**дружи́на** — 1) зменшено-пестливі — ***дружи́нка, дружи́нонька, дружи́ночка***) у народнопоетичній творчості — кожне з подружжя, як чоловік, так і жінка (*див. ще* **жінка**2). *Всяка кузочка свою дружину має* (прислів'я); *Да поможи, Боже, на рушничку стати: тоді не розлучить ні батько, ні мати, ні чужая чужина, коли судилася дружина* (А. Метлинський); *Чоловіче мій, дружино моя, завіз ти мене, де роду нема* (А. Метлинський); *Якби мені крила, Крила соколинії, Полетіла б я за милим, За дружиною* (Т. Шевченко); *Що білая лебедина Дунай сколотила, Невірная дружинонька Жалю наробила* (П. Чубинський); 2) у Київській Русі — збройний загін, що становив постійну військову силу князя і брав участь в управлінні князівством; опора князя, бо військо було безпосередньо пов'язане з ним і від нього залежало, тому дружинників називали ще *княжими мужами* або *боярами*; це була більша дружина, бо була й менша дружина — *отроки,* або *дітські*; пізніше — просто товариш, довірена особа, слуга (походить від слова *друг*, тобто «товариш, довірений при товарі, цебто маєтку, худобі»). *Та ось, наче смерті яма, Відчинилась міська брама, І з дружиною малою Вийшов князь з Переяслава* (І. Франко); *Хвалиться стрілкою перед дружинкою: да нема у дружини такої стріли, як у самого пана Івана* (П. Чубинський).

**дру́жка** (пестливі — ***дру́женька, дру́жечка***) — дівчина (їх кілька), яка на запрошення молодої бере участь у весільному обряді; одна із дружок називається старшою; дружка зі свашкою збирають барвінок на вінок; дружки, або лише старша, супроводжують молоду при обряді запросин на весілля; дружка просить у старости благословення «пришити молодому на шапку квітку»; вона також веде торг з дружком щодо викупу молодої; забираючи молоду в дім молодого, дружкам нагадували: «Вона вже не ваша, вона — наша»; дружки відходили, співаючи: «Прощай, прощай, ми вже йдемо, уже твоє дівування з собою беремо»; молода відповідала: «Нате вам, дружочки,

дівування моє, шапку і вінок і первий починок». *Завтра заплети кісоньку в дрібушки, та вже ж тоді не ходити в дружки!* (весільна пісня); *Ой брязнули на дворі цимбали, озвалися у сінях бояри, заспівали дружки у світлиці, забилося серце у вдовиці* (П. Куліш); *Єсть у мене служечка, старшая дружечка* (А. Метлинський); *Усі дружечки по лавах сіли, а Ганнуся на посаді* (пісня).

**дружкó** (пестливі — ***дрýженько, дрýжонько***) — у весільному обряді — запрошений батьками жениха одружений чоловік (товариш молодого) для виконання ролі головного розпорядника весілля; на все просив благословення у старости; заступав і повчав молодого, зважаючи на його недосвідченість; брав участь у викупі молодої, садовив молодого за стіл і виходив звідти разом з ним, був вождем дружини молодого і провадив поїзд, краяв коровай і частував ним. *На тарілку положать рушник і дадуть дружкові, піддружному і старостам* (А. Метлинський); *Наум, бачивши, що вже усе готово, став одбирати людей: кого дружком..., кого у старости, жінок у свашки* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Одчиняйте сватам хату, друженькам пивницю* (пісня).

**дря́панка** — великоднє ритуальне яйце, художньо розписане способом дряпання (нанесенням на нього подряпин).

**дуалíзм** — світогляд, що визнає боротьбу в світі двох протилежних космічних сил — Бога і Антибога (Сатанаїла, Сатани); складався поступово, з одвічного протистояння добра і зла, світла і темряви, добрих богів і злих сил, Білобога і Чорнобога; Густинський літопис (XVII ст.) пише: «Два суть бози: єдин Небесний, другий во аді»; за легендою, переказаною ще Іпатіївським літописом (XI ст.), Сатана створив людину, а Бог удихнув у неї душу; століттям раніше болгарські богомоли проповідували, що грішний світ створив Диявол (Сатанаїл), а Бог — тільки світ духовний і Рай, сотворив душу; тому в світі і в людині так багато злого й темного, а на землі точиться вічна боротьба світла й темряви, добра і зла; *див. ще* **сатанá**.

**дуб** (зменшено-пестливі — ***дубóк, дубóчок, дубóнько, дýбчик, дýбчичок;*** збірне — ***дýб'я;*** дубовий ліс, гай — ***дубня́к, дубни́к***; зменшене — ***дубнячóк***) — 1) багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами — жолудями; *дуб-вéлет, дуб-вéлетень* — старий кількасотлітній дуб; як тверде й великого розміру дерево дуб споконвіку поважаний у народі; вірили, що це незвичайне дерево, бо його нібито любили боги і жили на ньому; за повір'ям, дуб був деревом Перуна, тому йому приносили жертви; цінували тверду деревину дуба й робили з неї міцні меблі (лави, ослони, столи тощо); з дубових клепок виготовляли бочки («Який дуб, така бочка, яка мати, така дочка»), з дубових колод видовбували човни; оскільки з дубових колод видовбували раніше й домовини (пізніше їх почали робити з дубових дощок), звідси й вирази *дýба дáти, дýба врíзати*, тобто «померти» (одубіти); пор. ще проклін: «Щоб ти дуба став!»; дерево порівнювали з людиною («Міцний, як дуб», «Дуб, мов богатир, стоїть, не ворухнеться»); дерево взагалі багате на

народну символіку; у піснях символізує чоловіка, найчастіше батька: «Ой у полі дубочок зелененький, Отож мій батенько рідненький»; також символізує парубка, козака: «Чом дуб невеселий? — Лист буча побила. Козак невеселий — лихая година»; «сухий дуб, що горить дуже» — символ кохання (*див. ще* **горюду́ба**); у прислів'ях символізує поважну справу («За єдиним разом дуба не зрубаєш»), здоров'я, силу, могутність (бажають новонародженому: «Щоб здорове росло, як дубовий кілок»); у весільних приповідках і побажаннях символізує подружнє життя («Дарую два дубочки, щоб жили в парі, як голубочки»), міцне здоров'я й довголіття («Дарую дуба, що в діброві, будьте дужі та здорові»); за розвитком і ростом дерева передбачали урожай і погоду, визначали пору сівби,— «багато жолудів на дубі — тепла зима і родюче літо», «дуб зеленіє раніше ясена — на сухе літо», «коли зацвіте дуб, починають сіяти горох», «як жолудів є багато, буде цього року добре жити». *Великий дуб, та дуплистий* (прислів'я); *За один раз дуба не звалиш* (приказка); *Як дуба не нахилиш, так великого сина на добре не навчиш* (прислів'я); *Ой ти, дубе кучерявий, гілля твоє рясне* (пісня); *Кожний дубок хвалить свій чубок* (прислів'я); *Ой у лісі на дубочку зозуля кувала* (пісня); *Як узяв той ведмідь дуб'я трощити; такі дуби вергає, що по півтора обіймища!* (казка); *Йшла баба дубничком* (М. Номис); 2) **зеле́ний дуб** — народна дитяча гра; 3) **висо́кий дуб** — народна дитяча гра в м'яч; 4) **сухи́й дуб** — обрядова дубова жердина з приладнаним на ній колесом (сонцем), яку закопували на Зелені свята за селом, прикрашали травами, квітами, стрічками і довкола якої відбувалися молодіжні ігри з піснями.

**дубе́ць** — 1) молодий дуб. *Ой у лісі під дубцем стоїть дівка з молодцем* (Б. Грінченко); 2) відламана (перев. тонка, гнучка) гілка без листя, якою карають, б'ють (звідси також значення різки, лозини). *Не дубцем, так лозиною* (М. Номис); *Треба його дубцем бить* (Б. Грінченко).

**дубі́вка** — сорт дині, що дає плоди з твердою шкірою та соковитим цукристим м'якушем; також плід цієї рослини.

**дубля́нка** — легкий кожух з дублених шкір.

**дубови́на = дереви́ще = чо́вен = ча́йка** — старі назви домовини (перше слово походить від *дуб*, друге — від *дерево*, оскільки наші предки для домовини видовбували човен з дерев'яної колоди, перев. дубової); за давніми уявленнями, царство мерців було далеко за морем, куди вела річка; тому мерця клали в човна (спочатку це видовбане дерево, «лодія»), аби він легше дістався раю; домовину й човен (чайка) спочатку уявляли одним предметом; Ібн-Фазлан описує обряд спалення багатого руського купця в 992 р. в човні; похорон у човні древлянським послам влаштувала княгиня Ольга; взагалі форма домовини нагадує форму човна, видовбаного з дерева (про це йдеться і в «Слові о полку Ігоревім»).

**дубро́ва** *див.* **дібро́ва.**

**ду́дка-дуда́** — 1) (зменшене — *дудочка*) народний духовий музичний інструмент, різновид *сопілки*

(*див.*), у вигляді порожнистої трубки з отворами; відомий казковий образ калинової дудочки (сопілки), вирізаної з куща, що виріс на могилі вбитої дівчини. *Ой піду я лісом, лугом, Там мій милий оре плугом, Оре плугом, в дудку грає* (пісня); *Заграй мені, дуднику, у дуду, Нехай своє лишенько забуду* (пісня); *Ні швець, ні жнець, ні мнець, ні в дуду грець* (прислів'я); *Вийшла дівчинка Марійка, Дудочку дістала Та й заграла коломийки — Аж весело стало!* (І. Муратов); фразеологізми: ***в одну́ ду́дку гра́ти*** — бути заодно; ***танцюва́ти під чиюсь ду́дку*** — підкорятися комусь в усьому; 2) тільки **дуда́ = коза́ = воли́нка** — народний духовий інструмент у вигляді міха (резервуару повітря), виготовленого з невичиненої шкури цапа, з двома-трьома отворами (дерев'яними гніздами). *Як дуду надути, так дуда грає* (І. Франко); *Біда, як дуда, куди йде, то реве* (М. Номис).

**ду́ка = дука́р = дука́ч** — князь, знатний пан, багата людина; багач, багатій, об'єкт народної іронії, сарказму. *У дуки служили — болячку заробили* (приказка); *Сучі пани дукачі держать людей до ночі* (П. Чубинський); *Ой іде багач, ой іде дукач, насміхається: «Ой за що, за що бідна голота напивається?»* (пісня); *Грицько — багатир, дука; у його три пари волів, дві шкапи, ціла сотня овець* (Панас Мирний).

**дука́т = дука́ч** (зменшено-пестливе — ***дука́чик***) — 1) старовинна срібна, а потім золота монета; були поширені в ряді європейських країн; ознака великого багатства, символ скарбу. *Набив дукатами гаман* (П. Куліш); *Нащо мені те багатство, Червінці, дукати? Вміє славнеє бурлацтво Без них панувати* (І. Манжура); 2) старовинна жіноча прикраса у вигляді монети, яку носили в намисті. *До старенької плахти та почепила* [Олена] *люстринову запаску, одягла шовкову... юпку та на шию дукат на бархатці* (Г. Квітка-Основ'яненко). *Гостинці виймала: І хрестики, й дукачики, й намиста разочок Яриночці* (Т. Шевченко)

**дулі́би = дуле́би** — стародавнє східнослов'янське плем'я, що мешкало у верхів'ях річок Західний Буг і Прип'ять; з ім'ям дулібів пов'язане літописне оповідання про обрів (аварів V—VI ст.), які з них знущалися, запрягаючи до возів дулібських жінок; з часом обри пропали безслідно, а витривалі дуліби залишилися господарювати на своїй землі. *Не сотні вас, а міліони Полян, дулебів і древлян* (Т. Шевченко).

**ду́ля** — стулена в кулак рука так, що великий палець просовується між вказівним і середнім, як знак зневажливого ставлення до когонебудь; з найдавнішого часу вважалася охоронним засобом проти нечистої сили; отже, давати комусь дулю означає зараховувати його до нечистої сили; можна вилікувати око від ячменю, за повір'ям, показавши двічі йому дулю з відповідним примовлянням; уживається у лайливих виразах: «Дулю з'їж!», «Матері твоїй дуля!», а також у грубому застереженні: «Дам дулю, аж ніс задереться!»; дулю в знак презирства підносять якраз під ніс («Дулю тобі під ніс!»), а коли відверто не наважуються, то «тримають її в кишені». *Ти думаєш, дурню, що я тебе кличу, А я тобі, дурню, крізь тин дулі тичу* (П. Чубинський); *Старий рудий бабу кли-*

*че, А та йому дулі тиче* (Т. Шевченко); *Часом батьки невтішної хатньої науки діток навчають. Починається це навчання з маленького, грайливого: — Покажи мамі дульку!* (О. Ковінька); фразеологізми: ***ду́лю з'ї́сти*** — нічого не одержати; ***ду́лю [з ма́ком] да́ти*** — абсолютно нічого не дати; ***ду́ля в кише́ні*** — прихована неприязнь до когось.

**ду́ма** — народна ліро-епічна пісня, що виконується сольним співом (зазвичай декламацією-речитативом) у супроводі кобзи, бандури або ліри, має нерівномірну будову вірша і перев. дієслівну риму; складали думи учасники й очевидці подій, а переймали їх народні співаки; думи першого покоління — про боротьбу з татарами й турками, другого — про події часів Хмельниччини; головні теми дум: турецька неволя («Невільники», «Плач невільника», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Утеча трьох братів з Азова»), лицарська смерть козака («Іван Коновченко», «Хведір Безрідний», «Самарські брати», «Смерть козака на Кодимській долині», «Вдова Сірка Івана»), визволення з неволі і щасливе повернення до рідного краю («Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Отаман Матяш старий», «Розмова Дніпра з Дунаєм»), козацьке лицарство, родинне життя та осуд «дуків-срібляників» («Козак Голота», «Козацьке життя», «Ганжа Андибер»), визвольна війна Хмельницького («Хмельницький і Барабаш», «Корсунська битва», «Похід на Молдавію», «Повстання після Білоцерківського миру», «Смерть Богдана й вибір Юрія Хмельницького»), родинне життя («Удова й три сини», «Сестра і брат», «Прощання козака з родиною»). *Сидить кобзар при дорозі І думу співає* (пісня); *З старцями Божими по селах Правдива дума невесела Меж людьми ходить* (Т. Шевченко).

**Дуна́й** — 1) ріка в Східній Європі, яка протікає нижнім своїм річищем по території України, впадаючи у Чорне море; на ній стоїть українське місто Ізмаїл; оспівана в народних думах та піснях, тому там зустрічаємо пестливі — ***Дуна́енько, Дуна́ечко***; після розгрому Запорозької Січі частина козаків переселилася з Дніпра на Дунай, утворивши Задунайську Січ. *Більше, турок, за Дунай виходити не думай* (приказка); *Заїхав за Дунай та й додому не думай* (М. Номис); *Над річкою над Дунаєм Короговка в'ється, Ой, там-то наш пан Супрун З татарином б'ється* (пісня); *Я тобі Дунай-річку До пісочку переп'ю* (пісня); *Стародавню Січ розруйнували. Хто на Кубань, хто за Дунай* (Т. Шевченко); *Текла вода з Дунаєчка, а другая з моря* (Б. Грінченко); 2) (з малої літери) розлив води, взагалі велике її нагромадження («Ой за горами вода дунаями. Ой там козаченько коня напуває»); раніше дунаєм звалося будь-яке водоймище, оскільки саме слово (точніше його корінь, спільний для інших назв рік — *Дон, Донець, Дніпро, Дністер*) означає воду взагалі; у «Слові о полку Ігоревім» дунай — це річка взагалі, вода: «На дунаї Ярославнин голос слишиться», «Дівиці поють також на дунаї»; те саме бачимо і в народних піснях; 3) (з великої літери) судячи з веснянок, можливо, міфологічна істота як уособлення річки, потоку (мати дочку застерігає: «Не стано-

вись край Дунаю! Дунай зведе з ума: за рученьку іздавне, золот перстень іздійме»); у деяких піснях чесання дівчиною волосся (коси) безпосередньо пов'язується з уособленим Дунаєм: «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше» (можливо, Дунай, символізуючи звабника, віщує нещасливу дівочу долю); Дунай не лише уособлення річки, але й моря: «Як піду я до Дунаю, Гукну-крикну не помалу, — Озветься моя доля По тім боці синього моря», а також криниці: «Було мене утопити, де Дунай-криниця».

**дунду́к** — індійський півень, індик; символізує сердитого злісного діда, пор. у І. Котляревського: «На просьби уважав не дуже: Злий з сина був старий дундук».

**дупло́** — порожнина в стовбурі дерева, утворена внаслідок вигнивання деревини; як захисток для багатьох тварин і свого часу людей символізує житло («У своїм дуплі сиди в теплі», «Час тобі своє дупло мати»); з огляду на порожнечу дупло символізує порожню голову, отже дурня: «Чому дуба не рубати, бо він дуплинастий? Чому хлопців не дурити — вони ж дурнуваті?»; символізує також занепад (про це у вірші Т. Шевченка «Чигирин»), пор. ще вираз: «Великий дуб, та дуплинастий, порохнею напханий».

**дупля́нка** — дерев'яна колода з видовбаним осердям, що раніше використовувалася як помешкання для бджіл. *Помеж рамковими вуликами, наче скам'янілі рицарі, стояли високі дуплянки* (М. Стельмах).

**ду́рень = дура́к** (зменшено-пестливе — ***дурачо́к;*** зневажливо про жінку — ***дуре́па***) — розумово обмежена, тупа або несповна розуму людина; дуже дурну людину називають, «набитим (безнадійним, заплішеним, несосвітенним) дурнем»; про того, хто прикидається таким, кажуть, що він «валяє (клеїть, строїть, гне з себе, робить із себе, корчить із себе) дурня»; традиційний об'єкт кепкування («В дурня голова не полисіє», «Великий, як лоза, а дурний, як коза», «Дай дурневі макогін — він і вікна поб'є», «Дурень, дурень, а в школі вчився», «Дурного Кирила і Химка побила»), іронії («Дурня робота любить», «Дурня багатого всі величають», «Між дурними і сам дурним станеш», «Вік живи, а дурнем умреш»), сарказму («Дурак дурака бачить здалека», «І дурень в кареті пан», іронії («Чим більше дурнів, тим хитрим краще жити» — тут ідеться не стільки про розумово обмежених, скільки про наївних); з давніх-давен існує повір'я, що дурням ведеться в житті (кажуть: «Дурневі везе»); про це свідчать народні казки: наймолодший син (мізинець) дурний, але, зрештою, щасливий, перемагає своїх старших братів і одружується з царівною; дурням і Бог сприяє: «Дурневі і Бог не противиться»; разом з тим кажуть: «Дурні лише в казці щасливі»; уживаються також як лайливі слова. *Дурень з дурнем стрічались — один одним дивувались* (приказка); *Дурень думкою багатіє* (М. Номис); *Дурень дурня хвалить* (І. Франко); *На дураку нема знаку* (приказка); *Дурак, і зроду так* (приказка).

**дурма́н = дур-зі́лля** (народнопоетичне) — однорічна трав'яниста отруйна рослина родини пасльонових з білими квітками, які ма-

ють неприємний, запаморочливий запах; використовується в народній медицині, а також здавна вживалася в народних ворожіннях як приворотне зілля (звідси переосмислені *обма́н, ома́на, чмана́*); народні назви ще *бісде́рево, дурноп'ян, дій-де́рево, дивдере́в*; символізує несамовитість, пор. в І. Котляревського: «Запінилась, посатаніла, неначе дурману із'їла».

**дурне́ ко́лесо** *див.* **ко́лесо**5.

**ду́тель** — порожній горіх; фразеологізм: ***ду́теля з'їсти*** — вмерти. *Я можу так зробити, що Семен і дутеля з'їсть* (М. Крапивницький).

**дух** — 1) за міфологічними або релігійними уявленнями, добра чи зла безплотна надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини. *І Дух Божий витав над водами* (П. Куліш); *Пограємось, погуляймо Та пісеньку заспіваймо: Ух, ух! Солом'яний дух, дух* (Т. Шевченко); *Се був веселий Чугайстер, добрий лісовий дух* (М. Коцюбинський); 2) душа (*див.*); разом з тим дух — посередник між душею і тілом; свідомість душі зароджується в боротьбі духу з тілом. *Малі тілом, та великі духом* (М. Номис); *Не нарадується було дух у Олексія, як узяв свою Галочку з монастиря* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Із отця, із отця дух святий виходить* (П. Чубинський); *Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби почувала його дух у хаті* (І. Нечуй-Левицький); 3) **злий (нечи́стий, лихи́й) дух** — надприродна сила, що втілює в собі зло; сатана, чорт, диявол; друга і третя ознаки частіше вживаються як субстантивовані. 4) **Святи́й Дух (Бог-Дух Святи́й)** — за християнським віровченням, третя іпостась Святої Трійці; за Біблією, Дух Святий виявляв себе у видимих символах двічі — під час Христового хрещення у вигляді голуба і коли дійшов до апостолів вогненними язиками після вознесіння Христа; *див. ще* **Трі́йця**1. *Єсть серце єдине, серденько дівоче, Що плаче, сміється, і мре, й оживає, Святим Духом серед ночі понад ним літає* (Т. Шевченко).

**Ду́хів день = Богоду́хів день = Свято́го Ду́ха день** — за православним календарем, 52-й день після Пасхи або перший вівторок після *Трі́йці* (*див.*); свято Зішестя Святого Духа; зійдення (пришестя) Святого Духа припадає на триєдине свято Трійці; з його з'явленням перед людьми постає повнота триєдиного божества; з Духовим днем пов'язані народні повір'я, обряди навколо русалок; ще напередодні свята кропили криниці свяченою водою, щоб позбутися «криничних русалок»; цим днем починається *Руса́льний ти́ждень* (*див.*); з цього дня настає справжнє тепле літо, тому кажуть: «До Духа не знімай кожуха»; «До Святого Духа не покидай кожуха».

**духівни́к** — священик щодо особи, яка в нього постійно сповідається.

**духівни́ця** — духовний заповіт, а також заповіт про спадщину.

**духо́вний** — 1) пов'язаний з внутрішнім, психічним життям людини, її моральним світом; також нематеріальний, нетілесний. *Духовне обличчя людини; Духовні цінності (скарби) народу;* 2) який стосується релігії, церкви, належить їм, протилежне с в і т с ь к и й; також про релігійні заклади, служителів релі-

гійного культу і т.ін. *Духовна література; Духовна академія (семінарія); Духовна особа; Духовний сан*; 3) **духóвний бáтько** *див.* **бáтько**4; 4) **духóвна мáти** *див.* **мáти**5.

**духóвність** — внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ; моральний стан етносу, що визначається провідною (національною) ідеєю його становлення, духовними прикметами, що визначають його життя й культурну творчість, поглядами та прагненнями його представників.

**душá** — за релігійними уявленнями, безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя; до прийняття християнства наші предки вірували, що по смерті душа не розлучається з тілом, тому й клали до могили все необхідне для життя; за християнськими уявленнями, по смерті душа відділяється від тіла (у «Слові о полку Ігоревім»: «Віють душу от тіла»); про це треба сповістити всіх церковним дзвоном, що називається *подзвінням* або *подýшшям;* душу порівнювали з перлиною, тобто вважали її чистою, як перли, сонце, світло, тому кажуть: «Душа в неї чиста, як те сонечко навесні — не пече, а гріє»; душу треба берегти, це Боже створіння, тому застерігають «не кривити душею», оберігати її від спокуси (про грішників кажуть: «Продав чортові душу» або ще: «Душа в нього рогата», «Душа чорна, мов у ченця ряса»); народ уявляє собі душу як пару, хмарину, дихання, дим, вітерець або як пташку (голубку, зозулю) чи як метелика, бджолу, мушку; сорок днів душа блукає, вийшовши з тіла, і тільки потім іде на той світ; душа завжди свята, а тіло грішне; вийшовши з тіла, вона стає зіркою на небі і дивиться згори на своїх близьких, тому зорі — це душі померлих; за іншим повір'ям, при народженні людина отримує свою зірку, яка при смерті спадає з неба; душам праведників живеться в Раю добре, а душі грішників мучаться в пеклі; здавна вірять у переселення душ, відгомоном чого є багато мотивів у народних казках (наприклад, душа царівни ховається у яйці, покладеному в осокорі, і коли яйце розбили, то царівна померла; душа може переходити в звірину чи рослину, про що читаємо, зокрема, у баладах Т. Шевченка); не радять убивати самотню мушку зимою в хаті, — можливо, то душа померлого родича. *Вложив Бог душу, як у грушу* (М. Номис); *Душа міру знає* (прислів'я); *Щирість — це лице душі* (приказка).

**дьóготь** — темна густа в'язка смолиста з неприємним запахом рідина, що утворюється при сухій перегінці дерева, торфу, бурого та кам'яного вугілля; дьоготь у звичаях старого села відігравав і ритуальну роль, — коли про дівчину йшла недобра слава, то парубки вимащували її голову або ворота батьківського двору дьогтем, наприклад у І. Нечуя-Левицького: «Уранці всі побачили, що панські ворота вимазані дьогтем, а на воротях стремить на палиці сніпок», те саме робили із крадіями; здавна вважають охоронним засобом проти нечистої сили; вживали дьоготь і проти деяких хвороб. *Посадили* [Марину] *на набиту сміттям підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, нати-*

*кати пір'ям* (Панас Мирний); *Тхне смолою та дьогтем* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: ***ло́жка дьо́гтю [в бо́чці ме́ду]*** — про дрібне, що псує якусь добру справу, вигляд чого-небудь і т. ін.; ***влити в бо́чку ме́ду (в мед) ло́жку дьо́гтю*** — зіпсувати що-небудь якоюсь незначною, але неприємною дрібницею, необачним словом.

**дя́дина** (пестливі — ***дя́динка, дя́диночка***) — 1) дружина дядька; символ скупості, недоброзичливості щодо зведеної рідні. *Бодай чорт у дядька служив, а до дядини за платою ходив* (М. Номис); *Зріє виноградина, не для тебе, дядино!* (приповідка); *Пішов до дядини — наївся гов'ядини, пішов до тітки — вмотався в намітки* (приповідка); 2) **дя́дини** *див.* **Ро́зигри**1.

**дя́дько** (зменшено-пестливе — ***дя́дечко***; дитячі — ***дя́дьо, дя́дя***; прикметник — ***дя́дьків***) — 1) брат батька або матері; чоловік тітки; жартують: «Він такий мені родич, як чорт козі дядько», «То сестра! Вона мені така сестра, як чорт козі дядько»; будь-який чоловік середніх літ; вовка в народі звали *соба́чим дя́дьком*, а чорта — *лы́сим дя́дьком*. *Дядько — не батько, а тітка — не мати* (М. Номис); *Не навчив батько, не навчить і дядько* (приказка); *Є в тебе, доню моя, рідний дядько. Нехай тебе виряджає так, як батько* (пісня); 2) **дя́дькова ха́та** *див.* **ха́та**2; 3) **Дя́дько-Ведмі́дь** *див.* **тоте́м.**

**дяк = дячо́к** — 1) служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; псаломник (скорочено від *диякон*); традиційна постать українських народних пісень і комедій; дяки вчителювали в школах козацької України і пізніших часів; шкільними підручниками були Часослов і Псалтир; письма вчили уставного (звідси й назва таких дяків — *уста́вники*). *Прийшли попи — почитали, прийшли дяки — поспівали* (П. Чубинський); *Прийшов священик з дяком і почав правити вечерю* (Панас Мирний); 2) **мандро́вані (мандрівні́) дякі́** — бідне студентство (спудеї) Київської академії, що мандрувало по містах і селах і, розважаючи віршами та виставами населення, здобувало засоби для життя; особливо активною була їхня діяльність у Різдвяні та Великодні свята; 3) у Київській Русі — переписувач князівської канцелярії.

**дя́тел = жовна́ [зеле́на, тарча́ста, чо́рна]** (***дятленя́*** — пташа дятла; зменшено-пестливе — ***дятленя́тко***) — лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу з щілин кори дерева (пор. загадку: «Прилетіли улани, зелені в них жупани, червоні шапочки, рубають пень у трісочки»); народні назви — *клюй-де́рево, клюй-ду́б*; священний птах небесного вогню; в'є своє гніздо у хмарнім дереві, і гніздо це, закуте зимовими холодами, відкривається навесні гілкою-блискавицею; за повір'ями, птахи нібито знають розрив-траву, якою можна відчинити будь-який замок; були поширені ворожіння про сприятливе чи несприятливе значення стуку дятла для подорожніх; коли дятел стукає в ріг хати, цим віщує смерть. *Чорт би дятла знав, якби не його ніс* (П. Чубинський); *Хто би дятла й знав, якби не його дзьоб* (приказка); *Жовна там кору На липі подовбе* (П. Гулак-Артемовський).

# Е

**еконо́м** (*еконо́мка* — дружина економа) = **оконо́м** — у старому селі — управитель поміщицьким господарством, економією. *Панський економ, молоденький, загорілий панич, показав полільникам постать на буряках* (І. Нечуй-Левицький); *Посіпака економ...нарід катував* (В. Гнатюк); *У нашої економки Червона спідниця* (пісня).

**еконо́мія** — у старому селі — поміщицьке господарство. *Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками* (І. Нечуй-Левицький); *Одвозив з економії у город до панів индики, качки і усяку всячину* (Словник Грінченка).

**еміграція** — виїзд громадян із своєї батьківщини в іншу країну на постійне проживання (або на більш-менш тривалий термін) з політичних, економічних та інших причин; також перебування когонебудь за межами батьківщини внаслідок такого виїзду; також особи, що переселилися в іншу країну, залишивши батьківщину; еміграція (і українська зокрема) буває з різних причин; економічні причини породили так звану *трудову (заробітчанську) еміграцію*, яка особливо активно почалася масовим виїздом українців у 70-х рр. XIX ст. із Закарпаття в США, у 90-х рр. XIX ст. із Галичини в Канаду, а на початку XX ст. з Наддніпрянської України на Далекий Схід, у Сибір і в Казахстан; приблизна кількість українських трудових емігрантів першого потоку налічує понад 4 млн. людей; крім трудової, є так звана *політична еміграція*: вона сягає козацької доби, коли після Полтавської битви гетьман І. Мазепа з вірними йому козаками мусив емігрувати за межі України й, звичайно ж, тодішньої Росії (разом з ними були: Генеральний писар Пилип Орлик, якого по смерті І. Мазепи було обрано гетьманом, небіж Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, полковий обозний Іван Ломиковський, Генеральний осавул Григорій Герцик; пізніше діяльність Пилипа Орлика та його сина Григора становить найсвітліші сторінки української політичної еміграції помазепинської доби); після зруйнування Січі 1709 р. Запорозький кіш змушений був переселитися на татарську територію до Олешок, а після остаточної руйнації Запорожжя 1775 р. — на турецьку територію за Дунай у район Добруджі; не менш трагічною була політична еміграція 1919—1920 рр. після повалення УНР; настрої тодішніх емігрантів

передає Олександр Олесь так: «В вигнанні дні печуть, як сльози, Думки в вигнанні сплять, як мертві, Солодкі спогади сичать, як змії, Душа ридає, як дитина; Душа розірвана, як рана, Бальзам далеко так, як сонце, А сонце... сонце, як і щастя, Там, там, лише в краю коханім»; нарешті, є так звана *внутрішня еміграція,* аби добровільний відхід від участі в політичному й громадському житті країни через непогодження з чинним режимом; трудова й політична еміграції (друга становила кілька хвиль) утворюють так звану *діа́спору* (*див.*).

**Е́мський ука́з** — урядовий указ 1876 року (від назви німецького міста Ем, де російський цар на відпочинку підписав документ) про заборону українського письменства — ввезення в Росію книжок українською мовою, друкування і видання таких книжок (крім історичних документів і пам'яток та творів красного письменства після відповідної цензури), а також видання музичної літератури українською мовою та здійснення українських сценічних вистав і декламацій.

**етноло́гія = етногра́фія = народозна́вство** — наука, що вивчає побутові й культурні особливості народів світу, проблеми походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурно-історичних взаємин народів; матеріалом для етнографічних студій служать фольклорні зразки словесної творчості — пісні, особливо обрядові, прислів'я, приказки, загадки, народні оповідання, голосіння, казки, заговори, заклинання, колядки, щедрівки тощо; консервативність змісту цих фольклорних зразків (збереження в них народних звичаїв, обрядів, повір'їв, переказів, легенд) сприяє відтворенню дохристиянського світогляду, зокрема народу українського; особливо цікавими з цього погляду є народні казки фантастичного змісту; цінний матеріал дає й метафоричний зміст прислів'їв, що зберігає відгомін стародавніх вірувань; сама мова (образна й анімістична) часто розкриває нам світ первісних вірувань наших предків (зокрема фразеологія, що зберегла залишки ритуальних стародавніх обрядів); відгомоном анімістичних вірувань наших предків є художньо-стильова сутність поетичного мовлення — тут уся природа одухотворена, що стало основою найвищого поетичного стилю як такого (уже «Слово о полку Ігоревім» написане цим стилем; горю людини тут співчувають і квіти, і дерева, і птахи; людина говорить з природою, як із живою істотою, пор. плач-голосіння Ярославни); отже, мова етносу в усіх її проявах — це основа пізнання духовної природи її носія, народу (вивченням її в цьому плані займається *етнолінгвістика*).

# Є

**Єва́нгеліє = Єва́нгелія** («добра новина») — частина Біблії (головна частина Нового Заповіту, так звані Чотириєвангелія — від святих Матфея, Марка, Луки та Іоанна), де вміщено життєпис та повчання Ісуса Христа; становить основу християнського віровчення; до нас євангелії прийшли в перекладах староболгарською мовою, найстаріша пам'ятка київської редакції — так звана Архангельська євангелія 1092 р. *Не змоглися на Євангелію, цілуйте Псалтирію* (М. Номис); *Поки донесли* [покійника] *до церкви, то аж дванадцять разів зостановлялися читати Євангелія* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**євангеліст Іоа́нн** *див.* **Іва́н Богосло́в.**

**Євдокії день** *див.* **Явдо́хи день.**

**Євдокія** *див.* **Євдокії [день]**2.

**Євро́па** — 1) у грецькій міфології — дочка фінікійського царя Агенора, в яку закохався Зевс; вона перепливла з ним море і потрапила на Кріт, народила від Зевса трьох синів; 2) частина світу, що разом з Азією становить материк — Євразію.

**євша́н-зілля** — у народній поезії — степовий, запашний полин; символ туги за батьківщиною; за легендою, переказаною Іпатіївським літописом, зцілює від звиродніння, і якщо навіть хто забуде свою батьківщину, то, понюхавши його, пригадає. *Де ж того євшану взяти, Того зілля-привороту, Що на певний шлях направить, — Шлях у край свій повороту?* (М. Вороний).

**Єги́пет Староdáвній** — рабовласницька держава на Південному Сході Африки; відомий своїми пірамідами, гробницями, розквітом науки (зокрема математики) і техніки; прикметник — ***єги́петський***; у словосполученнях: ***єги́петська ба́ба (му́ма)*** — дуже зла баба; ***єги́петський поло́н*** — дуже тяжка неволя; ***єги́петська пра́ця*** — тяжка, виснажлива праця; ***єги́петська тьма*** — непроглядна темрява.

**єдама́шка = єдама́шок** *див.* **адама́шка.**

**єдва́б** — ґатунок старовинної коштовної шовкової тканини, а також вироби з неї; символ багатства, розкошів. *Ладна баба без єдваба* (М. Номис); *Оксамитом шляхи стеле і єдвабом застеляє* (Т. Шевченко); *Мову стеле рівно, як єдваб...*(М. Рильський).

**Єди́ний Бог** *див.* **Бог**2.

**єле́й** — рослинна, перев. маслинова, олія, що використовується для церковних обрядів; олива; символізує улесливість, нещирість.

*І слово з уст апостола святого Драгим єлеєм потекло* (Т. Шевченко).

**єлесвя́ття** — церковний обряд соборування єлеєм.

**Єлисе́йські Поля́** — у грецькій міфології — частина потойбічного світу, де перебувають душі блаженних і праведників; чудесна країна вічної весни, вічного миру і благоденства без хвороб, страждань.

**єпа́рхія** — церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ; у князівській Україні-Русі відігравали значну роль в адміністративному житті країни.

**єпи́скоп** — вищий духовний чин у християнській церкві, а також особа, що має такий чин; архієрей; назва походить з апостольських часів і означає «наглядач»; апостоли ставили єпископів як своїх заступників.

**єпити́мія** — церковне покарання, що полягає в суворому дотриманні посту, тривалих молитвах, посилених поклонах і т. ін.

**єпитрахи́ль** — частина культового одягу священика у вигляді довгої смуги, що надягається на шию.

**єрепу́д** *див.* **яропу́д.**

**є́ресь** — релігійне вчення, що заперечує або спростовує догми та організаційні форми панівної церкви; віровідступництво.

**єрети́к** — людина, яка відступилася від догм панівної релігії, послідовник єресі; про одного з великих єретиків — Яна Гуса йдеться в поемі Т. Шевченка «Єретик». *А я тихо Богу помолюся, Щоб усі слов'яни стали Добрими братами, І синами сонця, правди, І єретиками Отакими, як Констанцький Єретик великий!* (Т. Шевченко).

**Єруса́ли́м** — місто у Південно-Західній Азії, місце паломництва християн, іудаїстів та мусульман; також стародавній релігійний центр іудеїв, що був столицею царства Іудеї; з І ст. н. е. — священне місто християн, з яким нібито пов'язана діяльність Ісуса Христа; місце його смерті й воскресіння; місце паломництва з усіх кінців світу, куди приходять помолитися Гробові Господньому; І. Мазепа подарував церкві Гроба Господнього дорогоцінну плащаницю з власним написом та срібну таріль; християнські храми будують, як і раніше, вівтарем на схід (колись, у дохристиянську епоху, молилися на сонце, на його схід, у християнську епоху — моляться також на схід — до Єрусалима, до Христа); урочисто-піднесено — *Місто світу*; за легендою, якраз посеред землі, десь у Єрусалимі, знаходиться «пуп (центр) землі», і з нього випливають усі річки та моря і повертаються туди; 2) **Єруса́ли́м Небе́сний (Нови́й)** — біблійні назви *Царства Небесного (Божого)* (*див.* **ца́рство**2).

**єхи́дна = єхи́да** — міфологічна потвора, напівжінка, напівгадюка, що породила Цербера, Химеру, Горгону та ін.; символ злої, лукавої, хитрої, лихої, в'їдливої людини. *Єхида! Аби підвести чоловіка, аби шкоди другому наробити* (Панас Мирний).

# Ж

**жа́ба** (зменшено-пестливі — ***жа́бка, жа́бонька, жа́бочка***; збільшене — ***жабі́ще***) — 1) невелика безхвоста земноводна тварина, задні кінцівки якої довші, ніж передні, і пристосовані до стрибання; безхвостість тварини спричиняє до іронізування: «Не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву потолочила», «Якби жабі хвоста, була б не проста»; великий рот малої розміром тварини став об'єктом кепкування: «Жаба і на вола рот розззявляє»; народна мудрість переосмислює також характерне надування жаби та її квакання: «Жаба дулася, дулася, та й лопнула», «Дмись, жабо, не дмись, а волом не будеш», «Жаба кричить, верещить, а кухар на рожні до кухні її тащить»; ще кажуть: «Як зазиміє, то й жаба оніміє»; традиційний об'єкт порівняння: «У доброго мужа жона, як ружа, а у злого баба, як жаба», «Жаба — то твоя баба!»; з поведінкою тварини пов'язаний цілий ряд народних прикмет,— «багато жаб на стежках — на дощ», «жаби квакають — на дощ», «жаба кваче, овес скаче: «Сій мене!», «як жаби вечором квакають, то буде погода», «коли сниться жаба, буде якась обмова»; тварина фігурує в народних замовляннях, зашіптуваннях; вживали її в народній медицині; погляд жаби може викликати причину або випадання зубів; виступає об'єктом негативної характеристики, коли кажуть: «Одступись, зелена жабо!», а також прокльону: «Хай їй жаба!»; за Біблією, жаба виступає другою карою Господньою (Господь до Мойсея: «І на тебе, і на народ твій, і на всіх рабів твоїх повилазять жаби»); із жабою пов'язані чари і *насила́ння (див.). Іде гнида за Демида, світилкою жаба, сваха-черепаха* (співанка); *Жаба в болоті галасує: «Рай! рай!»* (прислів'я); *Кожна жаба своє болото хвалить* (прислів'я); *Роздайся, море, жаба лізе* (приказка); *А жаби крякають, гудуть* (Т. Шевченко); *Дметься, як жаба на купу* (приказка); фразеологізм: ***жа́ба ці́цьки дасть*** — хтось утопиться, пропаде, загине; 2) стара народна назва ангіни; 3) **грудна́ жа́ба** — народна назва стенокардії; 4) **зеле́на жа́бка** — мала жаба, що лазить по деревах; використовували з лікувальною метою; 5) тільки **жа́бка** — старовинна дитяча гра, а також назва палички у цій грі; 6) тільки **жа́бка** — назва одного з гравців у *кре́м'яхи* (*див.*).

**жабо́їд** — лелека, чорногуз, який на болотах живиться жабами. *Жабоїд прилетів — щастя приніс, геть піднявся — горе ввалило* (Словник Грінченка).

**жа́йворонок = жайворі́нок = жа́йворон = жа́йвір** — 1) (зменшено-пестливе — ***жа́йвороночок; жайвороня́, жайворонча́*** — пташа жайворонка) польова або степова співуча пташка з сірим оперенням; прилітає ранньою весною, тому здавна сприймають як вісника весни, пор. у веснянці: «Чом ти, жайворонку, рано з вир'я вилетів, Іще по горах сніженьки лежали, Ой ще по долинах криженьки стояли... — Ой коли пора прийшла, неволенька вийшла, Ой я тії криженьки крильцями розжену, Ой я тії сніженьки ніжками потопчу»; про жайворонка казали, що навесні він бере соломинку в дзьобик, летить угору до Сонця і співає: «Урожай, урожай, теплий дощ на врожай!»; з прильотом жайворонків пов'язували початок польових робіт, — «як жайворонок заспіває, виводь плуг у поле»; за повір'ям, «коли сниться жайворонок, то це свобода і щастя»; за легендою, жайворонок, як і ластівка, виймав колючі терни із вінка розіп'ятого Христа; піднявшись у небо, жайворонок весь час молився, потім раптом замовк, піднявся ще вище й полетів сповідатися до самого Бога. *Защебетав жайворонок, Угору летючи* (Т. Шевченко); *Собака жайворінка ловив, та й господаря згубив* (М. Номис); *Гріє сонечко! Усміхається Небо яснеє, Дзвонить пісеньку Жайвороночок* (І. Франко); *Рання пташечка, жайвороночко, Святий вечір, щедрий вечір!* (щедрівка); 2) виріб з тіста, що формою нагадує цю пташку, — його пекли в день *Сорока́ святи́х* (*див.*), коли, за народним повір'ям, прилітають жайворонки, провісники весни; відгомін жертвоприношень весні; діти, розносячи печені «жайворонки», співали веснянки; *див. ще* **тоте́м**.

**жак** — 1) рибальська снасть у вигляді натягнутої на декілька обручів конусоподібної сітки; різновид ятера; 2) робота всією громадою за умови, що кожний одержує стільки, скільки за однаковий для кожного час встигне виробити (наприклад викосить сіна на громадському сінокосі); 3) школяр, бурсак (у лемків — церковний півчий, бо бурсаки водночас співали в церковному хорі); звідси фразеологізм: ***би́тий жак*** — бувала, з досвідом людина. *Продасть і викупить, і гроші пощитає (битий жак)* (М. Номис); 4) велика двокрила муха, комаха, самка якої живиться кров'ю тварин і соком рослин; ґедзь.

**жалива́** *див.* **кропива́.**

**жало́ба** — скорбота, сум, туга за померлим, а також одяг, пов'язка і т. ін. (звичайно чорного кольору) на знак цього; у давній Україні, зокрема козацькій, символом жалоби був червоний колір, що пов'язувався з пролитою кров'ю: «Козаченька вбито, Ой, убито, вбито; затягнено в жито, Червоною китайкою личенько покрито»; тепер в Україні, як і по всій Європі, жалібний колір — чорний, хоч паралельно з ним у похоронному обряді фігурує й червоний (грецька православна церква його приймала завжди, а латинська церква, за традиціями Старого Риму, як символ жалоби приймала лише чорний колір); за літописними джерелами, чорна барва як жалобна фігурує ще з княжих часів.

**жальни́к** — поганське кладовище давніх слов'ян, де палили мерців на вогнищах; голосільниці оплаку-

вали небіжчика, останки якого в глиняній урні ховали в могилу; по похороні відбувалася тризна.

**Жар-Пти́ця** — у народній творчості — казковий птах сонячного царства із сліпучо золотавим, мов жар, пір'ям (тому птаха називають ще *золотою птицею*); одного його пера досить, щоб освітити ввесь казковий сад; чародій краде Жар-Птицю, але не вбиває її, бо не можна вбити сили природи, що постійно відроджується; Жар-Птиця встигає знести яйце, і саме сонце постає яйцем, що його поклала Жар-Птиця; символ щастя, чогось величного, ідеального; чарівне перо Жар-Птиці завжди приносить удачу, щасливу долю, кохання.

**жбан** *див.* **дзбан.**

**жґут** *див.* **джґут.**

**жда́нки = жда́ники** — те, чого дуже чекають, на що сподіваються, про що мріють; фразеологізми: ***жда́нки (жда́ники) розгуби́ти (поїсти)*** — не дочекатися, втратити надію на можливість дочекатися кого-, чого-небудь. *Ждали, ждали, та й жданки розгубили... поїли* (М. Номис); ***годува́ти жда́нки*** — обіцяти кому-небудь щось зробити, але не виконувати обіцянки.

**жебра́к** (*ж.* ***жебра́чка***) **= жебра́н** — людина, яка живе з милостині; старець, який ходить на жебри, тобто на збирання милостині (звідси *ходити на жебри* — просити милостиню; кажуть: «Пішов дід на жебри, та не мав у що хліба класти»); у переносному значенні — бідна, злиденна людина. *Не пішла дівка за козака, тільки пішла за жебрака* (П. Чубинський); *Жебран ходить, хліба просить* (П. Чубинський).

**же́вжик** (зменшено-пестливе — ***же́вжичок***) — 1) вертлява, рухлива людина легковажної вдачі, що любить похизуватися. *Чортів жевжик* (М. Номис); 2) горобець. *Ох! Поти жевжики вчащали, Поки всі ягоди на Вишні обдзьобали — Тепер до бідної ніколи не летять* (Є. Гребінка).

**жезл** — особливої форми паличка, що служить символом влади, високого становища і т.ін.; *див. ще* **патери́ця**2. *І Божий жезл минає окаянних* (П. Куліш).

**же́льман = зе́льман** — старовинна народна гра, різновид весняного хороводу; «Їде, їде Зельман!» — радісно вигукувала молодь, виводячи веснянкові танки навколо церкви; назва, можливо, пов'язана з якоюсь історичною особою, яка із ключаря-орендаря, що відмикає церкву, перетворилася на міфічного ключаря, що відмикає весною небо і сонце; у нього вірили наші предки, як у силу пробудження весняної природи, пор. вірш Б.-І. Антонича «Зельман»:

Закрутився світ безкраїй,
зелень на землі й на небі.
Ой, дівчатам заплітають
у волосся сонця гребінь.
День зелений, день хрещатий,
герці радісних лошат.

В пісні важко передати
те, чим крилиться душа.
Їде Зельман білим возом,
тропарями дзвонить ранок.
О, скажи, весільна лозо,
чому в серці хмільно й п'яно?

*А ми як колись малими гуляли з вами і в жельмана, і веснянок співали* (І. Нечуй-Левицький).

**Же́ля = Жля** — у дохристиянських віруваннях — богиня печалі, жалю, скорботи, плачу, смерті; за легендою, в руках у неї ріг з жаром як символ смутку (у «Слові о полку Ігоревім» після поразки Ігоревого війська: «За ним кликнула Карна, і Жля поскочи по Руській Землі, смагу мечучи в полум'янім розі»).

**жені́х** (пестливі — ***женише́нько, женишо́к***) — чоловік стосовно жінки, з якою збирається узяти шлюб; наречений, молодий (у народній поезії його називають ще *су́дженим, су́женим*); також неодружений чоловік, що збирається одружитися; народ шанував вимогливість у виборі жениха («не все той женúх, що старостів посилає»), бо вважав, що суджений обирається на все життя («У дівчини женихів сто один, а чоловік буде один»); щасливою була та дівчина, в якої було багато женихів, про таких казали: «Мала женихів, як маку», «Женихів — як горобців у стрісі», хоч і застерігали: «Женихи не ростуть, як гриби після дощу». *Дівка на порі — женихи у дворі* (приказка); *У князя свято, виглядає із Литви князя-жениха За рушниками до Рогніди* (Т. Шевченко); *Жалуй мене, подружечко; жених покидає* (В. Милорадович); *А дівчина листи пише: приїдь, приїдь, мій женише* (П. Чубинський); *Ой то мені женишенько, що три года ходить* (В. Милорадович); *Стривай, мати, погуляю: женишки настигли* (П. Чубинський); дієслова: ***жениха́тися*** (залицятися). *Часто ходив, вірно любив, вірно женихався* (А. Метлинський); ***жені́тися*** (одружуватися). *Женився на скору руку та на довгу муку* (приказка); *Як сироті женитися, то й ніч мала* (М. Номис); іменник: ***жениха́ння*** (любовне залицяння); пестливе — ***жениха́ннячко.*** *Чи Бог не дав, чи сам не взяв, чи зраяли люде, ой щось з мого женихання нічого не буде* (пісня); *Ой хто не знає того женихуннячка, той не знає лиха* (П. Чубинський).

**женишúна** — один з двох, хто кохає одне одного. — дівчина або парубок. *Та чогось моя женишина смутна, невесела* (А. Метлинський); *Ой є в мене женишина, не до тебе, чорта!* (П. Чубинський).

**жені́ння сві́чки (ко́мина)** *див.* **свічка**4, **ко́мин**3, **по́світ**2.

**же́нчик** *див.* **жнець.**

**жерде́ля** — вид абрикоса з дрібними плодами, що виростає безпосередньо з насіння; плоди цієї рослини. *Вже одцвіли жерделі. Черешні у цвіту!* (М. Терещенко).

**же́рдка** — у старих сільських хатах — горизонтально підвішена чи прищіплена перекладина над полом, на яку вішали одяг. *Я музикантів для простору на піл під жердку помістив* (В. Антонович і М. Драгоманов).

**же́ртва = офі́ра** — 1) за релігійними обрядами деяких народів (у тому числі стародавніх слов'ян-язичників), предмет або жива істота, яких приносили в дар богам (звідси — *жертвоприно́ше́ння*) як вияв пошани чи покути; наші предки в дохристиянський період приносили жертви або в храмах, або найчастіше просто неба на святих місцях — під великим дубом або іншим великим деревом, в гущавині лісу, в чагарнику, на березі річок, озер, біля криниць чи джерел тощо (писемні пам'ятки оповідають, як, наприклад, князь

Володимир у Києві заходив до свого язичницького храму й приносив там жертви ідолам; археологи знайшли на місці старого Києва капище — місце, де приносилися жертви язичницьким божкам); жертви були одиничні й громадські в святкові дні, в дні *потре́б* (жертва звалася ще *тре́бою, тере́бою*, бо звірину на требу *тягли, теребили*; жрець зазвичай мотузом задушував її, тому християнство забороняє споживати *удавленину* перед виступом на війну, після вдалого походу, під час епідемії, посухи тощо; в жертву приносили плоди земні, вироби з них, худобу, а часом і людей (за переказами, першими мучениками за віру в Київській Русі були варяг Тур із сином); *приносити жертви* означало «жерти», «жрати» (сучасне значення слова переосмислено як «багато, поквапливо і пожадливо їсти»); відгомони жертвоприношень залишилися у весільному обряді (жертвування курей), у поминальних ритуалах, в обрядодіях *бра́тчин (див.)* і *скла́дчин (див.)*; у народних казках маємо особливий рід жертвоприношення, коли людина в небезпеці обіцяє (зазвичай нечистій силі) якусь невідому їй цінність, про яку знає лише нечиста сила: «Дай мені те, що дома маєш, а про що ще не знаєш» (йдеться про своєрідне викупне, аби позбутися небезпеки). *Звелів з бичні* [загону] *волів пригнати, Цапів з вівцями готувати — Плутону в жертву принести* (І. Котляревський); 2) у переносному значенні — самопожертвування (походить, очевидно, від великого подвигу Ісуса Христа — добровільного принесення себе в жертву людям). *Нехай в душі горить жар віри, міць до офіри, до боротьби* (У. Кравченко); фразеологізми: ***іти́ на же́ртву*** — відмовлятися від особистої вигоди задля кого-, чого-небудь; ***прино́сити в же́ртву*** — робити що-небудь заради когось, чогось, жертвувати (офірувати) чимсь заради кого-, чого-небудь.

**жертівни́к = жерто́вник** — 1) спеціальне місце, де клали жертву, яку, за язичницькими релігійними обрядами, приносили богам; *див. ще* **ка́пище**; 2) стіл у православній церкві ліворуч від престолу, на якому виконують різні обряди, а також приготовляються святі дари.

**жерці́** (*одн. ч.* ***жрець***, *ж.* ***жри́ця***) — особи, що здійснювали богослужіння, жертвоприношення в язичницьких релігіях; у наших предків спеціальної касти жерців, судячи з усього, не було; жертви приносив кожен за себе або старший у родині, батько, який був і виконавцем різних обрядів; громадські жертви приносив князь або його боярин; посередниками в зносинах людей з богами у наших предків були *во́лхви* (*див.*). *Жерці розпалювали вогонь... й на тлі чорного неба вирізувався тесаний з товстелезного дуба Перун* (С. Скляренко); [Ге-лен:] *Жриця мусить вміти в потребі всяку жертву заколоти рукою власною* (Леся Українка).

**Жи́ва** — за дохристиянськими віруваннями, головна богиня життя, *Вели́ка Боги́ня (див.)*; за повір'ям, приносила людям перше зерно жита; у деяких слов'янських народів — міфологічне жіноче божество, що втілює життєву силу на противагу смерті.

**жива́ вода́** *див.* **вода́**2,3.

**живи́й вого́нь** *див.* **вого́нь**2.

**живи́льна вода́** *див.* **вода́3.**

**Жи́вний ти́ждень** *див.* **Страсни́й ти́ждень.**

**Жи́вний четве́р** *див.* **Страсни́й понеді́лок.**

**живокі́ст = живокі́сть = живокі́с** — багаторічна трав'яниста рослина родини шорстколистих, цвіте жовтими чи синіми квітками; росте по вогких лугах; здавна використовують при лікуванні переломів (звідси й назва); подекуди додавали до купелі новонародженої дитини, щоб була здоровою і невразливою до захворювань.

**живоплі́т = живості́й** — ряд густо посаджених дерев, кущів, що здавна утворювали живу загорожу в обійсті.

**живу́ща вода́** *див.* **вода́3.**

**жи́жки** — задня сторона колін, підколінні сухожилки. *Сказав Явтух Рябку: — Оце тебе за те по жижках... так гарно пошмагали, Що Пан із Панею сю цілу ніч не спали* (П. Гулак-Артемовський); фразеологізми: ***аж жи́жки затруси́лися (задрижа́ли)*** — комусь дуже забажалося чого-небудь або стало дуже страшно. *Як глянув на неї дід, то аж жижки в нього затрусилися* (О. Стороженко); *В обох підківки забряжчали, жижки до танців задрижали* (І. Котляревський); ***креса́ти в жи́жку*** — танцювати з запалом, п'яткою торкаючись литки другої ноги.

**Жи́лавий понеді́лок = Жи́лник** — перший понеділок Великого посту, коли господині печуть житні коржі з неквашеного тіста — *жи́ляники* (у цей день їдять лише їх замість хліба та хрін з буряковим квасом, редьку, часник, цибулю); цей день ще має назву *Полоскозу́б* (вважалося, що треба полоскати горілкою або вином зуби, аби не залишилося в них скоромної їжі після Масниці); по обіді йшли зазвичай до церкви «на поклони»; цей день також називали *Чи́стим понеді́лком* (день без обіду, тому з чистим посудом); з днем пов'язана народна прикмета,— «як у Чистий понеділок погода ясна, то й пшениця уродить рясна».

**Жи́лавий ти́ждень** — перший тиждень Великого посту; таку назву-ознаку мають усі дні цього тижня.

**жирува́ти** — 1) добувати їжу (про диких тварин). *Зайці на зорі жирують* (Словник Грінченка); 2) поводитися несерйозно, пустувати, забавлятися з ким-небудь; також кокетувати, залицятися. *Не жируй з ведмедем, а то він тебе задавить* (М. Номис); *Посходилися на улицю дівчата й хлопці, зачали жирувать* (Б. Грінченко); 3) розкошувати. *Коли жирувать, то жирувать: бий, жінко, друге яйце в борщ* (М. Номис).

**жи́тичі** — легендарне плем'я східнослов'янської групи племен, що нібито мешкало по берегах річки Тетерів; за однією з легенд, за іменем племені постала назва міста Житомира.

**жи́тник** — 1) жук, що з'являється тоді, коли наливається жито в колосі; 2) людина, селянин; у народній загадці: «Підбігла лепетя: вставайте, житники, сідайте на вівсяники, доганяйте шурду-бурду, однімайте штики-брики (собака, люди, коні, вовк, вівця)» (М. Номис).

**жи́тниця** — 1) приміщення, в якому зберігають зерно; комора.

*І пожнемо І в житницю соберемо Зерно святеє* (Т. Шевченко); 2) житня солома.

**Жи́тня Ба́ба** *див.* **Вели́ка Боги́ня.**

**жи́то** (зменшено-пестливі — ***жи́течко, житце́***) — 1) злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення хліба, а також зерно цієї рослини; житом (слово споріднене із *жити, життя*) у народі називали не лише власне цей злак, але й пшеницю, яку, наприклад, на півдні більше культивували, й кукурудзу, де народ жив тільки з неї; жито як хліб, основа життя людини, вимагає до себе пильної уваги, і хлібороб це добре розумів, тому й кажуть: «Жито говорить: «Сій мене в золу, аби в пору!» — Овес каже: «Топчи мене в грязь, а я буду князь»; здавна підмічено: «Жито два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає, два тижні підсихає та два тижні поклони б'є — жати себе просить: «Поспішай, каже, бо зерно спливе!»; рослина — символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі, особливо весільному (вносять сніп жита в хату і ставлять на покуті, також використовують зерно жита, обсипаючи ним молодих,— «щоб їм добре жилося», «на щастя»); сніп жита (як одне життя) вноситься в хату й на Різдво, ставиться також у головах молодих при першій постелі; пора визрівання злаку часто порівнюється з віком людини, перемінами в її житті («Жито полові́є, а козак робити не вміє»); про пору виходити дівчині заміж свідчать такі слова дочки, звернені до матері: «Ой час, мати, жито жати, бо колос схилився, пора й мене заміж віддать, бо голос змінився»; як дар Божий жито постає в щедрівках: святий Ілля ходить по дворах і «носить житяну пугу, де він махне, там жито росте»; як символ життя жито клали під хату, коли її будували; як сниться жито, то на довге життя; настій із житнього цвіту давали пити жінці при пологах; стоптане жито символізує знівечене життя: «Ой у полі жито копитами збито, Під білою березою козаченька вбито»; житяний колос символізує парубка: «Ой Василю, Василечку, житяний колосочку, Ні по чім тебе не пізнаю, як по голосочку»; за народними повір'ями, час, коли «цвіте жито», небезпечний для живих, бо тоді мерці виходять на світ і мають велику силу; із цим злаком пов'язана стародавня хліборобська прикмета,— «поїхав жито сіяти — шапка впала — не оглядайся»; про родючість жита існує така прикмета: «Засіяне при північному вітрі жито родить краще»; перепаленому житу й житньому борошну приписують лікувальні властивості, зокрема від лишаїв і набряків. *За моє жито та мене й побито* (приказка); *Не вважай на врожай, а жито сій, то хліб буде* (приказка); у сполученні: ***ходи́ти в жи́то*** — кохатися. *Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що дома не ночувала* (М. Номис); 2) **жита́** — засіяні житом поля. *Жита ростуть, як з води йдуть* (приказка); *Іде полями та житами до матері в гості* (казка); *Минав я полоси житів* (Я. Щоголев).

**життя́** — 1) існування всього живого; протилежне с м е р т ь; також період і спосіб існування кого-небудь; вік; народ пов'язує життя з вічною течією («Життя минає, як

вода в річці»), хоч розуміє, що для окремої особи воно миттєвість («Життя людське, як булька на воді»), тому закликає його цінувати («Починай життя, поки молодий»), застерігає від легковажного до нього ставлення («Життя прожити — не поле перейти»), спонукає проникнути в його філософію («Де є життя, там є й надія»); народна філософія життя, зрештою, зводиться до того, що прожив краще не той, хто жив довше, а той, хто жив якісно відпущений Божим замислом час. *Ніякий звук життя не долітає В його в'язницю* (І. Франко); *Звання козаче, а життя собаче* (М. Номис); *Життя любить того, хто з ним бореться, а нищить того, хто йому піддається* (приказка); *Яке життя, така й смерть* (М. Номис); *Опізнився, небораче, — Одказав земляк йому* [Конику]. — *Хто кохав життя ледаче, Непереливки тому* (Л. Глібов); *Де мир і совіт, там життя, як маків цвіт* (приповідка); у сполученні: ***життя́-буття́*** — в ужитковому мовленні — спосіб існування кого-небудь; 2) **потойбічне життя** *див.* **потойбічний світ.**

**жи́чка** — 1) червона вовняна нитка або нитка гарусу; надавали магічного значення; побачивши перший цвіт на огірках чи гарбузах, перев'язували його жичкою; 2) вовняна або шовкова тасьма, стрічка.

**жі́нка** — 1) (пестливі — ***жіно́нька, жі́ночка***) — особа жіночої статі, протилежне ч о л о в і к; також доросла особа, на відміну від маленької дівчинки; споконвіку на обов'язку української жінки був дім, родинне вогнище, виховання дітей, виготовлення одягу й готування їжі; в спостереженнях іноземців підкреслюється дивовижна чесність українських жінок; становище жінки в українському суспільстві було високе й шановане; суворо засуджувалася легковажна жіноча поведінка; на розлучення дивилися дуже підозріло, передусім на розлучену жінку; в народі не користувалися повагою злі, заздрісні жінки, їх прирівнювали до стихійного лиха, до «нечистої сили», — «де й чорт не поможе, туди жінку пошли», «заздрісна жінка цілу хату держить у вогні»; типова українська жінка, за Г. Ващенком, весела, балакуча, дуже рухлива й працьовита; ряд жінок відзначаються меланхолійним характером; саме вони, можливо, були авторами ніжних і сумовитих пісень, яких так багато в українському фольклорі (пор. пісні, приписувані Марусі Чурай). *Жінки з Аматою з'єднались, По всьому городу таскались І підмовляли воювать* (І. Котляревський); *Жінки довге волосся мають, а розум короткий* (М. Номис); *А жіночки лихо дзвонять, матері глузують* (Т. Шевченко); 2) = **жона́** (народнорозмовне) — заміжня особа щодо свого чоловіка, взагалі заміжня особа жіночої статі; *одноже́нства*, як правової інституції, у наших предків не було, але воно в простого народу було фактичним, особливо у полян; християнство закріпило одноженство, при цьому церква дозволяла одружуватися три рази, хоч народ щодо цього мав свою думку: «Перша жінка від Бога, друга від людей, а третя від дідька»; з давніх-давен жінку називали почесним ім'ям *дружи́на* (від слова *друг*), тому й кажуть: «Три друга: батько, мати та вірна жінка» або ще: «Хто жінку добру має, той

горя не знає»; мрії про щастя втілювалися в уявленні про затишок біля домашнього вогнища, — «гарна жінка, гарні діти — тільки жити та радіти»; за щастя вважали мати добру жінку («Добра жінка і здоров'я — то найбільший скарб», «Добра жінка — то камінна стінка»), натомість за велике лихо — злу жінку («Дим, дощ, мороз і сварлива жона — то найбільше нещастя», «Від вогню, води і злої жони — Боже борони», «Добра жінка — то весілля, а зла — то погане зілля», «Добра жінка вінець, а лиха кінець»); здавна вважали, що паном у домі має бути чоловік, а не жінка, бо «біда тому дворові, де корова наказує волові» або ще: «Дай жінці волю, сам попадеш у неволю» (пор. також пісні «Била жінка мужика» і «Ой посіяв мужик у полі ячмінь...»); биття жінки чоловіком відоме з давньої пори як форма науки (такі були часи); про биття жінки чоловіком, який любить, мовиться: «Б'є, бо любить», «Жінку люби, як душу, а тряси, як грушу», «Жінка небита, як коса неклепана», «Жінка небита, як хата невкрита»; здавна вважалося, що любити означає жаліти, жалувати, — «він її жаліє (жалує)»; віддавна, маючи однакові права з чоловіком, жінка по його смерті ставала головою своєї родини. *Щастя, в кого жінка Настя, а в кого Горпина, то лиха година* (приповідка); *Єсть у мене батько і рідная мати, єсть у мене жінка і рідниї діти* (А. Метлинський); *Біда, коли жінка чоловіком, ніби швець шкірою, крутить* (приказка); *Люльки та жінки нікому не позичай* (М. Номис); *Чужі жони хороші, як маків цвіт* (П. Чубинський); *Ти будеш мені мужем, я тобі жоною* (А. Метлинський); *Жона пряде, а муж тягне гуж* (приказка).

**жлу́кто** — видовбана зі стовбура дерева старовинна висока посудина, в якій золили (відбілювали) білизну, полотно; приспівують: «На жлукто спіткнулась, на корито впала, вийшла заміж за п'яницю, навіки пропала». *Жінка приводить його* [чорта] *до жлукта та й каже: «Ставай раком у жлукто!» Чорт уліз у жлукто* (казка).

**Жля** *див.* **Же́ля.**

**жме́ня** (зменшені — ***жме́нька, жмі́нька, жмі́нечка***) — 1) долоня й пальці в зігнутому стані, що дає можливість тримати в них покладене, насипане і т. ін. *Лучче синиця в жмені, ніж журавель в небі* (М. Номис); фразеологізми: ***вхопи́ти в обі́дві жме́ні*** — нічого не одержати; ***держа́ти в обі́дві жме́ні*** — уживається в іронічному плані для вираження небажання кому-небудь щось дати; ***у жме́ню не вбере́ш*** — велика кількість, дуже багато; 2) кількість чого-небудь, що вміщається між зігнутими долонею та пальцями; також давня міра прядива. *Візьми, сестро, піску жменю* (М. Максимович); *Укинув попелу жменю* (казка); *Жменею прядива не відбудеш* (Г. Квітка-Основ'яненко); 3) незначна кількість кого-, чого-небудь. *За старого Хмеля людей була жменя* (М. Номис); *Стоїть хатина, коло неї жменя городу* (І. Нечуй-Левицький); *Чуже візьмеш жмінькою, то чорт твоє міркою* (М. Номис).

**жму́рки** *див.* **піжмурки.**

**жнець** (зменшено-пестливе — ***же́нчик***; *ж.* ***жни́ця***) = **жнива́р** — той, хто жне хлібні рослини, збирає врожай; хлібороба цінували за

зібраним урожаєм, за його вправністю на хлібній ниві, — «який жнець, такий снопець», «злому женцеві кожний серп злий», «лихий жнець — дзень, дзень, аби минув день», «лихий жнець ніколи не має доброго снопа». *Ой на горі та женці жнуть* (пісня); *І швець, і жнець, і в дуду грець* (прислів'я — у значенні «до всього вдатний, на всі руки майстер»); *Наша пані пишна проти женчиків вийшла* (П. Чубинський); *Вийшли женці в поле жати та й забули серпи взяти* (приповідка).

**жнива́** — пора збирання хлібних рослин (в різні часи — серпами, косами, спеціалізованими пристроями та машинами); також урожай; починаються від Купальських свят; кажуть: «Від Бориса і Гліба берися до хліба» (мається на увазі збирання озимих культур, що відбувається пізніше); споконвіку відповідальна пора для хлібороба, — «зруйнуєш на жнивах хвилину — втратиш не одну зернину», «розпочалися жнива — закачуй рукава», «у жнива у селянина три турботи: косити, орати і сіяти», «як жнива закінчиш впору, буде що возить в комору»; складено багато жниварських пісень, напр.: «Вгору, сонечко, вгору, Хай я нивоньку дожну. Ой лане, ланочку, Скажи ти мені правдочку, Чи будемо ми в кінці? Чи будемо ми в вінці? Ой будем, доню, будем, Лиш нивоньку дожнем»; молодиці ворожили на врожай, кидаючи позад себе серп; якщо впаде гострим кінцем — на врожай, якщо тупим — недобра ознака; у переносному розумінні жнива — час напруженої плідної роботи де-небудь: «Тепер у мірошника жнива: води багато по дощеві, є чим молоти»; *див. ще* **обжи́нки, Спа́сова борода́**. *День у жнива рік годує* (приказка); *Тільки зворуши землю уміючи да посій до ладу, будуть колись добрі жнива на Вкраїні* (П. Куліш); *Спішно піднявшись на ранній зорі, З косами йшли на жнива косарі* (Я. Щоголев).

**жовна́** *див.* **ви́вільга, дя́тел.**

**жовно́** (*мн. жо́вна*) — 1) затверділа хвороблива пухлина у вигляді ґулі на тілі людей, тварин, на рослинах. *Обсіли його жовна, то й повалявся мало не два роки* (А. Свидницький); 2) перев. у множині — мускули на вилицях, що випинаються при стисканні щелеп.

**жовні́р** (зменшено-пестливі — ***жовні́рик, жовні́ронько, жовні́рочок***) — солдат польської армії; взагалі солдат. *Про їдного жовніра війна буде* (М. Номис); *Пішов милий у жовніри, а я іду в черниченьки* (П. Чубинський).

**жо́втень** — назва десятого місяця календарного року; у народі називали ще *листобі́й, древопі́лень, ве́сільник, передзи́мник*; другий місяць осені; сестриця Покрова в цей час не лише покриває землю листям, а й дівчат — шлюбним вінцем; з цим місяцем пов'язана пора відльоту птахів у теплі краї (у вирій), — «жовтень ходить по краю та й гонить птиці з гаю»; починаються холодні осінні дощі, — «плаче жовтень холодними сльозами»; за погодою цього місяця угадували погоду інших періодів року, — «як жовтень студений, то і зима буде нетепла», «який жовтень, такий березень»; у старих календарях жовтнем називали вересень, лише в календарях початку XX ст. жовтень уживають у сучасному значенні. *Жовтень-болотник*

*ні колеса, ні полоза не любить* (приповідка); *У жовтні гріє ціп, а не піч* (приповідка); *Жовтень як не з дощем, то з снігом* (приповідка).

**жо́втий** — колір, що в українському народному сприйманні асоціюється з небесним денним і нічним світилами, з багатим урожаєм хлібного лану; набув величальної символіки, зокрема в колядках маємо мотиви «жовтих стін», «биків жовторогих», «жовтих восків Богові на свічку»; жовті великодні яйця, жовті сап'янці, жовті хустки також ознака поваги до жовтого кольору (у І. Нечуя-Левицького — «висока молодиця в жовтім очіпку»); у піснях жовтий колір — символ журби: «Зеленая рутонька, жовтий цвіт, — Не піду за нелюба, піду в світ», символ безрідності: «Там сам я, там сам я. В темнім лісочку, в жовтім пісочку загину»; жовта барва символізує й старість як колір осені: «Огіркижовтяки, старійтеся парубки» (про хлопців, яким давно пора женитися).

**жо́втий дім** *див.* **дім**4.

**жо́вто-блаки́тний** — який поєднує в собі жовтий і блакитний кольори — колір стиглого колосу й колір чистого неба; кольори національного прапора України (офіційна назва Державного прапора України — *синьо-жовтий стяг*).

**жовто́брюх** (зменшено-пестливе — ***жовто́брю́шок***) — велика неотруйна з жовтуватим черевом змія; жовточеревий полоз.

**жовто́брюха** (зменшено-пестливе — ***жовтобрю́шка***) — маленька з жовтим черевцем пташечка роду горобцеподібних.

**жовч** — утворена в печінці гірка жовто-зелена рідина, необхідна для засвоєння жирів і посилення функцій кишечника; символізує злобу, заздрість («Аж у нім жовч кипить»), гіркоту («На мед, не на жовч люди мух ловлять»); про добру людину кажуть: «То без жовчі чоловік».

**жовчине́ць** *див.* **божде́рево**1.

**жоломі́я** (зменшене — ***жоломі́йка***) — рід сопілки. *Гусак грає в жоломію возбранний музика* (пісня); *А тут усюди в труби та жоломійки жалібно вигравають* (Словник Грінченка); *В барабани да повибивали, в жоломійки да повигравали* (П. Чубинський).

**жо́лудь** — плід дуба; за кількістю плодів угадували погоду й майбутній урожай, — «жолудів багато, а грибів мало — зима холодна буде», «як жолудів є багато, буде цього року добре жито». *Сюди-туди дубину стрепену — посипались жолуді в пелену* (пісня); *Жолудь який малий буває, а з нього великий дуб виростає* (приказка).

**жона́** — 1) *див.* **жі́нка**2; 2) народна хороводна весняна гра.

**жоржи́на** — трав'яниста декоративна рослина родини складноцвітих, що цвіте великими різнобарвними квітками і розмножується вегетативним способом, а також квітка цієї рослини; квітка походить із Мехіко, в Україну прийшла у XVIII ст.; дуже поширена й улюблена в народі, опоетизована в художній творчості. *Нема цвіту світлішого над жоржину* (пісня); *Зорі вночі, як жоржини* (Т. Масенко).

**жо́рно** — 1) старовинний ручний млин для розмелювання в домашніх умовах зерна; символ зубів; коли кажуть: «Узяв його на свої жор-

на», то це означає, що почав хтось когось судити, висміювати, обмовляти, одне слово «перетирати на зубах»; Біблія застерігає: «Не годиться брати в заставу жорна або жорновий камінь — такий-бо життя бере в заставу»; відомі з часів трипільської культури, побутували ще й XX ст. для ритуального розмолу зерна на весільне печиво. *Добрі жорна все перемелють* (приказка); *Мав жорна, що руками хліб мелють* (П. Чубинський); *Гірський потік б'є в дерев'яні колеса, кружить жорна і бительні* (В. Кучер); 2) традиційна зимова гра українців на замерзлому ставку: до вмерзлого в ополонці стовпа прикріплювали жердину з надітим на неї колесом, до якого прив'язували санчата; одні розкручували жердину з колесом, а другі каталися на санчатах, що бігли по колу з великою швидкістю.

**жук** (зменшені — ***жу́чок, жуче́чок***; збільшене — ***жучи́ще***; самиця жука — ***жучи́ха***; маля жука — ***жученя́***) — твердокрила комаха, що налічує близько 80000 порід; уживається також як традиційна кличка чорного собаки; жук (або жуки) у голові — дурість; називають так пронозливу, шахраювату, хитру людину; у весняній грі *вербо́ва до́щечка (див.)* співають: «Ходить жучок по жучині, А дівчина по ручині; Грай, жучку, небоже, Най ті Господь допоможе» і приспівують: «А ти, жучку, грай».

**жупа́н** (зменшені — ***жупа́ник, жупа́ничок, жупани́ченько, жупано́к, жупа́ночок, жупа́нчик***) = **жупани́на** — 1) старовинний верхній чоловічий одяг із дорогих тканин, оздоблений хутром та позументом; був поширений серед заможного козацтва та польської шляхти. *Завзятий, у синій шапці, у жупані, В червоних, як калина, штанях, Навприсідки вліта козак* (Т. Шевченко); *Хоч і надів жупан — все не цурався свитки* (М. Номис); *Де узявся козаченько на вороному коничевьку та в голубому жупаниченьку* (В. Милорадович); *Ходить панич по долині у червоній жупанині* (М. Номис); 2) у старому сільському побуті — взагалі теплий верхній чоловічий суконний одяг; був ознакою заможності, символом багатства, тому іноді протиставлявся свиті; «Не жне, не косить, а жупан носить», «Убрався в жупан і дума, що пан», «Хоч і надів жупан, все ж не цурайся свитки»; жартують: «Гуляй, душа, без кунтуша, шукай пана без жупана!». *Хоч поганий, та в жупані* (М. Номис); *Декотрі пошили сині суконні жупани* (І. Нечуй-Левицький); 3) старовинний верхній жіночий одяг із дорогих тканин. — *Яка була я пані в новому жупані, Паничі лицялись, Руку цілували!..* (Т. Шевченко).

**жу́пел** — кипляча смола, призначена, за християнськими віруваннями, для покарання грішників у пеклі.

**жур** — давня українська страва — вівсяний кисіль: вівсяне борошно розводили водою, ставили на піч, щоб скисло, потім варили та їли з конопляною олією.

**жура́** *див.* **журба́**1.

**жураве́ль** — 1) = **жура́в** (*ж.* ***жура́вка, журавли́ця***; зменшено-пестливі — ***жура́влик, жура́вличок*** (*ж.* ***жура́вочка***); ***журавленя́*** — пташа журавля) — великий перелітний птах з довгими ногами та шиєю і прямим гострим дзьобом; живе по

лісових та степових болотах; Божа птиця, птах Сонця; за поведінкою птаха угадували погоду, — «журавель прилетів — теплинь приніс», «журавлі летять високо — зима ще далеко», «журавлі летять низько — зима вже близько», «ранній приліт журавлів — на ранню весну»; вісник весни: у народі помічено, що прилітає журавель через тринадцять тижнів після Різдва; відліт журавлів у вирій — найяскравіша ознака закінчення теплого періоду року, про що говорив уже пророк Ієремія в Біблії: «Горлиця й ластівка та журавель стережуть час прилету свого»; за народним повір'ям, навесні, побачивши першу ключку журавлів, не можна промовляти вголос «журавель», бо журитимешся весь рік, а «веселик»; птах символізує сторожкість («Стоїть, як журавель на варті»), відлюдність («Ходить, як журавель по болоті»), гульвісу («Унадився журавель до бабиних конопель»); журавлем також називають цибатих людей. *Високо, під ясним небом, в'ються орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохітва* (О. Стороженко); *Якщо журавлі летять високо, осінь буде тривалою* (прикмета); *Де журавка ходила, Там пшениця вродила. Де журавель походив, То там кукіль уродив* (пісня); *Над річкою, над бистрою там журавка купалася* (А. Метлинський); *Був собі журавель та журавочка* (Ганна Барвінок); *Журавлики-журавлі, Відірвались від землі, Піднялися, полинули Під хмарами, під синіми* (М. Шпак); 2) довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води, також увесь пристрій з такою жердиною. *Стася пішла, а я за журавля, щоб витягти води* (Г. Барвінок); *Далеко серед пасовиськ видніється колодязь з журавлем — водопій для худоби* (О. Гончар); 3) народний сюжетний танець, у якому танцюристи зображують журавля; танець танцювали зазвичай на *пере́зві (див.)*; у народі поширені були «журавлині» танці — як *жураве́ль*, так і *журавли́ний ключ*. *Тут інші журавля скакали, а хто од дудочки потів* (І. Котляревський).

**журавли́на** (зменшене — ***журавли́ночка)*** = **журави́на** — вічнозелена кущова сланка рослина з тонкими нитчастими гілками, що дає червоні їстівні плоди; ягоди цієї рослини; клюква. *Поїхав мій милий по журавлини, погубив коники, Боже мій милий!* (П. Чубинський); *Я не царівна, не королівна: батькова дочка як ягодочка, матчина дочка, журавиночка* (П. Чубинський).

**Журавли́на Доро́га** *див.* **Чума́цький Шлях**.

**журба́** (пестливі — ***жу́рбонька, жу́рбочка***) — 1) = **журбо́та** = **жура́** = **ту́га** — невеселий настрій, важкі почуття, печаль, смуток і відповідний душевний стан, навіяний ними; спрадавна вважалася персоніфікованою лихою силою, що втручалася в життя людини, пекла її, сушила, могла й на смерть засушити, тому кажуть: «Журба їсть людину, як ржа залізо», «Журба сушить, журба в'ялить, журба із ніг валить»; у «Слові о полку Ігоревім»: «Туга ізійшла на Руській Землі»; туга — це жаль за втраченим, наприклад за молодістю (пор. у Л. Глібова: «А молодість не вернеться, не вернеться вона»), за рідним краєм і водночас жагуче бажання чогось кращого, передусім у житті духовному, пор. у Ю. Клена: «Вдивляйся в синю смугу лісів

над обрієм — щось кличе тебе туди: то — туга. Вдивляйся в блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану — щось кличе тебе туди: то — туга. Вдивляйся в безмежний простір степів, де сонце закочується у травах високих — щось кличе тебе туди: то — туга»; звичайно тужать за тим, чого немає, але воно здається особливо гарним, чарівним, привабливим — звідси туга за милим: «Чом туга на душу впала? Чом так серце б'єсь? Ой, скажи, скажи, коханий, Чом ми розійшлись?»; звідси туга за рідною стороною: козаки в турецькій неволі співали: «Ой, повій, повій, ти, вітре, Від Дніпра, від Запоріжжя, Та розвій наш жаль і тугу По степу на бездоріжжя»; пор. тугу Т. Шевченка за нашим великим минулим, яку він висловлює у багатьох своїх творах. *Журба — не сонце, а сушить добре* (приказка); *Журба не матінка* (М. Номис); *Журба сорочки не дасть* (М. Номис); *Молодую Марусю журба обняла* (А. Метлинський); *Ой є в мене, мати, три журби у хаті: перва журба — дитиня малая, друга журба — свекруха лихая, третя журба — милий покидає* (пісня); *Козак журби не має* (М. Номис); *З старим життя — сухота моя, з милим життя — журбонька моя* (П. Чубинський); *Нехай спить, нехай лежить, та нехай не встане, нехай твоя бідна головонька од журби одстане* (П. Чубинський); *Мислять люди, що я не журюся, а я таку журу маю — лиш не подаюся* (Я. Головацький); *Згине туга — буде друга* (приказка); *Як прийде туга, пізнаєш друга* (приказка); 2) жало́бна хустка (чорна з білим).

# З

**заба́ва = за́бавка** — 1) заняття з метою розважитися, повеселитися; розвага, гра; також те або той, що дає розвагу, втіху; з давніх-давен народ любив різні розваги, про що свідчать обрядові пісні й старі ритуальні дійства; літописець зазначає; «Сходилися на ігрища та танки і на всякі бісівські пісні»; до старовинних забав належать *ву́лиця (див.)* і *повече́рниця,* пізніше — *вечорни́ці (див.)*; танцювали з усякої нагоди — на бенкетах, на весіллі, на вечорницях, на ігрищах, на вулиці; все це відбувалося під музику; церква виступала проти язичницьких ігрищ, вважаючи це спокусами диявола; один з проповідників зазначає: «Диявол обдурює такими й іншими обичаями, всякими хитрощами переваблює нас від Бога: трубами й скоморохами, гуслями й русаліями»; в одній з пам'яток зазначається, що при дворі князя Святослава був оркестр; повністю церкві не вдалося відвернути народ від стародавніх обрядодій і розваг, але все ж ореол справжніх величних містерій купальських свят і первісних обрядодій весняного циклу значною мірою втрачено. *Ой наступив, наступив чорний віл на ноги, одкинувши всі забави, хватайся за роги* (Б. Грінченко); *Дітки молодії граються, всякі собі забавки та жарти вигадують* (Ганна Барвінок); *Рости, сину, в забаву, козацтву на славу* (М. Максимович); *Положу деревинку в колисочку та буду колихати: буде мені забава* (казка); 2) предмет, яким бавляться; іграшка, цяцька; археологічні розкопки засвідчують, що культура дитячих забавок розвинена здавна; у Галичині, Причорномор'ї знайдено багато дитячих глиняних іграшок — пташок, звіряток, посуд, навіть маленький візок; у старовину був звичай класти в труну померлому його улюблені речі, клали й померлим дітям їхні забавки. *Людям дівчину дарю і всі свої забави, беру люльку і тютюн та й іду в гусари* (П. Чубинський).

**забавля́нка** — примовка, співанка, призначена для заспокоєння, втихомирення, розважання малої дитини; один із жанрів дитячого фольклору.

**забобо́ни** — 1) віра в існування надприродних сил, у долю, ворожіння, віщування і т. ін., в основі якої лежать первісні релігійні уявлення, дохристиянські вірування; 2) віра в прикмети, в те, що деякі дії, явища, істоти, числа, дні пов'язані з надприродними силами, є запорукою удачі чи невдачі в чому-небудь; звідси різноманітні повір'я, яких дотримується людина в своєму буденному житті, напри-

клад: якщо хочеш, щоб велося й щастило, вставай уранці на праву ногу (коли кажуть: «Не з тієї ноги встав», — мають на увазі, що хтось уранці ступив лівою ногою на підлогу і тому перебуває весь день у поганому настрої); донині збереглася прикмета сідати перед дорогою, — щоб усе добре в хаті сідало, щоб дорога була щасливою і ще судилося зустрітися; має магічну силу *ву́зол (див.)*; не годиться пити завчасно за перемогу — погана прикмета; спіткнутися перед роботою чи важливим завданням — на невдачу; після читання не варто залишати книжку розкритою — все забудеться; *див. ще* **повір'я, ві́ра, ві́рування.**

**забо́ра** — 1) на дніпровських порогах колись — ряд, гряда каменів, що прорізували русло поперек течії. *Карпо добре знав всі пороги, всі забори, знав кожен камінь* (І. Нечуй-Левицький); 2) (з великої літери) *див.* **поріг**2.

**забу́дьки** — 1) *див.* **чорно́биль**; 2) тільки однина — **забу́дьок** — забутий у печі хліб, який нібито не можна їсти, бо втратиш пам'ять.

**за́вертка** *див.* **за́крутка**.

**заверю́ха** *див.* **завірю́ха.**

**завива́йло = завива́ло = завива́ння** — 1) біла намітка або взагалі серпанок, якими пов'язують наречену поверх очіпка. *Ой білеє завивайло да вічнеє покривайло* (пісня); *Ой твій братець із віном іде і біле завивання у віні несе* (А. Метлинський); 2) тільки **завива́ння** — характерний образ українського фольклору, зокрема веснянок; у веснянці про мак співають: «Молодії молодиці, завивайте головиці, станьте в рід, тут буде мак!»; у веснянці про горошок: «Вийся, горошку, в три струмочки, а роди, Боже, в чотири, щоб тебе черви не точили»; ці пісні супроводяться відповідними імітаційними рухами, щоб викликати добре зростання тих чи інших рослин; образ-обряд розгортався у танкову обрядодію; ритуальною обрядодією є завивання вінків на Зелені свята й свято Івана Купала; *див. ще* **гільце́**1, **ви́тися**.

**заві́йна = заві́йниця** — 1) (з великої літери) за народними повір'ями — уособнена нечиста сила, що може на холоді завіяти людину, навести на неї «порчу»; проклинаючи когось, кажуть: «Бодай тебе взяла Завійниця!». *Скиглить, наче його Завійна ухопила* (Марко Вовчок); 2) сильний біль у животі: хворий не може розігнутися і сидить, пригнувшись грудьми до колін; лікували соком із свіжого деревію. *Троянські плакси там ридали, Як на завійницю, кричали* (І. Котляревський).

**завірю́ха = заверю́ха = заві́я** — сильний вітер зі снігом; хуртовина; *див. ще* **юга́**2. *Сніг, завірюха, бо вже зима коло вуха* (приказка); *Завірюха — треба кожуха* (М. Номис); *Свище полем завірюха* (Т. Шевченко).

**заво́дини** — на Буковині — перший день весільного обряду; відбувалися запросини на весілля та виття вінків у молодого й молодої.

**заволо́ка** — чужинець, зайда, заброда. *Горе мені на чужині: зовуть мене заволокою* (П. Чубинський).

**заво́ра** — на Чернігівщині — огорожа з жердин; також брус для засування воріт.

**заву́шниця = зау́шниця** — запалення завушних залоз; лікували здавна замовляннями, пор. у

І. Котляревського: «Кому чи трясцю одігнати, од заушниць, чи пошептати, або і волос ізігнать».

**за́га́дка** (зменшено-пестливі — ***за́га́донька, за́га́дочка***) — короткий алегоричний опис подій, предметів, явищ, які треба впізнати, відгадати; загадки — дуже важливий матеріал для пізнання світогляду народу; існують як самодостатній фольклорний жанр, напр.: «На огні мокне, на воді сохне» (віск); «Животом пре, ногами тре, а що хоче, те й робить» (ткач); «Одну козу маю і ту щодня за хвіст підіймаю» (заслінка в печі); разом з тим вводилися як елементи інших фольклорних жанрів, зокрема до русальних, великодніх, купальських та весільних пісень; наприклад, вміння розгадувати загадки рятує розумних дівчат від русалок: «Ти послухай мене, красна панночко, загадаю тобі три загадочки: як угадаєш, до батька пущу, не вгадаєш, до себе візьму. Ой що росте без коріння? а що біжить без повода? а що цвіте без цвіту? (камінь росте без коріння, вода біжить без повода, папороть цвіте без цвіту; панночка загадок не відгадала, русалка панночку залоскотала)»; пор. ще пісню про мудру дівчину-семилітку: «Ой ти, дівко-семилітко, Загадаю тобі сім загадок, Одгадаєш — моя будеш, Не вгадаєш — дурна будеш: А що в'ється круг деревця? А що росте без коренця? А що цвіте без насіння? А що біжить без прогону? А що гріє без жарини? А що живе без дружини? А що грає, голос має? — Хміль в'ється круг деревця, Камінь росте без кореньця, Верба цвіте без насіння, Вода біжить без прогону, Сонце гріє без жарини, Чернець живе без дружини, Скрипка грає, голос має»; загадки — яскравий приклад поетичного самозародження. *Така ваша загадка, що нема й розгадки* (приказка); *Загадаю загадку, закину за грядку: нехай моя загадка до літа лежить* (М. Номис); *Загадаю тобі три загадочки, як угадаєш — до батька пущу* (П. Чубинський).

**загна́ти сухо́го во́вка** *див.* **вовк**2.

**за́говини = за́говіни = за́пуст = за́пусти** — 1) останні дні перед постом, коли можна їсти (дозволено споживати) скоромне (сало, м'ясо і т. ін.); переддень посту; у народі перетворився на звичай добре попоїсти перед постом; тривають днів чотири; запрошують одне одного в гості, пригощають, частують. *Латин прибрався, мов на запуст* (І. Котляревський); 2) (*з великої літери*) **За́говини на Петрі́вку** *див.* **Яри́ло**2; 3) (з великої літери) **За́говини на Пили́півку = Пили́півські (Різдвя́ні) за́говини** *див.* **Пили́півка**2; 4) **Ніжкові за́говини** — заговини перед Масницею, коли їли холодець із свинячих ніжок (звідси *Ніжкове́ пу́щення = Ніжкові загóвини*).

**загово́ри** — стародавні дохристиянські молитви, щоб бог змилосердився над хворим; також давні прикази та страхання вищої сили; здійснювалися звичайно рановранці, ще до схід сонця, коли треба стояти лицем на схід, бо сонце на сході наймилостивіше; заговори здійснювали знахарі-відуни за допомогою зілля, трави, коріння, листу: настоями й ліками з них заговорювали кров, переляк, виганяли черву, хворобу з людини (або, навпаки, насилали на неї); у «Землі» О. Кобилянської йдеться

про заговір проти нечистої сили: «Скидав з себе ремінь і кидав його вперед себе, чим загороджував... приступ усьому лиху».

**зад** — частина тіла людини нижче спини; не користується повагою, тому кажуть: «Голова — кість, а зад, пробачте, м'ясо: в голову цілують, а в зад б'ють»; показати комусь зад — виразити йому найбільшу зневагу; чорти показують зад небу, а Ілля та Михаїл б'ють їх за те громами та блискавками; не годиться робити щось у когось за очима — ззаду («Не годиться їсти другому за плечима, аби не з'їсти його сили»).

**задеріхвіст** *див.* **волóве óко.**

**зáєць** (*ж. зайчúха, зайчúця*) — 1) (зменшено-пестливі — ***зáйчик, зáйчичок, зáїнька; зайчá, зайченя́*** — маля зайця) невеликий полохливий звірок родини гризунів, з куцим хвостом (звідси кличка *кýций*: «Схаменувся куций, як хвоста не стало»), довгими задніми ногами і довгими вухами; в усіх народів символ боягузтва (кажуть: «Такий відважний, як заєць», «Мертвого лева і заєць скубне», «Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув»); боягуза називають ще *зáячим сéрцем*, а холодний піт переляку — *зáячим пóтом*; коли заєць перебіжить дорогу, то не на добре, бо, як і деякі інші тварини, пов'язаний з нечистою силою; вважали, що заєць створений чортом і служить йому, тому й боялися зустрічі з ним (кажуть: «Заєць дорогу перебіг — не поведеться»); щоб запобігти невдачі, на дорогу кидали жмут сіна (скажімо, з воза, на якому їхали); на Слобожанщині побутувало повір'я, що поява зайця поблизу житла віщує пожежу; досить часто в позитивному плані присутній в обрядових, весільних піснях, а також у дитячому фольклорі (згадаймо хоч би фольклорний образ *Зáйчика-Побігáйчика*); у веснянках, гагілках символізує коханого: «Ой ти, зайчику, ти милесенький, Ти, голубе, ти сивесенький... Взуйся, зайку, в черевички, Полинь, зайку, по Дунайку, Вибери собі дівку з крайку»; водночас виступає також об'єктом кпинів і кепкування, тому кажуть: «Зайця видно по вухах», «Не було в зайця хвоста й не буде», «Хоч і коня загнав, зате зайця піймав», «Поневолі заєць біжить, як літати нема чим»; про що-небудь недоречно сказане говорять: «Вибіг, як заєць із капусти»; спостерігаючи за життям тварини, визначали майбутню погоду,— «коли довго заєць не линяє, а ластівка ліпить гніздо на сонячному боці — літо буде холодним»; магічну силу, за повір'ями, мають косі очі зайця, вони можуть зурочити, наслати безсоння або сонливість, викликати пожежу. *Полохливий заєць і пенька боїться* (прислів'я); *Заєць спить, та очей не жмурить* (прислів'я); *Бігає, як солоний заєць* (М. Номис); *Боїться, щоб йому заєць дороги не перебіг* (М. Номис); *Не женися за двома зайцями, бо й одного не піймаєш* (прислів'я); 2) **Зáйчик-Побігáйчик** — традиційний персонаж народної казки; 3) народна дитяча гра (мисливці полюють за зайцем); також те саме, що й **сíра кíшка** (*див.* **кіт2**).

**зажúнки = зажúн** — початок, перший день жнив, протилежне о б ж и н к и; літня обрядодія початку жнив; беруть хліб із собою, потім скручену жменю колосся кладуть на нього, і господиня каже: «Господи помагай!»; першу

жменю жне господар, за ним господиня і решта членів родини; обрядодію підтримує Біблія як свято «жнив первоплоду праці своєї, що сієш на полі»; 2) тільки **зажи́н** — місце, з якого починає роботу жнець, косар.

**заздра́виця** *див.* **тост [заздоро́вний].**

**зази́мки** — народна назва початку зими, супроводжуваного звичайно заморозками, першими холодами.

**за́йманщина = за́ймань = за́ймище** — вільна земля, привласнена правом першенства (хто перший зайняв, той і має); привласнення супроводжувалося систематичним обробітком цих земель; була поширена серед козаків і селян у південно-східних степах Правобережної України, на Запорозькій Січі, Лівобережній та Слобідській Україні у XV—XVIII ст. *Благослови, пане гетьмане, заняти займанщину! — Та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озір, і вже це його родова земля* (П. Куліш).

**За́йчик-Побіга́йчик** *див.* **за́єць**1,2.

**закапе́лок** — пічурка, маленька ніша над челюстями кухонної печі, де звичайно кладуть сіль, сірники тощо; також місце за пічкою і взагалі будь-який маленький куточок у помешканні.

**Закарпа́ття = Закарпа́тська Україна = Підкарпа́тська Русь** — історична українська територія, що включає теперішню Закарпатську область України; у X—XI ст. заселена східнослов'янським племенем білих хорватів, входила до складу Київської Русі, пізніше потрапила під владу угорських феодалів, потім Австрії та Австро-Угорщини; в середині XX ст. Закарпаття возз'єдналося з Україною; ***закарпа́тець****, мн.* ***закарпа́тці*** — мешканець (мешканці), уродженець (уродженці) Закарпаття.

**закла́д** — ритуальна умова між двома сперечальниками, за якою той, хто програв, повинен виконати що-небудь, а також предмет виграшу; при цьому має бути хтось третій — роз'ємець, який «розбиває» стиснені одна з одною долоні закладників, — «тоді заклад стоїть»; народ зазвичай застерігає від закладу («Спор, як хочеш, а в заклад не бийсь», «Боже борони йти в заклад»); особливо застерігає: «Не заходи з дідьком у заклад», бо напевне програєш.

**закла́дини** — обряд закладання фундаменту нової будівлі, що звичайно супроводжується певними урочистостями та обрядами; важливим був вибір місця під хату; у різних місцевостях під майбутню хату сипали то жито купками, то лишали на ніч пампушки чи паляннички на вуглах (зникнуть чи ні за ніч), то закопували воду в незакритій посудині (чи прибуде за ніч), аби з'ясувати, чи добре місце для житла обрано; найбільш сприятливими днями для закладин вважалися вівторок, четвер, п'ятниця і субота; не годилися для будівництва хати місця, де «товчеться нечиста сила»: дорога, межа між селами, вигін, місце гульбищ, колишнє кладовище, гребля, розпуття, млиновище, місце, де росте бузина, тік, пожарище; обирався добрий матеріал на хату; не треба було брати кривого або зваленого бурею, громом, блискавкою дерева або ж такого, на якому хтось повісився; годили теслям, шоб у добру годину майстрували дім. *Нехай піде позове людей на закладини* (пісня).

**заклина́ння = закля́ття = замовля́ння = примовля́ння = примо́ва** — усталена словесна формула, що звичайно супроводжується відповідними діями і має нібито магічну силу; сильне побажання про здійснення чогось і віра, що так воно й станеться, виражені в такій словесній формулі; породжено вірою в магічну силу слова; замовляння можуть бути довші й коротші, позитивні й негативні; складаються звичайно з таких частин: вступ (зачин), побажання, порівняння ушкодженого з ідеальним, закінчення (закріплення) формули; у більшості замовлянь збереглися лише окремі частини; найдавніші з них дійшли до нас в договорах Ігоря з греками (944 р.); бувають закляття на хвороби, на кровотечу, на хворі зуби; часто заклинали на навернення парубка на любов до дівчини, на дівочу красу; були закляття й на силу природи, — щоб не було морозу, щоб сонце світило, щоб дощ ішов (звідси «іди-іди, дощику, зварю тобі борщику»); грізними сприймалися закляття батьків на дітей, бо вони звичайно сповнювалися; деякі закляття перейшли в обряди, — коли весною вперше бачать у польоті диких гусей, журавлів, ластівку, то підкидають угору, що під руку потрапляє — солому, грудку землі, шапку з голови, і кажуть: «Гуси, гуси, вам на кубло, а нам на тепло!» або «Ластівко, ластівко! На тобі веснянки, дай мені білянки!»; топчуть перші весняні квіти і проказують: «Щоб на той рік діждати сон-траву (ряст) топтати» (звідси *топтати ряст* у значенні «жити» і *не топтати вже рясту* у значенні «померти»); закляття звичайно мають певну форму — нерівноскладовий, а часом і рівноскладовий ритм, як і приповідка; часто мають двочленну форму: «В печі огонь горить і тліють дрова — так би тліло й горіло серце у ворога мого» або «Як сей льон ізиходить, то щоб до мене усі люди ізиходились та мене сватали!»; про закляття (власне *самозакля́ття*) читаємо в Іпатіївському літопису, коли князі клянуться виконати договір; плач Ярославни у «Слові о полку Ігоревім» — це похоронне голосіння із закляттям природних сил; *див. ще* **о́гненний бу́гало, прика́зування**. *Заклинання, як гадина, укусить* (Словник Грінченка).

**заклина́ч = заклина́тель** (*ж.* ***заклина́чка = заклина́телька***) — той, хто заклинаннями, чарами діє на кого-, що-небудь, підкоряючи своїй волі; у християнській церкві від її початку до середніх віків був особливий церковний сан заклинателів (у католицькій церкві тримався довше); заклинателі читали осібні молитви над тими, хто «одержимий злими духами» (біснуватими, епілептиками та ін.).

**закля́ття** *див.* **заклина́ння.**

**за́крутка = за́вертка = за́крутень** — заломлений і згорнений вузлом пучок стебел збіжжя, що стоїть на корені; за народним повір'ям, робиться вона з лихим наміром зашкодити тому, хто її зірве або з'їсть зерна із колосків, що були в закрутці; закручували (отже, наводили «порчу», «навроки») на людину й на худобу; залом закрутки робили звичайно на захід чи на північ, тобто «від сонця»; закрутки робили й поза нивою, наприклад із соломи з тією самою метою (скажімо, під час весілля, щоб не було молодим щастя); *див. ще* **ву́зол.**

**Залізня́к Макси́м** (народився на початку 40-х років XVIII ст. — за-

гинув, дата невідома) — запорозький козак, один із керівників Коліївщини; був по-зрадницьки схоплений і засуджений на довічну каторгу в Сибіру; ім'я стало легендарним у народі й оспіване в народній творчості; один із героїв поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». *Славний козак Максим Залізняк — славнішеє Запорожжя* (М. Номис); *Вставай, Максиме, бо все гине* (приказка).

**залі́зо** — твердий ковкий метал сріблястого кольору, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь; відігравав велику роль в українських віруваннях; вважався охоронним засобом проти нечистої сили (особливо гострі предмети з нього — голка, ніж, сокира, коса); залізо виступає символом сили, твердості, витривалості, здоров'я; закопуючи шматок заліза під порогом хати, примовляли: «Аби здорові були, як залізо, люди, що через нього переступатимуть»; водночас про вразливість чиєсь душі свідчить приказка: «Їсть, як іржа залізо».

**зало́жні мерці́** *див.* **мрець**2.

**Зало́зний шлях** — староукраїнський торгівельний шлях на південь від Києва, що йшов понад Дніпром униз і звертав (не вище Канева) на південний схід.

**зало́млення коло́сся** *див.* **за́крутка, Спа́сова борода́.**

**замовля́ння** *див.* **заклина́ння.**

**замо́к** — пристрій для замикання дверей, воріт, дверцят шафи, скринь, шухляд і т. ін.; за повір'ями, навесні відмикається земля і вода; це нібито використовують злі сили, наприклад, відьми цілували на Великдень замок на дверях церкви з метою магічного відмикання коров'ячого вимені; відомий також звичай цілування церковного замка молодим під час вінчання (звичайно з добрим наміром). *Вона звірів зачинила у льох за дванадцятеро дверей, за дванадцять замків* (казка).

**замо́чувати ді́йни́цю = замо́чування ді́йни́ці** *див.* **Ро́зигри**1, **ді́йни́ця.**

**замоло́т** — традиційна форма особистого найму для обмолоту зернових культур і плата за молотіння молотникам.

**зани́зування** — спосіб народного вишивання, за якого кольорова нитка протягається крізь полотно постійно в одному напрямку і узор однаково лягає з обох боків тканини.

**запа́лювання по́світу** *див.* **по́світ**2, **сві́чка**4.

**запа́ска** — 1) (зменшено-пестливі — ***запа́сонька, запа́сочка***) народний жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки; запаска була зазвичай робочим одягом на відміну від святечної *пла́хти* (*див.*); жартують: «Як були ми молодими, то ходили по дубині, у червоних запасках, з сивиною на висках!»; 2) рід жіночого фартуха (полотняного білого або вовняного зеленого чи червоного). *А я тую дрібну ряску заберу в запаску* (А. Метлинський).

**запіка́нка = запіка́на** — 1) старовинний український хмільний напій — горілка з прянощами, витримана в гарячій печі певний час. *На запікану корінькову купив кубеби й калгану* (М. Макаровський); 2) традиційна страва, що готується способом запікання.

**за́пічок** — 1) місце на печі, відгороджене комином, або за піччю; як тепле і затишне, було звичайним пристановищем старих людей. *На припічку та горщик біжить, У запічку свекруха бурчить* (пісня); *Сидить собі баба на запічку* (П. Чубинський); *Такий убогий, що й кошеняти нічим з запічка виманити* (М. Номис); 2) різної величини заглибина в бічній, задній або передній стіні печі, де зберігають дрібні предмети домашнього вжитку, певні продукти.

**заплі́тини** — старий обряд першого заплітання волосся в дівчини; на Гуцульщині дівчину заплітали вперше у віці п'ять років; для цього запрошували вмілу, досвідчену жінку, яка виконувала обряд з відповідними примовляннями.

**запові́т** — 1) офіційний документ, який містить розпорядження певної особи щодо її майна на випадок смерті; у давні часи заповіт звався *ря́дом* (він відомий уже в «Руській Правді»), пізніше — *духівни́цею (див.)*; 2) **«Запові́т»** — вірш Т. Шевченка, що став духовною заповіддю Кобзаря для нащадків; 3) *див.* **Стари́й Запові́т**; 4) *див.* **Нови́й Запові́т**.

**запорі́зький дуб** — дуб-велетень, що росте й нині на о. Хортиця в Запоріжжі, на місці колишньої першої Січі; вік дуба сягає часів створення українського козацтва Запорозької Січі.

**запоро́жець** — 1) *див.* **Запоро́зька Січ1**; 2) чоловічий народний танець героїчного характеру з шаблями.

**[Запоро́зька] Січ = Запоро́жжя** — 1) організація українського козацтва у XVI—XVIII ст. у пониззі Дніпра за порогами (нині затопленого Каховським водосховищем), а також місце розташування цієї організації; укріплений табір козаків називався ще *коше́м (див.)* і містився на одному з Дніпрових рукавів чи приток; перша Січ виникла на острові Хортиці приблизно 1552 р., і її будівництво приписують Дмитрові Байді-Вишневецькому; місце Січі змінювалося кілька разів; наступною була Базавлуцька Січ (1594 р. Ласота записує в своєму щоденнику: «Десятого травня прибули до острова Базавлука. На ньому була Запорозька Січ»); потім була Томаківська Січ (Томак — острів Великого Лугу); була притулком гетьманові Б. Хмельницькому, який ховався тут із сином Тимошем від польського уряду; далі на Микитинському Розі правого берега Дніпра було збудовано Микитинську Січ; 1647 р. тут був Б. Хмельницький і вперше почув від козаків-запорожців заклик одностайно стати на захист України; з Микитинського Рогу Січ було перенесено в гирло р. Чортомлик; Чортомлицька Січ проіснувала 57 років (1652—1709); саме цю Січ з наказу Петра І було підступом узято, зруйновано й спалено; відродилася Січ у гирлі річки Кам'янки як Кам'янська Січ (1710—1734); цю Січ також було зруйновано Москвою; запорожці змушені були збудувати нову Олешківську Січ, але вже як «улус» (провінцію) турків; воля козацька утискувалася, заборонялася навіть віра православна, пор. у думі: «Ой, Олешки, будемо довго ми вас знати, І той лихий день, і ту лиху годину Будемо довго, як тяжку личину, споминати»; під час російсько-польської війни козаки повернулися до рідних попелищ і на Червоному Куті збудували нову

Підпільнянську Січ, яку було знищено Катериною II 1775 р.; останньою була Задунайська Січ, яка проіснувала понад півстоліття (до 1838 р.). — *Я луччу кару знаю, Ось як богинь я укараю; Пошлю вас в Запорозьку Січ; Там ваших каверз не вважають, Жінок там на тютюн міняють* (І. Котляревський); *Славний козак Максим Залізняк, славнеє Запорожжя* (М. Номис); іменник — ***запоро́жці*** (*одн. ч.* ***запоро́жець***) — запорозькі козаки, також мешканці Запорозької Січі, січовики. *Гей ви, хлопці, славні запорожці, верніться додому!* (пісня); *Чи пани, чи ви ляхи, а ми запорожці: пам'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці!* (М. Номис); 2) (з малої літери) тільки **запоро́жжя** — на весільній учті відвідувачі, що стоять за порогом хати і дістають свою частку при розподілі короваю.

**Запоро́зьке Військо** *див.* **Військо Запоро́зьке**.

**запро́сини** — 1) прохання прийти куди-небудь, зробити щось або взяти участь у чомусь; давні традиції української гостинності передбачали різні родинні урочистості, куди запрошували родичів, сусідів, кумів, друзів-односельців; місцем таких спільних бенкетів була зазвичай світлиця з її хатнім престолом; крім того, виконувалося цілий ряд гуртових робіт, на які скликалися односельці, наприклад толока, будування хати тощо; 2) **запро́сини на весі́лля** — передвесільний звичай, за яким після виготовлення вінків та гільця молода з дружками (або старшою дружкою) йшла на село запрошувати на весілля; обходили все село; заходячи в хату, низько вклонялася аж у ноги кожному, передавала голові родини шишку і промовляла: «Просили тато й мама (батько-мати), і я прошу, [щоб були ласкаві] прийти [до нас] на весілля»; господарі давали молодій дарунки; після обходу села молода з дружками поверталася додому, де вже готувався посад.

**за́пуст[и]** *див.* **за́говини.**

**зару́бини** — за віруваннями, зарубка теслі при закладинах хати на добро, на нещастя, тому кажуть: «В тій хаті, бачу, на сварню зарубано» (тобто й зарубка не допомогла).

**зару́чини = заруча́ння = обру́чення** — передвесільний народний обряд, за яким дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, дістають батьківське благословення й оголошуються нареченою і нареченим (етимологічно слова вказують на стародавній спосіб побрання — бралися за руки, коли домовлялися при продажу-купівлі, з часом символічному); коли молоду віддають молодому, то підводять її кінцем червоної хустки, за яку вона держиться, потім відбувається ритуальне з'єднання рук молодих (звідси назва обряду) на хлібі, зерні й перев'язування їх рушником (*див. ще* **сва́тання**); у народі цей обряд ще зветься *полю́бинами, хустка́ми, рушника́ми, сва́танками, мали́м весіллям*; символізує любов, згоду, єднання; на відміну від сватання на заручини молодий приводив не лише старостів, але й родичів та гостей; жінки становилися в хор з боку молодого; старостів спочатку не пускають у хату, а перед цим відбуваються перемовини про мисливців, куницю і т. д.; згодом у світлиці п'ють могорич і подаються рушники; мати молодої обсипає молодих пшеницею і бі-

лою вовною; потім подає мед, молоді вмочають мізинці та облизують їх одне в одного; це робили й усі присутні, після чого староста благословляє молодих. *Летім, братця, на заручини: там Маруся заручається, од батенька одлучається, до свекорка прилучається* (А. Метлинський); *Там сиділо аж два янголи, вони собі раду радили: «Та й полинем на заручання, де Галочка заручається»* (Б. Грінченко).

**за́світи** — потойбічний (той) світ; фразеологізм: ***пітú в за́світи*** — померти.

**засвіти́ти воло́сся (во́лосом)** *див.* **воло́сся**2.

**за́сів** — старовинний обрядово-ритуальний акт початку хліборобського року; по полю розкидали яйця (крашанки) й хліб (відгомін жертвоприношення), потім сівач кидав через плече жменю зерна; перед сівбою виголошували молитву, — щоб Бог уродив усього вдосталь; головною дійовою особою обряду був сівач.

**засіва́льник** — за старовинним обрядом, той, хто вітає з Новим роком та Різдвом Христовим і, за народним звичаєм, посипає при цьому зерном у хаті, виголошуючи примовляння на зразок: «На щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб родило краще, ніж торік» або: «Роди, Боже, жито-пшеницю, всяку пашницю на щастя, на здоров'я! — Будьте здорові з Новим роком!».

**засіва́ння** — старовинна новорічна чи різдвяна обрядодія, за якою малі хлопці, звичайно до 12 років, «засівали збіжжя» «з рукавиці», ходячи з хати в хату й вітаючи з Новим роком; обряд символізував справжнє сіяння всякого добра, передусім урожаю на хліб та худобу; *див. ще* **посіва́лки, Васи́лія Вели́кого день.**

**за́сік = засі́ка** — відгороджене місце в коморі або зерносховищі для засипання зерна; також великий і високий, звичайно нерухомий ящик з лядою для засипання зерна, борошна. *Тріщали од збіжжя в Опанаса Засіки, клуні і токи* (П. Гулак-Артемовський); *Засіли в законах, як миші в засіці* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**за́слінка** — шматок дошки або бляхи певної форми з ручкою, яким закривають отвір (челюсті) кухонної печі; після Водохреща на Полтавщині дівчата казали: «Пора цілувати заслінку», тобто кінчати з ігрищами, святкувати, а починати працювати. *Одслонила заслінку — вийняла з печі... і поїла* (казка).

**за́ступ** — звужена донизу або прямокутна залізна лопата для земляних робіт; оскільки цим знаряддям копали ями, символізує смерть: «Лихого справить заступ та лопата», «Не розлучить ні отець, ні мати, хіба розлучить заступ та лопата».

**зате́мнення = затьма́** — астрономічне явище, яке полягає в тому, що одне небесне тіло або його тінь закриває інше небесне тіло; здавна затемнення сонця або місяця вважалося вісником недоброго, ознакою нещасть (див. у «Слові о полку Ігоревім» про різні зловіщі знаки, якими природа ніби остерігала Ігоря від походу: сонце вкрилося темрявою, ніч застогнала грозою й пробудила птахів, Див, темний дух нещастя, почав кричати на верхів'ях дерев.

**за́тірка** — давня страва з розтертого на дрібні кульки борошна,

звареного у воді або в молоці; *да́ти за́тірки* означає «сильно побити», тому кажуть: «Я тобі дам затірки! Попадешся ти в мої лещата!».

**зау́треня** *див.* **у́треня**.

**зау́шниця** *див.* **заву́шниця.**

**за́хід** — 1) одна з чотирьох сторін світу; протилежне с х і д; здавна, за повір'ям, недобре місце, місце вічної темряви, пекло, тому коли сонце заходило, його проводжали з сумом і страхом, чи воно зійде знову; для людини сонце, заходячи, ніби помирало; 2) також **захід** — спуск небесного світила за обрій, частина обрію, де заходить сонце. *Видно було з гори увесь захід сонця: і як воно спускалося, і як западало* (Панас Мирний); 3) **захід со́нця** — передвечірній час, що сповіщає близький прихід ночі, коли панує темрява і нечиста сила («По заході сонця — дідьча година»); з цією порою (по заході сонця) пов'язано багато народних заборонних прикмет — не можна виливати надвір воду, в якій купали дитину; не годиться виносити сміття з хати; не можна жати пшениці; не можна їсти свяченого; не можна купатися вагітній жінці.

**за́чіска** — певним способом укладене, підстрижене або завите волосся на голові; звичайний давній спосіб зачісування волосся в Україні — «вгору», «просто», без прямого проділу посередині; чоловіки підстригали волосся в основному чотирма способами: «у кружок» — рівно навкруги голови (у козаків це називалося «під макітру»); «під скопку» — над бровами волосся зрізується майже горизонтально, а на скронях і на потилиці залишається довшим; «до закаблука» — над чолом волосся довше, а ззаду коротше; «під польку» — довге волосся з підстриженою та підголеною потилицею.

**за́яче се́рце, за́ячий піт** *див.* **за́єць**1.

**збан = зба́нок = зба́нка** — 1) *див.* **дзбан**; 2) тільки **збан** — рід старовинного узору на вишивці.

**збі́жжя** — 1) рослини та зерно хлібних злаків; слово одного кореня зі словом *бог* (означає «те, що подають боги»); символізує багатство і щастя (при засіванні, у весільному обряді); роблячи *Спа́сову бо́роду (див.)*, посівають між стеблом, примовляючи: «Роди, Боже, на всякого долю, на багатого й на бідного!». *Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались в той час, дрімали серед тихої ночі* (М. Коцюбинський); *Курка збіжжя розгрібає, а в сміттю зерно шукає* (М. Номис); 2) майно, речі (хатні, особисті); пожитки. *Зносили всяке збіжжя, злидні і оддавали все на рать* (І. Котляревський).

**збі́ржа** — 1) стоянка візників; 2) **= збіржа́к = збіржани́к** — візник.

**Збі́рна неді́ля** — перша неділя Великого посту, про яку в народі кажуть: «Неділя збір — тече вода з гір» (натяк на те, що Великий піст припадав на весняний період — ще казали «Великий піст підмочить хвіст»); дівчата, за старим звичаєм, варили кашу з маком і закопували її в землю, — «щоб недоля пропала».

**Збі́рний ти́ждень** — перший тиждень Великого посту; час, коли молодь збиралася на вигоні та обирала на весь весняний період «весняну березу» — найкращу дівчину, яка б водила *весня́нки* (*див.*).

**збро́я** — знаряддя для нападу та оборони; до оборонної зброї кня-

жої Русі належать *броня́, кольчу́га, шо́лом, щит,* до зброї нападу — *спис, меч, ша́бля, соки́ра, пра́ща, лук* зі *стрі́лами*; за козацьких часів з'являється вогнепальна зброя — *руши́ці, гарма́ти, гаківни́ці*; зброя — символ сили, а також права, породженого силою, — звідси присяга зброєю або на зброї; згодом присяга зброєю була замінена присягою «чесним хрестом», але в народі трималася ще довго.

**зви́чай** — 1) загальноприйнятий порядок, усталені правила, які здавна існують у громадському побуті й житті народу, а також уклад суспільного життя нації, народу, його культура, побут; у «Розритій могилі» Т. Шевченка звичай постає як дотримування традицій, закону предків, як та сила, на якій тримається нація; кожний давній звичай, якщо він повторювався тривалий час, набував культового характеру, перетворювався на *обря́д (див.)*; в українському народі міцно тримається, наприклад, заснований на Біблії звичай, що молодшої дочки не видають заміж, поки не вийде старша (у Книзі Буття Лаван каже Якову: «У нашій місцевості не робиться так, щоб віддавати молодшу перед старшою»), пор. у «Люборацьких» А. Свидницького: «У мене всі дочки рівні, на вибір їх не маю, коли хочете беріть старшу». *Батьківське добро, по українському звичаю, припадало меншому синові* (І. Нечуй-Левицький); 2) звичка, манера. *А я такий звичай маю, що по повній випиваю* (пісня); 3) пристойність, вихованість (звідси колишнє *звичайна дівчина*, тобто добре вихована, з гарними манерами поводження). *І дітки звичай знають* (приказка); *Слово неправдиве звичаю не знає* (приказка).

**звід** — довга жердина, пристосована над колодязем для витягування води; журавель. *Ой у полі криниченька на чотири зводи* (П. Чубинський).

**звізда́** — зірка (*див. ще* **зо́рі**); також її зображення, яке носять колядники в обрядових діях на Святвечір; таку звізду роблять з дерев'яної обичайки і тоненьких дощечок або промасленого паперу; декорують кольоровим папером, стрічками; має сім кутів. *І людям в нужді помагаю, І їм на звіздах ворожу* (І. Котляревський); *А он місяць на мене світив, а звізди хоч і так* (М. Номис); *Тільки звізду з неба не зніма* (М. Номис — про спритну, зарозумілу людину).

**звізда́р** — 1) той, хто займається ворожінням на планетах і зірках; відун, ворожбит, астролог; 2) той, хто носить різдвяну звізду в гурті колядників.

**звізди́ни** — традиційні урочистості на честь новонародженого. *Так і закликають. Чи звіздини, іменини* (М. Шпак).

**звір** — 1) (зменшено-пестливе — ***звí́рик***; маля звіра і зменшено-пестливі — ***звіря́, звіреня́, звіря́тко, звіреня́тко***) дика, звичайно хижа тварина; з глибокої давнини наші предки шанували звірів, особливо великих і сильних; вважали, що деякі з них можуть бути вірними покровителями людини (*див.* **тоте́м**); поважні люди приймали собі якусь звірину назву (у «Слові о полку Ігоревім» князь зоветься Туром, пор. ще й сучасні прізвища від старовинних прізвиськ на зразок *Вовк, Лисиця, Заєць, Півень, Лас-*

*тівка, Журавель, Сова, Зозуля, Синиця, Ведмідь* тощо); життя звірів, вірили, позначається на житті людей; коли в лісі гине якась велика звірина (а вона перед смертю ховається в гущавину, щоб бути самотньою), це неодмінно позначиться й поміж людьми добром чи злом, але завжди несподіванкою (звідси «щось велике в лісі здохло!»); чорний звір звичайно шкодить людині, бо в ньому сидить біс (коли переходить дорогу чи сильно кричить — це погані ознаки); фольклорові властива персоніфікація звірів; і досі вірять в особливу мову тварин; у народі багато легенд про перетворення людини на звіра чи птаха. *Де звіру живеться, там він і ведеться* (прислів'я); *Ти йому не вір, бо то звір: як не вкусить, то зляка* (приказка); *Старий звір ніколи не дрімає* (приказка); *У темнім лісі, за горами Зібравсь усякий звір: Вовки, лисиці з ховрахами, Зайці дурні, шкідливий тхір, І ще там деяких чимало* (Л. Глібов); *Застукотало в дерева всередині, Якийсь там звірик мав гніздо* (І. Франко); 2) **звіря́че молоко́** *див.* **молоко́**5.

**звіробі́й = бо́жде́ревок** — трав'яниста рослина з густими багатоквітковими суцвіттями жовтого кольору; здавна використовується в народній медицині як лікувальний засіб і в лікеро-горілчаному виробництві для виготовлення настійки; у народі рослину ще називають *плаку́н[-траво́ю], іва́новим зіллям, іва́новим цвітом, святоя́нським зіллям, бо́жою крі́вцею*; рослину здавна називали ліками від дев'яноста дев'яти (ста) недуг; збирали на Івана Купала, використовували при чаклуванні; носили при собі корінь звіробою як оберіг; зверталися до рослини при замовляннях: «Плакун, плакун! Плакав ти довго і багато, а виплакав мало. Нехай не котяться твої сльози у чистім полі, не розноситься твоє виття по синьому морі. Будь ти страхітливим злим бісом, напівбісом старим відьмам київським. А не дадуть тобі покорища, втопи їх в сльозах; а як утечуть від твого позорища, замкни в ямі пекельній. Будь моє слово міцне і крепке. Вік віком!»; потім слід було почепити замовлений корінь на шию на червоній нитці й носити цілий рік; за легендами, плакун-трава виросла зі сліз Богородиці, що ридала під час хресних тортур Ісуса Христа; особливу магічну силу має синій звіробій (ісоп); його застосовували від злого чарівництва.

**зґа́рда** — старовинна гуцульська шийна прикраса культового призначення, що мала вигляд нанизаних на ремінь хрестиків та мідних трубочок; додавали також срібні монети.

**Здви́ження = Воздви́ження = Здви́ги = Че́сний Хрест** — православне церковне свято на спомин обретіння царицею Єленою Чесного і Животворящого Хреста Господня, зведеного нею на поклоніння (14/27 вересня); назва свята Здвиження Чесного Хреста за народною етимологією пояснюється так: «На Здвиження земля здвигається, повертається літо на зиму і гади ховаються в землю», тому віднині наступають холодні дні й птиці відлітають до вирію; за народною уявою, на Здвиження усі гади землі сповзаються в одне місце під землею і знаходяться там усю зиму, до першого весняного

грому; там нібито вони лижуть гадючий камінь; вважалося, що небезпечно в цей день ходити до лісу; за повір'ям, у день Здвиження не треба починати будь-яку справу, вона напевне закінчиться невдачею. *Поїхав ото я саме під Чесного Хреста у ліс дрова рубати* (Б. Грінченко).

**здо́бич** (зменшено-пестливе — ***здоби́ченька***) — добуте, захоплене на полюванні, в бою, з надр землі тощо, а також те, що є предметом полювання, захоплення. *Хоч мисливці й полювали, Але здобичі не мали, Не траплялась їм вона — Дичина та звірина* (Л. Первомайський); *Козацькая здобиченька марно пропадає* (пісня); *Козацькая наша доля — Могилонька в чистім полі, Козацькая здобиченька — У головках травиченька* (пісня).

**зегзи́ця** *див.* **зигзи́ця**.

**зеле́не вино́** *див.* **вино́**2.

**зеле́на жа́бка** *див.* **жа́ба**4.

**Зеле́на неділя** *див.* **Клеча́льна неділя, Трі́йця**2.

**зе́лен-зілля** *див.* **зілля**1.

**зеле́ний** — колір, що в українському народному світосприйманні набув символіки надії (*зеленая рута, зелений луг, зелена діброва, зелена трава-мурава, зелен сад-виноград, зеленеє жито)*, бо здавна пов'язується з весною і зеленими нивами, що мають дати врожай; водночас символізує молодість («Ой піду я, молоденька, зеленою долиною», «Ой ти, козаче, зелений барвінку!»); надія й молодість пов'язуються з радощами, веселістю: «Серце моє кам'янеє, коли будеш веселеє? Тоді будеш веселіти, як буде лист зеленіти?»; ту саму символіку має й зелене вино: «Зеленеє вино на потішення».

**зеле́ний дуб** *див.* **дуб**2.

**зеле́ний міст** *див.* **міст**3.

**Зеле́ний ти́ждень** *див.* **Клеча́льний ти́ждень.**

**Зеле́ні свя́та́ (святки́)** — три останні дні Клечального тижня, Зелена неділя і три перші дні Троїцького тижня; стародавнє дохристиянське свято, до якого церква припасувала святкування Святої Трійці; Зеленими святами називають також Зелену (Святу) неділю, Трійцю; супроводжується прибиранням хати всередині й зовні зеленню (клечанням, травою, рогозою) та обрядовими діями ще дохристиянських часів; використовували гілля різних дерев: клена, ясена, липи; особлива шана була до тополі, верби (пов'язано також зі звичаєм «водити тополю (вербу)», тобто гарно прибрану дівчину-«тополю» водили по селу і по полях, де вже колосилися жита, і співали: «Стояла тополя край чистого поля. Стій, тополенько, не розвивайся, Буйному вітрові не піддавайся...»); відгомоном язичництва є також прикрашання дерев, які колись були священними; цей звичай пов'язаний з вірою в природу й бажанням заручитися її могутньою допомогою; свята пов'язані зі старовинним обрядом поминання померлих як охоронців і покровителів свого роду. *Дощ не Зелені святки — будуть великі достатки* (прикмета).

**зело́** — зелень (перев. трави); цілющість багатьох трав відкрила людина здавна, але вважалося, що справжню їх силу знають лише окремі люди — відуни та відьми;

спрадавна виробилася пошана до зілля, що служило на користь людям; *див. ще* **зілля**. *Тихая роса сідала над зелом і древом* (М. Макаровський); *З-за високих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників* (І. Нечуй-Левицький).

**зе́льман** *див.* **же́льман.**

**землеро́бство** — основний вид традиційної господарської діяльності українства — етносу зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою; були розвинені всі галузі землеробства — хліборобство, городництво, садівництво; присадибне садівництво здавна є найхарактернішою рисою кожного українського господарства; садом займалися чоловіки, а городом — жінки; українську садибу важко уявити без соняшника, кукурудзи, помідорів, баклажанів, перцю, кавунів — культур, у різний час завезених на українську землю; так само як і без вишні, яблуні, груші, сливи, різні сорти яких здавна виведено українськими селянами; не менш розвиненою є й хліборобська культура; співають: «Як насієм жита, жита, Та поставим копи, копи, Та ударим гопи, гопи. Земля аж гуде, Де громада йде!».

**землетру́с** — коливання земної поверхні та підземні поштовхи, які виникають унаслідок геологічних процесів у надрах Землі або в земній корі; за народними повір'ями, віщує нещастя (див. Іпатіївський літопис, де описано землетрус у древньому Києві як знак майбутнього кровопролиття — знамення згодом збулося).

**земля́** (зменшено-пестливі — ***зе́мелька, зе́мленька***) — 1) верхній шар земної кори, а також уся земна куля як місце життя людей і всього живого (на противагу *небу* (*див.* **не́бо**1) як видимого над поверхнею землі повітряного простору); з давніх-давен (ще з язичницьких часів) земля шанувалася та обожувалася як мати, що родить (дає) людям усе, потрібне для життя, і забирає до себе по смерті; за Біблією, «на початку Бог створив небо та землю», відділивши тверду від води; «і назвав Бог суходіл: «Земля», а місце зібрання води назвав: «Море»; від традиційного (дохристиянського і християнського) поклоніння землі в мові закріпилися епітети: *Божа, праведна, свята, рідна, священна, щедра, багата*; в народній уяві виступає персоніфікованою істотою, тому не можна бити києм по землі, бо їй болить, і це великий гріх; у разі кривди земля може розступитися й поглинути злого чи грішника (звідси прокляття «бодай тебе земля поглинула!» і клятьба «земля нехай підо мною розступиться!», «щоб мені крізь землю провалитись!», «щоб нас живих земля пожерла!»); великого грішника по смерті свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а похований — не згниє (звідси й прокляття — «бодай тебе [свята] земля не прийняла!», «нехай тебе свята земля не прийме!», «щоб його земля не прийняла!»); *див. ще* **не́бо**1; на *Ду́хів день (див.)* земля іменинниця, а від *Введе́ння (див.)* до *Благові́щення (див.)* — свято землі: в ці дні Бог її благословляє; вона будиться від зимового сну, і будиться все, що в ній живе; після Благовіщення можна порядкувати на землі, недарма й кажуть: «Держімося

землі, бо земля держить нас»; земля символізує багатство і плідність; при пологах баба бажала новонародженому: «Щоб був багатий, як земля, дужий, як вода»; на Буковині староста бажав мододим, щоб «були багаті, як осінь, а ситні, як свята земля ситна»; молодій бажали, «щоб була плідна, як земля»; доброзичливо бажають: «Щоб ся мав, як свята земля!»; земля виступає й символом клятви (отже, здавна вона найвірніший свідок), тому, клянучись, їдять землю або цілують її; вірять, що земля не подарує тому, хто не дотримає слова (тому й кажуть: «Хоч ти землю їж, не повірю!»); у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «Як заприсягнеться землі з'їсти, то такої присяги ніхто не зламає» або ще: «Земля жива, — вона все чує й знає. Усі гріхи людські бачить і вгинається, як по ній грішник іде... А як якого, то й з ями викине мертвого. Як люди гарні до неї, вона радіє й пособляє їм, а як ні, то плаче й гнівається. Гнівається того, що її не шанують. Вона — наша мати, вона — свята! Її цілувати треба, кланяючись...»; свята земля не терпить пролиття крові, особливо невинної (також за Біблією); пролиту на землю кров треба відразу ж засипати землею, щоб не побачило її сонце; земля уособлює також могилу, останній спочинок праху людини, тому кажуть: «Земля всіх приймає: і здорових, і слабих», «Земля наша мати: всіх зрівняє і помирить»; *лежати в землі* — це бути похованим, покійним («Тільки той не грішить, хто в землі лежить»); *сажень землі* — це викопана яма для поховання людини, могила: «Більше сажня землі ніякий пан не потребує». *Сирая земля — ти ж мати моя* (А. Метлинський); *Далеко, як небо од землі* (приказка); *Ялова земля не нагодує, а сама їсти просить* (прислів'я); фразеологізми: ***лягти́ в зе́млю*** — загинути, вмерти; ***поту́пити о́чі до землі́*** — нахиливши голову від почуття сорому, ніяковості, незручності, дивитися вниз; ***прикипі́ти до землі́*** — завмерти, застигнути на місці віл сильних переживань, великої несподіванки; ***сте́рти з лиця́ землі́*** — знищити дощенту; ***топта́ти зе́млю*** — бути живим, жити. *Що землею закривають, те й забувають* (приказка); *Вже землю топтати більш не буде* (прислів'я — тобто помре); ***уда́рити лі́хом об зе́млю*** — забути горе, перестати сумувати; ***як крізь зе́млю провали́тися*** — безслідно щезнути, згинути. *Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля святая!* (приповідка); 2) грунт, який обробляється для вирощування рослин; одвічна мрія селянина — мати власний наділ, власне поле; душа українця хліборобська, тому споконвіку він працює на землі; *див. ще* **землеро́бство.** *Селянин без землі — що риба без води* (приказка); 3) країна, край, держава; пор. в У. Самчука: «Благословенна будь! Прийми від мене тепле, добре слово, Рідна Земле! Ти дала мені його через уста, через серце моєї матері. Вертаю. Пренепорочна і Свята... Я більше нічого не можу дати... Це все моє багатство. Виймаю з уст святі частинки й кожну з них я радісно з чистим серцем кладу на жертвенник Тобі, болюче конана, Тобі, кровно-рідна». *Та земля мила, де мати родила* (прислів'я); *Рідна земля — мати, а чужа — мачуха* (прислів'я); *Мій рідний край, моя*

*земля, велика-превелика*! (Н. Забіла); 4) **земля́ обітова́на = обітова́на земля́** *див.* **обітова́ний;** 5) **пуп (центр) землі́** *див.* **вода́**1; 6) **тридев'я́та земля́** *див.* **тридев'я́те ца́рство**; 7) **тридеся́та земля́** *див.* **тридеся́те ца́рство**; 8) **Воли́нська земля́** *див.* **Воли́нь**.

**зигзи́ця = зегзи́ця** — стара назва і в народній творчості — зозуля. *Безвісної птиці зигзиці Осипались крила гінкі* (П. Воронько); *Полечу, каже, зигзицею, Тією чайкою вдовицею* (Т. Шевченко).

**зи́зий = зизува́тий** — косоокий; на зизуватих людей дивилися підозріло, вважаючи, що зизуватість, кульгавість, руде волосся, рябина — то дідькаві знаки («Що дідько визначить, то його»); про зизоокого казали жартома: «На Спаса дивиться, а Богородицю бачить»; фразеологізм: ***зи́зим о́ком диви́тися** на кого* (***накрива́ти** кого*) — кидати косі погляди, виявляючи невдоволення, недоброзичливість.

**зима́** (пестливе — ***зи́монька***) — найхолодніша пора року між осінню і весною; про початок зимового періоду в народі образно казали: «Варвара мости помостить, Сава заварить, а Микола закує» або «Варвара заварить, а Микола поставить коло (пригвоздить)»; про кінець зими казали, що на Стрітення «зима з літом зустрічається — хто кого переборе, зима чи літо»; у народі здавна ніч року, завмирання животворного сонця і природи; до зими готувалися старанно, бо «біла зима й чорне сіно з'їсть», «зима біла, та не їсть снігу, а все сіно», «страшенна зима, як дров нема, чоботи ледащо і їсти нема що»; застерігали: «Зима спитає, де літо було», «Нехай гуляє. «Що робив?» — зима спитає», «Держися, Хома, іде зима!», «Взимку літа не доженеш»; за характером цієї пори року угадували погоду й передбачали урожай,— «зима з снігами — літо з хлібами»; «зима без снігу — не бути хлібу»; «зимою завірюха — влітку негода»; «пізня зима — пізня весна»; «холодна зима — жарке літо»; «холодна зима працює на врожай»; на Гуцульщині зиму називали Святим Миколаєм, за іменем найбільшого святого цієї пори. *Лиха зима сховається, А сонечко прогляне* (Л. Глібов); *Аж гульк — зима впала* (Т. Шевченко).

**зі́лля** (пестливе — ***зі́ллячко***; одиничне — ***зілі́на***; зменшено-пестливі — ***зілі́нка, зілі́ночка***) — 1) різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини, а також навар або настій з деяких із них, який використовується в народній медицині; взагалі молода трава навесні, про яку, заклинаючи, кажуть: «Дай Боже, щоб на той год діждати зілля топтати!»; у народі — ще ***чарівне, приворотне зілля***; крім узагальненого приворотного зілля (***при́воротня***), є ще окрема трава ***при́воротень***, цікавою особливістю якої є виділення краплин води, які збираються біля основи черенка; знахарі вважали цю вологу за приворотний напій (казали: «Приворотнем умиваються і голову миють, щоб любили всі»); вважалося, що всяка рослина жива (у Б. Грінченка: «Усяка травинка на світі жива... І земля чує, і трава чує, і дерево чує...»); здавна вірили в магічну силу, чудодійний вплив зілля на вчинки, почуття, здоров'я людей, використовували його як оберіг від нечистої сили, від грозової хмари, граду, як приворотний або

відворотний засіб у коханні (пор. легенду і народну пісню про отруєного чар-зіллям Гриця або рядки з пісні: «Як не хочеш, дівчинонько, дружиною бути, То дай мені таке зілля, щоб тебе забути»); 10/23 травня на Симона Зилота (за язичницьких часів — це день іменин Землі, поклоніння Матері-Сирій-Землі) відбувався своєрідний зільницький обряд — збирання лікувальних трав (зілля), *Симонового зела*; казали, що Зилот — це Миколин батько, і він дає травам цілющу силу; копати зілля треба було до схід сонця, поки на ньому була роса, щоб була ще в ньому сила; нібито в цей день розцвітає *сон-трава*; темно-сині дзвіночки і сон-траву дівчата клали під голови, лягаючи спати, — як присниться молодий місяць, — це знак, що цього літа дівчина вийде заміж; разом з тим зілля (у знач. «бур'ян») має й протилежну символіку; воно уособлює також в'їдливих, причепливих і нахабних людей або жвавих, хитрих жінок, коли кажуть: «О се ще зілля!», «Бісове зілля!», «Це таке зілля, що де не посій, то вродить». *Є зілля на всяку слабість, тільки на смерть нема* (приказка); *При самій землі росте трава густо і усяке зілля* (Марко Вовчок); *Панночки зібрали зілля і пішли довивати віночки на веранду* (Леся Українка); *Ой, є в мене таке зілля Близько перелазу; Як дам тобі напитися, Забудеш одразу* (пісня); *Марисенька в недузі лежала, Аж з-за моря зілля забажала* (пісня); *Твою долю, моя доню, позаторік знала, Позаторік і зіллячко для того придбала* (Т. Шевченко); *Хто топиться, той і за зілиночку хопиться* (прислів'я); у сполученнях: ***чар-зілля, цар-зілля, зéлен-зілля*** — чарівні приворотні трави, зібрані в день і в ніч на Івана Купала; про цар-зілля в народній пісні говориться, що воно росте «в глибокій долині, на високій могилі», а над ним «сива зозуля кує»; вже трава буде «на сіно покошена і зелена діброва спустошена, а цар-зіллячко залишиться»; дівчата його обполюють, доки не знайдуть собі милого; в іншому разі милий буде бити свою дівчину: «Осталося цар-зіллячко: «Обполи мене, моя дівочко!» — «Ой рада обполоти, Та стоїть милий у ворот, Держить киї тоненькії На мої плечі біленькії»; 2) **татáрське зíлля = татарзілля** *див.* **áїр**; 3) у народі — іронічна назва тютюну та горілки; 4) **трой-зíлля** *див.* **тройзілля.**

**Зільни́к** *див.* **Си́мона Зило́та.**

**зіни́ця** — отвір у райдужній оболонці ока, крізь який у нього проникає світлове проміння; залежно від кількості світла він то звужується, то розширюється: символ найдорожчого (бо для людини — це можливість бачити), тому й кажуть про щось дуже дороге для кожного: «Бережи, як зіницю ока».

**зíнське щеня́** — невеликий гризун, що живе під землею, має недорозвинені очі, сховані під шкірою, і зуби, пристосовані для риття землі; сліпець; за повір'ям, якби кого зінське щеня вкусило, то та людина мала б померти; символ злості, тому про злого кажуть: «Підскакує, як зінське щеня» або «Зінське щеня, коли б йому очі, то скаженішого не було б»; у Панаса Мирного: «Коли б у матері була така сила, щоб тебе провчити, як чужі провчили, то не скакав би ти, як зінське щеня, угору».

**зíрка = зірни́ця** *див.* **зорі.**

**зірочник** *див.* **мокрéць**.

**злúвки** — старовинний обряд очищення породіллі, що відбувався разом з похрестинами (на другий день після хрестин), хоч у різних місцях це бувало по-різному (в день хрестин, на третій день після них, перед хрестинами та ін.); мета обряду — очистити породіллю, що нібито зробилася «нечистою» через пролиття крові при пологах, і викликати приплив у неї молока; обряд здійснювала баба-повитуха, беручи воду з криниці (додаючи туди вівса, шматочків верби, ягід калини); після певних ритуальних дій з водою баба поливала нею руки породіллі й примовляла: «Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько. Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не підкусив і дитини: ні з вітру, ні з-під зір, ні з приговору, щоб ти не боялася ніякого пристріту!»; породілля, стаючи навколішки, просила прощення за пролиту кров, а баба відповідала: «Бог тебе простить, і ми прощаємо»; очистивши тіло й душу, породілля вбиралася в чистий одяг і приймала разом з батьком дитини гостей, що прийшли «на зливки».

**злúдні** — 1) (також з великої літери) у дохристиянських віруваннях — домові карлики, маленькі уосібнені істоти, що живуть звичайно там, де й Домовик — під піччю або в запічку (посідають його місце, коли той розгніваний і не хоче берегти хати); доводять родину до зубожіння; де вже вони оселяться, там бідність і нещастя, тому кажуть: «Щастя дочасне, а злидні довічні», «Просилися злидні на три дні, та й вигнати не можна»; живуть нібито під піччю, куди не сягає промінь сонця; вигнати їх можна хіба що хитрощами (про це оповідається у народних казках, наприклад, у казці про бідняка і багача); Злидні пов'язані з Долею і Недолею; поводяться вони як істоти, не залежні від людини; в одній з народних легенд оповідається, як бідняк викликав свої злидні з-під печі, завіз їх у ліс і попросив, щоб вони допомогли йому дерево розколоти; крім нових нещасть, це нічого не дало; коли злидні взялися до роботи (розколоти дерево без сокири), знялася буря, дерево впало на віз, і його розтрощило, друге вбило коня; ледве чоловік вискочив із лісу живим; напосідливі злидні невідчепні й небезпечні; збереглися стародавні закляття: «Нехай (Най) його злидні поб'ють!», «Злидні б так побили!» або «Бодай вас злидні побили (посіли)»; у Лесі Українки в «Лісовій пісні»: «Злидні — малі, заморені істоти в лахмітті, з вічним гризьким голодом на обличчі»; у Т. Шевченка: «Бодай же вас, цокотухи, та злидні побили»; 2) у переносному розумінні — матеріальні нестатки, бідність; також те саме значення передають фразеологізми ***злúдні годувáти, загрýзнути в злúднях*** і зазначені вище прокляття.

**злúзування** — старовинна обрядодія над новонародженою дитиною, за якою мати або баба-повитуха проводила язиком уздовж лиця дитини від підборіддя до чола і навхрест на очах, після чого витирала лице дитини власною сорочкою; при цьому читалася молитва; зализували також деякі хвороби.

**злий дух** — *див.* **дух**3.

**злі óчі** — за народним повір'ям, очі недоброї (лихої) людини, по-

гляд яких може напсувати, навести порчу, навроки, наслати *пристріт* (*див.*), тобто недобру зустріч зі злою (нечистою) силою. *Баба Палажка не одказала на її* [Параски] *привітання. Вона тільки блиснула на неї злими маленькими чорними очима* (І. Нечуй-Левицький).

**злі я́годи** *див.* **бо́же ті́ло2.**

**зло** — 1) що-небудь погане, недобре; протилежне д о б р о; споконвіку уособлювалося в лихих силах природи, в бісівстві, в недобрих людських учинках; на силах зла і добра, на їхньому протиборстві побудована усна народна творчість, зокрема й народна казка; зло в певному сенсі синонімізується в народній уяві з темрявою, тому злі сили називають ще темними; про злих людей народ говорить: «Не сміється вода з болота, лише болото з води», «Ворона за сім миль стерво чує»; також застерігає: «Коли всі злі, то й ти не ліпший». *Хто сіяв зло, той пожинав скорботу* (П. Куліш); *Ну, брате, — кажуть, — як ти жив? Добро чи зло робив?* (Л. Глібов); 2) нещастя, лихо, горе. *Лети ж, моя доле, моя люта муко, Забери з собою всі лиха, всі зла* (Т. Шевченко); 3) почуття роздратування, гніву, досади; злоба, злість, розлюченість; виливається, як правило, в злому слові («Кому на язиці гірко, той гірким плює»; тому застерігають: «Вода все сполоще, а злого слова ніколи»); фразеологізми: ***зло бере́*** — хтось стає розлюченим, злим, сердитим; ***на зло*** — щоб завдати комусь неприємностей; ***як на зло*** — неначе навмисно.

**зло́ги** *див.* **поло́ги.**

**зло́то** *див.* **зо́лото.**

**злотогла́в** — парча, тканина, перетканa золотою чи срібною ниткою; символ багатства, розкоші. *Пани та князі в жупанах-злотоглавах* (П. Чубинський).

**змієбо́рець** *див.* **змієбо́рство.**

**Змієбо́рець** *див.* **Ге́оргія Побідоно́сця день.**

**змієбо́рство** — боротьба богатирів із казковим чудовиськом-змієм; одна з таких старовинних легенд складена про київського *змієборця* Кирила Кожум'яку, що забив змія, який вимагав собі великої людської данини й щоденно пожирав усіх; в основі лежить інша легенда про битву Кожум'яки з печенізьким богатирем Тугарином-Тоторханом, якого звали ще *Змієвичем*; перемігши степовика, Кожум'яка стає змієборцем і примушує змія виконати глибокі рови і високі *змієві вали́*, які боронять Русь від степової сили (Є. Онацький); зі змієборством тісно пов'язане громівництво; *див.* ***ще*** **Ілля́-проро́к1, Гаврии́л1.**

**змій** (зменшене — ***змійо́к***; *ж.* ***змі́їха***) — казкова істота з крилами і тулубом плазуна, наділена незвичайною силою; дракон; за повір'ям, може сильно шкодити людині; у народних оповіданнях виступає як зла сила (наприклад вихор), демон; коли летить, залишає по собі вогненний слід (в основі може лежати непояснення в давнину явище метеоритів); можливо, звідси вірування, що змій може нападати на сонце чи місяць і викликати їхнє затемнення; пожирає людей (одного з таких багатоголових зміїв убив святий Юрій; *див.* ***ще*** **Ге́оргія Побідоно́сця день1**); як перелесник, змій-спокусник вступає у співжиття з деякими жінка-

ми: якщо жінка худа, аж світиться, це певна ознака, що до неї ночами літає змій; у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «А ще нечистий літає змієм-перелесником. Як побачиш на дорозі стрічку або поясок, — ніколи не бери. Одна жінка знайшла та й заховала в скриню. А то був змій-перелесник. З того часу став літати до неї і жити, як чоловік із жінкою, а вона зсохла, змарніла і вмерла»; відомою також є символіка *вогне́нного змі́я* (спокусника), що літає до жінок; є одним із відгалужень купальського міфу; як представник нечистих сил може перевтілюватися: ударившись об землю, прибирає вигляду молодого привабливого парубка; заманюючи дівчат, підкидає на дорогу шовкову хустку, перстень чи запаску — котра підніме, до тієї він ходить ночами у вигляді парубка і висмоктує кров; змій також полює за людськими душами; міфологічне уявлення про змія, у яке вірили трипільці: існувало два змії — добрий Індра і злий Вану; рік починався з того, що Індра перемагав злого Вану, який тримав яйце (ядро) в покорі і розливав його на 4 частини — 4 річних цикли (зима, весна, літо, осінь); *див. ще* **гадю́ка, переле́сник**. *Глянув* [Гриць] *вниз, та ізлякався. Перед ним страшенний змій По дорозі простягався: Кігті гаком, із-під вій Очі полум'ям горіли* (Я. Щоголев); *На тім острові в горі повикопувані глибокі і великі печери, в котрих, розказують люди, колись, ще за Володимира святого, ховався змій; з того часу і острів той прозивається Зміїним* (О. Стороженко).

**змі́й** *див.* **гадю́ка.**

**змо́вини = умо́вини** — акт весільної обрядовості, коли після згоди молодої вийти заміж, до неї йшли батьки молодого та кілька його родичів; молода цілувала всіх, її батько підносив кожному гостеві на тарілці чарку горілки, а мати приносила пару паляниць, махаючи ними над столом; доки всі пили й закусували, молода тим часом ішла на вечорниці, куди приходив і молодий; свати ж змовлялися про весілля, молилися і розходилися; такий самий акт відбувався й у хаті батьків молодого; знайомство з господарством молодого було звичаєм, у якому вбачається серйозне ставлення до утворення сім'ї: якщо молодий не мав свого господарства, то він не мав і права на створення родини; ідеальним судженим в уявленні українців поставав передусім хазяїн, урівноважений, спокійний і непитущий, ідеальною судженою — чепурна, привітна, працьовита господиня; з моральних якостей найбільше цінувалася доброта; родинне щастя ототожнювалося із доброзичливими взаєминами між подружжям: «Не потрібен і клад, якщо в чоловіка з дружиною лад»; *див. ще* **Тетя́нин день.**

**змо́ра** *див.* **мара́**2.

**зна́йда = на́йда = зна́ду́х = на́йду́х** (*ж. [з]найду́шка*) — дитина-підкидьок, знайдена і взята ким-небудь на виховання; головним героєм поеми Т. Шевченка «Наймичка» виступає якраз знайда Марко, якого покритка Ганна підкинула багатим бездітним людям, а сама найнялася до них, щоб бути поряд зі своїм сином. *Як трохи піднявся на ноги «найда», то дідові свині пас, а вже парубком узяли його до замку* (Д. Мордовець); *Я думала, що ти легінь, а ти якась найда* (коломийка).

**знаме́ння** — прикмета, ознака, які вказують на щось, свідчать про що-небудь; наприклад, недоброю ознакою вважалося затемнення сонця або місяця, ознакою нещасть наприклад стихійні лиха; добрими ознаками були християнські знамення — явління Христа народу, сходження Богоматері та ін.; *див. ще* **хре́сне знаме́ння**. *На знамення, що віщує долю, запал князя зважить не дав* (Н. Забіла).

**зна́хар = зна́хор = зна́хур** (*ж.* ***знахарка = зна́хорка = зна́хурка***) — чоловік (або жінка), який (яка) лікує нетрадиційними народними методами, а також займається чаклуванням (походить від *знати* [недуги, майбутнє]); знахарі замість «воістину воскрес» кажуть: «По болоту ходжу, чайок деру» або інше, що думають заподіяти чарами (М. Номис); користується зіллям, корінням, листям, з чого робить ліки (зазвичай на добро, але, буває, й на зло) (*див. також* **віду́н**); жінки лікують ще замовляннями, нашіптуваннями, заклинаннями і т. ін., займаються чаклунством; у Б. Грінченка: «Стару Хомиху кликнули, щоб замовила кров»; у М. Номиса: «Од пристріту знахарка бере шклянку чи кухлик води, кида туди жарину, витира хворого сіллю, тією водою і дає й хлиснути її»; у «Повії» Панаса Мирного знахарка виливає переляк, що стався з недобих очей: «Лили з воску. Довго знахурка вишіптувала і над Федором, і над воском, і над водою. Розтопили віск, линули. По тому коржі, що плавав зверху води у мисці, угадувала знахурка, від чого лихо приключилося»; Б. Грінченко у творі «Під тихими вербами» описує знахарку: «Баба Мокрина — то була собі така знаюча баба, на все село знахарка. Чи в кого яка хвороба, чи в чоловіка що пропало, чи якій дівчині від любощів чи до любощів треба, — всі до неї, до тієї баби Мокрини йшли. І вже як підеш до неї, то й не думай нічого брехати, бо, однак, вона вгада, що брешеш, — тоді вже й пособляти не схоче!»; у Панаса Мирного: «Баба знахурка повернеться, аж тричі на слід плюне та ще й ногою розітре, проказуючи: «Згинь, зникни, сатано!». Наша знахурка уроки виливає, бешиху шепче і пропасницю вичитує».

**значкови́й това́риш** *див.* **това́риш2.**

**Знесі́ння** *див.* **Вознесі́ння [Госпо́днє].**

**зне́сок = зно́сок** — останнє яйце, яке кладе курка; зазвичай воно маленьке; пов'язують його здавна з нечистою силою; вірили, «якщо хто дев'ять діб проносить зносок під пахвою, то виноситься домовик»; вірили також, що перед тим, як знести останнє яйце, курка співає півнем — на щастя; тому знесок перекидають через хату.

**зови́ця** — рідна сестра чоловіка; не завжди стосунки між дружиною та зовицею були приятельськими, хоч звичай вимагав, щоб вони звалися сестрами. *Ой як мені сії суми пересумувати, Ой як мені та зовицю сестрою назвати* (А. Метлинський); *Зовиця — як синиця: усе хвостом вертить* (приказка).

**зодіа́к** — пояс неба, по якому пролягає річний шлях (цикл) Сонця; відповідно 12 астрологічних знаків (символів), що відповідають кожному сузір'ю зокрема; у сполученні: ***зна́ки зодіа́ку*** — позначення 12 сузір'їв, розташованих уздовж екліптики й названих перев. іменами тварин (див. про кожний знак у цьому словнику).

**зозу́лин цвіт** — узагальнена назва трав'янистих рослин з компонентом *зозулин*: *зозулин льон, зозулині сльози, зозулині рушнички, зозулині черевички, зозулині чоботи;* наукова назва — *коронарія зозуляча.*

**зозу́лька** *див.* **брат-і-сестра́.**

**зозу́ля = зозули́ця** (зменшено-пестливі — ***зозу́лька, зузу́ленька, зозу́лечка***; ***зо́зуль, зо́зол*** — самець зозулі) — 1) перелітний птах-самка із світло- чи бурувато-сірим оперенням; кладе яйця в чужі гнізда; за однією з легенд, зозуля хотіла звити гніздо на Благовіщення, коли ще жодна птиця не в'є гнізда, за що Бог її покарав, тому вона свого гнізда й не має; живиться комахами, зокрема волохатою гусінню; здавна виступає віщункою життя (стара назва — *зигзи́ця = зегзи́ця*); віщує пробудження природи, отже весну, бо, вірили, в неї оселяється весняне божество; віщує також годину, — «зозуля кує — буде добра погода»; як віщий птах пророкує людині кількість літ життя (тому кажуть: «То тобі зозуля накувала»; звідси прокляття: «Щоб ти зозулі не чув!»); кує тільки навесні, від Благовіщення до Івана, а як викинеться ячмінний колос, вона ним «давиться» і перестає кувати; за легендою, вбила свого чоловіка, як перелітали море, і Бог покарав її: вона не має пари і не в'є власного гнізда, а підкидає свої яйця до чужих гнізд; за іншою легендою, зозуль покинув її, і вона стала вічною вдовицею, символом засмученої жінки, суму, журби та вдівства (звідси Ярославна в «Слові о полку Ігоревім», як зигзиця, квилить); вбити зозулю вважалося за великий злочин, бо вона добрий вісник, пророчник, правдомовець («Закувала зозуленька на сухенькім дубі: Поки світа, поки сонця, панщини не буде»); доброю вісницею виступає зозуля в колядках і щедрівках; набула й зловіщого значення: «Як зозуля сяде на хату й закує, у тій хаті смерть буде», «Як сниться зозуля, то хтось з родини помре»; були й диференційовані уявлення про птаха: «Якщо зозуля кує коло хати, буде весілля, на хаті — смерть, в лісі віщує, скільки років хто проживе»; «Якщо кує зранку — роздає щасливу долю, а коли співає на могилі, то втішає померлого»; людина перед смертю кличе її до себе й просить переслати вісточку про себе; коли вперше закує зозуля, починали співати веснянок; у кулаку затискали гроші або зернятко, вдаряли по колінах і промовляли: «Зозуленько рябенька, пташечко маленька! Закуй мені по звичаю, доки жити в світі маю»; у фольклорі один з улюблених поетичних образів, порівнюється з дівчиною або жінкою, нещасливими в коханні чи подружньому житті: «Закувала зозуленька В зеленому гаї, Заплакала дівчинонька — Дружини немає»; «Ой, боровая зозуленько, Чому ти рано не кувала, Чому правди не казала? Чужі дівки рано встали, Щастя-долю розібрали, А я, молода, опізнилася — Лиха доля зустрілася»; виступає також символом горя, смутку (над козаком, що загинув на війні, плачуть три сиві зозулі): «Ой, налетіли три зозуленьки, Всі три посивенькі, Та всі три смутненькі. Ой одна упала по конці головки, А другая впала по конець ніжечок, А третя впала по конець серденька»; виступає також символом страждання: «Ой закувала та сива зозуля ра-

но-вранці на зорі, Ой заплакали хлопці-молодці у турецькій неволі-тюрмі»; у весільних піснях уособлює наречену: «Закувала зозуленька в лісі на дубі, Заплакала Марусенька в церкві при шлюбі»; за повір'ям, першою летить у вирій і останньою звідти прилітає; у неї нібито зберігалися ключі від вирію, бо вона була його ключницею (хоч, за різними повір'ями, такі ключі нібито були в різних птахів); зозуля уособлює матір-страдницю: «Летіла зозуля та й стала кувати. Ой то ж не зозуля, А сивая мати», «Ой ніхто так не кує, Як сива зозуля, Ой ніхто так не вітає, Як рідна матуся»; взагалі з цим птахом багато пов'язується оповідань про метаморфози (перетворення), наприклад, про перекидання зозулі на яструба, звідки вислів: «Проміняв зозулю на яструба»; це буває через певну кількість років, і тоді зозуля стає хижим птахом; за поведінкою птаха вгадували погоду й загадували на прикмети, — «зозуля довго кує — на теплу погоду», «зозуля закувала — пора сіяти льон», «зозуля приносить вістку про літо, а ластівка — про теплі дні», «зозуля кує на голому дереві — буде мороз», «якщо вночі закує зозуля, то це не на добре», «якщо присниться зозуля — то це на втіху, здоров'я, гроші». *Летять галочки у три рядочки. Зозуля попереду* (пісня); *Зозуля кувала — правдоньку казала, — буду сто літ жити!* (Т. Шевченко); *Закувала зозулиця та сіла на сливу, забула-м ся поклонити до тебе, Василю* (коломийка); *Ой став козак цар-зілля копати, стала над ним зозуля кувати* (А. Метлинський); *Зозулька маслечко сколотить, в червоні черевички убереться і людям одмірятиме літа* (Леся Українка); *Сива зозуленько, не куй жалібненько* (А. Метлинський); 2) уживається як пестливе звертання до жінки, перев. матері, а також до коханого чоловіка. *Матусенько ріднесенька, зозуленько милесенька* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Чоловіче мій, зозуленько моя! Я за тебе затулюся і нікого не боюся!»* (пісня).

**[Золота́] Орда́** — 1) монголо-татарська феодальна держава, заснована на початку 40-х років XIII ст. ханом Батиєм; столиці — Сарай-Бату (поблизу сучасної Астрахані), пізніше — Сарай-Берке (поблизу сучасного Волгограда); Київська Русь зазнала від Золотої Орди тривалого іга (крім Галицько-Волинського князівства, яке перепинило Золотій Орді шлях у Західну Європу); перестала існувати як держава на початку XVI ст.; спадкоємцем Орди на території сучасної України залишилося Кримське ханство; 2) (з малої літери) **орда́** — об'єднання кочових племен під владою хана у тюркських і монгольських народів, а також їхнє військо; у переносному розумінні — безладний, неорганізований натовп; уособлює також дику, підступну, невідворотну силу, звідки проклін: «Щоб тебе орда взяла!». *Де стопа орди перейшла, там вже трава не росла* (приказка); *Зажурилась Україна. Що нігде прожити — Гей, витоптала орда кіньми Маленькії діти* (пісня).

**золота́рство** (***золота́р* = *золотни́к*** — ювелірний майстер) — майстерство обробляти золото та інші дорогоцінні метали; розвинулося під впливом грецьких колоній на півдні України, тому маємо цінні археологічні знахідки відомих могил — Кульобської біля Керчі, Чор-

томлицької на Запоріжжі, «Солохи» на Херсонщині; у княжу добу набуло вже високого рівня — маємо різноманітні прикраси, дорогий посуд, оздоблення для книг та ікон, церковне начиння, хрести.

**золоти́й міст** *див.* **міст**4.

**Золоті воро́та** — головна, урочиста брама давнього Києва, пам'ятка архітектури часів Київської Русі; для сучасників є символом Київської держави; згадуються в літопису під 1037 р.; будувалися водночас із Софійським собором і новими укріпленнями Верхнього міста; збереглися руїни; над проїжджою частиною було зведено надбрамну церкву Благовіщення з позолоченою банею (звідси, очевидно, й назва); було кілька спроб реконструювання; сьогодні Золоті ворота відновлено; у Києві були ще Лядські ворота (Лядська брама) й Львівська брама.

**золоті ключі́** *див.* **ключ**1.

**зо́лото = зло́то** — 1) благородний метал жовтого кольору, гнучкий, тягучий і ковкий; здавна виступає ознакою багатства і контрастом до злиднів, бідності (кажуть: «Золото миєм, а самі голодні виєм»); символ цінностей, але часто й фальшивих, бо кажуть: «Що для одного золото, то для другого болото», «Не все золото, що блищить»; водночас приваблює і страшить, тому кажуть: «Із золотом, як із огнем, тепло і страшно»; ознака багатства, але частіше нечесно нажитого: «Золото іде все до золота», «Золото і в болоті блищить»; ознака жадібності й скупості: «Помер з голоду на купі золота», «Від злота аж капає»; як досконалий метал, що не піддається псуванню, золото зробилося символом найдорожчого, найдосконалішого і в цьому розумінні широко вживається в колядках, у величальних піснях, де бачимо «коники золотогриві», вербу «золотокору», де в пана «золота брама», в оленя на рогах «золотий терем», а на деревах «золота ряска», де навіть воли з «золотими роженьками», і впряжені вони в сохи «все золотії», де в полі росте «золотий колос», з якого сиплеться «золоте зерно»; у дівчини «золотий перстенець», «золоті чобітки», «золотий пояс», а сама вона сидить на «золотому стільчику» в «золотому теремі»; ця досконалість стосується і внутрішнього світу людини: «золота людина», «людина з золотим серцем»; саму ж людину (дорогу серцю) називаємо пестливо *зо́лотко* чи *зо́лотце*; відомі також сонячні символи — *золоті яблука, золота птиця — Жар-Птиця (див.)*; символізує також земний вогонь, як у загадці: «Чорний чернець по коліна в золоті стоїть» (горщик із золотом — вогонь у печі); дівочі сльози теж золото: «Іде Маруся до вінця, Сіє золото з рукавця, За нею батенько ступою, збирає золото рукою»; але зібрати золото, тобто утерти сльози, може тільки милий. *Піднесли йому* [Ісусу] *дари: золото, ладан і миро* (Біблія); *Із нор золото виносять, щоб пельку залити Неситому!..* (Т. Шевченко); 2) коштовні золоті речі; старовинний дорогий золототканий одяг і т.ін.; також золоті нитки для гаптування, ткання тощо. *Ходить уся в золоті* (І. Нечуй-Левицький); *Шовком шила, шовком шила, золотом рубила* (А. Метлинський), *Тіло в злоті, а душа в мерзоті* (прислів'я); 3) золоті монети, гроші і т.ін. *Чужими руками добре вогонь загортать, а своїми золото*

*брать* (М. Номис); *Золото-срібло губу затикає* (М. Номис); *Золотом очі засиплять — нічого не побачиш* (приказка).

**зо́рі = зірки́ = зірни́ці = зві́зди** — 1) (пестливі — ***зі́роньки, зі́рочки***) самосвітні небесні тіла, що є скупченням розжарених газів; у народній загадці про зірки й місяць: «Повна піч паляниць, а посередині книш»; про небо й зорі: «На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать»; у народі здавна святі й праведні, бо супроводжують людину від народження до смерті (звідси й вираз — «родитися під щасливою зорею»; за прикметою, «коли зняться звізди — буде весілля»); це вікна, в які боги виглядають на світ; це віконця до неба, куди відлітають душі померлих; П. Куліш у «Чорній раді» подає: «Зорі — то людськії душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухують, що говорять на небі ангели... Як же часом покотиться по небу й погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу»; у нього ж: «На небесах сіяють вічно Божі мислі — зорі»; у Панаса Мирного в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: «Зорі — то янголи дивляться. У кожного є свій янгол: то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Отож, як зірочка покотиться, то душа переставиться»; у фольклорі зорі — це сонцеві та місяцеві діти, пізніше — Божі очі; кожна людина має на небі свою зірку, і коли вона народжується, Бог запалює зірку, а коли вмирає, з неба котиться й зірка; у народних піснях зірка, що падає, символізує також журбу, горе, біду, смерть: «Котилася ясна зоря з неба Та й упала додолу. Журилася молода дівчина Та своєю бідою»; разом з тим зірка — символ яскравого світла, краси взагалі («Коби я така красна, як зоречка ясна», «Нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду»), гарної дівчини («В мене сестриця — ясна зірниця», «Ясні зірочки — то світилочки»); у колядках зірки — діти («Що на небі місяць — да то наш господар, а на небі зірка — то його жінка, а навколо зірочки — то його діточки»); зірка відіграє велику роль у величальній символіці — у застосуванні до святих, у відзнаках у вигляді зірок, у національній символіці; із зірками пов'язані вірування у *ві́дьом (див.)*; із зірками пов'язано багато погодних прикмет: багато зірок — на погоду, нема зірок — на дощ; багряні зорі — на вітер; зірки стрибають — на мороз; яскраві зірки — на мороз, білі — на відлигу; яскраві зірки під Різдво, Новий рік, Водохреща обіцяють добрий урожай та приплід на худобу: «Роди, Боже, так рясно, як на небі звізди, а так красно, як од них ясно». *З неба зорі хвата, а під носом не бачить* (М. Номис); *Пора до двора: сходить місяць і зоря* (М. Номис); *Яркі звізди породять білі ярки* (повір'я); 2) тільки **зоря́ = зірни́ця** — яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця; пов'язана з народними прикметами, — «зоря на сході й заході сонця золотава або світлорожева — на ясну погоду, червоніє зоря — на вітер, блідне — на дощ»; у сполученні: ***на зорі́*** — на світанку, рано-вранці; звичайно рано на зорі робилися замовляння та зашіп-

тування (умившись ранньою росою), бо рання пора — добра година; родитися на зорі — це щастя, бо зоря приносить добру долю: «Івана мати родила, місяцем обгородила, зорею підперезала та й до шлюбу випроводжала»; така сама форма і в зашіптуваннях: «Я — зорею одягнена, місяцем підперезана...»; 3) *див.* **вечі́рня (ранко́ва, ра́нішня, світова́) зоря́ зі́ронька**; 4) тільки **зірни́ця** — народна назва вечірньої зорі, тобто Венери. *Ой ішов я до дівчини, Як зійшла зірниця* (пісня).

**зо́ряна вода́** *див.* **вода́**9.

**Зо́ряна Доро́га** *див.* **Чума́цький Шлях.**

**Зоси́м[а] та Сава́тій святі** — охоронці бджіл і пасік, взагалі бджільництва; прийшли на зміну пророкові Іоанну Хрестителю, що жив у пустелі, харчуючись диким медом та акридами; образки святих тримали на пасіках, бо «вони — пасічники»; казали: «Зосим варить бджолам ситу і годує їх»; переповідали навіть, що саме цим святим треба завдячувати за появу бджіл в Україні.

**зо́чення** *див.* **зуро́чення.**

**зубо́жіти** — стати вбогим, збідніти (від «позбавитися заступництва богів»). [В у с т я:] *Як зубожіли ми, — всі від нас відцуралися, а тепер і на вулиці обминають* (М. Старицький).

**зубови́к** *див.* **блекота́.**

**зу́би** (*одн. зуб*; зменшене — ***зу́бик***) — 1) кісткові утвори в роті людини та багатьох хребетних тварин, признач. для схоплення, кусання й подрібнення їжі, а також для захисту; поділяються на різаки (січні), ікла та кутні; лікували хворі зуби настоями трав, а також знахарством, ворожінням і замовляннями; вірили, що є люди, які одним доторком руки до хворого зуба знімають біль (звідси «перестало боліти, як рукою зняло»); за цілителя зубів вважали святого Антонія: «Антонію, зубний цілителю, поможи мені!»; зуби в роті символізують рідню; коли присниться, що випав зуб, — це до втрати когось із родичів; зуби — символ обмови (звідси *брати на зуби, іти по зубах* — ставати об'єктом обмови, пліток). *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (М. Номис); *Добрі ті зуби, що кисіль жують* (прислів'я); *Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах* (М. Номис); 2) **зу́бик дити́ни** — молочний зуб; здавна вважають, що як випаде, то дитина, за повір'ям, має закинути його на гору (на стріху) і проказати: «Мишко, мишко, на тобі мого зуба, а ти дай мені свого!» або «На тобі, мишко, костяний, а мені дай залізний!»; це сприятиме виростанню міцних зубів, — у миші зуби дуже міцні; 3) тільки **зуб** — назва народної пісні і танцю. *Бандура горлиці бриньчала, Сопілка зуба затинала* (І. Котляревський); 4) **во́вчі зу́би** — різновид великодньої писанки.

**зу́бці** — старовинна народна страва з очищених зерен ячменю, зварених або підсмажених. *На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, путрю, квашу* (І. Котляревський).

**зуро́чення = зо́чення** — за народними повір'ями, наведення уроків (вроків) злим словом чи порчі злим поглядом, насилання хвороби, накликання нещастя на когонебудь лихим оком чи словом; наврочення; зурочливим вважали передусім заздрісне око, тобто людей, лихих на очі; берегли від лихих очей насамперед немовлят, заслоняючи їх оборонними сло-

весними формулами: «Нівроку!», «Рости велике!», «Камінь у зуби, печина в груди!»; остерігалися чорних, косих, маленьких очей, погляду з-під густих брів; вірування в зурочення відбилися в приповідках: «Як гляне, аж трава в'яне»; «Як гляне, аж молоко кисне». *Боїшся, щоб не зурочив... У мене не такі очі!* (Панас Мирний); *Буває так, що тільки гляне і вже зурочить — зараз нападе на людину пропасниця* (Грицько Григоренко).

**зу́стріч** — зближення з кимчим-небудь, хто (що) рухається навпроти; має в собі щось несподіване, випадкове, невизначене щодо наслідків, і тому зустріч, гадають, може бути і небезпечна, і щаслива; уже літописець Нестор писав: «Коли хто стріне ченця, то вертається»; Самовидець зазначає віру в цю прикмету гетьмана Самойловича; у П. Куліша читаємо: «— Ні вже, куме, що не кажи, а як заєць перебіжить дорогу, то вже без халепи не обійдеться»; М. Сумцов відзначав народну віру в добру зустріч чоловіка перед дорогою, і в недобру — жінки; недоброю прикметою є зустріч жінки з порожніми відрами, добру — з повними.

**зцілю́ща вода́** *див.* **вода́**3.

**зя́б[ля]** *див.* **по́ле**1.

**зя́блик** — лісовий співочий птах родини в'юркових, який має рожево-червоне забарвлення на боках і черевці, білі смуги на крилах, коричневі груди; птаха запрошували 5 квітня поклювати біля ганку зерно і крихти, — «щоб хліб не виводився», а отже щоб було добро в родині.

**зять** (пестливі, часто з відтінком іронії — ***зя́тенько, зя́течок, зятько́***) — чоловік дочки, сестри, зовиці; з цим членом родини пов'язано багато народних спостережень: «Білий сніг — то не сир, добрий зять, та не син», «Зять — не дитина, невістка — не родина»; мріяли про доброго зятя, з яким би щасливо велося в родині: «Якби в мене зять такий, я б ноги мив та юшку пив», «У мене зять, як у кого п'ять»; застерігали від лихого зятя: «Не дай Боже зятів хліб їсти», «Лучче у сина під полом, ніж у зятя за столом», «Хочеш зятечка придбати — мусиш з хати утікати»; зі свого боку, зять остерігався приймів: «Хто в зяті пристає, у того шкіра відстає», «На тихому зятеві теща воду возить»; жартують: «Вона йому через вулицю бондар, в перших Юхим, кумовому молотникові зять». *Хвали, мати, того зятя, що я полюбила* (А. Метлинський); *Я ж тобі, зятеньку, рідная свість* [своячка] (Б. Грінченко); *Зять все хоче взять* (приказка); *Всі люди гарні, коли зятя шукають* (приказка); *Ні з пса солонини, ні з зятя дитини* (М. Номис).

# Й

**ји́рій** *див.* **ви́рій.**

# І

**Іва́н Богосло́в = євангеліст Іоа́нн** — 1) улюблений учень Ісуса, спочатку учень *Іва́на Хрести́теля (див.)*, поряд з апостолом Петром займає центральне місце серед дванадцяти його учнів, автор четвертого Євангелія (Євангелія від Іоанна), трьох послань і Апокаліпсису (Одкровення Іоанна Богослова»); 2) **Іва́на Богосло́ва день** — за церковним календарем, день 8/21 травня; до цього часу закінчували всі посівні роботи, звідси вислів: «Хто не посіяв на Богослова (Хто сіє по Богослові), той не варт і доброго слова»; на Буковині цього дня сіяли огірки, сподіваючись, що вони виростуть довгі, тому день називали ***Іва́на До́вгого***.

**Іва́на Купа́ла (Купа́йла)** — старовинне народне свято на честь літнього сонцевороту, а з прийняттям християнства церква припасувала до нього день Різдва Іоанна (Івана) Хрестителя (Святого Пророка Предтечі); у східнослов'янській міфології — Купайло (чи Купайла), Купало (чи Купала) — головний персонаж старовинного свята літнього сонцестояння (24 червня/ 7 липня) (*див. ще* **Купа́йла1**, **Іва́н Хрести́тель**). *Ой на Івана, на Купайла Вийшла Ганнуся так, як панна* (пісня).

**Іва́н-Горо́х** *див.* **Котигоро́шко**.

**іване́ць-кива́нець = іва́н-покива́н** — народна дитяча забавка, лялька, що внаслідок прикріпленого до її низу свинцю завжди встає, коли її покласти.

**іва́н-і-марія́** *див.* **пере́стріч**.

**Іва́н (Іоа́нн) Хрести́тель (Предте́ча)** — 1) у християнському віровченні — святий пророк Предтеча, що певний час жив у пустелі, харчувався диким медом та акридами, тому відомий як охоронець бджільництва; як проповідник християнства, попередник Ісуса Христа, призначений проголосити усім людям його прихід, засвідчити його месіанський сан, є останнім з роду пророків-провісників приходу Месії; з цією метою Іоанн з'явився на річці Йордан, коли туди прийшло на хрещення багато людей і куди з'явився й Ісус Христос; і сповістив пророк про наближення Царства Небесного; хрещення Христа (пор. колядку: «Іван Хреститель воду перехрестить») супроводжувалося чудесними знаменнями — голосом Бога-Отця та появою Духа Святого у вигляді голуба; Іоанну Хрестителю належать старозавітні пророцтва: «Ось я посилаю ангела мого, і він приготує шлях переді мною», «Я глас волаючого в пустелі: приготуйте шлях Господу, прямими зробіть стезі йому»; 2) **Іва́на (Іоа́нна) Хрести́теля**

**(Предте́чі) день** — християнське календарне свято Собору Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна 7/20 січня, на другий день після Водохреща (або в народі — *Посвятки — див.*); у цей день господар роздавав худобі той хліб-сіль, що лежав під образами ще від Багатої куті, — «щоб скотина плідна була»; з цього часу починається період сватань та весіль, коли можна вже було вживати скоромину і випивати (звідки й вислів «празник — Іван-бражник» і відповідно народна назва свята — *Іва́на Бра́жника*); закінчується цикл Різдвяних свят (звідки назва останнього з них — *Посвятки* і народний вислів: «Іван Предтеча забрав свята на плечі»; прибираючи кутю з покутя, примовляли: «Узвар на базар, кутя — з покуття»); починається *М'ясоїд*, або *М'ясни́ці (див.)* і період жіночих вечорниць із роботою; *див. ще* **Іва́на Купа́ла**. *Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі* (приповідка); 3) тільки **Іва́на Предте́чі = Іва́н Пісни́й** *див.* **Головосі́ка**; 4) тільки **Іва́н** (з давньоєвр. — «Божа благодать», «дар Богів»; зменшено-пестливі — ***Іва́нко, Іва́нонько, Іва́ночко, Іва́ненько, Іва́нечко, Іва́нець, Іва́ник, Іва́нчик, Іва́ночок, Іва́нько, Іва́ньцьо, Іва́сь, Іва́сенько, Іва́сечко, Іва́сик, Іва́сьо, Івасю́ня, Іва́шко, Іва́шенько, Іва́шечко; Ва́ня, Ванько́, Ваню́ша, Ваню́шко, Ваню́шка***) — українізоване християнське чоловіче ім'я, оспіване в народній творчості: «Зелений дубок, зелененький Та й на явір похилився. Молодий Іван, молоденький До дівки спорядився»; «Кучерявий та Іванко, Кучерявий, Хто ж тобі кучері завивав»; «Що будемо, Іванику, без тебе робити?»; «Поклали Іванчика на білу подушку», «Ой у лузі, у лужечку Стоять хлопці у кружечку, Стоять вони, кудрі в'ються, А в Ванюші сльози ллються»; символізує соціальний стан («Без Івана не було б пана»), уособлює ледаря («Кобилка біжить, Ванько лежить»), невдатного, невдачливого («Кажи Іванові: бери на сухо, а він заїхав по вухо», «Поволі, Іване, бо впадеш у корито»), виступає об'єктом жарту («На собаку кинь, а Івана піймаєш»). *А в нашого Іваненька хата на помості, як заграють музиченьки — рухаються кості* (пісня); *Коли Іванко кісся зломив, а Марійка — грабки, Ледве сіна наробили на два полудрабки* (коломийка); *Ой поїхав Івасенько до поля орати, Лишив жінку Катеринку Дома ґаздувати* (пісня); *Ну назовем його хоч Іваном, бо у всякім селі вже, звісно, Іванів найбільше* (Х. Купрієнко).

**іва́нова ха́та** *див.* **ха́та2**.

**іва́нове зі́лля, іва́новий цвіт** *див.* **звіробі́й**.

**іва́н-покива́н** *див.* **іване́ць-покиване́ць**.

**іва́н-ча́й** — висока багаторічна трав'яниста рослина з пурпуровими квітками, з листя якої колись виготовляли сурогат чаю; використовується в народній медицині.

**ї́грище** — витоптаний майдан, на якому в княжі часи відбувалися різні ігри-забави; цим підтримувалися давні слов'янські звичаї, проти яких виступала церква; як зазначає літописець, «сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні»; а один із проповідників нарікає: «Ігрища второчені, і людей велика сила, що починають пхати один одного».

**íдол** — об'єкт культу, поклоніння, предмет, який начебто містить у собі божество, зображує його або є ним (у язичництві — перев. дерев'яні статуї богів, наприклад у давньому Києві шість ідолів Володимирового пантеону: Перуна, Хорса, Дажбога (Даждьбога), Стрибога, Симаргла й Мокоші; у православ'ї — ікони); у наших предків було багато різних ідолів, зокрема й домових, — їх пильно ховали в хаті; купці возили їх із собою, воїни брали в походи; ідолопоклонство наших предків прийшло на зміну природопоклонству; останнього язичницького ідола — дерев'яного Перуна зі срібною головою й золотими вусами князь Володимир наказав після хрещення Русі кинути в Дніпро.

**ієрáрх** — глава православної церкви (у місті, князівстві, державі).

**ієрéй** — священик.

**ієромонáх** — монах (чернець) у сані священика.

**ізбóрник** — у Київській Русі — рукописний збірник статей та уривків, вибраних із різних книжок (до нас дійшов «Ізборник Святослава»).

**ізвóд** — один зі списків (варіантів) старослов'янської пам'ятки, що відрізняється від інших списків цієї ж пам'ятки мовними особливостями.

**ізгóй** — 1) у Київській Русі — людина, що вийшла або її виключили зі свого колишнього суспільного стану, або ж вона не зайняла відповідного становища (попові сини, що не вивчилися, раби, пущені на волю, збанкрутовані купці, осиротілі князі); головну ж масу ізгоїв становили холопи, що викупилися з холопства; всі ізгої перебували під опікою церкви і, не маючи власного господарства, сідали на чужих землях; 2) взагалі знедолена людина, вигнанець, така, що опинилася поза суспільними процесами.

**ізраїльтя́ни** (*одн. ч.* ***ізраїльтя́нин***, *ж.* ***ізраїльтя́нка***) — назва давньоєврейських племен; також населення сучасного Ізраїлю.

**ікóна = óбраз** (зменшене — ***образóк***) **= бог** — живописне, мозаїчне чи рельєфне зображення Бога або святого, якому поклоняються вірники; першу ікону Богородиці, за легендою, намалював святий Лука; звичай називати ікони образами або богами в українців поширений здавна; в кожній хаті була своя ікона на *божникý (див.)*, що передавалася з діда-прадіда і ставала домовою святинею; ікону прикрашали, пор. у В. Стефаника: «Стара все життя обтикала їх (ікони) барвінком та васильком та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли»; кожна родина мала свого святого як охоронця оселі. *Загадай дурному Богу молиться, він і ікони поб'є* (приказка); *Щоб на тебе образú падали!* (Словник Грінченка); *На покутті стояли образи в срібних шатах* (Панас Мирний).

**Іларіóн, митрополúт Кúївський** — відомий релігійний діяч Київської Русі XI ст., автор «Слова о Законі і Благодаті», де йдеться про печери, що були біля священного Київського гаю, місця, у якому незабаром постала Києво-Печерська лавра; у книзі засвідчується факт, що там, де стояли язичницька капиця та ідоли-боввани, пізніше

постали церкви; сам автор стає свідком того, як ідолослужителі ставали християнами, хоч ще недавно ховали своїх ідолів у печерах, оберігаючи їх від знищення.

**Іллє́ва борода́** *див.* **Спа́сова борода́**.

**Іллі́нська це́рква** — храм у селі Суботові поблизу Чигирина, де, за припущенням, було поховано гетьмана України Б. Хмельницького та його сина Тимоша.

**Ілля́-проро́к** — 1) чудотворець, святий, вустами якого глаголить Бог, проповідник, який провішає майбутнє від імені Бога; у слов'янській міфології Ілля-пророк виступає як персонаж, пов'язаний з громом, дощем, а також з родючістю, літом, урожаєм; прийшов на зміну Перунові як громовик, що їздить по небу у вогненному возі й полює за змієм-драконом вогненними стрілами; тому, за народними повір'ями, Ілля-пророк — могутній володар найгрізніших сил природи, бо в його розпорядженні грім та блискавка (*див. ще* **Гавриї́л**); селяни вірили: якщо під час грози загориться дім, то це Ілля наслав вогонь за гріхи; якщо Бог запалив — людина не загасить; про грозу кажуть: «Ілля грози тримає та наводить»; в уяві народу Ілля був не лише караючою силою, але й покровителем хліборобів, тому в новорічному посіванні виступає як подавець урожаю: «Ходить Ілля на Василя, носить пугу житяну, — куди махне, жито росте, житопшениця і всяка пашниця»; пор. у колядці: «Святий Петро за плугом ходив, святий Павло волоньки водив, а сам Господь пшениченьку сіяв, а святий Ілько заволочає, свята Пречиста їстоньки носить»; в іншій колядці: «Святий Юрій землю одмикає, святий Петро жито зажинає, святий Ілля в копи складає»; саме тому цьому святому — «на бороду» — залишають пасмо незжатого хліба (його називали *Іллє́вою (Илько́вою) бородо́ю; див.* **Спа́сова борода́**); Ілля — найпопулярніший з усіх святих в українському народі; не випадково перша церква в Києві була збудована на честь Іллі, можливо, на противагу Перунові (згадується в договорі Ігоря з греками 944 чи 945 року), оскільки його вважали головним помічником Бога в Його боротьбі із Сатанаїлом (вірили, що «коли б Ілля не нищив нечистої сили, то не можна було б і жити, так вона плодиться»); 2) **Іллі́-проро́ка (Проро́ка Іллі́) день** — за церковним календарем, день 20 липня/2 серпня, коли за свої земні діяння (здійснення ряду чудес) Ілля-пророк був знесений живим у вогняній колісниці на небо і не з'являвся на землі до самої події Преображення Господнього; на час, коли відзначають день Пророка Іллі, припадають в Україні найсильніші *громови́ці (див.)*, тому в народі поширені назви святого — *Гро́зний, Громобі́й*, а саме свято називають *Громови́м*; у цей час бувають зазвичай і так звані *горобі́ні но́чі*; ця пора пов'язана з кінцем господарського сезону, бувають уже холодні дні й ночі, починається негода («Як прийде Ілля, наробить гнилля»); опадають перші листки («Прийшов Петро, вирвав листок, прийшов Ілля, вирвав і два»); поспішають збирати сіно («До Іллі сіно і під корчем сохне, а по Іллі до полудня літо, а пополудні вже осінь»); вилітають з вулика рої («Після Іллі нехай рій сидить

на гіллі»); з'являється хліб нового врожаю («На Іллі новий хліб на столі»); за цим днем визначали погоду і зміну пір року, — «на Іллю до обіду літо, а після обіду — осінь». *До Іллі мужик купається, а від Іллі з рікою прощається* (приповідка); *Ілля на полі копи лічить* (приказка); *До Іллі гарні рої* (приказка); *На Іллю-пророка вода неглибока* (приказка).

**Ілько́ва борода́** *див.* **Спа́сова борода́.**

**ільме́нські слов'я́ни** — стародавнє східнослов'янське плем'я, що жило на берегах озера Ільмень та річки Великої.

**імени́ни** *див.* **день3, обжи́нки.**

**імени́нник** *див.* **Спа́сова борода́, обжи́нки.**

**ім'я́ = іме́ння** — 1) особиста назва людини, що дається їй після народження; головний атрибут особи, що часто стає її рівнозначним символом; у християн ім'я набувалося при хрестинах; вибирали ім'я звичайно батьки, але часто полишали цей вибір священикові, який хрестив дитину іменем котрогось із святих, з днем якого збігався день народження дитини; ім'я ототожнювалося з людиною, бо, за давніми віруваннями, ім'я — сутність речі, а отже й людини, тобто визначальний знак особи; інакше кажучи, ніщо не існує, поки не має імені, і, навпаки, коли виникла потреба когось чи щось знищити, виголошувалася формула закляття: «Щоб його імені більше не було!» (пор. сучасні: «Щоб я й імені його не чув!», «Забудь і ім'я його!»); з давніми віруваннями пов'язані намагання затримати якнайдовше чиєсь ім'я, навіть і по смерті; поки живе ім'я, ніби й живе та особа, що його носила, бодай у людській пам'яті; імена набували магічного характеру: знати чиєсь ім'я і його вимовляти означало набирати сили над тією особою; звідси постає роль імені в замовляннях і молитвах; замовляння без відповідного імені не має жодної сили (це стосувалося й імені Бога, а також імені святого, й імені особи, на користь чи на шкоду якої ці імена вимовлялися при замовлянні). *Ось же і я, що хороше ім'я* (М. Номис); *Взагалі без імення ніхто між людей не буває. Хто б не родився на світ — родовита людина чи проста, Кожного з них, породивши, іменням батьки наділяють* (Гомер); *Три сусідки, три щасливі долі. Імена: Секлета, Текля, Пріська. Щось до болю рідне, українське В цих прадавніх іменах простих* (А. Камінчук); *Книга часу — це щастя й трагедія, Пам'ять друзів — як чистий ромен, Мого серця енциклопедія, Із любові і рідних імен* (Т. Масенко); 2) **ву́личне ім'я́** *див.* **прізвище**.

**ім'я́наре́чення** — давній звичай, пов'язаний з вибором імені для новонародженого; називався *«йти за іменем»*, оскільки баба-повитуха або ж повитуха з кумами чи самі куми йшли з подарунками (хлібом, крупою чи куркою) до священика, щоб *«одержати ім'я»*; намагалися, щоб ім'я сприяло щастю та благополуччю новонародженого (таким вважали передусім ім'я святого, з днем якого збігався день народження); ім'янаречення відбивало і певні норми моралі та звичаєвого права (скажімо, на вибір імені впливали стосунки родини з церквою, священиком, гро-

мадою); траплялися й курйози при ім'янареченні, пор. у повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького: «Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові тогоймення додому і губила його на поповому порозі. Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою».

**ім'я́ по ба́тькові** *див.* **ба́тько4.**

**інди́к** (самка — ***інди́чка***) — великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо; індійський півень; народна назва — *дунду́к (див.)*; зовнішній вигляд (голі голова й шия, коралі на підгорлі, хвіст колесом у самця) зумовлює символіку пихи, бундючності, зарозумілості, усього зовнішнього, показного, тому кажуть: «Ти чого, гаспиде, індичишся?»; вважали, що голову індички не слід їсти, бо «вона дурна і схожа на гадючу». *Ходить, як індик переяславський* (М. Номис); *Надувся, як індик* (І. Котляревський).

**і́ній** — тонкий шар кристалів льоду, що утворюється осіданням водяної пари з повітря на охолоджені предмети; паморозь, наморозь; раніше звався *морозом*; оскільки іній — замерзла (зимова) роса, то символізує сльози, горе: «Ой на горі церква, інеєм припала, Я у тій церкві примусяний шлюб брала»; за інеєм угадували погоду і визначали майбутній урожай, — «густий іній на деревах — на урожай вівса»; «іній на деревах — на мороз, туман — на відлигу»; «іній у листопаді — до ясної погоди»; «осінній іній — на погоду»; «уночі іній — вдень сніг не випаде»; «як два тижні перед Різдвом рясний іній, то перед Петром буде на гречці рясний цвіт»; «якщо на перше січня іній, буде врожай». *Будуть твої карі очі інеєм уростати* (пісня); *Мороз береться, мабуть, духом, бо вбралися в іній дерева* (Н. Забіла).

**Іоа́нн Хрести́тель** *див.* **Іва́н Хрести́тель.**

**Іпа́тіївський літо́пис** *див.* **літо́пис2.**

**і́рій** *див.* **ви́рій.**

**і́рниця** *див.* **а́їр.**

**і́рис** *див.* **пі́вники.**

**І́род Вели́кий** (40 р. до н. е. — 1 р. до н. е.) — цар Іудеї; згідно з християнською міфологією, при звістці про народження Ісуса Христа наказав знищити в країні всіх немовлят (звідси переносне значення — «кат, нелюд, недолюдок» і лайливе: «Іродів син!»). *Як була я молодою — І гадки не мала, По садочку похожала, Квітчалась, пишалась. А він мене і набачив, Ірод!* (Т. Шевченко).

**Ісу́с Христо́с** *див.* **Христо́с Ісу́с.**

**Іу́да (Ю́да) Іскаріо́т** — 1) один із дванадцяти учнів (апостолів) Ісуса Христа, який зрадив свого вчителя і одержав за це 30 срібних монет; за Біблією, Іуда згодом розкаявся, покинув срібняки в храмі, пішов і повісився на осиці; звідси пояснюють тремтіння листя цього дерева і його непридатність ні на будівництво, ні на дрова; дерево прокляте Богом; образ Іуди став символом зрадництва і запроданства (*іу́да = ю́да*). *Тремтіть, убивці та іуди: дихнуть народи — буря буде!* (приказка); відприкметникові фра-

зеологізми: ***Іу́дине (Ю́дине) пле́м'я (порі́ддя)*** — про зрадників; ***Іу́дин поцілу́нок*** — лицемірний, нещирий поцілунок або зрадливий учинок, що прикривається облесливістю; 2) **Іу́дині срі́бники (срібнякі́)** *див.* **срі́бник2**.

**іудаї́зм = юдаї́зм** — монотеїстична релігія євреїв з культом бога Яхве; виникла у 1-му тисячолітті до н. е. в Палестині; основні положення цієї релігії зібрано в *Талму́ді (див.)*.

**іуде́ї = юде́ї** (*одн. ч.* ***іуде́й = юде́й***, *ж.* ***іуде́йка = юде́йка***) — спочатку мешканці стародавньої Іудеї, потім взагалі євреї; також ті, хто визнає іудаїзм (юдаїзм) — релігію євреїв. Біблія виступає джерелом Божої мудрості як у християн, так і в іудеїв.

# Ї

**їжа́к** — невеличка тварина-ссавець з видовженим рильцем, спина й боки якої вкриті твердими голками («Їжака руками не візьмеш»); при небезпеці скупчується в кулю з наїженими колючками; в українців тварина виступає символом практичного розуму, бо їжак дбає про себе, запасаючись на зиму кормом і живе найдовше на світі; у народі вважали, що їжак саме з метою запасання корму настромлює, наприклад, яблука на свої голки, щоб потім ховати їх до нори на зиму; тварина символізує також сумирну, поступливу людину («Казав їжак: хай буде так!»); коли хотіли відлучити теля від корови, до його чола прикріплювали колючу їжакову шкуру (звідси їжаком називають рід намордника з колючками, який надівають телятам, щоб вони не могли самі ссати корову); ніколи не старіє, бо знає, де дістати молодильну траву; знає, де росте *розрі́в-трава́ (див.)*; їжакове сало здавна використовують у народній медицині, зокрема для гоєння ран, виразок, наривів; за народними прикметами, — «коли їжак бігає, це віщує смерть або важку хворобу», «коли в погожі дні часто згортається в клубок — зима буде морозна», «коли восени часто носить яблука в нору — чекай голоду». *Голим задом їжака не вб'єш* (приказка); *З їжака не буде бика* (прислів'я); *Їжак їжака голками не зляка* (приповідка).

# Й

**йо́йкання** — старовинний похоральний обряд на Лемківщині; коли труну з прахом покійного засипають землею, то всі присутні, а також ті, хто це почує й на селі, викрикують «йой-йой-йой» і голосять, аж поки не закопають покійника; *див. ще* **голосі́ння**.

**Йорда́н[ь] = Йорда́нка = Орда́н[ь]** — 1) свято Хрещення й місце на річці (від назви святої річки Йордану, у якій хрестили Ісуса Христа), де святять воду в день *Водо́хрестя* (*див.*); також це саме може відбуватися на будь-якому водоймищі. *Вийшли пани й дяки на Йордань води святити* (П. Чубинський); *Прийшли до Йордану, Щоб молитвою зцілити Всенародну рану* (Л. Полтава); *Хлеснула біля Йорданки* (М. Номис — когось спіткала невдача); прикметник — ***йорда́нський***; у сполученні: ***йорда́нська вода́*** — вода, освячена на Водохрестя; свята й цілюща; нею окроплюють хати, худобу, обійстя, город, пасіку тощо; вода нібито має здатність зводити разом людей, тому на Йордані дівки й парубки вмивають нею одне одного; йорданськими водами одмиваються також людські гріхи; використовується при замовляннях. *Дістав йорданської води й звелів Насті, щоб нею натирала Марусі бік, де болить* (Г. Квітка-Основ'яненко); 2) тільки **Йорда́н** — в українському світосприйманні — ідеальна річка, в якій не лише Христос хрестився, а й Пречиста «ризи прала, свого Сина вповивала, на ялині колисала» («На Йордані тиха вода стояла, там Пречиста свого сина купала»); у величальних піснях Йордан іноді заступає також ідеальну для українства річку Дунай: «Ой на річці, на Йордані, Там Мариня біль білила»; назва також трапляється в замовляннях.

**Йо́сип Обру́чник** — за християнським віровченням, законний чоловік Пресвятої Діви Марії та охоронник її невинності; опікун, годувальник і вихователь Ісуса Христа у його дитячі та отроцькі роки; як голова Святої Родини вважається хоронителем християнських родин.

# К

**каба́ка** — стара назва нюхального тютюну; фразеологізми: ***каба́ки вте́рти (да́ти), на каба́ку сте́рти*** — покарати, добре побити когось. — *Не кваптесь лиш: ще на славу Втру я вам кабаки*! (П. Гулак-Артемовський); *Мовчи, бо я тебе на кабаку зотру* (М. Номис).

**кабала́** — у Київській Русі — боргове зобов'язання, що передбачало особисту залежність боржника від позикодавця і внаслідок цього особливий вид рабства — довічну залежність.

**каба́н** (зменшені — ***кабане́ць, каба́нчик***) — самець свині; більш уживана назва щодо кастрованої свійської тварини, яку годують на заріз; щодо дикої тварини вживається назва *вепр* (*див.*), хоч, як засвідчує Словник Грінченка, поступове розмежування двох назв тварини стерлося; кабанячі ікла здавна були ритуальним предметом, зокрема служили талісманом; символізує огрядну людину («Роз'ївся, як кабан»). *Не бурли, як кабан у кориті* (П. Куліш).

**каба́т = кабати́на** — 1) солдатський мундир в австрійській армії, де служили українці. *Ой вийду я з хати та й стану гадати: коби то не зброя, не білі кабати* (Ю. Федькович); 2) тільки **кабати́на** — довга шовкова або перкалева сукня, взимку — на ваті; 3) тільки **каба́т** — пальто. *Назар був одягнений у чорне з добротного сукна пальто, яке у них називали кабат* (А. Туринська).

**каби́ця** (зменшене — ***каби́чка***) = **пала́нка** — 1) зроблена з каменю чи глини відкрита пічка в землі (в сінях, надворі чи в полі) для приготування їжі, пізніше — відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку. *Онучі інші полоскали, другії лежа розмовляли, а хто трудився у кабиць* (І. Котляревський); *Горить вогонь тихенько на кабиці* (Т. Шевченко); 2) кругла або чотирикутна яма, в якій поміщається гончарна піч; 3) яма, де вміщують казан, під яким розкладають вогнище для варіння, топлення чого-небудь; 4) на Поліссі — димовідвідний мішечок із сіткою, під якою горів *по́світ* (*див.*)

**каблу́чка** — перстень (перев. як прикраса); також шлюбна *обру́чка* (*див.*); використовувалася при ворожінні; служила як магічна річ; перед сном каблучку надягали на мізинець, щоб уві сні побачити судженого. *Не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку* (П. Куліш).

**ка́ва** (зменшено-пестливі — ***ка́вка, ка́вонька, ка́вочка***) — різновид ворони; лиховісний і стервоїдний

птах. *Чорні кави, чорні врани круту гору вкрили* (Словник Грінченка); *За дівчиною всі дзвони задзвонили, а за козаченьком всі кавки закавчали* (Я. Головацький); *Ой ви, кавоньки, ой ви, голубоньки, піднесіться вгору* (пісня); дієслова — ***ка́вкати, кавча́ти***. *Кавкає, як ворона, а хитрий, як чорт* (М. Номис); *Галок, крюків, ворон сила На стрісі зібралось! Крюкають, кавчать... Всіма голосами* (П. Гулак-Артемовський).

**каву́н** (зменшені — ***кавуне́ць, каву́ник, каву́нчик, каву́нчичок***) — баштанна сланка рослина з великими їстівними плодами, а також круглий соковитий плід цієї рослини. *Ой ти ходиш по горі, а я по долині, ой ти садиш кавуни, а я саджу дині* (пісня); 2) народна дитяча гра.

**кав'я́р** — стара назва риб'ячої ікри. *Везе Марко... червоного Вина з Цареграду Відер з троє — у барилі, І кав'яру з Дону* (Т. Шевченко).

**кага́л** — єврейська віросповідальна община; зневажливо — взагалі яка-небудь галаслива група людей; фразеологізм: ***усім кага́лом*** — усі разом.

**каганe̍ць** (зменшене — ***кага́нчик***) — невеликий світильник, що складається з гнота та посуду, у яку наливають олію, лій чи гас; за повір'ям, загаслий каганець несе смерть. *Живе, як каганець без лою* (приказка); у сполученні: ***каганці в оча́х*** — іскри від отриманого удару; 2) стара жартівлива назва великої чарки. *Будем пити з каганця та й чарочки до денця* (М. Номис).

**кагла́** — отвір димовідвідної труби, що затикається для утримання тепла (заткало, яким затикають пічну трубу, називається *каглянкою*); за повір'ям, звичайне місце перебування чортів, а також шлях для можливої їхньої появи в помешканні; тому кажуть: «Кайся, та в каглу не пхайся»; гуцули перед замовлянням проти хвороби підходили під каглу і вклонялися їй тричі. *Послала жінка чоловіка каглу затикати, та й каглянка вбила* (М. Номис).

**кади́ло** = **кади́льниця** (зменшене — ***кади́льничка***) — металевий посуд на трьох довгих ланцюжках із прорізаною накривкою для куріння ладаном або миром під час відправи православного й католицького релігійних культів; кадіння, за повір'ями, має велику очищальну силу; звідусіль воно виганяє нечисту силу (звідси — «боїться, як чорт ладану»); на Святвечір господар обкурює кадилом обійстя, худобу; у церковному ритуалі обкурюються всі речі, дім, колодязь, поля, будівлі, стадо і т. ін. *Будем, брате, З багряниць онучі драти, Люльки з кадил закуряти* (Т. Шевченко).

**ка́діб** (зменшені — ***кадібе́ць, кадібо́к***) = **ка́дівб** = **ка́дуб** — велика діжка (звичайно з дерев'яних клевок) для господарських потреб. *Взяли вони шість кадовбів м'яса та шість кадовбів води, сів Котигорошко на грифа, — полетіли* (казка).

**кажа́н** = **ли́лик** = **летю́ча ми́ша** — нічний ссавець із широкими крилами, утвореними перетинками між довгими пальцями ніг; за повір'ям, це злий дух, який літає в пошуках тих, хто продав душу дияволу, тому в народних віруваннях тварина асоціюється з нечистою силою і наділена магічними властивостями; використовували також з лікувальною метою та як

оберіг; за поведінкою тварини угадували погоду, — «кажани літають після заходу сонця — на теплу, ясну погоду»; *див. ще* **ми́ша**.

**каза́н** (зменшені — ***казано́к, казано́чок, каза́нчик***) — металева, перев. округлої форми посудина (звичайно з відкритою верхньою частиною) для варіння їжі, кип'ятіння води тощо; котел, чавун; за віруваннями, атрибут пекла. *Смола там в пеклі клекотіла і грілася все в казанах* (І. Котляревський); *Як у казані кипить* (приказка); *Вітер віє, повіває, казаночок закипає* (Я. Щоголєв).

**ка́зка** (зменшено-пестливе — ***ка́зочка***) — розповідний народнопоетичний або писемно-літературний твір про вигадані події, вигаданих осіб, іноді за участю персоніфікованих чи фантастичних сил; джерело стійких народних афористичних висловлень: «Казці — кінець, а ділу вінець», «Кому казка, а кому бубликів в'язка», «Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться», «Казка — не казка, а приказка». *Казка — брехня, а пісня правда* (М. Номис); *Казка складом, пісня ладом гарна* (приказка); *Нема казки без правди* (І. Франко).

**ка́йстра** — старовинна повстяна або полотняна торба, яку носили через плече на шнурку, мотузку або шлейці; *див. ще* **та́йстра**; у сполученні: ***пи́сана ка́йстра*** — торба, пошита з різнокольорових клаптиків. *От зробив* [кіт] *собі скрипочку й молоточок і писану кайстру. Прийшов до* [лисиччиної] *нори — як загра... «Піду я, подивлюся: хто там грає». От вона* [лисиця] *й пішла, а він її цок да в лобок, да в писану кайстру* (казка).

**каламбу́р** — дотеп, в основі якого лежить використання різних значень якогось одного слова або кількох різних слів; гра слів; народі каламбури бувають різного типу: каламбури-нісенітниці: «На городі бузина, а в Києві дядько», «Правда Сидорова: киселем млинці помазані, на паркані сушаться», «Третя хата від Кіндрата, рябі ворота, новий пес», «Я не я і хата не моя»; каламбури на означення рідні, свояцтва: «Василь бабі — рідна тітка», «Родина — кумового наймита дитина», «Тільки й рідні, що в Києві Химка»; протиставні каламбури: «Ти йому про діло, а він тобі про козу білу», «Ти по-вашому, ми по-нашому, а вони по-своєму», «Начне про воли, а кінчить про голуби»; діалогічні каламбури: «Гуляйте!» — «Гуляли б, та хліба не брали!», «Молочка!» — «Не подоїли бичка!», «Здраствуйте!» — «Не застуйте!», «Як ся маєте?» — «Посередині»; казкові каламбури: «Пішов я раз одудів брать, зліз до дупла, попробував — не влазить рука, так я сам вліз, забрав крашанки, кинувсь відтіль — не вилізу, так я збігав додому, взяв сокиру, прорубав, виліз і пішов собі...»; пісенні каламбури: «І ти тут, і я тут, а хто ж у нас дома, тільки ніч та кирпич, солом'яні дрова!», «Корова з рогами, коні з копитами — краще залитись у своєї мами».

**каламу́тна вода́** *див.* **вода́**10.

**кала́та** *див.* **калита́**2.

**кала́ч** (зменшене — ***кала́чик***) — білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста; ознака достатку, небуденності, тому малим дітям приспівують: «Не плач, дитя, не плач, дам тобі калач» або жартують: «Не плач, дитя, не плач, принесе бать-

ко калач, медом помаже, тобі покаже, а сам з'їсть!». *Хочеш їсти калачі — не сиди на печі* (приказка); *За багачем сам чорт з калачем* (приказка); 2) народна дитяча гра з перснем; 3) = **кола́ч** — у весільному та деяких інших обрядах — круглий здобний хліб у вигляді кола; на Гуцульщині перед вінчанням наречена дивиться через колач на всі сторони світу: погляне на схід сонця, мати каже: «Абись була, як зоря красна», на захід, мати цілує і каже: «Абись була, як сонце щасна», на північ, батько каже: «Не знай ніколи ні зими, ні нужди!», на південь, дружба каже: «Аби вам [молодим] всюди було мирно!»; усі гуртом проказують: «Та й тишно, та й мило, та й тепленько в груди!»; на що наречена відповідає: «Прости Бог вам, добрі люди!»; після виходу з церкви молоді дивляться крізь колач одне на одного, — «щоб бачили своє щастя»; подекуди виконував функцію *корова́ю* (*див.*); пекли його також на хрестини, Великдень і Різдво; калач (колач) як коло символізував сонце (М. Сумцов); *див. ще* **ди́вень, верч, ле́жень**.

**калачи́ни** — післявесільний обряд, що зміцнює зв'язок між сватами та полегшує період адаптації нареченої в родині нареченого; молоді з батьками нареченого приходили через місяць після весілля на гостину до батьків молодої, даруючи їм 12 калачів; *див. ще* **кола́чини**.

**календа́р** — 1) спосіб лічення днів у році, пов'язаний із системою числення великих проміжків часу, яка ґрунтується на періодичності явищ природи, зумовленій рухом небесних світил; покажчик усіх днів року із зазначенням днів відпочинку, свят або визначних подій. *Віщував календар, та в помийницю впав* (прислів'я); 2) **релігійний (ритуа́льний) календа́р** — дохристиянський річний обрядовий календар як спосіб дотримання системи річних обрядодій, тісно пов'язаних з природними змінами і заняттями людини протягом цілого року; стародавні свята — це хліборобські обряди, що справлялися не в усталені дні, а залежно від погоди й часу хліборобських занять, відповідно до сонцевороту й сили сонця в той чи інший час року; тому свята пов'язані з пошануванням сонця й сонячних богів, з боротьбою літа й зими, тепла й холоду; про це йдеться в старовинних обрядових піснях — веснянках, гаївках, колядках, щедрівках, купальських та весільних співанках; усе в цих піснях підпорядковано тому, щоб посприяти доброму врожаю, через це вони підкріплюються вегетаційними (магічними) діями, ритуальними танцями, обрядовими рухами; церква боролася з давніми обрядами, але викоренити повністю їх так і не змогла, тому пристосовує свої свята до давніх; магічне значення культів поволі втрачається, але обряди зберігаються як веселі забави для молоді й дітей (*див.* **Купа́ла, калита́ 2, Коляда́**); *двоєвір'я* (*див.*) так і залишилося в підсвідомості народу; 3) **наро́дний (хліборо́бський) календа́р** — уявна модель світу як знакової системи, в якій міститься сума знань етносу про природне та соціальне оточення; суцільний образ народно-календарних звичаїв протягом цілого року (звичайно за порами року); народні звичаї охоплюють усі ділянки громад-

ського, родинного і суспільного життя як своєрідні неписані закони, традиційні приписи, якими керуються в найменших щоденних і найбільших національних справах; 4) **юліа́нський (старори́мський) календа́р** — старий стиль літочислення; запроваджено Юлієм Цезарем у 76 р. до нашої ери; з кожних 4 років 3 роки були по 365 днів, а четвертий, високосний (цифра року ділиться на 4), — 366 днів; 5) **григоріа́нський календа́р** — новий стиль літочислення; реформований 1582 р. Папою Римським Григорієм XIII юліанський календар, оскільки тривалість юліанського року була довшою за справжню на 11 хв. 44 сек., що за 128 років призвело до запізнення початку календарного року майже на одну добу; середня тривалість року в григоріанському календарі лише на 26 сек. довша за справжню; сьогодні різниця між старим і новим стилем літочислення становить уже 13 днів; 6) **правосла́вний календа́р** — довідкова таблиця, де в послідовному порядку перераховано всі пам'ятні дні й свята, які відзначає православна церква; місяцеслов.

**кале́нди** — у стародавніх римлян — перший день кожного місяця; у давніх слов'ян — перший день березня як початок нового року, що відзначався народними гуляннями.

**кале́ник** — у традиційній українській народній кухні — хліб з калиновими ягодами.

**Кале́та** *див.* **калита́**1.

**кале́та** *див.* **калита́**2.

**кали́на** (зменшено-пестливі — *кали́нка*, *кали́нонька*, *кали́ночка*) — кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні кисло-гіркі ягоди, а також плоди цієї рослини; з огляду на червоні ягоди калина символізує передусім сонце, вогонь, а отже все червоне («червоний, як калина»); оскільки українці люблять червону барву, взагалі червона калина фігурує як символ краси, радості: «Ой у лузі та і при березі червона калина, породила тая удівонька хорошого сина»; краса людини залежить від її здоров'я, тому калина як довершений природою взірець досконалості його символізує (на хрестинах баба роздавала гостям пучечки калини, щоб дитина була здорова; *див. ще* **зли́вки**); калина — символ здорової повносилої жінки взагалі («Молода, як ягода, червона, як калина, солодка, як малина»); хоч при цьому достиглі ягоди — то зріла жінка, а зламана калина — покинута жінка; пор. ще народні загадки про калину: «І не дівка, а червоні стрічки носить»; «У вінку зеленолистім, у червоному намисті видивляється у воду на свою хорошу вроду»; «Серед ліса-ліса червоне плаття висить»; «В лісі на орісі червона плахта висить»; «За лісом, за пралісом червоні чоботи висять»; калина — взагалі символ духовного життя жінки: її дівочість, краса та кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття; через *кали́новий міст* (*див.* **міст**4), цю заповідну межу, має пройти кожна дівчина, бо на тому боці живуть три нерозлучні сестри: Віра, Надія і Любов; тому калина широко представлена у весільному обряді (цвітом оздоблюють убрання нареченої, короваї та гільце, кетяги вплітають у весільний вінок; *калиною* називають червону стрічку моло-

дої, саму наречену та її сорочку після першої шлюбної ночі; якщо ж після першої шлюбної ночі на сорочці молодої не було слідів, присутні на весіллі викидали з короваю калину, топтали її, а замість неї встромлювали гілку сосни або руту, пояснюючи: «Наша молода не принесла калини — їй прикраси не треба»; при цьому співали: «Ой, щоб тобі да морозоньку, що заморозив калиноньку, да засмутив да родиноньку»; саме тому в народній уяві ця рослина, в якої ягоди червоні, а цвіт білий, — символ дорослості дівчини і дівоцтва (звідси *згубити (стратити) калину* — втратити дівоцтво, невинність; *ламати (ломити, сікти) калину* — позбавляти дівоцтва); розквітла щойно калина символізує незріле ще кохання: *ламати калину* — також одружуватися на дівчині; *ходити по калиновому мосту* — пізнати кохання або лише плотські його радощі; білизна квітів у рослини — символ незайманості, дівочості; калинові віти, опущені додолу, — символ нудьги, смутку; калинові пучечки — символ кохання взагалі; рослина (зокрема її ламання, а також цвіт) символізує також кохання взагалі: «Калиночку ломлю, Калиночка гнеться, Чужі жінки люблю, Горілочка п'ється»; «Ой у полі могила, на могилі калина, аж додолу гілля гнеться. А під тою калиною стояв козак з дівчиною. Дівчина благає, за дружину жадає»; *ходити по калину* — шукати милого, судженого; разом з тим рубання (ламання) калини означає також заручини чи одруження без згоди дівчини; як образ дівоцтва калина символізує добре родинне виховання і вірність: «Темного лугу калина, доброго батька дитина: хоть вона по ночах ходила, та калину при собі носила: купували купці — не продала, прохали хлопці — вона не дала, шовком ніженьки зв'язала, за всіх тому Іванку держала»; червона калина часта у весільному обряді як символ дівочої чистоти і щасливої долі: нею прикрашали коровай і шаблю, а також гільце, калина фігурувала і після *комо́ри* (*див.*); разом з тим червона калина — символ крові, зокрема пролитої на війні (на цій символіці постала відома стрілецька пісня «Ой у лузі червона калина»); рослина стала також національним символом; козаки, які з примусу споруджували нову російську столицю і сумували за Батьківшиною співали: «Ой поїхав козак в Московщину та там і загинув, Свою рідну Україну навіки покинув. Казав собі насипати високу могилу, Казав собі посадити в голові калину. Будуть пташки прилітати калиноньку їсти, Будуть мені приносити з України вісті»; символікою роду українського постає калина у пісні: «У полі калина, у полі червона хорошенько цвіте. Ой роду наш красний, роду наш прекрасний, Не цураймося, признаваймося, не багацько нас є»; у деяких народних піснях у калині можна вбачати образ самої України з її непростою історичною долею: «Калина-малина над лугом стояла, Над лугом стояла, від сонця зів'яла. Калино-малино, чого посихаєш, Чи жари боїшся, чи дощу бажаєш? — Жари не боюся, дощу не бажаю — Від буйних вітрів я сама посихаю»; рослина має чарівні властивості все чути, бачити, думати й говорити (пор. казковий образ **кали́нової сопі́лки**); з китиць її мавки в'ють собі вінки;

калину садять на могилі; настоєм калини закохані дівчата кроплять стежки, де ходить милий, щоб причарувати його; *калина, малина, шипшина* — три сестри, персонажі замовлянь. *Та висип же, мила, високу могилу, та посади, мила, червону калину* (А. Метлинський); *Зашуміла шабелька, як у лузі калина* (пісня); *Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти* (пісня); *Ізсікли калиноньку, зрубали, Уже нашу дівчиноньку звінчали* (весільна пісня).

**кали́нова сопі́лка** *див.* **сопі́лка**2.

**кали́новий міст** *див.* **міст**4.

**калита́** — 1) (з великої літери) **Калита́ = Кале́та = Колúта** — стародавнє велике свято на честь божества людської долі, помічника бога Сонця у боротьбі зі злими темними силами; сонце, вірили, з настанням зими поступово вмирає, і це є результатом підступів, лиходійства цих сил; з часом, за християнства, припасоване до дня Святого Андрія і в народі називається ще *Великими вечорницями*; *див.* **Андрій**2; 2) = **кале́та = кала́та** (від ***калата́тися*** «гойдатися») — різдвяний хліб; з дохристиянських часів — помащений медом ритуальний корж з отвором посередині, який використовують для ворожіння і молодіжних розваг у день Святого Андрія як відгомін стародавньої сонячної емблеми (солодкий корж — сонце, «Коцюбинський» — зла сила); «Їду, їду калити (калати) кусати (хапати)» — традиційне проказування при грі в Калиту для хлопця («Коцюбинського»), що «їде» на коцюбі до підвішеного до сволока чи стелі коржа, намагаючись його укусити; це зазвичай не вдається, бо той гойдається (калатається), а торкатися його руками (і сміятися) не можна, забороняється; тоді охоронець калити («Калиновський») вимазує «Коцюбинського» сажею; хто ж не розсміється і вкусить калиту, той знову стає в чергу; між тим, хто приїхав кусати калиту, та її охоронцем, відбувався такий діалог: «— Здоров, пане Калиновський! — Здоров, пане Коцюбинський! — Я приїхав калиту кусати... — А я буду по зубах кресати! — Ой, будеш, а може, й ні, бо я їду на воронім коні... — Засмійся! — не хочу!» і т. д.; 3) = **калúтка** — торба (торбинка) для грошей; гаман, гаманець. *За сиротою Бог з калитою* (М. Номис); *В кого калитка товста, в того мова проста* (М. Номис); *Скупий збирає, а чорт калитку шиє* (М. Номис); 4) тільки **калúтка** — торбинка для тютюну, яку затягують мотузком; кисет.

**Камі́нний Зато́н** *див.* **порі́г**2.

**камі́нний міст** *див.* **міст**4.

**ка́мінь** — тверда нерозчинна гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків; оскільки гори, скелі — творіння диявола, то й про каміння селянин-хлібороб каже: «Що Бог створив, те рівне, чисте, а вже що ідолове, то саме каміняччя і гори»; на камені нічого не родить («Не ведеться, як на камені»); камінь твердий, тому кажуть: «Тверде, як камінь»); камінь нерухомий, тому й до людини кажуть: «Сядь каменем і сиди на місці»; твердість каменю символізує жорстокосердість («Камінна душа», «Серце як камінь», «Як із каменю води не витиснеш, так із нього доброго слова»); символізує важкий тягар («Камінь на душі (на серці)»); символом важкості ви-

ступає *млино́вий ка́мінь*; у колядках *білий ка́мінь* виступає символом Світового дерева; за народними повір'ями, деякі камені служать оберегами, особливо метеоритні, які називали *громові́ми стрілками*; білий камінь використовувався у замовляннях. *Трудно вийти з біди, як каменю з води* (М. Номис); *Ой на морі камінь мармуровий, на нім сидить хлопець чорнобровий* (пісня).

**кам'яна́ ба́ба** *див.* **баба**12.

**кам'яни́й міст** *див.* **міст**4.

**Кана́да** — держава в Північній Америці та на прилеглих островах; основне населення англо-канадці та франко-канадці; налічується близько мільйона осіб українського походження (перев. у провінціях Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачевані); масова еміграція українців, перев. із західноукраїнських земель, почалася з 90-х рр. XIX ст. і тривала до 30-х рр. XX ст.; українці внесли великий вклад у культуру й економіку своєї нової батьківщини; на канадській землі з'явилося багато українських назв — Новий Київ, Січ, Тернопіль, Новий Сокаль, Стрий, Україна.

**кандьо́р** — рідка каша, перев. з пшона, засмажена салом; куліш. *Як навариш кандьору, — і собакам уволю* (Б. Грінченко).

**кано́н** — 1) правило чи догмат з питань віри, узаконені найвищою церковною владою; 2) (з великої літери) список, зібрання релігійних книг, узаконених церквою як Святе Письмо; 3) церковна пісня на честь святого або свята; 4) у переносному вживанні — твердо встановлене правило, усталена норма, припис.

**кану́н** — 1) вид наповненого їжею кошеля як найстарішого жертовного приношення; означання календарного передсвята; також мед, пиво на Храмове свято. *Пішов по канун та там і втонув* (М. Номис); 2) ніч, проведена біля покійника напередодні похорону, та похоронна страва, яку ставили коло покійника.

**кану́пер** — багаторічна трав'яниста рослина, що має приємний запах і вживається як пряноші; як і іншими запашними рослинами, канупером притрушували долівку, зокрема на Зелені свята. *В лузі клечання зламаєш, Чебрецю понариваєш, Ще й кануперу і м'яти, Щоб у хаті діл заслати* (Я. Щоголев).

**канчу́к** — нагайка з переплетених ремінців, бич з ременем; знаряддя кари, прилад для биття; символ насильства і неволі. *Під'їжджає пан оконом, канчук розпускає* (пісня); *Пан звелів десятого канчуками обшмагати* (О. Стороженко).

**ка́ня = каню́к = каню́ха** (звідси дієслово ***каню́чити***) — хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку; знищує гризунів; п'є лише дощову, а не звичайну воду; у народі вважають проклятою від Бога птицею, бо вона не послухалася його, коли Бог наказав птицям повикопувати річища, коли не було ще рік, а лише баюри та калюжі; відтоді каня п'є лише з калюж; коли ж немає довго дощу, то літає високо й просить його у Бога, тому й кажуть: «Виглядає, як каня дощу»; «канюченння», яким каня нібито просить у Бога дощу, символізує прошацтво як таке («Ото канючить!»). *Ой летіли сива каня по полю* (П. Чубинський); *Пищить, як каня* (М. Номис).

**капелю́х = капелю́ха** — жіночий або чоловічий головний убір із фетру, соломи та ін.; *бриль* (*див.*); спочатку тільки тепла зимова шапка з навушниками, які підв'язували під підборіддям («Іде зима проти тіла у кожусі й червоних чоботях, в капелюсі, в рукавицях»); І. Котляревський у словничку до «Енеїди» пояснює: «Капелюх — шапка з вухами»; пізніше капелюх набув значення бриля, крисані; у хаті не годиться сидіти в капелюсі (від традиційної пошанності перед святим місцем — як знімають його у церкві, перед церквою, так і в хаті перед образами або перед святим хлібом); навпаки, не можна знімати капелюха перед нечистою силою («Не скидай капелюха, як гримить, бо дідько влізе під нього і тебе грім заб'є»); за повір'ям, не можна давати капелюха іншому на голову, бо той передасть слабість і болітиме голова.

**ка́пище = тре́бище = жертівни́к = жерто́вник** — поганський (язичницький) храм (хором, тобто «великий дім») у східних і прибалтійських слов'ян дохристиянського часу; взагалі місце принесення жертв (треб) поганським богам; також сам ідол, якому поклонялися предки і якому приносили жертви; у Києві перед княжим теремом Ігоря та Ольги знаходилося требище, яке з наказу князя Володимира було знищене (988 р.). *Розсердили Його* [Бога] *своїми капищами* (П. Куліш).

**капли́ця** (зменшене — ***капли́чка***) — у християн — невеличка споруда або церква без вівтаря для відправ і молитов. *Прийшли в каплицю перед Феба, Еней поклони бити став* (І. Котляревський); *Чималу каплицю Поставили громадою* (Т. Шевченко); *На пригорі, ніби капличка, Козацька церква невеличка* (Т. Шевченко).

**капта́н** (зменшені — ***капта́нець, капта́нок, капта́нчик***) — старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка. *Іскинув чумак із себе каптан* (пісня).

**ка́птур** — 1) відлога, коба, кобка, що накидається на голову, а іноді й на обличчя; *див.* **кобеня́к**1. *Кобеняк з каптуром*; 2) *клобу́к* (*див.*); 3) старовинний жіночий головний убір із круглим наголовком, затягнутим кольоровою тканиною.

**капусня́к** — друга в традиційній українській кухні за значенням після борщу страва, зварена зазвичай з квашеної капусти з додаванням пшона; варили перев. у період зимових (різдвяних) М'ясниць; у піст цю страву робили пісною, на олії.

**капу́ста** (один качан — ***капусти́на***; зменшені — ***капу́стиця, капу́сточка***) — городня рослина родини хрестоцвітих, листя якої використовують для приготування різних страв; традиційна їжа селянина: «Горох, капуста (Коли є горох, капуста) — хата не пуста»; «Хай Бог не допусти прохати капусти»; пор. народні загадки: «Лата верх лати, а всередині хата»; «Лата на латі, ні шите, ні кроєне»; у княжу добу була рідкістю, поширеною стала в XV—XVI ст.; садячи розсаду, примовляли: «Дай Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалася і в головки складалася»; не можна було стинати капусти на *Головосі́ку* (*див.*); велику, білу, тверду капусту називають *рахма́нною*; *капу́стя́на голова* асоціюється з дурістю, у

Т. Шевченка: «А на громаду хоч наплюй: вона — капуста головата»; у народі про народження дітей говорили, що знайдено їх «під капустяним листом» або «в капусті». *І межи капустою доброю буває багато гнилих качанів* (М. Номис); *Кожна капуста має свою голову* (приказка); *Капуста не тлуста, а Матвій не гордий* (приказка); *Поливайте капустицю, то буде родити* (П. Чубинський); фразеологізми: ***наздогá́д (навздогá́д) буряків [щоб далú капýсти]*** — натяк на одне, а на думці інше; ***нáте й мій глек на капýсту*** — вживається як примовка, коли хтось непроханий втручається в справу чи в розмову.

**кáра** (зменшено-пестливе — ***кáронька***) — 1) суворе покарання, відплата за що-небудь; правова реакція на злочин, порушення суспільних норм; поняття кари з найдавніших часів пов'язується з *пóмстою* (*див.*). *Стоять Гонта з Залізняком, кричать: «Ляхам кари! Кари ляхам, щоб каялись»* (Т. Шевченко); *Яку б же нам, славним запорожцям, та кароньку дати?* (пісня); 2) **кáра Бóжа** — з давніх-давен у народній свідомості — великі стихійні лиха: землетрус, повінь, посуха, голод, епідемія та ін., що їх нібито насилає Бог на людей як кару за ті чи інші моральні переступи (звідси вирази *це кара Божа на нас* — про яке-небудь нещастя і *чиста кара Божа (Господня)*, що передає сильне незадоволення ким-, чим-небудь); обидва синонімізуються певною мірою зі словами *горе, нещастя, напасть*; 3) **кáра грíшми** — покарання грошовим стягненням, дуже поширене в княжу добу; замінними були покарання арештом і кара працею; 4) **кáра на гóрло** — покарання смертю через відсічення голови; у княжі часи була рідкою; усталилася в Польсько-Литовську добу; у козацькі часи звичайною *смертною карою* було стяття голови й повішення, кваліфікованою — четвертування, спалення живцем, закопування в землю, заливання горла розтопленим оливом; 5) **кáра сóромом** — публічне покарання прив'язуванням до ганебного стовпа на майдані; була поширеною в козацькі часи; кожний з присутніх мав право підійти до прив'язаного і вдарити його палицею; розпусних вдів або дівчат за першим разом карали биттям різками або канчуками; *див. ще* **водíння дівчáт.**

**карб** — виїмка, рівчак, вирізьблені або витиснуті спеціальним знаряддям на поверхні чого-небудь; зарубка, рубець; у давні часи такими зарубками рахували, звідки й вираз *на карб узяти*, тобто поставити в рахунок; рахування карбами називалося *карбежем*, пор. у І. Котляревського: «На щотах, бачиш, не учились. Над карбежем теж не трудились», карби робили для пам'яті, пор. у Ганни Барвінок у знач. «спогад»: «У короткий вік багато карбів лягло на моєму серці».

**карбівнúк = карбівнúчий** — лісничий, лісник; названий так тому, що ставить карби на деревах, щоб зазначити, яке дерево зрубати та продати.

**кармазúн** — старовинне дороге темно-червоне сукно, а також одяг (зокрема кунтуш) із нього (іноді так називали й того, хто носив такий одяг); символ заможності (звідси *кармазúнник*, тобто багатій,

аристократ). *Взяли зняли з Морозенка кармазин, сап'янці* (А. Метлинський).

**Кармалю́к (Кармелю́к) Усти́м** (1787—1835) — ватажок селянського руху за соціальну справедливість на Поділлі, герой українського народу, оспіваний у фольклорі, а також зображений у творах Марка Вовчка, М. Старицького, В. Кучера. *Бідний — Кармалюкові брат рідний* (приказка); *Кармалюк чим може, тим допоможе* (приказка); *Пана Стася взяла трясця, а панові гроші Юстим* [Устим Кармалюк] *дав Явдосі* (приповідка).

**Ка́рна** — у дохристиянських віруваннях — божество, можливо, кара, жаль, голосіння по небіжчику або уосібнення самої голосільниці; у «Слові о полку Ігоревім»: «За ним кликнула Карна, і Жля поскочи по Руській Землі, смагу мечучи в полум'янім розі»; тут, можливо, уособлення смерті на полі бою, символ насильницької смерті, вбивства як присуду Долі.

**Карпа́ти [Украї́нські]** — гори на заході України (в межах сучасних Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей); у Карпатах живуть українські горяни — бойки, лемки, гуцули; гори оспівані в усній народній творчості, як мальовничий куточок України; ***карпа́тець***, ***карпа́тка***, ***карпа́тці*** — мешканці, уродженці Карпат. *Ой ви, гори, наші гори, зелені Карпати, Скоро будемо під вами золото копати* (коломийка); *За Карпати відіб'ється, згомонить степами, України слава стане поміж народами* (П. Чубинський); *Схилюся серцем до Карпат, і серце зацвіте Карпатами* (М. Сингаївський).

**карто́пля** (зменшене — ***карто́пелька***) — однорічна трав'яниста рослина з їстівними бульбами, багатими на крохмаль; також бульби цієї рослини, що вживаються як їжа і як корм худобі (кажуть: «Картопля — половина хліба»); у народі звуть ще *бараб́олею* («Їмо бараболі і не клянем долі»); тривалий час (після її завезення в Україну в XVII ст.), вважалася рослиною «нечистою», «чужою»; згодом, коли, за легендами, рослину стали вважати не диявольським, а Божим творінням, вона вважалася святою, пор. загадку про картоплю: «Між гір, між ям сидить птиця холуян, несе яйце — Божий дар»; час садіння картоплі пов'язували зі сприятливими днями тижня — середою і п'ятницею; за прикметою, картопля буде гнити, якщо перед садінням побачити сидячого чоловіка. *По невеличких городах, наче сторожі, стояли широкоголові соняшники, поміж ними, як рута, зеленіли кущі картоплі* (Панас Мирний); *А на Січі мудрий німець картопельку садить* (Т. Шевченко).

**Касья́нів (Кася́нів) день** — 1) календарне церковне свято Преподобного Кассіана Римлянина, що припадає на 29 лютого за ст. ст., тобто на високосний (перелюдський) рік; оскільки рік вважають здавна в народі нещасливим, тому кажуть: «На що Касіян гляне, то в'яне»; тому в цей день намагалися не виходити з дому, щоб не нашкодило «*Касянове око*»; у Касіяна такі довгі брови й вії, що він нічого не бачить, і тільки один раз на чотири роки підіймає свої вії й дивиться понурими очима; і горе тому, хто потрапить під цей погляд: «Касіян оком накинув — не буде з цього народженого добра!» — го-

ворять про народженого в цей день (як про людину, так і про тварину); 2) **Касья́нів рік** — у народі — назва високосного року.

**кат** (збільшене — ***катю́га***) — одна з давніх народних назв нечистої сили, біса, чорта (звідси *кат вас знає*, *кат його* [батька] *знає*, *катма* — від «кат має», *казна-що* — від «кат знає що», а також вирази: «Буде тобі в ката виплата», «Хоч до ката, аби плата», «Дай кату плату», «Катюзі по заслузі», «Кат вас розбере», «Не взяв го кат!»), пор. також численні прокльони і лайливі вислови: «Кат би справив тебе за твою натуру!», «Щоб тебе кат сіконув перед великими вікнами!», «Кат вас бери!», «Щоб ти ката не минув!», «Гей його кату!», «Геть лишень до ката!»; фразеологія: ***взяв би його́ кат***, ***кат його́ бери́*** — хай би він пропав, пощез; ***до ка́та*** — дуже багато, безліч; ***в (у) ка́та*** — як підсилення з лайливим відтінком (у Т. Шевченка: «Де ти в ката забарилась?») або як вираження прихованого заперечення з відтінком згрубілості (у С. Руданського: «Де ж я тих грошей дістану у ката?»), ***кат їх не взяв*** — нічого з ними не сталося; ***хай йому́ кат*** — що буде те й буде, байдуже, все одно. *Облупив, як кат Микиту* (приказка); *Робили на ката грудьми, але не були людьми* (приказка); *Ото б'є, щоб тебе кат побив!* (приповідка); *Чужа хата гірше ката* (прислів'я); *Кат би дятла знав, коли б не свій ніс* (приказка); *Як кат ізмив* (тобто повиїдали все); *Хто не слухає тата, той послухає ката* (прислів'я); *Ходжу голий по дуплі... Шпаченят до ката* (С. Руданський).

**Катери́ни [Великому́чениці] день** — 1) = **свя́то До́лі** — за церковним календарем, свято 24 листопада/7 грудня у пам'ять святої Катерини, з яким у народному побуті пов'язані молодіжні зібрання й ворожіння, передусім про одруження, оскільки з цим днем пов'язаний стародавній обряд закликання Долі, коли дівчата з приготовленою спільно вечерею вилазять на ворота і проказують: «Доле, Доле, йди до мене вечеряти!» (відгомін язичницьких жертвоприношень); до світання дівчата зрізували також гілочку вишні, ставили у воду й спостерігали, — якщо до Маланки вишня зацвіте, добра прикмета, бо і Доля дівоча цвістиме, засохне — Доля відвернеться від дівчини; напередодні парубки постували, щоб Доля послала добру дружину; свята Катерина вважається покровителькою вагітних жінок, учнів, студентів та вчених людей; за погодою в цей день передбачали майбутні зміни в природі і житті людини, — «Катерина по воді, Різдво по леді», «як на Катерину холодно, то буде голодно»; так чи інакше, але зазвичай «на Святу Катерину ховайся під перину», бо вже зима; 2) **Катери́на = Ка́тря** (від грецьк. katharios — «чистий» або katharon — «чистота»; зменшено-пестливі — ***Катери́нка***, ***Катери́нонька***, ***Катери́ночка***, ***Катру́ня***, ***Катру́нька***, ***Катру́ся***, ***Катру́сечка***, ***Катру́сенька***, ***Ка́тречка***, ***Ка́тя***, ***Ка́течка***, ***Катю́ша***, ***Ка́ся***) — українізовані християнські жіночі імена, персоніфіковані й оспівані в народних піснях: «Із-за гори вітер віє, Катерина жито сіє. Катерино моя, Чорнобривко моя, Моя душечко»; «Вийшла, вийшла Катеринка браму й отворяти»; «— Ой весно, весно, весняночко! Де твоя дочка Катериночка? — Ой там у

садочку шиє сорочку»; «У садочку вітер повіває, А в сінечках Катрусеньку Чужий батько научає»; пор. народну загадку, де ключовим образом виступає це ім'я: «Лежить Кася, простяглася. Як устане, до неба дістане» (дорога); поширене ім'я літературних персонажів (наприклад героїня однойменної поеми Т. Шевченка). *Катерина та Дем'ян посварились за бур'ян, Катерина Дем'яну не попустить бур'яну* (М. Номис); *Ой гину, гину за дівчину Катерину* (примовка); 3) **Катерина II** (1729—1796) — російська імператриця (з 1762 р.); за її царювання відбувалося активне, а згодом юридично затверджене закріпачення селян, зокрема й в Україні (1783); була жорстоко придушена *Коліївщина* (*див.*); за Катерини II приєднано до Російської імперії Крим (1783 р.); внаслідок поділів Польщі до Російської імперії було приєднано Правобережну Україну; про загарбницьку політику царя Петра І, цариці Катерини II щодо України Т. Шевченко пише в поемі «Сон»: «Це той *первий*, що розпинав нашу Україну, А *вторая* доконала вдову сиротину»; всю територію недавньої Гетьманщини було перейменовано на Малоросійське генерал-губернаторство, знищено залишки політичної автономії України, ліквідовано гетьманство (1764 р.) й остаточно зруйновано Запорозьку Січ (1775 р.) після її відновлення.

**Катехізис** — церковна книжка, що містить короткий виклад догматів християнської віри в запитаннях і відповідях; у переносному розумінні — основні положення, основи чогось.

**катрага** — курінь, намет, перев. на пасіці: також халабуда від сонця, негоди; також колиба пастуха.

**катран [татарський]** — рослина степів або напівпустель родини хрестоцвітих, що має велике листя й багато білих квіток; вирощують як овочеву культуру; використовують у народній медицині; оспівана в усній народній творчості як символ волі, роздолля. *Та не цвіти білим цвітом, зелений катране* (пісня); *В чистім полі тирса шумить, катран зеленіє* (пісня).

**качалка** — кругла, гладко витесана дерев'яна палиця для розкачування тіста, вигладжування, вирівнювання (викачуванням) білизни тощо. *На річці попрала, качалкою покачала* (П. Чубинський).

**качання [по землі]** — у народній обрядовості — магічний акт, який мав хліборобське (на врожай), запліднювальне або лікувальне значення; дотик усього тіла до землі немовби спонукав її до родючості, а дотик хворого тіла передавав хворобу землі (земля її забирала).

**качка** (зменшено-пестливе — ***качечка***; ***кача = качаточко = каченя*** — пташа качки; ***качур***; зменшено-пестливе — ***качурик = селезень*** — самець качки) — водоплавний свійський і дикий птах, цінний своїм пір'ям; самка качура; свійська качка, яку ще називають *крячкою*, у народі — символ забарності, несили, тому кажуть: «Бодай тебе качка копнула!», «Заганяє качки собою», «Отак, не бродячи, качку піймав»; також символ домосідства, звідки фразеологізм *сидіти крячкою*, тобто не виходити з дому, пор. у І. Нечуя-Левицького: «Другі люди гуляють, ходять у гай, а ти крячкою сидиш дома», у Панаса Мирного: «Як крячка, ти

просиділа трохи не три тижні коло матері»; качур, або селезень, що відзначається яскравим оперенням, символізує парубка («Вибирай собі, качурику, щонайкращу дівку»), іноді уособлює батька: «Ой ходила Маруся по крутій горі, Да загледіла селезня на бистрій воді. — Пливи, пливи селезню, тихо по воді, Прибудь, прибудь, мій батеньку, тепер ік мені»; у народних легендах і переказах качка належить до первовічних птахів, тому в народних колядках завжди служить вищому єству; у весільних піснях качка — наречена, а селезень — жених: «Де був селезень? Де була утінка? Утінка на ставку, Селезень на плавку; А тепер же вони на однім плавку; Та їдять же вони дрібную ряску»; на території Києва археологами знайдено різні предмети із зображенням качок — уособлень водної стихії з її животворними властивостями; за поведінкою птаха угадують погоду, — «дикі качки прилетіли вгодовані — на теплу, ясну погоду», «качки обскубуються — дощ буде», «качки і горобці хлюпочуть — на дощ, а як дзьоби ховають під крила — на холод». *На бистрому на озері геть плавала качка* (А. Метлинський); *Ой на ставу, на ставочку качечка ночує* (Б. Грінченко); *За городом качки пливуть, каченята крячуть* (пісня); *Хлюпощуться качаточка Поміж осокою. А качечка випливає З качуром за ними* (Т. Шевченко); *Дикий качур все на воді і днює й ночує* (П. Чубинський); 2) тільки **ка́чечка** — уживається також як пестливе звертання до жінки. *Моя ти качечко!* (Б. Грінченко).

**ка́ша** — 1) (зменшено-пестливі — ***ка́шка, ка́шечка***) страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці; борщ і каша — традиційні страви українців, тому кажуть: «Без каші обід сирота», «Наша каша, а ваш борщ», «Каша — то мати наша», «Кому що, а мені каша», «За піччю сиди та їж»; як ритуальна страва виступала атрибутом ворожіння та закликання *до́лі* (*див.*) (від старовинного обряду годування кашею Долі); кашу як обрядову страву варили в усі важливі календарні та родинні свята; у народному світосприйманні виступає символом клопотів, турбот («Ото наварив каші!»; «Поганої каші наварив» — наробив лиха й клопоту; «Хто каші наварив, мусить і з'їсти» — хто наробив лиха, мусить розібратися і в наслідках); віщими вважають і деякі прикмети, — якщо каша вилізе з горщика, то буде біда всій родині; лихо віщує тріснутий горщик з кашею; не велике діло кашу варити, але це треба робити вміючи, тому коли кажуть: «Так і дурень каші наварить», то мають на увазі, що діло хтось може й зробити, але клопотів потім не обберешся; тому шанували власну добру кашу, аби «не дати собі в кашу наплювати», тобто не дати себе образити, принизити. *Вари воду, вода й буде — а вкинь крупи, каша буде* (М. Номис); фразеологія: ***завари́лася ка́ша*** — про складну, клопітну, часом неприємну справу; також про сварку, бійку або цілковите безладдя; ***ка́ші не зва́риш*** — не домовишся, не дійдеш згоди з ким-небудь; ***ка́ші про́сить*** — про подерте взуття, дірявий одяг (жартівливо); ***ма́ло ка́ші з'їв*** — про недосвідчену, не досить обізнану людину; ***скуштува́ти гарбузо́вої ка́ші*** — дістати відмову при сватанні, залицянні;

***на припічку кашу їсти*** — бути малолітнім, дитиною; 2) народна гра в м'яч; 3) п'ята фігура при грі в м'яч, що називається *стінкою* (*див.*); 4) **березова каша (кашка)** — різка для покарання; взагалі покарання (зі словами *покуштувати, поїсти, скуштувати, дати, почастувати та ін.*), фразеологізми: ***дати (всипати) березової каші*** — побити кого-небудь; ***перепасти березової каші*** — про побої, зазнані від кого-небудь; ***скуштувати березової каші (кашки)*** — бути побитим; ***частувати березовою кашею*** — бити кого-небудь. *Як буде добре вчитись, то я їй і намисто, і серги, і перстень привезу, а як же ні, то привезу березової каші* (Т. Шевченко); *Хведько не вчивсь і скоштував Березової кашки* (П. Гулак-Артемовський); *Крикнув — радцям каші Березової дать* (П. Грабовський).

**кашемір = кашмір** — тонка м'яка вовняна або напіввовняна тканина, пофарбована перев. в темні кольори; терно; здавна популярною в народі є *кашемірова шаль (хустка).*

**кварта** — 1) старовинна міра рідких і сипких тіл (звичайно трохи більша за літр). *Зо мной не говорить* [муж], *до трактиру ходить, По чотири кварти горілочки носить* (пісня); *Смиренна правда одкуповується від смілої нахаби квартою горілки* (П. Куліш); 2) український старовинний посуд, схожий на кухоль. *Він сьому випивши осьмуху, послідки в кварти виливав* (І. Котляревський).

**квас** — кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом, також із меду, фруктів або з овочів; хлібний квас звуть ще *сирівцем*; він відомий з княжої доби; доступний був найбіднішим верствам, тому казали: «Квас як у нас, так у вас» (тобто однакові злидні), «І від квасу дасть Бог красу» (і в бідній родині може вирости гарна дівчина); символізує незгоду, незадоволення: «Хтось наївся квасу, а мені оскома напала». *На те квас, щоб пити* (М. Номис); *Знайте нас: ми кислиці, із нас квас* (М. Номис).

**квач** — 1) (зменшене — **квачик**) намотане на кінець палиці клоччя, ганчір'я тощо для мащення чого-небудь; символ безхарактерної, нікчемної людини («Одразу видно, що квач»). *Мазниця і квач*; *П'яний, мов квач* (дуже, до непритомності); 2) народна дитяча гра, за правилами якої треба влучити м'ячем у втікача або, наздогнавши його, торкнутися рукою.

**кваша** — страва з гречаного або житнього борошна з солодом, подібна до густого киселю; у переносному значенні — зневажливо про нерішучу, кволу, безхарактерну людину; фразеологізм: ***показати, почому лікоть кваші*** — довести свою здатність, спроможність.

**квітень** — четвертий місяць календарного року, другий місяць весни; народні назви місяця — *цвітень, красенець, водолій, лелечник, пустун, капельник*; у квітні предки вшановували велику *Берегиню-Матір* (*див.*) — покровительку врожаїв; на честь премудрої *Лади* (*див.*) і чарівної *Лялі* (*див.*) на *Красній гірці* (*див.*) водили хороводи й співали пісень; весна приходить повноправною господинею; земля вкривається зеленню, з'являються перші квіти; обіч осель прокльовуються півники, тому кажуть: «З'явилися біля хати півники —

весна прийшла на призьбу»; хлібороб готується до виходу в поле; першим висівають ячмінь, про який кажуть: «Кидай мене у болото — виросту, як золото, топчи мене в грязь — будеш, як князь»; починається пора пастівництва; з квітневою порою пов'язані прикмети, — «у квітні ранковий туман віщує ясну погоду»; «сухий квітень — голодний рік»; «коли на Мартина [14 квітня] буде хороша година, то буде хороше на людей і на урожай». *У квітні ластівка день починає, а соловей кінчає* (приказка); *То був квітень, бо було цвітіння, Парування та буяння сил* (М. Рильський); *Мокрий квітень, сухий май, буде в клуні рай* (приказка).

**квітка** (зменшено-пестливі — ***квіточка***, ***квітонька***, ***квіти́ночка***; множина — ***квіти*** = ***квітки́***) — 1) частина рослини, звичайно гарно забарвлена, що виростає на кінці стебла або гілки й складається з маточки, тичинки й пелюсток навколо них; має різне забарвлення та приємний запах, цим приваблює комах, які переносять квітковий пилок з квітки на квітку, що сприяє її запліднюванню; ця сама частина рослини, зірвана зі стеблом; любов людини до квітів, що асоціюються передусім з весною і красою, зробила їх об'єктом культу; свята квіток українського культу з метою передусім прискорити квітування злаків і забезпечити багатство врожаю відбувалися на так званому Зеленому тижні й на літньому святі Івана Купала, коли мала зацвісти й *квітка щастя* (папороть); квітами супроводжується все людське життя — від народження до могили; квіти символізують дітей (у Марка Вовчка: «Діточки мої, квіти мої! Пов'яли ви у зеленочку», у Б. Грінченка: «А дитиночка, як квітиночка»), дівчат (у Л. Глібова: «Дівчинонька, як квіточка, з нею рай»); у Т. Шевченка квітка виступає символом беззахисності: «А без долі біле личко — як квітка на полі: Пече сонце, гойда вітер, Рве всякий по волі». *Процвітає в саду квітка* (П. Куліш); *Ой вирву я з рожі квітку та й пущу на воду* (пісня); *З однієї квітки бере яд змія, а бджола мед* (прислів'я); *Мальовані квіти не дають запаху* (прислів'я); *Квітки колючі найбільш живучі* (прислів'я); у сполученні: ***квітка (квіт) па́пороті*** *див.* ***па́пороть***; 2) **квітка похре́сна** — пучок із барвінку, васильків і калини, а зимою — з колосків жита та пшениці, що їх баба-повитуха роздає на хрестинах гостям, щоб дитина була здорова; 3) тільки **квітки́** — вінок із штучних квітів, який носить дівчина, перев. засватана; 4) **квітка весі́льна** — червона стрічка з барвінком, яку пришивають до шапки на весіллі нареченому і боярам під супровід весільних пісень (звідси усталений іронічний вислів ***пришити квітку*** — висміяти кого-небудь гострим слівцем, влучною відповіддю і т. ін.). *Мені ж, парню, та й пришиють квітку, Тобі ж бабську надінуть намітку* (пісня); 4) особливий вид народної вишивки на сорочці.

**Квітний ти́ждень** *див.* **Ве́рбний ти́ждень**.

**кво́чка** (зменшено-пестливе — ***кво́чечка***) — 1) курка, що висиджує або водить курчат; символ клопітливої, дбайливої матері; за повір'ям, гості в хаті мають сідати, щоб квочка сиділа на яйцях, а не тікала

з гнізда; не годиться в хаті свистати чи грати, коли квочка сидить на яйцях; гніздо з-під квочки не можна викидати, а пустити на воду, щоб шуліки не нападали на курчат, а ворони не дзьобали гнізда; всі ці прикмети спрямовані на оберігання господинями свого нехитрого господарства. *На дворі зозуляста квочка... водила шестеро курчат* (М. Коцюбинський); *Куря квочці не розкаже* (приказка); 2) (з великої літери) народна назва сузір'я з кількох розташованих куркою невеликих зірок; сузір'я Плеяди; в народі його ще називають *Віз, Чепіги, Косарі*; у народній свідомості асоціюється із так званим «зоряним весіллям», яке лише «закохані можуть побачити».

**кедр** — південне вічнозелене хвойне дерево; також народна назва деяких видів сосни, що дають їстівне насіння — так звані кедрові горішки; південний кедр вважається найкращим деревом через свою твердість; це підкреслює й Біблія, тому в ній кедр — символ сили, могутності, особливо монаршої; відомий біблїізм «Господь зломить кедри ліванські» має на увазі найбільших володарів світу; кедриною оздоблювали південні храми; не випадково в колядках кедр символізує предвічне дерево, тобто Райське хресне дерево, асоційоване з предвічним Світовим деревом; у народних піснях ідеться про кращі речі, виготовлені з кедрини — *кедрові столи, кедрова труна* («Ой умру я, умру, Зроби мені кедрову труну»; «Подивися, пане, на круту гору, На крутій горі кедрове дерево, А з того дерева хрест рубають, Хрест рубають, церкву будують»).

**келебердя́нська верства́** *див.* **верства́**.

**кепта́р** (зменшене — ***кепта́рик***) — у гуцулів — старовинний верхній хутряний одяг без рукавів, оздоблений різнобарвними нитками; поширений також серед усього українського населення Карпат. *Ой багата Гуцулія красними піснями, вишитими кептарями та ще й дівчатами* (коломийка).

**кере́я** *див.* **кире́я**.

**керсе́т** *див.* **корсе́т**1.

**керсе́тка** *див.* **корсе́т**2.

**киба́лка = киба́лиця** — старовинний жіночий головний убір у вигляді високого завою півмісяцем з довгими кінцями, спущеними на плечі й спину; за Б. Грінченком, у старовину молода «в понеділок білую кибалку любо надівала», у П. Чубинського: «Дівки вінки погубили, молодиці — кибалиці»; кибалка нагадує головну прикрасу княжих часів. *Впрягла* [Юнона] *в гринджолята павичку, сховала під кибалку личко, щоб не світилася коса* (І. Котляревський).

**ки́вер** — військова шапка, подібна до ковпака, з кичкою зверху. *Китель білий, кивер чорний, хлопець гарний і моторний* (пісня); *Козак виїжджає на конику вороному.., а в жупані голубому, а в ківері золотому* (П. Чубинський).

**кида́ння** — за старовинними народними віруваннями, магічний обряд відвертання нечистої сили, злого ока (коли кидають услід шпильку, солому, камінець комусь недоброму) або поривання з минулим (коли кидають назад через голову кухлик або чарку у весільній обрядовості); не виключено, що і в

другому випадку мають на увазі відвертання нечистої сили.

**ки́євичі** — 1) (з великої літери) напівлегендарний князівський рід, що йде від полянського князя Кия; 2) мешканці древнього Києва, стародавні кияни; також мешканці Київської Землі часів правління князя Кия.

**Ки́єво-Пече́рська ла́вра** — православний монастир, заснований 1051 р. вихідцями з бояр Антонієм і Феодосієм у печерах біля літньої князівської резиденції Берестове поблизу старого Києва; за повір'ями, в печерах були колись київські боги; став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі; у XII ст. дістав статус Лаври — головного великого монастиря; Лавра відіграла важливу роль у розвитку давньоруської культури, була центром літописання та житійної літератури; тут працювали відомі літописці — Нестор, Никон, Сильвестр; у XIII ст. було складено «Києво-Печерський патерик», важливе джерело з історії Київської Русі; один із центрів боротьби проти уніатства; 1615 р. засновано друкарню; 1631 р. митрополитом П. Могилою відкрито Лаврську школу; ще в XI ст. було започатковано Лаврську іконописну майстерню; на території Лаври у різний час зведено ряд будівель, що стали пам'ятками давньоруського та українського зодчества — Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, Всіхсвятську церкву, Велику дзвіницю; історичну цінність становлять підземні лабіринти Києво-Печерської лаври — Ближні й Дальні печери як своєрідний пантеон, де лежать мощі відомих діячів часів Київської Русі.

**Ки́їв** — найдавніший центр слов'янства, «стольний град» високорозвиненої і могутньої ранньофеодальної держави — Київської Русі; історія міста налічує понад 1500 років — від городища слов'янського племені полян до одного з найбільших міст Європи, столиці незалежної України; історія закріпила за ним назву «матері міст руських»; тут склалася давньоруська народність, зародилася й сформувалася давньоруська культура як одне з найвищих досягнень людської цивілізації; історія Києва постає з Початкового літопису; місто оспіване в «Слові о полку Ігоревім», у багатьох хроніках і творах різних жанрів; тут створено визначні пам'ятки людської цивілізації; місто відіграло провідну роль в історії розвитку українського народу — у період формування і становлення української народності, в ході історичних змагань проти загарбників різного гатунку, в період становлення української державності на різних її етапах, нарешті, в часи розбудови Української незалежної держави новітньої доби на шляху реальної демократії; назва міста виступає ключовою у народних приказках: «Від Києва до Львова всюди біда однакова», «Далеко п'яному до Києва», «Дурний і в Києві не купить розуму», «Язик до Києва доведе», а також каламбурних висловах на зразок «На городі бузина, а в Києві дядько».

**Ки́ївська акаде́мія** — перша вища школа в Україні та Східній Європі; започаткована 1632 р. внаслідок об'єднання Братської та Лаврської

шкіл; після смерті її засновника П. Могили стала називатися Києво-Могилянською колегією; титул академії дістала 1701 р.; чисельність спудеїв (студентів) академії сягала до 2 тис.; освіта світська; студенти вивчали слов'яноруську (давню українську), церковнослов'янську, польську, латинську, грецьку, староєврейську, німецьку та французьку мови, історію, географію, математику, астрономію, катехізис, піїтику, риторику й діалектику (навчалися вмінню виголошувати промови й вести диспути), філософію, богослов'я, пізніше природознавство й медицину; виховала багатьох відомих діячів культури й суспільного життя України, Росії, Білорусії, а також Болгарії, Валахії, Сербії, Греції, Молдови, Грузії, Польщі та ін.; закрито у 1817 р., а в її приміщенні натомість відкрито спочатку духовну семінарію, а в 1819 р. духовну академію.

**[Ки́ївська] Русь = Ру́ська Земля́** — 1) давньоруська держава з центром у Києві; виникла на рубежі VIII і IX ст. внаслідок об'єднання східнослов'янських племен; глава держави — великий князь київський; найбільшу славу державі принесли князі Олег, Ігор, Ольга, Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах; як єдина держава існувала до середини XII ст.; з XIII ст. виникають назви *Московська Русь*, *Біла Русь*, *Червона Русь* та ін.; перед навалою монголо-татар була роздрібнена на великі й малі князівства; термін *Русь* став основою понять «руський», «русич», «русин», «росіянин»; 2) **хре́щення Русі́** *див.* **хре́щення**.

**кий** (зменшені — ***кийо́к, кийо́чок***) — частина тонкого стовбура або грубої гілки, відрізана від дерева й очищена; зазвичай була призначена для биття, покарання (у запорожців було так зване *кийове́ кара́ння*); застерігають: «Хто мене пом'янув, щоб кий не минув!»; також ціпок; кий служив і за зброю: «Котрий козак не має в себе шаблі булатної, пищалі семип'ядної, той козак кийка за плечі забирає, за гетьманом Хмельницьким в охотне військо поспішає». *Хто хоче пса вдарити, той кия найде* (М. Номис); *Один тільки мій Ярема на кий похилився* (Т. Шевченко); *Язик доведе до Києва і до кия* (М. Номис); *Весна, весна, наша весна, Та що ж ти нам принесла? Старим бабам по кийочку, А дівчатам по віночку!* (пісня); фразеологізми: ***обрама́ти кий*** — дуже побити; ***не кі́єм (не кийко́м), то па́лицею*** — однаково. *Як буду женитися, то покличу дивиться і віддячу не кийком, то палицею* (приказка).

**Кий** — 1) напівлегендарний полянський князь, який, на думку деяких дослідників-істориків, жив у першій половині VI ст.; у «Повісті временних літ» читаємо: «Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесаргорода. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря»; від його імені походить назва міста Києва, що було засновано нібито 430 р. (про цю дату говорять польський історик М. Стрийковський та український Ф. Прокопович); підтримував зв'язки з візантійським імператором (найвірогідніше, з Юстиніаном I), був з великою шаною прийнятий при константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок

Києвець; 2) **Кий, Щек, Хори́в і Ли́бідь** — три брати й сестра, які, за переказом, наведеним у «Повісті временних літ», були засновниками Києва; археологічними розкопками на згаданих у «Повісті» київських горах (Старокиївській, Киселівці, Щекавиці, Хоревиці) знайдено зольники поселень і городищ, що поклали початок Києву.

**ки́лим** (зменшені — ***килимо́к, килиме́ць, кили́мчик***) — 1) тканий, найчастіше ворсистий, з візерунками виріб для вкриття підлоги, оздоблення стін тощо (український — звичайно тканий без ворсу); у старовинному похоронному обряді померлих князів клали на килим (ковер); килим був предметом ужитку князівського двору (як «підстилка», «постіль»); у Європі цінувалися українські килими козацької доби; у селянському побуті розрізняли передусім *ліжники (див.), пола́вочники* й *ко́ци* (*див.*) як необхідні щоденні речі. *Будем жити, вино пити, Яничара бити, А курені килимами, Оксамитом крити* (Т. Шевченко); 2) тканий, з візерунками (часто ворсистий) обрус. *А в тих наметах все столи стоять, позастилані все килимами* (А. Метлинський); *Застеляйте столи та все килимами, Радуйся, ой радуйся, земле, Син Божий народився* (колядка).

**кире́я = кере́я** — старовинний верхній довгий суконний одяг у вигляді плаща без рукавів з хутряним коміром або з відлогою; кирея була ознакою заможності, певного соціального стану, пор. у пісні: «Уповала, моя мамцю, на кирею, Я ж думала, що я буду попадею»; у козацьку добу її носила старшина, зокрема й гетьмани, накидаючи на жупан. *А із яру в киреї козачій Хтось крадеться* (Т. Шевченко); *І шабля й булава з бунчуками, і горностаєва кирея поляжуть колись із мертвими кістками* (П. Куліш).

**Кири́ло** — 1) = **Константи́н святи́й** — апостол слов'ян, родом грек, який разом з братом Мефодієм проповідував християнство під час місіонерських подорожей до хазар (до Корсуня-Херсонеса в Криму) і якого називали ще *Філо́софом*; саме там ним було знайдено Євангелію та Псалтир, «рось-ски письмени писано»; І. Огієнко допускає, що ті письмена й мова, яку вивчив святий Кирило в Корсуні, були стародавніми письменами й мовою наших предків; можливо, саме на їхній основі святий Кирило й склав свою *глаго́лицю* (давню систему слов'янського письма, яка була поширена в Моравії, Болгарії та Хорватії і якою було писано перші слов'янські книги); її заступила *кири́лиця*, більш ясна й легша система слов'янського письма; глаголиця поволі вийшла з ужитку, залишаючись подекуди по монастирях тільки як письмо для втаємничених; модифіковане кириличне письмо дійшло до наших днів на основі сучасної кириличної абетки, дещо видозміненої гражданською абеткою, яку опрацювали ченці-друкарі Київської лаври з наказу Петра І; це письмо має лише окремі відмінності в мовах, які нею користуються; після хазарів Кирило і Мефодій проповідували серед болгар та у Великоморавській і Паннонській державах; Папа Римський визнає слов'янську мову за богослужбову і висвячує братів на єпископів (867 р.); за

церковним календарем — день Рівноапостольних Кирила і Мефодія припадає на 11/24 травня, а окремо день Святого Кирила — на 14/27 лютого, коли казали: «На Кирила Святого буває ще морозу много»; 2) (від грецьк. Kyrios — «пан, володар»; пестливі — ***Кири́лко***, ***Кири́лонько***, ***Кири́лочко***, ***Кири́лик***, ***Кири́лець***, ***Кири́льцьо***, ***Ки́рик***) українізоване християнське чоловіче ім'я; в народній афористиці виступає об'єктом гумору, кпинів («Дурного Кирила і Химка побила», «Кирило, набий мені барило», «Як казав Кирило, я вже не мотовило»); у народних піснях ім'я возвеличується («Три місяці ясні — три молодці красні... Другий місяць ясний — то Кирило красний») або жартівливо обігрується («Пішли до Кирильця. А Кирильцьо не гуля, Черевички поправля»); 3) **Кири́ло Кожум'я́ка** *див.* **кожум'я́ка**2.

**кисі́ль** — драглиста страва з ягідного або фруктового сиропу, молока тощо з домішками крохмалю; у гуцулів варили страву (різновид киселю) зі слив, кукурудзяних крупи або борошна, а також з гречаного або житнього борошна і називали її *кисе́лицею*; кисіль як нехитра проста страва виступає об'єктом жартів («Добрі зуби, що й кисіль їдять», «Правда Сидорова! Киселем млинці помазані, на паркані сушаться»); про далеку рідню свідчить каламбурний вираз *сьо́ма (деся́та) вода́ на киселі́*; фразеологізми: ***да́ти киселю́*** — ударити кого-небудь коліном ззаду, побити; ***натягті́ на кисіль шку́рку*** — силкуватися довести щось непереконливими аргументами.

**кисли́ця** (зменшене — ***кисли́чка***) — дика яблуня з дрібними, дуже кислими плодами, а також плід цієї рослини; символ короткої любовної втіхи, що дає неприємні наслідки, тому кажуть: «Хто кислиці поїв, а на кого оскома напала», «Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах»; про майбутню дружину зі сварливим або норовливим характером кажуть: «Ото комусь кислички сняться!». *Знай нас! Ми кислиці, з нас квас!* (М. Номис); *Подивився, мов кислицю з'їв* (приказка); *І ця кислиця комусь сниться* (прислів'я); фразеологізми: ***діста́неться на кисли́чки*** — про покарання за провину; ***кисли́ці розво́дити*** — плакати жаліючись; скиглити, хлипати; ***наговори́в на вербі гру́ші, на осиці кисли́ці*** — наговорив нісенітниць, набрехав.

**кита́йка** (зменшене — ***кита́єчка***) — первісно — щільна, перев. синя або червона шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина; народний символ жалоби, пор. слова П. Куліша над могилою Т. Шевченка: «З'явися, Батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою та й згромадь навколо себе сліпих, глухих і без'язиких, нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє безсмертне слово, та нехай, хоч помиляючися, почнуть говорити не позиченою мовою»; у піснях та думах овіяна козацькою символікою; як кожна шовкова тканина, приємна на дотик, служила також символом привабливості: «Ой десь же ти, дівчинонько, з китаєчки звита, Що ти мене додержала До білого світа». *Високії ті могили, Де лягло спочити Козацькеє біле тіло, В китайку повите* (Т. Шевченко); *Ой там козак убит лежить На ку-*

*пині головою, Накрив очі китайкою, Заслугою козацькою* (пісня).

**ки́ці-ба́ба** *див.* **ба́ба9, піжмурки**.

**киче́ра** — гора, вся вкрита лісом, крім вершини; так вона називається зазвичай у Карпатах.

**ки́чка** — мичка льону, вплетена в косу молодої; також валок з клочча, вовни, іноді обшитий полотном, який носили заміжні жінки під очіпком або чіпцем; хомутик, подушечка під хомут; у Т. Шевченка: «Лимар кичку зашиває».

**ки́шка** — ковбаса, начинена кашею («Дайте мені кишку, з'їм у затишку»); також червона ґуля на голові индика (звідси *інди́к кишка́тий* — пихата людина).

**Кия́н** *див.* **о́стрів Буя́н**.

**кі́бець** (зменшене — ***кі́бчик***; ***кібченя́*** — пташа кібця) = **ко́бець** — 1) хижий корисний птах родини соколових, перев. із сірим або рудим оперенням; у народній пісенній творчості символізує зальотника, залицяльника: «Ой не ходи коло води, жовтоногий кобче, Єсть у мене кращий тебе, доріженьку топче; Ой не ходи коло води жовтими ногами, Єсть у мене краший тебе з чорними бровами». *Ой намостив кібець гніздо на високій тополі* (пісня); *Летять спастись в лісах обширних од злого кібчика когтей* (І. Котляревський); *Кібчик — птичка невеличка, та пазурі гострі* (прислів'я); 2) у дитячій грі «Перепелиця» — назва гравця.

**ківш** (зменшене — ***ківшик***) = **коря́к** — посудина з ручкою для черпання й насипання борошна, зерна тощо, а також для черпання і пиття рідин. *Сивушки зараз ковтнули по ківшику і не здригнули* (І. Котляревський); *Закусили запорожці та й тнуть корякми* (Т. Шевченко); фразеологізм: ***ви́пити ківш лі́ха*** — натерпітися, пережити багато; ***зна́ти, почі́м ківш лі́ха*** — знати горе, страждання, клопіт, неприємності. *Бийте його добре киями, щоб знав, почому ківш лиха* (М. Номис).

**кі́йло** *див.* **ковила́**.

**кіл** = **кіло́к** — груба палиця (іноді — жердина), загострена з одного кінця для втикання в землю з різною метою; паля, гострокіл; найчастіше використовують в загородах, огорожах (звідси *ні кола́ ні двора́* — нічого немає); у давнину служив знаряддям покарання (тоді й другий кінець загострювався; звідси *садови́ти на кіл* — страчувати, саджаючи на гострий кілок); на кілках (у плоті, лісі) ворожили, рахуючи тричі по 9, — останній 27-й символізував, якою має бути дружина: голий кілок без кори — бідна, кілок у корі — багата, високий — висока і т. д.; кілок у плоті символізує дурня («Дурний, як кіл у плоті»).

**кім'ях** *див.* **гро́но**.

**кінва** — великий дерев'яний кухоль.

**кінь** — 1) (зменшено-пестливі — ***ко́ник***, ***ко́ничок***, ***кониче́нько***; ***лоша́к*** — молодий кінь; зменшене — ***лошачо́к***; ***лоша́*** — маля коня; зменшене — ***лоша́тко***) велика свійська однокопитна тварина, яку використовують для перевезення людей і вантажів; як давній вірний супутник людини, кінь символізує відданість, швидкість, витривалість і виступає об'єктом різних порівняльних характеристик у народній афористиці («Бувши конем та стати волом», «З коня на осла

зійшов», «Знайся кінь з конем, а віл з волом», «Кінь коневі не рівний»); у давнину були відомі й крилаті коні (пор. народні казки); вороний або баский кінь — постійні народнопісенні образи (*див. ще* **вороний**); улюбленець козацької доби (персоніфікується у фольклорі як вірний друг козака, побратим), тому й порівнюють його з долею: «Як сів на коня, то й доля моя»; білий кінь завжди був емблемою сонця, тому пошановується й досі; не випадково традиційним став звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кінськими головами, зверненими в протилежні боки, так званими «кониками»; у народній уяві кінь символізує неусвідомлену силу («Якби кінь свою силу знав, ніхто б на нім не всидів»), ненаситність («Кінь хоч і здихає, а їсть», «Їсть, як кінь, а робити й за пса не хоче»); у народній традиції одна з найбільш міфологізованих тварин (символ сонця й потойбічного світу, смерті й воскресіння сонячного божества, багатства й могутності — звідси давня клятва «Клянсь конем!»); у казках кінь наділяється людськими рисами — спотикається, коли чує щось недобре, «летить стрілою», поспішаючи на виручку, як і його вершник, сміливо кидається в бій; коли йдеться про багатиря, то найближчим опікуном його є кінь: він нахиляє голову до казана і, вдихаючи в себе жар, охолоджує киплячє молоко, а потім, щоб знешкодити ворога, видихає жар назовні; велике значення в народних віруваннях і звичаях мала кінська голова; настромлювали її на кілок у тину на городі, — «щоб усе родило», закопували в садку, — «щоб костогризи не псували вишень», клали під піч з охоронною метою; кінь — атрибут святих Юрія (він виїжджував коня для багатирів), Димитрія, Федора і Конона (*див. ще* **Кóнона день**); з твариною пов'язані деякі прикмети: коли сняться коні, буде вітер; де качався кінь, заборонялося ставати ногами, бо можуть напасти лишаї; як кінь ногою гребе, а в хаті важкохворий, — це віщує його близьку смерть; *напувáти конй (див.)* означає кохати, натомість *відмовлятися напоїти конй* означає відмовити в коханні; цю символіку використав Т. Шевченко у поемі «Великий льох». *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (М. Номис); *Заревли великі дзвони, Щоб сідлали хлопці коні* (Т. Шевченко); *Долі й конем не об'їдеш* (приказка); *Коваль коня кує, а жаба й собі ногу дає* (М. Номис); *Любиш поганяти — люби й коня годувати* (прислів'я); *А на третє поле став кінь спотикаться* (А. Метлинський); *Ой пущу я кониченька в саду, а сам піду к отцю на пораду* (пісня); *Як уродиться лоша з лисиною, то так воно й пропаде* (М. Номис); фразеологізми: ***викидáти кóника*** (***кóники***) — робити щось несподіване або легковажне, пусте; дивувати чимось особливим; робити щось безглузде або діяти підступно; ***сідáти на своґó кóника (конькá), сідлáти свогó кóника*** — починати розмову на улюблену тему або починати діяти випробуваними методами; 2) народна дитяча гра в м'яч, коли той, хто зловив м'яч, сідає на того, хто кинув, і кричить: «Продай коня!»; 3) **напувáти конй** (*див.*).

**кірéць** *див.* **корéць**.

**кіснá бáба** *див.* **бáба**10.

**кіт** (***кішка*** — самка кота; змен-

шено-пестливе — ***кішечка***) — 1) (зменшено-пестливі — ***ко́тик, ко́тичок, кото́к, кото́чок, коту́сь***) свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів, самець кішки; за народними уявленнями, тварина небезпечна, бо стоїть на межі двох світів — реального і потойбічного: на неї обертаються відьми; кіт створений Богом, однак усе-таки «нечистий», бо колись з'їв чорта; приблудний кіт спричиняє зубожіння; гадюка боїться кота й скручується в клубок; кішка приходить до хворого, який одужує, і тікає від того, хто помирає; особливості цієї тварини відтворює народна загадка: «І вдень, і вночі у кожусі на печі»; з твариною (особливої масті) пов'язаний ряд народних повір'їв, — «коли кіт кидає свій дім — на нещастя», «коли кіт миється або мнеться при чиїхось ногах — будуть гості», «коли кіт драпається на дерево — буде вітер», «не вдалося, бо чорна кішка дорогу перебігла», «пробігла чорна кішка» — про сварку між ким-небудь»; об'єкт фольклорного зіставлення з мишами та салом, які любить ця тварина: «Ні сіло ні впало, з'їв кіт сало», «Чує кішка, де мишка»; з котом порівнюють людину (зокрема й дитину), яка любить поспати; перед тим як покласти новонародженого в колиску, баба-повитуха клала туди кота, — «щоб дитя спало, як кіт»; поколисавши кота, баба викидала його з колиски, а натомість клала дитину («На кота вуркота, а на дитину дрімота»); тому не випадкові часті згадки про кота в колискових піснях; за поведінкою тварини вгадують погоду, — «кішка на мороз у пічурку ховається», «як кіт на печі, холодно надворі», «як кіт у піч ховається, то буде холодна погода». *Манить, як кота мишею* (М. Номис); *Є сало, та не для кота* (П. Куліш); 2) **кіт і ми́шка, сі́ра кі́шка** — дитячі народні ігри; 3) **Кіт-Воркі́т** — традиційний фольклорний образ, уживаний зазвичай у колискових піснях. *Ой на Кота-Воркота, на дитину дрімота* (колискова); *Кіт-Воркіт біля воріт Чеше лапкою живіт* (А. Малишко).

**кі́ці-ба́ба** *див.* **ба́ба9, піжмурки**.

**кіш** — 1) у Київській Русі XI—XIII ст. та в Україні XIV—XVIII ст. — військовий табір, обоз; кошем звали й місце постою Запорозької Січі, а також і саму Січ. *Козаки вночі утікали і на тихому Дунаї Новим кошем стали* (Т. Шевченко); *Низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю* (П. Куліш); 2) = **курі́нь2**; 3) (з великої літери) центральний орган управління, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими справами в Запорозькій Січі.

**кі́шка** *див.* **кіт**.

**кла́дка** (зменшене — ***кла́дочка***) — дошка або колодка, перев. вербова, прокладена через річку, струмок, болото для переходу; також дерев'яний поміст на річці, ставку для прання білизни, полотна тощо; як місток символізує спізнання, єднання, парування молодих, їхнє кохання, щастя, пор.: «Стою на кладці, а мила на гадці» (див. ще оповідання О. Кобилянської «Через кладку»); тут кладка викликає думку про милу й символізує шлях до неї; але кладка як шлях до кохання й шлюбу не витримає, якщо дівчина віддасться за нелюба: «Не піду я на кладочку, бо кладоч-

ка гнеться, Не піду я за багача, нехай западеться»; як відомо, верба символізує дівчину, верба над водою — дівчину на виданні, а дівчина на кладці — кохану: «Стоїть верба над водою, Маю ю на галці, — Мишлять люди підрубати дівчину на кладці» (коханню між хлопцем і дівчиною люди хочуть перешкодити, тобто роз'єднати закоханих); кладка, до того ж вербова, також символізує шлюб, як у пісні: «Перекину кладку Через муравку вербову, вербову. Ой час вам, дівоньки, Ой час, голубоньки, Додому, додому. Дівчино Марійко, Ти, як тая зірко, зістанься, зістанься, Ти з своїм миленьким, Соколом ясненьким, звінчайся, звінчайся»; за віруванням, душа залишивши тіло, має йти перекиненою кладочкою через прірву між землею і небом: «Котра в Бога щаслива, та перейде, а котра грішна, та зараз із кладочки впаде просто в безодню»; ця кладочка асоціюється з сонячним шляхом, тобто шляхом до сонця—дерева (О. Потебня), яким воно постає у народних піснях; пор. народну загадку: «Сім миль мосту, а на край мосту дивіна, а на дивіні цвіт на весь світ» (сім тижнів Великого посту, що веде до Великодня); кладка служила також місцем для чаклування; кладка (як і міст) служила й місцем ритуальних боїв; на Буковині на кладці через потік велися ритуальні новорічні змагання (традиційна «борінка»); це відбувалося опівночі; суть змагання в тому, що одна команда хлопців витісняла («davaл») з кладки іншу, не вдаючись до рукопашного бою; переможцем вважалася «Маланка», якій удалося зіштовхнути суперників з кладки; ця команда завойовувала право колядування на чужій території; *див. ще* **міст**. *Ой у степу річка, через річку кладка* (М. Максимович); *Край гребельки млиночок, край млиночка кладочка* (П. Чубинський).

**клапа́ня** *див.* **клепа́ня**.

**клейно́ди = клейно́ти** — відзнаки й атрибути влади української козацької старшини XVI—XVIII ст. (прапор, бунчук, булава, печать, корогви та ін.); здавна в Запорозькій Січі побутував звичай: коли кошовий та вся старшина накажуть бити в литаври, осавул заходить до церкви, бере корогву, ставить її на видному місці та пробиває тричі дрібно; кошовий з палицею, в якій уся його гідність, суддя з військовою печаткою, осавул з малою паличкою виходять, стоять і кланяються на всі боки; в одній з народних пісень Катерина II каже: «Не на теє, миле браття, Я Січ руйнувала, Ой щоб я вам ваші землі, Клейноди вертала».

**клен** — дерево, що має лапате листя з гострими кінцями й глибокими вирізами; зі станом дерева пов'язують погодні зміни, — «якщо клен вчасно опадає, гостру зиму заповідає», «коли листя в клена починає «плакати», то через троє-четверо діб збереться на дощ»; з кленового твердого дерева здавна виготовляють посуд, ложки, виделки, ярма, занози: «Тепер же я, мій миленький, умру: Ізроби ти мені, мій миленький, із клен-дерева труну»; у колядках клен виступає Світовим деревом; сполука *клен-де́рево* уживається як народнопоетичний образ таємничості, благодатної сили; наприклад, у відомій пісні «Ой що ж бо то та за ворон» клен-дерево символізує па-

на-отамана, а в іншій милого: «Ой у полі клен-дерево різно, ходив козак до дівчини пізно»; популярним є образ кленового листя для символізації беззахисних, битих долею дітей, пор.: «Не журися ти, батеньку наш, не журися ти нами: Ой як ми підростемо, розлетимося самі, розлетимось, розбіжимось, як кленове листя» (цей образ розвинув В. Стефаник у новелі «Кленові листки»). *Рости, рости, клен-дерево* (Б. Грінченко); *Увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені* (Марко Вовчок); *Зроби мені, брате, вірний товаришу, з клен-дерева труну* (пісня).

**кленóвий міст** *див.* **міст4**.

**клепáло** *див.* **біло**.

**клепáня = клапáня** — у Галичині — зимова тепла шапка із червоного чи темно-синього сукна, підбита овчиною та облямована лисячим хвостом.

**клéпка** (зменшені — ***клéпонька, клéпочка***) — кожна з опуклих дощечок, з яких складається бочка, діжка тощо; у народі — символ необхідного розумового складника, на основі чого розвинулися фразеологізми: ***клéпки розсóхлися у кого, клéпку загубúв хто, немáє (не вистачáє, не стає́, бракýє) однієї (трéтьої, п'я́тої, сьóмої, дев'я́тої, деся́тої) клéпки*** [***в голові***] ***у кого*** (***кому***) — хтось дурнуватий, несповна розуму; ***клéпку встáвити кому*** — навчити, на розум наставити когось. *Ой у полі озерце, там плавало відерце. Сосновії клепки, а дубове денце* (П. Чубинський); *Сидить собі у бур'яні Та клепку теше* (Т. Шевченко); *Клепки йому в голові не сходяться* (приказка).

**Клечáльна (Клечáна, Зелéна) недíля** — день Святої Трійці; з цим днем здавна пов'язувався початок літа, тому це сприймається як свято зелені. *Отож у Клечану неділю їх і повінчано обох* (Т. Шевченко).

**Клечáльний (Клечáний, Зелéний) тúждень** — тиждень перед днем Святої Трійці (Клечальною неділею), головним атрибутом якого є клечання («зелень, зелене гілля», звідки старовинне *Зелéні свя́та*); у четвер дівчата завивають вінки «на всі святки» з конвалій, незабудок, васильків, чебрецю; вплітають і полин — засіб від нечистої сили (*див. ще* **Русáлії**); ці вінки дівчата пускають на воду в перший день Петрівки (Неділю всіх Святих); напередодні дня Святої Трійці, в Клечальну суботу, вранці до схід сонця дівчата і жінки рвуть запашне зілля; ввечері того самого дня заквітчують свої оселі зеленим гіллям клена, липи, ясена, а долівку затрушують татарським зіллям, полином, чебрецем, — «щоб пахло і гарно було» (також з метою оберігання помешкання від нечистої сили).

**клéчання** (від *клецъ* — обрубок дерева, гілки) — відрубані молоді гілки з листям, якими на Клечальний тиждень і Зелені свята прикрашають хату, двір; здавна використовують гілля клена, ясена, липи, але не верби; дуже поважали тополю (*див.* **Зелéні свя́тá**), гадали на осику. *Діждалися, уквітчали хату і любистком, і клечанням* (Т. Шевченко).

**клúкання** — старовинний обрядовий акт, яким починається той чи інший обрядовий цикл; у весняному циклі обрядів, звертаючись до пташок (жайворонка, ластівки, ремеза, гоголя), заклика-

ли весну й літо; на Святвечір і Різдво кликали в хату Мороза «кутю їсти», задобрюючи тим самим лихі сили; у весільному обряді наречена з дружкою кличе від свого імені та від імені батьків рідню, друзів і сусідів на весілля; у поминальних святах кличуть покійних родичів: «Святії родителі, ходіть до нас хліба-солі їсти».

**клин** (зменшені — ***клине́ць, клино́к, клі́нчик***) — загострений з одного кінця шматок дерева або металу для розколювання, розщеплення чого-небудь; кажуть: «Без клина і плахи не розколеш», «Без клинка не розколеш пенька»; про якусь невідчепну думку кажуть: «Засів йому клин у голові»; у народі — символ незгоди, звідки фразеологізм: ***вби́ти (заби́ти) клин, кли́ном заї́хати*** *між ким* — роз'єднати, посварити когось з ким-небудь. *Клин клином виганяй* (М. Номис); *На крутеє дерево треба крутого клина* (М. Номис); *Яка діра, такий клин* (І. Франко).

**клір** — узагальнена назва служителів культу якої-небудь церкви, церковний причет; також церковний хор.

**клобу́к** — спочатку стара шапка, потім високої циліндричної форми головний убір із покривалом, який носять православні ченці. *Надів клобук, взяв патерицю, Перехрестився* (Т. Шевченко); *Загубив чернець клобук, не смутився, знайшов, не радувався* (І. Франко).

**клоні́ння голові́** — народнопоетичний символ смутку: «Йванка несуть, коня ведуть, Кінь головку клонить. А дівчина за козаком Білі ручки ломить»; «Умер, умер пан полковник, ще й тихая мова, Зостається кінь вороний, золотая зброя... Зброю беруть, коня ведуть, кінь голову клонить, За ним іде полковниха, білі ручки ломить»; традиційно схиляють голову перед особами, старшими за віком, вищими за соціальним станом, перед жінкою, при вітанні, прощанні, у релігійних обрядах.

**кло́ччя** — грубе волокно, що його одержують як відхід під час обробки льону або конопель; символізує непридатність, ненадійність (звідки вирази [*як*] *з кло́ччя батіг, не ва́ртий* [*фу́нта*] *кло́ччя*; навпаки, вислів *не з клоччя* уживається на означення сильної волі; наполегливий, непіддатливий); про дурного кажуть: «У нього в голові клоччя»; фразеологізм: ***жува́ти кло́ччя*** — набридливо повторювати те саме.

**клу́ня = стодо́ла = стодо́ля** (зменшене — ***стодо́лонька***) — будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння і т. ін.; якщо комора була найважливішою спорудою, бо там зберігали зерно, то клуня, або стодола — найбільшою: туди звозили збіжжя, зібрані з поля снопи; казали: «Добрий квітень, мокрий май в клуні в серпні зроблять рай», «Якщо в стодолі кометиться (тобто молотять зерно), то в хаті веселиться, а коли тихо, то гостює лихо»; дуже цінувалася в господарстві; коли закладали клуню, то під перший стовп сипали тридев'ять усяких зернин, щоб із клуні збіжжя не виводилося; *див. ще* **повітка**. *Мокрий апріль, а сухий май, то буде в клунях рай* (прислів'я); *В пустій стодолі й горобці не тримаються* (прислів'я); *А вже ж твоя пшениченька в стодолі* (пісня); *Заспіваю, голос ся накотить та й до тої сто-*

*долоньки, де любко молотить* (коломийка).

**кльок** *див.* **свиня**3.

**клюй-де́рево** = **клюй-ду́б** *див.* **дя́тел**.

**ключ** — 1) (зменшені — ***клю́чик, клю́ченько***) знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.; у переносному вживанні — засіб для розуміння, розгадування когось, чогось, для оволодіння чимось, тому кажуть: «Золотий ключ кождий замок отворить», «Масний ключ і заіржавлену браму отворить; з давніх часів символізує господарство, зокрема жіноче; коли співають: «Мед-вино пила, ключами дзвонила», то мають на увазі не просту робітницю, а господиню чи ключницю; господар, передаючи господарювання комусь у хаті, казав: «Дав йому ключі в своїй хаті»; за повір'ям, не можна класти ключі на столі, — «щоб не посваритися» (від того, що ключі як символ господарства не можна залишати без нагляду); здавна ключ фігурує в символіці природних явищ (пор. *золоті ключі* від вирію або раю, від неба, від дощу; ключниками вважали дволикого Януса — воротаря неба, святого Петра — воротаря раю, святого Юрія, святого Марка, а «золотими ключницями» деяких пташок); ключ фігурує у вільній обрядовості як символ господарства і як символіка спілки, родини; разом з тим ключ символізує і громадську та іншу спілку, оскільки означав колись кілька хуторів чи сіл, що становили єдину спільноту; на одній із запорозьких корогов у нижньому куті намальовано три сині ключі, перев'язані червоною стрічкою, а поряд на білій стрічці написано: «Союз украшеніє єдино». *Мати до церкви виходжає, срібними ключами хату замикає* (пісня); *Золотий ключик до кожних дверей придається* (М. Номис); 2) жердина з гачком, за який зачіплюють відро для набирання води з криниці; *див. ще* **жураве́ль**. *Ой у полі криниченька — і ключ, і відро; Та вже ж моєї дівчиноньки не видно давно* (П. Чубинський); 3) зграя птахів, які летять один за одним, утворюючи ніби гострий кут, одна сторона якого коротша за другу. *А журавлі летять собі додому ключами* (Т. Шевченко); 4) у весняних народних іграх — ряд дівчат, що стоять одна за одною і беруться за талію; так само зветься і одна з таких ігор; **небовий ключ** (*див.*).

**клю́чики** *див.* **первоцвіт**1.

**ключ-трава́, сон-трава́, ти́рса[-трава́], бурку́н-трава́, трава́-копитня́к, морська́ трава́, суда́нська трава́, шовко́ва трава́** — народні (часто й наукові) назви рослин з однорічними зеленими м'якими пагінцями, які не дерев'яніють; здавна в народі використовують їхні лікувальні властивості.

**кля́тва** = **клятьба́** — присягання, заприсягання, урочисте зв'язування себе якоюсь *прися́гою* (*див.*); з дохристиянських часів відома клятва на меч, тобто заприсягання мечем, який, цілуючи, кладуть поперед себе; *див. ще* **божба́**. *Щоб мені волі не побачити... — поклявся він великою тюремною клятвою* (С. Васильченко); *Це була хвилина нерушимої клятьби, яку завжди у день вокняжіння давали людям своїм князі Русі* (С. Скляренко).

**кмет** = **кметь** — народні назви селянина, хлібороба. *Два кметі, пан третій* (М. Номис).

**книш** (*мн.* ***книші***) — 1) вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змазаного салом або олією; у гуцулів усередину кладеться суміш з вареної картоплі, овечого сиру, змішаного з петрушкою, часником та ін., а зверху — масло або солонину; не лише ознака ситості, а й традиційний об'єкт кепкування, іронії, тому кажуть: «Книш — не пиріг», «Не того тіста книш», «От тобі, Ґандзю, книш!», «Кому книш, а кому шиш!», «Ми вас, книші, поважаємо, як є у віщо, то вмочаємо, а ні у віщо — вибачаємо й без цього поїдаємо»; обрядовий книш (особливу паляницю із загнутими догори і придавленими до середини краями) робили у старі часи перев. на поминки, на Багату та Голодну кутю. *Поки бабуся спече книші, у дідуся не буде душі* (М. Номис); *Де ти бродиш, моя доле? Не докличусь я тебе... Чи в будинках із панами Їси ласощі й книші?* (пісня); 2) тільки **книші** — рід народної вишивки на сорочці.

**княги́ня** — 1) правителька князівства або дружина князя. *Княгиня Ольга*; 2) (зменшено-пестливі — ***княги́нечка***, ***княги́нька***) у весільному обряді — наречена, молода. *Ой гляди, мати, гляди, що тобі бояре привезли: привезли скриню й перину і молодую княгиню* (пісня); 3) народний старовинний весняний хоровод з піснями.

**князь** — 1) голова роду, племені або союзу племен, що зазвичай стояв на чолі військової дружини, пізніше — правитель князівства, згодом — титул, дарований царем (королем); у переносному вживанні — представник багатого і знатного стану, тому іронізують: «Коли з грязі та вийде в князі, то доброго не буде». *Князь Ігор*; *Князь Вишневецький*; *Князь Борис все плуги кував та людям давав* (М. Номис); 2) у весільному обряді — наречений, молодий (звідси *підходити під князівський віне́ць* — вінчатися і прокляття: «Щоб ти під князівський вінець не підійшов!»). *Дружечки, панянки! Оступіться з лавки. Пропускайте дорогу Князеві молодому* (І. Нечуй-Левицький); 3) старовинна весняна хороводна молодіжна гра, у якій «князь» шукає собі пари.

**кобеня́к** — 1) старовинний суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою (кобою); каптан, кирея; оскільки одежина досить широка, її вдягали взимку поверх кожуха; відлогу ще називають *ка́птуром*, *боро́дицею* чи *богоро́дицею*; це сукняний мішок для голови з прорізами для очей, а іноді й для рота, призначений для захисту голови та обличчя від негоди (дощу, морозу й вітру); саму відлогу подекуди звуть *коменяко́м*, а сам одяг *сви́тою з кобеняко́м*, а подекуди *сіряко́м*. *Як цупко він нап'яв на плечі кобеняк* (Є. Гребінка); 2) (зменшене — ***кобенячо́к***) вид старовинного чоловічого плаща з відлогою. *Почув тепло козак та й скинув кобеняк* (приказка).

**ко́бець** *див.* **кібець**.

**ко́бза** (зменшено-пестливі — ***ко́бзонька***, ***ко́бзочка***) — старовинний український струнно-щипковий музичний інструмент; попередниця бандури; Ф. Колесса визначає кобзу як музичний інструмент, менший від бандури, на три-сім струн), а іноді і як саму бандуру, коли вона перебуває в руках старців, які ходять з нею по

торгах та базарах і грають на ній наспівуючи (звідси й назва бандуриста — *кобза́р*); у П. Куліша кобза (і як музичний інструмент і як поетичне слово) — символ українського відродження: «Кобзо, ти наша утіха єдина... Поки прокинеться сонна країна, Поки діждеться своєї весни, Ти там по хатах убогих дзвони». *Сидить на могилі, на кобзі грає-виграває, жалібно співає* (дума); *На речах — як на кобзі* (М. Номис).

**кобза́р** — 1) український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі чи бандурі; за козацьких часів кобзарі як мандрівні співці часто виступали в ролі розвідників, зв'язкових, народних трибунів; за це їх тяжко карали; відомо, що за закличні виступи проти поляків трьом кобзарям — Прокопові Скрязі, Василеві Варченку, Петру Соковому — було відтято голови; П. Куліш про сподвижницьку роль кобзаря (і співця і поета) писав: «І ласки не шукай ні в духів, ні в голоти, Дзвони собі, співай в святій самоті». *На могилі кобзар сидить Та на кобзі грає* (Т. Шевченко); *Де кобзар, там і поводар* (приказка); 2) (з великої літери) народний поет, співець, виразник художнього слова, народної думки, національних змагань; ***[Вели́кий] Кобза́р*** — у народі — Тарас Григорович Шевченко. *Кобзарю! не дивись ні на хвалу темноти, ні на письменницьку огуду за пісні* (П. Куліш).

**кобúла** — 1) самка жеребця; лошиця; у народі уособлює робочу силу, тому кажуть (часом з гірким гумором): «Вези, кобило, хоч тобі не мило», «Їдь, кобило, хоч три дні не їла», «Мило чи не мило, вези, сива кобило», «Стара кобила борозни не псує»; часом уживається образно, уособлюючи ледаря («Знає кобила, що віз поломила», «Циганська кобила день біжить, а три лежить»), роззяву («На кобилі їде, а кобили шукає»), недотепу («Приший кобилі хвіст, а в кобили свій є»), святенництво, лицемірство («В середу постила, а кобилу вкрала»), жагу до життя («Кобила здихає, а все траву хапає»). *Норовиста, як кобила* (М. Номис); *Старій кобилі не брикаться, сивій бабі не цілуваться* (М. Номис); *Не кобила для сіна, а сіно для кобили* (прислів'я); *Кобила з вовком мирилась. та додому не вернулась* (М. Номис); прикметник — ***кобúлячий***: ***кобúляча голова́*** — у народі — символ смерті; ***кобúляче молоко́*** *див.* **молоко́**6; *див. ще* **кінь**1; 2) спочатку стовп із перекладиною, до якого прив'язували для покарання батогом, пізніше лава або поміст, на якому тілесно карали батогом засуджених. *Пропав і я; та не в шинку, А на кобилі* (Т. Шевченко).

**кова́ль** — 1) майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети; ремесло здавна поважане в народі, бо давало добрий заробіток («У коваля руки в золоті», «У коваля руки чорні, а хліб білий»); про майстра на всі руки кажуть: «І коваль, і швець, і кравець, і на дуду грець»; крім поваги, коваль здавна вселяв і забобонний страх: таємнича обстановка, в якій працює майстер, закурена кузня, вогонь, розпечений метал, сам вигляд коваля, — все це вселяло вірування, що ковалі — чаклуни, химородники; до того ж ковалі кували як потрібні в житті людини речі, так і смертоносну

зброю; тому в народних легендах природу ковальського ремесла приписували то Богові, то дияволові. *Коваль клепле, доки тепле* (М. Номис); *Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує* (М. Номис); *Не ті їх* [кайдани] *ковалі кували, Не так залізо гартували* (Т. Шевченко); 2) у народі — батько новонародженого (на хрестинах).

**ковбаса́** (зменшене — ***ковба́ска***) — продукт харчування, приготовлений зі шматочків м'яса і сала, м'ясного фаршу, круп і т. ін., якими начиняють кишку або оболонку зі штучної плівки; ковбаса, особливо домашнього виготовлення, — улюблена страва українців («Якби ковбасі та крила, то вже б луччої птиці й на світі не було!»); ознака примирення («Як ковбаса і чарка, то минеться сварка»); застерігають: «За шматок ковбаси чортові душу продаси»; на весіллі — «кожній свашці по ковбасці». *Всяк ласий на чужі ковбаси* (М. Номис); *Ковбаса — слава, а капуста — страва* (приказка).

**ко́вдра** = **ко́вдря** — 1) грубе домоткане рядно для вкривання чи підстилання; пізніше — коц із підшивкою, а також фабричне одіяло; 2) тільки **ко́вдря** — іронічно про неповоротку, невправну господиню.

**ковила́** = **кови́л** = **ти́рса** [**-трава́**] = **кі́йло** — трав'яниста степова рослина родини злакових з вузькими листками та квітами, зібраними в пухнасті волоті; у народній творчості символізує волю, оскільки південні степи, де вона росте, пов'язані з козацьким життям, походами, духом свободи; трава є ідеалом краси для жіночого волосся: «Ой коби в мене такі косоньки, такі жовтенькі, як се кійло»; не випадково ковилу за м'якість прозвали також *шовко́вою траво́ю*; пор. у величальних піснях: «А в того коня шовковий хвостик, А в того коня кійлова грива, Кійлова грива коня покрила»; кійло (ковила) має не лише красу, а й силу, яку теж передає коневі: «На горі Іванко ходить, шаблею кійло косить, Під кониченька носить Та кониченька просить: — Їж, коню, те білеє кійло, Щоб здужав за Дунай плисти, Нашу Марусеньку увезти»; коли кажуть: «Часом і межи кропивою росте кійло», мають на увазі, що гарна добра, совісна людина знайдеться і серед негідного оточення; шум і свист тирси під час вітру, особливо сильного, віщують смерть: «Ой коли ж тебе, серденько, ждати? — Як стане по степу вітер повівати, очерет та траву по степу розсипати, тоді, моя мила, мене ждати-піджидати. Тоді питай вітра буйного: — А де ти подівався, молодий козак? — А вітер буйний у отвіт промовить: — ой лежить козак убитий та у полі під ракитою». *А по степу-долині ковила сиві́є, А скрізь по ковилі свистун вітер віє!* (пісня); *Жита похилились, де паслися ваші коні, де тирса шуміла* (Т. Шевченко); *Де ковила, там і хліб* (приказка); *Стирчали біляві пухнасті вінчики тирси, співучої степової трави* (Олесь Гончар).

**кові́нька** — 1) палиця із загнутим кінцем. *Нашому Нечипору на руку ковінька* (М. Номис — тільки того й треба); 2) народна дитяча гра, що нагадує сучасний хокей, коли палицею із загнутим кінцем ганяють обрубок дерева або камінець; якщо гравцеві випадає бити, то кажуть: «На руку ковінька!»; вираз

згодом став фразеологізмом на означення «саме цього й треба» (Словник Грінченка).

**ковту́н** — жмут збитого волосся, вовни, шерсті; при захворюванні шкіри на голові в людей або під гривою у коней волосся сплутується в ковтуни; раніше боролися з ковтунами як із нечистою силою — їх вирізали і закопували в землю; символізує неприємності, клопіт, тому ковтуна треба негайно позбутися: «Лучче відразу ковтун з голови збути!». *І довгі коси в реп'яхах О поли бились в ковтунах* (Т. Шевченко).

**ковче́г** — судно, в якому, за біблійним міфом, урятувався від усесвітнього потопу Ной зі своєю родиною та тваринами (звідси вираз *Ноїв ковчег*).

**ко́гут** *див.* **півень**.

**кожум'я́ка** — 1) ремісник, що виробляв сирицю (буквально — м'яв кожу); мнець, чинбар; 2) **Кожум'я́ка Кири́ло** — легендарний київський змієборець, який убив змія, що вимагав великої людської данини і щоденно пожирав усіх; *див. ще* **двобі́й**; казковий образ (пор. однойменну українську казку); уперше згадується у фольклорі Київської Русі; відтворено в художній літературі (О. Олесь, І. Кочерга, П. Тичина та ін.).

**кожу́х** (зменшене — ***кожушо́к***) — довга, не вкрита сукном шуба з великим коміром, пошита звичайно з овечої шкури хутром до середини; згадується в пам'ятках XII ст. і в «Слові о полку Ігоревім»; у козацькі часи звичайний чоловічий і жіночий одяг; у різних місцях кожухи мали відмінності у крої й оздобленні; як про важливий атрибут зимового одягу кажуть: «Без кожуха скруха», «Без кожуха нема духа», «Кожух та свита, то й душа сита»; ознака статків, заможності, тому кажуть: «От такі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки» або «Ой будь, зятю, багатий, як той кожух пелехатий!»; про недоречну пораду кажуть: «Теплий кожух, не на мене шитий». *Казав пан — кожух дам, та слово його тепле* (прислів'я); *Трудно літом без корови, а зимою без кожуха* (приказка); *Чужий кожух не гріє* (М. Номис).

**кожуша́нка** — шуба з овечої шкури, покрита зверху сукном і т. ін.

**коза́** — 1) (зменшено-пестливі — ***кі́зка***, ***кі́зонька***, ***кі́зочка***, ***козу́нька***; ***козеня́*** = ***козля́*** = ***козя́тко*** — маля кози) невелика рогата жуйна тварина родини порожнисторогих, що дає молоко, м'ясо тощо; самиця козла; за старими повір'ями, козу пов'язують з нечистою силою: «Кози — то чортові вівці. Та й уся подоба в них, як у чорта» або «Коза всюди пролізе, бо в неї по коліна дідьчі ноги»; якщо вівці — «Божа худоба», то коза — «дідьча»; в цілому образ чорта в уявленні народу набирає багато зовнішніх рис самця кози; кіз мало цінували, тому в М. Номиса: «А з вас, сучі сини, зроблю те, щоб ви і кози не купили», «Швець не купець, а коза не товар»; або ще кажуть: «Набереш грошей, як дід на козу»; однак коза символізувала і позитивне (*див.* **коза́**4); коза вигодувала бога Перуна; у фольклорі коза і козел — об'єкти жартівливих та іронічних характеристик — в'їдливості, вредності, ненажерливості, нерозумності, малокорисливості («Колись і в нашої кози хвіст виросте»); існують прикмети, — «пострижеш

козі бороду — не дасть молока», «де коза ходить, там жито родить»; об'єкт традиційних порівнянь («стрибає, як коза», «не витріщайся ні на кого, як коза на різника»); куций хвіст тварини виступає об'єктом порівняння у проклінній формулі: «Щоб тобі віку, як у кози хвіст!»; персонаж народних казок, звідки примовлянка: «Я коза ярая, півбока драная, півбока луплена, за три копи куплена, тупу-тупу ніжками, сколю тебе ріжками, під піч хвостом підмету!»; побажання «Щоб тобі дика коза приснилася!» свідчить про віру в нещасливий віщий сон з цією твариною; *див. ще* **козе́л2**, **цап2**. *На похиле дерево і кози скачуть* (М. Номис); *Пішов туди (Туди тебе зашлють), де козам роги правлять* (приказка — у Сибір, у заслання взагалі або у в'язницю); *А я тую кізоньку пасла та пасла* (П. Чубинський); 2) *див.* **ду́дка2**; 3) народна весняна гра, коли дівчину, що зображує козу, дражнять інші, вона за ними ганяється і яку впіймає, та стає козою; 4) **води́ти козу́** — старовинна святкова вистава-обрядодія на Різдво або під Новий рік, коли гурт парубків (один з них перевдягнений «козою») ходить з вітаннями по хатах, «коза» танцює під музику, хлопці співають обрядових пісень; коза у різдвяній виставі символізує плодючість, майбутній урожай, тому співали: «Де коза туп-туп, Там жита сім куп, Де вона рогом, Там жито стогом, Де коза хвостом, Там жито кустом»; як фразеологізм у наш час переосмислився на означення «гуртом розпивати алкогольні напої тривалий час протягом дня чи кілька днів підряд, перев. у різних місцях»; 5) народна назва в'язниці; 6) **Коза́-Дереза́** *див.* **дереза́4**; 7) велика гаківниця, щось середнє між рушницею й гарматою; з'явилася в Україні на озброєнні в XVI ст.; 8) = **Спа́сова борода́** (*див.*).

**коза́к** — 1) (зменшено-пестливі — ***козачо́к, козаче́нько***) в Україні XV—XVIII ст. — вільна людина з селян або міської бідноти, яка тікала на південні землі (у пониззя Дніпра) й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини; також будь-який представник Запорозької Січі; запорожець (тому кажуть: «Не втекти козаку від Січі», «Як козак у Лузі!»); козак — ідеальний образ української душі, носій та оборонець найвищих суспільних і духовних вартостей людини; сміливий захисник рідної землі, України, він завжди вмів знайти несподіваний, сміливий і часто неймовірний вихід із найскрутнішої ситуації, тому кажуть, що «козакові сам чорт не брат»; деяким козакам приписували якусь таємничу силу і прозивали їх *характе́рниками* (*див.*). *О милий Боже України, Не дай пропасти на чужині В неволі вольним козакам* (Т. Шевченко); *Висипали козаченьки з високої гори: попереду козак Хмельницький на воронім коні* (пісня); *Буде тобі, моя доню, лихая година, що ти того козаченька щиро полюбила* (пісня); у сполученні: ***ві́льний коза́к*** — про людину, яка вважає себе ні від кого не залежною; 2) **ви́борний коза́к** — економічно не залежний козак, що з власною зброєю виконував військову службу; поділ козацтва на виборних козаків і підпомічників відбувся 1734 р. за реформою російського уряду; 3) **пала́нковий ко-**

**за́к** *див.* **гніздюки́**; 4) у переосмисленому значенні — парубок, юнак взагалі. *Козак хоч куди!* (приказка); *Ой ти, козаче, ти, хрещатий барвінку* (А. Метлинський); *Під тією калиною стоїть козак з дівчиною* (А. Метлинський); *Еней був парубок моторний, І хлопець хоч куди козак* (І. Котляревський); 5) веселий, жвавий український народний танець, спочатку поширений серед козацтва, а також музика до цього танцю; відомий як танок залицяння. *Парубки починали козака* (І. Нечуй-Левицький); 6) тільки **козачо́к** — у давньому дворянському побуті — хлопчик-слуга; таким служником був, зокрема, юний Тарас Шевченко у пана Енгельгардта; 7) тільки **козачо́к** — народна дитяча гра, а також лозинки, що використовуються в ній.

**коза́чка** — старовинний короткий верхній жіночий і чоловічий одяг з тонкого фабричного сукна; різновид свити.

**Коза́ччина** — доба в історії України (друга половина XV—XVIII ст.), коли козаки вели визвольну боротьбу проти шляхетської Польщі й турецько-татарських загарбників. *Тільки «чорні могили», ці велетні степові, ці єдині свідки давньої бувальщини, славної Козаччини, тільки-тільки що мріють* (Л. Яновська).

**козе́л** — 1) дика жуйна тварина родини порожнисторогих, що живе перев. в горах; символ життєвої (зокрема молодої чоловічої) сили; 2) = **цап**; самець свійської кози; здавна мав обрядове значення у святкових забавах (*див. ще* **коза́**4); у свідомості народу пов'язується з чортом, якого зображували схожим на козла; козла тримали в стайні, щоб домовик ним їздив і не заїжджував коней; впертість козла-цапа породила вислів *ста́вати ца́пки*; маловартісність козла передає вислів *пропа́в ні за ца́пову ду́шу*, тобто «марно пропав»; символізує також глупоту; разом з тим у народній загадці цап — символ місяця: «Цап, цап по полю басує, з цапенятами гарцює, поки буде гарцювати, поки вовк буде спати» (місяць і зірки доти будуть на небі, доки не зійде сонце). *З козла ні шерсті, ні молока* (приказка); *Козел меле, козел меле, коза насипає* (Ганна Барвінок); *Витріщив очі, як козел на нові ворота* (М. Номис); 3) різновид гри в доміно, карти; 4) **води́ти козла́** — народна обрядова гра (на Масницю) з піснями про козла; 5) тільки **козли́** — крокви у гуцульських хатах.

**Козері́г** — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 22 грудня — 19 січня; охоронцем зодії виступає Перун.

**ко́зир** — виграшна карта; звідси *ко́зирем диви́тися* — мати задиркуватий вигляд, певний своєї перемоги, а також *козир-дівка* (= **молоди́ця**) — про сміливу, спритну, гостру на язик дівчину (молодицю). *До всякої масті козир* (М. Номис); *Та як його й не задивитися на таку козир-дівку?* (Панас Мирний); «*Козир-дівка*» (повість Г. Квітки-Основ'яненка).

**ко́зуб** (зменшене — *козубе́ць*) = **ко́зубень** = **козубня́** (зменшене — *козубе́нька*) — ручний кошик із лубу або лози. *Як не гриб, то не лізь у козуб* (М. Номис); *Гиря-мокотиря, собаки дражнила; собаки за нею, вона з козубнею* (М. Номис); *Із лик плетені козубеньки, З якими ходять*

*по опеньки* (І. Котляревський); фразеологізм: ***ко́зубом ста́ти*** — про мокрий грубий одяг — замерзнути, задубіти, зробитися твердим, як кора.

**кола́ч** *див.* **кала́ч**3.

**кола́чини = кола́чання** — у Галичині — четвертий день весілля, коли молоді одержують подарунки; на Гуцульщині відомі ще *похре́сні кола́чини* після *вво́дин* (*див.*), коли за святковим столом господар клав перед кумою, а господиня — перед кумом 8—12 великих колачів (*див.* **кала́ч**3), примовляючи: «Просим кумів колачі — від Бога великі, від нас малі»; колачини відбувалися й по смерті дитини; колачі клали на землі, а потім подавали кумам за душу померлої дитини.

**ко́лесо** — 1) (зменшені — ***колісце́***, ***коліща́***, ***коліща́тко***) коло зі спицями або суцільне, що обертається на осі й надає руху екіпажеві та іншим засобам пересування; продуктом асоціації руху колеса з рухом сонця виступає вислів: «Колесом сонечко вгору йде»; пускали з гори колесо, обмотане запаленою соломою, — «щоб завжди сонце світило», пор. символіку сонця у пісні: «Крокове колесо вище тину стояло, Много дива видало. — Чи бачило, колесо, куди милий поїхав?»; у Галичині відоме *верб́ове ко́лесо* — коло дівчат у веснянкових та літніх обрядодіях (*див. ще* **дуб**4); має також охоронне значення (колесо уподібнюється чарівному колу), зокрема *борозе́нне ко́лесо*, яким обводили навколо хутора, засіяної ниви, надівали на кілок біля худоби; виступає символом обережності («Оглядайся на задні колеса»), житейської мудрості («Задні колеса йдуть за передніми»), простоти й зручності («Чудеса — не колеса: самі котяться»). *Найслабше колесо найдужче скрипить* (прислів'я); *Загули колеса, котячись по рівному шляху* (Панас Мирний); фразеологізм: ***п'яте ко́лесо у во́зі*** — зайвий, непотрібний (про людину); *див. ще* **Коляда́**1; 2) **млино́ве́ (мли́нське) ко́лесо** — колесо водяного млина; 3) **криве́ ко́лесо** — не зовсім ясний фольклорний символ; можливо, символ сонця; у народі кажуть: «Мартин — криве колесо»; якщо це пов'язано з днем Мартина 9/22 листопада, то вже тоді випадає сніг, отже, сонце пішло круто на зиму, і потрібні вже не колеса воза, а полози саней; 4) за часів Козаччини — коло людей, що збиралися на сходку, на збори козацької ради та ін.; можливо, криве колесо асоціюється з кривим танком; у сполученнях: ***віщове́ (су́днє) ко́лесо*** — збори запорозьких козаків для суду над товаришами; ***ра́днє ко́лесо*** — козацькі збори для розв'язання ділових питань; 5) народна дитяча гра; також **дурне́ ко́лесо** — різновид дитячої гри; діти, які взялися за руки, утворюють обертове коло, що постійно вивертається то всередину, то назовні.

**колесува́ння** — дуже жорстока середньовічна смертна кара через ламання кісток на спеціально обладнаному колесі, що крутиться. *Відьом же тут колесували і всіх шептух і ворожок* (І. Котляревський).

**ко́ливо** — поминальна кутя у вигляді каші з пшениці (коливо — з грецьк. — «варена пшениця»), ячменю, рису і т. ін. з солодкою підливою (з меду); коливо несуть при похороні перед труною і ним по-

чинають поминальний обід; коливо споживали на поминках у Зелені свята; разом з узваром (варом) вважалася здавна *Бо́жою ї́жею*, бо була їжею для добрих духів бога Лада та душ покійників; для її приготування береться зазвичай «досхідна» вода (сама кутя має бути приготовлена також до сходу Сонця); у давнину піч розпалювали для цього «живим вогнем»; Хв. Вовк пише: «Одварені у воді зерна пшениці або ячменю з медом та зварені також у воді сушені овочі нагадують неолітичну епоху». *От тільки коржиків та колива з ситою На поминках душа... лизне?* (П. Гулак-Артемовський).

**колиса́нка = колиско́ва** — колискова пісня як один із фольклорних жанрів; деякі уривки з колискових пісень стали приказками: «Колишу, колишу, а як заснеш, то тебе лишу», «Оце тобі наука: колисала мене, колиши й онука»; *див. ще* **кіт**1,3.

**коли́ска** (зменшене — ***коли́сочка***) — невеличке ліжечко для спання і колисання дитини; здавна колиска в Україні була підвісна, тому дитину заколисували гойдаючи; не можна колисати порожню колиску, — «бо в ній таким чином дідько колишеться»; клали в колиску залізо або хрестили ножем (залізом) з охоронною метою. *І найбільші люди мали малу колиску* (приказка); *Яке в колиску — таке й в могилку* (приказка); *Іще мене у колисці мама колисала, А я уже помаленьку на хлопців моргала* (коломийка); *Мальована колисочка, засни мала дитиночка* (колискова).

**колиско́ва** *див.* **колиса́нка**.

**Коли́та** *див.* **калита́**1.

**Коліївщина** (від *колі́й*) — велике народно-визвольне повстання селян Правобережної України в 1768 р. проти польсько-шляхетського гніту (яскраво зображене в історичній поемі Т. Шевченка «Гайдамаки»); було жорстоко придушене, а над його керівниками вчинено розправу; про це у пісні: «Ой зав'язали та попарували, Ой як голубців у парці, Ой засмутилась уся Україна, А як сонечко в хмарці». *Батько діда просить, щоб той розказав про Коліївщину* (Т. Шевченко).

**колі́но** (зменшене — ***колі́нце, колі́нко***) — 1) суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; місце згину ноги; на колінах волосся не росте, звідси «лисий (голова), як коліно»; ставання на коліна (навколішки) — акт покори, вшанування, набожності; у колядці співають: «На колінця впадають, Владиці Богу честь дають»; 2) рід, покоління, пор. у Біблії: «Через тебе й твого потомка благословлятимуться всі коліна на землі»; коли когось виводять з «великого коліна», то йдеться про людину знатного роду, походження.

**колісни́ця:** ***вогня́на́ колісни́ця*** (*див.*).

**ко́ло** — 1) замкнена крива, всі точки якої однаково віддалені від центру; у Г. Сковороди коло — символ Бога та вічності, бо в колі немає ні початку, ні кінця; у ворожінні — найважливіша фігура, охоронний вал; обвести колом, обгородити — убезпечити щось або когось (наприклад двір господаря убезпечений, бо «білим залізом огородився»; пор. у весільній пісні: «Марусю мати родила, місяцем обгородила, сонечком підперезала, на село виряджала»); до магіч-

них дій належать водіння кози та оборювання плугом; обведене чарівне коло робить річ недосяжною для нечистої сили: або вона не бачить того, що в колі, або не в змозі дістати; у сполученні: ***млино́ве́ ко́ло*** — колесо млина; *див. ще* **Коляда́**1. *Ой колом, колом до гори місяць (сонце) іде* (пісня); *Ой зійди, зійди ясний місяцю, як млиновеє коло* (П. Чубинський); дієслово ***колува́ти*** — рухатися по колу або їхати в об'їзд; *Волю колувати, як бідувати* (прислів'я); *Хто колує, той дома не ночує* (М. Номис); 2) старовинний хороводний танець, виконавці якого розташовуються ланцюжками, у вигляді замкненої або розімкненої кривої; *криви́й та́нець* (*див.* **та́нець**3). [П е р е л е с н и к:] *Там мої сестриці, там гірські русалки, вільні Літавиці, будуть танцювати коло по траві* (Леся Українка).

**колоді́й = колода́ч** — 1) великий ніж із дерев'яною колодкою, що його носили в піхвах при поясі; 2) ремісник, що виробляв колеса; колісник; 3) (з великої літери) тільки **Колоді́й** *див.* **Ма́сниця**.

**колодки́** (*одн.* ***коло́дка***)— 1) у давнину — масивні дерев'яні кайдани, які надівали на руки, ноги і шию заарештованому (звідси *забива́ти в колодки́*); були засобом великого покарання і називали ще *коло́дою* («Залишався, як Берко в колоді»); людина в колодах (колоді) не могла поворухнути ні руками, ні ногами, все тіло було зігнуте під гострим кутом, і руки витягнені в одну лінію з ногами; 2) стародавні молодіжні ігрища в останній день Масниці, на Запусти; парубкам і дівчатам, які не взяли шлюб у М'ясниці, прив'язують колодку як кару, від якої можна відкупитися лише грішми або горілкою; колись це було брусся з дірками для рук і ніг, пізніше його замінили стрічками з квітками, які чіпляли і парубкам, і дівчатам; *див ще* **Ма́сниця**; 3) в українському селі — вечірні вуличні зібрання молоді у святкові дні на дерев'яних брусах (колодках, колодах), складених біля якого-небудь подвір'я, городу і т. ін.; супроводжуються зазвичай розвагами, іграми, співами, танцями тощо; різновид *ву́лиці* (*див.*); кажуть: «Сядьмо на колоді, поговорім о пригоді». *Усі хлопці на колодці, а мого немає* (А. Метлинський).

**коло́дязь** — глибока *кини́ця* (*див.*); тому часто воду з нього в Україні дістають за допомогою *журавля́* (*див.*), у І. Нечуя-Левицького: «Бачила вона колодязі з високенними журавлями»; символіка колодязя пов'язується з символікою води; заглядали на святки в колодязь, щоб побачити там свого судженого; винний колодязь символізує шлюбне життя: «З винного та колодязя Да Маруся воду брала»; з іншого боку, глибокий колодязь, з якого не можна набрати води й напитися, символізує безнадійну любов. *В ліс дров не возять, а в колодязь воду не ллють* (прислів'я); *Коли колодязь висихає, вода честь має* (прислів'я).

**коломи́йка** — 1) українська народна, перев. жартівлива, пісенька-співанка з 2—6 рядків. *Як я тую коломийку зачую, зачую, Через тую коломийку дома не ночую* (Я. Головацький); *Ой співанки-коломийки, в'язанку з них в'яжу, Як попросять заспівати, я ся не відкажу* (коломийка); 2) гуцульський масовий народний танець, основною фігу-

рою якого є замкнене *ко́ло* (*див.*); 3) рід вовняної торби, що її гуцули носять через плече.

**Коломи́я** — місто в Галичині (тепер — Івано-Франківська область), яке дало назву малому жанрові пісенного фольклору — *коломи́йкам* (*див.*).

**колупа́ти піч** *див.* **піч**, **сва́тання**.

**кольчу́га** — частина старовинного захисного військового спорядження у вигляді сорочки з металевих кілець; *див. ще* **збро́я**.

**колю́чка** *див.* **перекотипо́ле**.

**Коляда́** — 1) у дохристиянських віруваннях — богиня Неба, мати Сонця, дружина Дажбога; ім'я походить, можливо, від слова *ко́ло* — старовинної назви сонця (хоч імовірно й те, що від лат. calendae — перший день кожного місяця; також натяк на цикл зимового повороту Сонця; *див.* **кале́нди**); за легендою, Коляда навчила робити колесо; на її честь постало свято народження сонця (що «колесом ходить»), яке припадало на кінець грудня — початок січня; центральне хліборобське свято, що святкується два тижні — від 25 грудня по 6 січня за ст. ст., особливо вечір перед Різдвом, коли вітають «Бувайте здорові з Колядою!»; здавна був звичай, аби господар ховався під час святкової вечері за сніп чи за хліб (за пироги), — «щоб і другого року не видно було світу за стіжками, за копами, за возами та за снопами»; популярність язичницького свята Коляди змусила християнську церкву підпорядкувати йому свято Різдва Христового, коли співають колядки (*див. ще* **со́нце**3). *Будьте здорові з Колядою!* (М. Номис); *На Коляду уночі тріщить, а вдень плющить* (приказка); 2) (з малої літери) = **коля́дки** — обряд колядування (славлення Різдвяних свят піснями); дієслово ***колядува́ти*** та іменник ***колядува́ння*** — співати (співання) колядок, [брати] участь в обряді, пов'язаному з виконанням цих пісень; іменник ***коля́дник*** (*ж.* ***коля́дниця***) — той (та), хто колядує; *див. ще* **обдарува́ння**. *Збираюсь колядувати, як вже й щедрувати пора* (М. Номис); *Під вікном колядник човпеться* (П. Чубинський); 3) (з малої літери) = **коля́дка** — обрядова різдвяна пісня, що виконується у вечір 25 грудня/7 січня на Різдво; раніше колядували все свято Коляди; колядки — це величання з вірою в те, що сказане в них про господаря та його родину обов'язково сповниться, і цим колядки наближаються до заклять, тобто не лише накликають щастя й здоров'я, а й відвертають нечисту силу; серед колядок є чимало стародавніх зі славленням майбутнього врожаю; найдавніші колядки — це колядки космологічного типу, які оповідають про створення світу (у них фігурують космічне море, Світове дерево, птахи — творці світу, яких потім заступають сонце і місяць, пізніше Бог і апостоли); окрему групу становлять колядки з біблійною тематикою; колядують поодинці або гуртом на чолі з «березою» (*див.* **бере́за**2). *Пустіть його до хати, він вам буде коляди співати* (П. Чубинський); 4) (з малої літери) — винагорода колядникам за пісні й вітання з нагоди свята Різдва Христового, раніше — народження сонця. *Он пан іде, коляду несе: коробку вівса, наверх ковбаса* (пісня); *Стань у ряду — дістанеш коляду* (приказка); 5) *див.* **дідух**2.

**кома́р** — 1) (зменшено-пестливі — ***кома́рик***, ***кома́ронько***) двокрила кровоссальна комаха з довгим тільцем і хоботком; цікавою щодо своєї сюжетності є народна загадка про комара: «Ходить циган по долині та все каже: «Гоцки, гоцки! Не боюся ні царя з Москви, ні короля з Литви; лише не маю волі над рибою в морі»; за повір'ями, комар — витвір диявола («Чорт дав комарі, а Бог — огонь»); символізує мізерність («З комара роблять слона», «Ніхто не чув, як комар чхнув»), слабкість («Він і за комара сили не має»), уїдливість («Комар і цареві на носі грає», «Комар як ворон: де сяде, там і клює»); відомою є народна пісня про комарика, який «на мусі оженився»; як пише Є. Онацький, пісню цю складено як сатиру на козака Олексу Розума, який одружився з російською царицею Єлизаветою і став Розумовським, що спричинило до відновлення українського гетьманства в особі його брата Кирила («учинився» тоді великий «шум»); але цариця померла, і на її місце прийшла Катерина II, — «де взялася шура-буря, вона ж того комарика з дуба здула». *Кусає комар до пори* (М. Номис); *Пішов на комара з дрючком, а на вовка — з швайкою* (прислів'я); *Вилетіла муха з хати комарика рятувати* (пісня); 2) народна дитяча гра.

**комéта** — небесне тіло, що має яскраве ядро й туманну оболонку, від якої тягнеться довга смуга світла, що нагадує хвіст; здавна вважають, що комети віщують нещастя; про це читаємо в літописах, зокрема в Іпатіївському під 1265 р.: «Явися звізда на востоці хвостатая, образом страшним, іспущающе од себе лучі великі. От видіння же сея звізди страх обья вся чоловіки і ужасть. Хитреці же, смотрівше, тако рекоша: Мятеж велик будет в земли. Бог спасе Своєю Волею, і не бисть ничтоже». *Он бачите: над Чигрином Мітла простяглася* (Т. Шевченко).

**ко́мин** (зменшене — ***комино́к***) — 1) передня (нижня) частина димоходу варистої печі; за повір'ям, звичайне місце перебування нечистої сили, тому кажуть: «У самій печі сам чорт палить». *Забілів комин, зачорнів рядок горшків на полиці* (І. Нечуй-Левицький); 2) димар на даху (звідки *коминне́* — податок, що платили колись з кожного комина); за повір'ям, через комин вилітає і влітає відьма на мітлі (див. повісті М. Гоголя зі збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки»); 3) **жени́ти (жені́ння) ко́мина** — обрядодія (на Поліссі) на Семенів день (1/14 вересня), пов'язана із запаленням посвіту біля комина, прийманням гостей, з куштуванням обрядових страв, побажанням господарям доброго врожаю та достатків; пов'язана з початком весільних обрядів (засиланням сватів, заручин); коли приходили сватати дівчину, вона неодмінно мала колупати піч чи комин; тому й кажуть: «Дівка гарненька полюбити комина раденька»; *див. ще* **піч**, **сві́чка**4, **по́світ**2.

**комо́ра** = **комо́ря** (зменшено-пестливі — ***комі́рка***, ***комі́ронька***, ***комі́рочка***) — 1) окрема будівля в садибі для зберігання зерна тощо («Ой мала я у коморі гречку та й носила по мішечку»), символізує статки, тому кажуть: «Роби на дворі — буде й у коморі», «В мене дві повні комори: в одній злидні, в другій горе», «В коморі пусто, в

стодолі порожньо, а в хаті лиш одна верета»; раніше служила також місцем ночівлі для дорослої дочки чи сина. *Ти в коморі, я надворі, Вийди, серце, злічим зорі* (А. Метлинський); *Він* [купець] *у дворі комору збудував* (Л. Глібов); 2) віддІлена частина хати, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо. *Весело вам, дітки, В горницях просторих; Їстоньки чи питки — Всього є в коморах* (П. Грабовський); *Да мати гуляти да не пускала, Да й у комірочку да й зачиняла* (П. Чубинський); 3) у весільному обряді — місце першої подружньої ночі молодих і сам ритуал першої шлюбної ночі; готували в коморі шлюбну постіль для молодих, у головах клали хліб і сіль, ставили образ; свашки співали: «Ой, хто буде спати, Будем йому на постіль слати: Соломку в головки, сінця під колінця, А м'яти під п'яти, Щоб було м'яко спати»; старости тричі благословляли молодих, після чого дружко вів молодих за кінці хустини до комори; так само урочисто здійснювався і обряд виведення молодих із комори і вводження їх до гостей, після того як демонструвалася сорочка молодої після шлюбної ночі (*кали́на — див.*).

**конва́лія** — багаторічна трав'яниста рослина, що цвіте дрібними білими квітами, схожими на дзвіночки; застосовується в народній медицині, парфумерії; на Волині віддавали перевагу горілчаному настоєві конвалії, вирваної з коренем у «святу середу»; у народі — символ незайманості, цноти, дівоцтва, віднайденого щастя.

**ко́ники** — рід народного узору для вишивки на сорочках.

**коно́вка** = **коні́вка** (зменшені — ***коно́(і)вочка***, ***коно́(і)вонька***) — 1) стара назва відра. *Посилаю з коновками по воду* (Я. Головацький); 2) = **кі́нва** — висока, здебільшого звужена вгору кварта. *Мужики — то konівками, А баби — то все чарками* (І. Манжура); *Ой вип'ю, вип'ю коновоньку меду* (П. Чубинський).

**Ко́нона (Свято́го Ко́нона) день** — за церковним календарем, день Мученика Конона Памфілійського, що відзначають 5/18 березня; Конон займався садівництвом, тому його називають ще *Горо́дником*; у народі Конона вважали покровителем коней (можливо, на підставі співзвучності слів *Ко́нон* і *ко́ні*); за легендою, у Конона були коні, на яких він возив самого святого Іллю; не можна було напиватися та бути п'яним цього дня, — «бо коні будуть носити».

**коно́плі** (зменшено-пестливе — ***коно́пельки***) — однорічна трав'яниста рослина, зі стебел якої виготовляють прядиво, а з насіння видобувають олію; також виготовлене на прядиво волокно цієї рослини; пахкі, дурманливі, вони здавна мають сексуальне значення для чоловіків і жінок; високі, вони були й добрим сховищем, тому казали: «Лізь у коноплі» або «Вискочив (вирвався), як Василь (Пилип) з конопель»; останній вислів переосмислений на означення чогось несподіваного, неочікуваного, необдуманого; об'єкт каламбуру, нісенітниці: «Сім день конопель, а матірка три дні»; за сильний запах конопель вважали їх охоронним засобом від нечистої сили (підв'язувалися коноплиною на Івана Купала, тоді відьма нібито нічого не могла заподіяти); як чарівний

засіб уживали конопляне сім'я; проти Андрія дівчата його сіяли з примовляннями-побажаннями вийти заміж; думки про шлюб і весілля пов'язуються з коноплями, коли співають весільну пісню при виході молодих з комори: «Та внадився журавель до бабиних конопель»; вимокання конопель у воді символізує в піснях важке життя одруженої в чужій родині: «Далась мене, моя мати, заміж молодою, як би тую конопельку в воду зеленою» або «Ой, як тяжко конопельці в сирій воді гнити, А ще тяжче молодиці на чужині жити»; разом з іншими травами коноплі святили на Маковія; новонародженого перев'язували *ма́тіркою, ма́тками* (жіночими коноплями), щоб у майбутньому мав багато дітей, бо якщо перев'язати *пло́скінню, плоскуна́ми* (чоловічими коноплями), то буде безплідним; для викликання дощу користувалися одноденним рушником, витканим з конопель; конопляний цвіт був оберегом від відьом, а конопляна нитка — від нечистої сили взагалі. *Полю я конопельки, Дрібні, зелененькі* (пісня).

**Константи́н святи́й** *див.* **Кири́ло**1.

**копа́** (зменшено-пестливі — ***кі́пка, кі́понька, кі́почка***) — 1) стіжок із 60 снопів хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху; також одиниця лічби, що дорівнює кількості 60 снопів, яєць і т. ін.; *див. ще* **Про́кіп'я**. *Прокинулась — нема нічого: На Йвася глянула, взяла Його тихенько сповила Та, щоб дожать до ланового, Ще копу дожинать пішла* (Т. Шевченко); *Поставлю женців — 700 молодців, Поставлю кіпок — що на небі зірок* (пісня); 2) **копа́ гроше́й** — від старої копи, що становила спочатку 60 литовських або 75 польських грошів; після об'єднання грошових систем — 75 польсько-литовських грошів; згодом 50 копійок. *Не торгувавсь і панотець. Усім на диво та на чудо! За три копи звінчав у будень* (Т. Шевченко); 3) сільська громада, зібрана в судових справах. *Копа переможе й попа* (М. Номис).

**ко́пний суд** — громадський суд в Україні XV—XVIII ст. для вирішення певної справи, для чого потерпілий або обвинувачений скликали копу; суд дотримувався давнього звичаєвого права.

**кора́блик** — давній жіночий головний убір у вигляді шапочки продовгасто-округлої форми з подвійними кінцями; їх носили жінки з козацьких заможних родин; шилися з оксамиту та смушку. *Взяла кораблик бархатовий* (І. Котляревський).

**коре́ць = кіре́ць = коря́к = коро́к** — 1) металевий або дерев'яний кухоль чи ківш з держаком. *Бачим кадівби з кірцями* (Я. Щоголев); *Що це ти, бабо, ополоником їси? — Десь діти корець занесли* (М. Номис — жарт); 2) стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер; при погрозах, покаранні приказують: «Буде знати, по чому корок дьогтю (коряк вітру)!».

**корж** (зменшене — ***ко́ржик***) — 1) плаский круглої форми виріб з прісного тіста; найпримітивніша форма хліба; разом з тим солодкі коржики були ласощами. *І ласощі все тільки їли, Сластьони, коржики, стовпці* (І. Котляревський); *Як коржа, дак коржа, як спечемо, так і дамо* (приказка); 2) **коржі́ з ма́ком = шулики́** — народна ритуальна

страва, яку готують на Маковія (коржики з тертим маком, политі медом або розмочені у цукрованій солодкій воді). *Із води та з муки пече баба шулики* (М. Номис). *Тринди-ринди — коржі з маком* (приказка).

**кори́то** — дерев'яна довгаста посудина для годівлі або напування тварин, птиці; спочатку це був видовбаний стовбур дерева, і посудина була призначена передусім для годівлі свиней: «Корита не ходять до свиней, а свині до корита»; невихованій людині кажуть: «Знай своє корито»; щоб підкреслити, що на легкий хліб завжди знайдуться охочі, кажуть: «Було б корито, а свині знайдуться».

**ко́рінь** (збірне — ***корі́ння***) — частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами; символ сталості, солідності («Міцний, як коріння»), роду («Яке коріння, таке й насіння»). *Камінь росте без кореня* (М. Номис).

**коро́ва** (зменшено-пестливі — ***корі́вка***, ***корі́вонька***, ***корі́вочка***) — велика парнокопитна свійська молочна тварина; джерело добробуту й багатства; потребує особливого захисту від нечистої сили; символ жінки, в українських весільних піснях — наречена у весільному вбранні, в іронічних приповідках — голова родини, напр.: «Горе тобі, воле, коли тебе корова коле», «Біда тому дворові, де наказує корова волові»; годувальниця в селянській сім'ї («Корова в дворі — харч на столі», «Пропала корова — пропало й здоров'я»); її як запоруку достатку, як члена родини оберігали від злого ока, від відьом, взагалі від усякої нечистої сили, примовляючи: «Щоб дійниця не текла, а хазяйка весела була, щоб хазяйка засипала, до корови рано вставала, щоб корова стояла та багато молока давала!»; традиційний образ для порівняння: «здорова (тобто огрядна), як корова», «реве, як корова», «очі, як у корови»; разом з тим корова — символ материнської любові: «Кожна корова своє теля лиже»; символізує також здоров'я; молодій бажали: «Будь здорова, як корова, а плодюча, як земля»; за повір'ями, коли чорна корова першою йде з пасовиська в череді — завтрашній день буде похмурий, коли біла — сонячний; червона або чорна корова сниться перед смертю; вода — основний магічний засіб для збільшення молока у корови: поливали перед першим вигоном на пастьбу, кропили в інші свята. *Котра корова багато реве, то та молока мало дає* (прислів'я); фразеологізми: ***лі́чить, як коро́ві сідло́*** — зовсім не пасує; ***як коро́ва язико́м злиза́ла*** — хтось швидко зник, щось раптово зникло.

**корова́й** — 1) великий круглий пухкий здобний хліб із прикрасами з тіста, який печуть на весілля; здавна ритуальний священний жертовний хліб, що заступив м'ясну жертву (спільнокореневе з лат. caro — «м'ясо», прасл. корва — «корова», лит. karvojus — «весільний пиріг»); отже, бгання короваю є відгомоном дохристиянського звичаю — давання весільної жертви богові чи богам; згодом звичай переростає у благословляння хлібом молодих; в українців завжди має круглу, сонцеподібну форму (ритуальну форму кола); символ ба-

гатства і щастя (*див. ще* **хліб**1); є ритуальним і в похоронному обряді; про важливість короваю у весільному обряді свідчать порівняння його із сонцем і місяцем; просили Бога, щоб коровай вдався, «як день, білий, як Бог, милий, як яснеє сонечко», «ясний, красний, як місяченько, як яснеє сонечко»; ділив коровай старший боярин (чи дружко, діставши дозвіл від старостів, різав «золотим ножем» і клав на «срібну тарілку»); хор співав: «Засвіти, Боже, з Раю нашому короваю. Щоб було виднесенько, краяти дрібнесенько»; пробувати молодій коровай до весілля не годиться; коровай символізує й саму молоду: «На чужий коровай очей не зривай, а про себе дбай»; коровай символізується з *ра́єм* (*див.*): «Коровай, мій раю!»; «Ой, раю мій, раю, пшеничний короваю»; коровай приносить щастя, а раювання для українця — стан найбільшого щастя. *В нашім короваю вода з Дунаю* (І. Франко); *На чужий коровай очей не поривай, а свій май* (М. Номис); фразеологізм: ***корова́й бга́ти*** — за обрядом — місити, ліпити (плескати) коровай; ритуал готування короваю супроводжується весільними піснями: «Сам Бог коровай місить, Пречистая світить, Янголи да воду носять»; «Піч наша всміхається, Короваю сподівається». *Хорошії коровайниці хороший коровай бгають* (прислів'я); *Який біс жениться, а нам коровай плескать* (М. Номис); 2) *див.* **пі́жмо**.

**корогва́ = хоругва́** — 1) (зменшено-пестливі — ***корого́вка***, ***корого́вця***) = **корого́в = хорогу́в** — бойовий військовий прапор; символ солідарності певної суспільної групи; кияни писали князеві Ігорю (1146): «Ти наш князь, не хочемо бути якимсь дідичним володінням Ольговичів: як побачимо твою корогву, то й ми зараз до тебе»; у «Слові о полку Ігоревім» бачимо «червоний стяг, білу хорухов»; за козацьких часів було три типи корогов: гетьманська, або військова, — «перший прапор, який завжди носили перед гетьманом», корогва полкова, корогва сотенна; у сполученні: ***корогва́ хреща́та*** — корогва з хрестом, у П. Куліша: «У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових — орли і всяке малювання з золотом»; у «Думі про Самійла Кішку» згадують «червоні хрещаті давні корогви». *Із-за гори козацькі корогви видко* (дума); *Тут скілька сотень одлічили Аркадських жвавих парубків. І в ратники їх назначили; Дали їм в сотники панів. Дали значки їм з хоругвою, Бунчук і бубни з булавою* (І. Котляревський); *Над річкою, над Дніпром короговка в'ється* (пісня); *Ой військо йде, короговці мають* (пісня); 2) (зменшено-пестливі — ***корого́вка***, ***корого́вця***) = **корого́в = хоругу́в** — прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) з зображенням Христа або інших святих, яке використовують у церковних обрядах, несуть під час хресного ходу тощо. *Поміж возами попи з кропилами пішли, За ними корогви несли* (Т. Шевченко); у сполученні: ***корогва́ церко́вна*** — корогва з посвяченим образом. *А в нашій церковці три короговці, а в тих короговцях три зірочки ясні* (пісня); *Назад наші з корогвами, бо чорт має мерця* (І. Франко); 3) тільки **корогва́** — у старовинному весільному обряді — шматок червоної тканини, вивішуваний

уранці після шлюбної ночі як символ дотриманого дошлюбного дівоцтва; весільний прапор; нагадує корогву того військового підрозділу, що в давнину вирушав на здобування «княгині» своєму «князеві», тому весільна корогва вже фігурує у весільному поїзді, а потім після *комо́ри* (*див.*).

**короле́вий (королі́в) цвіт** — декоративна трав'яниста рослина родини бобових з витким стеблом, загостреними округлими листочками й червоними, блідо-рожевими або строкатими квітками; традиційна окраса сільського обійстя. *Між грядками... жартівлива рука бризнула квітами: королевий цвіт, кручені паничі, чорнобривці* (С. Васильченко).

**королі́вство:** ***тридев'я́те (тридеся́те) королі́вство*** *див.* **тридев'я́те (тридеся́те) ца́рство**.

**коро́ль** — 1) у деяких країнах — титул монарха, а також особа, що має цей титул. *Було, шляхта, знай... День і ніч гуляє Та королем коверзує* (Т. Шевченко); *То король універсали підписав, самому Барабашу до рук подавав* (дума); 2) старовинна весняна народна хороводна молодіжна гра, у якій «король» шукає собі пари в хороводі. *Ну лиш в хрещика або в короля* (Марко Вовчок).

**коро́мисло = коро́мисел** — 1) дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, за допомогою якої носять на плечах відра з водою тощо; не можна, за повір'ям, переступати коромисло вагітній жінці. *Несе дівка воду з броду, коромисло гнеться* (П. Чубинський); 2) народна дитяча гра, коли двоє учасників стають один до одного спиною і, переплівшись руками, по черзі нагинаються вперед, підіймаючи один одного.

**коро́на** — царський або королівський вінець, ознака влади; символ шляхетської гідності; у народному світосприйманні — символ гідності взагалі; кажуть: «Від цього в тебе корона з голови не спаде».

**Корочу́н** — 1) пов'язане з Колядою свято (значення невідоме); можливо, друга назва Коляди; пізніше свято різдвяного циклу як періоду найкоротших днів у році; може бути також якась лиха міфологічна істота на противагу доброї Коляди, тоді з нею пов'язане поняття *коро́ткої (ку́цої) годи́ни*, або *короте́чі*, у побажаннях смерті: «Бодай на тебе коротка година!», «Коротеча на тебе!», а також «Іди в лихий час та в куцу годину!»; 2) (з малої літери) як загальна назва (ще *крачу́н, кречу́н, керечу́л*) — різдвяний обрядовий хліб, який випікають для Святої вечері та колядників; має також магічне значення як символ сімейного добробуту; також великий білий коровай на Закарпатті (можливо, від спорідненості понять «коровай» — «корова» — «корочун» як відгомін колишньої жертовності м'ясом і хлібом); 3) *див.* **ді́дух2**.

**корса́тка** *див.* **нечуйві́тер**.

**корсе́т = керсе́т** — 1) широкий пружистий пояс, який носять під сукнею для стягування талії, надання стрункості фігурі; 2) **корсе́т = корсе́тка = керсе́тка** — старовинний верхній жіночий одяг — безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини; характерна для східних районів України.

**корча́га** *див.* **дзбан**.

**корчма́ = коршма́** (зменшене —

**коршóмка**) — в Україні (до 1917 р.) — *шинóк* (*див.*), заїзд, де продавалися спиртні напої, їжа та відпочивали подорожні; у народній пам'яті залишилася як символ морального занепаду, пор. у думі: «А козак сидить у корчмі та меди-вино кружляє, Корчму похваляє: — Гей, корчмо, корчмо—княгине! Чом то в тобі козацького добра багато гине!»; вислів «Біг корчми, а чорт церкви не любить» свідчить про символізацію двох ворожих принципів світового ладу («Де Біг церкву ставить, там дідько корчму»); традиційний об'єкт гіркої іронії і сарказму, коли кажуть: «Гей ти, корчмо, ти, княгине, в тобі праця наша гине», «Господар в корчмі п'є і скаче, а господарка плаче», «Жінка люба вела чоловіка з корчми за чуба», «Як до церкви, то й ноги болять, а як до корчми, то й у ноги взявся»; завсідника корчми називали «не минай-корчмою», «не промий-краплею»; останнім часом заклади такого типу поступово відновлюються і модернізуються. *А козак сидить у корчмі та мед-вино кружає* (дума); *Корчма під вербою Стоїть собі в холодочку* (Т. Шевченко); *Корчма розуму учить* (приказка); *Хто корчми зазнає, той щастя не має* (М. Номис); *Дурні хлопці, як барани, ходять з коршми завше п'яні* (пісня); *Посилає мене милий фасольку садити, А сам пішов до коршомки із кумою пити* (пісня).

**кóршáк** *див.* **шуліка**.

**корýк** — 1) *див.* **ківш**; 2) плата мірошникові борошном за помол; помільне. *Моє діло мірошницьке: підкрути та сядь, а коряки бери* (М. Номис).

**косá** — 1) (зменшено-пестливі — **кіска**, **кісонька**, **кісочка**, **кóска**, **кóсонька**, **косíця**) довге волосся на голові, звичайно заплетене; дівоча коса — традиційна ознака краси, тому кажуть: «Коса — дівоча краса», «Дівка без коси не має краси»; здавна відомий весільний обряд розплітання коси молодої на ознаку її дівочої чистоти, також розчісування її перед вінцем, тому про дівчину, яка втратила цноту, кажуть: «Розчесав її косу до вінця», «Вже немає коси в Насті: Петро очіпком накрив»; коли дівчина втрачала дівочу честь (до шлюбу), її косу відрізали, і це була велика ганьба; якщо й не відрізали, то дівчина, що народила позашлюбну дитину, не мала більше прав ходити з непокритою головою — звідси *пóкритка* (*див.*); обряд розплітання коси відбувався в день шлюбу в супроводі весільних пісень: «Ой на горі жито, тоненькі покоси, А хто буде розплітати дівчиноньці коси? Козак буде розплітати, ...до шлюбоньку вести»; товсті й важкі коси вважалися гарними («А то коси, як ковбаси»), що, проте, не завжди означало щасливу долю («У кого коса товста, у того доля пуста»); оспівано образ довгої коси («Руса коса нижче пояса»), хоч щастя часом не від цього залежить, бо кажуть: «Коса коротка, а доля солодка», «Посивіє їй коса, як кінський хвіст»; *див ще* **заплíтини**. *Коса заплетена, а хата не метена* (приказка); *Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше* (пісня); *Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?* (Т. Шевченко); 2) ручне знаряддя для косіння трави, збіжжя тощо, що має вигляд вузького зігнутого леза, прикріпленого до держака; пор. народну загадку про косу, яка косить: «Пливе щука з

Кременчука, куди гляне — трава в'яне»; традиційний образ продуктивної, майстерної праці («Коса — робота, серп — охота, а ціп хоч і дурний, аби кріпкий»); цінується гостра (добре помантачена) коса: «Добра коса: щоб утяв, то б упав», «Де ще те літо, а він уже косу клепа», «Яка коса, така і бабка»; оскільки косять гінками кілька косарів, особлива роль відводиться першому з них: «Чия коса перша, того лука ширша»; поширений символ смерті, що «косить» усе живе: «Не благай, не проси, не клепає коси, ...Приспівує старий, косить, кладе горами покоси». *А внук косу несе в росу* (Т. Шевченко); *Наскочила (найшла, попала, трапила, налетіла) коса на камінь* (прислів'я — про тих, котрі не хочуть поступитися одне одному в чому-небудь). *Який косар, така й коса* (прислів'я).

**коса́рики** = **гладіо́луси** — рід трав'янистих рослин родини півникових з лінійно-мечоподібним листям і квітками різного кольору.

**Косарі́** — сузір'я Оріон.

**коси́ця** — 1) *див.* **коса́**1; 2) квітка, якою дівчата заквітчують коси (звідси *закоси́чуватися*), прикрашаючи голову. *Ой зацвіли черешеньки, зацвіли косиці* (Я. Головацький); 3) рід народної вишивки.

**космого́нія** — розділ астрономії, що вивчає походження небесних тіл та їх систем; до українців космогонія прийшла від греків і переповнена легендами; за народними віруваннями, земля покоїться на водах океану (великого моря), на трьох китах; коли ці кити рухаються, бувають землетруси; кругом моря-океану стоять залізні стовпи; за легендою, коли Бог захотів створити землю, то злетів із Сатанаїлом над морем і послав його принести піску зо дна найглибшого океану; Сатанаїл приніс, але й собі набрав у рот; сипнув Бог піском — виросла рівна земля; стала вона рости і в роті Сатанаїла; і каже Бог: «Плюй, Сатанаїле!». І став Сатанаїл плювати й харкати, — де плюнув — постали гори, де харкнув — скелі.

**косови́ця** — косіння та збирання трав, збіжжя, а також час, коли косять та збирають траву; страдна пора для хлібороба («Косять порою, а жують зимою»); народні застереження спрямовані на важливість цієї пори для життя селянина: «Хто добре косить, той їсти не просить», «Язиком сіна не накосиш»; пора оспівана в усній народній творчості: «Гей, нуте, косарі, Хоч не рано почали, то багато утяли». *Коли ще косовиця, а ми вже сіно возимо* (приказка); *Під носом косовиця, а на розум не орано* (прислів'я — про молодого, недосвідченого хлопця); *Пішов на косовицю з собачкою* (приказка).

**Костру́ба [свя́то]** — дохристиянське свято літнього сонцевороту (без чіткої дати); святкувалося весело, з іграми й піснями, урочисто, «ховаючи» в ночвах зробленого у вигляді опудала божка Коструба (Кострубонька), тим самим «оплакуючи» початок убування літа; свято називається ще *по́хорон Костру́ба*; супроводжувалося воно удаваним голосінням і нещирим сміхом, бо, за народним уявленням, сміх здатний викликати і відроджувати життя; обряд за своєю символікою (відганяння смерті, торжество життя) близький до об-

ряду *гони́ти шуляка́* (*див.* **шуля́к**2), оскільки *коструб* — одна з назв шуляка (шуліки, яструба); той самий зміст має й старовинна весняна хороводна гра дівчат, що відбувалася на третій день Великодніх свят; хлопці для гри робили Коструба, чоловічу ляльку в лахмітті, яку потім ховали на цвинтарі під сміх і регіт, що символізувало відхід зими; тому не можна вже було розкривати труни Коструба, щоб не викликати повороту зими; співають: «Ой вже весна воскресла! — Що ж нам принесла? — Принесла нам днину урочу та красу дівочу».

**Котигоро́шко** = **Котигоро́шок** — один із провідних героїв казкового фольклору, якого дослідники називали «українським Геркулесом» (у народі ще називався *Покоти́-Горо́хом, Іва́н-Горо́хом, Горо́хом*); яскравий приклад захисника-богатиря від легендарного чудовиська-змія (*див.* **змієбо́рство**); пов'язується також з фольклорним царем Горохом (*див.* **горо́х**2).

**ко́тики** — 1) *див.* **бо́жі ру́чки**; 2) цвіт верби та лози; використовують у народній медицині; у М. Номиса: «Свячена верба і котик — ліки від трясці»; 3) різновид народної гри.

**кото́к** — 1) *див.* **кіт**1; 2) (зменшене — ***кото́чок***) народна назва колискової пісні, етимологічно пов'язана з першою, оскільки багато колискових присвячено саме котові, напр.: «А-а, а-а, коточок, Та украв клубочок, та поніс поза ліс, та до мами приніс. А-а, а-а, а-а-а, мамі... Стала мама кота бить, Стала мама котика вчить»; зменшені найменування ***коту́сь, коту́сик*** переносилися також на немовлят. *Сяду прясти, повкладавши діток та поприсипавши котками* (Ганна Барвінок); *А-а, а-а, коточок, Не йди рано в садочок, Не полохай пташечок* (колискова).

**котя́чий горо́х** *див.* **бо́жі ру́чки.**

**коха́ння** (пестливе народнопоетичне — ***коха́ннячко***) = **любо́в** — 1) почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі, а також особа, що викликає таке почуття (від *коха́ти*, звідси *коха́тися*, *коха́ний*, *коха́на*, *коха́нець*, *коха́нка*); стан закоханості у піснях часто передається через дієслівну пару *любити[ся] = кохати[ся]*: «Котилися вози з гори та в долині стали, Любилися-кохалися, тепер перестали»; народ осуджує легковажність у коханні, а також позашлюбні любовні стосунки: «Мазур під'їжджає к нашому двору, Стукгрюк в віконечко: — Вийди, серцекоханнячко, Дай коню води, дай коню води. — Не можу я встать, коню води дать, Мені ненька приказала, Щоб я з вами не стояла»; кохання буває не завжди щасливим: «— Ой знаю, знаю, кого кохаю, Тільки не знаю, з ким жити маю!»; «Ой чи всі тії вінчаються, що люблятся та кохаються?», «Як не дають нам укупі жити, то не заборонять у гробі любити»; найбільше горе для жінки жити з нелюбом; в одному з хороводів («Ой як, як коло нелюба сісти») гурт дівчат співає: «Ой як, як та нелюба обійняти? Ой як, як та нелюба поцілувати? Ой як, як нелюбові постіль слати? Ой як, як із нелюбом лягти спати? Ой як, як із нелюбом по садочку походжати? Ой як, як із нелюбом сісти їсти?»; кохання часто пов'язували з гіркою розлукою: «А я бідний, безталанний, марно літа трачу, Кого вірно лю-

бив-кохав, повік не побачу!»; кохання має велику силу, тому кажуть: «Любов гори верне», «Любов сильніша смерті»; коханням іменують також кохану людину, звертаючись до неї. *Без пари нема кохання* (приказка); *Чи всім людям із кохання так ся діє? Очі сплять, серце стогне, душа мліє* (А. Метлинський); *Кохання моє! така в мене думка, що я тобі світ зав'язав* (Марко Вовчок); *Ой жаль мені коханнячка, дівочого гуляннячка* (А. Метлинський); *Любов сліпа, доведе до біди і попа* (приказка); *Не завидуй багатому: Багатий не має Ні приязні, ні любові, — Він все те наймає* (Т. Шевченко); фразеологізми: ***[не] до любóві*** — [не] подобається, [не] любий. *Хоч у одній льолі, аби до любові* (М. Номис); ***[бути] до любóві*** — подобатися, бути любим. *Ані до любові, ані до життя* (М. Номис); *Тільки ж мені до любові, що чорнії брови* (А. Метлинський); 2) виховання, випестування, вирощування (дітей, тварин, рослин). *То ж тобі, ненько, за твоє коханнячко, що мене викохала, як утя на воді, та людям — не собі* (П. Чубинський).

**коц** = **коць** — грубе вовняне або тонке шовкове домоткане однотонне вкривало для ліжка з насічками, а також ворсовий пристрижений однобічний килим. *А коц важний з розводами, і посередині великий орел* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**коцюбá** (зменшене — ***коцю́бка***) — знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга; до коцюби ставилися з пошаною, її не можна кидати, а слід ставити; разом з тим атрибут нечистої сили, на ній верхи відьма відправляється на Лису гору; верхи на ній їздили хлопці, коли грали з коржем на святі Калити; виступала також предметом покарання, тому жартують: «Побий тебе коцюба і чесний макогін!». *Мовчи, бабо, чорт з тобою! Ось я тебе коцюбою* (П. Чубинський); *В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізм: ***нóса й коцюбóю (кочергóю) не дістáне*** — хтось надмірно чваниться, пишається.

**кочергá** (зменшене — ***кочерéжка***) — 1) = **коцюбá** (*див.*); як про необхідну річ у домашньому господарстві кажуть: «Без кочерги й ні приступу»; виносили на подвір'я, коли гриміло або йшов град; магічне значення кочерги пояснюється близькістю до вогню й тим, що вона із заліза; все це посилює її охоронну силу; *Кочерга (коцюба) до печі хазяйка — вона своє діло зна, жар загріба* (приказка); *У кочерги два кінці: один на тебе, другий на мене* (М. Номис); фразеологізми: ***ні Бóгові свíчка, ні чóртові кочергá (коцюбá)*** — ні до чого не придатна річ, справа тощо; ні на що невдатний хтось; 2) **кочéрги** — сукупність знарядь, якими порають біля печі (коцюба, рогач, дерев'яна лопата тощо); місце для них — *кочерéжник*.

**кошáра** — загорода або хлів для овець, кіз; вівчарня; також хлів для великої рогатої худоби; *див. ще* **повíтка**. *Чужа кошара овець не наплодить* (М. Номис); *Було собі Ягня, потішненьке таке, В кошарі не було такого* (Л. Глібов). *Розбив кошару, аби вовки з'їли отару* (приказка).

**кошови́й** — вождь, отаман коза-

ків на Запорозькій Січі; спочатку кошових називали гетьманами, а коли титул гетьмана став визначати провідника Української козацької держави, назва кошового [отамана] закріпилася за головним провідником Запорозької Січі. *У неділю вранці синє море грало, Товариство кошового На раді прохало* (Т. Шевченко).

**Кощі́й [Безсме́ртний]** — народний казковий герой (очевидно, як нечиста сила ще дохристиянських часів) — старий відьмак, що не вмирає, бо його душа, за віруваннями, вміло захована в замкненій скрині чи в дуплі дерева; уособлення зла, підступності, смерті, безтілесного кістяка, звідси *кощі́й — кості́й — кістя́к*; образ рівнозначний змієві.

**кравчи́на** — козацько-селянське військо, яке наприкінці XVI ст. зібрав Северин Наливайко; назва, можливо, пов'язана з імовірним походженням Наливайка з ремісничої родини або з цеху кравців; Т. Шевченко в своїх творах двічі називає його Кравченком, зокрема в поемі «Тарасова ніч». *Кравчина запорозька до Хотині поспішала* (дума); *Обізвався Наливайко — Не стало кравчини!* (Т. Шевченко); *Славна стала та кравчина, як на Польщу стала* (І. Срезнєвський).

**кра́йка** — жіночий пояс із грубої (перев. вовняної) кольорової пряжі (як предмет українського національного одягу).

**крам** — 1) предмет торгівлі (звичайно фабричного виробництва); покупна тканина на відміну від домотканої; також товар; торгівців здавна називають *крамаря́ми*; у народі об'єкт кепкування, глузування: «Крамар як комар, де сяде, там і п'є», «Крамареві не божиться, то ніколи не розжиться». *На готовий крам найдеться пан* (М. Номис); *Де крам, і я там* (приказка); *Який сам, такий і його крам* (прислів'я); *Накупили і краму й пива наварили* (Т. Шевченко); 2) народна дитяча гра; *див. ще* **куль**3.

**кра́панка** — ритуальне великоднє яйце, художньо розписане способом нанесення на нього різнокольорових крапинок.

**Кра́сна гі́рка** — давнє народне свято (22 квітня/5 травня), що символізує зустріч весни з її красним, тобто красивим, сонцем, веселої, напоєної пахучим повітрям, водами; розливи весняної води залишали вільними лише високі (гористі) місця; там і відбувалися свята весни (звідки, можливо, й назва); пізніше в таких саме місцях будувалися церкви; разом з тим гори завжди мали в собі щось таємниче, на них полюбляла розташовуватися й нечиста сила; але якщо на *Лы́сій горі́* (*див.*) збиралися представники жіночої статі, то на Красній гірці — чоловічої: упирі, чорти, чаклуни; Красною гіркою називали також період, зручний для весіль — від Хоминого тижня (першого тижня після Паски) до дня Святого Юрія (23 квітня/6 травня), коли хліборобські роботи ще широко не розгорталися; у цей період молодь водила різні ігри — горюдуба, горюпень, які теж відбувалися на високих місцях; також уособлення *кра́сної весни́* в образах великої богині *Ла́ди* (*див.*) та її чарівної доньки Лелі; *див. ще* **Ля́ля**3.

**кра́сна ді́вчина** *див.* **ді́вчина**3.

**кра́шанка = галу́нка** — ритуальне пофарбоване куряче варене яйце,

призначене для Великодніх свят; спочатку фарбували кров'ю або у колір крові, згодом — природними різноколірними, але переважно червоними барвниками: березовим листям, чебрецем, фуксином, яблуневою корою, корою з чорноклена, пролісками, лушпинням з цибулі; наділяли охоронними властивостями; про його символіку *див.* **Вели́кдень**1; *див. ще* **яйце́**1. *На Великдень, на соломі проти сонця діти Грались собі крашанками* (Т. Шевченко); *Де той у Бога Великдень, а він уже з крашанками!* (М. Номис).

**країни** (*одн. ч.* ***країнин***, *ж.* **країнка**) — мешканці певного краю (країни) стосовно інших мешканців того самого краю (країни); співвітчизник, земляк.

**кре́мінь** — дуже твердий мінерал — кварц чорного, бурого або жовтого кольору, який у давнину використовували для добування вогню («Твердий, як кремінь» — це й переносні: міцний духом, а також твердосердий; пор. ще «З кременю серце»); *крем'яна́ гора́* — символ твердого, непоступливого характеру; *гора́ кремени́ста* — свекруха норовиста; символ здоров'я, сили (звідси *креме́зний чолові́к*).

**кре́м'ях** — гладенький (перев. заокруглений) камінець, який здавна використовують діти для гри в крем'яхи; у сполученні: ***гра́тися* (*гуля́ти*) в *кре́м'яхи*** — гратися п'ятьма камінцями так, щоб, підкинувши один із них, устигнути захопити в жменю решту (по черзі або разом) і водночас піймати підкинутий.

**креса́ня** = **криса́ня** — чорний фетровий капелюх у гуцулів, дно якого обведене золотавим каплуном, узорною бляхою. *Та як би я, молоденький, гуцулом не звався — Маю черес та й крисаню, у кептар убрався* (коломийка).

**кри́вда** — несправедливий учинок щодо кого-, чого-небудь, несправедливе ставлення до когось, чогось; несправедливість, неправда («Чия кривда, нехай того Бог скарає», «Хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей»); протиборство правди з кривдою стало темою для казкових сюжетів, колядок, художніх творів; на деяких іконах Страшного суду є напис: «Правда Кривду стріляє, і Кривда падає зі страхом»; вірою в перемогу правди над кривдою пройняті й народні прислів'я: «Правда неправду перетягне», «Правда кривду переважить». *Де кривда буде, там добра не буде* (приказка); *Кривда сидить за столом, а правда жебракує коло дверей* (прислів'я).

**криве́ ко́лесо** *див.* **ко́лесо**3.

**криви́й та́нець** *див.* **та́нець**3.

**Криви́й ти́ждень** *див.* **Руса́лії.**

**кри́вичі** — давнє східнослов'янське плем'я, що мешкало у верхів'ях Дніпра, Волги і Західної Двіни; предки сучасних білорусів.

**Кривоні́с Макси́м** (рік народження невідомий — листопад 1648) — полковник запорозького війська, учасник визвольної війни 1648—1654 рр.; загадкова фігура національної історії; його ім'я оспівано в народній творчості. *Кривоніс затопив на припічку, викопаному в куточку печери. Над цією піччю був встановлений бовдур, виплетений з лози і обмазаний глиною* (І. Нечуй-Левицький).

**криворо́т** *див.* **пі́жмо**.

**кри́жмо** = **кри́жма** — біла тканина, у яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення; також полотно або інша тканина (зазвичай біла) як подарунок новонародженому від хрещеної матері; символізує чисте, праведне життя. *Кума одріже полотна на крижмо* (Словник Грінченка).

**кри́ла** — літальний орган птахів, комах та деяких ссавців (наприклад, кажанів); символ лету, а водночас духовного піднесення («У нього ніби крила виросли»); *підрі́зати кри́ла* означає перешкодити комусь у чомусь, не дати змоги здійснити комусь щось; *опусти́ти кри́ла* — зневіритися в чомусь; символ швидкості (наприклад *легкокри́лий* — про вітер); крила мають уособлені духовні сили-ангели і *лебеди́ні кри́ла* має Діва-Обида зі «Слова о полку Ігоревім»; наділені крилами й утілення нечистої сили — змії, «крилаті вовкулаки», чорти; символом охорони крила виступають у вислові *взяти когось під свої крила* (за аналогією до квочки, яка дбайливо підгортає під свої крила курчат).

**Крим** — півострів на півдні України, що омивається Чорним і Азовським морями; спочатку тут виникли античні грецькі поселення, потім Тмутараканське князівство, що було тісно зв'язане з Київською Руссю, згодом провінція Золотої Орди, після розпаду якої виникло Кримське ханство (спочатку — васал Туреччини, а в 1783 р. було приєднане до Росії), з яким неодноразово вступало в сутички запорозьке козацтво; як про непримиренних колись іновірців у народі кажуть: «Багато бід нам принесли хан кримський та Папа Римський»; «Спаси нас, Боже, од хана кримського та Папи Римського»; півострів багатий на поклади солі (озеро Сиваш), яку з давніх-давен чумаки вивозили в різні точки України; сіль цю називали *кри́мкою*; тепер — Автономна Республіка Крим у складі України. *Годі, годі, чумаченьки, в Криму солі брати!* (пісня); *Як хан долізе до Криму* (М. Номис).

**крин** *див.* **лілія**.

**крини́ця** — 1) (зменшено-пестливі — ***крини́ченька***, ***крини́чка***) викопана й захищена цямринами від обвалів (перев. неглибока) яма для добування води з водоносних шарів землі (часто з журавлем); *див. ще* **коло́дязь**; обожувана нашими предками як джерело питної води, тому й досі ставлять каплички над криницями, де часто являються чудотворні ікони і куди здійснюють хресні ходи; на наявність неглибокої води вказувала водолюбна верба, яка засвідчувала близькість підземних водних джерел; там і копали криницю («Там криниця, де вербиця»); після комори вели молодих до криниці, накривали хусткою, вони під нею милися і нею витиралися (звідси порада молодій не журитися своєю долею, а «умиватися в криниці й помолитися Богові»); пор. ще: «Є в мене криниця край перелазу, Та вмиємося, милесенький, обоє разом»; криниця символізує й кохану дівчину: «Ой у полі криниця безодна, Тече з неї водиця холодна, — Як захочу, то нап'юся, Кого люблю, обіймуся»; символізує криниця й джерело всякого добра: «До доброї криниці стежка утоптана», а «До сухої криниці не йдуть водиці». *Піди до криниці, поки півні не співали, Умийся водою* (Т. Шев-

ченко); *Криниця і та висихає* (приказка); *Ой у полі криниченька на чотири зводи* (А. Метлинський); 2) (з великої літери) народна назва одного із сузір'їв.

**кринúчник** — у дохристиянських віруваннях — зле божество, що живе в криниці, її охоронець; криничний дід.

**криса́ня** *див.* **креса́ня.**

**кріпа́цтво = кріпа́ччина** — система суспільних відносин у добу феодалізму (скасовано в Російській імперії 1861 р.), за якою поміщик мав право на особу, працю й майно підлеглих йому селян-кріпаків; кріпосне право; також відповідне суспільне становище таких селян; в Україні закріпачення селян було юридично узаконено царицею Катериною II 1783 р.

**кріт** — невеликий комахоїдний ссавець, що живе під землею; цінний своїм хутром; у деяких місцевостях звали *зінським щеня́м (див.)*; уособлення темних сил; символізує сліпоту не лише фізичну («сліпий, як кріт»), а й духовну; за повір'ям, кроти можуть мати зцілювальну силу, а також її має земля, яку вони риють (здатна втишувати, тамувати біль); разом з тим якщо кріт нагортає землю до хати — хтось помре; коли в садку чи городі — город спустіє; символізує підступного інтригана («Риє під мене, як той кріт»).

**кров = крі́вця = крива́виця** — 1) червона рідина, яка, циркулюючи в замкненій кровоносній системі організму, забезпечує живлення його клітин і обмін речовин у ньому; також кровопролиття, убивство; у народній творчості кров символізує життя, тому кажуть: «Кров пустити — цвях у труну забити»; кожен, хто проливав кров навіть мимоволі, має «очищатися», бо він грішний; рештки цих давніх вірувань маємо в багатьох обрядах (зливки, виводини, комора та ін.); відомий вираз *го́лос кро́ві* означає передусім обурення проти кривди, завданої тому чи іншому родичеві, тому здавна вважають, що вину за пролиття крові можна змити лише кров'ю («Кров і кров'ю не змиєш»); за народними повір'ями, сонце не терпить крові і карає вбивцю, коли він проллє кров на його виду: «Людська крівця не водиця, розливати не годиться»; свідками невинно пролитої крові виступають різні речі (згадаймо *калúнову сопілку* або *перекотиполе*; (див. однойменну новелу Г. Квітки-Основ'яненка); *див. ще* **по́мста**. *Напився людської кривавиці* (приказка); *Кров не вода, а серце не камінь* (прислів'я); 2) **кров Христа́** — у церковних обрядах вино для причастя.

**кров'я́нка** — національна страва українців ще з дохристиянських часів — кров'яна ковбаса (часто з домішкою круп, сиру).

**кро́кви** (*одн. ж.* **кро́ква**) — ряд подвійних брусів, з'єднаних у горішній частині під кутом і закріплених долішними кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах. *Яка кроква, така й лата — яка робота, така й заплата* (М. Номис); *Положимо сволоки з зеленої осоки, поставимо крокви з жовтенької моркви* (пісня).

**кро́коси** *див.* **нагідкú**.

**кропива́ = жалива́** — трав'яниста рослина, стебло та листя якої вкриті жалкими волосками; у народній культурі відіграє роль обе-

рега, а також наділена лихою силою, оскільки, за повір'ям, співвідноситься з «чужим» світом; з кропивою порівнюють злу свекруху; для очищення на Купала кидали кропиву в річку й купальське вогнище; у казках дівчина звільняє своїх братів від закляття, сплітаючи їм одяг із кропиви; через властивості рослини і через те, що вона росте близько до людських помешкань, очевидно, виникли підстави для того, що її здавна вважають місцем водіння нечистої сили; нею лякають і карають неслухняних дітей, погрожуючи: «Узнаєш, чим кропива пахне»; водночас широко використовується в народній медицині; має різновиди: *водяна́ кропива́, глуха́ кропива́, соба́ча кропива́*; об'єкт метафоричного переосмислення в народній афористиці: «Буде і на кропиву мороз», «Жалить, як кропива, а колеться, як їжак», «Часом і між кропивою лілія росте», «Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила»; за народною легендою, купальська кропива — це зла сестра, яка на неї перетворилася; про невінчаних (тих, хто жив на віру) казали, що вони «в кропиві шлюб брали»; кропиву, освячену в церкві, тримали в хатах проти відьом. *Будяк колючий з кропивою коло криниці поросли* (Т. Шевченко); *На кропиву колючу і мороз тріскучий* (прислів'я); *Ой у полі кропива, жалива, а в мене свекруха сварлива* (П. Чубинський); *І межи жаливою рожа росте гожа* (І. Франко).

**кро́сна** *див.* **верста́т**.

**крутля́к** — у гуцулів — обрядовий танець, що виконувався під час колядування; вийшовши з хати на подвір'я, танцюють колесом, хороводом, злегка присідаючи; співають при цьому веселу пісню, — «аби ґаздам весело було впродовж цілого року жити».

**крук** *див.* **во́рон**.

**крупни́к** (зменшене — ***крупничо́к***) — українська національна страва — густа юшка з крупів, схожа на куліш.

**крути́й тано́к (та́нець)** *див.* **та́нець**4.

**круче́ники** — українська національна смажена страва перев. з овочів, грибів тощо, туго обгорнених тонким шаром м'яса.

**кру́чені паничі́** — багаторічна витка декоративна рослина родини берізкових з великими лійкуватими квітками; традиційна окраса сільського обійстя. *Дівчина щовесни насівала кручених паничів та королевого цвіту* (О. Гончар).

**крюк** *див.* **во́рон**.

**кря́чка** *див.* **ка́чка**.

**куде́ля** (зменшене — ***куде́лечка***) = **ку́жіль** — прядиво або вовна, намотані на кужівку (кілок на прядці); служила основою для сукання ниток для домашнього ткання; цим часто займалися дівчата на вечорницях, готуючи посаг. *Ви, молодички, не їли, не спали, — куделечки пряли* (Я. Щоголев); *Як погнала бабусенька курірочку пасти, Сама сіла під тиночком куделицю прясти* (пісня); *Скину кужіль на полицю, сама піду на вулицю* (пісня); *Ой піду я за ворота білу кужіль прясти* (П. Чубинський).

**[Кузьми́-]Дем'я́на день** — за церковним календарем, день безсрібників і чудотворців Косми та Даміана 1/14 листопада; закінчуються польові роботи, починаються

морози, наближається зима; у народі Кузьму-Дем'яна називають *ку́рячим бо́гом*, а їхній день — *дівóчим*, або *ку́рячим, свя́том*; у цей день відбувалися молодіжні гуляння, зокрема й перші дівочі курячі складчини, — «чия курка смачніша»; вірили, що святі опікуються домашньою птицею, тому кури були символом щастя й плодючості та обов'язковим складником усіх весільних церемоній; на птиці ворожили на суджених; святі були покровителями ковальства (могли викувати не лише залізо, а й пам'ять) і охоронниками від змій; Кузьма і Дем'ян нібито самі були колись ковалями і, побачивши змію, вбили її, а потім спалену розвіяли за вітром; від попелу й розвелися змії. *Скує Кузьма-Дем'ян — до весни не розкувати* (приказка); *Якщо вітер на Кузьми-Дем'яна, то буде дорога санна* (прикмета); *Кузьма-Дем'ян — перший коваль* (М. Номис).

**кукíль[-травá]** — бур'ян родини гвоздикових із темно-рожевими, зрідка білими квітами й отруйним насінням; росте серед хлібних злаків; поле, де росте кукіль, називають чортовою нивою, бо то нечистий його засіяв; звідси народнопоетичний символ когось або чогось небажаного («У кожнім житі буває кукіль»); за Біблією, кукіль — це грішники, що засмічують людство, ниву Божу; вірили, що рослина — продукт нечистих сил, тому кажуть: «Кукіль — то польового дідька робота»; разом з тим у пісенній народній творчості рослина, що має гарний рожевий цвіт, часом символізує дівчину: «Ой там на горі на красі Красіє кукіль у вівсі. — Чом ви, парубки, не йдете, Куколю з овса не рвете? — Ой ірветься нам на душі, Що всі дівчата хороші». *Дощик пішов, рута зійшла: Дівка заміж вийшла. А у млині на камені кукіль не вродився: Козак старий, як собика, А ще не вженився* (П. Чубинський); *Хома журився, Що кукіль у просі зарядився* (Л. Боровиковський); *Вроди, Боже, жито-пшеницю, всяку пашницю, без куколю, без метлички* (П. Чубинський); *Не ходи по полю, не топчи куколю* (М. Номис).

**кула́к** (зменшене — ***кулачок***; збільшені — ***кулачи́ще, кулацю́га***) — кисть руки із зігнутими й притиснутими до долоні пальцями; символ сили й насильства («На кулак треба кулака», «Що кулак, то ще не право», «Святим кулаком та по окаянній пиці»); символізує також скупість (у народі вважають, коли дитина спить із стисненими кулачками, то буде скупа). *Годують кулаками попід боками* (прислів'я — б'ють); *Ти його борони від собак, а він тобі покаже кулак* (приказка); *Хоч у мене мужичок з кулачок, а я таки мужикова жінка* (пісня); *Гей, як Біда теє вчула, Кулачищем замахнула* (І. Франко).

**кула́чний бій = бій навкула́чки** — найдавніший різновид двобою, у якому билися на кулаках; попередник боксу; за віруваннями, у цих двобоях мірялася силами й нечиста сила («Ще чорти навкулачки не бились» — ще не настала північ); про кулачний бій оповідає «Енеїда» І. Котляревського; український кодекс 1743 р. забороняв кулачні бої, караючи учасників канчуками або в'язницею; за вбивство у такому бою передбачалася кара на горло і позбавлення християнського похорону вбивці.

**куле́ша** — національна страва з кукурудзяного борошна. *Гуцул віддасть останню сорочку, Останній шмат кулеші із казана* (П. Воронько); *Вони* [пастухи] *напоїли його* [Василька] *молоком, дали бринзи і кулеші* (А. Турчинська).

**ку́лик** *див.* **куль**.

**кули́к** (зменшене — ***куличо́к***) — невеликий болотяний птах із довгими ногами; вісник весни; асоціація птаха з болотом стала основою народних висловів: «Великого болота кулик», «Де кулик вилупиться, в тому болоті й живе», «Знає кулик своє болото», «Насміхався кулик з болота та й сам туди заліз»; за поведінкою птаха угадували погоду, — «кулик залишає болото, літає по полю — на ясну погоду», «прилетів кулик із-за моря — весну приніс». *Усякий кулик до свого озера привик* (прислів'я).

**Кулики́** *див.* **Со́рок святи́х**.

**кулі́ш** — українська національна страва — густий суп (звичайно з пшона); як проста селянська (і козацька) їжа виступає об'єктом гумору: «Хоч куліш, та з перцем», «Хоч куліш, та виделками (та на виделці)». *Од кулішу ніг не поколишу* (М. Номис); *Тут з салом галушки лигали, лемішку і куліш глитали* (І. Котляревський).

**куль** = **ку́лик** — 1) обмолочений (ціпом) і обтрушений від полови сніп жита або пшениці, що використовувався для покрівлі даху хати, сараю і т. п. *Дав йому він в'язочку сіна, і куль соломи, і міх полови* (М. Номис); 2) тільки **ку́лик** — палиця або конусоподібний обрубок, що використовуються в народній дитячій грі такої самої назви; 3) рід джґута, згорнутого із свитки, яким б'ють під час народної дитячої гри в крам.

**кульба́ба** — трав'яниста рослина родини складноцвітих, стебло якої виділяє молочний сік, а пухнасте насіння розноситься вітром; також квітка цієї рослини; квіти і листя рослини здавна наділяють магічними властивостями; сумішшю тертого кореня кульбаби з медом лікували екзему, соком рослини — грибок; настоєм квітів або кореня кульбаби лікували ревматизм.

**культ** — 1) релігійне служіння божеству; релігійна обрядовість; у сполученні: ***служи́тель ку́льту*** *див.* ***служи́тель це́ркви***; 2) **культ пре́дків** — побожне пошанування духів покійних близьких родичів, що постало з віри, за якою людина живе й по смерті; згодом померлі ставали могутніми охоронцями своєї родини, свого дому, тобто домовими божествами; померлих у давні часи навіть ховали в себе в хаті, під порогом чи під покутем; відтоді ці місця традиційно вважаються почесними; пізніше похоронний обряд здійснювали на обійсті (у деяких місцях України це робили донедавна); вірили, що померлий не припиняв свого життя, а лише переходив до іншого світу (на «той світ»), до іншого дому (тому й *домовина*).

**кум** (пестливі — ***кума́сь, куме́ць, кумо́чок, ку́мцьо***) — 1) хрещений батько (тобто названий, що бере участь в обряді хрещення дитини) щодо хрещеника, його батьків: батько дитини щодо хрещеного батька і хрещеної матері. *Ой куме, куме, добра горілка* (пісня); *Здоров, кумасю мій, Кіндрате!* (Л. Глібов); *Прийде кумець на обідець, а ложки не буде* (М. Номис); *Ой щучечки*

*задля кумочка, а карасі задля кумасі* (приповідка); 2) **кумú** — кум і *кума* (*див.*) разом; вибирали кумів перев. поміж свояками, яких любили і поважали (їх називали *клúканими кумáми*); батьки, діти яких вмирають після народження, беруть у куми при народженні нової дитини перших зустрічних (їх ще називають *стрíчними кумáми*); коли дитина після хрестин хворіла, брали *одкупнúх кумíв*, яким подавали дитину через вікно, а на роздоріжжі куми кидали нечистому жертву-відкупне (перев. їстівне) зі словами: «На тобі, чорте, плату!»; куми стають рідними дитині, яку вони охрестили, їхнім батькам і між собою; народ не схвалює гріховодства між ними, хоч допускає, що таке часом трапляється: «Молодий козак Нечай з кумою Хмельницького мед-вино кружляють» або ще: «Звари мені судака, Щоб і юшка була, І юшечка, і петрушечка. Ти ж моя кума люба, кума душечка» (образ вареної *риби* (*див.*), як і в інших піснях, свідчить, що стосунки між кумами зайшли поза визначену моральними устоями межу); застерігають: «Кум із кумою повинні жити, як брат із рідною сестрою», «Кум із кумою родичі од голови до пояса». *Кинусь за кумами в Городище...* (Т. Шевченко).

**кумá** — 1) (пестливі — ***кумáся***, ***кумáсенька***, ***кýмця***, ***кýмка***, ***кýмонька***, ***кýмочка***) хрещена мати (тобто названа мати, що бере участь в обряді хрещення) щодо хрещеника, хрещеного батька і хрещеної матері; об'єкт жарту і гумору («Або ви, кумо, їжте борщ, а я буду м'ясо, а ні, то я буду м'ясо, а ви борщ», «Голодній кумі лиш хліб на умі», «Знає кума — знає півсела», «Їла б кума, та ложки нема»), іронії («Кума по хресті і по хвості», «Не було в куми запаски, аж гляди — кума в плахті походжає»). *Їхав до Хоми, а заїхав до куми* (приказка); *Кума зійшла з ума і мене звела* (приповідка); *Багатий шепче з кумою, а бідний — з сумою* (М. Номис); *Заходжу я до коршомки — п'є милий з кумою* (пісня); *Вміли-сте, кумцю, варити, та не вміли-сте давати* (М. Номис); 2) (пестливі — ***кумáся, кумáсенька***) уживається як іронічний епітет лисиці в народних казках, байках. *Куди се ти, кумасенько, біжиш?* (Л. Глібов).

**кумáн** = **куманéць** — старовинна керамічна фігурна посудина для спиртних напоїв, що використовується тепер здебільшого як декоративна прикраса.

**кумíвство** — один із видів духовної спорідненості; традиційний народний звичай обрання для новонародженої дитини «других батьків» — її опікунів та покровителів, а також стосунки між кумами («Кого люди за люди мають, з тим кумаються», «Кумай не кумай, а своє думай»). *Умерла дитина, то й кумівство пропало* (М. Номис).

**кунúця** = **кýна** (зменшено-пестливе — ***кýночка***, ***кýнонька***) — 1) дрібна хижа тварина родини куницевих з цінним пухнастим хутром, а також хутро цієї тварини; персонаж казкових сюжетів; з найдавніших часів куниця була для звіроловів найціннішою здобиччю, тому в Україні аж до XV ст. правила за гроші; кунна грошова система змінювалася залежно від вартості срібла (гривна коштувала 20—30 кун); за повір'ями, як вуж чи жаба, відбирає молоко в корів; подекуди звірка називали *домови-*

*ко́м. Да поїдемо, брате, у чистеє поле, у чистеє поле куну ловити* (П. Чубинський); 2) у весільному обряді — наречена; свати звичайно представляються звіроловами, мисливцями, бо молода є дорогим звіром, якого неодмінно треба вполювати: «Вчора звечора та порошенька впала, А опівночі та куночка походила, А к білому світу старости на слід нагодилися... Виляй, не виляй ти, молода дівочко, Виляй, не виляй, а старостам руку дай»; з огляду на цінність хутра куниці, вона символізувала не лише наречену, а й просто гарну дівчину чи поважну жінку, як у колядці: «Ой не є ж тото сива кунонька, Але ж є тото бай-ґаздинонька»; тварина пов'язана з еротичною символікою; найпотаємнішу жіночу принаду іменували *ку́ною, ку́нкою, ку́ночкою. Говорили старости законні речі про куницю* (Г. Квітка-Основ'яненко); 3) тільки **куни́ця** у давнину — плата князеві, поміщикові за дозвіл на шлюб (спочатку у вигляді хутра, а потім і грошей), які звалися *куни́чними*; у сполученні: ***да́ти куни́цю*** — у весільному обряді — заплатити викуп за шлюб.

**кунту́ш** — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI—XVIII ст.; характерною особливістю крою були довгі і вузькі рукави з поздовжніми прорізами, через які просувалися руки, а самі рукави звисали додолу; шився з дорогих сукняних, вовняних і парчевих тканин. *Гуляй душа без кунтуша, лихо прикупивши* (М. Номис); *Взяла* [Юнона] *очіпок грезетовий і кунтуш з усами люстровий, пішла к Зевесу на ралець* (І. Котляревський).

**Купа́йла** = **Купа́йло** = **Купа́ла** = **Купа́ло** (пестливі — ***Купа́[й]лик***, ***Купа́[й]лиця***, ***Купа́[й]лочко***, ***Купа́[й]лочка***) — 1) у дохристиянських віруваннях — бог родючості, врожайного літа, зелених плодів, зцілюючих трав, добробуту, радості, згоди та любові; міфологічний персонаж у слов'ян, пов'язаний з обрядом купання в ніч з 23 на 24 червня/6 на 7 липня, також обряд і час його справляння: дівчата збирали квіти і трави, прикрашали себе ними, використовуючи для цього як обов'язкові червоні пахучі васильки, ясно-червоні черевички, панський мак, жовтий звіробій, м'яту; із чорнобилю (забудьків) робили собі пояси у вигляді перевесел (як засіб відігнати нечисту силу, уберегтися від неї); хлопці розпалювали багаття, прикрашали гільце, яке називали подекуди йменням самого свята; молодь весело стрибала через багаття, очищаючись від злої сили; з живих квітів і зілля дівчата плели (вили) вінки, необхідними рослинами в них були канупер і дзвіночки як їхня основа (відгомін віри в чарівні приворотні властивості цих рослин); потім дівчата пускали вінки на річкове плесо, гадаючи на можливих наречених, — куди попливе вінок, туди й заміж дівчині йти, а який закрутиться на місці, то ще бути дівчині в дівках; пускаючи вінки, дівчата співали: «Віночок звивши, на воду пущу: Хто вінок пійме, той мене візьме»; усі купалися, перев. рано-вранці, оскільки в цей день, гадали, купалося і гралося саме сонце, бо женилося; всі ці обряди є відгомоном

віри наших предків в очищувальну силу води і вогню та в цілющість і чарівність купальського зілля; у купальських піснях Купала постає і як ім'я жіночої статі; зважаючи на те, що свято припадає на закінчення літнього сонячного циклу, Купалу вважають богинею родючості, богинею-матір'ю, охоронницею домашнього вогнища (на Поліссі купальське вогнище запалюють від його жару); двообразність Купали/Купала (жіноче й чоловіче втілення) пов'язана з мотивами шлюбного поєдинку вогню і води, відтворених в купальських обрядах і піснях, змаганням життя та смерті (Купала та Мари), що супроводжується спаленням та потопленням обрядової ляльки. *Сьогодні Купала, а завтра Івана* (П. Чубинський); *В Купайлочки три дочки* (А. Метлинський); 2) **Купа́ло = Купа́йло = Купа́йлиця** — обрядове дерево на зразок гільця під час свята Івана Купала, що уособлювало рослинність у період її розквіту й очікування від неї щедрих плодів; деревце прикрашали стрічками, квітами й вінками: «Коло Купайла обметено, Ще й барвінком обплетено, Ще й васильком обтикано»; 3) тільки **Купа́ла** — обрядова лялька з соломи, одягнена в жіноче вбрання, намисто й хустку (або вінок), що сиділа під обрядовим деревом; ляльку або дерево занурювали в воду з вірою, що влітку буде волога на врожай; *див. ще* **Маре́на**1.

**Купа́льська ніч** — ніч Купайла (на Івана Купала), коли, за легендою, треба зірвати чарівну квітку папороті, яка нібито виведе на скарби, дасть можливість збагатитися і пізнати таємниці природи та майбутнє; разом з тим, за переказами, кому з тисячі й пощастить оволодіти чарівною квіткою (що «цвіте без усякого цвіту»), то зла сила поверне набутий скарб йому ж на погибель; до схід сонця збирали й *тройзі́лля* (*див.*) як оберіг домашнього вогнища; за повір'ями, у цю ніч (найкоротшу в році) не можна спати, тому що саме в цей час нечиста сила стає найактивнішою; бешкетують вовкулаки, русалки, водяні лісовики, відьми збираються на Лисій горі під Києвом і влаштовують там свої шабаші; в цю ніч тварини і рослини нібито розмовляють, а дерева навіть переходять з місця на місце.

**купа́льський (купа́[й]ловий) [в]ого́нь** — обрядовий вогонь, вогнище, багаття, що розпалюється в ніч на Івана Купала; Купалове вогнище, через яке стрибали учасники купальських ігрищ. *Тільки купальський огонь можна у мент перестрибувати* (Марко Вовчок).

**ку́пина́** — 1) горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом; об'єкт народних порівнянь: «Пнеться, як жаба на купину»; 2) тільки **купина́** — багаторічна рослина родини лілійних із схиленими квітками та довгим кореневищем; об'єкт порівняння: «У тебе борода, як у лузі купина». *Ой твоя мила у лузі над водою умивається зіллячком-купиною* (П. Чубинський); 3) тільки **купина́** — стара назва невисокого куща з урослими в землю стеблами; у сполученні: ***неопали́ма купина́*** (*див.*).

**ку́піль** — посудина з водою, в яку опускають дитину при церковному обряді хрещення; також тепла вода для купання малої дитини; воду, в якій купали дитину, не ви-

носили вночі з хати, — «щоб спання не винести»; казали ще, що воду з купелі новонародженого треба виливати в саду, де живе дерево, або в квітник, — «щоб дитина росла і цвіла». *Лучче було мене, мати, в купелі залляти, ніж мя таку нещасливу на сей світ пускати* (пісня).

**ку́пно** *див.* **віно**.

**кур** *див.* **півень**.

**ку́рище** — вогнище з димом, розпалюване для обкурювання чогонебудь, зокрема садків ранньою весною.

**кури́ще** — велика хмара куряви, диму. *Од диму сонце закоптилось, курище к небу донеслось* (І. Котляревський).

**курінни́й [ота́ман]** *див.* **ота́ман**2.

**despite курі́нь** — 1) легка будівля, сторожка (на городах, баштанах і т. ін.). *Під лісом край дороги либонь курінь мріє* (Т. Шевченко); *Усі діди на баштанах по куренях сплять* (Є. Гребінка); 2) окрема частина запорозького війська; також помешкання козаків, що становили таку частину війська. *Будем жити, вино пити, Яничара бити, А курені килимами, Аксамитом крити!* (Т. Шевченко); 3) в Українській Народній Республіці — військова частина козацтва.

**ку́рка = ку́риця** (зменшене — ***ку́рочка***; *мн.* ***ку́ри***; ***курча́***, ***куря́*** — пташа курки) — свійська птиця, яку розводять на м'ясо і для одержання яєць; самка півня; здавна служить традиційним символом щастя і плодючості, тому є ритуальною (отже жертовною) у весільних обрядах («Кури на весілля не хочуть, та силою несуть»; «Не рада курка на весілля, та силують»; «Кому весілля, а курці смерть»); об'єкт метафоричного переосмислення у народних афоризмах, де на поведінку птиці переноситься поведінка людини: «Голодній курці просо сниться», «Всяка курка не дурна: не од себе, а все до себе гребе», «Дай курці грядку, а їй і городу мало», «Коли не ведеться, то й курка не несеться», «Яйця курей учать»; за повір'ям, коли курка заспіває півнем — на нещастя («Біда тому дворові, де курка кричить, а півень мовчить»), пор. ще у Б. Грінченка: «Ох, лишечко, лишечко! Недурно ж у мене зозулястa курка півнем співала: оце ж воно й сталося!... Я так і вгадувала, що буде нещастя: або пошесть, або голод, або війна...»; у народній уяві курка, зокрема її пір'я, асоціюється й з нечистою силою; спостерігаючи за дзьобанням курми зерна, ворожили на новий урожай; кури символізують глупість («курячий розум» або в П. Куліша: «Курячий же в тебе, пане Петре, мозок»); за поведінкою птиці вгадували погоду, — «буде зміна надворі, бо кури піють», «кури ранком на тин сідають — дощ буде», «на початку осені линяють кури — зима буде ранньою», «кури обскубуються — на дощі»; *див. ще* **[Кузьми́-]Дем'я́на день**. *Курка збіжжя розгрібає, а в сміттю зерно шукає* (М. Номис); *Не рахуй курчат, доки не вилупляться* (приказка); *Кура квочці не розкаже* (приказка); *Здохла тота куриця, що по два яйця несла* (прислів'я).

**ку́рта = курти́на** — старовинний верхній чоловічий і жіночий приталений одяг із китайки, сірого сукна; носили запорожці, гайда-

маки, чумаки, а також селяни в побуті.

**ку́ряча сліпота́** — різновид хвороби очей, які стають незрячими в темряві; за народними повір'ями, це буває: «Як хто дуже тяжко працює», «Як хто на Великдень поїсть свяченого по заході сонця», «Як хто ходить по смітниках», «У того, хто викине по заході сонця сміття»; ці повір'я пов'язані з тією обставиною, що людина перестає бачити після заходу сонця.

**ку́ряче свя́то** *див.* **[Кузьми́-]Дем'я́на день**.

**ку́рячий дощ** *див.* **дощ**.

**куто́к** — 1) певна частина (кінець або бічна вулиця) села. *Ой вечеряй, моя мати, коли наварила, А я піду на той куток, де дівчина мила* (А. Метлинський); ***кутя́ни = куча́ни*** — мешканці кутка. *Ні, не можу далі за лихими сусідами вдержатись на кутку. Хоч зараз спродуйся, пакуйся та на кубанські степи* (В. Самійленко); 2) = **кут** — місце проживання; помешкання, притулок, тому кажуть: «Кожному хочеться мати власний куток», «Свій куток кожному милий», «Ци тут, ци не тут, аби свій кут»; про чужий (не свій) куток кажуть: «Бодай ніхто не діждав у чужім кутку сидіти»; 3) = **кут** — частина приміщення (зокрема хати), простір між двома стінками, що сходяться; *див. ще* **ву́гол**; кут світлиці називали *по́кутем* (*див.*); у сполученні: ***з кутка́ в куто́к ході́ти (тиня́тися)*** — ходити в різних напрямках у приміщенні (від хвилювання, з нудьги, неробства, розмірковуючи над чимось). *Душі грішників пищать, як курчата, та ховаються по всіх кутках* (О. Стороженко).

**кутя́** — 1) обрядова їжа — каша з ячмінних або пшеничних зерен, що готується і подається напередодні Різдва Христового і Водохреща; уживається звичайно із солодкою підливою з маку, горіхів і меду; страва дуже давня, відома багатьом народам і набула нині лише ритуального характеру; у давнину була жертовною їжею, своєрідним приносом за померлого; кутю вживають з узваром, бо воду пити на Святвечір не можна, пор. у І. Нечуя-Левицького «Причепа»: «Хто нап'ється на вечерю (кутю) води, той у жнива дуже хотітиме пити»; *див. ще* **вече́ря**3. *Передав куті меду* (приказка — перебрав міру в чомусь); *Стоїть кутя на покуті, а в запічку діти* (Т. Шевченко); *Кутя на покуття, узвар на базар* (М. Номис); 2) **Бага́та (Різдвя́на) кутя́** *див.* **Бага́тий ве́чір**; 3) *див.* **Голо́дна кутя́**; 4) = **ко́ливо** (*див.*). *Поминальної куті з торішньої пшениці дві мисочки наварив* (О. Ковінька).

**ку́ций** — 1) тварина з коротким або відрубаним хвостом; також цуцик, песик; об'єкт гумору, іронії, кпинів: «На тобі, куций, пасок, щоб і ти знав, що Великдень», «Піймав куцого за хвіст», «Схаменувся куций, як хвоста не стало», «Куций безхвостого не догонить». *Далеко куцому до зайця! Заєць стрибає, куций бігає та не поймає* (М. Номис); *Пускать народу всіх хвостатих, А куцих не пускать* (Л. Глібов); *Кому скрутиться, а куцому змелеться* (П. Чубинський); 2) = **куца́н** = **куца́к** = **куць** — народні назви замість табуйованого найменення *чорт*, пор. у Панаса Мирного: «Дійшло вже до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так таки за самісінького куцого. Дехто помітив і невеликі рожки

на голові в нього, як стригли в прийомі»; у Б. Грінченка: «Тільки ви, пане (він чортихається), не випускайте дорогою отих куцаків... А то як нападуть на мене, то нікому буде вас проводити»; у «Лісовій пісні» Лесі України фігурує *Куць*, чорт, що любить заїжджувати коней, тому господарі цапа чорного тримають при стайні, щоб тому було на чому їздити; Куць зауважує: «Я блискавкою лечу було на цапі, а коняки стоять собі спокійно»; об'єкт гумору: «Чоловік ставив свічечки в церкві, а, дійшовши до св. Михайла, приліпив йому одну, а куцанові другу. — Не ліпи, — кажуть, — там! — Мені наказував батько і того мов не гніви, і того не дражни». *Куцим або куцаком звуть у нас того, хто в пеклі грішників припікає* (Ганна Барвінок); 3) **ку́ца ба́ба** *див.* **ба́ба9**, **піжмурки**.

**ку́ці-ба́ба** *див.* **ба́ба9**, **піжмурки**.

**ку́ча** — 1) купа. *Чужую кучу віючи, вочі завсіди запорошиш* (М. Номис); 2) **мала́ ку́ча** — старовинна народна дитяча гра, в якій гравці з криком «мала куча!» валять один одного в купу.

**ку́чері** — 1) кучеряве або завите волосся; природні кучері — традиційна ознака (особливо у хлопців) краси, вроди; також ознака щасливої людини, тому *кучерявому* доручали вимітати під печі для весільного короваю і саджати його в піч. *І кучері аж по плечі, і висипався чорний вус* (Т. Шевченко); 2) рід національного орнаменту із завитками, що використовується в народних вишивках, нашивках на одягу, в різьбі тощо; 3) хвостове оперення у селезня; традиційно служить як прикраса у хлопців-покутян на капелюхах.

**ку́чма** — 1) висока бараняча шапка. *Татарська кучма насунулась йому на очі* (О. Стороженко); 2) висока копиця волосся на голові, також скуйовджене волосся; від того, що таке волосся людина мала звичайно через клопоти, зайнятість по господарству, пішов вираз *ку́чму да́ти*, тобто завдати клопотів, а пізніше просто побити. *Хто в Бога вірує, рятуйте? А хто ж таку нам кучму дав?* (І. Котляревський).

**кушіль** *див.* **покра́са**.

**кушнір** — ремісник, що вичиняв хутро зі шкури та шив хутряні вироби. *Побачимось у кушніра на жердці* (М. Номис).

# Л

**ла́ва** (зменшені — ***ла́вка***, ***ла́вонька***, ***ла́вочка***) — дошка (або кілька дощечок) на стоянах (іноді — прикріплена до стіни), на яку сідають, кладуть або ставлять що-небудь; лави стояли звичайно у великій сільській хаті (світлиці) по боках від покутя, попід стінами обабіч стола; на них сідали до столу, інколи спали, а також клали небіжчиків перед останньою дорогою; коли гість заходив у хату, його запрошували сідати на лаві до столу як вияв особливого пошанування; об'єкт метафоричних переосмислень, коли кажуть: «Був на лаві і під лавою», то це означає, що людина зазнавала і шани (запрошували як дорогого гостя) і ганьби (скажімо, валялася п'яною під лавою; пор. ще: «Хто під лавою лежить, того ногами ко́пають»). *Ані печі, ані лави* (приказка); *Гість лави не засидить, печі не залежить* (прислів'я); *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці* (прислів'я); *Ой привезли Бондарівну до нової хати, положили на лавоньці, стали убирати* (пісня); фразеологізми: ***лягти́ на ла́ву*** — умерти (від звичаю класти небіжчиків на лаві); ***покла́сти на ла́ву*** — поховати (звідси — проклін: «Щоб тебе положили на лаву!»; також божба: «А щоб мене до вечора на лаві положили!» — коли не так кажу, брешу); ***ки́нути під ла́ву*** — закинути, зневажити, знехтувати (бо всякий непотріб кидали зазвичай під лаву). *Вона свою славу кинула під лаву* (приказка).

**ла́вра** — великий православний чоловічий монастир, підпорядкований у своїй діяльності найвищій церковній владі; спочатку багатолюдне огороджене місце, загін, кошара. *Києво-Печерська лавра* (*див.*); *Почаївська лавра* (*див.*). *В лавру, що в шинок, не йдуть без грошей* (приказка).

**лагоми́на** (зменшене — ***лагоми́нка***) — солодкі кондитерські вироби; взагалі смачна, вишукана, небуденна їжа; ласощі. *Везли з собою лагомини: оливу, мило, риж, маслини* (І. Котляревський); *В скоромний день із маслом буханці, книші, вареники і всякі лагоминки* (Є. Гребінка).

**Ла́да**, **Ла́до** (**Лад**) — 1) у дохристиянських віруваннях — боги вірного подружжя, злагоди, миру, любові й веселощів, щастя та сонця, весни; можливо, звідси маємо *лад* у значенні «мирне життя, злагода», коли кажуть «Нащо й клад, коли в сім'ї лад», «Коли наше не в лад, то ми з своїм назад», «Який був лад, і той пропав»; жіноча форма слова вживається в мові як синонім до слів «вірна дружина», «любка», а чоловіча — «вірний чоловік», «ко-

ханий»; у весільних піснях форма «ладо» уживається щодо молодої й молодого; ця форма збереглася як приспів у веснянках: «Ой дід-ладо виорем»; старовинне весняне свято богині Лади (як *Велі́кої Богі́ні* (*див.*), богині життя) тривало від початку танення снігу до закінчення весняних робіт, а бога Лада — з 25 травня до 25 червня; тому саме жіноче ймення уживається у старовинних веснянках, пор. у І. Нечуя-Левицького: «У веснянках співають про матір Ладу: «Благослови, мати, ой мати Лада, мати, весну закликати»; О. Потебня заперечує існування таких богів у міфології, вважаючи ці слова лише фольклорними образами; про тісний взаємозв'язок у свідомості народу двох циклів свят — весняного і літнього та їхніх покровителів Лада/Лади і Купала/Купали свідчить така купальська пісня: «Гей, око, Лада, Леле Ладова, Гей, око Ладове, ніч пропадає, Бо око Лада з води виходить, Ладове свято нам приносить. Гей, Ладо! А ти, Перуне, Отже над Ладом, гей, Перуне, Дай дочекати, Ладе, Купала. Гей Купала! Гей, кум і кумо, Солод ситити, медок хмелити, Гей, кум і кумо, щоби і внукам То пам'ятати, гей, кум і кумо!»; тут виразно проглядає вказівка на весняне народження (гра) сонця («Ладового ока») і його святкування як Ладове свято і заклик до батька Перуна (старшого над Ладом) дочекатися наступного свята (гри) сонця — Купала, що зазвичай пов'язувалося з хліборобським достатком, якого просили у богів-покровителів. *Перед богами Лель і Ладо Огонь Рогніда розвела* (Т. Шевченко); *А з води зростає Лада, Рястом прибрана богиня, Між зеленого латаття Посміхається блакитно* (Яр Славутич); — *А ми просо сіяли, сіяли, Ой див, Ладо, сіяли. — А ми просо витопчем, витопчем, Ой див, Ладо, витопчем, витопчем* (обрядова пісня); 2) **ла́до** — народнопоетична назва чоловіка, дружини, дитини; коханий, любий. — *Царівно, мостіте мости, ладо моє, мостіте мости! — Царенку, вже й помостили, ладо моє, вже й помостили!* (П. Чубинський); *Вітрило, вітре мій єдиний!... На князя, ладо моє миле, ти ханові метаєш стріли?* (Т. Шевченко); 3) **ла́до ру́ський** — уживається як весільний приспів давніх слов'ян; також стародавня тріумфальна пісня (можливо, звідси назви весільних пісень у Західній Україні — *ла́дкання*).

**ла́дан** (зменшене — ***ла́данець***) — ароматична смола, яку добувають із тропічного дерева босвелії; використовують звичайно для куріння (кадіння) під час виконання релігійних обрядів. *Чорт ладану боїться* (М. Номис — від повір'я, що ладан викурює всю нечисть, очищає від скверни); *Купила свічечку, ладанцю, прийшла додому та й покадила у хаті* (І. Манжура); фразеологізм: ***на ла́дан ді́хати, па́хнути ла́даном*** — бути близьким до смерті (оскільки піп, служачи відправу над покійником, обкурює його ладаном). *Від нього ладаном пахне* (прислів'я).

**Ла́зарева субо́та** *див.* **Ве́рбна неді́ля**.

**лайда́к** (*ж.* ***лайда́чка***) — вбога, бездомна людина; уживається також як лайливе слово (у значенні «нероба», «мерзотник»). *Дала мене моя мати за лайдака, розійдеться худобонька хоч би яка* (П. Чубинський).

**лампа́да** (зменшені — ***лампа́дка***, ***лампа́дочка***) — 1) наповнена оливою невелика посудина з ґнотом, яку запалюють перед іконами. *Перед іконою Пречистої горить лампада уночі* (Т. Шевченко); 2) старовинний світильник, лампа. *То кажани навкруг лампади в'ються* (Леся Українка).

**лан** — 1) (зменшені — ***лано́к***, ***лано́чок***) безліса рівнина, рівний, широкий простір; *по́ле* (*див.*). *Тихесенько вітер віє, Степи-лани мріють* (Т. Шевченко); *Ой по ланочку він весь день ходив, Грудкою гострою ніжку набив* (пісня); 2) ділянка (велика нива) оброблюваної землі взагалі, а також у межах 10—30 десятин як старовинна міра площі. *І там степи, І тут степи, Та тут не такії, Руді, руді, аж червоні, А там голубії, Зеленії, мережані Нивами, ланами* (Т. Шевченко); *Дарує тобі два лани жита* (П. Чубинський).

**ла́нець** (зневажливо — ***ланцю́га***) — народна назва одягненої в лахміття людини (згадаймо козаків-ланців в «Енеїді» І. Котляревського) або бідняка; уживається також як лайливе слово у значенні «голодранець», «халамидник», «шарпак». *Ой мати моя старая, за що ти мене скарала, за ланця мене оддала* (А. Метлинський); [Стеха:] *Ах ти ж анцихрист, проява, ланець, пройдисвіт, чортове ледащо* (В. Самійленко).

**ла́не́ць** = **ланц** — народні назви ланцюга (*ла́нка* — складова частина, кільце ланця, ланцюга). *За правду, за волю ми станемо враз, Ланці, ні багнети не пострах для нас!* (пісня).

**ланове́** — у феодальному селі — подать з орної землі; походить від старого податку від лану, який платили селяни, міщани та шляхта, інколи дідичі, а з часом лише панські селяни. *Та, щоб дожать до ланового, Ще копу дожинать пішла* (Т. Шевченко).

**лановйй** — 1) у феодальному селі — той, хто мав ділянку землі, користувався нею; 2) наглядач за польовими роботами у поміщика. *А лановий і не шукає, мов не бачить* (Т. Шевченко).

**ла́нтух** — 1) (зменшене — ***лантушо́к***) у господарському побуті — великий мішок з грубої тканини. *Де можна лантух, там торби не треба* (прислів'я); 2) також міра, що дорівнює вмісту такого мішка.

**ла́пті** *див.* **личакй**.

**ла́сівка** — у народному світосприйманні — пора року, багата на смачні (ласі) речі. *Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка* (М. Номис).

**ла́стівка** (зменшено-пестливі — ***ла́стівочка***, ***ла́стівонька***; ***ластовеня́*** = ***ластів'я́*** — пташа ластівки; зменшено-пестливі — ***ластовеня́тко***, ***ластів'я́тко***) — перелітний птах ряду горобцевих з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті; «чиста» пташка, провісниця весни, пробудження, відродження («Прилетіла ластівонька, сіла собі край віконця, Стала собі щебетати, Господаря викликати: — Вийди, вийди, господарю, Подивися на кошару, Чи всі вівці покотились, Чи ягнички породились»); закликаючи весну, дітки вибігали на пагорби, приказували: «Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки, летіть, сизокрилі, — ви всі нам милі»; своїм щебетанням під стрі-

хою сповіщає господарям, що в господарстві трапилося доброго (корова отелилася, кобила ожеребилася, рій пороївся), — як Божу милість, господареву радість; з цим птахом пов'язаний ряд народних повір'їв і прикмет; оселюючись на хаті, птахи приносять їй щастя; взагалі скрізь, де ластівка покладе собі кубельце, там буде добро; застерігають: «Не руйнуй ластівчиного гнізда, бо хату спалить» або пророкують: «Ластівка б'ється об вікно — буде звістка (будуть гості)»; ластівка, яка влітає в хату, віщує смерть; її невільно брати до рук, а хто візьме, того обсяде *ластови́ння* (*див.*); на Семена ластівки ховаються по криницях; за християнською легендою, ластівка була при розп'ятті Христа і крала цвяхи, якими його хотіли прибити, тому Бог її шанує; у весільних піснях ластівка символізує матір; у деяких народних піснях вона символ Божої Матері («Ой на Дунаєчку на бережку Там ластівочка да купалася, То не ластівочка, то Божа Мати»), дівчини («В нашій стороні красні дівки, як ластівки»); птах символізує також дружину, сестру; з поведінкою ластівки пов'язують народні прикмети про зміни в погоді, — «коли ластівки низько літають, буде дощ», «ластівки високо літають — на погоду»; з появою ластівок навесні пов'язують пору польових робіт: «Ластівки прилетіли — час сіяти просо»; в народних прикметах ранні ластівки віщують щасливий рік; *див. ще* **Явдо́хи день**1. *Ластівки вилітають, годинку обіцяють* (М. Номис); *Ластівка день починає, а соловей його кінчає* (приказка); *Ластівка весну починає, осінь закликає* (приказка); *Да ластівочка да купалася, да на бережку да сушилася!* (П. Чубинський); *Ліплять гнізда ластівки, ластівки-будівники. Подивіться, скільки хат для майбутніх ластів'ят!* (Г. Бойко); 2) уживається як ласкава назва (особливо пестливі форми) дівчини або жінки. *Дівчино моя, переяслівко, поцілуй же мене, моя ластівко!* (пісня); *Прокинься, моя ластівочко* (Т. Шевченко); 3) народна дитяча гра, яка полягає в тому, щоб улучити кількома палицями в підкинуту вгору іншим гравцем палицю, а також народна дівоча гра-хоровод, супроводжувана піснями.

**ластови́ння** (зменшене — ***ластови́ннячко***) — руді пігментні цяточки на шкірі, що з'являються у деяких людей перев. навесні; кажуть, ластовиння з'являється у дітей, які беруть ластовенята в руки або руйнують ластів'ячі гнізда; тому, побачивши навесні ластівку, треба сказати: «Ластівко! Візьми собі рябину, дай мені білину». *Хто має ластовиння на виду, то, побачивши вперше весною ластівку, ... умивається, щоб не було того ластовиння* (повір'я; радили також умиватися водою від свячених яєць).

**лата́ття** *див.* **лілія**.

**ла́ти** — металеве спорядження стародавнього вояка, яке захищало його від холодної, а пізніше й від вогнепальної зброї.

**ле́бідь** (пестливі — ***лебе́дик***, ***лебе́донько***, ***лебе́дочко***; *ж.* ***лебеди́ця***, ***лебі́дка***, ***лебеди́ха***, ***лебе́дя***; пестливі — ***лебі́донька***, ***лебе́донька***, ***лебі́дочка***, ***лебе́дочка***; ***лебедя́***, зменшено-пестливе — ***лебедя́тко*** — пташа лебедя) — 1) великий перелітний дикий водоплавний птах з довгою, красиво вигнутою шиєю і білим (рідше чорним) пір'ям; «святий

птах» — символ чистоти, як фізичної, так і духовної; це стосується так званих *ле́бедів-кликунів*, опоетизованих у літературі, починаючи зі «Слова о полку Ігоревім», де йдеться про спів лебедів-струн; звідси символіка співця, поета, високої поезії; за повір'ям, лебідь (мається на увазі *ле́бідь-шипу́н*) може віщувати лихо, коли кричить (про них теж є в «Слові о полку Ігоревім»: «Кричать теліги опівночі, ніби лебеді налякані»); лебедина пара кликунів — символ подружньої вірності; у народній поезії лебідь (лебідка) символізує дівчину, жінку: «Ой вийду я за ворота, гуляю, гуляю, як білая лебедонька по тихім Дунаю» (у «Слові о полку Ігоревім» Обида-Діва «сплеснула лебединими крилами на синім морі»); лебідка — традиційний символ тужної жінки; лебідь також символізує молодого парубка, козака, хлопця: «Вже ж білі лебеді серед ставу впали, Ой вже ж козаки в чистім полі стали»; за поведінкою птаха угадують погоду, — «лебідь летить восени — на сніг, а гуси ранньою весною і осінню — на дощ», «лебеді пізно летять з півночі на південь — осінь буде тривалою». *Налетіли лебеді з броду, Сколотили в криниченьці воду* (пісня); *То не хмару снігів буйний вітер навіє, піднімаються лебеді білії* (Л. Боровиковський); *Під берегом там плавають лебедята* (П. Чубинський); *Я не лебідь, а лебедиця. Я князівна, — промовила до Юрка лебедиця людською мовою* (І. Нечуй-Левицький); *Лети, лети, лебедонько сивий, високо з орлами!* (пісня); *Да йшла дівка да яриною, да ярина леліє, за нею іде козаченько, як лебідь біліє* (пісня); 2) тільки **лебе́дик = лебе́дочко** — уживаються як пестливі назви парубка або чоловіка (також при порівнянні). *Не цурайтесь, лебедики!* (Т. Шевченко); 3) **лебі́дка = лебі́донька = лебі́дочка = лебе́дочка** — уживаються як пестливі назви дівчини або жінки, зокрема й матері («матінко лебідочко»), рідше — парубка, козака. — *Марусенько моя, лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепеличко! — приговорював Василь, обнімаючи свою Марусю* (Г. Квітка-Основ'яненко);

**Лев** — 1) одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 23 липня — 24 серпня; 2) (з малої літери; зменшено-пестливі ***ле́вко, ле́вик***) великий хижий звір (казковий цар звірів; ще в П. Беринди зазначено: «Лев лютий, цар звірів») родини котячих із короткою жовтою шерстю і довгою пишною гривою у самців; (***леви́ця*** — самка лева; ***левеня́*** — маля лева; зменшено-пестливе — ***левеня́тко***); побутує давній переказ-легенда про левицю, яка приводить мертве левеня, а батько-лев оживляє його своїм духом; цю легенду використовували церковники як символ воскресіння; у народній афористиці — об'єкт іронічної метафори: «Дома — лев, а на війні тхір», «Лев — цар звірів, а боїться комарів», «Мертвого лева і заєць скубає», «Ставився, як лев, а згинув, як муха»; метафоризуються також і зменшені форми: «Бери, левко, хоч і глевко», «Бійся, левку, коли пса б'ють», «Був левиком, а став песиком».

**лева́да** (зменшене — ***лева́дка***) — обкопане або обгороджене місце для сінокосу поблизу садиби; *див. ще* **по́ле**. *За городом левада, де зі-*

*бралась громада* (М. Номис); *Як би на вашій леваді та мій вітряк* (приказка).

**Левіафа́н** — за біблійною легендою, величезне морське страховище або летючий дракон, змій; символ усього надто великого й могутнього, абсолютного в своїй силі та владі, що вселяє страх.

**леге́нда** — народне сказання або оповідання про якісь події чи життя людей, оповиті казковістю, фантастикою, а часто ідеалізацією релігійно-моралізаторського характеру.

**ле́гінь** (зменшено-пестливе — ***легінник***) — народна назва юнака, парубка. *У зеленій полонині розвилися бучки, І ти легінь, і я легінь — тягнімося в ключки* (коломийка); *Ішов легінь з полонини на нове подвір'я* (Я. Головацький); *Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка* (М. Коцюбинський); *Котилися вози з гори, поламали спиці, Звідали ня легіники, де тут вечорниці* (коломийка).

**легка́ рука́** *див.* **рука́**.

**ле́дар = леда́що** (*ж.* ***ле́дарка = ледащи́ця***; зневажливі — ***ледарю́га, ледацю́га***) — людина, яка не любить працювати; ледачий; уживаються також як лайливі слова. *Ледар день гуляє, три — слабий, а на п'ятий — вихідний* (прислів'я); *Ледацюга, ледацюга, ледачого й батька* (М. Маркевич); *Весною Муха-ледащиця майнула у садок на ряст, на квіти подивиться* (Л. Глібов); фразеологізми: ***ле́даря ко́рчити*** — ледарювати; ***леда́що но́сить кого*** — про чиєсь непотрібне ходіння, вештання; ***пусти́тися в леда́що*** — стати безпутною людиною. *Через їх* [нерозумних батьків] *синки в ледащо пустилися, пішли в нінащо* (І. Котляревський).

**лежа́нка** — у старій селянській хаті — низька прибудова до печі у вигляді топчана для лежання, спання; *див. ще* **при́пічок2**. *Постелила вона цареві на полу,... сама ж лягла на лаві, а дітей обох поклала на лежанці* (казка).

**ле́жень** — весільний обрядовий хліб овальної форми, різновид *калача́* (*див.*); печуть разом із короваєм; клали на стіл перед молодою під двома ложками, зв'язаними червоною стрічкою; на нього молода схиляла голову, коли приходив молодий; також дарували молодим після шлюбної ночі; *див. ще* **ди́вень, верч**.

**ле́йбик** — 1) старовинний чоловічий верхній одяг (звичайно без рукавів); також жилет; 2) рід старовинного жіночого верхнього одягу на ваті.

**ле́ле = ле́лечко** — уживаються (також повторюючись) для вираження жалю, нарікання, страху або здивування (часто разом з «ой»). *Ой зав'ю вінки на всі святки, На всі святки, на празнички. Ой леле, рано та ранесенько, Щоб сонце глянуло веселеньке* (пісня); *Ой лелечко, лелечко, болить моє сердечко!* (П. Чубинський).

**леле́ка** (зменшено-пестливе — ***леле́чка***; ***лелечи́ха*** — самка лелеки; ***лелеча́ = лелеченя́*** — пташа лелеки) — великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами (*див. ще* **бузько́, га́йстер1**); «Божа птиця», символ добра; у народі з цим птахом пов'язані добрі ознаки, він символізує щастя, добробут і затишок у домі; вважали щасливою ту родину, на даху

хати чи іншої будівлі в садибі якої оселяються лелеки, тому кажуть: «Де лелека водиться, там щастя родиться»; лелеки символізують прихід весни (разом з тим вони вісники весни) і настання осені: «Лелеко, лелеко, чи до осені далеко?»; з лелекою пов'язане повір'я, — «коли зруйнувати лелечине гніздо, то лелека запалить ту хату, де було гніздо»; виступає символом далеких подорожей та мандрівок, тому кажуть: «Облітав сердега моря й землі, як лелека»; коли дівчина навесні вперше побачить лелеку, що летить, значить того ж року вийде заміж, а коли лелеку на гнізді, то ще рік просидить з батьками; убивати лелеку суворо заборонялося: буде посуха або затяжний дощ (у народі про зливу кажуть: «Після своєї смерті лелека три дні плаче за своїм убивцею»). *Доля Жабам догодила — Лелеку королем зробила* (Л. Глібов).

**лелітка** (зменшено-пестливе — ***леліточка***) — 1) блискуче кружальце для прикрас; також блискучі цяточки на чому-небудь; 2) народна назва квітки; також уживається як пестливе найменування дівчини або жінки. *Ти ж моя леліточка!* (Словник Грінченка).

**лелія** (зменшено-пестливе — ***лелієчка***) — народнопоетична назва *лілеї* (*див.* **лілія**); уживається також як пестливе найменування дівчини або жінки. *Насіяла миленькая білої лелії* (Я. Головацький); *Ой як же ти процвітаєш, як в саду лелія* (П. Чубинський); *Сестро ж моя, лелієчко біла!* (Ю. Федькович).

**Лель = Полéль** — у давніх віруваннях східних і західних слов'ян — язичницьке божество, син Лади, бог любові, побрання, бджолярства (О. Потебня заперечує це); наймення і похідні форми від них збереглися в народних обрядових піснях як приспів, наприклад у колі-веснянці «Хвалилась береза перед дубами; Перед дубами своїми гіллями Хвалилася, лелюм-полелюм, гіллями». *Перед богами Лель і Ладо Огонь Рогніда розвела* (Т. Шевченко)

**Лéля** *див.* **ляля**3.

**лемішка** (зменшено-пестливе — ***лемішечка***) — страва з густо запареного борошна, перев. гречаного; простота й дешевизна їжі породила вислів: «Шкода і лою на лемішку», тобто не варто витрачати зусилля на нікчемну справу; ще символ млявої безхарактерної людини; *див. ще* **дід**9. *Галушки та лемішка, а хлібу перемішка* (М. Номис); *Дівер з невісткою розбив горщик з лемішкою* (П. Чубинський).

**лéмки** (*одн. ч.* ***лéмко***, *ж.* ***лéмка = лемкúня***) — етнографічна група українців, які здавна мешкають у Карпатах по обох схилах Східних Бескидів; місце їхнього проживання називається *Лéмківщиною*; мешканці, уродженці Лемківщини; назва походить від частки лем, часто вживаної в говірці цього народу.

**лепехá** *див.* **áїр**.

**летю́ча мúша** *див.* **кажáн**.

**летя́га** *див.* **нетя́га**.

**лещúця** — трав'яниста степова рослина, *перекотипóле* (*див.*).

**Лúбідь** *див.* **Кий**2.

**лик** — 1) старе найменування обличчя, а також його зображення (звичайно на іконах); 2) за церковною традицією — зібрання, сонм (ангелів, святих і т. ін.); звідси вислів *прилучити до лику святих*.

**ли́ко** (зменшене — ***ли́чко***) — внутрішня частина кори молодих листяних дерев, перев. липи, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки; луб, лубок; стрічки лика використовували як пасок для підперізування; з них плели також взуття — *личаки́*; того ж, хто дер лико і майстрував з нього предмети селянського побуту, називали *личкаре́м*; об'єкт метафоричного переосмислення, передусім через зіставлення з ремінцем і вірьовкою («За чуже личко і ремінцем не відбудеш», «Пожалієш личка — не поможе і вірьовка», «Краще своє личко, як чужий ремінець»; «Лико з ремінцем не в'яжи, бо порветься»), а також з лубом («Що луб, то не лико»); з ликових волокон конопель, льону робили мотузки, які служили татарам на в'язання полонених (звідси *бути в татарських ликах* — бути в неволі; *брати (в'язати) в лика* — брати в неволю). *Кричить, мов з його чорт лико дере* (приказка); *Виміняв ремінець на личко* (прислів'я); *Хома Патика пішов зимою драти лика, Лубка ж не обідрав і липку зіпсував* (Л. Боровиковський); *Свитка в поросі біліє, Поясок із лика; Через плечі подорожня Торба невелика* (С. Руданський); фразеологізми: ***де́рти ли́ко*** — тяжко карати, бити когось, а також, експлуатуючи, грабувати кого-небудь; ***ли́ка не в'я́же*** — про дуже п'яну людину, не здатну зв'язно говорити; ***не ли́ком ши́тий*** — про людину, яка має певні здібності, знання, вміє поводитися належним чином.

**ли́лик** *див.* **кажа́н**.

**ли́мар = ри́мар** — майстер, який виготовляє ремінну збрую (***лимари́ха, римари́ха*** — дружина майстра; ***лимаре́нко, римаре́нко*** — син майстра; ***лимарівна***, ***лимерівна, римарівна*** — дочка майстра).

**лино́вище** — скинутий під час линяння верхній покрив деяких живих істот, зокрема змії; за пов'ір'ям, добре носити шнурок із нього на шиї, коли нападає лихоманка; линовище взагалі зцілює від хвороби, зокрема від пропасниці.

**ли́па** (зменшено-пестливі — ***ли́пка***, ***ли́понька***, ***ли́почка***) — дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом; з липового дерева здавна виробляли посуд, виделки, бондарські речі, вулики; липовий цвіт традиційно використовують у народній медицині; віддавна цінується липовий мед і *ли́ко* (*див.*); у народних піснях символізує дівчину або молоду жінку: «Ой на річці, на Дунаї, там липочка потопає, та поверх гілочка випливає, Вона дубочка прикликає: — Ти подай, дубочку, хоч гілочку! — Та нехай тобі кленок дає, Що він із тобою вірно живе!». *З однієї липи двічі лика не деруть* (прислів'я); *Скільки тут сокири не бряжчали, ні дубчика, ні липки не стяли* (Є. Гребінка); фразеологізм: ***обдира́ти, як ли́пку (ли́пу)*** — грабувати, забираючи все дочиста, а також брати, стягати дуже велику плату, податок, викуп. *Не раз подорожніх багатих панів, як липку сиру, обдирали* [гайдамаки] (Л. Боровиковський).

**ли́пень = ли́пець** — сьомий місяць календарного року; у народі його називають *стра́дник*, *ко́сень*, *дощови́к*, *громови́к*; другий місяць літа; за цим місяцем угадували наперед погоду, — «яка погода у липні, така буде й у січні»; якщо липневий молодик, мов той чов-

ник, — то пірнає у хмари, то виринає (пор. у Т. Шевченка: «А блідний місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав, Неначе човен в синім морі, То виринав, то потопав»), — буде місяць збирання щедрого врожаю, пора хліборобського щастя: «У липні на дворі пусто, зате на полі густо»; місяць називали вершиною літа; це пора тепла, тому кажуть: «У липні хоч роздінься, а в грудні тепло одінься»; про липень складено дитячу загадку: «Сонце пече, липа цвіте, день одбуває — коли це буває?»; найкраща пора для бджіл; місяць громових свят. *Чого липень і серпень не доварить, того і вересень не досмажить* (приказка); *Липень не тільки полудень літа, але й року* (приповідка).

**ли́півка = ли́п'янка** — діжка з липового дерева, в якій тримали перев. мед; також сорт дині. *Коли оглядились до липівки, що на горищі з медом була, аж вона перекинута й вилизана* (казка); *А щедра осінь в кожний двір завозить Валки возів з тугими лантухами ... І в липівках заносить мед у льохи* (І. Вирган).

**лис** (зменшене — ***лисо́к***) — хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; також хутро цього звіра; символ хитрощів, спритності, улесливості (звідси *хитрий, як лис, лисом підшитий*; див. також казку І. Франка «Лис Микита»), підступності, лицемірства, зловмисності, тому кажуть: «Занадився лис у курник, то всі кури повиносить», «Лис краде, поле бачить», «Лисяча хитрість, заяче серце», пожадливості, ненаситності й жорстокості («Лис може втратити зуби, але не апетит», «Лис старіє, але не добріє»); добре хутро лиса також стало основою для паремій: «Лиса за кожух б'ють», «З лиса лиш кожух добрий»; лисяче брехання чи виття завжди віщує лихо (про це читаємо у «Слові о полку Ігоревім»); разом з тим, якщо лис перебіжить дорогу — на щастя. *У вічі як лис, а за очі як біс* (М. Номис); *Продай пса за лиса* (М. Номис); *Старого лиса тяжко зловити* (М. Номис); фразеологізми: ***ли́сом ви́тися*** — шукаючи прихильності, упадати біля кого-небудь; ***ли́сом підши́тий*** — хитрий і улесливий.

**Ли́са гора́** — гора з голою вершиною, на якій, за повір'ям, ночами звичайно збиралися відьми й чорти («І на мудрім дідько на Лису гору їздить»); історична місцевість на правому березі Дніпра поблизу Видубичів (тепер Печерський район м. Києва), де, за старовинними легендами, відбувалися шабаші відьом і перевертнів (за повір'ями, «київська відьма завжди дуже вправна і найлихіша»); гористих місцевостей з такою назвою понад Дніпром кілька (у м. Києві ще дві, також така гора є поблизу Канівського урочища, яку населяли запорозькі козаки); одну з таких гір, за переказами, відвідав свого часу *Андрій Первозва́ний* (*див.* **Андрій**1) і деякий час жив на ній.

**лиси́ця** — 1) (зменшене — ***лиси́чка***; ***лисеня́ = лисича́*** — маля лисиці) самка лиса; також лис; символіка тварини та сама, що й *ли́са* (*див.*): «В очі лисицею, за очі вовчицею», «Лисиця спить, а курей бачить», «Стара лисиця писком риє, а хвостом замітає», «Хвостиком лисиця виляє і курочок хапає»; тварина виступає також об'єктом жарту, кепкування: «Лисиця од дощу під

борону сховалась: не всяка, казали, капля капле». *Зна, де вовк, а де лисиця* (М. Номис); *Стара лисиця від собак захиститься* (приказка); *Лисице, лисице! Та й довгий же твій хвіст!* (М. Номис); 2) в обряді сватання — назва дівчини. *У вас лисиця є, нам снилось, котру Тетяною зовуть...* (Словник Грінченка); 3) лисяче хутро. *Крийся, зятю, та куницями, куницями та лисицями* (А. Метлинський); 4) у множині — намерзлі узори на віконному склі; 5) **Лиси́чка-Сестри́чка** — традиційний персонаж народних казок; *див. ще* **тоте́м**. «*Лисичка-Сестричка і Вовк-Панібрат*» (назва казки).

**лист** (зменшене — ***листо́чок***) = **лі́стя** (зменшене — ***лі́стячко***) — орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, звичайно зеленої пластинки; зелене покриття рослини, що на зиму опадає; широкий лист — символ краси: «Широкий лист на калині, а ще ширший на дубочку»; опадання листя — до розлуки: «Лист опадає — милий покидає»; стелиться лист — теж символ розлуки: «Листочок стелиться — милий жениться» (з іншою); шелест листя — неспокій, що відображено в поезії Т. Шевченка «Минають дні...»; разом з тим шелестіння листків — це символ розмови дерев і спілкування людей («Листоньки — мислоньки», «Листя рясні — слова красні»); з листям пов'язано цілий ряд погодних прикмет, — «коли влітку на деревах жовтіє і падає листя, буде рання осінь», «листя з дерев швидко опадає — чекай суворої зими», «як у жовтні дерева в листю, то буде пізня зима». *Ой піду я у садочок та вирву листочок* (А. Метлинський); *Листя не шумить, як вітер не віє* (прислів'я).

**листопа́д = падолі́ст** — одинадцятий місяць календарного року; у народі називають ще *листогні́й*, *полузеле́ник*, *перезі́мник*, *кова́ль*, *сонцеворо́т*; третій місяць осені; настає глибока осінь, тому кажуть: «У листопаді зима з осінню бореться»; період повного завершення польових робіт («Як в падолисті гримить, рільник добре спить»); за погодою місяця угадували майбутню погоду і прогнозували, якими будуть інші пори року, — «у листопаді іній на деревах — на морози, а туман — на відлигу», «як листопад дерев не обтрусить, довга зима бути мусить», «в падолисті багато води — для лук великі вигоди»; дивилися на місяць у цю пору, — якщо почервонів — незабаром випаде сніг. *Листопад білими кіньми їде* (приповідка); *Листопад стелить землю листям, а грудень снігом* (приповідка); *Листопад не лютий, проте спитає, чи одягнутий та взутий* (приповідка); *Листопад — вересню онук, жовтню син, зимі рідний брат* (приказка); *Листопад зимі ворота одмикає* (приказка); *В листопаді голо в саді* (приповідка).

**литви́ни** (*одн. ч.* ***литви́н***, *ж.* ***литви́нка***) — 1) стара назва литовців; 2) стара назва поліщуків. *На українських заводах з'явились безщасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвини* (І. Нечуй-Левицький); 3) стара назва білорусів.

**лиха́ годи́на** *див.* **Ли́хо**.

**лихи́й** — 1) синонімічна назва до табуйованого в народі найменння *чорт*, пор.: «Лихий попутав» (див. також однойменний твір Панаса Мирного); у сполученні: ***лихи́й несе́*** — іде хтось небажаний; у

Т. Шевченка: «Аж ось лихий царя несе З законами». *Сівілла грошики в калитку, Піднявши пелену і свитку, — Ізслизла, мов лихий злигав* (І. Котляревський); 2) *див.* **Ли́хо**.

**лихи́й** [**дух**] *див.* **дух**3.

**Ли́хо** — у дохристиянських віруваннях — персоніфікований злий дух (згодом узагальнене поняття), що разом з *Бі́дою* (*див.*) ходить поміж людей, підстерігає людину на кожному кроці (звідси *лихо його спіткало, аби лихо тихо, лихо і під землею знайде, лиха не шукай, воно само тебе знайде, не буди лиха, нехай спить*); саме персоніфікованість людської напасті породила вислови: «Лихо його принесло», «Вже якесь лихо сунеться до хати», «Лихо мене засліпило», «Лихо б тебе побило»; особливо небезпечне Лихо вночі («Лихо не спить, а за нами стежить»), тому в народі радять рятуватися так: поставити порожні відра під вікнами, на призьбі покласти відра отвором на подвір'я, на підвіконні миски обернути лицем надвір, все довкола хати посипати попелом; Лихо, вірять, обминає таку хату; дуже люте *одноокe Лихо* (про це читаємо в народних казках); людина боролася з лихом, протистояла йому, звідси вислів: «Вдар лихом об землю!»; прикметник ***лихи́й*** — злий, недобрий, який несе, приносить лихо (про лиху людину: «Бережись кози спереду, коня ззаду, а лихого чоловіка з усіх боків»; про лихе око: «Лихе око на дуба гляне — і дуб зав'яне»; про лихе серце: «З лихого серця лиха воля»; про лихі руки: «Трудно, аби на добре вийшло, що з лихих рук прийшло»); численні паремії побудовані на персоніфікації лихого на противагу доброго: «Лихе доброго не любить», «З лихими лихий, з добрими добрий», «Добре, то добре й буде, а лихе, то лихе й буде», «Лихий доброго псує», «Лихий і доброго спокусить»; у сполученні: ***лиха́ (зла) годи́на*** — горе, нещастя, скрута; *лиха́ годи́на* вживається також як лайливий вислів або як заклинання замість уособленого Лиха: «А бери його лиха година!»; «Побила б тебе лиха година!», «Хай на вас лиха година!», «Щоб тебе не минула лиха година!», пор.: «Хай вам лихо!»; *Лихо сушить, а щастя пушить* (приказка); *Не поминай лихом, а добром як хочеш* (приказка); *Хто лихом жартує, той його й скуштує* (М. Номис); *Як прийде зла година, треба знать, почім ківш лиха* (приказка); *Не вгадаєш ніколи лихої години* (приказка).

**лихома́нкова трава́** *див.* **божде́рево**1.

**лихома́нник** *див.* **тирли́ч**.

**ли́цар** — вільний козак-запорожець, якому властиві козацька доблесть і високий рівень воєнного мистецтва. *Громада вибрала гетьмана — Преславного Лободу Івана, Лицаря старого* (Т. Шевченко); ***ли́царство*** — вільне запорозьке козацтво, яке свідомо вважало себе такими, що належать до людей лицарської вдачі; про це писав свого часу Б. Хмельницький: «Хоч ми і не всі шляхта, але з діда-прадіда воєнні, себе за рівних лицарству... уважаємо»; козацтво підтримало лицарський дух княжих часів, яким пройняте й «Слово о полку Ігоревім».

**личаки́** (*одн.* ***лича́к***) = **ла́пті** (*одн.* ***ла́поть***) — плетене з лика або іншого матеріалу старовинне селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язаними до ноги мотузками;

*постолú* (*див.*); символ бідності, злиднів, тому бідняків також називали *личаками* (див. «Чорна рада» П. Куліша); у порівнянні з чоботом лапоть уособлює низький соціальний стан: «Як маєш кланятися лаптю, то лучче поклонись чоботу» (хоч це порівняння може бути пов'язане з тим, що лапті були більш характерними для російського селянського побуту, пор.: «Ламається, як московський лапоть»). *А постіл личака да й попереджав: ой коли ти постіл, то іззаду постій, ой коли ти личак, то попереду гоп-цак* (приповідка); *Неси, Боже, в чоботях, — дамо личаки* (М. Номис).

**личма́н** — 1) народна назва старшого вівчаря або взагалі старшого пастуха. *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* (М. Номис); 2) старовинна жіноча металева прикраса, яку носили на шиї.

**ли́штва** — 1) старовинна вишивка білими нитками у вигляді прямої гладі; спосіб вишивання такий, що шитво з обох боків полотна майже однакове; вишивка зазвичай стилізована: листя, квіти, геометричні візерунки, «вивід гарбузовий» («огірковий»), стежка «гусяча» («свиняча»), «баранячі ріжки», «метелики», «ключі», «зірки», «качки» та ін. *А мені хрещена мати лиштву вишивала* (Т. Шевченко); 2) народна назва обшивки одягу (звичайно його нижньої частини); у цьому разі сама лиштва стала означати поділ сорочки. *Ой чи є де дівка пишна, що в поділках лиштва?* (П. Чубинський).

**лі́вий** — розташований з того боку тіла, де міститься серце; протилежне п р а в и й; у народі асоціюється з чимось недобрим, ворожим, зловісним: дзвенить у лівому вусі — на погане, вставати вранці з лівої ноги — на невдачу, нічого не треба давати лівою рукою, бо це означає недоброзичливість, не годиться їсти лівою рукою, хреститися лівою рукою — накликати дідька; *див. ще* **пра́вий;** у сполученні: ***лі́вий бік*** — виворіт. *Повернувся козак Нечай на лівую руку, не вискочить Нечаїв кінь із людського трупу* (пісня).

**Лівобере́жжя = Лівобере́жна Україна** — історико-географічна область в Україні (територія сучасних Чернігівської, Полтавської і частини Сумської, Київської та Черкаської областей); у часи Козаччини — *Гетьма́нщина* (*див.*).

**лід** — замерзла вода, яка перейшла в твердий кристалічний стан («Лід кріпкий, хоч гармати коти»); символ непевності, ненадійності («на льоду хату ставити»), ошуканства, підступності («посадити на льоду», «на язиці мід, під язиком лід»).

**лі́жник** — домоткана ковдра (звичайно вовняна), також кустарний килим; *коц* (*див.*); служив звичайно для покривання ліжка (у старій селянській хаті — полу, лежанки).

**лій** — жир рогатої худоби та овець, що вживається в їжу; у старовину використовувався для освітлення житла; *див.* **каганéць**1. *Ні се лій, ні се масло* (М. Номис); *Шкода й лою на лемішку* (М. Номис); фразеологізм: ***лій топúти*** *з кого*: а) за міфологічними та релігійними уявленнями — у пеклі підсмажувати на вогні; б) мордувати кого-небудь, знущатися з когось. *Не чваньтесь, з вас деруть ремінь, а з їх [батьків], бувало, й лій топили* (Т. Шевченко).

**лікоть** *див.* **ло́кіть**.

**лілія** (народнопоетичні — ***ліле́я***, ***лелі́я***) — цибулинна рослина родини лілійних із прямим стеблом і великим, форми дзвона, білими або яскраво забарвленими квітками; вирощується як декоративна; традиційний народнопоетичний образ; символ жіночої краси, дівочої чистоти, чарів, цноти: «Ой, як же ти процвітаєш, як в саду лілея»; у щедрівці: «В райськім садочку росла лілея — Хто ж її садив? — Панна Марися. Як садила, так садила, Лелія ся розвила, Красна лелія. Прийшов до неї миленький єї: — Дай мені, Марисю, листок лелії. Ой дам, ой дам хоч листочок, Бо мій, бо мій коханочок, Красна лелія»; виступає також пестливим звертанням до коханої; символ духовної чистоти, непорочності, тому фігурує в руках святих; її можна бачити і в образах Благовіщення; у сполученні: ***водяна́ лі́лія*** — латаття; цю лілію, за легендою, породила Мати-Сира Земля з богинею води Даною, тому ця рослина має силу на водяницю (водяну нечисть) і поляницю (польову нечисть); у лілії закладено магічний символ жіночності; улюблена квітка русалок, а тому її, особливо юнакам, не можна рвати, бо русалка затягне в воду; лілія має охоронну силу; давня назва рослини — *крин*; бруньку крину знайдено на застібках від старовинного одягу як символ зародження життя (на думку Б. Рибакова). *В садах кохалися, цвіли, неначе лілії, дівчата* (Т. Шевченко); *О, як горіли спраглії уста! Де ти тепер, моя хистка лілеє?* (І. Франко); *Ти руки простягла, лілеє, І плине чорний войовник, Що в білих снах душі твоєї майнув* (М. Рильський); *Наче квітка білої лілеї, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда* (Панас Мирний); *Ой у моїм городочку зацвіла лелія, ні за кого не піду, хіба за Андрія* (коломийка).

**ліс** (зменшено-пестливі — ***лісо́к***, ***лі́сонько***, ***лісо́чок***) — велика площа землі, заросла деревами і кущами («Одне дерево то ще не ліс» — символ громади); ліс завжди викликав у людини неусвідомлений острах, бо в ньому (особливо в нетрях) проживали, на її думку, всілякі страхіття; лісова нечиста сила звичайно провадить по лісах ігрища, танці та недобре жартує з людьми; входячи до лісу, треба неодмінно перехреститися (*див. ще* **лісови́к**); лісу не лише боялися, а й поклонялися (пор. приказку: «У лісі родились, пенькам молились»); це було культове місце ще в язичницькі часи, звідки казковий образ *чуй-лі́су* — правічного лісу на межі світів, де є джерела з живою і мертвою водою, живуть незвичайні тварини, зберігаються великі таємниці (пор. предковічний ліс на Волині в «Лісовій пісні» Лесі Українки); з лісом здавна пов'язують прикмети про зміни погоди, — «взимку шумить ліс — на сніг», «ліс без вітру шумить — бути дощу», «ліс шумить у горах — зачиняйте вікна і двері: буде буря»; *див. ще* **звір**1. *Пішов дідок у ліс по дрова* (Л. Глібов); *Кривого дерева в лісі найбільше* (М. Номис); *В ліс дров не возять* (М. Номис); *За темними лісоньками плаче дівка слізоньками* (П. Чубинський); фразеологізм: *у ліс диви́тися* — бути незадоволеним своїм місцем перебування (проживання, роботи), прагнути його покинути. *Вовка як*

*не годуй, а він усе в ліс дивиться* (прислів'я).

**ліса** = **пліт** (зменшене — ***плóтик***) = **тин** (зменшені — ***тинóк***, ***тинóчок***) — огорожа, сплетена з лози; плетена загорода; як *огорóжа* (*див.*) ліса (пліт, тин) мали охоронну (відворотну) силу. *Звір лісу пролама та в хлів убереться* (П. Чугуєвець); *Без стовпа і пліт не стоїть* (прислів'я); *Закувала зозулиця та сіла на плотик* (коломийка).

**лісовá русáлка** *див.* **русáлка**2.

**лісовé зілля** *див.* **первоцвіт**1.

**лісовúк** = **[по]лісýн** — у дохристиянських віруваннях — господар лісу, його дух, звичайно злий, нечистий; живе у кронах густих або в дуплах сухих дерев; ночами дико верещить, стогне і лякає людину; все в лісі слухається лісовика; для людей небезпечний, може заманити в непрохідні нетрі; коли в лісі б'ються полісуни, здіймається велика буря; зображують його порізному; пор. в «Лісовій пісні» у Лесі Українки: «Лісовик — малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям. У брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куниці», (хоч лісовик нібито недобрий до людей, але, як говорить Леся Українка, «треба тільки слово знати, то й в лісовику може уступити душа така самісінька, як і наша»); у Б. Грінченка: «В лісі живе полісун. Ходить з великою пугою, бо він — вовчий бог. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм... Такий, як чоловік, тільки великий, як дерево. І від нього тіні нема: усе має тінь, а він ні»; у В. Короленка: «А на вигляд він такий, як верба стара, що стоїть на болоті. І волосся, як суха омела, що росте на деревах, і борода така ж, а ніс здоровий, як ґирлига, а пика огидна, ніби лишаями поросла»; *див. ще* **амінь**1, **ліс, мáвка**2. *Над пущею спека стоїть, а долі, де співють брусниці, лісун самотою лежить* (М. Драй-Хмара).

**літáвець** *див.* **перелéсник**.

**літáвиця** *див.* **бáба**8, **мáвка**2.

**лíтепло** — тепла вода, а також взагалі що-небудь тепле; тепло.

**лíтник** — старовинний жіночий одяг з легкої матерії; смугаста яскрава спідниця з легкої вовняної тканини, яку носили влітку. *Сидить баба в літнику* (П. Чубинський).

**лíто** — 1) (зменшено-пестливе — ***лíтечко***) найтепліша пора року між весною та осінню; з цією порою в народі пов'язані сподівання на врожай, тому кажуть: «Літо родить, а не поле», «Літо запасає, а зима з'їдає», «Раз літо родить»; у цю пору хлібороб багато працює, бо знає: «Літом пролежиш, а зимою з сумою побіжиш», «Раз на рік літо буває», «Хто в літі гайнує, той взимі голодує»; народ не жалує ледарів, кажучи: «Ціле літо просвистав», «Дріба-дріта серед літа, прийшла зима — хліба нема»; літові раділи: «Бджоли раді цвіту, люди — літу», «Літом і баба сердита на піч»; з цією порою року пов'язано багато погодних та інших прикмет, — «вологе літо і тепла осінь — на довгу зиму», «коли вліті дощ рідко буває, тоді в вулику мед прибуває», «літо буряне — зима з заметілями», «літо сухе, жарке — зима сніжна, морозна»; на Гуцульщині літо звали Святим Петром, за іменем найбільшого свята цієї пори. *Літо на зиму робить* (М. Номис); *Летить літо як на крилах* (М. Номис); *Я дав би дві зи-*

*ми за одне літо* (М. Номис); *Минуло літо, після жнив Овес хазяїн змолотив* (Л. Глібов); 2) *див.* **ба́бине лі́то.**

**літо́пис** — 1) у Київській Русі та Україні часів Козаччини — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений сучасниками, також рукописна книга з такими записами. *Початковий літопис; Літопис Граб'янки Самовидця; Козацькі літописи*; 2) **Іпатіївський літо́пис** — один із найстаріших кодексів нашого найдавнішого літописа́ння, що дістав свою назву від Іпатіївського монастиря в Костромі, де він переховувався і де його було переписано близько 1425 р.; створено його було, мабуть, на Волині, про що свідчить його стиль; список складається з «Повісті временних літ», «Київського літопису» та «Галицько-Волинського літопису».

**літочи́слення** — система визначення часу за роками від умовно обраного історичного моменту. *Літочислення від народження Ісуса Христа* (*Різдва Христового*).

**літургі́я** *див.* **обі́дня**.

**лічи́лка** (зменшено-пестливе — ***лічи́лочка***) — віршик із лічбою в дитячій грі; сама гра, в якій використовується такий віршик. *Колисанки, небилиці, скоромовки, дражнилки, лічилки — жанри дитячого фольклору.*

**ліщи́на** (зменшене і пестливе — ***ліщи́нка***, ***ліщи́нонька***) — кущ родини березових з їстівними плодами — горіхами; за прикметою, «зацвіла ліщина — пора сіяти моркву, мак, петрушку»; деревину використовують у столярних роботах, для плетіння кошиків, для виготовлення обручів; у народнопісенній творчості символізує дівчину: «Ой, не шуми, ліщинонько, та й не розвивайся, не плач, не плач, дівчинонько, та й не віддавайся»; рубання ліщини, як і *кали́ни* (*див.*), символізує заручення дівчини чи одруження проти її волі: «Не рубай ліщини, най горішки родить. Не бери дівчиноньки, най ще рік походить. Зелена ліщина, як ся розвивала, Плакала дівчина, як ся віддавала».

**лобода́** (пестливе — ***лобі́дка***) — найпоширеніший бур'ян, що засмічує посівні та городні культури; листя деяких видів цієї рослини вживають у їжу; традиційний символ злиднів та убозтва, тому кажуть і співають: «Ото ласа їда, — з часником лобода», «Постав хату з лободи, а в чужую не веди»; у народнопісенній творчості символізує нещасливу дівчину або жінку: «Змішався щавій з лободою, Оженився старий з молодою».

**ло́жка** (зменшене — ***ло́жечка***) — предмет столового прибору, яким набирають (черпають) рідку або розсипчасту страву і за допомогою якої її споживають; коли, за літописом, дружина Володимира Великого зажадала срібних ложок, це було тоді нечуваною забаганкою, але князь виконав цю забаганку; за повір'ями, не можна ложкою господаря мішати або брати страву; не можна трусити мокрою ложкою, бо від крапель може розводитися нечиста сила; якщо на ніч залишити ложки в горщику, дитина не буде спати; коли виявиться зайва ложка на столі або впаде вона додолу, гості будуть; у весільній обрядовості — дві нові ложки перев'язували червоною стрічкою, що могло символізувати єднання, згоду молодих; предмет метафоризації в народних афоризмах: «І в

ложці не впіймаєш» (про хитрого); «Ложка дьогтю зіпсує бочку меду» (про щось мале, що псує велику справу), «Суха ложка рот дере» (про закуску без випивки).

**лоза́** — 1) народна назва деяких кущових порід верби, також стебло (лозина) та стебла як матеріал; з лози виготовлялися мітли (*див.* **мітла́**1), корзини, кошики; лозина слугувала знаряддям поганяння свійських тварин, а також покарання («Лозовий прут ще ребер не переламав»); традиційний символ дівочості, також незахищеності, гнучкості й сирітства; постійний свідок жіночих сліз і печалі (дівчина, покинута милим, «за густими за лозами Плаче слізоньками»); заблукалий козак бачить квітучі лози при дорозі, свідків його горя: «Ой зацвіли густі лози Козакові при дорозі; Козак ходить, козак блудить, Під собою коня нудить»; «Живе, як сорока на лозі», — кажуть про людину, що не може собі місця нагріти; лоза символізує також бідність, нужденний стан. *Їж, козо, лозу, коли сіна немає* (М. Номис); *Люде гнуться, як ті лози, куди вітер віє* (Т. Шевченко — пор. народне порівняння «гнеться, як лоза»); *Пішов у лози пасти кози* (приказка); *Хитку лозину і снігур зігне* (приказка); 2) старовинна народна весняна дівоча хорова гра, в якій гравці стають у ключ, з одного кінця якого дві дівчини підіймають руки, під якими пробігає крайній гравець протилежного кінця і тягне за собою весь ключ, при цьому співаються відповідні пісні; цю гру називають ще *плести́ лозу́*; 3) **до́вга лоза́** — старовинна народна гра; чехарда; 4) **виногра́дна лоза́** *див.* **виногра́д**.

**ло́кіть = ло́коть = лі́коть** — давня міра довжини, що дорівнює приблизно довжині ліктьової кістки людини; арабський мандрівник Ібн-Даст (X ст.) про наших предків писав: «Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні»; погрожуючи або караючи, кажуть: «Буде знати (пам'ятати), почому локоть (лікоть) кваші». *Не простого — лляного полотна тридцяти локтів узяла* (дума); *Ой дам тобі ... локіть полотенця* (П. Чубинський).

**ло́кшина = ло́кша** (зменшене — ***ло́кшинка***) — виріб із прісного пшеничного тіста у вигляді тонких вузько порізаних висушених смужок, а також страва, для приготування якої використано цей виріб; здавна поширена в народній кухні. *Свинячу голову до хріну і локшину на переміну* (І. Котляревський); у сполученні зі словами *руба́ти*, *сі́кти* уживається словосполучення ***на ло́кшину*** (у знач. «на дрібні частини»).

**лопа́та** — дерев'яне знаряддя з довгим держаком і широким пласким кінцем для саджання хліба в піч і виймання його з печі; знаряддя цього типу використовували також на току для просушування зерна способом кидання (звідси *лопа́тити*, *перелопа́чувати*); металева лопата використовується для земляних робіт, отже нею риють і могилу; така лопата асоціюється зі смертю: «Ніхто не розлучить: ні світ, ні зоря, хіба нас розлучить сирая земля, заступ, лопата, земляная хата». *Химка й хазяйка, та лопати нема* (приказка).

**лопу́х** — бур'ян родини складноцвітих із широким листками і чіпким суцвіттям із колючками; реп'ях; у переносному значенні — про не-

кмітливу людину; збирали на Івана Купала і вішали в хаті — проти відьом; використовують у народній медицині; у колядці співають: «Родися, лопух, жеби ти живіт опух. Родися, кукілиця, за п'єцом дітей копиця!»

**лоскітни́ця** = **лоскоту́ха** *див.* **ма́вка**2, **руса́лка**3.

**лоша́**, **лоша́к** *див.* **кінь**1.

**луб** = **лубо́к** — 1) *див.* **ли́ко**1. *Гроші сховані під дубом, накриті лубом* (приказка); фразеологізми: ***лу́бом стоя́ти*** = ***лу́бом бра́тися*** — бути твердим, цупким (звичайно про одяг); ***лу́б'я*** — кора, знята з дерева великими шматками. *Ти йому образи́, а він тобі луб'я* (М. Номис — пор. **луб**2, тобто лубок, на якому малювали щось примітивне); фразеологізм: ***[старе́] лу́б'я*** — про стару, немічну людину. *Бач, як тепер, то і луб'я, а колись то й голуб'я* (М. Номис); 2) тільки **лубо́к** — липова дошка для малювання або гравірування картини, звичайно нескладної виконанням, а також надрукована з такої дошки картинка з підписом, народна за сюжетом або розрахована на масове поширення. *Намалюю неньку На жовтому лубку* (пісня); 3) тільки **лубо́к** — лубкова література, тобто масова, розрахована на широкого читача.

**луг** (зменшено-пестливі — ***лужо́к, луже́чок***) — низина, поросла лісом, а також травою і кущами лука, що використовується як пасовисько та сіножать; у народнопісенній творчості луг — батько, а калина в ньому — дівчина; з лугом, особливо темним, асоціюється сум, печаль; луг також асоціюється з молодими парубком, козаком: «Ой, не шуми, луже, зелений байраче, Не плач, не тужися, молодий козаче». *У зеленім темнім лузі червона калина* (А. Метлинський); *Ой, у лісі, у лужечку терен процвітає* (П. Чубинський).

**Луг** *див.* **[Вели́кий] Луг**.

**луда́н** — старовинна блискуча тканина, а також пошитий з неї одяг; ознака розкоші, багатства. *Будуть куми у жупанах, побратими у луданах, сусідоньки в кармазині, а ти, мати, в сірячині* (Б. Грінченко); *Дома у Січі ходять у семиряжках да в кажанках,... а тут жупани на їх будуть, лудани, штани із дорогої саєти* (П. Куліш).

**лук** *див.* **збро́я**.

**лука́вий** — синонімічна назва до табуйованих у народі наймень чорта — *біс, сатана́, ді́дько*, оскільки останніх не прийнято було зайвий раз згадувати, аби не накликати на себе нещастя, біду (пор.: «Лукавий крутить світом» або «Ні Богові свічка, ні лукавому дудка»); пор. також із молитви «Отче наш»: «Ізбави нас од лукавого!» (замість давнішого *од неприязні*, можливо, від *не при язі буді сказано*), що стало джерелом метафоричного вислову «від лукавого» — про те, що суперечить певним канонам, порядкам; у загальному значенні — здатний на різні хитрощі або на злі жарти, тому кажуть: «Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить»; пор. ще: «Слова ласкаві, а думки лукаві» (тобто нечестиві, брехливі, отже нещирі); персоніфікуючи лукавців, народ застерігає: «Лукавий як не мудрує, а все ж заплутається в свої тенета», бо «Лукавому і сонце світить лукаво».

**Луки́ день** — за церковним календарем, день Святого Луки —

8 вересня/1 жовтня (*Лука Осінній*), коли готуються до зими, збираючи останній урожай; крім *Луки Осіннього*, відзначається ще *Лука Весняний* (9/22 квітня). *Дочекались Луки: ні хліба, ні муки* (приказка); *До Луки не везуть хліба з луки* (приказка).

**луци́пер** = **люци́пер** — 1) (з великої літери) ангел, що повстав проти Бога, був скинений з неба і став Сатаною; 2) біс; уживаються також як лайливі. *На дітей своїх не глянув Люципер проклятий!* (Т. Шевченко).

**льон** — 1) (зменшено-пестливі — ***льоно́к***, ***льоно́чок***, ***льониче́нько***) однорічна або багаторічна трав'яниста технічна рослина, зі стебел якої добувають волокно, а з зерен — олію; також волокно, що виготовляється з цієї рослини; символ дівочої краси; одне з народних свят (3 червня) називається ***льоносійка***; це найкращий час для висівання льону, проса та огірків; особливо намагалися «заплодити ниву» льоном, щедрий урожай якого забезпечував родину олією та полотном; посіваючи, приспівували русальську пісню: «А в льонку на клинку Висіла колиска на шнурку. — Колишіть же мене високо, Щоб було видно далеко. Ой де моя миленька походжає, Де шитими рукавами помахає»; збирання льону має свої особливості, кажуть: «Льон не косять, не жнуть, а рвуть», тому *брати (вибирати) льон* означає збирати урожай цієї рослини (кажуть: «Брала дівка льон, та й забула пов'язати»); рослину, вибравши, в'яжуть у снопики і складають у копи (*див.* **ба́бка**7) для просушування; льняний одяг здавна цінувався; ще й досі одягти покійника в льняну сорочку — знак любові й поваги до небіжчика; у народнопісенній творчості льон асоціюється з дівоцтвом; дівчата сіють і ростять льон, а парубки його витоптують («Уродився льониченько, Унадився паниченько На вороному кониченьку Та й витоптав льон» — *топтати (витоптати) льон* означає тут «позбавляти (позбавити) дівочої невинності»); за народними уявленнями, льон асоціюється із волоссям; це відбилося у весільних обрядах, де розчісування волосся з використанням льону мало значення для врожаю; на весіллі фігурувала коса із льону («див'я красота»), яку прийнято було спалювати, що мало, очевидно, очисне значення; льон символізував єднання молодих: і волосся буде шовковистим, і врожай льону буде на славу; використовувався в народній медицині — лікували вивихи компресами, «спалювали» рожу, підкурювали хворих «од вітру»; очевидно, був у давнину символом побрання, бо вживаний в обрядових хороводних піснях: «Пахарі пахали чотирма сохами, П'ятою бороною: насіємо льону! Горю горювати! З ким мені сей льон брати?» (отже, дівчину непокоїть, з ким вона буде ділити кохання і родинну долю). *Осот та лобода — для льону біда* (приказка); *Округи мене то жито полові́є, а в житі купка льону голубо цвіте; то ячмінь колоситься* (Марко Вовчок); *Кидай, Петре, жито жати, йди до мене льонку брати* (Б. Грінченко); *Ой за гаєм, гаєм, Гаєм зелененьким, Ой там брала дівка Льоночок дрібненький* (пісня); *Уродився льониченько, унадився козаченько да витоптав льон* (П. Чубинський);

2) **льон-кудря́вець, льон-межеу́мок, льон-довгуне́ць** — сорти льону.

**льох** — 1) спеціально обладнана яма зі східцями та похилою верхньою надбудовою з дверима, призначена для зберігання продуктів (перев. овочів і фруктів). *Двір з рубленою хатою, коморою, льохом і садком* (І. Котляревський); 2) таке приміщення, що використовується для переховування або ув'язнення кого-небудь, для зберігання зброї чи боєприпасів або як сховище чогось. *Аж кишить Невольника у Сиракузах в льохах і тюрмах* (Т. Шевченко); *З княжеських льохів викочували бочки з рейнським і барила з усякими напитками* (О. Стороженко); *Льохи твої* [Богдане] *розкопують Та тебе ж і лають* (Т. Шевченко); 3) напівпідвальне приміщення, в якому торгували спиртними напоями та розпивали їх.

**льо́ха** — народна назва свині-самиці, свиноматки.

**любі́сток** (пестливе — ***любі́сточок***) = **любе́ць** = **люби́-мене́** — 1) багаторічна ароматична трав'яниста рослина, корені і листя якої використовуються в народній медицині, а також настій цієї рослини; оберіг хати, обійстя, ланів, садів, криниць, річок, сіножатей, гаїв, дібров, символ любові, злагоди, «чар-зілля» на любов; святили на Маковія; як ароматична рослина використовувалася при купанні дітей, особливо хлопчиків; за повір'ям, «купати в любистку — будуть дівчата любити» («Чи в любистку ти купався, що так мені сподобався»); народний символ кохання, бо вірили, що рослина приворотна: «Чи ти мене, моя мамо, в любцю не купала, що ти мені, моя мамо, долі не вгадала?»; дівчата намагалися напоїти хлопців любистком (наприклад додати його до молока), щоб привернути їхню любов; викрадали любисток із тих городів, де живе щасливе подружжя; любисток входив у так зване *тройзілля* (*див.*), про що співається в купальській пісні про «Івана, якого порубали на капустоньку» за те, що перейшов дівчатам дорогу, і посіяли його в «трьох городцях» і виросли «три зіллячка»: «Ай уродиться да трой-зіллячко, Що перше зіллячко — тож василечки, А друге зілля — тож барвіночок, А третє зілля — тож любисток. Що любисток задля любощів, А барвіночок задля дівочок, А василечки задля пахощів»; любисток уживали й з охоронною метою — від русалок, гадюк; подекуди його садили на могилках; здавна використовують і в народній медицині — від шлункових хвороб, від головного болю; спрадавна настоєм любистку вмивалися, щоб лице було чистим, білим; рослина «фіксує» увагу хлопця на звабі дівчини, її цноті, вірності та відданості, що сприяє «аурі» кохання. *Трьох синів мала, ночі не спала, їх доглядала, В чистім любистку синів своїх милих купала* (Олександр Олесь); 2) тільки **люби́-мене́** — народна назва *незабу́дки* (*див.*); також узагалі приворотне зілля. *Очарувала його, дала йому якесь «люби-мене»* (І. Франко).

**лю́бка** = **лю́бочка [осі́ння]** — рослина родини зозулинцевих, молоде коріння якої використовується в народній медицині; занесена до Червоної книги; здавна вірять, що рослина приворотна; символ юнацької краси та снаги; запорожці носили амулети — корені української «орхідеї»; знахарі вважали

любку чудодійною через не зовсім звичайну її бульбу, що складається з двох бульбочок — однієї білої, а другої бурої та зморщеної (перша — цьогорічна, а друга — торішня); це давало підстави думати, що рослина пов'язана з потойбічною силою; знахарі говорили людям: «Біла бульба добру силу має і від усякої хвороби зцілює. Навхрест проводили по болячці — згине вона. А торкнешся бурою бульбою свого недруга — люта хвороба вразить його». *Зілля таке: любки зветься. Як хоче дівчина, щоб парубок любив, так у чому-небудь і дає йому тих любок* (Словник Грінченка).

**любкó = лю́бчик** (*ж.* ***лю́бка***; пестливі народнопоетичні — ***лю́бочка***, ***лю́бонька***) — кохана людина, коханий, протилежне н е л ю б; до невірного звернені іронічні закликання: «Любку мій солодкий, бодай ти вік короткий!», «Любчику мій солоденький, бодай тобі вік коротенький!». *Ішов любко попри хату — відкрила-м віконце* (коломийка); *Коханням п'яне йде дівча стрічати любка* (У. Кравченко); *Впадаю коло любки: «Ти не бійся! Та не журися! Та ти ж моє серденько!»* (Марко Вовчок); *Ой Романе, Романоньку, що ж тя болить, мій любоньку?* (Я. Головацький); *Оженися, мій синочку, візьми собі любку, цілуй її, милуй її, як голуб голубку* (П. Чубинський).

**любóв** *див.* **кохáння**.

**лю́бочка [осíння]** *див.* **лю́бка**.

**лю́бчик** *див.* **любкó**.

**люди́на-вовк** *див.* **вовкулáк**.

**лю́бощі** — засоби для причаровування, для викликання кохання — миттям голови любистком, напуванням коханого приворотним зіллям, ворожінням на різних предметах, але пов'язаних з вогнем (передусім асоціацією його з коханням) тощо. *Чи ти мені що починила? Чи ти мені любощів дала?* (П. Чубинський).

**лю́лі = лю́лечки = лю́леньки-лю́лі** — уживається як традиційний приспів у колискових піснях. *А-а, а-а, люлечки, Шовковії вервечки Мати посукала, Щоб дитина спала* (колискова); *Ой люлі-люлі, моя дитино, Вдень і вночі* (Т. Шевченко); *Ой ну люлі, люлі! Чужим дітям дулі, а нашому калачі, щоб спав і вдень, і вночі* (А. Метлинський).

**лю́лька** (зменшено-пестливе — ***лю́лечка***) — 1) приладдя для паління, що складається з мундштука і чашечки для накладання тютюну; невід'ємний атрибут зовнішнього образу козака, а також заядлого курця, про якого кажуть: «Добрий курець має люльку, кресало і тютюнець»; об'єкт гумору: «Люлька не куриться, мабуть, дівчина журиться», «Люльки шукає, люлька в зубах», «Покуримо люльки, щоб дома не журилися»; паління розраджує чоловіка, відволікаючи від щоденних турбот, тому кажуть: «Покуримо люльки та забудемо думки»; була предметом гордості і символом козацької честі: люлька зробилася необхідним атрибутом козацької «ясної зброї». *Без люльки, як без жінки* (М. Номис); *Мені з жінкою не возиться, А тютюн та люлька Козаку в дорозі знадобиться* (пісня); *Козак сердега люлечку потягає* (пісня); *Чоловікам усе воленька: за люлечку та за шапочку — До корчми на розмовочку* (пісня); 2) колиска. *Це лихо в люльці собі б спало* (Т. Шевченко).

**лю́льник** *див.* **блекотá**.

**люстри́н** = **люстри́на** — старовинна вовняна, напіввовняна або шовкова тканина з глянцем; у Г. Квітки-Основ'яненка згадується люстринова спідниця, у І. Котляревського — люстровий (люстриновий) кунтуш; ознака заможності й високого соціального стану. *Привезли кармазину, люстрину, позументів: ото зараз пошили нам запорозькі жупани* (О. Стороженко).

**лю́стро** *див.* **дзе́ркало**.

**лю́тий** — другий календарний місяць року; у народі називають ще *бокогріє́м*, *сніговіє́м*, *скаже́ним* (казали: «Лютий корові вдень бік нагріє, а вночі ріг зіб'є»); останній місяць зими; з місяцем пов'язують зустріч зими з весною на *Стрі́тення* (*див.*): «В лютому зима з весною вперше зустрічаються»; про перші ознаки близької весни кажуть: «Лютий лютує, та весні дорогу готує», «Як лютий не лютуй, а на весну брів не хмур»; з місяцем пов'язані деякі народні прикмети, — «в лютім сонце іде на літо, а зима на мороз», «коли мороз в лютім остро тримається, тоді вже недовга зима», «якщо вітер гострий в лютому віє, то рільники мають надію». *Січню морози, а лютому хуртовини* (приказка); *Лютий — місяць вітрів і кривих шляхів* (приповідка); *Лютий воду відпускає, а березень підбирає* (приказка); *Спитає лютий, чи взутий* (приказка).

**лю́тня** — старовинний струнний щипковий музичний інструмент східного походження.

**люци́пер** *див.* **луци́пер**.

**люшня́** — дерев'яна деталь, що зв'язує вісь воза з полудрабком.

**ля́лька** (пестливе — ***ля́лечка***) — дитяча іграшка у вигляді фігурки людини. *Була в мене наміточка, й ту дітки украли, на ляльки подрали* (А. Метлинський); у сполученні: ***гра́тися[ся] в ляльки́*** — робити щось несерйозно, нещиро; у порівнянні: ***як (мов, ніби) ля́лечка*** — дуже гарний, вродливий (про людину) або дуже гарне, красиве, привабливе (про що-небудь).

**ля́ля** — 1) (зменшено-пестливе — ***ля́лечка***) маленьке дитя; фразеологізм: ***ані ля́лечки не ви́дно*** — немає нікого; 2) = **ля́лька**; 3) (з великої літери) **Ля́ля** = **Ле́ля** — ім'я головної дівчини у весняному обрядовому хороводі-грі (що, як і саме свято, має ту саму назву); улаштовується 22 квітня/5 травня, напередодні дня Юрія; *Ляля* сидить на зерновій лавці у вінку, прикрашена зеленню, всередині кола дівчат, що танцюють і співають, ведучи хоровод навколо неї; до її ніг кладуть вінки із зелені, а вона потім роздає їх своїм подругам, а також молоко, сир, масло тощо; відгомін поклоніння якійсь весняній богині, що розподіляла добрі землі (можливо, дочці богині Лади); *див. ще* **Кра́сна гі́рка**.

**ля́хи** (зменшено-іронічне — ***ляше́ньки***) — 1) стара народна назва поляків; ***ля́шва*** — зневажливо про поляків; 2) **лях** — також синонім до табуйованого наймення *чорт*; очевидно, пов'язано з часами політичного протистояння українців і поляків, що не раз бувало в історії відносин двох сусідніх народів; перенесена назва пояснюється також зовнішнім виглядом уявлюваного чорта, — убирається, як пан (пан-лях).

**ля́хівка** — національний узор на прошві у жіночій або чоловічій сорочці, рід мережки; на рукавах чоловічої сорочки буває мережка з ляхівкою.

# M

**ма́вка** (пестливе — ***ма́вочка***) = **на́вка = ня́вка** — 1) за народними уявленнями — дитя жіночої статі, що вмерло нехрещеним і перетворилося на *руса́лку* (*див.*); водяна німфа. *Мавко, мавко! на тобі полинь та мене покинь* (приповідка); *Ущухнуло море, і хвилі вляглися; Пустують по піні мавки* (Є. Гребінка); 2) = **лоскі́тниця = лоскоту́ха** — у народних повір'ях — казкова лісова істота в образі голої гарної дівчини з довгим розпущеним волоссям; лісова німфа; мавки гойдаються на віттях дерев, мов у колисці, розчісують своє довге зелене волосся, співають, водять веселі танки; заманюють хлопців своєю вродою і чарами і залоскочують їх до смерті, тому їх ще звуть *літа́вицями*; особливо небезпечні вони для стрічних у ніч Зелених свят; відворотним зіллям проти мавок є полин; мавку описала Леся Українка у своїй «Лісовій пісні», а також Б. Харчук у «Волині»: «Мавка замовкає перед грізним поглядом дідугана-лісовика, якщо він розсердиться. Вона не має права не коритися йому — верховоду й володарю лісу: йому кланяються потерчата, і дерева перед ним шапки знімають». *Мавки з зеленими косами гойдаються на березових гілках* (І. Франко); *Я від старих людей про мавок чув не раз* (Леся Українка); *А серед ночі, в тихий час, Тут мавочки гуляють у таночку* (Л. Глібов); *Василько не вірив у нявок, та йому здавалося,...що вони крали молоко з-під корів і робили всяке інше лихо людям* (А. Турчинська).

**Ма́вський вели́кдень** *див.* **Руса́лчин вели́кдень.**

**Ма́вський ти́ждень** *див.* **Руса́лії.**

**магазе́й** *див.* **гамазе́й**.

**магі́чне ко́ло** *див.* **обо́рювання, обхі́д.**

**магі́чні чи́сла** — у народному уявленні — знакові загадкові числа, які позначають щасливу (або нещасливу) кількість чого-небудь; ***три*** — число, що стало ритуальним з приходом християнства (Свята Трійця); у народі — три казкові дороги на вибір, триголовий казковий змій, «світле-пресвітле (трисвітле) сонце», *тройзілля* (*див.*), *Троян* (*див.*), *тризуб* (*див.*); на третій день ховають і поминають небіжчика, бо душа перебуває ще недалеко від дому і йде на перший поклін Богові; ***сім*** — ритуальне з найдавнішого часу число, часте в народних обрядах (у весільному обряді — сім коровайниць, на коровай вода береться з сімох криниць, яйця з сімох курей, молоко з сімох корів); у народних приповідках: «Зійшлося сім бід на один

обід», «Сім шкур з тебе здійму», «Мак сім літ не родив, а голоду не зробив», «Свято — сім баб розп'ято», «Того і в сімох водах не обмиєш», «Як є сім, то буде вісім», «Семеро воює, а один горює», «Сім баб — сім вад»; тиждень має сім днів, кожний з них чимось відзначений у народному побуті (з приходом християнства в народне життя увійшла й Страсна седмиця); число також споконвіку супроводжує хлібороба у праці й відпочинку — він працює «до сьомого поту» і здатний перебувати «на сьомому небі» від радості, від щастя; ***де́в'ять*** — від старовинної лічби дев'ятками — кількісна ознака великої впливової сили (звідси — *дев'яси́л*, *дев'ятьси́л*, *дев'ятиси́л* від «дев'ять сил» на означення особливої лікувальної властивості рослини; *дев'ятерні́к* — лікувальна рослина від дев'ятьох (багатьох) хвороб); число пов'язане й з другим поклоном душі Богові на дев'ятий день по смерті людини; ***де́сять*** — ритуальність числа йде від гебрейського світогляду про десять неб (звідси — *на десятому небі й до десятого поту*); ***двана́дцять*** — щасливе число, дюжина як дванадцять однорідних предметів; походить, можливо, від річного циклу з дванадцяти місяців, дванадцять знаків зодіаку; також біблійне число — дванадцять апостолів; ***трина́дцять*** — нещасливе число, *чортова дюжина*; *див. ще* **со́рок**, а також детальніше про зазначені вище числа у відповідних статтях.

**ма́гія** — сукупність дій і слів, які, за народним уявленням, мають чудодійну силу; чаклунство, чарівництво; магію ділять на *імітативну* (коли виходять з того, що подібне діє на подібне, наприклад, щоб викликати дощ, ллють воду або кидають у воду; щоб убити ворога, нищать його образ) та *симпатичну* (коли виходять з того, що частина впливає на цілісне, наприклад, нищачи волос чи зуб ворога, можна завдати йому великої шкоди; вимовляючи ім'я особи, можна здобути владу над нею); із середньовіччя відома *біла ма́гія* (коли використовують таємничі сили природи на користь людини) і *чо́рна ма́гія* (яка послуговувалася нечистою силою на шкоду людині); у переносному розумінні — щось загадкове, незрозуміле; прикметник — ***магі́чний*** — який стосується магії (*магічні дії*, *магічні числа*, *магічне коло*, що вберігає від нечистої сили); у переносному розумінні — надзвичайно сильний, непереборний; чарівний, чудодійний, пор. в І. Нечуя-Левицького: «Радюк ледве видержував магічну силу тих очей».

**магомета́ни** (*одн. ч.* ***магомета́нин***, *ж.* ***магомета́нка***) — ті, хто визнає магометанство (мусульманство, іслам) — релігію, яку, за арабськими легендами, заснував пророк Магомет у VII ст. н.е.; у народі як іновірців їх називали *бузувірами*, *басурманами*, *бусурманами* (*див.* **бусурма́н**); українізоване найменння *Махомет* уживається як лайливе слово.

**Мадо́нна** — у католиків — назва матері Ісуса Христа; Богородиця; також її іконне зображення; (з малої літери) у переносному розумінні — про жінку, матір, чисту помислами, з біблійними рисами обличчя, яка є об'єктом поклоніння, кохання. *Культ Мадонни і культ дами серця злились в одно* (Леся Українка).

**має́ток** — земельне володіння поміщика, найчастіше із садибою

та будинком; сам поміщицький будинок; також майно, статки. *З чого збив маєтки, як не з чужої кривди* (приказка); *Набив маєток з чужих мозолів* (приказка); *І маєток людей з'їдає* (приказка).

**ма́жа** — старий чумацький паро- або четвероволовий вантажний віз, міцно збудований і орнаментований. *Приганяє дванадцять пар волів: шість маж солі, а шість риби* (казка).

**мажа́ра** — на півдні України — старовинний великий довгий віз; також *ма́жа* (*див.*).

**мазе́па** — спочатку — замазура, нечупара, а потім — взагалі неохайна, грубувата і простувата людина, вахлак.

**Мазе́па Іва́н** (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708); багато зробив для відродження України, її пам'яток, культури в цілому; після Полтавської битви з частиною козацького війська, яке не підтримувало Петра І, пішов у Молдавію (Бендери), помер і похований у Яссах; як ховали гетьмана, за його труною йшло кілька українок, які, за старим звичаєм, кричали й голосили. *Від Богдана до Івана* [Мазепи] *не було гетьмана* (прислів'я).

**мазни́ця** (зменшене — ***мазни́чка***) — посуд для дьогтю, яким змазували рухомі металеві частини коліс, воріт, дверей і т. ін. *Така біла, як мазниця* (М. Номис); *Нате і мою мазничку на дьоготь* (П. Чубинський).

**маївка** — традиційні весняні розваги, гуляння в гаю, лузі чи лісі, що беруть початок від римських весняних свят на честь богині Маї (чи бога Майюса); в Україні особливо були поширені серед спудеїв і бурсаків Києво-Могилянської академії, які разом з учителями виїжджали за місто святкувати прихід весни на лоні природи.

**май** — 1) = **тра́вень** (*див.*); з місяцем пов'язані обряди літнього кола старовинних свят, зокрема й так звані маївки, молодіжні гуляння в лісі або полі. *Як випадуть в маї три дощі добрих, то дадуть хліба на три годи* (М. Номис); 2) стара назва зелені. *Славне Підгір'є, що ся маєм крило, В шовкові трави спати ся клонило* (Ю. Федькович); 3) = **клє́чання** (*див.*). *А тут їде віз повен маю — так на Поділлю звуть клечання* (А. Свидницький).

**майда́н** — 1) велике незабудоване місце в селі або місті, зазвичай у центрі й з церквою; площа, зокрема базарна; місце громадських зібрань, старовинних віче, козацьких рад, сільських сходів. *Виїхали на майдан, Ударили в барабан* (пісня); *У Вифлеємі на майдані зійшовся люд* (Т. Шевченко); *Сіло сонце, на майдані Сяйні вогнища горять* (Я. Щоголев); *На майдані коло церкви революція іде* (П. Тичина); 2) (з великої літери) = **Майда́н Незале́жності** — київська центральна площа, яка стала уособленням так званої *помаранчевої революції* 2004 р.; символ народного опору й вільного волевиявлення.

**майора́н** *див.* **розма́й**3.

**майо́рці** = **майо́ри** — трав'яниста декоративна рослина з квітками перев. червоного та жовтого кольорів; цинія; окраса присадибних квітників сільського обійстя. *Важкі блідо-фіолетові хризантеми і холодно-сині айстри дивно контрастували в цьому букеті з багряними майорами і ясно-червоними, мов*

*полум'я, сальвіями* (В. Собко); *В травах зелених Квітнуть майорці, Квітнуть лілеї* (Л. Первомайський).

**мак** — 1) трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (перев. червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; вирощується як лікарська, олійна культура, декоративна і городня рослина; також квіти і насіння цієї рослини; символ пишноти, розкоші; порівняння макового цвіту з білим світом символізує особисту волю, що, проте, обмежується заміжжям: «Ой мій світку, білий світку, як маковий квітку, Нащо тебе зав'язали в білую намітку»; червоний цвіт маку — символ дівочої чистоти, молодості, краси; квітка доповнює пишноту вбрання, тому йде на вінки; сам мак (маковий цвіт) — це молоде дівоче обличчя («Гарна, як мак городній»), також гарне вбрання, наприклад червоні козацькі жупани («Військо йде, як мак цвіте»), чи валки молодих чумаків («По шляхам маки цвітуть: То ж не маки червоненькі, То чумаки молоденькі Битим шляхом у Крим ідуть»); разом з тим краса маку недовготривала, тому мак символізує й нетривалість людського життя: «Пройшов мій вік, як маків цвіт, що вдень цвіте, а вночі опаде»; символіку червоного маку добре розвинула О. Кобилянська у повісті «У неділю рано зілля копала...»; тут червоні маки спочатку символізують красу Тетяни, потім пристрасне кохання, а наприкінці — кров і смерть; макове зерня символізує все незначне, дрібне; недозрілий мак дурманить голову, тому виступає символом глупоти («Їж, дурню, бо це (то) з маком», «Маку наївся»); свячене насіння маку, гадають, має особливі лікувальні властивості й силу оберега, дикий *мак-видюк* відганяє від оселі нечисту силу. *Сім рік маку не родило, проте голоду не було* (приповідка); *Пироги з маком; Дурниця — з маком паляниця* (приказка); *Як мак процвітає* (розцвітає силою і красою — про людину); *Маком шити* (шити дрібною строчкою); *Навчить горе з маком калачі їсти* (приказка); фразеологізми: ***ду́лю з ма́ком да́ти*** — абсолютно нічого не дати, не зробити; ***наї́стися ма́ку*** — здуріти, очманіти (значення розвинулося на основі наркотичних властивостей цієї рослини та її незрілих плодів; це описано в оповіданні Марка Вовчка «Олеся»); ***ти́хо, хоч мак сій*** (мак через дрібноту його насіння сіяли звичайно у безвітряну погоду) — дуже тихо, а також безвітряно; ***не з ма́ком*** — важко, погано (страви з маком були звичайно ознакою селянського добробуту); 2) рід старовинного весняного хороводу як відгомін колишнього вегетаційного магічного обряду; співають: «При долині мак, при широкій мак, Ой мак чистий, головастий І коренем коренастий. Молоді молодиці, завивайте головиці, Станьте ви в ряд, тут буде мак»; цвіт і голівка маку виступає символом родини (пор. ще: «Да нема цвіту, світлішого за маківку, да нема роду, ріднішого за матінку»); тут ще бачимо відгомін стародавніх часів, коли мати була головою роду, його маківкою; за старим звичаєм, як умре стара баба, що має багато внуків, у вузлик зав'язують трохи маку і кладуть їй під бік, щоб було чим на тім світі онуків обсипати, як прийдуть їсти просити; 3) **соба́чий**

**мак** *див.* **блекота́**; 4) **коржі з ма́ком** *див.* **корж**2.

**ма́ківка** (зменшено-пестливе — ***ма́ківочка***) — квітка маку та плід, об'єкт традиційних персоніфікованих порівнянь; маківка як голівка маку виступає в світосприйнятті народу як ідеальна форма для людської голови: «Голова, як маківка, а в неї розуму накладено»; як квітка маку маківка — символ дівочої краси. *Як маківка на городі, Ганна розцвітала* (Т. Шевченко); *Дівчина почервоніла, як маківка* (І. Нечуй-Левицький); *Спиться, мов після маківки* (міцно спиться); *Її ж дочка, як маківочка* (Панас Мирний); *Нема в світі цвіту цвітішого над маківочки; нема ж і родуріднішого над матіночки* (приказка).

**маківни́к** (зменшене — ***маківничо́к***) = **макови́к** — коржик із маком та медом; також пиріг з маком або цукерка з маку. *Тая бубличка їй дає, друга маківничок* (Марко Вовчок).

**макі́тра** (зменшене — ***макі́терка***, ***макі́терочка***) — вид старовинного або середнього посуду великого розміру напівсферичної форми з широким отвором (перев. для перетирання маку, пшона, солі); переносно — велика голова (звідси *макі́тра зварúла*); в козацькі часи стригли хлопців «*під макітру*», кружком, при цьому насаджуючи макітру на голову. *Вареники ті самі, та інша макітра* (приказка); *Носить дід макітерку, баба сковороду* (Б. Грінченко); *Сього-того по макітерці, та й годі з мене* (М. Номис); *Того-сього півмакітри* (М. Номис); фразеологізм: ***макі́тра ро́зуму*** *в кого, жартівливо* — дуже розумний, кмітливий, розсудливий.

**Макові́й** = **Макові́я** — народні назви дня 1/14 серпня, коли відзначається церковне свято мучеників Маккавеїв; свято Першого Спаса (Спас на воді, Мокрий Спас); святили воду, осінні квіти, різне зілля, вінки з жита, мак; засушені квіти зберігали до Благовіщення, коли дівчата вплітали їх у коси, — «щоб волосся не випадало»; обрядовою їжею в цей день є шулики (коржі з маком, облиті медовою ситою); початок Успенського посту, казали: «Перший Спас — це проводи літа (перша сівба озимих)», «На Маковія відцвітають троянди, падають перші роси»; починають відлітати ластівки, які «весну починають, осінь накликають». *На те літо криницю святили, На самого Маковія, і дуб посадили* (Т. Шевченко).

**макогі́н** — дерев'яний стрижень із потовщеним і заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно, сіль; про нього кажуть: «Макогін — хазяїн у хаті»; дівчатам забороняли лизати макогін, бо матимуть лисого чоловіка; хлопців теж від цього застерігали, бо швидко полисіють. *Лисий, як макогін* (приказка); *Там макогін блудить, де макітра рядить* (прислів'я); у сполученні: ***макогі́н облиза́ти*** — облизати залишки розтертого маку, що залишилася на макогоні; також переносне: дати відмову у сватанні; дістати відмову від тієї, до кого сватаєшся.

**макорже́ник** = **маторже́ник** — корж (коржик) із маком або з маку.

**Ма́кош** *див.* **Мо́коша**.

**маку́ха** — залишки після вичавлення олії з насіння олійних культур; вичавки; у переносному розумінні вживається також для називання вайлуватої, млявої, безхарактерної людини. *А цар, мабуть,*

*був не макуха, розлютився він, і злість його взяла* (Є. Гребінка); *Пили на радощах сивуху і їли сім'яну макуху* (І. Котляревський); фразеологізм: ***сте́рти на маку́ху*** — розбити вщент, цілком знищити когось.

**Мала́ Богоро́диця** *див.* **Богома́тір**4.

**мала́й** *див.* **мела́й**.

**мала́ ку́ча** *див.* **ку́ча**2.

**Мала́нки** *див.* **Мела́нка**.

**мале́ весі́лля** *див.* **зару́чини**.

**мали́на** — 1) (зменшено-пестливі — ***мали́нка, мали́нонька, мали́ночка***) багаторічна чагарникова ягідна рослина з кисло-солодкими запашними ягодами, звичайно темно-червоного кольору; також ягоди цієї рослини; малина символізує дівочість, молодість («уста малинові»), взагалі солодке, привабливе («Молода — як ягода: червона, як калина, солодка, як малина»; «Вища гора від калини, Краща дівка від малини, — Бо малину кавки їдять, А дівчину хлопці люблять»); у піснях малина часто поєднується з калиною на означення дівчини чи молодиці («Вже ся Марися наперед збирає... Калинкомалинко, червона ягідко»); малинова корогва фігурує у весільній обрядовості; поряд зі своєю сестрою — калиною — виступає персонажем народних замовлянь; малинова кольорова символіка характерна також для козацьких прапорів і корогов. *Під горою малина* (П. Чубинський); 2) у весільному обряді — червоний (малиновий) прапор на воротах весільного двору як такого або як свідчення дошлюбної незайманості молодої; *див. ще* **корогва́**3.

**малоро́си** (*ч.* ***малоро́с***, *ж.* ***малоро́ска***) — офіційна назва українців у царській Росії (відповідно тодішня назва України — ***Малоро́сія***).

**ма́льва** — багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими різнокольоровими квітками, зібраними по кілька в пазухах листків; *ро́жа* (*див.*); символізує красу, вроду, молодість; знаковий атрибут українського сільського краєвиду. *Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви* (І. Нечуй-Левицький).

**мальо́ванка** — 1) = **кра́шанка** (*див.*); 2) старовинна спідниця з домотканого полотна, розмальована домашнім способом.

**мана́** — у дохристиянських віруваннях — персоніфікована нечиста сила (також з великої літери), яка може напасти на людину, вводячи її в оману, ходить по людях і робить їм прикрощі (звідси *пускати (запускати) ману* — дурити, обдурювати, *обманювати*); П. Куліш у «Чорній раді» пише: «Запорожці запускають ману на чоловіка. Їм украсти, що задумав, — то мов із гамана тютюну достать» (пор. у мові: *мани́ти*, *підма́нювати*, *обма́нювати*, *прима́нювати*, *зама́нювати*, *ома́на* тощо); у сполученні: ***мани́ти*** [до себе] ***очі*** — приваблювати своїм виглядом, красою, свіжістю.

**мандри́ка** — українська національна страва — пампушка із сиру, яєць, борошна, що має форму коржика; вид сирника (готували на розговіння на Петрів день — *див. ще* **Петра́**1). *Зозуля мандрикою вдавилася* (приказка — перестала співати в Петрів день); *Підвечіркуючи, панич убгав аж п'ять мандрик* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**мандрівні во́гники (вогні)** *див.* **вого́нь**3.

**мандро́вані (мандрівні) дякú** *див.* **дяк**2.

**манія́** — у дохристиянських віруваннях — нечиста сила, що невідворотно переслідувала людину, дратувала її, всіляко шкодила їй, призводила до розладу в її психіці; звідси сильна хвороблива пристрасть людини до чого-небудь.

**манта́чка** — укритий шаром смоли з піском вузький дерев'яний плаский брусок (на зразок лопатки) для гостріння коси. *Замість списа — бере* [козак] *косу, За шаблю — мантачку* (І. Манжура).

**мара́** — 1) = **марúще** — привид, примара; також сновидіння. *Се не мара, моя се мати і сестра* (Т. Шевченко); *Смерть бліда, немов мара* (М. Старицький); *Сон — мара, Бог — віра* (М. Номис); 2) (з великої літери) міфічна істота, найчастіше в образі злої потворної чаклунки; дохристиянське уособлення нечистої сили; злий дух, чорт; заморочує людям розум, і вони роблять собі шкоду, пор. у Б. Грінченка: «А Мара його знає! Хіба вгадаєш! Туди думка і сюди думка», «Він звівся нінащо, ходив, як Мара, блідий, з божевільними, неспокійними блискучими очима», «І до їх у хату темрява зайшла, — по кутках чорною Марою стала» (пор. у мові: *ма́рити, ма́рення, ма́рний, змарніти, ма́рниця*). *Туди мене Мара несе, де грають музики* (Я. Головацький); фразеологізми: ***мара́ його́ зна́є*** — хто його знає, чорт його знає, ніхто не знає; ***напуска́ти мару́*** — заворожувати когось, напускати чари на кого-небудь; ***що за мара́***! — що воно таке! що за чорт!

**Маре́на** — 1) у староукраїнській і слов'янській міфології — спочатку богиня весни, яку пов'язують із Купайлом, навіть називають його дружиною (часом пов'язують її також з Мокошею); її пам'ять святкували двічі на рік (1 березня — старовинний Новий рік і 23 червня/7 липня — Купайло); свято зазвичай відбувалося над водою (звідси й назва); згодом богиня переродилася в уяві народу на богиню зла, темної ночі, страшних сновидінь (*див. ще* **Мара́**2), привидів, хвороб, мору (пор. форму *Морена*), смерті; за повір'ями, як донька Чорнобога вона сіє на землі чвари, недуги, вічно ганяється за богинею неба Колядою, намагаючись перешкодити народженню нового сонця та встановити вічну ніч; щовесни слов'яни робили опудала Марени і спалювали їх або топили у воді; в уяві українця Марена залишилася образом підступної жінки-чарівниці, а то й смерті, тому й досі спалюють її опудало на християнізоване свято Івана Купала; при цьому співають: «Ходили дівочки Коло Мариночки, Коло мого Вудола — Купала! Гратиме сонечко на Йвана! Напрацювався Йван, Та у воду впав. Купала під Івана!»; пор. ще слова пісні: «Ой на Йвана на Купала, Там Марія в воду впала» і приспіву: «Потонула Маринонька, потонула»; 2) *див.* **Купа́йла**3.

**ма́рець** *див.* **бе́резень**.

**ма́ри** — ноші для перенесення мерців; як лайливе побажання смерті вживається вислів: «Бодай (щоб) тебе на марах винесло (винесли)!»

**маріїн ко́рінь** *див.* **піво́нія**.

**Марія́** — 1) *див.* **Богома́тір, Пречúста**1; 2) українізоване християн-

ське жіноче ім'я (з давньоєвр.; народний варіант — ***Ма́р'я***; зменшено-пестливі — ***Марі́йка***, ***Марі́єчка***, ***Марі́єнька***, ***Марі́чка***, ***Мару́ся***, ***Марусі́на***, ***Маруси́нка***, ***Мару́сенька***, ***Мару́сечка***, ***Марусе́йка***, ***Мару́шка***, ***Ма́ня***, ***Маню́ня***, ***Маню́ся***, ***Маню́та***, ***Маню́тка***, ***Маню́ра***, ***Ма́ша***, ***Машу́ня***, ***Марю́ня***); у народних висловах різні його варіанти вживаються іронічно, жартівливо і з метою внутрішнього римування: «Джиг, Марушка, з перцем юшка!»; «Гуляй, дурій, Маша, доки воля наша, а як заміж віддадуть, тої волі не дадуть»; «Маріє, звідки вітер віє?»; «З Богом, Марусю, по морозцю!»; «Чому не Маруся, якби шанувалась»; ім'я оспіване в народних піснях: «Яка файна Марушка, у хустку завита»; «Гиля, гиля, сірії гуси, Не колотіть води коло Марусі». *Не думайте, люди добрі, що Марійка поле, бо Марійка в холодочку хропе на все поле* (коломийка); *Ой тихо, тихо Дунай водоньку несе, Ой ще найтихіше Мар'я косу чеше...* (пісня).

**Ма́рко́ Прокля́тий = Пеке́льний Ма́рко́** — 1) популярний герой українських легенд, на основі яких виникла й приповідка: «Товчеться, як Марко в пеклі»; в основі лежить легенда про зрадника Марка, що вдарив Христа залізною рукавицею перед його хресною смертю, за що Господом був покараний вічно ходити під землею навколо стовпа, не спиняючись ні на хвилину; він час від часу б'ється головою об стовп, тривожить цими звуками навіть пекло та його хазяїна і скаржиться, що не може вмерти; український Марко закохався в рідну сестру, потім убив її разом з матір'ю, за що був проклятий Богом на вічні блукання (на основі фольклорних джерел О. Стороженко написав повість-поему «Марко Проклятий», образ інтерпретований Л. Костенко у вірші «Маркова скрипка» та І. Кочергою у драмі «Марко в пеклі»); 2) тільки **Ма́рко́** — українізоване християнське чоловіче ім'я (походження неясне; зменшено-пестливі — ***Ма́рочко***, ***Марку́сь***, ***Ма́рчик***); ім'я у народних афоризмах виступає об'єктом іронії, гумору: «Лізь, Марку, хоч у тісну шпарку», «Марку, Марку, не роби сварку!», «Божевільний Марку, ходиш до ярмарку: ні купуєш, ні торгуєш, тільки робиш сварку»; оригінальною є гумористична стилізація голосіння над покійником: «О чоловіче Марку, чом ти не пропав ізранку, дала б тобі сорочку дранку, а тепер ти умер удень, та багато людей, та треба нову давати». *Марко коня напував, Галя воду брала, Марко пісні заспівав, Галя сподобала* (пісня); *Росте Марко. Старі мої не знають, де діти, Де посадить, де положить І що з ним робити* (Т. Шевченко).

**марчу́к** — пес, народжений у березні (марці); йому в народі приписувалися надзвичайні якості розпізнавати відьом; маленьких марчуків накривали бороною, щоб їх відьми не знищили; *див. ще* **ярчу́к**.

**Ма́сниця** (пестливе — ***Ма́сничка***) = **Ма́сляниця** = **Ма́слянa** = **Колоді́й** — давньослов'янське свято проводів зими і зустрічі весни, пристосоване християнською церквою до тижня перед Великим постом (рівно за вісім тижнів до Пасхи) і пов'язане зі стародавнім звичаєм веселитися, влаштовувати ігрища та готувати і їсти певні

смачні страви (гречані або пшеничні млинці з сметаною, вареники з сиром і сметаною; звідси приказка «Почекайте, вареники, прийде на вас Масниця!»); оскільки вареники варили часто, то й виникла приповідка: «Вареники доведуть, що і хліба не дадуть!»; жартують: «Ой Масничко, яка ж ти була! Якби тебе сім неділь, а посту одна!»; погрожують: «Буде знати сьому Масляну!»; за церковною термінологією, тиждень (точніше 8 днів) Масниці має назву *Пу́щення*, або ще *Сиропу́сний (Си́рний) тиждень* (забороняється їсти м'ясо, але дозволяється вживати сир, масло, рибу); свято пов'язане зі старовинним звичаєм жіночого *колодкува́ння* (звідси *Колоді́й*, «понеділок на Масниці»), коли на честь *коло́дки*, яку приносили жінки до корчми, святкували цілий тиждень (її народження, хрестини, похрестини, смерть, похорони, поминки); за іншим звичаєм, *колодки́* (спочатку справжні, а згодом стрічки, хустки та ін.) прив'язували на ноги неодруженим хлопцям і дівчатам або матерям, які не видали заміж дочок або не оженили синів упродовж шлюбних Масниць; ті відкуплялися від *колодо́к*; (*див. ще* **колодки́**2); Колодій «умирав» у суботу перед великопістими заговинами, і його «оплакували» на останньому масничному почастуванні; оскільки колодки означають передусім кайдани (які накладали не лише людям, а й худобі, щоб та не скакала в городі), а також називають підвісні замки, тобто несуть ідею стриманості, то в масничних *колодка́х* можна вбачати розвиток цієї ідеї щодо дотримання громадської моралі, насамперед у молоді; з Сиропусним прощеним тижнем пов'язані прикмети, — «яка погода буде на Сиропусну неділю, така й на Великдень буде», «як сонце сходить рано, то й весна рання буде»; фразеологізм: ***мине́ться кото́ві Ма́сниця*** — закінчиться для когось веселе, безтурботне, привільне життя.

**матери́зна** — спадщина від матері; це зазвичай було придане, що приносила жінка, виходячи заміж; чоловік не мав права на нього без дозволу жінки; у Марка Вовчка читаємо: «Князь прогайнував всю батьківщину, зоставить їй (жінці) тільки будинок невеличкий у місті з садочком і двором, бо то була її материзна — того не міг прогайнувати».

**матери́нка** — пахуча трав'яниста рослина з дрібними бузково-рожевими квітками; символ материнської любові та здоров'я дітей; за зіллям ходили три рази до схід сонця, а, викупавши дитину, воду виливали на три плоти, три дороги, три межі; напоєм із рослини як давнім ритуальним трунком кропили хлопці дівчат на Купала від нечистої сили; дівчина, яка вирощує материнку, буде мати багато талантів; виряджаючи в далеку дорогу, мати давала своїй дитині вишитий рушник, у який було загорнуто пучечок сухої материнки — на незабутню пам'ять про матір, батька, родину, дім, про юність і перше кохання; використовується у народній медицині. *Ой у полі нивка, по ній материнка; там дівчина жито жала, сама чорнобривка* (пісня).

**ма́ти** = **ма́тір** — 1) (зменшено-пестливі — ***ма́тінка***, ***ма́тінонька***, ***ма́тіночка***, ***ма́тонька***, ***мату́ня***, ***мату́ся***, ***мату́сенька***, ***мату́сечка***; та-

кож ***ма́ма = не́ня*** — зменшено-пестливі — ***маму́ся, маму́сенька, не́нька, не́нечка***) жінка стосовно дитини, яку вона народила; найближча з рідні людина, бо кажуть: «Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки», «Який талан матці, такий і дитятці», «Без матері і сонце не гріє», «Без матки нещасливі дітки», «У кого є ненька, в того й голівка гладенька»; як основний член родини мати в народі споконвіку в пошані, бо «мати праведна — опіка й охорона камінна», а «хто матір забуває, того Бог карає»; для кожного «найдорожча пісня, з якою мати колисала», «матері ані купити, ані заслужити»; це перший порадник і вихователь: «Чого мама научить, те й дочка знає», «Що мати навчить, те й батько не перевчить», «Чого мама не дала, того не купиш і в пана»; материн гнів народжується з любові до дитини, тому кажуть: «Материн гнів, як весняний сніг, рясно випаде, та скоро розтане», «Мати однією рукою б'є, а другою гладить», «Рідна мати високо розмахує, а помалу б'є»; перше слово, яке вимовляє дитина, — це *ма́ма* (*ма́ти*); воно відсилає нас до історичної доби, коли головою роду і родини була мати, а не батько (епохи матріархату); цю обставину фіксує генетичний код людини, що реалізується передусім у мові; в екстремальних ситуаціях вона до кінця життя звертається до матері (як і до Бога, Господа), наприклад: «ой мамо (нене)!», «мамо (мати, нене, ненечко) моя!», «мамо (мамочко) моя рідна!», «матусю (неню) моя дорогесенька!» або просто «мамо!», «нене (ненечко)!»; у нашого народу зберігся високий культ матері, що відбилося в народних піснях та приповідках, а особливо у весільній обрядовості, де мати виступає на першому плані (до неї звертаються свати, коли приходять висватувати дівчину, вона заплітає косу доньці, підперізує рушником, накладає вінок перед вінчанням, приймає молодого, випряджає поїзд: «Ой віддала мати доньку у чужую сторононьку — засмутилася»; головну роль виконує у весільних обрядах і мати молодого: «Благослови, мати, сина забрати, Щастя й суджену йти шукати»; культ матері виявляється через культ Богородиці як покровительки українського козацтва (пор.: Почаївська Божа Матір «кулі вертала, Турків вбивала... Монастир рятувала»); цей культ відбився в голосіннях, у фольклорі взагалі, в художній літературі, зокрема в творчості Т. Шевченка («У нашім раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим»); разом з тим жартують: «Його мати моїй матері двоюрідна Параска»; «Твоя мама — тобі мама, а моя мама — мені мама, то ми си рідні». *Єсть у мене батько і рідная мати* (пісня); *Тільки на світі правди, що рідная мати* (пісня); *У дитини заболить пальчик, а у матері — серце* (приказка); *Сяйвом рятунку в життєвому морі Завжди для нас будуть родина і мати* (Л. Полтава); *Слухай батька свого, — він тебе породив, і не горду́й, як постаріла мати твоя* (Біблія); *Ой, мамочко, ой мамочко! ви не бийте мене, ви не лайте мене, — коли я вам докучила, то оддайте мене* (пісня); *Син нерозумний — то смуток для неньки його* (Біблія). *Не виглядай, матусенько, В віконечко в поле. Не клич дарма татусенька: не*

*вернеш ніколи* (П. Гулак-Артемовський); 2) **Ма́тір (Ма́ти) Бо́жа** *див.* **Богома́тір**; 3) **весі́льна (поса́джена, поса́дна) ма́ти** — жінка, яка виконує на весіллі роль матері нареченого або нареченої; 4) **досвітча́на ма́ти** — жінка, у хаті якої молодь збиралася на досвітки; 5) **хреще́на (духо́вна) ма́ти** — жінка, яка бере участь в обряді хрещення новонародженого в ролі названої матері; 6) **не́нька = ма́ти** — уживаються як народнопоетичне уособлення рідної землі, Вітчизни, України. *Привітай же, моя ненько! Моя Україно! Моїх діток нерозумних, Як свою дитину* (Т. Шевченко); 7) **ба́тько-ма́ти (ба́тько й ма́ти)** *див.* **батько**2; 8) **бі́сова ма́ти (ма́ма)** *див.* **біс**; 9) **ді́дькова (ді́дьчи́на, ді́дьча) ма́ти (ма́ма)** *див.* **ді́дько**; 10) **нечи́ста ма́ти** *див.* **нечи́стий**3; 9) **Ма́ти Сві́ту = Вели́ка (Родова́) Ма́ти** *див.* **Вели́ка Боги́ня**.

**ма́ти-й-ма́чуха** *див.* **підбі́л[-трава́]**. *Зацвіли наші перші весняні квіти — мати-й-мачуха. В неї квітки яскраво-жовті, ніби краплини вранішнього сонця* (О. Копиленко).

**маті́ола** — трав'яниста декоративна рослина з дрібними бузковими квітками, що розкриваються вночі й мають сильний приємний запах; нічна фіалка.

**маторже́ник** *див.* **макорже́ник**.

**ма́чуха** — дружина батька стосовно його дітей (дитини) від іншого шлюбу; нерідна мати; у фольклорі — антипод рідної матері, часто уособлення зла й підступності (пор. народну казку «Дідова дочка і бабина дочка»); байдужість і холодність мачухи порівнюється із зимовим сонцем, місяцем, а сама вона — з хижими тваринами: «Мачуха так чужих дітей жаліє, як зимою сонце гріє», «Мачушине серце, що зимнє сонце», «Мачуха як місяць: світить, та не гріє», «В лісі ведмідь, а в домі мачуха», «Скільки ворон білих, стільки мачух добрих». *Добра мачуха, а все не рідна мати* (прислів'я); *Горілка не дівка, а мати не мачуха* (М. Номис); *Добре тому жити, в кого рідна мати, в мене, молодої, мачуха лихая* (П. Чубинський); *Хто мачуху має, той горе знає* (приказка).

**ма́чушник** *див.* **підбі́л[-трава́]**.

**мед = мід** — 1) (зменшено-пестливі — ***меде́ць***, ***медо́к***, ***медо́чок***) густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів; як продукт роботящих бджіл — Божих пташок здавна поважається («В кого бджоли, в того й мед»); улюблена їжа, особливо дітей («Годі, з медом і язик з'їси»); здавна уживається з лікувальною метою і в ритуальних обрядах на весіллі, на Різдво, Маковія, при першому купанні дитини, похоронах тощо; символізує у порівняльних та протиставних конструкціях підступність, облесливість: «Він укусить і меду дасть», «На губах мід, а в серці лід»; спокусливість, поживу: «Аби мед, а мухи налізуть (знайдуться, будуть)»; надмірність у чомусь: «Коли мед, дак і ложкою», «Тобі як мед, то зараз ложка». *Та їдять же вони Дрібнії калачі, У мед умокаючи, Маком обсипаючи* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Нуте ви, бджоли!... приносьте густії меди і рівнії воски* (П. Чубинський); 2) квітковий нектар, який збирають бджоли; солодкий запах цього нектару. *Де квітка, там і мед* (приказка); *Мед і гречка — брат і сестра* (приказка); *Живучи росою з травки, Медом дишем ми з квіток: Наші*

*горниці-долини, Чиста річка і лісок* (Я. Щоголев); фразеологізми: ***ва́шими (твої́ми) [б] уста́ми та мед пи́ти*** — нехай здійсняться ваші (твої) добрі побажання; ***вли́ти в бо́чку ме́ду (в мед) ло́жку дьо́гтю*** *див.* **дьо́готь**; ***дода́ти куті́ ме́ду*** — посилити яке-небудь враження; ***з ме́дом на уста́х*** — про слова, вчинки, зовні приємні, але нещирі, облесливі; ***ло́жка дьо́гтю [в бо́чці ме́ду]*** *див.* **дьо́готь**; ***на соло́дкім меду́ обізва́тися*** — солодкомовно заговорити. *Обізвався козак на солодкім меду: «Гуляй, гуляй, чорнобрива, я додому проведу!»* (пісня); ***не з ме́дом, не мед*** — не солодко, не легко; ***уку́сить і ме́ду дасть*** — про того, хто свої негідні вчинки прикриває ласкавими словами; ***як (колй) мед, то й ло́жкою*** — уживається для вираження надмірного прагнення до чогось — «якщо щось добре, то хочеться багато» (І. Франко); ***як му́хи (бджо́ли) до ме́ду (на мед) [ли́пнуть]*** — хтось настирливо переслідує кого-небудь, дуже цікавиться ким-, чим-небудь; 3) також **мед-горілка, мед-вино́** — легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси; вживався з праісторичних часів; на веселих учтах князя Володимира Великого мед споживали у великій кількості, про що свідчить вислів самого Володимира: «Руси єсть веселье пити, не можемо без того бути»; до появи горілки мед широко вживався на бучних бенкетах; була традиція варити мед на день Храмового свята для урочистої трапези. *Льохи, шинки з шинкарками, З винами, медами Закупили запорожці* (Т. Шевченко); *Медом ярим Перемогу запивали* (П. Воронько); *Був мед, та гості попили* (М. Номис); *Або мед п'є, або кайдани тре* (прислів'я). *В пер-шому кутці медок-солодок* (П. Чубинський); фразеологізм: ***мед-вино́ (мед-горі́лку) пи́ти (кружа́ти)*** — у народнопоетичному мовленні — бенкетувати, гуляти, розпиваючи різні напої. *Буль, буль, і я там був, мед-горілку пив, по бороді текло і в роті не бувало* (М. Номис); *Івась Коновченко по базару походжає, Солодкий мед-вино підпиває* (дума); *Один сидить кінець столу, Мед-вино кружає* (А. Метлинський); *Було колись — в Україні Лихо танцювало, Журба в шинку мед-горілку Поставцем кружала* (Т. Шевченко).

**медівни́к** *див.* **медя́ни́к**.

**медова́р** — у старовину — той, хто займався виготовленням легкого хмільного напою з меду.

**медо́вий**: ***медо́ві ре́чі (слова́, розмо́ви)*** — облесливе, нещире, багатообіцяльне мовлення; ***медо́ві[ї] та молочні[ї] ріки*** — надзвичайний, часом лише бажаний достаток; ***медо́вий мі́сяць = медо́ві дні*** — перша пора подружнього життя; ***медо́ве*** — у феодальні часи — податок з медозбору.

**медого́нка** — пристрій для відкачування меду зі стільників.

**медозбі́р** — збір бджолами нектару з квітів, час такого збору, а також збір меду від бджіл і сам мед, зібраний від бджіл.

**медоно́с** — рослина, квіти якої містять медовий нектар.

**медоцві́т** — медовий цвіт, мед із цвіту; типовий поетичний образ. *Нахилюсь над медоцвітом, Принесу його до хати, Будем з квітом первоцвітом Вік з тобою вікувати* (Л. Забашта); *Щоб достатком весь рід В силу убивавсь, З золотоцвіту медоцвіт Щоб все літо бравсь* (П. Усенко).

**меду́нка = медуни́ця** — трав'яниста рослина родини шорстколистих з дрібними запашними квітками рожевого, фіолетового або синього кольору; лікарський вид цієї рослини в народі називають ще *смокту́нчиками* або *щемели́цею. Пахнуть липа, медуниця, багряніє мак* (В. Сосюра).

**медя́ни́к** (зменшене — ***медяничо́к***) = **медівни́к** — 1) рід печива у вигляді медового коржика, пряника, який виготовляли з киплячого меду з додаванням до нього борошна; дарували щедрувальникам, посівальникам, колядникам, ними ж обдаровували на свята своїх хрещеників хрещені батьки, а «онуків» баби-повитухи та ін. — *Іди, іди та постав нам мерщій на стіл усе, що є! — Гукав Бульба услід жінці. — Нам не треба пампушок, медяників... маковників та всяких там пундиків!* (О. Довженко); — *Зрозумійте, маю свято, А роботи ще багато... Чи спеклись медівники, Чи готові пиріжки?* (Олександр Олесь); *Йому медяничок, А їй немудрую хустину, Собі ж несе на постоли Ремению доброго* (Т. Шевченко); 2) *див.* **первоцвіт**1.

**межа́** — лінія поділу якої-небудь території; границя; вузька цілинна смуга між полями, що є водночас і польовою стежкою або шляхом; така сама вузенька смужка між сусідськими городами; рубіж, що розділяє «своє» і «чуже», «цей» і «той» світи, тому виступає символом дозволеного, допустимого; на побутовому рівні часто є об'єктом суперечок, пор. «Кайдашеву сім'ю» І. Нечуя-Левицького, де сумним і водночас комічним символом межі слугує груша, гілля якої звисає на два городи; обидві сім'ї не могли поділити грушу, доки вона не всохла. *На полю пшениченька через межу похиляється* (П. Чубинський).

**мела́й = мала́й** — 1) народні назви кукурудзи, проса; 2) хліб, випечений з кукурудзи, гороху, проса; за своїми якостями цінувався невисоко. *Малаю, малаю, я тебе за хліб не маю* (М. Номис).

**Мела́нка = Мела́нки = Мала́нки** — 1) канун старого Нового року; церковне свято Преподобної Меланії (31 грудня/13 січня); у народі ще називається *Щедрий вечір (див.)*, бо в цей час відбуваються дівочі «Меланки», коли співали щедрівки («Щедрий вечір, добрий вечір, Добрим людям на здоров'я!»); щедрували, як правило, дівчата («Щедрик, ведрик, дайте вареник, грудочку кашки, сальця, ковбаски»); у цей вечір гадають, підслуховують під вікнами (про це в повісті І. Нечуя-Левицького «Не той став»); взагалі в цю ніч може сповнитися все, чого хто хоче, тільки треба вміти все проказати належно і вчасно; за погодою новорічної ночі визначали, яким буде майбутній рік та врожай, — «якщо вночі вітер віє з півдня — рік буде жаркий та благополучний, із заходу — буде багато молока та риби, зі сходу — треба чекати врожаю фруктів»; у народі кажуть, що в цю ніч день збільшився «на курячий крок (скік)»; 2) **ходи́ти з Мела́нкою** — обрядодія з гуртом парубків (один із них перевдягнений «Меланкою», решта перевдягнена «циганом», «дідом», «козою» та ін.), що ходять увечері під Новий рік з хати в хату, вітаючи господарів і співаючи обрядових пісень; цей обряд називали ще *маланкува́нням* а його учасників *маланкаря́ми* (*див.*

*ще* **коза́4, обдарува́ння**); були також і дівочі «Меланки», що відбувалися у вигляді весільного обряду; 3) **Ме(а)ла́нка** — українізоване християнське жіноче ім'я (від грецьк. melaina — «чорна, темна»; повне найменння — ***Меланія***; народні варіанти — ***Мела́шка, Мала́шка***; зменшено-пестливі — ***Мела́нонька, Мелано́йка, Мела́ночка, Мела́на, Мела́ся, Мала́нонька, Мала́ня, Мала́ся, Міла, Міля***), також об'єкт гумору в народній афористиці: «Підскочила Меланка, а молоко хлюп зо збанка». *Вийди, Маланойко молоденькая, Подивися всюдинейко* (пісня).

**ме́льник** (зменшено-пестливі — ***ме́льничок, мельниче́нько***) = **міро́шник = млина́р** — той, хто володіє млином або працює в ньому; поважане в народі заняття, відповідно поціноване («Який мельник, такий млин, який батько, такий син»); виступає об'єктом жарту («Мельнику не родить, а води носить», «Кому що, а мельнику вітер», «І не мірошникує, а голова борошном припала»), іронії («Мельник до готової муки», «До муки-то мельник, а до праці — «хворі, братця»), об'єктом порівняння («Користуйся, як мельник, путнім вітром», «Наше діло мірошницьке: покрутив та й сів»); споконвіку вірили, що мельник має багато клопоту з нечистою силою, яка мешкає в млині, тому він мусить знати всілякі відворотні закляття; диявол любить греблі рвати і тим докучати мірошникові водяного млина й людям (звідси *той, хто греблі рве*); взагалі вода й ліс населені всілякою темною силою, тому мельник та його млин, що знаходився зазвичай у затишних таємничих місцях, завжди були об'єктами народних переказів і легенд. *Ой мельнику, мельниченьку, змели мені пшениченьку* (П. Чубинський); *Мірошник мав хороший млин* (Л. Глібов); *Який млинар, такий млин* (прислів'я).

**мере́жка** (зменшене — ***мере́жечка***) = **мере́жанка** — 1) ажурний узор, зроблений на місці висмикнутих із тканини ниток; народні назви мережок за узором або способом шиття: *безчісна*, *збан*, *коліща́ коліща́тка*, *коса́*, *кру́гла*, *ляхівка*, *мете́лик*, *моско́вка*, *переплу́танням ко*, *трійча́тка*, *хреща́та*, *черв'ячо́к*, *з чісницями* тощо. *У нашої да Ганночки в подолі мережки* (П. Чубинський); у сполученнях: ***горла́та мере́жка*** — з надто великими отворами; ***сліпа́ мере́жка*** — з надто малими дірочками; ***соро́чка-мере́жка*** — сорочка з ажурними узорами; мережана сорочка. *А в вашої бондарівни сорочка-мережка* (Я. Головацький); 2) узор кольоровими нитками на кожушку (кожушанці), різнокольоровими намистинами в намисті, люльці, а також різьба по дереву.

**мерле́ць** *див.* **мрець**.

**Мерле́цький вели́кдень** *див.* **Руса́лчин ти́ждень**.

**ме́ртва вода́** *див.* **вода́3**.

**Мертве́цький вели́кдень** *див.* **Руса́лчин вели́кдень**.

**Месі́я** — в іудейській і християнській релігіях — посланець (помазаник) Божий, який має з'явитися для врятування людства від зла, страждань (по-давньоєврейському *месія* — «помазаник», по-грецьки — «христос»); Т. Шевченко перефразовує біблійний догмат так: «Я Месію Іду народу возвістить»; християни пізнали свого Месію в

Ісусі Христі, а іудеї досі продовжують його чекати. *Мітла огненная світила, Неначе сонце, і дивилась На ту ослицю, що несла в Єгипет кроткую Марію І нарожденного Месію* (Т. Шевченко).

**мете́лик** — 1) комаха роду метеликів, що мають по дві пари крил, вкритих дрібними лусочками, які зумовлюють яскраве і різноманітне їх забарвлення; символізує легкість («пурхати з легкістю метелика»), неусвідомлене прагнення до світла (злітаються «як метелики на світло»). *Миготять білі метелики понад молоденькою травичкою* (Марко Вовчок); *Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому муріжку* (М. Коцюбинський); у сполученні: ***лови́ти білі мете́лики*** — бавиться як дитина; 2) рід ажурного узору *мере́жки* (*див.*).

**мете́лиця** — 1) сильний вітер зі снігом; заметіль, хуртовина; метелицю як сніговий вітер пов'язували з нечистою силою (пор. безособові «Мете», «Дороги замело», отже, щось нечисте (якась зла сила) несе сніг, хурдить, замітає шляхи, отже стає на перешкоді людині); можливо, звідси: «Не те, що мете, а те, що зверху йде»; коли в горах бушує гірська метелиця, то, гадали, несеться «дияволова мати»; ще про завію кажуть: «Світа Божого не видать»; за народною прикметою, якщо на Різдво мете, то це до доброго роїння бджіл, тому бажають: «Як густо сніг мете, так щоб густо роїлися бджоли». *Бодай того коваля метелиця замела* (пісня); *Надворі було хуртеча та метелиця мете; За ворітьми коло вікон Сніг горбами наросте* (Я. Щоголев); фразеологізм: ***дава́ти мете́лиці*** — бити; 2) старовинний народний танець, виконуваний у швидкому темпі, з частими змінами фігур та обертаннями, а також музика до нього; танцювали його колом, усередині якого була одна пара. *Кобзар вшкварив, а козаки — Аж Хортиця гнеться — Метелиці та гопака гуртом оддирають* (Т. Шевченко); *От, як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук метелиці й заграли* (П. Гулак-Артемовський).

**ме́трика** — виписка з метричної книги про дату народження, хрещення, одруження, смерть як свідоцтво про ці акти; також сама метрична книга, яку було введено в Україні 1642 р. (за Петра Могили).

**меч** = **міч** — 1) старовинна холодна **збро́я** (*див.*) у вигляді двосічного прямого довгого клинка з руkояткою; меч був емблемою суду, символом князівської влади; на мечі присягалися (за Олега присяга зброєю вже була «твердою присягою»); разом з тим у народній символіці меч символізує війну, підступність, віроломність, тому кажуть: «Не злий чоловік від калача, але від меча», «Хто грається з мечем, грається з чортом», і ще застерігають: «З мечем прийдеш — від меча й погибнеш». *Яким мечем махає, такою puттю й погибає* (М. Номис); *Заревли великі дзвони, Щоб мечі-шаблі гострили* (Т. Шевченко); *Голий, як міч, гострий, як бритва* (М. Номис); 2) у старовинному весільному обряді — прикрашені квітками, стрічками і т. ін. шабля чи палиця, застромлена в окраєць хліба; тримала в руках світилка як символ влади в обряді. *Світилочці зробили меч, як таки водиться на весіллі; нав'язали ласкав-*

*ців, чорнобривців, васильків і позолоченої шумихою калини і свічечку ярого воску засвітили* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**миколáйчики** = **миколáйки** — багаторічна трав'яниста степова рослина родини зонтичних, синювато-сірувато-зеленого кольору з квітками, зібраними в голівки, оточені колючою обгорткою; святять на Маковія і використовують з лікувальною метою; *див. ще* **перекотипóле**. *Вже й свячені миколайчики пила, вже й маковієвим зіллям підкурювалась — нічогісінько не помагає* (І. Нечуй-Левицький).

**Миколáя (Микóли) Святóго день** — 1) за церковним календарем, день Святого Миколи Чудотворця (у народі — *Миколи Весняного, Миколи Теплого*), що припадає на 9/22 травня; Весняний Микола вважався днем конюхів, бо це був час першого вигону коней на пашу, це було чоловіче свято; про цей день існує кілька народних приповідок: «Прийшов Миколай — коней випасай», «Юрій з теплом, а Микола з кормом», «Святий Юрій пасе корів, а Миколай — коней»; Зимовий Микола (Миколай, за церковним календарем, день Святителя Миколая, що припадає на 6/19 грудня) — улюблене народне свято, під час якого варили пиво та запрошували гостей; улюбленець передусім західних (зокрема й західноукраїнських) дітлахів (до речі, Санта Клаус — етимологічно і є святий Миколай); як про особливо шанованого в народі, про Миколу кажуть: «Микола — другий після Бога заступник», «Попроси Миколу, а він скаже Спасу»; святому Миколаю у православній церкві зводиться найбільше храмів, а по четвергах присвячується особлива служба; популярною була в це свято складчина; про особливу народну любов до Миколая свідчить і вислів-жарт: «Святий Миколаю, через тії молодиці не попав до раю»; з цим святом у народі пов'язано багато прикмет, — «який день на Миколу Зимного — такий і на Миколу Літнього», «іній на Миколу — до врожаю» (буде овес), «перші серйозні морози — на Миколая»; Зимового Миколая (у народі — *Миколу Зимного*), тобто Миколая Святителя, народ вважає захисником селян. *Два Миколи: один з травою, другий з морозом* (приказка); *До Весняного Миколи не можна купатися, бо з чоловіка верба виросте* (М. Номис); *На Миколи та й ніколи* (приказка); 2) **Микóла** (від грецьк. nike — «перемога» і laos — «народ»; зменшено-пестливі — ***Микóлка***, ***Миколáйко***, ***Микóлочко***, ***Микóля***, ***Микóльцьо***, ***Микóлонько***, ***Миколáйчик***, ***Никóлик***, ***Николáйко***, ***Никóльцьо***, ***Кóлько***, ***Кóля***) = **Миколáй** — українізовані християнські чоловічі імена; вживаються у народних афоризмах для римування виразу: «Микола робив кола, а Микита сани, Микола їхав кіньми, а Микита псами»; ім'я оспіване в народній творчості: «— Чоловіче Миколаю, Що ти робиш, а я знаю, Що ти робиш, що ти дієш, Чом ти жита не насієш?», «Ой коли б я любка мала, любка Николика, То я би ся не бояла, що зима велика»; «Моя хата при дорозі, віконця до сонця, Таки мені припадає любити Никольця... Ой не байка, моя мамцю, не байка, не байка, Що я собі полюбила хлопця Николайка». *І перший велетень — Тарас, З яким і наші вищі чола, А другий — пісню ніс до нас: Вели-*

*кий Лисенко Микола* (Т. Масенко); *Колько, худорлявенький, чистенько вдягнений хлопчик з розумними оченятами, лопотить босими ногами стежкою* (Григір Тютюнник); 3) **Мико́ла I** (1796—1855) — російський імператор (з 1825 р.); його царювання було часом найвищого розвитку абсолютної монархії в Росії: жорстоко придушувалися національно-визвольні рухи, було розгромлено Кирило-Мефодіївське товариство (братство), жорстоких репресій зазнавали передові люди самодержавної Росії, зокрема й Т. Шевченко; у поемі «Сон» поет зневажливо-іронічно зображає царя, не називаючи його імені: «Неначе з барлоги Медвідь виліз. Ледве-ледве Переносить ноги. Та одутий, аж посинів, Похмілля прокляте Його мучило. Як крикне На са́мих пузатих — Всі пузаті до о́дного В землю провалились! Він вилупив баньки з лоба — І все затрусилось»; там само: «Це той *первий*, що розпинав Нашу Україну, А *вторая* доконала Вдову сиротину. Кати! кати! людоїди! Наїлись обоє, Накралися; А що взяли На той світ з собою?»; 4) **Мико́ла** II (1868—1918) — останній російський імператор (з 1894 р.); зрікся престолу 1917 р. (під тиском Лютневої революції); царя та його сім'ю було розстріляно більшовиками.

**ми́лий** — 1) близький і рідний серцю; дорогий; уживається на противагу ознакам: *нелю́бий, осору́жний*: «Жива — не мила, умре — не жаль»; застерігають: «Що собі не миле (тобто таке, що не подобається, не до душі), то і людям не зич», пор. про людину: «Силою милому не бути» або «Силою не бути милою». *Для милого друга і воли з плуга* (М. Номис); *Батько милий, мати мила, дівчина миліша* (П. Чубинський); 2) (*ж.* **ми́ла**; пестливі — **миле́нький**, **миле́сенький**; **миле́нька**, **миле́сенька**); персоніфікація коханої людини, кажуть: «Без сонця не можна бути, без милого не можна жити»; жартують: «Гоп, гоп, моя мила, що ти мене полюбила», «Гей моя мила, коли таке заварила!», «Цить, моя мила, що ти воза не побила!», «Миленький і невмитий біленький». *Милий милу покидає, — вороги раденькі* (пісня); *Нехай милий подивиться, що на серці діється* (А. Метлинський); *Прийде милий в мою хату Хазяйнувати* (Т. Шевченко); *Моя мила милесенька, голубка сивесенька* (П. Чубинський); *Десь поїхав мій миленький іншої шукати* (пісня).

**ми́лостиня** (зменшене — **ми́лостинька**) = **ми́лостина** — подаяння, пожертвування жебракові, старцеві, біднякові, прохачеві; милостиню дають з милосердя, «ради Христа», бо так Христос учив, тому її називають ще *Христа́ ра́ди*. *Старців багато, а милостині мало* (прислів'я); *Який монастир, така милостиня* (прислів'я); *Мала милостинька, та варта за велику* (приповідка).

**мир** — 1) давня назва землі з усім, що на ній існує; світ. *І мир первозданний означив на лоні ночі* (Т. Шевченко); *Хто ж тепер буде миром управляти?* (М. Драгоманов); фразеологізми: **по ми́ру пуска́ти** — доводити до злиднів, до становища жебрака; **ходи́ти по ми́ру** — просити милостиню, жебракувати; 2) усе живе, що оточує нас; тільки люди. *Не дай Боже свині роги, весь мир поколе* (М. Номис); *З миру по нитці — голому сорочка*

(М. Номис); у сполученні: ***на миру́*** — серед людей. *На миру і смерть красна* (прислів'я); 3) громада і ширше — народ (перев. про селян). *Нехай мир розсудить, що робить з нею* (С. Васильченко); *Приходило до хати миру — хто хотів* (Марко Вовчок); у сполученні: ***[усім] ми́ром*** — усі разом, спільно. *Миром і Богу добре молитися* (М. Номис); *Треба миром, Громадою обух сталить* (Т. Шевченко); 4) життя мирян; світське життя на протилежність монастирському. *Отець Палладій в мирі звався отець Павел Андрієвський* (І. Нечуй-Левицький); 5) згода, злагода; відсутність збройної боротьби, війни. *Де мир і любов, там ніколи не ллється кров* (приказка); *По війні мир, а по сварці пир* (приказка); *Зоря всесвітняя зійшла! І мир і радость принесла* (Т. Шевченко).

**ми́ро** — запашна олія з бальзамового дерева, яку використовують у християнських церковних обрядах. *Єлей і миро принесли* (Т. Шевченко); *Миром Бог мене помазав і сказав: Прав!* (Олександр Олесь); *Всі попи одним миром мазані* (прислів'я — варті один одного, однакові).

**мирови́й посере́дник** — 1) після царської реформи 1861р. — урядовий чиновник, що залагоджував конфлікти між селянами та поміщиками; 2) = **мирови́й суддя́** — суддя, що розглядав дрібні кримінальні й цивільні справи. *Вже що піп ізв'язав, того ніхто не розв'яже, — хіба мировий* [суддя] *розлуку дасть* (Ганна Барвінок); *Се було ще з того разу, як я з царського указу Мировим суддею став* (І. Франко).

**миронóсиця** — за євангельською оповіддю, одна з трьох жінок, які принесли миро для помазання тіла Христа після зняття Його з хреста, але не знайшли Його, бо Він воскрес; також учасниця процесій під час церковних обрядів.

**ми́ска** (зменшене — ***ми́сочка***; ***миса́*** — велика миска) — посудина у вигляді широкої чашки, глибокої тарілки (раніше перев. глиняної або дерев'яної), в якій звичайно подають страву до столу. *Хоч того самого, аби в другу миску* (приказка); *Із нехочу з'їв три миски борщу* (примовка); *Винесли йому мису золота, а другу срібла* (Я. Головацький).

**мисли́вство** — добування диких звірів і птахів з метою використання м'яса, хутра і т. ін.; полювання як давній споконвічний промисел предків звався раніше *лове́цтвом, ло́вами* (бо дичину перев. ловили різними способами; місце, де це робили, називали *ло́вищем*, а мисливців — *ловця́ми*: звідси переосмислені вислови «На ловця і звір біжить»; «Старий ловець двоногих овець»); предметами ловів у княжі часи були дикі коні, бобри, тури, вепри, ведмеді, лисиці, рисі, вовки, зайці, видри, соболі, білки та ін.; у XVI—XVIII ст. існувало як традиційне заняття українців для добування (полювання) дичини; на кінець XIX ст. і пізніше набуло спортивних рис; у весільному обряді свати удають із себе ловців, звіроловів, мисливців, а молода фігурує як дорогий звір — куниця, що є відгомоном умикання молодої з її роду.

**ми́сник** — у сільській хаті — полиця чи кілька полиць для посуду, іноді для продуктів, а також шафа для тієї самої мети. *Голод — не тітка, зуби на мисник не покладеш* (приказка).

**мисте́цтво** — творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність та яка-небудь її галузь; також майстерність у якій-небудь справі, галузі; у сполученні: ***наро́дно-декорати́вне мисте́цтво*** — декоративно-ужиткове мистецтво, спрямоване на естетично-художнє формування середовища людини; витвори цієї галузі поділяють за призначенням (начиння, меблі, тканини тощо), матеріалом (кераміка, фарфор, фаянс), за технікою виконання (художнє різьблення, декоративний розпис, вишивка, вибійка, художнє литво, карбування, інкрустація).

**мита́рства** — муки, страждання, важкі переживання; коли кажуть «ходити (водити, тягати) по митарствах», то мають на увазі переосмислене вірування в те, що протягом 40 днів після смерті людини її душа здійснює ходіння по митарствах, або по муках, тобто на шляху до неба зустрічає по дорозі багато перешкод, осібних застав; отже, митарства — це своєрідні митні застави, де грізними митниками (митарями) стоять демони; на 40-й день душу втретє возносять до Бога, і Він призначає їй пекло чи Рай; тому душу поминають тричі — по смерті після похорону (на 3-й день), на 9-й день і на 40-й після смерті (під час трьох поклонів душі Богові). *От за що, мої сестриці, я тепер караюсь, за що мене на митарства й досі не пускають* (Т. Шевченко).

**ми́ти ру́ки** *див.* **рука́**2.

**ми́тра** — головний убір вищого духівництва християнської церкви, який надівають під час богослужіння; у стародавніх народів стрічка, якою обв'язували голову; у християнському віровченні символізує терновий вінець Спасителя, а іноді означає Євангеліє. *В митрі діамантовій, з хрестом смарагдовим, в шаті, золотом вишиваній, схилив* [патріарх] *голову свою* (Остап Вишня).

**митрополи́т** — вище звання православних єпископів, а також особа, що має це звання. *Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий з дочкою волоського господаря Раїною Могилою, двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили* (О. Стороженко).

**митропо́лія** — церковно-адміністративний округ, яким відає митрополит.

**Миха́йла** = **Миха́йлів день** — 1) за церковним календарем, день Архістратига Михаїла 8/21 листопада; за легендами, архістратиг (тобто «верховний воєначальник») Миха за наказом Бога мав перемогти Сатанаїла; хитрощами він це зробив, і відтоді Сатанаїл став просто сатаною, а Миха — Михаїлом; відтоді Михаїл — небесний архістратиг, полководець вірних Богові ангелів і людей у космічній війні з ворогами Бога, переможний антагоніст диявола; українці здавна вважають святого архангела покровителем столиці України-Руси — Києва; на його честь збудовано Михайлівський Золотоверхий собор; як невтомного борця з нечистою силою своїм покровителем його вважають також мисливці, тому в цей день вони йому ставлять свічку; існує ряд прикмет — «з Михайла зима морози кує», «Михайло приїхав на білому коні» (якщо в цей день випадає сніг); з цього дня худобу заганяють на зимовий корм; *див. ще* **арха́нгел**;

2) **Миха́йло** (від давньоєвр. порівняння «як Бог»; зменшено-пестливі — ***Миха́йлик***, ***Миха́йличок***, ***Миха́йлонько***, ***Миха́йлочко***, ***Михайлу́ньо***, ***Миха́лко***, ***Миха́лик***, ***Миха́ль***, ***Миха́льо***, ***Миха́сь***, ***Миха́сик***, ***Миха́сько***, ***Миха́сьо***, ***Мишко́***, ***Ми́ша***, ***Мишу́ня***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; в народі уособлюється на означення «нездогадайла», «попихайла» (можливо, спочатку для римування); приказки, де ім'я вжито для римування: «Михайло-бурхайло вівці пасе, Оришка-безкишка їсти несе», «Якби не Михайло, я б не убиралась файно»; пор. також у піснях: «А дивися, Михайло, щось до нас приїхало: Ой чи чужина, чи родина, Чи твоя перша мила?»; «Ой з-за гори високої надлетіла чайка. Нікого так не люблю, як того Миханька»; «Подивися, Наталю, Як танцює Михальо»; «За нашим селом три місяці рядом: перший місяць — молодий Степаночко, другий місяць — молодий Михалко». *Чому його називали Мишунею? Та тому, що ніяке інше ім'я до нього не пасувало — ні Михайло, ні Мишко, ні Михась. Лише — Мишуня* (Ю. Яновський); *Як коноплі везу, то й Михайла спом'яну* (приказка).

**ми́чка** — пучок конопель або тальону, підготовлений для прядіння (звідси пасмо жіночого волосся і жмут волосся у коней над копитом іззаду). *Баба сиділа дома, мички пряла* (казка); *Сховала під кобилку мичку, щоб не світилася коса* (І. Котляревський); *Коні худі, миршаві, з запалими боками, з сухими ребрами, з кудлатими гривами, пелехатими мичками* (І. Нечуй-Левицький).

**ми́ша** (маля миші — ***мишеня́***; зменшено-пестливі — ***ми́шка***, ***мишеня́тко***) = **миш** — 1) невеличка тварина-гризун, перев. сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом; «нечиста» тварина, створена дияволом: народна традиція відносить її до «гадів»; багато народних афоризмів побудовано на зіставленні образів миші й кота, найпершого її ворога: «Для миші й кішка звір», «Погрожує миша кішці, та здалеку», «Як миші кота не чують, то по хаті ґаздують», «Якось-то буде!» — сказала миша у котячих зубах»; здавна вважають, що коли миша з'їсть щось святе, наприклад крихти з паски, вона перетворюється на кажана (пор. *кажа́н — летю́ча ми́ша*); за поведінкою мишей угадували погоду, — «миші й кроти роблять великі запаси корму — зима буде холодною і сніжною», «миші пищать — на похолодання», «як миші роблять гнізда всередині копи, то буде мокра осінь, а як внизу, то суха»; служить об'єктом традиційного порівняння (на означення жвавості, бідності, розгубленості, тривоги тощо, пор.: «Голий, як [церковна] миша»; «Перевівся на руді миші»); символізує боягузтво («І миш на престіл скаче, як паламар не баче»; найбільшого боягуза застерігають: «Як ти мишей боїшся, то на воротях повісся»), а також нікчемність підвладних («Кіт за пліт, а миші в танець», «Де кота немає вдома, там миші брикають»); фразеологізми: ***бі́дний, мов церко́вна ми́ша*** — про дуже вбогу людину; ***метуши́тися, мов ми́ша в па́стці*** — розгублено, безпорадно щось робити; ***попа́стися, як ми́ша в па́стку*** — потрапити в безвихідь; ***на се́рці ми́ші шкребу́ть*** — про поганий, тривожний настрій; *див.* **кіт2**; 3) **летю́ча ми́ша** *див.* **кажа́н**.

**ми́шаче ву́шко** *див.* **нечуйві́тер**.

**мід** *див.* **мед**.

**міжусо́биця** *див.* **усо́биця**.

**мізи́нець** — п'ятий, найкоротший палець на руці або нозі; символ мізерності, малої кількості, тому вирази *з мізинець, на мізинець* вказують на малий розмір когось, чогось, малу частину чогось, а про чиюсь недостойність, нікчемність говорять, що той *мізинця* [чийогось] *не вартий*; у народі мізинцю надають особливого значення: він знаходиться у безпосередньому зв'язку з душею, тому упир висисає кров у дітей через мізинець і в нього самого душа знаходиться в мізинці; договори з чортом скріплюють кров'ю з мізинця; мізинець, особливо лівий (ближчий до серця), був нібито провідником у внутрішній світ людини: якщо хочеш дізнатися про когось усю правду, бери його сонного, коли той говорить уві сні, за мізинець лівої руки і запитуй; мізинець відіграє значну роль у весільних обрядах, наприклад облизування з нього меду на заручинах; у давнину на дівочий мізинець надівали перстень як символ любовної присяги: «Туман руку стискає, Золот перстень здіймає, На мізинець надіває».

**міро́шник** *див.* **ме́льник**.

**міст** (зменшене — ***місто́к***; зменшено-пестливі — ***місто́чок***, ***мо́стонько***) — 1) споруда для переїзду, переходу через річку, яр, дорогу і т. ін.; уособлює символічне значення того, що з'єднує або роз'єднує кого-небудь; міст передусім символізує душевний зв'язок, кохання між людьми, шлях до коханого чи коханої (*див. ще* **кла́дка**); у весільних піснях *мо́щення мостів* означає приготування до весілля, до весільного поїзда: «Ой, як буду я та женитися, Намощу мости все перстеневі, Погачу гатки все вінкові, Поставлю стовпи все золотії, Повішаю короговки все шовковії»; відповідно до цього і весняний хоровод-гра, де паруються хлопці й дівчата, називається часто *мосто́м* (*моста́ми*); міст служив також місцем ритуальних молодіжних боїв (*див. ще* **кла́дка**); є об'єктом традиційних народних порівнянь, зокрема міст над водою, над урвищем, уособлює смертельну небезпеку («Оце пропав, як з мосту впав»), порівнюється з горою («Шануй гори-мости — будуть цілі кости»), символізує раптову смерть, а отже й останній вихід зі скрути («Не просто з моста, а стрімголовою»); про безвихідь кажуть: «Лишилося тільки ходу, що з мосту та в воду»; 2) **вербо́вий міст** — міст кохання, любові, одруження; *див. ще* **кла́дка**; 3) **зеле́ний міст** — весільна (жадана) дорога, по якій молодий (милий) іде (їде) до молодої (милої). *Йде Микола пішки По зеленому мості До Наталки в гості* (пісня); 4) **кали́новий (клено́вий, камі́нний, кам'яни́й, золоти́й) міст** — уживаються як народнопоетичний символ незворотного шляху прожитих років; в обрядовому фольклорі калинові, кленові й золоті мости згадуються як *небе́сні мости́* у зв'язку з Паном-Господарем (очевидно, ще з дохристиянським богом, можливо, Білобогом); по них у господарський двір на сімох стовпах і з золотими ворітьми по золотих і калинових мостах приходить у гості богиня Сонце, можливо, дочка Господаря; за народними повір'ями, коли Бог-Творець відчиняє небесну браму, то через неї по ка-

линово-кленово-сонячному мосту приходить до людей весна, чарівна богиня Леля (*див.* **ля́ля**2); золоті й калинові мости — то хмари, веселка і сонячне проміння: такими мостами могла бути райдуга (дуга в рай); калиновий міст — це міст єднання (*див. ще* **обру́чка**), дівоцтва, що веде до щасливого шлюбного життя: «Марусенька догадалась, Да полюбила мости з калинової трости, Да погатила гати То з рути, то з м'яти» (тут усі рослини — традиційні символи дівоцтва); у зв'язку з цим і символізований образ безповоротних нерозумних молодих літ, все одно бажаних, але недосяжних, щастя, долі, молодості, які іде наздоганяти нещаслива жінка: «Ой, нагнала щастя й долю на калиновім мості: — Вернись, вернись, щастя-долю, хоч до мене в гості! — Не вернуся я до тебе, була вже у тебе, Було тоді шанувати, було поважати»; цей самий образ молодих літ на калиновім мості уживається й стосовно нерозважливих чоловіків, яких вони, зрештою, застерігають: «Було б же нас шанувати, як здоров'я своє»; небесні мости символізують також зв'язок між небом і землею, Богом і людиною, тому два береги, які з'єднуються двома мостами, — це два світи: земного існування і смерті, вічного життя і безсмертя, це перехід від реального до ірреального; небесні мости подибуємо в народних загадках: «Золотий міст на сотню верст» (сонце), «Простягнувся міст на сім верст, а в кінці моста золота верста» (дні тижня і неділя), «Намощений міст на сім верст, на мосту яблуня, на яблуні цвіт на весь вільний світ» (сім тижнів Великого посту і Паска). *Запрягайте коні в шори, коні воронії, Та поїдем доганяти літа молодії. Не догнали літа мої в калиновім мості: — Верніτеся, літа мої, хоч до мене в гості — Не вернемось, не вернемось, не маєм до кого: Було ж нас шанувати, як здоров'я свого* (пісня); *Калиновий мостоньку, гнися, не ломися* (пісня); символіку калинового мосту розвиває М. Драй-Хмара: *«І знов обвугленими сірниками На сірих мурах дні значу, І без кінця топчу тюремний камінь, І туги напиваюсь досхочу. Напившись, запрягаю коні в шори І доганяю молоді літа, Лечу в далекі голубі простори, Де розцвітала юність золота. — Верніτеся! — благаю, хоч у гості! — Не вернемось, — гукнули з далені. Я на калиновім заплакав мості... І знов побачив мури ці сумні, І клаптик неба, розп'ятий на ґратах, І нездрімане око у вовчку... Ні, ні, на вороних уже не грати: Я в кам'янім, у кам'янім мішку...»*; 5) **мості́** — старовинна молодіжна гра весняного циклу, в якій дівочий «полк» добивається перепустки від «парубків, які стережуть міст», а оскільки ті не хочуть пропускати їх за жоден викуп, то мусять дати одну дівчину з-поміж себе; так урешті-решт парубоцька громада виловлює одну за одною всіх дівчат; ця гра супроводжується співанками: «Королі, королі, пустіть нас до гір воювать. — Не пустимо, не пустимо — мости поломите. — Як ми мости поломимо, ой, то ми вам заплатимо срібними рублями, срібними рублями».

**Місто сві́ту** *див.* **Єрусали́м**.

**місяцесло́в** — православний календар; також стара назва календаря як способу лічення днів у році; *див ще* **календа́р**.

**мíсяць** (зменшено-пестливі —

***місяче́нько**, **мі́сячко**, **мі́сячок**)* — 1) (з великої та малої літери) найближче до Землі небесне тіло, *світи́ло* (*див.*), супутник Землі, що світить відображеним сонячним світлом; народна уява місяць у загадці зображує так: «Над бабиною хатою стоїть байда хліба, собаки гавкають, не можуть дістати»; а місяць у хмарах загадково-символізовано виглядає так: «Їхав чумак та й став, бо волів потеряв»; здавна об'єкт релігійного поклоніння (як сонце і зорі), тому кажуть: «Гарно і при місяці, коли сонця немає», «Місяць — отець, звізда — матка, сонце — їх дитятко»; до місяця звертаються у замовляннях: «Тобі, Місяцю, сповні, мені на здоров'я, тобі, Місяцю, насвітитися, мені по світу надивитися, добре находитися»; якщо вперше побачиш молодий місяць, перехрестись, — щоб щастило; з цим словом-поняттям пов'язані традиційні епітети: *світлий, ясен, Божий, повен, щербатий, рогатий*; у народі його називали «нічним Божим оком», «козацьким (бурлацьким, котячим) сонцем», бо «світить місяць, та не гріє», «від місяця не зріє пшениця», «і місяць світить, коли сонця немає»; і все ж його з сонцем не порівняєш, — «світило б сонце, а місяць не зігріє»; місяць і вечорова зоря — символи молодого і молодої; здавна об'єкт легенд, зокрема про двох братів-ворогів (за християнською легендою, Каїна та Авеля), тому гори й долини, які бачимо на Місяці у вигляді плям, — це нібито два брати-вороги, один з яких тримає іншого мертвим на вилах; традиційний народнопісенний образ, усоблення коханого або ж його вірного супутника, що осяває дорогу до чи від милої: «Ой не світи, місяченьку, не світи нікому, Тільки світи миленькому, як іде додому»; у весільному обряді молодого називають *місяцем*; з місяцем здавна пов'язують розвиток рослин і стан здоров'я людей, їхню фізичну красу («Молодик-гвоздик, тобі роги красні, мені очі ясні!», «Місяцеві на підповня, нам на здоров'я»; за віруваннями, *по́вний місяць* впливає на людину, якщо прямо світить, коли та спить; вона може стати «місячною людиною», сновидою; червоний місяць символізує біду. *Із-за хмари, з-за байраків місяць виглядає* (П. Куліш); *Ой місяцю-місяцю! Світиш, та не грієш: даремне в Бога хліб їси* (М. Номис); *Не видно було місячка, спали й зірки* (Є. Гребінка); у сполученнях: ***місяць-недобір*** — неповний місяць. *Ой місяцю-недобору, зайди за комору* (П. Чубинський); ***молоди́й (щерба́тий) мі́сяць*** — фаза Місяця, коли з Землі видно лише частину його освітленого Сонцем диска; місяць-молодик називали ще *Нівом*; ***по́вний мі́сяць*** — фаза Місяця, коли з Землі видно весь його освітлений Сонцем диск; 2) проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо Землі (від 28 до 31 доби); проміжки часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла. *Я ж місяці і дні лічу журбою* (П. Куліш); 3) **медо́вий мі́сяць** *див.* **медо́вий**; 4) **мі́сяць-черне́ць** — за народним визначенням — календарний місяць з 30 днів, перше й останнє число якого припадуть на піст, або місяць (світило), перша й остання чверть якого припадуть на піст. *Як прийде місяць-чернець, то буде й світові кінець* (І. Манжура); 5) **моско́вський**

**місяць** — надовго відкладений, тривалий у часі обіцяний термін, протягом якого щось виконується; 6) рід народної дитячої гри.

**мітла́** — 1) великий віник, часто прикріплений до довгої палиці; як і віник, мітла (метіння) символізує чистоту, затишок (передусім у дворі), тому кажуть: «Вимету разком та вивезу візком», «Як мітлою зметено», «Перше свій двір позамітай, а потім чужий»; уособлює зміну хазяїна, порядків: «Всяка (кожна) мітла по-своєму мете», «Нова мітла по-новому мете», «Нова мітла добре замітає, бо за собою нічого не лишає», «Нова мітла чисто мете, а обламається — під лавкою валяється»; асоціюється з нечистою силою, зокрема чортом і відьмою, які нібито літають верхи на мітлі (помелі́): «На мітлі літають тільки відьми»(див. ще у М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки»); 2) народна назва *комéти* (*див.*); за євангельською легендою, народження Христа було ознаменовано появою комети над Віфліємом — містом, яке вважалося батьківщиною легендарного царя Давида й усієї його династії, до якої, за євангельською традицією, належав нібито Христос; Йосип Обручинк, тобто «заручений» з Дівою Марією, матір'ю Христа, також походив з роду царя Давида, але жив бідняком у Назареті, займаючись теслярством. *Над самим Віфлеємом, боком, Мітла огненная зійшла. І степ і гори осіяла* (Т. Шевченко); *Тільки явиться на небі мітла, то буде війна* (П. Чубинський).

**мі́ток** — міра пряжі, що складається з 40-50 *пáсом* (*див.*), а також така кількість відповідно змотаної пряжі. *Чи тобі я, моя мамцю, мітків не мотала, що ти мені, моя мамцю, долі не вгадала?* (У. Кравченко); *Ізстаріли мене, ненько моя, та чужії мітки* (П. Чубинський).

**міф** — стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот; за О. Потебнею, за словом теж стоїть міф, оскільки питомі слова — це продукти передусім міфічного мислення народу.

**міфі́чне дéрево** *див.* **дéрево**3.

**міфоло́гія** — сукупність міфів якого-небудь народу; міфи виникли з первісних вірувань, передусім з уосібнення явищ природи, перед якими людина поклонялася; через уосібнення постало багато окремих богів, про яких народжувалося дедалі більше різних оповідей; вони, зрештою, склалися у певну систему; українські боги, за І. Огієнком, були: (1) уосібненими силами природи, (2) покровителями господарства, (3) покровителями та охоронцями людського життя; головних богів знаємо не так багато, другорядних перев. через збірні назви: домовики, лісовики, польовики, болотяники, водяники та ін.; відгомін звернення до колишніх богів і Бога християнського залишився в народних афоризмах: «Пощо чужого бога взивати, коли свій біля хати», «Бога не вчити, як хліб родити», «Пошли, Боже, з неба, що нам треба». *Українська міфологія*; *Східнослов'янська міфологія*; *Грецька міфологія.*

**міх** — 1) = **мішо́к** — зшите з шматка грубої тканини вмістище для зберігання і перевезення сипких тіл і різний речей; символ багатства; коли кажуть: «Що торба,

то не міх; що правда, то не гріх», то мають на увазі торбу-жебрака і міх — багатого господаря; пор. ще: «Сьогодні з мішком, а завтра з торбинкою» (натяк на збідніння, озлидніння, коли впору йти з торбою старцювати, жебракувати). *Розумна жона, як два міхи муки, а третій пшона* (М. Номис); *Збувся батько лиха: збувся грошей з міха* (М. Номис); *Пішов з пустим міхом по порожній клуні* (М. Номис); 2) бурдюк. *Поїть його* [осла] *водою з міхів, годує, жалує* (М. Коцюбинський); *Він напився, наче винний міх* (Леся Українка).

**міхоно́ша** — 1) той, хто водить сліпого і носить мішок для подаяння. *Хто бублик, хто гроші старому, а дівчата Шажок міхоноші* (Т. Шевченко); 2) той, хто носить мішок для подарунків під час обряду колядування; колядник з наколядованими дарами.

**млин** (зменшені — ***млино́к, млино́чок***) — споруда, що розмелює зерно на борошно за допомогою вітряної, водяної, парової та іншої енергії; першою такою спорудою були ручні *жо́рна* (*див.*); «воловий млин» згадується в середині XVI ст.; перші водяні млини в Україні згадуються в XIV ст.; *вітряки́* (*див.*) з'являються в Україні в XVI ст.; у народі казали, що «млинок — Божий дарок», бо вірили, що Бог зробив млин, щоб допомогти людям молоти зерно, а чорт — тартак; традиційний об'єкт образного переосмислення, тому кажуть: «Без води млин не меле», «Вода на мій млин», «Лити воду на млин», «Добрий млин усе змеле», «Порожній млин і без вітру меле»; здавна млин пов'язують з нечистою силою, тому кажуть: «Це млин тільки чортам табак молоти»; жартують: «Був та нема та й поїхав до млина». *Є у млині, та не в мене* (прислів'я); *Не тоді до млина, коли вітру нема* (М. Номис); *На річечці якійсь маленькій Стояв собі млинок* (Є. Гребінка); *Млиночок — всьому віночок* (М. Номис).

**млина́р** *див.* **ме́льник**.

**млине́ць** (зменшене — ***мли́нчик***; *мн.* ***млинці́***) — традиційна українська страва з рідкого гречаного або пшеничного тіста, засмаженого на маслі або олії тонким шаром на сковорідці; гречані млинці здавна пекли на *Ма́сницю* (*див.*), де вони були обрядовою стравою; їх споживали у великій кількості; про ласого на чужі млинці казали: «Вона носом чує, як на небі млинці печуть». *Видно, що Ганна млинці пекла, бо й ворота в тісті* (М. Номис).

**млино́вий ка́мінь** *див.* **ка́мінь**.

**млино́ве (мли́нське) ко́лесо** *див.* **ко́лесо**2.

**мо́ва** — 1) здатність людини говорити, висловлювати свої думки; у сполученнях: ***відбира́ти (відніма́ти) мо́ву*** — утрачати здатність говорити; ***до мо́ви прихо́дити*** — опам'ятавшись, знову починати говорити; ***зав'яза́ло мо́ву*** — хтось утратив здатність говорити; 2) мовна система, характерна для того чи того народу, етносу, «душа, серце народу», нації; словесний продукт певного етносу; мова, образна й анімістична, виступає щедрим джерелом для розкриття етнокультури в усіх її проявах; відгомін сивої давнини в українській мові відбито в багатьох статтях цього словника. *Рідна мова*; *Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова* (Панас Мир-

ний); *Справжня любов до своєї країни немислима без любові до своєї мови* (К. Паустовський); 3) (зменшено-пестливі — ***мо́вка***, ***мо́вочка***, ***мо́вонька***) мовлення, розмова, оповідь, спрямовані на спілкування з іншими; образність і анімістичність мови багато може розповісти про духовне та матеріальне життя народу; у фразеології, афористиці, слові залишилося чимало слідів дохристиянських вірувань, стародавніх звичаїв, ритуальних обрядів, побутової культури. *Мова мовиться, а хліб їсться* (приказка); *За вовка мовка, а вовк у хату* (приказка); *Коли правдива мовонька твоя, так будеш, серденько, навік ти моя* (пісня); у сполученнях: ***заво́дити мо́ву*** — починати розмову, говорити про когось, щось; ***вести́ мо́ву*** — говорити; ***мо́ва йде (мо́виться)*** *про кого, що* — говориться, йдеться *про когось, щось*; 4) **Бо́жа мо́ва** — молитва; здавна вважалося, що з Богом не можна говорити буденною мовою, він її не зрозуміє і не послухає; Божу мову знали віщуни й поети (за часів язичництва волхви і жерці); близьким до богів, вважалося, був співець Боян («Слово о полку Ігоревім»); поети звалися й пророками (від *ректи́*; *боя́н*, *бая́н* від *ба́яти* «розповідати»); хто не мав віщого голосу, той був невігласом.

**моги́ла = гріб** — 1) (зменшені — ***моги́лка***, ***моги́лонька***, ***моги́лочка***) місце поховання тіла померлого і насип, горбик на ньому; кажуть: «До могили близько, а з могили далеко», «У могилу і дубцем не заженеш, а з могили і калачем не виманиш»; символізує смерть, коли кажуть: «Від нього вже гробом чути» або «Вже на мене гріб чекає»; вірили, що великих грішників і могила не приймає (таке оповідали, зокрема, про Пілата), звідси: «Бодай його з гробу викинуло!»; западання могили — символ забуття, звідки прокляття: «Бодай йому гріб запався!». *Там матір добрую мою, Ще молодую — у могилу Нужда та праця положила* (Т. Шевченко); *Ой робіте труну та широкую, викопайте яму та глибокую, висипте могилу та високую* (пісня); *Викопали хлопці яму чумакові; наспід положили доски ясенові; вивели могилу, помолились Богу та й пішли збиратися мовчки у дорогу* (Я. Щоголев); 2) високий насип у степу на місці давнього поховання; розробив і поглибив символіку могил як похованої волі Т. Шевченко у своїх творах: «Розрита могила», «Іван Підкова», «Сон» («У всякого своя доля...»), «Великий льох», «Буває в неволі»: «От якби-то знайти те, що там поховано, — не плакали б діти, мати б не ридала», «Дивися, дитино, оце козаки... оце воля спить». *Високії ті могили, де лягло спочити козацькеє біле тіло, в китайку повите* (Т. Шевченко); *Ой по тих могилах у гору високих, по тих гробовищах у землю глибоких лежить много роду без ліку* (П. Куліш); *Там степи, там могили, як гори* (П. Тичина); 3) *див.* **сторожова́ моги́ла**; 4) (з великої літери) **Гріб Госпо́дній** — могила-саркофаг у печері, де, за Біблією, було поховано тіло Ісуса Христа після його розп'яття; коли після Великої суботи благочестиві жінки пішли до гробу, щоб помазати пахучим миром тіло Христа, то побачили ангела, який сидів біля відкритого гробу, де був лише погребальний одяг Ісуса; ангел сказав: «Їх бійтеся, бо знаю, що

ви шукаєте Ісуса розіп'ятого; Його немає тут — Він воскрес»; в Єрусалимі серед стародавніх пам'яток є ротонда «Гроба Господнього».

**могилки́** — 1) народна назва кладовища, цвинтаря. *Прийшов Кирик на могилки, ямку зачинає* (пісня); *Десь далеко, ніби на могилках, коло тих чорних куп, бреше на місяць лисиця* (Г. Косинка); 2) (з великої літери) *див.* **Про́води**1.

**моги́льник** — стародавній цвинтар, об'єкт археологічних досліджень.

**могори́ч** — стародавній народний звичай — частування з приводу успішного завершення якої-небудь справи; те, що п'ють при такому частуванні; давній символ єднання; об'єкт народного гумору: «Бич не бич, аби могорич», «Старці паліччям міняються, та й то могорич п'ють». *Могорич — любовна річ* (М. Номис); *Могорич — це моць така, що після неї вже колеса не риплять!* (І. Карпенко-Карий); *Чи купим, чи не купим, а могорич треба ся напити* (приказка).

**Мойсе́й** — за Біблією, пророк, який у давні часи (ймовірно, в XIII ст. до н.е.) очолив ізраїльські племена і визволив їх із єгипетського полону; здійснивши ряд чудес, Мойсей вивів єврейський народ з Єгипту і після 40 років блукань по Синайській пустелі й тяжких випробувань привів його до «землі обітованої» — Палестини; Мойсей реформував віру, одержав від Бога скрижалі (кам'яні дошки) з 10 заповідями, є автором П'ятикнижжя — перших п'яти книг Старого (Ветхого) Заповіту; образ Мойсея використано в літературі (однойменна поема І. Франка) та мистецтві (однойменна картина Мікеланджело).

**Мо́коша = Мо́кош = Ма́кош = Цари́ця Води́ = Водяни́ця** — у дохристиянських віруваннях — богиня води, дощу, мати русалок, сонцева сестра, посередниця між небом і землею, богиня родючості, плодючості, тому вважали її покровителькою пологів та породіль; також богиня-пряля, покровителька всякого рукоділля; одна з головних богів Володимирового пантеону; ще й за християнства довго молилися їй, як і Перунові та Хорсу; на зміну їй у християнстві прийшла Параскева-П'ятниця, оскільки днем Мокоші була п'ятниця; припускають, що ім'я богині фігурує у формі *Мо́котя* в приказці: «Стрига — Мокотя. Гиря — Мокотя сидить моркотя».

**мокре́ць** — народна назва лікарських рослин — *зі́рочника сере́днього, підмаре́нника неспра́вжнього*, або *чіпко́го*, тощо, що ростуть звичайно у вологих місцях; рослини здавна використовують у народній медицині; підмаренник має силу в боротьбі з нечистою силою та недугами; на свята Калети, Колодія, Щедрого вечора, Купала кроплятьться на щастя, здоров'я; кроплять обійстя, занедбані місця і замовляють, щоб нечиста сила не поширювалася на села, поля та на добрих людей.

**Мокри́ни = Мокри́ди** — народні назви церковно-календарного дня Преподобної Мокрини 19 липня/1 серпня; здавна в народі цей день вважався останнім днем літа, тому в дохристиянські часи Мокрину вважали дочкою богині осені; коли Мокрина прийде з дощем, то сій жито, — буде врожай, пор. примовку: «Не розгинаймо спини, Жнімо до Мокрини, Бо Мокрини

без дощу, Як обід без борщу»; за народними прикметами, — «якщо у цей день ішов дощ, то й осінь буде мокра, з багатими дощами, якщо сухий видається день — сухо буде й восени»; вважалося, — «як на Мокрини дощ, то горіхи вимокнуть, а як сухо, то бджоли повилітають», тобто будуть ще роїтися.

**моле́бен[ь]** — коротке богослужіння як дяка за Божу ласку, а також прохання в Бога здоров'я, благополуччя для кого-небудь. *Дав би на молебень, та й собі потребен* (М. Номис); *Молебень же втяли Еолу* (І. Котляревський).

**моли́тва** (пестливі — ***моли́товка, моли́твочка***) — установлений текст, що промовляється, виголошується вірниками при зверненні до Бога, до святих; тому це Божа мова (*див.* **мо́ва**4), Боже слово; з давніх-давен оживлення й одухотворення природи наші предки поєднували з думкою про те, що природні стихії — людиноподібні й мають божественну душу, тому вважали, що налагодження добрих стосунків з ними можливе через молитви, замовляння, заклинання, жертвоприношення; сувора кара чекала того, хто не благословляється вранці та ввечері перед молитвою; проказували молитву також перед прийняттям їжі; особливу силу має материнська молитва, тому кажуть: «Материнська молитва з дна моря вирятує»; для жінок у 40-й день після пологів призначено спеціальні очисні молитви до Бога, щоб він знову прийняв їх до храму, зробив їх гідними причастя, а народження дитини прийняв, освятив і благословив; віра в силу молитви вилилася у вислів: «Молитва ломить замка». *Се то отцева молитва й материна нас, видимо, карає* (дума); *Молитва відмовляє, про шахрайство гадає* (приказка).

**моли́товник** = **моли́твеник** = **моли́твениця** = **молитосло́в** — збірник молитов.

**молоди́к** — молодий (щербатий) місяць; *див.* **мі́сяць**1.

**молоди́ло** — багаторічна трав'яниста рослина родини товстолистих; використовується у народній медицині; у народі рослину вважали улюбленицею бога-громовержця, тому використовували як оберіг від грози; у сполученнях як номенклатурна назва: ***молоди́ло ру́ське***, ***молоди́ло паростко́ве*** (його називають ще *до́лею*; *див.* **до́ля**6).

**молоди́льне молоко́** *див.* **молоко́**3.

**молоди́льні я́блука** *див.* **я́блуко**1.

**молоди́ця** (зменшене — ***молоди́чка***) = **моло́дка** — молода, заміжня жінка; уособлення молодості, краси, тому кажуть: «Гарна молодиця, хоч води напийся»; «Де красна молодиця, там ясна світлиця»; «Як гарна молодиця, то гарно й подивиться»; оскільки виходили заміж перев. на *М'ясни́ці* (*див.*), то, звертаючись до дівчат, кажуть: «Ой дівчата, приходять М'ясниці, як нас візьмуть красні хлопці, будем молодиці»; жартують: «Сам чорт не пізна, яка з діви вийде молодиця». *Коли хочеш з доні молодиці, то держи в їжових рукавицях* (М. Номис); *Гарна дівицею, гарна й молодицею* (приказка); *Слизько — до молодиці близько* (приказка); *Уже б тая молодичка насіяла-нарубала* (приказка); *Як була я молодиця, цілували хлопці в лиця, а тепер стара я стала, не цілують, хоч би й раза!* (М. Номис); *Ґандзя рибка, Ґандзя птичка, Ґандзя цяця-молодичка* (пісня).

**молоді́** (пестливе — ***молодя́та***) — хлопець і дівчина, які беруть шлюб, або молоде подружжя; молодий і молода, наречені; жартують не без іронії: «Красна молода, бо багата», «У багатої молодої горба не видно». *Свекор забрав молодих та й повіз до себе* (О. Стороженко); *Вік вам довгий і розум добрий, красні молодята* (Марко Вовчок); *Молода молодій не рівня* (приказка); 2) **підгу́лювання молодо́ї** *див.* **підгу́лювання**; 3) **підсма́лювання молодо́ї (молоди́х)** *див.* **підсма́лювання**3.

**моло́дка** *див.* **молоди́ця**.

**молоко́** (зменшене — ***молочко́***) — 1) біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок і самиць ссавців після пологів для годування дітей, малят (тому, з одного боку, *матери́нське молоко́*, а з другого, — кажуть: «Захотів від бика молока» або *як з козла́ молока́*); символ примноження; у замовляннях та казках фігурує *моло́чна ріка́ з кисі́льними берега́ми* як неможливий світ, земний рай; у казках вогненний змій літає до молодих жінок і висисає у них з грудей молоко, забираючи тим самим силу. *Коло рота материне молоко ще не обсохло* (прислів'я — ще надто молодий); 2) така рідина, одержувана від деяких сільськогосподарських тварин як продукт харчування; дітей купали в коров'ячому молоці, — «щоб повне та біле було»; молоко ослиць нібито має здатність знімати зморшки з обличчя; не можна на ніч залишати молоко відкритим — його п'є нечиста сила; коли даєш у чужу хату молоко, насип туди солі, щоб відьма не попсувала корови. *Літом без молока — як зимою без кожуха* (приказка); *Пташачого молока забагла* (І. Франко — про неможливе, нездійсненне); *Чорна корова, біле молоко* (прислів'я); 3) **молоди́льне молоко́** — казковий символ вічної туги людини за молодістю (пор. у Л. Глібова: «А молодість не вернеться, не вернеться вона»); досить скупатися, щоб повернути втрачену молодість; нібито таку силу має кобиляче молоко; 4) **бугаєве молоко́** — молоко, виготовлене з конопляного сім'я або з маку; 5) **звіря́че молоко́** — за повір'ям, «перша отрута»; вживають для чарування; 6) **коби́ляче молоко́** — за повір'ям, таїть у собі силу перевтілення, омолодження і безсмертя.

**Моло́чна Доро́га** *див.* **Чума́цький Шлях**.

**моло́чна рі́чка** див. **молоко́**1, **рі́чка**2.

**Моло́чний Шлях** *див.* **Чума́цький Шлях**.

**монопо́лька** — у старій Україні — винна крамниця для монопольної торгівлі горілкою, а також казенна горілка, що продавалася в такій крамниці.

**мора́ль** — система норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства; система норм суспільного життя, успадкована від попередніх поколінь і освячена релігією, традицією та звичаями; за Біблією, співжиття людей регулюються за правилом: «Яким судом судите, таким вас судитимуть, якою мірою міряєте, вам одміряється» (тобто не робіть іншим того, чого не хочете, щоб вам було зроблено). *Народна мораль*; у сполученні: ***чита́ти мора́ль*** — повчати, давати настанови, поради.

**мо́ре** — 1) частина океану — великий водний простір з гірко-солоною водою, більш-менш озна-

чений суходолом; загальнолюдський символ життя з його гріховними пристрастями і бурями (звідси *житéйське мóре*); разом з тим символізує й смерть («Хто в морі не бував, той Богові не молився», «Смерть не горе, а страшне велике море»); *той бік мóря* — це потойбічний світ («Пішла душа наввипередки», тобто на той бік моря, той світ; «Обізветься моя мати по тім боці моря: Ой живи, живи, моя доню, така твоя доля»); взагалі море в багатьох народів зближується з небом, пор. народну загадку: «Серед моря-моря стоїть красна комора» (море — небо, красна комора — сонце); море асоціюється з великою, часом непереборною відстанню: «Гукну, крикну непомалу, Озветься моя доля По тім боці синього моря». *Як Божа воля, то виринем з моря* (М. Номис); *Ночвами море не перепливти* (прислів'я); *За море по зілля пішов* (І. Франко); **мóре = окія́н** *див.* **окія́н**.

**моріг = муріг = мурава́ = мурави́ця** (зменшені — ***моріжóк, муріжóк***; ***мурáвка***; зменшено-пестливі — ***мурáвочка, мурáвонька***) — густа, молода трава; опоетизований у народній творчості; *див. ще* **трава́**2. *У теплому лузі моріг зелененький* (пісня); *Тихая долина, моріг зелененький. Я стояла й визирала, чи не йде миленький* (А. Кримський); *Широкий двір зеленіє моріжком* (М. Коцюбинський); *Зелений, як муріг* (М. Номис); *Прикрив ноги осокою, накрив очі муравою, жовте тіло ракитою* (П. Чубинський); *Ой стежка да маленькая, муравочка зелененькая* (А. Метлинський).

**мóрква** — городня рослина з пірчасто-розсіченими листками й довгастим потовщеним коренем, а також коренеплоди цієї рослини, що вживають як їжу або корм; городню і дику моркву святили на Маковія; дику свячену моркву вживали для окурювання хати, — «якщо ходять покійники» (певну роль тут, можливо, грала народна етимологія, що асоціювала моркву з *моровúцею* (*див.*); символ непорушності («Сидить, як морква на грядці»), солодкого, приємного життя («Хробак гризе хрін, бо не знає за моркву»); символізує також дівчину, зокрема в народній загадці про моркву: «Дівка в коморі, коси надворі» або в пісні: «Добривечір, кумцю моя, А в городі свинка твоя. — Нехай, кумцю, ночує, Вона морковицю чує» (*свúнка* — це парубок, що зазіхає на *морковúцю* — дівчину); морква символізує й сварку (звідси *хáтня мóрква*, тобто сварка між чоловіком і жінкою або сварлива жінка); використовували для лікування жовтяниці; фразеологізм: ***мóркву скребтú (скромáдити, стругáти)*** — сварити, лаяти когось або сваритися між собою. *Солодка морква, та в сусідньому городі* (прислів'я).

**моровúця** — у дохристиянських віруваннях — нечиста сила, що спричиняє масову хворобу й падіж худоби; щось на зразок кістлявої корови чи коня без шкіри, що блукає по селу, корови ревуть страшно, собаки з переляку не гавкають; нечиста сила обходить усе село, де стане — там масово гине худоба; за Біблією, п'ята кара Господня — моровиця на худобу.

**морóз** (зменшені — ***морóзéць, морóзонько***) — 1) холод, коли температура повітря спадає нижче нуля градусів; у народі мороз постає в образі сивого й лисого діда з вели-

кими червоними вустами і червоним носом, з бородою в льодяних бурульках, убраний у сніговий одяг і чоботи з льоду (дідусь, що без сокири прокладає мости); також уявляється й сивим волом («Сивий віл через стіну перелізе»); асоціюється зі смертю: «Смерть з морозом танцювала Та на море десь пігнала. Пішла собі смерть у ліси, Побіг за нею мороз лисий»); іноді символізує дівочу ганьбу: «Бодай тебе да морозоньку, Що зморозив ти калиноньку Да засмутив усю родиноньку, І близькую, і далекую, І матінку рідненькую»; у народі помічено, — «коли великі морози, то ночі зоряні», «мороз кріпшить, бо лід тріщить»; жартують: «Хоч мороз і припікає, зате комарів немає», «Мороз не велик, та стоять не велить». *Розвивайся, сухий дубе, — завтра мороз буде* (А. Метлинський); *Як скували морозоньки дніпровую воду, ой, звернувсь Богдан Хмельницький до свого народу* (дума); у сполученнях: ***морóз з очи́ма (козáцький)***, ***морóз аж скрипи́ть (аж шелести́ть, аж скáлки (іскри, зóрі) скáчуть, аж шпáри (зáшпори) зайшли́)*** — про сильний мороз. *Мороз лютує, аж скрипить* (Т. Шевченко); *Тріщи, тріщи, морозе, нічого тобі не поможе* (приказка); *Як у забій, б'є мороз* (приказка); 2) стресовий стан людини, викликаний страхом, переляком, жахом тощо, про який кажуть: «Мороз пішов поза шкірою», «Мороз поза спиною пішов»; також хворобливий стан людини з високою температурою (звідси *морóзить*); 3) (з великої літери) = **Морóзко** — у дохристиянських віруваннях і пізніше — божество холоду, віхоли, криги у вигляді старезного діда, що все морозить своїм подихом; лютий на тих, хто не запрошує його на кутю у Святий вечір, тобто у вечір під Різдво, і виморожує їм збіжжя на полі, тому кличуть: «Діду Морозе, Діду Морозе, — йди до нас куті їсти, а коли не йдеш, то не йди на жито, пшеницю і всяку пашницю!» (звідси пізніше *Дід Морóз — див.* **дід**5); 4) стара назва *íнею* (*див.*), *óжеледі* (*див.*).

**Мóрок** = **Морóка** — у дохристиянських віруваннях — божество темряви (від старосл. *мракъ* — «темрява, темнота») на противагу Сонцю; божество підземного царства, пор. у Т. Шевченка: «Сестра Морока із пекла вийшла проводжать у пекло римлян»; шкодить, як і Мара, Мана, людям, заводить їх у нетрі, запаморочує голову (пор.: *пáморочити*, *пáморочитися*, *морóчити*, *морóчитися*); наприклад у Лесі Українки: «А тепер я блукаю, наче Морок у гаю», у народі уявлявся чортом, що робить людям багато зла, бо заморочує розум, і людина ходить тоді, як божевільна.

**морськá травá** *див.* **ключ-травá**.

**морськи́й півень** *див.* **півень**3.

**москáль** (зменшене, також іронічне — ***москáлик***) — 1) стара назва вояка, солдата. *Пан постановив оддати Миколу в москалі* (І. Нечуй-Левицький); 2) (*ж.* ***москáлька***) стара народна назва росіянина (росіянки), згодом зневживло-іронічна. *Москаль ликом в'язаний, у ликах ходе та й всіх у ликах воде* (М. Номис); *Не слухала Катерина Ні батька, ні неньки, Полюбила москалика, Як знало серденько* (Т. Шевченко).

**москóвський місяць** *див.* **місяць**5.

**Московщи́на** = **Москівщи́на** = **Москóвія** — старі українські назви Росії. *Москаль любить жартуючи,*

*жартуючи кине, піде в свою Московщину, а дівчина гине* (Т. Шевченко).

**мосьпа́не** — у давнину вживалося як звертання за значенням «милостивий пане добродію».

**моти́ка** — найдавніше ручне знаряддя для обробітку ґрунту під посів у вигляді палиці, звичайно з кам'яним або металевим клинком; також кирка. *Пірвався, як з мотикою на сонце* (М. Номис); *Сокира гостра, мотика її сестра* (М. Номис).

**мотови́ло** (зменшене — ***мотови́льце***; зменшено-пестливе — ***мотови́лечко***) — 1) старовинне знаряддя, пристосування для змотування пряжі, шовку тощо; становить собою палицю, роздвоєну у вигляді вил на одному кінці; другий, товщий, кінець закінчується перекладиною. *Накупив веретен, нема мотовила* (П. Чубинський); *Як багато мотовил, деякі на комору закинь* (приказка); 2) **мотови́льце** — також рід писанки.

**мотузо́к** (зменшене — ***мотузо́чок***; грубий мотузок — ***мо́туз***) = **моту́зка** (зменшене — ***моту́зочка***; збірне — ***моту́ззя***) — зсуканий із прядива виріб для зв'язування або прив'язування кого-, чого-небудь; з мотузком пов'язані народні повір'я: шматок мотузка, на якому хтось повісився, зберігають, бо нібито він принесе щастя; вагітній не можна через нього переступати; див. ще у «Волині» Б. Харчука: «Корову продали з мотузкою, щоб було на щастя»; з мотузком пов'язані різні ритуальні дії, обряди і заборони; опоясування або обв'язування мотузком — один із засобів створення магічного кола, що робить недоторканною людину, яка знаходиться у ньому; мотузком (поясом, рибальською сіттю) обв'язували молоду й молодого перед вінчанням від уроків; те саме робили з ліжком породіллі й дитини; мотузок знешкоджує нечисту силу (наприклад, биттям можна позбавитися мари, що душить людину вночі).

**мох** — сланка спорова рослина без коріння та квітів, що росте у вогких місцях, на деревах, камінні; символ забуття, смерті, могили («Що було, то мохом поросло»), старості («Він такий уже старий, що мохом обріс» — казка). *Обріс мохом сірий камінь* (Л. Боровиковський); фразеологізм: ***се́рце обросло́ (поросло́) мо́хом*** — про того, хто збайдужів, став бездушним.

**мо́щення мості́в** *див.* **міст**1.

**мо́щі** — висохлі, муміфіковані рештки (інколи — окремі кістки) людини, яку церква вважає святою; у мовленні набуло образного й переносного значення. *Ой я ж кажу — в саду лежу, аж я в нехворощі, ізсушилась, ізв'ялилась, тільки мої мощі* (пісня — образно); *Поник чоловік, так що лиш мощі стали* (І. Франко — став дуже худим).

**мрець** = **мерле́ць** — 1) померла людина; покійник; за давніми віруваннями, мерці мали три дні на рік, коли відбувалися їхні сходини (Чистий четвер перед Великоднем, або Навський Великдень, — весняний збір; «коли жито цвіте» — літній збір; на Спаса — осінній збір); відвідують нібито свої хати під Різдво, на Великдень; поминають їх на *Про́води* (*див.*); неспокійні мерці блукають по землі та завдають людям шкоди; *див. ще* **небіжчик**, **упи́р**. *Гузир м'яв у руці оповістку і зблід на обличчі, як мрець* (С. Чорнобривець); 2) **зало́жні мерці́** — померлі неприродною

смертю — вішальники, самогубці, замерзлі в дорозі, загиблі в бою та ін.

**му́дрість** (від ознаки *му́дрий*, яка може персоніфікуватися на означення людини) — глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід («Кожна пригода до мудрості дорога»); часто уподібнюється *ро́зуму* (*див.*) на противагу дурості: «Мудрий, якби всі розуми поїв», «Мудрий змінить свою гадку, а дурний ніколи», «Мудрого шукай, дурного обходь»; уживається також на противагу *хитрості* (*див.*): «Мудрий умудрувався, а хитрий ухитрувався», «На панську мудрість мужицька хитрість». *Народна мудрість; Якби ви вчились так, як треба, То й мудрість би була своя* (Т. Шевченко); *Кожна пригода до мудрості дорога* (приказка); *Мудрість у голові, а не в бороді* (прислів'я); *Не хвалися мудрий мудрістю, ані сильний силою* (приказка).

**муж** — 1) у народній творчості — чоловік стосовно своєї дружини. *Муж і жона — одна сатана* (прислів'я); *Ти не будеш мені мужем, я тобі жоною* (А. Метлицький); 2) **[княж]му́ж** — за часів Київської Русі — вільна й поважна людина на княжій службі; таких людей ще називали «больші мужі», з яких пізніше постала верства бояр; 3) у народному мовленні — особа чоловічої статі. *Ой там стояла мужів громада, мужів громада, велика рада* (П. Чубинський).

**Му́за** — 1) у грецькій міфології — одна з дев'яти богинь поезії, мистецтва та науки. *О Музо, панночко Парнаська! Спустись до мене на часок* (І. Котляревський); 2) (з малої літери) у переносному значенні — творче натхнення або творчість поета, його мистецтво.

**музи́ки** — 1) забави з музикою; гулянка, танці. *Якби мені черевики, то пішла б я на музики* (Т. Шевченко); *Як не будеш на музиці, то не будеш на язиці* (І. Франко); 2) **музи́ка** (пестливі — ***музиче́нько***, ***музиче́нька***) — музикант, оркестр, музика як вид мистецтва. *Сивий музика взявся за віщії струни* (Дніпрова Чайка); *Якби добрі музики, то й козачка б утнув* (І. Нечуй-Левицький); *Військо йде, короговки мають, Попереду музиченьки грають* (пісня); *Рибак і музика ніколи хліба не має* (І. Франко); *Нащо мені музики, коли в нас довгі язики?* (приказка); 3) **тро́їста музи́ка (тро́їсті музи́ки)** — український народний музичний гурт з трьох виконавців на музичних інструментах — найчастіше скрипці, бубні та цимбалах; інший склад троїстих музик спостерігається в П. Гулака-Артемовського: «В шинку нарізують тобі цимбали, кобзи і сопілки»; з часом цимбали замінюються другою скрипкою.

**мурава́** *див.* **моріг, трава́**2.

**мура́шка = мура́ха** — невелика комаха ряду перетинчастокрилих; звичайно ці комахи живуть великими колоніями; символ працьовитості; за народними прикметами, — «мурашки поспішають у гнізда, ховаються на дощ, грозу, вітер», «великі мурашники восени — на холодну зиму»; поява в хаті чорних мурашок, за повір'ям, — до смерті, коричневих — на щастя; використовували з лікувальною метою; фразеологізми: ***мура́шки бігають за (по́за) спи́ною*** — про відчуття холоду, страху і т. ін. від несподіванки, сильного переляку, глибокого душевного переживання.

**му́рий = муру́гий** — темно-сірий із темними смугами або сіро-бу-

рий із плямами (про масть тварини); вола майже чорної масті називали *мургіє́м. Три голови мав пес сей мурий, Він на Енея загарчав* (І. Котляревський); *Ой ну, коте муругий!* (В. Милорадович).

**му́рин** — народна назва негра. *Мурин ніколи білим... не буде* (М. Номис); *Юрмилася сірома, чорна, як мурини, давно не стрижена, обшарпана, у вовчих шкурах, боса, а то й гола* (П. Панч); *Мурин зробив своє діло, мурина більше не треба* (прислів'я про зрадника).

**муріг** *див.* **моріг**.

**му́рно-ка́мінь** — у народній творчості — коштовний камінь в обручці. *На тій ручці златий перстень, на перстені мурно-камінь* (Я. Головацький).

**му́ха** — загальна назва дуже поширеної комахи роду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб; за Біблією, рої мух були четвертою карою Господньою: «І зробив Господь так. І найшла численна мушня на дім фараона, і на дім рабів його, і на всю єгипетську землю. І нищилась земля через ті рої мух»; за повір'ями, породження диявола; в народному оповіданні про Кирила Кожум'яку походження мух виводиться з попелу змія; про докучливість мух народ висловлюється так: «Мала муха й великому ведмедеві докучить»; разом з тим вигляд мухи приймає душа, яка залишає тіло; символізує дріб'язкове, навіть марне життя («Ставився, як лев, а пропадає як муха», «Чоловік, як муха: нині жиє, а завтра гниє»), привередливість («Кожний має свої мухи в носі»), хитрість («Він мухами годований»); у сполученні: ***му́ха в окро́пі*** — хто-небудь у розпачі.

**М'ясна́ неділя** *див.* **неділя**7.

**М'ясни́ці = М'ясопу́ст = М'ясої́д** — певний період після посту, коли, за законами православної церкви, дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися тощо; зимові М'ясниці починаються від Посвяток (Івана Предтечі) і тягнуться до самої Масниці; на цей період найбільше випадало засилати сватів та справляти весілля; жартують: «Через піст женихів, як вівса, а в М'ясниці ані пса»; є ще осінні М'ясниці — від 15 серпня по 14 листопада (за ст. ст.). *Удовиця у М'ясниці сина привела* (Т. Шевченко); *Ой все пости, та все пости, та будуть М'ясниці* (пісня).

**м'я́со** (зменшено-пестливе — ***м'ясце́***) — туша, частина туші забитих тварин, а також їжа, приготовлена з таких тварин; у народі здавна цінується передусім свиняче м'ясо («Нема над рибу линину, над м'ясо свинину»); українці здавна споживають печене (пізніше — смажене) чи варене м'ясо; спогадів про вживання сирого м'яса (як це характерно для деяких інших народів) або м'яса «нечистих» тварин не спостерігаємо; за народними спостереженнями, «коли сниться м'ясо, то це якийсь гріх»; подекуди такий сон в'яжеться з поминками або навіть із похороном. *Дешеве м'ясо — поганий борщ* (приказка); *На ситий кусень м'яса рот знайдеться* (прислів'я); *Лисиця десь м'ясця дістала* (Л. Глібов).

**м'я́та** — 1) багаторічна трав'яниста запашна рослина з довгастоеліптичними листками та дрібними квітами, зібраними в густі кільця, а також настій, відвар із цієї рослини як ліки; оберіг дитини та її здоров'я; здавна використовує-

ться в народних ритуалах, вважається дівочою рослиною, приворотною в коханні, — «щоб любилися, цілувалися»; купання в м'яті, за повір'ям, має приворотну і цілющу силу; рослина, що має традиційні епітети *кучеря́ва* і *запашна́*, є символом самотності й суворості устоїв поведінки незаміжньої жінки; уночі під Івана Купала дівчата разом із іншим зіллям рвали й м'яту, що мало допомогти в любощах, а також проти відьом: «В нашій Купайлі кущик м'яти, щоб не перейшла відьма хати»; в українських весільних піснях м'ята символізує дівоцтво; під час вінкоплетин молода співала: «Вийте, дівочки, собі і мені. — Собі звийте з рути, з м'яти, Мені звийте з барвінку» або ще «Спасибі тобі, таточку, за кудрявую м'яточку, за запасний васильочок, за твою учтиву дитину, що вона по ночах не ходила, при собі сноток носила». *Он і грядочка з квітками — така малесенька, а чого там тільки нема, й канупер, і м'ята кучерява, ще й повної рожі кущик* (Леся Українка); *Ростила сина, викохувала, маленьким в любистку та м'яті купала* (П. Козланюк); *Була м'ята, та пом'ята* (приказка); 2) **ру́та-м'я́та** — м'ята в народних піснях майже завжди супроводить руту; характерна ознака м'яти — її приємні пахощі, а рути — яра зеленість; традиційний мотив молодості; можна зробити висновок, що рута символізує фізичну красу дівчини, а м'ята — духовну цноту; звідси «руту-м'яту саджати», тобто кохати, тісно пов'язане з «плекати руту», тобто берегти своє дівоцтво, а «занедбати руту» — втратити його: «По садочку ходжу-ходжу, Руту-м'яту саджу-саджу. — Рута-м'ята та й не прийнялася, Родинонька та й одріклася»; тут вираз «рута-м'ята та й не прийнялася» вказує на те, що, незважаючи на «садження рути-м'яти», тобто на кохання, справа закінчилася тільки втратою дівоцтва, а не заміжжям: рута-м'ята не прийнялася, родина з огляду на ганьбу відреклася; пор. ще: «Доходила-догуляла, Що вже моя рута-м'ята Та й зів'яла»; у весільній пісні: «Чом ти, Марусенько, в сад не ходиш! О чом ти рути-м'яти не полеш? — Тепер мені, дівочки, не до рути; Що зв'язала з Івасем білі руки»; як бачимо, обидві рослини мають і подібність у народній символіці (*див.* **ру́та**), тому часто вживаються разом, сполукою («По городу ходжу, Руту-м'яту саджу»); сполука переросла в традиційний народнопісенний образ: «Ой коли б ти, дівчинонько, тоді заміж пішла, Як у полі край дороги рута-м'ята зійшла». *Ой ти, дівчино, з кучерявої рути-м'яти звита та з гостролистої шавлії* (І. Нечуй-Левицький).

**м'яч** (зменшене — ***м'я́чик***) — суцільна або порожня всередині куля з пружного матеріалу, що відскакує, вдаряючись об тверду поверхню; давня (передусім дитяча) іграшка, спочатку зі шкури, набитої тканинами або конячим волосом; у народі зберігся цілий ряд ігор з м'ячем; *див.* **ка́ша**2,3, **стіно́к**2, **ги́лка**. *Гей, діти-мотилята! А годі вам цяцьками грать, М'яч бить, метелики ганять: Я байку розкажу — послухайте, хлоп'ята!* (Л. Боровиковський); *Коли б воля — побіг би він тепер на улицю до хлопців у м'яча грати, свинку туряти!* (Панас Мирний).

# Н

**набо́жник** *див.* **божни́к**.

**Нав = На́в'є = На́ва** — у давніх віруваннях — царство померлих (від давнього *навь* — спочатку «могила», згодом «померлий»; звідси *навка, навський*); підземний, невидимий, духовний чи взагалі уявний світ («той світ»), світ царства, духу предків, коріння *Де́рева життя́* (*див.*).

**навби́тки** — старовинна гра крашанками на Великдень: б'ють одну крашанку об другу; той, чия крашанка не розіб'ється, забирає розбиту партнера.

**навіже́ний** — який перебуває в Божій волі, божевільний; (за І. Огієнком, кого «навістив (навідав)» Бог); той, хто втрачає розум, тобто карається. *Юпітер, гнівом розпалений, влетів до них, мов навіжений* (І. Котляревський).

**На́вій день** *див.* **Радуни́ця**.

**на́вка** *див.* **ма́вка**.

**навожде́ння** — 1) те, що, за народними повір'ями, ніби навіяне злою, нечистою силою з метою спокусити; обман почуттів, привид, сон; 2) = **дия́вольське (сатани́нське) навожде́ння** (*див.*).

**навпере́ваги** — народна дитяча гра: кладуть дошку на якусь підставку посередині, щоб кінці були вільні; на ті кінці сідають діти і граються — хто кого переважить; фразеологізм: ***гра́тися з до́лею навпере́ваги*** — важко жити, змагатися за життя, виживати.

**навро́ки = вро́ки (уро́ки) = призі́р = прозі́р** — за народними повір'ями — горе, нещастя, шкода, хвороба, завдані кому-небудь злим (недобрим) поглядом, словами чи діями; йде нібито від злих чарівників, що наврочували, зурочували (від *ректи́*), зочували (від *о́ко*), наворожували (від *враг*) людині навіть над її слідом; від недоброго погляду ховають дітей, найвразливіших щодо зочення, немовлят під час купання; злими очима може бути наврочена навіть річ (наприклад, добра скрипка може від цього тріснути); від навроків, гадають, треба знати заговори; для відвернення наврочення уживають часто вислів *щоб не наврочити*; існує повір'я: «Хлопцям не годиться намиста надівати, бо будуть вовка боятися, а дівчатам шапки, щоб уроків не боялися»; *див. ще* **пристріт, причи́на**; поняття про вроки виникло тоді, коли люди вірили в магію слів, згодом уроками почали називати й проклинання поглядом очей; за повір'ями, наврочити може людина з косими, різнокольоровими, зеленими, вилупатими очима, низько опущеними бровами; такі очі й очі під такими бровами нібито віддзеркалюють не

пряме, а обернене зображення; проганяють уроки замовлянням: «Помагаєш ти, вода явленая, очищаєш ти, вода явленая, і луги, і береги, і середину. Очищаєш ти, вода явленая, народженого од прозору: надуманого, погаданого, встрічного, водяного, парубоцького, дівоцького. Підіте, уроки, на сороки, на луги, на очерети, на болота, на моря»; однокореневим до *вро́ки* є слово *ніврóку*, пор.: «Ніврoку він дужий», «А він собі ніврoку», «Їсть ніврoку собі». *Від уроків і Бог не заховає* (М. Номис).

**На́вський вели́кдень** *див.* **Руса́лчин вели́кдень**.

**На́вський ти́ждень** *див.* **Руса́лії**.

**нага́й = нага́йка** (зменшене — ***нага́єчка***) — батіг із сплетених ремінців з коротким пужалном; старовинне знаряддя покарання, привнесене татарами-*ногайцями* (звідки й назва предмета). *У неділю пораненьку в усі дзвони дзвонять, економи з нагаями на панщину гонять* (дума); *Шумить-гуде нагаєчка коло мого тіла* (П. Чубинський).

**нагі́дки́ = кро́кіс = кро́кіш** — рід трав'янистих та напівкущових рослин родини складноцвітих з оранжево-жовтими квітками, зібраними в кошики; народні назви календули; у мові квітка символізує неспокій; як із крові Адоніса народилися троянди, так із сліз Венери, що оплакувала смерть свого коханця, народилися нагідки, які символізують тугу і навіть розпач; рослина знана цілющими властивостями, використовується в народній медицині; добрий засіб від безсоння; з цією метою квіти рослини додавали дітям у купіль, клали під голову, давали пити з молоком, вживали для підкурювання; щоб вивести веснянки, пропонували мазь зі смажених на сметані нагідок; на Гуцульщині навар квітів давали замість чаю золотушним дітям, купали новонароджених, — «аби були ладні», мили голову, коли боліла, лікували очні захворювання, рани, виразки. *Ой на горі, на горі зацвіли нагідки* (Б. Грінченко).

**надвечі́р'я = надвечі́рок** — час перед вечором; початок вечора; передвечір'я; межова ознака переходу дня в *ніч* (*див.*), світла в темряву; спостерігали за характером заходу сонця, передбачаючи тим самим погоду. *Стояв свіжий осінній надвечірок* (І. Сенченко).

**наді́я** (зменшені — ***наді́єнька, наді́єчка***) — 1) впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного; сподівання; споконвіку надію вважають за опору на нелегкій життєвій дорозі, тому й кажуть: «Хто має надію, той молодіє», «Хто надію стратить, той жити не вартий», «Без надії чоловік дуріє»; не без жарту також кажуть: «Надія в Бозі, коли хліб у стозі», «Надіявся дід на мід та й утратив обід». *Як же його у неволі жити без надії?* (Т. Шевченко); *Без надії сподіваюсь* (Леся Українка); *Козак у дорозі, а надія у Бозі* (М. Номис); *Маю в Бога надієньку, що і сам марно не згинеш* (П. Чубинський); фразеологізм: ***бу́ти при наді́ї*** — бути вагітною, очікувати пологів (дитини); 2) **віно́к наді́ї** *див.* **віно́к**2.

**Назаре́т** — місто на півночі Палестини, де минуло дитинство Ісуса Христа (за Євангелієм від Матфея); за іменем цього міста постало одне з прізвиськ Христа — *Назаре́й* (*Назоре́й*), а також імення іудейських аскетів-проповідників, попередників християнства — *на-*

*зареї* (*назореї*). *Та й рушила собі в дорогу у Назарет* (Т. Шевченко).

**на́йда = на́йду́х** *див.* **зна́йда**.

**на́йми** — робота або служба, на яку хто-небудь найнявся; про гірку долю наймитської долі в старій Україні народ склав ряд афоризмів: «Гірко старітися в наймах», «Голод — не тітка, найми — не свій брат», «Найнявся — продався», «Шасть батька в напасть, а діти по наймах»; пор. у Т. Шевченка: «А сестри, сестри! Горе вам, мої голубки молодії, Ви в наймах виросли чужії, У наймах коси побіліють, У наймах, сестри, й помрете»; непросту долю наймички Т. Шевченко зображує також в однойменних поемі та повісті; *Співа матрос, як той козак, що в наймах виріс сиротою* (Т. Шевченко); у сполученні: ***іти́ в на́йми*** — найматися на роботу, службу до кого-небудь. *Матінко наша! Не журися ти нами: як поростемо, підемо в найми* (пісня).

**на́ймит** (*ж.* ***на́ймичка***) — у старому суспільстві — найманий робітник, що працює по найму у приватного власника, підприємця; батрак. *Іде наймит із панщини, на воли гукає; а хазяйка з усіх мисок вечерю зливає* (пісня); *Вранці Марко до наймички Ручки простягає І мамою невсипущу Ганну величає...* (Т. Шевченко); *Із наймитів господарі бувають* (І. Франко); *Холодна роса, а на ній наймичка боса* (приказка).

**наказни́й ге́тьман (війт)** — в Україні XVII—XVIII ст. — особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана (війта), на яку призначалась урядом або обиралася козацькою старшиною; заступник гетьмана в поході на час його відсутності: одержував гетьманські клейноди — бунчук і булаву. *А мене послали на столицю З козаками Наказним гетьманом!* (Т. Шевченко).

**наказни́й [ота́ман]** *див.* **ота́ман**3.

**накрива́ння голови́** *див.* **голова́**3.

**Налива́йко Севери́н** (рік народження невідомий, місце народження — м. Гусятин Тернопільської області — публічно страчено 1598 р. у Варшаві) — керівник народного повстання в Україні 1594—1596 рр. проти польсько-литовського гніту; учасник козацьких походів проти турецько-татарських загарбників; його страшну, наглу смерть, за народною легендою, описує О. Стороженко в оповіданні «Закоханий чорт»: «Наливайка пекли в мідному бику: уся Варшава збіглася послухати, як зареве бик, та нічого й не почули — істлів, сердешний, на вугілля, а голосу не подав»; у дійсності Наливайка майже рік тримали у в'язниці у Варшаві, піддаючи там тяжким тортурам, а 11 квітня 1597 р. йому стято голову, а тіло четвертовано; у пам'яті народу Наливайко залишився національним героєм-мучеником; про нього складено думи і легенди; *див. ще* **кравчи́на**. *Хто про що, а він про Наливайка* (приказка).

**нали́вка** (зменшене — ***нали́вочка***) — солодкий спиртний напій, настояний на ягодах або фруктах (від *налива́ти*, дії, яка стосовно спиртного метафоризована в народній творчості: «З порожнього не наллєш», «Він наливає по самі вінця»). *Отаман вийняв пляшку горілки, другу — наливки* (казка); *Пили горілку, пили наливку, ще й мед будем пить* (пісня); *Не я її з ума звожу, зводе її темна нічка, солодкий мед, наливочка* (Б. Грінченко).

**нали́гач** *див.* **воловід**.

**нало́жниця** — коханка у вельможі; такими часто ставали полонянки (зокрема українки, захоплені під час набігів турецьких і татарських військ). *Ханські наложниці.*

**нами́сто** (зменшене — ***нами́стечко***) — прикраса з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т. ін., яку жінки носять на шиї; разок або кілька разків намиста служать традиційною прикрасою молодої жінки, дівчини; особливо пишне намисто є обов'язковим елементом убору нареченої; за повір'ям, намисто оберігає дівчину від застуди, тому бодай разочок намиста дівчина має носити навіть у будень; у разок додавали один-два вовчих зуби, — «щоб берегли від злої напасті»; у свято дівчата й молоді жінки рясно оздоблювали себе намистом, найбільше червоним; для заміжніх жінок — це ознака того, що про них піклуються чоловіки, пор. у Т. Шевченка: «А жіночку свою любив — І Господи єдиний! Як те паня, як ту дитину, У намистечках водив». *Ой надіну я сережки і добре намисто, та піду я на ярмарок в неділю на місто* (Т. Шевченко); *Купи мені намистечко на білую шию* (П. Чубинський).

**намі́тка** — покривало з тонкого серпанку, яким прийнято здавна зав'язувати поверх очіпка голову заміжнім жінкам; також покривало, яке накладають поверх клобука православні ченці; так само називають старовинну тонку прозору тканину (вид серпанку); у весільному обряді намітка з'являється двічі: вранці перед вінчанням урочисто розплітали молодій косу, а мати пов'язувала їй білу серпанкову намітку; другий раз намітка з'являється, коли мати зустрічає зятя; нарешті, один з обрядів українського весілля називається *намі́тка свекру́сі*, коли на другий його день молоду, саджаючи за стіл, покривали наміткою, дружко, ніби прицілюючись палицею в молоду, тричі вдаряв нею по стіні, кажучи: «Поможи, Боже, лисицю застрелити»; потім кінцем палиці знімав намітку з молодої, тричі розмахував нею над головами наречених, а потім віддавав свекрусі зі словами: «Нате Вам від молодої невістки гостинець»; цей обряд символізував єднання невістки зі свекрухою; наміткою, як і *рушника́ми* (*див.*) або червоною *ху́сткою* (*див.*) з'єднували руки молодих на знак побажання щасливого життя, чистого шлюбу; намітку дарували на родинах і хрестинах; намітка (серпанок) використовувалася також у поховальних обрядах (оббивали труну зсередини, обгортали також тіла старих покійниць).

**на́нка** — старовинна бавовняна груба тканина, перев. жовтого кольору.

**напи́тися води́** *див.* **вода́**7.

**напува́ти коня́** — у народних піснях символічний образ любовного задоволення, бажання кохання: «Дівчино моя, напій же коня! — Не напою, бо ся бою, бо щем не твоя»; давати пити чужому чоловікові — значить зраджувати свого; Т. Шевченко використав цей образ у поемі «Великий льох», де дівчина напуває коня Петра І, що вертався з-під Полтави, де загинула воля України; за вияв любові (хоч і вимушений) до ката України душа її тяжко карається — її не впускають до раю; *див. ще* **кінь**.

**нарече́ний** (*ж.* ***нарече́на***) — чоловік (жінка) стосовно того, з ким має одружитися; ***нарече́ні*** — чоловік

і жінка, які збираються одружитися або беруть шлюб; *молоді* (*див.*).

**наро́д = на́рід** — 1) етнічна та національна єдність людей (етнос, народність, нація); також єдність людей, що проживають у тій чи іншій країні незалежно від національності. *Український народ*; *Голос народу — голос Божий* (прислів'я); *Народ скаже, як зав'яже* (прислів'я); *Який народ, така й влада* (прислів'я); 2) люди, оточення. *Між який народ попадеш, того і шапку надівай* (прислів'я); *Народ, як товар у череді, усяк є* (М. Номис).

**наро́дини** *див.* **роди́ни**.

**наро́дний календа́р** *див.* **календа́р**3.

**наро́дність** — історична спільнота людей, що ґрунтується на спільності походження, мови, території, культури; етнос.

**наро́дно-декорати́вне мисте́цтво** *див.* **мисте́цтво**.

**народозна́вство** *див.* **етногра́фія**.

**насе́лення** — сукупність людей, які мешкають на земній кулі, в якій-небудь країні, області і т. ін., а також люди, які взагалі мешкають в якомусь одному місці. *Населення Запорозької Січі... складалося головним чином з українських козаків* (М. Рильський).

**насила́ння = насла́ння** — у давніх віруваннях — злою волею (зазвичай нечистої сили) завдавання кому-небудь шкоди, спричинення лиха й т. ін.; коли кажуть: «Щось йому як наслано», то первісно це йде від чорта; насилання часто пов'язують із *відьмою* (*див.*); вона може наслати вовків у перший день Різдва (Гуцульщина); відьма може наслати вужа на корову або сама в образі вужа чи змії забирається у хлів і викрадає молоко; насилання пов'язують також із *чаклуна́ми* (*див.*), які підкидають клопів, тарганів сусідам, священику, насилають вовків на худобу, на людей — причину, підмішуючи висушених і розтертих у порох жаб у їжу; злі люди насилають жаб в оселю, щоб посіяти там ненависть, за допомогою бліх насилають причину на весіллі; чорти насилаються на коней сорокою або відьмою, яка в неї вселилася, через те сороку вбивали і вішали її над кіньми.

**насті́льник** — скатерка, обрус, звичайно з домотканого полотна, оздобленого вишивкою. *Дівчата несуть сорочки, шиті рушники, настільники* (П. Куліш).

**нау́ка** — 1) система знань про закономірності розвитку природи, людини й суспільства; 2) окрема галузь знань; 3) освіта, навики, знання, набуті окремою людиною. *Більше науки — спритніші руки* (прислів'я); *Без науки, нічого не прийде в руки* (приказка); *Чим більші науки, тим довші руки* (прислів'я); *Науки за плечима не носити* (М. Номис); 4) навчання. *І в школу хлопця одвела до п'яного дяка в науку* (Т. Шевченко); *Нема науки без муки* (приказка); *Від науки голова не болить* (приказка); 5) порада, урок, напучення; виховання. *Оце тобі наука, не ходи в ліс без дрюка* (М. Номис); *Подякував за хліб і сіль і за науку добрим людям* (Т. Шевченко); *За науку цілуй батька й матір у руку* (приказка).

**Нау́ма** — 1) народна назва, церковно-календарний день на честь одного з дванадцяти менших пророків, Наума; святкується на другий день після дня Апостола Андрія Первозваного 1/14 грудня; в українському селянському побуті

здавна вважалося, що саме в цей день добре починати вчитися («Наука на ум піде» або «Батько Наум наведе на ум»); відіславши дитину до школи, батьки йшли до церкви і ставили свічку перед образом пророка Наума, висловлюючи йому пошану і сподіваючись, що пророк наведе дитину на розум; в ці дні вовки починають бігати зграями; 2) **Нау́м** (від давньоєвр. Nachūm — «той, хто втішає, розрадник»; зменшено-пестливі — ***Нау́мко, Нау́монько, Нау́мочко, Нау́мчик***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; в народній афористиці виступає об'єктом гумору («Здоров, куме Науме!», «Гаразд, куме, коханий Науме!»), іронії: «Науме, Науме, дурний твій уме!»

**на́ція** — стійка спільнота людей, що приходить на зміну народності та утверджується на державницьких засадах; прикметник — ***націона́льний*** — який стосується нації, пов'язаний з її суспільно-політичною діяльністю, відображає її характер, особливості; також який належить даній країні або стосується її народу; державний; ***націона́льна мо́ва*** — мова нації, що склалася на ґрунті мови тієї народності, з якої розвинулася ця нація, сформувавшись, закріпилася в літературі і стала літературною мовою етносу. *Національна політика, школа, культура, гордість, академія, галерея; Національний театр, університет, банк, музей, парк, характер, інтерес.*

**начи́ння** — 1) знаряддя праці (звичайно ручне). *Коробка з начинням* (інструментом); *Рибальське начиння*; 2) господарські речі, зокрема посуд. *Жінки начиння миють, бряжчать миски та кухлі* (Леся Українка); 3) частина ткацького верстата у вигляді нитяних рукавів, натягнутих на дві паралельно розміщені дерев'яні пластинки.

**нащ́адок** — 1) хто-небудь стосовно своїх предків, також про сина як спадкоємця. *Нащадки давніх козаків; Песиголовець — певно циклопський нащадок* (М. Номис); 2) люди майбутніх поколінь. *Далечінь стара у пам'яті нащадків не вмира* (М. Рильський); 3) майно, що переходить після смерті його власника іншій особі; спадщина. *Козаки охочі пропивають у шинкарки нащадки жіночі* (П. Куліш).

**ная́да** — у грецькій міфології — водяна німфа, богиня плинних вод; відповідає українській русалці.

**[Небе́сний] Віз** *див.* **[Вели́кий] Віз**.

**небе́сні ві́кна** *див.* **вікно́**2.

**небе́сні воро́та** *див.* **воро́та**2.

**небе́сні мости́** *див.* **міст**4.

**небили́ця** — 1) невеликий фольклорний твір із сатиричним або гумористичним змістом, побудований на каламбурі; також літературна стилізація під такий твір (див. небилиці С. Руданського); 2) щось неймовірне, таке, чого не може бути насправді; також нісенітниця, дурниця. *Кажи небилиці* (М. Номис).

**не́біж** — 1) син брата або сестри (про рідних, двоюрідних, троюрідних); племінник. *З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лукаш* (Леся Українка); 2) бідолаха (*див.* **небо́га**3) або як звертання до молодшого за віком чоловіка, хлопця. *Роби, небоже, то й Бог поможе* (М. Номис).

**небі́жчик** (*ж.* ***небі́жчиця***) — померла людина; покійник; у давні часи померлих як охоронців роди-

ни ховали спершу в себе в хаті (під порогом чи під покутем; *див. ще* **культ**3; ці місця вважалися почесними, бо там нібито жив домовий охоронець (домовик, хатнє божество); небіжчик, вірили, стає дуже сильним після смерті і охороняє рід, але горе тому (передусім чужому), хто з ним стрінеться вночі; ховали мерців і на роздоріжжях (особливо самогубців), чому розпуття небезпечними часом вважають і досі; царство померлих спрадавна звуть *Нав*, або *Нав'є* (*див.*); здавна померлого закопують у *зе́млю* (*див.*), тобто хоронять, ховають (звідси *по́хорон*); за повір'ями, небіжчика цілують у лоб, пор. у Н. Рибака: «Попросили, щоб у чоло не цілував, як небіжчика»; коли поминають небіжчика, його душа навідується додому; за Різдвяною вечерею померлих родичів поминають неодмінно; слово походить від слова *Бог* (той, кого вже не опікує земний Бог); *Кожний небіжчик добрий* (приказка).

**не́бо = небеса́** (урочисте, поетичне) — 1) видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола; *див. ще* **земля́**1; «Небо — Земля» належить до найархаїчніших космогонічних протиставлень; на дуже ранніх стадіях розвитку людини існував культ Неба та його дружини — Матері-Землі; в українських колядках Господь сперечається зі святим Петром про те, що більше — земля чи небо; цікаво, що́ Петро стає переможцем у цій суперечці: «Господь каже, що небо більше, А Петро каже, що земля більша. Як ізміряли, то повірили: Небо меншеньке, Бо все рівненьке; Земля більшенька — Гори-долини»; для всеплодючої Матері-Землі Небо — це вогонь і вода, які є найбільшими чистителями і святителями; за народними уявленнями, небо *повітряне* — наземний простір, або місце, де царюють птахи; де бувають повітряні явища і знамення (блискавки, грім, вітер); звідти падає дощ, сніг і град; вірування народу про сполучення неба із землею відбилося в народних піснях: «Попід небо є стежинка аж до неба»; у казках оповідається про біб, горох чи вербу, що повиростали до неба; за кольором неба угадують погоду, — «небо над лісом посиніло — на тепло», «рання червленість неба — на дощ, вечірня — на вітер»; про це й у Біблії: «Ви ізвечора кажете: — Буде погода, червоніє небо. А ранком: — Сьогодні негода, — червоніє-бо небо похмуре». *Чисте небо не боїться ні блискавки, ні грому* (прислів'я); *Якби можна, зорі (звізди) з неба брала* (приказка); *Уже зірниця На небі ясно зайнялась* (Т. Шевченко); фразеологізм: ***попа́сти па́льцем у не́бо*** — зробити або сказати що-небудь невлад, прикро помилитися в чомусь; 2) (з великої літери) за релігійними уявленнями (ще дохристиянськими) — небо *вишнє*, місце перебування богів (у пісні: «А йому, як Богові, що живе високо на Небі»), ангелів, святих, душ померлих; вічне царство, «нетлінна риза Господня»; потойбічний світ, *рай* (*див.*); з Неба Бог (Владика Неба (Небесний), Цар Небесний) бачить (раніше боги) увесь світ, править ним; Небо, за стародавніми уявленнями, — це Палата Божа, а зорі — це вікна (*див.* **вікно́**2), в які Бог дивиться на світ (раніше боги); на Небі, вірили, все добре, бо Боже (звідси *живе, як у Бога за*

*дверима (за пазухою)*, тобто дуже добре, щасливо, в достатку); фразеологізм: ***не́бо прихили́ти*** — зробити для когось неможливе, ощасливити, захистити: «Батьки раді своїй дитині й неба прихилити»); *Сваро́г* (*див.*), бог Неба, сам Небо, сприймався як владика світу, який живе на Сьомому небі; отже, небо, гадали, не одне, їх багато; у стародавніх замовляннях є таке молитовне звернення до Сварога, його дітей та онуків: «Ти, Небо, чуєш! Ти, Небо, бачиш!.. Зорі ви ясні! Зійдіть в чашу брачну, а в моїй чаші вода із загорного студенця; Місяць ти красний! Зійди в мою кліть... Сонце ти привільне! Зійди на мій двір»; володарем Неба у наших предків був і *Перу́н* (*див.*), який заступив Сварога; видиме небо — то лише частина всього безмежжя; спалахом блискавиць бог Перун на мить відкриває його, може *вперíщити* (спільнокореневе з *Перу́н*) дощем після розкотів грому; але лише під час Страшного суду Всебог відкриє все небо: тоді вогонь Сварога спалить усе довкола; а поки що у небесному царстві живуть сини Сварога — Сварожичі, серед них божественний його син Дажбог-Сонце (за колядками, всі небесні світила — це одна родина: Сонце в образі жінки, Місяць — чоловік, зорі — їхні дітки); разом із Сонцем Дажбожим приходить на землю й життя людини, урожай, приплід худоби, бо воно ллє на землю животворні сонячні промені; на небі світять місяць і зірки і з нього падає живодайний дощ; небо манить своєю таємничістю; усвідомлення недосяжності для людини неба породило афоризми: «На небо не скочиш, а в землю не закопаєшся», «Не можна на небо злізти та через голову штанів скинути (надіти)», «Нема тієї драбини, щоб до неба долізти»; у Біблії Ісус Христос, звертаючись до фарисеїв та садукеїв, зауважує: «Розпізнати Небесне обличчя ви вмієте, ознак часу ж не можете!»; десять неб було у гебрейському світогляді; давньоукраїнський автор «Ключа розуміння» І. Галятовський твердить, що є 11 неб; кажуть про щасливий стан: «на десятому небі» (або ж «на сьомому небі»); разом з тим, за стародавніми віруваннями, небо має сім «оболонок»; нібито є щасливці, які бачили, як уночі розкривається видиме небо, а за ним проглядає справжнє — восьме; там перебуває Бог; справжнє небо проглядається у блискавицях бога Перуна. *Рада б мати до дітей небо прихилити та зорями вкрити* (приказка); *Рад би неба прихилити, та не хилиться* (приказка); *Бачить Бог з Неба, що кому треба* (М. Номис); *Заприсягнись перед Небом* (І. Нечуй-Левицький).

**не́бовий ключ** — одна з народних назв пролісків.

**небо́га = небíжка** (зменшена — ***небíжечка***) — 1) дочка брата або сестри (про рідних, двоюрідних, троюрідних); племінниця. *Була в мене небога, при мені й зросла* (Марко Вовчок); 2) взагалі молодиця, жінка, дівчина або як звертання до жінки, дівчини, молодших віком. *Скарай мене, Боже, на гладкій дорозі, коли я помислю об другій небозі* (пісня); *До любої небоги нема далекої дороги* (М. Номис); *Утоптана дорога, де люба небога* (приказка); *При своїй небозі добре і в дорозі* (М. Номис); *За тамтої небіжки були в маслі пиріжки, а за цеї гнилиці — нема й варениці* (приповідка);

3) бідолаха, сердега — походить від слова *Бог* (той, від кого відступається опіка Бога; сирота). *Ой, покинув Петро хатку і жінку небогу* (П. Гулак-Артемовський); *Говорила небіжечка до самої смерті* (М. Номис).

**Небора́к** *див.* **Рак-Небора́к**.

**невиди́мка** — та чи інша річ, яка, за повір'ям, здатна зробити її господаря невидимим; така річ дасть змогу її господареві дістати все, чого він забажає; однією з таких речей є кісточка, яка є нібито в чорній кішці без жодної світлої волосини; якщо знахар знайде таку кішку, він варить її в чавунному котлі доти, доки не розваряться всі кістки (це могло відбутися й за двадцять ночей); залишалася лише сама чорна кісточка; вона і є невидимкою; нечиста сила стерегла знахаря або того, хто замовляв таку кісточку, і досить було задрімати або не так проказати замовляння, як вона викрадала цю кісточку; кому на роду написано, той з першого разу знайде, а кому ні, то ніколи не знайде; невидимкою стає і той, хто знайде цвіт папороті й закладе його за щоку; *див. ще* **ша́пка**2.

**неві́глас** — неосвічена, незнаюча людина; неук; уживається також як лайливе слово.

**не́від** — велика рибальська сітка; застерігають від вихваляння: «Наперед невода рибою не хвались», від необдуманих кроків: «Не квапся проти невода рибу ловити».

**неві́ра** — нехристиянин (людина іншої віри) або той, хто не вірує в Бога; безвірник, безбожник; уживається також як лайливе слово. *Та добре було, та добре було та під турчином жити, та як же нам, запорожцям, за невіру служити?* (пісня); *Невіра то й темниці до ладу не вміє змурувати — не то, що ми, християни* (Марко Вовчок).

**неві́р-земля́** — народна назва нехристиянської землі, землі, на якій живуть люди з іншою вірою.

**неві́ста** — 1) народна назва нареченої; 2) **Христо́ва неві́ста** — про черницю (монахиню).

**неві́стка** (зменшено-пестливі — ***неві́сточка***, ***неві́стонька***) — заміжня жінка стосовно рідних її чоловіка (батька, матері, братів, сестер, дружин братів і чоловіків сестер); жартують: «Бабиного зятя троюрідна невістка»; про роль і місце невістки в хаті складено багато народних приказок; її незаслужено звинувачують: «Хто ж винен, як не невістка»; їй докоряють: «Кішку б'ють, а невістку докоряють», «Сина побивають, а невістці докоряють»; її вважають чужою в домі: «Невістка — чужа кістка»; нею попихаються: «Невістка в хаті замість помела», «Всі в сім'ї сплять, а невістці молоти велять»; невісткам не довіряють: «Як нема невістки, то немає на селі звістки, а як стала невістка, то стане на селі звістка», «Ні в селі, ні в місті не вір невістці»; традиційними є вислови, де невістці протиставляється свекруха: «Невістка для свекрухи зла кістка», «Невістка свекрусі догодити не годна»; усе це свідчить про традиційне становище невістки в домі свого чоловіка як справжньої робочої сили. *Не невістка, так невістчина плахта* (М. Номис); *Закувала зозулиця та сіла на тріску, одпирайте, мамко, двері — веде син невістку* (коломийка); *А ми Йвана оженимо, от і невісточка буде!* (Леся Українка).

**невісту́льки** — народна назва польових та лісових ромашок.

**нево́ля** (пестливе — ***нево́ленька***) — відсутність *во́лі* (*див.*), свободи, повна залежність когось від кого-, чого-небудь; також полон, поневолення, рабство; у народі вважають неволю гіршою за смерть («Краще стоячи вмерти, чим сидячи в неволі жити»); життя без волі — це найнещадніша доля («Нема гіршої долі, як життя без волі», «У неволі нема долі»), воно судилося слабким («Великі душі мають силу волі, а слабодухи гинуть у неволі»); багато паремій будується на зіставленні волі/неволі: «Не підеш по добрій волі, то підеш по неволі» (тобто «всупереч бажанню»), «Дай кому волю, а собі неволю», «Дай рукам волю, а сам підеш в неволю», «Дай серцю волю — заведе в неволю»; упродовж своєї історії Україна зазнала гіркої національної неволі від чужинців, які зазіхали на її багаті землі; сутички з ворогами, набіги чужинців спричинялися до неволі й рабства наших співвітчизників; у піснях народ звертається до Бога: «Визволь, Господи, всіх бідних невільників, З тяжкої неволі турецької, З каторги бусурманської На тихії води, на яснії зорі, У край веселий, у край хрещений, В городи християнські!». *У тій хатині, у раю, Я бачив пекло... Там неволя, Робота тяжкая, ніколи І помолитись не дають* (Т. Шевченко); *Неволя і плаче, неволя і скаче* (М. Номис); *Охота гірше неволі* (прислів'я); *Своя воля гірш неволі* (прислів'я); *Сам у неволі, а мрії на волі* (приказка).

**него́да** — 1) погана погода; протилежне г о д и н а; в народі помічено, — «очі злипаються, позіхається — перед негодою», «цукор відволожується — на негоду». *Надворі негода страшенна, Сніг, дощ, лютий вітер гуде* (Леся Українка); 2) у множині — важкі часи, дні, тяжка година (*див.* **годи́на**2); знегода.

**неді́ля** (зменшені — ***неді́ленька***, ***неді́лечка***, ***неді́лонька***) — 1) назва сьомого дня тижня, загального дня відпочинку («Неділя — день вимушеного безділля»); здавна святий день (саме на нього припадають великі престольні свята — *Ве́ликдень, Зелена неділя — див.*); уособлюється в образі гарної жінки: «Така хороша, як сонечко святеє — червона та ясна»; день весіль («Через день та й неділя, через хату та й весілля»); жартують — про ледаря («Йому щодня неділя»), про хвальковиту людину («Од неділі до неділі, щоб усі люди погляділи»), про надмірне захоплення гулянками («У неділю гоя, гоя, в понеділок головонько моя!»); вірять: «Прийде така неділя, що і в нас буде весілля» (тобто свято, радість, щастя); за народними уявленнями, неділя — це також дівчина-красуня із золотим волоссям; нею опікується саме Сонце, тому її називали *Со́нячною Па́нною*; Бог через неї велів людям у цей день не працювати (звідси етимологічно слово *неді́ля* означає «не діло», тобто «неробота»); традиційно весілля завершується теж у неділю; за повір'ям, якщо молода дружина зачне у шлюбну ніч, то хлопчик має народитися у вівторок, а дівчинка — в суботу; відрубане цього дня поліно навіть через сім років саме спалахне; за християнськими віруваннями, Христос воскрес також у неділю, на Великдень; тяжким гріхом вважалася праця у неділю; в одній із пісень сонечко скаржиться Богу, що ґазди рано повставали і «в неділю рано дрова

рубали, а ґаздині рано хустки зваляли»; за все це Господь обіцяє покарати «на тамтім світі, на Страшнім суді»; оскільки в неділю завжди служба Божа, де люди причащаються, заборонялося в цей день снідати, тому кажуть: «Співання в п'ятницю, а снідання в неділю ніколи не минеться»; також співають: «Ой гріх, синоньку, моя дитинко, В неділю снідати»; народжені в неділю — пристрасні, тому частіше нещасливі. *Прибереться у неділю, та й пошкандибає у храм Божий* (Т. Шевченко); *Як неділя, то й сорочка біла* (М. Номис); *Породила мене мати у святу неділю* (А. Метлинський); у сполученнях: ***з неділі*** — з понеділка починаючи. *А з неділі вже й Петра* (Словник Грінченка); ***з [свя́тою] неділею [бу́дьте здоро́ві]!*** — уживається як традиційне привітання з нагоди свята, неробочого дня; ***про́ти неділі*** — напередодні неділі; 2) *див.* **Ве́рбна неді́ля**; 3) **Свята́ (Зеле́на) неді́ля** *див.* **Трі́йця**2; 4) **Сиропу́сна (Си́рна, Проще́на, Проща́льна, Дарна́) неді́ля** — останній день Сиропусного (Сирного) тижня, Масниці, переддень Великого посту, коли, за християнською традицією, треба було просити пробачення одне в одного за все заподіяне протягом року, бо, як сказано в Біблії, «людям ви простите прогріхи їхні, то простить і вам Ваш Небесний Отець. А коли ви не будете людям прощати, то й Отець Ваш не простить вам прогріхів ваших»; день вигнання Адама та Єви з раю; вірники у зв'язку з цією подією вважають себе позбавленими раю, краси та радості первісного Божого творіння; вважають, що живуть у світі, наповненому гріхом та смертю, тому і чують слова Ісуса про піст та прощення; просити пробачення належало тричі, і тричі почути у відповідь: «Бог простить!»; просили також пробачення у померлих; 5) *див.* **Збі́рна неді́ля**; 6) **Хрестопокло́нна неді́ля** *див.* **Хре́стя**; 7) **М'ясна́ неді́ля** — неділя перед Масницею; за старим звичаєм, тесть ходив звати зятя «доїдати барана», тобто скуштувати востаннє м'яса; останній день, коли перед Масницею дозволялося їсти м'ясні страви; цей день називали також *М'ясопу́стом* (*див.*); 8) **Кле-ча́льна (Кле́чана) неді́ля** (*див.*); 9) **Сві́тла неді́ля** *див.* **Вели́кдень**; 10) **Хомина́ неді́ля** *див.* **Про́води**1.

**недо́ля** (народнопоетичні — ***недо́ленька, недо́лечка***) — 1) гірка, лиха (зла) доля; нещасливе важке життя; у народній афористиці зіставляється з неволею: «Ліпша найгірша недоля, як чужа неволя», «Мужицька неволя гірш, ніж недоля»; 2) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — уособлена зла (лиха) сила, яку можуть накликати, наприклад, Злидні поряд з Хворобою, Трясцею тощо; якщо людина не ладить з Долею, то треба чекати Недолю в гості; отже, остання тісно пов'язана з життям людини; Недоля може карати за гріхи предків; у записах П. Куліша виступає персоніфікованим об'єктом прокльону: «Його жінка кляла-проклинала: «Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі три недолі: перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав, друга недоля — щоб ти козаків не догнав, третя недоля — щоб тебе козаки незлюбили і в курінь не пустили». *Сич в лісі та на стрісі Недолю віщує* (Т. Шевченко); *Недоленька знущалася над нею, як ма-*

*чуха над нерідними дітьми...* (М. Коцюбинський).

**Недре́мне О́ко** *див.* **о́ко**2.

**незабу́дка** — трав'яниста рослина з дрібними блакитними квітками; використовується у народній медицині, поширена по всій території України. *Старушенька — біленька, носик тупенький,... очі — як ті незабудки* (П. Тичина).

**Незна́йко** — казковий персонаж, який, повертаючись додому, або удає, що нічого не пам'ятає, або й насправді забув своє ім'я, своїх батьків, свій дім, і тепер він нова, перероджена людина з іншим іменем.

**не́крут** *див.* **ре́крут**.

**не́линь** — дуб, з якого не опадає листя в зимову пору.

**не́люб** — чоловік (хлопець), якого не кохає жінка (дівчина); немилий; особливе горе дівчині, яку батьки хотіли б віддати за немилого, тому казали: «Волю втонути, як за нелюбом бути», «Ліпше весь вік дівувати, як з нелюбом проживати»; більше того, вважалося, «краще вмерти, ніж з нелюбом жити». *Хоче мене мати за нелюба дати* (М. Номис); *Як важко з нелюбом цілий вік жити* (І. Нечуй-Левицький); *Не можна нелюба любити, бо нещасна доля із нелюбом жити* (приповідка).

**неми́лий** (*ж.* ***неми́ла***) — людина, яку не кохають, не люблять; нелюб. *Лучче ж умерти, ніж з немилим жити* (А. Метлинський).

**нена́висть** — почуття великої неприхильності, ворожості до кого-, чого-небудь; протилежне л ю б о в (щодо коханої людини протилежні к о х а н н я, л ю б о в). *Нехай мене Бог боронить від лихої напасті, від панської карності, від людської ненависті* (М. Номис); *Любов викликає любов, а ненависть — ненависть* (приказка); *В серці у Гната накипала ненависть до нелюбої жінки, нехіть до своєї хати* (М. Коцюбинський); *Лише той ненависті не знає, Хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); у сполученні: ***узя́ти нена́висть*** *на кого* — зненавидіти когось (у Ганни Барвінок: «Яке моє життя буде? та й її, як я візьму на неї ненависть?»); Святе Письмо повчає: «Смачніш листочки капусти з любов'ю, аніж з приправою ненависті теля товсте»; апостол Павло писав: «Любов нехай буде не лише мірна; ненавидьте зло та прихиляйтеся до доброго».

**Ненаси́тець** *див.* **порі́г**2.

**не́нько = не́ньо** *див.* **ба́тько**1.

**не́ня = не́нька** (зменшене — ***не́нечка***) — 1) народні пестливі назви матері (*див.* **ма́ти**1); уживається також як ласкаве звертання до матері (*ненька* — взагалі звертання до жінки, перев. старої). *Хіба ж нам розлюбить і нені усміх милий, І усміх любої, й шелести дібров?* (М. Рильський); *Вставай, голубко, нене кохана* (П. Грабовський); — *Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько! Скажи мені щиру правду — Де милий-серденько?* (Т. Шевченко); *Такий, як батько ваш, що вас покинув, що вашу ненечку занапастив* (Леся Українка); 2) образно — Україна *див. ще* **ма́ти**6. *Привітай же, моя ненько, Моя Україно, Своїх діток нерозумних, Як свою дитину* (Т. Шевченко); *Україно, ненечко, Доки ж твоїх мук?* (І. Франко); 3) уживається як вигукове звертання для вираження переляку, здивування, радості й т. ін. *Ой, нене, сум! Нум плакать, нум!* (Леся Українка); — *Ненько моя! Боже мій! Микола стає вогнем, піднімається й ле-*

*тить угору!* (І. Нечуй-Левицький); — *Ой ненечко! Рятуйте! Поможіте! Ловіте злодія, держіте!* (Л. Глібов).

**неопали́ма купина́** — терновий кущ, народний оберіг від пожежі; 4/18 вересня, у свято на честь Перуна, який у цей день замикає блискавку й грім та йде в свої небесні палати відпочивати, предки палили вогнища з тернового гілля, яке горить і не згорає; перед вогнищем проголошували замовляння проти пожежі, приносячи щедрі жертви богові; за Біблією, неопалима купина — терновий кущ, побачений Мойсеєм у пустелі на горі Хорив, з якої він почув голос Бога; прообраз Пресвятої Діви Марії; таку саму назву має одна з чудотворних ікон Божої Матері (свято на її честь також 4/18 вересня).

**неплі́дність** — нездатність продовжувати свій рід; в усіх народів вважалося великим нещастям; головну вину в неплідності здавна приписували жінці, і така жінка вважалася покараною Богом або підданою діям зловорожих сил; вона зазнавала зневаги; з Євангелія відомо, що й Христос покарав неплідну смоківницю; у народі співали псалом: «Неплодноє дерево в саду витинають, Ой тоє, що плодноє, а в сад насаджають; Неплодная матка в пеклі з проклятими, Ой тая, що плодная, в раю зо святими»; здавна вживали різноманітних заходів, щоб позбутися лиха безплідності; пили відвар барвінку, житніх колосків, підкурювалися листям розмарину, алое, котячою м'ятою та насінням куколю; про «зачинених дітей» див. спеціальну розвідку В. Гнатюка.

**Непоро́чна Ді́ва** *див.* **Богоматір**1, **Пречи́ста**1.

**«непоро́чне зача́ття»** — зачаття Непорочною Дівою Марією Боголюдини (майбутнього Ісуса Христа), Бога-Сина символізує священний союз неба і землі, який проявляється через народження Боголюдини, а також народження розуму як прояву найвищих людських здібностей; тайну народження Сина Господнього від Непорочної Діви у духовному значенні не слід зводити до буквального, фізіологічного розуміння; Діва тут означає досконалість, яка зберігає в собі жіночу істоту, що не підкоряється чоловічій, а також носить її в собі.

**Непору́шна Сті́на** *див.* **Ора́нта**.

**непоча́та вода́** — вода, яку беруть із джерела до схід сонця, коли її, гадають, ніхто ще не брав; таку воду вживали для різних магічних обрядів; пила таку воду породілля; у непочатій воді купали немовля.

**непра́вда** *див.* **брехня́**.

**не́рет** = **не́ріт** — риболовна сітка-пастка циліндричної форми, що ставиться на протоках та неглибоких місцях, тому про безвихідь кажуть: «Як попався в нерет, то ні назад, ні наперед» або «Уліз у нерет — ні взад, ні вперед».

**несла́ва** (пестливе, народнопоетичне — ***несла́вонька***) — погана думка, недобра слава про кого-небудь. *На вовка неслава, а їсть овець Сава* (прислів'я); *Він до неї не горнеться, неслави боїться* (пісня); фразеологізм: ***вво́дити в несла́ву*** — ганьбити, безчестити кого-небудь. *Сватай мене, козаченьку, не вводи в неславу* (А. Метлинський); ***вхо́дити в несла́ву*** — ганьбити себе. *Сама ж бо ти, дівчинонько, у неславу входиш* (А. Метлинський); ***у не-***

***сла́ві ході́ти*** — мати недобру славу, погану репутацію.

**не́тля** — один із різновидів нічного метелика, який летить на світло, звідки вислів: «Летить, як нетля до свічки», що переосмислюється як добровільне наражання на велику небезпеку; вірили, що, з'ївши нетлю, будеш весь час відчувати голод, тому кажуть: «Чи ти нетлю з'їв, чи що тобі таке, що не можеш насититися?» і застерігають від споживання їжі потемки.

**нето́я** — народна назва п'ятича, який сушили й відваром з нього напували хворих на «люту хворобу» (епілепсію); у піснях символізує розлучення: «Ой, у моїм городочку розцвітала нетоя, Бери любку, котру хочеш, бо я вже не твоя».

**нетя́га = летя́га** — 1) бідна, незаможна людина; 2) неодружений самітний чоловік, бідолаха. *Чи нема де якого нетяги?* (казка); *Ой полем, полем киліїмським, битим шляхом ордеїнськім, ей, гуляє, гуляє козак, бідний летяга* (дума).

**Неуми́йко** — казковий персонаж, що уклав угоду з чортом не вмиватися, не митися; за це чорт дає йому багатство, після чого той одружується; заборона вмиватися була майже обов'язковою частиною деяких обрядових заходів; термін заборони був різний; вважалося, що від перебування в стані невмитості, невпізнанності, чорноти залежав урожай; невмивання якимсь чином було підготовкою до шлюбу.

**нехворо́щ = нехворо́ща** — один із різновидів полину, який ще називають *чорнобилем*; полин звичайний у сільському побуті; з рослини виготовляли віники; на Волині замітали ними печі; використовується в народній медицині, зокрема рослиною підкурюють хворих на бешиху; в народних піснях символізує неприємності: «Ой, як тій дитині в нехворощі, Так мені гулять у тій Польщі», «Ой у полі дереза, в степу нехвороща. Бодай наших парубків напала короста».

**нехре́щені ді́ти** *див.* **потерча́та**.

**не́христ** — той, хто не належить до християн або не вірить у Бога; уживається також як лайка у значеннях «безвірник» або «нелюд». *То турок, то нехрист з-за моря летить і коней в Дунаї купає* (Л. Боровиковський).

**нече́сані па́нни (па́нночки)** — декоративна рослина родини жовтцевих з пірчасторозсіченими листками, жовтими або голубуватими поодинокими квітками.

**нечести́вець** — серед вірників — грішна людина, що порушує священні, узаконені релігією норми; уживається також як лайка у значенні «людина без честі й совісті».

**нечи́стий** (*ж.* ***нечи́ста***) — 1) народна евфемізована назва надприродної істоти, що втілює в собі зло, — біса, чорта, сатани; зла (вража) сила, вражий син, вража мати; у сполученні: ***нечи́стий би його́ взяв*** — уживається як лихе побажання смерті кому-небудь; у народі вважається, що небезпечно згадувати, бо явиться, як у Г. Данилевського: «Тільки спом'янув нечистого, а він уже навперейми»; 2) **нечи́стий [дух]** *див.* **дух**3; 3) **нечи́ста ма́ти** — чортова (бісова) мати; у сполученні: ***к нечи́стій ма́тері*** — вживається як лайка; 4) **нечи́ста си́ла** — злий дух; *див.* **дух**3, **мара́**2; вживається також як збірна назва лихих (злих) сил і як лайли-

вий вираз, наприклад: «Де тебе носить нечиста сила?». *Забила баки богомільній бабі нечиста сила* (приказка); *Заспівають півні, нечиста сила зслизне* (Марко Вовчок); 5) **нечи́сте мíсце** — місце, прокляте Богом або людьми (на ньому зазвичай або колись сталося вбивство, або хтось похований без сповіді, або його облюбувала нечиста сила); тут не годиться перебувати, нічого робити, бо людину таку спіткає хвороба або й нагла смерть; не можна на такому місці будуватися, бо тим, хто там житиме, не буде спокою.

**нéчисть** — у дохристиянських віруваннях і народних повір'ях — злі (лихі) сили (нечистий дух, біс, дідько, сатана, відьма, злидні і т. ін.).

**нечіпа́й-зíлля** — народна назва *перéступня* (*див.*) білого, багаторічної трав'янистої рослини родини гарбузових; використовується у народній медицині, поширена по всій території України.

**нечуйвíтер = нечу́й-вíтер** — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих з розеткою прикореневих листків та дрібними жовтими, оранжевими, пурпуровими квітками, зібраними в кошик; інші назви: *корса́тка*, *уса́ня*, *ми́шаче ву́шко*; використовується в народній медицині, зокрема її вживали проти пропасниці; поширена по всій території України; за народними переказами, нечуй-вітер як чарівне зілля показується в Новорічну (Василеву) ніч, робить все «нечуваним» і «небаченим», тому його збирають дівчата-чарівниці; разом з тим видющі не можуть знайти зілля, а лише сліпі, які відчувають присутність зела. *Ой поріс чебер під нечуйвітром* (пісня).

**ни́ва** *див.* **пóле**.

**Низ** — 1) землі Війська Запорозького у низов'ї Дніпра; звідси — ***низови́к***, тобто запорожець, а також ***низовé коза́цтво***, тобто запорозькі козаки, що жили в пониззов'ї Дніпра (на Низу). *Славна Чута товстими дубами, ще славніша Низом, козаками* (пісня); 2) (з малої літери) *див.* **верх**.

**низь** — спосіб традиційної народної вишивки, коли візерунок прокладається чорною або червоною ниткою зісподу, а сама вишивка виконується рештою кольорів з лиця; низинні мотиви мають символічне значення, їм приписують охоронну силу; до них належать такі елементи: *заморо́ки* (для зберігання чоловічої потенції), *орли́* (схематичне зображення орлів), *во́вчі зу́би* (ламана зубчатка), *по́вна ро́жа, бара́нячі ро́ги, павуки́, коцю́бки, метéлики.*

**ни́тка** (зменшені — ***ни́точка***, ***ни́тонька***) — тонка зсукана, скручена пряжа для шиття, в'язання, вишивання, виготовлення тканин і т. ін.; пов'язана здебільшого з темою життя і смерті (кажуть: «Увірвалася йому вже нитка»); за допомогою нитки здійснювався зв'язок між землею і «нижнім світом»; на Поділлі вірили, що позичати голку треба з ниткою, — «щоб було чим витягти з пекла»; вважалося, що «за грішником котяться клубки й тягнуться нитки»; *четвергóвою* ниткою обводили як оберегом поле; вона вважалася лікувальною — нею обв'язували руку, яка боліла, чіпляли на шию від лихоманки, — «ходи, поки загубиться»; нитка, випрядена в Чистий четвер і взята на Могилки, давала змогу побачити померлого; нитка має виразну

перетворювальну силу, а також пов'язана з нечистою силою, пор. повір'я про здатність відьми (чорта) перекидатися клубком ниток; нитка символізує зв'язок і шлях до суті, коли кажуть: «Доведе ниточка до клубочка», «По нитці голки ходять»; разом з тим цей зв'язок може бути ненадійним («Батіг не нитка, не увірветься»); оскільки нитка — це довга й тоненька частинка виткої вовни, шовку, бавовни, символіка молодості й звивання переходила й на саму нитку як символ стрункості дівчини («тонка, як нитка») й коханої: «Ой Боже мій милосердний, ти — шовкова нитка; Гей, всі рибки сюди ходять, Моєї не видко»; з ниткою пов'язані й повір'я: вагітній жінці не можна мотати нитки, бо дитину обмотає пуповина довкола шиї; на Андрія нитка використовувалася дівчатами для ворожіння. *Скільки нитку не пряди, а все ж кінець буде* (прислів'я); *З рідним краєм якась нитка тебе зв'язує навік* (П. Грабовський); фразеологія: ***білими нитками шитий*** — невміло, погано зроблений, замаскований; ***звестися до нитки*** — втратити все, що було в господарстві; ***у[ві]рвалася нитка*** — настав кінець кому-небудь; ***ходити по ниточці*** — бути слухняним.

**Нів** *див.* **місяць**1.

**нігті** (*одн.* ***ніготь***; зменшене — ***нігтик***) — рогове захисне покриття кінцівок пальців людини; за легендами, доки людина була негрішна, то мала рогове тіло; за гріхопадіння Бог покарав її і залишив лише нігті; за повір'ям, дитині до року не можна обстригати нігті — буде злодієм; знахарі обстригали хворому нігті на руках і ногах, запечатували воском у яєчну шкаралупу й заносили в ліс з надією, що хижий птах забере це разом з хворобою; зрізані нігті, за повір'ям, не можна кидати будь-де, бо вони можуть потрапити в злі руки, а це завдасть шкоди власникові нігтів; на нігті треба подивитися, аби захистити себе від зурочливих очей; звичай фарбувати нігті (як і губи) існував ще в Єгипті за перших династій, зберігався на Сході і звідти прийшов у Європу та Америку; ніготь символізує мізерність кого-, чого-небудь (кажуть: «Нігтя не вартий хтось»); фразеологія: ***до нігтя*** — дощенту (знищити, ліквідувати); ***під ніготь*** — повністю (підкорити або знищити); ***хоч із-під нігтя виколупай*** — де завгодно, будь-якою ціною (знайди).

**ніж** (зменшені — ***ножик, ножичок***) — знаряддя, інструмент для різання, що складається з леза та ручки (колодки); символ сили, боротьби, захисту, жертвоприношення та справедливої помсти, оскільки здавна служив ручною зброєю (звідки *ніж до горла прикладати*); цю символіку розвиває Т. Шевченко в поемі «Гайдамаки»; у руках лиходія — символізує наглу смерть, зло, несправедливість; виконував оберегову та охоронну функції; роговий ніж клали в колиску немовляті від уроків; підкладали ніж у труну; коли дитина вперше пішла, умовно прирізають ножем пупа; за допомогою ножа ворожать; служив охороною від нечистої сили, як усе металеве, що ріже (коса, сокира); за повір'ям, якщо вдарити ножем у вихорці, можна поранити чорта; на ніч не можна залишати ножа на столі, щоб часом не образити або й не поранити домового; на Головосіки

не можна брати ножа в руки; на Великдень ніж святили, щоб різати свячене; ножем припікали виразки, лікували рани від укусу змії; разом з вогнем є охоронцем життя праведної людини, її заступником і другом; у фразеології символізує гостроту, біль, напругу: (*без ножа різати, дати ножа в спину, ніж [гострий] у серце, як на ножах сидіти, як ножем відрізати*); ***на ножа́х*** — у ворожих стосунках. *Ярема не ріже — лютує: З ножем в руках на пожарах І днює й ночує* (Т. Шевченко); *Без ножа, як без рук* (приказка); *Не край чужим ножем свого хліба* (приказка).

**Ніжкове́ пу́щення = Ніжкові за́говини** *див.* **за́говини3**.

**німб** — сяйво у формі круга навколо голови або над головою (на іконах, картинах релігійного змісту та ін.) як символ святості; взагалі круг, що світиться навколо чогось; у стародавні часи символізував сонячне коло, осяйну корону, яка увінчує голову небесного бога; промені сонця уявлялися божественним волоссям; з IV ст. н.е. символізує випромінювання християнських ангелів, пророків Світла Божого.

**німи́ця** *див.* **блекота́**.

**німчик** — народна назва табуйованих наймень *чорт, біс, сатана, дідько*, оскільки останніх не прийнято було зайвий раз згадувати, аби не накликати на себе нещастя, біду.

**ніс** (зменшено-пестливі — ***но́сик, но́сичок, носо́к***; збільшено-згрубілі — ***носю́ра, нося́ка***) — орган нюху у вигляді виступу над ротом з дихальними шляхами на обличчі людини, морді тварини; про великий ніс кажуть: «Ніс так ніс, як через Дніпро міст»; «Це ніс! Чорт двом ніс, та одному почепив»; наділений широкою символікою: надмірної цікавості до когось, чогось («Не сунь свого носа до чужого проса», «Приткне носа і до нас»), зарозумілості («Підняв морду так, що й кочергою носа не дістанеш», «За великим носом нічого не бачить», «Ніс вище губи носить»), обмеженості («З неба зорі хватає, а під носом не бачить», «Далі свого носа не бачить»), всезнайства («Се такий ніс, що чує, як на небі млинці печуть»); тому застерігають: «Не піднімай носа вище голови, бо вкоротять»; за повір'ям, коли чухається перенісся, це віщує смерть, а коли ніс, то це на пиятику. *Здоровий сам* [Лев], *кудлата грива, На пиці широченний ніс* (Л. Глібов); *Не той носок, щоб клював у пісок* (прислів'я); фразеологія: ***витика́ти (вистромля́ти) но́са*** — виходити, виглядати звідки-небудь; ***води́ти за но́са*** *кого* — обдурювати кого-небудь (образ, за І. Франком, взято зі звичаю водити ведмедя за ніс); ***де́рти (задира́ти) но́са (ніс)*** — горої́житися, пиндючитися, задаватися; ***држа́ти (трима́ти) ніс (но́са) за вітром (по ві́тру), наставля́ти ніс на ві́тер*** — змінювати свої погляди, переконання, пристосовуючись до обставин; ***ніс під се́бе бра́ти*** — соромитися, знічуватися, намагатися бути непомітним; ***ніс у ніс*** — впритул; ***но́са свого́ ти́кати (сова́ти), су́нути сво́го но́са в чужи́й горо́д*** — втручатися не в свої справи; ***но́сом закрути́ти*** — бути невдоволеним, виражати незадоволення; ***уте́рти но́са*** *кому* — показати свою перевагу над ким-небудь, перевершити когось у чомусь; відбити охоту втручатися в чужі справи.

**нісені́тниця** — щось безглузде, нерозумне, без усякого змісту; дурниця (звідси вислів «плести (верзти, городити) нісенітниці» — говорити беззмістовні речі; кажуть: «Говори, говори нісенітницю!»); народ використовує цю можливість для творення жартівливих висловів-примовок (найчастіше з приводу сказаного безглуздя), наприклад: «Аж на небі чути, як мухи кашляють», «Буває, що й ведмідь літає (що й муха чхає)», «Грім рака вбив», «На догад, Грицю, Василем діло», «Сало здір покусало», «Химині кури, Мотрині яйця»; багато примовок цього типу мають внутрішнє римування: «Хапало в хапиці, хапиця — по пиці», «Торох, роди, Боже, горох», «Стень-телень, я ваш надовбень»; *див. ще* **каламбу́р**.

**ніч** (зменшено-пестливі — ***ні́чка***, ***ні́ченька***; народнопоетичне — ***ні́ченька-чарівни́ченька***) — 1) частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку; протилежне д е н ь; традиційно ділиться на три частини: перша триває від заходу сонця до опівночі; друга — до співу других півнів, третя закінчується зі сходом сонця; за народними уявленнями, ніч — мати сну та смерті; як сам захід сонця, так і настання ночі людина здавна сприймала з тривогою, тому й застерігають: «В ніч найтемнішу про сонце пам'ятай», а також сподіваються: «Ніч його понесла, ніч його й принесла» (маючи на увазі, очевидно, сонце); перед ніччю запобігали, називаючи її матір'ю: «Ніч-мати не дасть погибати» (звідси й побажання «доброї ночі!», «надобраніч!»); нічна пора передусім для того, щоб добрим людям спати (адже кажуть: «Ніч на те, щоб спати», «Куди ніч, туди й сон»); разом з тим кажуть: «Ніч нікому не сприяє, хіба що злодію»; саме вночі розгулює нечиста сила (звідси застереження *не проти ночі (під ніч) згадувати (згадуючи)* і примовка *вночі панують сови та сичі*, тобто нечисті, зловісні птахи); та народ — філософ, тому й каже: «Ніч ночувати — не вік горювати», «Ніч прожене і ніч віджене», «Якби не було ночі, то не знати б, що таке день»; з ніччю в народі пов'язано і ряд прикмет, — не викидай на вулицю проти ночі сміття — сваритимешся; «коли сонце закотилося», не починай цілої хлібини, — «господарство піде не на лад»; не віддавай на ніч позичених грошей, бо не будуть водитися; не давай проти ночі з хати ніяких речей; не залишай на ніч на столі ножа — «дідько заріже»; не виливай проти ночі воду з купелі; накривай питво та їжу на ніч, щоб не напаскудив туди нечистий; справа, розпочата вдень, з надходженням ночі може цілком відмінитися: «Мав уродитися чоловік, а вилупився чорт» або навпаки: «Мав вилупитися чорт, та півні заспівали, то вродилася дитина»; нічна пора асоціюється з темрявою, а, за Біблією, ніч — це і є *те́мрява* (*див.*); у П. Куліша: «Розкинеш темряву — і ніч настане»; разом з тим у народі помічено, — «що темніша ніч, то ясніші зорі», «як уночі ясно, то вдень буде пасмурно»; на неминуче закінчення ночі вказують образні вислови: «Люди ніч розбирають», «Птахи ніч розкльовують»; з нічною порою, особливо навесні, пов'язана також пора перших побачень, пора кохання, оспівана в народній творчості; ночі присвячено старовинний гімн-заклинання: «Ніч

темна, ніч пишна, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному, замикаєш ти комори, дворища і хлівці, церкви й монастирі і київські престоли: замкни моїм ворогам губи і губища, щоки й пращоки, очі й праочі, щоб вони на мене зубів і очей не витріщали, гніву в серці не мали, щоб усе поважали і в добрих мислях мали» (за П. Чубинським). *Хоч око виколь, так темная ніч* (приказка); *За солодкі ночі гіркі дні приходять* (приказка — про ночі гріховного кохання); — *Переховай мене, зелений байраче, Переховай хоч ніченьку голову козачу* (пісня); 2) **ніч під Вели́кдень** *див.* **Вели́кдень**2; 3) *див.* **Страсна́ ніч**; 4) **день-і-ні́ч** *див.* **день**5; 5) **нічка-петрі́вочка** — коротка ніч у *Петрівку* (*див.*); 6) **ніч ворожі́ння** — ніч перед Новим роком, коли Всебог відкриває зоряне небо, Ясен-Місяць веде розмову з богом/богинею Колядою і зірками, тоді ж Коляда призначає кожній зірці новонароджену душу; треба в цю ніч бути обережним, бо злі духи веселяться до третіх півнів; молодь збирається на вечерю і проводить спільні гадання-ворожіння на майбутній рік, на «суджених-ряджених» (*див. ще* **гада́ння**); у цю ніч збирають зілля, яке зветься *нечуй-вітер* (*див.*).

**нічна́ красу́ня** *див.* **борода́**4.

**нічни́ці** — 1) за народною уявою, злі демонічні істоти, які відбирають у людини, особливо у маленьких дітей, сон (звідси *нічниці напали, осіли, мордують*); також безсоння; 2) **нічни́ця** — за віруваннями гуцулів, один із злих духів.

**Нови́й Запові́т (Заві́т)** — церковна книга, що містить у собі виклад християнської релігії; частина *Біблії* (*див.*); включає 27 книг (4 Євангелія, «Діяння святих апостолів», 21 «Послання апостолів» та «Одкровення Іоанна Богослова, або Апокаліпсис»).

**Нови́й рік** — наступний рік і перший день січня як початок наступного року; здавна календарний рік у наших предків починався з 1 березня (з початком весни, тобто з поворотом сонця на літо), пізніше — з 1 вересня (з поворотом сонця на зиму), а з 1700 р. ведеться сучасний відлік річного циклу з різницею між старим і новим стилями літочислення 13 днів (*див. ще* **календа́р**1,4,5); календарне свято; з Новорічною ніччю пов'язано багато легенд; у цю ніч для набожних і праведних розкривається небо; уночі все живе говорить, особливо худоба; діти зранку ходять по хатах «засівати» (з рукавиці збіжжям); з Новим роком пов'язують ворожіння так званого *почіну*: хто як проведе перший день Нового року, так йому вестиметься весь рік; хто перший увійде в хату (бажано, щоб це був чоловік грошовитий, щасливий, здоровий); засівати ні гречкою, ні горохом не годиться — у першому році будуть водитися блохи, а в другому — чиряки. *На щастя, на здоров'я, на той Новий рік, щоб було ліпше, як торік* (М. Номис); *На Новий рік погода — буде в полі урода* (приповідка); *Як на Новий рік — так цілий рік* (приповідка).

**нови́й стиль** *див.* **календа́р**5.

**новина́** — недавня подія; також уперше зорана земля; у цьому розумінні у весільній обрядовості — символ молодої; у весільній пісні співається: «Гей, бояри, ідіть у лози та зрубайте нам занози: Поїдемо орати, новину здобувати. Хто новини добуде, той господарем буде».

**новолі́тування** — останній день року, напередодні нового календарного року; предки починали новий рік або з весни, коли готувалися до сівби, або восени, коли закінчувалося збирання врожаю.

**новонаве́рнений** (*ж.* **новонаве́рнена**) — той, хто прийняв нову віру.

**новонаро́джений** (*ж.* ***новонаро́джена***) — людина, яка недавно або тільки що народилася; за повір'ями, новонароджених приносить птах (найчастіше лелека), їх «знаходять» у капусті; коли перший раз кладуть у колиску новонародженого, то разом з ним і кота, щоб дитина добре спала (пор. колискові про котка); новонароджену дитину не можна звати зайчиком, бо буде погано спати; нерідко вважають, що оберегом служить згадування вовка або змії.

**новосі́лля** — святкування з нагоди переселення в нове помешкання; пов'язане зі звичаями пускати в нову хату поперед господарів кішку, освячувати нову оселю, — «щоб добре велося, жилося», «на щастя»; годилося на новосілля приносити хліб-сіль; пильнували, щоб на новосілля ніхто не приходив з порожніми руками; віра в *почи́н* закликала бути уважним у день новосілля — на кожне слово, на кожний вчинок, бо від того, як пройде цей день, залежить усе життя в новій оселі; *див. ще* **вхо́дини**.

**нога́** (зменшено-пестливі — ***ні́жка***, ***ні́женька***, ***ні́жечка***) — одна з двох нижніх кінцівок людини; здавна права сторона (права рука і нога) важливіші від лівої (у Євангелії від Матвія йдеться про те, що на «Страшному суді поставить Бог вівці (праведних) праворуч Себе, а козлята (грішних) — ліворуч»); хрестяться правицею, але коли треба відхреститися, то лівицею; на лівака (шульгу) дивляться з підозрінням, — він може бути нечистим; коли хочеш, щоб велося й щастило, вставай уранці на праву ногу, а встанеш на ліву — цілий день будеш у злому настрої; тому вислів *встати (ступити) не на ту ногу (на ліву ногу)* означає «бути без причини в поганому настрої»; ноги сприймаються як рух, життя, здоров'я, тому кажуть: «Ноги носять, а руки годують», «Одна нога тут, а друга там», «Взяв ноги на плечі та й пішов», «Думки в небі, а ноги в постелі»; за старовинними переказами, в судах дізнавалися правду від підсудних, б'ючи їх по ногах, звідки вислів *в ногах правди нема* (переосмислився нині як запрошення сідати); коли хтось спочатку діє, а потім думає або й бездумно діє, кажуть: «Куди ноги, туди й голова» (наприклад, так у пияка); у замовляннях ноги — знак просторової орієнтації, який означає «позаду» або «внизу», останнє значення закріплює пара в ногах / у головах; *підняти ноги* означає змінити напрям знизу вгору (магічний жест: «Ілля ноги підняв, кров уняв»); повір'я: «Як сидиш на лаві або на стільці, то не можна гойдати ногою (кажуть, «чорта гойдаєш»), «Якщо хто притисне собі дверима ногу, — будуть гості»; заборонялося мити ногу ногою, бо це вияв крайніх лінощів. *Про ноги не думають, як голова в петлі* (приказка); *Нога моя там не стане* (І. Франко — нізащо там не буду); *В ноги кланяється, а за п'яти кусає* (прислів'я); на означці «рух» побудовано багато фразеологізмів: ***без за́дніх ніг*** — сильно втомившись, перебуваючи тривалий час на но-

гах; ***бра́ти но́ги на пле́чі*** — поспішати кудись або втікати; ***вали́тися з ніг*** — дуже втомитися; ***верті́тися на нога́х*** — бути весь час у русі; ***вибива́ти нога́ми*** — танцювати з пристукуванням, енергійно; ***но́ги в ру́ки (на пле́чі)*** — бігом, притьмом; ***самі́ но́ги несу́ть*** — хтось дуже легко, швидко рухається; ***з усі́х ніг*** — дуже швидко; ***нога́ за ного́ю, нога́ по́за но́гу*** — дуже повільно.

**но́чви** (зменшено-пестливі — ***ноч́овки***, ***ночо́вочки***) — довгаста посудина (здавна виготовлялась із дерева, пізніше — з металу) з розширеними доверху стінками, призначена для домашнього вжитку: прання білизни, купання і т. ін.; використовували також в обряді *по́хорону Костру́ба* (*див.* **Костру́ба [свя́то]**); побачити уві сні ночви — мати родинну втіху; це вірування, очевидно, походить від того, що ночвам відведено значну роль у весільній обрядовості: у них розчиняють тісто для короваю, при цьому в борошно ллють воду й трохи горілки, — «щоб коровай був веселий»; потім перекладають тісто в діжу; у ночвах готують також інший обрядовий хліб — паску; у ночвах возять весільних батьків селом, що є одним з дійств обряду; оскільки ночви є обрядовим предметом, вірили, що вони мають і оздоровчу силу, тому після купання в них дітей, які мали конвульсії, ночви з водою перевертали й накривали ними дитину — символ охорони, а на них розбивали нове горнятко — символ жертви; після цього конвульсії мали минутися. *Молодиці місили діжу та тісто на паляниці в здоровенних ночвах* (І. Нечуй-Левицький).

**нужда́** (зменшено-пестливі — ***ну́ждонька***, ***ну́ждочка***) — 1) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — уосібнена зла сила, можливо, божество насилля, що може напосісти на родину й призвести її до крайньої бідності, нестатків, тому з Нуждою б'ються, Нужду терплять, бо, як кажуть, «має хліб роги, а Нужда ноги», «голод мучить, а Нужда краде», «Нужда скаче, Нужда плаче, Нужда пісеньку співає»; один із народних виразів стверджує: «Боронь, Боже, Нужди — розум знайдеться»; того, хто «наївся (напився) лихої Нужди», вона «навчить хліб їсти», бо «Нужда і честю торгує»; злому бажають: «Нужда би тя побила!»; 2) у переносному розумінні — крайнє зубожіння, злиденне існування. *Хто в посестри взяв тяжку недолю, той вражій нужді попався в неволю* (приповідка).

**нуль** — назва цифри 0, що означає відсутність величини, а при підставлянні її до іншого числа справа означає збільшення його в десять разів; означає простір, безкінечність; символізує неподільний світ як космічне яйце, що поєднує в собі два першопочатки: чоловічий і жіночий, вогонь і воду; завдяки їх паруванню відбувається зв'язок між світами.

**ня́вка** *див.* **ма́вка**.

**Ня́вський вели́кдень** *див.* **Руса́лчин вели́кдень**.

**Ня́вський ти́ждень** *див.* **Руса́лії**.

**ня́нько = ня́ньо** — зменшено-пестливі народні назви *ба́тька* (*див.*). *Поколь була'м в свого нянька, коровочки'м пасла* (Я. Головацький); *Ти чуєш, няньо, голос мій, прости...* (Л. Забашта).

# О

**обаяніє, обаятель** *див.* **чаклун**.

**обвінчання** *див.* **вінчання**.

**обгортка = обгортач** — одяг, який носили в Галичині замість спідниці: шматок вовняної матерії, тканої смугами (чорними і темно-червоними впереміж), яким жінка обгортає стан поверх сорочки замість спідниці, підперізуючи крайкою.

**обдарування** — умилостивлення богів, демонів, стихій природи, померлих предків; це здійснювалося, наприклад, через колядників, маланкарів, які немовби уклали з господарями угоду, що базувалася на магічному принципі «дар за дар», «добро за добро» через винагороду; йде від старовинного уявлення про те, що Бог у людській подобі ходить по землі, тому святочних величальників називали «від Бога гості», «Божі ангели»; ті після обрядових пісень проказували жартівливі прохальні слова-вирази — «Маланці прядива на намітку», «святому Миколі на очкур», «підкувати Маланку», «підлатати шапку», «гуцулу на люльку», «дідові на зуб», «бабі на постоли» і одержували від господарів щедрі гостинці (збіжжя, сало, ковбасу, вареники, пиріжки, оладки, яблука, горіхи, цукерки); найпочеснішим подарунком уважався новорічний обрядовий хліб — калач або книш; отримана колядниками їжа мала вмилостивити померлих родичів, які сприймалися як опікуни сім'ї, здатні вплинути на врожайність полів, статки родини та приплід худоби; залишаючи дім, маланкарі дякували за «честь і шану» і ще раз проголошували традиційні побажання, що в різних місцях мали різну форму, наприклад на Буковині: «Вінчуємо Вас щастям, здоров'ям, Новим роком, аби вже дочекали відтепер за рік цієї днини».

**оберіг = оберег** *див.* **берегиня**5.

**Обертіння** *див.* **Обрітення.**

**обжинки** (пестливе — ***обжиночки***) — старовинний обряд з приводу закінчення жнив, останній їх день, свято з цієї нагоди, яке подекуди називали *іменинами*; протилежне з а ж и н к и; здавна вірили, що божество поля живе в останньому снопі (його відповідно звали *іменинником*), тому його пишно складали, а остачу недожатого зв'язували на бороду (*див.* **Спасова борода**), яку звали ще *бородою Перуна, дідовою бородою, дідухом, дідом*; на Полтавщині замість снопа в'язали з колосків *обжинковий хрест,* потім господиня або її донька несли його додому, а женці йшли вслід і співали *обжинкові пісні*; у деяких місцевостях обжинки називалися *вінком* (так називався й

останній сніп), тому в обрядовій пісні співали: «Зашуміла діброва, залящала дорога, господареві женці йдуть, золотий вінок несуть»; обирали гарну дівчину, клали їй на голову золотий колосистий вінок, а останнього снопа (*імени́нника*, або також *вінка́*) урочисто несли господареві; той приймав його, частував женців, а снопа беріг, як ритуальну святість, до нового врожаю. *Надходить осінь. Одробилися у полі; справили обжинки* (Марко Вовчок); *Ой чий же то челядин обжиночки нарядив?* (пісня).

**Оби́да** — у дохристиянських віруваннях — божество як уосібнена зла істота, персоніфікація образи, зневаги, ширше — лиха (згадується в «Слові о полку Ігоревім» як персоніфікований образ княжої міжусобиці — Крилатої Діви, що віщує велике лихо: «Встала Обида в силах Дажьбога внука, вступи Дівою на землю Трояню»).

**обича́й** — у народному мовленні — звичай, звичка, характерні для певної місцевості, того чи іншого краю, села, міста і т. ін. *У мене обичай — козацький звичай: хоть побачу, то й не плачу* (П. Чубинський); *Що город, то й норов; що край, то й обичай* (М. Кропивницький); *Не позичай, — злий обичай: як віддає, то ще й лає* (М. Номис); *Да поїдем у той край, де хороший обичай* (А. Метлинський).

**обича́йка** — дерев'яний о́бід сита, решета, бубна і т. ін.

**о́бід** (збірне — *обі́ддя*) — зовнішня частина колеса, звичайно обведена шиною. *Вози добрі кінські і чумацькі, обіддя міцне* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізм: ***хоч обіддя гни*** — про товсту, дебелу статуру, шию і т. ін.

**обі́д** (зменшене — ***обі́дець***) — 1) споживання їжі серед дня, між сніданням і вечерею; традиційний об'єкт гумору, іронії, метафоричного переосмислення: «Добре діло — обід: сів за стіл та й їж», «З води обіду не звариш», «Збирайтеся, старці, обід буде», «З одним ротом на два обіди», «Їхав на обід, але й вечері не застав», «Ну й ласий до чужого обіду», «Прийде кумець на обідець, а ложки не буде»; слово вживається також на означення пригощання, яке влаштовують удень з якогось приводу, з певної нагоди; на такий обід звичайно запрошують, його скликають (звідси *про́шений (зва́ний) обі́д*); до нього ретельно готуються, його спеціально влаштовують (звідси *дава́ти (ста́вити) обі́д*), пор. у І. Котляревського: «Зробити поминки я хочу, Поставити обід старцям»; з приводу *помина́льного обі́ду* жартують: «Чий обід, а старцям лихо (клопіт)»; взагалі, за традицією, на поминальні обіди годилося закликати жебраків, пор. у Т. Шевченка: «Діточки... У жупанах походжають, Старців закликають На обіди»; поминальний обід з коливом влаштовують у день похорону, на дев'ятий, сороковий день і через рік після смерті; 2) = **обі́ди** — здавна так називають середину дня, коли зазвичай обідають, обідню пору; звідси сталі сполучення: ***до обі́ду (обі́д)*** (до середини дня, до обідньої пори): «Якби поспав до обід, то приснився б ведмідь»; ***пі́сля обі́ду (обі́д), по обі́ді*** (по обідній порі, у другу половину дня): «Після обід полежати часок, то зав'яжеться сала кусок», «По обіді спи хоч хвилю, по вечері іди милю»; з періодом доби, коли кінчається перша половина дня і почи-

нається друга, пов'язане переміщення сонячного світила, за яким орієнтувалися в часі, тому кажуть: «Сонце під обід [підійшло, підпливло]» або «Сонце з обід [звернуло]».

**обі́дня = літургі́я** — відправа в православній церкві, яку служать у першій половині дня, до обіду; переосмислюється у сполученні *зі-псува́ти обі́дню* на означення «зашкодити комусь у якійсь справі».

**обі́йстя** — садиба, двір у селянському господарському побуті. *Подивився він у своїм обійстю, — аж у нього все жито в засіках* (казка).

**обі́т = обі́тниця** — урочиста обіцянка, зобов'язання (перев. релігійного характеру); клятва; у сполученні: ***дава́ти обі́тницю*** — заприсягатися перед Богом. *Давала вона сама свою обітницю до віку вічного не розлучатися з чоловіком* (Ганна Барвінок).

**обітова́ний:** ***земля́ обітова́на, обітова́на земля́ (краї́на), обітова́ний край*** — за біблійною легендою — райська країна, куди після довгих поневірянь (через сорок років) пророк *Мойсей (див.)* вивів свій народ (мається на увазі Палестина). *Не на вигнання він нас запровадив, а в край обітований* (Леся Українка).

**обку́рювання = підку́рювання** — магічний акт, спрямований проти всякої злої сили, зокрема й проти хвороб як її вияву; на Гуцульщині баба-сповитуха, коли пологи траплялися вночі, світила свічку й примовляла: «Свічу свічку, піду по запічку Ладану шукати Обкурити хату»; на Волині обкурювали нову хату; у багатьох місцевостях обкурювали молоду (чи молодих); обкурювали породіллю «гарячим камінцем, щоб прогнати хворобу»; особливо поширеним був цей акт при боротьбі з лихоманкою — одна з найстаріших обрядодій з метою позбутися нечистої сили; для цього брали ялівець і верес і запалювали їх; треба було перестрибнути через дим, щоб зняти з себе гріхи і не хворіти; широко побутувало підкурювання зубів димом із насіння блекоти; дим з листя дуба очищає повітря, його боїться чорт.

**Обли́ваний понеді́лок, вівто́рок** *див.* **Вели́ко́дній ти́ждень**.

**облива́ння водо́ю** *див.* **вода́**11.

**о́близень** — невдача; вираз *з'ї́сти о́близня* стосувався спочатку лише собаки, якій показували ласий шматок, але не давали, а вона облизувалася; пізніше це перенесено на людину на означення «нічого не одержати».

**облі́г = перелі́г** — давно не оране *поле (див.)*, у народних піснях таке поле (що не дає ніякої користі) символізує ворогів: «Ой, колись були яри та пшениченьки, А тепер облоги; Ой, колись були вірні та сусідочки, А тепер вороги»; «Ой, всі нивки поорані, одна облогує; Усі дівки на мя добрі, одна ворогує...».

**обма́н = ома́на = обма́на** — 1) неправдиві слова, вчинки, дії і т. ін.; невідповідність істині, те, чого немає насправді; брехня; поряд з помстою, підступністю, насильством була і є головною основою крайнього індивідуалізму й кдановості — як спосіб життя з усіма, хто не зі мною, не з мого роду чи племені; «всяка неправда годиться, якщо вона тільки мені допоможе»; на цьому, зокрема, будується ідео-

логія підкорення, диктатури, мафії в найрізноманітніших їхніх проявах, клановий характер суспільного будівництва тощо; 2) = **обду́рювання** — магічний засіб від нечистої сили, хвороб та інших небезпек; відомий у народі обман власної смерті, коли, наприклад, крутили ліжко, і смерть опинялася в головах; врешті людина, яка до цього вдавалася, розуміла неминучість смерті (звідси нібито вислів: «Крути не крути, але треба помирати»); словесний обман був одним із засобів відганяння грозових хмар; 3) тільки **ома́на** — уживається як персоніфікований образ неправди, облуди. *Прийшла омана та й обманула Івана* (приповідка).

**обме́тиця** — обметені залишки борошна на жорнах та на коробі, пор. у виразі *ухопив, як собака обметицю*, тобто «зазнав невдачі, поразки» (обметицею собака звичайно не наїсться).

**обмива́ння** — акт похоронної обрядовості; має не лише фізичне значення очищення, а й символічне, — «щоб мрець ішов на той світ чистим», «щоб його так і Бог обмив від гріхів, як люди водою»; купіль (мертву воду) виливають у такому місці, куди ніхто не заходить.

**о́бмін** — акт переходу якої-небудь речі від однієї особи до іншої взамін на якусь іншу річ; у весільній обрядовості — це був *о́бмін обру́чками* як шлюбний акт одруження, *о́бмін хліба́ми* як весільний обряд прийняття сватання.

**обмоло́тини** — старовинний обряд закінчення молотьби й учта з цієї нагоди.

**о́бніж = обні́жжя** — квітковий пилок, який бджоли на задніх ніжках переносять у вулик для виготовлення перги.

**обо́зний** — 1) у козацькому війську — найвищий військовий чиновник, який завідує обозом (табором) та артилерією, начальник штабу; 2) **обо́зний військо́вий** (пізніше — **обо́зний генера́льний**) — найвищий командант козацької артилерії; 3) **обо́зний полкови́й** — командант козацького полкового обозу та артилерії, підпорядкований генеральному обозному.

**оболо́нь** — народна назва низинного заболоченого лугу, вкритого травою; також річкова заплава, вкрита очеретом. *В чистім полі на оболоні там іграв коник вороненький* (пісня); *Приїхав гість та й став на поміст, розпустив коні по всій оболоні* (М. Номис).

**обо́ра** — відгороджена частина сільського подвір'я з приміщеннями для худоби; також загорожа, загін. *Сонце сіло вже за гори, як добігли до обори, де багатий жив Охрім* (І. Франко); *Сімсот овець на оборі* (пісня); *Тобі, мати, нові обори, мені давай рябії корови* (А. Метлинський).

**обorі́г** — 1) повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна, збіжжя і т. ін.; також сіно (стіжок сіна), що зберігається під такою повіткою. *Ой лишу я косу в стозі, граблі в оборозі* (Я. Головацький); *Як жито в оборозі, то надія в Бозі* (М. Номис); *Штефан у лісі вичистив таке поле, що три обороги сіна можна на нім накосити* (казка); 2) **ходи́ти оборо́га** — народна святечна гра (на Великдень); усередині церковної огорожі четверо осіб беруться одне за одного руками, а двоє стоять у них на плечах і так ходять; *див. ще* **ве́жа**2, **дзвіни́ця**2.

**оборо́тництво** — у стародавніх віруваннях — перетворення (магічне перевтілення) людей на звірів, птахів і навпаки; таку здатність мають передусім чаклуни, відьми; чарівники також можуть це робити й з іншими людьми; оборотні (перевертні) живуть то як люди, то як звірі, часом вони дуже шкідливі, і людина, звичайно, не знає, хто перед нею: справжній звір чи злісний оборотень; про оборотництво йдеться в Біблії, в Житіях святих, в «Слові о полку Ігоревім» (Ігор соколом літає, Влур вовком тікає, Ярославна зигзицею плаче, князь полоцький Всеслав обертається на вовка); у Панаса Мирного про оборотництво читаємо в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; у народній творчості відьма-мачуха часто обертає на птахів своїх нерідних дочок; вдова, втративши чоловіка, обертається на чайку; дівчата в казках обертаються на птахів, а жінки — на лебідок; в оповіданні «Скарб» О. Стороженка перевертнем стає скарб; для української казки, балади, пісні характерним є перетворення людини на рослину (згадаймо казку «Калинова сопілка», баладу Т. Шевченка «Тополя», феєрію Лесі Українки «Лісова пісня» та ін.); пор. уривок із закарпатської народної балади: «Ішов синок молоденький Тополю рубати, А з тої тополиці Яра кровця лляти... А як рубав у другий раз, Вона одпросилась: «Ой не рубай, не обрубай Тоту галузочку, Бо не знаєш, що рубаєш Мою головочку... Ой не рубай, не обрубуй Тоті білі сучки, Бо не знаєш, що рубаєш Мої білі ручки»; за народними повір'ями, дуже поширеним є перетворення серед тварин (ластівки обертаються на жаб під водою, а летюча миша стає звичайною на сьомому році життя; горобці обертаються на мишей, а миші на горобців залежно від погоди; з Петрового дня (29 червня/12 липня) зозуля після року життя перевтілюється у яструба-перепелятника, після двох — у звичайного яструба, а потім в орла); *див. ще* **вовкула́к, пере́вертень, характе́рник**.

**обо́рювання** — магічний обряд, спрямований передусім на убезпечення від пошесті (холери, чуми тощо); оборювали село, обходили його хресним ходом, ставили в чотирьох його кінцях осикові хрести; оборювання полягало в обведенні села замкненою лінією (*магі́чним ко́лом*) як захистом від злих сил; оборювали звичайно жінки (або голі, або в чистих сорочках і без поясів); обряд закінчувався інколи добуванням *живо́го вогню́*, яким обкурювали домашню худобу; запалювали свічки від нього по хатах; приносили в жертву чорного кота, півня або щеня; здавна оборювали село при його закладанні, запрягаючи в плуга бика й корову від однієї матки; за плугом ішов парубок, а поганяла дівчина, зазвичай це були брат і сестра, — «щоб рід був міцний».

**о́браз** *див.* **іко́на**.

**Обреті́ння** *див.* **Обрі́тення**.

**о́брій = о́вид** — горизонт, небокрай, виднокруг; особливо придивлялися до горизонту при заході сонця і при його сході, передусім перевіряючи погодні прикмети, за давніми уявленнями, на обрії нібито небо спирається на залізні стовпи, вбиті в землю; малий Т. Шевченко пускався в мандрівку до тих залізних стовпів. *Зайшло сонце за*

*обрієм, покинуло землю* (Б. Грінченко).

**обрі́к**[1] — обіт, урочиста обіцянка, клятва; у сполученні: ***обро́ком обректи́ся*** — взяти на себе моральне зобов'язання з релігійних мотивів.

**обрі́к**[2] — дрібно посічена солома з вівсом, дертю для годівлі коней. *Не давши оброку, не бий коня по боку* (прислів'я).

**Обрі́тення = Обрсті́ння = Оберті́ння** — свято Обретіння (Знайдення) Голови Іоанна Хрестителя (24 лютого/8 березня); кажуть, що в цей день чоловік до жінки обертається (повертається), птахи починають повертатися з вирію (це святий Іоанн чудом своєї голови повертає їх додому); першими повертаються в рідні краї жайворонки; разом із журавлями, лелеками, граками вони несуть ключі, щоб відімкнути Небесні ворота для весни; у цей день виглядали весну, її провісників; виходили до схід сонця, закликали: «Прийди, весно, прийди, Прийди, прийди, красна»; існують народні прикмети, — «якщо в цей день випаде сніг, то й Свята неділя (Пасха) буде холодною», «якщо буде сухо, то треба чекати суху погоду й на Пасху», «роги місяця чіткі та яскраві — до морозу». *На Обрітення обертаються птиці до свого гнізда, хлібороби до плугів* (М. Номис).

**обро́к** — спочатку чиншовий дохід із княжих маєтків, пізніше державний податок у натурі, а згодом податок грішми або натурою, який стягували поміщики з кріпаків замість панщини; чинш.

**обро́ть = обро́тька** — вуздечка без вудил для прив'язування коня. *Ой, їдь, братко, у службу служити! Дадуть тобі коня вороного, І сідельце з-під злота самого, І попругу — козацьку заслугу, І обротьку з чорненького шовку* (П. Чубинський); *Украли в козака коня; А козака об тім журба напала, що на коні оброть новісінька пропала!..* (Л. Боровиковський); *Бодай же тії коні воронії да й обротей не зносили!* (Б. Грінченко); *Ще де те лоша, а вже й обротьки плетуть* (прислів'я).

**обру́с = стільни́к — 1)** (зменшене — ***обрусо́к***) спочатку хустка, шматок полотна, рушник, тепер — скатерка, настільник; *див.* **скатерти́на**. *Біліють обруси стягою, гра скло веселкою на них* (М. Старицький); *Нехай застилає тісовії столи, нехай застилає кружчатії обруси* (М. Максимович); 2) старовинне біле вкриття голови заміжньої жінки в лемків, в Галичині та на Волині; схожий на намітку, але коротший та ширший.

**обру́чення** *див.* **зару́чини**.

**обру́чка** — кільце з металу (звичайно коштовного), рідше з дерева, кістки і т. ін.; носять на пальці як символ вінчання і шлюбу, як амулет-оберіг від нечистої сили і як прикрасу; перстень, каблучка; обручка — символ єднання родів; золота обручка — символ Сонця, що поборює демонів мороку; вмивання водою, в яку покладена золота обручка, за народними віруваннями, оберігає від грому; вважалося, що підняті дівчиною без благословення обручка, намисто, хустка стають причиною домагання змія, який заманює цими речами дівчину або й перевтілюється в них; як символ любовного єднання у весільних величальних піснях маємо *мості́* (*див.* **міст**4), вимощені з жуковин (перснів); цей еле-

мент ще більше посилює символіку мосту: «Ой через воду та й через Дунай... Стоять мостоньки калинової, Калинової, покощенії, Покощенії жуковинами»; кругла форма обручки символізує безперервну, тривалу й вірну любов між подружжям. *Микола, Микола, дай мені обручку, А на тобі срібний перстень на білую ручку* (П. Чубинський).

**обря́д** — сукупність установлених звичаєм (або церквою) дій, пов'язаних із побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов; старовинні обряди пов'язані з релігійним світоглядом і культом первісної людини (*див.* **же́ртва** 1, **тре́ба** 1); язичницькі обряди жертвоприношення перевтілилися в звичаї принесенням до церкви парафіянами різних дарів (наприклад, кануну і куті, пасок і крашанок, рушників, полотна, хусток тощо); щедрою жертвою богові здавна служили пири і бенкети (наприклад, княжі пири із скоморохами за часів Володимира Великого); кожний звичай, що часто повторюється, перетворюється в обряд; багато з них породжено стародавніми віруваннями, тому в обрядах присутній магічний (ритуальний) елемент (наприклад, обряд ставити горнятко води на вікні чи на столі, коли в хаті небіжчик, походить із віри, що душа, вийшовши з тіла, буде обмиватися в цій воді); в обряди перейшли деякі закляття (наприклад, обряд «топтання рясту (сон-трави)», зустрічі перших птахів тощо). *Весільний обряд; Обряд вінчання*; прикметник — ***обрядо́вий***. *Обрядові дійства* (обрядодії).

**обсипа́ння** — у весільному обряді — магічний акт обсипання молодих збіжжям (у різних місцевостях у різний час — перед від'їздом до вінця, після приходу із церкви, перед входом у хату, після входу до хати, після виходу з комори); значення цієї обрядодії бачимо в пісні: «Ой, сип, матінко, овесець, Щоб наш овесець рясен був, Щоб Юрасько красен був. Ой сип, матінко, пшеничку, Щоб наша пшеничка рясна була, Щоб наша Маруся красна була»; якщо порівнювати акт обсипання з актом *засіва́ння* (*див.*), то він символізував урожай, добробут, багатство; водночас він нагадував запліднювальний дощ, що мав викликати плідність землі, а отже й людей, нового подружжя, нової родини.

**обстри́жини = постри́ж[ч]ини = по́стриг** — старовинний обряд першого стриження дитини, якій минув рік; з Початкового літопису довідуємося, що княжат перший раз стригли на п'ятому чи на сьомому році; дитину садовлять на розстеленому кожусі вовною доверху або на коноплях (це робить баба-сповитуха, а обряд пострижин здійснюють кум — щодо хлопчиків, а кума — щодо дівчаток); волосся вистригається з чотирьох сторін; батько кидає трохи грошей, щоб дитина була багатою й щасливою; як культова подія приурочувалася здавна до осінніх свят.

**обхі́д = обхо́ди** — магічний акт, спрямований на створення *чарі́вного (магі́чного) ко́ла* як охоронного знаку від нечистої сили для речі, яку обходять (хати, худоби, поля, подвір'я, череди); відгомонами акту обходу є новорічне водіння кози, ведмедя, *обо́рювання* (*див.*) або

оббігання села, хати голими жінками (культ голого тіла); цей акт мав як сакраментальний (освячувальний) характер, так і суто охоронний.

**Ове́н** — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 21 березня — 20 квітня.

**ове́с** (зменшене — ***овесе́ць***, ***овесо́к***) — 1) яра злакова культура з суцвіттям у вигляді волоті, вкритим лускою (рідше голим зерном), а також зерно цієї культури; сіяли овес рано, ще в мокру й холодну землю, тому казали: «Сій овес у грязь, то будеш князь», «Сій овес у кожусі, а жито в брилі» або ще: «Казав овес: — Сій мене в болото — буду я золото»; традиційний корм для коней, тому кажуть жартома: «Не хоче, як кобила вівса»; подекуди відвар вівса додавали до купелі немовляти, — «щоб було багатим і плідним, як овес»; здавна рослина символізує плідність, бо має здатність розсіватися (звідси *овес-самосій*), тому відігравав велику роль у весільній обрядовості; подекуди вівсом прикрашали гільце; вівсом обсипали молодих («Мати сина вівсом обсипала, Вівсом обсипала, щастям дарувала: — Пошли, Боже, щастя, як овес рясно!»); у весільних піснях пшениця — наречена, а овес — наречений; рясний вівсяний колос був традиційним символом гарного роду: «А в полі да овес рясен, А в нас весь рід красен»; «Ой сій, мати, овес на наш рід увесь»; про стійкість рослини свідчить така приказка: «Овес і крізь личак проростає»; разом з тим рослина вважалася малопоживною: «Вези овес хоч до Парижу, а не буде з вівса рижу»; вівсяний хліб вважався голодним. *Кидай овес у грязюку, ячмінь у пилюку, жито — в ріллю* (приказка); *Овес виліг, а жито не сходить* (приказка); *Овес у трьох кожухах, та вітру боїться* (М. Номис); 2) **шити на ове́с** — у народній вишивці — шити крупними стіжками; 3) тільки **овесо́к** — рід узору в народній вишивці.

**ове́чка, ове́ченька, ове́чечка,** *див.* **вівця́**.

**ове́чки Христо́ві** *див.* **вівця́**2.

**о́вид** *див.* **о́брій**.

**О́всень = О́ксень = О́сінь = Усе́нь** — 1) у слов'ян — язичницьке божество, яке, за народними уявленнями, запалювало сонячне світло; за дохристиянськими віруваннями, бог поліття й осені, врожаю й статків; зображувався у вигляді вершника на коні; свято Овсеня відбувалося по закінченні всіх польових робіт і тривало до свята Коляди; Овсень уособлювався в образі вершника на коні з багатьма плодами та пучками сухих квітів у руках; разом з Божественним суддею він розподіляє земні дари між смертними: одним дає багато, з надлишком, а в інших забирає навіть найнеобхідніше; одна з обрядових пісень закликає доброго молодця Овсеня приїхати на свині: «На чім йому їхати? На поросячій свинці. Чим поганяти? Живим поросятком» (це може бути пов'язане з тим, що на Коляду можна вже було споживати м'ясо — свинину й поросятину); в іншій пісні він має їхати по місточку: «Мосточок містила, Сукном вкривала, Цвяхом прибивала, Ой Овсень, Ой Овсень! Кому ж, кому їхати По тому місточку? Їхати там Овсеню та Новому року. Ой Овсень, ой Ов-

сень!»; 2) (з малої літери) **óвсень = усéнь** — старі назви першого дня весни (1 березня); 3) (з малої літери) **óвсень = усéнь** — жартівлива пісня, яку співають у Святвечір під вікнами тих людей, які не користуються загальною повагою громади; 4) (з малої літери) **óсінь** (*див.*).

**Овсяни́ці день** — народна назва церковно-календарного дня Святих Андріана та Наталії, що припадає на 26 серпня/8 вересня; М. Гоголь у своїх записах з фольклору пише, що у Волинському повіті, коли жнива завершуються збиранням вівса, женці несуть вівсяний сніп, супроводжуючи своє шестя піснями; цей сніп ставлять у *сýтки* (красний кут, покуть) під образи (боги), господарі сідають з гостями за стіл, на якому головною стравою є *дéжень* (толокно, замішане на кислому молоці або на воді, підсолоджене цукром).

**огірóк** — 1) (зменшене — ***огірóчок***) овочева городня рослина родини гарбузових із сланким стеблом і невеликими довгастими плодами; плід цієї рослини; народна етимологія пов'язувала огірки з ознакою *гіркúй*, тому в народній поезії вони символізують горе, сльози: «Посадила огірочки близько над водою, Поливала огірочки дрібною сльозою»; з іншого боку огірок символізує тугість тіла, його здоров'я і красу; пор. в «Енеїді» І. Котляревського: «Не в шутку молодець був жвавий, Товстий, високий, кучерявий, Обточений, як огірок»; молоді огірки символізують молодих хлопців, а жовтяки — старих парубків: «Ой гіркі жупляки, старійтеся, парубки, А в нас огірочки самі зелененькі, а в нас парубки самі молоденькі»; за віруваннями, огірки й кавуни у сні — на недобре; 2) **огірóчки** — рід дівочого весняного хороводу, в якому дівчата беруться за руки, роблячи ніби ланцюг, який в'ється, як огірочне огудиння; при цьому співають: «Зелені огірочки, стеліться, стеліться, чи великі, чи маленькі, не рвіться, не рвіться».

**огля́дини = розгля́ди[ни]** — старовинний обряд знайомства батьків молодого (молодої) з помешканням, обійстям, господарством майбутніх сватів; це відбувалося через кілька днів після сватання; якщо батьки обізнані з майновим станом молодого (молодої), то оглядини зводилися перев. до застілля та обговорення деталей весілля. *У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки* (Панас Мирний); *На розглядини їдуть батько й мати молодої, брат* (Б. Грінченко); [Т е т я н а:] *то ти ж її* [молоду] *привезеш, покажеш? Може б, ми з старим поїхали на оглядини: так годиться* (І. Карпенко-Карий).

**óгненний бýгало** — одне із замовлянь, спрямованих на паління, сушіння і т. ін., а також прикликання любовної гарячки (*див. ще* **змій**); ось його текст: «Добривечір тобі, огненний бугало!» — «Здорова, хрещена, народженна, молитвяна раба Божа дівчино!» — «Куди ти летиш?..» — «Полечу ліси палить, а землі сушить, а трави в'ялить» — «Не лети ж ти, огненний бугало, ліси палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір. Де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи у вечері, чи у постелі — учепися ти

йому за серце, затоми ти його, запали ти його: щоб він тряссся і трепетався душею і тілом за мною народженною, хрещеною, молитвяною дівчиною Марією, щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене, народженної, хрещеної і молитвяної дівчини Марії народженного, хрещеного і молитвяного козака Івана!»

**ого́нь** *див.* **099го́нь**.

**огоро́жа** — межа «свого» і «чужого» простору, що захищає (реально і символічно), оселю, господарство і двір від зовнішніх небезпек, від ворожих сил, тим самим творячи ніби окремий світ; у різних місцевостях зводили різні огорожі — дерев'яні (у тому числі плотяні), кам'яні, глинобитні чи живоплітні; здавна найпоширеніший тип частоколовий (на ньому дівчата ворожили у новорічну ніч розмахами рук — парну чи непарну кількість останній розмах охопить і прямі чи криві там кілки чи штахетини будуть); забороняється ставити огорожу на Благовіщення, напередодні Великодня та в Русальний тиждень, бо це може провокувати посуху; обов'язковим елементом огорожі були ворота (брама), хвіртки й перелази; огорожі як обереги мали відворотну силу, як у приповідці: «Біля двору залізний тин: щоби через цей тин не міг попасти ні лютий звір, ні гад, ні злий чоловік, ні лісовий дід».

**Ода́рчин день** — народна назва церковно-календарного дня Святої Дарії 19 березня/1 квітня, коли, за повір'ям, знахарки мали «вилити» з людини причину примовляннями до світлого Сонця і чистої Води; Одарка-Дарія дарує людям літо.

**одві́т = відві́т** — 1) у народному мовленні — відповідь. *А ти їй дай такий одвіт — яка чудова майська ніч* (пісня); *Тільки друг не шле одвіту, Ні привіту, ні слівця* (А. Малишко); фразеологізми: ***дава́ти відві́т*** — відповідати на запитання, а також за вчинки, дії; ***оддава́ти одві́т*** — відповідати; 2) відповідальність. *Сім бід — один одвіт* (М. Номис).

**оде́нки = оде́ньки** — у народному побуті — групові денні зимові роботи жінок та окремих дівчат, коли снували пряжу, шили, вишивали та ін.; після закінчення роботи влаштовували спільне пригощання.

**оди́н** — назва числа 1 та його цифрового позначення; означає центр, від якого певною мірою протиставлені *лівий / правий, верх / низ*; центр світу — Сонце, єдине в своєму роді світило; звідси початок, верх, бог; сам-один стає тим, хто звідує долю, роковану багатьом; це проникнення в сутність чогось, в інші світи, в старі й нові виміри; у казках герой висмикує по одній волосині, і вони стають для нього ключем сходження на інший щабель.

**од(від)мі́на = од(від)мі́нник = од(від)мі́нок = од(від)мінча́** — за народними віруваннями — дитина-виродок, дитина-чортеня, якою нібито підмінили людське дитя; такою звичайно вважали дитину, хвору на рахіт.

**одноде́нний рушни́к** *див.* **рушни́к**4.

**одноже́нство** *див.* **жі́нка**2.

**одоля́н = одоле́нь-трава́ = валеріа́на** — багаторічна трав'яниста

рослина, з корневищ і коренів якої виготовляють лікарські настійки, що використовуються як заспокійливий і тонізувальний засіб для серця та центральної нервової системи; назва мотивується віруванням народу в те, що трава «долає» всяку нечисту силу; ще в старих «травниках» зазначається, що хто знайде одолень-траву, той «вельми себе талант обрящет на земли»; використовували як оберіг сім'ї та дому; охороняє від хвороб: «Якби не тоя та не одолян, ходила б хвороба, як пан»; визначається як любовний напій; ті, хто відправлявся на чужину, мали запастися цією травою: «Куди не піде, багато добра знайде»; відомим є заклинання перед далекою дорогою: «Іду я в чисте поле, а в чистім полі росте одолень-трава. Одолень-трава! Не я тебе поливав, не я тебе породив; породила тебе мати — сира земля, поливали тебе діви простоволосі, баби-самокрутки [віщі діви]. Одолень-трава! Одолій ти злих людей: лихо б на нас не думали, погано не мислили; прожени ти чаклуна, ябедника. Одолень-трава! Одолій мені гори високі, долини низькі, озера сині, стрімкі береги, ліси темні; пеньки й колоди... Заховаю я тебе, одолень-трава, біля самого серця, на всій путі і на всіх дороженьках».

**одпра́ва** *див.* **відпра́ва**.

**одру́жування = побра́ння** — єднання, парування через шлюб, вінчання (від старого «ставати одне одному дружиною» — про чоловіка та жінку; звідси у весільному обряді однокореневі — *дружко́*, *дру́жка*, *дру́жба*); дієслова: ***одру́жуватися[ся] = одружи́ти[ся] = побра́тися*** — відповідно «єднати[с]я, парувати[ся]»; досить поширеними були форми, що відповідають одружуванню чоловіка (*жені́ння*) і жінки (*віддава́ння, віддання́*) зокрема. *Ми вкупочці колись росли, Маленькими собі любились, А матері на нас дивились Та говорили, що колись Одружим їх* (Т. Шевченко); *Удова, що бажає вдруге одружитися, надіва червоний очіпок* (М. Номис); *Доки не поберуться, люблятъся, а як поберуться, то судяться* (М. Номис).

**о́дуд = ві́двуд** — невеликий птах з довгим чубом, загнутим донизу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням; вважався «нечистим» птахом (його ще називали *смердю́ха, смердю́х, воня́к, гу́дко*); у руки одуда не беруть; за бажання стати пташиним богом покараний Всевишнім як нахаба: «Бути тобі смердючим одудом. Лети й кричи: «Худо тут!»; стук одуда в кут хати — смерть, у вікно чи двері — на мороз або дощ; у людини виросте зоб, якщо дивитися на одуда; крик одуда «Худо тут, худо тут!» пророкує неврожай, а крик «Буду тут, буду тут!» — урожай.

**о́дяг:** ***виверта́ння о́дягу*** *(див.)*.

**о́желедь = ожеле́диця = ожеле́да** — тонкий шар льоду на поверхні землі, на деревах і т. ін.; як і іній, є зимовою росою, яка колись звалася *моро́зом*; здавна, як і всі природні явища, персоніфікується, тому кажуть: «Упала ожеледиця». *Вночі і ожеледь, і мряка, І сніг, і холод* (Т. Шевченко); *Не зайду я в полонинку, бо там ожеледа* (коломийка).

**о́зеро** (зменшені — ***озе́рце́***, ***озе́ре́чко***) — природна або штучна заглибина, заповнена водою; у народній пісні озеро — символ гос-

поди, подвір'я: «Межи двома берегами вода каламутна, Межи двома озерами рибка баламутна» (рибка тут — дівчина); як озеро оточене берегами, так обійстя *огорóжею* (*див.*). *Хай тобі риба й озеро* (М. Номис); *Ой, у полі озеречко, там плавало відеречко* (пісня).

**озимина́** — сходи або посіви однорічних злакових сільськогосподарських культур (пшениці, жита, ячменю), які сіють восени і називають *ози́мими*: «Та повів же їх на долину, на пшениченьку, на озиму»; також озимий хліб; протилежне я р о в и н а.

**окíл** — простір, що оточує людину; навколишня місцевість, довкілля, околиця. *На ввесь окіл гукає* (Є. Гребінка); *Не сумуй, що листя сиплеться додолу: Знов зазеленіє По всьому околу* (П. Грабовський).

**окія́н** — у народній творчості — океан, море (звідси народнопоетичні *мóре-окія́н, окія́н-мóре*); атрибут народних замовлянь; *див.* **óстрів Буя́н**. *Кит-риба в окіяні* (П. Чубинський); *Буйні вітри! Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть ви її за окіян-море* (П. Чубинський).

**óко** (*мн.* ***óчі = вíчі***; зменшено-пестливі — ***оченя́та, óченьки, очи́ці, вíченьки***) — 1) орган зору в людини, у всіх хребетних тварин та деяких безхребетних; також погляд, зір і в переносному значенні — піклування, догляд; у народній естетиці символізують привабливість, красу («Чорні брови, карі очі», «Виплакала карі очі за чотири ночі», «Які очі, така й врода»), людську сутність («Очі — дзеркало душі», «Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі», «Людське око бачить глибоко»), вдачу («Очі грають, зуби скакають»), розум, проникливість, пильність («Око, око, не дивися так глибоко», «Очима і стріляє, і молить, і благає», «Невчене око загляне їм в душу глибоко-глибоко», «Зіркі очі бачать і вдень і вночі»), жадібність («Бачить око, да зуб не йме», «В нього те око бачить, на яке дають», «Їв би очима, та душа не приймає»), заздрощі («Очі завидющі, руки загребущі», «Як заздрісне око, то ціле тіло терпить»), нахабство («Лізе в очі, мов оса (як сновида)», «Безсоромні очі все перекліпають», «Як сіль в очі встряв»); у народі вірять в добре і лихе (погане) око; ***світле óко*** — чисте сумління; погані очі — безсоромні, «все перелупають», їх «і сором не бере»; про погану людину кажуть: «Псові очі, а чортові душу продав»; за повір'ями, «праве око свербить — радіти, ліве — на сльози», погане (недобре) око (отже завидюще) може зурочити, як у Панаса Мирного: «Боїшся, щоб не зурочив... У мене не такі очі»; звідси сполучення *з [лихóго (погáного)] óка, з [лихи́х (погáних)] очéй*, тобто з погляду, який може зурочити, принести нещастя, наприклад, у Г. Квітки-Основ'яненка: «Явдоха узяла води, нашептала над нею, збризнула його [сотника] тою водою, далі злизала язиком хрест-нахрест через вид, щоб з очей чого не сталось»; об'єкт численних вірувань і повір'їв; за допомогою ока людина може вплинути на долю іншої людини, особливо негативно (звідси *зóчити*, тобто нашкодити, навести вроки за допомогою очей, погляду); оком дня наші предки називали Сонце, очима ночі — Місяць і зорі, і, навпаки, людські очі порівнювали із Сон-

цем і Місяцем; з очима ототожнюються вікна, пор. народну загадку про око: «Стоїть палата, навколо мохната, одне вікно, і те мокре»; різнокольорові очі — ознака належності до нечистої сили; особливі властивості приписують очам деяких тварин: заворожувальну силу має погляд вовка, коли він першим подивиться на людину; погляд жаби наводить причину або випадання зубів; магічну силу мають косі очі зайця, вони можуть зурочити, наслати безсоння або сонливість, викликати пожежу; народний афоризм «Очі не бачать — серце не болить» виражає силу впливу зорових вражень на почуття людини, пор. синоніми: ***очі** важкі, вогне́нні, гаря́чі, глибо́кі, го́стрі, іскри́сті, промени́сті, прони́зливі, ся́ючі, яскра́ві;* ***погляд** бездо́нний, блиску́чий, важки́й, відкри́тий, гаря́чий, гіпноти́чний, глибо́кий, гні́вний, го́рдий, го́стрий, жагу́чий, журли́вий, зірки́й, іскри́стий, палки́й, пеку́чий, пломені́ючий, промени́стий, шале́ний. В очі лис, поза очі біс* (прислів'я); *В чужім оці порошинку бачиш, а в своїм і поліна не примічаєш* (прислів'я); *Не доглянеш оком, то вилізе боком* (прислів'я); *Рученьки терпнуть, злипаються віченьки* (П. Грабовський); *Лізе в вічі мов оса* (М. Номис); *Соньки-дрімки у віченьки* (М. Максимович); у сполученні: ***Геть з-пе́ред оче́й!*** — уживається як лайливий вираз на означення бажання негайно прогнати, вигнати когонебудь, аби його більше не бачити; ***З оче́й ста́лося*** — зочено, зурочено; ***І в ві́чі не ба́чити*** — ніколи не бачити або не мати чого-небудь; ***моро́з з очи́ма*** — сильний мороз; ***позича́ти в сірка́ оче́й*** — соромно в очі кому-небудь дивитися; 2) **Всеви́дящеє (Недре́мне, Бо́же) О́ко** — *Бог* (*див.*); Недремне Око — це й іконописний сюжет з немовлям-Христосом з розплющеними очима на гронах винограду в білій сорочині; Оком Божим називали й Сонце. *А ти, Всевидящеє Око! Чи ти дивилося звисока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників святих* (Т. Шевченко); 3) **во́вче о́ко** — за народними повір'ями, «погане», «зле» око, що має недобрий вплив на все, чого тільки торкнеться: подивиться на дерево — воно враз засихає; погляне на свиню з поросятами — вона неодмінно їх з'їсть; подивиться на курчата — вони виздихають; недобре око спричиняє хвороби, збитки й різні нещастя; це не залежить від волі людини; такі очі бувають під густими зрослими бровами і самі чорні (кажуть: «Бійся чорних та карих очей»), вирячені або запалі, косі, заздрісні; йде повір'я від спекотного блиску сонячного ока, що спричиняє посуху, неврожаї та хвороби, від блискотливого ока Перуна, що насилає смерть і пожежі, від злих очей нечистої сили; 4) стара одиниця ваги (1,2 кг), а також міра об'єму хмільних напоїв (1—1,5 л); пляшка такого розміру; після назви десятків — число один (двадцять з оком — 21); 5) **воро́няче о́ко** (*див.*).

**окови́та = окови́тка** (від лат. aqva vitae — «вода життя») — старовинний алкогольний напій — міцна горілка високого ґатунку; взагалі горілка, за народною етимологією, асоціюється з оком, пор. від міцної горілки — «очі рогом лізуть». *До шинкарки тягла, Три кварти непростої горілки — оковити узяла* (пісня); *Благослови мене, батьку,*

*оковитої напитися* (М. Максимович).

**око́ло́т = околі́т** — сніп перев. житньої соломи, обмолочений нерозв'язаним або перев'язаним після обмолоту (звичайно для вкривання даху); також кілька таких снопів (перев. 7—8), зв'язаних докупи; у сполученні: ***молоти́ти в око́ло́т*** — молотити (ціпом), не розв'язуючи снопа; ***около́тити ха́ту*** — покривати хату околотом.

**окра́єць** (зменшене — ***окра́йчик***) **= цілу́шка** — скибка, відрізана від непочатого окраю хлібини; існує народна прикмета, — хто їсть початок хліба, його край, цілушку, того будуть цілувати дівчата й хлопці. *На покуті, під жовтим настільником, лежав окраєць черствої остюкуватої паляниці* (Л. Яновська).

**оксами́т** — 1) тканина з густим коротким ворсом із натурального шовку, вовни або льону; використовується на Русі здавна (згадується в Іпатіївському літопису та «Слові о полку Ігоревім»); козаки ходили «в червоних штанах оксамитних» (Т. Шевченко) та в оксамитових жупанах; ознака багатства, розкоші, заможності. *Чорним оксамитом руки вкрила* (П. Чубинський); *У золоті, в оксамиті, мов та квіточка укрита, росла я, росла* (Т. Шевченко); 2) народна назва *о́рликів* (*див.*). *Оксамит, півники, любисток, Нечоси-панночки цвіли* (пісня).

**Окса́нин день** — 1) народна назва церковно-календарного дня 24 січня/6 лютого, який ще називали *Окса́ни-Веснопровісниці (-Напівзи́мниці, -Напівгодува́льниці)*; корму для худоби було вже обмаль, тому давали сіно тільки ягнятам, телятам, а корові — лише перед доїнням; за прикметами, якщо на Оксани гарна погода, то й весна буде на славу; яка Оксана, така й весна; 2) **Окса́на** (можливо, від грецьк. xenia — «гостинність»; зменшено-пестливі — ***Окса́нка, Окса́нонька, Окса́ночка; Аксю́та, Аксю́тка, Аксю́тонька, Аксю́точка; Оксе́ня, Окси́ня; Ксе́ня, Ксе́нонька, Ксе́ночка, Ксе́ненька, Ксе́нечка, Кса́на, Кса́нка, Кса́нонька, Кса́ночка; Ксю́та, Ксю́тка, Ксю́тонька, Ксю́точка***) — українізоване християнське жіноче ім'я, оспіване в народній творчості: «Мати Оксану родила, Місяцем обгородила, Сонечком підперезала, На село виряджала»; «Ой заручена та й Оксанка, заручена, Дала свою білу ручку на заруку. — Ой ручко моя, білесенька у батенька, Ой чи будеш ти така білесенька у свекорка?». *Ішла Оксеня на посад* (весільна пісня); *Там Оксиня красу сіє, розум садить* (пісня); *Попід гаєм, мов ласочка, Крадеться Оксана* (Т. Шевченко).

**О́ксень** *див.* **О́всень.**

**Октоі́х** — книга церковних пісень для восьми голосів у православному богослужінні; восьмигласник; сучасний вигляд Октоїх зберігає з часів Ярослава Мудрого.

**о́кунь** — прісноводна хижа риба родини окуневих зеленувато-жовтого кольору, з чорними поперечними смугами і червонуватими нижніми плавниками; виступає символом сонливої людини, сонька; за народною етимологією, слово *о́кунь* наближається до *куня́ти*, тому про того, хто куняє, кажуть: «Окунів (окуні) ловить». *Окунь з раком не помиряться* (прислів'я); *Хто слухав, а хто окунів ловив* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ой*

*ти, щука бистра, бери окуня з хвоста!* (приповідка).

**óкуп** *див.* **ви́куп**.

**ола́дки** (*одн.* ***ола́дка*** і ***ола́док***) — українська національна страва — невеликі товсті млинці з учиненого тіста; обрядова їжа в Сиропусний тиждень — на Масницю.

**Оле́кси** *див.* **Те́плий Оле́кса**.

**Оле́нин день** — народна назва церковно-календарного дня Святої Єлени 24 травня/3 червня; у народі цей день ще звали *Оле́ни-Льоносі́йки*, бо свята Олена і святий Костянтин «радять» сіяти льон, гречку, ячмінь, пізню пшеницю (кажуть: «Олена з Костянтином льон сіють»); льон вродиться добрим, якщо його сіяти із фартуха: чоловік надіває фартух і сіє, а за ним іде жінка в червоному; прогнозували погоду, — якою буде Льоносійка, такою видасться й осінь — сонячною чи дощовою.

**оли́ва = оли́вка = оли́вкове де́рево** — 1) вічнозелена субтропічна рослина родини маслинових з їстівними плодами, з яких одержують харчову й технічну олію; маслина; за грецькою міфологією, оливкове дерево — символ миру; згадується також у Біблії; 2) тільки **оли́ва** — нижчий ґатунок олії з плодів цього дерева, яку використовують для освітлення (перев. у лампадах); також стара назва мастила. *До чистої води олива не пристане* (прислів'я); *Не доливай оливи до вогню* (приказка); *Олива і правда все виводять наверх* (приказка); *Оливою вогню не вгасиш* (прислів'я).

**оли́вна гі́лка** *див.* **гі́лка**2.

**Олі́мп** — гора в Греції, на якій, за віруванням стародавніх греків, жили боги і також зібрання, сонм богів; метонімічно — символ неба, а пізніше — висоти взагалі (зокрема суспільного становища людини); ***олімпі́єць*** — небесний бог, мешканець Олімпу. *Щось величне й гарне встає перед очима: давній Олімп з богами, закутаний в імлу* (І. Нечуй-Левицький). *Вже по дорозі до Салонік з правого боку весь час стояв перед нами Олімп* (М. Коцюбинський).

**олі́я**: ***дави́ти олі́ю*** — народна гра, інша назва — *тісна́ (кісна́) ба́ба* (*див.* **ба́ба**10).

**олта́р** *див.* **вівта́р**.

**ома́н** — багаторічна трав'яна рослина родини складноцвітих з цілісними, черговими листками і жовтими квітками; використовується в народній медицині; народна назва — *дев'яси́л* (*див.*); рослину клали в купіль новонародженого, нею лікували коросту.

**ома́на** *див.* **обма́н**.

**омелю́х** — невеликий лісовий птах ряду горобцеподібних з яскравим опе359ренням; жовтоносий дрізд.

**омофо́р** — частина убрання сановної духовної особи (єпископа, архієрея та ін.), що накидається на плечі; взагалі покров (піднесено); символ піклування Христа, його угодників, апостолів, святителів, мучеників і всіх святих про спасіння людей; особливою славою позначається омофор-покрова Богородиці; її покрову всього християнського світу своїм небесним омофором і святкують у свято Покрови.

**Они́сим-Вівча́рник** — народна назва церковно-календарного дня 13/26 лютого; у цей день виносили

колись під світлі зорі прядиво, — «щоб гарно вівці окочувалися-ягнилися».

**Они́сія-Шлу́ночниця** — народна назва церковно-календарного дня 31 грудня/13 січня; у цей день готували свинячі та ін. нутрощі, ворожили на них на врожай.

**ону́к (ону́ка) = внук (вну́ка) = уну́к (уну́ка)** (пестливі — ***онуча́ (внуча́, унуча́), онуча́тко (внуча́тко, унуча́тко), онученя́ (внученя́, унученя́), ону́чок (вну́чок, уну́чок), ону́чка (вну́чка, уну́чка), ону́чечка (вну́чечка, уну́чечка)***) — 1) у родовій ієрархії — син (дочка) сина або дочки. *Оце тобі, татку, за твою науку: сядь собі у запічку, колиши онуку* (приповідка); 2) **ону́ки (вну́ки; онуча́та, внуча́та)** — нащадки. *Жили наші діди — не знали біди; стали жить онуки — набралися муки* (М. Номис); *Золотого Тамерлана онучата голі* (Т. Шевченко); 3) **вну́ки Даждьбо́жі** — про Даждьбожого внука згадує «Слово о полку Ігоревім»; І. Срезнєвський під ним розуміє князя Володимира, якого називали *Кра́сне Со́нечко*; Ф. Буслаєв говорив, що внуками Даждьбожими були князі як такі; образно — нащадки взагалі, народ.

**Ону́фрій (Ону́прій, Оно́прій) Преподо́бний** — народна назва церковно-календарного дня 12/25 червня; пора літнього сонцестояння, тому кажуть: «Оноприй — небо підопри»; дівчата рвали польові квіти для прикрашання образів, маковим листям натирали щоки, — «щоб рум'янець не сходив»; вважається, що Онуфрій був покровителем квітів; О. Воропай записав легенду про боротьбу Онуфрія з Морозом, щоб той не зачіпав квітів; Мороз його не слухав і приморожував собі квіти, тоді Онуфрій розсердився і ударив його обухом по голові, відтоді Мороз хворіє аж до самого Спаса, а квіти цвітуть і одцвітають не замерзаючи; на Онуфрія закінчуються солов'їні трелі, — «соловей ячмінним колосом удавився»; цей день, за церковним календарем, — ще й день Преподобного Петра Афонського, або по-народному *Петра́ Поворо́та*, про якого теж кажуть, що «за Петра Афонського сонце повертається на зиму, а літо — на жару, сонце вкорочує хід, а місяць прибуває», «соловейко співає до Петра», «зозуля кує до Петра, а потім мандрикою вдавиться», «від Петра красне літо».

**ону́ча** (зменшені — ***ону́чка, ону́чечка***)— шматок звичайно білого полотна або вовняної тканини, яким у селянському або солдатському побуті обгортали ноги замість шкарпеток; фразеологізм: ***бу́ча за ону́чу*** — про великий галас, шум знічев'я, сварку з дріб'язкового питання. *Хвалилися гайдамаки, на Умань ідучи; «Будем драти, панебрате, з китайки онучі»* (Т. Шевченко); *Ми тут вам не надокучимо: онучечки пересушимо* (Б. Грінченко).

**Опана́с-Ломоно́с** — народна назва церковно-календарного дня 18/31 січня; кажуть: «Опанас-Ломонос швидкий на мороз»; 5/18 липня також день Опанаса; народне свято Місяця, коли дивитися на нього — сил набиратися.

**опанча́** (знижене — ***опанчи́на***) — старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща. *Ой скину я опанчу, тобі ніжки заверчу* (пісня); *А з кремезного плеча Висне з стравою торбина І широка опанча*

(Я. Щоголев); *Опанчина рогожовая — поясина хмельовая* (приказка).

**опаха́ло** — старовинне віяло, перев. великих розмірів (з гілок, пір'я та ін.), яким у спеку обвівали católицьких осіб.

**о́пашень** — старовинний просторий довгополий каптан з короткими широкими рукавами.

**опе́ньки** — різновид їстівних грибів, що ростуть перев. біля пеньків (звідси назва); символічно заступають м'ясо, тому приказували, п'ючи до м'яса: «Роди, Боже хліб, а до хліба опеньки, щоб до статка ходили»; насправді ж опеньки заступити м'ясо не можуть, тому іронізують: «Велике діло — опеньки!» або «Голодному й опеньки м'ясо»; з опеньками пов'язують прикмету, — «Як багато опеньків, то жито добре вдасться».

**опі́чок** — наріжний край печі, де звичайно ставили каганець. *На опічку Маячив каганець* (П. Гулак-Артемовський).

**опри́шки** — народні месники, учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті і Буковині в другій половині XVI ст. — першій половині XIX ст.; про одного з легендарних ватажків цього руху Олексу Довбуша йдеться в однойменному романі В. Гжицького. — *Гей, браття-опришки, налийте до чарки, А до вогню докиньте дров* (пісня).

**опру́г** *див.* **упру́г**.

**опу́дало = опу́д** — подоба людської постаті з накинутого на хрестовину або начиненого соломою старого одягу, яку ставлять у садках і на городах для відстрашування хижих птахів; слово пов'язане з лексемою *пуд* — «страх, переляк»; разом з тим щодо людини вживається іронічно, пор. у П. Куліша: «Увійшло якесь опудало». *Отак, буває, гляньте на ланок, — А там стримить опудало з соломи* (А. Кримський); *Годився б у коноплі на опудало* (Словник Грінченка).

**Ор** — за переказами, легендарний праотець слов'ян; багато років стояв з піднятими до неба руками і молив Всевишнього, щоб той послав йому синів; Бог послав йому Кия, Щека і Хорива.

**ора́ло** — старовинне примітивне знаряддя для обробки землі розпушуванням; рало.

**ора́нда** — стара назва корчми, шинку. *Ходить до оранди горілочки пить* (П. Чубинський).

**оранда́р** (*ж.* ***оранда́рка***) — стара назва шинкаря, корчмаря. *Ой дай, орандарко, да горілочки кварту* (П. Чубинський).

**о́ранка = ора́ння** (від ***ора́ти***) — традиційний спосіб розпушування землі перед сівбою, яке в давні часи здійснювалося *ора́лом* (*див.*); з часів Київської Русі землю почали обробляти *плу́гом* (*див.*); у народних піснях часом символізує війну: «Чорна земля заорана І кулями засіяна, Білим тілом зволочена і кровію сполочена»; у весільних піснях символізує кохання, любовні стосунки молодої пари: «Гей, бояри, ідіть у люди та зрубайте занози, поїдемо орати, новини добувати. Хто новини добуде, той господарем буде». *А що вже в полі на оранці, так дідові старими ночами за наймитом і не поспішитись* (Ганна Барвінок); *Не можуть без плуга і орання хліба їсти* (П. Чубинський);

*Хто глибоко оре, той хліба не їсть* (М. Номис); *Чи не оре милий плугом?* (пісня).

**Ора́нта** («та, що молиться») — Велика Богиня-Мати, поклоніння якій сягає ще часів найранішої доби людського життя на території України, коли тут існував уже культ жіночого божества плодючості; зображення власне богині Оранти дійшли до нас перев. на рушниках: богиня стоїть під куполом святилища з піднятими вгору руками, обабіч неї (дехто вбачає в ній Мокошу) — два вершники на конях; у Софії Київській понад 9 століть неушкоджено постає перед нами на повний зріст мозаїчне зображення Пресвятої Богородиці-Оранти, що має назву *Непору́шна Стіна́*; можливо, в цій Богородиці предки вбачали правічну богиню Оранту; саме цей образ Оранти, непереможної заступниці нашої, набув великого поширення в іконографії Руси-України; здавна символом небосхилу слугував дах хати; у багатьох регіонах на найвищій його точці кріпили стилізоване зображення богині з піднятими догори руками, а по боках голови коней чи птахів; також кріпили турячі роги як атрибут верховного бога і символ достатку.

**ора́тай** — стара назва орача, хлібороба. *Благослови, Господь, ...оратая* (І. Кочерга).

**ора́ч** — 1) той, хто оре землю; плугатар; також хлібороб; нині сприймаємо як високе. *Де орач від напруженої роботи плаче, там жниця від гарної пшениці скаче* (приказка); *В орача руки чорні, та хліб білий* (приказка); *Орачеві земля — мати, а ледарю — мачуха* (прислів'я); 2) луговий жайворонок.

**Орда́, орда́** *див.* **[Золота́] Орда́**.

**Орда́нь** *див.* **Водохре́стя**.

**оре́л** — великий хижий птах родини яструбових, що водиться в горах або степах різних частин світу, зокрема і в Україні; цар птахів і володар небес; символізує силу і мужність, тому його образ здавна переноситься на молодого, сильного, сміливого парубка, козака, чоловіка (кажуть: «Орел, а не козак!» або співають: «А козак, як орел, Як побачив, так і вмер»); народні вислови будуються на контрастному зіставленні сміливого орла і полохливого зайця («Краще битися орлом, ніж жити зайцем»), високого злету орла і низького, приземленого — сороки, горобця («Куди орли літають, туди сорок не пускають», «Над пішим орлом і сорока з колом», «Орел не пристає з горобцями»), орлиної зіркості й совиної підсліпуватості («Орел орла плодить, а сова сову родить»); в устах жінки орел звучить пестливим найменням коханого чоловіка, як у пісні: «Ой куди ж ти від'їжджаєш, Сизокрилий орле?»; людину, яка тужить за молодими літами, народна пісня порівнює з орлом, що високо літає: «Летить орел понад морем По високій високості. Плаче козак старесенький да по своїй молодості»; орел фігурує у веснянках і купальських піснях як землеробський символ, що є відгомоном стародавніх міфів про створення світу: «Що в полі, полі, близько дорозі, Ой там Іван орлами оре, Орлами оре, стрілою сіє, Стрілою сіє, лучком волочить, Лучком волочить да й Бога просить: — Й уроди, Боже, жито густеє, Жито густеє, волосистеє»; разом з тим орли, злі вісники, злі-

таються туди, де чують смерть, кров (у «Слові о полку Ігоревім»: «Орли клекотом на кості зовуть», у Т. Шевченка на могилу, де козацька воля «лягла спочить», «орел чорний вороном літає» — тут простежуємо символіку двоголового імперського орла); як довгожителі птахи нібито здатні до омолодження, пор. у «Лексиконі» Памви Беринди: «Орел — птах, который на пятсотноє лѣто обновляєтся в источницѣ воднѣ, паки юн бываєт». *Споконвіку Прометея Там орел карає, Що день Божий довбе ребра Й серце розбиває* (Т. Шевченко — автор використовує старогрецький міф, за яким титан — покровитель людей, викрав вогонь з Олімпу й віддав його людині, за що Зевс наказав прикувати його до скелі в Кавказьких горах; орел щодня викльовував його печінку, та вона виростала за ніч знову); *Орли далеко бачать* (приказка).

**Оре́стів день** — народна назва церковно-календарного дня 10/23 листопада; цього дня казали: «Орест вдався, як хрест: і на холод, і на голод, і на бездоріжжя, та не біда, аби було збіжжя і вода»; з Ореста чекали міцного насту; цього дня вшановували також *Родіо́на Кригoло́ма* (народна назва календарного дня).

**о́рій** — легендарний орач, оратай, який був сонце- і вогнепоклонником; за фольклорним сюжетом, орачі витіснили первісних гігантів — утілення диких, некерованих сил природи; гіпотетична орійська спільнота зародилася в IV ст. до н. е. в Степовому Подніпров'ї, а згодом пройшла шлях до месопотамського Шумеру, позначивши його святилищами й курганами.

**о́рлики** — багаторічна трав'яниста декоративна рослина родини жовтцевих з поодинокими квітками різних кольорів; інші назви — *паві́ні ві́чка, оксамі́т*; використовується в народній медицині.

**о́рчик** — дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюють посторонки в упряжці; барок. *Величається, як порося на орчику* (М. Номис — про когось, хто чваниться).

**осаву́л** — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні XVII—XVIII ст.; як старшинська посада в козачому війську мала власну ієрархію: *генера́льний осаву́л, полкові́й осаву́л, артилері́йський осаву́л, со́тенний осаву́л. Беруть коня осавули, товариство зброю* (П. Чубинський); *Молодий гетьман Остряниця і старезний Гуня, а за ним полковники, осавули і генеральний бунчужний ішли на чолі силенного війська* (О. Довженко).

**осаву́ла** — прикажчик у панському маєтку; *осаву́л* та *осаву́ла* часто вживаються як взаємозамінні синоніми.

**оса́нна** (дослівно: «врятуй!») — 1) молитовний вигук стародавніх євреїв і християн. *Загуло у Віфлеємі на майдані: — Месія! Ісус! Осанна!* (Т. Шевченко); 2) уславлення кого-, чого-небудь; слава, хвала; у сполученні: ***співа́ти оса́нну*** — славити, хвалити.

**освя́чення** — церковний обряд, що символізує очищення чого-небудь від гріховності, надання чомусь чистоти, святості; освячували господу, обійстя, домашніх тва-

рин, город, пасіку, криницю, воду; у Великдень освячували паски, крашанки та іншу обрядову їжу; на Різдво цей обряд здійснювали над кутею; залишки від освяченого (наприклад шкаралупи від крашанок) кидали у воду, яка, вважалося, ставала цілющою, або палили у вогні; обряд ще дохристиянський, наприклад, освячення води, яку беруть з місця, де сходяться три річки; цю воду проливають через полум'я в підставлену миску; така вода нібито має велику цілющу силу на хвороби та вроки (пізніше такою цілющою водою стала йорданська).

**осе́л** *див.* **віслю́к**.

**«оселе́дець» = чупри́на** — 1) старовинна чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма волосся на голеній голові (перев. у запорозьких козаків); звичай на таку зачіску започаткував князь Святослав; Лев Диякон у своїх нотатках близько 990 р. про князя Святослава пише: «Середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний (вищий) рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі дуже добре збудований»; московини звали «оселедець» «хохлом», що і стало згодом зневажливою назвою українця. *Знати їх* [запорожців] *було... по довгому оселедцю з-під шапки* (П. Куліш); *А попереду отаман Веде, куди знає... Закрутивши чорні уси, За ухо чуприну, Підняв шапку — човни стали* (Т. Шевченко); 2) тільки **чупри́на** (зменшено-пестливі — ***чупри́нка, чупри́нонька, чупри́ночка***) — взагалі волосся на голові людини (перев. у чоловіків); чуб, шевелюра. *Як тільки пан із паном зазмагався, Дивись — у мужиків чуприни вже тріщать* (Є. Гребінка); *Хотіла збудить Петра, ...смикала за чуприну, а він лежить, як колода* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізм: ***водити за чупри́ну*** — верховодити (перев. чоловіком); бити. *На що тому жінка молода, кого й стара за чуприну водить!* (М. Номис).

**осе́ля** — приміщення для проживання людей, помешкання разом з двором, господарськими будівлями і городом; садиба. *Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу* (Т. Шевченко).

**оси́ка** (зменшене — ***оси́чка***) = **оси́на = оси́чина** — листяне дерево родини вербових; тополя тремтяча; за біблійною легендою, ця особливість дерева пояснюється тим, що воно прийняло Іуду і на ньому він нібито повісився; через це осика вважається нечистою, проклятою, вічно дрижить і без вітру тріпоче (звідси народна назва — *трепета*), а люди жахаються її та оминають; можливо, тому кажуть: «Осика сама собі дує, сама горить, сама собі воду носить»; дерева боїться нечиста сила, тому по ночах радили ходити з осиковою палицею; коли по ночах ходить мерлець, треба вбити йому в могилу осиковий кілок (пор. у поемі Т. Шевченка «Відьма» «громадою Без попа сховали І в могилу осиковий Кілок забивали. А дівчата уквітчали Могилу квітками І осику поливали дрібними сльозами. І виросла на могилі Осика заклята. Отам відьма похована»); вживали осичину і в лайці, — «нехай йому осичина!», «а матері твоїй осичи-

на!»; дерево символізує сум, тугу (від того, що тремтить і стогне): «Ой осико, осичино, не шуми на мене. Ти, мій милий, чорнобривий, не сварись на мене!»; з деревом пов'язана прикмета, — «на осиці бруньки великі — урожай ячменю зрадуватиме». *Правда твоя, що на вербі — груші, а на осиці — кислиці* (приказка — про нісенітницю); *Нехай йому осина* (М. Номис); *З осичини не роблять коліс* (М. Номис).

**о́сінь** — 1) пора року між літом і зимою, що характеризується скороченням дня, поступовим похолоданням, відльотом птахів у вирій, скиданням рослинами листяного покриву і т. ін.; у народі цей період пов'язують з достатком, тому осінь порівнюють з матір'ю («Осінь — наша мати і жебрака нагодує»); в цю пору нікому не загрожує голод («Восени і в горобця є пиво», «Восени і заєць вгодований», «Осінь сумна, а весело жити»); осінь з хлібороба спитає, що він робив цілий рік («Осінь усьому рахунок веде», «Курчат восени лічать»); це пора підготовки до тривалої зими і голодної весни, — «осінь каже: — Бери, бо як зима прийде, хоч і схочеш узяти, то не візьмеш», «осінь збирає, а весна з'їдає», «восени багач, а навесні прохач»; з осінню пов'язані народні прикмети, — «осінь дощова — на врожай», «як погідна осінь, то буде остра зима», «коли восени літає багато павутини, на той рік урожайне літо буде»; на Гуцульщині осінь звали Святим Дмитром за іменем найбільшого святого цієї пори. *Осінь на строкатому коні їздить* (приказка); *Минають дні, минає літо, Настала осінь... шелестить Пожовкле листя* (Т. Шевченко); *Одна пішла в осінь заміж, а друга в М'ясниці* (А. Метлинський); 2) (з великої літери) *див.* **О́всень**1.

**оско́ма** — неприємне відчуття в роті, зокрема в зубах, від надто кислої їжі, питва («Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах»); у Біблії — кара за гріхи, за неподолану спокусу, неприємні наслідки нерозважливого вчинку; той самий смисл мають і українські прислів'я: «Хтось наївся квасу, а на мене оскома напала»; коли кажуть: «Ще мені на зубах оскома», то шкодують за вчиненим.

**ослі́н** (зменшені — ***ослі́нець, ослі́нчик, осло́ник***) — у сільській хаті — коротка переносна кімнатна лава для сидіння. *Сидить батько кінець стола, На руки схилився; ... Коло його стара мати Сидить на ослоні, За сльозами ледве-ледве Вимовляє доні* (Т. Шевченко); *Хмельницький сів на дубовім ослінці край вікна* (І. Франко).

**ослячі ву́ха** *див.* **ву́хо**2

**осока́** — багаторічна болотна трава родини осокових із довгими гострими листками; у Т. Шевченка символ занепаду: «З того часу ставок чистий заріс осокою»; співають: «Очерет, осока, чорні брови в козака»; *див. ще* **очере́т**.

**осокі́р** (зменшено-пестливе — ***осоко́рик***; зарості осокора — ***осоко́рник***) — високе листяне дерево родини вербових із довгими гострими листками, рід тополі; окраса українського села, битих шляхів, алей. *Побрела* [Гаїнка] *через неглибоку, чисту, як сльоза, течійку, що бігла попід вербами рясними та осокорами високими* (Б. Грінченко).

**осо́ння = осо́нь** — незатінене міс-

це, що освітлюється та обігрівається сонцем; у сполученні: ***на осóнні*** — проти сонця, на місцині під сонцем. *На осонні вже стало жарко* (З. Тулуб).

**осóт** — дворічний або багаторічний бур'ян родини складноцвітих; особливо шкідливий для городніх культур; у народі помічено, — якщо влітку багато польового осоту, зима буде холодною, якщо багато шавлю — теплою; за легендою, рослина, яку посіяв Сатана замість вівса, тому є господою чортів. *Пусти осот в огород — огірків не буде* (М. Номис); *Вчасно не виполеш — осот потім не вибереш* (прислів'я).

**остáнній** — у народній поезії — найважливіший, найвагоміший; у народних казках про богатирів найсильніший, наймогутніший проявляє себе наостанок; відомою є концепція в світовій літературі *остáннього бою* добра зі злом (в українській літературі її спостерігаємо в творчості Лесі Українки); своїм корінням вона сягає ідеї Божої ласки й водночас Божого гніву.

**óстень = ост = ость = спіса** — 1) риболовецьке знаряддя, схоже на вила, з зазубреними ріжками для утримання настромленої риби. *Б'ються соцькі й розсильнії, Б'ються й рибаки, Водять шнури край пролому, Ості і гаки* (С. Руданський); *І от прямує він, узявши гострі ості, На став* (М. Рильський); 2) тільки **ост, ость** *див.* **остю́к**.

**óстрів Буя́н (Кия́н)** — міфопоетичний образ весняного неба; має велике значення в народних переказах: чародійне слово замовлянь, звернене до божеств, здебільшого починається зі слів: «На морі на окіяні, на острові Буяні»; на цьому острові перебувають усі могутні сили весняних дощів, гроз, громів, бур; тут і змій, усім зміям старший, і віщий ворон, усім воронам старший брат, який клює вогненного змія, і птах із залізним дзьобом і мідними кігтями, і бджолина матка, усім маткам старша, і черепаха, усім гадинам старша; на цьому острові живуть діва Зоря та бог Перун; сюди зверталися наші предки, прохаючи вищі сили вилікувати їх від ран і хвороб, дарувати снагу, принести щастя в любові; в одному із замовлянь ідеться, що на острові Буяні стоїть береза — кроною донизу, корінням доверху, а на тій березі сидить Богородиця, якій приписували владу над грозою, посилання дощу і владу над земними врожаями.

**ость** *див.* **óстень**.

**остю́к** (зменшене — ***остючóк***; збірні — ***остю́ччя, остюкú***) **= остя́к = ост = ость** — довгий щетинистий вусик на колосковій лусці у багатьох злаків; найбільші остюки на ячмені; ознака бідності, низької якості. *Чорний хліб з остюками* (Панас Мирний); *Вівсяної половиці та й не хоче їсти, а яшная з остяками буде в язик лізти* (П. Чубинський).

**óсьмий день** — восьмий день оновлення; якщо в земному житті рахунок днів тижня ведеться «по седмиці», то «осьмий день» розпочинає інший вимір часу, який є знаменням воскресіння і життя вічного; у восьмий день був обрізаний і воскрес Христос, у цей день християни мають робити ритуальні обрядодії (приносити новонародженого в храм для ім'янаречення, молодим приходити в церкву зняти вінці); у восьмий

день очищаються, наприклад в *Обливаний понеділок* (*див.*).

**осьми́на = осьму́ха (восьму́ха) = осьму́шка** — 1) давня міра хмільних напоїв і сипких тіл, що дорівнювала восьмій частині більшої міри (кварти, відра, бочки та ін.). *А Наум в шинок заїхав, випив там осьмину* (пісня); *Хто пив тут більш од усіх сивухи І хто пив разом три осьмухи, То той Енеєві був брат* (І. Котляревський); 2) народна міра землі, що дорівнює восьмій частині десятини; 3) тільки **осьму́ха (восьму́ха)** — восьма частина фунта. *Як дві осьмусі, то й чвертка, а як чотири осьмухи, то й буде півхунта* (Словник Грінченка).

**ота́ва = ота́виця** — трава, що відростає на місці скошеної; символ оновлення. *На припоні коні отаву скубуть* (Т. Шевченко); *Пустив волики на отавиці* (П. Чубинський).

**ота́ман** — 1) виборний або призначений ватажок козацького війська, а також представник козацької адміністрації у населених пунктах України XVII—XVIII ст. *То не козак, що отаманом не думає бути* (прислів'я); *Отаманом не хвалися, але його кріпко держися* (приказка); *Отаман Савку раз побив* (Л. Боровиковський); 2) **курінни́й [ота́ман]** — виборна особа, що керувала куренем запорозького козацтва; також ватажок військової частини козацьких з'єднань Української Народної Республіки. *Тільки три чайки, слава Богу, Отамана курінного, Синє море не втопило* (Т. Шевченко); 3) **наказни́й [ота́ман]** — в Україні XVII—XVIII ст. — особа, що тимчасово обіймала посаду отамана в козацькому війську, на яку її призначала або обирала козацька старшина; командант Дієвої армії УНР; командував військом він імені Головного отамана. *Про життя талановитого українського письмовця, наказного отамана Війська Чорноморського Якова Герасимовича Кухаренка, маємо дуже мало звісток* (М. Коцюбинський); 4) взагалі ватажок гурту людей, зайнятих однією справою, староста в артілі (чумаків, косарів, рибалок, щетинників, пастухів); серед прикажчиків — старший прикажчик і т. ін. *А як настане косовиця... попереду отаман* (Є. Гребінка); *Отаманом артіль кріпка* (М. Номис).

**ота́ра** — великий гурт овець, кіз; символізує сліпе гуртове піднесення слідування за ким-небудь, пор. у Ю. Клена: «Той, що в отарі є що-небудь варт, Не сміє думку мати власну, Бо є для всіх прописаний стандарт, І своєрідне в тобі гасне». *Через одну погану вівцю отара пропадає* (прислів'я); *На вільний стан, як хмара з-поза хмари, Без ліку йшило овечої отари* (Я. Щоголев).

**оте́ць** — 1) традиційно-народне і високе — батько; жартують: «Такі собі рідні, що мій отець у його вітця купив собі паця». *Пан добрий, як отець — взяв корову і скопець, а пані, як мати — казала теля взяти* (М. Номис); 2) **оте́ць-ма́ти** (народнопоетичне — ***оте́ць-не́нька***) — у народі — батьки. *По дівоньці отець-мати плаче* (А. Метлинський); *Приступи, Марусе, близенько, Уклонися отцю-неньці низенько!* (І. Нечуй-Левицький); 3) **Оте́ць Небе́сний = Бог-Оте́ць** *див.* **Бог**; 4) титул служителя релігійного культу, а також форма звертання до нього у значенні «панотець, святий отець».

*Отець Залізо з келії вийшов* (П. Чубинський); *Отець Маврикій — брехун великий* (приказка); 5) **отці́ це́ркви = святі́ отці́ [це́ркви]** — тлумачі християнського віровчення; богослови, духовні вчителі, серед яких Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Ніський, Григорій Богослов, Іоанн Златоустий, Максим Сповідник та ін.; **святи́й оте́ць** — також піп. *У святих отців не знайдеш кінців* (приказка).

**оте́чество** *див.* **отчи́зна**.

**о́трок** — у Київській Русі — князівський або боярський слуга, що входив до складу молодшої дружини; молодший дружинник.

**Отчена́ш = О́тче наш** — молитва у вірних християн.

**отчи́зна = отчи́на = оте́чество** — високо — вітчизна, рідна земля, рідний край. *Прощай же, отчизно, ти, рідний бистрий Дунай* (Л. Боровиковський); *Піднявсь страшенний невгасимий пожар із Запоріжжя — піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький* (П. Куліш); *Про дальню мріючи отчину, Ти залишила край чужий* (М. Драй-Хмара); *Отечество на язиці, а в серці облуда* (М. Номис).

**о́тчичі** — в Україні XV—XVI ст. — селяни, предків яких феодали позбавили права переходу від пана до пана і закріпачили.

**офі́ра** *див.* **же́ртва**.

**офіци́ни** — одна з народних назв флігеля в багатому будинку.

**Ох** — у дохристиянських віруваннях — демонологічна істота: чи то лісовий цар, чи підземний, чи просто дідько, що живе по могилах та пеньках і затягує до себе необережних людей; часом це підземний цар, такий собі «маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж до колін»; остерігалися вимовляти голосно «ох!» абиде, бо з'явиться Ох і забере до себе; зображено в народних казках, а також в однойменному творі М. Коцюбинського; вигуками «Ох-хо-хо!» чи «Гай-гай!» в народних обрядах викликали душі небіжчиків; так, на Святвечір баба вносила кутю до хати і перш ніж поставити її на стіл, совалася по лаві, приказуючи: «Ох, ох, ох!», таким чином запрошуючи до куті душі померлих рідняків.

**Охрі́мів день** — народна назва церковно-календарного дня Преподобного Єфрема Печерського, що припадає на 28 січня / 10 лютого; казали: «Прийшов Охрім — каяття в дім», при цьому задобрювали цього святого кашею; за прикметою, якщо Охрім приніс вітер — буде сире, прохолодне літо, весь рік буде сирим.

**очере́т** — багаторічна водяна або болотна трав'яниста рослина родини злакових із високим стеблом і розлогою пірамідальною волоттю, а також стебла цієї рослини (стебло очерету — ***очерети́на***; зменшено-пестливе — ***очерети́нка***); рослина опоетизована, казкова; за повір'ями, очерет належить чортам, де вони проживають, бо росте на болотах; тому дорога до пекла заросла очеретами; у жартівливих народних піснях очерет з *осоко́ю* (*див.*) утворюють подружню двоїстість; верхівка очерету порівнюється з дідовою бородою, звідки й загадка про очерет: «Сидить дід над водою, трусить бородою». *Ой сухий очерет та лепехуватий: Чи ти ж мене не пізнав та

*прибрехуватий?* (пісня); *Бодай тая річка очеретом заросла* (П. Чубинський); *Щоб тебе очеретиною зміряли!* (побажання смерті — від старого звичаю міряти покійника очеретиною).

**очеретя́ник = очере́тник** — у дохристиянських віруваннях — нечиста сила, що живе і плодиться по очеретах, вибігає з них білим бараном і лякає людей; коли когось проклинають, кажуть: «Бодай тебе той знав, що трясе очеретом!» і, навпаки, застерігають: «Бодай тебе не знав той, що очеретини трясе!».

**очи́щення** — 1) християнський обряд уцерковлення дитини на сороковий день від її народження, коли приказують: «Очищаєш ти, водоявленная, новонародженого од позору», а також омовіння матері від скверни народженням, тобто церковне очищення її від первородного гріха; 2) взагалі старовинний магічний акт звільнення від скверни, коли людина через щось ніби зробилася «нечистою» (після пологів, першої шлюбної ночі, пролиття крові взагалі); очищали господарство після зимового бруду; це припадало на Благовіщення, а найбільше на Великдень («На Великдень сорочка хоч лихенька, аби чистенька»); другий період весняного очищення припадав на Весняного *Юрія* (*див.*).

**очі́пок = чіпе́ць = чіпо́к** (зменшене — ***очі́почок***) — старовинний обов'язковий головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся; цей головний убір мав різновиди — буденний і святечний; буденний шили з простого полотна, а святечний — із дорогих тканин, оскільки його одягали в престольні празники, пор. у творі Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб»: «А молодша невістка дурна ще, недавно пішла заміж, не зна, що до чого: хотіла пак голову пов'язати платком, так старша не звеліла, бо для такого празника [Великодня] звичайніш узяти на голову очіпок»; без очіпка жінка не могла взагалі показуватися на люди, «світити волоссям»; не було більшої образи для жінки, як збити з неї очіпок. *Знаю, що в Хіврі нема очіпка* (М. Номис); *Везе Марко Катерині Сукна дорогого, ... А наймичці на очіпок Парчі золотої* (Т. Шевченко); *Бабуся в білому очіпку... виглянула у вікно* (Леся Українка); *Ой пила, пила, чіпця загубила* (пісня); *Вийшла матушка ще молода на взір, чорнява, в білому простенькому чіпкові* (І. Нечуй-Левицький).

**очку́р** (зменшене — ***очку́рець***) — елемент старовинного селянського одягу — пояс або шнур, яким стягують штани або шаровари для підтримання їх, тому з селянина кепкували міщани: «Міщанин називає селянина — очкур, чубрій, а селянин міщанина — сологуб»; служив також знаряддям покарання; свяченими очкурами ловили відьом, накидаючи їм на шию; як говорить П. Чубинський, відьма «буде перекидатися в собаку, вовка, жабу», але очкур її таки втримає. *З переляку очкур луснув* (М. Номис); *Били мене скільки влізло — очкур перервали* (П. Чубинський); *Виплів батько бриля свому сину, З посторонка зробив очкура* (С. Олійник).

**ощи́пок = ощі́пок** — плаский прісний хліб домашньої випічки.

# П

**па́ва = пави́ч** — 1) великий південноазійський птах родини фазанових, самці якого мають яскраве оперення і довгий барвистий хвіст, що розпускається у вигляді віяла; символ краси, розквітлої молодості (пава — дівочої, павич — парубочої): «Там гуляла Бондарівна, як пишная пава»; про струнку, гарно одягнену дівчину кажуть: «Ніби пава пливе»; павине пір'я використовували для прикрашення головного убору; у колядці співається: «По горі, по горі пави ходили, Пави ходили, пір'я губили. Красная панна пір'я збирала, Пір'я збирала, в рукавець клала. З рукавця брала, віночок плела»; символ поважності, а також зверхності і пихатості. *Як між павами ворона Поваги не має, Так невчений в товаристві Голову схиляє* (І. Франко); *На дереві скрізь пурхали райські птиці та павичі* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: ***ні па́ва, ні воро́на*** — про того, хто в своїх поглядах, переконаннях тощо відійшов від одних і не пристав до інших; 2) тільки **па́ва = па́вичка** — самка павича; персоніфікований об'єкт порівняння, символ пихатості, гордині. *Впрягла в ґринджолятка павичку* (І. Котляревський); *Походжає, як пава* (М. Номис); *Видно паву і по носі, що бродила по просі* (прислів'я); 3) тільки **пави́ч** — самець пави; символ пихатості, самозакоханості («Розприндився, як павич»); пава і павич оспівані в народній творчості: «Не вір, паво, павичеві, що він пір'я губить, не вір, дівко, паничеві, що він тебе любить». *Ручку з ручкою зчепивши, мов павич і пава, йшли із церкви молодії, роду честь і слава* (М. Макаревський); 4) тільки **пави́ч** — рід народної вишивки на жіночій сорочці.

**пави́ні ві́чка** *див.* **о́рлики**.

**Павло́** — 1) у християнському віровченні — один із дванадцяти апостолів, учень Ісуса Христа, в ім'я якого він здійснював чудеса, засновував церкви; своєю мученицькою смертю в ім'я Господа повністю довів свою відданість Ісусу Христу; *див.* ще **Петро́**2; 2) (від лат. «малий»; зменшено-пестливі — ***Павлу́сь, Павлу́сько, Павлу́сенько, Павлу́сик, Павлу́сичок, Павлу́нь, Павлу́ня, Павлу́ньо, Па́влик, Па́вличко, Па́влонько, Павлі́й, Павли́ш, Павлу́ша, Павлу́шка, Па́ва, Па́вка, Пашко́, Па́ша***); українізоване християнізоване чоловіче ім'я у народних афоризмах виступає об'єктом внутрішньої рими і гумору («Павле, кобила плавле!» — «Брешеш, Антоне, вона тоне», «Як Павло, то й весело»); ім'я оспіване в народних піснях: «Постав же ти, Оксаночко, да воскову

свічку, Щоб перейшов да Павлусенько свою бистру річку. Ой постав же, Оксаночко, да ще й найяснішу, Щоб перебрів Павлусичок сю річку бистріше». *Прилетіла голубонька, Крилочками луска: Та все лусь — Чи не вийде Павлусь* (пісня); *Нема льоду, нема льоду, нема переходу, Що Павлусько до Оксани бреде через воду* (пісня).

**па́водок** = **па́водь** — назви весняного розливу води; у народі, зокрема в піснях, його називали ще *дуна́єм (див.)*; *див. ще* **пóвінь**.

**павути́на** = **павути́ння** (зменшене — ***павути́нка***) — легка сітка із тонких волокон, утворена з клейкої рідини, яку виділяють павуки; павутина — також окрема нитка такої сітки; часто символізує несталість, марність праці, що надто легко нищиться, а також неспинний плин часу, як у Святому Письмі: «Як паутина, будуть вважатися роки ваші»; символізує також інтриганство (звідси переосмислене *плести́ павути́ну*), бо на павутину, як відомо, ловляться жертви павука; кажуть: «Закон — павутина, в якій муха плутається, а чміль пролітає»; пор. ще слова Яго з драми «Отелло» В. Шекспіра: «Цієї тоненької павутинки мені вистачить, щоб спіймати тебе»; у піснях павутина як окрема нитка символізує ніжну дівчину: «Ой білая павутина на тин повилася, Молодая дівчинонька в козака вдалася»; павутиння, що літає восени, символізує пізню жіночу любов, прагнення щастя й ласки; звідси сприйняття пізнього тепла з легким павутинням у повітрі під назвою *ба́бине лі́то* (*див.*).

**павучо́к** — рід української народної мережки.

**падоли́ст** *див.* **листопа́д**.

**па́дчерка** = **па́дчірка** = **па́сербиця** — нерідна дочка одного з подружжя, яка доводиться рідною другому. *Да не жаль мені теї падчерки* (П. Чубинський).

**палама́р** (дружина паламаря — ***палама́рка***) — служитель православної церкви, що допомагає священику під час богослужіння; дяк, псаломник, причетник. *Скажу Гальці й титарівні, скажу й паламарці* (П. Чубинський).

**пала́нка** *див.* **каби́ця**.

**пала́ти** — великий, багатий будинок із численними кімнатами; палац; з великої культури козацьких часів відомі гетьманські палати (Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола), але знищені дотла; збереглися лише палати гетьмана К. Розумовського в Батурині. *А на горі стоять палати, Неначе диво* (Т. Шевченко); *Нащо батько, мати, високі палати, Коли нема серця з серцем розмовлять* (Т. Шевченко).

**пала́ш** — старовинна холодна січна зброя з довгим прямим і широким двосічним клинком на кінці, що нагадує шаблю. *На себе панцир натягає* [Еней], *Палаш до бока прив'язав* (І. Котляревський); *Палашем посік того змія* (казка).

**пале́нка** (зменшено-пестливе — ***пале́ночка***) = **па́лена горі́лка** — регіональні народні назви саморобної горілки. *Достаньте ми паленочки з-під землі чи з неба: Є паленка, є співанка, кому яку треба* (коломийка); *Жеби м'я не біяв, паленку не піяв* (Я. Головацький).

**Пали́копа** = **Свято́го Палія́ день** — народні назви церковно-календарного дня Святого Пантелеймона,

Великомученика і Цілителя (27 липня/9 серпня); громове свято, бо його покровителя часто звуть володарем блискавки; вважають, що Пантелеймон оберігає людей від вогню, копи — від пожежі; перед його образом у свято запалюють свічки, а в разі пожежі навколо будівлі, що горить, тричі обносять його образ, вірячи, що пожежа відразу припиниться; знахарі в цей день збирають цілющі трави; герой повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» Омелько Кайдаш свято вірив, що хто постить у п'ятницю Паликопа, той ніколи не потоне і не вмре наглою смертю.

**па́лиця** (зменшене — ***па́личка***) — відділена від дерева й очищена від пагонів частина тонкого стовбура або товстої гілки; символ командування, влади, сили; здавна служила знаряддям нападу та оборони; була також своєрідним свідченням чоловічої гідності; Павло Алепський, описуючи часи Хмельниччини, дивувався: «Всі чоловіки цієї країни носять у руках палиці»; М. Сумцов міркував про весільну палицю як «символ сонячного променя», можливо Дерева життя; разом з тим її тут можна вважати й символом гідності, влади (староста тримав у руках палицю протягом усього весільного дійства); посольські (родові) функції відігравала палиця в руках молодого як посла від роду; палиця вживалася й для покарання: «Язик до Києва доведе і до кия»; карали передусім за крадіж та порушення святих заповідей; палиця виконувала важливі господарські функції, зокрема служачи ціпом для молотьби; залежно від функцій і форми палиця має різні назви: ***ціпо́к*** — для ходіння, передусім старих людей; ***кий, кій*** — загнута з одного краю для покарання; ***пате́ри́ця*** — попівська, чернеча; ***гирли́га*** — чабанська; ***лома́ка*** — неотесана, груба; для гри в гилки — ***гі́лка***; з карлючкою — ***ко́стур, карлю́чка, криву́ля***; загострена — ***клю́чка***; для гри в свинки, просто загнута — ***ковінька***; для чіпляння й просушування невода — ***ти́чка***; для вішання одягу в хаті — ***же́рдка***; для підтримки рослин — ***тичи́на***; у списа — ***ра́тище***; загострена знизу з метою вбивання в землю — ***кіло́к***; загострена зверху для посадження в давнину покараного — ***па́ля***.

**Палі́й Семе́н** (40-і рр. XVII ст. — січень 1710 р., за однією з версій, похований у Межигірському монастирі, поблизу Вишгорода) — білоцерківський (фастівський) полковник; очолював повстання проти шляхти 1702—1704 рр.; брав участь у Полтавській битві 1709 р.; героїко-патріотична і водночас трагічна постать в українській історії. *Прийди з того Межигор'я, наш славний Палію* (Т. Шевченко).

**паломництво** — у християнській, мусульманській та інших релігіях — масова мандрівка вірників по святих місцях; базується на вірі, що молитва має більшу силу на святому місці.

**па́льці** (зменшене — ***па́льчики***; одиничне — ***па́лець***, зменшене — ***па́льчик***) — п'ять рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги в людини (у О. Потебні: «Пальці уявляються як діти однієї матері — якого не відріж, однаково боляче»); якщо дівчина, що виходить заміж, не хоче мати дітей, вона, сідаючи після вінчання на посад, присідала пальця правої руки:

скільки пальців присяде, стільки років не матиме дітей; за великий гріх було присісти всі п'ять пальців, бо тоді вона буде безплідною, а такої не приймуть на небо; про того, хто не має родини, кажуть: «Сам, як палець»; про злодійкуватого кажуть, що він має «довгі пальці»; погрожують вказівним пальцем; притулений до вуст вказівний палець означає мовчання; показувати пальцем, особливо на когось, вважається непристойним; це не можна робити й щодо сонця та місяця.

**паляни́ця** (зменшене — ***паляні́чка***) — хлібина, перев. з пшеничного борошна, певним чином замішаного; традиційна ознака достатку («Дождався раз пшеничних паляниць», «Дурниця — з маком паляниця»), багатства («Не для Гриця паляниця»), хліборобського щастя («Паляниця — як пух, як дух, як милеє щастя»); але далеко не завжди бувало в хаті таке сонячне чудо або була змога його споживати («Їв би паляниці, та зубів чортма»), бо врожай добрий мати — треба багато і важко працювати («Яка пшениця, така й паляниця»). *Паляниця — хлібові сестриця* (приказка); *Живе собі з молодицею та їсть книші з паляницею* (казка).

**па́морозь** — схожі на іній атмосферні опади, що утворюються в туманну морозну погоду на гілках дерев, дротах і т. ін. *Хати, вже помазані й побілені, сяли під памороззю на сонці* (Ганна Барвінок).

**пампушки́ = пампу́хи** — невеличкі круглі булочки, виліплені з учиненого тіста; готувалися до свята, у неділю чи на поминальний обід; пампушки з часником, що подаються до борщу, — традиційна страва української кухні; об'єкт порівняння («Така пухната, мов пампушка»). *Кругленькі, рожеві, пухкі, як пампушки, щоки* [діда] *неначе понадимались, як у малої дитини* (І. Нечуй-Левицький).

**па́м'ятка** — предмет матеріальної культури народу; також твір стародавньої писемності, музичного мистецтва; ***істори́чна па́м'ятка*** — залишок минулого, що є об'єктом вивчення історичної науки. *«Слово о полку Ігоревім» як літературна пам'ятка Київської Русі; Київська Софія як пам'ятка києворуського зодчества; Золоті ворота як археологічна та історична пам'ятка стародавнього Києва.*

**пан** (*ж.* ***па́ні***) — 1) здавна поважана людина в суспільстві, звідки постала ввічлива форма звертання або називання шанованих осіб чоловічої та жіночої статі; у народній мові (звичайно із прикладкою — ***брат, сват***) — шаноблива форма звертання до чоловіка; Т. Шевченко вживав це слово щодо українських козаків, борців за волю; він неодноразово нагадував сучасникам, що українці колись «вміли панувати», тобто проводили власну суверенну політику; у «Тарасовій ночі» Т. Шевченко називає повстанського отамана *па́ном*, а його побратимів *пана́ми-брата́ми*: «Обізвався пан Трясило: — А годі журиться, А ходім лиш пани-брати з поляками биться»; у «Гайдамаках»: «А тим часом пишними рядами виступають отамани, сотники з панами»; у козацькі часи побутували складні найменя *панове(пани́)-моло́дці, пан-товариш*, пор. в О. Стороженка: «Ну, теперички, пани-молодці, — сказав Марко, зупиняючи їх, — ... а ніч

наша»; паном шанобливо називала дружина свого чоловіка, пор. у П. Куліша: «Меласю! — каже Черевань. — Чи бачиш, що тут у нас діється?» — «Бачу, бачу, пишний мій пане!»; до давніх офіційних звертальних конструкцій слід віднести й пошановну форму ***па́не добро́дію!***. *Ой, ходімо, пане брате, на той кут помалу!* (А. Метлинський); *Правда, панове, полягла Кішки Самійла голова* (пісня); 2) **Пан Ко́цький** — казковий образ кота, який мимоволі переляках усіх звірів у лісі («От який малий, а тільки-тільки нас усіх не поїв!»). *Приходить до його* [Кота] *Лисичка, та й питає: — Що ти таке? — А він каже: — Я Пан Коцький* (казка).

**пана́с** *див.* **піжмурки**.

**панахи́да** — церковна служба по померлому (в православ'ї); на відміну від похоронної відправи може влаштовуватися через певний період після смерті небіжчика; також їжа, яку приносили до церкви з цієї нагоди; ***громадя́нська панахи́да*** — віддання останньої шани небіжчику, траурний мітинг. *За упокой своєї бабусі панахиду одніс* (Ганна Барвінок).

**панаце́я** — ліки в алхіміків, що нібито виліковують від усіх хвороб; у переносному й іронічному вживанні — універсальний засіб, який нібито запобігає будь-якому лихові, зараджує при розв'язанні всіх проблем.

**Пан Госпо́дар** *див.* **госпо́дар**2.

**пан-госпо́дар** *див.* **госпо́дар**3.

**пани́чик** — народна назва табуйованого ймення *чо́рта (біса, дідька, сатани́).*

**пані́ма́тка = паньма́тка** (пестливі — ***пані́ма́тонька, паньма́тонька, пані́ма́точка, паньма́точка, панімату́ня, паньмату́ня, панімату́ся, паньмату́ся***) — 1) стара пошанна назва матері стосовно своїх дітей. *Коли хоч мене взять, спитай паніматки* (пісня); *Зоставалась у нас ще шапка добра та коза ледача, і їх пан узяв за подушне, паніматка заробити нездужала* (Д. Мордовець); *Батьки і паніматоньки, І хлопці, і дівчатоньки Аж не потовпляться — біжать, До танців жижечки тремтять* (Л. Глібов); *А в нашої паніматочки один синочок* (пісня); 2) господиня, хазяйка дому; зокрема, так називали хазяйку *вечорни́ць (див.). Де хатка, там і паніматка* (приказка); 3) ввічлива форма звертання до господині, молодших жінок до старших, чоловіків до жінок. *Старости привіталися, поцілували її в руку: — А раді гостям, паніматочко?* (Ю. Федькович); 4) дружина священика.

**панотéць** — 1) стара пошанна назва батька стосовно своїх дітей. — *Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись! — Так панотець казав своїй дитині* (П. Гулак-Артемовський); *Отсе мені панотець накупив, щоб хороший молодець полюбив* (пісня); 2) священик, піп; *див. ще* **оте́ць**4. *Панотець глянув на її щире покаяння, звелів Мотрі одвести її у монастир* (О. Стороженко); 3) ввічлива форма звертання до поважних чоловіків старшого віку, взагалі шанованих осіб.

**па́нська ро́жа** *див.* **ро́жа**4.

**панщи́нник = панща́нин** — у феодальному селі — селянин, що відробляв панщину; кріпак.

**па́нщина** — у феодальному селі — одна з найпоширеніших форм земельної ренти; праця кріпаків у господарстві поміщиків; також крі-

пацтво. *Іде мужик на панщину — сонечко не сходить, а повертається додому — як місяць заходить* (співанка); *Хоч ти панщини іще і не одбув, то завтра одбудеш* (казка); *Дав дві жмені панові срібла, та й викупивсь од панщини* (казка); *Що буде, те й буде, а козак панщини робить не буде* (приказка); *Цілий тиждень на панщині, толока в суботу* (пісня); у сполученні: ***за па́нщини*** — за часів кріпацтва.

**па́перть** — церковний ганок.

**па́пороть** — спорова безквіткова трав'яниста рослина з великим, дуже розсіченим листям; росте в тінистих сирих місцях; називають ще *перуно́вим вогнецві́том, во́вчою траво́ю, кві́ткою ща́стя*; у народі помічено — листя папороті скручується перед ясною погодою, випростується — на негоду; папороть росте без цвіту, хоч поширене вірування: рослина таки цвіте раз на рік; разом з тим у русальних піснях не раз трапляється загадка: «Що росте без цвіту? — Папороть росте без цвіту»; у сполученнях: ***цвіт (квіт, квітка) па́пороті*** — чародійна квітка, яка, за легендою, нібито розцвітає в ніч на Івана Купала, загорається дивним вогнем і показує на місце, де сховано скарби; *див. ще* **Купа́льська ніч**.

**пар** *див.* **по́ле**.

**Параске́ви-П'я́тниці Му́чениці день** — 1) за церковним календарем, день Святої Параскеви 28 жовтня/10 листопада (Параскева у перекладі з грецьк. — «п'ятниця»); культ християнської великомучениці поєднувався з язичницьким божеством *Моко́шею (див.)*, днем ушанування якої була п'ятниця; у народі Параскеву-П'ятницю уявляли високою худою жінкою з довгим розпущеним волоссям (звідси вираз *довгов'яза П'ятниця*); суворо ставилася до тих, хто порушував її заборони (*див.* **п'я́тниця**1); за деякими повір'ями, від П'ятниці залежала тривалість життя людини; цим вона нагадувала давньогрецьких мойр, що прядуть нитки життя усім людям; слов'янська П'ятниця як божество була покровителькою померлих душ, тому П'ятницькі церкви будували звичайно на цвинтарях, а П'ятницькі монастирі були розташовані біля цвинтарів, і називали їх у давнину *божедо́мками*; 2) **Паранско́вія = Пара́ска** (зменшено-пестливі — ***Пара́сонька, Пара́сочка, Пара́ся, Параси́нка, Параси́ця, Парасу́ня, Пара́на(я), Пара́н[ь]ка, Пара́ньця, Па́ша)*** — українізовані варіанти християнського жіночого імені; опоетизовані в народній творчості: «Ой ходила Парасочка у ліс по калину, Та блудила Парасочка сім літ та й годину»; «Ой чи Парася, а чи Маруся? Я на тебе, серденько, не надивлюся!»; «Ой мала ж та Парасинка два братики рідні, Та купили Парасинці два перстенці срібні»; «Шкода твого, Парасицю, личка рум'яного»; «Чи є, чи нема Параньки вдома?»; у пареміях виступає об'єктом жарту: «З Богом, Парасю, коли люди трапились», «Парася, Парася, медку напилася», «Хто до кого, а я до Параски», «Хто про що, а я про Параску!», «Я до своєї Параски скачу через перелазки»; засобом характеристики: «В нашої Параски ні серця, ні ласки», «Знати Параску, що місила паску, бо всі ворота в тісті», «Наша Параня уже встає зрання», «Як гарна Параска, то гарна й запаска, коли ж вона, як мулиця, то не вабить і спідниця»; засобом риму-

вання вислову: «Забагато ласки для нашої Параски», «Наша Парася на все здалася», «Ото мені Параска, що по пуп запаска!», «Такої ласки не дістану і в Параски», «У всякої Пашки свої замашки»; серед висловів є характеристичні: «Хоч би Параска злізла і на дуба — все-таки не буде з Параски Якуба».

**пара́фія** — нижча церковно-адміністративна громада, що об'єднує вірників, яких обслуговують церковнослужителі одного храму, а також місцевість, де живуть члени цієї громади. *Який піп, така його й парафія* (прислів'я).

**па́рубок** — 1) молодий хлопець; юнак; також нежонатий чоловік більш похилого віку; у народі — уособлення молодості, сили, краси: «Хороший парубок, хоч води напитися, та й досі не женився!»; об'єкт краси не зовнішньої, а внутрішньої: «Поганий парубок на вроду, та гарний на вдачу»; засіб характеристики: «Межи двома парубками дівчина баламутка». *Еней був парубок моторний І хлопець хоч куди козак* (І. Котляревський); *Стали парубок і дівчина гарненькі-великі, вже поросли* (казка); *У нас така приповедінка: де парубок, там і дівка* (М. Номис); *Біда з такими парубками: ще не підріс свині під хвіст, а вже біжить за дівками* (І. Франко); *У парубка одна гадка, а в дівки десять* (приказка); 2) **ста́рий па́рубок** — немолодий чоловік, який ніколи не був одруженим; у народі така парубоцька доля не схвалювалася: «Лисий кінь — краса, лисий парубок — біда»; 3) **парубча́к**, **парубі́йко** — ужиткові назви хлопців підліткового віку.

**парча́** — старовинна складноузорчаста тканина, виготовлена з шовкових, а також золотих або срібних чи імітованих ниток, з якої шили одяг для вищих верств суспільства та служителів церкви, у наш час — лише для священнослужителів.

**па́серб** *див.* **па́синок**.

**па́сербиця** *див.* **па́дчерка**.

**па́синок** = **па́серб** — нерідний син одного з подружжя, який доводиться рідним другому. *Сват — не родина, а що пасерб — не дитина* (приказка).

**па́ска** *див.* **Па́сха**2.

**паслі́н** = **пасьо́н** = **пасли́на** — дикоросла трав'яниста або чагарникова рослина родини пасльонових з чорними, рідше білими, жовтуватими, червонуватими або зеленуватими кулястими повислими ягодами; використовується у народній медицині; деякі різновиди служили ласощами для невибагливої сільської дітвори. *Забудь ласощі: паслін і цибулю, а за гірку твою працю візьми під ніс дулю* (М. Номис).

**па́смо** — одна з частин, на які поділяється міток пряжі; пасмо становило 10 чисниць, або 30 ниток.

**пастерна́к** — дворічна чи багаторічна городня і дикоросла рослина родини зонтичних, м'ясистий коренеплід якої використовують як прянощі в кулінарії та як корм для тварин; жартують: «Вчора пастернак, і нині пастернак — цілуватись з дівчиною — то найкращий смак!»; відвар з рослини давали пити вагітній жінці. *Лийся, дощику, навкруг — На поля, баштан і луг... І на мак, на пастернак* (М. Стельмах); *Ликом пастернаку не викопаєш* (М. Номис).

**пасту́х** (зменшено-пестливе — ***пастушо́к***; *ж.* ***пасту́шка***) — той,

хто пасе стадо, *че́реду* (*див.*), отару; питома українська словоформа, оскільки позначає реалію, пов'язану з найдавнішим заняттям наших предків — скотарством (пор. *па́сти* і споріднені *па́стир, па́ства*); об'єкт жарту: «Добрий у тебе пастух, дає корові виспатися», «Корова з поля, пастухові воля», «Пастух за ворота, шматок коло рота»; уживається метафорично «вожак, поводир»: «Без пастуха і стадо розбредеться», «Який пастух, таке й стадо», «Добрий пастух не покине своє стадо», «Злий (лихий) пастух вовка годує». *Без пастуха вівці не стадо* (І. Франко); *На далекому обрії засвітилося багаття — то пастухи розпалили вогнище* (Г. Хоткевич).

**Па́сха = Па́ска** — 1) = **Вели́кдень** (*див.*); 2) (з малої літери) **па́ска** — солодкий здобний високий хліб циліндричної форми, що, за православним звичаєм, випікається до Великодня; символізує вічність людського життя, бо «без хліба — нема обіда», як каже народна мудрість; цей обрядовий хліб освячується на Великдень; разом із ним освячуються інші продукти харчування — крашанки, писанки, ковбаса, хрін; все це дійство є відгомоном дохристиянських жертвоприношень (*див.* **же́ртва**1); за повір'ям, западання або тріскання паски віщує нещастя. *Коли не прийду до церкви, то все паску святять* (М. Номис); *Постановили зараз паску... Та й мудра ж придалась!.. Височенька, легесенька, чепурна, не репнула; а як її помазали зверху шапраном, так аж полискується, жовта та прежовта! Хоч би і у якого пана така була!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Ґаздиня вже вчиняє посад. Місить тісто з побожними думками, стараючись гнать від себе всяку злість і нечисть* (Г. Хоткевич); 3) **греча́на па́ска** — символ непотрібного, зайвого, бо з гречки пасок не роблять («Обійдеться Великдень без гречаної паски»); символізує також несподіване лихо: «Дочекалася баба гречаної паски» (хтось чекав добра, а трапилося, навпаки, нещастя).

**пасха́лія** — таблиця, в якій на кожний рік зазначено день святкування Пасхи і тих релігійних свят, початок яких відраховується від цього дня.

**Пасха́льний ти́ждень** *див.* **Вели-ко́дній ти́ждень**.

**пате́льня** — одна з уживаних назв сковороди.

**пате́рица** — 1) довга палиця, яку звичайно використовують для опору при ходьбі; 2) жезл як ознака вищих християнських та деяких інших священнослужителів, а також символ влади взагалі; палиця священика та ченця. *Чернець мій встав, надів клобук, взяв патерицю* (Т. Шевченко); *Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю* (П. Куліш).

**патріа́рх** — найвищий титул перев. у православній церкві, а також особа, що має цей титул (щодо конкретної особи пишемо з великої літери); за Біблією, один із праотців людського роду.

**па́ша** — 1) трава на пасовищі, що служить кормом для худоби; також свіжоскошена трава. *Ой коні наші сиваші, чи були ви на паші?* (А. Метлинський); *Мокро ще в полі, нема для худоби ще паші на лузі* (І. Франко); 2) пасовище. *Хлопці* [пастухи] *на паші Чи косарі Сіли до каші Серед ріллі* (П. Грабовський).

**пашни́ця** (зменшено-пестливе — ***пашни́чка***) = **полі́вня** — хліб у зерні; зерно; також хліб у стеблі; злак. *Роди, Боже, жито, пшеницю, всяку пашницю* (колядка); *Дощик линувся — цебром, відром, дійничкою над нашою пашничкою* (приповідка).

**пашня́** *див.* **по́ле**.

**Пек** — за дохристиянськими віруваннями — можливо, божество війни, бійок, кривавих сутичок, кровопролиття та всілякої біди; за повір'ям, кровожерливий, страхітливий, підступний, але надто боявся *Цура* (*див.* — можливо, звідси давнє «Цур (чур) тобі, пек!», хоч це може адресуватися й недругові, лихій силі як прокляття, пор. «Пек тобі, враже, хто тобі каже!»); за версією І. Огієнка, навпаки, це домовий бог, як і Цур (Чур); оберігав родину, а в разі небезпеки на ворога посилали своїх цура й пека закляттям «цур тобі, пек!» (звідси, можливо, *спе́катися*, тобто «позбутися неприємного за допомогою Пека», або, за першою версією, «позбутися самого Пека»; можливо, в цей ряд ідуть і слова *безпе́ка*, *небезпе́чний*, тобто «без Пека», хоч це можна пояснити й згідно з першою версією — «без сутички, кровопролиття, без біди»).

**Пеке́льний Ма́рко́** *див.* **Ма́рко́ Прокля́тий**.

**пеке́льник** — за релігійними уявленнями — злий дух, диявол, мешканець пекла, що має людську подобу, але з рогами, копитами й хвостом; чорт, біс; уживається також як лайливе слово.

**пе́кло** = **гее́на во́гненна** (**о́гненна**) — 1) за релігійними уявленнями — потойбічне місце під землею (від старогр. *ад* і давньогебр. *шеол* із тим самим значенням, новогр. *ад* — «підземне царство», старосл. *пе́кло* — «смола»), куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук — завжди кипіти в смолі й горіти у вічному вогні; спочатку думали, що пекло знаходиться на заході, в царстві вічної темряви; пеклом керує сам диявол, він там господар; за повір'ям, там немає зовсім заліза, звідки вислів: «Тішиться, як дідько цвяшком»; слово означало спочатку березову смолу чи дьоготь, який добувався вогнем, і лише пізніше під впливом християнства набуло сучасного значення; у деяких релігійних джерелах пеклом звуть перехід душі з видимого в невидимий стан; опис пекла подає І. Котляревський в «Енеїді» (за народними повір'ями), а також П. Куліш у творі «Бабуся з того світу»; в переносному розумінні — тяжке життя, важкий душевний стан, розлад; взагалі переосмислюється як щось найгірше, найтяжче в житті («Вже мені і в пеклі гірше не буде»); об'єкт гумору, іронії: «Добре іноді і в пеклі приятеля мати», «Лізь у пекло, там буде тепло», «Перед пеклом і чорта треба просити за кума»; з пеклом пов'язані також вислови, що йдуть від змагання селянина з лютими морозами й з браком палива в степовій смузі: «У пеклі все тепло, а піди в рай, то й про дрова дбай»; тремтячи від холоду, казали: «Хочу в пекло, аби тепло». *Смола там в пеклі клекотіла І грілася все в казанах* (І. Котляревський); *Приходить він до пекла — аж там горить чортів багацько* (казка); *Ти, старий, даремно мене геєною лякаєш* (Леся Українка); *Баба з пекла родом* (приказка — зла, сварлива жінка, язі-баба); *Не*

*забігай поперед батька в пекло* (І. Франко); 2) **пéкло і рай** — рід народної гри.

**пéлéна = півка** — 1) нижній край одягу (сукні, спідниці і т. ін.). *Вареники варила, та й пелену спалила* (пісня); *За ним, за ним дівчиниця несе дитя в півці* (Я. Головацький); 2) у старовину — покривало (також образно). *Йшла вона, неначе та лебедочка плила, в білім, як сніг, убранні. З-під віночка білих квіточок хвилею спадала аж до землі пелена, зіткана буцім з павутиння* (О. Стороженко).

**пень** — приземна частина, що залишилася від зрубаного дерева; символізує впертість, бо сидить нерухомо (звідси вираз *на пню стáли* — уперлися на своєму); символізує бідність («Голий, як пень»), нерозум («Дурний, як пень»).

**перв**á**к** (зменшене та іронічне — ***первачóк***) — 1) наливка, квас і т. ін. першого настою; домашня горілка з самого початку відгону; дьоготь першого виділення. *Дулівочка-первак така смашна була* (Л. Глібов); 2) (пестливе — ***первачóк***) = **пéрвісток** — перша, старша дитина; надавалося здавна особливого значення, про що читаємо і в Біблії; вірили, що, як виросте, може розпізнати відьму. *Казав Микита-первак — не буде так* (Словник Грінченка); 3) тільки **пéрвісток** (*ж.* ***пéрвістка***) — первонароджене маля тварини (передусім щодо свійської).

**первоцвíт = прúмула** — 1) багаторічна трав'яниста рослина родини первоцвітих, що цвіте жовтими квітками, зібраними в зонтикоподібне суцвіття; існує кілька видів цієї рослини; найпоширеніший — *первоцвіт весня́ни́й*, який у народі називають *скороспілкою, бара́нчиками, веснíвкою, весня́ником, клю́чиками, лісови́м зíллям, медя́никóм, пéрвенцем*; цвіте з середини квітня до червня; рослина поширена у лісових і лісостепових районах України; використовується в народній медицині; 2) тільки **первоцвíт** — перша весняна квітка взагалі; у цьому значенні слово близьке до слова *ряст* у значенні «перша зелень, трава», а отже й «перші квіти»; вважається провісником дівочої долі; *див.* **ряст**3. *Палай! Цвіти! Красуйся, весно, первоцвітом!* (С. Голованівський); 3) тільки **первоцвíт** — народнопоетична назва підсніжника; *див. ще* **ряст**2. *Первоцвіт з-під криги глянув на моріжку!* (М. Чернявський).

**перебрідáння** — символ долання перешкод у коханні, пор. у народних піснях: «Перебрела бистру річку й половину ставу, Сватай мене, козаченьку, не вводи в неславу»; «Ой не думай, мій миленький, не думай, Перебрела ж бистру річку, перебреду Дунай».

**перевдягáння** *див.* **передягáння**.

**перевéдення** (через річку, через брід) — у народних піснях — одруження: «Ой, візьму я ту дівчину за білу ручину, переведу тихий Дунай, та й бистру річину, переведу, переведу, та й не замочуся, щоби люди не сказали, що я волочуся»; вираз «та й не замочуся» вказує, що переведення відбудеться через *міст (див.)* або через *клáдку (див.)*, символіка єднання яких досить виразна.

**перевéзення** — у народних піснях символізує одруження: «Прийшов ко мні милейкий, милейкий: перевези, милая, милая!»; сполука ***три-***

***ма́ти перевіз*** означає «бути на відданні»: «У брода, в брода да в перевоза там Марієчка перевіз держала» (дівчина, хоч і відданиця, ще не хоче йти заміж).

**переверта́ння** — 1) магічний засіб перетворення (наприклад, людини на звіра, звіра на людину, людини на дерево і т. ін.); поширений у народних баладах, казках; у «Тополі» Т. Шевченка дівчина «тополею стала», а в «Лісовій пісні» Лесі Українки Мавка стає вербою; *див. ще* **оборо́тництво**; 2) **переверта́ння догори́ дном** — магічний акт, що має на меті змінити один стан іншим (звичайно нещасливий щасливим).

**пере́вертень** — за народними повір'ями — людина, чаклуванням обернута на тварину або будь-який предмет; також нечиста сила, що набрала вигляду кого-, чого-небудь; перевертні живуть то як люди, то як звірі, тобто ведуть подвійне існування; вони небезпечні, бо людина часто не може й знати, хто перед нею — справжня звірина чи перевертень (*див.* **вовкула́ка**); перевертнями є відьма, чаклун, сам чорт; вони ж можуть зробити перевертнем людину; про це багато мовиться в народних казках і легендах.

**пере́ве́сло** (зменшене — ***пере́весе́льце***) — джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів; як усе, що в'яже, було символом гальмування, стримування. *Важко скрутити перевесло* (Грицько Григоренко); *Шляхтич з переварено́ї сироватки, шабелька на личку, перевеслом підперезаний* (М. Номис).

**перев'я́зування** — магічний акт охоронного характеру: *перев'язування вікон і двере́й* у хаті, де лежить покійник; *перев'язування дере́в* — обряд для охорони саду; *перев'язування хресті́в на моги́лі* (рушником), — «щоб мертвий по воскресінні міг ним утертися».

**передні́вка** = **передні́вок** — у старому українському селі — час перед жнивами, перед збиранням нового хліба, овочів; звичайно голодний, тому кажуть «Петрівка — переднівка» (пор. «Петрівка — голодівка»).

**передяга́ння** = **перевдяга́ння** = **переодяга́ння** — вбирання себе в одяг іншої людини або в убір, що належить іншому (наприклад тваринному) світові; відомі здавна різдвяні перевдягання (*ря́дження*) як відгомін віддання шани тим чи тим тваринам; у весільній обрядовості — з метою очищення проти зурочення; у поховальній обрядовості — жалібний одяг, спрямований проти злих духів; Біблія осуджує перевдягання чоловіків у жіночий одяг і навпаки як ознаку гидоти перед Господом Богом.

**перезва́** — у весільному обряді — звичай (своєрідна оргія), за яким родичі молодої після першої шлюбної ночі за запросинами йшли або їхали з відповідними обрядовими піснями на частування до хати молодої; також учасники такого походу, поїздки; про дівоцтво молодої сповіщали передусім батька-матір у супроводі пісень: «Спасибі тобі, таточку, за кудрявую латочку, за запашні васильки, за твою чесну дитину, що вона по ночах не ходила, при собі сноток носила»; молодий брав тещу під праву руку й урочисто вів її до своєї хати в супроводі всього роду (звідси й назва обряду, тобто перезивання з однієї хати до другої).

*Вчора справили весілля, А сьогодні на похмілля Ми справляєм перезву* (Олександр Олесь); *Івасьова перезва через улочку перейшла: як рій гуде, Як мак цвіте, як рожа процвітає* (П. Чубинський).

**пере́йми** — весільний обряд, що відбувається під час руху весільного поїзду; якщо молодий і молода не з одного села, тоді парубки одного села переймають поїзд молодого (перегороджують дорогу), вимагаючи викупу; посеред дороги ставлять стіл, а на нього кладуть хліб; молодий підходить до столу, цілує хліб і ставить викуп-могорич.

**пере́каз** — більш або менш вірогідна розповідь про минуле, яку передають звичайно в усній формі з покоління в покоління. *Віри і звичаїв і предківських переказів зреклись* (П. Куліш); у сполученні: ***за пере́казом (пере́казами)*** — як кажуть, як розповідають, як переповідають. *Колись, за переказами, на цьому майдані бенкетували «колії», запаливши довкола панські добра* (Ю. Яновський).

**перекида́ння** — 1) **че́рез го́лову** — символічний обряд, що практикувався після *виводин* (*див.* **вво́дини**), коли стару сорочку жінка-мати перекидає через голову, відкидаючи тим самим усе нечисте; цей же рух робить у весільному обряді молодий, перекидаючи через голову миску з водою та вівсом, яку дає йому теща; 2) **че́рез ха́ту** — символічний обряд, що виконувався в деяких місцевостях під час весілля; коли поїзд прибував до хати молодої, дружко хрестив палицею вхідні двері, одвірок і перекидав її через хату — перекине, молоді житимуть, не перекине — розлучаться; ворожачи на майбутніх суджених, дівчата перекидали через хату взуття — куди полетить, туди й заміж дівка вийде, не перекине — залишиться ще неодруженою.

**перекотипо́ле** — трав'яниста або напівчагарникова степова чи пустельна рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння; народний символ безрідності, бездомності, безпритульності («Котиться, як перекотиполе»), безбатченка, сирітства, бідолашного мандрування по чужині, недолі; мандрівна доля рослини породжує ставлення до неї як до живого свідка нещасть, пролитої крові, людського горя на землі; за народним повір'ям, «коли восени на полі котиться перекотиполе, то взяти ту рослину, ставши так, щоб вона сама до рук вкотилася, і покасти її навкруги господарства, по кутках в різних потаємних місцях. Тоді до хати ніяке зло, що надсилатимуть люди, не пристане» (П. Чубинський); символ перекинчика, що не має коріння в рідній землі, тому на могилах зрадників не ростуть квіти, а тільки бур'ян-перекотиполе; різновиди рослини називають *микола́йками, микола́йчиками, синьоголо́вом, перено́с-зіллям, покотипо́лем, перепо́лотником, колю́чкою*; використовують у народній медицині; *див. ще* **устелипо́ле**. *По долині по роздоллі Із степу перекотиполе Рудим ягняточком біжить* (Т. Шевченко); *Котиться перекотиполе* (казка); *Тільки вітер озвався, що в полі блукав, з покотиполем мчався по ниві пустісінькій...* (А. Метлинський); *Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Переко-*

*типоле. Так і доля: того лама, Того нагинає; Мене котить, а де спинить, І сама не знає* (Т. Шевченко).

**перела́з** — певним чином обладнана частина огорожі; місце, де перелазять або переступають, перескакують через неї; перелаз дуже часто з'єднував сусідські подвір'я, біля нього звичайно був спільний колодязь, тому символізує добросусідські стосунки, дружні зв'язки взагалі, єднання молодих людей; *Ой так негаразд, низький перелаз; а ви, хлопці, не ходіть, перелазу не робіть* (П. Чубинський); *Перед самим перелазом Дитина сповита* (Т. Шевченко); *Від вас до нас — перелаз* (приказка); *Низький перелаз — усім людям дорога* (прислів'я); фразеологізм: ***як соба́ці на перела́зі*** — дуже погано або дуже поганий. *Життя, як собаці на перелазі* (М. Номис).

**переле́сник** — у народних повір'ях — казкова істота чоловічої статі, яка, літаючи до жінок (дівчат — звідси ще *літа́вець*) у вигляді *вогненного змія*, спокушає їх, зводить на перелюб, доводить до смерті; у Лесі Українки в «Лісовій пісні»: «Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима»; інакше змальовано перелесника в повісті Б. Грінченка «Під тихими вербами»; *див.* ще **змій**. *Коли б не тирлич, був би я твій панич, — каже перелесник-чорт любій дівчині* (М. Номис).

**переле́сниця** *див.* **ба́ба8**.

**переле́т** *див.* **бо́жі ру́чки**.

**переліг** *див.* **обліг, по́ле**.

**переме́т** = **переміт** — 1) стаціонарне рибальське знаряддя: мотузка, натягнута поперек течії річки, на яку прикріплено ряд гачків; у сполученнях: ***ста́ти на переме́ті*** — стати на заваді, зашкодити; ***у переміт зв'яза́ти*** — зав'язати вузлом; 2) тільки **переме́т** — сніговий замет поперек дороги. *По дорогах перемети великі, то з сіном і їхати не можна: то вгору, то вниз сани стають* (Марко Вовчок).

**перемі́тка** — 1) невелика *кла́дка* (*див.*) через річку, струмок, болото тощо; 2) старовинний головний убір заміжніх жінок; *намітка (див.). Жінки завивають голову білою переміткою* (В. Шухевич).

**перемі́тник** *див.* **чаклу́н**.

**перено́с-зілля** *див.* **перекотипо́ле**.

**переодяга́ння** *див.* **передяга́ння**.

**пе́репел** — невеличка польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення; самець *перепілки (див.). Паничі випустили сокола на перепела* (казка); *Крикнув перепел в ярочку* (Я. Щоголев).

**перепі́лка** = **перепели́ця** (пестливі — ***перепі́лонька, перепі́лочка, перепели́ченька, перепели́чка***) — 1) самка перепела; в народі символізує тужливу жінку; символізує також заклопотану люблячу жінку-матір: «Зажурилася перепілочка: — Бідна моя голівочка, що я рано та з вирія вилетіла: нігде мені та гнізда звити, нігде мені діток наплодити, що по горах сніги лежать, по долинах води біжать. Озветься соловеєчко: — Не журися, перепілочко, єсть у мене три сади зелені, що в першому та гніздо зів'єш, а в другому діток наведеш, а в третьому діток погодуєш»; «— Ой не літай же, перепілочко, бо виколеш собі на тернятко

очі. — Ой як же мені поночі не літати, дрібні діти, чим їх годувати»; помічено, що «перепілка кричить під дощ». *В чистім полі все перепелиці* (П. Чубинський); *Ой післав я до дівчини Насті, дала вона мені перепілку в маслі* (П. Чубинський — йдеться про обрядове печиво у формі перепілок); 2) уживається як пестлива форма звертання до дівчини, жінки. *А ти вже тут чого, моя перепеличко?* (Л. Глібов); *Сестро моя, сестро, Та перепеличенько, Да чого почорніло Да білеє личенько?* (пісня); 3) тільки **перепілка = перепели́ця** — український дівочий хоровод, що супроводжується піснею про цю птаху, а також пісня такого хороводу; 4) тільки **перепі́лка = перепели́ця** — народна дитяча гра.

**пере́пічка** (зменшене — ***пере́пічечка***) — 1) = **перепіча́йка** — поколотий у багатьох місцях корж, що робиться з учиненого для випічки хліба тіста і печеться на сковороді, намащеній маслом або салом; зберігається як традиційна їжа до сьогодні. *На столі постановили чарку і горілку, три перепічки на маслі, ковбаси тарілку* (М. Макаревський); 2) маленька пасочка, яку залишають у священика після освячення пасок.

**Перепла́вна середа́** *див.* **Рахма́нський вели́кдень**.

**переплисти́ річку** *див.* **річка**3.

**Переплу́т** — за дохристиянськими віруваннями, ймовірно, зле божество, що заводить людину на манівці, збиває з дороги на бездоріжжя, змушує плутатися, блудити; разом з тим, є припущення, що це *Симаргл* (*див.*), тісно пов'язаний у свідомості народу зі святом на честь вил-русалок, які є божествами зрошення полів, вологих світанкових русалок; сам же Переплут — божество ґрунту, коріння рослини, вегетативної сили.

**переполове́ння** *див.* **Рахма́нський вели́кдень**.

**переполо́тник** *див.* **перекотипо́ле**.

**переполо́х** — раптове замішання, тривожна метушня; переляк, викликаний таким замішанням (звідси вислів *зчинився, учинився, став-ся переполох*); також народна назва хвороби, викликаної переляком (з нею пов'язаний вислів *вилива́ти переполо́х*, тобто знахарськими способами лікувати знервовану переляком людину); пор. у І. Котляревського — Сівілла каже: «Шепчу, уроки проганяю, переполохи виливаю»; у П. Куліша в романі «Чорна рада»: «Коли п'ють, то рештками бризкають під стелю й кажуть: «Щоб чого не сталось із переполоху»; М. Номис записав народний наказ: «Надіть сорочку пазухою назад від переполоху».

**переска́кування** — у народних піснях — символ подолання труднощів, перешкод, несприятливих обставин: «Тече річка невеличка, схочу — перескочу. Віддай мене, моя мати, за кого я схочу»; «Я узяйче [вузьке] перескочу, широке обійду, не журіться, вороженьки, ще я з того вийду»; перескакування (стрибання) символізує також очищення, наприклад стрибання через купальське вогнище (багаття); *див.* **Купа́йла**.

**пере́стріт** — недобра зустріч, що приносить хворобу або нещастя; також хвороба внаслідок такої нещасливої зустрічі.

**пере́стріч** — однорічна трав'яниста напівпаразитична рослина

родини ранникових, верхнє листя (прицвітники) якої мають ліловий або синій колір, а квіти, розташовані нижче листя, — жовтий; народні назви — *день-і-ніч, іва́н-і-марі́я, сестри́чки*; росте в мішаних лісах Полісся і чагарниках Лісостепу; широко використовується в народній медицині. *Заквітчані перестрічем дівчата До потічка вінки свої несли* (Л. Забашта).

**переступа́ння** — магічний акт, при якому, за віруваннями, магічна сила може діяти в двох напрямках — від речі, яку переступають, і від людини, яка переступає; цей акт був широко пов'язаний із забороненими діями породіллі (їй не можна було переступати через коромисло, шнур, упряж, тобто через усе те, що так чи інакше нагадує пуповину, в яку могла заплутатися дитина); коли молода мати йшла на *вво́дини (див.)*, баба-сповитуха клала ніж під поріг, через який та мала переступити (ніж, отже залізо, служили охоронною силою); не можна переступати малої дитини, бо не виросте; не можна переступати товар на базарі, бо не буде успіху в торгівлі.

**пересту́пень = пересту́п** — багаторічна дикоросла трав'яниста отруйна рослина родини гарбузових; вірили, що переступень на городі приносить щастя, тому його треба оберігати при полінні; корінь рослини вважався охоронним засобом, а вимитий у молоці служив оберегом; рослина широко використовується в народній медицині, зокрема проти шлункових хвороб.

**Пересту́пний ти́ждень** *див.* **Всеї́дний ти́ждень**.

**перетво́рювання** — природний закон зміни матерії народ інтуїтивно переносив на довкілля й на людину як таку; явище смерті народ розумів не як цілковите зникнення людини, а тільки як її перетворення; традиційне принесення до хати трави, гілля, снопа, колосся є обрядовим відтворенням приходу померлих родичів; В. Петров пише: «Померлий, відходячи, змінює місце свого перебування й разом з тим змінює свій вигляд: зменшується й стає малий; перебуває «під стріхою» хати, «під каменем», «в садочку на листочку», «в полі на колосочку», «в городику на зіллячку», перетворюється на зілля, колосся, кущ, дерево, тварину, птаха; звідси традиційні голосільні формули: «Чи ти зозулею прилетиш, чи соловейком?»; «Де я тебе перенайду — чи в траві на росині, чи в городці на зіллячку?».

**перехо́дження** — 1) **доро́ги** *кому* — в народній символіці — очевидний вплив на успіх чи неуспіх цієї людини; радили взагалі не переходити дороги нікому, бо це вважалося недобрим знаком: «Іване, Іваненьку, Та не переходь ти доріженьки. Як перейдеш, винуватий будеш»; не можна було переходити дорогу похоронній процесії, бо це означало перешкоджати небіжчикові в його шляху до вічного спочинку; звертають увагу, хто переходить дорогу; особливо небажаними були: жінка в період, коли вона була «нечистою», рудий чоловік, покритка, людина з фізичними вадами, священик, стара баба, жінка з порожніми відрами; кожна людина носить у собі якусь магічну силу — добру чи недобру, тому вона може бути доброю чи недоброю «на перехід»; добрі на перехід члени родини, тому у ве-

сільній пісні співають: «Ой, ви, вороги, вороги, не переходьте дороги! Нехай перейде родина, щоб наша Маруся була щаслива!»; 2) **рі́чки** — у народнопісенній символіці означає кохання без уваги на перешкоди взагалі, як у пісні: «Ой Парася придалася та й заморгалася [багато на хлопців моргала]. Ой перейшла чотири річки [мала чотирьох хлопців] та й не вмивалася» [існував звичай «вмивання» після шлюбної ночі]; «Ой перейду тоту річку та затну смерічку — таку маю білявочку, у травичці чічку» (затну — «зрубаю» — «полюблю»); і навпаки, не могти перейти річку — не мати сил перебороти перешкоди до кохання; 3) **з хлі́бом[=сі́ллю]** — весільна обрядодія зупинення весільного поїзда з метою отримання викупу; *див. ще* **пере́йми**.

**перехре́стя** — 1) місце перетину шляхів, стежок, вулиць і т. ін.; *див. ще* **роздорі́жжя**; здавна вважають його місцем, де любить збиратися нечиста сила; злого духа з перехрестя називають *хре́сним*; у казках на перехресті богатир вибирає свою долю; у Новорічну ніч дівчата з хлопцями ворожили на перехресті також про свою долю; для цього окреслювали магічне коло, сідали в ньому, накривалися білим обрусом і прислухалися до довкілля: з якої сторони буде прикмета — хриплий гавкіт собак — наречений старий, дзвінкий — наречений молодий; далеко чути — з далеких країв, близько чути — суджений близько; у *Чистий четвер* спішили вже вночі скупатися в річці, — «поки ворон дітей не купав»; потім набирали відро води, несли на перехрестя і виливали, — «щоб там усі хвороби й залишилися»; тому в цей день обходили перехрестя «десятою дорогою», щоб хвороба не причепилася; на Великдень, щоб нашкодити нечистій силі, котили великоднім яйцем уздовж дороги — усяка нечиста сила побіжить геть. *Й тепер ще по паланках на перехрестях кістки їх крутяться на палях* (О. Стороженко); фразеологізм: ***крича́ти (говори́ти) на всіх перехре́стях*** — відкрито повідомляти, розповідати про щось; 2) два дрючки, дві планки, дошки, смуги, покладені навхрест одна на одну, — окремо або як частина різних предметів; взагалі все, що має форму хреста; також поперечина хреста. *Зверху на іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті* (І. Нечуй-Левицький).

**перехре́щення** — навернення до іншої (християнської) віри через здійснення повторного обряду хрещення; відомий історичний факт, що, за ухвалою Московського собору 1620 р., киян, які приїздили до Москви, «перехрещували як язичників або цілковитих єретиків» (О. Пипін).

**пе́рець** — овочева напівкущова або трав'яниста рослина, а також її пряні плоди, що мають вигляд стручків і використовуються для їжі або як приправа; гіркий перець давно став національною приправою, зокрема до горілки; раніше був привозним, дорогим, тому кажуть: «Злидні та ще й з перцем»; символізує дотепність, пікантність: «То дівчина з перцем», хоч головне: «З перцем чи не з перцем, аби з добрим серцем»; зерна святили й використовували проти уроків.

**пе́рли** = **пе́рла** (*одн. ч.* ***перл***, *с.* ***пе́рло***; одне зерно — ***перли́на***) —

1) перламутрові зерна кулястої або неправильної форми, що утворюються в черепашках морських та прісноводних молюсків; здавна використовуються як коштовна прикраса; символізують чистоту, як у пісні: «Зуби — коби перли чисті»; перли — це сльози, тому не бажано їх використовувати у весільному вбранні; в народній пісні проведено цілком очевидну паралель: роса в очах, себто сльози, — вінок із перел на косі: «Пасла волики з вечора до півночі, Припала роса на мої чорні очі, Не так на очі, як на жовту косу, На жовтій косі перловий вінок ношу»; у М. Драй-Хмари: «Як в темряві усе завмерло! Хруський на серці стигне лід. І з неба падають, мов перли, Огнені сльози Персеїд». *Сльози як перло* (М. Номис); *Були коралі — та пішли далі, були перли, та ся стерли* (М. Номис); *Білі перли й коралі білу шию гнули* (П. Чубинський); фразеологізм: ***метáти пéрли (пéрла) свúням (пéред свúнями)*** — марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може, не здатний зрозуміти того, хто говорить; 2) у переносному вживанні — найкращі зразки чого-небудь, найвідоміші мистецькі твори і т. ін.; також дуже вродлива або кохана дівчина, жінка. *Одну маю любку, Дівчину-рибчину, перлину єдину* (Леся Українка).

**перó** (збірне — ***пір'я***; зменшені — ***пірце***, ***пір'ячко***) — рогове нашкірне утворення з порожнистим стрижнем і легкими пухнастими відростками з обох боків, яке вкриває більшу частину тіла птахів; легкість пера широко використовується в народній символіці (пор. вираз «аж пір'я летить»); покійникові бажають: «Нехай йому земля пером буде» (від давнього вистеляння труни пером, що спричинилося до символіки легкості, м'якості); перами оперяли стріли, щоб легше летіли; гусячі (перев.) пера служили тривалий час для писання; в одній колядці орел каже рибі: «Тобою, рибо, гості вітати, а моїм пером листи писати».

**перст** — високе — палець руки; уживається також у конфесійному мовленні як стара назва вказівного пальця; у сполученні: ***[одúн,] як перст*** — про самітну людину. *Чи зважусь я свої персти несмілі До золотої ліри простягти?* (П. Грабовський); *Зосталася на старості як перст!* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**пéрстень** (зменшені, народнопоетичні — ***перстенéць***, ***перстéник***) — кільце з дорогого металу (золота, срібла і т. ін.), часто оздоблене каменем, що його носять на пальці як прикрасу; каблучка, також шлюбна обручка; здавна служить оберегом, тому кажуть: «Нема ні хліба, ні муці, був би перстень на руці»; використовували у ворожіннях, у шкідливій магії. *Не треба мені ні золота, ні перстенів, ні намиста* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Оженився б на тобі, так на руці перстень* (М. Номис — але одружений); *Було в мене два перстеники, А третя каблучка* (пісня).

**персть** — старовинна, згодом висока назва землі. *Віл гребе і сам на себе персть мече* (М. Номис); *Шапками та приполами персть носили, Високу могилу висипали, Славу козацьку учиняли* (дума).

**Перу́н** — 1) у слов'янській міфології — бог грози (грому, блискавки, дощу); володар неба, син Білобога, «бог над богами»; пізні-

ше бог-воїн, покровитель війська, визволитель і руйнівник; на крилатих вогнистих конях їздить по небу у вогненній колісниці (назва бога виникла, очевидно, з назви грому perunъ, пов'язаної з pьrati «бити, ударяти»); на кінець I тисячоліття прийшов на зміну Сварогові; творча сила, що все оживляє, податель дощу; на зиму залишає небо й засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута з землі, і все знову оживає; за повір'ям, як прилетить з вирію зозуля, вона будить Перуна від зимового сну; він відмикає небо й пускає на землю тепло, тому зозуля вважається віщим птахом; зображався срібночубим, золотовусим, з вогненними стрілами, золотим луком та важким молотом у руках; може наводити на всіх страх, бо б'є своїми вогненними стрілами, цебто громом (можливо, він і є *Великим Громом Гримучим*), спалює блискавкою, може вдарити й злу людину (звідси прокляття — «бодай тебе Перун побив (убив, трісне)!» або в пісні: «Бодай тебе Перун забив темненької ночі!»); Перунові був присвячений дуб як наймогутніше дерево, в яке часом б'є грім; Густинський літопис повідомляє, що перед ідолом Перуна весь час палало вогнище з дубового дерева; за повір'ям, гроза — це битва Перуна з Дивами та бісами; слов'яни вшановували Перуна в четвер (*Перунів день*); його дерев'яна статуя стояла в Києві на Перуновім горбі; після хрещення Русі її скинули в Дніпро, а на її місці поставили церкву Святого Василія (Василь — християнське ім'я князя Володимира); *див. ще* **Ярúло**1; у Володимировому пантеоні Київської Русі вважався вищим божеством, що видно з його місця у літописних списках богів; наприклад, у П. Загребельного (роман «Диво»): «Там колись стояли наші боги — Перун, цілий з дерева, привезеного з діброви подніпровської, а голова йому срібна, а вус золотий»; народні варіанти ймення — *Перýнь, Перýм, Перкýн, Перóм, Паранéя, Пронькó, Бронькó*; слов'янські воїни присягали іменем Перуна перед боєм; бога вважали також покровителем шлюбу; 2) (з малої літери) **перýн = перýм** — *грім (див.)*, *блúскавка (див.)*; уживається також як прокляття, наприклад: «А перун би ті ясний тріс!», «Бодай те ясний перум стрілив!», «Перун би ті забив з ясного неба!», «Перун би ті тріснув!», «Хай тебе перун трісне!». *Затих — і шум дощу, і вітру спів сердитий, і синіх перунів розкотистий удар* (М. Драй-Хмара); *Перун би тя спалив, що ти мене, молодую, здоров'ячка збавив* (коломийка).

**перцíвка = перчакíвка** — старовинний алкогольний напій — горілка, настояна на червоному перці.

**Пéрша Davчúста** *див.* **Пречúста**2.

**Пéрший Спас** *див.* **Спас**2.

**пес** *див.* **собáка**.

**песúголовець** — казкова людиноподібна істота з одним оком у лобі («здоровим-здоровим, більшим, ніж у вола, і то серед лоба»), що поїдає людей; циклоп; песиголовці захоплюють у полон людей, відгодовують на сало, а потім смажать і поїдають; знають, де закопані скарби, розуміють, що трави говорять і знаються на їхніх медичних властивостях; уживається як лайливе слово. *Піймали його песиго-*

*ловці (ті, що людей їдять, годують на сало)* (казка).

**Петра́ = Петрі́в день = Петрівча́ний (Петрі́вський) день = Петра́-Па́вла** — 1) народні назви літнього календарного християнського свята на честь апостолів Петра і Павла (29 червня/12 липня); на Петра в селян уже запаси кінчалися, тому казали: «На Петра двір пустий, а поле густе»; святий Петро виступає сторожем поля, його врожаю; він зажинає, і заорює (очевидно, на озимину), тому в народі казали: «Святий Петро за плугом ходить. Святий Павло волоньки водить. А сам Господь-Бог пшениченьку сіє, святий Ілля заволочує»; Петра-Павла у народі вважалося великим святом, до якого готувалися заздалегідь: білили хати, оздоблювали рушниками стіни, скрізь чисто прибирали; йшли до церкви, а дома потім розговлялися *мандри́ками* (від *мандрува́ти*; за легендою, Петро й Павло у своїх численних мандрах харчувалися цими пампушками); кажуть, у цей день зозуля перестає кувати, тому що, за народним повір'ям, вона вкрала у святого Петра одну мандрику, за що Бог покарав птаху, і вона щороку давиться мандрикою; якщо зозуля кує після Петра — це віщує нещастя; свято рибалок, бо Петро був їхнім покровителем; разом з купальськими петрівчані свята становлять один літній цикл; починаються жнива; після цього дня починаються жіночі роботи в полі й біля хати, тому кажуть: «Жіноче літо по Петрів день»; сонце «грає», як і на Великдень, бо кажуть: «З Петрів дня красне літо, зелений покіс, зірниця зорить хліби»; збирають трави, розводять вогнища; «Тепер не Петрівський день, щоб двічі казати», — повторюють у цей день, бо моляться двом апостолам; ще кажуть: «День не Петрівський, язик не попівський — по двічі говорити» (М. Номис). *Йшло до Петра, тепер до Різдва* (приказка); *Не все в середу Петра* (М. Номис); *Пішло уже мені з Петрового дня* (М. Номис — про наближення старості); 2) **Петра́ Вери́ги = Вери́говий день** — народні назви християнського календарного свята Поклоніння Чесним Веригам, тобто кайданам святого апостола Петра, що припадає на 16/29 січня; вшановують вериги (кайдани) апостола Петра; вважають останнім днем зими; не можна прати; люди вирушають на вирубку лісу, бо лише взимку («як дерево спить») «дереву не болить»; з днем пов'язано багато прикмет, — «якщо напередодні Петра Вериги ніч місячна і видно зорі, літо буде врожайним, а рік щасливим», «якщо ніч похмура, то й рік похмурий, неврожай, пошесть на худобу», «як мороз у цей день, то літом — спека», «гуси, качки махають крилами, сидячи на снігу, собаки качаються, — буде відлига, ґайворoccння кряче — на метелицю», «як уночі місяць оступлять хмари, буде вітер». *На Петра Вериги розбиваються криги* (М. Номис); 3) **Петро́** — у християнському віровченні — один з дванадцяти апостолів, учень Ісуса Христа, брат апостола Андрія; займає особливе становище серед апостолів; його іменем відкривається перелік дванадцяти обраних; християнська іконографія часто поєднує образи Петра і Павла як двох мучеників, які прийняли смерть (розп'яті вниз головою) в ім'я Господа; 4) **Петро́**

(зменшено-пестливі — ***Петру́сь, Петру́сьо, Петру́сик, Петру́сичок, Петру́нь, Петру́ньо, Петру́нчик, Пе́трик, Пе́тричок, Петько́, Пе́тя***) — українізоване християнське чоловіче ім'я (від грецьк. «камінь», «скеля»); у народній афористиці виступає об'єктом гумору і засобом внутрішнього римування («Їж, Петре, поки тепле!», «Пішов Петро та вернувся, як було тепло», «Вхопилась би за Петра, тільки шкода, що нема»), легкої іронії («Бери, Петре, на розум!»); персонаж дитячого фольклору: «Сиділа квочка коло кілочка Да вивела бабі четверо діток: Що перве дитятко — молодий Петрусик». — *Ой Петре, да Петруньо, гордуєш ти мною* (пісня); *Як не бачу Петруся, То від вітру хилюся. Гей, лихо — не Петрусь, Біле личко, чорний вус* (пісня); *Петро Петрович-перепелович піймав птичку перепеличку* (скоромовка); 5) **Петро́ І Вели́кий** (1672—1725) — російський цар (з 1682 р.), імператор (з 1721 р.); за Петра І Україна остаточно перетворилася на колонію; 1709 р. після Полтавської битви, коли Мазепа відкрито виступив проти Петра І, за наказом останнього було знищено Запорозьку Січ і потоплено в крові гетьманську столицю — Батурин; про Петра І Т. Шевченко пише: «Це той *первий*, що розпинав нашу Україну» і називає царя «катом», «людоїдом», «лукавим», маючи на увазі підступну політику Петра І щодо України (Малоросії); О. І. Герцен зазначає: «Петро І зрадів з приводу зради Мазепи і став утискувати Малоросію всупереч всіляких договорів».

**Петра́ Поворо́та** *див.* **Ону́фрій Преподо́бний**.

**Петрі́вка = Петрі́вці = Петрі́вки = Петрі́в піст** — 1) (зменшено-пестливе — ***петрі́вочка***; вживається як загальний народнопоетичний епітет на позначення короткої ночі в Петрівку) піст перед Петровим днем, православним церковним святом на честь апостолів Петра й Павла; початок цього посту залежить від свята Пасхи (починається у неділю Всіх Святих — у першу неділю після Трійці; буває коротшим (вісім днів) і довшим (шість тижнів); закінчується у день Петра і Павла); жартують: «Чи й у вас, як у нас, мороз у Петрівку, зморозило на печі трьох парубків й дівку»; на Петрівку ласують першим збором бджолиного меду; при скруті дозволяється їсти й молочні страви; першого понеділка Петрівки відзначали *по́хорони Яри́ла* (*див.* **Яри́ло**2), або *Костру́бонька* (*див.* **Костру́ба [свя́то]**); дівчата в цей день ворожили на свого судженого; можна було косити траву, бо до Петрового дня це було суворо заборонено — великий гріх; порушника буде покарано хворобою, і йому «ніяке лікарське зело не допоможе». *Захотілося йому в Петрівку льоду* (приказка); *Петрівка — голодівка* (М. Номис); *В Петрівку день — рік* (приказка); *Петрівка — переднівок* (М. Номис); *Ой мала нічка-петрівочка, Не виспалась наша дівочка* (П. Чубинський); *Мала нічка-петрівочка, я всю ніч не спала, Всю нічку не спала, тебе колихала* (пісня); 2) **петрі́вка = петрі́вочка = петрівча́на пі́сня** — обрядова пісня, яку співають (звичайно у Петрів піст) дівчата у садках та гаях, вишиваючи, білячи натккане зимою полотно, готуючись до близьких жнив; ось одна з них: «Ой малая нічка-петрівочка. Та не

виспалася наша дівочка. Цілу ніч не спала, біль сукала та до тої білі говорила: «Ой ти ж біле, біле тонесенька. А коли ж ти будеш білесенька? Ой тоді ж я буду білесенька, як водиця буде чистесенька. Ой малая нічка-петрівочка. Та не виспалася наша дівочка. До череди товар гнала, задрімала. За сухий терен косу порвала». *Зберімося, подруженьки, заспіваймо петрівочку* (пісня); 3) **петрівна рілля** — розорана в Петрів піст рілля для озимини; 4) **За́говини на Петрі́вку** *див.* **Яри́ло**2.

**Петрі́вський день** *див.* **Петра́**.

**петрів хрест** — рід багаторічних трав'янистих рослин, окремі види яких паразитують на коренях ліщини, вільхи, бука; проганяє злі сили, вберігає від чарів; вважалося, якщо хтось у ніч на Петрів день знайде розквітлий петрів хрест та вирве його з корінням, того рослина приведе до зачарованого скарбу.

**Петрі́вці** *див.* **Петрі́вка**.

**петрівча́на пісня** *див.* **Петрі́вка**2.

**Петрівча́ний день.** *див.* **Петра́**.

**петро́ві батоги́** — багаторічна трав'яниста рослина родини айстрових, з коріння якої виготовляють сурогат кави; цикорій дикий; росте по всій території України на відкритих місцях, де в сонячні жаркі дні спостерігається *юга́ (див.)*, про яку в народі кажуть: «Петро вівці пасе»; використовується в народній медицині; коли рослиною махати, то вона свистить, наче батіг.

**петру́шка** — дворічна, зрідка однорічна городня пряна овочева рослина родини зонтичних, коренеплоди та листочки якої здавна використовують як приправу для їжі, а також як сечогінний засіб у народній та офіційній медицині; коли хтось із дітей падав і, ударившись, плакав, його заспокоювали піснею: «Дайте, дайте петрушечки приложити до ножечки, бо я скакав через плотик, і вкусив мене котик»; у народних піснях рослина символізує дівчину: «Вітер петрушку підвіває, Стратій Катерину підмовляє. Будете, люди, дивитися, як я буду женитися»; як і полин, оберігає від мавок і русалок на *Руса́лчин вели́кдень (див.)*.

**печени́на = пече́не** *див.* **пече́ня**.

**печеніги** — тюркські племена, які у VIII—IX ст. кочували між Волгою та Уралом, а в середині IX ст. переселилися у Причорноморські степи; нападали на Київську державу; в історії відомі битви бойових дружин київських князів з кочівниками, зокрема князів Олега, Володимира Великого, Ярослава Мудрого.

**пече́ня = печени́на = пече́не** — у традиційній українській кухні — м'ясна страва зі свинини. *Нам перцю тепер треба пересипати печеню* (пісня); *З голови печеня, а з ніжок добрий борщик* (П. Чубинський); *Поскачуть коло мене, поки візьму я в рот хоч страву, хоч печене* (П. Гулак-Артемовський); *Носили у ночвах печеню, шматками покраяну* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**печери́ця** (зменшене — ***печери́чка***) — їстівний гриб родини пластинникових із сірою або білуватою шапинкою на тонкій білій ніжці, який росте на полях, луках, городах, у садках; шампіньйон; символізує нерухомість, домосідство: «Сидить, як печериця під плотом»; з огляду на свій смак символізує добірність, вишуканість: «Не кож-

на губа — печериця»; один із найсмачніших грибів, поширений по всій території України; народні назви — *печéрка, стернівка*; використовується в народній медицині. *Не нагнешся до землі, печериці не вирвеш* (прислів'я); *Ой хто любить губи, губи, а я печериці* (пісня).

**пéчище** — рештки зруйнованої, розваленої печі (на місці зруйнованої хати); за повір'ям, улюблене місцеперебування нечистої сили. *Замість хати чорною марою стояло печище* (Панас Мирний).

**пивни́й бог** — у фольклорі пивним богом називали святого Миколая; пиятика у Миколин день була майже обов'язковою; звідси слово *нанікóлитися* — «напитися, святкуючи Миколин день».

**пивни́ця** — здавна — льох, підвал для зберігання алкогольних напоїв; також заклад, де продають і розпивають пиво. *Піди, дівко, у пивницю, уточи горілки* (П. Чубинський); *Одчиняйте сватам хату, друженькам пивницю* (пісня).

**пи́во** (пестливе — ***пивцé***) — старовинний малоалкогольний напій, що виготовляється з ячмінного солоду й хмелю; виступає символом злагоди, взаєморозуміння, тому кажуть: «З ним не звариш пива, а звариш — не розіп'єш», «До пива їсться, а до слова мовиться»; у приказках об'єкт внутрішнього римування: «Де пиво, там диво», «З цього пива не буде дива», «Не жаль пива, та жаль дива», «То-то й диво, що гірке пиво»; народ цінує міру в споживанні хмільного напою та його високу якість: «Пиво всі хвалять, та не всі варять», «Від пива голова крива», «Пиво — не диво, мед — не хвала, а честь дорога»; *питтá пи́ва* символізує в народних піснях кохання: «Прийди, серце, пива випити»; *варíння пи́ва* — символічний образ битви, як у думі: «Браття козаки запорожці, добре дбайте, барзо гадайте, із ляхами пиво варити зачинайте!»; означає також накоєння якоїсь біди, клопіт у результаті протистояння, зіткнення, суперечки. *Пиво чорнеє з лимоном* (І. Котляревський); *Прийди, серце, пиво пити* (П. Чубинський); *Нехай же їде грек з винами, з пивами та в нашу квашу* (М. Номис); *Не пиво диво — слово!* (приказка); *Не пиво диво — честь дорога* (приказка).

**пи́жмо** — багаторічна трав'яниста або кущова рослина родини складноцвітих, окремі види якої використовуються у народній медицині та як декоративні; народні назви — *ди́ка (польовá) горóбинка, коровáй, криворóт, райцвíт*; уживали при болях у шлунку, поносах, гарячці, як глистогінний засіб. *Ой, є в мене таке зілля, три корчини пижма* (пісня).

**Пили́па [день]** — 1) календарне християнське свято заговин у пам'ять апостола Пилипа перед Різдвяним постом (14/27 листопада); переддень Пилипівки. *Хто святкує на Пилипа, буде голий, як липа* (приказка); 2) **Пили́п** (зменшено-пестливі — ***Пили́пко, Пили́понько, Пили́пчик, Пили́пцьо, Пилипóк, Пилипéць***; від грецьк. — «який любить коней») — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народних приказках уживається для внутрішньої рими і як засіб гумору: «Нема що робити, треба Пилипа женити», «Пилип до стіни прилип», «Пилип до всього привик»; символізує несподіваність, немотивованість учинків, поведінки

(«Вискочив (Вихопився), як Пилип з конопель»); останнє пов'язано з уособленням зайця, якого в народі звали Пилипом і який, ховаючись від собак у запашних коноплях, що відбивають собакам нюх, на свою біду звідти вибігав. *Ой кувала зозуленька у лісі на липі, Вишивана сорочечка на нашім Пилипі* (пісня); *Ой у лісі на орісі сорочка зависла, Да вже ж твоя, Пилипоньку, вечеря прокисла* (пісня).

**Пили́півка** — 1) Різдвяний піст, що триває 40 днів перед Різдвом Христовим; найвищого ступеня досягає в останній Святий вечір, коли кутя має бути пісною; для дівчат у піст втрачаються будь-які надії на заручини. *У Пилипівку день до обіду* (приказка); *Яка ніч у Пилипівку, такий день у Петрівку* (прикмета); 2) **За́говини на Пили́півку = Пили́півські (Різдвя́ні) за́говини** — останні дні перед Різдвяним постом, коли можна було споживати скоромне; останній після Покрови термін засилання сватів; кінець календарної осені; дні стають коротшими, а ночі довшими; початок молодіжних вечорниць, які тривали до Великодня.

**пир** — 1) у старовину — *бенке́т (див.), у́чта (див.)*; для давніх слов'ян пирування із щедрою їжею (*пи́ро* — «жито», звідси й *пирі́г*) та питтям було звичайним явищем; мед був головним напоєм, його було *до́сить* (слово — від сполуки «до сита» (*див.* **сита́**) — досхочу наїстися чи напитися); предки були веселими людьми; бенкетування супроводилися веселими піснями й танцями; пирування, гуляння свідчать про давню вдачу предків, їхню любов до танців (саме слово *гуля́ти* означало колись «танцювати», бо в гуляннях завжди передбачали передусім танці); пири ведуть свій початок з дохристиянського часу як щедра жертва богові (бучне жертвоприношення); взагалі святковий обідній стіл — це відгомін жертвоприношень домашнім божкам. *Княжий пир*; *Пекельний Ірод справив свято, Пир людожерності та зла* (П. Грабовський); у сполученні **пир на весь мир** — надзвичайно людний і щедрий бенкет; 2) у народнопоетичній творчості — битва, війна, кровопролиття. *Допировали хоробрі русичі той пир* (Т. Шевченко).

**пироги́** (*одн. ч.* **пирі́г**; зменшені — **пиріжо́к**, **пиріже́чок**) — 1) печений виріб із тіста з начинкою; як і вареники, були окрасою стола, тому жартували: «Аби були пиріжки, то найдуться і дружки»; символізує гостинність, святковість, тому кажуть: «Красна ріка берегами, а обід пирогами», «Славна хата не вуглами, а пирогами»; «Віншую, віншую, бо пироги чую!»; як символ достатку пироги згадували в сутужні дні: «Минулися тії роки, що розпирали пироги боки». *Ой, позвала дівчинонька козаченька в гості, Поставила козаченьку пиріг на тарілці* (пісня); *Хай же там гуляють, А нам на крилечко Вишлють з челядинцем Та по пиріжечку* (Я. Щоголев); у сполученні: **на пироги́** — в гості; 2) ужиткова назва вареників. *Із сиром пироги* (пісня).

**пиря́тинська верства́** *див.* **верства́**.

**пи́сана то́рба** *див.* **то́рба**.

**пи́санка** — 1) (зменшено-пестливе — **пи́саночка**) розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орна-

ментом — геометричним, рослинним, тваринним; кожен колір у писанковому розпису має власну символіку; розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів; здавна писанки наділялися охоронними властивостями. *Село на нашій Україні — Неначе писанка село, Зеленим гаєм поросло* (Т. Шевченко); 2) **са́нки́-писанки́** — розмальовані сани. *Ей через гору Галилейськую, там же мі біжат санки-писанки* (Я. Головацький).

**пи́сар** — 1) у старовину — людина, що професійно займалася переписуванням паперів; писець; приспівують жартома: «За писарем гарно жити, за писарем панство: назад руки закладає — все його багатство». *Піп жив з олтаря, а писар з каламаря* (М. Номис); 2) **[Генера́льний] пи́сар** — представник найвищої військової адміністрації в Україні XVII—XVIII ст., який очолював при гетьманові генеральну військову канцелярію.

**пи́ти во́ду** *див.* **вода́**7.

**пища́ль** — старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю; також старовинна артилерійська гармата; широко використовувалася козачою піхотою; як видно з думи про Федора Безрідного, був козацький звичай ушановувати покійних лицарів стріляниною з пищалів: «Хведора Безрідного ховали. Руський «Отченаш» читали, в семип'ядні пищалі гримали».

**пі́щик** (зменшене — ***пі́щичок***) — старовинна дитяча іграшка — саморобна дудочка, свистілка з тонкої очеретини, що видає високі протяжні звуки. *Ти ж, було, селом ідеш, Ти ж, було, в дуду граєш, Тепер тебе немає, Дуда твоя гуляє, І пищички зосталися, Чортзна кому досталися* (пісня).

**півбо́ка**: ***півбо́ка лу́плена (дра́на)*** — у народних казках — з напівоблупленим боком, боками (звичайно про козу). *Я коза ярая, півбока драная, півбока луплена, за три копи куплена* (М. Номис).

**пі́вдень** = **по́лудень** — середина дня, що відповідає дванадцятій годині; цей момент доби здавна вважали критичним, переходовим, тобто небезпечним часом, бо «в полудне Бог спочиває в золотій кроваті», з чого користується нечиста сила: «Не все чортам опівночі ходить, ходять вони і опівдні»; натяк на *по́лудниць* — небезпечних духів південного часу, можна знайти в «Поученні» Володимира Мономаха. *Рідня до півдня, а як сонце зайде, сам чорт нікого не знайде* (М. Номис); *А вже сонце по полудні, дівчинине серце нудне* (П. Чубинський).

**півді́вок** — народна назва дівчини-підлітка.

**пі́вень** = **ко́гут** — 1) (зменшено-пестливе — ***пі́вник***; також молодий півень) = **кур** — свійський птах з червоним гребенем на голові, пишним хвостом і шпорами на ногах; самець курки; чарівна птиця бога Сонця; залежно від кольору оперення символом Сонця і *жи́во́го вогню́* є білий півень, чорний — символ ночі, смерті, підземного царства та його вогню; сірий — досвітку, червоний — ранкової зорі; жертовна птиця (ще за часів Святослава після поховання загиблих побратимів занурювали живих півнів у хвилі річки); в українській народній символіці півень виступає передусім символом

світла і сонця, прихід яких сповіщає; у відомій загадці «сидить півень на вербі, спустив коси до землі» півень — це сонце; серед півнів деякі виділяються своєю силою й непереможністю; їх називають *півнями-царі́ками*; нечистий ніколи не займе того двору, де є такий півень; його брали в дорогу чумаки; дуже поширеними були ворожіння з півнем; його вносили в хату, і за поведінкою вгадували, яким буде наречений: п'є воду півень — наречений буде пияком, заглядає в дзеркало — волоцюга, заб'ється в куток — безлюдько, махає крилами — розбишака; за народними прикметами — «якщо півень співає на порозі — будуть гості»; «якщо співає, ідучи на сідало, то на зміну погоди»; про півня-когута говорять як про символ господарства: «Кожний когут сміливий на своїм смітті»; «Два когути на однім подвір'ї, як дві господині, ніколи не погодяться»; за повір'ями, допомагає людині проти злої сили, особливо опівночі, коли співають другі півні («Мала вродитися сатана, та півні заспівали»); нечиста сила в цей час мусить кидати цей світ; бояться нічних півнів і мерці-упирі (*див.* **упи́р**); півень прикрашає обійстя і хату («Без когута — хата глуха»); червоний півень символізує підпал, пожежу (звідси *пуска́ти черво́ного півня*); невчасний спів півня — на зміну погоди, — «буде зміна надворі, бо кури піють» (це як про півня-кура, так і про курок). *Усі кури на сідалі, півень на порозі* (А. Метлинський); 2) **півні [пе́рші, дру́гі, тре́ті]** — час уночі, який здавна визначали за співом півнів (перші півні — приблизно о десятій годині вечора проганяють злих духів; другі — опівночі проганяють мерців; треті — о другій годині ночі проганяють відьом і злих ворожбитів); 3) **морськи́й пі́вень** — казкова тварина в морі з риб'ячою лускою; також риба з великими яскравими плавниками, схожими на крила; 4) **Півник** — персонаж народної казки «Котик і Півник».

**півка** — 1) біле покриття голови жінок у бойків у вигляді великого чотирикутного шмата полотна, один край якого вишитий вузенькою смужкою, що приходиться над лобом; 2) *див.* **пе́лена́**.

**півква́рти** — 1) половина кварти як старовинна міра чого-небудь, а також пляшка такої міри з горілкою; 2) **півква́рта** — міра рідини — півштофа, 1/20 відра; пляшка такої міри з горілкою; *див. ще* **ква́рта**.

**півко́пи** — 1) половина *копи́* (*див.*) як старовинна одиниця лічби (звичайно снопів); 2) ужиткова назва старовинної одиниці лічби грошей, що дорівнювала двадцяти п'яти копійкам. *Я Нептуну півкопи грошей в руки суну* (І. Котляревський).

**півлі́ктя** — половина ліктя як старовинна міра довжини; *див.* **ло́кіть**.

**півмі́ток** — міра пряжі, яка дорівнює половині мітка, тобто 20—30 *па́смам* (*див.*); *див. ще* **мі́ток**. *Льняної пряжі три півмітки* (І. Котляревський).

**півники = іри́с** — багаторічна трав'яниста рослина з великими жовтими або фіолетовими квітками і вузьким мечоподібним листям; садові півники вирощуються як декоративні, а також використовуються у народній медицині (крім названих видів, також болот-

ні); окраса сільського обійстя; символ поблажливості. *Зашаруділи хлопці проміж кущів рожі, оргінії та райдерева, затріщали розкохані стебла та листя півників* (Дніпрова Чайка); *Під вікнами насадила Ганна бузку, півників та півонії* (І. Нечуй-Левицький).

**північ** — час на межі двох діб, який відповідає 12 годинам ночі; за народними віруваннями, опівночі нечиста сила має найбільшу силу; Бог спить «найтвердішим сном», а чорти жартують і навіть б'ються навкулачки; тому замовляння мають здійснюватися «при ясних зорях, при вечорі, рано, удосвіта, але тільки не опівночі»; проте в цей час добре рвати зілля, бо опівночі воно набирає найбільшої сили.

**пів́ока = півштóфа** — 1) старовинна міра — половина штофа (*див.* **óко**4, **штоф**1); 2) **півóко = півштóф** — у старовину — штоф (*див.* **штоф**2) половинної міри.

**півóнія** — багаторічна напівкущова декоративна рослина з трійчастим листям і великими квітками білого, рожевого або червоного кольорів, а також квітка цієї рослини; народні назви — *воронéць* (півонія вузьколиста) і *маріїн кóрінь* (півонія незвичайна); використовується в народній медицині; символізує розквіт дівочої краси, а також молодості й зрілості, тому кажуть: «Почервоніла, мов півонія». *Під вікном насадила Ганна бузку, півників та півонії* (І. Нечуй-Левицький).

**півхрéстик** — спосіб вишивання косими стібками, що мають форму половини болгарського хрестика; *див. ще* **хрест**3.

**півчвáрта = півчвéрта** — стара назва кількості з трьох із половиною одиниць. *Щоб тебе трясла півчварта року, поки витрясе пшениці копу* (пісня).

**півчвáрти** — стара назва кількості з двох із половиною одиниць. *Шукали, гляділи і півчварти неділі* (П. Чубинський).

**пíвчий** — учасник церковного хору, а також групи духовних співаків, що беруть участь у поховальному обряді.

**підбіл[-травá]** — багаторічна трав'яниста рослина родини складноцвітих із великим листям, знизу пухнастим і білим, зверху зеленим і холодним на дотик; росте по всій території України, цвіте у березні-квітні; святять рослину на Маковія; використовується в народній медицині (передусім для заживлення ран); народні назви — *мáти-й-мáчуха*, *мáчушник*.

**підбрéхач** — той, хто допомагає брехати, щось вигадувати; так жартома звали другого свата, що під час сватання підтакує в розмові першому зі значними перебільшеннями.

**підвíй** — за народними повір'ями, хвороба від холодного (злого) вітру або вихру; Б. Харчук у «Волині» описує закляття цієї хвороби: «Звичайнісінький підвій у вас, свахо, — і катала яйцем по спині, по руках. — Не думайте нічого. Слухайте, що я говоритиму. Вітер припав нічний, північний, припав з роботи, за сухоти, за їдання, за пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду. Припав з хмари, з вітру, із сонця, нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердешний! Я ж тебе вимовляю, водою виливаю,

яйцем викачую, на кущі і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синь-небо попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не витягати, жовтої кості не ламати! Тьху, тьху, тьху! — Розбила Мар'яна яйце. Вилила білок на тарілку, а жовток пустила у склянку на воду. У ванькирі Богу помолилася, над склянкою щось довго бурмотіла».

**підгу́лювання молодо́ї** — весільна обрядова церемонія після повернення молодих із церкви і саджання їх за стіл, що полягає в розвеселянні молодої: з неї знімали серпанок (зазвичай це робив палицею свекор), потім ішло частування медом, яке здійснював дружко.

**Підкарпа́тська Русь** *див.* **Закарпа́ття**.

**підко́ва** (зменшено-пестливі — ***підкі́вка, підкі́вонька, підкі́вочка***) = **підківчи́на** — 1) металева, вигнута за формою кінського копита пластина, яку прибивають до нього з метою запобігти його пошкодженню та сковзанню тварин; традиційний символ козацького щастя, що перейшов і на стяги *ора́нжевої револю́ції* 2004 р.; знайдена на дорозі підкова (загублена конем) приносить щастя, тому її бережуть у хаті або прибивають до порога; прибивають також у крамниці, щоб велася торгівля; Хв. Вовк пише: «Пастух ватаг у гуцулів, прийшовши з роботи, першим ділом кидає свою підкову з закляттям на вогнище»; це робиться під час першого вигону худоби на полонину; вогнище (ватру) розводять від так званого *живо́го вогню́*, з якого розгоряється *жива́ ва́тра*; підкова служить охоронним засобом від граду; в народних піснях вираз ***загуби́ти підко́ву*** означає втратити милу; натомість ***підкува́ти чо́біт*** означає оженитися або вийти заміж. *Туди тебе зашлють, де волам роги правлять, а кіз кують підковами* (М. Номис); *Золоті підківки має Мій крилатий білий коник* (Леся Українка); 2) металева пластинка, що набивається на спід взуття; також каблук у жіночому взутті. *У жидівки чорні брівки, високі підківки* (М. Максимович); *З ким стояла, говорила* [дівчина] — *підківоньки знати* (П. Чубинський).

**підку́рювання** *див.* **обку́рювання**.

**підлива́ння** — магічний спосіб наслання чи передання комусь хвороби; в народній пісні співають: «Чи я вплила, чи я вбрела, чи мені підлито».

**підмаре́нник** *див.* **мокре́ць**.

**піднебе́сся** = **піднебе́сність** — у поетичному мовленні — небесний простір, височінь; щось недосяжне, таке, що завжди манить, вабить. *Я літаю, я шугаю, неначе орлиця в піднебессі понад верхами гір* (І. Нечуй-Левицький).

**підпі́ччя** — заглибина під піччю, куди складають хатнє начиння; сюди пускає чорну курку молода в домі нареченого (відгомін жертвоприношення домовому божеству, який там живе). *Біленькі курочки з підпіччя глядять* (М. Номис).

**пі́дра** = **пі́дря** — 1) сінник, горище як приміщення для зберігання сіна; 2) у множині — закутки, схованки, заповітні місця; у сполученні; ***ла́зити (ни́шпорити) по пі́драх*** — настирливо, ретельно шукати що-небудь заховане (передусім у хаті, обійсті).

**підса́к[а]** *див.* **са́ка**.

**підсма́лювання** — 1) **воло́сся** — магічний обряд присмалювання волосся у дітей, — «щоб не були лякливі», «щоб голівка не боліла»; «щоб грім не вдарив»; 2) **молодо́ї (молоди́х)** — переведення молодої через вогонь, коли вона йде до молодого (також молодих); сват при цьому говорив: «Нехай у цьому вогні згорить усе попереднє, і хай молоді чистими почнуть нове життя».

**підсні́жник** — білий пролісок, який у народі ще називають *первоцвітом, білим ря́стом. У промінням сонця ніжних Край веселого струмка Білий, росяний підсніжник Раптом блиснув з-під листка* (В. Бичко).

**підсусі́док** — безземельний або малоземельний селянин, що мешкав у чужому будинку; допомагав своєму господареві виконувати козацьку службу та обробляти його землю.

**пі́дчас** — рідка страва української національної кухні — юшка з молодих буряків і молодого бурячиння; споживають у холодному вигляді з додаванням сметани.

**пі́жмурки = жму́рки = кі́ці- (ку́ца, ку́ці-, ці́ці-) ба́ба** — старовинна народна гра, під час якої один із учасників із зав'язаними очима ловить або відшукує інших (*див. ще* **ба́ба9**); у народі називалася ще *пана́с. Івась забув і свою досаду і свої жмурки* (Панас Мирний); *Отож, було, на цвинтарі Я з дітьми гуляю, І з Юрасем гетьманенком У піжмурки граєм* (Т. Шевченко); *Хто баби не веде, того киці-баба поведе* (М. Номис).

**пізньоцві́т** — багаторічна бульбоцибулинна рослина з коротким стеблом родини лілійних; занесена до Червоної книги (трапляється в Карпатах, а також у вологих місцях уздовж річок, потоків та доріг); використовується в народній медицині.

**пікна́ діжа́** *див.* **діжа́**.

**піл** (зменшене — ***поло́чок***) — у старій селянській хаті — нари для спання, розміщені вздовж задньої стіни між піччю і протилежною до печі причілковою стіною. *Насупроти столу, між череватою піччкою й другою стіною притулився піл* (Панас Мирний); *У світлиці да на полочку дівчина чорним шовком сорочку ой шиє, шиє* (П. Чубинський).

**піп** (зменшене, також іронічне — ***по́пик***) — духовне звання у православній церкві, середнє між єпископом і дияконом, а також служитель релігійного культу, який має це звання і здійснює богослужіння; об'єкт гумору, іронії, сарказму: «Знаєм, знаєм без попа, що в неділю свято», «Знехотя піп порося з'їв», «Кожний піп по-своєму співає», «Дехто любить попа, а дехто — попадю», «Коли не піп, не вбирайся в ризи», «Богу слава, а попу шмат сала»; з попом пов'язані повір'я: «Держись за гудзик: піп спереду йде», «Піп дорогу перейде — не буде удачі»; радять: «Спіткати в дорозі попа — лихо, щоб його уникнути, треба тричі сплюнути або тричі викинути за ним по віхтеві соломи»; лаючи, бажають: «А щоб тобі піп приснився!» (тобто побажання комусь невдачі внаслідок віщого сну). *Нехай попи заспівають, А дружки поплачуть: Легше мені в труні лежать, Ніж його побачить* (Т. Шевченко); *Дурний піп, дурна його й молитва* (прислів'я).

**пісня** (зменшено-пестливе — ***пі́сенька***) — 1) словесно-музичний твір, призначений для співу; за жанрами пісень багато, як ритуальних (обрядових), так і звичайних (ліричних, жартівливих, чумацьких, історичних тощо); співучість народу споконвіку творила його веселу й ліричну вдачу; пісня супроводжує людину з дитинства («Найдорожча пісня, з якою мати колисала»), у праці («Де праця, там і пісня»), в думах про життя-буття («Хто співає в смутку, тому полегша прудко», «Хто співає, той журбу проганяє»); пісня є душею народу («Заспівай мені пісню народу, а я скажу тобі, чи має він свободу»), є символом щирості й правди («Казка — брехня, а пісня — правда», «Пісня до правди доводить»), розповідає про зміни в житті людини й народу («Стара пісня на новий лад», «Хоч нові птахи, та старі пісні»), про природу й сутність людини («Яка пташка, така й пісня», «В дурного півня дурна й пісня», «Хоч соловей маленький, та його пісні удаленькі», «За чиїм столом сидить, того й пісні співає»), про можливі кардинальні зміни в житті («Співаю, бувало, а тепер скиглю», «Не співай, бо будеш плакати»), про скороминучість усього сущого («Пісенька солодка коротка»). *Народна пісня; Дитяча пісня; Наша дума, наша пісня не вмре, не загине* (Т. Шевченко); *Під припічком тяг цвіркун свою монотонну пісеньку* (І. Франко); 2) *див.* **цари́нні пісні́**.

**піст** — за церковними правилами — невживання скоромної їжі, а також період такого невживання; постили, як правило, в середу й у п'ятницю щотижня; іноді постили і по понеділках; оскоромитися в піст було великим гріхом; *див. ще* **Вели́кий піст, Пили́півка, Петрі́вка**. *В піст їмо хрін, а в М'ясниці — кислиці* (приказка); *Голод не знає посту* (приказка); *При пості добре відбути гості* (приказка).

**пістря** — груба, звичайно саморобна тканина з різнокольорових лляних, бавовняних та інших ниток, а також візерунок, який вона має (звідси *пістря́вий*).

**піт** — безбарвна водяниста рідина, яку виділяють особливі підшкірні залози; звичайно символізує важку працю, тому кажуть: «Робити до сьомого поту», «Працює до кривавого поту» або «Бурлак робить, заробляє, аж піт очі заливає»; ***цига́нський піт*** — тремтіння від страху або від холоду, у Є. Гребінки: «Трусилось тіло, його циганський піт проймав».

**піч = вари́ста піч** — споруда, перев. з цегли (раніше з глини або сирцю), призначена для опалювання хати, випікання хліба,варіння страв тощо, а також верхня частина цієї споруди, призначена для лежання, сидіння, сушіння збіжжя і т. ін.; символ материнського першопочатку, непорушності родини, неперервності життя, рідної хати, батьківщини; здавна стала ритуальною, культовою як родинний вівтар, де знаходяться боги родинного вогнища (тому кажуть: «Я сказав би, та піч у хаті»); звідси ритуал для молодої при сватанні *колупати піч* (тобто просити ради й заступництва в домовика, що разом з тим було свідченням скромності, цнотливості дівчини); коли молода входить у дім молодого, то пускає під піч чорну курку, жертву домовому богові від нового члена родини; курка стає

на сторожі домового вогнища; особливо шанували піч на Новий рік (пізніше — на Василя; колись рік починався з вересня, з Семенового дня — *див. ще* **ко́мин**3); саме тоді справляли *весілля пе́чі* (можливо, звідси — «піч регоче, коровая хоче»); за гуцульським пові́р'ям, «цілий рік вона [піч] робить службу, а на Василя іде в танець, вона ся віддає»; піч символізує достаток («Добра річ, коли в хаті піч») або його відсутність («Ані печі, ані лави»), рідний край, рідну домівку («З своєї печі і дим солодкий», «Своя піч найліпше гріє»), людські слабкості («За ходячим ліс, за лежачим піч», «На печі то й баба хоробра», «Не хвалися піччю в нетопленій хаті», «А я знаю, що він діє, коло печі спину гріє»); як і з комином, з піччю, особливо старою, пов'язують і нечисту силу: «В старій печі чорт палить»; коли знахарка проводить лікування в хаті, то проказує замовляння лише в *ба́б'ячому кутку́*, біля печі; цей куток вважався місцем невістки; піч і сама лікувала (як дітей, так і старих людей); на печі баба-сповитуха приймала дітей від породіллі; у народній загадці піч — символ неба: «Повна піч паляниць, а посередині книш; піч — небо, паляниці — зорі. *З одної печі, та не однакові калачі* (прислів'я); *Мовчи, бо піч у хаті* (прислів'я — у значенні «мовчи — є зайві люди») *Затопила піч варисту* (пісня).

**плай** — народна назва гірської стежки в Карпатах. *А вівчар жене отару плаєм, тьохнув пісню соловей за гаєм* (пісня).

**плакси́виці** *див.* **со́няшниці**.

**плаку́н[-трава́]** — рід однорічних або багаторічних трав'янистих медоносних рослин, що містять дубильні речовини; за легендою, рослина народилася зі сліз Богородиці, і тому вона «всім травам мати»; у народі здавна користується великою повагою; копали її на Івана Купала без будь-яких залізних приладів і нею проганяли нечисту силу, навіть ту, яка охороняє скарби; плакун-траву згадують і в народних замовляннях; *див. ще* **звіробі́й**.

**плаку́ча верба́** *див.* **верба́**1.

**пла́хта** = **плахти́на** (зменшено-пестливі — ***плахі(о́)тка, пла́хточка***) — старовинний розпашний жіночий одяг на зразок спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотнищ перев. міцної вовняної картатої тканини; був характерним святечним убранням сільських жінок, бо шився з домотканої тканини; плахта іноді додатково розшивалася шовком; поверх неї одягали ще попередницю (фартух), вигаптувану різнобарвними візерунками; була обов'язковим елементом посагу молодої; символ жіночої зверхності у родинному житті, наприклад, у виразі «Іван носить плахту, а Настя — булаву». *Продай, милий, дві теличкu, Та справ мені дві спіднички, Щоб я в плахті не ходила, Щоб я людей не смішила* (пісня).

**плач** — старовинна обрядова жалібна пісня на похороні, поминках або на весіллі; ***пла́кальниця*** — та, котра виконує таку пісню.

**плачи́нда** — в українській, молдавській, румунській національних кухнях — виріб із тіста (перев. прісного), що має плескату форму, з начинкою із сиру, гарбуза і т. ін. або без неї; різновид пирога.

**плащани́ця** — християнський предмет культу у вигляді полотнища з зображенням тіла Христа після зняття його з хреста; виноситься з вівтаря на середину храму для поклоніння у Страсну п'ятницю. *За чужую кривавицю купив у церкві плащаницю* (М. Номис).

**пле́м'я** *див.* **рід**2.

**плете́ник** — в українській кухні — плетений, довгастої форми виріб із тіста (звичайно здобний).

**плетени́ця** — фігура в народних танцях, іграх.

**плеті́ння** — 1) народний кустарний промисел з виготовлення господарсько-побутових та художніх виробів з лози, кори молодих дерев тощо; 2) = **в'яза́ння** — виготовлення чого-небудь перевиванням пасом, волокон, ниток і т. ін. та з'єднання в одне ціле.

**пліт** *див.* **ліса**.

**пліть** — 1) плетений, грубий батіг; нагайка. *Да взяв милий дротяну пліть* (П. Чубинський); 2) сплетена з соломи стрічка, з якої потім зшивається бриль.

**плуг** (зменшене — ***плужо́к***) — сільськогосподарське знаряддя з широким металевим лемешем або диском для оранки; символ копіткої праці, кажуть: «Пішов його плуг орати», «Одно — творити язиком, а друге — перти плуга»; годувальник роботящого хлібороба: «Хто на плуг налягає, без хліба не буває», «І піч панує, як плуг годує»; у зв'язку з тим, що в народному світосприйманні земля — це жінка, мати, а орання та сіяння — запліднення, в народних піснях фраза «нема кому за плугом ходити» означає «немає кому дівчину любити»: «Ой у лузі, лузі стоять волики в плузі, та нікому воли погонити, та нікому за плугом ходити. Плугарі старії, погоничі малії». *Для милого друга — й вола з плуга* (прислів'я); *Бодай воли живі були, а плуг поламався* (А. Метлинський).

**плюва́ння** — викидання, виштовхування з рота слини, мокротиння; з цією дією пов'язано багато прикмет, повір'їв; плювок має очищувальну й відворотну силу; плювати треба три рази, коли хтось хоче відвести вроки, злого духа (як і стукнути три рази об щось дерев'яне); від наврочення, прокльонів треба ще поплювати ліворуч, і чари не візьмуть; жартують: «Не клени, бо шкода слини»; щоб удар був сильніший, треба в руку поплювати (кажуть: «Не той б'є, хто в жменю плює», «Хоч і дощ іде, а він у долонь плює»); відгомоном вірувань у можливе наврочення є плювання-зневага у бік неприємної людини, брудного, бридкого місця з метою відведення від себе небезпеки («Там така бридь, що й плювати не варто», «Де бридко, там хочеться ще й плюнути», «Стань, подивись, плюнь та одступись»); плювання символізує також пиху, зазнайство («Через голову плює», «Через губу не плюне»), тому застерігають: «Вище носа плюнеш, себе обплюєш», «Хто догори плює, тому на лице паде», «Не плюй на небо, бо лише себе обплюєш»; разом з тим перед роботою годиться наплювати собі на долоні (відгомін віри в очисну силу слини і в те, що тоді людині прибуває сили); водночас існувало повір'я, що плювати грішно, бо слина — Дух Божий.

**пля́шка** — скляна посудина, довгаста й кругла, з вузькою шийкою,

в якій тримають напої; символ пияцтва: «Ніч — то бабська річ, а пляшка — козацька»; пияцтво призводить до моральної розбещеності: «Чия пляшка на столі, того й правда на селі».

**побажа́ння** — вияв віри в силу слова, яке своєю появою здатне породжувати те, що воно називає («Побажай чого, так і станеться»).

**побра́ння** *див.* **одру́жування, шлюб**.

**побрати́мство** — старовинний ритуал обрання кого-небудь за брата, за побратима-оборонця; йде від святого оберігання чесності дівчини («вінка»), коли за неї заступалося все парубоцтво села, і дівчина, особливо сирота, обирала собі з-поміж парубків оборонця; церква це підтримувала і висвячувала побратимство, давній слов'янський звичай, коли двоє присягалися перед Богом на вірну дружбу; церква також зверталася до ворогуючих із закликом утвердитися в дружбі і любові, отже стати побратимами, тобто здійснити так зване *братотворі́ння*; було характерне для козацького життя, у П. Куліша: «Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чували! Це наш січовий звичай; як не одрізняй себе од світу, а все чоловікові хочеться до кого-небудь прихилитися; нема рідного брата, так шукай названого; от побратаються та й живуть укупі, як риба з водою».

**повива́ч:** ***полоска́ти повива́ч*** — народний обряд — пити могорич на другий день після хрестин; *див. ще* **похре́стини**.

**по́відь** *див.* **по́вінь**.

**пові́нчання** *див.* **вінча́ння**.

**по́вінь = по́відь** — розлиття річки при весняному розтаванні снігу, льоду або від тривалих дощів чи великих злив; у народних піснях повінь часто символізує горе: «Тиха вода надійшла, береги змулила. — В мого любка чорні очка, то-м ся додивила» (непомітно підкралася любов, а за нею й горе — О. Потебня). *А у річці жовтим валом Повінь котить води: Видно, в горах тучі впали — Не дай Боже шкоди!* (І. Франко).

**пові́р'я** — перекази, легенди, в основі яких лежать народні уявлення про зв'язки між явищами довкілля і долею людини; старі вірування, на зміну яких прийшло християнське віровчення, поступово забувалися; обрядові вірування, проте, залишалися, хоч їхній зміст часто затемнювався; вони називаються повір'ями, наприклад, боязнь сови, собачого виття, щоб кіт (особливо чорний) дороги не перебіг, зустрічі зі священиком або ченцем, з похороном, і, навпаки, бажання вступити в помиї на вулиці, знайти підкову на дорозі, встати вранці на праву ногу тощо; якщо перші віщують нещастя, то другі — удачу, щастя; серед повір'їв дуже багато господарчих: про погоду, про врожай; саме на їхній основі будується хліборобський календар; багато побутових, буденних повір'їв збереглося й понині, — як вип'єш з ким з однієї чарки, то будеш знати думки його; пір'я павича приносить щастя, тому ним прикрашають капелюх; кучері на голові приносять щастя; гроші в ритуальних обрядах — на багатство і щастя; коли падає з рук яка річ, то це до вас хтось поспішає; коли свербить ніс, то буде випивка; коли свербить ліва рука —

чекай грошей; як курка заспіває півнем, жди нещастя; хто вітається через поріг, то на сварку; хто наді-не що навиворіт, буде побитий або висварений; не свисти в хаті, бо з'явиться диявол; за тютюн, цигарку, ліки не прийнято дякувати; багато повір'їв пов'язано зі смертю й потойбічним життям, — не можна ховати небіжчика під ніч, а лише при Божім світлі; небіжчик не буде мати на тім світі спокою, якщо за ним дуже побиваються; перші дні дух небіжчика продовжує перебувати у рідній домівці; душа до дев'ятого дня блукає по світу; померлий живе, тому йому треба приносити їжу й пиття в дні поминок; на основі повір'їв будуються римовані народні афоризми: «Кіт гуде — весілля буде», «Як буде дівка макогін лизати, то буде лисого чоловіка мати», «Хто волохатий, той буде багатий»; у буденному житті повір'я звуться ще *забобо́нами* (*див.*), але мудрий народ каже: «Вір не вір, але перевір».

**пові́смо** — 1) пучок оброблених конопель або льону, готовий для прядіння, а також одержана з нього пряжа. *Та я пряду, випрядую шовкове повісмо, Сідай, любку, коло мене, не буде нам тісно* (коломийка); 2) стародавня міра прядива.

**пові́тка** — господарське приміщення в садибі для утримання домашніх тварин або збереження сільськогосподарського реманенту та різного майна; також навіс (раніше — під солом'яним дахом), накриття на опорах при такому приміщенні; залежно від ужитку повітка має й окремі назви: *возо́вня* — для возів, *дрові́тня* — на дрова, *воло́вня* — для волів, *коша́ра* — для овець, *клу́ня*, *стодо́ла* — для збіжжя. *Під повіткою наймички коноплі тіпають* (І. Нечуй-Левицький); *Чи я тобі не казала, як стояла під повіткою: Не йди, милий, та у Крим по сіль, бо застанеш під наміткою* (П. Чубинський).

**пові́тря** — вільний простір навколо землі (від «по + вітер» — попутний вітер); за повір'ями, наповнений різними духами, серед них і злими, що шкодять людині й тварині; духи впливають на природу, наприклад накликають дощ або його стримують; вітер може принести різні хвороби, пошесть; люди здавна моляться божкам повітря, просять їх допомогти зібрати добрий урожай, застерегти від нещасть тощо; під свої моління взяла повітря («воздухи») і церква; *див. ще* **бу́ря, ви́хор, ві́тер, дму́хання**.

**по́вна ро́жа** *див.* **ро́жа**4, **троя́нда**.

**по́вний мі́сяць** *див.* **мі́сяць**1.

**пога́нин** (*мн.* ***пога́ни***) — той, хто не сповідує християнської віри (а отже сповідує *пога́нство*; *див. ще* **язи́чество**); нехристиянин (звичайно язичник); спершу християнську віру сприймали вищі кола суспільства, а мешканці сіл, селяни (pagani) вперто трималися своєї старої («поганської») віри; звідси й переосмислені поняття «поганин», «поганство», «поганський» і прикметник *пога́ний* (недобрий, злий, лихий).

**погові́рка** *див.* **при́казка**.

**пого́да** — стан атмосфери (хмарність, вологість, опади, температура повітря і т. ін.) у певному місці, в певний час; також спокійний стан атмосфери на відміну від негоди (атмосферних опадів, сильного вітру, низької хмарності тощо); здавна поширені гадання про

погоду (*див.* **гада́ння**); дуже часто провіщає ту чи іншу погоду поведінка птахів і тварин, — «ворони надуваються — на мороз»; «гусак ховає носа — на холод»; у «Люборацьких» А. Свидницького: «Знать, на вітерець збиралось, бо свиня попала шлею в зуби й почала тормосить»; кажуть ще: «Надувся, як кулик на вітер»; погодні прикмети пов'язані також з різними природними впливами та ознаками, — «цукор зволожується — на негоду», «очі злипаються, позіхається — на негоду», «після тривалої погоди чекай затяжної негоди», «похолодання після дощу — погода незабаром поліпшиться»; *див. ще* відповідні статті про реалії живої та неживої природи у цьому словнику.

**пого́нич = пого́нець** — той, хто поганяє, супроводжує запряжених або нав'ючених тварин (коней, волів і т.ін.); також візник.

**подава́ння (пода́ча) рушникі́в** *див.* **рушни́к**2.

**подзві́ння** *див.* **душа́**.

**поди́мне** — у Київській Русі та Україні — подать, яку нараховували залежно від кількості печей і димарів у господарстві; деколи подимне віддавали поборами. *Взяли подимне од дворів* (І. Котляревський).

**поді́л** — 1) низько розташована місцевість; низина. *Ой ходила, подруженьки, з гір на поділ* (А. Метлинський); 2) (з великої літери) старий район м. Києва, розташований на низинному правому березі Дніпра; 3) нижній край сукні, спідниці, пальта тощо. *Тим же вона, мабуть, горда, що в подолах лиштва* (П. Чубинський).

**поді́лля** — 1) низовинна місцевість; долина; 2) (з великої літери) історико-географічна область України між річками Південним Бугом і Дністром (Вінницька, Хмельницька, частково Тернопільська області).

**подоляки́ = подоля́ни** (*одн. ч.* ***подоля́к = подоля́нин***, *ж.* ***подоля́чка = подоля́нка***) — 1) мешканці й уродженці Поділля; 2) тільки **подоля́нка = подоля́ночка** — український народний танок-хоровод, весняна гра й пісня; поширена по всій Україні; *див. ще* **хорово́д**. *Весна, весна, весняночко, Прийди до нас, подоляночко!* (І. Нехода).

**подоро́жній** (*ж.* ***подоро́жня***) — той, хто перебуває в дорозі; той, хто подорожує, мандрує; здавна в народі до такої людини ставляться з великою повагою, як до бажаного гостя; вважалося, прийняти подорожнього, нагріти води, щоб помити ноги, нагодувати й покласти спати — це обов'язок кожної порядної, гостинної людини; Т. Шевченко у «Наймичці» описує, що невістка Катерина помила ноги своїй збідованій подорожній, наймичці Ганні; це відгомін стародавньої гостинності; *див. ще* **гість**1, **гости́нність**.

**поду́шне** — податок, подать з кожної душі податного стану (вперше ввели його татари): «Бачать люди і Бог з неба, за подушне грошей треба».

**поду́шня** *див.* **душа́**.

**пое́зія** — спочатку в усній, а згодом в писемній формі — словесна художня творчість; мистецтво художнього відображення дійсності в словесних образах. *Народна поезія* (жанровий різновид фольклору).

**По́звизд** — одне з дохристиянських божеств; згадується в Густинському літопису поруч з Купайлом, Ладом, Колядою; значення неясне.

**позіха́ння** — мимовільне широке конвульсивне відкривання рота з затриманням віддиху (внаслідок бажання спати, з утоми, з нудьги, голоду); позіхаючи, хрестили рот, щоб не допустити нечистого: «Роззяв рот, то влізе чорт».

**по́їзд [весі́льний]** *див.* **[весі́льний] по́їзд**.

**покі́йник** *див.* **мрець, небі́жчик**.

**покл́ін = покло́н** — 1) нахиляння голови або верхньої частини тулуба (на знак вітання, поваги, подяки, під час молитви і т.ін.); ***покло́ни*** — спеціальне покаянне богослужіння в середу ввечері. *Поясний поклін*; у сполученні: ***кла́сти (би́ти, віддава́ти) покло́ни*** — кланятися, а також ревно, уклінно просити; 2) вітання, найкращі побажання, які передають комусь у листі або через когось; привіт. *Передати низький поклін кому-небудь*; 3) принижене прохання. *Іти з поклоном до кого-небудь*; 4) ушанувальний дарунок, подарунок (як наслідок почесної данини, яку селяни виплачували в князівській Україні княжим урядникам). *А він її поклін дає — коня вороного, вона йому поклін дає — хусточку шовкову* (П. Чубинський).

**поколі́ння** — сукупність родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка (колись — плем'я, рід, родина); у сполученні: ***з поколі́ння в поколі́ння*** — у спадок, від батьків до дітей або, за традицією, від старших до молодших.

**покотипо́ле** *див.* **перепокотипо́ле**.

**Покоти́-Горо́х** *див.* **Котигоро́шко**.

**Покоти́-Горо́шок = Перекоти́-Гороши́нка** *див.* **горо́х2**.

**покра́са = куші́ль** — 1) у весільному обряді — (а) кривава пляма на сорочці молодої як доказ її незайманості (пор. у М. Милорадовича: «Старости, пани старости, благословіть покрасу в хату внести»); (б) червона запаска на древку (в інших місцях — корогва) як прапор, що виставляють у весільній хаті на доказ незайманості молодої; 2) сніп необмолоченого жита, що розділяють на 9 пучків, які затикають у весільній хаті — по одному в кутках, три над образами, два за сволоком; 3) червоні стрічки, стьожки молодої, які роздають у понеділок учасникам весільного обряду; оздоба (у М. Драгоманова: «Ті покраси, що на весіллі чіпляють у волосся, як роздають в понеділок, то сховай»); мали ритуальне і символічне значення.

**покрива́ння** — весільна обрядодія, що символізувала перехід молодої до заміжнього стану; на голову молодої надівають убір заміжньої жінки; це відбувається в неділю, а в понеділок іноді покриває молоду в церкві священик (звідси *покрити косу* означає «виходити заміж): «Я ж не буду, козаченьку, коси покривати»; «Свята Покровонько, покрий мені головоньку».

**по́critка** — стара народна назва дівчини, що втратила незайманість («вінок»), народила позашлюбну дитину; у старому селі таку дівчину звали ще *стри́гою*, бо, караючи за гріх, її публічно обстригали; у творі Панаса Мирного «Нечесна» читаємо: «Вона непутня виходила заміж. Пан і люди присудили обстригти її, обмазати

дьогтем і обтикати пір'ям, — і так водили голу по селу»; такій дівчині заборонялося ходити з відкритим волоссям, вона мала покривати голову хусткою; церква також була за публічну кару для покритки; ця тема була розроблена Т. Шевченком у творах «Наймичка», «Сон», «Мати-покритка», «Марина», а також у Г. Квітки-Основ'яненка в повісті «Сердешна Оксана». *То покритка попід тинню з байстрям шкандибає* (Т. Шевченко).

**Покро́ва = Покро́в** — за церковним календарем, православне свято, що відзначається 1/14 жовтня як свято Покрова Пресвятої Богородиці та Пріснодіви Марії; за повір'ям, Покров (Покрова) — покровитель (покровителька) весілля, тому кажуть: «Прийде Покров — дівці голову покриє» (за традицією, голову покривали заміжній жінці; при цьому під покровою розуміли омофор, що первісно був хусткою чи шаликом); у січовій церкві Святої Богородиці на Запорожжі був напис: «Покрий нас чесним своїм покровом і ізбави нас от усякого зла»; стару покровську традицію, що сягає часів Запорозької Січі, відновило в 1942 році командування Української повстанської армії, проголосивши Покрову Святої Богородиці своєю опікункою, а свято Покрови — Днем армії; як відомо, образ Покрови був розшитий на корогвах козаків, які виступали проти турків і татар; співали: «»Нам допоможе святий Юр і Пречиста Мати турка воювати»; існувала прикмета, — «якщо на Покрову випаде багато снігу, то це віщує багато одружень»; дівчата, молячись, примовляли: «Свята Мати, Покровонько, накрий мою головоньку, хоч ганчіркою, аби не зостатися дівкою»; збиралися на вечорниці; з цим днем пов'язували перехід від осені до зими («На Покрову до обіду осінь, а після обіду — зима»); яким, гадали, буде цей день, такою буде і вся зима, — «якщо вітер віє з півночі або зі сходу — зима буде холодною та багатосніжною, якщо з півдня — зима буде тепла, з заходу — сніжна; якщо вітер змінний, то й зима нестійка»; слово в народній афористиці використовується також для внутрішнього римування: «По Покрові — по теплові», «Прийшла Покрова — всохла діброва». *Сподівайся, дівчинонько, мене ік Покрові* (пісня); *Минула Покрова — з'їла полудень корова* (приказка); *Покрова накриває траву листям, землю — снігом, воду — льодом, а дівчат — шлюбним вінцем* (приказка).

**поку́тник** *див.* **божни́к**.

**ґоку́ття** *див.* **по́куть**.

**Поку́ття** — історико-географічна область України, розташована понад Прутом, Черемошем та у верхів'ї Дністра; ***покутя́ни*** (*одн. ч.* ***покутя́нин***, *ж.* ***покутя́нка***) — мешканці та уродженці Покуття.

**по́куть = по́куття** — в українській селянській хаті (світлиці) — куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце для нього; тут зазвичай висів божник з образами (богами) і зі свічками, уздовж стін були широкі лави, між якими стояв стіл (хатній престіл) з хлібом (бодай окрайцем), — «так годиться»; у кутку ставили на Різдво дідуха з кутею і узваром; це було місце збору сім'ї, де вона їла, приймала гостей; тут від матері приймали новонародженого, звідси рідня прово-

джала покійника в останню путь; у давні часи під покутем ховали покійників, як і під порогом, тому місце в народі дуже шановане; з дохристиянських часів вірили, що це священний олтар родини, через який здійснюється безпосередній зв'язок з небесним світом; ритуально це найцінніша частина внутрішнього простору хати, своєрідна орієнтація помешкання, один кінець якого вказував на схід (Божу сторону); на думку Й. Лозинського, шанування покутя є відгомоном ідолопоклоніння, бо колись тут стояв домовий божок з тим самим іменням; *по́кутній (по́куть)* — охоронець красного кута, що оберігає його від злих духів (пор. проклін: «Щоб тобі на покутті чорти кубло звили!»), убезпечує від пожежі, відводить грозу; вклоняючись покутеві, віддають честь і господі, бо все, що відбувалося в цій частині помешкання, набувало символічного характеру; покуття зберігали в чистоті, не клали туди зайвих речей, дбали, щоб там був пучечок пахучих трав, зажинковий або обжинковий віночок чи сніп («дідух»), галузочка свяченої верби чи писанка з обереговими символами, — «бо *він* (тобто домашній бог) те любить»; перед Різдвом тут вили кубельце з сіна для горщика з кутею, — для частування праведних душ предків; це місце господаря, у весільному обряді — молодих з весільними батьками, а під час дарування — рідних батьків; великий гріх — поставити на покуті *ві́ника* (*див.*). *Посаджу батька та на покуті* (П. Чубинський); *Узвар на базар, а кутя на покуття* (прислів'я).

**пола́** — нижня частина верхнього одягу, що сягала іноді колін; співали: «Під полою, під травою Чужу милу держить»; *трима́ти під поло́ю* означало «охороняти», «захищати», тому, коли казали: «За татовою полою дитині тепло», то мали на увазі татову опіку як алегоричний образ; рухом розпуки або неприємного здивування став вираз *вда́ритися об по́ли рука́ми*: «Ой вдарила мати об поли руками: діти мої, діти мої, пропала ж я з вами»; кажуть: «Від напасті й полу вріж і тікай» — як відомо, затримували винного, хапаючи його передусім за поли.

**пола́вочник** *див.* **ки́лим**.

**пола́зник** — перший відвідувач оселі (хати) на Новий рік, на Різдво; пов'язано з вірою в почин, тобто прикмету — якщо першим до хати зайде молодий, здоровий чоловік, то це на добре в господі, якщо ж жінка (особливо стара баба) — навпаки; *див. ще* **почи́нок**2.

**по́ле** — 1) безліса рівнина, рівний великий простір; також ділянка землі, що використовується під посіви; нива; численні предки українців жили в основному сільським життям серед свого поля (старослов'янське *село́* — це «поле»; звідси, можливо, й *поля́ни*; пор. ще вислів «нашого поля ягода», тобто «подібна до нас людина»); символізує волю і щастя: «Коли я в полі, тоді я на волі»; «Чи так у вас, як у нас, всюди поле рівне? Чи так у вас, як у нас, кохатися вільно?»; невеличке орне поле — *ни́ва*, зоране поле — *рілля́*; велике, десятин на 10, — *лан*, виоране на осінь — *пар*, на весну — *зяб, зя́бля*; залишене на випас — *толо́ка*, залишене на спочинок і на сіножать — *пере́лі́г, облі́г*, ніколи не оране — *цілина́*, межує з хатою та огорожею — *ле-*

*ва́да*, засіяне хлібом — *пашня́*; у загадці поле — небо: «Цап (місяць) по полю басує, з цапенятами (зіроньками) гарцює, доти буде гарцювати, доки вовк (сонце) буде спати». *Поле працю любить* (приказка); *Не поле родить, а нива* (приказка); *Степ, поле — розкіш моя* (приказка); 2) у князівській Україні — поєдинок, за Козаччини — герць; 3) **Ди́ке по́ле** (*див.*).

**Поле́ль** *див.* **Лель**.

**поли́ва** — 1) особливий склоподібний сплав, яким здавна покривають керамічні вироби; в І. Котляревського: «Тут їли різнії потрави і все з полив'яних мисок»; 2) традиційний посуд (полив'яний, глазурований).

**поли́вня** *див.* **пашни́ця**.

**поли́н** (зменшені — ***полине́ць, поли́но́чок***) = **поли́нь** — трав'яниста або напівкущова рослина родини айстрових з міцним запахом і гірка на смак; символ суму, печалі, душевних мук, гіркої долі, нелюбого, немилого судженого, тому кажуть: «Барвінок на вінок, а полин на віник», «Лучче мені, мати, гіркий полин їсти, Аніж мені, мати, із нелюбом сісти»; як символ гіркоти й неприємностей унаслідок непростих стосунків з родиною в народній пісні: «Батькового хліба не хочеться, Батьків хліб полином пахне»; відомою назвою одного з різновидів полину є *чорно́биль (див.)*; іншим видом полину є також *бо́же де́рево* (*див.* **бożде́рево**2); за повір'ям, відганяє нечисту силу, тому кажуть: «На тобі полинь, сама ти ізгинь!» або каламбурне: «— А що мати варила? — Борщ та полинь! — От вам полинь, сама ти згинь!»; на день Івана Купала полин носять під пахвою для відвернення вражої (нечистої) сили; оберіг від мавок і русалок на *Руса́лчин вели́кдень*; у народних піснях символізує гіркоту інтимних стосунків: «Лучче мені, мати, гіркий полин їсти, аніж мені, мати, із нелюбом сісти»; у Біблії: «Нагодую люд сей полином і напою водою з жовчю»; має нібито відворотну силу щодо всякої нечисті, зокрема в Зелені свята проти русалок і мавок; численні різновиди рослини широко використовуються в народній медицині (зокрема від грудного болю і болей у животі); з полину роблять гірку горілку — *полині́вку*, в Західній Європі — *абсе́нт*. *Краще полин їсти, ніж з нелюбом за стіл сісти* (приказка); *Гіркий, як полин; Ой в нелюба гірка губа, ще й гірша полиночку* (П. Чубинський).

**Полі́сся** — історична територія на півночі України (у Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, частково Сумській областях), перев. в басейні ріки Прип'ять.

**полісу́н** *див.* **лісови́к**.

**полісья́ни** = **поліщуки́** (*одн. ч.* ***полісья́нин, поліщу́к***, *ж.* ***полісья́нка, поліщу́чка***) — мешканці й уродженці Полісся. *Полісянка листи мені шле: Жду у гості тебе, не діждусь* (М. Нагнибіда); *На українських заводах з'явились безщасні поліщуки, чи, як звуть їх на Україні, литвини* (І. Нечуй-Левицький).

**поло́ва** — лушпини з обмолоченого зерна; символізує річ, що не має вартості; тому кажуть про слово, яким не слід розкидатися як половою: «Слово не полова»; натомість: «Обмова — полова, вітер її рознесе, але й очі засипле» або: «Хто з половою змішається, того свиня з'їсть».

**пóловці = половчáни** (*одн. ч. пóловець, половчáнин, ж. половчáнка*) — тюркські кочові племена, які у XI—XIII ст. населяли степи між Дунаєм і Волгою, включаючи Крим і басейн Дону та Сіверського Дінця; київські князі неодноразово давали відсіч нападам половців; останні розвіялися по різних країнах після монголо-татарської навали. *Київ не раз грабували й палили печеніги і половці* (П. Панч); *Покотом сплять половчани, Ніч — мов криниця без дна...* (М. Рильський).

**полóги = злóги = полóг = рóди[во] = роди́ни** — процес народження дитини; з пологами пов'язано ряд породільних звичаїв; бабу-сповитуху кликав зазвичай чоловік з хлібом як символом багатства та щастя; баба відмовитися не могла, бо це праця Божа; сповитуха провадила ряд магічних дій, щоб полегшити пологи і зменшити страждання політниці; якщо пологи важкі, відкривали всі вікна й двері, розв'язували всі вузли, відмикали скриню, — щоб дати вихід дитині; якщо не допомагало, з церкви приносили речі й клали на живіт матері; останнє, що мало допомогти, — це відчиняння Царських (Райських) воріт; хто народиться з якою ознакою на тілі, вірили, буде віщим («сорочка» чи «чепець» — щаслива доля; за переказами, згусток запеклої крові у руці Чингісхана при народженні — ознака всесвітньої влади; «язвено» на голові князя Всеслава Полоцького — ознака кровожерності). *Ой Маруся в полозі лежала, чорним шовком головку зв'язала* (пісня); у сполученні: ***бýти в полóгах*** — народжувати.

**пóлоз** *див.* **гадю́ка**.

**полóн** — 1) відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в такому стані; предки здавна вірили в те, що полонені будуть і на тому світі служити ворогові, тому не здавалися в полон; це збільшувало військову хоробрість (у «Слові о полку Ігоревім» князь Ігор після затемнення сонця як поганого віщування закликав вояків битися до загибелі, але в полон не здаватися). *Чи її убито, чи в полон занято* (П. Чубинський); у сполученні: ***у полóн брáти (захóплювати)*** — полонити; 2) полонені. *Татарове полон женуть: один полон з жіночками, другий полон з дівочками* (пісня); 3) давня назва урожаю, пор. обжинкову пісню: «Несемо вам полон із усіх сторон, і з гір, і з підгір'я на господарське подвір'я, з подвір'я до стодоли, з стодоли до комори, з комори на нивоньку в щасливу годиноньку».

**полони́на** — 1) (зменшені — ***полони́нка, полони́ночка***) народна назва безлісої ділянки верхнього поясу Українських Карпат, що використовується для пасовиська та сінокосу; весняний вихід худоби, спрямований на полонини (Гуцульщина), у Олександра Олеся: «Полонинський хід рушає, Полонинський хід іде — Вся Гуцульщина співає». *Ой висока полонина з вітром говорила* (пісня); *У високій полонині та на калиночці Співав голуб співаночку своїй голубочці* (коломийка); *Пішли вівці в полонинку самі біленькії* (Я. Головацький); 2) тільки **полони́нка** — обрядова пісня, яку співають дівчата-гуцулки під час вигону худоби на полонини; звучить як тужлива пісня розлуки з парубками до осені.

**полоня́нин** (*ж.* ***полоня́нка***, зменшене — ***полоня́ночка***) — народна назва полоненого (полоненої). *Чи скаже він тобі покірне слово, благатиме тебе як полонянин* (П. Куліш).

**полоска́ти повива́ч** *див.* **повива́ч**.

**Полоскозу́б** *див.* **Жи́лавий понеді́лок**.

**полотно́** (зменшені — ***полоте́нко, полоте́ник, полоте́нечко***) — конопляна, льняна, бавовняна, а також штучна або шовкова тканина особливого переплетення; оскільки вона традиційно біла, то кажуть: «Побілів, як полотно», «Поблід, як полотно» (звідки й слово *пополотніти* — побіліти, збліднути); традиційний символ рівної дороги: «Коли сниться полотно, то значить дорога стелиться»; оскільки ж дорога символізує й смерть, то «коли сниться полотно, то буде в хаті мертвець»; полотно служило оберегом від нечистої сили, передусім від відьом; полотно, за повір'ям, відлякувало пошесть, вбирало в себе заразу, очищало, а також робило людину невидимою від пошесті й нечистої сили. *Яка пряжа, таке й полотно ляже* (приказка); *Закохалась дівчинонька в хлопця молодого і наготовила рушників з полотна нового* (П. Чубинський); *Вуглям полотна не білять* (прислів'я); *Яке волокно, таке й полотно* (прислів'я); *А он з-за гаю виглядає Ставок, неначе полотно* (Т. Шевченко); *Ой на тобі, подруженько, на рукава полотенечка* (П. Чубинський).

**полотня́нка** — літня свита, що шиється не з сукна, а з домотканого полотна; була найпоширенішою в Галичині; легко переться, тому її одягали зимою поверх кожуха, що надавало одягу святечного вигляду.

**полоча́ни** (*одн. ч.* ***полоча́нин***, *ж.* ***полоча́нка***) — східнослов'янське плем'я, що мешкало у межиріччі Західної Двіни та Прип'яті й дістало своє найменння від притоки Західної Двіни р. Полоти.

**по́лудень** *див.* **південь**.

**полу́кіпок** — 30 снопів скошеного або зжатого хліба, складених колоссям усередину і прикритих одним снопом зверху. *Привиділась Хариті вижата нива, а на ній стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті* (М. Коцюбинський); *По обидва боки дороги стояло багато полукіпків, що як глянути, то й поля не було видно* (І. Нечуй-Левицький).

**полуни́ці** (зменшено-пестливі — ***полуни́чки, полуни́ченьки***) — рожево-червоні кисло-солодкі ягоди трав'янистої багаторічної рослини родини малинуватих, яка цвіте білими квіточками; символізують радощі й приємності літа: «Вже минули ягоди полуниці, вже настають осінні вечорниці»; звідси символіка радощів дівоцтва у весільній пісні: «Ой по горі полуниченьки, Мої любі вечерниченьки. Вже ж на вас не ходитоньки, З панянками не дружитоньки»; у народній загадці полуниця подається панною: «Стоїть панна на пагурку в червоному каптурку: хто йде, то поклониться».

**польова́ горобі́нка** *див.* **пі́жмо.**

**польова́ ро́жа** *див.* **ро́жа**2.

**польови́к = польови́й** — у дохристиянських віруваннях — господар поля, його дух, звичайно злий, нечистий (у Б. Грінченка: «А в полі живе польовий, — і то нечиста си-

ла»); живе нібито в полях серед збіжжя, любить викачуватися в ньому (тому рослини вилягають); носиться по житах та травах із вітром; часом прибирає вигляду козла чи якогось лихого звіра; може набирати й людської подоби; гріх копати рови обабіч доріг, бо там ховаються польовики.

**полю́бини** *див.* **зару́чини**.

**полюва́ння** (зменшено-пестливе — ***полюва́ннячко***) — шукання й переслідування диких звірів, птахів з метою вбити чи зловити їх; як промисел воно називається *мисли́вством (див.)*; у весільній обрядовості символізує сватання: «Коні сідлайте, хорти скликайте, Та поїдемо в чистеє поле, В чистеє поле на полювання. Ой, там я зазнав куну в дереві, Куну в дереві, дівку в теремі».

**поля́ни** (*одн. ч.* ***поля́нин***, *ж.* ***поля́нка***) — східнослов'янське плем'я, яке мешкало в Середньому Подніпров'ї від Росі до Ірпеня в середині I тис. н. е.; востаннє назва *поля́ни* згадується в літопису від 844 р. — після того тільки назва *Русь*; *див. ще* **по́ле**.

**пома́занець** = **пома́зник** (*ж.* ***пома́занка***) — монарх, над яким здійснено обряд помазання на царювання. *На Господа вони забунтували, помазанцем його погордували* (П. Куліш).

**пома́зання** — християнський релігійний обряд, при якому священик мастить миром навхрест під час хрещення дитину, царя під час коронування, людину перед смертю і т. ін.; уже в Біблії описується обряд *пома́зання на ца́рство*, де Самуїл помазав Саула на царя Ізраїлю.

**помело́** — палиця з прив'язаним до неї на кінці пучком гілок, перев. хвойних, ганчірок і т. ін. для вимітання золи з печей, для прочищання димоходів; мітла; з одного боку, помело асоціюється з вогнем і піччю, тому ні піч, ні в печі не вимітали хатнім віником, бо це гріх, з другого, — помело асоціюється з нечистою силою, відьмою, оскільки, за повір'ями, ці сили літають на помелі (пор. у М. Стельмаха: «Тут уже й гості почали злітатися: хто у вікна на помелі скаче, хто в двері на лопаті суне»); у народі відома лайлива формула: «Відьмине помело!»; уособлює також слабохарактерну людину, якою помикають: «Вона в хаті замість помела»; жартують: «Прийшло помело, що у віхтя в гостях було»; *див. ще* **мітла́**1. [С т е п а н:] *Помела скільки не пороч, що воно в сажі, а воно знов лізтиме в каглу, бо на те воно помело* (М. Кропивницький).

**поме́шкання** — житло, будиночок, окрема квартира, кімната або взагалі приміщення, призначене для проживання; сільське помешкання — звичайно *ха́та (див.)*.

**помина́льний обі́д** *див.* **обі́д**1.

**помина́льні дні** *див.* **день**4.

**по́минки** — 1) (з великої літери) *див.* **Про́води**1; 2) свята на пошанування небіжчика; примовляли: «Хай Бог простить душечку! Аби Бог Святий прийняв його душечку до царства, а живущим дарував здоров'я. Хай Бог прийме!»; поминальними є третій день після похорону (*трети́ни*), дев'ятий день (*дев'яти́ни*), сороковий день (*сорочи́ни, сороковйни*), півроку (*півроковйни*), рік (*роковйни*); загальні поминки померлих родичів відбу-

ваються восени — в суботи: Дмитрову (Дідову), Кузьмину, Михайлову, Лукину, навесні — у Федорову суботу, на Великий піст, у Клечальну суботу, на Хоминому тижні (по Великодні), у так звані Проводи; 3) **поми́нки Руса́льні** — четвер Троїцького тижня; *див. ще* **Руса́лчин вели́кдень**.

**по́мста** — відплата кому-небудь за вчинену кривду, заподіяне зло і т. ін.; родова помста — пережиток родового ладу; кривава помста і кров за гріхи взагалі були основою поганських вірувань (язичництва), хоч поряд існував і викуп за помсту; поступово з посиленням державності, зміцненням Київської Русі кривава помста була заборонена; цьому сприяла й православна церква; кривава помста була замінена грошовою карою, *пото́ком (див.)* і пограбуванням (конфіскацією майна); взагалі кривава помста — чужа українській культурі; Устав князя Володимира такої кари за переступи не передбачав.

**поне́ділок** — 1) назва першого дня тижня (після неділі); здавна вважався святим днем; згадуваний у весільних піснях як покровитель подружнього життя, бо *«комора»* у молодих — у ніч на понеділок; Кайдаш, герой повісті І. Нечуя-Левицького, *понеділкував*, тобто постив у понеділок; у творі є звертання до цього дня: «Святий понеділочку, Божий ключнику!»; продовження цієї молитви записав М. Драгоманов: «...що по морях кладки кладеш, а невольника з неволі визволяєш! Прийми душу раба Божого N та понеси на небеса. Там Свята ґ'ятниця, наша Пречиста Матінка, і Права середа, і вся наша праведна рідня, свята громада»; у повісті О. Кобилянської «Земля» для героїні в році не було жодного такого понеділка, коли б вона що інше взяла в рот, крім сухого хліба й води; з 1677 р. архієпископ Л. Баранович запровадив піст тричі на тиждень — понеділок теж став днем постування; казали: «Котра дівка постить у понеділок, до року віддасться»; здебільшого понеділкують заміжні жінки, примовляючи: «Баби й матері понеділкували та й нам наказали»; у І. Франка записана прикмета: «Коли Новий рік або Різдво випадає в понеділок, то буде рік дуже важкий». *Понеділок — шевський празник* (приказка); *У понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай* (приказка — від повір'я, що понеділок важкий день і починати нічого важливого не треба, бо не поведеться).

**попадя́** — 1) дружина попа; з огляду на часом негідну поведінку попаді на селі у народній творчості вона виступає об'єктом гумору, іронії, сарказму: «Або я попадя, щоб курку їсти?», «Доти попадя княгиня, поки піп не загине», «З попа дух, а попадя під лопух», «Коли б нашій попаді та попова борода, давно б благочинним була», «Попові дзвонять, а попадю з села гонять». *Уповала, мамцю, на керею, думала бути попадею* (А. Метлинський); 2) у весільному обряді — ритуальна пляшка настояної горілки, яку мати нареченої затикає пучком калини та обв'язує червоною стрічкою; попаді не займають доти, доки дружко не прийде від молодого після *комо́ри* (*див.*); у молодого теж ставлять попадю на стіл.

**попелю́ха** — 1) у народних повір'ях — нечиста сила, що зароджується в попелі і лякає людей ночами; хто її побачить, той приречений на нещастя від пожежі, хвороби; за народним звичаєм, попіл викидається в одне місце, а коли поблизу болото, то в нього; там і з'являються попелюхи; 2) **Попелю́х** — казковий персонаж, що в дитинстві сидів у попелі, а потім здійснив багато добрих справ і став царем.

**попере́дник** (зменшено-пестливе — ***попере́дничок***; *ж.* ***попере́дниця***) — жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру, який одягають на спідницю, плахту; передня частина запаски; фартух; шиється з барвистої тканини, іноді оздоблюють вишивкою.

**по́піл** (зменшене — ***попіле́ць***) — легка пилоподібна сіра (рідко чорна або біла) маса, яка залишається після згоряння чого-небудь; у всіх народів символ спустошення, а тому й суму (*посипа́ти го́лову по́пелом* — вдаватися в жалобну тугу); культ вогню поєднується з міфом про доброчинне світло, що перемагає темряву і злі сили (тому попіл, що залишається, коли зникають вогонь і світло, ототожнюється з перемогою темряви й зла); символом цілковитого знищення кого-, чого-небудь було пускання попелу по вітру; це зробив Кирило Кожум'яка із забитим звіром; тіло гетьмана Мазепи, яке покоїлося в Галацу, було викопано під час турецької війни росіянами, спалене і розвіяне по вітру (Є. Онацький), як і раніше Дмитра Самозванця; попіл з печі на Святвечір зберігали як охоронний засіб. *Той кінь такий здоровенний камін на попіл побив* (казка).

**попо́ві ри́зи** *див.* **ри́за**2.

**порі́г** — 1) (зменшено-пестливе — ***порі́жок***) — дерев'яний брус, закріплений на підлозі (в старій хаті — на долівці) під дверима; нижня частина одвірка; споконвіку — це границя хати, за якою був уже чужий світ, чужий бог (звідси переосмислення порога як початку чого-небудь або крайньої межі чогось); поріг з дохристиянських часів відігравав велику охоронну роль у ритуальних обрядах (на весіллі, на похоронах); під порогом, здавна вірили, перебувають духи предків, які охороняють родину; колись тут ховали померлих членів родини, найчастіше дітей; тому пізніше й дотепер, виносячи покійника з хати, обов'язково стукають труною об поріг, щоб померлий уже не вертався до неї; взагалі *переступа́ти порі́г* (заходити в хату), *става́ти на порі́г* (з'являтися в хаті), *показа́ти на порі́г* (виганяти з хати), *не пуска́ти на порі́г* (не запрошувати до хати) — ці переосмислені сталі сполуки є відгомоном старих уявлень про межі родинного вогнища (отже захисту, зони впливу свого, домашнього бога; небажаному гостеві кажуть: «Ото Бог, а ото поріг!»), обожненого ставлення до цієї частини помешкання (звідси «без Бога ні до порога» як відгомін старих уявлень про поєднання людської долі й Бога, про взаємозалежність між ними, можливо, й колишнє ототожнення); з порогом як охоронним валом помешкання, родинного вогнища пов'язано багато народних повір'їв, — через поріг не можна нічого давати, бо сам будеш просити; не можна перемітати через поріг сміття, бо не вийде дівка

заміж або виметеш когось із сім'ї; через поріг не можна цілуватися; на порозі не можна неодруженому сідати (застерігають: «Не сідай на поріг — наречені порозбігаються»); кажуть у народі: «Не можна стояти на межі або на порозі, як грім гримить, а то вб'є», «Гостя зустрічай за порогом і пускай поперед себе через поріг», «Через поріг не вітаються і не подають руку»; на порозі підрізували дітям волосся, щоб росло довге, вмивали і витирали дітей при небезпеці пристріту; порогові віддавали шану молоді, йдучи до вінця; до порога прибивали шматочок осики, щоб зла сила не потрапила в хату; багатьом народним легендам і пісням притаманний мотив звернення до рідного порогу як символу прощання з родом та переходу в нову якість. *Зависокі пороги на наші ноги* (приказка); *Я до порога, і біді туди дорога, я у кут, а біда тут* (приказка — про неможливість порятунку від злої долі навіть під прикриттям домашнього бога; святі місця хати, поріг і покуть, також не завжди в силі порятувати). *Я не люблю чужих порогів оббивати* (приказка); *Правдою цілий світ зійдеш, а неправдою — ані до порога!* (приказка); 2) у множині — **поро́ги** — кам'янисте поперечне підвищення дна, що порушує спокійну течію річки; найбільші в Європі пороги на Дніпрі, тепер затоплені водами Дніпровського водосховища; їх дев'ять, і уславлені вони ще з козацьких часів: Старокодацький (480 м), Сурський (80 м), Ненаситецький (820 м), Лоханський (300 м), Дзвонецький (220 м), Вовніговський (300 м), Будилівський (300 м), Лишні (14 м), Вільний з «Вовчим горлом» (840 м); ці назви, які подає Є. Онацький, мають і свої варіанти, пор.: *Коза́к, Во́рон, Богати́р, Су́рський, Забо́ра, Байда́к, Ненаси́тець (Дід), Камі́нний Зато́н*; плисти через пороги вважалося неможливим, і тому перетягали човни суходолом; запорожці вивчили цю частину Дніпра і знайшли прохід між скелями по правому боці Дніпра; цей прохід було названо *Козацький Шлях.*

**породі́лля** — жінка під час або відразу після *поло́гів* (*див.*).

**порфі́ра** — довга пурпурова мантія, символ влади монарха; багряниця. *Цар не спить, ... А мовчки далі, всемогучий, Дере порфіру на онучі* (Т. Шевченко).

**по́рча** (від старосл. «прътити») — зле чарування (пристрітом, злим оком, наговором), що призводить до ненормального психічного стану людини, хвороби.

**по́саг** = **випра́ва** — у весільному обряді — майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; *при́да́не (див.); див. ще* **віно**; на системі посагу й віна здавна будувалися стосунки між подружжям. *Хоч в мене посагу не буде, але возьмуть мене і так люде* (П. Чубинський).

**поса́д**[1] — 1) у Київській Русі — ремісничо-будівельна частина міста за міською стіною; 2) у старій Україні — передмістя або селище, де жили ремісники, торгівці та міська біднота.

**поса́д**[2] — у весільному обряді — місце за столом, де сидять молодий і молода під час весілля, де відбуваються також обрядові дії щодо поріднення родин, зокрема обмін дарами між ними, розподіл короваю та обдарування молодих;

заводять молодих на посад після першого благословення, саджають на лаву, застелену вивернутим кожухом як символом багатства і тепла; після цього хор співає весільних пісень, наприклад: «Ішла Маруся на посад, зустріча її Господь сам із долею щасливою, із доброю годиною»; пісні сповнені символіки, — молоді уподібнюються небесному подружжю — Місяцю й Вечоровій (Вечірній) зорі, а їхні батьки — батькам Всесвіту, Небові й Землі: «Слала зоря до місяця: — Ой, місяцю, товаришу, Не заходь ти раній мене; зайдемо обоє разом, Освітимо небо і землю: Зрадується звір у полі, зрадується гість у дорозі. Слала Марія до Іванка: — Ай, Іванку, мій суджений, Не сідай ти на посаді, На посаді раній мене; Сядемо обоє разом, Звеселимо ми два двора: Ой первий двір — батька твого. А другий двір — батька мого». *Воліла б я гіркий полин гризти, як з тобою на посаді сісти* (П. Чубинський); За *столом вже молодая сіла на посад* (Леся Українка); *Благослови ж мене, та мій батеньку, на сім посаді сісти* (А. Метлинський); у сполученні: ***на поса́д саджа́ти (садови́ти)*** — виконуючи народний весільний ритуал, запрошувати молодих зайняти почесне місце на покуті.

**поса́джена (поса́дна) ма́ти** *див.* **ма́ти**3.

**поса́джений (поса́дний) ба́тько** *див.* **ба́тько**3.

**поса́дник** (*ж.* ***поса́дниця***) — у Київській Русі — намісник (намісниця) князя в окремих містах і землях; призначався князем як воєвода (тисяцький); ***поса́дництво*** — звання посадника.

**по́світ = по́світа** — 1) у народі — світло, освітлення, а також який-небудь світильник (лучина, каганець, свічка тощо). *Місяць на уповні і така ясна посвіта, що на стежинці хоч голки збирай* (Марко Вовчок); 2) тільки **по́світ** — на Поліссі — ритуальна лучина з сосни або берези, яку запалювали на Семенів день (1/14 вересня), раніше в день новолітування (від часів Київської Русі до 1700 р. 1 вересня було початком Нового року); відігравав не лише практичну роль як засіб освітлення, але й символічну — підтримання родинного вогнища (зберігався цілий рік, запалювався також на Великдень), родинних і родовідних традицій; виконував також оберегові функції у хліборобських і звичаєвих обрядах; пов'язаний з обрядом *жені́ння ко́мина* (*див.* **ко́мин**3), який називався ще й *запалювання посвіту*; *див. ще* **сві́чка**4.

**Посвя́тки** — народна назва церковно-календарного свята Собору Предтечі і Хрестителя Господнього Іоанна (7/20 січня), передостаннього святкового дня Різдвяного циклу; початок М'ясниць, або М'ясоїда, нового циклу весільних обрядів; відновлювалися жіночі вечорниці з роботою; кажуть: «Після Івана Предтечі хто не робить, того б'ють у плечі» або «Прийшов Іван Предтеча та й забрав свята на плечі»; оскільки жінкам у Різдвяні свята не можна було носити воду, і це робили за них парубки, то в цей день жінки ставили їм могорич.

**посе́лення** — у давні часи — місце осідлого життя людей, що виникло з розвитком землеробства; в Україні такі поселення виникали зазвичай біля річок та інших водоймищ.

**посіва́лки** = **посіва́ння** — 1) старовинний різдвяний чи новорічний обряд, коли колядники розсипають по хаті, кімнаті зерно, вітаючи господарів зі святом і зичачи їм щастя і здоров'я в Новому році; при цьому виголошуються слова на зразок: «Житом, житом із долоні По долівці, по ослоні Засіваю в вашій хаті — Будьте дужі та багаті! Щоб збулося все нівроком — З Новим роком, з Новим роком!»; діти посівали збіжжя з рукавиці; *див. ще* **засіва́ння, Василя́ Вели́кого день**; 2) тільки **посіва́лки** — також обрядові пісні, які співають у Новий рік посівальники.

**посіва́льник** — за старовинним звичаєм, той, хто вітає з Новим роком (зокрема колядник) та Різдвом Христовим, здійснюючи при цьому обряд посівання.

**посіва́ння** *див.* **посіва́лки**.

**посло́виця** *див.* **прислів'я**.

**по́слух** — 1) певні обов'язки, покладені на кожного ченця (черницю) або на монастирського прислужника (прислужницю), що готується стати ченцем (черницею), а також період виконання цих обов'язків; 2) у Київській Русі — свідок на суді.

**послуше́нство** — перебування послушником (послушницею) у монастирі, виконання обов'язків послушника (послушниці).

**послу́шник** (*ж.* ***послу́шниця***) — монастирський прислужник (прислужниця), що відбуває послух, готуючись стати ченцем (черницею).

**посмі́тюх[а]** — 1) (зменшено-пестливе — ***посмі́тюшка***) чубатий жайворонок; птаха користується пошаною в народі, можливо, тому, що коли жайворонки не встигають прилетіти на Сорочини, то за них співають посмітюхи. *Сіла собі над водою сива посмітюха* (Я. Головацький); 2) народна дитяча гра.

**по́солонь** *див.* **весілля**1.

**поспі́льство** — 1) в Україні до народно-визвольної війни 1648—1654 рр. та в перші роки після неї — назва міщан і селян; згодом — назва селянства, а також взагалі народу, народних мас, простого люду; простолюд. *Усякому своє: козакам — шабля, вам — безмін та терези, а поспільству — плуг да борона* (П. Куліш); 2) = **посполи́ті [селя́ни]** — загальна назва селян Лівобережної і Слобідської України в другій половині XVII—XVIII ст.; також некозацьке населення Запорожжя часів Нової Січі (1734—1775 рр.).

**поставе́ць** — 1) рід ковша для зачерпування пива, меду, квасу і т. ін.; також чарка. *Журба в шинку мед-горілку поставцем кружала* (Т. Шевченко); 2) у селянській хаті — судник, мисник. *Онися все повертала очі на мальований поставець коло порога* (І. Нечуй-Левицький); 3) у церкві — столик з похилим верхом для образів та Євангелія.

**по́стіль** (зменшено-пестливе — ***по́стілька***) = **посте́ля** — 1) ліжко або якесь інше місце, приготовлене для спання. *Мені мати не давала, щоб я тобі постіль слала* (П. Чубинський); *І я кровавими сльозами не раз постелю омочу* (Т. Шевченко); 2) **Бо́жа посте́ля** — смертельний одр, смерть. *Скоро його мати старая на Божій постелі вздріла, на своє лице християнськеє хрест собі положила* (П. Чубинський)

**постоли́** (*одн.* ***постіл***; зменшено-

пестливе — ***постоля́та***) — 1) м'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно носили з онучами, прив'язуючи їх до ніг мотузками (волоками); ознака бідності, злиднів, тому вислів *в постолі́ обу́ти* означає «довести до злиднів»; зіставлення з чоботом символізує соціальну нерівність, кажуть: «Як коритися постолу, лучче просить чобота». *Куди вбрався на стіл з постолами?* (приказка); *Ляпає язиком, як постолом* (приказка); *Коли пірву постолята, другі собі куплю* (коломийка); 2) також личаки (з лика, лози, верби); *див.* **личакú**. *На козакові постоли в'язові* (В. Антонович і М. Драгоманов); *Нахилилася під стіл, найшла чобіт і постіл; слава Богу, що найшла, убулася та й пішла* (П. Чубинський); *Постолом добро возять (носять)* (традиційна кінцівка народної казки).

**по́стриг** — 1) церковний обряд посвячення в ченці (черниці), що супроводжується постриганням волосся і надяганням на голову клобука. — *Ох яка була хороша, Та як надівала Перед постригом на личко Чорне запинало!* (Я. Щоголев); 2) = **обстри́жини** (*див.*) = **постри́ж[ч]ини**.

**по́суд** — 1) вироби з глини, скла, металу тощо, які використовують для приготування та споживання їжі, напоїв і т. ін., а також для зберігання харчових продуктів; хатнє начиння; спочатку був дуже поширений дерев'яний посуд; він довго конкурував із глиняним; назвою спеціальної глиняної посудини можемо вважати питоме слово *горне́ць*; у княжі часи з'явився посуд із коштовних металів і прикрашений ними (золотий і срібний посуд, позолочені чаші, кубки, чарки, тарелі); у часи Козаччини було поширене кольорове скло, перев. зелене, з якого робили посуд у вигляді барилець, ведмедиків, баранів та ін.; славився, зокрема, межигірський посуд; 2) **биття́ по́суду** — обрядодія розбивання об землю, долівку, підлогу скляного або череп'яного посуду «на щастя»; зокрема у весільному обряді *перезви́ (див.)* били посуд з радощів, що молода була «чесна».

**посу́ха** — тривалий період бездощів'я і спеки; у дохристиянських віруваннях — персоніфікована зла сила, що шкодить людині, зазвичай на полі, обезводнюючи його і знищуючи врожай.

**пота́пці** — 1) підсушений невеличкими шматочками хліб, який їдять з гарячою рибною юшкою, молоком, водою тощо. *Лигай потапці, впустивши в юшку* (М. Номис); 2) змащені жиром і підсмажені скибочки хліба; грінки.

**потебня́** (зменшено-пестливе — ***потебе́нька***) — шкіряна лопать, що звисає з боків сідла. *Як сів на коня та вдарив в потебеньку, та й поїхав помаленьку* (М. Номис); *Сап'янці із Торжка новенькі, мальовані потебеньки* (І. Котляревський).

**потерча́та** (*одн.* ***потерча́*** = ***поторо́ча***) — 1) у народних повір'ях — померлі *нехре́щені ді́ти* (*див. ще* **руса́лка** 1); живуть по озерах і болотах; можуть заманювати людей; ходять у темноті з каганчиками; у «Лісовій пісні» Лесі Українки: «Потерчата в руках мають каганчики, що блимають, то ясно спалахуючи, то зовсім погасаючи», «Потерчата озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання»; також, літаючи над землею, вимагають «хрес-

та», бо якщо не дістануть його, то підуть у пекло; 2) *див.* **при́вид**3.

**поти́лиця** — задня частина голови; ***чу́хати поти́лицю*** — довго думати, виявляючи млявість характеру, нерішучість.

**потойбі́чний (той) світ = потойбі́чне життя́** — за релігійними уявленнями — неземний, загробний світ, де душі померлих праведників живуть у раю, а душі померлих грішників — у пеклі; *див. ще* **світ**1, **рай, пе́кло**1.

**пото́к** — у Київській Русі — вигнання як кара за вчинений злочин.

**пото́п** — за біблійною легендою — вселенська повінь, яку через гріхи людей наслав Бог, щоб затопити землю. *Пальцем потопу не заставити* (прислів'я).

**поторо́ча** — 1) *див.* **при́вид**3; 2) *див.* **потерча́та**1.

**потре́ба** *див.* **тре́ба**.

**Похвала́** — субота на п'ятому тижні Великого посту; сіяли розсаду на капусту; на півдні вивозили в степ бджоли, — «щоб хвалилися медом»; у М. Номиса: «На Похвалу сорока-птиця яйцем похвалиться».

**по́хорон** — 1) старовинний обряд проводів небіжчика і поховання тіла померлого; погреб; звичайно його здійснюють на третій день після смерті; також проводжання померлого в останню путь; порядок походу — хрест, віко, хоругви, хор, священик, домовина, близькі родичі, дальні родичі, чужі; обряд спрямований на те, щоб допомогти покійному легко пробува́ти на тому світі й скоріше потрапити до раю; здавна існують два способи поховання — спалення, що походить від язичницьких часів, та ховання (закопування) в землю (на Лівобережжі — спалювали, на Правобережжі — закопували); спалення постало від вірування в те, що душа небіжчика разом із димом і вітром відразу дістається на небо до раю, а закопування в землю постало від того, що тим хотіли убезпечити себе від шкоди з боку померлого (щоб не вставав і не приходив; звідси — *хова́ти, хорони́ти*); кладуть покійника в яму, лицем на схід сонця, себто на схід ногами, а головою на захід; так що коли встане він перед Страшним судом, то буде дивитися на схід сонця, звідки буде йти Спаситель світу; з часом обслуговування похоnального обряду взяла на себе церква (звідси «де вінчають, тут і ховають»); про способи поховання *див. ще* **дубови́на, домови́на, са́ни**; про похоронні обряди *див.* **небі́жчик, голосі́ння, йо́йкання, три́зна, Про́води**. *Треба йти на похорон, то хоч поможу людям плакати* (приповідка); *Вона була на похороні і бачила, як старшого брата опустили вкупі з її Михайлом у глибоку яму* (Марко Вовчок); 2) **по́хорони Костру́ба** *див.* **Костру́ба [свя́то]**; 3) **по́хорони Яри́ла** *див.* **Яри́ло**2.

**похре́сна кві́тка** *див.* **кві́тка**2.

**похре́сник** *див.* **хреще́ник**.

**похре́сні кола́чини** *див.* **кола́чини**.

**похре́стини** — старовинний обряд святкування на другий день з нагоди хрестин; в шинку частують кумів, бабу-сповитуху та інших гостей коштом матері, бо дитину колись причисляли до роду матері (звичай іде від часів матріархату); *див. ще* **повива́ч**.

**Поча́ївська ла́вра** — православний монастир у Почаєві Терно-

пільської обл.; засновано в XVI ст.; один із осередків боротьби з католицизмом; у XVII ст. було відкрито Почаївську друкарню; до архітектурного ансамблю входять: Успенський собор, трапезна в стилі бароко, дзвіниця в стилі класицизму і Троїцький собор; Лавру відвідав Т. Шевченко і виконав тут 4 акварельні малюнки, 2 ескізи і начерк олівцем.

**по́чет = по́чат** — супровід молодого або молодої на весіллі.

**почи́нок** (зменшене — ***почи́ночок***) — 1) пряжа, намотана на веретено або кількість цієї пряжі, знятої з веретена. *Сюди смик, туди смик — мій починок, як бик* (М. Номис); *Приходять* [дід і баба] *додому, аж у них і вареники зварені, і починочок стоїть на віконці* (казка); 2) = **почи́н** — початок якоїсь справи, перший крок до її виконання; кажуть: «Дай добре добрий початок!»; не радили кидатися першим купувальником; важливим було ворожіння на початку якоїсь справи; магічним був почин Нового року або період Різдвяних свят; *див. ще* **Нови́й рік, новосі́лля**.

**пошива́нка** — наволочка, зазвичай з прошвою й часто вишита. *Полотняна пошиванка на подушку.*

**по́яс = пояси́на** — 1) шкіряна, матерчата, в'язана довга смуга для підперізування одягу; здавна слугував обов'язковим елементом і водночас прикрасою народного костюма; за народними віруваннями, мав також охоронну силу. *Дав пан Омелькові пояс, як той без штанів остався* (приказка); *На козаку, бідному нетязі, три сиром'язі, опанчина рогозовая, поясина хмеловая* (казка); 2) **че́сний по́яс** — народна назва веселки, райдуги; 3) стан, поперек, талія. *Хвалилась дівчина: «В мене коса до пояса...»* (приказка).

**праба́ба = праба́бка** — мати діда або баби.

**Пра́ва середа́** *див.* **Рахма́нський вели́кдень**.

**пра́вда** (зменшено-пестливі — ***пра́вдонька, пра́вдочка***) — те, що відповідає дійсності; істина; у повсякденності маємо справу з *життєвою пра́вдою*; при цьому погоджуємо наші слова із нашою думкою й поведінкою (звідси *правдомо́вність*), а також згідність наших уявлень із твердженнями про стан речей довкілля; згідність нашого розуму з науковим досвідом — це *науко́ва пра́вда*; твердження, які сприймаємо на віру, — це *релігійна пра́вда*, пор. заповідь: «Я — Господь Бог твій, нехай не буде у тебе інших богів, крім мене»; пошуки істини породили так звану *філосо́фську пра́вду*; український народ услід за найкращими своїми представниками під правдою розуміє втілення Божої і людської справедливості відповідно до слів Христа: «Я — дорога, правда і життя»; народний псалм, що має кілька варіантів, протиставляє правду неправді, яка (остання) запанувала між людьми («Тепер уже правда стоїть край порога, А тая неправда сидить кінець стола»); в одному з варіантів правда дорівнює Богові («Бо сам Господь — Правда, сокрушить неправду»), а в іншому — зливається з матір'ю («Тільки тої правди, що рідная мати»); Т. Шевченко закликає: «Борітеся — поборете. Вам Бог помагає; За вас сила, за вас воля І правда святая!». *Все згине, тільки правда зостанеться* (М. Номис); *Ой не по правді, мій*

*миленький, зі мною живеш* (пісня); 2) **Со́нце Пра́вди** *див.* **со́нце**5.

**праве́ць** — гостре інфекційне захворювання, що характеризується корчами в результаті попадання в організм мікроба через подряпини, рани і т. ін. *Щоб тебе правцем поставило* (приповідка).

**пра́вий/лі́вий** — як і в усьому світі, в Україні права рука, правий бік мають далеко важливіше значення, ніж ліва рука, лівий бік; за повір'ями, вставати на праву ногу — це на добре, а на ліву — це «не з тієї ноги встати»; якщо права сторона одягу на людині — це норма, порівнюючи з лівою (виворотом), то остання зверху на людині — це на клопіт; правою рукою благословляють, хрестяться, скріплюють рукостисканням правиць купівлю-продаж, вітаються; лівака здавна підозрюють у причетності до нечистого; не випадково *правий* — це й «рівний, прямий», отже добрий, якісний (*права пила, правий ніж, праве дерево*); звідси й *пра́вда (див.). Квіточки рвала правенькою рукою* (П. Чубинський); фразеологізм: ***бу́ти пра́вою рукóю чиєю, у кого*** — бути найближчим помічником у кого-небудь.

**прави́ця** (зменшено-пестливе — ***прави́чка***) — 1) стара назва правої руки; протилежне л і в и ц я. *Без Ніжинського полку, як без руки-правиці* (П. Куліш); *Б'ється Остап і рубається, аж правиця козацька зомліває* (Марко Вовчок); 2) нем'ята, рівна солома, яку використовували для покрівлі, утеплення хати, для плетіння брилів тощо.

**пра́внук** (*ж.* ***пра́внучка***) — син (дочка) внука або внуки, а також далекий нащадок. *Славних прадідів великих правнуки погані* (Т. Шевченко).

**Правобере́жжя** — історична назва частини України, розташованої по правий берег Дніпра.

**правосла́вний календа́р** *див.* **календа́р**.

**правосла́в'я** — східне відгалуження християнства, один із трьох (поряд із католицизмом і протестантизмом) його головних напрямів; протягом століть в Україні виробилося власне, народне віровчення зі своїми обрядами, часто поєднаними з дохристиянськими; осередком християнізації була родина, де поруч з батьком-матір'ю став священик (батюшка), що разом були творцями оновленої родини й основ української духовної народної культури; церква йшла за народом і єдналася з ним; схиляння людини перед вищими силами, які їй були непідвладні, породило спочатку многобожні вірування (у народі кажуть: «Де страх, там і Бог»); поступово віра стала системою зв'язків людини з Єдиним Богом; українське внутрішнє православ'я ототожнювало Бога з правдою, пор. у Т. Шевченка: «Молітесь Богові одному, молітесь правді на землі, а більше на землі нікому не поклоніться»; *див. ще* **ві́ра, ві́рування, двоєві́р'я, християя́нство**.

**пра́дід** — батько діда чи баби; ***пра́діди*** — люди минулих поколінь; предки. *Щасливий в світі той, хто так уміє жить, як наші прадіди живали* (Л. Боровиковський); у сполученні: ***з ді́да-пра́діда*** — з давніх-давен, здавна, спрадавна.

**пра́зник** — день чи дні, певним чином відзначувані звичаєм або церквою; *див. ще* **храм**2. *У Бога щодня празник* (М. Номис).

**пралі́с** — незайманий, предковічний, густий ліс; такий ліс на Волині описує Леся Українка в «Лісовій пісні». *За лісом, за пралісом червоне теля риче* (приповідка).

**пра́ник** = **прач** — старовинний дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання на річці, на ставку тощо; ним сильно били по білизні, тому прання символізувало й побиття.

**пра́нці** — народна назва сифілісу; нібито занесена в Європу матросами з Гаїті і звана з XV ст. «французькою»; у народі ця назва набула варіантної — *франці*, але у вимові — *пранці*.

**пра́пор** — полотнище одного чи кількох поєднаних кольорів, часто з певним зображенням, прикріплене до держална чи шнура; є офіційною емблемою держави, символом її суверенітету; таким символом в Україні є синьо-жовтий стяг; поєднання жовто-блакитних кольорів, які були в широкому вжитку в народів, що заселяли сучасні українські землі, має глибоке коріння; враховуючи постійний зв'язок нашої давньої культури із східним світом (Персією та Візантією), можна допустити великий вплив тамтешніх кольорів на уподобання наших предків; саме звідти йшло до нас золото, сап'янці, парча, традиція будувати золоті бані на церквах і верхи на теремах, золотавий шовк, паволоки, численні обряди і звичаї; жовто-блакитні кольори бачимо й на козацькому стязі; золоті й сині жупани часто згадуються в народних піснях; ці кольори переважають також у церковних спорудах і старих церковних речах — ризах, мальованих ставниках, фарбованому різьбленні, іконостасах тощо; ці ж самі кольори є природним поєднанням реалій українського довкілля — блакитного неба й зрілого хлібного поля. *Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли, Не білі голуби-ангели в небо полетіли, Ой там зібралися під прапори, під сонячні ще й сині. Віднині не буде пана у вільній Україні* (П. Тичина).

**пра́рід** — давній рід, з якого походять наступні роди.

**праро́дич** (*ж.* ***праро́дичка***) — давній предок, від якого ведеться початок певного роду; у множині — про біблійних Адама та Єву як предків людського роду взагалі.

**прач** *див.* **пра́ник**.

**пра́ща** — старовинна ручна *збро́я* (*див.*) для метання каменя.

**пра́щур** (*ж.* ***пра́щурка***) — далекий предок (батько діда, прадіда), який започаткував рід; традиційно обожнюваний; *див. ще* **Цур**; у множині — взагалі далекі предки.

**пре́док** — 1) старший родич по висхідній лінії з боку матері або батька (звичайно старіший за діда, бабу); у сполученні: ***з пре́дку-віку*** — спрадавна, з давніх-давен, з давніх часів, віддавна; 2) **пре́дки** — попередники сучасних поколінь; люди, що жили задовго до теперішніх часів; 3) **культ пре́дків** *див.* **культ**2.

**преосвяще́нство** (зі словами ***його́, їх, ва́ше***) — титулювання єпископа.

**преподо́біє** (зі словами ***його́, їх, ва́ше***) — титулювання священика.

**Преполове́ння** *див.* **Рахма́нський вели́кдень**.

**пресві́тер** — у православній і католицькій церквах — священик; у первісній християнській церкві

назви *пресвітер* і *єпископ* уживалися як синоніми для означення старших служителів церкви.

**Пресвята́ [Ді́ва]** *див.* **Пречи́ста**.

**престі́л = престо́л** — найсвятіше місце в церкві; знаходиться посередині вівтаря, перед Царськими вратами; перед ним священик править службу Божу; стіл на покуті в світлиці називаємо *ха́тнім престо́лом*; над ним в куті висів божник, за ним збиралася родина, гостина, відзначалися сімейні урочистості, провадилися обрядодії.

**Пречи́ста** — 1) = **Пресвята́ [Ді́ва]** — Богородиця, Матір Божа; також уживається як епітет Богоматері (*Пречи́ста (Непоро́чна) Ді́ва Марі́я, Пречи́ста Ма́тір (Ма́ти) Бо́жа*). *Ой там ішла Пречистая, Пречистая Мати Божа* (П. Чубинський); 2) народна назва трьох календарних християнських свят: (***Пе́рша Пречи́ста*** — 15/28 серпня — день успіння (смерті) Богородиці, тому й має назву ще *Успіння*, тобто Матір Божа нібито заснула на якусь хвилину, а тоді, наче сон, скинула з себе мертвотність гробу, побачивши безсмертне життя і Господню славу; точної дати смерті Богородиці ніхто не знає, місця поховання теж; за традицією, все вказує на Єрусалим, на Сад Гетсиманський; ***Дру́га Пречи́ста*** — 8/21 вересня — день Різдва (народження) Богородиці; ***Тре́тя Пречи́ста*** — 21 листопада / 4 грудня — Введення в Храм Пресвятої Богородиці, або, в народі, *Введе́ння*; з Першої Пречистої (пори закінчення жнив) починали сіяти, наставало «молоде» бабине літо, погода на яке віщувала й погоду на «старе» бабине літо, що наставало через два тижні; з Другої Пречистої (свята врожаю) можна було засилати сватів, звідки вислови: «Прийшла Пречиста — принесла старостів нечиста», «Як прийде Пречиста, стане дівка речиста»; зі святами пов'язують зміни в природі, — «Перша Пречиста жито засіває, Друга — дощем поливає, а Третя — снігом покриває», «Прийшла Перша Пречиста — одягла природа намисто, прийшла Друга Пречиста — взяла комара нечиста, а прийшла Третя Пречиста — стала діброва безлиста». *Перва Пречиста любить паляничку м'якеньку, а Друга — сорочку біленьку* (М. Номис); *Як прийшла Пречиста — надворі чисто, як прийшла Покрова — на дворі голо* (приказка); *Внесе Пречиста — не винесе й нечиста* (приказка).

**при́вид = приви́ддя = поторо́ча** — 1) дух померлого, який нібито може привиджуватися людям; також персонаж народних казок, легенд; уживається як традиційне порівняння. *Колись рабу Твоєму, Боже, ти в привидді глаголав* (П. Куліш); *Снилась мені моя мати, поторочa уночі: в поторочі чорні очі і жупан на плечі* (пісня); 2) неясні контури чого-небудь; 3) тільки **поторо́ча** — опудало; вживається також як лайливе слово. *Перед ним стояла не Пріська, не вродлива молодиця, а якась поторочa* (Л. Яновська); 4) *див.* **потерча́та**.

**приві́т весі́льний** — перша чарка у весільному обряді; у весільній пісні співають: «Не пий, Івасю, першого привіту. Дай старшому свату, рідному брату, ой нехай виллє конику на гриву»; при зустрічі зятя з тещею або невістки зі свекрухою першу чарку останні не випивали, а виливали; у давнину перша чарка

в кожному обрядовому банкеті призначалася богам, потім це значення призабулося, стали вважати, що в першій чарці «лиха доля», а тільки третя приносить «добру долю».

**приворо́т** — за народними повір'ями — те, що має чаклунську силу.

**привoро́тне зілля, при́воротень** *див.* **зілля** 1.

**при́да́не** — у весільному обряді — посаг нареченої; у сполученнях: ***бра́ти при́да́не*** — одружившись, ставати співвласником майна, грошей нареченої; ***дава́ти при́да́не*** — виділяти певне майно, гроші як посаг нареченої.

**прида́ни = прида́нки** — весільні гості з боку нареченої, які прямують з нею в дім нареченого з приданим; також весільний поїзд; так само називають заміжніх жінок, які беруть участь у всіх весільних обрядах з боку молодої (ведуть до комори, роздягають і навчають «не боятися», — «бо то добре»). *Коня у позику не давай, жінки у приданки не пускай* (приказка); *Свашки і приданки роздягають молоду* (Словник Грінченка).

**приділ** — окремий, боковий вівтар (додатковий до головного) у православному храмі.

**призі́р** *див.* **навро́ки**.

**при́зьба = при́зба = при́спа** — невисокий, перев. земляний насип вздовж стін хати знадвору; місце для сидіння, відпочинку. *І дід, і баба у неділю На призьбі вдвох собі сиділи Гарненько, в білих сорочках* (Т. Шевченко).

**при́йми = прийма́цтво** — життя в чужій родині; це стосується чоловіка, зятя чи сина (звідси сполучення: ***бра́ти (прийма́ти) в при́йми*** — брати кого-небудь у свій дім як чоловіка, зятя або дітей; ***бу́ти (жи́ти) в при́ймах*** — жити в домі дружини; ***пристава́ти (іти́) в при́йми*** — оженившись, поселитися в домі дружини); у народі вважали не кращою долею («Доля приймацька — доля собацька», «Приймацький хліб — собацький»); ***прийма́к = прийма́ка = при́ймит*** (зменшено-пестливе — ***приймаче́нько***; збільшено-знижене — ***приймачи́ще***) — чоловік, прийнятий у дім дружини, а також прийомний син; символізують бідолаху («Приймак — батрак», «Приймак — неборак»). *У приймах собака був та й хвоста збув* (М. Номис); *Попхався в прийми — то лиха прийме* (приказка); *А хто в приймах не буває, той лиха не знає* (пісня); *У приймах приймаки і на віник кажуть «ви», а на козу — «дядино»* (приказка); *Приймаці — як собаці* (приказка).

**при́казка = погові́рка** — поширений у мові влучний, часто римований фольклорний вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю узагальненого й повчального змісту; має характеристичний зміст або орнаментальне спрямування («для красного слівця»).

**прика́зування = примовля́ння = примо́ва** — 1) проказування певних фраз під час голосіння над покійником, плач, супроводжуваний протяжними й жалібними словами; 2) тільки **примовля́ння = примо́ва** *див.* **заклина́ння**.

**Прикарпа́ття** — історична назва української території, що прилягає до Карпат (перев. Івано-Франківська та Львівська, частково Чернівецька області).

**прикме́та = примі́та** — за народним повір'ям, те, що є передвістям або ознакою чого-небудь; прикме-

ти найчастіше пов'язані з явищами природи, небесними світилами, порами року, рослинним і тваринним світом, станом і життям людини (*див.* про це у відповідних статтях цього словника); перев. це рештки давнього символізму, який установлював зв'язки між фізичним і духовним світами. — *Це вже, кумо, прикмета: як коровай росте, то так і талан молодих ростиме* (М. Кропивницький); *Митро славився умінням відгадувати погоду після примiт благовіщенської ночі* (Г. Хоткевич).

**примо́ва** *див.* **заклина́ння, прика́зування**.

**при́мо́вка** = **при́мівка** = **примо́вля** — 1) жартівливий, перев. римований, фольклорний вислів, що вплітається в мовлення як стилістична окраса відповідно до ситуації або на письмі у відповідний контекст, наприклад: «Казала Настя, як удасться», «Як казав Гаврило, я вже не мотовило!», «З Богом, Парасю, поки люди трапляються!»; до примовок слід віднести короткі фрази з побажанням добра, гараздів; коли випивають, примовляють: «Дай, Боже, здоров'я!»; іноді бажають жартівливо: «Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти!». *Згадала примовку: іди, ринде, деінде* (Ганна Барвінок); *Страхи да ляхи, — ся примівка од нас перейшла і до ляхів* (М. Номис); 2) примовний вислів застережного характеру: «В добрий час говорити, в лихий мовчати», «Най то буде межи нами», «Не під ніч (при хаті) згадуючи», «Світ великий, було б здоров'я», побажального характеру: «По сій мові та будьмо здорові!», «Щоб наші діти так вибрикували!», «Щоб наша доля нас не цуралась!», каламбурного характеру: «Балакала, говорила — сім мішків гречаного Данила (Гаврила)», «Воно ніби й так, та трохи не так», «Де кум, де коровай, де Зелені свята», «Жарти жартами, а хвіст набік», «Не кричіть, діду, дощ іде!», «Андрій бабці рідній Федір», казкового характеру: «За царя Гороха, як було людей троха», «За царя Панька, як була земля тонка», «Кажу-кажу казки через перелазки», «Ні в казці сказати, ні пером описати», «Кому казка, а кому і бубликів в'язка»; суть приказки на відміну від прислів'я образно характеризує сам народ: «Поговірка — квітка, пословиця — ягідка». *Ні здумати, ні згадати, ні в приказці сказати* (М. Номис); *Правду в приказках шукай* (прислів'я).

**примовля́нка** — узвичаєна пісенька, що супроводжує обрядодію, гру, усталена фраза, вірш фольклорного походження, що проказуються під час певної дії, гри. *Пиймо горілку, маймо примівку; маймо примовлянку: дай, Боже, здоров'я!* (П. Чубинський).

**примовля́ння** *див.* **заклина́ння, прика́зування**.

**при́мула** *див.* **первоцвіт**.

**при́мхи** (також з великої літери) — у дохристиянських віруваннях — як і злидні, шкідники життя, персоніфікована сила, що може напосісти на людину, роблячи її сердитою, злою, роздратованою; у Б. Грінченка з твору «Нахмарило»: «Та й сердиті ви сьогодні, діду! Чого це ви? Може, вас хто роздратував? Або, може, це вас Примхи обсіли?»; згодом слово стало узагальненою назвою.

**прину́ка** — ретельне припрошу-

вання, що здавна вважається необхідною ознакою гостинності; відсутність такого припрошування вважалася ознакою скупості й негостинності: «Було що їсти й пити, тільки принуки не було».

**при́пічок** — 1) горизонтальна площина перед челюстями печі під комином, продовженням якої є черінь печі; на припічку ставлять горшки, коли їх виймають із печі або перед тим, як туди їх поставити, вигрібають жар; з припічком пов'язані деякі заборони: «На припічок не годиться класти ні сокири, ні долота, ні свердлика, бо горшки б'ються», «Сокири не можна на припічок класти, бо буде лупатися, як той припічок»; новонародженого баба-повитуха легенько била голівкою об пічну заслінку — *притýлу*, щоб була така сама тверда. *Піч наша регоче, короваю хоче; а припічок усміхається, коровая сподівається* (А. Метлинський); *Сорока, ворона на припічку сиділа, діткам кашку варила, ополоником мішала, да й так годувала* (забавлянка); 2) бокова лежанка, прибудована до печі; служила місцем для спання; як хто йшов по гриби, то сідав на припічок, щоб мати щастя. *Мати сидить на припічку* (казка); *А дитина на припічку розквакалася* (П. Чубинський); фразеологізм: ***ще на при́пічку кáшу їсть*** — дуже малий хто-небудь.

**приповíдка = приповíстка** — зазвичай жартівливий народний вислів, примовка, перев. у віршованій формі, наприклад: «Сонечко, сонечко, вийди на віконечко, там твої діточки медок п'ють, а тобі не дають», «Святий Боже, святий кріпкий, ліпше дома, як у тітки!», «Будьмо здорові, як бурі (сиві) корови, а наш бик і так звик!»; також приказка. *Нема приповідки без правди* (М. Номис).

**при́пряг** — кінь, запряжений збоку від голобель, для допомоги корінному.

**при́святки** — менші церковно-календарні свята, в які можна було працювати, але тільки для ближнього; в ці свята збирали, наприклад, *толóку (див.)*; у зимовий час пряли, шили, прали, нитки микали; за присвятки вважали, наприклад, Сорок святих, Архангела Гавриїла, Полупетра, Кузьми-Дем'яна, Параскеви, Катерини, Андрія.

**приск** *див.* **при́сок**.

**прискри́нок** — невеличкий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині, скриньки. *Ожила Христина, метнулась до скрині, з розгону підвела важке віко, перегнулася, вихопила з прискринка тоненький разочок намиста* (М. Стельмах).

**прислі́в'я = прислóвиця** — влучний образний народний вислів, часто римований за будовою, який у стислій формі узагальнює, синтезує різні явища життя і має перев. повчальний, настановчий, філософський характер, наприклад: «Хто хоче багато, то втратить і те, що має», «Не женися за великим, бо мале згубиш», «Життя як стерня: не пройдеш, ноги не вколовши»; характерною ознакою прислів'я є наявність у ньому тієї чи іншої сентенції. *Листопадова оказія знов не приставила листів, і Шевченко зовсім занепав духом, але в грудні переборов себе і знову сів писати листи, бо, як каже прислів'я, «під лежачий камінь вода не тече»*

(З. Тулуб); *К слову йде й прислів'я* (М. Номис); *Не всяка пословиця при всіх говориться* (приказка); *Пословиця не на вітер мовиться* (приказка); *Пословиця в своєму краї пророчиця* (приказка).

**при́сок = приск** — гарячий попіл із жаром; жар; фразеологізм: ***всі́пати при́ску за па́зуху*** (***очку́р*** і т. ін) *кому* — завдати комусь неприємностей.

**при́сох** — стовп у клуні чи іншій будівлі для підтримування покрівлі.

**при́спа** *див.* **при́зьба**.

**при́співка** — коротенька народна пісенька, перев. жартівливого, гумористичного характеру. *Весільна приспівка; Починав* [батько] *чукикати, підкидаючи до стелі, з жартівливими приспівками-примовками: чук, чук, чук! Недалеко Кременчук, А ще ближче Говтва, Сорочечка жовта!* (О. Гончар).

**пристрі́т** — за народними повір'ями — хвороба, викликана зуроченням, уроками; дієслово ***пристрі́ти*** — заподіяти кому-небудь нещастя, хворобу своїм злим поглядом, зурочити, навести на когось «порчу», вроки; таку хворобу можуть відшептати чи віділляти ворожбит або ворожка; пристріт буває й від вітру, тоді коле в усьому тілі, ламає; пристріт від лихої людини виявляється у позіханні, сумові, болях у руках і голові; особливо вразливі щодо пристріту породілля і немовля (до його хрестин), тому їх бережуть від недоброго (взагалі чужого і навіть свого) погляду; *див. ще* **навро́ки, пере́стріт**.

**прися́га** — урочиста обіцянка, часто підкріплена згадуванням Бога, чогось дорогого, священного для того, хто обіцяє; також офіційна клятва вірності чому-небудь (наприклад присяга на Святому Письмі); самозакляття, відоме з дуже давніх часів, коли людина урочисто і при свідках сама кличе на себе нещастя в разі невиконання обіцяного; присягали життям (звідси смертна присяга — клятва), матір'ю, Богом, усім святим, кров'ю, здоров'ям, дітьми, честю, добрим ім'ям; *див. ще* **кля́тва, ро́та**. *Сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив* (П. Куліш).

**прити́ка** — дерев'яний кілок або залізний прут, шворінь, яким прикріплюють волове ярмо до дишла. *Як вихватить дід із воза велику притику* (А. Метлинський).

**при́тча** — 1) фольклорний твір алегорично-повчального характеру, змістом близький до байки; також алегоричний народний вислів, тому кажуть: «Гарна мова з притчею»; у сполученні: ***при́тча в лю́дях*** — об'єкт наруги, насміхів, глуму; 2) непередбачений випадок, пригода, подія. *В однім селі сталася така притча: прийшло на народ нещастя* (казка).

**при́хаток** — невелика хатка або житлова прибудова біля хати.

**прихо́д** — парафія. *Піп у приході — що вареник у маслі* (приказка).

**прича́стя** — християнський обряд, під час якого вірники вживають хліб і червоне вино — символ тіла і крові Христа, стаючи тим самим ніби причетними до «вічного життя»; також хліб і вино, якими причащають під час такого обряду; причастя називають ще *Бо́жим да́ром. Жіночки, нахиливши голови, підійшли до попа. Почалося причастя* (Панас Мирний).

**при́чет** = **причт** — служителі культу при окремій православній церкві. *З відчиненої брами Січової Покровської церкви виходив столітній батюшка з причтом, півчими, корогвами і святою водою* (О. Довженко).

**причє́тник** *див.* **паламáр, псалóмник**.

**причи́на** — за народними повір'ями — хвороба, заподіяна чарами, чаклунством, *наврóками (див.)*; наслане божевілля, яке можна відвернути замовляннями, вишіптуваннями тощо; проклинають: «Щоб на тебе причина вдарила!»; причиною називають також чорну хворобу, епілепсію: «Її не сватають, бо на ній причина буває» (Словник Грінченка). *Отаку-то їй причину Ворожка зробила!* (Т. Шевченко).

**причи́нний** (*ж. причи́нна*) — божевільна людина (хвора на причину). *То дівчина ходить, Й сама не зна (бо причинна), Що такеє робить* (Т. Шевченко).

**причі́лок** — бокова стіна хати; бокова частина даху; в українському селі хата звичайно повернена парадним причілком до вулиці. *Хата осіла й трохи перехнябилась набік, на причілок* (І. Нечуй-Левицький); у сполученні: ***на причі́лку (сиді́ти, стоя́ти)*** — біля бокової стіни будинку. *Сидить сотник на причілку Та думку гадає, А Настуся по садочку Пташкою літає* (Т. Шевченко).

**причт** *див.* **при́чет**.

**прі́звисько** — найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на яку-небудь рису характеру, зовнішності, діяльності, звичок; часто поширюється на цілий рід і передається з покоління в покоління; так зване вуличне ім'я (кличка); В. Минко у «Моїй Минківці» пише: «Українське село вигадливе на прізвиська. Причепить кличку — і носи на здоров'я усе життя. Жив-був у Минківці Іван Ряднина. Зла доля скривдила його змалку: хворів на віспу і виріс рябим. А його жінка Параска була вродлива, на її чистому обличчі завжди грав рум'янець. І ось її також прозвали рябою. Більше того, усі в селі ніби забули, що Іван рябий, казали: — який Іван? — А отой, чоловік рябої Параски... Мій тато з юнацьких літ почав жити з трьома найменнями: *Петро Минко* — за метрикою, а *Петро Школьниченко* і *Петро Святий* — по-вуличному. Святим прозвали його за те, шо він до старості співав у церкві на криласі й за все своє довге життя не пив, не курив, ніколи погано не лаявся»; повністю виправдовує своє прізвисько *Полтавка* — героїня відомої п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка»; прізвисько в художньому творі може «бити», «стріляти», пор. у Т. Шевченка «Юродивий»: «Во дні фельдфебеля-царя Капрал *Гаврилович Безрукий* Та унтер *п'яний Долгорукий* Украйну правили»; *Безрукий Гаврилович* — це київський генерал-губернатор Дмитро Гаврилович Бібіков, а *Долгорукий* — харківський генерал-губернатор князь Долгоруков, які панували в Україні за часів Миколи І.

**прі́звище** — найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість; в Україні прізвища з'явилися пізно — у XVII—

XVIII ст.; на селі побутували зазвичай прізвиська, або так звані *ву́личні імена́*; на їх основі й поставали майбутні офіційні прізвища; у Запорожжі задля козацьких реєстрів часто вигадували нові наймення для того чи того козака, з приводу чого І. Франко писав: «Запорозька Січ була кузнею таких свіжих прізвищ; значна частина людей, що знаходила тут захист, мала причини заховати від світу свої давні, родові прізвища і надати собі нове»; перші спроби письмового закріплення прізвищ бачимо тільки в першій половині XVI ст., а посилюються вони за Петра Могили, що впровадив метрики.

**прі́рва = прова́лля** *див.* **безо́дня**.

**про́весна = про́весінь = про́весень** — рання весна, початок весни; оживає природа, сонце світить яскравіше, скресає крига; ця пора символізує молодість, як у А. Свидницького: «А кому не любо оглянутися назад, не спогадати свою провесінь». *Настала ж провесінь, І воду скрізь пустило* (пісня).

**Провідна́ субо́та** *див.* **Про́води** 1.

**пробі́сник** — 1) той (те), що своєю появою, поведінкою вказує на які-небудь зміни в природі (про рослини, тварин, явища природи тощо). *Проліски — провісники весни*; 2) **віщу́н** (*див.*).

**Про́води** — 1) перший тиждень і перша неділя після Пасхи (*Хоми́н ти́ждень і Хомина́ неді́ля*, або *Раду́ниця (див.)*, тобто тиждень апостола *Хомі́ Неві́рного*), пов'язаний зі старовинним звичаєм поминати померлих на могилах; Великдень на могилах; у народі Проводи ще називають *Гробки́, Могилки́, Ба́бський вели́кдень* (спочатку це *Провідна́ субо́та*), *По́минки*; за повір'ям, душі померлих, що зійшли на землю у Великдень і були на ній до понеділка або вівторка, треба проводжати назад; запалювали свічки, молилися, обідали навколо могили, частину їжі й напоїв залишали на могилі для небіжчика; 2) **Руса́льні (Руса́лчині) про́води = Про́води руса́лок** — перший понеділок після Зелених свят, коли, за народним повір'ям, проводжають піснями русалок; співали: «Проводили русалочок, проводили, щоб вони до нас не ходили, да нашого житечка не ломили, да наших дівчаток не ловили».

**прогно́стик** — той (те), що прогнозує погоду або віщує що-небудь, і покалендарне зібрання таких прогнозів; переказують, що 1687 року на мосту при виїзді з Батурина в кримський похід під гетьманом Самойловичем спіткнувся кінь, — «лихий прогностик», — сказало його [гетьмана] оточення; у книзі В. Скуратівського «Вінець» наводиться помісячний народний прогностик календарних свят і пов'язаних з цими днями традиційних народних прикмет і повір'їв.

**прозі́р** *див.* **навро́ки**.

**Про́кіп'я = Про́копа [день]** — календарне свято 8/21 липня в пам'ять Прокопа-Женця; кінець Петрівки, Петрівчаного посту; початок жнив; до схід сонця рвали кріп як засіб від головного болю; збирали бджолині рої і розводили нові сім'ї; ім'я святого асоціювалося з першими копами збіжжя, урожаєм, тому казали: «На Прокопа жита копа», «Прокіп нав'язав сім кіп»; існує народна загадка про копу: «Що за молодиці, що регочуть

серед пшениці»; застерігали: «Якщо цей день дощовий, то хліб у копах може поростиъ»; на Буковині — перше громове свято. *На Прокопа приготуй плечі до снопа* (приказка).

**проклі́н = прокльо́н** — лайливий вислів, який виражає різкий осуд кого-, чого-небудь, велике обурення кимсь, чимсь, ненависть до когось, чогось; прокльони часто водночас є й *проклЯттями (див.)*; народна творчість зберегла багато таких словесних формул, що базуються на вірі в силу слова; серед них не лише злі побажання, а й часто жартівливі, наприклад: «Бодай його корінь звівся!», «Трястя б тебе взяла!», «Хай тобі язик відсохне!», «Щоб твоя могила диким маком поросла!», «Щоб тебе родимець вбив!», «Щоб ти не діждав завтрашнього дня!», «Щоб тобі світ замакітрився!»; такі вислови бувають жартівливого характеру: «Бодай тобі кіт яйця ніс!», «А щоб тебе Кузьма вбрикнув!», «А щоб ти під вінцем стала!», «А щоб ти скис!», «Щоб тобі дика коза приснилася!», «Щоб тобі крутило в носі!»; для деяких характерне внутрішнє римування: «Бодай тобі ні сходу, ні в почці плоду!», «Бодай тобі добро поза кожне ребро!», «Нехай йому там легенько ікнеться, як собака з тину ввірветься!»; у сполученні: ***посила́ти (си́пати, сла́ти) прокльо́ни*** — проклинати когось.

**проклЯ́ття** — засудження кого-небудь за вчинені гріхи, супроводжуване відлученням від церкви; взагалі різке засудження когось, супроводжуване зловісним побажанням, пророцтвом; часто супроводжується лайливими формулами «будь (щоб ти був) [тричі] проклятий (проклят)», «хай буде [тричі] проклятий (проклят)»; найстрашнішим є прокляття батьків, наслане на своїх дітей, бо обов'язково збувається: «Батькова та матчина молитва з моря виймає, а проклін у калюжі топить»; людину, яку проклинають, називають *проклятою* (*див. ще* **Марко́ Прокля́тий**); як евфемізм це слово вживається і на означення нечистого (чорта).

**Про́копа [день] див. Про́кіп'я**.

**пролива́ти во́ду** *див.* **вода́**12.

**про́лісок = про́ліска** — рід трав'янистих рослин родини лілійних з блакитними або синіми, рідше фіолетовими або майже білими квітками на безлистому стеблі; провісник весни; знайшовши на Благовіщення пролісок, «матимеш щастя»; кладуть у миску з водою, а потім умиваються «на красу»; див. ще **не́бовий ключ.** *Нам глянув ніжно й ласкаво ув очі Весняних пролісків лілово-синій цвіт* (Л. Забашта).

**про́мисел** — 1) заняття яким-небудь ремеслом з метою добування засобів існування; дрібне ремісниче виробництво. *Народний, художньо-різьбярський, гончарний промисел*; 2) **про́мисел (про́мисл) Бо́жий** — найвища мудрість, з якою Бог скеровує всі речі до визначеної ним мети; грунтується на вірі в те, що цілі й результати дій земних у руках Божих.

**пропа́сниця, Пропа́сниця** *див.* **тря́сця**.

**пропові́дник** — той, хто проповідує, поширює яке-небудь віровчення, а також той, хто виголошує проповідь; церковний оратор; до відомих проповідників княжих часів належить Кирило Туровський (XII ст.), що дістав імення «нового Златоуста», ігумен Печер-

ський Серапіон (XIII ст.), пізніше Зизаній і Транквіліон-Ставровецький.

**про́повідь** — усна промова релігійно-повчального змісту, що виголошується в церкві з амвона під час відправи; до найстаріших проповідей відносимо «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (XI ст.); особливо розвинулося проповідництво, або ще *казнодійство*, в XVI—XVII ст.

**проро́к** — за релігійними уявленнями — проповідник волі Божої, Слова Божого й передбачник майбутнього; *див. ще* **апо́стол, святи́й**.

**Проро́ка Ілії́ день** *див.* **Ілля́-проро́ка**2.

**просва́тані** — дівчина, у батьків якої старости одержали згоду на одруження, і хлопець, з яким вона має брати шлюб.

**просі́л** — солона риба; в українській кухні — взагалі страва з солоної риби. *В скоромний день із маслом буханці, книші, вареники і всякі лакоминки, у п'ятницю просіл* (Є. Гребінка).

**просі́лне** — в українській національній кухні — вид пісного борщу. *Спішили всі за стіл сідать... Просілне з ушками, з грінками І юшка з хляками, з кишками* (І. Котляревський).

**просла́ва** — 1) велика слава. *Про того сірка слава, слава і прослава* (Д. Яворницький); 2) (з великої літери) *див.* **сла́ва**4.

**про́со** (пестливі — ***просце́, прісце́***) — 1) злакова рослина, з зерен якої одержують пшоно, а також зерно цієї рослини; один із перших злаків, який культивували наші предки; очевидно, символізував добробут; у веснянках співали: «А ми просо сіяли, сіяли, Ой лелюладо, сіяли, сіяли!»; у весільних піснях рослина порівнювалася з косою — «дівочою красою», яку готували під меч: «Ой, на горі жито, а в долині просо. Жаль мені тебе, русява коса! Ой просо, волоття, Ой, косо, косо, золоття, Не рік я тебе кохала, За однин ранок стеряла»; зерно уживалося як охоронний засіб; його у давнину звали червоним, а цей колір — найкращий оберіг («хіба піду, ся в червоному просі»); просо, як гречка і коноплі, здавна мало для народу сексуальне значення (І. Огієнко); гаряче парне просо на печі манило до себе чоловіків і жінок, звідси й приказка: «Не пхай носа до чужого проса»; одне з наймень Венери — «просяна богиня». *Полю просо за током, а він мене пасе оком!* (приповідка); *Просо вітру боїться, а дощеві кланяється* (приказка); *Ой на горі просо, під горою жито* (пісня); *А вам, Півнику, просця, Трошки гречки та хлібця?* (Олександр Олесь); 2) **про́со [сі́яти]** — рід народної гри. *А ми просо сіяли, сіяли...* (пісня).

**про́стір** — вільний, великий обшир; просторінь; у народних піснях — символ волі, а отже й щастя, розкошу як його різновиду: «Над горою високою голуби літали (символ щастя, розкошу). Я ж (протиставлення) розкоші не зазнала, а літа минають» або: «Вилітали орли з-за крутої гори, Вилітали, буркотали, розкошу шукали»; просторові уявлення панують у народних віруваннях; В. Петров писав: «Смерть — це відхід, локальне переміщення в просторі. Померлий — це той, що відійшов. Вмирати — відходити. Померлий

відходить у воду, землю або у вирій»; у голосіннях просторові уявлення відходження і зміни місця перебування позначено формулами: «під стріхою», «під каменем», «в садочку на листочку», «в полі на колосочку».

**простоволо́са** (щодо жінки, дівчини) — з розпущеним, розплетеним або непокритим волоссям; за народними звичаями, не годилося ходити з непокритим волоссям (пор. «світити грішним волосом проти Божого сонця» у повісті «Причепа» І. Нечуя-Левицького); тому заміжні жінки носили очіпок на голові; не можна було заходити жінкам з непокритою головою також у церкву; дівчатам розплітали косу та обрізали волосся після побрання; розплітали також волосся на знак жалоби.

**прото́пресві́тер** — головний священик у великих соборах; належить до церковних достойників; у давніші часи заступав єпископа.

**про́шва** — смужка мережива або вишитої тканини, вшита чи призначена для вшивання у виріб з тканини. *На чистій скатерці з широкою прошвою стояла велика полив'яна миска з м'ясним борщем* (В. Кучер).

**про́ща** — богомілля, паломництво, а також церковний обряд відпущення гріхів; ***проча́нин*** (*ж.* ***проча́нка***) — богомолець (богомолка, паломник, паломниця); назви походять від того, що просять (молять) *прощення* в Бога за гріхи. *Іде шляхом молодиця, Мусить бути, з прощі* (Т. Шевченко).

**проща́льник** — запорозький козак, що влаштовував прощальну гулянку перед тим, як іти в ченці.

**проща́ння з Яри́лом** *див.* **Яри́ло**2.

**Про́щена (Проща́льна) неді́ля** *див.* **неді́ля**4, **Сиропу́ст**2.

**пря́дка** (зменшено-пестливе — ***пря́дочка***) — призначений для ручного прядіння домашній верстат, який приводиться в рух ножним або ручним приводом; дієслово: ***пря́сти*** — скручувати, сукаючи волокна конопель, льону і т. ін., робити безперервну тонку нитку, пряжу; одна з основних жіночих робіт зимовими вечорами; пряли також на вечорницях, досвітках, готуючи посаг, бо знали, що доведеться відповідати на запитання: «Зима була — чом не пряла, весна була — чом не ткала?»; щоб потім хтось не сказав: «Наші пряли, а ваші спали»; майстерність пряхи цінувалася: «Добра пряха й на скіпці напряде»; недоладність у прядінні осуджувалася: «Сім днів пряла, та нічого не дістала». *Яка прядка, така і нитка* (прислів'я); *Скажуть люде: твоя прядка, буду тобі кужіль прясти* (А. Метлинський); *На тонку пряде* (приказка — близький до смерті); *Треба прясти, щоб руб'ям не трясти* (прислів'я).

**пряже́ня** — яєчня з борошном і молоком; омлет.

**псало́м** — релігійна пісня, молитва, що як складник входить у Псалтир; більшість псалмів написав цар Давид; деякі свої ліричні поезії Т. Шевченко називав псалмами. *Арена звіром заревла. А син твій гордо на арену, Псалом співаючи, ступив* (Т. Шевченко).

**псало́мник** — служитель православної церкви, що допомагає священикові під час богослужіння; дяк, причетник.

**Псалти́р** — одна з біблійних книг

Старого Заповіту, що складається із 150 псалмів; книга псалмів; було поширене гадання з Псалтиря; клали книгу на голову й читали який-небудь вірш з того місця, де книжка відкривається; неписьменні йшли до дяка, який гадав з Псалтиря, тому кажуть: «Дяк з Псалтиря ворожить, що Бог кому наложить»; проклін «Щоб за тобою Псалтир прочитали!» означає побажання смерті.

**птах** (зменшено-пестливе — ***пта́шок***; маля птаха — ***пташеня́, пташеня́тко, пташа́, пташа́тко***) = **пта́ха** (зменшено-пестливі — ***пта́шка, пта́шечка***) = **пти́ця** (зменшене — ***пти́чка***) — хребетна тварина, яка має тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок крила; давня міфологія засвідчує віру в те, що птахи створили світ; багато давніх українських весняних хороводів мають назви птиць — *Горобе́ць, Перепі́лочка, Го́луб, Га́лка, Во́рон, Ко́ршун*; з птахами пов'язана незліченна кількість народних легенд, прислів'їв, приказок, казок; особливо люблять в народі перелітних птахів, які прилітають із вирію-раю; вони сприймаються вісниками весни, приплоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя; Бог-Творець вселив у таких птахів душі дідів-прадідів та надприродні сили, тому вони такі прихильні до людей і завжди приносять їм радість буття; птахи поділяються на «чистих» (святих, добрих) і «нечистих» (диявольських, злих); до чистих належать голуб, ластівка, жайворонок, журавель, лелека, лебідь, клест, дрізд, чайка; до нечистих — всі вороновичі (ворон, ворона, галка, грак), нічні (сова, сич, пугач), а також сорока, шуліка, яструб, горобець, одуд, гагара, качка, кулик; у казках птахи виступають чоловічими і жіночими персонажами; птахи, позначені широкою народною символікою, здавна ставали об'єктом культу; ними були ті птахи, що так чи інакше знаменують щастя або удачу в родині (*ла́стівка, го́луб, перепі́лка, сини́ця*) або, навпаки, її нещастя чи знищення (*во́рон, га́лка, пу́гач, ко́рша́к*); пташка стала символічним звертанням до жінки, як у Т. Шевченка: «Зроби, моя пташко!»; пташка символізує передусім душу, пор. у П. Куліша «Бабуся з того світу»; пташка, що вдаряється у вікно, — символ звістки, а подекуди й смерті. *Прилетіла пташка, біля нього впала* (А. Метлинський); *Не всі старі птиці високо літають* (прислів'я); *Прилетів пташок — золоті крильця* (П. Чубинський).

**пу́га** — прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють, лякаючи, тварин (у народі — *пужа́ють*); *батіг (див.)*; атрибут святого Іллі в народних піснях, його магічна палиця: «Ходить Ілля на Василя, носить пугу житяну, Куди махне, жито росте. Жито-пшениця, всяка пашниця»; ця сама пуга іноді опиняється в руках самого Василя; можливо, це пов'язано з посівалками, що припадають на Святого Василя. *Милого друга мила й пуга* (М. Номис); *Ти змалку так любив мене, як пугу пес* (Є. Гребінка).

**пу́гач** (пестливе — ***пугаче́нько***) — хижий нічний птах ряду совоподібних, який живиться дрібними гризунами; зловісний птах; віщує лихо, нещастя, а то й смерть, пор. у Т. Шевченка: «Пугач над стріхою в вікно завиє — на смерть»; крик

пугача «пугу! пугу!» (пугання) був умовним знаком запорожців; водночас він символізував недобру пригоду, пересторогу, тривогу, як у пісні: «Ой сів пугач на могилі, Да як пугу та пугу! Ой повертайтесь швидше, козаченьки, Да до Зеленого Лугу»; з поведінкою пугача пов'язані народні прикмети, — «коли над хатою пугає пугач або сич — біду віщує і найпаче — пожежу», «пугач не к добру кричить». *Не показуй пугачеві дзеркала, бо він і сам знає, що гарний* (приказка); *Ой не пугай, пугаченьку, в зеленому байраченьку* (А. Метлинський).

**пу́жално = пужа́к** — дерев'яний держак батога, пуги (звідси слово). *Іде чумак дорогою, на пужално й опирається* (казка).

**пузи́р** — вичищений і висушений свинячий шлунок, наповнений повітрям, а також невеликою кількістю квасолі чи гороху; здавна використовувався як дитяча іграшка.

**пу́ндики** — в українській кухні — рід печива, тістечка, здобні булочки; також випічка із шарового тіста, перекладеного підсмаженою на олії цибулею; взагалі смачні кондитерські вироби (перев. з тіста); ознака ситості, заможності. *Латин по царському звичаю Енею дари одрядив: ...Горіхів київських смажених, Полтавських пундиків пряжених І гусячих п'ять кіп яєць* (І. Котляревський); *Як забагатієте, тоді будете їсти пундики* (І. Нечуй-Левицький).

**пу́рпур = шарла́т** — старовинна дорога тканина, пофарбована речовиною червоно-фіолетового кольору, яку добували із залоз морського молюска; одяг із такої тканини; *багряни́ця* (*див.*); символ багатства. [Е г і с т:] *Вона не важиться ступати на пурпур, бо тямить, що не личить се рабині* (Леся Українка); *В шовки, єдваби, у шарлати Одягнені, як на бенкет* (М. Рильський); *Завтра цвіт рясний троянди скине вповиття своє, Пурпуру пелюсток ніжних* (М. Зеров).

**пу́тря** — в українській національній кухні — страва з ячної крупи і солодкого квасу; засіб прокльону: «Нехай він скисне на путрю!». *Тут їли... На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, путрю, квашу* (І. Котляревський).

**пу́щення = пуща́ння** — 1) останній день (або дні) вживання скоромної їжі перед постом. *Петрівчане пущення; Різдвяне пущення*; 2) (з великої літери) час, що припадає на Масницю, Сирний (Сиропусний) тиждень, період перед Великим постом; *див. ще* **Ма́сниця**. *На Пущення — як зав'язано* (М. Номис); 3) **Ніжкове́ пу́щення** *див.* **за́говини4**.

**пшени́ця** (зменшено-пестливі — ***пшени́чка, пшени́ченька***) — рослина родини злакових, із зерна якої виробляють біле борошно, крупу та інші продукти; також зерно цієї рослини; пшениця символізувала взагалі когось гарного, виплеканого, випещеного, як то видно з народних пісень: «Чи я в полі не пшениця була? Чи я в полі не зелена була? Взяли мене, та й пожали, у снопики пов'язали, така доля моя! Да чи я в батька не дитина була? Да чи я в батька не кохана була? І світ мені зав'язали, і з нелюбом повінчали, — Така доля моя»; символ приязні, доброго ставлення: «Ой, куди були ярії пшениці, Тепер туди облоги; Куди були ще добрі люди, Тепер самі вороги»; стинання пшениці, як і її ламання, символізує видавання

заміж; через коровай пшениця символізує весілля на противагу ячменю, який через кутю символізує похорон: «Попід лісом, попід дубиною там рубав козак ячмінь сокирою. Ой, годі, козаче, ячменю рубати, да ходім до мене пшениченьки жати! Що з твого ячменю да кутя буде, з моєї пшениці коровай буде. Ой мати, та не гай мене, та в військо-дорогу виряжай мене» (військо-дорога доповнюють образ рубання ячменю сокирою); у весільних піснях пшениця — наречена, а овес — наречений, під пшеницею розуміємо образ дівчини, як під житом образ вдови: «Не буду я жита жати, іно пшениченьку, Не буду я вдову брати, іно дівчиноньку»; символ достатку, багатства, радості, заможного життя («Яка пшениця, така й паляниця», «Пшениця колоситься — життя веселиться»); злак набуває символічного значення в обрядодіях; на обжинки з пшениці в'ють вінки, і такий вінок називають «краснішим над місяченька, яснішим над зорі», «вище гори»; у весільних піснях з пшеницею порівнюють наречену: «На горі пшениця рясна — Наша княгиня красна»; об'єкт порівняння; злак в історичних піснях набуває політичної символіки: «Запорожці, небожата! Пшениця не зжата! Ой підіте, огляділе, пшеницю зажніте!»; сіяли пшеницю у певний час, тому існували прикмети, — «не сій пшениці раніше дубового листа», «пшеницю сій, коли зацвіте черемха». *Ой насію на горі пшеницю, під горою овес* (А. Метлинський); *Сліпій курці усе пшениця* (приказка); *Ой у полі край дороги Пшениченька яра, Там молода дівчинонька Пшениченьку жала* (пісня); *Піду в поле до роботи Злоту пшениченьку полоти* (пісня).

**п'ятдеся́тник** — у стрілецькому або козачому війську — командир підрозділу, що складається з п'ятдесяти чоловік.

**П'ятдеся́тниця** *див.* **Трі́йця**2.

**п'я́тниця** — 1) п'ятий день тижня (після неділі); день богині води Дани; у слов'ян існував культ п'ятниці; за народним повір'ям, саме в п'ятницю слід вершити важливі й відповідальні справи, починати важку й тривалу роботу, бо це — «легкий день»; хоч, за іншими повір'ями, п'ятницю треба було проводити в побожності й пості, не займаючись ніякими мирськими справами, тому в цей день нічого не слід розпочинати, а то й нічого не робити; співають: «Свята п'ятниця дари давала, бо господиня мудрая була, що у п'ятницю кужіль не пряла, свіч не сукала, хустя не прала, хустя не прала, в золу не клала»; сон, побачений перед п'ятницею, мав найбільшу віщу силу; дитині, народженій у п'ятницю, пророкували щастя; існує ряд «заборонних» повір'їв, пов'язаних із цим днем, — «у п'ятницю нічого не робили — ані вдома, ані в полі», «у п'ятницю не можна було прясти, бо хто пряде, у того на тому світі батьки будуть сліпими (залишки від прядіння заб'ють їм очі)», «хто не постує в п'ятницю, може втопитися», «хто у п'ятницю багато сміється, той під старість буде багато плакати», «по п'ятницях не можна купати дитину»; давній культ п'ятниці підтримувала й церква, оголосивши її, як і середу, «пісним днем», але суворішим від першої (можливо, звідси вислів «скривилась (скривився), як се-

реда на п'ятницю»); це день Христової муки й смерті; його пошанування ще з дохристиянських часів посилилося й злилося з приходом християнства зі святою *Параскевою*; у році 12 п'ятниць, які в народі називали «дванадесятницями» (перша «дванадесятниця» — на першому тижні Великого посту, друга — напередодні Благовіщення, третя — на Страсному тижні Великого посту, четверта — перед Вознесінням, п'ята — перед сходженням Святого Духа (Ушестям), шоста — на Івана Пісного, сьома — Спасівська, Перунова, восьма — Здвиженська, дев'ята — перед Покровою, десята — перед Введінням, одинадцята — перед Різдвом світла Дажбожого (Різдвом Христовим), дванадцята — перед Водохрещами); відгомоном культу п'ятниці є вислови: «Дорогі гості, та в п'ятницю трапились», «Ти свою долю в неділю проснідала, а в п'ятницю проспівала», «П'ятниця — кому що трапиться»; про це свідчить і проклін «побила б його свята п'ятниця»; у М. Коцюбинського: «Отакої ще! В п'ятницю та ще вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя. Гнат замовк. Він забув, що нині п'ятниця»; у М. Стельмаха: «Терентію, що ви, бійтеся святої п'ятниці, — аж скрикнула жінка. — Це ж гріх від Бога!»; старий Кайдаш, герой повісті І. Нечуя-Левицького, постив «дванадцять п'ятниць перед декотрими празниками» (за повір'ям, п'ятниці перед великими роковими святами вшановувалися постом, аби збулося бажане); гадали, хто постить дванадцять п'ятниць на рік, той не буде в воді потопати, у вогні горіти, од наглої смерті помирати; існувала велика кількість списків дванадцяти «пісних» п'ятниць, серед них ще один перелік таких п'ятниць: перед Благовіщенням (Каїн убив Авеля), десята після Великодня, перед Зеленими святами (напад агарян), Успінням, Головосікою, Здвиженням, Покровом, Введенням, Різдвом Христовим, Водохрещами, дві Великопісні (в першу з них Адам согрішив і був вигнаний із раю); у народній уяві це були істоти жіночої статі, причому найстарішою з них була десята, яка разом з дев'ятою нібито найближча до Бога, Богородиці та святих угодників; ці дві п'ятниці нібито раніше доносять до Бога молитви людей; усі п'ятниці потребують постування та вшанування, особливо Страсна п'ятниця (день розп'яття Христа). *Довша п'ятниця, як неділя* (приповідка); *Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакати* (М. Номис); 2) **Страсна́ п'я́тниця** *див.* **Страсни́й понеді́лок**.

**п'ять** — назва числа 5 та його цифрового позначення з 5 одиниць; означає мікрокосм людини, цілісність людського буття; символ священного шлюбу Землі й Неба, оскільки є сумою жіночої (парної) двійки і чоловічої (непарної) трійки; символізує самопізнання, спокій, медитацію, багатогранність; протиставлення числа п'ять числу чотири можна порівняти з протиставленням дня богині Мокоші — п'ятниці дню бога Перуна — четверговї; віщування волхвів-жерців бога Велеса збуваються на «п'яте літо».

# Р

**Ра́да** — 1) у Запорозькій Січі та на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. — загальні збори козаків; 2) **Військо́ва ра́да** — найвищий політичний орган на Запорожжі, збиралася обов'язково на Покрову, на Новий рік і на другий день по Великодні; 3) **Генера́льна військо́ва ра́да** — в Україні XVII—XVIII ст. — розширена Військова рада на Запорожжі, яка обирала й усувала гетьмана, вирішувала питання війни і миру, затверджувала міжнародні договори (наприклад, Переяславська рада 1654 р.); 4) **Ра́да [генера́льної] старши́ни** — в Україні XVII—XVIII ст. — дорадчий орган при гетьмані, до складу якого входила вся старшинська верхівка і який вирішував найважливіші питання державного будівництва; 5) **Чо́рна ра́да** — широка козацька рада за участю селянства (посполитих, черні); 6) **Ра́да боя́рська** — у княжі часи — найближче оточення князя з довірених бояр, з якими він радився з усіх найважливіших державних питань; 7) *див.* **Центра́льна Ра́да**.

**ра́димичі** — група давніх східнослов'янських племен, які мешкали в межиріччі Дніпра і Десни (у водостоці Сожа).

**ра́днє ко́лесо** *див.* **ко́лесо**4.

**Радуни́ця = Радова́ниця = Радо[в]ни́ця** — старі народні назви *Хоми́ного ти́жня (див.)*; назви пов'язані, можливо, з ім'ям верховного дохристиянського божества *Рода* (*див.* **рід**2), а також із похідною від нього назвою *ро́дичі* (покійні предки), пам'ять яких ушановувалася в ці дні; ***Радуни́цький ти́ждень*** — час поминання передусім покійних батьків (звідси *Ба́тьківські дні*); вівторок на цьому тижні звався *На́вій день* (від *на́в'є* — «мерці»); *див. ще* **Про́води**1, **Хоми́н ти́ждень**1.

**рай** — 1) за релігійними уявленнями — місце (той світ), де блаженствують праведники після смерті; місцезнаходження раю в релігійних уявленнях різного часу чітко не окреслено; можливо, десь під землею, згодом, на відміну від пекла, на небі, пізніше, гадали, на кінці світу, на сході, за морем, куди збігаються річки і куди дорога дуже далека й тяжка, тому небіжчика треба належно вирядити (це робили спочатку на човні, дерев'яниці, потім на санях), щоб облегшити цю дорогу; це вічнозелений сад, в якому солодко співають пташки; там родять золоті й срібні плоди та овочі; у раю вічно квітнуть луги, по яких течуть річки з медом і молочними берегами; тут дивні пахощі, завжди тепло й світло, не буває зими, негоди; тут завжди спокій, повно райських яств,

багато райського хліба, тут росте *Де́рево життя́*, або *Ра́йське де́рево* (*див. ще* **ві́рій**2, **де́рево**2); поняття раю ще дохристиянське (про це свідчать численні обрядові пісні); спочатку в рай потрапляли, за віруваннями, душі лише видатних людей, згодом праведні душі всіх незалежно від стану; рай пов'язують із землею через церковний *вівта́р (див.)*; церква застерігає від земних гріхів (у раю до гріхопадіння перебували Адам і Єва); лише безгрішних Бог поселить у раю, тому й кажуть: «Рада б душа в рай, та гріхи не пускають»; у переносному розумінні — стан душевної рівноваги, відчуття щастя, вдоволеності життям, гармонії з природою (П. Беринда тлумачить слово *рай* як «квітник, сад») тощо; не випадково частину саду — весільне *гільце́ (див.)* і *корова́й (див.)* звуть теж раєм (О. Потебня), бо в народній пісні місяць і сонце світять із раю, і коровай теж приходить із раю: «Світи, місяцю, з раю, нашому короваю, Аби був коровай красний, а як сонечко ясний... Ой раю мій, раю, препишний короваю»; в іншій пісні звертаються: «Короваю мій, раю!»; за О. Потебнею, так само як з пальця-мізинця, руки-десниці з часом маємо просто мізинець і десницю, так райське деревце-гільце як уособлення Райського дерева, Дерева життя на землі зробилося просто раєм: «Колесом-колесом вгору сонце йде. У нашої Марусі рай ся в'є. Марусенько, дівонько, Хто ж тобі рай дав? Дав мені Бог і батенько мій»; раєм називають красиву, благодатну місцевість, якою у творах Т. Шевченка виступає Україна, її земля, краєвиди: «У нашім раї на землі Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим», або ще: «Сіяло сонце; в небесах Ані хмариночки; та тихо, Та любо, як у раї. Сховалося у серці лихо, Як звір у темнім гаї. В такім раї, чого б, бачся, Старим сумувати?». *Ні на землі, ні в пеклі, ні в раю Він не забув своєї Беатріче* (Леся Українка); *У пеклі все тепло, а піди в рай, то й дровами дбай* (М. Номис); *Вольному — воля, а спасенному — рай* (приказка); **пе́кло і рай** (*див.*).

**рай-де́рево** — 1) кущ або невелике дерево з зеленувато-жовтою деревиною та дрібними квіточками, зібраними у великі волоті; 2) народна назва бузку (буза, боза).

**ра́[й]дуга** *див* **весе́лка**.

**Ра́йське де́рево** *див.* **де́рево**2, **рай**.

**Ра́йські врата́ (воро́та)** *див.* **Ца́рські врата́**.

**ра́йські я́блука** *див.* **я́блуко**2.

**Райце́** *див.* **яйце́**3.

**райцві́т** *див.* **пи́жмо**.

**рак** — 1) покрита панцером безхребетна прісноводна тварина класу членистоногих з великими клішнями біля голови і черевцем, схожим на хвіст; кольором вона темна, але в окропі робиться червоною, тому й кажуть: «Почервонів, як рак» або «Напік раків»; рак посувається досить повільно, тому й жартують: «Пішов, як рак по дріжджі»; клішнями рак міцно тримає те, що піймає, тому виступає символом настирливості, в'їдливості («Вчепився, як рак»); рак на відміну від риби менше цінувався, тому постала приповідка: «На безриб'ї і рак риба»; за легендою, коли Бог сотворив усі водяні тварини, риби поплили вперед, а

рак позадкував, і очі Бог дав йому ззаду, тому жартують: «Змилувався Бог на рака, дав йому очі там, де срака»; Д. Яворницьким зафіксовано звичай *«женячко рака»*, що побутував у Подніпров'ї в день Петра-Павла (ловили рака й рачиху, одягали обох як «молодих», вінчали навколо столу, а потім це «женіння» святкували). *Не буде риба раком* (М. Номис); 2) (з великої літери) одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 21 червня — 22 липня; 3) **Рак-Небора́к** — персонаж народних казок; у переносному значенні — бідна, нещасна людина; бідолаха, горопаха. *Я Рак-Неборак, як ущипну, буде знак!* (примовлянка).

**ра́ло** — старовинне примітивне знаряддя для оранки землі, попередник плуга. *І до плуга, і до рала, і до хлопців дала драла* (М. Номис); *Покинув ниву я і рало, Покинув хату і город* (Т. Шевченко).

**Рамада́н = Рамаза́н** — за мусульманським календарем — тридцятиденний магометанський піст на дев'ятий місяць.

**раме́но = ра́м'я** — старі назви плеча (плечей). *Рученьки білі, запашні Лягли на рамена мені...* (М. Старицький).

**ранко́ва (ра́нішня) зоря́ (зіронька)** *див.* **вечі́рня зоря́**.

**ра́нок** — після ночі — початок дня, перші його години; як і кожний початок, провіщав щось зле або добре: «Як буде зранку, так і до останку», «Як піде горе зрання, то аж до смеркання».

**рантý́х** — 1) головний убір заміжньої жінки в Галичині — біла, тонка хустка; покривало; також тонка бавовняна тканина; 2) різновид спідниці з суконно-лляної тканини; 3) *ла́нтух* (*див.*).

**ра́та́й** — стара і поетична назва плугатаря, орача; *див. ще* **ра́ло**.

**ра́тище** — держак *спи́са* (*див.*).

**рать** — у Київській Русі — назва княжого війська, озброєної дружини.

**рахма́ни = брахма́ни** — за старовинним народним повір'ям, мешканці (блаженні люди) міфічної (райської) місцевості, мерці, пізніше праведні християни; за походженням, рахмани (брахмани) — індійська каста, що живе десь на сході (тобто, за язичницькими уявленнями, у вирії, в раю); одна з легенд породила повір'я: «Коли їдять крашанки на Великдень, то лушпиння потім несуть до річки та кидають у воду. Вода понесе те лушпиння десь далеко аж до моря до рахманів; припливе воно до них на десяту п'ятницю, тоді й буде Рахманський великдень»; перші відомості про брахманів подає «Повість временних літ». *Постимо, як рахмани* (приказка).

**Рахма́нський вели́кдень** — дохристиянське слов'янське свято, яке пізніше злилося з церковним, що відзначають на 26-й день після Великодня як середина (*Преполове́ння*, *Пра́ва (Перепла́вна) середа*) між Пасхою та П'ятдесятницею (Трійцею) («Мак святять у Праву середу»); у цей день також здійснюється водосвяття, після чого вода подібно до водохресної вважається зцілющою; у цей день не можна працювати, бо це гріх — Бог може покарати; можна починати купатися; оскільки рахмани, за легендою, живуть «на тому сві-

ті», лушпиння великодніх крашанок, яке припливе до них, — це знак, коли саме їм святкувати великдень (*див.* **рахма́ни**); цей великдень у народі називають також *Навським (Мертвецьким, Мерлецьким),* тобто святом мерців; за повір'ям, у ніч проти Рахманського великодня мерці сходяться до церкви на всенічну; *див. ще* **Руса́лчин вели́кдень**. *На Юра-Івана, на Рахманський великдень* (М. Номис); *Віддасть на Рахманський великдень* (приказка — ніколи не віддасть, оскільки рахмани — легендарний народ).

**раху́ба** — стара народна назва рахування, лічби; рахувати живих тварин, а тим більше людей, у народі заборонялося, бо вважалося, що це приносить нещастя: «Раховані вівці вовк бере»; іноді це повір'я поширювалося на речі, особливо недовершені: «Рахувати сир, масло, то й вареників не їсти». *Як ударив в губу, то й розбив усю рахубу* (М. Номис); у сполученні: ***раху́би не да́ти*** — не змогти порахувати.

**рванн́я** — у народних піснях — вияв кохання: «У короля в дворі зацвів крокіс на горі. Чом, дівчата, не йдете? Чом крокосу не рвете? Ой там на горі у красі, красі є кукіль у вівсі. Чом ви, парубки, не йдете? Куколу з вівса не рвете?» або «Ой і рветься на душі, що всі дівчата хороші»; фразеологізм: ***рва́ти на собі воло́сся*** — бути в розпачі.

**Регл** — один із стародавніх язичницьких богів слов'янського олімпу; назва, можливо, є частиною назви літописного *Сима́ргла* (*див.*).

**ре́дька** — дворічна овочева рослина родини хрестоцвітих з їстівним чорним або білим коренеплодом круглої чи довгастої форми; коренеплід цієї рослини; гірка на смак, вона символізує неприємності: «Кажуть мені редьку їсти, редька гіркенька; кажуть мені жінку бити — жінка молоденька»; уві сні редька віщує горе; через гіркість її називають *хрі́новою ма́тір'ю*; у піст хрін і редька були звичайною, хоч і не дуже приємною, їжею: «Уже дзвонять на хрін, на редьку», тобто вже починається піст; у сполученні: ***скребти́ ре́дьку кому*** — докоряти комусь, ганьбити когось.

**резеда́** — трав'яниста декоративна рослина з пахучими дрібними квітками, зібраними в колосоподібне суцвіття; також квітка цієї рослини; вживали її для барвлення килимів у жовті тони.

**ре́крут = не́крут** — за часів кріпаччини — новобранець. *Біло ходила, гей рано будила, Вставай, рекрут, гей барабани б'ють* (П. Чубинський); *Понад садом зелененьким доріжка лежала, Молодая туди пані некрут виряджала* (пісня).

**релігі́йний календа́р** *див.* **календа́р2**.

**релі́гія** — світосприймання, в основі якого лежить віра у зв'язки природи з надприродними силами (від лат. religio — «зв'язок», передусім з Богом); також та чи інша віра; віросповідання; для дохристиянських часів, за М. Грушевським, для погляду на природу і для релігійних уявлень був характерним магічний спосіб думання, а за О. Потебнею, міфічний спосіб мислення; В. Гнатюк вважав наших предків пантеїстами і пояснював: «Вони вірили, що весь світ — небо, повітря і вся земля за-

повнені богами та що вся природа жива, повна всякого дива, і в ній все думає й говорить нарівні з людьми та богами... На чолі світу стояли боги, що всім керували. За ними тягнувся цілий ряд нижчих божеств та демонів, який старшим богам служив до послуги. На кінці стояли люди, які могли не тільки конкурувати з ними, але навіть примушувати сповняти їх волю, коли цього вимагали обставини»; церква так і не змогла повністю все це витіснити, і народ багато в чому залишився двоєвірним.

**релíквія** — річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле. *Родинна реліквія.*

**рéмез** — маленька пташка ряду горобцеподібних, різновид синиці, який підвішує своє гніздо на гілці; вважалася чарівною, бо нібито лікувала від пропасниці та інших «лісових» хвороб; гніздо святили на Великдень і тримали як оберіг; у народній пісні співають, ніби пташка в'є своє гніздо на льоду: «Ой ремезе, ремезоньку, Не вий гніздо на льодоньку: Буде льодок розтопати, Твоє гніздо забирати»; тут спостерігаємо символіку непередбачливості; у цілому ж пісня про ремеза зазвичай величальна, дівоча: «Увий собі у дівиці, У дівиці у світлиці; Там їй будеш приспівати, Будеш її звеселяти»; взагалі ремезовому гнізду приписували магічну силу як талісман від багатьох нещасть; гніздо служило також і для ворожіння, як у І. Котляревського: «В горщичок наклала відьомських всяких різних трав, які на Костянтина рвала. І те гніздо, що ремез клав». *Ой ремезе, ремезе, не клади гнізда у вершині Дністра* (П. Чубинський).

**ремеслó = ремествó** — дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці, а також певна професія, фах. *Ремесло золото принесло* (приказка); *Ремесло за плечима не носити* (приказка); *Поганеньке ремество краще доброго злодійства* (прислів'я).

**реп'я́х** — бур'ян родини складноцвітих із чіпким суцвіттям і з колючками, а також чіпка головка, суцвіття цієї рослини; виступає об'єктом традиційного порівняння, символізуючи причепливу, настирливу людину, звідки «приставати реп'яхом, мов реп'ях, як реп'ях», «причіплюватися, як реп'ях», «учепився, як реп'ях, та й держиться»; рослина уживається в народній медицині.

**рéтязь** (зменшені — ***ретязьóк, ретязóк***) — стара назва ланцюга, а також кайданів; «великі срібні ретязі» в старій Україні служили прикрасами для людей і коней. *Ведмідь на ретязі товсто реве* (М. Номис); *Не рвися, як собака на ретязі* (М. Номис); *Стільки років люд нещасний У тяжких ретязях копа* (П. Грабовський); фразеологізм: ***увірвáвся рéтязь*** — скінчилося терпіння.

**рéшето** (зменшене — ***решíтце***) = **решетíна** — господарська річ у вигляді дерев'яного обода з натягнутою з одного боку дірчастою сіткою для просіювання чого-небудь (перев. зерна); з огляду на великі дірки решета і малі — сита про людину, яка пройшла через багато житейських пригод, казали: «Перейшов уже крізь сито й решето»; зле просівається через решето, а добре залишається, тому в решето кладуть речі, які приносять щастя або оберігають від злого; іноді в

решето клали новонародженого, — «щоб відвернути від нього всякі напасті», тобто разом з дитиною залишити все добре, а зле відсіяти; асоціативний зв'язок решета з водою, яка в ньому не затримується, символізує несталість, марність чогось, як ось *міряти во́ду ре́шетом*, тобто виконувати безглузду роботу; про вдавання діяльності, потрібної роботи співають: «Горіло поле, горіло, А я, молода, тушила, тушила, Решетом воду носила. Скільки в решеті водиці, Скільки в дівчатах правдиці» або ще: «Де ти тоді, мила, стояла, Коли дубровонька палала? — Я в решеті воду носила І нею дубровоньку гасила»; можливо, нещирість дівчини є водночас і виявом кохання, бо *пала́ння дубро́ви* — це символ останнього, а дівчина носить решетом воду, бо не хоче загасити пожежі — полум'я кохання (про це говорить і О. Потебня). *Вода в решеті не встоїться* (приказка); *Стільки правди, як води у решеті* (прислів'я); *Не всім однако дано: одному ситце, другому решітце* (прислів'я); *Прийшов — ні ситця, ні решітця* (приказка); фразеологізм: ***носи́ти во́ду ре́шетом*** — робити що-небудь даремно, марнуючи час.

**ри́ба** (зменшено-пестливі — ***ри́бка, ри́бонька, ри́бочка***) — 1) водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає зябрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою; у народній творчості виступає об'єктом традиційних порівнянь (*битися, як риба; мовчати, як риба; бути або почувати себе, як риба в воді; бути, жити з ким-, чим-небудь, як риба з водою*); символізує безвольність, безхарактерність (пор. зіставлювальне сполучення *ні риба ні м'ясо*), людську млявість, в'ялість, беземоційність; символізує також здоров'я, як у І. Нечуя-Левицького: «Будь же, дочко, здорова, як риба, гожа, як рожа, весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля»; риба виступає також символом згоди: «Ми з тобою, як риба з водою», обережності, розважливості: «І риба не плине проти бистрої води»; разом з тим у снах риба неоднозначна: «Якщо сняться риби, буде слабкість», «Коли сняться риби, буде сварка», «Коли сняться риби, що плавають у річці, то це марні надії»; кажуть: «Досить є риби в воді, та годі їсти» (піймати її нелегко), «Риба в воді, а він до неї петрушку кришить» (марні надії її піймати); цікавою є мовна любовна символіка виразу *вари́ти ри́бу*: «Варила я суху рибу, та й не шумувала, любила я парубонька, та й не шлюбувала. Я ще буду раз варити, буду шум збирати. Я ще буду раз любити, буду шлюбувати!»; *кум (див.)* просить куму: «Звари мені судака, щоби юшка була, і юшечка, і петрушечка, кумо ж моя люба, кумо душечко!» (про стосунки між кумами ближчі від дозволеного), пор. ще: «Чи я, милий, не казала, чи не говорила: «Прийди, прийди увечері, я рибку варила». *Держись берега, а риба буде* (М. Номис); *Сім ятерів — ні одної риби* (приказка); *Козак з бідою, як риба з водою* (М. Номис); *Три братчики рибарчики рибоньку ловили* (Я. Головацький); фразеологізм: ***лови́ти ри́бу (ри́бку) в кала-му́тній воді*** — мати вигоду з чого-небудь, користуючись непевністю обставин, чиїмись труднощами тощо; 2) тільки **ри́бка = ри́бонька =**

**рибчи́на** — уживаються як традиційні народнопоетичні пестливі звертання до коханої дівчини, жінки, тому риба виступає символом коханої людини: «Ой Боже мій милосердний, ти шовкова нитка! Всі рибки сюди ходять, моєї не видко!». *Ой вийди, вийди, серденько Галю! Серденько, рибонько, дорогий кришталю!* (пісня); *Ганнусю, рибко, душко, любко!* (І. Котляревський); *Вийди, дівчино, вийди, рибчино* (П. Чубинський); 3) (з великої літери) **Ри́би** — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 19 лютого — 20 березня.

**ри́за** — 1) верхнє вбрання священика, яке вдягають під час богослужіння. *Коли не піп, то не микайся в ризи* (М. Номис); 2) **попо́ві ри́зи** — рід писанки.

**ри́зниця** — приміщення при церкві для зберігання риз та іншого церковного майна.

**ри́мар** *див.* **ли́мар**.

**ри́тор** — у братських школах і Київській академії — учитель або учень по класу риторики (красномовства, ораторського мистецтва).

**ритуа́льний календа́р** *див.* **календа́р**2.

**ри́фи** — металеве намисто, що чергувалося з кораловим; разом з ланцюжком і хрестиком композиційно врівноважували металеві дукати; в західних регіонах останні часом замінювали кількома металевими або фініфтяними хрестиками чи іконками.

**рівноде́ння** — час, що буває двічі на рік, коли тривалість дня і ночі на всій Землі (крім полюсів) однакова. *Весняне рівнодення; Осіннє рівнодення.*

**ріг** (зменшено-пестливі — ***ріжо́к, ріже́чок***) — на голові деяких ссавців — твердий кістковий наріст, що звужується до кінця; українці споконвіку приручали биків (раніше турів), кіз, овець; роги тварин здавна використовувалися з господарською метою; разом з тим роги розвинули багату символіку; ріг у руці язичницького ідола — символ сили; у міфології та фольклорі багатьох народів, у тому числі українського, ріг — символ достатку; з рогом достатку зображувалася язичницька Велика Богиня-Матір; волячий ріг — символ продовження роду; роги — поширений сюжет у трипільській образотворчості; весільний коровай теж рогатий; припускають, що роги давніх богів походять від рогів обожуваного місяця, пор. вислів: «Молодик-молодик! В тебе роги золоті»; непрямим підтвердженням цього є те, що роги боги і богині тримали в руках; роги символізують пихатість, звідси вислів: «Гордим Бог позбавив роги», «Гаразд має роги, а біда — ноги»; горду, незгідливу людину називають «рогатою душею»; *пока́зувати ро́ги* означає «загрожувати комусь», тому й кажуть: «Бабський язик усе роги показує»; не кожному Бог дав роги, бо, скажімо, «коли б свині роги, то б усіх поколола»; роги символізують також подружню невірність; наприклад, у І. Котляревського серед мешканців пекла ті, які жінок своїх не держали «в руках, а волю їм давали», «такі сиділи всі в шапках і з превеликими рогами», а також звідниці, які «волоцюгам помагали рогами людський лоб

квітчать». *Всюди він рогом зачепить* (І. Франко); *Ти рогом чешися, котрим достанеш* (М. Номис); *Якби роги та хвоста, то був би справжній артист* (приказка); фразеологізми: ***брáти бикá за рóги*** — діяти рішуче, не гаючись, починаючи з найважливішого; ***могтú волóві рóги скрутúти*** — бути дуже сильним; ***у барáнячий ріг зігнýти (скрутúти)*** — примусити кого-небудь бути сумирним, покірним; ***де кóзам рóги прáвлять*** — у в'язниці, до Сибіру; роги асоціювалися із чортом (пор. *чорт рогáтий*), тому кажуть — ***лізти чóртові на рóги*** — наражатися на небезпеку.

**рід** (зменшено-пестливі — ***рóдик, родóчок, рóдонько***) — 1) (з великої літери) **Рід = Род** — у дохристиянських віруваннях — бог життя, долі, талану, суду-присуду (можливо, звідси — «так йому й на роду написано»), зачинатель усього живого (можливо, звідси — «який рід, такий плід»); часто згадується у давніх списках богів слов'янського дохристиянського олімпу; Б. Рибаков робить такі висновки, підсумовуючи дослідження істориків: Род — творець Всесвіту, вдихає життя в людей, бог неба і дощу, пов'язаний з земною водою (звідси «родник»), пов'язаний з вогнем, з пеклом, з червоним кольором (звідси «рдеть»), з шаровою блискавкою; у старовинній весільній пісні співають: «Ой, Роде, Роде, багатий, Подаруй товарець рогатий... Ви дайте, таточку, волики, А ви, матінко, корови, А ви, сестрички, ягнички... Бо наш рід великий, Щоб було чим обділити...»; у «Слові святого Георгія» (XII ст.) читаємо: «Треби кладуть... Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду і рожаницям»; 2) (з малої літери) ряд поколінь, що походять від одного предка (кажуть: «Ми з такого роду, що любимо свободу»), а також усі родичі, рідні; родина («Не пізно до свого роду й опівночі»); уживається також на позначення належності за народженням до якої-небудь соціальної групи, національності і т. ін.; тому кажуть: «Нашому роду нема переводу» або ще: «Подивись у воду, якого ти роду», «Великого роду, а псячого ходу»; весільний обряд у своїй основі — це договір двох родів, а отже відгомін родового життя з його мораллю та звичаями; через молоду пару заприязнюються два роди, скріплюють свої стосунки, на сторожі яких стоять передусім жінки, охоронці «домашнього вогнища та його мирного життя»; родова тема проходить у весільних піснях: «Ой сій, мати, овес На наш рід увесь, Щоб наш овес рясен був, Щоб Івасів рід красен був»; «А в полі овес рясен, А в нас ввесь рід красен. А нашому роду не буде переводу, Од старшого до меншого, Суди, Боже, до мизинного»; ідея роду яскраво виступає у виготовленні й розподілі весільного *коровáю (див.)*; ліплять його жінки-молодиці з усього роду, а розподіл набирає характеру загального родового причастя: «Сходься, роде, коровай ся крає»; стежили, щоб усі були наділені шматком короваю; причастя короваєм мало скріплювати зв'язок нової родини з усім родом; за наречену весь рід діставав викуп, передусім за її «чесність», бо вияв «нечесності» викликав його гнів: «Ой піду я в луг по калину, Да виломлю калинову вітку, Да застромлю за білу намітку. Я ж сте-

режуся, я ж бережуся, Щоб цеї калиноньки не роздавити, Своєї родиноньки не розгнівити»; «чесність» дівчини була гордістю роду: «Ой стояла Маруся на ганку, Ой краяла червону катанку: — Ой до мене, родоньку, до мене. Не буде вам сорому з мене»; немає більшого гріха й сорому, як зректися роду; великим гріхом вважалася й відмова його продовжувати; ідея роду має велике значення в духовності українського народу, що випливає із солідарності роду (пор. у Іпатіївському літопису: «Ми — от роду руского»; проглядає це й у «Слові о полку Ігоревім», де говориться про русичів як про «Даждьбожих онуків», і в пізніших виразах: «козацького роду», «чесного роду», «славного роду», «землеробського (хліборобського) роду»; поступово ідея кровного роду ширшає й охоплює сусідів, земляків, громаду; великим гріхом вважався й гріх проти сусідів, як-то в думі: «Як я дома проживав, бідних сусідів з хліба-солі збавляв; особливого значення набуває родовий термін *ба́тько* — не лише старший у родині чи роді, але й провідник, наприклад, *ба́тько-ота́ман*; до постання Київської держави предки жили родовим життям; на чолі міцної *роди́ни (див.)* стояв *ба́тько (див.)* як її керівник; кілька родин становили рід на чолі зі старшим (старійшиною роду), а роди — плем'я; з часом один із родів утворював династію; згодом одна з таких династій (Рюриковичі) започаткувала державність, виконуючи об'єднавчу роль між розрізненими племенами і родами (звідси вислів — «якого роду-племені»). *Чи обідала, чи не обідала, аби рід відвідала* (приказка); *Нема в нього ні роду-родини, та нема в його ні вірної дружини* (П. Чубинський); *Ми такого роду, що п'ємо горілку, як воду* (приказка); *Козацькому роду нема переводу* (приказка); фразеологізми: ***без ро́ду і пле́мені*** — хтось одинокий, не має ні родини, ні родичів; ***на роду́ напи́сано*** — судилося. *Що написано на роду, того не обійдеш на льоду* (прислів'я).

**рідня́** — чиїсь родичі, близькі або далекі; також родич або родичка кому-небудь; у народній творчості родинні зв'язки виступають часто об'єктом гумору, каламбуру: «Бабиного зятя троюрідна невістка», «Василь бабі — сестра в перших», «Кіндрат — свині брат, а кабана вуйко», «Родичі — поза городи ходячі». *Хочу бути вамріднею: будь ти тещею моєю* (П. Чубинський); *Рідні — крий Божа Мати, та ні в кого обночувати* (М. Номис); *Тільки й рідні, що лапті одні* (М. Номис); *Тільки й рідні, що в Києві Хима* (приказка).

**Різдво́ [Христо́ве]** — християнське свято народження Ісуса Христа, Сонця Правди, що відзначається католицькою церквою 25 грудня, а православною — 7 січня; одне з найголовніших свят у році, найбільше релігійне свято, тому кажуть, — на Різдво і «сонце грає»; за Біблією, Діва Марія народила свого сина (Сина Божого і водночас Людського) у хліві й сповила в яслах; тому в червоному куті (на покуті) розстеляли сіно, на нього ставили горщик з кутею та глечик з узваром, поряд примощували обжинковий сніп на честь народження Сина Божого; подекуди покуть називали яслами; перший день після посту; після Різдва можна було колоти свиней, що

здавна стало ритуалом; готувалися різноманітні м'ясні страви; у цей день ходять ватаги колядників, лунають колядницькі пісні; свято Різдва приурочене церквою до шанування язичниками нового сонця, нового хліборобського року, що наближається з поворотом сонця на весну; відповідно до цього різдвяна обрядодія тісно пов'язується з віруваннями в щасливий *почи́н (див.)* та з магічними діями щодо забезпечення майбутнього врожаю; всі члени родини мають брати участь у Святій вечері (навіть небіжчики, «діди»), що відбувається напередодні Різдва; саме Різдво відзначається богослужінням та гостинами з відповідними розвагами та забавами; другий день Різдва називали Пологом Богородиці; з Різдвом пов'язано багато прикмет і повір'їв, — «у який день випало Різдво, в такий треба починати жнива», «на Різдво йде сніг — заврожаїться озимина», «якщо сонячний день — дорід на хліб», «якщо в цей день тепло — весна буде холодною», «вночі багато зірок — багато ягід буде», «зелене Різдво — білий Великдень», «краще Різдво тріскуче, ніж пекуче». *Добридень на Великдень, добривечір на Різдво* (приказка); *Не дивниця, що на Різдво метелиця* (приказка); *Попи й дяки в Різдво-святки З хрестом ідуть, з кропилом* (П. Гулак-Артемовський); *Дми не дми — не до Різдва йде, а до Великодня* (приказка).

**Різдвя́на вече́ря (кутя́)** *див.* **Бага́тий ве́чір**.

**Різдвя́ний день** — останній день Різдвяних свят (8/21 січня), у який не працювали, ходили в гості й запрошували гостей до себе, пригощаючи одне одного; у народі цей день називали *Пів-Іва́на*, оскільки попередній день — свято Собору Іоанна Предтечі («Пів-Івана полоще ложки») і оголошували «виряджанням (проганянням) свят».

**Різдвя́ний дід (дідо́к)** — Дід Мороз (*див.* **дід**5).

**Різдвя́ні за́говини** *див.* **Пили́півка**2.

**Різдвя́ні свята́ (святки́)** — цикл церковно-календарних свят від Різдва Христового (25 грудня/7 січня) по Різдвяний день (8/21 січня) включно.

**рій** — 1) найменший військовий підрозділ, частина взводу (чоти); 2) бджолосім'я.

**рілля́** *див.* **по́ле**.

**рі́чка** = **ріка́** (зменшено-пестливі — ***рі́ченька, рі́чечка***) — 1) водний потік, що живиться із джерел або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла; як вода взагалі, річка була священним ритуальним місцем, *дуна́єм (див.)*, де ворожили, гадали на вінках, свічках, де відзначали «Йордань» (бо в цій річці хрестили Ісуса і Русь); разом з тим річка ховала в собі й нечисту силу, там жили водяний, русалки; здавна річка служить шляхом сполучення, тому виступає символом шляху, дороги: «Ой зійду я на гору крутую (село), стану-подивлюся на річку биструю (вулицю): аж мій милий іде сухою водою, сухою водою з милою другою»; річка як дорога до серця веде до коханої людини: «Тече річка невеличка з вишневого саду, кличе козак дівчиноньку к собі на пораду»; річка перестає текти — дорога до серця уривається: «Я до річень-

ки — річенька загачена, я до дівчини — дівчина заручена»; річка може бути й непереборною перешкодою: «Далась мене моя мати за Дунай, за Дунай... Дунаю ані перебути, ані перебродити; не буду ж тя, моя мати, вовіки видіти»; але мости, кладки сприяють переборенню труднощів, подоланню перешкод; як спосіб сполучення ріка є символом вісника: «Ой море, море, тихий Дунаю! Чи не бував ти в далекім краю, в чужій стороні? Чи не чував ти якої новини? Чи ще тужить дівчина по мені? — Ой тужить, тужить, на ліжку лежить, правою рукою ся за серце держить»; цілком прозорою є символіка кривавої річки, яку використовує у своїй творчості Т. Шевченко. *Серед села тече ріка. Над берегом, коло горбка, Стоїть з цебринами керниця* (С. Руданський); *Улітку, саме серед дня, Пустуючи, дурне Ягня Само забилося до річки — Напитися водички* (Л. Глібов); *Мало сліз, а горя річка* (приказка); *Ворскла — річка невеличка, береги ламає* (приказка); *Під гаєм в'ється річенька... Як скло, вода блищить* (Л. Глібов); *Тече річечка невеличечка, Схочу — перескочу* (пісня); *Через річеньку, через болото, Подай рученьку, моє золото!* (пісня); *Все, що видно оку, Снігом замело; Річеньку широку Кригою скуло* (П. Грабовський); 2) **моло́чна рі́чка** — річка, яка тече в царстві мертвих; асоціюється також із *Чума́цьким Шля́хом (див.)*; відома також фольклорна *моло́чна ріка́ з кисі́льними берега́ми* як символ неможливого світу, земного раю; 3) **переплисти́ рі́чку** — у піснях символічний образ здобуття дівчини, одруження: «Скочу я у Дунай, у Дунай глибокий. А хто мі доплинеть, його я буду»; 4) **перехо́дження рі́чки** *див.* **перехо́дження**2.

**рога́тий** — одна з евфемістичних назв табуйованого найменння *чорт (біс, ді́дько)*.

**рога́ч** — предмет старовинного хатнього начиння — довгий дерев'яний держак з двома металевими заокругленими ріжками на кінці, якими беруть і ставлять у піч або виймають із неї горщики, чавуни і т. ін. *Нагодують калачем, та і в спину рогачем* (приповідка).

**рого́жа** (зменшене — ***рогі́жка, рого́жка***) — цупка плетена з личаних стрічок тканина для упаковування або накривання чого-небудь; також шмат такої тканини; так само зветься груба, перев. полотняна, матерія з шашковим переплетенням ниток; у сільському побуті уживалася як декоративна; символізує крайню бідність, як у чумацькій пісні: «Ой ви, чумаченьки, славні бурлаченьки, ви хлопці вгожі! Робіть тому чумакові (що від роду відбився) домовину з рогожі». *На козаку і рогожа пригожа* (приказка); *Завернули його у тую рогожу Та й спустили Івана У ту яму* (Т. Шевченко); *Своя рогіжка краснiша від чужого килима* (приказка).

**род** *див.* **рід**1.

**ро́ди[во]** — 1) *див.* **поло́ги**; 2) хліб і півкварти горілки, які батько новонародженого разом зі звісткою про народження несе тестеві; 3) тільки **ро́диво** *див.* **родові́д**.

**роди́мець** — приступ хвороби у маленьких дітей, вагітних та породіль, який супроводжується корчами і втратою свідомості; також народна назва паралічу; лаючи, проклинають: «Щоб тебе родимець

побив!»; у П. Гулака-Артемовського: «Коли б йому язик родимець одібрав!».

**роди́на** (зменшено-пестливі — ***роди́нка, роди́нонька, роди́ночка, ро́донька***) — група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я; також *рід (див.)*, рідня (жартують: «Родина — кумового наймита дитина»); традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоводу; постала від давнього родинного культу, що скріплював рід і беріг невгасний вогонь домашнього *во́гнища (див.)*; характеризується високою моральністю стосунків, насамперед у селянському середовищі; високо цінував суспільну вартість родини Т. Шевченко, вважаючи, що кріпацтво руйнує, ламає передусім родину; *див. ще* **ба́тько**1, **ма́ти**1. *За гроші не купиш ні батька, ні матір, ні родини* (прислів'я); *Що воно за родина, як мене не родила* (примовка); *У родині не без виродка* (приказка); *Нема в світі, як родина, що вам скаже і дитина* (приказка); *Аби добра година, то знайдеться родина* (приказка); *Родини — як вербини, а нікого свого* (приказка).

**роди́ни = наро́дини** — 1) старовинний обряд святкування з нагоди народження дитини; як жертву *Рожа́ницям (див.)*, на честь новонародженого справляли рожальничний пир, з хлібом, медом, сиром та вином; поступово ці свята переросли в родини, що позосталися й до сьогодні; у «Чорній раді» П. Куліша описано родини в Києві (1663 р.), куди запрошували першого стрічного (будь-якого подорожнього); 2) *див.* **поло́ги**.

**Роди́нна субо́та** *див.* **Дими́трія Свято́го день**1.

**роди́нне во́гнище** *див.* **во́гнище**.

**Родіо́на Криголо́ма** *див.* **О́рестів день**.

**Родова́ Ма́ти** *див.* **Вели́ка Богиня**.

**родові́д = ро́диво** — походження, послідовність, історія поколінь певного роду. *Книга родоводу (родива) Ісуса Христа*; *Сімейний родовід*; прикметник: ***родові́дний*** — у сполученні ***родові́дне де́рево*** — зображення історії роду у вигляді розгалуженого дерева.

**ро́жа** — 1) (зменшено-пестливі — ***ро́женька, ро́женочка***) багаторічна декоративна рослина родини мальвових з високим стеблом та великими яскравими, різних кольорів квітками, зібраними в китицеподібне суцвіття; мальва; рослина є окрасою присадибних квітників українського села; саме ім'я квітки, судячи з веснянок («Усі дівочки в танку, тільки Рожі немає»), носить якась міфологічна істота, пов'язана з *Дуна́єм (див.)* (у тій же веснянці мати застерігає дочку-Рожу: «Донько моя, Роженько! Не становись край Дунаю! Дунай зведе з ума!»); в іншому варіанті мати-Рожа називає дочку *Рожі́вною*; назва рослини виступає не лише на означення мальви, а й троянди як символу всякого добра, що в'яжеться з неприємностями: «Нема рожі без терня, а також без колючок»; троянда символізує кохання, а також доброзичливість і достаток, асоціюється з кров'ю і є символом Тільця-Тура, тобто неба; квіти троянди — це слава, зелень — життя, колючки — печаль; вінок із троянд символізує життя: як квіти в'януть, так і людина ник-

не; М. Костомаров вважає, що ро́жевий цвіт означає здоров'я; цю саму символіку спостерігаємо й у приказці про квітку: «Рожа червона та й та блідне»; рожа-троянда — це цар-квітка, квітка, що нагадує собою Сонце, квітка богині кохання Лади та її доньки — богині весни Лялі; традиційний символ краси («І межи жаливою рожа росте», «Рожа і в терню (межи кропивою) гожа»); червона рожа — символ дівочої чистоти та дівочої краси; в одній із пісень парубок, запевняючи дівчину, що на неї «дивитися гоже», звертається до неї захоплено: «Ой, ти, дівчино, червона рожа»; пор. ще символ незайманості: «Маруся по ночах ходила, Да при собі рожу носила; Купували купці — не продала; Прохали хлопці — не дала. Шовком ніженьки в'язала, Для свого Іванка держала»; рвання, ламання, щипання рожі — заручення дівчини або вихід заміж: «Чи рожу рвати, чи калину ламати? Чи заміж іти, чи дівувати?». *Високими стеблинами рожа червона стоїть* (Б. Грінченко); *Посій рожу, постав сторожу* (приказка); *Буває, що й на полі рожа виростає* (М. Номис); *Ішов милий гіронькою, мила під горою; зацвів милий роженькою, мила калиною* (П. Чубинський); 2) **соба́ча (польова́, ди́ка) ро́жа** — дикорослий (звичайно польовий) різновид цієї рослини; 3) **гайова́ ро́жа** — народна назва шипшини; 4) **па́нська (по́вна) ро́жа** — народна назва троянди; символ краси, ласки й веселощів («А я, мати, так хороша, як повная рожа»). *Цвів кущ панської рожі* (І. Нечуй-Левицький); *Моя врода, як повная рожа* (М. Максимович); *Ой ти дівчино, повная роже!* (пісня).

**Рожа́ниця** (*мн.* ***Рожа́ниці***) — у дохристиянських віруваннях — богиня людської долі, фея, що з'являється при народженні дитини; першобогиня плодючості, небесна «господиня світу» (разом з донькою); Рожаниці уявлялися напівжінками-напівлосицями; за повір'ям, жили на небі, ототожнювалися з найважливішими зоряними орієнтирами — Великою Ведмедицею (за давніх часів — Велика Лосиця) та Малою Ведмедицею (Мала Лосиця); культ Рожаниці як *Вели́кої Боги́ні (див.)* розквітнув ще за часів матріархату; відгомін культу пізніше втілився в образах богині Лади та її дочки Лялі; часто згадуються у давніх списках дохристиянського слов'янського олімпу.

**розвива́ння дере́в весно́ю** *див.* **де́рево**8.

**ро́згари** *див.* **ро́зигри**1.

**розгля́ди[ни]** *див.* **огля́дини**.

**розгові́ння = ро́зговини** — споживання скоромної їжі в перший день після Великого посту; воно припадає на Великдень після Великодньої служби, коли розговляються свяченою паскою, яйцями, ковбасами, салом і т. ін.; п'ють спиртне. *Маруся чи їла, чи не їла, їй лучче всяких розговін те, що Василь вернувсь і жив і здоров* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**роздорі́жжя = ро́зстань** — місце, звідки розходяться або куди сходяться дві чи кілька доріг; розпуття; символ вибору; здавна вважається фатальним, тому, лаючи, заклинають: «Хай тебе винесе на роздоріжжя!» (маючи на увазі, очевидно, нечисту силу, яка полюбляє це місце); подекуди над кволою дитиною здійснювали такий

обряд: виносили на роздоріжжя і лишали там, поки хтось із сусідів не принесе батькам; вважалося, що після цього така найда набере сили і здоров'я; у давнину на роздоріжжях ховали самогубців та карних злочинців, душі яких не знали спокою й переслідували прохожих, тому неприязно бажали: «Щоб тебе поховали на розстанях!» — тобто «щоб ти й після смерті не мав спокою, спочину»; на роздоріжжі викликали *переле́сника (див.),* щоб увійти з ним у любовний зв'язок; тут же нібито знаходили чорта, щоб запродати йому душу; фатальність цього місця визначила переносний зміст сполучення ***на роздорі́жжі*** — у стані нерішучості, важких роздумів, вагань; *див. ще* **перехре́стя**1.

**роззува́ння [чолові́ка]** — у весільному обряді — роззування молодою свого молодого на знак віддання й покори йому; звичай старовинний, відомий також іншим слов'янським народам; з Іпатіївського літопису дізнаємося, як княжна полоцька Рогніда не хотіла виходити заміж за князя Володимира, кажучи: «Не хочу розути робочичя!» (князь був сином рабині); співають: «Ой у мене в городі зозуля кувала, — бодай, милий, не діждав, щоб я тебе роззувала, — найми собі хлопця маленького, щоб він тебе роззував, молоденького».

**Ро́зигри** — 1) перший понеділок Петрівки (часом останній понеділок перед святом Купала), коли, за народними переказами, в лугах і лісах розгулює нечиста сила, грають звірі, тому небезпечно ходити в поле і ліс; у цей день нічого не можна робити, особливо жінкам, у яких померли діти; з цим днем пов'язані різні обрядодії ще дохристиянського походження — *ро́згари, ро́зори, дя́дини, гоні́ння шулі́ки (шуляка́), замо́чування дійни́ці (замо́чувати дійни́цю)*; учасницями їх виступали, як правило, молоді заміжні жінки; вони розігрували жартівливі й жартівливо-сатиричні дійства та сценки потай від чоловіків; у цілому Розигри як народне жіноче свято безпосередньо пов'язані з конкретним обрядом — проводжанням весни, а відтак і зустріччю літа; *див. ще* **Яри́ло**2. *Зараз у Петрівку, як заговіли на самі Розигри, тільки що повиймали хліб з печі, Тихон і позабирав його увесь до себе* (Г. Квітка-Основ'яненко); 2) *див.* **Руса́лчин ти́ждень**.

**ро́зкіш** (*мн. **ро́зкоші***; зменшено-пестливе — ***розкі́шенька***) — велике багатство, життя у великому достатку, повне насолоди, свободи; також пишнота природи, що дає насолоду, велике задоволення; у народній пісні: «То була колись розкіш-воля, а теперенька — неволя»; розкошують, коли насолоджуються життям, як у Л. Глібова: «Досхочу розкошував і цілісіньке літо, невгаваючи, співав...» або в пісні: «Не зазнала розкошоньки — вже літа минають»; минущість усього земного породжує життєву філософію нестійкості буття: «Розкіш творить біль: як приходить — смакує, але виходить — катує». *Степи-поля, розкіш моя!* (М. Номис); *Сивий соколонько по полю літає, по своїх розкошах пароньки шукає* (А. Метлинський); фразеологізм: ***жи́ти в ро́зкошах*** — жити, ні в чому собі не відмовляючи, у великих достатках.

**розлива́ти во́ду** *див.* **вода́**7.

**розма́й** — 1) у поетичному мовленні — що-небудь буйно розквітле, зелене (ліс, гай, діброва і т. ін.); розмаєм поетично називають місяць травень. *Ой гаю, мій гаю, великий розмаю, як я впущу голубочку, вже ж і не спіймаю* (пісня); 2) **розма́й-коса́** — у весільному обряді, весільній пісні — брат нареченої, який розплітає їй косу. *Ой глянь, дівчино, крізь калач та карими очима та й заплач, бо іде твій розмай-коса, загуби-краса* (пісня); 3) **розма́й[-зілля, -зіллячко] = розмари́н = майора́н** — багаторічна запашна трав'яниста рослина родини губоцвітих із білими рожевими квітками, зібраними в колосок; вічнозелений кущ з вузьким листям і дрібним, дуже запашним квітом; використовується в народній медицині та парфумерії; Б. Грінченко допускав, що це *ти́рлич (див.)*; у давніх греків був символом насолоди Гіменей, бог шлюбу, мав вінок із майорану; у народних повір'ях — приворотне, чарівне, любовне зілля; символ забуття, безнадії, розлуки; шукали його в день Симона Зилоти (Зільника); про дівчину, яку парубок перестав любити, співають: «Побігла до гаю Копать зілля розмаю; Ще й до гаю не дійшла — Розмай-зіллячко знайшла: Полоскала на льоду, А варила на меду; Приставила до жару: «Кипи, кипи помалу!» Іще корінь не скипів, А вже козак прилетів» або інший варіант: «Побігла до гаю, Копать зілля розмаю; Ще і до гаю не дійшла — Розмай-зіллячко знайшла, Полоскала в річці, Приставляла в горілці, Полоскала в меду, Примовляла до ладу, Присунула до жару Козакові до жалю. — Кипи, кипи, корінець, Поки прийде молодець! — Ще й корінець не вкипів, Вже молодець прилетів».

**ро́зори** *див.* **ро́зигри**.

**розпу́ста = ро́зпуст** — спосіб життя, побудований на зневажанні норм суспільної моралі; постало зі старого значення «розірвання шлюбу внаслідок розведення («розводу») подружньої пари («ро́зпусти»)»; оскільки на розведену жінку дивилися досить підозріло, то поступово значення слова *розпу́ста* переосмислилося в сьогоднішньому значенні.

**розп'я́ття** — хрест із зображенням розп'ятого на ньому Ісуса Христа і саме зображення розп'ятого; найтяжча смертна кара у давніх народів.

**розри́в-трава́** — декоративна одно- і багаторічна трав'яниста рослина родини бальзамінових; у народних повір'ях — чарівне зілля, що нібито має силу розривати кайдани, відмикати замки і т. ін., тобто дає доступ до всього замкненого; у П. Чубинського: «Черепаха знає, де є розрив-трава: як обгородити її гніздо, вона цим зіллям зараз розриває»; у П. Куліша: «Що нам кайдани? Я припас такої розрив-трави, що тільки притулимо, так і к нечистому і порозпадаються»; злодії, які вірили, що травою можна розірвати найміцніші замки, шукали її в ніч на Івана Купала; щоб здобути її, стрибали всю ніч на одній нозі навкруги трухлявої верби; за іншими віруваннями, щоб дістати розрив-траву, потрібно опівночі, перед Купала, забратися в дикий чагарник і косити траву доти, доки переломиться залізне кісся: воно вдарилося у розрив-траву; все скошене треба зібрати й кинути в річку, звичайна

трава пливтиме за водою, а розрив-трава проти течії.

**рóзстань** *див.* **роздорíжжя**.

**рóзум** — здатність людини мислити, відображати і пізнавати речовий світ, а також її загальний інтелектуальний розвиток, рівень пізнання, знань; кажуть: «Розум — скарб людини», «Бачить око далеко, а розум ще дальше», «Нічому не дивуватися — ознака великого розуму»; також іронічно: «Борода велика, а розуму мало», «Довгий волос — розум короткий»; слово за значенням багато в чому перетинається з поняттям *мýдрість* (відповідно *розýмний/мýдрий* на противагу *дурнúй—дýрень*): «Кому біда докучить, то й розуму научить», «Виріс, та розуму не виніс», «Не штука наука, а штука розум», «Розумний всякому дає лад», «Розумний іде вперед і оглядається назад», «Розумний розсудить, а дурень осудить»; також у деяких усталених сполуках маємо поєднання обох понять в одному вислові (*дурнúй рóзум* — дурість; *з дурнóго рóзуму* — по-дурному). *Людей питай, а свій розум май* (прислів'я); *Щоб часом дарма не блудить, чужого розуму питайся* (прислів'я); фразеологізми: ***не пóвно рóзуму, неспóвна рóзуму*** — про розумово ненормальну, божевільну людину; ***макíтра рóзуму*** — про дуже розумну людину; ***мáти свій рóзум*** — жити, діяти самостійно, дотримуючись своїх поглядів на життя; ***питáти[ся] чужóго рóзуму*** — звертатися за порадою до кого-небудь, як жити, діяти.

**роковúни** — святкування дня народження хлопчика, коли йому сповнювався перший рік життя; піднімають за голівку, начебто держачись за вуха і приказують, щоб «таке-отаке виросло!».

**ромáшка = ромéн[-зілля] = рум'ян** — трав'яниста рослина з дуже розгалуженими стеблами й суцвіттями-кошиками, що складаються з білих пелюстків і жовтого осередка; також квітка цієї рослини (народні назви — *ромéн, ромéнзілля, румéн, рум'янка, рум'янок, рум'янець, романóк, романéць*); поширена по всій території України; здавна використовується в народній медицині і як гігієнічний засіб; святили на Маковія і давали відвар пити дітям, — «щоб їх не чіпали уроки»; у народній символіці — ромен-зілля — рослина кохання; чарівне приворотне зілля: «На гору! Копать зілля ромену: Ой моє зілля-ромену, Нащо я тебе копаю, Що я чарувати не знаю? Підгорни крила під себе: Щоб тобі важко без мене!»; разом з тим у давнину сіяли ромашку на гробках, можливо, звідси квітка символізує горе, родинне нещастя: «Ой поріс ромень із тином урівень, а трава то по облозі, Ой, нема, нема правди ні в кому, тільки в єдиному Бозі», «По ромену ходжу, румен толочу, — не дай мене, мамко, за кого не хочу... Дала мене мамка, за кого хотіла, обвивається батіг коло мого тіла», «А на городі роман зелененький, розгулявся козак молоденький. Нема впину вдовиному сину: п'є горілку в неділю в шинку, ой сушить-в'ялить чужу дитинку», «Ромен-зілля, ромен-зілля та й у кучері в'ється... Ой десь моя та лихая доля та й по степу волочеться», «Рости, зіллячко романець: кращий парубок, як удовець. Ніхто не винен, тільки я, що полюбила гультяя: гультяй не робить,

тільки п'є, прийде додому, жінку б'є»; розрізняють ромен-зілля (ромашку) і *рома́н-зі́лля* лісове (яке ще називають *невісту́льками*); якщо перше символізує дівочу скромність, простоту, дружбу й довіру, то друге викликає кохання у хлопців; дівчата копають ромен, щоб чародійна сила наганяла кручину на молодців. *Ромен-зілля, ромен-зілля по дорозі розстилається* (П. Чубинський); *Ой по горі роман цвіте, Долиною козак іде* (Т. Шевченко); *Рум'ян поле покриває, де козак ся проїзжає* (пісня).

**роса́** (зменшено-пестливі — ***роси́нка, роси́ночка, роси́ця, роси́чка, ро́сонька***) — краплі води, що осідають на поверхні ґрунту, рослин та інших предметів, коли з ними стикається охолоджений шар повітря; символ здоров'я, бо має цілющі властивості (лікує очі), особливо на Весняного Юрія («юр'євська роса»); пов'язується з Божою благодаттю; плодючість роси відтворено в приповідці: «Діти — то Божа роса»; символізує дівочу красу, як у пісні, де Юрій звертається до матері: «Ти подай, матко, ключі Одімкнути Небо, Випустити росу, Дівоцькую красу»; чудодійна, бо додає краси, особливо на Івана Купала; разом з тим в українських народних піснях символізує часто сльози, отже горе: «Упала роса на мої карі очі, а дрібні слізки на мої білі ніжки», «Чорна галочка на рокиті сиділа, хотіла рокиту обломити, — рокити не обломила, іно росу оббила. Дівка Домаха на посаді сиділа, хотіла матінку розвеселити — матінку не розвеселила, іно гірше засмутила», «Де матуся плаче, тихий дунай тече; де плаче сестриця, там стоїть води криниця; де милая ридає, там і роси немає», «Ой, стояла я з вечора до півночі, та впала роса на мої карі очі; не так на очі, як русую косу, либонь, я, мати, віночка не ношу»; пор. у приповідці: «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»; у колядках, які славлять Христа, роса теж символізує сльози; оскільки сльоза символізує і чистоту, то цю прикмету перенесено й на росу як засіб очищення від деяких хвороб, наприклад від лишаїв, від корости; з Божою росою порівнювали молоко: «За Божу росу не беруть грошей»; роса зникає, як тільки встає сонце, звідси загадка: «Ішла пані через гори-доли, розсипала пацьорки: місяць видів — не повидів, сонце встало — позбирало»; звідси й символіка скороминучості: «Моя пригодонька, моя пригодонька, як літня роса: як вітер повіє, а сонце пригріє, спаде вона вся»; ще варіант: «Бо моя пригода, козацькая врода, як рання роса: як вітер повіє, сонечко пригріє, роса на землю впаде, так моя неслава, людська поговірка, усе марно пропаде»; пор. ще: «Ой, не бійся батенька свого, ой, бійся мене та й молодого: батенькова гроза — як літня роса, моя гроза — гірш лютого мороза» (тут літня роса протиставляється морозові, тобто інеєві, ожеледі, або зимовій росі, що колись так і звалася — *моро́зом*). *Сама ще молоденька, тільки як роса біла* (Марко Вовчок); *На тім подвір'ї впала росиця, З тої росиці стала криниця, А в тій криниці Пречиста Діва Христа купала* (колядка); у сполученні: ***з во́ди і з ро́си*** — уживається як побажання доброго здоров'я; ***перегна́ти на росу́*** — побити когось.

**рóси** (*одн. ч. рос*) — плем'я східних слов'ян; назва зафіксована в іноземних пам'ятках, як і *áнти (див.)*; уживається також як народнопоетичне найменування наших предків.

**рот** (зменшені — ***ротóк, ротóчок***) — порожнина між верхньою та нижньою щелепами з отвором у нижній частині обличчя; межа внутрішнього і зовнішнього світів; символ мовлення, слова, тому «ловлять слова із рота», для говоріння «роззявляють (розтуляють) рот», «тягнуть слова з рота»; кажуть: «На чужий роток не накинеш платок», «Хто мовчить, той двох навчить» (з одного боку, не примусиш мовчати, тобто тримати рот закритим, з другого, — закритий рот є символом мовчання, таємниці («рот на замку»); ворогам зичать «не роззявляти рота», «заціпити рота», затискають їм рот; образ людини з розкритим ротом — символ неуважності, незібраності, «роззяви» або ж надзвичайне захоплення, здивування.

**рóта** — у дохристиянські часи — урочиста варяго-слов'янська *присяга (див.)*, наприклад традиційне варязьке заприсягання на зброї; рота спочатку підтримувалася церквою, згодом із нею почала боротися, впроваджуючи власні присягові обряди.

**рубéль** — 1) старовинне знаряддя селянського домашнього вжитку — вузька дерев'яна дошка з ручкою і поперечними зарубками для качання (прасування) білизни (перев. з домотканих або грубих тканин). *Ой бив рублем і качалкою* (пісня); 2) довга жердина, яку кладуть зверху на віз із сіном, соломою, снопами й притягують за її кінці вірьовкою до полудрабка так, щоб, придавивши, утримати вантаж.

**рýб'я** — дуже старий подертий одяг; лахміття, дрантя; символ злиднів, бідності. *Треба прясти, щоб руб'ям не трясти* (М. Номис).

**рудúй** — червоно-жовтий (про барву, колір); в народі рудоволосі не користуються прихильністю, тому кажуть: «Рудого й кривого стережися»; вірили, що руді погані на перехід, особливо вагітним; не дуже поважали рудих у роду: «Ой ти рудий та поганий, поганого роду»; у порівнянні: «Рудий, як пес», «Голий, як руда миша». *З чорнявим постояла б, а рудому зась* (І. Нечуй-Левицький).

**рýжа** — 1) народнопоетична назва троянди; символ дівочої краси, молодості, привабливості; уживається як порівняння. *Рве дівчина і ружу, й незабудку, любисток молодий* (Я. Щоголев); *Ходім, брате, до Рахова: там дівки, як ружі* (коломийка); 2) народнопоетична назва рожі (у 1 знач.); мальва. *Чия рілля не орана, на ній ружа не зривана* (Я. Головацький).

**Руїна** *див.* **[Велúка] Руїна**.

**рукá** (зменшено-пестливі — ***рýчка, ручúця, рýчечка, рýченька***; дитяче — ***рýця***; збільшені — ***ручúсько, рýчище***; *мн.* ***рýки***; зменшено-пестливі — ***ручáта, рученя́та***) — 1) кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців; також кисть; важливий і водночас вразливий орган людини, тому здавна виступає об'єктом прокльонів («Бодай тобі руки й ноги повсихались!», «Бодай тобі руки повсихають!»); має багато традиційних обрядово-сакральних

епітетів: *важка́, вели́ка, го́ла, до́вга, легка́, поро́жня, простя́гнута, пуста́, коро́тка, липка́, мала́, швидка́, широ́ка, нечи́ста, пе́вна, весе́ла, зла, гаря́ча, п'я́на, серди́та, скру́тна, чужа́, ще́дра, брудна́, золота́, умі́ла, роботя́ща, чи́ста, своя, вла́сна*; як ознака сили «важка́ рука́» дуже часто фігурує в народних казках; оскільки здавна переважала ручна праця, рука й символізує останню; «В мене лише дві руки, не розірвуся», — каже людина, обтяжена працею; «Абисте залізні руки мали, то всієї роботи не переробите», — кажуть дуже працьовитій людині, яка все поспішає з роботою; «До цього не треба рук жалувати», — кажуть про працю, що варта заходу; «Я своїми руками скрізь собі світа знайду», — каже людина, впевнена у своїй працездатності; «Без його рук тут не обійшлося», — кажуть про людину з упевненістю, що та брала участь у якій-небудь справі; виступає емблемою, знаком власності; від колишнього прямого прикладання руки на документі залишився вираз: «І руку свою приклали» (тобто були дотичними до чогось); те, що знаходиться в чиїсь власності, перебуває «в його руках»; *йти з рук у ру́ки* означає переходити від одного власника до іншого; «перебуває в добрих руках» чи «попало в добрі руки» означає надійність поводження з чим-небудь або добре виховання когось чи поводження з чимось; «усе в Божих руках» означає залежність усього від Божої волі (бо *рука́ Бо́жа* — це символ небесної дії сакральної влади); разом з тим характерна ознака рук — брати й давати — породжує вірування, пов'язані з асоціативними ознаками щедрості/скупості — затиснена в кулак рука означає скупість, розпростерта — щедрість; розрізняють праву й ліву руку як уособлення помічника («права рука») і, навпаки, дідька, що асоціюється з «лівою рукою» («А хто б перехрестився лівою рукою, той би до себе дідька прикликав»); свербить долоня правої руки — до зустрічі, лівої — на отримання грошей; збувають з рук те, що набридло, залежалося (при купівлі/продажу); «Одною рукою дає, а другою відбирає», — кажуть про лихваря, руки чисті — про чесну людину, нечисті — про нечесну людину, крадія; *трима́тися рукі́, іти́ рука́ в ру́ку* — товаришувати, дружити; є люди добрі (тобто «легкі») на руку й недобрі (тобто «важкі») на руку; здавна вважалося, що у відунів і побожних людей, які роблять людям тільки добро, *легка́ рука́*, тому їх кликали починати яку-небудь важливу справу (наприклад, розводити бджіл, закладати помешкання); отже, легка рука відтоді в того, кому що-небудь добре вдається, і з його легкої руки будь-якому починанню гарантовано успіх (*див. ще* **нога́**); в основі ряду звичаїв і обрядів також лежить символіка руки — рукостискання, *зару́чини (див.), рукобиття́ (див.)*, тримання за руки як магічний знак любові, передавання із рук у руки як магічний контакт через предмет-посередник; у замовляннях руки — інструмент магічної жестикуляції. *Білі руки роботи бояться* (приказка); *В чужих руках завше більший шматок* (М. Номис); *Де руки, там і голова* (приказка); *Дістався в добрі руки* (І. Франко); *Права рука не знає, що робить ліва* (прислів'я); *Руки білі, а сумління чорне* (М. Номис); *Руками*

*робиш, а в душі свято* (приказка); фразеологізм: ***рука́ ру́ку миє*** — про взаємні послуги (звичайно несхвально); 2) ми́ти ру́ки — теперішній акт гігієни, у давнину був традиційною обрядодією, яка супроводжувала кожну релігійну або магічну церемонію; люди вважали святі речі сповненими небезпечної сили, тому коли торкалися їх, то опісля змивали наслідки дотику; за біблійними приписами, треба мити руки після читання Святого Письма; у весільному обряді — старший боярин перед тим, як ішов на «святий» коровай до комори, мив собі руки; миють руки після похоронного обряду.

**рука́в** — частина верхнього одягу, що вкриває руку від плеча до долоні; символізує велику кількість: «Сніг, як з рукава», «Говорить, як із рукава сипле», «Того тобі з рукава не висиплю» (про нелегку річ); фразеологізм: ***зака́чувати рукави́*** — енергійно братися до роботи (колись широкі рукави цьому заважали, і треба було їх закачувати).

**рукобиття́** — народний звичай, що скріплює завершений (звичайно успішно) торг («Тільки тоді, коли обидві сторони вдарили по руках, жодна не може вже взяти свого слова назад»); звідси переосмислене *вда́рити по рука́х*, тобто домовитися про щось.

**рукополо́ження** — обряд висвячування в духовний сан.

**руме́н** *див.* **рома́шка**.

**рум'я́нець** — 1) природний рожевий або червоний колір щік, обличчя; головний атрибут дівочої краси: «А в рум'янцю така сила, що всі світи погасила», «Біда, в кого жінка бліда, а в кого рум'яна, кажуть — всім кохана»; також символ молодості, здоров'я; 2) *див.* **рома́шка**.

**рум'я́нка = рум'яно́к** *див.* **рома́шка**.

**Руса́лі[ї] = Руса́ли = Руса́лчин (Руса́льний, Руса́льський, Ма́вський, На́вський, Ня́вський, Криви́й) тиждень** — сьомий тиждень по Великодню, або тиждень перед Зеленою (Святою) неділею, що з дохристиянських часів був веселим святом *руса́лок* (слово походить від назви свята — староримського свята троянд (рож), розалій); вони виходять із води, коли жито цвіте, гуляють по лісах та полях; не можна їм потрапляти до рук, — залоскочуть на смерть (*див. ще* **Руса́лчин вели́кдень**); на думку В. Петрова, Русалії — хліборобське свято квітнення—колосіння жита; це язичницькі ігрища на честь бога Сонця, свято переходу від весни до літа, свято квітів, коли дівчата плетуть вінки й несуть додому, веселе свято з піснями і танцями, свято Лади, яке потім завершується днем Купала; щоб позбутися русалок, в ці дні дівчата в полі, на житах роблять спільний обід — тризну на честь русалок, потім ходять по полях з розплетеними косами і вінками на головах, співаючи проводи русалкам: «Проводили русалочок, проводили, щоб вони до нас не ходили, та нашого житечка не ламали, та наших дівочок не ловили». *На Русали купаються, щоб не було посухи* (повір'я).

**руса́лка** (зменшено-пестливі — ***руса́лонька, руса́лочка***) = **руса́вка** — 1) у дохристиянських віруваннях — водяне божество в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб'ячим хвостом; водя-

на німфа; за поширеними уявленнями українців, ці водяні красуні живуть на дні річки в чудових кришталевих палацах; уночі, коли сходить місяць, вони виходять на берег, чешуть коси і водять танок; побутують повір'я, що русалки можуть жити в полях і лісах (*див.* **ма́вка**2); за повір'ями, русалками ставали й втонулі нехрещені діти; їх називали ще *потерча́тами* (*див.*); подекуди вважають, що русалками стають люди, що вмирають на Русальному (*див.* **Руса́лії**) тижні; можуть являтися людям у різному вигляді: або зовсім голі, прикриваючись своїми косами, у вінках із осоки, або в плахті, сорочці, в червоному намисті; живуть під водою, на дні рік чи інших водоймищ і тільки весною у Чистий четвер виходять на суходіл і гуляють по ночах до Петра; бавляться на березі річки з хвилями, вилазять на дерева, гойдаються на гіллі, бігають по траві, співають пісні, чарують ними парубків; хто зачаровується, залоскочуть; можуть залоскотати також дівчат, питаючи: «Полин чи петрушка?»; якщо відповідь «полин», то тікають, бо бояться цієї рослини; іноді питаються про складніше, пор. у П. Чубинського: «Ой біжить, біжить мала дівчина, а за нею русалочка: — Ти послухай мене, красна панночко! Загадаю тобі три загадочки. Як угадаєш, до батька пущу, не вгадаєш — до себе візьму. Ой, що росте без кореня, а що біжить без повода, а що цвіте без цвіту? Камінь росте без кореня, вода біжить без повода, папороть цвіте без цвіту. Панночка загадок не вгадала. Русалочка панночку залоскотала»; у народній уяві русалки схильні до танців, а також до прядіння, тому люблять полотно і просять у людей сорочки або намітки; у «Слові, реченому христолюбцем» (XIV ст.) знаходимо, що язичники вірують у Перуна, Хорса... і у вил, число яких тридев'ять сестриниць, тут бачимо, що *ви́ли (див.)* — те саме, що й *берегі́ні (див.)*; на початку XX ст. Ю. Миролюбов записав у кількох селах Подніпров'я імена 17 сестриниць: *Сеня́ва, Са́на, Овся́ниця, Жи́тниця, Пшені́ця, Травни́ця, Катрані́ця, Березі́ця, Вербі́ця, Вишні́ця, Сливі́ця, Яблуні́ця, Грушені́ця, Осині́ця, Дубі́ця, Терновíця, Дивові́ця*; пізніше він додав ще сім імен: *Росяні́ця, Розові́ця, Любі́стиця, Кану́перниця, М'я́тниця, Жалі́ця, Краса́*; перелік доповнюють: *Полудні́ця, Ні́чка-Мару́ха, Гречу́ха*; 2) **лісова́ руса́лка** — мавка; 3) = **лоскі́тниця** = **лоскоту́ха** — за народними уявленнями, жінки й діти, що померли неприродною смертю (передусім самогубці); згідно з повір'ям, живуть у річках, озерах, ставках, з весни ночами (особливо місячними) виходять на берег, можуть заманити з собою, зачарувати, залоскотати. *Біжить милий до русалки, Та й не добігає, Бо із річки — русалочок Юрба випливає* (Леся Українка); *Сиділа русалка на білій березі, просила русалка в жіночок намітки* (П. Чубинський); *Кругом дуба русалоньки Мовчки дожидали; Взяли її, сердешную, Та й залоскотали* (Т. Шевченко); *В гаю русалочки гуляли, Вінок із квіточок плели, Чогось на море поглядали І, як голубоньки, гули* (Л. Глібов); 4) **Про́води русалок** *див.* **Про́води**.

**Руса́лчин (Руса́льний, Ма́вський, На́вський, Ня́вський, Мертве́цький, Мерле́цький) вели́кдень = Руса́льні**

**ро́зигри = Руса́льник** — старовинне дохристиянське свято мерців (*ма́вка, на́вка, ня́вка*, вона ж *руса́лка* — від *навь* — «мрець», «зла істота»), що припадає на *Сухи́й четве́р* перед Трійцею; його ще називають *Се́миком,* тобто сьомим четвергом по Великодні, і він є поминальним Русальним четвергом; настає найнебезпечніший для людей час русальних розигрів; русалки полюють на парубків та дівчат, залоскочують їх на смерть або заманюють у підводне царство; щоб не потрапити в руки русалок, треба носити з собою полин або любисток, що відганяють злу силу; Навський великдень, можливо, справлявся й у Великий (Чистий) четвер на Великодньому тижні; *див. ще* **Рахма́нський вели́кдень**.

**Руса́лчин (Руса́льний, Руса́льський) ти́ждень** *див.* **Руса́лії**.

**Руса́льні ро́зигри = Руса́льник** *див.* **Руса́лчин вели́кдень**.

**Руса́льні (Руса́лчині) про́води** *див.* **Про́води**2.

**ру́си** (*одн. ч.* **рус**) **= ру́сичі** (*одн. ч.* **ру́сич**) — самоназва народонаселення Київської Русі. *Допировали хоробрі русичі той пир* (Т. Шевченко).

**руси́ни** (*одн. ч.* **руси́н**, *ж.* **руси́нка**) — стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України; самоназва — *ру́сичі.*

**Русь = Ру́ська Земля́** *див.* **[Ки́ївська] Русь**.

**ру́та** (зменшено-пестливі — **ру́тка, ру́тонька, ру́точка**) — 1) багаторічна напівкущова або трав'яниста рослина, що містить у собі ефірну олію; культивується як декоративна, лікарська та ефіроносна рослина; використовується в народній медицині (кажуть: «Не поможе рута й маруна, як голова обернеться до труна»); свячену на Маковія вживали як оберіг; також настій, відвар цієї рослини; традиційний символ привабливості й краси (звідси — *дівчина-ру́та*), дівоцтва (тому кажуть: «Чи з рутою, чи без рути, а вже старій бабі дівчиною не бути»), незайманості й суворих моральних устоїв (про рішучий намір зберігати своє дівоцтво дівчина співає: «Посію я рутоньку, буду підливати» і, навпаки, про втрату його співають: «Потеряла віночок з зеленої рути»); у піснях рослина має епітети *зеле́ної* й *круто́ї*, тобто суворої й впертої: «Бо на руті жовтий цвіт — сама зелененька: Прошу тебе, не зрадь мене, бо я молоденька!»; коли посаджена «рута підіймається», дівчина виходить заміж, бо дівоцтво має природно розвинутися в заміжжя: «Дощик пішов, рута зійшла; Дівка заміж вийшла»; «Стали хмари, дощі впали, Рутка ся прийняла; Іще дівча літ не дійшло, А вже ся віддало»; звідси рослина стає символом шлюбу, подружнього життя; широковживаною є рута у весільній обрядовості: нею прибирають весільне гільце та весільний меч, вона фігурує часто у весільних піснях; дружки молодої отримують вінки з рути та м'яти як символіку майбутнього подружнього життя; розквітла рута, вже незелена, з жовтим цвітом, символізує нещасне кохання й подружнє життя: «Зеленая рутонька, жовтий цвіт. Не піду я за нелюба, піду в світ»; «Зеленая рутонька, жовтий цвіт, — Чом тебе, Йване, так довго ніт?»; пор. у Т. Шевченка: «Ой, пі-

ду я в сад зелений, Посаджу я руту, — Якщо зійде моя рута, Остануся тута; Прийде милий в мою хату Хазяїнувати. А як же ні, то я піду Доленьки шукати. Посходила тая рута, В гаї зеленіє — А дівчина сиротина У наймах марніє»; Т. Шевченко переносить народну символіку рослини на непрості взаємини України з Московією у «Чигирині»: «Засівали І рудо́ю поливали... І шаблями скородили. Що ж на ниві уродилось? Уродила рута... рута... Волі нашої отрута»; взагалі це дівоча рослина, зокрема як атрибут розлуки з милим: «Нема мого миленького, нема його тута: Посходила по слідонькам шевлія та рута»; як вічнозелена, використовується як дівоча прикраса; рослина ритуальна, чарівна, — «щоб любилися, цілувалися», тому використовується для ворожіння: «На шевлію воду грію, на руту не буду», «Три сестри свічку сукало, Трьохзілля клало: І руту, і м'яту, хрещастії квітки, Щоб любилися дітки»; «Вона йому дала чари в пшеничнім пирозі: В еднім розі шальвія та рута. В другім розі годинонька люта: Шальвія і рута щоби ся любили, Годинонька люта, щоб ся розлучили»; взагалі сам запах рослини приворотний у коханні, бо асоціюється з коханою людиною; символіка розлуки і туги за милою асоціюється з притягальною силою рідного краю: «Ой там за Дунаєм молодець гуляє, молодець гуляє, він кричить-гукає: «Подай перевозу, я й перевезуся! На ту Україну Хоч раз подивлюся! Не так на Вкраїну, Як на ту дівчину... По світлоньці ходжу, Та й не находжуся, Кого вірно люблю, З тим не зустрінуся. Кого ж ненавиджу, З тим не розминуся. Дала йому чари, які сама знала: Із рути, із м'яти щоб причарувати»; об'єкт порівняння (звідси — *зеле́не, як ру́та*); символізує пробудження весни, зелені, тому її славлять у веснянках («А ми рутоньку посієм, посієм»). *Ой ти коте, коточок! Не ходи рано в садочок, не полохай дівочок, Нехай зів'ють віночок із рутоньки і м'ятоньки* (забавлянка); *Не защебече соловейко, не зацвітуть тобі вишневії сади, не зазеленіє ані рутонька, ані м'ятонька* (Ганна Барвінок); 2) **рутвя́ний (ру́тяний) віно́к** — у весільних піснях — символ дівоцтва, незайманості, дівочої цноти, очікування судженого: «— Не дай же мене, моя матінко, від себе, Нехай я зношу рутвяний вінок у тебе! — Не єден же ти, моя донечко, зносила, Не єдними ж ти добрими людьми згордила»; у весільних піснях також ідеться про рутяний віночок, який молода має зняти назавжди; дошлюбне недотримання дівоцтва виражається через образ розсипаної рути: «Розсипалася руточка з золотистого клубочка»; символізує також так зване «солом'яне вдівство»: «Любив мене козак молоденький, Здійняв з мене вінок рутвяненький, Наклав мені серпанок тоненький; Тепер же я ні дівка ні жінка»; 3) **ру́та-м'я́та** *див.* **м'я́та**2.

**руте́нці** (*одн. ч.* ***руте́нець****, ж.* ***руте́нка***) — в Австро-Угорській імперії — офіційна назва українського населення Буковини, Галичини, Закарпатської України.

**рутня́ний віно́к** *див.* **ру́та**2.

**рушни́к** (зменшене — ***рушничо́к***) — 1) довгастий шматок тканини (бавовняної, лляної, полотняної тощо) для витирання обличчя, тіла, посуду, стирання столу,

лави, ослона (побутовий); шматок декоративної тканини з вишиваним або тканим орнаментом, що традиційно використовується для оздоблення житла (декоративний) або в народних обрядах (обрядовий); рушники споконвіку були ознакою багатства української родини, і не лише матеріального, але й духовного, бо уособлювали родовідну пам'ять; вишивані рушники — головна окраса української селянської хати — ними увішують стіни світлиці, прикрашають столи, скрині й особливо — покуть; дбалися кількома поколіннями, насамперед для посагу; розмаїта символіка рушникової вишивки (передусім рослинна і тваринна) та кольоропис на рушнику — не просто барвистість, пейзажний колорит, тобто приваба для ока, а й національний декор, народна художня символіка; це своєрідне відтворення в малюнках та кольорах естетичних, мистецьких смаків народу, його світогляду, світосприймання, його духовних витоків; рушник супроводжував українця все життя; він не лише прикрашав побут, ним приймали дитину від породіллі, рушником благословляли заручини (звідси інша назва цього обряду — *рушники́*); дівчина й хлопець, що мають намір побратися, оголошувалися нареченим і нареченою (при цьому «*бра́лися*» вони за кінці рушника, звідки *побра́ння*, потім обом пов'язували ним руки — звідси *обру́чення*, *обру́чка* як символіка зв'язку); на рушник ставали молоді при вінчанні («Та ми з тобою на рушнику стояли, та ми з тобою й присягу мали»); ним скріплювали купівлю-продаж і зводили сволок на хату («*сволачивали*»), проводжали в далеку дорогу (звідси — символіка шляху) і в останню путь, опускали труну в могилу і пов'язували його на могильний хрест, — «щоб мертвий міг після воскресіння втертися»; залежно від призначення рушники називаються: *кілкови́й* (для прикрашання образів та картин); *плечеви́й* (для сватів, багато вишитий), *сті́рок* (для посуду); розвішані в хаті рушники виконують також роль оберегів. *Вода в відерочку, — братіку, вмийся, рушник на кілочку, — братіку, втрися* (П. Чубинський); *На образах рушники, шиті орлами та хмелем* (І. Нечуй-Левицький); фразеологізми: ***готува́ти рушники́; дба́ти рушники́; посила́ти за рушника́ми; подава́ти рушники́; бра́ти рушники́; верну́тися з рушника́ми; става́ти на рушнику́*** — уживаються при відбитті різних етапів обрядовості, пов'язаної з готуванням дівчини до родинного життя, її сватанням та одруженням; 2) **подава́ння (пода́ча) рушникі́в** — в обрядодії сватання — за умови згоди на одруження батьки наказують дочці подавати рушники, щоб «пов'язати цих чужинців, що прийшли нас грабувати»; дівчина приносить рушники, які сама вишивала, і перев'язує сватів через плече, а жених дістає від неї вишивану хустку, яку вона затикає йому за пояс; далі йде обмін хлібом (батьки дають сватам узамін їхнього свій); 3) **рушни́к-божни́к** *див.* **божни́к**; 4) **одноде́нний рушни́к** — рушник, виготовлений за один день або одну ніч жінками всього села на випадок епідемії; такий рушник наділений особливою захисною силою; закінчивши його виготовлення, виходили всі на вулицю, розпалювали біля дворів вогнища з трісок,

усі проходили під полотнищем через вогонь, переносили також дітей і хворих, а потім рушник спалювали; як і вогневі, такому рушникові надавалися очисні властивості.

**рушни́ця** *див.* **збро́я**.

**Рю́риковичі** — вживана в історичній літературі назва нащадків великого руського князя Ігоря, який нібито був спадкоємцем Рюрика (першого князя Русі), що захопив 862 р. владу в Новгороді й поклав початок династії, яка тривалий час стояла на чолі Давньоруської держави.

**рябко́** — рід вареної страви з пшона й гречаного борошна; згадується в «Енеїді» І. Котляревського: «Вбирали.. хрін з квасом, редьку, буряки, рябка, тетерю, соломаху»; також узагальнена кличка пса, як у М. Номиса: «Як рябка годують, так рябко і гавка».

**рябчу́н** = **рябцу́н** — старовинний різнобарвний домотканий килим.

**ряд** *див.* **заповіт, та́нець**4.

**ря́дження** — у народних обрядах — перевдягання *тоте́мом (див.)* як залишок тотемізму стародавніх часів (наприклад, козою чи ведмедем на Різдво, тополею чи березою у весняних та літніх обрядодіях тощо), що супроводжується танцями та іграми; ***ря́джені*** — перевдягнені в незвичний одяг люди, що є дійовими особами якого-небудь народного обряду.

**рядни́на** = **рядю́га** (зменшено-пестливе — ***рядні́нка***, зменшене — ***рядю́жка***) — цупке домоткане полотно з конопляної або лляної пряжі, а також старовинний селянський одяг з такої тканини; рядно; ознака бідності. *Ти в мами ходиш в грубій рядднині, а в нас будеш ходити в синім кармазині* (П. Чубинський); *Одне-однісіньке під тином Сидить собі в старій рядднині* (Т. Шевченко); *Коли не пропав в пелюшках, а вже в рядюжках не пропаду* (приказка).

**рядно́** (зменшене — ***ряде́нце***) — старовинне простирадло або покривало з ряднини. *Тягни рядно на двох одно* (приказка); фразеологізм: ***накри́ти мо́крим рядно́м*** — несподівано накинутися на кого-небудь, не даючи сказати слова на виправдання. *Накрив мокрим рядном та ще й помелом* (прислів'я).

**рядовина́** — груба ряднина для різного житку: *база́ркова* — завширшки в один аршин; *бі́ла* — з вибіленого валу на рядна та мішки; *доро́жки* — смугаста на нефарбованій основі; *мішкова́* — на мішки, завширшки 12 вершків; *пі́сана* — смугаста на доріжки для долівки (підлоги); *пра́ник* — напівбіла з сірою основою; *сирова́* — небілена; *сосо́нки* (*див.* **сосні́вка**2).

**рядю́га** *див.* **рядни́на**.

**ря́жанка** — в українській кухні — їжа з пряженого незбираного молока, закваашеного сметаною; у народі називають ще *колоту́хою*, а подекуди — *смета́ною*.

**ря́са** = **ря́ска** = **халами́да** = **хлами́да** — 1) верхній довгий чорний одяг у талію з широкими рукавами у православного духовенства. *Нарядився, як піп у рясу* (М. Номис); *Меткий був дяк, хоч і в халамиді* (С. Васильченко); 2) тільки **ря́са** (зменшене — ***ря́ска***) колос (волоть) проса, вівса; взагалі рослинний кетяг, все те, що звисає в рослині й робиться символом всіля-

ких прикрас (передусім на одязі), а отже багатства; кажуть: «з рясами вінець»; у Я. Головацького: «На вінець береться ряса з багатого вівса»; звідси — *ряснúй овéс, ряснé дéрево, я́блук ря́сно*; у весільному обряді (у величальних піснях) виступає *золотá ря́са* як символ багатства (з неї дівчина робить собі «золотий пояс» і «золотий перстенець»); виступає також символом дівочої краси і цноти. *Перед оконцем садочок стоїть, а в тому садочку золота ряса, ой, схопилися буйні вітрове, обтрясли ж вони золоту рясу* (Я. Головацький); *Ой у полі-полі, межи дороги, ой стоїть же там золота ряска. Стереже ж її красна дівонька* (пісня); *Збирала ряску та й у запаску* (пісня); 3) тільки **ря́ска** — дрібнолиста ясноцвітна рослина, що часто вкриває густе плесо стійних вод; символізує ніжність («У дівчини стільки ласки, як на тихій воді ряски»); подекуди вважається шкірою вбитого водяника. *На тім боці на толоці з'їли кози ряску, — утратив я, побратиме, у милої ласку* (Я. Головацький).

**ряст** — 1) багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, червонуватими або фіолетовими квіточками, зібраними в китиці; у Т. Шевченка символізує нетривалість, недовговічність: «Загинеш, серденько, загинеш, мов ряст весною уночі». *Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, Уквітчала її ря́стом, барвінком укрила* (Т. Шевченко); *Поля зеленіють у раннім теплі, І пролiском, рястом Квітують ліси* (П. Воронько); 2) **білий ряст** — народна назва підсніжника через його особливість густо вкривати перші звільнені від снігу лісові галявини білим килимом; 3) перша весняна зелень, трава; земля, вкрита ранньою зеленню, травою; символ життя, відроджуваного весною; звідси фразеологізми на означення натурального переходу: ***топтáти ряст*** — жити, ходити по землі, просити в Бога здоров'я; ***не топтáти ря́сту*** — померти, а також обрядова формула «щоб на той год діждати рясту топтати!»; *див. ще* **Гéоргія Побідонóсця день, заклинáння, сон-травá, Сóрок святúх**.

# С

**са́ван** — поховальне убрання з білої тканини, що має вигляд мішка чи довгої сорочки; у переносному вживанні — покрив (перев. сніговий).

**Саву́р (Сау́р)-моги́ла** — давня історична пам'ятка, що знаходиться між річкою Міус та її притокою Кринкою; здавна правила прикордонним знаком між козацькою Україною і Донщиною; оповита славою в українських думах і піснях (див., наприклад, «Думу про втечу трьох братів з Азова»): «Полягла голова двох братів вище річки Самарки, третя в Осавур-могили. А слава не вмре не поляже однині і довіку»; у пісні про Морозенка: «Вони ж його не стріляли і начеть не рубали, тільки йому, молодому, живцем очі виривали. І вивели Морозенка на Савур-могилу: — Тепер дивись, Морозенку, на свою Вкраїну»; близько Савур-могили пролягає історичний Бахмутський шлях, яким чумаки їздили на Дін по рибу; з тюркської *Саву́р* означає «цвинтар, поховання», але могила є природною горою.

**сагайда́к** — старовинне спорядження кінного вояка або мисливця — стрільця-лучника; комплект ручної метальної зброї (лук, стріли й чохол-тохтуй).

**Сагайда́чний (Конише́вич) Петро́** (рік народження невідомий, с. Кульчиці, тепер Самбірського району Львівської області — помер 1622 р., м. Київ) — гетьман українського реєстрового козацтва; виховувався в Острозькому колегіумі; під його командуванням було здійснено цілий ряд успішних козацьких походів проти турків і татар; відіграв значну роль у відновленні православної ієрархії в Україні; дбав про розвиток української культури; разом з усім Запорозьким військом вступив до Київського братства; похований у Києво-Братському монастирі; народ увічнив його пам'ять у пісні «Ой на горі та женці жнуть»; П. Куліш написав драму «Петро Сагайдачний». *А позаду Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний* (пісня).

**сад = садо́к** — 1) (зменшено-пестливі — ***садо́чок, са́донько***) спеціально відведена площа землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі тощо; присадибна ділянка з такими насадженнями, а також самі ці насадження; окраса обійстя українця, невід'ємна частина українського національного пейзажу, майстерно відтвореного в літературі та мистецтві; з легкої руки Т. Шевченка «садок вишневий» став образом ідилії, зеленого раю, українського едему; у народних

піснях «вишневий сад» — батьківський двір, батьківський дім або й самі батько чи мати; сад, що розвивається, — дівчина, що кохається, а сад, що цвіте, — дівчина, що виходить заміж: «Ой не всі то ті сади цвітуть, що весною розвиваються, — не всі ж тії та вінчаються, що люблятся та кохаються». *Ой посаджу грушу, сливу — усяке деревце, Буде садок розцвітати, радувати серце* (коломийка); *Сади рясні похилились* (Т. Шевченко); *Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу* (пісня); *По садочку ходжу, кониченька воджу* (пісня); 2) **сад-виногра́д** — народнопоетична назва саду; наділений знаком святості в обрядових піснях, зокрема в щедрівках: «Що в пана дядька на його дворі, Щедрий вечір, добрий вечір! Там сад-виноград да посажений, Щедрий вечір, добрий вечір! Райські пташки да принаджені»; весільний символ дівоцтва: «Ой ходила Марусенька по саду Та посадила сад-виноград до ряду, Поливала його ситою, Просила батенька просьбою: — Запирай, батеньку, ворітця, Не пускай Івасенька молодця. Бо прийде Івасенько з боярами Та й витопче сад-виноград коничками»; також символ єднання сердець. *Ой у саді, саді-винограді стояв кінь ворожий у наряді* (А. Метлинський); *Ой там за садом-виноградом, Там за садом зеленим Дівчинонька з козаком стояла* (пісня); *За садом-виноградом Живу я із матусею, З сестричкою Настусею* (М. Стельмах).

**сади́ба** — 1) сільський житловий будинок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом. *За сараєм був невеликий город, і всю садибу обступив навколо старий похилий тин* (О. Довженко); 2) маєток. *Доведеться в посаг їй дати млин та садибу чигиринську* (Н. Рибак).

**садо́к** *див.* **сад**.

**сає́т = сає́та** — ґатунок старовинного тонкого англійського сукна; також ґатунок оксамиту і вироби з цих тканин; ознака заможності й багатства. *Штани з дорогої саєти* (П. Куліш); *Жінки у золоті, у саєті, у намистах дуже дорогих* (казка).

**саж** — рублений хлів, у якому відгодовують свиней. *К Різдву Максим у саж закинув кабана* (Л. Боровиковський); *А де отті? невже в сажах годує хам собі на сало?* (Т. Шевченко).

**са́жа** — розпилене вугілля, що виникає при неповному згорянні речовин, багатих на нього; колір речовини лежить в основі традиційного порівняння «чорний, як сажа»; використання сажі як барвника (при виготовленні туші, чорнила, крему для взуття) поширюється спочатку в побуті, пор.: «А я брови в сажу вмажу, твої переважу»; символізує знищення в обряді Калити, коли обличчя напасника вимазують сажею; традиційний символ ганьби: якщо молода виявлялася «нечесною», то стіни й двері її батьків вимазували дьогтем або сажею; щоб уберегти дитину від зурочення, давали випити їй свяченої води з сажею.

**са́жень = са́жінь = ся́жень** — давня східнослов'янська лінійна міра, що вживалася до запровадження метричної системи мір (з XIX ст. дорівнювала 3 аршинам, або 1,8965 м); така сама міра, що використовувалася для виміру

площі; кількість (об'єм) чого-небудь, що дорівнює цій одиниці (кубічній); спеціально виготовлена мірка згідно цієї лінійної одиниці; розрізняли *косовий сажень* (довжина, рівна віддалі між кінцем ноги і кінцем витягнутої вгору руки) і *маковий сажень* (відстань між кінцями простертих поземно рук); звідси вираз *плавати саженями* (плавати, викидаючи наперед одну руку за другою). *Найглибше під містком, сажнів у два води* (Л. Глібов); *Квадратний сажень; Кубічний сажень; Дерев'яний сажень; Щоб під ним і над ним земля горіла на косовий сажень!* (проклін).

**сак** — 1) (зменшене — ***сачо́к***) старовинне жіноче півпальто вільного крою; 2) стара назва мішка, торби з штучної тканини для зберігання і перевезення речей; 3) *див.* **са́ка**.

**са́к[а] = підса́к[а]** — індивідуальне рибальське знаряддя, перев. закидного способу лову риби. *Рибалка поштурхав рогулею, а потім спустив підсаку і витяг десятків зо два раків* (з ж. «Основа»); *Загадала шевчиха шевцю рибоньки ловить без підсак і без волока* (казка).

**са́кви́** (зменшені — ***са́ковки́, са́ківки́***) — дві, з'єднані одним полотнищем, торби, які перекидають через плече (на груди й спину) або через спину коня, осла. *Почепив собі сакви на плечі, у люльку пхнув огню, ціпок у руки взяв* (Є. Гребінка); *Марія через плече несла сакви з овечою бринзою* (Ю. Смолич).

**салаба́й** — недоумкувата людина, бовдур, дурень; уживається також як лайливе слово. *Цюцю, дурний салабай* (М. Номис).

**салама́ндра** — хвостате земноводне, схоже на ящірку; у багатьох народів — дух вогню; у «Лексисі» Лаврентія Зизанія називається бестійкою, що живиться вогнем і гасить полум'я.

**салама́ха = солома́ха = салама́та** — 1) старовинна українська рідка кашоподібна страва (на противагу лемішці), приготовлена на олії чи маслі із завареного на воді борошна (перев. гречаного); символ козацького побуту. *Не журися ти, дівчино, єсть там в полі саламаха, козацькая завертаха* (дума); *Житньої соломахи бузиновим молоком запивати* (М. Максимович); *Саламаха й тетеря були постійною їжею козаків* (П. Панч); 2) тільки **салама́ха** — старовинна страва з товченого часнику з сіллю та хлібом з додаванням квасолі.

**са́ло** — 1) (зменшено-пестливе — ***сальце́***) відокремлений від м'яса підшкірний свинячий жир, що зберігається солоним і вживається сирим, смаженим чи вареним; важливий продукт харчування у раціоні українців (кажуть: «Живу добре: сало їм, на салі сплю, салом укриваюсь», «Якби мені паном бути, то я б сало з салом їв»); ознака достатку: «Як кусок сала, то і гриб приправа», «Якщо вже їсти сало, то так, щоб по бороді текло», «Пропало, пропало, коти з'їли сало»; використовується для внутрішнього римування вислову: «Ні сіло ні впало, дай, мамо, сало (дай бабі сало)», «Ні сіло ні впало, але сало дістало», «Давайте, що попало, як не хліб, то сало». *У Дем'яна страва добрая була: І маслечко, і сало, і сметана* (Л. Глібов); *Кума моя в шинок сальце носила* (Л. Боровиковський); *Залив сала поза шкуру* (прислів'я —

добре досадив); *Дурне сало без хліба* (приказка — одне без другого втрачає будь-який сенс); *Плямка собі сальце* (М. Номис); фразеологізм: ***дурне́ са́ло*** — недоумкувата людина, телепень, дурень; ***залити са́ла за шку́ру*** — завдати кому-небудь великих прикрощів (від гарячого сала, яке колись уживали як знаряддя тортур); 2) **са́ло де́рти** — народна дитяча гра для хлопчиків, коли повисають, зачепившись за перекладину ногами, вниз головою.

**самозакля́ття** *див.* **заклина́ння**.

**са́ни = са́нкі́** (зменшене — ***са́ночки́***) — зимовий віз на полозах; у давнину це був єдиний спосіб їзди як зимою, так і літом; власне віз з'явився пізніше, коли до саней доробили колеса; у давнину на санях везли або несли покійника до могили і ховали разом з ними, — аби йому було легше дістатися раю; це стало ритуальним поховальним звичаєм; так поховали князя Володимира Великого; звичай ховати вищих осіб на санях вивівся в середні віки, а серед простих людей довго зберігався, зокрема на Закарпатті, Буковині та в Галичині; символізують розплату за насолоду («Любиш їздити (кататися) — люби й саночки возити», «Саньми — ангельська їзда, та дідьчий виверт»), пересторогу від втручання не в свою справу («Не в свої сани не влазь», «У чужі сани не сідай»); від похорону на санях залишилася загадка: «Бігунчики біжать, ревунчики (воли) ревуть, сухе дерево (труну) везуть». *Готуй літом сани, а зимою віз* (прислів'я); *Ні сюди, ні туди, ні саньми, ні колесами, ні зимою, ні літом* (приказка).

**сапа́ = са́пка** — традиційне ручне знаряддя для розпушування грунту; застосовується для догляду за городніми культурами. *Розпочинається полоття; народ висипає, як та хмара, як та орда, з сапами* (І. Нечуй-Левицький).

**сап'я́н** — тонка м'яка шкіра найрізноманітніших кольорів, виготовлена із козлячих (рідше овечих, телячих) шкур (звідси черевики або чоботи із сап'яну — *сап'янці*). *На нозі сап'ян рипить, а в борщі трясця кипить* (М. Номис — про чваньків, які вихваляються, не маючи на те достатніх підстав); *На козаку, бідному летязі, сап'янці, — видні п'яти і пальці* (А. Метлинський).

**сарана́** — простокрила комаха з породи коників, завбільшки 6 см, зеленава, живиться рослинами; здавна вважали «карою Божою», бо нальоти сарани не раз знищували посіви; про ненажерливість комах народ склав приповідку: «То — чиста сарана, що одним кінцем їсть, а другим гидить» або ще: «Сидить, як куря, а дивиться, як сарана» (тобто сидить тихо, а поглядає захланно).

**сарафа́н** — довгий чоловічий каптан особливого крою, який носили за часів Київської Русі.

**сарда́к = серда́к = сарда́т = серду́к = сирда́к** (зменшено-пестливі й знижені — ***сардачи́на, сердачи́на***) — рід старовинного верхнього короткого сукняного одягу. *Хоть латана сардачина, — люде поважають* (Ю. Федькович).

**сатана́ = сатанаї́л** (у значенні *Антибо́г* пишемо з великої літери, у загальному значенні — з малої) — у віруваннях різних народів — уявна надприродна істота, яку зобра-

жують у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; є уособленням злої сили на противагу доброї, Божої; ще в часи князя Святослава (972 р.) Русь була під впливом болгарського *богомільства*, що проповідувало дуалістичний погляд на створення світу; за ним весь світ (матеріальне) створив сатана, тому цей світ і гине в гріхах, а духовний світ і рай — це Боже творіння; тому й точиться вічна боротьба добра зі злом; про створення самого сатани (сатанаїла, диявола, ірода) оповідає Початковий літопис (986 р.), а про участь сатани у створенні людини також українська легенда-апокриф; *див. ще* **апо́криф, біс, дия́вол, дуалі́зм, чорт**; уживається також як лайливе слово. *Ні мара, ні мана — роздивились — сатана* (приказка); *А який же він? Чорний.., голова, як копиця, на голові чорні роги, а очі, як кавуни. Відомо, сатана, як є сатана* (І. Нечуй-Левицький); *Оженився, сатано, — Заробляй же на пшоно* (Т. Шевченко); фразеологізм: ***одна́ сатана́*** — однакові, один одного варті. *Чоловік і жона — одна сатана!* (приказка).

**сатани́нське навожде́ння** *див.* **дия́вольське навожде́ння**.

**Сау́р-моги́ла** *див.* **Саву́р-моги́ла**.

**саши́на** *див.* **а́їр**.

**сва́дьба = сва́льба = сва́йба** — народні назви весілля (від *сва́тати, сва́тьба*). *Свар не свадьба* (М. Номис); *Найде свадьба сорочку* (приказка); *Свадьба на воротях не повисне, а все на шиї* (приказка); *Бісова свайба: бачиш, які чорні тучі? — Видно, біс жениться* (П. Чубинський); *Стежка невидима Звела гостей на свайбу з півсела* (А. Малишко).

**Сваро́г** — у дохристиянських віруваннях — бог Неба, саме Небо й Світло, батько Сонця й Вогню, тобто Даждьбога; прабог, владика світу; єдиний головний бог слов'ян як творча сила всієї природи; у слов'янських замовляннях з ним пов'язують вогненного духа Рарога, а також Страха (Раха); у науковій літературі — це бог вогню, тому він опікун ковальства й ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя; за народними уявленнями, навчив людей варити й кувати мідь та залізо (можливо, тому В. Ягіч виводив наймення від слов'янського *вари́ти*), навчив будувати домниці й кузні, викував перший плуг і першу шлюбну золоту обручку; як говорить І. Огієнко, назву пов'язують з індійським svar, svarga «небо, сонячне світло»; Брюкнер пов'язує назву бога з українськими *сва́ра, сва́рка, сварли́вий*, що може вести до грому, який «сварить» (у П. Тичини: «А в небі свариться вже хтось»); від господаря українського олімпу (можливо, нашого початкового бога) нібито пішли всі інші боги, Сварожичі (Сварожем називали також вогонь), зокрема й так звані Володимирові боги; у X ст. перше місце в українській міфології займає вже *Перу́н* (*див.*).

**сват** (пестливі — ***сватко́, свато́к, сва́тонько, сватýньо***) — 1) = **сва́тальник** — у весільному обряді — староста на його початковій стадії — сватання; людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитися (парубка), або його рідних висватує обрану парубком особу (дівчину). *Бодай сватальнику добре не було* (М. Номис); *Латин, дочка, стара Амата Щодень від Турна ждали свата* (І. Котляревський);

*Не збирайся і в свати, як до вінця не вести* (приказка); *Сватові перша чарка і перша палка* (приказка); у сполученні: ***засила́ти сватів*** — посилати старостів для проведення сватальної обрядодії; 2) батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів другого. *В нашого свата всім одна хата* (приказка); *Поки богат, то поти й сват* (М. Номис); *Сват — не сват аби добрий чоловік* (М. Номис); *Сват сватом, брат братом, а гроші не рідня* (приказка); фразеологізм: ***ні сват ні брат*** — зовсім чужа людина.

**сва́тання = сва́танки** — частина весільного обряду, коли заслані женихом свати разом з батьками нареченої розв'язують питання про шлюб (із старого *сва́тьба*, звідси *сва́дьба, сва́йба*); здавна існує звичай при сватанні молодому стояти «в кочергах» (біля печі, де стоїть пічне начиння, або біля дверей, де «віники»), а молодій «піч колупати», — отже, питати поради у домашнього вогнища, бога; дієслова: ***сва́тати*** — за дорученням того, хто хоче одружитися, або його рідних, просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків; ***сва́татися*** — звертатися до батьків дівчини, звичайно через старостів або взагалі через посередників, прохаючи дати згоду на одруження з їхньою дочкою; обряд сватання мав чіткий сценарій: залишивши жениха в сінях, свати входять до хати, вітаються, старший сват виймає хліб, цілує його, передає батькові дівчини, той теж цілує його й кладе на стіл; сватів просять сідати, ті починають здалеку, вдаючи з себе стрільців-мисливців, що були вполювали куницю, а та втекла від них і заховалась десь у господі: «Чи не бачили її часом?»; батьки, які згодні віддати доньку, відповідають: «Ні, не бачили, а, може, де й є, пошукайте»; якщо не хочуть віддавати, то відповідають рішуче: «Ні, такої в нас не було, шукайте по сусідах»; взагалі батьки мають трохи повагатися, якщо й хочуть віддати: «Та вона в нас ще молода! Хліба не переїла. Ми ще й не готові: і скрині нема, й кожуха нема»; старости (свати) кличуть підмогу — жениха з дружком, які тягнуть до хати й дівчину; далі розпочинається дійство *подава́ння рушників* (*див.* **рушни́к**2) і пиття *могори́чу (див.)* («Дай, Боже, тим щастя, за кого могорич п'ємо, щоб діти мали, щоб женити діждали і заміж віддавали!»; коли ж сватання не приймається, сватам віддають принесений хліб, а раніше ще й додавали гарбуза; сватання відбувалося звичайно в неділю, вівторок, четвер та суботу і обов'язково в М'ясоїд (з Водохрещ до Масниці або з Хоминої неділі до Трійці), а також з розговин до заговин. *Сватання не братання* (М. Номис). *Горе моє чубатоє: ніхто мене не сватає* (приказка); *Дурний сватає, а розумний заміж бере* (приказка); *Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Багато сватається, та одному дістається* (приказка); — *А що, дядьку, — питає царевич, — де твої дочки? Я приїхав до тебе сватались* (казка); у сполученні: ***запи́ти сва́тання*** — випити горілки на знак остаточної згоди на шлюб.

**сва́тач** — той, хто сватається. *Перший сватач був син статечної попівської родини* (Н. Кобринська);

*Як є рогачі, знайдуться сватачі* (приказка).

**сва́ха = сва́шка** (пестливі — ***сва́шенька, сва́шечка***) — 1) жінка, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі (перев. *сва́шка*), а також займається сватанням, улаштуванням шлюбів. *Коби молода, а сваха знайдеться* (приказка); *Свасі перша чарка і перша палка* (М. Номис); *Не все то правда, що свашки плещуть* (приказка); *Князь із молодою княгинею сидять високо на тому возі, а навкруги свахи, дружки, світилки з мечем і музики* (П. Куліш); 2) мати або родичка одного з подружжя щодо батьків або родичів другого. *Закувала зозулина на даху, на даху, Моя мамка твою матір не хоче за сваху* (коломийка); *Пишна сваха, пишна, проти зятя не вийшла* (А. Метлинський).

**све́кор** (пестливе — ***све́корко, све́кронько***) — батько чоловіка; у народі часто наділяється негативними характеристиками: «Син б'є жінку, а свекор дубця дає», «Свекор — не рідний батько». *Збирається, як свекор пелюшок прати* (М. Номис); *Свекор і свекруха — одного духа* (приказка); *Ой запрягай свекрові коні* (А. Метлинський); *Оддай мене, моя мати, до білої хати, Де свекорко — як батенько, свекруха — як мати* (пісня).

**свекру́ха = свекру́хна = свекру́хня = свекру́шина** (зневажливі — ***свекру́шисько, свекру́шище***; пестливі або іронічні — ***свекрі́вонька, свекро́вця, свекру́шенька***) — мати чоловіка; оскільки невістка йшла, як правило, жити до свекрухи, це було пов'язано для неї з певними труднощами, тому казали: «Навчай мене, моя мати, як свекрусі догоджати», «Свекрусі невістка не вгодила, бо свекруха невістку не злюбила»; народ наділяє свекруху різними негативними характеристиками: «Свекруха — то в'їдлива муха», «У лихої свекрухи і ззаду очі»; часто життя у свекрухи порівнюється з життям у рідної матері, у батька, протиставляється йому: «Рідна мати і б'є, та не болить, а свекруха словами б'є гірше, ніж кулаками», «Як була я у батенька, то була чубатенька, а як стала у свекрухи, то й мій чуб об'їли мухи»; психологію стосунків свекрухи з невісткою у родині добре описав Г. Квітка-Основ'яненко в оповіданні «От тобі й скарб»: «Старша невістка, уносячи її [паску] в хату, йде і землі від радощів під собою не чує, бо бачить, що як уздріла її свекруха, так і видно, що радесенька, і не грима на неї, і хоче б то всміхнутись, та здержується, щоб невістка не закопилила губи, що вже вона все зна. От свекруха, огледівши це кругом, бачить, що нічого притьмом сказати, та усе-таки, звісно, як свекруха, зирнула на старого, що лежав на полу, спочивав після трудів, та й каже: «Як я була ще дівкою та жила у дядини, то було як спечу паску, так отака!» Та й приміря рукою в аршин заввишки»; про маленькі хитрощі свекрухи у стосунках з невісткою та рідною дочкою там само: «Звісно, що мати їми [дочками] не так орудує, як невістками. На невістку скаже: «А внеси, доню, дрівець; а затопи, доню, піч; а перестав сюди, доню, жлукто...», та усе доню, та усе з ласкою. А на дочку так усе гримаючи: «Чи довго тобі казати, щоб ти достала оттам борщ та пополудновала; чи ти, дурна, знаєш, що як ти

поснідала, то й досі нічого не їла?». *Чужа хата такая, як свекруха лихая* (пісня); *Прибірайся, свекрушино, прибірайся, молодої невісточки сподівайся* (В. Милорадович); *Я ж тобі, свекрухна, у порога не стояла, Щоб ти мене да без коровок брала* (П. Чубинський); *А я, молода, усе діло роблю, Усе діло роблю і свекрухні годю* (пісня); *Вари, вари, свекрушище, вареники з сиром* (пісня).

**сви́нка** *див.* **свиня́**3.

**свинопа́с** — пастух свиней; об'єкт кепкування. *Пастух-свинопас, держи хліб про запас* (приповідка).

**свиня́ = свиня́ка** (зменшено-пестливі — ***сви́нка, сви́ночка, свиня́чка***) — 1) парнокопитний ссавець, свійський вид якого розводять для одержання м'яса, сала, щетини, шкіри; самка кнура; символ родючості й достатку; здавна поважалася в народі (*див.* **вепр**); згодом свиня стала нечистою твариною, оскільки асоціюється з брудом, болотом, всякою нечистю (можливо, звідси вислів *підклада́ти (підставля́ти) свиню́*, тобто «діяти підступно щодо когось»; спочатку — «насилати її на когось як нечисту силу»); на ній їздять або перевертаються в неї (про це пише і Початковий літопис 1074 р.); у народній уяві тварина символізує нерозбірливість, а то й нерозум (звідси — «знав добре Біг, що не дав свині ріг»); колії свиней споконвіку вміли гадати на нутрощах тварини; це стало давньою традицією, що свідчить про те, що свиня колись була жертовною твариною; об'єкт традиційних порівнянь, звичайно негативних, передусім іронічних, що стало основою для сталих висловів на зразок: ***велича́ється, як свиня́ в дощ*** — поводиться зверхньо, зарозуміло, хвалькувато, не маючи для цього жодних підстав; ***зна́ється, як свиня́ на пе́рці*** — виявляє цілковите незнання якої-небудь справи; ***приста́ло, як свині́ в дощ (як свині́ нари́тник)*** — про щось таке, що не пасує, не личить кому-небудь; ***схо́жий, як свиня́ на коня́*** — зовсім не схожий; ***як свиня́ в дощ*** — брудний, неохайний; зневажливим ставленням до тварини пронизані й народні афоризми: «Дай свині роги — людей поколе», «Коли б свині роги, то б усіх поколола» (іронічно — про напасливого, захланного, такого, що міг би вжити свою владу, становище на шкоду іншим, та такої влади йому не дано); «Загордилася свиня, що об попів пліт чухалась»; «З свинячим писком та в пшеничне тісто» (про влізливого, безсоромного, що пхається між чесних людей); «Не дано свині на небо глянути» (про того, хто пнеться вгору, прагне посісти становище, якого не заслуговує); «Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл», «Пусти свиню під стіл, а вона лізе за стіл» (про нахабу); про нечемну людину ще — «Свиню чеши і мий, а вона все в болото лізе», «Свиня рилом волікла і добридень не рекла»; про зарозумілу людину — «Якби не я та не попова свиня, то не було б світу»; поведінку свині переносять на поведінку людей: «Свині тільки рило просунути, а там і сама пролізе»; «Унадилась свиня в город»; «Свиня не з'їсть, не покачавшись»; «Свиня і в піску грязюку знайде»; про неповнолітнього, малодосвідченого кажуть: «Треба йому ще сім літ свиней пасти»; на фамільярність відповідають: «Я з тобою свиней не пас»; у народі помічено — «як-

що свиня несе в хлів солому, дош буде». *Свиню святи, а вона в грязюку лізе* (прислів'я); *Раніше одну свиню годували, а тепер з поросятами* (прислів'я); *Людям свято — свині смерть* (приказка); 2) тільки **свиня́** — рід гри в карти; 3) тільки **сви́нка = кльок** — рід народної гри, під час якої намагаються загнати палицею дерев'яну кульку в ямку (ямки), а також сама кулька, призначена для цієї гри.

**свиня́чий дощ** *див.* **дощ**.

**свиріль** (зменшені — ***свирілка, свирілочка***) — старовинний народний духовий інструмент, що складається із скріплених між собою дерев'яних, очеретяних та інших дудочок-сопілок; збереглася лише в гуцулів; звуть її ще *свистілкою*.

**свисту́н** *див.* **сви́щик**.

**сви́та** (зменшені — ***сви́тка, сви́точка***) = **свити́на** — старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна; згадується вже в Печерському патерику та Іпатіївському літопису; залежно від крою розрізняли *сви́ту до вусів* і *сви́ту до пасів*; одяг перев. незаможного селянина, тому символізує бідність: «На свиті латок стільки, як на селі хат», «В нього свита вітром підшита, морозом підбита»; *див. ще* **кобеня́к**. *Добра свита, та не на мене шита* (приказка); *Було в нього два жупани, тепер нема й свитки* (Б. Грінченко); *Латану свитину з каліки знімають* (Т. Шевченко); *У його свиточка — латка на латці* (казка); *Берись, синку, за свою свитинку* (приказка).

**сви́щик = свисту́н** (зменшено-пестливе — ***свистуне́ць***) — 1) старовинна дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист; свисток; 2) складова частина *сопілки (див.)*; 3) тільки **свисту́н** — порожній горіх; символ безвартісності: «Був колись горіх, а тепер свистун».

**свість** — сестра чоловіка або дружини, взагалі своячениця.

**світ** — 1) земна куля, Земля з усім, що на ній є; також Всесвіт; услід за греками космогонія наших предків переповнена легендами; світ чотирикутний і плаский, подібний до хати, в якій звід — Небеса (Боже Царство); Землю з усіх боків оточує океан; світ сотворено за шість днів, а Сонце — це розпечений круг (коло), що постав з небуття четвертого дня світотвору; воно освітлює світ удень, а Місяць — уночі; за народними віруваннями, земля покоїться на трьох китах; коли ці кити рухаються, буває землетрус; усе в світі для давньої людини було живе — і небесні світила, і дерева, і квіти, і річки, і каміння, і вітри; все народжується і помирає, як людина; відгомоном цього є персоніфікація, уосібнення, символізація, олюднення в мові всього живого і неживого; для давньої людини це була не просто атмосфера, а релігійна правда (наприклад, анімістичний світогляд автора постає зі сторінок «Слова о полку Ігоревім»); відгомоном первісного світосприймання є традиційні епітети — *Бо́жий світ, білий світ, близький світ, дале́кий (неблизький) світ, грішний світ*, а також уявлення про *цей (сей) світ* (*див.*) і той *(потойбічний) світ* (*див.*), пов'язані з життям і смертю; під світом людина часто розуміє оточення — суспільство, людей, серед яких вона живе, довкілля

близьке й далеке, тому каже: «Світ великий!» або «Світ великий, було б здоров'я!» (тобто жити й працювати скрізь можна, де живуть люди); маючи на увазі всесвіт, земну кулю, проклинають: «Щоб ти пішов круг світа!». *Така благодать, що й світа Божого не видать* (приказка); 2) час перед сходом сонця; світанок (звідси *благословлятися на світ, до са́мого білого світу, удо́світа, займа́тися на світ, чи світ чи зоря, ні світ ні зоря*); саме це значення, пов'язане із світанковою порою, а отже зі сходом сонця, вкладене у вислови *Бо́же-сві́те!, Го́споди-сві́те* як вияви подиву, радості, обурення тощо, а також *світ моїх очей!, мій сві́те білий!* як пестливі звертання до дорогої людини; 3) (з великої літери) *див.* **Світови́д**1.

**світе́лка** — невелика світлиця в старій селянській хаті. *Кругом все в хатах оглядав, світелки, сіни обходивши, Собі убори добирав* (І. Котляревський).

**світи́лка** (зменшено-пестливе — ***світи́лочка***) — 1) у весільному обряді — дівчина, яка виконує ритуал тримання меча й свічки. — *Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара? Де світилки з друженьками, Старости, бояре?* (Т. Шевченко); *Світилочко, повная роже, дивитися на тебе гоже* (А. Метлинський); 2) міфологічний образ українського фольклору; світло у вигляді трьох свічок, демонологічне світло, яке з'являлося восени і ходило вночі по полях, коли вже зберуть урожай; збігалося з часом «женіння свічки (комина)» на Семена, тому кажуть: «Коли зберуть хліб, то вогонь ходить по полях»; зустрічі з ним небезпечні, бо світилку пов'язують з перевтіленою нечистою силою (чортом, страхом, блудом); *див. ще*, **ко́мин**3, **по́світ**2, **свічка**4.

**світи́ло** — небесне тіло, яке випромінює світло; народні обряди просякнуті залишками солярного (сонячного) світогляду наших предків і віруваннями в небесні світила; в народній уяві всі вони — одна родина: сонце — жінка, місяць — чоловік, молодий, а зорі — діти; про це співається в колядках; у сполученнях: ***нічні світи́ла, світи́ла но́чі*** — зірки й планети; ***світи́ло дня, де́нне світи́ло*** — сонце; ***світи́ло но́чі, нічне́ світи́ло*** — місяць.

**Сві́тла неді́ля** *див.* **Вели́кдень**1.

**Сві́тлий ти́ждень** *див.* **Велико́дній ти́ждень**.

**Сві́тлий четве́р** *див.* **Страсни́й поне́ділок**.

**світли́ця** (зменшено-пестливі — ***світли́ночка, світли́чка, світли́ченька, сві́тлонька, сві́тлочка***) — чиста, світла, парадна кімната у хаті; велика хата (на противагу хатині); кімната, де приймали гостей, збиралася вся родина, відбувалися сімейні урочистості, звідки проводжали рідних у далеку дорогу і в останню путь. *Дожидайся, мене, серденько моє, гей та до себе в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості* (А. Метлинський); *Та й сів сокіл на віконечку, та поглядає у світлиночку* (Б. Грінченко); *Біля гряниці не випада будувать світлиці* (М. Номис).

**Сві́тло** *див.* **Світови́д**.

**світова́ зоря́ (зі́ронька)** *див.* **вечі́рня зоря́**.

**Світове́ дере́во** *див.* **дере́во**2.

**Світови́д = Світ = Сві́тло** — 1) за дохристиянськими віруваннями — бог неба і світла (перев. у прибалтійських слов'ян); за космогонічними поглядами наших предків, первісна матерія, що утворила предметний світ на землі; образ дійшов до нас у вигляді кам'яного збручанського ідола; він подає цілу космогонію давніх українців: горішній шар — небо з небесними вищими богами, середній шар — земля, на якій люди ведуть ритуальний танець навкруги свого ідола, нижчий шар — підземне царство, пекло та його бог — *Чорнобо́г (див.)*; щоправда, серед п'яти зображень богів встановити точно зображення Світовида важко; більш-менш точно встановлено зображення трьох божеств — *Берегі́ні* (*див.* **берегі́ня**2), *Ро́да* (*див.* **рід**1) і *Чорнобо́га* (*див.*); 2) (з малої літери) тільки **сві́тло = світ** — на противагу *те́мряві (див.)* уосіблення життя, тому в Біблії читаємо: «І життя було в Нім [Слові-Богові], а життя було Світлом людей»; також уосіблення знання, прозріння, пророцтва, тому в Біблії читаємо: «Світлом правдивим був Той [Бог-Син], Хто просвічував кожну людину, що приходить на світ»; отже, світло — символ Бога; Христос назвав себе *Світлом Світу*; світло символізує віру, бо віра має розганяти темряву навколо нас, вказуючи правдиву дорогу життя; про це й наказ Христа: «Так нехай сяє світло ваше перед людьми, щоб бачили ваші добрі діла»; у народних піснях світло — символ радості; звідси *освіти́ти* означає «звеселити»: «Ой зіронька зійшла, усе поле та й освітила, — Дівчина вийшла, козака звеселила»; світло також оберіг від нечистої сили, яка його боїться; оскільки світло, як і сонце, що його дає, асоціюється передусім із життям, тому й проклинають: «Щоб ти ходив, поки світа та сонця!».

**сві́точ** — стара назва великої свічки або смолоскипа; також стара назва свічника. — *Ходімо, мамо, в піраміду, Засвітим світоч* (Т. Шевченко); *З гуркотом упали мідні світочі. Свічки погасли* (З. Тулуб).

**сві́тський** — не церковний, мирський, громадянський; протилежне д у х о в н и й; також той, хто не має духовного сану.

**свіча́** *див.* **свічка**.

**свіча́до** — 1) стара назва дзеркала; 2) старовинний підвісний свічник для багатьох свічок.

**сві́чка = свіча́** (зменшено-пестливі — ***сві́чечка, сві́ченька***) — 1) паличка воску, лою, стеарину з ґнотом усередині, яку здавна використовують для освітлення; єднає в собі символіку світла й вогню; за народними повір'ями, зорі — небесні свічки, для кожного по одній; коли людина помирає, його зоря-свічка гасне, коли живе грішним життям — тьмяніє; свічка супроводжує всі ритуальні дії людського життя; як символ життя запалена свічка присутня у весільному обряді; перед *хрести́нами (див.)* засвічували свічку, щоб не сталося якогось нещастя, по хрестинах, перед тим як дати дитину матері, засвічували знову свічку, примовляючи: «Хай росте здорове та щасливе!» і чули у відповідь від матері: «Будьте й ви здорові!»; засвічену свічку уявляли символом душі людини — тому про людину, яка праведно живе, кажуть: «Його свічка ясно горить!»; свічка символізує

також молодість і зовнішню стать молодої людини; з цим можна пов'язати величальні колядки на зразок: «А в тій церковці три свічі ясних: перша свіча ясна — то Ганнуся красна і т. д.»; особливу роль відіграє свічка в похоральному обряді; коли помирає людина, має горіти свічка в її руках; вона освічує дорогу покійнику на той світ; тому кажуть про вмираючого: «Треба свічки та води, бо вже очі не туди», «Догоріла свічка до полички»; у ритуальних обрядах свічка відігравала велику роль ще до християнства; як символ плідності запалена свічка використовується у весільних обрядах; не варто палити свічок біля джерел, бо це поганське поклоніння ідолам («Слово Іоанна Златоуста»); у «Землі» О. Кобилянської йдеться про смертну свічку, — треба пильнувати, щоб «не вмерти без свічки, не висповідавшись передом». *З нашого Захарка ні Богу свічка, ні чортові угарка* (М. Номис); *Кому видно, тому й свічки не треба* (І. Франко); *Палить свічку і Богу і чортові* (приказка); *Як пішла я на Страсті, то, Господь мене прости, сіла під тинком, понюхала свічечку — пахне медком, так я й з'їла* (приповідка); 2) **громни́чна свічка** *див.* **Громни́ця**; 3) *див.* **страсна́ свічка (свіча́)**; 4) **весі́лля (жені́ння, свя́то) свічки** — старовинне веселе свято в ніч на Семенів день (колись новорічну ніч, яка передувала дню 1 вересня за ст. ст.), що відзначалося карнавалом вогнів на київських ярмарках (цей обряд відображено в драмі І. Кочерги «Свіччине весілля»); відгомоном цього обряду є також *запа́лювання по́світу*, або *жені́ння ко́мина*, що святкується в цей час на Поліссі (*див.* **ко́мин3, по́світ2**); 5) тільки **свіча́** — обрядодія на визначення Храмового свята, що було пов'язане з виготовленням і зберіганням громадської свічки як символу єдності громади і пошанування її покровителя-святого.

**сво́лок** — балка, що підтримує стелю в будівлях (раніше — в сільських хатах); зведення сволока (від *«сволачивание»*) було дуже урочистим моментом, бо без нього хата не господарна; підіймати його треба було легко й уважно, щоб ним не вдарити, бо тоді в господаря буде часто боліти голова; витягання сволока відзначалося як певна обрядодія — *сволокі́вщина*; відіграє велику роль у всіх святечних обрядах, що відбуваються в хаті, бо, за М. Грушевським, «поріг, що відмежовує житло родини від чужих, неприязних сил, і сволок, що держить над нею захист», — це символи родинного життя; тому на Страсті поспішають освятити сволок свяченою свічкою, на Святвечір кидають ложку куті до сволока і дивляться, скільки зерен на ньому залишається (судять тоді про майбутній урожай); на весіллі дружко на сволоці записує дарунки, які отримали молоді; має ритуальне значення — об нього злегка б'ють короваєм на щастя, а також доторкають до нього дитину, щоб добре росла; випалюють або вистругують на сволоці також хреста (у Панаса Мирного: «Устругали того хреста, дали випити»). *Ой бачу я два стовпи, на тих стовпах сволок лежить; на сволоці шнурок висить* (пісня).

**своя́к** — 1) брат дружини, а також чоловік жінчиної сестри; свояком називають ще свата (*див.* **сват2**); жартують: «Свояк: десята

вода на киселі»; «Ми з тобою своякі: твій дядько моїй Парасці двоюрідний Сидір»; «Ти мені свояк: в твоєї баби запічок горів, а мій дід руки грів»; «Ти мені свояк по рябій свині з поросятами»; 2) своя, близька людина. *Свій свояка вгадає здалека* (М. Номис).

**Свята́ вечéря** *див.* **Бага́тий ве́чір**.

**Свята́ Земля́** — стародавня назва Палестини, де в Єрусалимі знаходиться Гріб Господній; місце паломництва вірників; першим, хто з наших земляків відвідав Єрусалим і залишив спогад про це, був Данило Паломник (XII ст.).

**Свята́ неді́ля** *див.* **Вели́кдень**1, **Трі́йця**2.

**Свята́ Па́сха** *див.* **Вели́кдень**1.

**Свята́ Софі́я** *див.* **Софі́йський собо́р**1.

**Свята́ Трі́йця** *див.* **Трі́йця**1.

**Святве́чір = Свят-ве́чір** *див.* **Бага́тий ве́чір**.

**Святе́ Письмо́** *див.* **Бі́блія**.

**святи́й** — той, хто визначився своїм життям у любові до Бога й ближніх; Христос навчав активної любові, тобто такої, яку осягає той, «хто покладає душу за друзів своїх»; у народі деякі святі переосмислюються як легендарні постаті — Симон Зилот, Святий Миколай, Ілля-пророк, Юрій, Петро, Павло, Варвара, Сава, Катерина, Параскева-П'ятниця; серед святих розрізняють богословів та духовних учителів (*див.* **оте́ць**4), *апо́столів (див.)*, євангелістів (це автори чотирьох Євангелій — Матвій, Марк, Лука та Іоанн), пророків як натхненних провісників Слова Божого і передбачників майбутнього (чотири пророчі книги Біблії належать великим пророкам Ісаї, Єремії, Ієзекіїлю та Даниїлу, а дванадцять — малим пророкам Осії, Іоїлю, Амосу, Авдію, Іоні, Міхею, Науму, Аввакуму, Софонії, Аггею, Захарії та Малахії), сповідників як досконалих вірознавців, мучеників і новомучеників — страждальників за віру Христову, великомучеників, які постраждали за віру Христову, віддавши за неї своє життя (Федір Стратилат, Георгій Побідоносець, Ірина, Іоанн Сочавський, Пантелеймон, Димитрій Солунський, Параскева, Варвара та ін.), преподобних і преподобномучеників (святих ченців), праведних (святих мирян), благовірних, тобто святих князів, царів, єпископів, а також рівноапостольних, тобто прирівняних до апостолів (Марія Магдалина, Константин Великий, княгиня Ольга, князь Володимир та ін.), блаженних (юродивих та потаємних святих), страстотерпців (усіх християнських мучеників), святителів і священномучеників; святими для народу стали й деякі календарні дні — неділя, Різдво, Великдень та ін.; в уяві народу святі виступають передусім слугами Божими: «Через слуг до пана, через святих до Бога», «Через святих до Бога, а через людей до цісаря»; визнається, що святі не бездоганні, бо й «святий сім раз на день грішить», «і між святими буває часом суперечка (рай і пекло)», «і святий на святого в небі скривиться»; святих народ наближає до себе, свого буття, наприклад говорячи про святих Павла і Петра, один з яких «волоньки гонить», а другий «волоньки водить»; українізація святих і самого Христа відбилася в образотворчому мистецтві.

**Святий Дух** *див.* **дух**4.

**святилище = святиня** — 1) Божий храм; 2) тільки **святиня** — місце, предмет релігійного походження, що є культовим.

**святитель** — 1) високе найменування ієрея, архієрея; 2) той, хто провів своє життя в служінні Богу й після смерті визнаний Небесами заступником вірників.

**святі місця** — місця, які користуються особливою пошаною вірників і куди ходять на прощу; здавна такими місцями в Україні є Києво-Печерська та Почаївська лаври.

**святі отці [церкви]** *див.* **отець**4.

**святки** — 1) *див.* **Різдвяні свята**; 2) святкові дні (перев. Великодні; *див. ще* **Великдень**); 3) **Зелені святки** *див.* **Зелені свята**.

**свято** (пестливе — ***святонько***) — 1) відзначуваний народним звичаєм або церквою день на честь якоїнебудь події чи святого; християнські свята діляться на Господні, Богородичні й святих; серед них є рухомі (це Вхід Господа до Єрусалима, Пасха, Трійця, Вознесіння Господнє) і нерухомі, пов'язані з певною датою; нерухомих свят дев'ять: Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього, Введення в храм Пресвятої Богородиці, Різдво Христове, Хрещення Господнє, або Богоявлення, Стрітення Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Преображення Господнє, Успіння Божої Матері (див. ще відповідні статті цього словника); крім того, кожний народ має ще національні свята. *У великі свята, от як на Різдво або на Пасху, стріляли* [з гармат] (Панас Мирний); *Врочисте святонько було (здається, було Миколая)* (С. Руданський); 2) **Зелені свята** (*див.*); 3) **Храмове свято** *див.* **храм**2; 4) **Великодні свята** *див.* **Великдень**; 5) *див.* **Різдвяні свята**; 6) **свято свічки** *див.* **свічка**4.

**Святого Власа день** *див.* **Власа день**.

**Святого Духа день** *див.* **Духів день**.

**Святого Конона день** *див.* **Конона день**.

**Святого Палія день** *див.* **Палікопа**.

**Святого Юрія день** *див.* **Георгія Побідоносця день, Юрія [день]**1.

**Святої Ганни (Анни) день** *див.* **Ганни день**.

**свято свічки** *див.* **свічка**4.

**святоянське зілля** *див.* **звіробій**.

**Святці** — церковна книга, в якій подано списки святих і церковних свят у календарному порядку. *Чернець Святці розгортає, а на молодиць поглядає* (приказка).

**свячена вода** *див.* **вода**6.

**свячене** — те, над чим було здійснено обряд освячення; в народній практиці свячення сприймається як сильний магічний засіб від усіляких злих впливів; з цією метою святили різне зілля, воду, паски, яйця, інші продукти.

**«свячений»** — гайдамацький ніж, який нібито святив архієпископ Значко-Яворський; широкий, ручного виробу, звичайно з відламка коси, настромлений на грубу дерев'яну колодку; символіку таких ножів спостерігаємо в «Гайдамаках» Т. Шевченка.

**священик** — у православній церкві — служитель культу, за са-

ном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну службу; ієрей.

**Свяще́нна Істо́рія** — текст Біблії; предмет викладання, в основу якого покладено вивчення тексту Біблії.

**Свяще́нна кни́га** — книжка релігійного змісту.

**свяще́нне де́рево** *див.* **де́рево**4.

**священнослужи́тель** — у православній церкві — служитель релігійного культу (священик, єпископ); взагалі особа, що здійснює богослужіння.

**свяще́нство** — таїнство, в якому єпископ передає обраному кандидатові духовну владу і Божий наказ повнити таїнства і пасти отару Христову; також сан священика, його служба; у збірному значенні — священики, священнослужителі.

**сей світ** *див.* **цей світ**.

**се́лезень** *див.* **ка́чка**.

**селезі́нка** — кровотворний орган хребетних тварин і людини; у деяких регіонах України було поширене гадання на нутрощах тварин, зокрема на свинячій селезінці колії свиней передбачали погоду; *див. ще* **гада́ння**.

**село́** (зменшено-пестливі — ***се́лечко, се́льце, сільце́***) — населений пункт (звичайно великий порівняно, скажімо, з *ху́тором — див.*) неміського типу, мешканці якого займаються перев. обробітком землі; сільська місцевість взагалі; мешканці таких поселень; Й.-Г. Коль у спогадах пише: «Перед мандрівником, що їде високим, голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли в яру виринає українське село»; образ українського села неодноразово описує Т. Шевченко, як у поемі «Княжна»: «Село на нашій Україні — Неначе писанка, село. Зеленим гаєм поросло. Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколистії тополі. А там і ліс, і ліс, і поле, І сині гори за Дніпром. Сам Бог витає над селом»; старе село завжди асоціюється з річкою, ставком, вербами, садками, побіленими хатами під солом'яною стріхою, з вітряками (згадаймо село Вербівку в повісті «Микола Джеря» І. Нечуя-Левицького); *див. ще* **по́ле**1. *Мов оазис, в чистім полі Село зеленіє* (Т. Шевченко); *Над ним* [Черемошем] *в святочному спокої Гріється мале село гуцульське* (І. Франко); *То гуляє козак Голота, погуляє, ні города, ні села не займає* (дума); *Через наше сельце везено деревце* (П. Чубинський).

**Семе́на = Симео́на-Літопрово́дця (Сто́впника) день** — 1) за церковним календарем, народні назви свята на честь преподобного Симеона Стовпника, що відзначається 1/14 вересня; початок бабиного літа; оскільки до 1700 р. Новий рік починався 1 вересня, Семена називали Літопроводцем (літа — пори року і літа — року); на Семена гасили звичайний старий вогонь і запалювали живий шляхом тертя дерева об дерево (на Поліссі — запалювали посвіт); у ніч на Семена колись святкували *весілля свічки*, або *свято свічки* (*див.* **сві́чка**4); у давні часи справляли *обстри́жини (див.)* і садовили княжичів на коні; гуляння закінчувалося на вулиці;

починалися вечорниці; завершувалися всі торговельні та господарські угоди; це був останній термін сплати державних податків; копають картоплю, збирають баштанні культури, готують соління; існують народні прикмети, — «на Семена ластівки ховаються у колодязь», «хто не посіє до Семена, в того життя буде злиденне»; меншає кількість горобців, — «чорт міряє їх міркою». *Семен літо проводжає, осінь зустрічає* (приказка); *Минулися гречанії жнива, Семен натяг кожух на плечі* (Є. Гребінка). 2) **Семе́н** (зменшено-пестливі — ***Семе́нко, Семе́нонько, Семе́ночко, Семе́нчик, Семко́, Сенько́, Се́ня, Сень, Се́ньо***) — українізоване християнське чоловіче ім'я (від давньоєвр. Šim'ōn — «Бог чує»); у фольклорі виступає символом попихача («Семен муки, Семен дров, Семен туди, звідки знов»), невправності, недоладності («Сидить Семен під кручею, ловить раки онучею»), а також уживається для внутрішнього римування («Ой Семене, Семене, ходи, серце, до мене!», «Про мене, Семене»), часто іронічно чи з гумором («Сип, Семене, най ся меле», «Їж, Семене, хоч не солене», «Гуляй, Семене, я до тебе, ти до мене», «Не пойти за пенька, коли не маш Сенька» — аби за кого піти заміж). *Ой оре Семен, оре да на шлях поглядає, Чужі жінки обід несуть, моєї немає* (пісня); — *Семеночку, соколе мій! Чого ти невеселий став?* (Б. Грінченко).

**семеря́га** *див.* **семиря́га**.

**Се́мик** *див.* **Руса́лчин вели́кдень**.

**Семико́ве по́ле** *див.* **Яри́ло**1.

**семиря́га = семеря́га = семря́га = сімря́га** (зменшено-пестливі — ***семиря́жка, семеря́жка, семря́жка, сімря́жка***) — домоткане грубе нефарбоване полотно; сірячина; також старовинний верхній селянський одяг із такого сукна; сіряк. *Жупан у тебе, звісно, драний, Що семирягою назвать Годиться* (М. Рильський); *Своя семеряжка не важка* (М. Номис).

**серафи́м** (від араб. — «полум'яний, світлоносний, пекучий, благородний») — у християнській та іудейській міфології — ангел, що стоїть на найвищій сходинці небесної ієрархії, найближчий до престолу Божого; у пророка Ісаії читаємо: «Кругом Його стоять серафими, а кожен о шістьох крилах, двома закривав собі кожен лице, двома закривав ноги, а двома літав».

**серда́к = серду́к** *див.* **сарда́к**.

**сердю́к** — на Лівобережній Україні кінця XVII — початку XVIII ст. — козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана; військо сердюків з'явилося вперше при гетьмані П. Дорошенкові, потім перейшло до І. Самойловича; за І. Мазепи було 3 полки сердюків.

**середа́** — 1) назва третього дня тижня (після неділі); день богині Лади, тому вважається жіночим; найменння своє день одержав, імовірно, від того, що був серединою робочого тижня, здавна п'ятиденного, бо субота, за Біблією, вважалася неробочим днем, як і неділя; пісний день, як і *п'ятниця* (*див.*); як пісний день середу вважали нещасливим днем: «Я в середу родилася — горе мені!»; «Люби мене в середу (цебто в день нещастя, суму), а в неділю, як приберуся, на тебе й не подивлюся»; з середою

пов'язані різні заборони — не можна мити й чесати голову, заплітати коси, кроїти одяг — все це на нещастя; та й узагалі будь-яке причепурювання для пісного дня не підходить; гріх також прясти, садити що-небудь, позичати. *Добрі ви гості, та в середу трапилися!* (Ю. Яновський); *Кривиться, як середа на п'ятницю* (приказка); *Ще не біда, що без риби середа* (М. Номис); *Воно як трапиться: коли середа, а коли й п'ятниця* (приповідка); 2) **Пра́ва (Перепла́вна) середа́** *див.* **Рахма́нський вели́кдень**; 3) **Страсна́ (Вели́ка) середа́** *див.* **Страсни́й понеді́лок**.

**Середньові́ччя** — історична епоха, що охоплює час від Римської рабовласницької держави (кінець V ст.) до середини XVII ст.

**Середопі́стя = Середохре́стя** *див.* **Хре́стя**.

**сере́жки** — один із найдавніших видів жіночих вушних прикрас, який широко побутує і тепер; з ними пов'язано ряд повір'їв — знімають головний біль, загублення їх вважається ознакою нещастя. *Ой надіну я сережки і добре намисто* (Т. Шевченко).

**серп** (зменшені — ***се́рпик, серпа́ч, серпачо́к***) — сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави і т. ін. при корені, що має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубреного ножа з короткою ручкою (пор. загадку: «Кривий, малий, все поле сходить»); у давнину був поширений у сільському побуті; асоціюється з важкою фізичною працею, тому кажуть: «Скажеш за серп — за серце — терп, скажеш за ціп — за серце — тіп»; здавна образ серпа перенесено на зовнішній вигляд місяця-молодика або форму його кінцевої фази (пор. також сполучення *серп місяця*). *Багатого і серп голить, а убогого і бритва не хоче* (прислів'я); *Милий іде, хвалить мене, узяв серпок та нажав снопок* (пісня); *На вулиці рій веде, а на ниві серпом гуде* (приказка — про роботящу, товариську й веселу людину).

**серпа́нок** — старовинна прозора тканина (на Поліссі — лляна). *Серпанків вісім на намітки* (І. Котляревський).

**се́рпень** — восьмий місяць календарного року; третій місяць літа; здавна вважався вінцем року (адже тривалий час був його останнім місяцем); відповідальний час збирання врожаю, а також закінчення жнив, тому казали: «Один серпневий день рік годує»; напружений час хліборобської праці, — «серпень втоми не знає — все збирає, припасає...», «як у серпні дбаєм — так зимою маєм»; у цей місяць зазвичай справляють свято останнього снопа *обжи́нки (див.)*; з місяцем пов'язано багато народних прикмет, — «грозовий серпень — на довгу й теплу осінь», «якщо в серпні з'явиться жовте листя на деревах — на ранню осінь», «у серпні полетіли на південь журавлі — ранньою буде зима», «якщо в серпні багато павутиння — на довготривалу й гожу осінь»; народні назви місяця — *ки́вень* (від того, що тварини від надокучливих комах кивають головою), *хлібосо́л, жни́вець, горо́дник, спа́сівець, зорни́чник*; серпень нагадує людям, що літо «вибриком пробігло, немов нагадало: у зими великий рот». *У серпні спина мліє, а зерно гріє* (приказка); *У серпні хліборобу*

*три роботи: косити, орати й сіяти* (приказка).

**се́рце** (зменшено-пестливі — ***се́рденько, се́рдечко, серденя́, серденя́тко, серденя́точко***) — 1) центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини — з лівого боку грудної порожнини); здавна символізує життя, бо коли перестає битися, життя кінчається; символізує почуття взагалі, бо коли людина лякається, гнівається, любить, радіє, вона почуває, як серце б'ється, ніби з грудей вискочити хоче («Аж мені серце скаче з радості», — кажуть, коли тішаться з приємної новини; «Аж мені на серці легше зробилося», — кажуть, коли щось складне благополучно розв'язалося; «Аж серце йому мало не скам'яніло», — кажуть про великий біль); про людину без почуттів кажуть: «Чоловік без серця!», «Кам'яне серце має»; але водночас кажуть: «Серце — не камінь», тобто воно здатне почувати; серце символізує любов: «Куди серце лежить, туди й око біжить»; *се́рцем, се́рденьком* називають кохану людину: «Не зви мене козаком, зви мене серденько», «Скажи мені, серце, що маєш на мислі?»; символ горя, журби: «Серце крається» (від горя), «Вразив мене в саме серце» (завдав великого горя); символ гніву: «[Не] дай серцю волю — заведе в неволю», «Не той сильний, що камінь верне, а той, що серце в собі держить»; символ доброти, милосердя: про добру людину кажуть «сердечна людина», пор. ще: «Від серця до Бога — навпростець дорога», «Від серця до неба шляху не треба». *Злая година мене захопила, коло мого сердечка гніздечко звила»* (П. Чубинський); 2) **се́рце-ді́вчина** *див.* **ді́вчина**2.

**сестра́** — 1) (зменшено-пестливі — ***сестри́ця, сестрі́чка, се́стронька, сестри́ченька***) кожна з дочок стосовно інших дітей того самого батька або матері; ставлення в народі до сестри різне — як позитивне, так і негативне: «Сестра від братового добра в землю вросла», «Сестра з сестрою, як риба з водою», «Сестра сестрі заздрить в красоті», «Сестри рідні тоді, як усі вийдуть заміж». *А сестри! Сестри! Горе вам* (Т. Шевченко); *Та нема ні братіка, ні сестриці-жалібниці* (Словник Грінченка); *Все сниться: сестронька маленька* (П. Грабовський); 2) **двою́рідна сестра́ = сестра́ у пе́рших** — дочка рідних дядька або тітки; жартують: «Ваша Катерина нашій Орині двоюрідна Одарка», «Василь бабі — сестра в перших»; 3) **трою́рідна сестра́ = сестра́ у дру́гих** — дочка двоюрідних дядька або тітки; 4) **[Христо́ва] сестра́** — член жіночого релігійного братства; черниця.

**сестрени́ця = сестрини́ця = сестріни́ця** — дочка сестри; племінниця.

**сестри́нець = сестрі́нець** — син сестри; племінник.

**сестрини́ця = сестріни́ця** *див.* **сестрени́ця**.

**сестри́чки** *див.* **пере́стріч**.

**сива́ш = сиве́ць** — кінь сивої масті. *Ой коні наші сиваші, чи були ви на паші?* (А. Метлинський); *Не першина сивцю війна* (М. Номис); *Та як жаль же мені сивця-воронця, білого копитця* (П. Чубинський).

**сивина́ = сиви́зна́** — сиве волосся як ознака (а отже й символ) ста-

рості; з підстаркуватого чоловіка, що закохується в молоду дівчину, кепкують: «Сивина в бороду, а біс (чорт) у ребро»; як життєве спостереження інша приповідка: «Коли чоловік сивіє, то шаліє; фразеологізм: ***з сиви́зні (сивини́) віків (столі́ть)*** — з дуже давніх часів, з давніх-давен. *Виринають з сивизни століть і проходять гордою ходою перед нашими воїнами славні прадіди — Байда Вишневецький, Дорошенко, Нечай, Богун, і Богдан, і славний Морозенко, і козаки Швачка та Голота — і кличуть до бою за Батьківщину* (О. Довженко).

**сиву́ха** — недостатньо очищена саморобна хлібна (або бурякова) горілка. *Пили на радощах сивуху* (І. Котляревський).

**Сим** — один із стародавніх язичницьких богів слов'янського олімпу; назва, можливо, є частиною літописної назви *Сима́ргл* (*див.*).

**Сима́ргл** — у дохристиянських віруваннях — можливо, один із головних богів, оскільки Початковий літопис ставить його в один ряд із іншими богами київського (Володимирового) олімпу, де стояли ідоли «Перуна і Хорса, Даждьбога і Стрибога, і Симарегла, і Мокошь»; підтвердженням цього є припущення, що Симаргл є не хто інший, як Семиярил — «сім Ярил», бог літнього Сонця; дослідники вважають, що саме це божество зображено на капітелі Борисоглібського собору в Чернігові (XII ст.).

**си́мвол** — 1) умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; на створення символів впливає оточення; це уява особливого роду, але завжди конкретно взята з зовнішнього світу; у кожного народу в символіці є свої особливості, що пояснюються передусім специфікою спілкування цього народу з довкіллям; щоб знати й розуміти історію й культурне життя того чи того народу, треба знати й розуміти його символи. *Хліб на рушнику як народний символ гостинності; Символ віри як стислий виклад догматів християнства; Національні символи*; 2) художній образ, який умовно відбиває якунебудь думку, ідею, почуття тощо. *Троянда як художній символ кохання; Сокіл, орел як фольклорні символи сили, мужності, краси, величі.*

**Симео́на-Літопрово́дця (Сто́впника) день** *див.* **Семе́на**.

**Симо́на Зило́та = Си́монове зело́ = Зільни́к** — церковно-календарний день Святого Апостола Симона Зилота (10/23 травня); за народною традицією, день, коли жінки починають збирати цілюще зілля в лісах і лугах; таке зілля допомагає від усяких хвороб як людини, так і тварини, хоч, вірили, «є зілля на всяку слабкість, тільки на смерть нема»; копають до схід сонця, поки роса не впаде на зілля; *див. ще* **зілля**1.

**син** — 1) (зменшено-пестливі — ***сино́к, синко́, си́нонько, сино́чок, си́нчичок***) особа чоловічої статі стосовно своїх батьків; про розумного сина народ каже: «Син батька розумніший — радість, а брат брата — зависть», а про дурного, злого, ледачого з гіркотою зауважує: «Від поганого сина батько сивіє», «Дурному синові і батьківське багатство не в поміч», «Злому синові не в честь наука», «Ледащо син — батьків гріх»; тому й кажуть: «Вчи на добре сина, то не буде псина»; син у родині, за народними уяв-

леннями, — більш бажана дитина, ніж донька (казали: «Як син родиться, то й кутки смутяться», «Син родиться на господарство, а донька на злидні»); баба-сповитуха називала сина богданом, а доньку — зневажливо перепоєм; у всіх народів син — продовжувач батьківського роду, а донька, відходячи в чужу родину, підтримувала чужу, а не свою рідню; після одруження синову родину намагалися відділити, збудувавши їй хату; благословляли: «На тобі хліб-сіль на нове господарство. Дай Боже, щоб і в тебе було стільки хліба, як у нас у гурті. Роби, небоже, й Бог поможе» або: «Дай Боже, щоб ваша хата була на все здорова та багата. Щоб ви хліб-сіль мали і людям давали, і батька-матір щоб не забували»; становище меншого сина було дещо іншим, він довше був під батьковою опікою («Менший син найкращий, його найжальче»); він до кінця життя працює на родину, годує й ховає батьків; батьківський двір діставався йому в спадщину. *Син своїй матері до ніг уклонився* (пісня); *Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син* (прислів'я); *Кохалася мати сином, як квіткою в гаї* (Т. Шевченко); *Один синчичок, як одинчичок* (П. Чубинський); 2) **Бо́жий Син = Син Бо́жий (Людськи́й) = Бог-Си́н** *див.* **Бог4**, **Христо́с Ісу́с**; 3) **блу́дний син** — за євангельською притчею, людина, яка після довгих блукань і розпусного життя з каяттям, убога, голодна і хвора, повертається на батьківщину, до своєї родини; батько радісно зустрічає сина, наказуючи заколоти йому відгодоване теля (про це картина Рембрандта «Повернення блудного сина» і серія гравюр Т. Шевченка); 4) людина чоловічої статі щодо свого духівника або особи духовного сану; 5) **хреще́ний син** *див.* **хреще́ник**.

**сини́ця** (зменшене — ***сини́чка***; ***синича́*** — пташа синиці) — маленька співуча птаха з різнобарвним опеpенням ряду горобцеподібних; через те й кажуть: «Синиця — горобцю сестриця»; вісниця добра; через веселий норов приладжували годівницю до вікна і запитували пташку про майбутнє; відоме прислів'я «Краще синиця в жмені, ніж журавель в небі», символізуючи хоч мале, але добро, є образним порівнянням двох бажаних речей, цілей, з яких друга важливіша, але майже недоступна, а перша доступна, але меншовартісна; вживається й на означення вибору різних життєвих ситуацій, а також при одруженні, як у «Наталці Полтавці» І. Котляревського; про безплідну хвальбу кажуть: «Синиця море запалила»; про маленький розмір пташки іронізують: «Синиця — не птиця», «Синицю і на сани поклади, то синиця синицею»; у піснях символізує молодицю або молоду: «Ой у полі конопелька. На конопельці золота ряса. Там синиця походила Та росичку потрусила, До золотничка поносила: — Іскуй мені перстеньочок»; з поведінкою птахи пов'язані народні прикмети, — «починає співати синиця — весна надходить», «синиця пищить — зиму віщить»; за прикметою, як «синиця б'ється зимою у вікно, то чоловік десь гине у дорозі в снігах». *Синиця шкоду робить, а журавель попадається* (прислів'я).

**си́ній** — колір, що в українському народному світосприйманні зливається з символікою *блакит-*

*ної (див.)* барви; в українській іконографії одяг Богородиці часто синій; у Ю. Клена читаємо: «І під обрієм грізних років Голубіє, мов спогад про Тебе, Синя плахта лісів, Синій пояс Твій стрічкою в'ється»; у народних піснях синє вино подається на противагу зеленому, що символізує радість, веселощі («Зелене вино на потішення»), означає журбу: «Твоє ми вино синьо зацвіло, Синьо зацвіло, мало вродило»; у «Слові о полку Ігоревім» після поразки українського війська «черпали мені синє вино з трудом змішане».

**синьоголо́в** *див.* **перекотипо́ле**.

**сир** — харчовий продукт, який одержують з молока при його сквашуванні й відокремленні сироватки; використовується як начинка до традиційних українських вареників, пор. у С. Руданського: «Ото, тату, маєм воду, — каже циганчук. — А якби нам іще сиру та муки до рук, наварили б вареників»; ознака заможного життя, звідки — *жи́ти (купа́тися, пла́вати), як сир у ма́слі*, тобто добре жити; в Україні дуже поширене вірування, що, зберігши під язиком сир від Пущення, можна було побачити на Великодній службі всіх відьом; коровай на весіллі посипали сиром або під коровай клали тридев'ять вареників із сиром, можливо, тому у весільній пісні зять порівнюється з сиром: «Ой, сиру, ж мій, сиру, да білий ти мій сиру; Ой, зятю ж мій, зятю, да милий же ти сину».

**сирда́к** *див.* **сарда́к**.

**сирів́ець = сирове́ць** — напій, приготовлений із залитих кип'ятком і настояних протягом певного часу житніх сухарів; хлібний квас; з сирівцю робили холодний борщ, який теж так само називали, пор. у Т. Шевченка: «Ой пий сировець та криши петрушку». *І кубками пили слив'янку, мед, пиво, бражку, сирівець* (І. Котляревський); *Сировець зацвів у діжці* (Грицько Григоренко).

**сирі́тки** *див.* **брат-і-сестра́**.

**сирі́тська до́ля** *див.* **Спа́сова борода́**.

**Си́рна неді́ля** *див.* **неді́ля**4, **Сиропу́ст**2.

**Си́рний ти́ждень** *див.* **Ма́сниця, неді́ля**4.

**сирове́ць** *див.* **сирів́ець**.

**сирої́жка** (зменшено-пестливе — ***сирої́жечка***) — їстівний гриб з опуклою, крихкою, пластичною, яскраво забарвленою червоно-жовтою шапинкою на тонкій ніжці; має білий або жовтавий сік; можна споживати в сирому вигляді; у приповідці: «Свіжий, хороший, як сироїжка». *Сидить рижик при сосниці, сироїжка при дубині* (пісня); *Ой лопнув обруч біля діжечки, Дівчата мої, сироїжечки!* (пісня).

**Сиропу́сна неді́ля** *див.* **неді́ля**4, **Сиропу́ст**2.

**Сиропу́сний ти́ждень** *див.* **Ма́сниця, неді́ля**4.

**Сиропу́ст** — 1) певний час, день, у які, за законами православної церкви, дозволяється вживання молочної їжі; 2) останній день *Ма́сниці* (*див.*), неділя перед Великим постом, яка ще називається *Сиропу́сною, Си́рною, Про́ще́ною, Проща́льною, Дарно́ю*; *див.* **неді́ля**4.

**сирота́ = сироти́на = сиротю́к** — 1) (зменшено-пестливі — ***сирі́тка, сирі́тонька, сироти́нка, сироти́-***

***нонька, сироти́ночка, сиротя́, сиротя́тко, сиротя́точко***) дитина й підліток, що втратили батька й матір або одного з них; особливо нещаслива дитина, коли залишається без матері («Без батька півсирота, а без матері і вся сирота»); народ уболіває за сиротою, оплакує сирітську долю («Бог сиріт любить, та щастя не дає», «Сирота — як камінь на роздоріжжі», «Сиротою жити — сльози лити»). *Сирота Ярема, сирота убогий: Ні сестри, ні брата, нікого нема* (Т. Шевченко); *Щось не спиться серед ночі Сиротиноньці* (П. Грабовський); *Нема спину вдовиному сину, що звів з ума дівку сиротину* (А. Метлинський); *Бідних сиротят без хліба оставили* (дума); *Ой, ну, люлі, малеє дитятко, Зостаєшся, миле, В світі сиротятко!* (пісня).

**сита́ = сити́ця** — мед, розведений водою, або медовий відвар на воді; здавна використовується як традиційний безалкогольний напій. *Будеш його годувати цукром головою, будеш його шанувати від меду ситою* (П. Чубинський); *Чим дитину годувать?... Чи кутицею із ситицею?* (А. Метлинський); *Ти дай сити їй* [бджілці] *по весні, А вже вона тобі оддяче* (Я. Щоголев).

**си́то** (зменшено-пестливі — ***си́тце, си́тко, си́течко***) — натягнена на обруч сітка, через яку просівають борошно та інші сипкі речовини або проціджують що-небудь. *Коробом сонце — ситом дощ* (М. Номис); *Не всім однако дано: одному ситце, другому решітце* (прислів'я); *Нове ситечко на кілочку, а як пристаріється — садять квочку* (приказка).

**сич** (зменшено-пестливе — ***си́чик***) — хижий нічний птах бурого кольору родини совиних; зловісна птиця; віщує лихо, навіть смерть, пор. у Т. Шевченка: «Сичі вночі недобре віщують на коморі»; пов'язано це з тим, що живе птах у похмурих місцях, в дуплах старих дерев, серед руїн, видає зловіщий хрипкий голос-стогін («Дідона лякалася цього зловіщого крику»); його активне життя пов'язане з нічною темною порою, як і всіх зловіщих сил; нібито колись був співучою птахою, але був присутній при смерті Христа і відтоді зненавидів денне світло, а його дзвінкий голос застряг у горлі й перетворився на стогін; з поведінкою птаха пов'язані народні прикмети, — «коли сич кричить, то когось викричить з хати», «сич хазяїна виживає»; також зміни погоди, — «сичі вночі кричать на дощ». *Тю, з дупла того дуба сич вилетів* (М. Номис); *Сичі в гаю перекликались* (Т. Шевченко); *Дивиться, як сич на сову* (прислів'я); *А Микита, Неначе сич, у сірій свиті Перед очима вже стоїть* (Т. Шевченко); *І круглоокий сичик на шпилі їм посилає безнадійні чари* (М. Рильський).

**сі́верко** — холодний, пронизливий вітер. *Лютий сіверко повіяв, Вітер неласкавий* (Л. Первомайський).

**сіди-коса́** — вік, коли починає сивіти волосся (здебільшого про жінок). *Сидітимеш до сіди-коси* (М. Номис — засидишся в дівках).

**сідло́** (зменшено-пестливі — ***сіде́лко, сіде́льце, сіде́лечко***) — упряж для їзди верхи — сидіння для вершника, яке прикріплюють на спині коня; на території України з археологічних знахідок відомі з IV—III ст. до н. е., хоч і раніші

племена мали б їх уживати, бо активно використовували коней. *Кінь знає, як му сідло долігає* (М. Номис); *Найстарша сестра, бодай не зросла, сідельце сховала* (пісня); *Тілько й слави козацької — Сіделечко вкрити* (Т. Шевченко).

**сіль** — біла речовина з гострим характерним смаком, що є кристалами хлористого натрію і вживається як приправа до страв, для консервування тощо; здавна у великій пошані (ще з Чорноморсько-Дунайської доби); символізує життєві випробування («Немає долі без солі»), випробування на вірність і дружбу («Бочку солі з'їси, заким чоловіка пізнаєш»); часто вживається при ритуальних обрядах, бо «сіль — свята річ» (завжди поряд з хлібом); благословляють *хлібом-сіллю* (*див.* **хліб**2) засватаних, а потім пошлюблених, нову синову хату (*див.* **син**1); кладуть хліб-сіль на стіл у Святвечір; зустрічають хлібом-сіллю на ознаку великої пошани; у побуті дякують за хліб, за сіль; просять призволитися хлібом-сіллю; хліб та дрібок солі — часто основна їжа хлібороба, тому уособнюють їжу взагалі, звідси вітаються, кажучи: «Хліб та сіль!»; цураючись дому, близьких, відмовляються тим самим від хліба й солі, і, навпаки, зближуючись з ким-небудь, розділяють з ним хліб і сіль; хліб-сіль завжди були продуктами нелегкої праці, тому й кажуть: «Знаю, почім хліб і сіль»; сіль поважали ще й тому, що вона нібито охороняє од чарів; новонародженому кладуть у постіль сіль «від уроків»; охоронною є формула: «Сіль тобі в очі на чотири ночі!»; великодня посвячена сіль дуже допомагає худобі, тому таку сіль підмішують до корму; цілющу силу має також *четверго́ва сіль* (*див.* **Страсни́й понеді́лок**); існує повір'я, і не лише в нашому народі: «Сіль розсипати — сваритися з кимось (плакати через якусь невдачу)»; ознакою давнього жертвоприношення є звичай: «Щоб вогонь довше тримався, сиплють у нього сіль»; гостра на смак, означає гостроту дотепу, що може бути й «пересоленим»; еліту народу (апостолів) Христос назвав сіллю землі. *Без солі без хліба худая бесіда* (приповідка); *Без солі не смачно, без хліба не ситно* (приказка); *Мені тепер не до солі, коли грають на басолі* (слова чумака напідпитку, якому сказали, що надворі дощ і його сіль може намочити).

**сільськи́й ста́роста** *див.* **ста́роста**3.

**сім** — назва числа 7 та його цифрового позначення із 7 одиниць; символічне святе число, Божественне число Всесвіту, що відіграє велику роль у народній і релігійній символіці народів усього світу: сім кольорів райдуги, сім днів тижня, сім днів посту, сьомий день після створення світу — день відпочинку, сім променів Сонця, сім братів-вітрів, семикратне повторення заклинання, сім Сонць — Семиярило, сім зірок Великої Ведмедиці, родовід до сьомого коліна, дитина до семи років — невинна душа, семикутна зірка кругом німба на іконах Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Святого Духа, сім таїнств, у яких проявляється божественна благодать Церкви Христової; значення числа сім у світосприйманні нашого народу пізнішого походження, ніж, скажімо, числа дев'ять чи тридев'ять; фігурує у приповідках і фразеологізмах: «У нього сім

п'ятниць на тижні» — про людину несталих переконань; «Сьома вода на киселі» — про людину на найдальшому щаблі спорідненості; у народних весільних піснях співають, що воду для святого короваю взято з семи криниць, борошно принесено в семи міхах, змелено його з пшениці, що виросла на семи полях, до короваю докладено сім кіп яєць, що їх знесли сім білих кур, масло для короваю взято з семи кадовбів, а збито його з молока від семи корів; інший варіант — борошно для короваю змелено на семи жорнах, і переховувано його сім літ, сіль для нього везли в семи возах, масло збито з семи макітер, які стояли в семи хатах; пор. вірування в те, що зозуля через сім років перемінюється на яструба, що дитина семи років бачить домового, що бувають особливі богатирі-семилітки, а також мудрі дівчата-семилітки; у казках наймит дістає сім зерен, а герой по сім буханців хліба; чоловікові радять не вірити жінці 7 літ і 7 неділь; вважають у замовляннях, ніби пропасниць 77 і від них має бути 77 ліків; чудодійне значення мають сім вод, а є таке, що й «у семи водах не обмиєш»; «Усім по сім, а нам по вісім», — примовляють пияки до чарки; сім літ — замкнений цикл, кажуть: «Уже сім літ, як правди ніт» — звідси й чарівне сім разів повтору: «Сім раз міряй, а раз одріж», «Сім раз сідав і спочивав, аж поки таки знайшов», «Сім раз упаду, сім раз устану»; кажуть: «Є сім причин, а одна смерть»; число сім часто переходить в 70, 77, 700, пор. у Біблії: Петро питає Христа, скільки разів треба прощати образи, «до семи раз?», на що Христос відповідає: «Не кажу тобі — до семи раз, а до сімдесят раз семи»; у грецькій легенді, пристосованій до української дійсності: «Вийде промінь сонця красного, освітить всю землю Святоруську — на Русі буде город Єрусалим (Київ) головний, а в тім городі церква соборная премудрості Божої (Софія) з 70 верхами (банями)»; пор. колядку: «Ой, підіте ви, реміснічейки, а зітніте ви кедрове дерево, збудуйте з него Святу Софію, Святу Софію в святім Києві, би на ній було сімдесят верхів, сімдесят верхів, сімдесят крижів, семеро дверей, а єдні підлоги»; народна приповідка твердить, що «чорт сімдесят пар постолів стоптав, поки їх докупи зібрав»; число сімсот уживається у весільних піснях на означення великого роду: «Не стій, вербо, розвивайся, розвий собі, вербо, сімсот квіток, сімсот квіток і чотири: всім боярам по квіточці, всім дружкам по квіточці»; тут верба — мати роду; матір'ю роду виступає також маківка: «Стоїть стріла серед двора, а в тій стрілі сімсот і дві» або «Під одним ковпаком сімсот козаків»; число символізує також громаду парубків і дівчат: «Дасть Бог урожай, як зелений гай. Як же ми його ой та й зіжнемо? Зберемо женців сімсот молодців і в'язальниць сімсот дівочок». *Коли б сім собак, то б од усіх сімох од'їлась* (М. Номис); у сполученні: ***ба́ба сім миль з-за пе́кла*** — дуже зла баба; ***сім мішкі́в греча́ної во́вни, сім мішкі́в греча́ного Гаври́ла*** — багато зайвого, безглуздого; ***сім п'я́тниць на ті́ждень у кого*** — хто-небудь дуже часто й легко змінює свої рішення, наміри, настрій і т. ін.; ***як сім баб пошепта́ло кому*** — набагато кращий (став хтось); ***як сім га́лок хто*** —

дуже, надзвичайно (про чорний колір) *див. ще* **магі́чні чи́сла**.

**симе́йне во́гнище** *див.* **во́гнище**.

**симе́йство** *див.* **сім'я́**.

**сімря́га** *див.* **семиря́га**.

**сім'я́** (зменшене та іронічне — ***сіме́йка***) = **сіме́йство** — група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом (*див. ще* **во́гнище, роди́на**. *Нащо кращий скарб, коли в сім'ї лад* (приказка); *Сім'я міцна — горе плаче* (приказка); *В болоті не без чорта — в сім'ї не без п'яниці* (М. Номис); *Тут ось біля хати — уся моя сім'я: бабуся, мама й тато, два братики та я* (Н. Забіла); *Голова сімейства — чоловік, а як піддасися жінці, то не проси у Бога здоров'я* (приповідка).

**сі́ни** = **сі́нки** (зменшено-пестливі — ***сі́нці, сі́нечки***) — нежила частина селянських хат і невеликих міських будинків, що з'єднує жиле приміщення з ґанком, рундуком або ділить хату, будинок на дві половини; звідси звичайно хід (драбина) на горище; у княжі часи сіни були передпокоєм, де стояв княжий престол, відбувалася княжа дума й приймали послів; у цьому розумінні сіни згадуються в літопису. *Хату обдирає та сіни лагодить* (прислів'я); *Коло сіней, коло хати ходить голуб сивий-волохатий* (А. Метлинський); *Не йди до ня, легінику, коли я не кажу, Бо я свої сіни замкну — соломою зв'яжу* (коломийка).

**сі́но** — скошена й висушена трава, що йде на корм худобі; сіном або соломою застеляли покуть під різдвяний сніп; символ добробуту; кидали за подорожнім з побажанням добра; про багача, що дозволяв собі знущатися над бідним, казали: «Коли сіно в стозі, то й забув о Бозі». *Не хвалися травою, а хвалися сіном* (приказка); *Сіно чорне, так каша біла* (прислів'я); *Сіно до Юрка, а хліб до Ілька* (господарська порада берегти сіно до дня Святого Юрія, а хліб до дня Іллі-пророка).

**сіно́жа́ть** = **сіножа́ття** = **сіноко́с** — косіння трави на сіно, а також час, період цього косіння; косовиця та місце, відведене для неї; як спільне поле діяльності й заробітку («На одній сіножаті і віл пасеться, і бузько жаби ловить»); важлива пора в житті хлібороба, бо сіно заготовляли на зиму для худоби, пов'язуючи з ним зимове благополуччя для родини; казали: «Сіно чорне, та каша біла»; хвалили добре сіно: «Це таке сіно, що й попадя, посоливши, у середу б їла»; просили на пору сінокосу добру погоду: «Як сіно косять, то дощів не просять»; застерігали: «Роби сіно в погоду, бо зогниє в негоду», «Не в дощ, а в годину сіно гребуть». *Ой чия ж то сіножать да некошеная?* (пісня); *Мав же я поле, мав же я сіножаття* (пісня); *Липнева спека. Сінокіс. В якійсь дрімотливій утомі, Злегка похитуючись, віз Пливе самотньо на Житомир* (М. Шеремет).

**сі́ра кі́шка** *див.* **кіт**[2].

**сірко́** — собака сірої масті; вживається і як традиційна кличка собаки; фразеологізм: ***у сірка́ оче́й позича́ти*** — робити щось таке, чого треба соромитися; уживається щодо нахабних людей.

**Сірко́ Іва́н** (народився невідомо коли, с. Мерефа, тепер Харківщина — помер 1680) — кошовий отаман Запорозької Січі, учасник

народно-визвольної війни 1648—1654 рр.; за народними переказами, Сірко народився на світ уже з зубами, що було ознакою непересічного розуму, а також того, що йому судилося все життя гризти ворогів, головно турків і татар; складна історична фігура своїми постійними переходами від одного політичного табору до іншого.

**сіро́ма = сірома́ха** — козацька біднота на Запорозькій Січі; голота; взагалі незаможна людина, бідняк; також бідолаха. *Спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома* (О. Стороженко); *Чи ж на горе, на біду сірома вродився* (П. Чубинський); *Попід тинню сіромаха і днює й ночує* (Т. Шевченко); *Та вкинули сіромаху в темную темницю* (пісня).

**сірома́нець:** ***вовк-сірома́нець*** — уживається як сталий епітет у народній творчості; *див. ще* **вовк**1.

**сі́ромаха** *див.* **сіро́ма**.

**сіря́к = сірячи́на** — 1) (зменшено-пестливе — ***сірячо́к***) старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна (звичайно у бідних людей); *кобеня́к* (*див.*) із сірого сукна; символ незаможності, низького соціального стану, див. у Т. Шевченка: «Сам — кріпак, неодукований сіряк». *Ні холодно, ні душно: як на святках у сіряках* (М. Номис); *Прощайте тепер, пани, поскидайте жупани, повдягайте сіряки, бо не ваші мужики* (Б. Грінченко); 2) тільки **сірячи́на** (зменшено-пестливе — ***сірячі́нка***) — благенький, поношений сіряк, а також домоткане грубе нефарбоване сукно. *Сусідоньки в кармазині, а ти, мати, в сірячині* (М. Максимович); *Я постелю сірячину, а в голову кулачину* (П. Чубинський); *Ліпше моя сірячина, як чужая сурдутина* (І. Франко); *Ходив же я в чумарочці, тепер в сірячинці* (Б. Грінченко); 3) тільки **сіря́к** — про незаможну людину, бідняка, а також, неосвічену людину з низів (також зневажливо). *А то сірісінький сіряк тихо лютує* (Т. Шевченко); 4) **сірячко́ва шля́хта** *див.* **шля́хта**2.

**Січ** — 1) **= Запоро́зька Січ** (*див.*); коли Січ було зруйновано й спалено, цю подію оспівала народна дума: «Ой летить крячок та по той бочок. Де не взявся шуліка. А не буде в Січі місця Віднині й довіку». *Січ — мати, а Великий Луг (великий Дніпр) — батько* (Словник Грінченка); *Хто любить ніч, тому ворог Січ* (М. Номис); *І на Січі мудрий німець картопельку садить* (Т. Шевченко); 2) (з малої літери) окреме поселення, що входило до складу козацької організації в XVI —XVIII ст.; 3) (з малої літери) **= сі́ча** — рукопашний поєдинок, бій із застосуванням холодної зброї (шаблі, списа тощо). *За містом січ кривава Аж до вечора тривала* (І. Франко); *Перший кидається* [Грицько] *в січ, вже б'є й рубає так, що й світа перед собою не бачить* (В. Самійленко).

**січе́ники** — старовинна українська страва з посіченого м'яса, яке підсмажують, надаючи круглої або довгастої форми.

**сі́чень** — назва першого місяця календарного року; народні назви — *сні́жень, сніговиќ, льодови́к, щипу́н, тріску́н*; другий місяць зими; початком року місяць став з 1700 р. згідно з реформою Петра І; один з найхолодніших місяців у році, — «хоч і сонце блищить, зате й мороз тріщить», «січень снігом

січе, а мороз вогнем пече»; саме на цей місяць припадають водохресні морози; одну з версій походження назви дає Я. Головацький: «Січень, здається, від того так названий, що в той час звичайно сніги, інеї з вітром січуть, або борше від «січа» — вітки, суччя, котрі дають взимі маржині [худобі]...»; період новорічно-різдвяних свят, цілого ряду яскравих народних обрядів; місяць започатковував сподівання на новий добрий урожай, тому предки за допомогою обрядів, пісень, словесних побажань намагалися убезпечитися від злигоднів, недороду і казали: «Хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний», бо «січень без снігу — літо без хліба»; існували прикмети, — «якщо дерева в січні часто покривалися інеєм — на щедрий урожай», «якщо січень мокрий та з відлигами — жди холодного літа», «якщо січень холодний — липень буде жаркий і грибів не жди до осені». *Січень січе та й морозить, Ґазда з лісу дрова возить* (приповідка); *Січень не мак січе, як у вуха пече* (приказка).

**січовики́** (*одн. ч.* ***січови́к***) — запорозькі козаки, мешканці Запорозької Січі. *Оселився в них захожий січовик Мирон Гудзь* (Панас Мирний).

**січові́ стрільці́** — 1) Українські січові стрільці (УСС — «усуси») — військові підрозділи, створені перев. з української студентської молоді 1914 р. австро-угорським урядом; входили до австро-угорської армії під час Першої світової війни; 2) створені наприкінці 1917 р. військові формування Центральної Ради й Директорії, яких В. Винниченко у своїй книзі «Відродження нації» назвав «ядром» «справжнього руху революції».

**сі́яння** — внесення зерна, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсипаючи його; здавна в народі вважалося богоугодною дією, до якої не кожного в родині можна було допускати; зазвичай сіяв голова родини або найстарший син; тому, хто сіяв, примовляли: «Сій на Божу волю, на щасливу долю!»; сіяч від себе примовляв: «Не пшеницю сію, не капусту саджу, а полон (врожай), щоб мені Господь Бог зародив зо всіх чотирьох сторон»; звідси символіка сіяння доброго слова, доброї науки, як це бачимо в поезії Т. Шевченка «Орися ж ти, моя ниво...»; сіяння символізує початок справи, від якої чекають доброго результату: «Яке посієш, таке збереш» (тобто з доброї справи матимеш добрий пожиток, а з лихої — лихий); «Хто сіє вітер, вітром буде жити» (тобто хто багато говорить, не доробиться ні до чого доброго); у народних піснях сіяти — залицятися, викликати любов: «Ой, я жито не сіяла, само жито сходить, Я козака не чарувала, сам до мене ходить»; господарським правилом сіяння народ вважає: «Як посієш наволоком, то і вродить ненароком, а посієш густо, то вродить не пусто».

**скака́ти соро́ку** *див.* **соро́ка**3.

**скарб** — 1) заховані в землі чи в іншому місці великі цінності — гроші, коштовності, самоцвіти, прикраси, зброя, цінні речі; скарби з'являлися в бурхливі часи історії, під час воєн, облоги міст та інших екстремальних подій; люди закопували цінності, а потім гинули, а закопані речі ставали скарба-

ми; знайдено багато скарбів часів переселення народів, княжих часів, періоду Козаччини (відомі скарби: Перещепинський, Чорної Могили, Кульобський, Чортомлицький та ін.); по всій Україні були поширені вірування в чарівні скарби (*див.* **скарбни́к**2); коли хто копає такий скарб, не можна нічого лихого казати, бо скарб розсердиться, не можна його хрестити, бо зникне; може приймати різні постаті — діда, що просить дівчину, щоб втерла йому ніс, та втирає, і він розсипається грішми; уосібнення скарбів, за В. Гнатюком, — парубок, кінь, корова, білий баран, білий собака, гуска, гадюка, кобиляча голова, півень, свиня, щука в колодязі; **Генера́льний скарб** *див.* **Військо́ва скарбни́ця**.

**скарбівни́ця = скарбі́вня** *див.* **скарбни́ця**.

**скарбни́к** — 1) (від ***скарбни́ця***) у Київській Русі та в старій Україні — той, хто відав скарбницею князя, монастиря і т. ін.; 2) (від ***скарб***) у дохристиянських віруваннях — дух, охоронець скарбів, закопаних або захованих ким-небудь, пор. у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «А скарбу, як хто закопає, береже скарбник і не пропустить нікому заняти»; в Олександра Олеся: «І тільки скарбник, наче звір, Без шелесту ступає, І глибше в землю, серед гір, Великий скарб ховає»; закопані скарби наділяли незвичайними, надприродними властивостями; вони, вірили, були чистими й нечистими; перші, які закопувалися за складних житейських обставин, другі — від нечистої сили, закляті (про них казали, «що їх чорт присів»); на Гуцульщині до чистих зараховують скарби опришків; чисті скарби йдуть на користь, закляті приносять нещастя; закляті скарби описують українські письменники, зокрема Г. Квітка-Основ'яненко в оповіданні «От тобі й скарб»: «Один розказує, що ген там, у Маяцькій Засіці, які-то печери довгі та глибоко позавалювані бочками з грошами золотими, діжки з срібними рублями, казани з мідними п'ятаками, і що він против того скарбу знає замову і зараз усе може узяти»; пор. у М. Костомарова «Дитяча могила»: «— Чула я, — казала Кулина, — від старих людей, коли ще дівувала, що скарби не даються через гріхи наші. Можуть лише взяти його такі руки, котрі зроду не грішили»; «—Ну, жінко, тепер нечиста сила творитиме нам різнії перешкоди, лякатиме несусвітними страхами, але ми боятися не повинні. Бо все це тільки мана. Коли нічого не злякаємось, то скарб здобудемо»; «— Скарб! — скрикнули водно обоє. І справді, трохи підкопавши, об'явили вони великого залізного казана».

**скарбни́ця = скарбівни́ця = скарбі́вня** — адміністративна установа Запорозької Січі, що відала коштами; також місце на Запорозькій Січі, де будували човни, байдаки, чайки, виготовляли зброю тощо; *див. ще* **Військо́ва скарбни́ця**. *Чайку будували у військовій скарбниці на Січі 60 чоловік за 15 днів* (із журналу).

**скатерти́на = скате́рка = ска́терть = скат = скаті́рка** — виготовлений із тканини особливого гатунку або в'язаний виріб, яким покривають стіл (*див. ще* **обру́с**); в українських казках часто згадується скатерть-самобранка; див. також в «Енеїді»

І. Котляревського: «Ось скатерть шльонськая нешпетка, Її у Липську добули; Найбільша в тім вона прикметна — На стіл як тільки настели І загадай якої страви, То всякі зробляться потрави, Які на світі тільки єсть: Пивце, винце, медок, горілка, рушник, ніж, ложка і тарілка». *Стіл дубовий покривала біла скатертина* (М. Макаровський); *Скатертина дуже ненажерлива: хоч скільки годуй, а не нагодуєш* (приказка); *Накрила сина скатеркою* (П. Чубинський); *На столах скати все лляні*ї (Я. Головацький).

**сквар** — народна назва спеки. *Стар любить сквар, а молод — холод* (М. Номис).

**скін** *див.* **смерть**.

**скіпа** *див.* **скіпка**.

**скіпетр** — оздоблена коштовним камінням та різьбленням палиця, що є символом, знаком царської влади; берло.

**скіпка = скіпа** (зменшене — ***скіпочка***) — тонка тріска сухого дерева, яку використовували в давнину для освітлення; лучина; символізує худорлявість, виснаженість; про змарнілу жінку кажуть: «Висохла (така), як скіпочка». *Скіпочку засвітила* (Я. Головацький).

**скіпщина** — оренда землі, яку оплачують не грішми, а частиною свого врожаю, а також вид орендної плати за землю; раніше — хлібна данина на церкву (XV—XVI ст.).

**скіфи** (*ч.* ***скіф***, *ж.* ***скіф'янка***) — степові племена, що населяли південну частину сучасної України в I тис. до н. е. — на початку I тис. н. е.

**скіфська ба́ба** *див.* **ба́ба**12.

**скла́дчина** — старовинна спільна забава молоді з вечерею, музикою і танцями, на яку дівчата вносили продукти, а хлопці — гроші; на спільні кошти готували вечерю і купували випивку; така складчина збиралася, за одними джерелами, чотири рази на рік (на третій день Різдва, Великдень, перед Пилипівкою і Великим постом), а за іншими вісім: перша — на Кузьки-Дем'яна, друга — на Пилипа, третя — на Різдво, четверта — під Масницю на Всеїдному тижні, п'ята — на Масниці, шоста — на Великдень, сьома — на Вшестя (Вознесіння), а восьму робили на Зеленому тижні; і відомою є також складчина на *вечорни́цях (див.)*.

**сковорода́** — круглий плаский кухонний прилад для смаження м'яса, яєць, тушкування овочів тощо; форма кола робить сковороду в народній уяві охоронним предметом (див. «Вій» М. Гоголя); використовують предмет у замовляннях щодо стримування вогню і в магічному поборюванні оп'яніння. *Совайся, Ничипоре, по гарячій сковороді* (приказка); *Хоч на воді, аби на сковороді* (М. Номис).

**скоро́м = скоро́мина** (пестливе — ***скоро́минка***) **= скоро́мне** — м'ясна або молочна їжа, заборонена церковними правилами для вживання в пісні дні. *Скільки скорому, стільки й гріха* (І. Нечуй-Левицький); *Прощавай, скоромино, йди, піснино* (Б. Грінченко); *Забажалось йому скоромини* (казка).

**скоромо́вка** — жанр усної народної творчості — жартівливий вислів, скомпонований із важких для швидкої вимови слів, наприклад: «Босий хлопець сіно косить, роса росить ноги босі»; «Був собі Карпо за Полукарпа, да переполукарпив-

ся на маленькі полукарпенята»; «Нашого пономаря ніхто не перепономарює»; «Пилип пиляв поліна, притупив пилку»; «Хитру сороку спіймала морока, а на сорок сорок — сорок морок».

**скороспі́лка** *див.* **первоцві́т**1.

**Скорпіо́н** — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 24 жовтня — 21 листопада.

**скоти́на** *див.* **худо́ба**.

**скрепи́ці** *див.* **скрипи́нці**.

**скреса́ння = скрес** (від ***скреса́ти***) — звільнення від криги (про річки, озера і т. ін.), а також ламання й початок руху (про лід), танення (про сніг); відбиває старовинне уявлення про вмирання й оживання (воскресіння) природи, як і людини; *див. ще* **воскреса́ння**. *Скресла крига, пройшла* (Марко Вовчок); *Як сніг скресне, зараз сій* (прикмета); фразеологізм: ***скреса́ти на весну́*** — повертати на весну. *Сон-трава цвіте, скоро скресне на весну* (Словник Грінченка).

**скри́ня** (зменшено-пестливі — ***скри́нька, скри́ньочка, скри́нечка***) **= сунду́к** — великий ящик з кришкою (віком) і замком для зберігання одягу, коштовних, пам'ятних предметів, сімейних реліквій і т. ін.; ознака достатку, тому й кажуть: «Як повна скриня, то й мила господиня (гадзиня)»; скриня була місцем для посагу і атрибутом весільного обряду, коли весільний поїзд віз придане в ній у дім молодого; ось як описано скриню в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу»: «Чимала скриня з прискриночком у ній — для грошей та коралів, для ниток і голок. Добра ще скриня на коліщатках, кована мережаним залізом зовні й гарно помальована всередині; по стінах — квітами, а на порепаному та полупаному віку скрині сяяла ціла картина». *Добра господиня, коли повна скриня* (М. Номис); *От Іван устає, скарб із скрині достає* (П. Грабовський); *Сім пар черевиків я стоптала, А осьмую пару в скринечку сховала* (П. Чубинський); *Весна красна, що ти нам принесла? — Коробочку з веретенцями, А скриньку з червінцями* (пісня); *Сховав у свинську* [стару] *скриню* (прислів'я — десь загубив або забув, де поклав).

**скрипи́ці = скрепи́ці** — масивні дерев'яні кайдани; у М. Драгоманова: «Возьміть Палія Семена та забийте в кайдани, а на руки скрипиці. Та посадіть Палія Семена у превеликій темниці». *Ой на руки кайдани, На ноги скрипиці Та вкинули сіромаху в темную темницю* (пісня).

**скри́пка** (зменшено-пестливе — ***скри́почка***) — один із найпоширеніших смичкових музичних інструментів; завдяки своєму голосові в українському народі скрипка здобула велику популярність і ввійшла до складу народних інструментів (*див.* **музи́ки**3); помітне місце займає в українській народній пісенній символіці; символізує дівчину або жінку, а грати на скрипці означає любити; згадаймо відому пісню: «Ой, за гаєм, гаєм...», де дівчина «найняла козаченька на срипочку грати»; «скрипочка з василечка» (чи з барвіночка), а струни з рути (або м'яти) передають символічні значення: васильок чи барвінок — козак; рута-м'ята — дівчина, гра на такій скрипці — людський поговір, «сла-

ва», без якої не піде заміж дівка («Ой не піде дівка заміж без людської слави»), пор.: «А скрипочка з липочки, а струни з ліщини· Як заграє, защебече, чути до дівчини. А скрипочка з липочки, а струни з барвінку: Як заграє, защебече, чути на Вкраїнку»; далеко ж чути — не можна забути, тому скрипка символізує й рідну землю, дім, куди линуть її голоси, пор. пісню про новобранців, один з яких «на скрипочку грає. А скрипочка з василечка, а струни із рути: Як заграє в Тернополі, на всю Польщу чути»; щоб скрипка була голосна, робили її з ялини-громівки, аби в неї грім не вдарив.

**сла́ва** (пестливі та іронічні — ***сла́вонька, сла́вочка***) — 1) широка популярність, всенародна повага, шана як свідчення загального схвалення, визнання чиїхось заслуг, таланту, доблесті і т. ін.; кажуть: «За героєм слава біжить», «Про його слава на весь світ стала»; як про усіблення такої популярності кажуть: «Слава не поляже, а про себе розкаже»; у давні часи ідея слави лежала в основі української духовності; завдяки їй постало місто Переяслав на честь перемоги Володимира над печенігами (993 р.), а українського силача Яна Усмошвеця над печенізьким богатирем («зане *переял славу* отрок той»); з тих часів лунає дзвін струн співців, «свивал слави обаполи сего времени»; «Комони ржут за Сулою, звенить слава в Києві», — пише літописець; у «Слові о полку Ігоревім» не можуть знайти спокою молодий князь Ігор Святославович з Буй-Туром Всеволодом: «Мужаймося самі, переднюю славу самі похитим, а заднюю ся самі поділим»; і йде дружина степами, «іщучи собі чти, а князю слави»; за козацьких часів Граб'янка закликає: «Помнож, Боже, навіки козацькую славу і покори под нози врагов наших главу»; про безсмертя слави пише Т. Шевченко: «Все гине, Слава не поляже!». *Полягла Кішки Самійла голова... Слава не вмре, не поляже! Буде слава славна поміж козаками, поміж друзями, поміж рицарями* (пісня); *Якщо добре працюватимеш, честь і славу матимеш* (прислів'я); *Козацька слава* (доблесть); у сполученні: ***сла́ву учини́ти*** — віддати останні почесті полеглому в бою герою. *Високу могилу висипали, і прапірок у головах устромили, і премудрому лицареві славу учинили* (пісня); 2) репутація, а також слухи, поголос (перев. негативні); про людину з такою репутацією кажуть: «Набрався слави повні халяви», «Погана слава має крила», «Ганебної слави повні халяви»; у старому селі — доброю славою особливо дорожили, надто дівочою (казали: «На воротях слава не висить»); бідою було для батьків, коли про дочку ходила по селу недобра слава (як про Катерину з однойменної балади Т. Шевченка). *Далеко йде хорошая слава, а худая ще дальше* (М. Номис); *Синиця славу розпустила, що хоче море запалить* (Л. Глібов); *Тим до неї не горнуся, що слави боюся* (П. Чубинський); *Добра слава* (добра репутація; кажуть: «Добра слава дорожча (ліпша) від багатства»); *Недобра (лиха, ганебна) слава* (погана репутація); *Слава-поговір* (погані слухи); фразеологізми: ***набира́тися сла́ви*** — ставати об'єктом глузування, насмішок; ***сла́ву чини́ти (сі́яти)*** — поширювати ганебні чутки

про когось; ***у сла́ву вводи́ти*** — ганьбити, компрометувати. *Сватай мене, козаченьку, та не вводь у славу* (П. Чубинський); ***у сла́ві ходи́ти*** — ганьбити себе безчесною поведінкою. *Ой сама ж ти, дівчинонько, Та у славоньці ходиш* (П. Чубинський); 3) традиційний вигук схвалення, визнання тощо, також бойовий поклик; ура. *Слава тобі, Гамалію, На весь світ великий...* (Т. Шевченко); *Слава! Слава! — покотилось І лягло до ніг* (П. Тичина); 4) **сла́ва Бо́гові (Бо́гу)** *див.* **Бог**1; 5) **Сла́ва тобі Го́споди** *див.* **Госпо́дь, Бог**1; 6) **— Сла́ва Ісу́су! — Наві́ки сла́ва!** — традиційна форма вітання і відповіді на нього; 7) (з великої літери) за дохристиянськими віруваннями — богиня воєнної перемоги та мисливської удачі; можливо, й *Велика Богíня (див.)*, богиня життя.

**славайсу́ = сла́ва Йсу** — уживається як традиційна форма вітання; скорочена форма від *слава Ісу́су*; *див.* **сла́ва**6.

**сластьо́н** — пампушка з пшеничного борошна, смажена в олії, обсипана цукром або полита медом.

**сливо́виця = слив'я́нка** — сливова наливка або настоянка на спирті, горілці тощо. *І купками пили слив'янку* (І. Котляревський).

**слина́** (зменшене — ***сли́нка***) — рідина, що виділяється особливими залозами у ротовій порожнині людини та хребетних тварин, зволожує рот й сприяє змоченню та перетравленню їжі; здавна символізує плодючість і вважається чародійною, бо має очищувальну силу, як і дощ; дощ очищає небо, а слина очищає життєвий простір від усього злого (тому ворожбити користуються нею як ритуальною); *див. ще* **плюва́ння**; оскільки виділення слини пов'язане з травленням, а отже й з відчуттям смаку, сама думка про смачне або й просто про їжу викликає появу в роті слини, звідси приповідки: «Аж йому слинка в рот набігає» — про людину, якій обіцяють щось смачне; «Нашому маляті лиш слину ковтати» — тобто залишатися з незадоволеними бажаннями; «Аж слинку ковтає» — про голодного, який жадібно дивиться, як їдять інші.

**слід** (зменшені — ***слідо́к, слідо́чок, слі́донько***) — знак, залишений на землі чи на чомусь іншому ногою людини чи лапою тварини; також узагалі залишений усякий знак; у народі була дуже поширеною ворожба по сліду; про це в народних піснях: «Я з-під тебе землю брала, до серця клала, тебе чарувала»; такі чари іноді набирали небезпечного характеру; вірили, що між слідом і людиною, що його залишила, існує зв'язок, тому проклинали: «Бодай їх слід запав!», що було рівнозначне побажанню смерті; від ворожіння над слідами постає вірування, що через посередництво сліду можливе оборотництво, пор. казку про сиріт Івана та Марину, де Іван перекидається на барана, бо напився з баранячого сліду, або приповідку: «Ще будеш з волового сліду воду пити!», тобто працювати, як чорний віл (звідси й вислів *у чиї́сь слі́ди вступи́ти*, тобто наслідувати когось); ще приповідка: «Будуть ще твоїми слідами дзвонове серце мазать» (коли хто пропадав безвісті, мазали землею з його слідів серце дзвона в надії, що його гудіння через сліди дійде до людини); вірили, що

через слід людини можна вплинути на її дії й почуття, як у пісні: «Я того старого од роду не любила, по його слідочку каменем да покотила, ой, як тяжко-важко каменеві да котитися, а ще важче-тяжче старому да женитися... Я молодого полюбила, по його слідочку персником да покотила, ой, як легесенько персникові да котиться, а й ще легше, легше молодому жениться»; звідси й звичай охороняти сліди коханої людини, щоб їй ніхто не завдав ніякого лиха: «Ростіть, ростіть, огірочки, у широкі листочки, буду рвати, прикривати свого милого слідочки, щоб пташки не ходили, щоб слідочків не бродили, щоб мого миленького опріч мене не любили»; «Ой вирву я кленовий листочок та прикрию милої слідочок, щоб пташечки не ходили, щоб слідочка не збродили, мені, молодому, жалю не зробили»; сліди характерні для похоронних голосінь як символ пам'яті, спогаду: «Станьте, мамко, станьте та походіть по своєму подвір'ячку, та наробіть нам слідочків. Ми будемо ті слідочки збирати, будем васильками їх обтикати та по тих слідочках будемо, мамко, вас пізнавати»; «Не плач, моя матусенько, за мною, лишаю ті слідоньки у дворі; не заберу свого добра з собою: дрібнії слізоньки на столі»; пор. ще приповідки: «За ним і слід пропав», «За ним давно і сліди замело!» — і пам'ять про нього вже зникла; «Бодай твого сліду псами шукали та й найти не могли!» — побажання подітися геть, щоб і згадки не лишилося; «Пішов і сліди з собою забрав!» — зник безслідно; *див. ще* **виймáння слі́ду**. *Не варт мені в слід вступати* (приповідка — не гідний ти мене); *В чоботях ходить, а босії сліди робить* (М. Номис); *І сліду не осталось* (Т. Шевченко).

**сліпи́й дощ** *див.* **дощ**.

**Слобі́дська́ Украї́на** *див.* **Слобожа́нщина**.

**слобода́** — поселення в Київській Русі та в Україні XI—XVIII ст., мешканці якого тимчасово (звичайно протягом 15 років) звільнялися від феодальних повинностей і податків; багато таких поселень постало на Правобережжі по Руїні.

**слобо́ди** — у старовину — пільги, привілеї, що надавалися на певний час тим, хто оселився на незаселених землях, а також такі землі.

**Слобожа́нщина = Слобі́дська́ Украї́на** — історико-географічна територія, що охоплює південний схід Сумської, Харківську, частину Луганської, Донецької областей України і частину Курської, Бєлгородської та Воронезької областей Російської Федерації; *див.* **Ди́ке по́ле**.

**сло́во** — 1) (зменшено-пестливі — ***слівце́, словце́, слове́чко, слове́чечко, сло́вонько***) мовна одиниця як вираження поняття про ту чи ту реалію об'єктивного світу; також мова, мовлення або висловлення, фраза; споконвіку людина вірила в чудодійну силу слова (звідси поважання всіляких волхвів, ворожбитів, гадалок і т. ін.); давня людина не відділяла слова від речі, і тому за словом, за назвою речі йшла й сама річ; віра в матеріалізацію слова збереглася й до сьогодні, бо саме на ній тримається віра в замовляння, побажання, прокляття (вимовити слово, що називає річ, рівнозначне її викликанню чи тво-

ренню); звідси табу на назви демонологічних істот; слово, вірили, лікує, приносить добро (звідси *благословення*); кажуть: «Добре слово дорожче багатства», «Добре слово не коштує нічого, а поможе багато»; слово, також знали, сильно шкодить, особливо сказане ворожбитом; слова можуть наслати хворобу, а можуть і лікувати, отже, може збутися погане й добре слово; відгомін віри у силу слова залишився у *вітаннях (див.)* і побажаннях (на зразок: «Щоб вашим дітям щастя на кожному пальці сиділо, щоб воно вам усім у ваші двері не вміщалося», «Щоб тебе добра година знала», «Щоб на той год діждати сону (зілля) топтати!»), у традиційних застільних тостах і примовках («на щастя, на здоров'я», «щоб наша доля нас не цуралась», «будьмо здорові»), у впевненості, що збудеться вчасно сказане слово («на здоров'я» кажуть, коли чхають; ще жартують: «— Апчхи! — На здоров'я! Шпичка в ніс і сім пар коліс!»); невчасно сказане слово, навпаки, може зашкодити, тому кажуть: «Скажи слово, а нещастя готово»; на вірі в силу слова засновані всі закляття; зцілющу силу слова проповідує і церква, бо в Біблії сказано: «Воно [Слово] в Бога було на початку. І життя було в Нім»; тому *молитва (див.)* як звернення людини до Бога є *Божа мова* (*див.* **мова**4), Боже слово; у Біблії слово ототожнюється і з Богом-Отцем, і з Богом-Сином; слово, втілене в Ісусі Христі, споконвіку йде від Бога-Отця, як слово народжується з думки; у Т. Шевченка читаємо: «Тоді вже сходила зоря Над Віфлієсмом: правди слово, Святої правди і любові зоря всесвітняя зійшла!». *На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово* (Біблія — про Бога-Отця); *Слово сталося тілом і перебувало між нами, повне благодаті та правди, і ми бачили славу Його* [Бога-Сина], *славу як Однонародженого від Отця* (Біблія); *Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється — ожива, Як їх почує!.. Знать, од Бога І голос той, і ті слова Ідуть меж люди!* (Т. Шевченко); *Прошу тебе, милий, вірними словами* (А. Метлинський); *Сказав слово та й мовчи* (М. Номис); *Мачушине словце — що зимове сонце* (приказка); *Ні до любові, ні до розмови, ні до словечка, ні до ділечка* (Б. Грінченко); 2) (з великої літери) **Слово Боже** *див.* **Біблія**.

**слов'яни = слов'янство** (*одн. ч.* ***слов'янин***, *ж.* ***слов'янка***) — велика група споріднених мовою та культурою народів, що живуть у Східній і Центральній Європі та азіатській частині Росії, утворюючи три народності: східнослов'янську (українці, росіяни, білоруси), західнослов'янську (поляки, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, болгари, хорвати, словенці, македонці).

**служебник** — церковна книга, що містить тексти для богослужіння й докладний опис того, що мають робити священнослужителі при звершуванні ними щоденних церковних служб.

**служитель (служник) церкви (культу)** — особа духовного звання (у множині — духівництво).

**сльози** — безбарвна прозора солонувата рідина, яку виділяють розміщені в очній ямці залози при деяких фізіологічних або психічних станах (при подразненні, болі

або сильних душевних переживаннях і т. ін.); у народних повір'ях мають велику очищувальну й цілющу силу щодо людських гріхів; традиційні епітети — *гаря́чі, пеку́чі, рясні́, дрібні́, гіркі́, крива́ві, кре́вні, горю́чі, палкі́, палю́чі* підпорядковані споконвічному прояву людської натури гірко плакати (зокрема й над власними гріхами) — звідси *умива́тися, облива́тися, залива́тися, захлина́тися, розлива́тися сльоза́ми*; у колядках часто натрапляємо на Божу сльозу, з якої розливаються дунаї, де купається сам Господь: «Знайшли вони Бога у господаря: За столом сидить, головку склонив; Головку слонив, слізоньку вронив, А з тої слізки дунай розлився, А в тім дунаї Господь купався, Господь купався, з Петром змагався»; О. Потебня вважав, що образи святих, які плачуть, мають бути відрізнені від рік і морів, що постають із сліз, бо вирази на зразок «Плаче, як річка тече», «Сльоза моря не виповнить» традиційно народні; сльози символізують чистоту («чистий, як сльоза»); за віруваннями, сльози близьких людей не дають людині спокійно вмерти. *Сльозами горя не загоїш* (приказка); *Чужими сльозами добра не придбаєш* (приказка).

**сльота́** — 1) хмарна, сира погода з дощем або мокрим снігом, з багном на землі; також невпинний дощ, мряка або мокрий сніг; 2) у переносному розумінні — набридлива, надокучлива людина (звідси традиційне порівняння *як сльота́ (сльото́ю)* — невідступно, надокучливо, набридливо).

**смерд** — у Давній Русі — вільний селянин-хлібороб, який входив у селянську общину і сплачував данину князеві; мав зброю і входив до війська.

**смере́ка** (зменшено-пестливі — ***смере́чка* = *смері́чка***) = **смерechи́на** — 1) багаторічне вічнозелене хвойне дерево з конусоподібною кроною; ялина карпатська, звичайна; європейська піхта; вживається на будівництві, в столярській справі, для виробництва паперу, музичних інструментів; оскільки з неї роблять і труни, то дерево стало символом смерті: «Ей ви ся тепер на смереку дивите», тобто чекаєте смерті; у народній загадці смерека постає так: «Довгі лати, черлені манни, зелені діти». *Смереки гомонять високі* (Леся Українка); *Стоїть висока, рівна, ніби свічка, У гостроверхій шапочці смерічка* (Д. Павличко); 2) тільки **смері́чка** — вид національного орнаменту.

**смерка́ч** — уосібнення сутінок в замовляннях від ворогів: «Святий смеркаче, Божий замикачу! Замикаєш комори, обори, монастирі і костьоли, замкни моєму ворогові рот!».

**смерте́льна (сме́ртна) ка́ра** — згідно з законом — покарання засудженого смертю через повішення, розстріл, відсікання голови тощо; старе руське право ніколи не знало смертної кари; *див. ще* **по́мста**.

**смерть** (пестливі — ***сме́ртонька, сме́рточка***) = **скін** — припинення існування людини, тварини; протилежне ж и т т я; кончина; споконвіку людина глибоко вірила, що зі смертю вона не припиняє свого життя, а тільки переходить до іншого світу; померлий мав незвичайний, дуже сильний вплив на живих і робився охоронцем свого

роду; смерть наступає тоді, коли душа відлітає від тіла назавжди; але це тільки довгий сон (на зразок деяких тварин, що засинають на зиму); тому померлий — це тільки сплячий (усоплий); смерть, за повір'ями, страшний скелет з косою; у видінні святого Федора (X ст.): «І от прийшла смерть, рикаючи, як лев. Вигляд її був страшний: вона мала деяку подобу людську, але тіла зовсім не мала; а були самі тільки кості. При собі вона мала всякі знаряддя мук: мечі, стріли, списи, коси, серпи, залізні роги, пилки, сокири, рубанки й інші, нам невідомі, знаряддя»; образ смерті породив загальновідому приказку «блідий, як смерть»; зі смертю пов'язано багато повір'їв, — «якщо хворий повертається до стіни, він скоро помре», «шматки тіла чи одягу померлого зцілюють хвороби»; у Марка Вовчка: «Він кинувся до віконця — одсунув, кинувся до дверей — відчинив — це щоб душа легше вийшла з тіла при вмиранні»; в О. Кобилянської «Земля»: «Не можна ховати під ніч: переходити в другий світ треба при Божім світлі, вдень»; за повір'ями, — «умерлий в перших днях буде являтися», «умерлий не матиме на тому світі супокою, як за ним побиватися», «умерлий ходить і блудить по світі, коли без свічки преставиться»; смерть неминуча, тому кажуть: «Круть-верть, таки буде смерть»; але народ радить: «Боятися смерті — на світі не жити», бо «життя — казка, а смерть — розв'язка»; уособлюється як невідворотність, що супроводжує людину: «Смерть дорогу знайде», «Смерть вістки не посилає», «Смерть йому в очі заглянула», «Смерть не вибачає нікому», «Смерть — неминуща дорога», «На смерть нема зілля», «Від смерті ані відхреститися, ані відмолитися», «Від смерті торгу нема»; у цьому народ вбачав вищу правду: «Тільки й правди на світі, що смерть, вона не знає, хто бідний, а хто багатий», «Смерть не питає, чий ти», «Смерть усіх порівняє»; тому смерть як неминучість не має бути страшною: «Не смерть страшна, а недуги», «Смерті не бійся, але гріхів»; в уяві народу смерть постає іноді морем («Смерть не горе, а велике море»), по якому можна плисти («Нехай мруть та нам дорогу труть, а ми сухарів насушимо та й за ними рушимо»); в кінці довгого шляху чекає спокій: «Тоді одпочинемо, як помремо» (тому небіжчиків звуть *покійниками*); звідси й побажання: «Хай буде йому земля легка»; як фаталіст людина усвідомлює: «Кожному своя смерть буде», тому лише «видима смерть страшна», звідки й заклинання: «Не дай Боже наглої смерті!»; кажуть: «На людях і смерть не страшна», тому й заклинають: «Не дай Боже смерті без людей!»; усібнення смерті характерне для замовлянь під час обрядів очищення (наприклад новорічних чи різдвяних), пор.: «Смерть з морозом танцювала та на море десь погнала. Пішла собі смерть у ліси, побіг за ней мороз лисий і сидить там у темній норі за водами у коморі. Смерте, смерте, не вертайся, ти, морозе, не з'являйся. Сидіть ви там, не вертайте, нас прожитку не збавляйте, най нам сонце дальше гріє, жито, ярець скоро зріє!»; *див. ще* **Бо́жа доро́га**. *Смерть мене постигає саму* (Марко Вовчок); *До скону їй служив без зради, без омани* (Леся Українка); *Ніхто не знає, де його смерть чекає* (І. Франко); *Яке*

*життя, така й смерть* (М. Номис).

**смерч** *див.* **ви́хор**.

**смета́на** — кислі вершки молока; символ добробуту, заможності: «Як не було на сметані, то на сироватці вже не буде»; «Упав у гаразд, як муха в сметану». *Сметаною вареників не збавиш* (приказка); *Є і сметана, та не для тебе, пане* (приказка).

**сми́рна** — ароматична смола, яку використовують для окурювання, приготування запашних масел і т. ін.

**смі́лка = смо́лка** — трав'яниста рослина родини гвоздикових з яскраво-червоними квітками і з клейким угорі стеблом; віскарія звичайна (клейка); цвіте у травні-липні; використовується у народній медицині. *Уся зелена степова скатерть... була ніби заткана квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тюльпанами* (І. Нечуй-Левицький); *П'яним духом дише деревій, озивається святим куревом смілка* (С. Васильченко); *Це була галявина на Козачій горі, повна ромену, і васильків, і червоних смолок з клейкими стеблинами* (О. Донченко).

**сміття́** — дрібні, перев. сухі покидьки; у переносному значенні символізує негативні сторони родинного, особистого життя, тому застерігають — того, що відбувається в сім'ї, ніхто з чужих не повинен знати: «Хату мети, але сміття на вулицю не неси», «Не носи сміття під чужу хату», «Вимети сміття перш зо своєї хати, а опісля заглядай у чужу»; існують повір'я, — не виносити сміття на двір проти ночі, а сміття, що назбирається від Свят-вечора до Нового року, не можна взагалі виносити, щоб не винести з ним і доброї долі; сміття це палиться, бо дим його цілющий; цим димом окурюються дерева, щоб добре родили; взагалі сміття палять на городі як відгомін очищення землі вогнем; у смітті й на смітниках знаходить, за віруваннями, собі притулок нечиста сила, тому «хто ходить по смітниках, дістане курячу сліпоту»; з огляду на те, що в смітті може бути нечиста сила, в Чистий четвер відбувається обрядове замітання хати; у соціальному розумінні сміття — негідні елементи суспільства, як у Олександра Олеся: «Ну й веселі наші дні! Все важке сидить на дні, А на поверсі сміття Розсмаковує життя». *Чи я в мужа не жона, чи не господиня? Сім день хати не мела, сміття не носила* (пісня); *Кожний на своїм смітті пан* (приповідка).

**смокту́нчики** *див.* **меду́нка**.

**смола́** — темна в'язка живична речовина, що утворюється при переганянні органічних речовин, зокрема при сухій перегінці дерева; вживають її для заливання щілин у бочках, човнах і кораблях, для дратви тощо; найпопулярнішою є чорна смола, звідки порівняння: «Чорний, як смола»; символізує ганьбу, зневагу, тому «нечесну» молоду підкурювали смолою: «Невеселе те весілля, де молоду підкурюють смолою»; атрибут пекла, тому грішникові кажуть: «Будеш ти в смолі кипіти», а лихій людині: «Нема на тебе смоли гарячої!»; чорт і змій розливаються смолою (перший від грому, другий від стріли); уживали смолу при паленні упирів; символ напасливої,

в'їдливої людини: «Чіпляється, як смола», «Не чоловік, а смола», «Пристав, як шевська смола до чобота»; смоляні руки — злодійські руки. *Хіба я смола, щоб я лип кому до чобіт? От Соломія то це правдива смола: сліпцем лізе тобі в вічі* (І. Нечуй-Левицький).

**смо́лка** *див.* **смі́лка**.

**смолоски́п** — старовинний переносний світильник, звичайно у вигляді палиці з намотаним на кінці просмоленим клоччям, що використовується для освітлення, підпалювання. *Спальня в замку Гостромисла. Ніч. При дверях два хлопці зі смолоскипами* (І. Франко).

**сніг** (зменшено-пестливі — ***сніжо́к, сніже́чок***) — атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять собою, у свою чергу, скупчення таких кристалів; найголовніша його прикмета — колір («білий, як сніг»); як ознака настання зими («Сніг, завірюха, бо вже зима коло вуха») сніг, особливо велика його кількість, провіщає багатий урожай, тому кажуть: «Багато снігу — багато хліба»; зимовий період пов'язувався в свідомості з завмиранням природи, з холодами («Як сніг сіє, то й піч дубіє»), з надіями на тепло й оживання природи («Скільки сніг не лежатиме, а розтавати буде»); виступає також об'єктом традиційного порівняння («Сніг мов з рукава»); зі снігом пов'язаний цілий ряд народних прикмет, — «перший сніг за сорок днів до зими випадає», «перший великий сніг випадає вночі», «перший лапатий сніг — на негоду», «сніг лягає рівно — літо буде сухе, гребенями — вологе», «якщо весною сніг розтане від сонця, рік буде врожайним, як від дощу — буде посуха»; оскільки сніг холодний, то в народній символіці пов'язується з холодом серця: «Припав сніжок на обліжок. Ще лежить торішній. Поможи мі, моцний Боже, Бо-м сирота вічний» або ще: «Упав сніжок на обліжок та взявся водицею (пройшла любов); Лучче було дівчиною, аніж молодицею (бо тоді ходили хлопці); Упав сніжок на обліжок, невже не розтане (нещасливе заміжжя), Прибувайте, парубочки, як вечір настане. — А ми тоді прибували, як нас не лаяли, А тепер лають стали, ходить перестали»; асоціюється сніг із сивиною: «Припав сніжок на наш обліжок», також із забуттям: «З кожним днем я все далі й далі, — білий сніг замітає сліди»; хоч частка добрих сподівань все-таки залишається: «Скільки сніг не лежатиме, а розтавати буде». *Зима без снігу — літо без хліба* (приказка); *По вулиці вітер віє та сніг замітає* (Т. Шевченко); *Синє море замерзає Льодком тонесеньким Та припадає Сніжком білесеньким* (пісня).

**сніги́р** *див.* **сніґу́р**.

**сніго́ва́ ба́ба** *див.* **ба́ба**13.

**сніґу́р = сніги́р** — невеликий співучий птах родини в'юркових з червоним опеpенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок; з поведінкою птаха пов'язані народні прикмети, — «снігур під вікнами цвірінькає — на відлигу», «пищить снігур — скоро зима буде».

**Снігу́рка** (пестливі — ***Снігу́рочка, Снігу́ронька***; з великої літери) — казкова істота, уособлення снігу у вигляді молодої дівчини в гарному білому вбранні; персонаж новорічних і різдвяних свят.

**сніп** (зменшено-пестливі — ***сніпо́к, сніпо́чок, снопо́к, сно́пик, сно́пчик, сно́понько; сні́п'я*** — снопи) — зв'язаний оберемок зрізаних стебел (з колосками) хлібних злаків та інших культур; також ку́лик; ознака єдності, одностайності («Незв'язаний сніп — солома»), продуктивності праці («Сніп до снопа — буде копа»); у «Слові о полку Ігоревім» виступає символом людини, що гине на полі бою: «На Нямизі снопи стелють головами, молотять ціпи харамежними, на тоці живот кладуть, віють душу от тіла»; про ритуальну роль снопа *див.* **діду́х, Коляда́1, обжи́нки**. *Жінки та дівчата снопи в'язали* (Панас Мирний); *А в мене хата сніпками вшита* (А. Метлинський); *Милий йде, хвалить мене, Узяв серпок да нажав снопок* (пісня).

**соба́ка** (зменшене — ***соба́чка, цу́цик***; також ***ку́ций***; збільшені — ***собацю́га, собацю́ра***; маля суки (собаки-самиці) — ***собача́, цуценя́, щеня́***; зменшено-пестливі — ***собача́тко, собаченя́, собаченя́тко, цуценя́тко, щеня́тко***) = **пес** (зменшене — ***пе́сик***; збільшене — ***псю́ще***) — 1) домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін.; з глибокої давнини став символом вірності (звідси — «вірний, як собака (пес)»); разом з тим є уосібненням злості, жорстокості, недоброзичливості (звідси — «злий (лихий), як собака»), тому особливо небезпечними є скажені собаки (звідси — «боятися, як скаженого собаки (пса)»); небезпечно дражнити собак, коли їх зграя (звідси про злих людей — «дражнити (дратувати) собак»); гавкання (брехання) собак стало уособленням відповідної якості людини (звідси — *соба́читися, бре́ше, як соба́ка* або ще: *бі́йся не того́ соба́ки, що бре́ше, а того́, що ла́ститься*); підступність злого й потайного пса втілилась у вислові «така вже вдача собача», що характеризує певну категорію людей (ще кажуть: «Понурий, як свиня, а потайний, як собака», «Ти ходиш у песій шкурі»); негативна символіка собаки досить розгалужена: розпуста, звідки дієслово *пособа́читися* (у С. Руданського: «А чортова невістка — сучка пособачилась»), обмовність («Пес бреше, а вітер носить», «Вільно собаці й на Бога брехати»; разом з тим «хоч пес бреше на сонце, а сонце все світить», тому «не треба нам собак, і люди оббрешуть»), захланність («Пес на сіні лежить, сам не їсть і другому не дає», «Скорше псові з горла видереш, як йому з рук»); за повір'ями, — «коли сниться, що тебе пси кусають, будуть тебе люди обмовляти», «коли сниться чорний пес — на хворобу»; з псами пов'язана новорічна ворожба: дівчата виходять під Новий рік на вулицю — де і як загавкає собака, туди й заміж дівчина піде й відповідним чином складеться її подружнє життя (гавкає собака весело, невесело, хрипло, з виляском); найпоширеніші собачі клички *Сірко́* та *Рябко́* (часто узагальнені на означення «пес») стали основою для відтворення людської нещирості («Позичив у Сірка очей та й дивиться»), прислужництва («Як Рябка (Сірка) годують, то так Рябко (Сірко) і бреше (гавкає)»); собака — символ невибагливості: «Там і пес не витримав би»; собаче життя нужденне, злиденне, тому, проклинаючи, бажають собачого життя і собачої смерті; об'єкт традиційних порівнянь — «голодний, як

собака», «загоїться, як на собаці», «любити, як собака палицю (цибулю)», «потрібний, як собаці другий хвіст», «присохне, як на собаці», «загребти, як собаку»; також об'єкт проклньонів: «Хай тобі собаки губи лижуть!», «Хай тобі собаки марша грають!»; з поведінкою тварини пов'язані народні повір'я; виття собаки віщує щось лихе — нещастя, пожежу, голод, смерть і т. ін.; у О. Кобилянської: «Коли собака виє, а голову держить угору, то перед вовком, що десь його чує. А коли голова опущена до землі — то віщує смерть»; у Панаса Мирного: «Собаки щоночі вили — вмирущого чули»; виття собак віщує також яке-небудь нещастя, у В. Короленка: «Одної темної ночі завив собака, за ним другий... І зараз же почалася пожежа!»; народні прикмети, — «коли ночами виють собаки, то буде голод», «собака качається — вітер буде», «собака бреше — гість буде». *Битий собака не боїться палиці* (прислів'я); *Вивченого пса нічим не підкупиш* (прислів'я); *Не всі собаки кусають, що лають* (прислів'я); *Собаці собача смерть* (приказка); *Собака від хліба не втече* (П. Чубинський); *Пес бреше на місяць, а місяць світить* (приказка); *Мале щеня, а завзяте* (прислів'я); *Маленька собачка — повік щеня* (прислів'я); *Цуцик такий, що й панові до ночі мстить* (І. Франко); *Біг псище через мостище і через овсище, задрав хвостище, заросився, замочився, вибіг на дорогу, обтрусився, і, здається, не було вади ні псу, ні овсу!* (скоромовка); 2) різновид узору в народній вишивці.

**соба́ча ро́жа** *див.* **ро́жа**2.

**со́боль** (***соболи́ця*** — самка соболя; ***соболя́*** — маля соболя) — 1) невелика хижа тварина родини куницевих із темно-коричневим або темно-бурим шовковистим пухнастим хутром; також хутро цієї тварини і виріб з цього хутра; водився колись в Україні; за княжих часів соболями половці брали дань (див. «Слово о полку Ігоревім); у весільних піснях соболь — молодий, а куниця — молода. *Бувало, і соболя бив, і куницю* (І. Нехода); *Візьми шубу з оксамиту, соболями підшиту* (Словник Грінченка); 2) традиційне ласкаве називання чоловіка або жінки (перев. при звертанні), характерне для народних пісень: «Не вийду, козаче, не вийду, соболю; Не буду стояли під вечір з тобою». — *Козаченьку, мій соболю! Візьми мене із собою* (П. Чубинський); *Кохай, кохай молодицю, гарну соболицю* (П. Чубинський).

**собо́р** — 1) зібрання, з'їзд представників духовенства християнської церкви; поділяються на вселенські, національні та провінційні; вселенських православні церкви визнають лише 7; першим національним собором київської митрополії був Володимирський собор 1274 р.; 2) = **собо́рна це́рква** — головна або велика церква міста; головна церква в монастирі. *Золотоверхі собори в Києві* (І. Нечуй-Левицький); 3) **Собо́р арха́нгела Гаврії́ла** *див.* **Гаврії́л**2.

**собо́рування** — церковний обряд помазання єлеєм тіла тяжкохворого або вмираючого.

**соборя́нин** — священнослужитель соборної церкви.

**сова́** (зменшено-пестливі — ***со́вонька, со́вочка***; ***совеня́*** — маля сови; зменшено-пестливі — ***сове-***

***ня́тко, сов'я́тко***) — хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очима й коротким гачкуватим дзьобом; споконвіку птаха вважають провісником біди, небезпеки, наприклад у Б. Харчука «Волинь»: «Не на добре сова кричить, — видно, біду накликає»; тому й кажуть: «Сова не принесе добра», навіть для природи, — «сова кричить — холод накликає»; птах виступає об'єктом негативних характеристик: «Не пара сова до сокола», «Не бачить сова, яка сама», «Не уродить сова сокола, а кобила вола», «Сова хоч під небо злетить, то все сова»; про диявольську природу сови свідчить приповідка: «Сова не родить сокола, а такого ж чорта, як сама»; як найпоганіший птах сова символізує негарних людей, тому кажуть про погану жінку: «Знає сова, що красна сама», про поганих дітей, якими батьки вихваляються: «І сова казала, що її діти найкращі»; у весільній пісні про молоду, яку «умикнули» з чужого роду і яка виявляла удаваний поганий настрій, співали: «Прилетіла сова, сіла собі на покуті у червоних чобіточках. Не кішкайте, не полохайте: Нехай собі привикає, Хліба-солі поїдає Та додому не тікає»; у багатьох приповідках ідеться про хижість птаха, яка переноситься на людину: «Знати сову по пір'ю», «Спить сова, та кури бачить»; в античній Греції сова була символом мудрості; І. Франко записує й оцінну українську приказку «Мудрий, як сова»; у Т. Шевченка в поемі «Чернець» є слова: «А сивий гетьман, мов сова, Ченцеві зазирає в вічі», де, можливо, йдеться про мудрого Мазепу, який зазирає в очі «лихом не добитому» Палієві, що не збагнув далекоглядних гетьманових розрахунків і став йому на дорозі. *Ні сич, ні сова* (прислів'я); *Сова вдень мовчить, а вночі кричить* (приказка); *Сові сонце очі коле* (приказка); *Десь крикнула сова смутно та жалібно* (І. Нечуй-Левицький).

**со́вість** *див.* **сумлі́ння**.

**соки́ра** (зменшено-пестливі — ***соки́рка, сокирчи́на***; збільшені — ***сокири́сько, сокиря́ка***) — знаряддя для рубання і тесання, що становить собою насаджену на дерев'яний держак залізну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом — з другого; здавна служила також холодною зброєю як бойова сокира; тому вона, гадають, оберігає й від нечистої сили: на Святвечір господар зарубував сокиру в одвірок, щоб не допустити в хату нечистого; там, де лежав покійник, клали сокиру, — «щоб більше ніхто не вмирав»; емблема кари взагалі; символізує також важку працю («Від сокири не збагатієш, а згорбатієш»); оскільки сама важка, то кажуть: «Сказав, як сокирою втяв (одрубав)», «Таке повітря, хоч сокиру вішай»; як про ознаку незгоди, кажуть: «Нехай між нами сокирка пропаде!». *Без сокири не тесляр, без голки не кравець* (приказка); *Гостра була сокира, та на сук наскочила* (прислів'я); *див. ще* **збро́я**.

**со́кіл** (зменшено-пестливі — ***соко́лик, сокіло́к, сокіло́нько, соколо́нько, соко́льчик, соколе́ць, соко́лко, сокольо́чок; соколи́ця, соколі́ха*** — самка сокола; ***соколеня́, соколя́*** — пташа сокола; пестливі — ***соколя́тко, соколеня́тко***) — 1) хижий птах родини соколових з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми; у на-

родній уяві виступає символом хоробрості, швидкості, зіркості, злету, молодості, сили, розуму, тому його як пряму протилежність порівнюють або із совою, або з вороною: «Видно сокола по польоту, а сову по погляду», «Де соколи літають, там ворони не пускають», «Сокіл з місця, а сова на місце», «Пізнала сова сокола», «Не пара сова до сокола»; за віруваннями, символ бога Рода, охоронець «живого вогню» та Дерева життя; золотокрилий птах, що приніс на землю іскри небесного вогню; у казках за допомогою «живої води» рятує багатьох героїв; у замовляннях належить до істот «верхнього царства» («Пошлімо, громадо, сокола-винозора! Найпридатніший це птах: має він ясні очі і бистрії крила»); здавна птаха використовували при полюванні, розрізняючи при цьому сокола-сапсана (про якого неодноразово йдеться в «Слові о полку Ігоревім» — 13 разів: «Коли сокол в митях бивает, високо птиць забивает; не дасть гнізда свого в обиду») і сокола-балабана; у народних піснях виступає символом козака: «Ой високо соколові до неба літати. Ой далеко козакові до осені ждати»; у колядках сокіл іноді уособнює Ісуса Христа: «Ой, там на горі, там Марія сад садила. А, садивши, та вмовляла: Рости, саде, повище мене! З того саду вилетів сокіл Та й полетів попід небеса. Усі небеса розтворилися, Усі святі поклонилися»; виступає вісником, посланцем: «Гей, як то сестра до брата з чужої сторони в далекі городи писала і так сивим соколиком посилала»; виступає також провісником бурі в думах і в «Слові о полку Ігоревім»; сокіл фігурує також у весільних піснях як знак згоди сердець молодих: «Коло двору тестевого соколя облітає Да в вишневий сад заглядає: Там галочка гніздечко звиває. Вий, галочко, собі і мені. Собі ізвий на камені, мені на яворі. Собі ізвий із рути-м'яти, мені із барвінку»; із соколами ототожнювалися також пісні, «співаночки-сокалочки». *І сокіл вище сонця не літає* (прислів'я); *Зашумів сокіл із-за крутих гір* (П. Чубинський); *А для нашої молодиці скажуть правду соколиці* (Я. Головацький); *Ой високо соколяті угору літати* (А. Метлинський); 2) традиційне ласкаве називання чоловіка або жінки (перев. при звертанні). *Серце моє, доля моя! Соколе мій милий!* (Т. Шевченко); *Годі ж бо, сестро, тужити, моя жалібнице, Годі квилити-проквиляти, ясна соколице* (П. Куліш).

**сóйка = сóя** — лісовий перелітний рудувато-сірий птах родини воронових, який має білувату з темними смугами голову і невеликий чубчик червонуватого відтінку; оповідають у народі, що сойка аж тричі на рік починає літати у вирій і все невдало: вперше, коли розцвітає гречка, і сойка вважає білий цвіт за сніг; вдруге, коли цвітуть хліба, і втретє, коли справді випаде сніг, але вже тоді вона не може летіти, бо не вистачає поживи; звідси символіка невдахи; за О. Потебнею, соя тримає ключі від вирію; разом з тим це віщий птах: 11 грудня відзначають день сойки, підгодовують її й питають про свою долю, бо «ця птаха всюди багато буває, про все добре знає, — мало спить, про все сповістить».

**соловéй** (зменшено-пестливі —

***солове́йко, солове́йчик, солове́єчко***) = **солові́й** (***солов'їха*** — самка солов'я; ***солов'я́*** — пташа цього птаха) — 1) маленький перелітний птах із сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування; Божа, свята пташка, символ бога-громовика навесні; вісник весни; символізує досконалість співу, а також одну з жіночих принад — «голос солов'їний» («Руки білі, стан тоненький, голос солов'їний»); кажуть: «При солов'ю й горобець співак», тобто при доброму співакові в хорі будь-хто підтягне; коли сниться соловей — на любов; символізує милого (про це у пісні про перевіз, де дівчина нікого не слухає, хто просить про перевіз, бо «соловейко не щебетав», а коли про перевіз просить милий, приспів красномовно свідчить про згоду, щирі почуття: «В лузі калина: ясно да красно, соловейко защебетав»); пор. ще: «Без малого соловейка і світ не світає, а без мого миленького гуляння немає»; солов'ї ніби будять світ, несуть радість і веселощі, як у колядці: «Та подякуй нам за колядочку, ой, що ми тобі колядували, дім звеселяли, як соловейчик при тузі в лузі» або в пісні: «Дай же мені, мамо, солов'ятко, щоб мені раненько щебетало, щоб мене раненько пробуджало»; у «Слові о полку Ігоревім» солов'ї веселими піснями світ повідають, пор. ще билинного Солов'я Будимировича; птаха символізує любов і родинний затишок: «Там соловейко гніздо звив, Да всю ніченьку не всипав, Собі галочку приклик ав: — Ой, чи будеш ти, галочко, Моїм діткам маткою?»; спів солов'я асоціюється з весною: «Соловей щебече — садки розвиває»; у похоронних голосіннях соловей уосібнюється то батьком, то чоловіком, а особливо сином: «Мої сини, мої соловейки! Мої сини, мої миленькі! Та якого ж вам гостинця передам? Покочу яблучко — воно згниє. Покочу булочку — зацвіте. Покочу бубличка — не докотиться, до вашого сердечка не пригорнеться»; у народній творчості уосібнюється просто як молодий хлопець, парубок (пор. народну легенду про сина-солов'я і дочку-кропиву, що переповідається в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні»); символізує також волю, тому кажуть: «В кожного солов'я пісня своя», «Не потрібна солов'ю золота клітка, краще йому зеленая вітка»; з поведінкою птаха пов'язують зміни у природі, — «соловейко вдавився ячмінним колосом, а зозуля — мандрикою», «соловей тоді починає співати, як нап'ється води з березового листя», «як весною раніше заспіває соловей, то буде щасливий рік, усякому буде весело на душі, а як раніш від солов'я закує зозуля, то рік буде смутний»; об'єкт жартівливого нісенітного вислову: «Соловей у лісі реве, а ведмідь щебече». *Соловей співа, поки дітей не виведе* (приказка); *Соловей співає, доки ячмінь колоса не має, а з'явиться колос — пропав голос* (приказка); *Соловейко в темнім гаї Сонце зустрічає* (Т. Шевченко); *Ой там на горі... соловейко гніздо звив. Всю нічку не спав та все щебетав, Собі солов'їху прикликав* (пісня); *З гнізда малі злетіли солов'ята. І солов'їха струшує крило* (Л. Забашта); *В леваді пісеньок співають косарі, І соловеєчко щебече* (Л. Боровиковський); 2) тільки **солове́йко = солове́й** — старовинна дитяча

іграшка-свисток, зроблена у вигляді пташки. *Внучатам із клуночка Гостинці виймала..., А Карпові соловейка Та коників пару* (Т. Шевченко).

**Солов'і́ний день (вели́кдень)** *див.* **Бори́са й Глі́ба день, тра́вень**.

**соло́дке зі́лля** *див.* **бо́жі ру́чки**.

**соло́дкий** — який має приємний смак, властивий цукрові, медові і т. ін.; протилежне гіркий, кислий, солоний; з огляду на властивості символізує приємне: «Хто солодко живе, той гірко вмирає» (в переносному значенні солодке життя грішне, а смерть грішника, за народними віруваннями, дуже тяжка); «Що солодке, то коротке»; дівчина, що мріє добре вийти заміж, співає: «Як за солодкими грушками люди йдуть, най так за мною молодці гинуть». *Не будь солодким, бо тебе злижуть* (приказка); *Солодкі губи я й сам оближу* (приказка).

**соло́ма** (зменшене — ***соло́мка***) — сухі світло-жовті стебла злакових рослин, що залишаються після обмолоту і які використовують як корм худобі, паливо, а також для підстілки і т. ін.; у селянському побуті раніше використовували і для покриття будівель; символізує в народі позашлюбне кохання: «Цеї ночі опівночі солома горіла, як єм любку цілував, аж ся розболіла», «Вийду я на вулицю — солома горить; сюди гляну, туди гляну — дівчина біжить. Нехай біжить, хоть не біжить, а води не дам (не задовольню її кохання), іди собі, дівчинонько, під зелений гай»; коли молода виявляється «нечесною», родичі молодого приходять на весілля до батьків молодої, співають відповідних пісень і надягають на них солом'яні хомути; ознакою презирства до дівчини з розпусною поведінкою було розкидання соломи перед дверима її хати; іноді «нечесна» молода сама надягала вінок із соломи; оскільки солома швидко згорає, позашлюбне кохання визначалося як солом'яний вогонь; у зв'язку з цією символікою стоїть і інша — пліткарство, поговір: «Коли мене вірно любиш, не кажи нікому, бо то люди рознесуть, як вітер солому»; «Сіно моє, сіно моє, солома дрібненька. Не журися, мій миленький: я ще молоденька»; тобто хоч і будуть поговори, та не треба зважати, бо ж «не піде дрібен дощик без тучі, без грому; ой не піде дівчина заміж та без поговору»; солома як магічна підстилка фігурує на Святвечір як сподівання на майбутній урожай; «солом'яними» звуть чоловіка або жінку, які тимчасово залишилися без пари або не живуть у парі; «солом'яним» називають негарного парубка: «Солом'яний парубок золоту дівку бере!».

**солома́ха** *див.* **салама́ха**.

**соло́м'яний дід** *див.* **дід**6.

**сон** (пестливі — ***со́ник, соно́к, со́ненько***) — 1) фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично і супроводжується повною або частковою втратою свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів; також те, що сниться; сновидіння; залежно від стану людини під час сну останній набув традиційних епітетів: *міцни́й, богати́рський, ме́ртвий, мертве́цький, кам'яни́й, пе́рший, свинце́вий, смерте́льний, сме́ртний, ві́чний, гробови́й, тверди́й, тонки́й, соло́дкий, триво́жний*; залежно від природи стан сну в народі сприй-

СОН-ТРАВА́

мається по-різному, як щось найсолодше, наймиліше для людини («Найсолодше в світі — сон», «Сон миліший батька-матері»), таке, що ніколи не буває зайвим («Сон та їда ніколи не обрида»), як стан спокою людини, що не має гріхів («Спить сном праведника», «Хто спить, той не грішить»), як ознака здоров'я («Спиться — здоровиться», «Спиться, то й сниться») і, навпаки, ознака тривожного забуття («Сон — мара», «Сон — смерті брат», «Так спить, як полоханий заєць»); щоб не допустити до тіла в сні злих сил, треба, лягаючи спати, перехрестити подушку й проказати: «Чесний хрест у головах, Божа міць у ногах, чисте місце підо мною, сам Господь надо мною»; здавна людину цікавили пророчі сновидіння (у Марка Вовчка: «Се сон передільний: як до обіда не справдиться, то й не ждати нічого»; у Лесі Українки: «Як сниться, що літаєш, то ростеш. Отим воно замолоду й сниться»); здавна вірили, що на час сну душа кидає людину й ходить по тому світі, а там знають, що з тобою станеться (це підтверджує й Біблія); у «Слові о полку Ігоревім» описано віщий сон князя Святослава, де перла — сльози, постіль — на недугу, чорний одяг — на печаль, змія та крук — на нещастя, а дах без гребеня й сани — до покійника; найдавніший український сонник (тлумачник снів), що зберігся, датується 1780 р.; *сон в ру́ку* — це той, що неодмінно сповниться; для українця такий сон зазвичай у середу; пор. у Б. Харчука «Волинь»: «Сон з середи на четвер збувається»; у класичних творах зустрічаємо ті чи інші розгадки снів, наприклад у Панаса Мирного: «Коли собака сниться — то напасть»; у Марка Вовчка: «Як дівчині сниться місяць — то жених, а як молодиці — чоловік прийде або син народиться»; в А. Свидницького: «Як сняться людині гроші або що яйце їси, або яблука, вишні, то будуть бити»; в О. Кобилянської: «Докія зналася на снах. Полум'я значило відомість. Дим — зла новина, а що дим клубочиться гадюкою до хлопця — означало лихі люди»; погана ознака, коли сняться дика коза, драбина, піп або кобиляча голова, тому, проклинаючи, бажають: «Щоб тобі дика коза приснилася!», «Щоб ти конячу голову наспав!», «Хай тобі драбина сниться!»; давні уявлення про потойбічність стану сну породила вирази *ца́рство сну, золоти́й сон, як страшни́й (лихи́й) сон* і побажання *прие́мних снів*; пестливі форми уживаються в колискових піснях: «Ходи, сонку, в колисочку, приспи нашу дитиночку». *Питається сон дрімоти: де ти будеш ночувати?* (А. Метлинський); *Спать мені не хочеться, і сон мене не бере* (пісня); *Сон мов хто рукою зняв* (приказка); *Куди ніч, туди й сон* (М. Номис); *Такий-то на чужині сон мені приснився! Ніби знову я на волю, На світ народився* (Т. Шевченко); 2) *див.* **сон-трава́**.

**сон-трава́ = сон-зі́лля = сон [бі́лий]** — лікарська рослина родини жовтцевих із великими ліловими квітками; за народними повір'ями, має чаклунську силу, пор. у Панаса Мирного: «Бісова баба, видно, сон-трави помостила: як упав, наче вмер!» (*див. ще* **ключ-трава́**); за повір'ями, рослина відкриває таємниці тому, хто зірве цю темно-синю квітку вдосвіта, пере-

тримає в холодній воді весь день, а потім на ніч покладе собі під подушку; уві сні квітка покаже йому правдиво все, що він хоче знати; за давньогрецькою легендою, рослина постала з тіла прегарного Адоніса, Венериного коханця; у пісні про гетьмана Виговського розповідається: «Молода сестра сон-траву рвала, Старую питала, старую питала: «Чи той сон-трава козацькая сила? Чи той сон-трава козацька могила?» — «Ой той сон-трава, голубонько, зростився в полі. Та піймала ту траву недоля та дала моїй доні. Ой ти, доню ж, доню, моя доню! Годі сумувати, Що нашого молодого Йвана в могилі шукати»; звідси символіка таємничого, одкровення майбутнього або невідомого, частіше нещасливого (зазвичай за допомогою віщого сну); із зіллям пов'язана також символіка тривалості людського життя; його топчуть, як і ряст, бажаючи комусь чи сподіваючись довго жити, тому кажуть: «Щоб на той год дождати сону топтати!» *див. ще* **зілля**1. *Не сон-трава Вночі процвітає, То дівчина з калиною Плаче, розмовляє* (Т. Шевченко).

**сóнце** (зменшено-пестливі — ***сóнeнько, сóнечко***) — 1) (як астрономічна назва — з великої літери, як загальна — з малої) центральне небесне *світúло (див.)*, а також світло і тепло, що ним випромінюється; як символ Всевидючого божества, Вищої космічної сили, Центру буття, Матері Всесвіту, осяяння, слави, величі світило-сонце в різний час наділене народом різними сакралізованими найменнями — *Óко Бóже, Дід-Всевід, Сóнце Прáведне, Сóнце Крáсне (Пресвітле), Дажбóг, Бóжич, Білобóг, Ярíло, Лáдо, Купáйло, Світовúд*; за народними уявленнями, сонце — найвеличніше творіння богині Лади і бога Сварога; збереглася стародавня приказка: «Чекай сонцевої матері, Божого суда!»; поклоніння світилу засвідчують народні замовляння: «Зійди, зійди, сонечко, на наше полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко!»; сонцю присвячувалися великі старовинні празники — Різдво, Купала, Коляда та ін.; разом з тим це пов'язано з віруваннями, за якими в дні великих свят сонце на сході переливається різними кольорами; про це явище кажуть: *сонце грає, скаче, купається, стрибає, танцює, гуляє, дрижить, тріпоче, двоїться, кружляє, кланяється, міняється, квітне, красується, до вінця іде, жениться*; пор. щодо конкретного свята: на Купала — *купáється*, на Здвиження — *здвигáється*, на Різдво (Великдень) — *радíє*; мотив сонячної гри відображено у купальських піснях: «Грало сонечко на Івана», «Проти Івана сонце грало», «Рано на Івана сонце грало» тощо; те саме пов'язують із Великоднем, про що зауважує С. Килимник: всі так вірили в це, що, здавалося, сонце грає, чатує, радіє, заглядає всюди, щоб принести щастя й добробут; народ сприймає його буденно в загадці: «Стоїть верба посеред села, розпустила гілля на ціле Поділля»; споконвіку людина розуміла, що сонце є головним рушієм і джерелом життя на землі; воно дає тепло і світло, без нього приходять на землю ніч і зима, а за ними й смерть; боялися заходу сонця, як його смерті (гадали: «Сонце, що заходить, опускається в інший світ, який знаходиться під землею»); раділи сходові сонця, як

його народженню; як джерело життя з давніх-давен сонце обожувалося (звідси *Бóже, Святé сóнце*), уосібнювалося (звідси вислови, де дії сонця уподібнюються діям людини, — «сонечко в дорозі не спіткнеться», «сонце іде на літо, а зима на мороз», «до світу до ночі сонце не стуляє очі»), до нього зверталися, його закликали: «Ой, сонечко, сонечко, виглянь у віконечко: твої дітоньки плачуть, їстоньки хочуть»; пор. у замовлянні: «Добрий день тобі, сонечко ясне! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, ясне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високії могили, — освіти й мене перед усім миром: перед панами, перед попами, перед царями, перед усім миром — добротою, красотою, любощами й милощами!»; про його світлоносне проміння складали загадки («Золотий міст на сотню верст»); його називали батьком: «Сонце — батько, а місяць — вітчим»; раділи весняному й літньому сонцю: «Весняне сонце — як дівчини серце», «Сонечко блисне, сорочечка висхне»; зимове сонце порівнювали, навпаки, з холодним серцем мачухи чи циганської матері: «Зимнє сонце, як мачушине серце», «Так се сонце світить, як цигана мати жалує»; сонця боїться всяка нечиста сила, тому діє вночі; із сонцем пов'язані народні прикмети, — «блідий захід сонця — на негоду», «червоний захід сонця — на погоду», «не лягай спати перед заходом сонця, бо будеш мати страшний сон», «сонце в кругах — до урожаю», *див. ще* **Купáла**1. *Ой звечора вітер віє, а зрання сонце гріє* (А. Метлинський); фразеологізми: ***пóки сóнце світить, пóки світу сóнця*** — довіку, завжди або ніколи; ***світа-сóнця не бáчити*** — бути в неволі; 2) уживається як традиційне уособлення того (тієї), хто є джерелом життя, радості, втіхи для когось, тобто коханої людини; пестливими формами називають також маленьких дітей. *Нема мого миленького, Нема мого сонця* (пісня); *Позирав щораз в віконце, Чи не трапиться вона, Його щастя, його сонце* (П. Грабовський); *Кого я покохала, Стане сонцем той мені* (М. Чернявський); 3) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — окремий бог; спочатку, очевидно, богиня (у колядках зустрічаємо часто «жіночі» порівняння: *сóнце-княгúня, сóнце-мáтір, сóнце-вдовá, сóнце-пáнна*); Сонце через калинові й золоті мости приходить у гості до Пана Господаря, якогось світлого бога, можливо, Білобога чи пізніше Сварога, батька Сонця, чи *Дажбóга* (*див.*), про що пише Іпатіївський літопис: «Солнце царь, сын сварогов, є же єсть Дажьбог»; поступово Сонце набирає чоловічих рис, ототожнюючись з Дажбогом; княгиня Ярославна у «Слові о полку Ігоревім» звертається до Сонця як до Господина, отже до Господа (тоді ці поняття ще не розрізнялися); там же Сонце називається «світлим-трисвітлим»; русичі називали Сонце *Троя́ном* (*див.*), уосібненням трьох сонць в одному; старовинна назва Сонця або ж його матері — Коляди (можливо, від *кóло*, бо сонце «ходить по колу»); *див. ще* **Колядá**1; ймовірно, що триєдиність Сонця полягає у триосібності (батько Дажбог, мати Коляда і спочатку дочка Сонце, згодом переосмислений син Сонце); слов'яни були ревними сонцепоклонниками, тому до нас дійшли фольклорні «Божі» образи Сонця: *святé, чúсте,*

*Бо́же, пра́ведне, благові́сне, свято́чне, свяще́нне*; пор. у народній пісні: «Сонечко ясне, ти святе, ти прекрасне»; прикмети божества пізніше було перенесено на Христа як *Со́нце Пра́вди*; відгомоном поклоніння Сонцю є народні вислови («Досить (буде) одного сонця на небі», «Сонце на всіх однаково світить»), а також деякі вірування, — «на Купала (подекуди на Великдень) сонце грає (гуляє, скаче), бо жениться й танцює»; Сонце — це око Боже, вид Божий, тому, щоб удався коровай, співають, аби він був, «як Бог милий, як день білий, як яснеє сонечко»; Божественний образ Сонця зберегли й колядки, у яких «сонце — жінка, місяць — чоловік, зорі — діти»; 4) тільки **со́нечко = бе́дрик = бо́жа корі́вка** — невеликий жучок круглої або подовженої форми, що має червонувате або жовтувате чи жовтогаряче з чорними цяточками забарвлення; за повір'ям, райська комаха, що літає до неба і передає богові від людей прохання, приносить відповідь, попереджає про небезпеку, прогнозує врожай, тривалість життя людини; пов'язана з магічним числом *сім (див.)*; у сонечка на спині сім плямок, як сім дітей у бога Сонця і сім днів у тижні; не можна душити комаху — це великий гріх; за повір'ям, коли посадити його на руку, він злітає у тому напрямку, куди дівчина піде заміж чи звідки хлопець візьме дружину; при цьому треба приказувати: «Сонечко, сонечко! Одсунь віконечко та скажи мені: куди заміж іти? (де я буду женитися?)», «Бедрик-ведрик, здійми крилонька, полети до сонечка, куди моя доленька» або «Петрику-бедрику, полети й покажи, звідкіль буде жінка!», «Бедрику, бедрику, лети в тую сторону, звідки свати прийдуть!», «Бедрику, бедрику, скажи мені правдоньку, де мій милий проживає, чом до мене не вертає?»; вірили й у те, що комаха може передвіщати дощ, тому примовляють: «Бедрику, бедрику, скажи мені правдоньку, куди буде дощик: чи сюди, чи туди?», «Бедрику золотий, підніми крильця й полети, звідкіль буде дощик, звідтіль буде дощик!»; 5) **Со́нце Пра́вди** — церковний хрест, оточений колом із сяйвом; його можна часто побачити на фронтонах церков; так звуть також Ісуса Христа, який просвіщає всіх, хто перебуває в пітьмі неуцтва й нерозуму. *Може, ще раз Сонце Правди хоч крізь сон побачу* (Т. Шевченко).

**сонцепокло́нство = сонцепокло́нництво** — поклоніння сонцю як божеству; у дохристиянські часи слов'яни поклонялися природним стихіям — сонцю, вогню, воді; домінував солярний світогляд, бо давні люди вбачали в сонці могутнє джерело тепла і світла, від якого цілковито залежали їхнє життя і добробут; зміни пори року викликали асоціації з богом, який вмирає і оживає; сонцю присвячувалися головні свята — *Іва́на Купа́ла (див.), Коляда́ (див.), Про́води (див.)*; обрядові ігри, танці й пісні, що супроводжували їх, славили передусім *со́нце* (*див.*).

**сонцестоя́ння** — момент проходження Сонця через крайню північну або південну точку екліптики, який буває двічі на рік і якому відповідає найкоротший і найдовший день (звідси зимове (22 грудня) й літнє (22 червня) сонцестояння); в основі давніх народних

уявлень про річний сонячний цикл лежить ідея боротьби літа з зимою, тепла з холодом, дня з ніччю, що пов'язано нібито з життям (народженням) і смертю головного небесного світила; це, в свою чергу, спричиняє пошанування сонця й сонячних богів як покровителів людини і природи і виливається в систему річних хліборобських свят.

**сóнях** *див.* **сóняшник**.

**сóнячний хрест** — символ життя, весни, воскресіння; саме на Великдень, коли пробуджується світлоносна сила сонця і воно переносить тепло з півдня на північ, постає космічний сонячний хрест життя; саме ж природне явище «сонячного хреста» можна рідко бачити на Новий рік.

**сóняшник = сóнях** — однорічна трав'яниста олійна рослина родини складноцвітих з високим грубим стеблом і великою жовтою квіткою (суцвіттям); також голівка і насіння цієї рослини; про соняшник народна загадка: «Стоїть пан на току в зеленому ковпаку, а під тим ковпаком сімсот козаков»; символ світла і сонця; окраса обійстя українця; чимало митців використовують рослину як емблему України; 1722 р. при будові будинку колегії в Глухові соняшники входили в його орнаментацію як український національний мотив; у Н. Забіли: «Подивися, всюди — під віконцем, На полях, в садках, біля воріт — Повертає голову за сонцем Ясно-жовтий соняшників цвіт. Серцю любо бачити, як влітку Серед хат у рідному селі Розквітає ця хороша квітка, Це створіння нашої землі. Поміж інших квітів нам недурно Соняшник миліший від усіх, — Це тому, що він такий безжурний І яскравий, як веселий сміх. І тому, що мов на варті сторож, Він, стрункий, стоїть за ворітьми. І, як ми, всміхається бадьоро, І до сонця тягнеться, як ми»; на Маковія разом з іншим зіллям святили й соняшники; використовували їх попіл для лікування *соняшниць (див.)*, пропасниці, ревматизму; лікувальні властивості рослини пояснюють її тісним зв'язком із сонцем. *Один соняшник розкинув розкішний лист над огорожею й схилив важку жовту голову через тин* (І. Нечуй-Левицький).

**сóняшниці** — народна назва гострого шлункового захворювання перев. у немовлят; називали хворобу ще *плаксúвицями*, бо дитина ночами дуже плакала від болей у шлунку; хворобу з дуже сильними болями в шлунку називали ще *завíйною (див.)*; кликали бабу-шептуху, щоб вона «соняшниці заварила».

**сопíлка** (зменшено-пестливі — ***сопíлочка, сопíлонька***) = **сопілчúна** — 1) народний духовий музичний інструмент із дерева (бузини, калини, ясена, ліщини, кори), що має форму порожнистої трубки з отворами; залежно від того, як у неї дують, сопілки мають різновиди — *денцíвки* (з готовим свищиком, що міститься в денці губника), *телéнки* (така сама, тільки з кори чи ліщини), *желомíга* (подвійна денцівка), **сопíлка** *«на зуб»* (у гуцулів *флоя́ра*, більша за розміром від денцівки), **сопíлка без гýбника й без дірóк** (*пастýша*); у народних піснях символізує гармонію, а отже й кохання: «Сопілочка з калиночки, ясеневе денце, Ой, хто ж мене не полюбить, рожен йому в

серце»; «Знати мого миленького, що вулицею йде. Сопілочка, як бджілочка, в рученьках гуде. Сопілочка, як бджілочка, дубовеє денце, як заграє, заспіває, втішить моє серце»; «Сопілочка з барвіночка, калинове денце. Вийди ж, мила, чорнобрива, потіш моє серце» (сопілки з барвінку не може бути; тут символіка повної гармонії: барвінок — козак, калина — дівчина); пор. ще: «Що сопілочка з барвіночка, оріхове денце, Як заграє, як сам знає, болить моє серце» (тут барвінок — парубок, горіх, ліщина — дівчина; при цьому ліщина символізує дівчину, що зазвичай нещаслива в коханні); дуже кохався в грі на сопілці Г. Сковорода, грою на якій він міг наслідувати спів птиць. *Всяк чоловік в свою сопілку грає* (прислів'я); *Чабан вранці з сопілкою сяде на могилі* (Т. Шевченко); *Сопілочка з калиночки, ясенове денце* (П. Чубинський); **кали́нова сопі́лка** — казковий образ чарівної (дивної) сопілки, вирізаної з калини, що виросла на місці пролитої крові, пор.: «А над забитим братом у полі при дорозі виросла калина, та така хороща, аж очі бере, літо й зиму на ній і лист, і цвіт, і ягоди — все разом. Ідуть якось тим шляхом чумаки та дивуються: — Що ж воно за калина така дивна? А один вирізав гілку, зробив сопілку, сів собі на воза, іде та й грає, а сопілка йому людським голосом співає, словами промовляє: «Помалу-малу, чумаче, грай, Не врази ж мого серденька вкрай! Брат мене вбив, в землю зарив»; сопілка як свідок убивства приводить чумаків у родину загиблого і викриває брата-вбивцю.

**со́рок** — назва числа 40 та його цифрового позначення із 40 одиниць; давньоруська одиниця лічби, що відповідає чотирьом десяткам; також набір, в'язка хутра з чотирьох десятків однорідних шкурок; здавна — магічне число, з яким пов'язано багато прикмет (*див.* **Со́рок святи́х**); дуже часто вживане в поезії та обрядовості; у літописному описі походу Олега на Візантію згадується про 2000 кораблів з 40 людьми на кожному; М. Костомаров називав це число епічним; у піснях, коли йдеться про велике військо чи взагалі велике число, його кількість визначається в 40 тисяч («Зібрав війська 40 тисяч», «Йде на тебе 40 тисяч хорошої вроди»); у билинах бачимо 40 богатирів, сорок калік, сорок царів, сорок тисяч сили ратної; за повір'ям, хто вб'є гадюку, тому відпускається 40 гріхів; на писанках бачимо орнамент *сорокакли́нці*; за народною загадкою, людина сидить сорок тижнів у в'язниці, тобто в лоні матері; через 40 днів породілля мусить брати очисну молитву; на сороковий день по смерті справляють *сорокови́ни (див.)*; можна думати, що це число набуло епічного значення під християнським впливом (40-денний піст, 40-річне мандрування Мойсея пустелею, 40 днів перебував Мойсей на горі Синаї, сорок днів постили у пустелі пророк Ілля і Спаситель світу, сорок годин спочивало в гробі тіло Христове).

**соро́ка** (***сороча́ = сороченя́*** — пташа сороки) — 1) лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір'ям, що видає характерні звуки — скрекотіння; останнє здавна пов'язують з віщуванням новини, не завжди доброї,

а також гостей (пор. у «Слові о полку Ігоревім»); кажуть: «Сорока на хвості принесла вістку», «Сорока скрегоче, бо гостей хоче»; любить красти блискучі речі («Гляди, бо сорока вкраде»); символ пліткарства («Сорока на хвості принесла» — не лише новини, а й плітку; «Єдина сорока з лісу, а десять у ліс»); символ балакучої дівчини або жінки («Ото сорока!»); вбиту сороку або її пір'я використовували з охоронною метою; існує народна прикмета, — «сорока близько від помешкання літає, під стріху пнеться — бути віхолі, вкладається спати — на похолодання»; об'єкт численних народних порівнянь: «скрекотить, як сорока», «зазирає, як сорока в кістку», «пише, як сорока лапою», «примостився, як сорока на тину»; засіб творення жартівливих нісенітних висловів: «Сорока летить, а собака на хвості сидить», «Сорока колодязь перевернула»; у *насиланнях (див.)* сороку пов'язують з чортом і відьмою. *Сорока білобока* (казковий персонаж); *Сорока білобока на порозі скакала, гостей дожидала, кашу варила, діток кормила!* (дитяча забавлянка); *Вертиться, як сорока на тину* (прислів'я); *Примостивсь, як сорока на кілку* (М. Номис); *Він живе, як сорока на тернині; вітер повернувся — полетіла* (прислів'я); *Пише, як сорока лапою (як сорока на тину)* (М. Номис — пише нерозбірливо, поганим почерком, погано); 2) рід народної дитячої гри; 3) **соро́ку скака́ти** — у весільному обряді — танцювати на лавах після того, як винесуть сорочку молодої з комори; танцюють на чолі із старшим дружком, що тримає в руках цю сорочку; танці супроводжуються відповідними піснями; також танцюють тричі навколо хати у бік, протилежний рухові Сонця; 4) **води́ти соро́ки** — у весільному обряді — після першої шлюбної ночі йти (їхати) до хати молодої на частування з відповідними піснями; ходити перезвою.

**Соро́ки** *див.* **Со́рок святи́х**.

**сороки́ни** *див.* **сорокови́ни**.

**сорокі́вка = сорокі́вець** — 1) стара дрібна розмінна монета вартістю 20 копійок або сорок крейцерів. *Так ти не хочеш, як дід сороківки* (М. Номис); *Дали йому сороківця, він думав, що червінця* (Б. Грінченко); 2) пляшка (перев. з горілкою), що вміщує сорокову частину відра або четверту частину літра; чвертка.

**сорокови́ни = сороки́ни = сорочи́ни** — за християнським обрядом — сороковий день після чиєї-небудь смерті; третій поклін душі Богові (перший — на третій день після смерті, другий — на дев'ятий); Бог призначає душі рай чи пекло; поминки по померлому в цей день.

**сорокоу́ст = сорокову́ст** — у православній церкві — молитви по покійникові, які читаються протягом сорока днів після смерті, а також сороковий день після чиєї-небудь смерті; також відправа по померлих душах, що відбувається у Великий (сорокаденний) піст по середах і п'ятницях; подекуди під час таких відправ ставлять хліб, овочі, мед і пшеницю; (хліб — символ святого причастя, мед — радощі небесного щастя, овочі — чеснот, пшениця — символ вічного життя).

**Со́рок святи́х = Соро́ки** — календарне церковне свято сорока муче-

ників (9/22 березня), покровителів усякої птиці; початок весни, прильоту перших птахів з вирію; у цей день печуть 40 «жайворонків» чи «голубів» на честь приходу весни; діти, вибігаючи за село з печивом у руках, співали веснянок, закликаючи весну й птахів з вирію; починалися веснянкові забави; здавна існує обряд «топтати ряст (сон, зілля)», що припадав на цей час; вважалося, що той, хто напровесні потопче першу зелень, убезпечить життя й здоров'я протягом року, — «топчу, топчу ряст, дай, Боже, потоптати і того року діждати!» (приказували, притупцюючи ногами в полі по зелених сходах); свято пов'язували з магічним числом *со́рок (див.)* — сорока кладе в гніздо сорок прутиків, глухар співає сорок пісень, прилітають з вирію сорок пташок, печуть сорок кренделиків у вигляді пташок, дівчата варять сорок вареників; ще, гадають, буде заметено снігом сорок закутків і буде ще сорок морозів; за новим стилем, день весняного рівнодення, — «на Сороки день з ніччю рівняється»; з днем пов'язані прикмети, — «коли хмарно і мороз, то скоро буде тепло і можна сіяти», «дружно тане сніг — до активної повені й буйних трав», «Сорок святих сорок лопат снігу викинуть», «на Сорок святих погода — на гречку урода»; цей день у народі називали ще *Кулики́. На 40 мучеників 40 птахів прилітають* (прикмета); *З Сорока святих сорок морозів буде* (М. Номис); *На 40 Святих сорока 20 паличок на гніздо кладе* (М. Номис).

**сорочи́ни** *див.* **сорокови́ни**.

**соро́чка** (зменшено-пестливі — ***соро́чечка, соро́ченька, сорочи́на, сорочи́нка***) — 1) жіноча або дитяча натільна білизна; чоловіча натільна білизна або одяг, що надягається поверх білизни для верхньої частини тіла; спочатку крій сорочок для жінок і чоловіків був однаковий: окремі типи крою виробилися пізніше; сорочки шилися з домотканого вибіленого полотна; старіша форма чоловічої сорочки — «з уставкою»; характерна особливість української жіночої сорочки — вишивка; нижню вишиту частину сорочки звали *ли́штвою*; ознака достатку; на весілля дбали вишивані сорочки як молодому, так і молодій; казали: «Сорочки не має, а женитись гадає»; коли дитина народжується разом з послідом матері («сорочкою», в якій була в лоні матері), про таку кажуть, що «в сорочці народилася», тобто буде щасливою; про нещасливого кажуть: «Родився без сорочки, так і вмре без штанів»; символізує найближчу і найдорожчу річ: «Ближча сорочка тіла, ніж кожух», «Кожному своя сорочка ближча»; служить оберегом від уроків («Коли обтертися сорочкою, то уроки не причепляться»); щоб позбутися блуду, а також уроків, треба перевернути сорочку; відомий весільний обряд дарування сорочки від молодої молодому, яку шила сама молода; про дуже добру людину кажуть: «Сорочку би з себе дав (зняв)»; *до соро́чки обде́рти* — означає забрати останнє, пограбувати; «Хоч би із себе сорочку продати», — каже людина, готова на найбільші втрати; перед смертю вдягали чисту сорочку, пор. у Ю. Яновського: «Чи всі понадягали чисті сорочки?» — питає Шехай [перед боєм], і всі здригаються». *Як неділя, то й сорочка біла* (при-

казка); *Ті знають хлопців і в драній сорочці* (М. Номис); *Останню сорочку зніме та оддасть* (приказка — поділиться всім, що тільки має); *Як Ганнусі не любити, коли молоденька, Як вишиє сорочину, як мачок дрібненький* (коломийка); фразеологізми: ***залиша́ти без соро́чки*** — доводити до крайньої матеріальної скрути; ***у соро́чці народи́тися*** — бути щасливою, удачливою людиною; 2) **соро́чка-мере́жка** *див.* **мере́жка** 1.

**со́сна́** (зменшено-пестливі — ***со́со́нка, со́сонька, со́соночка, со́сночка***) — 1) вічнозелене хвойне дерево, перев. з прямим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками; також сукупність таких дерев (звідси ***сосня́к*** — гай, ліс); за переказами, коли робили хреста для розп'яття Ісуса, то виявилося, що сосна непридатна ані на хреста, ані на цвяхи до нього; і Бог благословив її бути вічнозеленою і радісно шуміти; соснові шишки стали символом родючості та плодючості, і тому на весілля випікають *ши́шки (див.)*; у народі символ ідеального дерева замість явора чи дуба: «Ой в ліску, ліску, на жовтім піску виросла сосна тонка, висока, в корінь глибока, в листок широка, в листок широка, зверху кудрява, бай на тій кудрі сив сокіл сидить, сив сокіл сидить, далеко видить — на синім морі корабль плавле» (виступає тут абстрактним деревом, деревом-символом); пор. ще пісню: «За ворітьми, за праворітьми, там стоїть сосна, від срібла ясна, від срібла ясна, від злата красна, а в тій сосні корабель пливе, а в тім кораблі ґречная панна»; символізує також зажурену жінку чи дівчину: «Щось у лісі зашуміло, сосна з вітром говорила: — Ой, ти, вітру, мій вітру! Та не ламай мого гілля, та не кидай на дорогу. Що то в хаті гомоніло, теща з зятем говорила: — Ой, зятю, мій зятю! Ти не дури мого дитяти, ти не суши молодості»; «Чи є в світі така друга, чи я єдиная? Що я за всіх найбідніша, за всіх нещасная: ходжу-блуджу по долині, як сосонка в лузі, а вже три дні, три неділі, як серденько в тузі»; цю символіку надає рослині її особливий гомін під вітром. *А в бору сосна колихалася* (П. Чубинський); *Висока сосна, а мало з неї хосна* (приказка); *Всяка сосна в своєму бору шумить* (прислів'я); *Ой у полі сосна тонкая виросла; Вітер повіває, сосонку хитає* (пісня); 2) тільки **со́со́нка** *див.* **соснівка**.

**сосні́вка = со́со́нка** — 1) різновиди узорів у народній вишивці, що нагадують сосну; 2) **[рядовина́ в] со́со́нки** — вид дебелої старовинної кустарної тканини для ряден особливого ткання; також гірший вид сукна.

**со́тник = со́тенний** — 1) в Україні XVI—XVIII ст. — особа, що очолювала сотню як військову одиницю; після гетьмана й полковника третій представник місцевої влади; обирався спочатку козаками, а потім призначався гетьманом. *Лучче живий хорунжий, чим мертвий сотник* (М. Номис); *Виступають отамани, Сотники з панами* (Т. Шевченко); 2) особа офіцерського чину у війську Української Народної Республіки (1917—1920 рр.); 3) особа, що очолювала сотню як адміністративно-територіальну одиницю (в старій Україні). *Що село, то й сотник* (М. Номис).

**со́тня** — 1) в Україні XVI—

XVIII ст. — адміністративно-територіальна та військова одиниця (складова частина полку); 2) у Київській Русі й старій Україні — станова організація; 3) військовий підрозділ у війську Української Народної Республіки (1917—1920 рр.).

**Софі́йський собо́р = Свята́ Софі́я** — пам'ятка історії першої половини XI ст.; споруджено в період розквіту Київської Русі за князювання Ярослава Мудрого на честь перемоги над печенігами (1036 р.); назва походить від грецького слова *софія* («мудрість»); собор був громадсько-політичним і культурним центром Київської держави; тут приймали іноземних послів, біля собору збиралися віча київські, тут велося літописання і була створена Ярославом Мудрим перша в Київській Русі бібліотека; в усипальниці собору поховано київських князів: Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха та ін.; після татаро-монгольського іга собор поступово руйнувався, потім ним володіли уніати, пізніше П. Могила заснував у ньому чоловічий монастир; згодом собор було відбудовано в стилі українського бароко, у чому велика заслуга гетьмана І. Мазепи. *В красі, яку ніщо не сокрушить, Свята Софія, ясна й незрушима, Росте легендою в блакить* (Ю. Клен).

**соха́** (зменшене — ***со́шка***) — 1) примітивне землеробське знаряддя для орання землі; спочатку — розсохуватий сук, за один кінець якого тягнули, а другим, устромивши в землю, орали; символізує важку хліборобську працю як джерело достатку, тому кажуть: «Держися міцніше сохи та борони», «За сошку тримайся і лиха не лякайся». *І соха в землі, і воли в ярмі* (П. Чубинський); *Хоч соха, а глибоко оре* (М. Номис); *А я з плугом та з сохою, Понад нивою сухою* (Я. Щоголев); 2) товста жердина, стовп, перев. з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою до чого-небудь (наприклад при будуванні печей, хат тощо). *Оце хата! Дві сохи та соломи трохи* (М. Номис); *Ой піч стоїть на сохах* (Словник Грінченка).

**со́цький** — 1) у Київській Русі — чин княжої адміністрації, нижчий від *тисяцького (див.)*; 2) особа, що очолювала сотню (в 1 знач.); сотник (у 1, 3 знач.). *Давай, соцький, Тройку коней вороних Та повезем до прийому Хлопців молодих* (пісня).

**сочеви́ця** (зменшено-пестливі — ***сочі́вонька, сочеви́чка***) — однорічна трав'яниста рослина родини бобових, а також зерна цієї рослини як продукт харчування (перев. бідного люду); приспівують: «Нащо мені женитися, нащо жінку брати, не вродила сочевиця, нічим жінку годувати»; відома ще з біблійних часів, — за миску сочевиці продав Єсав свою першість Якову: і став Яків із меншого «старшим братом». *Роди, Боже, жито, пшеницю, горох, сочевицю* (П. Чубинський); фразеологізм: ***прода́тися за ми́ску сочеви́ці*** — погодитися робити щонебудь за дрібну вигоду, користь.

**со́я** *див.* **со́йка**.

**со́чиво** — у старовину — сік із конопляних, макових та інших зерен, уживаний замість олії, та страва з таким соком; за М. Грушевським, варений горох та інші стручкові овочі в княжій Україні.

**спа́дщина = спа́док** — майно і т. ін., що переходить після смерті його власника до іншої особи. *Не мавши спадку, не матимеш і упадку* (М. Номис); у сполученні: ***ба́тьківська спа́дщина*** — те, що залишилося від батьків.

**Спас** — 1) = **Спаси́тель = Христо́с-Спаси́тель** — за християнським віровченням, засновник християнства, що врятував людство, спокутуючи його гріхи; *див. ще* **Христо́с Ісу́с**; 2) **Спа́са** — народна назва календарних християнських свят, свят Господніх — ***Пе́рший Спас*** (1/14 серпня), Винесення Чесних Древ Животворящого Хреста Господнього, у народі — ***Макові́й*** (*див.*), початок Спасівського посту, *Спа́сівки* (*див.*); казали: «Перший Спас — це проводи літа», «З Першого Спаса — холодні роси»; ***Дру́гий (Вели́кий) Спас*** (6/19 серпня), Преображення Господнє, у народі — ***Я́блучний Спас***; у церкві святять яблука і всі інші плоди, бо це одне з найбільших хліборобських свят — свято врожаю; таке освячення символізує розквіт і плодючість усього створеного у безкінечному царстві життя; до свята намагалися не їсти яблук, особливо жінки, діти яких померли; існувало повір'я, що «на тому світі» ростуть срібні дерева з золотими яблуками, і їх дають (вірили, що це робить Божа Мати) лише тим дітям, батьки яких не споживали яблук до Другого Спаса; на свято освячували: яблука, овочі, мед, вінки із збіжжя, замикаючи тим самим обжинковий обхід, а заодно і цикл аграрних свят; вінки потім обмолочували і починали тим зерновий посів озимини; збирали всі зернові, востаннє заготовляли лікарські трави, приказуючи: «Діва Марія це зілля сіяла, а Спас поливав — нам на поміч давав»; вірили, що це час третього виходу померлих на світ (перший — у Страсний четвер, другий — на Зелені свята), казали: «Спас — усьому час»; починалися холодні ночі, подекуди з приморозками: «Прийшов Спас — пішло літо від нас», «Від Спаса та й рукавиці до паса»; ***Тре́тій Спас*** (16/29 серпня), Нерукотворного Образу, у народі — ***Спа́са на Полотні***. *Прийшов Спас — бери (держи, готуй) рукавиці про запас* (М. Номис); *Дере на пасіці Панько свій мед на Спаса* (П. Гулак-Артемовський); *Поспіли груші й яблука на Спаса* (О. Довженко); 2) церква, монастир на честь Христа-Спасителя. *У Межигірського Спаса тричі причащались* (Т. Шевченко).

**спасе́нний** — той, хто, за християнським віровченням, у загробному житті «спас» (урятував) свою душу. *Вольному — воля, спасенному — рай* (приказка).

**спасе́нник** — 1) за християнським віровченням, праведник; 2) говільник.

**спасе́ння = спасі́ння** — за релігійними уявленнями, рятунок від вічних мук у загробному (потойбічному) житті.

**Спаси́тель** *див.* **Спас**1.

**Спа́сівка** — Спасівський (Успенський) двотижневий піст, що припадає на кінець літа (з 1/14 по 15/28 серпня); за народними віруваннями, у цей час треба так само суворо постити, як і у Великий піст, бо це нібито його продовження. *Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка* (М. Номис); *До Спасівки бджоли на пана роблять, а*

*після Спаса на себе* (приказка); *Кусючий, як мухи в Спасівку* (приказка).

**спасіння** *див.* **спасе́ння**.

**[Спа́сова] (Бо́жа) борода́ = борода́ Во́лоса = Во́лосова (Ілле́ва, Ілько́ва) борода́ = сирі́тська до́ля** — пучок незжатих стебел, який звичайно зв'язують на кінці зжатої ниви женці після жнив («спасові борідки») як ритуальний субстрат Божої бороди (тому й тримали її під іконами, Богами); це була жертва богові Спасу; верхні колоски надламували, виминали з них зерно і сіяли між корінням залишених рослин, примовляючи: «Роди, Боже, на всякого долю — і на бідного, і на багатого!» (звідси, можливо, й *сирі́тська (людська́) до́ля*); народні назви в різних місцевостях — *перепі́лка, перепелі́ця, коза́* або *ця́пова борода́* (перші дві вказують на «бороду» як останній притулок для птахів, третя — на притулок польового духа, який у дохристиянських віруваннях уявлявся козою); символіка пучка ще дохристиянська — людська доля, цапова (дідова) борода, Перуну на бороду (*див. ще* **обжи́нки**); з житнім духом, польовиком, пов'язаний і останній (дожинковий, іменинний) сніп, який приносили на тік або додому, освячували на Спаса і ставили на почесному місці в хаті, під образами, зберігаючи до Нового року; його називали *іменинни́ком* (або *ді́духом, ді́дом*); разом зі снопом нібито приносили додому й хлібне божество, польовика (тому сніп поставав іноді у вигляді одягненої ляльки).

**спа́тки = спа́тоньки = спа́точки = спату́сі = спату́нечки** — пестливі назви (від ***спа́ти***) перев. дитячого стану спання; перебувати у стані сну (перев. про дітей). *Ой пряду, пряду, Спатоньки хочу...* (пісня); *В саду вишні Зелененькі — у нас дітки Молоденькі, Вони спаточки Раденькі* (колискова); *Спатусі на білій подусі!* (Словник Грінченка).

**спиж** — стара назва бронзи. *Ні мармуру мені, ні спижу дорогого Ніхто ніколи не приніс* (Я. Щоголев).

**спис** — старовинна холодна *збро́я* (*див.*) у вигляді гострого металевого наконечника на довгому держаку-ратищі; кидання й ламання списа було в князівській Україні знаком для започаткування бою; звідси символіка зламаного списа як словесного змагання, обстоювання чогось, а схрещування списів як боротьби за щось; досить поширений спис був і в козацькій Україні, пор. приповідку: «Козакові без ратища, як дівчині без намиста». *Еней махає довгим списом, На Турна міцно наступа* (І. Котляревський).

**співа́нка** (пестливе — ***співа́ночка***) — народна назва пісні, також коломийки. *Вона тоненьким голосом затягнула колискову співанку* (І. Франко); *Коломийка, коломийка, весела співанка, Не раз її над колиской Заспівала мамка* (коломийка); *Нема кращих співаночок, як у нашім краю!* (коломийка).

**співомо́вка** — гумористичний вірш, в основу якого покладено анекдот, прислів'я і т. ін.; пор., у С. Руданського: «Хто буде їсти?» — пан питає. «Я йду!» — циган каже. «Хто йде жати?» — пан питає. «То громада скаже!»; народними співомовками-афоризмами стало багато пісенних (часом анекдотичних) цитат: «І жив — не любила, і вмер — не тужила, і на лавці

лежить, і не буду тужить»; «Ішла баба-гомонуха, гаман загубила, а я йшов та й знайшов, мене мати била», — «Нащо тобі, мій синочку, цей гаман іздався?» — «На табаку, на тютюн, щоб не розсипався!»; «Оженився навісний та взяв біснувату, та не знали, що робити, підпалили хату».

**спідни́ця** (зменшено-пестливі — ***спідни́чка, спідни́ченька***) — жіночий одяг, що покриває фігуру від талії донизу; поверх спідниці надівали зазвичай фартух; дуже ймовірно, що спідниця прийшла в Україну із Заходу, змінивши плахту та запаску наприкінці козацького періоду — в другій половині XVIII ст.; на західноукраїнських землях спідниця була відома значно раніше; про зальотника кажуть: «Він заплутався в жіночих спідницях». *Розступіться, люди, бо в мене спідничка лопотить* (приказка).

**спі́са** *див.* **о́стень**.

**сповіда́льник = спові́дник = сповіда́ч** — священик, який слухає сповідь; духівник; також особа, що прийшла на *спо́відь (див.)* до священика.

**спо́відь** — у православній і католицькій церквах — обряд-таїнство спокутування гріхів людиною, визнання їх, покаяння перед священиком як перед Богом і відпущення гріхів; таїнство ґрунтується на словах Христа апостолам: «Що зв'язане на землі, буде зв'язане й на небі, і що розв'яжете на землі, буде розв'язане й на небі»; церква свято дотримується таємниці сповіді; всі вірники мають висповідатися до настання Великодніх свят; у стародавніх требниках і статутах подаються найрізноманітніші сповідальні питання. *До сповіді готуюся да все Богу молюся* (А. Метлинський).

**спо́гад = спо́мин** — пам'ять про минулі події або про когось, щось; з огляду на віру в силу слова надавалося спогаду великого значення; у рекрутській пісні новобранець, прощаючись, каже: «Не споминайте худим словом, щоб я не журився, а споминайте добрим словом, щоб я веселився»; тим самим спогад залежно від того, добрий він чи лихий, впливає на стан відсутньої людини; звичайний момент для спогадів — час обіду чи вечері: «Ой згадай мене, моя стара мати, сідаючи да обідати: десь моя дитина в чужій стороні да нікому да одвідати. Ой згадай мене, моя стара нене, як сядеш у вечорі їсти»; відома також заборона на згадування, зокрема нечистої сили («не при хаті згадуючи»); за віруваннями, покійників згадують лише добрим словом; у народі згадування пов'язують з гиканням; взагалі згадувати добрим словом — народна традиція, яка, зокрема, образно втілена в «Заповіті» Т. Шевченка: «І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій, Не забудьте спом'янути Незлим, тихим словом».

**споку́са** — гріховне випробування; гріх; християнська релігія вчить, що спокуса йде від диявола, який намагався навіть Христа спокусити в пустелі; вірники прохають Господа, щоб не допустив їх «впасти у спокусу, а визволяв від лукавого».

**спо́мин** *див.* **спо́гад**.

**спотика́йло** *див.* **спотика́ч**.

**спотика́ння** — зловісна прикмета, властива не лише українському

народові; особливо таїть небезпеку спотикання на ліву ногу; вважалося, якщо спотикнешся, виходячи з хати, то без біди не вернешся; у народних піснях часто йдеться про спотикання коня під вершником, що віщує якесь лихо: «Ой, радий би я, матусенько, скоріше вернуться, да вже щось мій вороненький в воротях спіткнувся».

**спотика́ч = спотика́йло** — 1) старовинний алкогольний напій — горілка або спирт, настояний на мускатному горісі й прянощах. *Оставалась пляшка спотикачу* (І. Котляревський); 2) жартівлива назва розладу шлунка; кажуть: «Щоб тебе спотикач напав!».

**срібло́ = сре́бро** — 1) благородний блискучий метал сірувато-білого кольору, пластичний і ковкий; уживається для виготовлення ювелірних виробів, посуду, для карбування монет і т. ін.; речі й гроші з цього металу; символізує багатство: «Срібло очі заливає» (тобто багатство засліплює); у давній Україні-Русі майже всі монети були срібні; про багачів співається: «Там жили ляхи, дуки-срібляники»; новонародженому на Гуцульщині бажали: «Аби-сь було таке щасливе, як щасливе срібло»; поетичний символ білого місячного світла, — у колядках: «подвір'я, як срібло біле»; поетичний образ місяця — *срібноро́гий. Дорога упряж, обкована сріблом, карета та екіпажі... — усе те сяло* (І. Нечуй-Левицький); *Гості першого дня — золото, другого — срібло, третього — мідь, хоч додому їдь* (М. Номис); *Кинув* [Кармель] *йому капшук грошей... — саме найчистіше срібло* (Марко Вовчок); *Козаки на коні сідали, ... Сребро і злото турецькеє... забирали* (дума); *Чорт бери і сребро, як жить не добро* (Ганна Барвінок); 2) **срі́бло́-зло́то = срі́бло́-зо́лото** — народнопоетична назва срібла і золота, метафоричне переосмислення багатства, достатку, а також уосібнення мудрості, таланту, високої духовності. *Срібло-злото тягне чоловіка в болото* (прислів'я); *Єсть люди на світі — Сріблом-злотом сяють* (Т. Шевченко); *Гарні, пишнії кімнати, Срібло-злото скрізь ряхтить* (Леся Українка).

**срі́бник = срібня́к** — 1) перша срібна монета, яку карбували в Київській Русі X—XI ст.; 2) срібний карбованець або срібна монета взагалі; у сполученнях: ***три́дцять срі́бників (срібнякі́в) = І́удині (Ю́дині) срі́бники (срібнякі́)*** — ціна зради (за біблійною легендою — Іуда, зрадивши Ісуса Христа, одержав 30 срібних монет).

**став = ставо́к** (зменшене — ***ставо́чок***) — водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою; М. Килимник пише: «Більшість ставів в Україні — високомальовничі, досить великі, ... майже завжди окаймлені навколо (за винятком греблі) очеретом, рогозою, татарським зіллям, верболозом тощо, а греблі з обох боків обсаджені вербами... Верховини у ставках, за народним повір'ям, вважалися дуже небезпечними, і туди люди боялися заходити. Там була оселя водяного, там проживали водяні русалки, там мав оселю й очеретяний (чорт). Уночі у верховинах справляли свої гри русалки, а водяник ними керував. Очеретяний та болотяний висилали *потерча́т (див.)*, які заманювали людей у

верховину». *Ой на ставу, на ставочку качечка ночує, не будемо, серце, в парі, душа моя чує* (пісня); *Високі на горі палати, Чималий у яру ставок, Зелений на горі садок* (Т. Шевченко).

**ста́вець** — 1) старовинна дерев'яна тарілка; також порція їжі, подана в такій тарілці. *Кожному старцю по ставцю* (приказка); 2) *див.* **ставни́к**.

**ставни́к** — великий церковний свічник, а також велика свічка для нього; ставлять передусім перед іконами Спасителя та Богородиці. *Молебні день у день Спасителеві править, у ставники свічки по десять хунтів ставить* (Є. Гребінка); *Висока свічка в ставнику палає* (Я. Щоголев); *Три хунти воску на ставник* (І. Котляревський).

**ставо́к** *див.* **став**.

**ставропі́гія** — спочатку — привілей духовних закладів не залежати від місцевої церковної влади, зокрема від місцевого єпископа, а підпорядковуватися безпосередньо владі вищій — митрополиту, патріарху, синоду; це право константинопольський патріарх Ієремія 1593 р. надав Львівському Успенському братству — національно-релігійному об'єднанню українських православних міщан, заснованому в XV ст.; розквіт діяльності цього братства припадає на кінець XVI — початок XVII ст., коли воно стало осередком культурно-національного руху на західноукраїнських землях; його називали Ставропігіальним (Ставропігійським), або Ставропігією.

**ста́дник** — 1) пастух (перев. при табуні). *Вже панський стадник Опанас, покинувши товар, що пас, з кишені витягнув сопілку* (Є. Гребінка); 2) плідник (жеребець або бик) при стаді.

**ста́до** — група тварин (перев. одного виду, віку і т. ін.), об'єднаних з певною господарською метою (для утримання, нагулу, відгодівлі тощо); зневажливо про велику неорганізовану, несвідому групу людей; уживається як традиційне порівняння (*як стадо, стадами*); символізує замкнене коло людей, об'єднаних спільними інтересами, товариство («В яке стадо залетів, так і співай»). *Без пастуха вівці не стадо* (прислів'я); *В чужому стаді не перебирай* (приказка); *Добрий пастух не покине своє стадо* (прислів'я).

**ста́йня = ста́йниця** (зменшено-пестливі — ***ста́йничка, ста́єнка, ста́єнька, ста́єничка***) — 1) спеціальне господарське приміщення, де тримають коней; конюшня; оскільки, вважали, коняка нечиста, то вішали в стайні вбиту сову або сороку. *Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив* (прислів'я); *Мій тобі коничок стайні не простоїть, моя тобі зброя кілочка не вломить* (П. Чубинський); *Веде коня у стайницю, а милого у світлицю* (пісня); 2) рідше — хлів для свиней та інших дрібних домашніх тварин. *Ой не можу в стайні спати, бо рохкочуть свині* (коломийка); *Повна стайня худобиці* (Я. Головацький).

**ста́рець** (*мн.* ***старці́***) — 1) людина, яка живе з милостині; жебрак. *Старця торба годує* (прислів'я); *В старці пугою не вгнати, а з старців калачем не виманиш* (М. Номис); *Старці під берестом заснули; Ще сонце спить, пташки мовчать* (Т. Шевченко); фразеологізм: ***піти́***

*в старці* — стати жебраком, жебракувати; 2) тільки **старці** — також дуже бідні, убогі, незаможні люди; фразеологізм: ***пуска́ти в старці*** — робити дуже бідними, злиденними, доводити до жебрацтва; 3) старий чернець, настоятель меншого монастиря.

**Стари́й (Ве́тхий) Заповіт (Завіт)** — перша частина *Бі́блії (див.)*, що визнається за *Свяще́нне Писа́ння* в іудаїзмі та християнстві на відміну від *Но́вого Заповіту (див.)*, що його визнає тільки християнство; створювався протягом IX—II ст. до н.е.; містить оповідання про створення світу, сюжети з давньої історії, закони та приписи релігійної моралі; справив значний вплив на формування ідеології християнства та інших релігій.

**стари́й па́рубок** *див.* **па́рубок**2.

**стари́й стиль** *див.* **календа́р**4.

**Староdáвній Єги́пет** *див.* **Єги́пет Староdáвній**.

**Староки́ївська гора́** — історична місцевість у Києві, яку ототожнюють з «Градом Кия»; у IX—X ст. на цій горі, за літописом під 945 р., містилися два князівські палаци; «Град» у межах укріпленого городища став дитинцем Києва; наприкінці X—XI ст. місто розрослося в межах дитинця і дістало назву Володимирового (місто Володимира); на Старокиївській горі стояла Десятинна церква (до 1240 р.).

**староpи́мський календа́р** *див.* **календа́р**4.

**ста́роста** — 1) у Київській Русі — представник найнижчої ланки князівської адміністрації; 2) в Україні XV—XVIII ст. — керівник місцевого міського чи сільського управління або самоврядування; 3) **ста́роста сільськи́й** — у царській Росії — глава сільської общини; 4) в Західній Україні до 1939 р. — начальник, голова повітового управління (староства); 5) (пестливе — ***ста́ростонько***) в обряді сватання як першому акті весільної обрядовості — поважний і красномовний чоловік, звичайно літнього віку, який виконує функції посла з боку родини парубка, що хоче одружитися на дівчині, до її батьків з метою дістати згоду від них на одруження дочки; далі роль старости в самому обряді весілля виконував дядько з материнського боку як жрець хатнього вогнища, який благословляє виконання всіх обрядів та звичаїв; без його благословення жодна церемонія не може розпочатися і не робиться жодного кроку в ході весільного обряду. *Одної неділі сидимо ми собі, аж тут і старости на подвір'я* (Ю. Федькович); *Ей, коби я воли мала, воли до роботи, Мала ж би я старостоньки кожної суботи* (коломийка); у сполученні: ***засила́ти старості́в*** — свататися.

**старши́на́** — 1) тільки **старши́на** — в Україні XVI—XVIII ст. — керівна верхівка козацтва; складалася вона з писарів, обозних, осавулів і суддів; 2) **Генера́льна старши́на** — вища адміністрація в Україні часів визвольної війни 1648—1654 рр., що складалася з представників верхівки козацтва; 3) **Ра́да [генера́льної] старши́ни** *див.* **ра́да**4; 4) тільки **старшина́** — у козацьких військах XVII—XVIII ст. — старший командир. *Старий батько іде рядом, Научає сина: Як у війську пробувати, Старшин шанувати* (Т. Шевченко); 5) **старшина́ волосни́й** — службова особа селянського

громадського управління, створеного в царській Росії за селянською реформою 1861 р.; обирався сходом на три роки; 6) **Військо́ва старши́на** (*див.*).

**сте́льмах** — майстер, який робить вози, сани, колеса і т. ін.; у народі так називають ще тесляра, теслю.

**степ** (зменшене — ***степо́к, степо́чок***) — великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату; Д. Маркович описує степ так: «Степ — широкий, безмірний, кінця-краю йому нема: тільки там десь далеко, мов море, хвилюючись, зливається він із таким же, як і сам, безкраїм небом... Отой простір безмірний навертає людину до думки про світову безкраїсть, про волю»; це «поле незнаєме» «Слова о полку Ігоревім», «дике поле», земля «безвіддя і безхліб'я» думи про трьох братів-утікачів з Азова; пор. ще у М. Гоголя: «Чорт забирай вас, степи, які ви гарні!», у Є. Маланюка: «Сірим попелом стало життя під огнем степової свободи», у Панаса Мирного опис українського степу подається в повісті «Серед степів»; І. Мазепа у трилогії Б. Лепкого каже: «Нам треба заволодіти степом, степом надверх і всередині, бо наша душа — теж степ. Степ — ворог державі»; Д. Віконська пише: «Широкий, порожній простір запрошує й неначе змушує людину залюднювати його постатями, видумками власної образотворчої уяви. І не в тому лихо, що ті постаті, думки, образи — уявні. Лихо в тіх, що їм нема меж, нема міри... пропорції нема»; традиційні епітети: *бездоро́жній, безкіне́чний, безкра́їй, безме́жний, бугри́стий, вели́кий, величе́зний, відкри́тий, глибо́кий, горбкува́тий, дале́кий, незмі́рний, немі́ряний, неогля́дний, неозо́рий, нескінче́нний, плаский, просто́рий, рі́вний, розло́гий, широ́кий, широкола́нний*; асоціюється з вершником-козаком, з його вірним конем, пор. у В. Шевчука: «Ніч — мати, а степ широкий — батько для козака!». *Послала мене мати в степ пшениці жати* (пісня); *Степ і степ, ревуть пороги, і могили-гори* (Т. Шевченко).

**стернівка** *див.* **печери́ця**.

**стихи́ра** — церковна пісня з біблійним сюжетом; першим творцем стихир вважають святого Антонія; писав стихири Іоанн Дамаскин; за нормою, стихира — це багатовірш, написаний одним розміром.

**стіл** — 1) (зменшені — ***сто́лик, сто́личок***) вид меблів у вигляді горизонтально укріпленої на ніжках широкої дошки (іноді з ящиками, тумбочками), на яких розміщують різні предмети; такий предмет разом з їжею, що стоїть на ньому; здавна стіл у хаті (звичайно у світлиці) — це шанована річ, хатній престіл; на нього нічого не можна було класти, крім їжі, бо решта може бути чимось нечистим; стіл стояв на покуті, обрамлений лавами; тут збиралася сім'я, передусім для споживання їжі; момент споживання страви був дуже важливим: під час їжі треба було мовчати або обходитися якимись найнеобхіднішими словами; не можна було робити будь-яких непристойних рухів; сама участь у трапезі була актом якогось містичного єднання роду; стіл набирав значення вівтаря; не годилося на ньому сідати, бо на нім святий хліб кладеть-

ся; на стіл гріх класти шапку, бо то місце самого Бога; не можна класти на стіл ключі, щоб у хаті сварки не було; не можна давати їсти на непокритому столі, а то злидні нападуть; стіл уосібнював статки й щедрість, гостинність родини, бо казали: «До столу добре сісти, коли на нім є що їсти», «Подали груш, та й з-за столу руш»; до столу запрошували тільки добрих людей, примовляючи при цьому: «Що не є в печі, те й на стіл мечи»; не кожен удостоювався такої честі й щедрості: «Є на столі, но не мені», «Як кого, то й за стіл саджають, а кого, то й з-під лави виганяють»; гість за столом мав дотримуватися певних правил поведінки: «За чужим столом не махай постолом»; «Кому за стіл, а кому хоч під стіл»; стіл був родинним вівтарем як у щоденному житті («Стіл хліба не поїсть»), так і в знакові моменти життя сім'ї, наприклад, одним із головних предметів у весільних ритуальних обрядах: «Аби чим-небудь за стіл завести, а з-за стола й самі вийдуть»; всі значні угоди, визначні події в родині завершувалися традиційним «сісти за стіл», наприклад, заручини, народини, купівля-продаж; тут відбувалася ритуальна свята вечеря, проходили великодні празникування, розговини; на столі завжди лежав хліб-сіль: «Хліб на стіл, тоді стіл престіл, а хліба ні куска — так і стіл дошка»; про сакральне значення стола свідчить приказка: «Не бий стола, стіл — Божа долоня»; малу дитину кладуть на стіл, бо здавна вважали, що «то янгол»; стіл був останнім пристановищем у рідній домівці для небіжчика, звідси *лягти́ на стіл* — умерти. *Свиню пусти під стіл, а вона лізе на стіл* (прислів'я); *Зевес їй оддавав повагу і посилав од столу брагу* (І. Котляревський); *Ой ждала ж я, дожидала, столи застилала* (А. Метлинський); *Бував на коні і під конем, на столі і під столом* (М. Номис); *За чиїм столом сидиш, того й правду хвалиш* (прислів'я); 2) у Київській Русі — князівський престол. *Стіл київський захопив підступно Святополк* (П. Загребельний).

**стіле́ць** — предмет хатньої обстановки для сидіння, що заступив у новітні часи ослін або лавку; став символом посади, бюрократичної праці; звідси *з стільця зіпхнути* — зайняти чуже місце на службі; *на двох стільцях сидіти* — виконувати дві служби, прислуговувати одразу двом господарям.

**стільни́к** — 1) чашечкоподібний лист з воску, який бджоли й оси роблять для зберігання меду, перги, виховання потомства та перебування дорослих комах. *Стільник білого пахучого меду; Мед у стільниках*; 2) = **обру́с** (від *стіл*).

**стіна́** (зменшені — ***сті́нка, сті́ночка, сті́нонька***) — 1) кожна з перегородок, що відділяють одну кімнату від іншої, а також від зовнішнього світу; у двох зовнішніх зазвичай прорубують вікна; зовнішня і всі внутрішні стіни мають двері; стіни звичайно білили; співають: «Лежить мила, як китайка синя, стоїть милий, як стінонька білий»; стіни багато бачать, тому кажуть: «Якби ті стіни вміли говорити, то не одне б сказали (то не легко було б жити)»; але вони мовчать, тому символізують мовчання («Мовчить, як стіна», хоч «І стіни мають вуха»); стіна символізує байдужість: «Говори до нього, як

до стіни»; вислів розпуки: «Хоч на стіну дерись (лізь)»; вислів відпорності: «Стіни лобом не проб'єш»; звідси стіна як глуха оборона, незламна сила, зокрема військова; пор. слова Б. Хмельницького: «Хай стіна об стіну удариться, одна впаде, друга останеться»; коли йдеться про марність вплинути на когось або повне нерозуміння з боку когось, кажуть: «Як горохом об стінку» або «Глуха стіна». *Ні тієї стіни не достав, ні од тої стіни не одстав* (М. Номис); *Товста стіна, та не гріє* (М. Номис); *Не сам гвіздок лізе в стіну, його молотком забивають* (прислів'я); 2) тільки **стінка** — народна гра в м'яч; 3) тільки **стінка** — при кулачному бої — ряд, шеренга вояків (звідси — *стінка на стінку* як символ протиборства).

**стовп** (зменшено-пестливі — ***стовпе́ць, сто́впик***; збільшене — ***стовпи́ще***) — 1) колода або товстий брус, установлені вертикально; також колона, підпора, що підтримує склепіння, перекриття і т. ін.; як елемент архаїчної космології символізує Дерево життя (Світове дерево), центр світу, вічний вогонь; координати ж Світового дерева пов'язані значенням основних солярних символів — Сонця, Місяця, зірок; у старовинній колядці скромна особа господаря підноситься до вищого рівня через осмислення дому як космосу і космосу як дому: «Ой, позволь нам, хазяїн, та й колядочку сказать. Навкруги твого двора Та й залізнії тина, Посеред твого двора Стоїть стовп золотий. А на тім стовпі Сидить птиця орел»; в обрядодійствах використовують стовп з колесом зверху (колесо — символ Сонця); відомою є народна гра *стовп*, де використовували закопану в землю деревину з прив'язаними нагорі калачами, горіхами, цукерками, писанками тощо; той, хто долізе доверху, заробляє подарунок; стовп має різноманітне значення, в тому числі й символіку смерті; це, зокрема, бачимо в символі стовпа як поховальної споруди; як культовий предмет стовп служив постаментом для божества, підпорою для культових споруд; основа типових порівнянь: *стояти стовпом, стати, як стовп, здійматися стовпом. Удівонько молода, та де в тебе стовпи, та де в тебе стовпи, коня прив'язати* (пісня); 2) **ве́рстовий стовп** *див.* **верства́**2.

**стодо́ла = стодо́ля** *див.* **клу́ня, пові́тка**.

**Стожа́ри** — народна назва сузір'я Плеяд, а також деяких інших сузір'їв.

**сторожова́ моги́ла** — старовинний високий земляний насип над шляхом, на кордоні і т. ін., що був місцем перебування сторожі, яка спостерігала за довкіллям.

**сторожови́й полк** — у Київській Русі — кінний загін, що прикривав основні сили й здійснював розвідку.

**стра́ва** — приготовлені для їди продукти харчування, а також їжа, харч. Українский народ, як і інші народи, впродовж віків виробив великий набір смачних національних страв, широко відомих далеко за межами України (борщ, куліш, вареники, січеники, крученики, галушки, смаженю, коржі з маком та ін.). *Ой нате вам, рибалочки, ще й солі на страву* (А. Метлинський); *Прийшов він раз обідать до Дем'я-*

*на, А у Дем'яна страва добрая була* (Л. Глібов).

**стра́нник** (*ж.* ***стра́нниця***) — богомолець, який мандрує по святих місцях і живе милостинею; прочанин.

**Страсна́ ніч** — ніч на останній (Страсний) четвер перед Пасхою.

**Страсна́ п'я́тниця** *див.* **Страсни́й понеді́лок**.

**Страсна́ седми́ця** *див.* **Страсни́й ти́ждень**.

**страсна́ сві́чка (свіча́)** — свічка, яку запалюють під час вечірнього богослужіння в останній (Страсний) четвер перед Пасхою; за повір'ям, має величезну магічну силу, може врятувати від біди і злих сил; давали в руки вмираючому; цією свічкою запалювали дрова в хаті і лампу — «новий (щасливий) вогонь»; її вважали «матір'ю вогню хатнього»; нею лікували зуби, біль голови; вона допомагала від бурі й граду; її клали біля породіллі.

**Страсни́й (Бі́лий, Вели́кий, Жи́вний, Чи́стий) ти́ждень = Страсна́ (Вели́ка) се́дмиця** — останній тиждень перед Пасхою; Великодній тиждень; за євангельською історією, час входу Ісуса Христа до Єрусалима, його розп'яття та мученицька смерть на хресті; тиждень присвячується пам'яті про страждання (страсті) Христа перед його хресною смертю; у цей тиждень господині білили хати, мили лави, полиці, столи, двері; Чистим тиждень називається тому, що в цей час наші предки очищали (освячували) вогнем та водою все своє господарство, — «щоб Господь святим вогнем життєтворящого Сонця-Неба у Великдень освятив хату, обійстя, ліси, поля, ріки, людину»; всі головні справи треба було закінчити до Великого (Чистого) четверга.

**Страсни́й (Вели́кий) понеді́лок (вівто́рок** *і т.д.*) — дні останнього (Страсного) тижня перед Пасхою, кожний з яких відповідає євангельській історії Ісуса Христа (*див. ще* **Страсни́й ти́ждень**); у *Вели́ку се́реду* увага привертається до «блудниці, що розкаялася», під час служби підкреслюється різниця між грішницею та Іудою: перша віддає своє багатство Христу та цілує його ноги, другий за гроші зраджує Христа, теж цілуючи його; найважливішим днем серед тижня був четвер, який називали *Чи́стим, Сві́тлим, Жи́вним*; здавна це день весняного очищення, а для людини — день очищення (вмивання, обливання) водою як відгомін ще дохристиянських вірувань; її треба було брати до схід сонця, коли був найбільш придатний час для магічних дій; купалися й хворі, а потім виливали воду на перехрестя, — «щоб там усі хвороби й залишилися», тому «перехрестя обходили десятою дорогою», — «щоб хвороба не причепилася»; прибиралося (очищалося) й господарство; готували особливу *четвергову сіль*, яка нібито мала велику магічну силу (загорнуту в ганчірку, її кидали в піч, коли ганчірка згорала, сіль витягали, — вона була готова для магічних дій); так, на спечений у цей день хліб клали *четверго́ву сіль*, що допомагало від усяких хвороб; здійснювали перші пострижини у малят, — «щоб волосся добре росло»; Господь благословляв той хліб, що подавали до обіду, тому крихти зберігали як цілющі, здатні виліковувати від

хвороб; у *Страсну п'ятницю*, день Христової мученицької смерті, вважалося, працювати — великий гріх (лише пекли паски і садили капусту); нічого не їдять до півдня — часу виносу плащаниці з вівтаря; обід пісний, перев. з овочів; не можна співати; замовкають дзвони, лише калатають, за давнім звичаєм, довбеньками в суху дошку (*біло*), розносячи похоронний сум; у *Страсну суботу* робили крашанки і писанки, відвідували вечірню службу, потім полуночницю, яка переходила в Пасхальну заутреню; вважалося, що дні цього тижня (крім п'ятниці і суботи) — найкращий час для сівби ранніх ярових зернових культур і гороху, — «буде збіжжя колосисте і без бур'янів»; *див. ще* **Велика субота**.

**Страсний (Великий, Чистий, Світлий, Живний) четвер** *див.* **Страсний понеділок, вечеря**5.

**страстотерпець = страстотерпник** — у християн — мученик, який постраждав за релігійні переконання; звичайно церквою зараховувався до лику святих; першими страстотерпцями в Україні були Борис і Гліб.

**страсть = страсті** — 1) вечірнє богослужіння в Страсний (Великий) четвер; читають 12 євангелій про Христові муки. *Був я на страсті* (М. Номис); *Як пішла я на страсті, то, Господь мене прости, сіла під тинком, понюхала свічечку — пахне медком, так я й з'їла* (приповідка); 2) **Страсті Господні** — муки Ісуса Христа, що завершилися його розп'яттям і воскресінням.

**Страшний суд** *див.* **суд**3.

**Стрибог** — у дохристиянських віруваннях — бог вітрів, які є його онуками; найвідоміші з них: *Ласкавець, Дмухач, Степовий, Грозовий, Буревій, Смерч, Бирса, Вихор, Бігун, Верховник, Горішній, Долішній, Шарпун, Крутій, Поміро к, Труба, Посвистач, Польовий*; чотири велетні, які дмуть з чотирьох сторін світу, — це *Сівер* (північний), *Літник* (літній), *Стрига* (східний), *Вітрило* (південний); свято бога вітрів — 14 липня; на противагу доброму Дажбогу Стрибог — руйнівник («стрити» — нищити); у «Слові о полку Ігоревім» згадується серед чотирьох основних богів (поряд з Даждьбогом, Хорсом і Волосом), а вітри називаються Стрибоговими онуками; Ярославна звертається до Вітра як до бога: «О Вітре-Вітрило, чому, Господине, насильно (силою) вієши?»; за давніми уявленнями, це неврівноважений літун з бородою та батогом, яким він підганяє свої вітри, у широчезних шароварах-вітрилах, з подихом-вітром; за Початковим літописом, ідол Стрибога був серед інших у Володимировому (Київському) пантеоні (олімпі).

**стрига** *див.* **покритка**.

**стриж** — невеликий, схожий на ластівку, птах з видовженим тілом і довгими гострими крилами. *На небі вже побіліло, вже й ластівка черкнула раз-другий, стриж верескнув, вилітаючи з глиняної норки* (Дніпрова Чайка).

**стрий** (пестливе — ***стрийко***) = **стрик** — народні назви дядька по батькові, брата дядька та чоловіка батькової сестри.

**стрийна** — народна назва тітки, сестри батька або дружини батькового брата; дядина. *Стрийна, вуйна — не родина, а що пасерб — не дитина* (приказка).

**стріла́** — 1) (зменшено-пестливі — ***стрі́лка, стрі́лочка, стрі́лонька***) тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником, який використовують для стрільби з лука; атрибут стрільця; символ швидкості («Летить, як стріла»); в княжій Україні славилися стріли київські; у Г. Сковороди стріла — символ пориву, розгону; в І. Франка в «Мойсеї» читаємо: «Як стріла вже намірена в ціль, Нагострена до бою, Чи подоба стрілі говорить: «Я бажаю спокою»; у Шевченковім переспіві «Слова о полку Ігоревім»: «З передсвіта до вечора, а з вечора до досвіта летить стріла каленая, бряжчить шабля о шеломи, тріщать списи гартовані»; вогняною стрілою називали блискавку, — звідси усталена метафора блискавки, пор. проклін: «Стріла б тебе побила!»; сонячне проміння уявляли стрілами Дажбога, а смуги блискавки — стрілами Перуна; *див. ще* **збро́я**. *Летіла стріла уподовж села, убила стріла вдовиного сина* (пісня); *Винесла лучок і стрілочок пучок* (П. Чубинський); 2) народна назва хвороби на зразок ревматизму, казали: «Стрілою називають те, що шпигає в кості, в попереці, в голові, в руках, у ногах»; лікували замовлянням.

**стріле́ць** — 1) *див.* **січові́ стрільці́**; 2) (з великої літери) — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 22 листопада — 21 грудня.

**Стрі́тення [Госпо́днє] = Стрі́чення** — християнське календарне свято 2/15 лютого на честь принесення Дівою Марією немовляти Ісуса Христа в Єрусалимський храм на 40-й день після його народження й стрічення старця Симеона з Божим дитям; припасоване церквою до дохристиянського народного свята *Громни́ці (див.)*, у Західній Україні воно й понині називається *Громни́чною (Весня́ною) Богоро́дицею*; зі святом пов'язували сподівання на весну; вважалося, що цього дня зустрічаються і змагаються зима з літом, — «в цей день лютий до березня приїхав»; освячується вода, яка така сама цілюща, як і йорданська; стрітенська свічка оберігає від грому і страху; спостерігали за погодою, — якщо під вечір потепліло, то вважалося, що літо перемогло; існує цілий ряд прикмет, — «якщо на Стрітення півень води нап'ється на порозі, то на Явдохи віл напасеться на дорозі», «коли на Стрітення холодно, то вже скоро весна», «коли на Стрітення нап'ється гуска з сліду води, набереться господар біди»; ясна й тиха погода в цей день віщує добрий урожай на полях та роїння бджіл, вітер — пізню весну; в цей день ворожили, виставляючи тарілку з зерном на ніч у двір, — «якщо ранком є роса — на врожай, нема роси — погана ознака». *На Стрітення зима з літом пострічаються* (М. Номис); *Стрічаються на Стрітення зима з літом, щоб поборотися — кому йти вперед, а кому назад* (повір'я).

**стрі́ха** — нижній край солом'яної покрівлі, що звисає над стіною сільської хати, а також сама така покрівля; символізує рідну домівку. *Дощ іде, як відром ллє, а з стріх біжить, як цівкою* (приказка); *Чужу стріху латає, а своя тече* (приказка); *Да вже весна красна, із стріх вода капле* (А. Метлин-

ський); 2) усісбнена назва помешкання, оселі, хати, родинного вогнища. *І горобець свою стріху має* (М. Номис); *На мою стріху мече, а на його паде* (приказка); *Своя стріха — своя втіха* (прислів'я); фразеологізми: ***під бáтьковою (бáтьківською) стрíхою*** — у рідній хаті, у своїй сім'ї; ***під однією стрíхою*** — в одному приміщенні, однією родиною; ***під чужóю стрíхою*** — у чужій хаті.

**Стрíчення** *див.* **Стрíтення Госпóднє**.

**стрíчка = стьóжка** — 1) вузька смужка якої-небудь матерії, що використовується як прикраса, для оздоблення тощо. *Руса коса до пояса, в косах стьожка голуба* (пісня); 2) перев. **стрічкú** — у святковому весільному одязі — різнокольорові стьожки, що густо звисають з вінка на спину аж до п'ят як барвиста прикраса молодої і дружок: «В перснику вінчатися, а в стрічці величатися». *Розплітали коси та стрічки знімали* (Т. Шевченко).

**струг** — 1) старовинне річкове гребне або вітрильне дерев'яне судно; байдак; 2) прилад для обтісування; струганок; 3) народна назва форелі.

**стýпа** (зменшені — ***стýпка, стýпочка***) — 1) пристрій для лущення та подрібнення різних речовин (зерна, тютюну і т. ін.), неодмінним доповненням якого є товкач; у народних обрядах — еротичний символ; відомим є жартівливе пояснення, звідки беруться діти: «З неба упав та в ступу попав, а з ступи виліз — і ось який виріс»; використовувалася у весільних обрядах; у казках та оповідках Баба-Яга і відьма їздять або літають на ступах; символізує тупість, нерозум (звідси — *дурнúй, як стýпа*); хитрого, пролазливого називають таким, «що і в ступі не влучиш», про пустослівного кажуть, що він «товче воду в ступі». *Носиться, як дурень зі ступою* (приказка); *Коли б мені ступка та жорна, Коли б мені жінка моторна* (П. Чубинський); *Хто з ступою, а я з товкачем* (М. Номис); 2) тільки **стýпка** — дитяча народна гра.

**стьóжка** *див.* **стрíчка**.

**субíтки** — 1) старовинні суботні вечорниці; 2) у старій школі — покарання школярів різками по суботах; фразеологізми: ***давáти субíтки*** — бити, карати; ***покуштувáти субíтки*** — зазнати покарання; 3) очисні вогні перед Зеленою неділею та святом Івана Купала.

**субóта** (пестливе — ***субóтонька***) — 1) назва шостого дня тижня (після неділі, від староєвр. «саббат», «сабаш», що означає «стримування від роботи»); день, який, за Біблією, має бути неробочим, тому й кажуть: «Субота — кінчається робота», «Субота — не робота, а в неділю нема діла»; але все одно багато буває невідкладних хатніх та господарських справ, особливо в наш час, коли жінка працює весь тиждень, тому ще кажуть: «Субота — вся робота»; на суботу припадає ряд церковно-календарних свят — Страсна (Велика) субота, Клечальна субота та ін.; субота — традиційний день особистої гігієни — миття й чесання («В суботу й ведмідь умивається»); про це у весільних піснях: «Як я в батька красувалася, щосуботи все чесалася»; «Не жаль мені меду й вина, а жаль мені дівування, щосуботнього заплітання», бо заміжні жінки

вже кіс не мали. *Субота — не робота: помий, помаж та і спати ляж* (приказка); *Ще почекай до неділі, бо нині субота* (коломийка); *Вчора була суботонька, Сьогодні неділя; Чом на тобі, наймиточку, Сорочка не біла?* (пісня); 2) **Страсна́ субо́та** *див.* **Страсни́й понеді́лок, Вели́ка субо́та**; 3) **Ве́рбна субо́та** *див.* **Ве́рбна неді́ля**; 4) **Дмитро́ва (Роди́нна, Ді́дова) субо́та** *див.* **Дими́трія Свято́го день.**

**Субо́тів = Субо́тов = Субо́тове** — село під Чигирином на Черкащині над річкою Тясмин, що було спадковою (родовою) маєтністю гетьмана Богдана Хмельницького; під час визвольної війни 1648—1654 рр. — один із центрів гетьманської влади і дипломатії; в сільській Іллінській церкві поховано Б. Хмельницького та його сина Тимоша; польський воєвода С. Чарнецький викупив їхні тіла 1664 р. *Як сніг, три пташечки летіли Через Суботове* (Т. Шевченко); *Стоїть в селі Суботові На горі високій Домовина України, Широка, глибока* (Т. Шевченко).

**суд** — 1) державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та адміністративні справи; також сам судовий процес, судове засідання; з дохристиянських часів збереглося розуміння суду як правди Божої, тобто рішення бога Долі (звідси, можливо, вислів «воля Божа, а суд царів»); і досі суд совісті вважають найсправедливішим, тому й кажуть: «Свій суд короткий», «Хто сам себе не обсудить, той нічого не стоїть»; хоч, з іншого боку, «сам собі ніхто не суддя»; на відміну від Божого суд земний далеко не завжди справедливий, недарма кажуть: «Покарав Бог люд — послав на землю суд», «Де суд, там і неправда», «Без суда суд буває»; особливо несправедливий суд там, де втручаються влада й гроші: «Де гроші судді, там право в кут», «— Чия справа? — Війтова! — А хто судить? — Війт!». *Добра справа не потребує суду* (М. Номис); *Ой поїхав він до Сандомира суди судити, села ділити* (пісня); *Коби такий розум перед судом, який по суді* (приказка); *Ліпша є на світі солом'яна згода, як золотий суд* (приказка); *Кирилик поступив у суд на службу і став зразу з Кирила, Кирилика Кирилом Івановичем* (Панас Мирний); 2) **Бо́жий суд** — за релігійними уявленнями — Божа кара за вчинений гріх, злочин; *див. ще* **вого́нь**; 3) **Страшни́й суд** — за релігійними уявленнями — суд, який вершитиме Бог над усіма людьми, коли настане кінець земного світу; митрополит В. Липківський присвятив одну з проповідей Страшному судові за Євангелієм від Матвія: «І Господь Бог судитиме на Страшному суді не кожну окрему людину, а кожний народ»; 4) **Генера́льний суд** — найвищий суд козацької України.

**суда́нська трава́** *див.* **ключ-трава́**.

**су́джений** *див.* **жени́х**.

**су́днє ко́лесо** *див.* **ко́лесо**4.

**Су́дний (Су́дній) день = Су́дна (Су́дня) годи́на** — 1) за релігійними уявленнями — день (година) Страшного суду; 2) іудейське свято у вересні-жовтні на честь примирення з Богом.

**су́жений** *див.* **жени́х**.

**сукма́н = сукма́на = сукмани́на** — старовинний, перев. чоловічий, суконний верхній одяг з довгими, розширеними донизу полами; різ-

новид свити. *Сорочку викупив, а сукман заставив* (М. Номис); *А де ж ваші, хлопці, славнії запорожці, дорогії сукмани* (Я. Головацький); *Ой лежить жовнір та в глубокій долині, постелив собі в голову сукманину* (пісня).

**су́кня** — жіночий одяг, верхня частина якого, що відповідає кофті, становить єдине ціле з нижньою частиною, що відповідає спідниці; плаття; слово *су́кня* відоме з XIV ст. і позначало одяг багатих українських шляхтянок і заможних жінок. *Їхала дівка через бір, а на їй сукня в дев'ять піл* (пісня); *Нащо ж тобі, доньку, зеленії сукні?* (А. Метлинський).

**сумлі́ння = со́вість** — моральні принципи, погляди, переконання; за висловом Сократа, найбільше щастя в світі — чисте сумління, найбільше нещастя в світі — сумління нечисте; *див. ще* **суд**1. *Хто сумління не має, той правди не знає* (приказка); *Хто чисте сумління має, той спокійно спать лягає* (М. Номис); *У їх драгунська совість* (М. Номис — тобто її повна відсутність).

**сунду́к** *див.* **скри́ня**.

**супря́га** — 1) три або чотири пари волів кількох господарів для оранки плугом; така супряга оре по черзі кожному *супря́жникові*; 2) один із найпоширеніших стародавніх звичаїв селянської взаємодопомоги, що передбачає об'єднання кількох господарств та забезпечення їх усім необхідним для спільного проведення важливих сільськогосподарських робіт.

**су́ржик** — мішанина різного збіжжя або борошна з нього, наприклад пшениці з житом, жита з ячменем, ячменю з вівсом (звідси різновид змішаної мови, мішанина слів кількох мов, зокрема української та російської).

**сурма́** (зменшено-пестливі — ***су́ре́мка, су́рмонька, су́рмочка***) — старовинний духовий музичний інструмент прямої видовженої форми, який використовували перев. як сигнальний; різновид козацької дерев'яної труби. *А всі дзвони задзвонили, а всі сурми засурмили* (дума); *Козаки стояли, на суремки гарно грали* (М. Макаровський); *Голос, як сурмонька, але ж чортова думонька* (М. Номис).

**Су́рський** *див.* **поріг**2.

**сусі́д** (*ж.* ***сусі́дка***; пестливі — ***сусі́донько, сусі́донька, сусі́дочка***) = **сусі́да** — той (та), хто мешкає поруч, поблизу кого-небудь; традиційний об'єкт народнопісенної творчості: «Говорили сусідоньки, що то перша дівка, оженився, придивився, — а вона як дідько!»; залежно від стосунків між сусідами, особливо коли йдеться про спільну або суміжну власність, сусідство може бути основою або добросусідства, або ворогування; тому коли йшлося про купівлю хати, то говорили: «Не купуй хати, а купуй сусіда»; добрі сусіди цінувалися більше за родичів, бо родичі далеко, а сусіди завжди поруч і найшвидше прийдуть на допомогу. *Мали сусіди хорошого сина: Був він їм смирна і добра дитина* (Я. Щоголев); *Краще близький сусіда, аніж далекий родич* (приказка); *Сусідо мила, сусідо близенька, красна, хороша і невеличенька* (П. Чубинський); *Ой сусідко, сусідко, сусідко, Позич мені решітко, решітко!* (пісня); *Я не вміла чарувати, ані моя мати, Навчила мя сусідонька із*

*третьої хати* (коломийка); *Як не вижу сусідочки — невесела днина* (коломийка).

**су́тки** *див.* **Овся́ниці день**.

**сухе́ де́рево** *див.* **де́рево**1.

**сухи́й дуб** *див.* **дуб**4.

**Сухи́й четве́р** *див.* **Руса́лчин вели́кдень**.

**сухо́та** — 1) перев. у множині — народна назва туберкульозу; 2) народнопоетична назва туги, журби. *Через тебе, дівко, Впав я у сухоти — Ані вночі спання, Ні удень роботи* (пісня); *Прийшла субота — дівчині сухота* (пісня).

**схи́ма** — 1) найвищий чернечий ступінь у православній церкві, що вимагає від посвяченого дотримання суворішого аскетизму, ніж від звичайного ченця (звідси *схи́мник*); також найвищий ступінь чернечого аскетизму в православній церкві; у словосполученні: ***постри́гти в схи́му*** — надати кому-небудь найвищий чернечий ступінь; зробити схимником; 2) одяг ченців, що мають найвищий чернечий ступінь.

**схи́мник** (*ж.* ***схи́мниця***) — чернець (черниця), що прийняв (прийняла) схиму. *У Київ їздите щороку Та сповідаєтесь, нівроку, У схимника!..* (Т. Шевченко).

**схід** — 1) одна з чотирьох сторін світу; протилежне з а х і д; здавна вірили, що сторона землі, звідки сходить сонце (бог-сонце), — це місце започаткування життя; це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло; це рай (ирій, ірій, вирій); тут мешкають померлі (*див.* **рахма́ни**); слід молитися на схід (це прийняла й християнська церква), зокрема вранці, коли сонце, викупане й виспане, особливо милостиве; звертаючись обличчям на схід, проказують і різні заговори та заклинання; храми будують вівтарем на схід (до Єрусалима, до Христа, *Со́нця Пра́вди*); покійника ховають так, щоб дивився на схід; дім починають мазати єлеєм зі східної сторони; освячення нового колодязя чи будь-якої будови в дворі відбувається з поверненими на схід обличчями. *І на схід, і на захід, і на південь, і на північ, хмари, розійдітесь* (М. Кропивницький); 2) поява над обрієм небесного світила; помічено, — «якщо сонце при сході яскраво-червоне, а невдовзі сховається за хмару, — скоро занегодить», «якщо під час сходу сонця стоїть духота, під вечір слід чекати дощу». *До сходу сонця, рано-рано! У Віфлеємі на майдані Зійшовся люд* (Т. Шевченко); у сполученнях: ***від схід со́нця*** — з того боку, де сходить сонце; ***до схід со́нця*** — на світанку, перед сходом сонця. *Повій, вітре, до схід сонця, До схід сонця, край віконця* (С. Руданський); ***на схід со́нця*** — у той бік, де сходить сонце.

**ся́жень** *див.* **са́жень**.

# Т

**таба́ка** — нюхальний тютюн; вихваляючи табаку, казали: «Табака мозок чистить», «Заживай табаки, не забивай баки!»; також вважалося: «Табаку нюхати — здорово на очі»; разом з тим табака символізує прикрість: «Натер йому табаки до носа», «Утру йому табаки!», «А що, понюхав табаки?»; так чи так, а неприємність, коли кажуть: «Мені й без табаки в носі крутить»; коли когось хочуть сильно побити, то бажають «стерти на табаку».

**та́бір** — 1) здавна — укріплене місце тимчасового розташування козацького війська з обозом, а також військо, розташоване в такому місці; козаки захищали табір валом або рядами возів, пов'язаних ланцюгами; такий спосіб оборони в степах був відомий ще з княжих часів, про що читаємо в Початковому літопису під р. 993; *В Яру якось гайдамаки табором стояли* (Т. Шевченко); *У запорозькому таборі все спало* (О. Довженко); 2) взагалі місце тимчасового розташування великої групи людей; група людей, що перебуває в такому місці (про чумаків, косарів та ін.).

**та́ври** (*одн. ч.* ***тавр***) — племена, які в І тис. до н. е. населяли гірські та прибережні райони Криму; від них пішла стара назва Криму — *Таври́да*; у П. Дорошка читаємо: «Тут прадіди й діди в ярмі неволі Татарським ясирем ішли на Схід... Їх кров гаряча на землі Тавриди Вогнем червоних маків розцвіла».

**Тає́мна (Та́йна) вечéря** *див.* **вечéря**5.

**та́їнство** — тайна віри, не доступна розумові; також сім священнодіянь, що їх установив сам Христос і що постають в одному з церковно-культових обрядів (хрещення, вінчання, миропомазання, причастя, покаяння, священство, єлеєпомазання), які мають нібито чудодійну силу; священнодійство; у сполученні: ***справля́ти (верши́ти) та́їнство*** — здійснювати, виконувати який-небудь церковно-культовий обряд.

**та́йстра** (зменшені — ***тайстри́на, та́йстронька, та́йстрочка***) — гуцульська полотняна або повстяна торбина, яку носять через плече. *Важка тайстра повна, ще важча порожня* (прислів'я); *Загусляй ми, гуслярику, як маєш гусляти, А то будеш свої гуслі в тайстрину збирати* (коломийка); *Радіє сиротина, коли повна тайстрина* (приказка).

**тала́н** (пестливі — ***таланóк, тала́нонько, тала́ночок***) — народнопоетичний синонім долі, щастя, успіху, удачі; тому кажуть: «Як не було талану, не буде й долі»; *див. ще* **до́ля**2. *Ой, світе мій ясний, світе мій прекрасний, Який мій талан не-*

*щасний!* (пісня); *Нашому Івану нема талану* (приказка); *Який талан матці, такий і дитятці* (приказка); *І талан, і безталання, — все, каже, від Бога* (Т. Шевченко); *Хоч хороша — не хороша, таки в неї талани: на улиці хлопці б'ються, на кошарі барани* (В. Милорадович); *А сам полину в чужу сторону, в чужу сторононьку шукать талансньку* (пісня).

**талісма́н** — предмет, що, за народними уявленнями, має чудодійну силу й приносить його власникові щастя, удачу, оберігає від небезпеки; оберіг; *див. ще* **берегиня**5.

**Талму́д** — пам'ятка іудейського релігійного законодавства III—X ст. після Р. Х.; служить за основу релігійно-правничого життя правовірних євреїв.

**та́ляр** (пестливі — ***таля́рик, таля́рочок***) = **та́лер** — старовинна срібна монета, що була в обігу в Україні. *Татарин ... Продав сестрицю за таляр, А русу косу — за п'ятак, Білеє личко віддав так* (пісня); *Заплатила... біленькими талярами* (Я. Головацький); *У туркені у кишені Таляри, дукати* (Т. Шевченко); *Ой на ж тобі, старий бондар, Таляриків бочку* (пісня); *Брязнули талярочки на столі, Тупнули козаченьки на дворі, Полинули лебедочки на ріки, Розчесали русу косу навіки* (пісня).

**та́нець = тано́к** (зменшено-пестливі — ***та́нчик, тано́чок***) — 1) сукупність пластичних і ритмічних рухів певного темпу й характеру, що їх виконують у такт певній музиці; також виконання таких рухів; українська культура багата яскравими народними танцями — гопак, тропак, подолянка, козачок иа ін.; танець супроводжує молодіжні гуляння (вулицю, вечорниці, весняні й купальські ігрища), а також є обов'язковим елементом українського весілля; танцювати намагалися всі, бо недарма кажуть: «Танець — не робота, а хто не вміє, то срамота», «Танцювати замолоду вчись — на старість не навчишся»; жартують: «До роботи недужа, а до танцю, як ружа», «Аби умів танцювати, а робити — лихо з ним»; кепкують: «За танці батька б оддала», «Заграй, дудочку, танцюй, дурничку!», «Обідранці пішли в танці, голобоки пішли в скоки», «Стривай, кума, не з тої ноги танцювати пішла»; іронізують: «Танцювати — не снопи в'язати», «Хоч погано баба танцює, та довго»; застерігають: «Як чобіт нема, не йди в танець», «Не тобі грають — не танцюй». *Кінець, бо пішли баби в танець* (приказка); *Узявши віночок, піду в таночок* (прислів'я — за всіх умов бережу дівочу честь); 2) тільки **тано́к** — народна гра, учасники якої, узявшись за руки, ходять по колу, співаючи й танцюючи або тільки танцюючи; хоровод (звідси *води́ти тано́к* — ходити по колу з піснями, узявшись за руки). *Я хотів би вам дівчаток українських показать, як вони, руками сплівшись, виступають у танок* (В. Самійленко); 3) **криви́й та́нець** — старовинний весняний гуртовий танок; *ко́ло*, тобто хороводний танець, виконавці якого розташовуються ланцюжком, у вигляді замкненої або розімкненої кривої. *Беріться у хрещика, у ворона, поведем кривого танця* (Г. Квітка-Основ'яненко); 4) **крути́й тано́к (та́нець)** — весняна дівоча гра, в якій ланцюжок (*ряд*) танцівниць робить завороти, зигзаги. *Одні навзаводи біжать, а другі крутії танці водять* (І. Франко).

**тараба́н** *див.* **бу́бон**.

**татара́к = татарзі́лля** *див.* **а́їр**.

**тата́ри** (*одн. ч.* ***тата́р[ин]***, *ж.* ***тата́рка***; збірне — ***татарва́***) — історична назва різних тюркських, монгольських та інших племен, які в XIII—XV ст. об'єдналися в єдину державу — Золоту Орду й нападали на Київську Русь, а пізніше її рештки — на Україну; об'єкт негативних порівнянь («люди — не татари», «не в пору гість — гірше татарина», «зліша від зла татарська честь», «темно, хоч татарву вези»), клятьби («бодай нас татари з'їли!»). *Виступили з-за лиману З турками татари* (Т. Шевченко); *За козака рушник дала, за татара заміж пішла* (В. Антонович і М. Драгоманов); *Загадав татарин татарці пару коней сідлати* (В. Антонович і М. Драгоманов).

**татари́ння** *див.* **а́їр**.

**тата́рник** — дворічна рослина з колючим листям і стеблом та з червоно-бузковим суцвіттям родини айстрових; цвіте з червня до вересня, росте по всій території України; використовується в народній медицині; *див. ще* **чортополо́х**.

**тата́рське зі́лля** *див.* **а́їр**.

**тата́рщина** — період поневолення Київської Русі татарами, а пізніше — період татарських нападів на Україну; також земля, де проживали татари.

**Творе́ць = Твори́тель** — за релігійними уявленнями — найвища сила, втілена в розуміння Бога як ідеальної першооснови, яка створила світ, землю, людину, все живе на землі; перша особа Святої Трійці, Бог-Отець, Всевишній. *А кругом тебе Творилося, росло, цвіло, І процвітало, І на небо хвалу Творителю несло* (Т. Шевченко); *То ж Творець Нам створив сей світ великий!* (Леся Українка).

**əле́нка** *див.* **сопілка**.

**те́мрява = темнота́ = тьма** — відсутність світла, освітлення; пітьма; у переносному розумінні — щось незрозуміле, невідоме; також відсталість, некультурність, неписьменність; з темрявою пов'язують розгул нечистої сили (звідси *те́мні си́ли*), тому пітьма навіює страх, небезпеку; темнота призводить до різних неприємних ситуацій, тому кажуть: «Темно, хоч падай», «Темно, хоч око виколи», «Темно, хоч татарву вези»; темрява бореться зі світлом, одне приходить на зміну іншому («Темрява перед світлом мусить уступити»); за Біблією, при створенні світу Бог спочатку створив небо та землю, а потім «відділив світло від темряви», — «І Бог назвав світло: «День», а темряву назвав: «Ніч»; дев'ята кара Господня — це темрява: «І сказав Господь до Мойсея: «Простягни свою руку до неба, — і станеться темрява на єгипетській землі, і нехай буде темрява, щоб відчули її»; не випадково народ каже: «Хто в темряву дивиться, той од світла кривиться»; у народній загадці темнота — вовк; *див. ще* **Світови́д**2. *Розкинеш темряву — і ніч настане* (П. Куліш); *А що мені даси, як я виведу тебе із цієї темноти?* (казка); *А безрозумна темнота до Дніпра прожогом рине* (П. Куліш); у сполученні: ***тьма-те́мрява, тьма-тьму́ща*** — безліч, сила-силенна. *Там він бачив, крий Боже, яку тьму-темряву всякої, превсякої птиці* (О. Стороженко).

**теоло́гія** *див.* **богосло́в'я**.

**Те́плий Оле́кса (Олексі́й) = Оле́кси** — народна назва календарного християнського свята, дня Преподобного Олексія, людини Божої (17/30 березня); період відлиги; на цей час припадає давній звичай запрошення весни співанням пісень-веснянок; закликали: «Прийди, весно, прийди, Прийди, прийди, красна, Принеси нам збіжжя, Принеси нам красок» (тобто квітів); діти ходили по хатах, тримаючи в руках зроблену з дерева ластівку та прославляючи весну; господині пекли «жайворонків», щоб птахи швидше прилітали з вирію та приносили весну-красну; за повір'ям, у цей день першу свою пісеньку співає вівсянка незалежно від погоди, яка стоїть надворі; пісенька асоціювалася зі словами: «Діду, діду, сій ячмінь!» або: «Кидай сани, бери віз-з-з!... та поїдем по рогіз-з-з!»; готуються до весняних робіт; пасічники виставляють (якщо тепло) на пасіку вулики або йдуть до них (якщо ще холодно) з примовкою: «Нуте, ви, бджоли, готуйтеся: прийшла пора, йдіть та не лінуйтеся». *На Теплого Олекси [17 березіля] щука-риба лід хвостом розбиває* (М. Номис); *На Олекси кидай сани, готуй воза* (приказка).

**Терези́** — 1) одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 24 вересня — 23 жовтня; 2) *див.* **ва́га**.

**те́рем** (зменшене — ***теремо́к***) — 1) у Київській Русі — високий боярський або князівський будинок у вигляді башти; палата; житлове приміщення в такому будинку, а також взагалі багатий будинок; за народним уявленням, небо — Божий терем, а зірки — очі ангелів, які дивляться з вікон терема; у колядках та щедрівках космос зображено теремом, а небесні світила сім'єю, що живе в нім: «А в тім саді три тереми: А в першому — красне Сонце, А в другому — ясен Місяць, А в третьому — дрібні зірки. Ясен Місяць — пан господар, Красне Сонце — жінка його, Дрібні зірки — його діти». *Дивиться, — такі тереми стоять гарні та високі на улицю вікнами* (Б. Грінченко); *Сніг. Сніжок. На княжий теремок* (П. Тичина); 2) тільки **теремо́к** — вінок із штучних квітів для носіння на голові й для прикрашання образів.

**те́рен[ь]** (зменшено-пестливі — ***терене́ць, терно́к, терено́к, терно́чок***) = **терни́на** = **те́рн[я]** = **тернь** — колючий кущ або дерево родини розових, що дає темно-сині їстівні плоди з терпким кисло-солодким присмаком, а також колючки й плоди цієї рослини; у народній поезії — *те́рен-де́рево*; за давніми повір'ями, терновий вогонь мав очищувальну та оберегову силу; в давнину чарівниць та упирів палили на такому вогні; взагалі терновий вогонь вважається ідеальним, пор. у весільній пісні: «Ой там на горі горять огні та все тернові; коло тих огнів стоять столи та все тесові; коло тих столів сидять ковальчики, а все молодії, кують коненьки під старостоньки, а все воронії»; у фольклорі й художній літературі — об'єкт традиційного порівняння, як у І. Нечуя-Левицького: «Блищали чорні, як терен, очі»; відома проклінна формула: «Бодай сі мав, як голий у терні!»; у народі існує прикмета: «Як терен цвітом забіліє, тоді селянин ячмінь сіє»; використовується в народній меди-

цині; крізь терневі кущі дуже важко проходити, тому рослина символізує непрохідність у просторі й часі: «Позаростали стежки-доріжки, де проходили милої ніжки; позаростали терном, травою, де ми ходили разом з тобою»; «Ой, давно я у батенька була... А вже ж моя стежечка терном заросла»; стежку забуття описує й Т. Шевченко: «Заросли шляхи тернами на тую Вкраїну, — Мабуть, я її навіки, Навіки покинув, Мабуть, мені не вернутись Ніколи додому»; символізує занедбання, навіть неприязнь: «Поховала сина на цвинтарі, а невістку під цвинтарем. Посадила сину яворину, а невісточці тернину»; символізує бездомне життя: «Вернись, сину, додомоньку, ізмий собі головоньку! — Мене змиють дрібні дощі, а рознесуть густі терни, а висушить ясне сонце»; про бідування кажуть: «Мається, як у терні» або «Мається, як голий у терні»; пов'язана зі стражданнями так звана «тернова (тобто важка) до Бога дорога»; не випадково вінець Христовий зроблено із терну; щось дуже неприємне називають терниною в нозі: «Волів би тернину в нозі, як його в домі» (про ще щось більш неприємне); символ дівочої неприступності, чесності, непідкупності: «Знати Ганнусечку, знати, з котрої вона хати: двір її обтесаний, терниною обсаджений»; про чесного доброго господаря: «Ой, славен, славен, пане господарю! — Ой чим же ти ся прославив? — Золотим терном обгородився»; тернова ягідка символізує ідеальні очі: «Брови — як шнурочок, оці — як терночок», «Чорні очі, як терен, коли ми ся поберем?», «Ой, коли в мене такі оченька, такі чорненькі, як той терночок!»; в одній із народних пісень терен і є очі дівчини Ганниутопленниці: «Не ламайте, люде, по лугам терну, У лузі терен — Ганнині очі!». *Терен, терен коло хати, Та нікому обірвати* (пісня); *Шипшина й терен при дорозі, а в долині — полки дубів* (М. Драй-Хмара); *Тернина грушок не родить* (М. Номис); *На терню не родяться яблука* (приказка); *Волів би-м тернину, ніж його в домі* (І. Франко); *На вгороді калинонька, по дорозі терн; Любив же я дівчиноньку, люблю і тепер* (пісня); *Стежка терном поросла* (уже ніхто не їздить, не ходить кудись); *Під тим теренцем Стоїть дівка з молодцем* (пісня); *Очі чорні, як тереночок, брови рівні, як шнурочок* (пісня).

**те́рлиця = те́рниця** — старовинне знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель і т. ін.; «Суха, як терниця», — казали про сухоребру жінку; символізує балакучість: «Чого принесло цю терлицю?». *Така, що постав сім терниць, то переб'є* (М. Номис); *Скрипить терлиця під повіткою...* (Панас Мирний).

**терли́ч[-трава́]** *див.* **тирли́ч**.

**терн = терни́на** *див.* **те́рен**.

**те́рниця** *див.* **те́рлиця**.

**терні́вка** — наливка, виготовлена з ягід терну, або спиртова настоянка на них; традиційний національний напій. *Була і вишнівка, і терківка, і дулівка* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**те́рно** — старовинна вовняна тканина, перев. чорного кольору, схожа на кашемір; прикметник — терно́вий; у сполученні: *терно́ва ху́стка (хусти́на)* — перев. квітчаста хустка з терно.

**тернь = те́рня** *див.* **те́рен**.

**те́рти́ця** — дошка, що використовується у будівельній та столярській справі; взагалі дошка. *Серед хати з тертиць збитий, Білим обрусом прикритий... стіл* (І. Франко).

**тесть** (зменшено-пестливі та іронічні — ***те́стенько, те́стечок, те́стонько***; грубо-пестливе — ***тестю́ра***) — батько дружини; народна афористика відбиває непрості стосунки тестя і зятя; з одного боку, кажуть: «Бійся тестя багатого, як чорта рогатого», з другого, — «Багатий тесть — зятю честь»; пов'язано було з виконанням тестем шлюбних зобов'язань перед зятем, бо казали: «Тесть любить честь, а зять любить взять», застерігаючи: «Тесть не повинен втратити честь». *Сердитий* [Латин] *каявсь од душі, Що тестем не зробивсь Енею* (І. Котляревський); *Тесть поставив йому клуню, дав за Гапкою пару волів і корову* (І. Нечуй-Левицький).

**тете́ря** — 1) старовинна українська страва з житнього борошна, розведеного молоком або водою з медом, та пшона; була популярною перев. у козацькому побуті. *Тетерю варили з борошна пополам з пшоном і вчиняли, як і тісто на хліб* (О. Стороженко); 2) в українській традиційній кухні — холодна страва із сухарів або хліба з водою, сіллю, цибулею та олією. *Може, що і загорюєм Де ласіше за тетерю На козацькую вечерю* (І. Манжура); 3) = **теteру́к** = **тетерю́к** = **тетерва́к** (***тете́рка*** = ***тетерю́чка*** = ***тетери́ця*** — самиця тетерука; ***тетеря́*** — пташа тетерки) великий лісовий птах роду курячих із чорним (у самиці — пістрявим) опеpенням, який є цінною дичиною; символізував нерозумну, вайлувату, неповоротку, ледачу людину — звідси вислів *глухий, як тетеря* і лайливий фразеологізм: ***глуха́*** (***чо́ртова*** і т. ін.) ***тете́ря*** — про ледачу, невдатну людину, яка до того ж недочуває; Г. Сковорода пише: «Всю Малоросію Великоросія називає тетерваками. Чого ж стидитись? Не той дурний, що не знає, а той, що знати не хоче»; на можливий зв'язок прізвища Тетерваковський у «Наталці Полтавці» з *тетерва́ко́м*, як глузливим прізвищем українців, справедливо вказував С. Єфремов. *Глухий, як теteрук* (приказка); *Тетеря й рябчик, що колись, Було, і ліку їм не знали, Як мир намножився, кудись У інший край позалітали* (Я. Щоголев).

**Тетя́нин день = Тетя́ни** — 1) народне найменування дня Святої Мучениці Татіани, який, за церковним календарем, припадає на 12/25 січня; за прикметами цього дня вгадували літню погоду, — «якщо на Тетяну іде сніг — літо буде мокрим», «на Тетяну проглянуло сонечко — рано прилетять птахи»; 2) **Тетя́на** (можливо, від лат. Tatius — ім'я сабінського царя, можливо, від грецьк. tatto — «установлюю, призначаю»; зменшено-пестливі — ***Тетя́нонька, Тетя́ночка, Тетя́нка, Та́ня, Таню́ся, Та́та, Та́ся, Та́ця, Та́ценька, Та́цечка, Таці́уня***) — українізоване християнське жіноче ім'я; оспіване в усній народній творчості: «—Сіяла зіронька, сіяла, З ким ти, Тетяно, стояла? — З тобою, Петрусю, з тобою Під зеленою вербою», «Суботонька, неділенька — як один день. Сумувала та Тетяночка увесь тиждень», «А-а-а, котюсю, Заколиши Танюсю, Дитя буде спати І щастячко мати», «Молода Тацьо, що ти учинила, — Дівоньками ся

обсадила?»; жартівливо приспівують: «На Тетяну поговір, що Тетяна вмерла, вона лежить на печі і ноги задерла», «За Тетяну сто кіп дав, бо Тетяну сподобав, за Марусю п'ятака, бо вона вже не така»; жартують: «Ти мені не Тетяна, я тобі не Савка».

**те́ща** (зменшені — ***те́щенька, те́щечка***) — мати дружини; об'єкт іронічних порівнянь («Оце роззявив двері, як теща рот», «Так м'яко спать, неначе теща постелила»), кпинів про розлад у сім'ї через тещу («Теща в хату — нема ладу»), через тещин злий язик («Тещиного язика аршином не зміриш»); у низці гумористичних пісень про тещу й зятя йдеться про їхні неприязні стосунки: спочатку теща зятя б'є, а потім отримує від нього відплату: «Хату зачиняйте, двері замикайте, проклятого зятя в хату не пускайте! Що вітер загуде, теща думає: зять іде, що куриця киркне, теща й крикне», пор. приповідку: «Хто повідає: ні єдиного разу тещі не бив, той буде на тім світі зайців пасти»; такі стосунки між зятем і тещею пояснюють наслідком шлюбу умиканням, що викликає обурення у матері дівчини; звичайно ж, тут діє психологічний чинник — донька ніби зраджує любов до матері задля зятя. *Жінка для совіту, теща для привіту, матінка рідна лучче всього світу* (М. Номис); *Будь здорова ти, матусю, Я приїхав по Настусю, Хочу бути вамріднею, Будь ти тещею моєю!* (П. Чубинський); *Хома не без ума, не б'є жінки, а тещу* (приказка).

**ти́верці** (*одн. ч.* ***ти́верець***) — племінна група східних слов'ян, що населяла територію в пониззі Дністра, Пруту й Дунаю; згадуються в «Повісті временних літ»; входили до складу держави антів.

**ти́ждень** (від «той (тий) же день», тобто період часу, коли повторюється той самий день) — 1) одиниця лічби часу від понеділка до неділі включно; у давні часи не було семиденного тижня: рік ділився не так на місяці, як на періоди особливо важливих господарських сезонів; поділ на тижні й назви днів тижня прийшли в Україну з християнізацією Київської Русі разом з церковнослов'янською мовою; відтоді семиденний; окремі дні відмічено стародавніми віруваннями (див. у цьому словнику про кожний день тижня); здавна в народі деякі дні або й тижні позначаються залежно від дня пам'яті того чи іншого святого або того чи іншого свята: на *Маковія*, у суботу перед *Великоднем*, другого дня по *Спасові*, на *Страсному тижні*, перед *Святим Миколаєм* тощо; у пісні «Ой не ходи, Грицю, на ті вечорниці» дні тижня виступають доленосним зачарованим колом для героїв: «А в неділю рано зілля копала, А в понеділок зілля полоскала, А у вівторок зілля варила, Прийшла середа — Гриця отруїла. А прийшов четвер — вже Гриць помер, Прийшла п'ятниця — поховали Гриця, Прийшла субота — дівчині сухота, Прийшла неділя — мати дочку била: — Нащо ти, доню, Гриця отруїла?»; у жартівливому ключі через дні тижня передаються дії й стосунки героїв у народній пісні «Підманула, підвела»; пор. ще: «У неділю — по шавлію, в понеділок — по барвінок, а в вівторок — снопів сорок, а в середу — по череду, а в четвер — по щавель, а в п'ятницю — по дяглицю, а в

суботу — не робота!»; пор. ще народну загадку про дні тижня: «Простягнувся міст на сім верст, а в кінці моста золота верста»; відомою є молитва на всі дні тижня: «Святий Понеділок, Божий помошничок, прости мою душечку грішну! Святий Вівторок, прости мою душечку грішну! Свята Середочка, прости мою душечку грішну! Святий Четверток, прости мою душечку грішну! Свята П'ятинка-матінка, прости мою душечку грішну! Святая Суботонька, прости мою душечку грішну! Святая Неділенька, прости мою душечку грішну!». *На одному тижні сім п'ятниць* (приказка); *У тебе десять п'ятниць на тиждень* (М. Номис); 2) *див.* **Всеї́дний ти́ждень**; 3) *див.* **Великóдній (Пасха́льний, Сві́тлий) ти́ждень**; 4) *див.* **Страсни́й (Бі́лий, Вели́кий, Жи́вний, Чи́стий) ти́ждень**; 5) *див.* **Клеча́льний (Клеча́ний, Зеле́ний) ти́ждень**; 6) *див.* **Ве́рбний (Вербо́вий) ти́ждень**; 7) *див.* **Жи́лавий ти́ждень**; 8) **Хоми́н ти́ждень** *(див.)*; *див. також* **Прóводи**1; 9) **Сиропу́сний (Си́рний) ти́ждень** *див.* **Ма́сниця**; 10) **Руса́лчин (Руса́льний, Руса́льський, Ма́вський, На́вський, Ня́вський, Криви́й) ти́ждень** *див.* **Руса́лії**; 11) **Шуткови́й (Кві́тний) ти́ждень** *див.* **Ве́рбний ти́ждень**; 12) **Хрестопокло́нний ти́ждень** *див.* **Хре́стя**; 13) *див.* **Збі́рний ти́ждень**.

**тин** *див.* **лíса**.

**тирли́ч = терли́ч[-трава́]** — одной багаторічна трав'яниста чи напівкущова рослина з яскраво-синіми або жовтими квітками; 12 різновидів цієї рослини ростуть у різних районах України, деякі перев. на високогірних карпатських лугах; тирлич хрещатий у народі називають ще *лихома́нником*; всі види рослини широко використовуються у народній медицині, а деякі — для спиртової настоянки; здавна вважається приворотним зіллям; під Івана Купала дівчата ходили в ліс шукати тирлич, знайшовши, виривали з корінням і примовляли: «Терлич, терлич, десятьох поклич, а з десятьох — дев'ятьох, з дев'ятьох — вісьмох ... а з двох — одного, та доброго»; пор. у «Чорній раді» П. Куліша: «Княгиня дала розмаю, чи, може, тирличем тебе поїла, і до дочки твій дух приворожила?»; тирлич був оберегом від нечистої сили; «Коли б не та тоя, була б ти, дівчино, моя», — казав чорт дівчині, що мала на собі вінок із тирлича та тої; «Коли б не тирлич, був би я твій панич!» — казав перелесник дівчині, що мала при собі цю квітку; М. Сумцов стверджував: «Чорт боїться тирличу і тої». *Багатая доля — Веселая воля, Одна стежечку топтала, Друга тирлич розсипала, Куди вона йшла* (Л. Глібов).

**ти́рлище = ти́рловище** — місце, де колись було *ти́рло* (у 1, 3 знач.).

**ти́рло** — 1) місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водопою. *Південна спека. Над водою Під сонцем ліс стоїть, горить. Пастух — на тирлі з чередою Уклався в затінку і спить* (М. Чернявський); 2) лігво, кубло звірів. *Вовче тирло*; 3) місце, де токують птахи або де вони збираються для відпочинку на ніч. *Журавлі десь курликають на тирлах* (М. Номис); 4) місце, де нереститься риба; 5) місце тимчасового людського поселення. *Старе запорозьке тирло.*

**ти́рса[-трава́]** *див.* **ключ-трава́, ковила́**.

**ти́сяцький** — 1) у Київській Русі — начальник тисячі князівської бойової дружини; також друга особа після князя, яка правила у його відсутність; також намісник (воєвода, посадник) князя в містах і землях; 2) в Україні XVII—XVIII ст. та в Запорозькій Січі — старший над соцькими. *Січовики збивали народ докупи і наставляли сотників і тисяцьких* (О. Стороженко).

**ти́тар** — церковний староста. *Біліє місяць, Люде сплять, І титар спить... Не рано встане: Навіки, праведний, заснув* (Т. Шевченко).

**тік** (зменшено-пестливі — ***точо́к, тічо́к***) — розчищене місце, спеціально підготовлений майданчик надворі або в господарському приміщенні для молотьби, очищення і просушування зерна; стіжки, скирти, ожереди і т. ін., що стоять на такому місці; окраса доброго господарства та ознака заможнрого господаря, тому кажуть: «Дурний тік без хазяїна, а хата без хазяйки», «Коли буде критий тік, то не пустуватиме засік», «Добрий був би тік, якби не тік»; тік асоціюється з полем бою, тому «олов'яний горох на залізнім току молотити» означає воювати, а вирази *ду́ти тік, підміта́ти тік, пiдда́ти (поду́ти) тічка́* означають підготовлятися до бою, пор. в «Енеїді» І. Котляревського: «Там Еленор з червоним Ликом... пробралися подуть тічок»; у «Слові о полку Ігоревім» «на тоці життя кладуть, віють душу од тіла»; за народним повір'ям, на місці току не можна будувати хату, — «бо буде добро так розвіватися, як пашня з лопати»; очевидно, ще з княжих часів тік служив місцем ігрищ, двобоїв, судилищ, а в дохристиянські часи — місцем тризнищ; у весільній обрядовості тік як місце молотьби набуває дещо еротичного характеру. *Як гопак — він мастак, а як на тік — він утік* (приказка); *Добулась, мов сова на току* (М. Номис); *На чиєму току молотять, тому й хліб возять* (прислів'я); 2) тільки **точо́к** — застаріла назва базару, де торгують поношеними речами; товчок. *Ой там на точку, на базарі, жінки чоловіків продавали* (пісня); 3) тільки **точо́к** — у дохристиянські часи — земляне підвищення, на яке клали стоси дров, а на них померлого (разом зі зброєю, їжею, різними речами, худобою), трохи далі — труп дружини і все це підпалювали, а після спалення присипали землею; так справлявся у східних слов'ян поховальний обряд.

**Тіле́ць** — одне з 12 сузір'їв зодіаку; відповідно його астрологічний знак (символ), що припадає на 24 квітня — 20 травня.

**ті́ло** (зменшено-пестливе — ***тіль-це́***) — організм людини або тварини з його зовнішніми і внутрішніми проявами; у народі з огляду на тілесні спокуси тіло вважалося грішним; тому не можна ним світити проти сонця; «світити грішним тілом» крізь подерту сорочку вважалося за великий сором; тіло відмежовується від душі, яка в ньому тимчасово перебуває, а розлучається після його смерті.

**ті́м'я** (зменшено-пестливе — ***ті́м'ячко***) — верхня частина голови людини від лоба до потилиці; на Гуцульщині казали: «Кожна дитина, поки не згрішить, має м'яке тім'я»; подекуди думали, що «коли людина умирає, душа виходить з голови, з тімені»; Ісус Христос учинився з Пречистої Діви через

тім'я; тім'я вважається осередком розуму (звідси *тіменний* — розумний, здібний, *не в тім'я битий* — розумний).

**тінь** — темний відбиток на чому-небудь від предмета, освітленого з протилежного боку; з тінню пов'язано багато народних вірувань; на Святвечір подекуди дивилися на свою тінь від свічки: якщо вона була «слаба», це провіщало смерть ще цього року, коли ж темна, зустрічати ще й наступне Різдво; тінь — це ласка Божа; але той, хто заподіяв зло (спалив щось чи вбив когось), не мав коло себе тіні — вона згоріла або її вбили; тінь у багатьох народів ототожнюється з душею; у греків — підземне царство — це царство тіней, що поширилося в усьому світі; оскільки слово *тінь* уживається не лише в значенні темного відображення предмета, а й у значенні привида, постали прикмети й повір'я, що єднають ідею смерті з людською тінню і з силуетом чогось у воді або дзеркалі; коли ворожать, то тінь людини має два значення: закоханим указує на зустріч, а тим, хто втратив майно, — на вічну пропажу; тінь від помешкання пророчить: багатим — щастя, бідним — чекання, щедрим — раптове збагачення; тінь від землі й рослин вказує на вічні тривоги, розлучення, невдачі в справах, скорботу; тінь тварин прогнозує небезпеку від злих людей, несприятливу дорогу, тривогу за друзів і закоханих.

**тіпа́ння** — очищення волокон конопель, льону і т. ін. від костриці вибиванням на терниці та вітріпуванням.

**тіпу́н** — хвороба птахів — хрящуватий наріст на кінчику язика; як недобре побажання тому, хто говорить щось неприємне або погане, кажуть: «Тіпун [тобі, вам] на язик!».

**тісна́ ба́ба** *див.* **ба́ба**10.

**тіу́н** — у Київській Русі, в Україні періоду феодальної роздробленості — господарський управитель князя, боярина або іншого феодала, суддя нижчої категорії і т. ін.

**тлума́ч** *див.* **товма́ч**.

**това́р** *див.* **худо́ба**.

**това́риш** — 1) старшинське звання, що надавалося в реєстровому козацькому війську полковій старшині та козакам, починаючи з 2-ї половини XVII ст.; слово постало від назви довіреного при *това́рі* (худобі), ширше — при маєткові; звідси й сполучення *друг-това́риш* (*див. ще* **дружи́на**2); козаки, гайдамаки, чумаки і взагалі члени якоїсь групи молоді чи старших кликали один одного «пане-товаришу!»; 2) **значкови́й това́риш** (від ***значо́к*** — короговка козацького війська) — старшина козацького війська; беріг стяги і корогви сотні; К. Розумовський наказав вважати це звання не нижчим від звання сотника; цього звання удостоювалися сини полкових старшин (на Січі перед її зруйнуванням було 420 значкових товаришів); *див. ще* **Військо́вий значкови́й [това́риш]**; 3) **бунчуко́вий това́риш** *див.* **бунчу́к**.

**товка́ч** (зменшене — ***товка́чик***) — предмет хатнього начиння; в обрядах виступає як еротичний символ поряд зі *сту́пою (див.)*; у фольклорі та повір'ях фігурує як атрибут відьми й Баби-Яги; у казках Баба-Яга «їздить у ступі, товкачем поганяє, вперед мітлою дорогу розмітає» або їздить у ступі, «товкачем упирається, мітлою побивається, себе

саму ззаду хлистає, щоб швидше бігти»; під час шабашу відьми, відправляючись туди, беруть із собою товкач, яким товчуть коноплі.

**товма́ч = тлума́ч** — старі назви знавця іноземної мови, перекладача.

**товче́ники** — старовинна українська страва у вигляді варених кульок із січеного, а потім товченого м'яса, до якого додається борошно, сіль, перець.

**той** — 1) вказівка-синонім на табуйовані в народі найменння *чорт*, *біс*, *дідько*, оскільки називати їх, особливо проти ночі, вважалося небажаним, навіть небезпечним, бо згадування нечистої сили могло викликати її появу, тобто означало її накликання; тому кажуть: «Той, — не при хаті згадуючи», «Той щез би» (звідси *щéзник* — «дідько, біс, чорт»), «Той — бодай сам не знав»; пор. П. Куліш в «Огненному змії»: «Ще чого доброго тут же кому привернеться той, що ходить на козинячих ніжках, — не при хаті згадуючи»; 2) узагальнена назва джерела вислову, звичайно народного, коли говорять: «як той казав», тобто «як у народі кажуть», «як [люди] кажуть».

**той світ** *див.* **потойбічний світ**.

**толо́ка** — 1) старовинний спосіб громадських робіт — одноразова праця гуртом без оплати, а за частування, як у Т. Шевченка: «Не сам один: толокою йому помагали»; толокою обробляли землю впродовж усієї історії України, навіть за панщини; особливо намагалися допомогти вдові («На вдовий двір хоч тріску кинь»); саме цей давній звичай породив прислів'я: «З миру по нитці — голому сорочка»; при закладинах хати ходили по дворах з припросинами: «Добрий вечір! Просимо на толоку!». — *Спасибі вам, люди добрі, що зібрались до мене на толоку* (М. Кропивницький); 2) залишене під пар *по́ле (див.)*, що служить пасовищем для худоби, а також вигін, де пастухи збирають череду. *Та орав мій милий у ярині, та й став у толоці, Виплакала карі очі за чотири ночі* (пісня); *Забовванів у брилі Вівчар в степу серед толоки* (Л. Глібов); 3) взагалі вільна ділянка біля села, де збиралася молодь на гуляння; також саме таке гуляння. *По тім боці, у толоці, Та й гуляли хлопці* (пісня); *Та я таки викрадуся, на толоку піду* (коломийка).

**Тома́** *див.* **Хома́**2.

**топо́ля** (зменшено-пестливі — ***топо́лька, топо́ленька***; зарості тополь — ***топо́льник***) — 1) дерево родини вербових із високим прямим стовбуром, глянсуватими листками різної форми та квітками у вигляді повислих сережок; об'єкт традиційних порівнянь (*дівчина, як тополя; тополиний дівочий стан*); у народних віруваннях дуже поширене перетворення людини в дерево; пор. у Т. Шевченка: закохана нещаслива дівчина «на диво серед поля тополею стала»; народ любить білу тополю, що видно з пісні: «Кохав мене батько, як білу тополю»; улюбленою в народі є пірамідальна тополя, або українська тополя, яку завіз в Україну нібито Кирило Розумовський; про неї часто читаємо в Т. Шевченка («Як тополя стала в полі при битій дорозі»); символізує струнку дівчину (*тонка, як тополя*); у народних піснях рубання тополі, як і рубання калини, символізує кохання

дівчини або видавання її заміж: «Тонкая високая тополя: чорнявая дівчина моя; тонкую, високую зрубаю — чорнявую дівчину кохаю»; «Було б не рубати у полі тополі, було б не сватати мене, молодої»; у баладах свекруха повертає нелюбу невістку в тополю: «Ой послала сина в далеку дорогу, молоду невістку у поле, до льону. А випроводжала, тяжко закликала: — Не вибереш льону, не вертайсь додому, ой стань біля поля тонкою тополею»; «Поховала сина та під церквою, нелюбу невістку під дзвіницею; посадила над сином зелений явір, на невістоньці — білу тополю. Став же явір та приживатися, до тої тополі та прихилятися, стали їх могили та присуватися. Зайшла мати тоді дітей оглядати: — Либонь, же ви, дітки, вірненько любилися, що ваші вершечки до купи схилилися»; саме до пірамідальної (української) тополі, яка росте дуже високою, звертається Кобзар: «Рости, рости, тополенько, все вгору да вгору», «Рости, гнучка та висока, до самої хмари», «Рости, рости, подивися за синєє море»; про гнучкість тополі у Т. Шевченка: «Вітер віє з-за лиману, гне тополю в полі», «Край дороги гне тополю до самого долу», «Та й виросла Ганна кароока, як тополя серед поля гнучка та висока», «У тумані на могилі, як тополя, похилилась молодиця молодая»; у стрілецькій пісні: «Там серед поля гнеться тополя та й на стрілецьку могилу»; тополя часто асоціюється з безталанною дівчиною, тому Перебендя співає «про тополю — лиху долю»; як типовий український краєвид у Т. Шевченка: «Тополі по волі стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем». *Вітер в гаї нагинає Лозу і тополю, Лама дуба, котить полем Перекотиполе* (Т. Шевченко); *Ой там в полі дві тополі, третя зелененька* (пісня); 2) **води́ти топо́лю** — рід молодіжного свята: особливим чином прикрашену дівчину, що удає тополю, у Зелений понеділок водять подруги по селу і полях, де колосяться жита, з відповідною піснею: «Стояла тополя край чистого поля; Стій, тополенько, не розвивайся, Буйному вітроньку не піддавайся»; вітер у народній поезії символізує парубка-залицяльника, а розвиватися означає виходити заміж: «Ой, шуміла тополенька, як ся розвивала, — Ой, плакала дівчинонька, як ся віддавала»; водження тополі пов'язується з літнім паруванням молоді; обряд можна сприймати як відгомін старовинних обрядів, пов'язаних з культом дерев; М. Грушевський пов'язував його з волинським обрядом роздавання вінків; у деяких місцевостях «водили тополю» також на перший та другий день Великодня.

**топта́ння** — символ запліднювання; пор. у весільних піснях: «Не запирай, батеньку, воріття, Не пускай Івасенька молодця, бо приїде Івасенько з бояринами та й витопче сад-виноград кониками»; та сама символіка у відомій обрядовій пісні: «А ми просо витопчем...»; вираз *доріженьку топта́ти* — ходити до когось, залицятися: «Чи я тобі не казала, кучерявий хлопче, що до мене кращий тебе доріженьку топче»; також символ зневаги, коли пихатий, зарозумілий «топчеться по головах», або застою, відсутності руху вперел, звідки вираз *топта́тися на місці.*

**то́рба** (зменшено-пестливі — ***то́рбонька, то́рбочка***; збільшене — ***торбе́га***; грубе — ***торбе́шка***; мала торба — ***торби́на***; зменшене — ***торби́нка***) — вид дорожнього мішка, що його носять звичайно за плечима або через плече; здавна поширена в українському побуті; символізує бідність («Що буде, те буде, а в торбі хліба не буде»); злиденність, зокрема крайню (звідси фразеологізми: ***пуска́ти з то́рбою, з то́рбами*** — призводити до старцювання, жебрацтва, до випрохування милостині; ***хо́дити з то́рбою*** — просити Христа ради, старцювати; ***хоч то́рбу на пле́чі та під монасти́р*** — стати дуже бідним, жити в злиднях; пор. також прокляття: «Водили б його з торбами!»); ключова характеристична ознака старця, бездомного, тому кажуть: «Од старця торби не однімеш», «Хто родився до торби, той хати мати не буде»; разом з тим як вмістилище якого-небудь харчу торба фігурує в дитячих примовках, зокрема при грі в піжмурки: «Котилася торба з високого горба, а в тій торбі — хліб, паляниця, кому доведеться, тому і жмуриться!». *Батько був середній хазяїн: візьме торби по боках, а сам посередині* (приповідка); *З чужої торби хліба не жалують* (приказка); *Заберу дітей у торбу, піду у мандрівку* (М. Максимович); *Що в нашого Левка вже торбина легка* (приказка); *Хоч іду в гостину, то беру хліб в торбину* (приповідка); *Хто має в торбі, той з'їсть і на горбі* (прислів'я); у сполученні: ***пи́сана то́рба*** — торба з різнокольорових шматочків; казковий образ; пістрявість такої торби приваблювала особливо дітей і нерозумних (звідси — *ду́рень з пи́саною то́рбою*, «Носиться, як циган із писаною торбою»); фразеологізм: ***носи́тися*** (***па́нькатися*** і т. ін.) ***як з пи́саною то́рбою*** *з ким-чим* — ставитися до кого-, чого-небудь як до когось поважного, значного або до чогось дуже важливого, цінного.

**торба́н** — 1) український народний струнний щипковий музичний інструмент, близький будовою до бандури; походить від лютні; колись дуже поширений у Європі, передусім в Італії (theorbe, tiorba), Франції (theorbe, tiorbe, tuorbe), а також в Україні від XVIII ст.; улюблений серед козацької старшини та в колах української шляхти; виходить з ужитку в 50-х рр. XX ст. *Козак грає на торбані, за ним дівки, коби лані* (Я. Головацький); 2) вид народного танцю.

**торг = торгови́ще** — давні назви ринку, базару, ярмарку.

**тост [заздоро́вний] = заздра́виця** — коротка застільна промова або пісня на честь кого-, чого-небудь з побажанням здоров'я, довголіття, благополуччя; звичайно супроводжується пропозицією випити чарку і побажальними словесними формулами залежно від нагоди, наприклад: «Щоб у вас було стільки діточок, як у небі зірочок!», «Щоб у вас було стільки дітей, як у мисці грошей!», «Щоб ви міряли гроші мискою, а дітей колискою!», «Щоб нам добре жилося-булося, щоб у нашім житі колосся вилося!», «Щоб пилось та їлось та й назавтра хотілось!», «Щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилося!»; побажальні вислови часто бувають жартівливими: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори!», «Щоб

пилось і їлось, а робота й на думку не йшла!», «Щоб підківки бряжчали, а вороги мовчали!», «Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили!», «Щоб через день та й неділя, а через хату та й весілля!».

**тоте́м** — у первісних релігіях — тварина (рідше — рослина, явище природи і т. д.), що вважалися родоначальником і охоронцем роду або племені, отже були культовими об'єктами; залишки тотемізму як культу тотему залишилися з дохристиянських часів і досі; шанування звірів, зокрема, пов'язувалося з тим, що поважні люди називали себе тваринними прізвиськами, як князь Тур із «Слова о полку Ігоревім»; «звірині» прізвища поширені в українців і тепер; з епохи тотемізму йде персоніфікація звірів, що відбилася і в самій мові, пор. казкові найменння *Лиси́чка-Сестри́чка*, *Во́вчик-Бра́тик*, *Дя́дько-Ведмі́дь*; у народі полишились і досі повір'я, що тварини й птахи говорять, лише люди тієї мови не розуміють (її розуміють тільки відуни й ворожбити); під Новий рік чи під Водохрестя говорить уся домашня худоба; за якісь гріхи Бог відібрав мову в худоби, але та людську мову розуміє; тотемізм породив і легенди про перетворення людини на тварину чи птаха; відгомоном тотемізму є тваринна символіка в українській обрядовості — новорічні обходи з *«козою»*, *«ведмедем»*, обрядова *«цапова борода»*, весняні *«жайворонки»*, *«голуби»*.

**точо́к** *див.* **тік**.

**то́я = аконі́т** — трав'яниста отруйна рослина з жовтими, синіми або фіолетовими квітками; рослині приписують здатність охороняти від хвороб, нещастя, усякого зла, кажуть: «Якби не тоя та не одолян, ходила б хвороба, як пан»; у коломийці співається: «Ой я ходжу куди хочу, нічо си не бою, Бо я ношу за поєсом зелененькую тою»; на Бойківщині відвар тої давали як «дан», тобто тому, на кого хотіли наслати якусь хворобу; у М. Номиса читаємо: «Тою, одолян і бідрич над Прутом вважають за помічні від мору»; вважається оберегом від нечистої сили: «Чорт боїться тирлича і тої»; чорт, що прибрав був вигляд гарного парубка, залицявся до гарної дівчини, але в неї у вінку була вплетена тоя, і він, зрештою, із жалем її покинув: «Коли б не тоя, то була б ти, дівчино, моя»; рослина, можливо вважалася й приворотною, пор.: «У городі зілля-зілля, за городом тоя, Проси, любко, щиро Бога, щоби-сь була моя».

**трава́** (зменшено-пестливі — ***тра́вка, трави́ця, трави́чка, тра́вочка, тра́вонька, трави́ченька***) — 1) спільна назва недеревистих рослин, що в'януть і гинуть після вистигання плодів (зерен, насіння); м'яка трава легко гнеться під вітром, тому символізує покору: «Гнеться, як трава від вітру»; там, де не ходять, травою все заростає, звідси символіка забуття, — «то все травою заросло»: у пісні: «Ой, заросла гожа стежка лихом, травою, де-м ходила, говорила, серденько, з тобою»; трави наділяються часто загадковими властивостями, про що свідчать самі їхні назви: *нечу́йвітер, сон-трава́, плаку́н-трава́, перено́с-зілля, розма́й-зілля, розри́в-трава́, чар-зілля, люби́-мене́. Вже й місце по нім травою поросло* (при-

повідка); *На битім шляху трава не росте* (М. Номис); *На ледачій землі і трава не росте* (М. Номис); 2) **трава́-мурава́** — народнопоетична назва густої зеленої молодої трави; часто згадується у стародавніх колядках і щедрівках: «Там за садами трава-мурава, На тій мураві біла береза, На тій березі золоті роси».

**трава́-копитня́к** *див.* **ключ-трава́**.

**тра́вень = май = яре́ць** — п'ятий місяць календарного року; останній місяць весни, коли, незважаючи на свої примхи, природа ніби святкує відродження буйним цвітінням, розмаєм трав, багатоголоссям пташиного царства; з'являються перші овочі, для тварин — паша, тому й казали: «Дожити б до маю, а тоді вже сама природа подбає»; на цей місяць припадає багато старовинних свят — *Юрія (див.), Рахма́нський вели́кдень (див.), Солов'ї́ний день (вели́кдень)*, пов'язаних як зі станом живої природи, так і з хліборобськими традиціями; всі свята супроводжуються старовинними обрядодіями, веснянками й хороводами, освяченими ще добрим *Яри́лом (див.)* — богом весни; не випадково травень (май) називали вінцем весни, бо «травень ліси одягає — літа в гості чекає»; у травні не радили одружуватися, бо «хто в травні звінчається, то буде вік маятися», «у травні оженився, то вік журився»; погода у травні буває різною: «Буває май — під кущиком рай, а то май — коню сіна дай, а сам на піч залягай»; з місяцем пов'язано багато прикмет, — «травень мокрий робить хліб добрий», «травневий дощ, як з грибами борщ», «сухий і теплий май — скупий буде врожай», «на початку місяця з'явилися малі гусенята — на сонячне літо». *Прийде май — сам про себе дбай* (приказка); *Май холодний — не будеш голодний* (приказка); *Травень холодний — рік хлібородний* (приказка); *Дощ у травні — врожай справжній* (приповідка).

**тра́вник** — старовинна книга, в якій спочатку описувалися лікувальні рослини, а згодом давалися поради, як їх використовувати, зокрема і з ворожильною метою.

**трав'яни́й дід** *див.* **дід**7.

**тради́ція** — народний досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління. *Народні традиції; Українські традиції.*

**тра́пеза** — 1) у монастирі — обідній стіл, стіл із їжею та частуванням, а також сама страва, їжа; жартівливе, іронічне — обід, банкет, прийняття їжі взагалі, а також страва, їжа взагалі. — *Умивайтесь, трапеза чекає на столі, — клопоталася вона* [ігуменя] (І. Микитенко); *Поблагословив ото батько Пугач до трапези* (П. Куліш); 2) = **тра́пезна** — монастирська їдальня; 3) = **тра́пезна** — західна частина церкви; притвор.

**тре́ба = потре́ба** — 1) обов'язкова жертва, яку приносили на *тре́бище (див.)* (пор. значення «необхідний» у сучасних словах *тре́ба, потре́ба, потрі́бний, ви́требувати, употребля́ти* тощо); жертвоприношення (ритуальною жертовною їжею-требою для богів, духів зазвичай виступала тварина; її «теребили», тобто тягли на требу, забивали, м'ясо варили в казанах, частину його їли («жерли»), а решту поли-

шали богам); *див. ще* **же́ртва**1; у сполученні: ***прино́сити тре́бу (тре́би)*** — жертвувати; 2) релігійний обряд (хрестини, вінчання, панахида тощо), який здійснює священик на замовлення вірників, а також плата за нього.

**тре́бище** *див.* **ка́пище**.

**тре́бник** — стара книга, за якою виконували *тре́би* (у 2 знач.); також богослужбова книга, що містить порядок молитов та священнодій, які звершуються на потреби християн; до нас требник перейшов із болгарської церкви в перекладі Кирила та Мефодія; відомими є требники Гедеона Балабана (1606 р.), Петра Могили (1646 р.), Йосифа Тризни (1653 р.).

**трембі́та** (пестливі — ***трембі́тонька, трембі́точка, трембі́тка***) — гуцульський народний духовий музичний інструмент у вигляді довгої дерев'яної труби без вентилів і клапанів; на трембітах грають одинаками на полонині, а гуртом на святах та похороні. *Там то бринить трембіти звук* (пісня); *У трембітоньку заграю* (пісня); *Ци трембітки трембітають, ци голос овечий?* (коломийка).

**Тре́тє Не́бо** *див.* **Чума́цький Шля́х**.

**Тре́тій Спас** *див.* **Спас**2.

**Тре́тя Пречи́ста** *див.* **Пречи́ста**2.

**три** — назва числа 3 та його цифрового позначення із 3 одиниць; число, що з найдавніших часів символізує довершеність, досконалість; з давніх-давен число мало релігійний характер у всіх країнах і в усіх народів: в індусів — Брама (сотворіння), Вішна (завершення), Шіва (зруйнування), а також інший варіант — Агні (вогонь або земля), Індра (повітря), Сурія (небо); у єгиптян — Озіріс, Ізіда, Сет; у халдеїв — Анна (небо), Еа (земля), Моутге (безодня); у гебреїв — Кетер (сила), Кадмон (любов), Бінах (небесний розум); у християн — Сила, Мудрість, Любов; дуже часто число три трапляється у Святому Письмі: три царі принесли новонародженому Месії три дари (золото, ладан, миро), Святу Родину становлять три особи (Марія, Йосиф, Христос), учень Петро тричі відрікався від свого Вчителя, тричі падав Христос під тягарем хреста по дорозі на Голгофу; на Голгофі було три хрести, напис на хресті був трьома мовами — гебрейською, грецькою й латиною; померши на 33-му році, Христос воскрес на третій день о третій годині ранку; в українців число три відіграє значну міфічну, містичну й магічну роль, пор. легенду про будування Києва трьома братами — Русом, Ляхом і Чехом (за іншою легендою — Києм, Щеком і Хоривом), пісню про три криниченьки й три дівчиноньки, балади про чарівне трой-зілля, колядку про трьох братів, трьох товаришів (сонце, місяць, дощ) і церкву «з трьома верхами», казкові три загадки й три дороги; про магічність числа свідчать й інші числа — *де́в'ять (див.)* і *триде́в'ять (див.)*, що, як і три, широко побутують у народних замовляннях; до цього додамо казкові три дороги, билинні три богатирі, пісенні три вечори, пор. у Л. Глібова: «Там три верби схилилися, Мов журяться вони»; в українській міфології — сонце світле-трисвітле, бог Троян, трійця Сварожичів та ін.; *див. ще* **магі́чні чи́сла**. *Один син — не син, два сини — півсин, три сини — ото тільки син* (М. Номис).

**триб-зі́лля** *див.* **тройзілля**.

**тридев'я́те ца́рство (королі́вство) = тридев'я́та земля́** — у народних казках — дуже віддалена (далека, чужа) країна, земля. *В тридев'ятім славнім царстві, де колись був цар Горох, а тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох* (Леся Українка).

**триде́в'ять** — у старовинній лічбі дев'ятками — число *двадцять сім (див.)* та його цифрове позначення; овіяне містикою й магією. *Усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете* (Т. Шевченко); у сполученні: ***за триде́в'ять земе́ль*** — у народних казках — у дуже віддаленій (далекій, чужій) країні, частині країни, взагалі дуже далеко.

**тридеся́те ца́рство (королі́вство, волода́рство) = тридеся́та земля́** — у народних казках — дуже віддалена (далека, чужа) країна, земля; також царство мертвих, яке іноді знаходяться під землею, іноді на горі або під водою; там, проте, є сади, дерева, і ці дерева родять; іноді існує зв'язок Сонця з цим царством: герою наказано добути гілку із золотої сосни, «яка росте за тридев'ять земель у тридесятому царстві, у підсонцевій державі».

**триде́сять** — старовинна назва числа 30 та його цифрового позначення; у сполученні: ***за триде́сять земе́ль*** — у народних казках — у дуже віддаленій (далекій, чужій) країні, частині країни, взагалі дуже далеко. *Єсть за тридесять земель попович Ясат* (казка).

**три́дцять срі́бників (срібнякі́в)** *див.* **срібник**2.

**три́зна** (***три́знище*** — місце проведення тризни; ***три́зник*** — учасник тризни) — 1) у стародавніх слов'ян — завершальна частина поховального обряду, що складалася з поминальної учти, військових ігор (іноді боїв) і різних змагань; слово походить від старослов'янського «боротьба, змагання, герць», бо обряд здійснювався спочатку над загиблим вояком; 2) піднесено — поминки по небіжчикові у формі поминального обіду. *В світлиці цензурній коновки бряжчать На тризні сумній Василевій* (В. Самійленко).

**тризу́б** — родовий знак Рюриковичів, зокрема на монетах князя Володимира Великого, знайдених у Києві на Старокиївській горі; цей знак успадковує Ярослав Мудрий, а згодом Володимир Мономах; видозмінюючись у різні часи і в різних місцях Київської Русі, його успадковує Україна як національний герб у добу українського національного Відродження; як великий і малий герб Української Народної Республіки його запропонував М. Грушевський; проекти цих знаків виготовив український художник Василь Кричевський; тризуб став також державним гербом Української держави часів Гетьманщини 1918 р.; його було прийнято як державну символіку й у січні 1919 р. після злуки УНР і ЗУНР, а також у сучасній незалежній Україні; *див. ще* **герб**.

**трику́тник** — геометрична фігура, обмежена трьома лініями; часто фігурує на українських писанках, втілюючи символічне значення якої-небудь трійці: вогонь — вода — повітря, сонце — грім — вогонь, жінка — чоловік — дитина, людське життя у трьох вимірах: дитинство — зрілість — старість або

народження — життя — смерть, нарешті, всесвіт у трьох вимірах: небо — земля — пекло (підземний світ); сорок клинців на писанці засвідчує нагадування про сорокаденний Великий піст і сорок святих мучеників.

**трина́дцять** — назва числа 13 та його цифрового позначення із 13 одиниць; містичне число, що постало у зв'язку з Тайною Вечерею, де взяло участь 13 людей і з них Христа було розіп'ято, а Юда повісився; пильно дбали, щоб за столом на учтах не було такого числа гостей, бо з кимось із тринадцяти, вірили, мало б статися якесь нещастя; нещасливе число, що порушує повноту й досконалість дванадцятичисельного ряду; символізує морок; використовується при гаданні й ворожінні як *чо́ртова дю́жина*».

**трипі́льська культу́ра** — археологічна культура часів мідного віку, пам'ятки якої поширені перев. на Правобережній Україні і в Молдавії; назва походить від с.Трипілля на Київщині, де наприкінці XIX ст. археологом В. Хвойкою було вперше досліджено пам'ятки цієї культури; основне заняття носіїв культури — скотарство і землеробство; жили трипільці родами в глинобитних будинках, розміщених по колу; були розвинені гончарство, ткацтво, обробка каменю, кістки й шкіри; у віруваннях найпоширенішим був культ плодючості, який асоціювався з образом праматері; культура датується IV—II тис. до н. е.

**трійзі́лля** *див.* **тройзі́лля**.

**Трі́йця** — 1) = **Свята́ Трі́йця** — у християнській релігії — триєдине божество, у якому поєднуються Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий; 2) = **Тро́йця** = **Зеле́на неді́ля** = **Свята́ неді́ля** — у християн — релігійне свято на честь Святої Трійці, яке святкують на 50-й день після Великодня, на сьому після Великодня неділю; тому свято називають ще *П'ятдеся́тницею*; триєдиність свят пов'язана з Богом-Отцем (неділя), Богом-Сином (понеділок) та Богом-Духом Святим (вівторок); основа обрядовості — культ рослинності, його символіки; в українців свято злилося зі старовинними *Зеле́ними свя́тами* (*див.*). *До Зеленої неділі в байраках біліли сніги білі* (Т. Шевченко); 3) (з малої літери) тільки **трі́йця** — з'єднані разом і зіллям убрані три свічки, з якими ходили на Йордан, а потім висмалювали хрести на дверях; на весіллі світилка тримала трійцю й меч; також троїцька (трійна) свічка, що горить під час обідні; її давали в руки вмираючому. *В трійці Бог перебуває* (приповідка).

**троєзі́лля** *див.* **тройзі́лля**.

**трої́ста музи́ка (трої́сті музи́ки)** *див.* **музи́ки**3.

**тройзі́лля** (пестливе — *тройзі́лячко*) = **трой-зілля** = **трійзі́лля** = **троєзі́лля** = **тройзі́л** = **тройзі́ль** = **троянзі́лля** — народна назва деяких запашних трав'янистих рослин (перев. конюшини лучної, братків і т. ін.); деякі з них (наприклад любка чи любисток) вважаються чарівними, приворотними; мотив тройзілля особливо характерний для народних балад; з контексту твору видно, що смисл цього мотиву — створити для дівчини, яка хоче вийти заміж, всі умови для особистого щастя («Ой хто мені тройзілля дістане, Той зо мною на рушничок стане»); це підтверджує

і бажання дівчини мати тройзілля для того, щоб уплести його у весільний вінок, як і барвінок («Лиш ми треба тройзіллячко на вінчик копати»); у народних піснях та баладах тройзілля росте за морем (тобто далеко, його треба шукати) і має зцілющу силу; кохана дівчина, хвора (можливо, лише удає, аби перевірити кохання судженого на міцність), потребує цього чарівного зілля, і козак змушений його дістати; подорож козака «за моря» зближує баладу з казкою, оскільки тут використовується традиційний казковий прийом — магічне потроєння (про це свідчить сама назва зілля; пор. ще казкові три дороги, три загадки); щоб дістати зілля, козакові треба мати три коня: «Першим конем до моря доїду, Другим конем море переїду, Третім конем трой-зілля достану»; подорож козака за чарівним зіллям не завжди закінчується успішно — дівчина під тиском матері не дочікується його і виходить заміж («Іде козак із двору з тройзіллям. А Маруся — із церкви з весіллям»); на Зелені свята цією рослиною як оберегом вистеляли підвіконня і подекуди це просто *барві́нок (див.)* або *триб-зілля*, приворотне зілля: «А хто ж мені триб-зілля дістане, той зо мною до шлюбоньку стане»; «Громада його [тройзіллячко] пізнала, пізнала, в ручки його узяла, узяла: — Це зіллячко барвінець, барвінець, це вам, дівкам, на вінець, на вінець»; але найчастіше — це комбінація з трьох рослин: «Ай уродиться та тройзіллячко: бо любисточки задля любощів, а барвіночки задля дівочок, а васильочок задля пахощів». *А взяв козак тройзілля копати, взяла над ним зозуля кувати* (Я. Головацький); *Мов прекраснеє трійзілля, ... ясніли три вродливиці* (Леся Українка); *Ой на горі, на високій тройзіл постелився* (Я. Головацький); *Ой пусти мене, пусти мене в чисте поле погулять, Пусти мене в чисте поле тройзіллячка накопать* (пісня).

**Тро́йця** *див.* **Трі́йця**.

**тропа́к** *див.* **гоца́к**.

**троюрі́дна сестра́** *див.* **сестра́**3.

**троюрі́дний брат** *див.* **брат**3.

**Троя́н** — у дохристиянських віруваннях — бог, що стояв у ряду головних слов'янських богів — Хорса, Велеса, Перуна; можливо, *Со́нце (див.)*, світле-пресвітле(-трисвітле); у «Слові о полку Ігоревім» уживається чотири рази як присвійний прикметник, наприклад «Земля Трояня» у значенні «Русь»; пов'язують назву з трійцею Сварожичів, визначаючи як епітет їхнього батька Сварога; як відомо, в народі троян позначає батька трьох синів-близнюків; з огляду на контексти «Слова о полку Ігоревім», де ця назва вживається, можна вважати, що йдеться не про кого іншого, як про найвище божество старої Русі, володаря й символу цієї землі; триєдиність сонця могла поставати від незвичайності природного явища, коли на небі з'являлося три сонця; в Іпатіївському літопису під 1140 і 1141 р. читаємо: «Стояло сонце в крузі, а посередині круга — хрест, а посередині хреста — сонце, а поза кругом обабіч — два сонця»; «Предивне знамення було на небі: було три сонця, що сіяли межи собою, і три стовпи, що стояли од землі до неба, а над ними усіма вгорі був, як дуга, місяць, що окремо стояв»; була навіть книга під назвою «Зна-

мення місячне і сонячне. Як три бувають сонця».

**троя́нда** (зменшено-пестливе — ***троя́ндочка***) — багаторічна кущова рослина родини розових із великими запашними квітками червоного, рожевого, білого або жовтого кольору і з стеблами, звичайно вкритими колючками, а також квітка цієї рослини; панує над усіма іншими квітками («цар-квітка»); червона й біла троянда — символ кохання й побрання, жовта — символ розлуки; її зелень — це радість, колючки — печаль, квіти — слава; вінок із троянд символізує життя; народна назва *по́вна ро́жа* символізує дівочу красу і молодість; *див. ще* **ро́жа**1,4. *Ой, розкрились троянди червоні, наче рани палкі, восени* (Леся Українка); *Троянди — білу, кремову й червону — Я зрізав не без жалю і вагань* (М. Рильський); *Рости, рости, трояндочко, не хилися* (пісня).

**троянзі́лля** *див.* **тройзі́лля**.

**труна́** *див.* **домови́на**.

**тря́сця = трясови́ця** — 1) народна назва лихоманки (пропасниці) і малярії, а також сильного тремтіння від холоду, збудження тощо (пор. «Лихоманка гірше мачухи трясе»); уживається також як лайливе слово (пор. лайка і проклін у вислові «Хай йому трясця!»; у І. Нечуя-Левицького: «Бодай тебе трясця трясла!») і на означення повної відсутності чогось. *І трясця не бере без причини* (М. Номис); *Гаман — не свято, трясця — не хвороба* (приказка); *Йому годи, як трясці, а все бісом дивиться* (приказка); *Трясця нашим ворогам* (П. Чубинський); *На нозі сап'ян рипить, а в борці трясця кипить* (М. Номис — нічого немає); 2) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — персоніфікована зла сила, як і хвороба взагалі, зла недуга, її уосібнення; старе — *Трясови́ця*, про яку було багато народних оповідей (зокрема про 12 сестер-трясовиць (лихоманок), Іродових дочок), а також замов від неї; інша назва — *Пропа́сниця*, що може довести до пропаду; про це є у «Лісовій пісні» Лесі Українки, де табуюється сама назва: «Поки дійдеш, ще й тая нападе, — не ту споминаючи — цур-пек! а потім буде душу витрясати».

**ту́га** *див.* **журба́**1.

**тума́н** — 1) скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду в нижніх шарах атмосфери, яке робить повітря непрозорим; тим самим нечіткими видаються також обриси речей, що породжує символіку неясності, невиразності й, у свою чергу, стану суму, туги, печалі, пор. у Панаса Мирного: «Негода й туди [в хату] залазить, ... то важким туманом налягає, от, як надворі, то німим сумом по хаті снує»; туман залежно від його щільності, густоти і від настрою людини має такі епітети: *безпросві́тний, блаже́нний, важки́й, в'язки́й, каламу́тний, легки́й, мрі́йний, невира́зний, п'янки́й, соло́дкий, то́скний, тяжки́й, хмільни́й*; у чумацькій пісні туман виступає символом розлуки матері з сином та її суму за ним: «Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває, мати сина прикликає: «Вернись, сину, додомоньку, змию тобі головоньку!»; пор. символіку жалю, туги в іншій пісні: «Ой, на горі дощ іде, а в долині туман; на мойому серденьку туга та печаль»; за народними прикметами, — «літні тумани — на яс-

ну погоду», «туман стелиться вранці по воді — на гарну погоду, піднімається вгору — на дощ», «коли літом часто тумани, грибів буде багато». *І обрій не ділив, але зливав Далечину в один туман безмежний* (Є. Маланюк); *Туман по землі котиться, Палій Семен на світ народився* (М. Драгоманов); фразеологія: ***тумана́ пе́рти*** — обдурювати, брехати; ***тума́н навести́** на кого* — обманути, обдурити когось; 2) старовинна весняна хороводна гра.

**тур** — 1) (з великої літери) у дохристиянських віруваннях — бог, значення якого неясне; тур (дикий бик) з давнього часу вживається як уосібнення й епітет сили та хоробрості (*яр-ту́р, буй-ту́р* у «Слові о полку Ігоревім»); пор. сучасні слова *ту́рити, турну́ти, поту́рити; ви́турити*; у сербів бог Тур означав ратного бога; в Галичині та Подністров'ї було свято Тури чи Туриці на честь бога Тура, коли водили по селу бичка й приспівували: «Ой Туре, Туре небоже, ой обернися та й подивися»; 2) (з малої літери) жуйний ссавець, подібний до зубра, водився по всій Європі, в тому числі й в Україні (останнього тура бачили 1627 р.); предок домашнього вола; був символом незалежності; лови на тура були небезпечні; оскільки ж лови символізували сватання, то тур (туриця) широко вживані у весільній обрядовості; перед виводом молодої до батьків співали: «Пов'язали нам люди, Ой що то за тур буде; Ой не тур, не туриця, То красна молодиця»; «В луженьку калиновім два дзвоники маленькі, але голосненькі; Віддзвонили й виголосили сірого тура з лугу; В Івасенька короленка бояри молодії, А хоч вони молодії, але вимовнії: Вимовили, виголосили Красуненьку від батенька».

**ту́рки** (*одн. ч. ту́рок*, застаріле — ***турчи́н***, *ж.* ***турке́ня = турча́нка***, застаріле — ***турчи́нка***) — народ, що становить основне населення Туреччини; у XIII—XVIII ст. турки-огуди, пізніше турки-османи нападали на Київську Русь, згодом — на Україну; у XVII ст. Османська імперія загарбала Поділля і частину Правобережної України; у XVIII ст. від турецького ярма визволилася південна частина України, Поділля, Крим; українське козацтво впродовж тривалого часу боролося проти частих набігів турків; ця боротьба оспівана в народних думах та піснях; як народ іншої віри українцями сприймався чужим, чужокровним, чужовірним, тому й клялися: «Турецький син буду, якщо то неправда». *Виступили з-за лиману З турками татари* (Т. Шевченко); *Нам треба туркам і татарам за всі нальоти одсіч дать!* (В. Сосюра); *Ходім турка воювать, Свою землю одбирать!* (пісня); *У туркені на тім боці хата на помості* (пісня); *Оттаке-то! Тяжко, тату, Із своєї хати до турчина поганого В сусіди прохатись* (Т. Шевченко); *Ой, не дивись, султане, За море з Ацхуру: Там достав уже й достане Турчин добре в шкуру* (П. Гулак-Артемовський).

**тьма** — 1) стара назва кількості й числа 10 000; згодом переосмислилося як велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь (звідси — *тьма-тьму́ща, тьма-теме́нна*); 2) у Київській Русі — військо з десяти тисяч вояків; *див.* **те́мрява**.

# У

**убілювання [полотна́]** *див.* **білі́ння**1.

**Убо́жіє** — у дохристиянських віруваннях — божество як уособлена зла істота, можливо, персоніфікація бідності, нестатків; згадується у пам'ятці XV ст. «Слово о лінивих».

**убру́с** — 1) старовинний жіночий платовий головний убір; цю назву бачимо ще в літописах XI ст.; 2) = **обру́с** (*див.*). *А в тій світлиці тисові столи, а по тих столах тонкі убруси* (Я. Головацький).

**уда́вленина** *див.* **же́ртва**.

**уді́л** — у Київській Русі — князівське володіння (звідси — *удільний князь*); після об'єднавчих зусиль князя Володимира Великого, а згодом Ярослава Мудрого Україна в XI ст. остаточно поділилася на уділи (кожному своя *«доля»*, або частка, можливо, за цією аналогією й *украї́на*, кожному свій *«край»*), які дедалі більше дрібнилися: *див. ще* **усо́биця**.

**удова́ = удови́ця** *див.* **вдова́**.

**узва́р** — солодка рідка страва із сушених фруктів і ягід, зварених у воді; компот із сухофруктів; ритуальна страва у Святвечір та Щедрий вечір разом з кутею та іншими стравами Багатої вечері й вечері на Голодну кутю; за різдвяним обрядом, разом з кутею й буханцем хліба ставлять і узвар на покуті, почесному місці; споживають узвар і під час інших обрядів — на хрестинах, на похороні, на поминках. *Узвар на базар, а кутя на покуття* (приказка).

**узо́р** — малюнок, що становить певне поєднання ліній, фігур, кольорів та їх відтінків (звичайно в народній вишивці, мереживі, орнаменті тощо); візерунок.

**Украї́на = Вкраї́на** — 1) країна, держава в Східній Європі, основне населення якої становлять українці; непроста історична доля українських земель відбита в народному вислові: «Біда Україні — і відтіль гаряче, і відсіль боляче»; сама ж земля не кожному, хто на ній жив, була однаково прихильною, тому казали: «Україна одному до границь його ланів, а другому від колиски до гробу серед злиднів»; особливу сторінку в історії України становить період Козаччини; саме про козацьку Україну кажуть: «Пішов на Вкраїну, на степи, на вольні землі»; про рідний благодатний край кажуть: «Но! З долини в долину та на свою Україну!»; оспівана в народних думах та піснях; слово вперше згадується в літопису під 1187 р.: коли помер князь Володимир Глібович Переяславський, «за ним україна много

постона» (дуже жалкувала); Петро I вживає назву Україна в трактаті: «Хоча Туреччина мала претензії на Україну по обох берегах Дніпра», а також називає наш народ українським у відомій фразі: «Український народ дуже розумний, але це нам може бути не дуже корисним». *На Вкраїні добре жити, мед і вино пити* (М. Номис); *Нема на світі України, немає другого Дніпра* (приказка); *Зажурилась Україна, що нігде прожити: гей витоптала орда кіньми маленькії діти* (пісня); *Поставили Морозенка на Савур-могилу: — Тепер дивись, Морозенку, на свою Вкраїну! Вся ти єси, Україно, славою покрита, Тяжким горем, та сльозами, та кров'ю полита!* (пісня); *Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля* (П. Чубинський); *Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине; От де, люде, наша слава, Слава України* (Т. Шевченко); 2) (з малої літери) країна, край; *див. ще* **уділ, усóбиця**. *Прибудь, прибудь, мій миленький з украін далеких* (пісня); *Ой по горах, по долинах, по широких українах, ой там козак походжає* (пісня); *Ой по горах, по долинах, По козацьких українах Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає* (пісня); *Ой буде нас* [вдовиних дітей], *нене, по горах, по долинах, Ой буде нас, нене, по всіх українах* (пісня).

**Украї́нська Нарóдна Респýбліка (УНР)** — проголошена 9 січня 1918 р. IV універсалом Центральної Ради держава українського народу як самостійна, ні від кого не залежна, суверенна; у квітні 1918 р. Центральна Рада постатейно обговорювала Конституцію УНР, за якою Україна проголошувалася суверенною демократичною республікою; припинила своє існування 20 листопада 1920 р.

**Украї́нські січові́ стрільці́** *див.* **січові́ стрільці́** 1.

**ýличі** — стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, пізніше — в Побужжі між Бугом і Дністром і на берегах Чорного моря.

**умивáння** — ритуальна обрядодія, пов'язана передусім з охоронною метою; особливо оберігає людину від усього злого умивання із золотого або срібного посуду; обов'язковим цей обряд був у Великий (Страсний, Чистий) четвер; умивання мало магічні властивості: умитися молодим разом — це обіцянка побратися; це дійство характерне й для обряду весілля: молоді вмивають одне одного біля річки або криниці; зв'язок із водою був не випадковим, оскільки вода — вінець шлюбу; стародавнє умикання молодої здійснювалося біля води.

**умикáння** *див.* **шлюб**.

**умóвини** *див.* **змóвини**.

**універсáл** — 1) у XVII—XVIII ст. розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру українських гетьманів (іноді представників Генеральної старшини); 2) звернення програмного характеру (таких було чотири), опубліковані в 1917—1918 рр. українською Центральною Радою.

**ýнія** — об'єднання православної церкви з католицькою під владою Папи Римського (зі збереженням першою своїх обрядів), внаслідок чого утворилася греко-католицька (уніатська) церква. *Ой нема так нігде, як у нас на Вкраїні, ані пана,*

*ані хлопа, ані там унії* (приповідка).

**уну́к (уну́ка)** *див.* **ону́к**.

**упи́р** — за народними уявленнями, мрець-злий дух, мрець-перевертень, що по ночах виходить з могили, душить людей, у сплячих п'є кров; коли розкопати могилу й заглянути в труну, то упирі лежать червонощокі (звідси *червоний, як упир*); упирі (вампіри) після смерті не гниють; відьми також стають упирями; щоб вони не виходили з могил, кидають туди маку, а на могилі закопують осиковий кілок; здавна упирям клали требу (задобрювали); як дух-перевертень упир міг з'являтися в різному вигляді (собаки, кота, вовка, двох хлопчиків), ходити по селу пішки або їздити на коні й «витинати» людей; здатність «ходити після смерті» (начебто протягом семи років) упир має нібито завдяки присутності в ньому двох душ, одна з яких не покидає тіла й після смерті; за повір'ями, упирі бувають родимі й «роблені» (зачаровані); родимі мають хвостика; на «роблених» навіяно дух нечистої сили; розпізнавати упирів можна було по шести пальцях на руках і ногах; вірили, що в кожному селі був і живий упир, який захищав уже мертвого; упирями вважали деяких історичних осіб; генерального обозного В. Борковського (бл. 1686 р.) навіть пробили осиковим колом, а всю подію вималювали на стіні Троїцького собору в Чернігові; уживається також як лайливе слово; *див. ще* **вовкула́к**. — *Я Тибр старий! — ось подивись. Я тут водою управляю, Тобі я вірно помагаю, Я не почвара, не упир* (І. Котляревський).

**уплі́тки** — 1) у бойків і гуцулів — сплетені у вигляді коси червоні гарусні нитки як оздоба голови дівчини; приплітаються до кіс, на кінці об'єднуються в китицю; оздоблюються мідними бляшками або декоративними гудзиками; 2) чуже волосся, яке жінки вплітають у власні коси.

**упокі́й** — за релігійними уявленнями — стан вічного спочинку після смерті; у сполученні: ***за упокі́й [душі́] моли́тися*** — молитися за покійного, поминаючи його. *За упокій душі її Псалтир прочитає* (Т. Шевченко); ***ві́чний упокі́й*** — смерть.

**упру́г = опру́г** — 1) старовинна міра площі, а також ділянка землі (дорівнює 1/8 або 1/4 десятини), яку можна зорати однією упряжкою волів; 2) старовинна міра часу, що дорівнює четвертій частині робочого дня; також передвечірня пора. *Кінчився літній день, і сонце на упрузі Вечірньому було* (М. Вороний).

**ура́й** *див.* **ви́рій**1.

**Ура́й** *див.* **ви́рій**2,3.

**урда́** — давня українська страва з конопляного підсмаженого сім'я; вичавки з нього як начинка для пиріжків і вареників.

**урожа́й (врожа́й)** — загальна або велика кількість, загальний або багатий збір вирощеного зерна, плодів тощо; хлібороб споконвіку дбав про добрий урожай, кажучи: «Один урожай збирай, а про другий дбай», «Не той урожай, що в полі, а той, що в коморі»; добрий урожай — ознака доброї праці, тому казали: «У нероби завжди неврожай»; у народі спостережено, — «після великого врожаю часто су-

вора зима». *Не вважай на врожай, а гречку сій, то хліб буде* (М. Номис); *Не проси у Бога дощу, а проси врожаю* (М. Номис); *Ідуть дощі. Ідуть травневі. В народі кажуть: — На врожай! — Пшениці, — кажуть, — буть, як гай* (Р. Братунь).

**уро́ки** *див.* **навро́ки**.

**уру́на** *див.* **вру́на**.

**уса́ня** *див.* **нечуйві́тер**.

**Усеви́шній** *див.* **Бог**.

**усено́шна** *див.* **всено́шна**.

**Усе́нь** *див.* **О́всень**.

**усо́биця = міжусо́биця** — незлагода, внутрішній розбрат, війна між якими-небудь суспільними групами або особами в державі (перев. у феодальній); у Київській Русі — це незгоди між удільними князями, що послаблювали державу і поступово призвели до її розпаду; *усобиця*, *уділ*, *україна* — слова, близькі за структурою і первинним значенням — «кожний за себе, кожний за свою долю (частку), кожний за свій край (землю)».

**Успі́ння** *див.* **Пречи́ста**2.

**уста́** *див.* **вуста́**.

**у́ставка** — вишита вставлена смуга на плечах жіночої сорочки. *Дуже до лиця їй був гуцульський одяг: і сорочка вишивана з уставками, і кептар писаний* (В. Гжицький).

**устелипо́ле** — однорічна трав'яниста рослина родини лободових, що після дозрівання плодів стає *перекотипо́лем (див.)*; використовується в народній медицині.

**утира́льник = утира́ч = утира́ло** — народні назви побутового рушника для обличчя. *Рушник-утирач.*

**утопи́тися** — загинути, утонувши в річці, взагалі у воді; якщо в українських народних піснях *переплисти́ рі́чку* означає перебороти труднощі, що лежать на шляху до одруження, то *втопи́тися* (тобто *не переплисти́*) означає не оженитися: «Приобіцавсь Іванонько віночок поняти, віночок поняти і дівочку взяти: як ступив ногою — по пояс водою; як ступив другою — на дно головою»; з іншого боку, одруження також порівнюється з утопленням: «Не кажи, коню, що я втопився, а кажи, коню, що я оженився: круті береги — бояри мої, холодна вода — да то молода».

**у́треня = зау́треня** — церковна служба, що правиться рано-вранці.

**ухі́дчини** *див.* **вхо́дини**.

**у́хо** *див.* **ву́хо**.

**у́чта** — здавна — урочисте, часом багатолюдне частування гостей із щедрою їжею і питвом. *Прийшли гості... почалась учта* (А. Свидницький); *Щастя наше — дружні учти, Товариське частування* (А. Кримський).

**Уше́стя** *див.* **Вознесі́ння [Госпо́днє]**.

# Ф

**фа́ртух** — жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру; одягають наперед (звідси *пере́дник*), щоб запобігти забрудненню сукні, спідниці тощо; складова частина українського національного жіночого костюма. *Припну фартух дорогий — срібні-злоті береги, гаптована середина, — преподобна дівчина* (П. Чубинський).

**фетиши́зм** — віра в надприродні властивості предметів і речей; зокрема чудодійною силою народна уява наділяла деякі види дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння, яке нібито здатне виліковувати від хвороб, прикраси з дорогоцінного металу тощо.

**фіа́лка** (пестливе — ***фіа́лочка***) — трав'яниста рослина родини фіалкових із фіолетовими, рідше жовтими, білими або різнокольоровими квітками; символізує радість, але лілові фіалки — це символ жалоби на весіллі дівчини, в якої немає в живих батька; також символ дівоцтва: «На долині ходять паняночки та збирають хвіалочки на неділю на віночки; А я свій утратила Під явором зелененьким З козаченьком молоденьким»; різні види рослини використовують у народній медицині. *З фіалки й конвалії пахощі дишуть* (А. Кримський); *Ось... Азалії є запашні, конвалії свіжі, фіалочки гожі* (Леся Українка); *Ой зацвіли фіалочки, зацвіли, зацвіли, Та всі гори-полонини вони сподобили* (коломийка); у сполученнях: ***нічна́ фіа́лка*** — назва ряду трав'янистих рослин із запашними квітами, що належать до родини орхідових, хрестоцвітих (наприклад матіола та ін.); ***трико́лірна (польова́) фіа́лка*** — братки; *див. ще* **брат-і-сестра́**.

**філо́соф** *див.* **Кири́ло**.

**фі́ра** — народна назва воза, підводи.

**флоя́ра = флоє́ра = фуя́ра** (зменшено-пестливі — ***флоя́рочка, фуля́рка***) — басова сопілка-зубівка, майже метрової довжини, поширена на Гуцульщині. *Дрімає береза, Заснула смерека, Чути лиш флояру Вівчарську здалека* (пісня); *Як гуцула не любити, коли гуцул грає, На флоярці, на сопілці й на трембіті знає* (коломийка); *— Вийди завтра, я винесу флоярочку свою* (Г. Хоткевич).

**фолькло́р** — народна художня творчість (перев. усна); основні фольклорні жанри — прислів'я, приказки, пісні, казки, думи, балади, легенди, перекази, анекдоти, загадки, скоромовки, коломийки (про окремі з них див. у цьому словнику). *Український фольклор.*

**фунт** — стара міра ваги, що дорівнювала 409,5 г і застосовувалася на території України з X ст. до запровадження метричної системи мір.

**фу́рман = ху́рман** — стара назва візника. *Буду в тебе за хурмана* (Б. Грінченко).

**фуя́ра** *див.* **флоя́ра**.

# Х

**хазя́їн = хазя́й** (*ж.* ***хазя́йка***) — той, хто займається господарством, веде господарство, а також господар дому, глава сім'ї (стосовно гостей, відвідувачів тощо); народ прославляє доброго хазяїна, бо без нього «і хата (дім) сиротина», «і земля сиротина», а «чужі руки — круки (кочерги)»; у дбайливого хазяїна «й соломинка не пропаде», «двір держиться», бо «добрий хазяїн рук не покладає», а «в дурного хазяїна і колесо з воза вкрадуть» (пор.: «У ледачого хазяїна і чоботи з ніг вкрадуть»); цінувалося хазяйське око: «Від хазяйського ока кінь добріє», «Хазяйське око догляне більше, як чотири наймити»; кожний добрий хазяїн знає: «Не доглянеш оком — заплатиш боком», «Де оком не доглянеш, там калиткою доплатиш», «Хазяїна око товар живить»; і тільки дурний хазяїн каже: «На наш вік стане, а після нас хоч трава не рости»; *див. ще* **господар, господи́ня**. *Без хазяїна й двір плаче* (М. Номис); *Він, до тії прийшовши хати, хазяїна став викликати* (І. Котляревський); *Ой хазяїн дома хазяйнує, на білому спати лягає, а безщасний чумак у дорозі всяку муку приймає* (пісня); *Гостям сміх, а хазяїну сльози* (М. Номис); *Хазяй на всю губу* (М. Номис); *Питається сам хазяй* (С. Руданський); *І такою хазяйкою зробилась невсипущою на все село* (казка); фразеологізми: ***вийти в хазяїні (в хазяї), ста́ти (зроби́тися) хазя́їном*** — розбагатіти, зажити в достатку; 2) (з великої літери) *див.* **Домови́к**.

**халами́да** *див.* **балахо́н, ря́са**.

**хала́т** — старовинний довгополий верхній чоловічий одяг із фабричних тканин; каптан; побутував на Подніпров'ї. *Ой, виїхав королевич на круту гору, Та скинув з себе шовковий халат, Та й улігся спать* (П. Чубинський).

**халу́па** (зменшене — ***халу́пка***) = **халу́пина = халу́пчина** — невелике (звичайно убоге) житлове приміщення; злиденна, благенька хата. *Вільно губці в своїй халупці* (М. Номис).

**халя́ндра** — старовинний циганський танець. *У вікон школярі співали, Халяндри циганки скакали* (І. Котляревський).

**характе́рник** — чаклун, ворожбит; також перевертень (***характе́рство, характе́рництво*** — чаклунство, ворожбитство, оборотництво); про козака-чаклуна читаємо в «Чорній раді» П. Куліша; у нього ж: «Характерника хіба срібна куля візьме!», «За нами плистиме характерник — сей знає, чим погоню відвернути», «Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас

і характерство єсть»; великим характерником був легендарний отаман Іван Сірко; він нібито вмів перевтілюватися в хорта і таким чином дізнаватися про таємниці ворога; його не брала ні куля, ні шабля, ні смерть; він тричі помирав і двічі воскресав; у третій раз, помираючи, наказав відрубати свою праву руку і сім років носити її попереду війська в тяжкі години, а потім повертати йому ту руку в могилу; хто буде цілий рік поливати його курган-могилу водою, принесеною з Дніпра, той знатиме те, що знав сам отаман-характерник, який вийде до такого сміливця з могили.

**ха́та = хати́на** (зменшено-пестливі — ***ха́тка, ха́тонька, ха́точка, хати́нка, хати́нонька, хати́ночка***; невеличка, благенька хата — ***хатчи́на***) — 1) сільський одноповерховий будинок; також кімната в ньому (велика — хата, менша — хатина); також хатнє господарство; залежно від матеріалу, з якого збудовано хату, та характеру будови, хату ще називають *ма́занка, хворостя́нка, ліпля́нка, гли́нянка, сама́нка, колиба*; споконвіку хата у великій повазі: до неї можна заходити лише з непокритою головою, у ній не можна свистіти, палити; у «Волині» Б. Харчука: «Я тобі покажу, як у хаті курити, — кричав батько. — Оце тобі за те, що закурив у хаті. Оце за те, що за столом курив. Оце за те, що під образами, — проказував за кожним ударом батько»; хата — уособнення родинного вогнища («Дорогая тая хатка, де родила мене матка»), благополуччя, досягнутого завдяки працьовитості («Хату руки держать», «У веселій хаті веселі люди»), гостинності («Що хата має, тим і приймає»), волі, незалежності («Своя хата — своя правда», «Своя хата й своя воля», «В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля»); на противагу своїй хаті («Своя хата — як рідная матка») виступає чужа («Чужа хата не гріє»); зауважують: «Не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати»; у давній будівельній традиції дах хати слугував символом небосхилу, тому на найвищій його точці кріпили стилізоване зображення заступниці — богині Оранти; виявом (знаком) крайньої неповаги до гостя є метіння при ньому хати («мести хату при людях»); у пісні співають: «Ввійшов же я до хати Та взявся вітати, А дівчина до віника Хату замітати. Бодай же ти, дівчинонько, Того не діждала, Та щоб ти та й при гостях хату замітала»; за народними прикметами, не можна ставити хати на межі, на бузині, на роздоріжжі, на току, у місцях, де стався якийсь злочин, де захоплене щось нечисте; у противному разі буде вселятися страх, щось буде товктися, буде водити; хату треба ставити на цілині, на рівному, твердому місці; оригінальною символікою пронизана народна загадка про хату: «Стоїть Гася, надулася, полу одкрила, людей впустила». *А хата очі опуска. Ані мольби, ні просьб, ні скарг — Відкрила навстіж двері в сіни, Звідкіль у світ пішли усі ми* (М. Боровко); *Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки хата* (приказка); *Чи се тая удівонька, що на розі хата?* (П. Чубинський); *Моя хата скраю, я нічого не знаю* (прислів'я); *Чи ти мене, Василю, не знаєш, що ти мою хату минаєш?* (пісня); *Благав у Бога тільки хату, одну хатиночку в*

*гаю* (Т. Шевченко); *Будуймо ж палаци нові І не забудьмо... хати* (Л. Полтава); 2) **дя́дькова (іва́нова) ха́та** — народні назви в'язниці. *А що ж мені буде, як ударю таку паню по вуху? То ще доведеться жити у дядьковій хаті* (Б. Грінченко).

**хворо́ба = хоро́ба** — у дохристиянських віруваннях — уосібнена зла (лиха) сила, що насилає на людей недугу, шкодить їхньому здоров'ю; тому кажуть: «Хвороба коли не вморить, то скривить», «Хвороба їде в хату рисаками, а виїжджає волами», «Хворобу не треба кликати, сама прийде». *Що панська хвороба, то наше здоров'я* (М. Номис); *Здоровий хороби сподівайся* (М. Номис); фразеологізми: ***на яку́ хворо́бу (хоро́бу)?*** — для чого? навіщо?; ***не твоя́*** (***його́, ва́ша*** і т. ін.) ***хворо́ба*** — не твоє (його, ваше і т. ін.) діло.

**херуви́м** — в іудаїстській і християнській міфології — одна з найвищих (друга після серафимів) категорія ангелів у небесній ієрархії; ангел-охоронець.

**хи́жа** — 1) невелика убога хата; халупа; застерігають: «Не замітай чужої хижі: дивися, чи твоя заметена». *При березі, при Дунаю, Там я свою хижу маю* (пісня); 2) (зменшене — ***хи́жка***) комора як окрема будівля. *На улицю не піду і дома не всиджу; хіба піду підкопаюсь до дівчини в хижу* (А. Метлинський).

**химе́ра** — у давньогрецькій міфології — страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з пащі якого вивергається полум'я (слово включено й витлумачено в Лексисі Лаврентія Зизанія); у переносному розумінні — дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви; також чиї-небудь дивацтва; ще стара назва опудала; у народній творчості дуже популярними є химерні оповіді.

**хи́мороди** (***хи́мородник*** — чаклун, ворожбит) — 1) чаклунство, ворожбитство. *Тепер, каже, піст, дак чого ж химороди гнати?* (Ганна Барвінок); *Химородник заморочив вам голови* (П. Куліш); 2) дивацтва, вигадки, примхи.

**хи́трість = хи́трощі** (від ознаки *хи́трий*, яка може персоніфікуватися на означення людини) — намагання досягти якої-небудь мети непрямими, обманними шляхами; ознака уосібнює підступність (кажуть: «Хитрий: в ноги кланяється, а за п'яти кусає»), лукавство (кажуть: «Хитрого од лукавого не одрізниш»), неправдиві, нечесні вчинки або неправдиву, нечесну поведінку (застерігають: «Бійся цапа спереду, коня ззаду, а хитрої людини з усіх боків», «Хитрістю увесь світ пройдеш, та назад не вернешся», «Не хитруй: натрапиш на хитрішого», «Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись»); ознака, вважають, від нечистої сили (тому *хи́трий* асоціюється з *лука́вий*), напр.: «Сухий, як хорт, а хитрий, як чорт», «Каркає, як ворона, а хитрий, як чорт», «Мужик хитріший від чорта», «Де простота, там і доброта, а де хитрощі — чортам радощі»; хитрощі не обов'язково передбачають розум: «Хитрий, як чорт, а дурний, як ворона»; людська ознака часто переноситься на тварин і рослин або увиразнюється через порівняння з ними: «І хитрого лиса можна зловити» (пор. казковий образ хитрої лисиці); «Хочеш піймати старого лиса — мусиш бути хитріший за нього», «Щука хитра — не з'їсть йор-

ша з хвоста», «Хитра людина в'ється, як хмелина», «То непевна, то хитра пташка!»; не завжди, на думку народу, хитрощі передбачають успіх: «Хитрив, хитрив та й став, бо за курку воробця дістав», «Як не хитри, язиком хвоста не дістанеш, не корова!»; значення *хи́трий* набирає часом ознака *му́дрий* в іронічному значенні, тому кажуть: «Хитрощі та мудрощі!», «Хитромудро, недорогим коштом», «Дмитер хитер: з'їв курку, а сказав, що полетіла».

**хірт** *див.* **хорт**.

**хі́сна** *див.* **хо́сен**.

**хлами́да** *див.* **ря́са**.

**хліб** (зменшено-пестливі — ***хлібе́ць, хлі́бчик***) — 1) харчовий продукт, що випікається з борошна, або зернова культура на пні; споконвіку хліб у великій пошані; ставлення до нього побожне, культове, бо це Божий дар; не випадково випікають його перев. у формі сонця й називають святим (відомий проклін: «Бог би тебе хлібом побив!»); їсти його потрібно лише з непокритою головою; при ньому не можна лаятися, насилати на когось прокльони; святий хліб не слід кидати під ноги, — коли випадково падає, його піднімають, цілують і кладуть на стіл; має обрядове значення — при сватанні, заручинах, батьківському благословенні на шлюб, при новосіллі, на похороні тощо; символ щастя, розмноження, згоди, єднання, багатства; найголовніша їжа («Як є хліба край, то й під вербою рай»), її уособнення й усіх статків («Як хліб буде, то й все буде»), ознака працьовитості або ледарства («Хто товче, той хліб пече», «Завжди їдець на готовий хлібець»); з давнини хліб — ознака пошани, тому поважних людей (гостей) зустрічають хлібом — так званою українською паляницею, що має завжди сонячну круглу форму; повага до хліба («Хліб — батько, вода — мати»; «Хліб усьому голова») зосталася й понині, пор. у «Волині» Б. Харчука: «Дала шматок свіжого хліба. Максимцьо хліб поцілував, поцілував і тітку в руку»; хлібові приписували лікувальні властивості; рани заліплювали хлібним м'якушем; гарячий хліб притискали до лишаїв, бородавок, клали в дупло хворого зуба. *Хліб усьому голова* (прислів'я); *Нам Бога не вчить, як хліб родить* (М. Номис); *Хто дав зуби, дасть і хліб до губи* (М. Номис); *Хліба напечено, борщик зварено* (казка); 2) **хліб[-сі́ль]** — взагалі харчі, їжа; уживається як ознака хлібосольства, гостинності («Не цурайся хліба-солі»), пор. у формулах вітання: «Хліб-сіль!», «Хліб та сіль!», а також у жартівливому діалогічному вітанні-вислові: «— Хліб та сіль! — Їмо та свій [, а ти біля порога постій]!»; *див. ще* **сіль**. *Чий хліб-сіль їси, під того й дудочку скачи* (приказка); — *Коли ж мене покидаєш, покинь хліба їсти, Бодай тобі Господь не дав із іншою сісти! Коли ж мене покидаєш, покинь хліба-солі, Бодай тобі не діждати ні щастя, ні долі!* (пісня); у сполученні: ***підно́сити хліб-сі́ль*** — за старовинним українським звичаєм, вручати гостеві (гостям) при зустрічі паляницю хліба та сіль на знак хлібосольства, великої пошани та в урочистих випадках; 3) **перехо́дження з хлі́бом[-сі́ллю]** *див.* **перехо́дження**.

**хліборо́бський календа́р** *див.* **календа́р**3.

**хлів** (зменшено-пестливі — ***хліве́ць, хлі́вчик, хлі́вчичок***) — господарська будівля для свійської тварини та птиці. *Бджола з дупла, а свиня з хліва* (М. Номис); *Моє діло теляче, наїлося та в хлів* (М. Номис); *Стоїть хлівець, повний овець* (М. Номис).

**хлоп** — 1) зневажливо — селянин, мужик взагалі або кріпак. *Пан на троні, а хлоп на ослоні* (М. Номис); *Коли б не хлоп, не віл, не було б панів* (М. Номис); 2) народна назва чоловіка, мужчини, хлопця. *Хлоп, як дуб, а робити ані в зуб* (приказка).

**хло́пець** — дитина або підліток чоловічої статі, а також молодий чоловік, юнак, парубок; жартують: «Аби хлопці, а дівчата будуть», «Такий хлопець, що батькові штани короткі». *Не йде дівка до церкви Богу молиться, а йде на хлопців дивиться* (приказка); *Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак* (І. Котляревський); *Хлопці-риболовці, удалі молодці, ви закиньте сітку через синє море* (П. Чубинський).

**хля́ки** — старовинна українська страва з відварених зі спеціями та дрібно посічених кишок свиней та жуйних тварин, заправлена пшоном та часником. *Спішили всі за стіл сідать... І юшка з хляками, з кишками...* (І. Котляревський).

**хма́ра** (зменшено-пестливі — ***хма́рка, хма́рочка, хма́ронька***) — скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг; символізує велику кількість, масу кого-, чогонебудь; чорна хмара символізує щось лихе, зловісне; у весільних піснях уособнює персонажів весільного обряду: «Ясні зіроньки — то світилочки, чорні хмароньки — да то свашечки»; народ-оптиміст вірить у кращу долю: «Не все хмариться, колись і вияcниться», тому жартує: «Не всяка хмара з громом, а хоч і з громом, то, може, й не гряне, а хоч і гряне, то не по нас, а як по нас, то, може, тільки опалить, а не вб'є»; хмари здавна обожувалися, бо вважалися джерелом плодючої сили; оскільки це зібрання небесних вод, то вони близькі до Небесного Царства; воду до Неба подає веселка (райдуга — дуга в Рай, тобто в Царство Небесне); вірили, що в хмарах часто живуть і злі сили («Чорти в пеклі люльки курили, і з того постали хмари»); у Б. Грінченка «Під тихими вербами»: «І в хмарах є нечистий, — збирає хмари маленькими шматочками і зносить їх докупи, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистої сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу і сипле й крутить ним, — того й завірюха»; хмари намагаються заслонити сонце, щоб не світило; та Перун проганяє їх своїми стрілами; хмари здавна символізують вороже військо, як у «Слові о полку Ігоревім», де чорні хмари йдуть з моря; у Біблії в хмарах часто являється Бог; у Т. Шевченка: «Чи Бог бачить із-за хмари Наші сльози, горе?»; за характером хмар визначали погоду, — «дрібні купчасті хмари — дощу не буде», «дощова хмара шумить — буде град», «змінюють хмари колір — буде дощ», «червоні (золоті) хмари — на вітер», «низько йдуть хмари — буде холодно», «високо хмари — днина буде гарною». *Велика хмара, та малий дощ* (прислів'я); *Скільки*

*хмара не стоятиме, а зсунеться* (прислів'я); *За сонцем хмаронька пливе* (Т. Шевченко); *І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав* (Т. Шевченко).

**Хмельни́цький Богда́н (Зино́вій)** (бл. 1595 — 6.08.1657) — гетьман України з 1648 р., державний діяч і полководець; народ склав думи й пісні про нього; в народнопоетичній творчості його часто називають батьком Хмелем (за іменем його батька — Михайла Хмеля) або просто Богданом. *Від Богдана до Івана не було гетьмана* (прислів'я); *Лях гуляє! Нема Богдана червонить і Жовті Води й Рось зелену* (Т. Шевченко); *Ой, Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане! Встала наша Україна на вражого пана* (дума).

**Хмельни́ччина** — в українській історії — епоха гетьманування Богдана Хмельницького.

**хміль** (зменшене — ***хме́лик***; одиничне — ***хмели́на***) — 1) однорічна або багаторічна витка рослина («Хмелина з кілочка та на дубочка»), деякі види якої використовують у пивоварінні (звідси *хмільни́й напі́й*); також суцвіття цієї рослини у формі шишок; здавна символ родючості, молодого буяння; перед вінчанням мати обсипає молоду хмелем; об'єкт жарту в народному анекдоті: «Здибався хміль з цибулею, перше ся позневажали, потім ся повеличали: «Помагай Біг, гірка!» — «Бодай здоров, шалений!» — «Помагай Біг, смаковита!» — «Бодай здоров, веселий!»; у народі — також символ залицяння, зальотів, відваги й молодецтва; пор. у народнопоетичній творчості: «Де ж ти, хмелю, зиму зимував? — Де ти, синку, сю ніч ночував?»; парубки в'ються коло дівчат, «як хміль біля тичини»; разом з тим це порівняння символізує як веселого козака-гультяя («Ой далеко чути та козака орла, Що йде з кобзиною»), так і відважного героя: «Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється? Гей, то наш козак Нечай, що з ляхами б'ється!»; наркотична дія рослини породила народнопісенний образ *бу́йного зілля. Якби на хміль не мороз, то він би і тин перерос* (приказка); *Ой хмелю, мій хмелю, хмелю зелененький* (пісня); *А козаки, як хміль отой, В'ються круг Ганнусі* (Т. Шевченко); *З хмелем треба з розумом жити* (прислів'я); фразеологізм: ***хме́лем зарости́*** — бути занедбаним. *Було ремесло, та хмелем заросло* (М. Номис); 2) який-небудь п'янкий напій. *Хміль не вода — чоловіку біда* (прислів'я); 3) різновид узору для народного розпису або вишивки, який має вигляд цієї рослини. *Ой Боже мій милий! Вишиваю я рушники хмелем та зірками, а мені все здається, що я йду до своєї долі зеленими лугами, та свіжими берегами, та пахучими садами* (І. Нечуй-Левицький); у сполученні: ***хміль голова́тий*** — узор на вишивці; 4) (з великої літери) казковий цар стародавніх часів. *Жили за царя Хмеля, як людей була жменя, чоловік та жінка* (казка); *За старого Хмеля, як людей була жменя* (приповідка); 5) (з великої літери) у народній творчості — прізвисько Б. Хмельницького; *див. ще* **Хмельни́цький [Богда́н]**.

**ходаки́** — старовинне народне шкіряне взуття, що складається лише з підошви із загнутими догори і стягнутими ремінцем (ликом, мотузком) краями; постоли.

**ходи́ти з Мела́нкою** *див.* **Мела́нка**2.

**ходи́ти оборо́га** *див.* **оборі́г**2.

**ходи́ти по во́ду** *див.* **вода́**7.

**холо́п** (*ж.* ***холо́пка***) — у Київській Русі — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак.

**Хомина́ неді́ля** *див.* **Про́води**1.

**Хоми́н ти́ждень = Хоми́ Неві́рного** — 1) за церковним календарем, перший тиждень після Пасхи (у народі — *Світлий ти́ждень*), присвячений одному з дванадцяти апостолів Ісуса Христа, апостолові Хомі, що дістав прізвисько *Неві́рний* або *Неві́руючий* (Хоми не було з учнями, коли до них приходив воскреслий Ісус, і він відмовляється повірити у воскресіння Христа, доки сам не побачить у нього ран від цвяхів і не вкладе в них свого перста; Ісус докоряє Хомі: «Ти повірив, тому що побачив мене, блаженні ті, хто не бачить і вірить»; пор. народне: «То невірний Хома!»); у цей час поминають померлих предків; в основі звичаю лежить згадування Іоанна Златоуста про сходження Ісуса Христа у пекло до душ померлих; до того ж померлих поминають на цьому тижні ще й тому, що він іде за Страсною (Великою) седмицею — Пасхальною (Великодньою); *див. ще* **Про́води**1, **Радуни́ця**; 2) **Хома́ = Тома́** (від давньоєвр. tá'ōm — «близнюк»; зменшено-пестливі — ***Хо́мко, Хо́монько, Хо́мочко, Хо́мцьо, Хому́сь, Хо́мка, Хо́мик; Томко́, Тому́сь, Тому́ньо, Тому́сик***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; у народній творчості виступає об'єктом іронії, вказівки на низький соціальний стан носія: «І ззаду знать, що Хомою звать», «Хома — дворянин на безлюддю», «На безлюдді і Хома чоловік (пан)»; ім'я стало уособненням різнорідних характеристик — недотепності («Хома наш одну качалку продав, а дев'ять йому баби на голові побили», «Не дрімай, Хомко, на те ярмарок»), нерозуму (Не смійся, кума, що дурень Хома, бо всі люди кажуть, що й ти без ума»), невдатності («На бідного Хому і дерево падає», «Помалу, Хомо, Миколу звалиш»); ім'я часто виступає об'єктом жарту і засобом внутрішнього римування вислову: «Держись, Хома, іде зима», «Говори тому, хто не знає Хому, а я брат йому», «Їхав до Хоми, а заїхав до куми», об'єктом кепкування, іронії: «Над тебе, Хома, і в світі нема», «Тільки й людей, що Хома в церкві», «Хома купив, Хома п'є, бо у Хоми гроші є», «Хома, сиди дома, роби веретінці! Буде тобі, буде мені, буде твоїй жінці!», «Христос воскрес — Хома паску несе, а Хомиха порося — похристосуємося!». *Умер Хома — й добра нема* (приказка); *По Хомі і шапка* (приказка); *Ой вже мені не ходити зеленим потоком, Ой вже мені не любити Томуня під боком* (пісня); *Ой чук брик! З рогом бик, а Хома з двома!* (каламбур).

**хому́т** (зменшені — ***хомуте́ць, хому́тик***) — шийна частина кінської упряжі, що являє собою дерев'яний остов (кліщі), вкритий м'яким валиком; символ підневільності, підлеглості, залежності, тому кажуть: «Була б шия, а хомут буде», «Надів хомут собі на шию», «Знайшов хомут на шию», «За свій труд попав у хомут». *Дуга в лісі, а хомут у стрісі* (приказка); *Забрав-*

*ши хомут, віжки, черезсідельник, повісивши на шию дугу, Григір рушив до конюшні* (Г. Тютюнник); фразеологізм: ***хому́т [на ши́ї]*** — щонебудь украй обтяжливе, важке, непосильне для когось.

**хора́л** — церковний багатоголосий хоровий спів; хвалебна духовна пісня.

**хо́ри** — відкрита галерея, балкон у церкві (спочатку для розміщення хору).

**Хори́в** *див.* **Кий**2.

**хоро́ба** *див.* **хворо́ба**.

**хорово́д** — старовинний, перев. слов'янський масовий народний молодіжний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній символізованій дії; танок; перші весняні хороводи розпочиналися за тиждень перед Великоднем і тривали до настання хліборобської пори; другий цикл розпочинався від Зелених свят і закінчувався приходом зими; взірцевими весняними хороводами (*див. ще* **весня́нка**) були «Подоляночка», «Жучок», «Шум», «Білозорчик», «Зайчик», пор.: «Десь тут була Подоляночка, десь тут була молодесенька. Тут вона впала, до землі припала, Сім літ не вмивалась, бо води не любила... Ой, встань, встань, Подоляночко, Умий личко, як ту шкляночку, Візьмися у боки, поскачи трохи... Пливи до Дунаю, бери дівку скраю...»; призначення хороводу — сприяння руху сонця, тому ведення кола відбувається за ходом небесного світила, наприклад, зі співом: «Гори, гори ясно!..»; в Українських Карпатах давні хороводи називаються *гагілками*.

**Хорс** — у дохристиянських віруваннях — друга назва бога Сонця; його відмінність від Даждьбога не встановлена, можливо, він його син; як великий бог Сонця згадується у «Слові о полку Ігоревім»; у Володимировому (Київському) пантеоні (олімпі) стоїть поруч з іншими головними богами язичницької пори.

**хорт = хірт** (зменшено-пестливе — ***хо́ртик***; збільшене — ***хорти́ще***; маля хорта — ***хортеня́***; самиця хорта — ***хорти́ця***) — тонконогий, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю мисливський собака (кажуть: «Все один чорт, що собака, що хорт»); призначення цього пса породило народні вислови: «Наганяним хортом немного зайців уловиш», «Не тоді хортів годують, як на влови йдуть», а також дитячу (казкового походження) примовлянку: «Ушечки мої любі, що ви думали-гадали, як від того проклятого хортища втікали?»; об'єкт традиційних порівнянь (*худий, як хорт; прудкий, як хорт; кидатися хортом*); *див. ще* **соба́ка**1. *Купив Хома хорта, а Ярема чорта* (приказка); *На узліссі собаки ганяють лисицю; так ганяють, так ганяють: лисиця не втече, хорт не дожене* (казка); *Тоді троянці всі з хортами зібрались їхать за зайцями* (І. Котляревський).

**хоругва́ = хоруго́в** *див.* **корогва́**.

**хору́нжий = хору́нжевий** (***хорунже́нко*** — син хору́нжого; ***хорунжі́вна*** — дочка хору́нжого) — 1) за часів Козаччини — особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець. *Розпустили хорунжі й бунчукові військову корогов і бунчук* (П. Куліш); *Лучче живий хорунжий, ніж мертвий сотник*

(М. Номис); 2) в Україні XVII—XVIII ст. — особа, що входила до складу Генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем полкового великого і малого прапора; 3) один з учасників старовинного весільного обряду.

**хóсен = хíсна** — користь, вигода. *Висока сосна, а мало з неї хосна* (приказка); *Ей в той соснойці трякий хосен: ей от кореня жовті листойки, а в середині ярі пчолойки, а під вершечком сиві соколи* (Я. Головацький).

**хохóл** (*ж.* ***хохлýшка***) — зневажливо-іронічна назва українця (українки). — *Хочеш, вуса тобі для хвацькості залишу? Ваш брат хохол завжди при вусах* (З. Тулуб); — *Жінка моя... хохлушка, полтавська галушка, тому і в хаті у мене чисто, як у самого генерала* (З. Тулуб).

**храм** — 1) **= храми́на** — будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; перші храми стали будувати там, де раніше були капища (жертовники), стояли ідоли й поганські храми; так зробив свого часу Володимир Великий; традиційно будують храми там, де людина особливо відчуває на собі благотворний вплив природи. *Летів Адам через Божий храм* (М. Номис); *А черниця, помолившись, в храм пошкандибала* (Т. Шевченко); *Тебе тягло сюди щораз Під дах високої храмини* (Я. Щоголев); 2) (з великої літери) **= Хрáмове свя́то = Хрáмовий день = [Хрáмовий] прáзник** — релігійне свято (звичайно в кожному населеному пункті в різний час своє) на честь якогось святого або певної релігійної події; престольний празник; його святкування є відгомоном первісних жертовних трапез із варінням меду. *На Храм позʼїздилось багато знайомих* (казка).

**хрéсне знамéння** — молитовний жест християн — знак, що нагадує хрест; зображується перехресним рухом особливим чином складених пальців правої руки; охороняє від нечистої сили (помешкання, господарство, їжу, питво, сон, шлюб, працю і т. ін.), тому й кажуть: «Боїться, як чорт хресного знамення»; силу хресного знамення народ уживав при кожній потребі в житті; широко ввійшло до старих обрядів і вірувань.

**хрест** — 1) один із найдавніших культових (сакральних) знаків; знак Сонця і вогню, символ вічного життя, оберіг від темних сил; став предметом і символом культу християнської релігії, який є стрижнем з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розіпʼятий Ісус Христос); за церковними звичаями, хрест ставиться на могилу небіжчика, який свого часу прийняв обряд хрещення; за народними традиціями, такий хрест перевʼязують вишитим рушником. *Нема Гонти; нема йому Хреста, ні могили* (Т. Шевченко); фразеологізми: ***держáти до хрестá дити́ну (дітéй)*** — тримати дитину (дітей) під час обряду хрещення; бути хрещеним батьком (хрещеною матірʼю); ***іти́ на хрест*** — іти на смерть, гинути; ***ось тобі хрест [святи́й]*** — формула божби; ***цілувáти хрест (хрестá)*** — присягатися, клястися, цілуючи хрест; 2) **Хрéсне знамéння** (*див.*); 3) (зменшено-пестливе — ***хрéстик***) спосіб вишивання перехресними стібка-

ми; також елемент орнаменту на писанках; у сполученні: ***болгáрський хрéстик (хрест)*** — спосіб ручного вишивання, при якому перехрещуються дві пари стібків; 4) (з великої літери) одне з сузір'їв; 5) *див.* **петрíв хрест**; 6) **хрéстики** — культові елементи на тілі людини, що слугували водночас нагрудними прикрасами та оздобою (із срібла, золота, прикрашені емаллю і т. ін.).

**хрести́ни** — християнський церковний обряд *хрéщення (див.)*, а також частування, святкування після цього обряду. *На весіллі всі свати, на хрестинах всі куми* (приказка).

**хрести́тель** — той, хто здійснює обряд хрещення.

**Хрести́тель Іоáнн (Івáн)** див. *Івáн (Іоáнн) Хреститель.*

**хрест-травá** *див.* **ворóняче óко**.

**Хрéстя = Хрéстці = Середохрéстя = Середопíстя** — третя неділя і весь тиждень (його називають *Хрестопоклóнним*, а неділю відповідно *Хрестопоклóнною*) Великого посту; у цей день пекли хлібини у формі хреста, одну половину хлібин споживали, а другу зберігали в насінному зерні аж до посівної; йдучи в поле сіяти, брали хліб із собою, молилися і закопували його на ниві, шоб краще родила.

**хрещáте зíлля** *див.* **ворóняче óко**.

**хрещéна дочкá** *див.* **дочкá**2.

**хрещéна мáти** *див.* **мáти**5.

**хрещéний бáтько** *див.* **бáтько**4.

**хрещéник** (*ж.* ***хрещéниця***) **= похрéсник** (*ж.* ***похрéсниця***) = **хрещéний син** (***хрещéна дочкá***) — той (та), хто прийняв обряд хрещення; хлопчик (дівчинка) щодо своїх хрещених батька та матері.

**хрещéні** (*одн. ч.* ***хрещéний***, *ж.* ***хрещéна***) — обрані батьками новонародженого чоловік і жінка, які беруть участь в обряді хрещення в ролі так званих духовних батька та матері (звідси *хрещéний бáтько* і *хрещéна мати*).

**хрéщення** — 1) релігійний обряд, який відправляють над новонародженим або дорослим на знак прилучення їх спочатку до родового культу, а потім до християнської церкви; з давніх часів велику роль в обряді відігравала баба-сповитуха; 2) (з великої літери) **= Водохрéстя** (*див.*); 3) **хрéщення Русí** — офіційне прийняття Київською Руссю християнської віри, що відбулося 988 р. за князювання Володимира Великого; після хрещення сам князь прибрав друге (християнське) ім'я Василій.

**хрéщик** — старовинна народна гра, яку М. Гоголь описує так: «Дві пари, взявшись за руки, біжать одна проти одної навхрест; хто кого спіймає, той і стає з тим». *Ой сяду я під хатою, На улицю гляну, як-то тії дівчаточка Без своєї Ганни, Без моєї Ганнусеньки у хрещика грають* (Т. Шевченко).

**християнство** — релігія, що виникла в І ст. н. е. і ґрунтується на вірі в Ісýса Христа як Боголюдини, який зійшов на Землю й прийняв страждання заради спасіння людства; християнізація світу активно розпочалася 313 р., коли візантійський імператор Константин офіційно визнав віру Христову панівною в Римсько-Візантійській імперії; християнізація поширювалася спочатку більше на міське населення, менше — на сільське («поганське»), тому поступово складалося *двоєвір'я* (*див.*); така сама

картина складалася й при християнізації Київської Русі, яка стала активною після 988 р., коли князь Володимир Великий здійснив офіційне хрещення Русі; спочатку охрестилася в основному знать, а простий народ тривалий час тримався стародавніх вірувань (ще й в XI ст., як зазначає «Слово св. Григорія», *пога́ни* (*див.*) кланялися ідолам — Перуну, Хорсу, Мокоші, Вилам); північні провінції Московської Русі християнізувалися ще пізніше (XV, XVI, навіть XVII ст.).

**Христо́ва неві́ста** *див.* **неві́ста**2.

**Христо́ва сестра́** *див.* **сестра́**4.

**Христо́ве воскресі́ння** — Великоднє свято, Пасха; *див.* **Вели́кдень**.

**Христо́вий слуга́** *див.* **Бо́жий слуга́**.

**Христо́с Ісу́с = Христо́с-Спаси́тель** («христос» від давньоєвр. — «помазаник», по-грецькому — «месія»; тому у Старому (Ветхому) Завіті (Заповіті) йдеться лише про «помазаника» Еммануїла (у перекладі з давньоєвр. — «з нами Бог»; ім'я Ісуса Христа з'являється як наслідок пізнішого тлумачення й перекладу цього імені грецькою; обидва імені Месії вживає у поемі «Марія» Т. Шевченко — 1) *Бог-Син*, культ якого лежить в основі християнської релігії, яку він заснував; *Син Божий* і водночас *Син Людський*, непорочно зачатий і народжений від Пресвятої Діви Марії поблизу містечка Віфлеєм (Палестина) у вертепі (печері); став проповідувати своє вчення з 12-ма учнями-апостолами; проповіді тривали 3 роки; перебував 40 днів у пості, переборюючи різні спокуси; зраджений за 30 срібняків своїм учнем Іудою Іскаріотом; за наказом римського прокуратора Понтія Пілата був розіп'ятий на хресті (гора Голгофа поблизу Єрусалима); з роком народження Ісуса Христа пов'язується нове літочислення (так звана нова, або наша, ера); за Біблією, має знову прийти до людей: «Коли ж прийде Син Людський у славі Своїй, і всі ангели з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї». *Ісус Христос іде попереду, а я за Ісусом Христом позаду* (М. Номис); *За кого ж ти розпинався, Христе, Сине Божий?* (Т. Шевченко); у сполученні: ***Христо́с воскре́с (воскре́се)!*** — слова, якими супроводжується христосування з кимось або вітання когось на Великдень; *див. ще* **сла́ва**3, **славайсу́**, **христо́сування**; 2) **Христо́ві ове́чки** *див.* **вівця́**4.

**христо́сування** — вітання в дні Великодніх свят: — Христос воскрес! — щоб почути у відповідь: — Воістину воскрес!; за давньою традицією, після такого вітання тричі цілуються, вручають одне одному крашанки чи писанки як євангельський дар.

**хрін** (зменшено-пестливе — ***хріно́к***; вислів *хрі́нова ма́ти* означає «редька»; уживається як лайка, синонімічна до *чо́ртова ма́ти*) — трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих з потовщеним кореневищем, їдким і гірким на смак, а також корінь цієї рослини, що вживається як гостра, пряна приправа до їжі (пор. як ознака постування у вислові «В піст їмо хрін, а в Масницю — кислиці»), а також як лікувальний засіб; сльозоточиві властивості рослини породили узагальнений народний вислів: «Бачили, що купували, їжте, хоч повилазьте»; пор. у спі-

вомовці С. Руданського про цигана з хроном: «Плачте, плачте, дурні очі, Щоб повилізали!.. Бачили ж ви, препогані, Що ви купували!..»; пор. ще: «Купили хрону, треба їсти: плачте очі, хоч повилазьте; бачили, що купували — грошам не пропадать»; рослина та її коріння порівнюються з гірчицею, редькою, медом, м'ясом: «Що хрін, що гірчиця — невелика різниця», «Хрін не солодший редьки», «Хрін каже: «Я добрий з м'ясом», а м'ясо каже: «Я й без хріну добре!»; посвячений у Великдень хрін має здатність охороняти родину від хвороб. *Орел летить найвище, а хрін росте найглибше* (М. Номис); *Хрін та редька живіт упушили, мед та горілка все те потушили* (М. Номис); *Хай йому хрін з водою, купив коня і то з бідою!* (примовка); фразеологізми: ***стари́й хрін*** — лайливо про старого чоловіка, діда; ***як хрі́ном під ніс*** — украй неприємно; часто вживається замість слова *чорт* у відповідних сполученнях: ***хрін його́ ба́тька знає*** — незрозуміло, невідомо що (куди, як і т. ін.); ***хрін його́ не взяв*** — як захоплення, задоволення від чогось; ***до хріна́*** — багато, безліч; ***хрін з ним (з тобо́ю)*** — при зневажливому ставленні, втраті будь-якого інтересу до когось; ***хай йому́ хрін, хрін його́ бери́, хрін тебе́ побира́й*** — як крайнє незадоволення кимось, чимось.

**хроба́к** *див.* **черв'я́к**.

**хрущ** (зменшене — ***хру́щик***, збільшене — ***хрущи́ще***)— жук родини пластинчастовусих, який має червоно-буре забарвлення; шкідник лісу й саду; травневий жук, якого звали в народі *ма́йкою*; хрущів використовували з лікувальною метою (при ревматизмі, від сказу, для загоювання ран); за народною прикметою, якщо багато хрущів — це на добрий урожай проса («Як купа хрущів навесні, то будуть проса рясні»), на жарке літо. *Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть* (Т. Шевченко).

**худо́ба = това́р = скоти́на** — у збірному значенні — чотириногі свійські сільськогосподарські тварини; з найдавнішого часу у великій пошані («І скотина розумна, даром, що не говорить», «Пошануй худобу раз, а вона тебе десять раз пошанує»); худобу сприймали як членів родини; її не забували під час великих свят, обкурювали ладаном і поливали йорданською водою; за повір'ям, під Різдво худоба здатна говорити, Бог дав їй таке благословення за те, що гріла малого Христа в яслах; вона може поскаржитися Господові на лихого господаря, тому худобу берегли і добре доглядали (кажуть: «В дорозі, в гостині пам'ятай о худобині», «Пошануй скотину раз, а вона тебе десять раз»); разом з тим застерігають: «Не будь тією скотиною, що догори щетиною», «Рогата скотина вдається, то всіх коле». *Де худоба, там і шкода* (І. Франко); *У чужій загороді скоту не наплодиш* (приказка); *Не той товар, що лежить, а той, що біжить* (прислів'я).

**ху́рман** *див.* **фу́рман**.

**ху́стка** (зменшено-пестливі — ***ху́сточка, ху́стонька***) **= хусти́на = хусти́ця = ху́ста** — 1) поширене в Україні традиційне квадратне платове вбрання для голови (кажуть: «Люблю, щоб хустка на голові козирем дивилась»); символ прихильності, любові, вірності, про-

ХУ́ТІР

щання, скорботи. *Побіліла, як хустина* (М. Номис); *Зав'яж мені головоньку шовковою хустиною* (пісня); *А де тая мережа — нашитая хустина?* (Т. Шевченко); *Великої треба хусти, щоб зав'язать людям усти* (приказка); 2) атрибут весільної обрядодії — заручин; у самому весільному обряді — атрибут заміжньої жінки; фразеологізм: ***подава́ти хустки́*** — давати згоду на одруження (при сватанні); *див. ще* **зару́чини**.

**ху́тір** (зменшено-пестливі — ***хутіре́ць, хуторе́ць***) — відокремлене, відособлене селянське господарство разом з садибою власника (звідки й символіка відособлення, окремішності). *Якби з хутора, то б і повірила* (М. Номис); *Удвох собі на хуторі жили* (Т. Шевченко); *Жила вдова хуторцем* (Ганна Барвінок).

# Ц

**цап** (зменшено-пестливі — ***ца́пик, цапо́к, цапо́чок***) — 1) самець кози; у фольклорі — об'єкт жартівливих або й іронічних характеристик, передусім марності сподівань або дурості («І цап своєму хвосту рад», «Не буде з цапа вовни», «Послухав цапа — і сам у барани попав»); про впертого говорять, що він «цапа (цапки) стає (скакає)»; об'єкт порівняння («Як з цапа молока», «Борода, як у цапа»); прикметник ***ца́повий*** — у сполученнях — ***пропа́в ні за ца́пову ду́шу*** — ні за що втратив усе, пропав; ***ца́пова борода́*** — обрядовий незжатий пучок колосків у кінці ниви при завершенні жнив (див. ще **Спа́сова борода́**); за народним повір'ям, при конях у стайні добре тримати цапа, — «він боронить їх від домовика». *Стриба, як цап на городі* (М. Номис); *Він такий, що від цапа молока випросить* (приказка — про дуже настирливого); *див. ще* **козе́л**2; 2) рід народної гри на зразок *чехарди́* (*див.*).

**цар** — 1) титул монарха в деяких країнах; монарх, що має цей титул; у народному світосприйманні — священна особа при житті, тому не вмирає, а переходить у потойбічний світ; народ осуджує царя як самодержця («Цар у державі, як кіт у коморі: кого піймав, того і з'їв», «Обіцяв цар волю дати, тільки казав заждати»), в його образі уосібнює владу («Новий цар, новоє й право»); цар є не лише в людей, а й у тварин (про це читаємо в народних казках). *До Бога високо, до царя далеко, а ті панки, що хтять, те й роблять* (М. Номис); фразеологізм: ***без царя́ в голові́*** — розумово обмежений, недалекий, безрозсудний; 2) (з великої літери) **Цар Небе́сний (Всесві́тній) = Цар Царі́в** *див.* **Бог**1 (звідси *Ца́рство Небе́сне*, тобто *Бо́же Ца́рство*); 3) **цар-зі́лля** *див.* **зі́лля**1; 4) **цар Горо́х** *див.* **горо́х**2; 5) **цар тьми** *див.* **чорт**.

**Цареґра́д = Царґра́д = Ца́ргород** — народні назви столиці Візантійської імперії Константинополя (тепер Стамбул), поширені з часів Київської Русі. *Не в Сінопу отамани Панове молодці! А у Царград до султана поїдемо в гості* (Т. Шевченко); *В Цареграді на риночку Там п'є Байда мед-горілочку* (пісня).

**ца́рина** — 1) околиця, край села; також ворота при в'їзді в село. *Виїхали за царину* (Т. Шевченко); 2) місцевість за селом, де пастух збирає худобу; толока, вигін; 3) необроблюване, поросле травою поле.

**ца́ринні пісні́** — пісні, які співали під час обходу поля на Трійцю.

**Цари́ця Води́** *див.* **Мо́коша**.

**Цари́ця Небе́сна** *див.* **Богома́тір**1.

**ца́рство** — 1) держава, якою править цар; у народних казках — приваблива, часто далека, часом недосяжна (*тридев'яте, тридеся́те ца́рство*) країна-«государство», якою править казковий цар зі своїм двором і де розвивається той чи інший казковий сюжет; переосмислюється як *казкове царство, царство казок* на означення дивовижного природного світу, дуже гарного місця в ньому або, навпаки, як *мертве царство*, тобто місце, де відсутні живі істоти, де панує абсолютна тиша; 2) **ца́рство ті́ней** — за народними уявленнями (також високе) — засвіти, потойбіччя, *потойбічний світ (див.)*; 3) (з великої літери) **Ца́рство Небе́сне = Ца́рство Бо́же = Ві́чне Ца́рство** — за релігійними уявленнями — потойбічний світ (*див.* **не́бо**2), *рай* (*див.*); місце, де править Бог, Владика Неба, Цар Небесний, і де царюють душі померлих праведників; у сполученні: ***Ца́рство (Ца́рствіє) [йому́, їй, їм і т. ін.] Небе́сне*** — уживається як побажання померлому загробного життя в раю; ***проспа́ти Ца́рство Небе́сне*** — не скористатися якою-небудь можливістю, втратити щось важливе; дієслово: ***ца́рствувати*** — у сполученні ***неха́й (хай) ца́рствує*** — уживається як побажання померлому райського життя, життя в Царстві Небесному.

**ца́рська борода́ (борі́дка)** *див.* **борода́**4.

**ца́рський віне́ць** — вінчальний (шлюбний) вінець. *А щоб ти під царський вінець не підійшла!* (М. Номис — лихе побажання дівчині не вийти заміж).

**Ца́рські (Ра́йські) врата́ (воро́та)** — церковна брама, що веде до Святого вівтаря; існує повір'я, що при важких пологах треба відкривати Царські врата, щоб не було ускладнень; *див. ще* **вівта́р**.

**цви́нтар** — подвір'я і кладовище біля церкви; також просто кладовище; мерці, за повір'ям, бояться півня, тому на цвинтарях ставлять бляшаних півнів, щоб мерці не виходили з могил. *А титаря на цвинтарі Вчора поховали* (Т. Шевченко); *Горбатий цвинтар у молодого лікаря* (М. Номис).

**цвірку́н** (зменшено-пестливі — ***цвіркуне́ць, цвірку́нчик***) — комаха підроду прямокрилих, яка тертям крил створює тріскучі звуки; здавна в хаті шанується; у Н. Рибака: «Люди твердять: цвіркун у хаті — щастю бути»; «Коли співає цвіркун під час розмови про справу, — добра прикмета». *Цвіркун на видноті не цвірчить* (приказка); *Цвіркун замовкне; Зорю б'ють* (Т. Шевченко).

**цвіт па́пороті** *див.* **па́пороть**.

**цвях** *див.* **гвіздо́к**.

**це́бер = цебро́** — велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб; велике відро. *У Києві на Подолі Козаки гуляють. Як ту воду, цебром-відром Вино розливають* (Т. Шевченко); *Восени ложка води, а цебер болота* (приказка); *Кидай, Галю, шити та дрімати Та йди, Галю, цебром воду брати* (П. Чубинський).

**цебе́рка = цебе́рко = цебри́ця** — конічна, перев. дерев'яна, посудина з дужкою для носіння і зберігання води та іншої рідини; відро. *А там он — з сусідньої гори — співаючи, іде солдат з цеберком*

(П. Тичина); *Іди, іди, дощику... цебром, відром, цебрицею зо всякою пашницею* (П. Чубинський).

**цей (сей) світ** — земний світ, життя на землі (на протилежність потойбічному світові); *див. ще* **світ**1. *Пішла* [чорнобрива] *вночі до ворожки, Щоб поворожити — Чи довго їй, одинокій, на сім світі жити?..* (Т. Шевченко).

**Центра́льна Ра́да** — громадсько-політичне об'єднання в Україні, створене 3/17 березня 1917 р. в Києві з ініціативи ряду політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій; голова Ради — визначний історик та громадський діяч М. Грушевський — лідер Товариства українських поступовців; провідні лідери — В. Винниченко, С. Петлюра та С. Єфремов; політична орієнтація — автономія України; згодом — законодавчий орган Української Народної Республіки.

**цера́та** — народна назва клейонки. *Крізь двійні, оббиті цератою двері, чулося дедалі густіше гудіння голосів* (С. Журахович).

**це́рква** (зменшено-пестливі — *церкі́вка, це́рківця, це́рковка, це́рковця, це́рквочка, церко́вочка*) = **це́рков** — 1) релігійна організація духівництва і вірників, об'єднана спільністю вірувань та обрядовості; також будівля, в якій відбувається християнське богослужіння; ставлення в народу до *це́ркви (див.)* і *церко́вників (див.)* різне, часом протилежне, з одного боку, наставницьке («В чужій церкві не паламарюй», «В чужій церкві свічок не поправляй»), з другого, — іронічне («До корчми гостинець битий, а до церкви травою вкритий», «І дідька в церкві малюють», «Не всі святі, що до церкви ходять»); в уяві народу церква ототожнюється з Богом, а корчма з чортом, тому кажуть: «Всюди коло церкви чорт каплицю ставить», бо «де Бог ставить церкву, там зараз чорт корчму»; часто народ жартує: «Велике свято, що Гриць у церкві», «Тільки й людей, що Хома в церкві», «Не йде дівка до церкви Богу молитися, а йде на хлопців дивитися». *Козацька церква невеличка Стоїть з похиленим хрестом* (Т. Шевченко); *На горбочку притулилась убогенька церківця* (Ганна Барвінок); 2) **автокефа́льна це́рква** — православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань. *Українська автокефальна церква*; 3) **гре́ко-като́лицька це́рква** — християнська церква, що виникла в XVI—XVII ст. на західноукраїнських і західнобілоруських землях внаслідок укладання *у́нії* (*див.*) між католицькою й місцевою православною церквами; уніатська церква; 4) **отці́ це́ркви** *див.* **оте́ць**5; 5) *див.* **служи́тель (служни́к) це́ркви**; 6) **собо́рна це́рква** *див.* **собо́р**2; 7) тільки **це́рковці** — рід народного орнаменту у вишивці; 8) **Десяти́нна це́рква** *див.* **Богома́тір**1; 9) **Іллі́нська церква** (*див.*).

**церко́вник** — 1) особа, яка служить у церкві, але не посвячена в духовний сан (паламар, дяк і т. ін.); 2) представник духівництва, особа, що має духовний сан, пропагує релігію, духовну ідеологію.

**церковнопарафія́льна (церковноприходська́) шко́ла** — у старому селі — початкова школа, що була у віданні церкви й духівництва парафії; взагалі початкова сільська

школа з двокласною і трикласною освітою.

**церковнослужи́тель** — служитель у церкві; паламар, причетник.

**цибу́ля** (головка цибулі — ***цибули́на***; зменшено-пестливе — ***цибу́лька***) — овочева городня рослина з їстівною цибулиною і їстівним трубчастим зеленим листям; колоритна народна загадка про рослину: «Сидить баба на грядці в червоній запасці: хто займе, той і заплаче»; здавна вживається як приправа до інших продуктів; проста їжа селянина, тому жартують: «Цибуля, часник, буряки, пастернак у великім притиску погризе неборак», «Зафундувався: має мішок цибулі, добре визимує»; у народі вважається цілющою рослиною, тому кажуть: «Цибуля від семи недуг лікує»; різкий запах і гострий смак рослини породив вислів-погрозу: «Цибульки б під ніс дати!», а також фразеологізми: ***да́ти цибу́льки, нагодува́ти цибу́лькою***, тобто «побити»; символізує маловартісність: «Не варт і печеної цибулі», а також зловредність: «Не їж цибулі — смердіти не буде»; персоніфікується в жартівливих афористичних висловах: «Цибуля ся дивувала, що петрушка танцювала», «Танцювала риба з раком, а цибуля з пастернаком»; об'єкт порівняння (*ніс, як цибуля; ніс цибулиною*); як і часник, цибуля вживалася як охоронний засіб.

**цико́рій = цико́рія** — 1) багаторічна трав'яниста рослина родини айстрових (складноцвітих), сушений корінь якої вживають як домішку до кави, а також для виготовлення її сурогату; використовується в народній медицині. *Ей, слова твої несмачні, як густий цикорій* (П. Тичина); 2) **цико́рій ди́кий** *див.* **петро́ві батоги́**.

**цимба́ли** — 1) старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапецоїдної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками; споріднений з гуслями-псалтирем. *На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці* (приказка); *Заграйте мені, цимбали, щоби ніженьки тримали* (співанка); *От як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук «Метелиці» й заграли* (П. Гулак-Артемовський); 2) рід народної вишивки.

**ци́нія** *див.* **майо́рці**.

**ци́рка** — у народній вишивці — мережка, що складається з елементів, які нагадують літеру «ж»; використовується перев. для прикрашання рукавів святкової жіночої сорочки.

**циру́льник** — за старих часів — перукар, який також виконував деякі обов'язки лікаря (пускав кров, ставив п'явки і т. ін.).

**цілу́шка** *див.* **окра́єць**.

**цілю́ща вода́** *див.* **вода́**3.

**ціп** (зменшене — ***ціпо́к***; збільшені — ***ціпу́ра, ціпцю́ра***) — 1) старовинне ручне знаряддя для молотьби, що складається з довгого держака і прикріпленого до нього ременем або мотузком короткого дерев'яного бича; символізує статок у господарстві («Доки на току ціп, доти на столі хліб», «Ціп та коса годують»), ознаку важкої праці («Бодай ніхто не діждав ціпом заробляти», «Ціпом силу міряй, а не гульнею»). *За ціп та на тік* (приказка); *Брехати — не ціпом махати*

(приказка); 2) **ціпо́к** — також костур.

**ціці-ба́ба** *див.* **ба́ба**9, **піжмурки**.

**Цур = Чур** — у дохристиянських віруваннях — як і *Пек* (*див.*), можливо, божество війни, бійок, кривавих сутичок, кровопролиття, всілякої біди, тому й досі насилаємо комусь біду: «Цур тобі, пек тобі!» або кажемо так, сахаючись, і відходимо, віддаляємося від когось, чогось, *цураємося* (пор. ще: «Хай йому цур!»); за версією І. Огієнка, навпаки, це домовий бог, що оберігав родину, господу, майно, і звідси, можливо, *[від]цуратися*, тобто «покинути (кидати) свої родові межі, забути (забувати) родину, когось близького, рідного чи щось близьке, рідне»; кажуть: «Хоч лайся, та тільки не цурайся»; на це саме можуть вказувати й вислови: «Цур та пек лихим очам!», «Цур нас та й далі од нас!»; Цур (Чур, старосл. Щур) — це, можливо, обоготворений предок (звідси *пра́щур*); на користь домового бога може бути й повір'я, що він любить жити в цурі (чурі), тобто цурці, якою розпалюють піч, і тим самим охороняє домашнє вогнище; так чи інакше, численні народні вислови зі словом *цур* позначено енантіосемією, тобто як позитивним значенням слова (відгомін бога-захисника), так і значенням негативним (відгомін бога-біди): «Цур дурня серед будня!», «Цур їм та пек!», «Цур тобі, сатано, відчепись!»; пор. у П. Куліша: «Кажуть дивні речі, не знаю, чи вірити тільки: буцім — цур нашого місця — до неї літає змій!».

**цу́рка** — 1) невеличка, загострена з одного боку паличка, за допомогою якої в'яжуть снопи, туго скручуючи перевесла; також спосіб для задушення спійманих звірів; також цурпалок, яким розпалюють піч, вогнище і в якому нібито любить жити *Цур (див.). Най буде і яка лисиця, — з цурки не викрутиться* (М. Номис); 2) у старовину — спосіб смертної кари через задушення такою паличкою (пор. *Цур* як символ біди). *Русин, лях і циган промишляли непевним ділом і ждучи на себе цурки* (М. Номис); *Як цуркою крутить* (М. Номис — дуже боляче — як фізично, так і душевно); 3) маленька паличка, яка в селянському одязі використовувалася як ґудзик; 4) кругла, загострена з двох боків дерев'яна паличка для дитячої гри, а також народна дитяча гра, в якій кийком вибивають шматочок дерева з окресленого на землі кола чи з викопаної ямки.

# Ч

**чаба́н** *див.* **вівча́р**.

**чай** — порівняно недавній у традиційній українській кухні напій, тому жартують: «Чай водою запивай», «Від чаю не будеш п'яний, але рум'яний»; застерігають: «Попоштую тим чаєм, що ворота підпирають»; здавна замість чаю пили заварені трави (звіробій, материнка, м'ята і т. ін.); відвар з цих трав уживали і як ліки; заварювали як напій також гілочки вишні, листя й гілочки смородини тощо.

**ча́йка** (зменшено-пестливе — ***ча́єчка***; ***чаєня́*** — пташа чайки; пестливе — ***чаєня́тко***) — 1) морський водоплавний птах родини сивкових, а також перев. наземний денний птах ряду сивкоподібних, що селиться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах; у фольклорі — символ засмученої матері-вдови (є легенда про вдову, що, сумуючи за загиблим чоловіком, обернулася на чайку), а також України-матері, що вивела дітей при битій дорозі, як у пісні І. Мазепи «Ой горе тій чайці» (можливо, від незахищеності птахи, яка, жалібно кигикаючи, все шукає притулку й власного гнізда, бо кажуть: «Пій, пій, чайка, де твої яйка!»); з поведінкою птаха пов'язано багато прикмет, — «чайка сіла на воду — чекай доброї погоди», «чайки багато купаються — на негоду», «чайки мостять гнізда на горбах — на мокре літо, на низах — на посуху», «чайки прилетіли — невдовзі скресне крига», «чайки скиглять — буря буде». *Ой біда, біда тій чаєчці, чайці небозі, Що вивела чаєняток при битій дорозі* (пісня); *Замигтіло щось оддалік, ніби чорна чаєчка* (Марко Вовчок); 2) пестливе уосібнення дівчини, жінки (перев. при звертанні); 3) рід старого козацького човна; *див. ще* **скарбни́ця**. *Тільки три чайки, слава Богу, Отамана курінного, Сироти Степана молодого Синє море не втопило* (Т. Шевченко); 4) *див.* **дубови́на**.

**чаклу́н = чарівни́к = чароді́й = чароді́йник** (*ж.* ***чаклу́нка = чарівни́ця = чароді́йка = чароді́йниця***; пестливі — ***чарівни́чка, чарівни́ченька***) — 1) той, хто займається чаклунством; колись їх називали ще *обаятелями* (від *ба́яти* — «говорити»); відповідно *чаклу́нство (див.)* — це *обая́ніє* з огляду на заклинання і заклиначів; у народному уявленні — той, хто магічними діями впливає на природу й людей (у давнину — волхв); бувають добрі й злі чаклуни (чарівники); одні допомагають людині, лікують, легко викликають навіть дощ чи погоду, отже, відвертаючи нечисту силу, борються з нею; чарівниці вміють

приворожувати хлопців до дівчат, а деякі нібито знають навіть *молодільне молоко́*, — щоб не старітися; другі, навпаки, шкодять людям, особливо своїм ворогам, насилають на них злі *ча́ри* (*див.*); деякі, помираючи, можуть передати набуті знання своїм дітям (звідси так звані «родимі чарівники»); ще в Початковому літопису злі дії чарівників, чародіїв іменують бісівськими «козньми»; чарівник (чаклун) міг наслати хворобу, обернути людей на тварин (найчастіше на вовка), зашкодити врожаю; за повір'ям, чарівники могли робити магічні «заломи» колосся (тобто «завивати закрутки» на житній ниві з метою спричинити неврожай); такі закрутки чіпати не можна, бо це зашкодить людині (спаралізує її); у цьому разі варто звернутися до іншого чарівника, який міг би зняти це закляття з ниви; чарівників (чаклунів) називали подекуди *перемі́тниками*, ототожнюючи їх з ворожбитами, знахарями, відьмами, взагалі з такими, хто наділений надприродними властивостями. *Москаль на хитрощі піднявся і видавав, мов він чарівник* (І. Котляревський); *Коли місяць в серп, то чарівниці ідуть на гряниці* (М. Номис); 2) тільки **чарівни́ця, чарівни́чка, чарівни́ченька** — ласкаві й пестливі форми усібнення дівчини, жінки (перев. при звертанні). *Дівчинонько-чарівничко, сподобалось мені твоє личко* (П. Чубинський).

**чаклу́нство = чарівни́цтво = чароді́йство** — магічні дії, рухи й замовляння, за допомогою яких нібито можна вплинути на людей і природу (*див. ще* **віду́нство**); І. Котляревський пише про заняття відьми-чаклунки: «Кому чи трясцю одігнать, Од заушниць чи пошептать, Або і волос ізігнать, Шепчу — уроки проганяю, Переполохи виливаю, Гадюк умію замовлять»; чаклунство здійснюється у певний час і в певному місці, — або вранці до світу, або під зорями, або на кладці біля води.

**чама́ра** — старовинний верхній одяг галицького міщанина, пошитий із сукна і прикрашений тасьмою та китицями; застібається на звисаючі петельки.

**чамбу́л** — у старовину — загін татарської (ординської) кінноти, що роз'їжджав по степах і чинив раптові напади на мирне населення.

**ча́полоч = ча́полоть** — багаторічна трав'яниста кореневищна, з приємним запахом рослина родини тонконогових (злакових); цвіте у травні—червні; поширена перев. на Поліссі та в Лісостепу в соснових і мішаних лісах; за тиждень до Купала з цього зілля готували ритуальний напій і пили його в ніч на Купала, щоб відігнати нечисту силу; після того, як закохані пари перестрибували через купальське вогнище, дівчата усамітнювалися і мазали одна одну цим напоєм, щоб ніколи материнського лона не торкнулися злі сили.

**чар** *див.* **ча́ри**.

**ча́ра** — старовинна посудина для пиття вина; також заздоровна чарка. *Гостю налив чару, а сам випив пару* (М. Номис); *Кришталева чара, срібнеє дно, пити чи не пити — все одно* (пісня).

**чар-зі́лля** *див.* **зі́лля**1.

**ча́ри** (пестливе — ***ча́роньки***) = **чар** — 1) за старовинними уявленнями — магічні засоби, за допомогою яких волхви, чаклуни, знахарі

здатні нібито вплинути на людину й природу (чарівне зілля і напій з нього, різні речі — жмутки, пакетики, мішечки і т. ін.); у переносному значенні — зовнішня чи внутрішня приваба, що манить, викликає різні почуття та ін. *Не поможуть і чари, як хто кому не до пари* (прислів'я); *У вдовиці чари на полиці* (приказка); *Як поїхав козаченько яром, — перелита доріженька чаром* (Б. Грінченко); *Дала вона якесь дання, якісь чари чарувала* (Марко Вовчок); *А в мене чари, чари готові: білеє личенько і чорні брови* (А. Метлинський); *Мабуть, я у тебе чароньків наївся* (Панас Мирний); 2) магічні дії та прийоми з використанням таких засобів; *чаклу́нство (див.).*

**чарівни́к** *див.* **чаклу́н**.

**чарівни́цтво** *див.* **чаклу́нство**.

**ча́рка** (зменшено-пестливі — ***ча́рочка, ча́ронька***) **= чарчи́на** — велика (перев. скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих; згодом взагалі посудина певної форми для спиртних напоїв; символізує розлад у родині («Перша чарка — на здоров'я, друга — на веселощі, а третя — для сварки», «Господар за чарку, а жінка за сварку»); народ осуджує нездоровий потяг до чарки («Він за чаркою горілки пішов би і на той світ», «В чарці більше людей тоне, як у морі», «Сьорбне чоловік чарку, наче сказиться»), мудро застерігає: «Де чарка, там і сварка», «Чарка горілки — лиха ківш», «Хвали себе не при чарці, а на косарці»; у Б. Грінченка: «Нечиста сила на все підводить. Чи випив там чоловік чарку, чи не випив, а все воно тебе втирить у калюжу...». *Посудина була* [у запорожців] *вся дерев'яна: і чарки, й коряки — усе з дерева* (П. Куліш); *У шинкарки мед із чарки Звечора кружає* (Я. Щоголев); *Випив чарку, випив дві, зашуміло в голові* (приповідка); *Вже не в одній чарці денце бачив* (приказка); *Не кричи — налий чарку та й мовчи* (М. Номис).

**чароді́й[ник]** *див.* **чаклу́н**.

**чароді́йство** *див.* **чаклу́нство**.

**чарчи́на** *див.* **ча́рка**.

**час** — тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.; здавна зоряне небо було своєрідним годинником (звідси *зо́ряний час* — тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок); розрізняли «добрий» і «поганий» час; вважалося, що «добрий» час приносить людині здоров'я, щастя, багатство, успіх (тому бажають на прощання — «в добрий час»), а «поганий» («недобрий») час — хвороби, невдачу, біду (кажуть: «Зустрілись ми в недобрий час», коли зустріч не принесла бажаних наслідків); магічні обряди (ворожіння, передбачення) мали бути заради успіху приурочені до дат «доброго» часу — «першого дня», початку (року, весни і т. ін.), до найважливіших днів календаря тощо; для всякої справи також вибирали «добрий» час як запоруку успіху якогось почину (сівби, жнив, вигону худоби на пасовисько, спорудження дому, сватання); життєву долю людини може, за повір'ями, визначити час народження (у неділю — щасливий, бо день воскреслого сонця; у суботу — провидець, бо має здатність бачити нечисту силу, упирів); народженому восени не дозволя-

лося колоти дрова, це мали робити ті, хто народився навесні; про безталанного кажуть: «Без часу вродився, без часу й загине»; тонко відчуваючи тривалість буття, народ-філософ влучно зауважує: «Все добре у свій час», «Всякому овочеві свій час», «Згаяного часу і конем не доженеш», «Настане час — не стане й нас», «Час платить, час і тратить», «Час пече хліб». *Час-година упливає, Страшний суд ся наближає* (П. Чубинський); *Пусти мене, отамане, хоч на час додому* (пісня).

**Часлóвець** *див.* **Часослóв**.

**часни́к** (зменшене — ***часничóк***) — овочева городня рослина з різким смаком і запахом («З'їж часнику, хоч не скажеш, то взнають»), що належить до цибулинних культур родини лілійних; здавна вживається як страва (недарма кажуть: «Часник — руське сало»), приправа, а також у народній медицині; у народі вважають, що часник охороняє від чарів та вроків, взагалі від злої сили; це талісман, оберіг, що охороняє людину від усякого лиха, пошесті, особливо від гадюк, — «всю заразу відганяє»; уживається і в ритуальних обрядах, зокрема у весільному, коли молодій вплітають до коси цю рослину перед вінчанням; у наш час часник вживають як природний засіб від багатьох хвороб. *Не їла душа часнику, то й не буде смердіти* (М. Номис).

**Часослóв = Часослóвець = Часлóвець** — богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ (у старій школі правила за читанку при навчанні грамоти).

**чвéртка** — 1) пляшка місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином); 2) старовинна міра земельної площі, що становить 1,5 десятини; 3) **= чéтверть** — старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 8 четверикам (близько 210 л).

**чебрéць = чéбрик** — дикоросла напівкущова пахка медоносна рослина, що має пряме стебло (в нижній частині здерев'яніле) з ліловато-рожевими (іноді білими) квітками; здавна використовується в народній медицині; віддавна (ще від жерців) має ритуальне значення в різних народних обрядах, оскільки вважалося, що рослина забезпечує добробут родині; обкурювали чебрецем обійстя, лікували жовтяницю, брали з собою на чужину як символ рідного краю; напій з рослини вживали при поминанні небіжчиків, від пристріту, для чарування, у весільному обряді. *Заросла могила травою та чебрецем* (І. Нечуй-Левицький); *Знати Марусю, знати, у котрій вона хаті, чебриком осипана, калиною утикана* (весільна пісня).

**чéлюсті** — вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі, через який кладуть у піч паливо, ставлять для варіння страву, для випічки хліб тощо.

**чéлядь** — 1) населення феодальної вотчини у Давньоруській державі, що перебувало в різних формах залежності від феодала (холопи, закупи, смерди та ін.); 2) дворові люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі, панська прислуга. *Попівський хліб розпира челяді бік* (М. Номис); 3) стара народна назва молоді, а також на ве-

сіллі — його учасників. *А Наталя на всю челядь славилась красою* (М. Макаровський); *Брязнули ложечками ще й тарілочками: Марусина челядь сідає вечеряти* (Словник Грінченка); у сполученні: ***біла че́лядь*** — стара назва жінок і дівчат.

**чеме́рка = чума́рка** (зменшено-пестливе — ***чума́рочка***) **= чумари́на = чемерчи́на** — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду; одяг заможного селянина. *Чемерчина по коліна, що дівчина шила* (Б. Грінченко); *Ходив же я в чумарочці, тепер в сірячині* (Б. Грінченко).

**чемлі́т** — старовинний верхній одяг з тонкого білого сукна; відомий з XVI ст.; повторює крій свити з коміром та відлогами на рукавах, оздоблених чорним оксамитом або вишитих кольоровими нитками; був поширений на Подніпров'ї.

**ченці́** *див.* **черне́ць**.

**чепі́га** — 1) рукоятка на плузі. *На новосілля берись, а за чепігу держись* (М. Номис); 2) (з великої літери) **Чепі́ги** — народна назва сузір'я Оріона; як і за Волосожаром, здавна за сузір'ям визначають нічний час і орієнтуються в зоряну ніч.

**че́рвень** — шостий місяць календарного року; перший місяць літа; у народі місяць називають *по́лудень, рум'я́нець, різноцві́т, сінокі́сник, світоза́р, сонцекре́с*; про місяць кажуть: «Червень літо зарум'янив»; спостерігається буйне пробудження природи, яке віншували ще язичники, прикрашаючи обійстя живими квітами та гілками клена; виходили в цей час на лісові галяви, щоб віддячити природі за буйнозелість; період вибілювання полотна й тіпання конопель (до цвітіння жита, бо можеш завдати йому шкоди — облетить цвіт, і колоски будуть пустозерними); час колективних жіночих робіт — смикання вовни, прядіння, співання петрівчанських пісень; прощалися з весною (*див.* **Ро́зигри**); початок сінокосу; птахи й звірі виводять потомство; казали: «У червні весело жити: квіти квітнуть, солов'ї співають», «Червень тому зелениться, хто працювати не лінитъся», «Хто у червні байдикує, той узимку голодує», «Червень з косою, а липень з серпом»; з місяцем пов'язані народні прикмети: «Червневий дощ почався при сході сонця — припиниться аж під вечір», «Трава у червні починає сохнути — на дощове літо», «Якщо в червні рідкий дощ буває, то у вулику мед прибуває», «Коли червень медовий, то рік не вельми хлібовий», «Коли червень сухий — купуй пчілку, а мокрий — корівку»; назва, можливо, походить від найменння червеця, сокоживної комахи (кошенілі), *У червні на полі густо, а в коморі пусто* (приказка).

**че́рве́ць** — хоботна комаха ряду рівнокрилих, яка живиться соками рослин, а також яскраво-червона фарба, здавна виготовлювана з барвної речовини, наявної в тілі самки цієї комахи; з комахи добували червону фарбу ще в Київській Русі; фарбували, зокрема, бойові знамена (звідси *червле́ний стяг*).

**че́рвінь** — густа червоно-коричнева фарба для розписування череп'яного посуду, яку добували із спеціальної кольорової глини (червіньки).

**червле́ний = черле́ний** — у поетичному мовленні — темно-чер-

воний; *див.* **че́рве́ць**1. *А він собі, узявшись в боки, По кровлі кедрових палат В червленій ризі походжає* (Т. Шевченко); *Йде вояк, закутий в зброю, Щит черлений на руці* (Олександр Олесь).

**черв'я́к = хроба́к** (зменшені — ***черв'ячо́к, хробачо́к***) — безхребетна тварина, яка пересувається, вигинаючи своє м'яке, видовжене тіло; символ жалюгідності, нікчемності, слабкості («Сім літ хробак у хроні зимував, а смаку не зазнав», «Хробак гризе хрін, бо не знає за морков»), руйнації («Малий хробак і великого дуба підточить», «І квасницю хробак гризе»), смерті («За тобою уже хробак ходить»), ущербності («Кожен має свого хробака», «Черв'як серце точить»). *Заліз хробак у хрін та й гадає, що луччого немає* (прислів'я); *Трапилося на віку раз черв'яку* (приказка).

**черевики** (*одн.* ***череви́к***; зменшено-пестливі — ***череви́чки, череві́ченьки***) — вид невисокого взуття, перев. на шнурках або гудзиках; у жінок — на невисоких підборах; вперше згадуються в X ст. в «Повісті временних літ». *В чужий черевик ноги не саджай* (М. Номис); *Черевики нові, а п'яти голі* (приказка); *Дивітеся, молодиченьки, які в мене черевиченьки* (П. Чубинський).

**черeда́** — 1) гурт свійських тварин (перев. великої рогатої худоби), які утримуються, пасуться разом; символізує неорганізовану юрбу, якою маніпулюють. *Народ — як товар у череді; усякі є* (приказка); *Який пастух, така й череда* (М. Номис); *Коли б слухав Бог чередника, то б за літо вся череда видохла* (прислів'я); 2) однорічна трав'яниста рослина родини складноцвітих; широко використовується в народній медицині.

**череда́р** див. **черeдни́к**.

**череді́льниця** — за народним повір'ям, відьма, що відбирає в корів молоко.

**чередни́к** (пестливі — ***чередничо́к, чередни́ченько***; *ж.* ***чередні́чка***) = **череда́р** — пастух череди; здавна користувався повагою в народі. *Мене ще змалку тітка в чередничкн оддала. От від ранку до нічки все пасу я теличок* (Я. Щоголев).

**черепа́ха** — покритий роговим або шкіряним панциром плазун, який повільно рухається на коротких кінцівках, що, як і голова, можуть втягуватися в панцир, звідси народна загадка про черепаху: «Куди ходить — за собою хату носить»; у народних уявленнях —володарка «нижнього царства», походить від найхитрішого чорта, бо знає всяке зілля, зокрема й *розри́в-траву́ (див.)*; уосібнює повільний рух, незграбність через порівняння *повзти́ (йти), як черепа́ха*; так називають вайлувату, мляву людину; у замовляннях — один із символів змії, яка «всім гадам старшиха».

**че́рес** (зменшене — ***чересо́к***) — старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей. *Посадили Морозенка на тісовім стільці, зняли, зняли з Морозенка з чересом червінці* (пісня); *Маю черес та й кресаню, у кептар убрався* (коломийка).

**чересло́** — вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем. — *А чом ви, хлопці, не орете?* — *Та, дядьку, свято!* — *Яке свято?* — *Чересло й леміш знято!* (припо-

відка); *Та гей, бики! Чого ж ви стали? Чи поле страшно заросло? Чи лемеша іржа поїла? Чи затупилось чересло?* (С. Руданський).

**черíнь** — нижня площина, дно печі, де горять дрова; місце для випікання хліба іваріння страв; також площина над зводом печі (між комином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін. — *Я чоботи з себе та мерщій на черінь* (А. Тесленко).

**черкéска** — старовинний верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами.

**чернéць** (*ж.* ***черни́ця***; *мн.* — ***ченці, черці́***; зменшено-пестливі — ***чéнчик; черні́ченька, черни́чка***) — 1) член релігійної громади, що прийняв (прийняла) постриг і дав (дала) обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту; монах (монахиня); об'єкт порівнянь та зіставлень («Душа чорна, мов у ченця ряса», «Як рибі без води, так ченцю без монастиря»), гумору («Чернець святці розгортає, а на молодиць поглядає», «І ченці помагають людям рибу їсти»). *Чорт не плаче, коли чернець скаче* (М. Номис); *Ченці, попи й крутопопи... Були в огні на самім дну* (І. Котляревський); *Б'є черниченька поклони* (П. Грабовський); 2) **місяць-чернéць** *див.* **місяць**4.

**чéсний пóяс** *див.* **пóяс**2.

**Чéсний Хрест** *див.* **Здви́ження**.

**честь** — сукупність вищих моральних принципів людини; також її репутація, авторитет; протилежне б е з ч е с т я; невинність (про жінок); також повага, пошана, визнання кого-небудь. *Честь Богу, хвала, а вам на здоров'я* (М. Номис); *Добро стратиш — наживеш, честь утратиш — пропадеш* (приказка); *За честь голова гине (приказка); Кому честь, тому й хвала* (М. Номис); *Така честь, як собаці в ярмарок: або всюди ганяють, або собаку до воза прив'яжуть* (приповідка).

**четвéр** — назва четвертого дня тижня (після неділі); день бога Перуна, тому чоловічий, і жінкам не радили щось у цей день починати; у році є принаймні два четверга, які в народі особливо виділено з-поміж інших — *Страсний (Чистий, Світлий, Жи́вний) четвéр* (*див.* **Страсни́й понеді́лок**) і *Сухи́й четвéр* (*див.* **Руса́лчин вели́кдень**); у цілому ж це здавна звичайний робочий день після пісної середи («Не попередить четвер середи»); ще жартують про неминучість певної події, яка обов'язково відбудеться: «Згодюсь я тобі не тепер, то в четвер» або «Не тепер, так у четвер». *Середа нехай не трапляється наперед четверга* (М. Номис); *Хто в четвер скаче, той в п'ятницю плаче* (приказка).

**четвергóва ни́тка** *див.* **ни́тка**.

**четвергóва сіль** *див.* **Страсни́й понеді́лок**.

**четвери́к** — 1) старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26,239 л); 2) **= четверня́** — четверо коней в одному запрягу; четвірка. *Пішов четвериком орать* (казка); *Пан четвернею пробіжить* (Марко Вовчок).

**четверти́на** — 1) (зменшено-пестливе — ***четверти́нка***) старовинна міра рідин, що дорівнює четвертій частині відра (3,1 л), а також посуд (перев. пляшка) такої

місткості; також четверта частина кварти і посуд такої місткості. *Як заставлю я свитину, то і вип'ю четвертину* (пісня); *Вернулась з четвертиною горілки, поставила її перед Чіпкою* (Панас Мирний); 2) четверта частина чого-небудь; чверть; у сполученні: ***четверти́на са́ла*** — четверта частина шматка сала, на які звичайно його ділять при солінні.

**че́тверть** — 1) старовинна міра довжини, що дорівнює четвертій частині аршина (17,775 см); 2) *див.* **чве́ртка**3.

**Че́тья Міне́я = Че́тьї Міне́ї** — церковно-релігійна збірка, що містить «житія святих», різні перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця.

**чехарда́** — старовинна народна гра, в якій гравці по черзі стрибають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись або рачки.

**чечі́тка** (зменшено-пестливе — ***чечі́точка***) — 1) невеликий співучий птах родини в'юркових. *На чужині ні дядька, ні тітки, Тільки в саду щебечуть чечітки* (П. Чубинський); *Ой вивела чечіточка семеро діток З одного яйця* (Олександр Олесь); 2) ритмічний танець, а також його мелодія.

**чиж = чи́жик** — 1) невеликий співучий птах родини в'юркових. *Весною чижик молоденький, такий співучий проворненький в садочку все собі скакав* (Л. Глібов); 2) рід народної дитячої гри.

**чинш** — у старому селі — оброк, плата за користування землею.

**чир** — в українській національній кухні — різновид саламати (страва з кукурудзяного або вівсяного борошна).

**Числобо́г** — язичницьке божество лічби, достатку; об'єднує в своєму образі денне небо-Сонце і нічне небо-Місяць; Сонце відраховує денний час, а Місяць — нічний; Числобог навчив людей ділити рік на пори, а місяці — на дні; людський час при цьому ототожнювався з природним, пор. загадку про людину: «Вранці на чотирьох, опівдні на двох, ввечері на трьох»; в образі Числобога вбачали вічний спокій, упорядкованість, всеєдиний лад.

**чи́сниця** — десята частина (три нитки) *па́сма (див.)*; символізує малу кількість. *Ой сяду я у п'ятницю, Чи не напряду хоч чисницю* (пісня); фразеологізм: ***три чи́сниці до сме́рті*** *кому* — про кого-небудь дуже старого, безнадійно хворого, хто перебуває при смерті, кому дуже мало залишилося жити.

**Чи́стий понеді́лок** *див.* **Жи́лавий понеді́лок**.

**Чи́стий ти́ждень** *див.* **Страсни́й ти́ждень**.

**Чи́стий четве́р** *див.* **Страсни́й понеді́лок**.

**чільце́** — 1) на Гуцульщині — старовинна жіноча прикраса з низки тоненьких латунних пластинок, що спадають на чоло; нагадують головні прикраси періоду Київської Русі; 2) весільний головний убір дівчини.

**чіп** (зменшені — ***чопо́к, чопе́ць, чіпо́к, чопо́чок***) — конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якійсь посудині (перев. в бочці); оскільки пробка здавна призначена передусім для пивної бочки, то чіп символізує пиятику (пор.: *ході́ти до чо́па* означає «пиячити»), нерозум, на-

самперед у зв'язку з надмірним уживанням спиртного, запоями. *Узялась за чіп, щоб оді́ткнуть* (казка); *Котилось барильце без чопця, без рильця* (М. Номис); фразеологізми: ***дурни́й, як чіп*** — дуже дурний. *Великий, як світ, а дурний, як чіп* (М. Номис); ***пи́ти, як чіп*** — пити багато спиртного. *Пив Сидір так, як чіп* (Л. Боровиковський); ***п'я́ний, як чіп*** — зовсім сп'янілий.

**чіпе́ць = чіпо́к** *див.* **очі́пок**.

**чо́боти** (*одн.* ***чо́біт***) — 1) рід взуття з досить високими халявами; у народних традиціях символізують достаток, особливо червоні чоботи, вищий соціальний стан (*див.* **личакі́, постолі́**), тому кажуть: «Нема чобіт — взувай постоли», «І червоні чоботи муляють»; об'єкт гумору, засіб римування вислову: «Не журись, що нема чобіт: менший буде клопіт, а то ще мазати треба та вбуватися», «Ні гульні, ні роботи, коли рванії чоботи», «Стоїть у воротях у червоних чоботях»; чоботи як ознака заможності згадуються в літописах; дорогими чобітьми були жіночі сап'янці; селяни ж для себе часто виготовляли «свинячі чоботи», як у приповідці: «Не дай Боже з Івана пана, а з кози кожуха, а з свині чобіт!»; помітну роль виконували чоботи в народних обрядах — новорічних, весільних, у ворожінні; чоботи вважалися дорогим подарунком; напередодні весілля наречений мав пошити чоботи теші, яка потім на весіллі, тримаючи їх над головою, танцювала і співала: «Оце ж мої чоботи, Що зять дав; А зації чоботи дочку взяв... Уже тії чоботи в коморі, А вже моя донечка надворі»; за повір'ями, якщо взути чоботи не на ту ногу — це віщувало сварку, бійку; ходити в одному чоботі — на нещастя, «батько або мати помруть». *В чоботях ходить, а босі сліди знати* (М. Номис); *Оце вшив — два чоботи на одну ногу* (прислів'я — про неякісну роботу); 2) у весільному обряді — дарування від молодого молодій чобіт, що відбувається звичайно в суботу; 3) рід народної писанки.

**чо́вен** (зменшено пестливі — ***чо́вник, човниче́нько, чо́вничок, човно́к***) — 1) невелике, перев. веслове судно; один із найстаріших засобів пересування на воді; за народними уявленнями, саме човен прокладав дорогу в царство мерців; символ переправи, з'єднання двох берегів, двох світів; символізує також єднання двох сердець: «Ой піду я понад береженьком, там плаває милий човниченьком»; у народній уяві човен асоціюється з первісними водами, тобто з водою, яка була від початку існування світу; про золотий чи мальований човен, у якому пливе красний молодець первісними водами, згадують численні колядки та щедрівки: «Ой плавле, плавле мальован човнок, Святий вечір! А в тім човночку злишний паничу, злишний паничу — молодий Михалю Струже стрілочки усе калиночки. Котрії прямії, до себе кладе, Котрії кривії, на Дунай пускає». *Пливе човен води повен, а за ним весельце* (А. Метлинський); *Вітер з гаєм розмовляє, Шепче з осокою, Пливе човен до Дунаю, Один за водою* (Т. Шевченко); *Аж на морі човничок біжить, а в човнику батенько сидить* (П. Чубинський); 2) *див.* **дубови́на**.

**чолові́к** — 1) особа чоловічої статі; протилежне ж і н к а; об'єкт

жарту: «На безриб'ї і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік»; 2) = **чолов'яга** = **чолові́чина** — людина взагалі; об'єкт різнорідних оцінних характеристик: «Нехай — поганий чоловік», «Не чоловік, а варивода», «Не чоловік, а золото, за що візьметься, те й зробить», «Не чоловік, а торба грошей», «То без серця чоловік», «То ще кремінь — не чоловік»; об'єкт філософського переосмислення: «Чим більше чоловік науки має, тим більше він знає, чого не знає», «Чоловік живе не для того, щоб їсти, а їсть для того, щоби жити», «Чоловік змінюється в житті, а, по правді, життя змінює чоловіка», «Чоловік не знає, де згубить, а де знайде», «І на гладкій дорозі чоловік ногу зломить»; об'єкт пізнання людської сутності: «Аби чоловіка розпізнати, треба його за серце взяти», «Не місце чоловіка красить, а чоловік — місце», «Чоловік без волі, що кінь на припоні», «Чоловік що ступить, то згрішить», «Чоловік — не горіх, не розкусиш». *Чоловік не сонце, всіх не обігріє* (прислів'я); *Якби чоловік знав, де впаде, то сів би* (прислів'я); *Тричі чоловік дивним буває: родиться, жениться, помирає* (прислів'я); *Еней правдивий чолов'яга* (І. Котляревський); *Чоловічина! одна душа в чоботі, друга в животі, а третя по світу* (М. Номис); *Як чоловік свинуватий, то ще му й Гаврило ймення* (І. Франко); 3) одружена особа стосовно своєї дружини; об'єкт різнорідних характеристик: «Добрий чоловік жінці ліпший від рідної матері», «На красивого чоловіка дивитись гарно, а з розумним жити легко», «Не дай Бог коня лінивого, а чоловіка ревнивого», «Чоловік — усьому порядок»; заклинають: «Карай, Боже, віком, карай добрим чоловіком», бо «під добрим кущем трава зеленіє, за хорошим чоловіком жінка молодіє», а ще кажуть: «За добрим чоловіком і чулинда жінка». *Гарний чоловік і погану жінку красить* (приказка); *Де чоловік, там і дружина* (приказка); *Між чоловіком та жінкою один Бог суддя* (приказка); *Який чоловік, такий з ним і вік* (приказка); 3) **Бо́жий чолові́к** — прочанин, паломник, юродивий.

**чопо́к** = **чопе́ць** = **чопо́чок** *див.* **чіп**.

**Чо́рна ра́да** *див.* **Ра́да**5.

**чорни́ця** — дрібний ягідний дикорослий чагарник родини брусничних з чорними їстівними плодами, а також ягоди цієї рослини; використовується в народній медицині.

**чорно́биль** — багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину; здавна використовується в народній медицині (*див. ще* **поли́н**); у народі його називають ще *забу́дьками*, бо рослина нібито відбирає пам'ять, тому кажуть: «Забудьків наївся», тобто «став забуватися»; *див. ще* **нехворо́щ**.

**Чорнобо́г** — за дохристиянськими віруваннями — бог зла, ночі, ворог Вирію (*див.* **ви́рій**2), людей і світла; заступник усіх злих сил, володар підземного мертвого царства (пекла); за повір'ям, перетворювався на чорного лебедя та постійно воював з *Білобо́гом (див.)*; за Густинським літописом (під 1070 р.), волхви були переконані, що «два суть бозі, един небесный, другой во аде»; збереглося народне закли-

нання: «Щоб тебе чорний бог убив!»; *див. ще* **Світови́д**.

**чорнобри́вці** — 1) однорічна трав'яниста декоративна рослина родини складноцвітих із запашними квітками жовтого, жовто-коричневого та жовтогарячого кольорів; використовується як декоративна рослина; символізує рідну домівку, рідний край, юнацьку красу. *Чорнобривців насіяла мати у моїм світанковім краю* (пісня); 2) рід народної вишивки; 3) **чорнобри́вець** (*ж.* ***чорнобри́вка***) — у фольклорі — той (та), хто має чорні брови; символізує красу, привабливість. *Чорнобривець іде, На добридень дає: — Здоров, здоров, козаченьку, Здоров, серце моє! (пісня); Ой піду я попід сад, чи не впаде сливка, Чи не вийде дівчинонька, моя чорнобривка* (коломийка).

**чорногу́з** *див.* **га́йстер**1.

**чорнокни́жництво** — чаклування за допомогою книг, що мають нібито магічну силу.

**чорт** (зменшені — ***чо́ртик, чорто́к***; збільшені — ***чортя́ка, чорти́сько, чорти́ще***) — за народними уявленнями — надприродна істота, що втілює в собі все зло і має вигляд темношкірої людини з цапиними (собачими, курячими) ногами, хвостом, козлячими ріжками, свинячим рилом, собачою мордою (у Г. Квітки-Основ'яненка «От тобі й скарб»: «Усяк, хто бачив чорта, усяк розказує, та й портрет його бачимо, що він з хвостом, з рогами, з цапиною бородою, з карлючкуватим носом, з предовженними пальцями та з карлючкуватими когтями»); злий дух, нечиста сила, біс, дідько, диявол, люципер, сатана; його ще називають *царе́м тьми*; уживається також як лайка; на образ власне чорта (дідька) значною мірою нашаровано фольклорні мотиви; чорта вголос не прийнято було називати, щоб часом не накликати, тому так багато інших евфемістичних його назв — від старої *враг* до пізніших *лихи́й, нечи́стий (нечи́ста, вра́жа си́ла), ку́ций, куця́к, кля́тий, кат, лука́вий, рога́тий, ді́дько (ли́сий ді́дько, ку́цій ді́дько)*; див. ще про ці наймення на своєму місці в цьому словнику; водиться нібито по безлюдних нечистих місцях (прірвах, проваллях, ровах, безоднях, на перехрестях доріг, в очереті, бур'янах, в бузині, в порожніх хатах, пустках, руїнах, млинах, у болоті, лісі, особливо в пущі); улюблене місце — комин і болото, тому кажуть: «Аби болото, а чорт знайдеться», «Виліз, як чорт з багнюки», «У старій печі сам чорт палить», «У тихому болоті чорти водяться»; чорти бояться світанкової пори, коли співають треті півні, пор. у Х. Купрієнка: «Почулося: «Кукуріку!» І де тобі все й подівалося — ні чорта нема, ні музики»; за народними уявленнями, чорти — господарі пекла (у І. Котляревського: «Так у пеклі розходився, Що всіх чортів порозганяв»), отже мають владу й силу над грішними душами («Орудує ними, як чортяка грішними душами»); тому чорт завжди шукає необачних людей, які б продали йому душу; важлива властивість чорта — здатність прибирати найрізноманітнішого вигляду: людей, звірів, предметів; найчастіше чорт перекидається у знайомого кума, вояка, вівцю, пса, кота, півня, жабу-ропуху, мишу; любить насилати закляття на людей («Щось йому як наслано»); чорти люблять лайли-

вих жінок («Де жінка рядить, там чорт сидить»); чорти живуть, як і люди, але ніколи не вмирають, тому дуже старі (у М. Номиса: «Чому чорт мудрий? Бо старий»); весь чорний, волохатий, голова, як копиця, очі, як кавуни (портрет чорта у І. Нечуя-Левицького «Не той став»); не можна згадувати в хаті («не при хаті згадуючи»); у Б. Грінченка «Знову ти почав того згадувати! — докоряв йому Карпо. Він не любив, як хто згадував «чорта», а надто в хаті»; у Г. Данилевського «Біс на вечорницях»: «— Це не Явтух! Це, брате, таке, чого й не назвеш!»; чорта легко прикликати свистом, особливо в пустках та на перехрестях (застерігають: «Не свисти в хаті, бо з'явиться дивол»); чорт боїться свяченого ножа і взагалі ножа; породілля кладе ножа під подушку; у народній мові, хоч і не прийнято згадувати чорта, слово часте як лайка: «Який чорт його приніс», «Якого чорта прийшов», «Сто чортів на тебе» (звідси *осточортíти*); уживається для підкреслення якості або кількості: «Із чорта гарний», «Із чорта багатий», «Грошей у нього чорти не злічать» (Н. Рибак); вираз «чорта з два!» уживається як заборона чогось або на означення перешкоди; слово *чорт* стало основою для інших слів мови (*чорторúй, чорторúя* — те, що чорт риє у воді; *чортополóх* — зілля; *чортмá, чортмáє* від «чорт має» на противагу «а не я»; *чортихáтися* — часто вживати слово *чорт*); лексема також характерна для сталих мовних зворотів, як у Б. Грінченка «Нахмарило»: *чорти його батька, чорт його бери, туди ж к чорту, стонадцять чортів, а сто чортів, чорт би тебе знайшов, чорт його знає, чорт би вас усіх забрав, хай йому чорт*; багато подібних виразів уживаються як лайливі або грубо-просторічні, наприклад: *чорта лисого!, чорт батька знає!, чорт лисий!, чортове кодло (насіння), чорту в зуби*; у фольклорі дуже багато приказок про чорта — характеристичних, повчальних, жартівливих. *Бога хвали, чорта не гніви* (М. Номис); *— Який там чорт собак дратує?* (Панас Мирний); *За багачем сам чорт з калачем* (приказка).

**чóртова дю́жина** *див.* **тринáдцять.**

**чортополóх** — народна назва колючого бур'яну — будяків, осоту, татарнику та ін.; назва пояснюється віруваннями, що в заростях цих рослин водиться нечиста сила, котра лякає (полохає) людей; водночас нею відганяли нечисту силу, оберігали домашню худобу.

**чотá** — військовий підрозділ, взвод; ***чотáр*** — командир взводу.

**чотúри** — назва числа 4 та його цифрового позначення із 4 одиниць; означає землю, цілісність, повноту, справедливість; Чотириєвангеліє написано чотирма апостолами; маємо чотири сторони світу, чотири стани буття (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима; дитинство, юність, зрілість, старість), чотири фази Місяця, чотири стіни, чотири кути, чотири кінці в хреста; у колядках і щедрівках натрапляємо на чергування «три-чотири», характерні для архаїчної поезії: «Кладе ж воли та у три плуги, а молодички та у чотири; кладе ж клячі у три борони, а жеребчики та у чотири; кладе стоженьки та у три шароньки, кладе шапоньки та у чотири», пор. ще: «Ішли ляхи та у три шляхи, а татари — у чотири».

**Чотиридеся́тниця** *див.* **Вели́кий піст**.

**чубу́к** — порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим.

**чу́га = чуга́ня** — 1) у лемків — прямоспинний плащоподібний одяг із коричневого саморобного сукна з довгим коміром і «фальшивими» (зашитими внизу) рукавами (використовувалися як тайстри); 2) у галицьких верховинців — рід *сви́ти (див.)* без рукавів і коміра з кошлатого зверху сукна.

**чуга́й = чугаї́на** (зменшене — ***чугаї́нка***) — старовинний верхній одяг селянина, різновид *сви́ти (див.). На чугаї в убогого стільки лат, як у місті хат* (М. Номис); *Возьми Олянку під жупан! — Я жупана не маю, під чугай сховаю* (П. Чубинський).

**чуга́йстер** — фантастичний образ української демонології; у фольклорі — не зовсім виразний, постає як високий «лісовий чоловік», зодягнутий у білий одяг; нагадує лісовика, полісуна; за іншими версіями, заклятий чаклунами чоловік, якому «пороблено»; навіяний віруваннями в чародійство і перевертнів; найпоширенішим цей образ був на Гуцульщині, де він нібито ловить лісових нявок і поїдає їх, проте до людей ставиться доброзичливо; не випадковим є збіг слів *га́йстер* (лелека) і *чуга́йстер*; чугайстра ще витлумачують як нічну й земну іпостась гайстра; перший — охоронець дому, другий — охоронець людини далеко від дому.

**чугу́ївська верства́** *див.* **верства́**3.

**чу́до** — 1) за народними та релігійними уявленнями — явище, нібито викликане надприродними силами, чаклунством, втручанням Божої сили; взагалі все, що захоплює, викликає подив. *Дурневі чудо, а попові хліб* (прислів'я); *І чудами її* [Божої Матері] *знов Лавра збагатилась* (П. Куліш); *Хто в світі не бував, той чуда й дива не видав* (М. Номис); 2) **Чу́до-Ю́до** — в народних казках — чудовисько, чудовник (жахлива фантастична істота, потворне страховище); слово *чу́до* позначало колись «велетень»; тому не випадково і *чу́до*, і *чу́до-юдо* вживаються у переказах про зміїв і велетнів, а Морський цар (Водяник, Океан-Море) часто приймає образ змія; у народних казках його також називають Чудом-Юдом.

**чудоді́й = чудотво́р = чудотво́рець** — той, хто займається чаклунством, чародійством; відомим є казковий персонаж Оха-чудотвора. *Знають усі чудотворці, які вони богомольці* (М. Номис).

**чу́йка** — вид старовинного довгого суконного каптана.

**чума́к = чумачи́на** (*мн.* ***чумаки́***) — 1) (зменшено-пестливе — ***чумаче́нько***) в Україні XVI—XIX ст. — візник і торгівець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу; чумацтво (чумакування) як торговельно-візницький промисел — самобутнє й неповторне явище в історії українського народу; для безпеки чумаки об'єднувалися у валки, очолювані отаманами; далека важка дорога і тяжка чумацька робота породили вислів: «Ой чумаче, чумаче, життя твоє собаче!»; чумакування народ сприймає як нелегке ремесло, тому кажуть: «— Чумаче, де твої гроші? — То в узвозі, то в перевозі»,

«Доля чумацька гірка і щастя щербате»; далека чумацька дорога пов'язана з пригодами: «Віз ламається, чумак ума набирається», «Гола, як Теплинський ліс, де чумаків бере біс», «Чумак з сіллю (з возом) перекинувся»; на тему чумацтва (чумакування) в народі створено велику кількість чумацьких пісень, які стали окремим народно-пісенним жанром. *Іде чумак з-за Лиману З чужим добром, безталанний. Чужі воли поганяє, Поганяючи, співає: — Доле моя, доле, Чом ти не такая, Як інша чужая?* (Т. Шевченко); *Іде чумак, іде козак дорогою з Дону* (Я. Щоголев); *По степу широкім чумаки ідуть, На возах широких рибу-сіль везуть* (Л. Полтава); *Ой чому ти, моя мати, рано не збудила, ой як тая чумачина з села виходила?* (коломийка); *Задоволі риби й солі Везе чумачина* (С. Руданський); *Показуйте ви, Славні чумаченьки, Славний товар із возів* (пісня); *За Києвом, та за Дніпром, Попід темним гаєм, Ідуть шляхом чумаченьки, Пугача співають* (Т. Шевченко); 2) український народний танець.

**чума́рка = чумари́на** *див.* **чеме́рка**.

**Чума́цький (Бо́гів, Моло́чний) Шлях = Чума́цька (Бо́жа, Журавли́на, Зо́ряна, Моло́чна, Небе́сна) Доро́га = Тре́тє Не́бо** — космічна система, що складається із зірок, зоряних скупчень, пилових та газових туманностей, розсіяного газу та пилу і має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі; стародавні греки вважали, що це струмінь молока, розлитий по небу, в Середній Азії називають цю систему *Соло́м'яною Доро́гою*, а в Україні — *Чума́цьким Шля́хом*, колись дороговказом для чумаків, тобто дорогою в Крим і далі на Єрусалим, до Бога (звідки *Бо́жа Доро́га*); Небесну Дорогу, яка ніби всипана зоряним пилом, особливо добре видно, коли немає Місяця або коли він щойно народжується; коли сходив Місяць, Зоряна Дорога була схожа на вужа, а Місяць — на його голову, яка ковтає зорі, як вуж молоко (звідси *Моло́чна Доро́га*); цією дорогою, за давніми уявленнями, ходить сам Всебог та їздить на запряженій вогнегривними кіньми колісниці Перун; для птахів — то *Журавли́на Доро́га*, бо нею вони летять у вирій; за повір'ям, скільки на цьому шляху зірок, стільки має народитися людей; разом з тим це річка, яка відокремлює потойбічний світ (Небесне Царство); також уявляється як довга дорога на той світ, тому вважали, що Божа Дорога перетинається посеред неба: одна веде праведні душі в рай, друга — грішні в пекло.

**чумачи́на** *див.* **чума́к**.

**чу́ні** — різновид постолів, личаків.

**чупри́на** *див.* **«оселе́дець»**.

**Чур** *див.* **Цур**.

**чха́ння́** — при подразненні носоглотки — судомне видихання повітря, що супроводжується різкими звуками, шумом; за повір'ями, накликає хворобу, тому традиційно бажають «на здоров'я!» як відгомін магічної, зцілющої сили слова; в Іпатіївському літопису записано: «Друзий же чиханію віруєть, же биваєть на здравье голові».

# Ш

**ша́баш** — 1) за середньовічними повір'ями — нічне збіговисько відьом, чортів, чаклунів і т. ін., що супроводжується невтримним розгулом; 2) святкування суботи в іудеїв. *Поспіша, як жид на шабаш* (М. Номис).

**ша́бля** (зменшене — ***ша́белька***; збільшене — ***шаблю́ка***) — холодна, перев. кавалерійська *зброя* (*див.*) із зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем. *Береженого і Бог береже, а козака шабля стереже* (М. Номис); *До боку шабельку, на руки повіддя, На ноги стальні стремена!* (С. Руданський); *Шаблюку мав* [Палій] *у сажень довжиною, і важила вона пуд* (казка).

**шавлі́я = шальві́я = шевлі́я = шельві́я** — багаторічна трав'яниста рослина родини губоцвітих з великими пахучими квітками; деякі види її використовуються в парфумерії та кулінарії; здавна вживають у народній медицині настій або відвар з листя цієї рослини; символічні значення рослини схожі з *ру́тою (див.)*, тому в піснях часто обидві назви уживаються поряд: «Посходила по слідоньках [милого] шевлія та рута», «На шевлію воду грію, На руту не буду»; за народним звичаєм, в шавлію ховається молода, і ніхто там її знайти не може, крім судженого. *Посію я шавлію рано у неділю* (Словник Грінченка); *Коні ся розбрикали, Шальвію потоптали* (П. Чубинський); *По горі, горі зацвіла шельвія* (Я. Головацький).

**шальва́ри** *див.* **шарова́ри**.

**ша́льки** *див.* **ва́га**.

**ша́нці** (*одн. ч.* ***ша́нець***) — земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи. *По тім боці запорожці Покопали шанці* (пісня).

**ша́нька** — торба взагалі і торбина для годівлі коней у дорозі.

**ша́пка** — 1) (зменшені — ***ша́почка, ша́понька***) найдавніший тип чоловічих головних уборів (перев. без полів, м'який, теплий); узимку носили шапки з овечого хутра або із сукна з хутровою опушкою; знімають з поваги до господи й господарів, у церкві, на цвинтарі, а також вітаючись; іронізують: «Баранячa шапка на баранячій голові», «Не для шапки голова на плечах»; мала ритуальне значення; наречений у деяких місцевостях протягом усього весілля був у шапці; дружко викуповував у старшого дружка шапку жениха; при цьому співали: «Ой дай, мати, голку І ниточку шовку Пришити квіточку К зеленому барвіночку, І до квітки, і до китайці, І до Іванової шапці»; звичаї породили вислови: «Без шапки, як злодій», «На голій голо-

ві нечисті закубляться», «Скинь шапку, бо теща глухою буде», «Не їж у шапці, бо твоя жінка буде мати дурного чоловіка»; вислів *уда́рити ша́пкою* означає суворий виклик, суперечку чи прокляття, а *обміня́тися шапка́ми* символізує налагодження стосунків чи вступ у дружні взаємини. *Ой то була в легіника кучерява чілка! В нього шапка на голові, а ти вже не дівка* (коломийка); *Чорт бери шапку, аби голова була ціла* (М. Номис); *Ізняв шапоньку та й поклонився* (П. Чубинський); 2) **ша́пка-невиди́мка** — фольклорний образ чарівної шапки, за допомогою якої можна дістати все, чого забажаєш, оскільки той, хто її надіває, стає *невиди́мкою (див.)*; хто бажає мати шапку-невидимку, той повинен знайти на *Благові́щення (див.)* вужа, відрубати йому голову, взяти три горошини і закопати їх з головою під покутем; до Великодня ці горошини мають прорости; вирвавши їх, треба піти до храму, де ходить дідько в золотій шапці і всіх смішить, але його не видно, бо шапка на ньому — невидимка; треба підкрастися і зненацька схопити шапку; у народних оповіданнях роль шапки-невидимки часто належить чарівному колу, яке обводить парубок у третю ніч (найстрашнішу), щоб сховатися від відьом.

**шапли́к** — невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки без верхнього дна; також чан для чинення шкіри, зоління білизни і т. ін.

**шараба́н** — старовинний чотириколісний візок з поперечними кількарядними сидіннями.

**шарава́ри** *див.* **шарова́ри.**

**ша́рварок** — додаткова до панщини феодальна повинність по будівництву й ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків тощо; за народним уявленням, символізує безлад, суєту, галас, шум, велике скупчення кого-, чого-небудь. *Увесь тиждень на панщині, шарварок в суботу* (дума).

**шарла́т** *див.* **пу́рпур**.

**шарова́ри = шарава́ри = шальва́ри** — широкі штани особливого крою, які перев. заправляють у халяви; арабський мандрівник Ібн-Даст (Хет) про наших предків писав: «Штани носять широкі — сто ліктів матерії йде на кожні». *Купіть мені шаровари, Най дрантя не ношу* (коломийка); *Штани мої, шаравари, а ще й дома двоє* (М. Номис).

**шафа́р** — 1) збирач податків; 2) старший лакей; дворецький; ключник, економ; колядуючи, співали: «Просим тебе, царю, небесний шафарю, даруй літа щасливії сему господарю» (мають на увазі казкового небесного ключника).

**шва́йка** — 1) товсте шило, яким користуються звичайно шевці. *Проміняв шило на швайку* (М. Номис); *Золота швайка мур пробиває* (М. Номис — про велику силу грошей); 2) рід народної дитячої гри, що полягає у киданні великого товстого цвяха в кільце, що лежить на землі.

**швець** — майстер, що шиє й лагодить взуття; здавна поважана в народі людина, особливо через те, що вміла пошити найбажаніше для селянина взуття — чоботи; жартують: «Оце вшив — два чоботи на одну ногу»; про майстра на всі руки кажуть: «Він і швець, і

жнець, і на дуду грець». *Швець, знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся* (М. Номис); *Що б то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив* (приказка); *Не вважайте, люди добрі, що я швець: говоріть зі мною, як з простим* (М. Номис).

**шевлі́я** *див.* **шавлі́я**.

**шелио́м** *див.* **шоло́м**.

**шельві́я** *див.* **шавлі́я**.

**шепту́н** (*ж.* ***шепту́ха***, також у сполученні зі словами ***ба́ба, ба́бка***) = **шепті́й** — той (та), хто, чаклуючи, промовляє наговір, нашепт, приворот; зашіптуванням відводили зочення, лікували хвороби, виганяли переляк тощо; відгомін віри в магічну силу слова, вимовленого пошепки, аби не почула нечиста сила, яку відводять; про заняття чаклунки-шептухи йдеться в «Енеїді» І. Котляревського: «Кому чи трясцю одігнать, Од заушниць чи пошептати, Або і волос ізігнать, Шепчу — уроки прогаaняю, Переполохи виливаю, Гадюк умію замовлять»; у Панаса Мирного: «Наша знахарка уроки виливає, бешиху шепче і пропасницю вичитує»; у П. Куліша: «Приводили всяких бабів-шептух і знахарок. Виливали віск, зашептували, приговорювали, переводили Олесю через поріг»; у приказках: «Баба-шептуха від злого духа», «Не так буде, як ворожка шепче, а так буде, як Бог дасть»; пришіптуванням лікували й худобу: «Треба йти до шептія, щоб пошептав корові» (Словник Грінченка). *Я баба шептуха од злого духа: я при тобі, дух при тобі, я об тебе — дух із тебе* (М. Номис).

**ши́ло** (зменшене — ***ші́льце***) — 1) інструмент у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується перев. для проколювання дірок; об'єкт традиційних порівнянь і зіставлень стосовно непосидючих, невдатних, неспритних людей та ін.; кажуть: «Вхопив шилом патоки» або «Шилом каші не вхопиш». *Ваше і шило б голило, а наш і ніж не бере* (приказка); *Проміняв шило на мило* (приказка); *Проміняв шило на мотовило* (приказка); *Шило в мішку не втаїться* (М. Номис — щось потаємне виявиться обов'язково; ще кажуть: «Вилізло шило з мішка»); *Його й шило голить* (М. Номис — такий удачливий); *Не вміє й шила загострити* (приказка — ні до чого не здатний); *Побігла попадя до шевця і випросила у нього шильця і дратву* (П. Чубинський); 2) **ши́ла би́ти** — рід народної гри.

**шинк** *див.* **шино́к**.

**ши́нка** — копчене м'ясо (перев. свинячий окіст); попередньо просолене і приправлене прянощами; здавна — різновид харчових м'ясних запасів, що зберігалися довго, аж до косовиці та жнив; також святкова їжа з такого м'яса (звичайно приправлена часником і перцем). *Галя... принесла в полумиску чималий шмат шинки та й поставила на столі* (І. Нечуй-Левицький).

**шинква́с** — прилавок (перев. у шинку). *За шинквасом з бочками і двома пузатими барилами стовбичила худорлява постать хазяїна корчми* (Я. Кочура).

**шино́к** (зменшено-пестливе — ***шино́чок***) = **шинк** — невеликий заклад, де продавалися спиртні напої; *корчма́* (*див.*); традиційний

об'єкт іронії, гумору, сарказму, коли кажуть: «До неба високо, до царя далеко, а до шинку близько», «Їхав у ліс, а став біля шинку», «Рушаймо до шинку, коли в церкві тісно», «Шинок — це лихо для жінок». *На посудину та збігай По горілочку до шинку* (Я. Щоголев); *Ой, у полі билиночка колихається, А в шиночку вдовин син напивається* (пісня); *Шинок хазяїном не наставить* (приказка); *Хто шинок любить, той сам себе губить* (приказка).

**шипши́на** (зменшено-пестливі — ***шипши́нонька, шипши́ночка***) — дикоросла троянда з простими, не махровими квітками і з стеблами, вкритими шипами, а також плоди цієї рослини; у народі називають *гайово́ю ро́жею*; цвітіння шипшини пов'язують із настанням справжнього літа: «Зацвіла шипшина — почалося літо», за народною прикметою, «якщо шипшина не розкрила цвіту — буде дощ»; із пелюстків рожевої шипшини варили мед для очищення крові, а товчені пелюстки вживали для гоєння ран; за народними віруваннями, шипшина створена лукавим, щоб люди лаялися й грішили, коли вколються. *Не для тебе, Василечку, шипшину садила* (пісня); *Поколеш білі ніжки та й на шипшиночку* (пісня).

**ши́шка** *мн.* **ши́шки́** — весільний обрядовий хліб, спеціально випечений та прикрашений. *Настина світлиця убрана по-весільному... На столі гільце, короваї, шишки, яблука й горіхи в тарілках* (І. Нечуй-Левицький); *Тричі падала навколішки молода, тричі земно кланялась і просила прийняти шишку* (Ф. Бурлака); у сполученні: ***кли́кати на ши́шки́*** — у весільному обряді — просити заміжніх жінок допомогти місити, ліпити й випікати шишки, призначені для весілля. *От перед весіллям, так увечері, Кличуть на шишки молодиць* (казка).

**шість** — назва числа 6 та його цифрового позначення із 6 одиниць; означає рівновагу, гармонію, любов, здоров'я, красу, удачу; за шість днів був створений світ; Бог творив світ шістьма словами; разом з тим три шестірки (666) — знак диявола.

**шлем** *див.* **шоло́м**.

**шлюб** — родинний союз, співжиття чоловіка й жінки за взаємною згодою; клятвена обітниця, присяга; прийшов на зміну старовинному *умика́нню* або *побра́нню* (від *бра́ти* у знач. «умикати, викрадати»), яке відбувалося біля води або під великим деревом і справлялося дуже бучно, весело (звідси *весі́лля*); про древлян у літопису пишеться: браченѣе у них не быша, но умикаху у води дивіца»; пізнішим відгомоном умикання є поїзд молодого та його недопускання до хати молодої; також відголос цього звичаю бачимо у весняній грі *горюду́ба (див.)*; відгомоном старого побрання є значення дієслова *бра́ти* «одружуватися з дівчиною чи жінкою, тобто брати з нею шлюб», пор. у Б. Грінченка: «Сьогодні прийде дядько, то я йому скажу, що тебе братиму»; у сучасному весільному обряді є ясні вказівки на стародавні способи *побра́ння* (відбивання, старе *умика́ння*, молодої весільним оточенням молодого, обрядовий викуп за молоду найближчому її оточенню); кажуть: «Бери жінку зблизька, а крадь здалеку» (відгомін взаємної

згоди при заручинах і умикання, яке згодом замінилося ходінням нареченого за дівчиною, а потім приведенням дівчини до нареченого — звідси вислови *узя́ти ді́вчину за́між* і *відда́ти ді́вчину за́між*); згодом, коли молоді стали присягати в церкві одне одному на досмертну вірність і любов, побрання стало зватися шлюбом за згодою (від «слюбити»), тобто присягою; жартують: «Вступив у закон, як собака в цибулю»; однією з головних весільних обрядодій була *шлю́бна ніч*, яку на Поліссі називали *молодо́ю ні́ччю. Краще в ставку потопати, як з нелюбом шлюб узяти* (приповідка); *Коли любиш так, як кажеш, то веди до шлюбу. — Ой рад би я шлюб узяти, та не велить мати* (пісня); у сполученнях: ***шлюб на віру*** — від давнини дотепер — шлюб без церковного вінчання; ***вступа́ти в шлюб (в зако́н) = бра́ти шлюб*** — вінчатися.

**шля́х** — 1) смуга землі, призначена для їзди та ходіння; дорога символізує єднання; оскільки це дорога, яка зазвичай не передбачає манівців, то шлях має цілий ряд традиційних епітетів — *би́тий, вели́кий, верстови́й, уто́птаний, уто́рований*; в Україні здавна відомо кілька таких шляхів — Бахмутський, Ромоданівський, З*ало́зний* (*див.*); зі шляхом асоціюються князівські й козацькі походи, мандри прочан до святих місць, подорожі чумаків до Криму за рибою й сіллю; кожна людина проходить свій життєвий шлях, а її душа після земної кончини тіла покидає цей світ і, переходячи межу, долає шлях у світ потойбічний; шлях до правди указує людині Бог, а збивають її зі шляху демони (*Блуд, ді́ка ба́ба, блуклі́ві во́гники, Мана́* та ін.); щасливу шлях-дорогу символізує *рушни́к* (*див.*), який супроводить людину від народження до смерті, тобто протягом усього її життєвого шляху. *Коли на те піде, то й серед битого шляху поламаєшся* (М. Номис); *До Бога важкий шлях, а до пекла — прямесенький* (прислів'я); фразеологія: ***sapíс (позароста́в) шлях те́рном (терна́ми), зарослі́ (позароста́ли) шляхи́ терна́ми*** — неможливо піти, проїхати куди-небудь; ***шлях, усте́лений те́рном*** — про чий-небудь життєвий шлях, сповнений труднощів, страждань, горя і т.ін.; 2) *див.* **Чума́цький (Бо́гів, Моло́чний) Шлях**.

**шля́хта** — 1) дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі, а також польське дворянство взагалі; дворянство старої України, Білорусі, Литви. *Щоб і діти знали, внукам розказали, як козаки шляхту тяжко покарали* (Т. Шевченко); 2) **сірячко́ва шля́хта** — маломаєтна шляхта.

**шовко́ва трава́** *див.* **ключ-трава́, кови́ла**.

**шоло́м = шлем = шело́м** — старовинний військовий металевий головний убір, що захищав від удару холодною *збро́єю* (*див.*). *Бряжчить шабля о шеломи, Тріщать списи гартовані* (Т. Шевченко).

**шо́па** — покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т. ін.; повітка; ***шопчи́на*** — невелика шопа.

**шо́ри** — 1) ремінна кінська упряж із шлеєю і постромками. *Запрягайте коні в шори, Коні вороні|, Та й поїдем доганяти Літа молодії* (пісня); фразеологія: ***бра́ти в шо́ри*** — підкоряти своїй владі, волі,

ставити в залежність від себе кого-небудь. *Стали думать та гадать, як би в шори убрать, а самим десь дальше мандрувать* (М. Номис); ***ходи́ти в шо́рах*** — бути залежним від когось, коритися комусь; 2) бокові щитки на уздечці біля очей коня, щоб не лякався.

**шо́рка** — частина кінської упряжі; шлейка.

**шошо́н** *див.* **шушу́н**.

**шпак** (зменшено-пестливі — ***шпа́конько, шпаче́нько, шпачо́к***) — 1) невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми; провісник весни; об'єкт жарту, — «чи шпак, чи хом'як, чи перепелиця, що воно за птиця?». *Ловить, як кіт шпака* (приказка); *Он чорний шпак співа вгорі, Зозуля голосно кукука* (Я. Щоголев); *Біля села Жабокрича, Де ляхи стояли, Трьох козаків, як шпаконьків, На паль повбивали* (пісня); 2) кінь або віл темно-сірої масті.

**штани́** (зменшено-пестливі — ***штанці́, штанча́та, штаня́та, штаненя́та***) — одяг (перев. чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші (*штани́ни*) й закриває нижню частину тулуба та ноги; символізують статки людини: «Брати мої небагаті — нема штанів, одні лати», «Два пани, а одні штани: котрий раніше встав, той ся і вбрав», «Дожився: штани одні, а сорочок ще менше», «Штани, як решето, а чоботи їсти просять»; про невдатного: «Не туди й штани йому стоять». *Здається, і пан, а штанів нема* (М. Номис); *З Божої волі продав штани, купив солі* (приказка); *Не в свої штани убрався* (М. Номис — не за свою справу взявся, перевищив свої можливості); фразеологія: ***без штанів хо́дить (бі́гає)*** — про дуже маленького хлопчика; ***в одни́х штана́х*** — про дуже бідного — який нічого не має, без нічого; ***залиши́тися без штанів*** — опинитися зовсім без засобів існування, розоритися; ***труси́ти штана́ми (штаньми́)*** — боятися чого-небудь, тремтіти.

**штоф** — 1) старовинна міра рідини (перев. вина, горілки), що дорівнює 1/8 або 1/10 відра; 2) чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою, що вміщувала таку кількість вина, горілки і т. ін.

**шува́р[ник]** *див.* **а́їр**.

**шулики́** *див.* **корж**2.

**шулі́к[а] = шуля́к = ко́рша́к** — 1) великий хижий птах родини яструбиних з довгастими крилами і загнутим дзьобом; традиційний об'єкт порівняння та уособнення жорстокості, хижості, злобності (звідси *налітати, кидатися шулікою, як шуліка, мов шуліка*); уживається також на означення жорстоких, підступних, хижих людей; вішун лиха. *Мов курята, сполохані шулікою, люди подались до церкви* (І. Франко); *В запалі налетів* [Еней] *на Мага, Як на мале курча шулік* (І. Котляревський); *Як я не бачу, де випускаю курчата, так щоб не бачив їх шуляк* (П. Чубинський); *Коршак кров'ю впивається* (приказка); 2) **гони́ти шулі́ку (шуляка́) = гоні́ння шулі́ки (шуляка́)** *див.* **Ро́зигри**1, **шуля́к**2, **Яри́ло**2.

**шульга́** — лівак (про людину); здавна дивилися на ліворукого з підозрою, бо він може бути нечистим; також ліва рука або нога. *Коли пішком — то марш шульгою, коли*

*верхом — гляди ж, правою, щоб шкапа скочила вперед* (І. Котляревський).

**шуля́к** — 1) віл з опущеними рогами; 2) у народних обрядодіях — символізований *шулі́ка* (*див.*); у перший день Петрівки жінки, збираючись до корчми, обіцяли шулякові (яструбові) десятину курчат і запрошували до корчми так: «Ходімо до шуляка»; такого звичаю дотримувалися для того, щоб уберегти курчат від шуліки (шуляка, яструба); жінка, яка вперше виносила курчат на двір, неодмінно мала зав'язати собі очі та промовити: «Як не бачу я, де випускаю курчат, так щоб не бачив їх шуляк»; з цим пов'язаний обряд *гоні́ти шуляка́ (шулі́ку)*, тобто відганяти від села «чорну птицю» — смерть; в обряді страти відрубували голову не шуліці (яструбу), а вороні; *див. ще* **Костру́ба [свя́то], Ро́зигри**1, **Яри́ло**2.

**шу́рин = шуря́к** (зменшено-пестливе — ***шурячо́к***) — брат дружини. *Убив брата мойого, ще шурина свойого* (П. Чубинський); *Ну, тепер ми всі поженились. — Як би нам шуряка оженить* (казка).

**Шуткови́й ти́ждень** *див.* **Ве́рбний ти́ждень**.

**шушу́н = шушо́н = шошо́н** — старовинний верхній святковий жіночий одяг з купованих тканин, розширений донизу, вільного крою (кофта, сукня).

# Щ

**ща́стя** (пестливе — ***ща́стячко***) — 1) стан цілковитого задоволення життям, відчуття безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; протилежне н е щ а с т я (кажуть: «В єдиній хвилі щастя й нещастя», «Не дери носа в щастю і не опускай в нещастю», «Щастя з нещастям в однім дворі живуть»); у народній творчості персоніфікується, оскільки людина споконвіку мріє про його супутництво: «Щастя біжить, а нещастя летить», «Щастя знає, кого шукає», «Щастя помагає, а горе відбирає», «Щастя прийде — і на печі знайде»; за повір'ями, кучері на голові (особливо в хлопця) приносять щастя, гроші і збіжжя в ритуальних обрядах — на багатство і на щастя, також на щастя — мотузок і речі повішеного. *Грошей багацько, а щастя мало* (М. Номис); *В щасті не без ворога* (приказка); *Дай же, Господи, нашим молодятам і щастячка і здоров'ячка, і віку довгого та розуму доброго* (М. Кропивницький); фразеологізм: ***зазнава́ти ща́стя*** — бути, ставати щасливим. *Хто горя не бачив, той і щастя не зазнає* (приказка); 2) досягнення, успіх, удача. *Де відвага, там і щастя* (приказка); *Хто рано встає, тому щастя є* (приказка); фразеологізми: ***спро́бувати ща́стя*** — що-небудь зробити, розраховуючи на успіх; ***сподіва́тися на ща́стя*** — надіятися на успішне завершення чого-небудь; ***ща́стя твоє́*** — пощастило, повезло тобі; 3) доля, талан; часто доля і щастя є синонімами або одне передбачає інше. *Як нема щастя, то нема й долі* (приказка); *Як щастя буде, доля сама прийде* (приказка); *Таке її щастя, така її доля!* (Т. Шевченко); *Яка Настя, таке з нею і щастя* (приповідка); 4) **ща́стя-до́ля = ща́стя-до́ленька = ща́стя й до́ля** — народнопоетичні назви радості в житті, вдоволеності ним, успіху, добробуту в ньому. *Вміла мати брови дати, Карі оченята, Та не вміла на сім світі Щастя-долі дати* (Т. Шевченко); *Нивоньку об'їжджає, щастя-доленьку має, рано з поля збирає* (П. Чубинський); — *Пошли йому, Господи, щастя й долю* (П. Куліш).

**Ще́дрий ве́чір** — вечір напередодні старого Нового року (13 січня); Новорічний вечір, що припадав на календарне християнське свято Преподобної Меланії (*Мела́нка — див.*); відзначався *ще́дрою вечéрею*; у цей вечір звучать щедрівки; їх виконують частіше діти й дівчата, беручи участь у старовинному українському обряді щедрування. *Ой на річці на Йордані, Добрий вечір на Мелані. Щедрий вечір, добрий вечір Добрим людям на сей вечір!..* (щедрівка).

**ще́дрик-ве́дрик** — заспів, яким починається щедрівка; можливо, слово *ве́дрик* пов'язане з «ведро» — ясна погода і година; тоді означає того, хто прийшов побажати доброї погоди на Новий рік, аби був щедрий урожай; з огляду на те, що щедрівка — обрядова пісня, це цілком імовірно, підтвердженням цього можуть бути такі рядки: «Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка» (ластівка — провісниця весни, отже доброї погоди) і тут маємо відгомін тих часів, коли Новий рік починався 1 березня. *Щедрик-ведрик, дайте вареник* (П. Чубинський).

**щедрі́вка** (зменшено-пестливе — ***щедрі́вочка***) — старовинна українська обрядова величальна новорічна пісня, що виконується в Щедрий (Новорічний) вечір під час обряду щедрування; співається, як і колядки, хором; типове побажання в щедрівках: «Щедрий вечір, добрий вечір Добрим людям на здоров'я». *Від хати до хати летять новорічні щедрівки, котяться над засніженим селом співучими лунами* (І. Цюпа).

**щедрува́ння** (від ***щедрува́ти***) — старовинний народний обряд, за яким у Новорічний (Щедрий) вечір молодь (перев. дівчата) вітають з Новим роком і співають щедрівки як різновиди колядок; щедрують також новорічного ранку, бажаючи господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю: «Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця, Зверху колосиста, зісподу корениста. Будьте зі святом здорові, з Новим роком!».

**ще́зник = щезу́н** (від ***щеза́ти***) — в українській міфології — злий дух, зокрема лісовий; також чорт; в основі слова, можливо, лежать проклінні, лайливі вислови *щоб (бодай) ти щез (пощез), щезни з очей* з побажаннями зникнення, згину, адресованими передусім нечистій силі; *див. ще* **той**. *Іван озирнувся назад, на скелі — і скаменів. На камені верхи сидів «той», щезник* (М. Коцюбинський); *На дверях усіх будинків вирізують, випалюють або намазують дехтем хрест, щоби щезуни не входили до середини, не наносили хороби людям та маржині* (В. Шухевич).

**Щек** *див.* **Кий**2.

**щемели́ця** *див.* **меду́нка**.

**щерба́** — в українській кухні — відвар з чого-небудь, рідкий суп; також юшка з риби. *Доводилося вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все* (Панас Мирний).

**щерба́тий мі́сяць** *див.* **мі́сяць**1.

**щирозло́тий = щирозло́тний = щирозоло́тий** — у народній поезії — з чистого (щирого) золота; такий, як чисте (щире) золото. *Уберу я тебе, коню, В щирозлоту, ясну зброю* (П. Куліш); *Ой, п'є Овраменко, ой, п'є, молоденький, З щирозлотного кубка* (дума); *У шкіряних мішках і великих калитах стояли купи старої, щирозлотої монети* (І. Франко).

**щит** — ручний предмет старовинного військового озброєння, перев. у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри і т. ін.), для захисту тіла вояка від ударів холодною зброєю. *Возьми спис і щит у руки* (П. Куліш); *Вершник рвучко розкрив свою ношу і подав Ходкевичу плетений з лози вояцький щит* (Іван Ле); *див. ще* **збро́я**.

# Ю

**юга́** — 1) імла в спекотливий літній день у Петрівку, коли повітря ніби змішане з блакитнуватим димом (звідси вислів «Петро вівці жене» — коли блакитнувата мерехтлива імла в спекотному повітрі нагадує отару овець, що рухається). *Де не глянеш, скрізь юга* (І. Манжура); *Юга — це Петро вівці жене* (І. Манжура); 2) снігова буря, хуга, хурделиця; здавна пов'язують з нечистою силою, пор. у Б. Грінченка: «А як буває в нечистої сили весілля, то він тоді збирає багато снігу і сипле й крутить ним, — того й завірюха». *А все як давнє спогадаю, То воскресає і воно: Та люта ніч, юга холодна...* (М. Чернявський).

**Ю́да** — 1) *див.* **І́уда Іскаріо́т**; 2) (з малої літери) узагальнено — зрадник; також нечиста сила, злий дух (звідси *під'ю́джувати*); уживається як лайливе слово. *Нечистий дух юда юдить християнина, аби один другого бив* (запис І. Франка).

**юдаї́зм** *див.* **іудаї́зм**.

**юде́ї** *див.* **іуде́ї**.

**Ю́дині срібнякі́ (срі́бники)** *див.* **срі́бник2**.

**юдо́ль** — місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки; також злигодні, турботи, смуток тощо.

**ю́лиця** *див.* **ву́лиця**.

**юлі́анський календа́р** *див.* **календа́р4**.

**ю́пка** (зменшено-пестливе — ***ю́почка***) **= юпчи́на** — 1) старовинний нагрудний жіночий одяг з рукавами з фабричної тканини, подібний кроєм до безрукавки; 2) старовинний верхній одяг жінки у вигляді довгої корсетки з фабричної тканини; святковим одягом селянок була юпка з червоної та зеленої байки, поширена на Подніпров'ї в XVI—XVIII ст. *Приходила і ся туди в червоній юпочці баєвій* (І. Котляревський); *Ухопила юпчину і ранісінько погнала овечат* (Ганна Барвінок); 3) чоловічий короткополий каптан з домашнього тонкого сукна, пошитий у талію. [Парубки], *попідголювавшись любенько, понадівали хто нову свиту, хто китаєву юпку, хто ще батьківський, хоч і старий, та жупан* (Г. Квітка-Основ'яненко).

**Ю́рія [день] = Ю́ріїв день** — 1) за церковним календарем — день 23 квітня/6 травня у пам'ять великомученика Георгія Побідоносця (у народі — *Юрій Змієборець, Юрай-Рай, Весняний Юрій, Юрій* «теплий», «голодний»), коли починалися польові роботи і відбувався масовий вигін худоби на пасовиська («на Юр'єву росу», аби відьми не мали сили над тварина-

ми); Юріїв день, супроводжуваний обрядами, був великим святом у народі; воно завершувало цілу низку аграрно-магічних обрядодій, пов'язаних із заклинанням родючості природи; ці обрядодії залишилися ще з дохристиянської епохи (зустріч весни, перша оранка під ярові, посів ярових, перший вигін худоби) як вияви поклоніння богині Всесвіту Ладі та її доньці Лелі; дівчата з обрядовими піснями виходили на хлібні поля, запалювали хмиз, розкладений колом, а посередині клали пиріг; уся природа наповнюється плодючою силою, тому, за давнім звичаєм, цього дня качалися по зелених сходах жита, беручи приклад з корів і коней, аби окропитися цілющою росою, яку згодом стали називати Юрієвою; (звідси побажання «З роси вам!», «З роси та води!»); дівчата вмиваються росою для краси й співають: «Ти подай, матко, ключі Одімкнути небо, Випустити росу, Дівоцькую красу»; цілющим є й зілля, зібране в цей день; свято супроводжується веснянками, хороводами й танцями; за давніми віруваннями, у цей час «весна сходить на землю», а Юрій «відмикає» їх ключами і випускає на волю росу, яка в цей день має цілющу силу; він вважався покровителем хліборобів і землеробства; це свято пастухів, яких обливали водою, щоб було багато вологи, і наділяли дарами; Юрій — охоронець худоби і всякої звірини («Святий Юрій звіра пасе»); він і вовчий пастух, а вовки — то Юрові собаки (хорти); Юрій керує, щоб вовки худоби не хапали, тому його день — це, по-народному, ще *Вóвче свя́то*; існують прикмети, пов'язані з Весняним Юрієм, — «коли на Юрія закує зозуля на голе дерево, то буде голодне літо, а як на лист, то буде поліття (урожай)», «рання сівба ярих з Юрія, середня — з Миколи, пізня — з Івана», «що перед Юрієм виросте, то після Якова висохне», «сіно до Юрка, збіжжя до Ілька»; *див. ще* **Геóргія Побідонóсця день**; 2) за церковним календарем — день 26 листопада/9 грудня в пам'ять освячення храму святого великомученика Георгія Чудотворця в Києві перед святою Софією (у народі — *Осінній Юрій*, Юрій «холодний»); Юрій їздить на білому коні, звичайно в супроводі трьох псів-вовків; звідси старовинне замовляння: «Їхав Юрій на білому коні, білі губи, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався»; жартують: «У кожному році два Юрії і обидва вони дурні: один голодний, а другий холодний»; молодь починала збиратися на вечорниці; Осінній Юріїв (Юрій) день (Святого Юра, Юра, Юр'я, Юрія) — час, коли у Росії (куди належали й деякі українські землі) дозволявся перехід феодально залежних селян від одного землевласника до іншого; звичай скасовано 1649 р.; існує прикмета, — «який день на Георгія, така й зима»; кажуть: «Юрій мости мостить, а Миколай гвоздьом забиває». *З Юрія хороводи, з Дмитрія вечорниці* (приказка); *Коли на Юрія дощ і грім, буде радість людям всім* (приказка); *Ось тобі, бабусю, і Юр'їв день* (приказка); *Гур, гур, іде святий Юр* (приказка — лунає перший весняний грім); фразеологізм: ***на Ю́ра, як рак свúсне*** — ніколи; 2) **Ю́рій** (те саме, що ***Геóргій***, від грецьк. gergos — «хлібороб, плугатар»; зменшено-пестливі — ***Юркó, Юр, Ю́ра, Ю́рчик, Юрáсь,***

***Юра́сько, Юра́сьо, Юра́сик, Юра́сенько, Юра́сечко, Юра́ш, Юра́шко, Ю́рієчко, Ю́рійко, Ю́рцьо, Юру́сь, Юро́к***) — українізоване християнське чоловіче ім'я; оспіване в народнопоетичній творчості: «Ой Юрію, Юрієчку, Юрію-кришталю, Із любові великої, щоб не було жалю», «Ой проїхав Юрко на тестів двір... — Ой помалу, Юрасенько, та не гомони. Коло мене та дружечок та не обжени»; об'єкт жарту в народних афоризмах: «Збирайся, Юрку, копати свою бандурку», «Юрку, спечи курку!», «Юрка в хату одного впустили, а вся хата загорілася».

**ю́рська вода́** — вода, набрана в день Святого Юрія (Весняного) з дотриманням особливих обрядів; використовувалася в знахарстві як цілющий засіб поряд з «Юрієвою росою».

**ю́шка** (пестливе — ***ю́шечка***) — суп із м'ясом, картоплею і т. ін.; частіше юшкою називають рибний суп із прянощами; також рідина у вареній страві; символізує вартісність чого-небудь: «Дорога риба — добра і юшка», «Дешева риба — дешева і юшка», «Дешеву юшку надвір виливають, а дорогу поїдають», «Яка грушка, така й юшка», «Яка юшка, така й петрушка»; уживається як об'єкт римування: «Наварила юшки без петрушки», «Сховай під подушку, завтра звариш юшку», «Сьорбай, Андрушко, добра юшка»; у парі з петрушкою символізує добрий доклад: «Хочеш юшки — лови рибку і додай петрушки» або повну відсутність чого-небудь: «Ні юшки, ні петрушки». «*Вистало на рибу, вистане й на юшку*» (прислів'я); *юшка кишки переїла* (приказка).

# Я

**я́блуко** (зменшене — ***я́блучко***) — 1) плід яблуні (перев. кулястої форми); спрадавна виступає символом родючості, омолодження (пор. легенду про *молоди́льні я́блука*, які повертають людині молодість, але їх дістати дуже важко, бо яблука стереже нечиста сила); символ Дерева життя, безсмертя; означає як плодючість, любов, радість, мудрість, так і облуду та смерть; запропонувати яблуко означає освідчитися в коханні; цвіт яблуні прикрашав убрання молодої; одне з найбільших свят в Україні — *Я́блучний (Вели́кий) Спас*; золоте яблуко вказує дорогу до перемоги, зокрема, за легендою, такий шлях воно вказало Ярославу Мудрому; з яблунею пов'язані народні прикмети й спостереження за природою, — «зацвіла яблуня — зацвітає й дуб», «як яблуня зацвіте, починай орати». *Яблуні загойдались гілками. На стіл посипались яблука* (І. Нечуй-Левицький); *Було личко, як яблучко, стало — як ожина* (пісня); 2) **ра́йські я́блука** — сорт яблук, а також маленькі плоди жовто-червоного кольору; 3) рід народного орнаменту на писанках; 4) **у я́блуках** — з круглими темними плямами на шерсті (про масть коней); 5) **я́блуко розбра́ту** — причина, предмет ворожнечі, чвар, розладу кого-небудь з кимось (з давньогрецького міфу про суперечку Гери, Афіни та Афродити з приводу того, кому з них має належати яблуко з написом «найпрекраснішій»).

**Я́блучний Спа́с** див. **Спас**2, **я́блуко**1.

**Явдо́хи (Євдокії) день** — 1) за церковним календарем, день пам'яті Святої Євдокії (Явдохи), що припадає на 1/14 березня; спрадавна не лише перший день весни, але й нового року, який колись починався навесні; за повір'ям, прокидається *баба́к* (*див.*) від зимової сплячки, виходить на світ, свище три рази, а потім знову лягає на другий бік і так спить до Благовіщення; те саме робить і ховрашок; святу Євдокію називають ще *Весні́вкою*, бо вона нібито завідує у Бога весною; в цей день не працювали, щоб не розгнівити святу, бо може наслати морози; повертаються з вирію ластівки («Ластівки прилітають — погоду обіцяють»); вони віщують добру погоду, коли літають низько над землею, «стеляться», отже, можна сіяти овес (*див. ще* **ла́стівка**); з днем пов'язано багато прикмет, — «яка Явдоха, таке й літо», «звідки вітер на Явдоху повіє, звідти й весна», «на Явдохи гарний день — треба сіяти льон». *Прийшли Євдокії, — дядькові затії: плуга чинити, борону*

*точити* (приказка); *На Явдохи — води по боки* (приказка); *Прийшла Євдокія — селянинові надія* (приказка); *У Явдохи сила — весь поділ замочила* (приказка); *Євдоха з водою, а Георгій з травою* (приказка); *Якщо курка на Явдоху нап'ється, то на Юрія вівця напасеться* (приказка); 2) **Євдокія = Докія = Явдо́ха = Вівдя** (від грецьк. eudokia — «благовоління», «добра слава»; зменшено-пестливі — ***Євдо́ся, Докійка, Докієнька, Докієчка, До́ся, До́сенька, До́сечка, До́ська, До́ця, До́ценька, До́цечка, До́цька, Ду́ся, Ду́сенька, Ду́сечка, Ду́ня, Ду́нenька, Ду́нечка, Явдо́ня, Явдо́ненька, Явдо́нечка, Явдо́нька, Явдо́шенька, Явдо́шечка, Явдо́шка***) — українізоване християнське жіноче ім'я; широко вживається в народнопісенній творчості: «Опанас воли пас, а Явдоха — бички. — Постривай, не тікай, куплю черевички»; «Оглянься, Докійко, й назад себе, Чи не стоїть рідний батько коло тебе»; «— Ой доню Явдоню, зіллячко моє, Чого ж то змарніло личенько твоє?»; об'єкт жарту в народних афоризмах: «Марина м'яка, як глина, а Явдоха твердша троха».

**я́вір = явори́на** — 1) (зменшено-пестливі — ***яворе́ць, яво́рик, яворо́к, яворо́чок, я́воро́нько***) дерево родини кленових з великим п'ятилопастевим листям; білий клен (іноді цим словосполученням називають осокір та деякі інші тополі); рослина належить до найбільш оспіваних у народних піснях; вона супроводжує закоханих, символізує красу, стрункість, силу молодого хлопця, козака, парубка, коханого, символізує тугу, печаль дівчини, розлученої з милим; також символізує здоров'я малої дитини (бо з деревини цієї рослини робили колиски), красу української природи, невід'ємним атрибутом якої був, крім калини, верби, дуба, і явір. *Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину* (Т. Шевченко); *Ой піду я лісом-бором да й стану я під явором: явороньку зелененький, пропав мій вік молоденький* (пісня); *Під явором, яворцем Стоїть дівка з молодцем* (пісня); *Ой Федоре, Федорику, піди по лісочку, Ужни мені яворика та на колисочку* (колискова); *Та завішу колисочку я на яворочку, Та буду в ній колихати малу дитиночку* (коломийка); 2) в народних піснях уживається ще як символ туги, печалі козака, парубка за коханою, за рідною домівкою. *Стоїть явір над водою, В воду похилився, На козака пригодонька, Козак зажурився* (пісня); *Не хилися, яворонько, Ще ж ти зелененький, Не журися, козаченьку, Ще ж ти молоденький!* (пісня).

**Ягá** *див.* **бáба7**.

**ягíвка = ягíлка** *див.* **гаї́вка**.

**я́годи:** ***во́вчі я́годи*** (*див.*).

**я́звено** *див.* **вовкулáк**.

**язи́к** (зменшено-пестливе — ***язичо́к***) — рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребтових тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати і ковтати їжу, визначає її смакові якості; також орган мовлення людини (кажуть: «Язик має і коняка, та не балака»); ототожнення язика з мовленням, на основі чого постали фразеологізми ***моло́ти (лепетáти, лопотíти, вихáти, плести́, патя́кати, торохтíти, телíпáти) язико́м, розпускáти язи́к*** є основою для метафоричних висловлень на

означення надмірного говоріння (звичайно такого, що веде до негативних наслідків): «В язиці більше яду, ніж у гадюки», «Дай язикові волю — заведе в неволю», «Десь у його язик поза ушами мотається», «Язик у роті, мели, що хочеш»; це породило застереження: «Прикуси язичок», «Вкусись за язик!», «Держи язик за зубами», «Не мели язиком поза очима», «Не спіши язиком — квапся ділом», «Помовч, язичку, кашки дам», «Язиком віри не залатаєш»; має традиційні епітети — *до́вгий, го́стрий, злий, дурни́й, ти́хий, медо́вий, без кісто́к, во́рог;* порівняння — *помело́, млин, вітря́к, бри́тва*: «Язик — не помело, слово — не полова»; ототожнюється також з музичним супроводом (звідси ***гра́ти (приграва́ти) на язиці***), пор.: «Нащо мені музики, в мене свої язики, я заграю, поскачу і ніколи не плачу!»; присягаються: «Хай мені язик відсохне!» (втрата мови — велике покарання для людини). *У нього язик у роті, а не в кишені* (М. Номис); *Язик до Києва доведе, а в Києві заблудить* (приповідка); *Забув язика в роті* (приказка — про мовчазну людину).

**язи́чництво = язи́чество** — загальні позначення дохристиянських політеїстичних релігій на відміну від монотеїстичних (християнства, магометанства і т. ін.); поганство; слово *пога́ний* (від лат. «сільський») з часом в устах християн стало означати неохрещеного (бо хрестили спочатку зазвичай населення міста), тобто нехристиянина, отже поганина (в переосмисленому значенні згодом «недобрий», «кепський», «гидкий»); старе слово *язи́чник* (спочатку в устах наших предків — той, хто говорить іншою мовою, «не по-нашому», як і варвар в устах греків та римлян) згодом стало вживатися також на означення «нехристиянин» (як пізніше *неві́рник* від «невіра», а *бусурма́нин, бузуві́р* щодо людей нехристиянської віри, зокрема мусульманської).

**язіба́ба = я́зя (Я́зя)** — чаклунка, чарівниця, відьма; споріднене з *яга́* (за походженням «гадюка»), *ба́ба-яга́* (зла істота, стара відьма; переосмислене як лиха, зла, сварлива баба, — «то язя з пекла родом»); *див. ще* **ба́ба**3,7.

**яйце́** (зменшено-пестливе — ***я́єчко***) — 1) захищена від зовнішнього впливу різними оболонками чи шкаралупою овальної форми сукупність білка і жовтка, з яких утворюється зародок птахів та деяких тварин; у народній уяві яйце постає у загадці так: «Упала боденька з високого поденька, нема такого бондаря, щоби єї поправив»; уживається як продукт харчування; ще задовго до християнства яйце у слов'ян було символом воскресіння, відродження життя, символом сонця, синонімом джерела життя у Всесвіті; християнська символіка яйця за старовинними джерелами така: шкаралупа — небо, плівка — хмари, білок — води, жовток — земля, вогкість усередині яйця — світовий гріх; побутує як ритуальне на Великдень (*див.* **кра́шанка, кра́панка, пи́санка**); уживається при гаданнях і замовляннях; ним викачують хворобу, пристріт чи вроки. *Носиться, як курка з яйцем* (приказка — надмірно турбується, приділяє уваги чомусь); *Знесла курочка яєчко, та не просте, а золоте* (казка); 2) **я́йця** —

рід народної гри в м'яч, який котиться по виритому в землі ряду ямок; в ту ямку, куди він закотиться, кидають камінець, що називається яйцем; 3) **Яйце́-Райце́** — старовинний казковий образ, що символізує вразливий земний рай, за необережне поводження з яким наступає розплата продажем душі дияволу (у казці — змієві-спокуснику); 4) **вика́чування яйце́м** (*див.*).

**ялі́на** — 1) (зменшені — ***ялі́ночка, ялі́нонька***) високе хвойне вічнозелене конусоподібне дерево родини соснових; з деревом пов'язана народна прикмета, — «багато ялинових шишок — буде урожай ярових культур, соснових — ячменю». *Посадили над козаком явір та ялину* (Т. Шевченко); *Ой, злетів пугач на ялиноньку* (П. Чубинський); 2) звичайно **ялі́нка** — зрубане й прикрашене ялинове дерево з нагоди свята Нового року або Різдва, а також дитяче Новорічне або Різдвяне свято з танцями, іграми довкола нього.

**ялі́ве́ць** — вічнозелений кущ або невелике дерево родини кипарисових; рослина наділена магічними властивостями; нею відганяли епідемії; обкурювання ялівцем приурочували до Чистого четверга, використовуючи його як очисний засіб.

**я́ма** — 1) (зменшено-пестливі — ***я́мка, я́мочка***) заглиблення в землі (природне або викопане, вигребене); об'єкт порівняння, наприклад у Т. Шевченка: «У долині, мов у ямі, На багнюці город мріє». *Якийсь вражий син під самісіньким тином яму викопав* (Марко Вовчок); *Вовки вирили яму да й живуть собі* (казка); *Під лопухом у ямці Жук сидів* (Л. Глібов); 2) (зменшено-пестливі — ***я́мка, я́мочка***) = **моги́ла** (*див.* у 1 знач.) на основі цього значення постали фразеологізми: ***ляга́ти в я́му, іти́ до я́ми*** у знач. «помирати», а також ***копа́ти я́му*** у знач. «бажати комусь смерті»; на метафоризації значення ями як могили постали народні вислови: «Живцем мі в яму пхають», «Легше яму копати, як у неї лягати», «Не копай другому ями, бо сам упадеш», «Тягни лямку, доки не викопають ямку»; за повір'ям, яма, як і земля, може не прийняти до себе злу, недобру людину («Вродила мама, та не прийняла й яма»); за традицією, копачів могил перев'язували рушниками, і труну спускали в яму теж на рушниках, пор. у Т. Шевченка: «Рушниками, що придбала, спусти мене в яму». *Хто вмер, то в ямі, а хто живий, то з нами* (примовка); *Ніхто чужої ями не залежить* (І. Франко); *Викопали хлопці яму чумакові, Наспід положили дошки ясенові* (Я. Щоголев); *Завтра поранку викопаєм ямку, і попа приведем, і в ямочку загребем* (П. Чубинський); 3) стара назва тюрми, арештантського приміщення, оскільки спочатку воно влаштовувалося в землі, підвалі — звідси вираз *ки́дати в тюрму́* від старого «в яму», а також словосполучення *сиді́ти в тюрмі́ (в'язни́ці)* (за аналогією до старого «в ямі»). *Як не здохнеш у війта в ямі, загинеш у криміналі* (приповідка).

**я́нгол** *див.* **а́нгел**.

**янича́р** — у султанській Туреччині — солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство; в народі так називали і турків, які нападали на українські землі, особливо в період Козаччини; у переносному

розумінні — зрадники нації. *Козацтво преться без ваги — І покотились яничари* (Т. Шевченко).

**яр** — 1) (зменшено-пестливе — ***яро́чок***) глибока западина (перев. з крутими або прямовисними схилами); ***яру́га*** — глибокий, великий яр. *Ой там понад яром козак сіно косить* (А. Метлинський); *Недалеко милий оре, ой там за ярочком* (пісня); 2) зелена фарба, яку здавна одержують шляхом окиснення міді; також зелене листя дерев, кущів тощо; зелень взагалі; прикметник: ***я́рий*** — яскраво-зелений (щодо зелені, яка з'являється рано навесні). *Одягається розкішно В яр і золото долина* (Я. Щоголев); *Мов небо — очиці в неї; мов яр — зеленая плахта, зеленая юпка* (пісня); — *Ой, коли б ти, дівчинонько, тоді заміж вийшла, Як при битій доріженьці Яра рута зійшла!* (пісня); 3) *див.* **Яри́ло**1.

**яреп́уд** *див.* **яропу́д**.

**яре́ць** — 1) *див.* **ячмі́нь**; 2) народна назва *тра́вня* (*див.*).

**Яри́ло** — 1) у дохристиянських віруваннях — бог любові й пристрасті, сили та хоробрості; вважали також богом розквіту творчих сил природи, весняної плодючості, родючості, взагалі весни, тому сприймали як заступника сівачів, а також як бога дітороддя; від нього яриться земля і все живе на ній; назва походить від основи *ярий (яр)* на означення «сильний», «завзятий», «гнівний» (пор. лайливе: «Чорт ярої баби!»), «весняний», «яскраво-зелений»; місяць Ярила — ярець (травень); у карпатських горян *ярь* — світла і тепла пора року, пор. приповідку: «Ярь — наш батько і мати, хто не посіє — не буде збирати»; *я́рий* віск — чистий, білий («Горить свіча воску ярого»), *я́рі* бджоли — молоді весняні рої, *яр* — бистрина річки і розмивання від весняних вод — звідси й урвище (*яр*), утворене такими водами; *я́ро* — швидко, сильно; *ярови́й* — швидкий, нетерпеливий, готовий до діла; *я́рий* — сердитий, запальний; *роз'я́рений* — страшно розсерджений, неприборканий; *ярови́на́* — весняні посіви хлібів; *ярови́ще* — поле, засіяне яровими хлібами; *я́рість* — гнів, хіть; *яру́н* — хтивець; *поя́рий* (до вина, до жінок); пор. стародавні імена: *Яросла́в, Ярополк, Яроми́р*; зображувався молодим, у білій полотняній одежі, на білому коні, босим, на голові — вінок з маків і хмелю як символ вічності землі й неба; в лівій руці — пучечок дозрілих житніх колосків — знак життя й щастя, доброго врожаю й благополуччя, а в правиці — серп; на грудях носив зображення бика — символ дужої ярості й пристрасті (тобто ознака того, що варто жити яро); за переказами, як тільки *Ве́ликий Грім Триму́чий* (можливо, *Перу́н*) прокидається навесні від тривалого сну, одягається в розкішний зелений одяг, сідає верхи на чорні хмари, ніби на коня, і роз'їжджає над землею, Ярило починає ходити по ночах: де ступить — проростає яровий хліб, подивиться у поле — квіти розквітають, у лісі з'явиться — птахи заспівають; серце Ярила запалюється любов'ю; торкнеться уві сні молодця — кров його закипає, дівчину торкне — запалає вона, мов жар; виводить Ярило молодь увечері в поля, на луки співати пісень, хороводи водити; як уосібнення весни (по-старому називалася *яр*) в чоловічому образі, Ярило виступає ніби парою їй;

навесні починається старовинне *Ри́лине свя́то (Семико́ве по́ле, Яри́лине по́ле, Яри́лина дібро́ва)*, свято зустрічі бога Ярила (цьому присвячувалося 9 днів); чоловіки мірялися на силу, спритність та влучність у стрільбі з лука; співали: «Подай, Ярило, ключі і замки Одімкнути красну весну, Красну весну, тепле літечко, Тепле літечко, спіле житечко!»; поминали померлих родичів; дозволялися привселюдні поцілунки та обійми; кохання завжди ототожнювалося з горінням (Ярила називали ще *припіка́ло*), хоч «любов — не пожежа, загориться — не погасиш»; 2) **прощáння з Яри́лом = по́хорони Яри́ла = За́говини на Петрі́вку** — старовинний обряд, схожий на похорон Коструба (*див.* **Кострýба [свя́то]**); перед Петрівкою (свято Петра і Павла — початок жнив) Ярилю ніби помирає — плодюча енергія землі й Сонця йде потроху на спад; похорони Ярила в перший понеділок Петрівки символізують це явище; опудало Ярила робили звичайно з соломи, клали в труну, і жінки з удаваним голосінням супроводжували його до того місця, де Ярила або спалювали, або топили в річці; ці похорони символізували прощання з весною, настання і розвій довгожданого літа; обряд супроводжувався веселими забавами та жартами; він ще мав назву *гони́ти шулі́ку (шуляка́)*; у ньому брали участь молоді одружені жінки, що сходилися в шинку, пили горілку, співали сороміцьких пісень, чого в інший час робити не можна було; *див. ще* **Ро́зигри**1.

**ярина́ = яри́ця** *див.* **яровина́**.

**я́рка** (зменшено-пестливе — ***я́рочка***) — молода вівця, яка ще не ягнилася. — *Ой на тобі, дівчинонько, ще й семеро овець, Ще й семеро овець і восьму ярку* (П. Чубинський).

**ярмо́** — старовинна упряж для робочої рогатої худоби (в Україні — перев. для волів); зроблена з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами; символізує покірність, залежність, неволю, рабство (тому кажуть: «Аби шия, а ярмо буде»); пор. у Т. Шевченка: «Людей у ярма запрягли пани лукаві»; того, хто несе непосильну ношу, важко й покірно працюючи і сам від того не маючи задоволення, порівнюють з волом у ярмі; про такого кажуть, що він «тягне ярмо», «стромляє шию в ярмо», «суне голову в ярмо», «ходить у ярмі», «несе своє ярмо»; з цього приводу народ гірко іронізує: «Дарма ярма, аби занози наші» (тобто була б сила, здоров'я, а робота, звичайно важка, завжди знайдеться); у гуцулів — символ шлюбу у весільному обряді, пор. «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського. *Гне шию, як віл у ярмі* (приказка); *Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, вкриті шкурами* (М. Коцюбинський); фразеологізми: ***запряга́ти в ярмо́*** — поневолювати; ***наклада́ти ярмо́ на [свою́] ши́ю*** — брати на себе важкий тягар, непосильну ношу, зайвий клопіт.

**яровина́ = ярина́ = яри́ця = ярни́ця** — сходи або посіви однорічних злакових культур, які сіють навесні; протилежне о з и м и н а. *Ішла дівка яриною, — ярина леліє* (пісня); *Та наорали, та насіяли пшениці-яриці* (Панас Мирний); *Возраду-*

*ються жита, пшениці і всі ярниці* (Я. Головацький).

**яропу́д = ярепу́д = єрепу́д** — низькоросла і міцна людина, що має значну фізичну вагу; присвійна прикметникова форма вживається у лайливих виразах: «Яропудів сину!», «Ярепудів перевертень!» у знач. «проклятий», «чортів», «бісів»; також уживається на означення «прокляте місце», наприклад: «Я ж так ухоркався, поки вибрався із єрепудиної балки, що аж сорочка мокра» (Словник Грінченка).

**яру́га** — глибокий, великий *яр* (*див.* у 1 знач.). *Хвощі — старовинне козацьке село. Річки, грізні, порослі лісами яруги, жахні болота окреслили навколо нього непрохідне коло, перетинали шлях ворогам* (Ю. Мушкетик).

**ярчу́к** — легендарний пес із вовчими зубами, якого бояться відьми, чаклуни, нечиста сила взагалі, може, й диявол (бо він нібито має природний дар — поїдає гадюк); у Т. Шевченка: «Побіжить наш ярчук В Ірій їсти гадюк»; охоронець двору від усякої нечисті.

**яса́** — 1) стара назва сигналу, знака; 2) чутка, поголос; у сполученні: ***пуска́ти ясу́*** — пускати чутку; 3) гучні звуки, гуркіт, грім; також вітання гарматними залпами; салют. *Турки-яничари од галери одвертали, До Города Цареграда убігали, Із дванадцяти штук гармат гримали, Ясу воздавали* (дума); 4) = **яса́к** — у давнину — податок, данина загарбникам.

**я́сен** (зменшено-пестливі — ***ясено́к, ясено́чок, ясене́ць***) = **я́сень** — 1) дерево родини маслинових з перистим листям і міцною деревиною; символізує стрункого козака, хлопця, парубка. *Ще треті півні не співали, Ніхто ніде не гомонів, Сичі в гаю перекликались Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Ой виростеш, сину, за півчверть року, Як княжа дитина, як ясен високий* (Т. Шевченко); *Гнеться, неначе молодий ясенок* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Їхали в машині Саджанці малі... Їхали дубочки, Золоті липки, Рівні ясеночки, Пишні ялинки* (П. Воронько).

**я́сик = яськó** — народні назви маленької подушечки, яку звичайно кладуть під голову поверх великої, сподіваючись на спокійний солодкий сон. *Раніш спали на сардаках та ясиках, а білі подушки стояли для прикраси, як у всіх ґазд* (В. Бабляк).

**яси́р** — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські землі в XVI — першій половині XVIII ст. *Тут, у Дикому полі, нема де ховатися від татарських наскоків. Рідко минає рік, щоб вони не приходили по ясир* (З. Тулуб); *Султанські турки і татари ясир виводили з села* (М. Рильський).

**я́сла** (зменшено-пестливі — ***я́селка, ясе́лечка, я́сельця***) — відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби; за біблійною легендою, місце першого сповитку новонародженого Ісуса Христа, про що співають у різдвяній народній пісні: «На Ордані тиха вода стала; там Пречиста свого сина купала, а скупавши, в шовковеє сповила, а сповивши, в яселка вложила». *Ясла до коней не ходять* (приказка); *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* (прислів'я; також назва роману Панаса Мирного); *Коло ясел стояли воли двома довгими ла-*

*вами і ліниво жували сіно* (В. Стефаник); *Був собі журавель да журавочка, наносили сінця повні ясельця* (пісня).

**я́струб = я́стріб** (зменшено-пестливі — ***яструбе́ць, яструбо́к***; ***яструбеня́, яструб'я́*** — пташа яструба) — хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, гострими загнутими пазурами; у народі називають його ще *костру́бом*; яструба великого, курячого називають *шуляко́м (див.), шулі́кою (див.)*; символ хижацтва; прикметники: ***яструби́ний, яструбо́вий*** — уживаються як постійні епітети в сполученні зі словами *зір, погляд, ніс, крила. Жалів яструб курку, доки всю обскуб* (прислів'я); *Цілував яструб курочку до останньої пір'їнки* (приказка); *Яструб яструбові ока не виклює* (прислів'я); *Плив гордо ястріб в лазуровім морі, Широко круг за кругом колесив* (І. Франко); *Його широкі рукава здавались яструбовими крилами* (І. Нечуй-Левицький).

**ятага́н** — старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо (поширена у народів Близького і Середнього Сходу). *Блискають шаблі, миготять криві турецькі ятагани* (І. Нечуй-Левицький).

**я́тір = я́тер = ятери́на = в'я́тір** (зменшено-пестливі — ***ятіре́ць, ятере́ць***) — риболовне знаряддя на зразок пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймищ; символізує неволю («Погана сітка — для риби клітка»), невдачу («Сім ятерів — ні одної риби»).

**ятрі́вка** — дружина чоловікового брата.

**ячмі́нь** (зменшено-пестливі — ***ячме́ник, ячме́нчик, ячміне́ць***) = **яре́ць** — злакова рослина, зерна якої використовують для виготовляння круп, борошна, на корм худобі, а також як сировину для пивоварної промисловості; також зерно цієї рослини; одна з найстаріших злакових культур, що культивувалася нашими предками; перлова (ячмінна) крупа має й сакральний характер, оскільки йде на виготовлення різдвяної куті; з нею пов'язані народні прикмети, — «сій ячмінь, коли на деревах цвіт тільки з'явиться», «ячмінь сіють, коли калина цвіте». *Звеліла мені мати ячменю жати* (пісня); *А я житечка не жала, ячменчику не в'язала* (пісня); *Оце у мене, брате, овесець... оце... ячмінець* (казка); *Кинь ячмінь в болото — вбере тебе в золото* (приказка).

**я́щірка** (зменшено-пестливе — ***я́щірочка***) — невеликий плазун з видовженим тілом, покритим дрібної роговою лускою, і з довгим хвостом; за народною традицією, належить до «гадів», отже є «нечистою» твариною; сіра ящірка в народі — «хлоп'яча», а зелена — «дівчача»; брати в руки ящірку — гріх; використовували в магічних цілях, зокрема для наведення причини, для привороту; за народною прикметою, — «якщо ящірка лежить біля хати пузом доверху — станеться пожежа»; хворих на пропасницю обкурювали шкірою ящірки. *Ящірка маленька, та зуби гострі* (прислів'я).

## Слово, народом мовлене

Мова значною мірою консервативна, тому в своїй структурі вона зберігає й до сьогодні продукти ще міфічного світогляду пранароду. Скажімо, давні (здебільшого «стерті») персоніфікації в мові нині сприймаємо як її норму — *сонце встає, сідає, пригріває, іде на літо, сходить, заходить, ховається; вода біжить, греблю рве, стоїть, береги риє, камінь довбає; вітер дме, гуде, свище, гуляє, здіймає куряву; грім ударив, б'є в дерево, гуркотить, розкочується; мороз кріпне, пішов поза шкірою, аж скрипить, з очима, припікає, тріщить.* Глибинною основою персоніфікації є антропоморфізм (олюдинення чи олюднення) та анімізм (одухотворення), що мають глибоку традицію, бо закорінені в народному міфічному світосприйманні. Анімістичний світогляд давніх народних вірувань істотно позначився на ладі нашої мови й став передосновою того, що в українській міфології постають персоніфіковані природні духи, дохристиянські божества — *Мати-Сира Земля, Цариця Води, Великий Грім Гримучий, Сонце, Місяць, Небо, Вітер-Вітрило.* Досить поширеним у міфологічній свідомості народу є коло злих (нечистих) духів, що повсякчас шкодять людині — *дідько, русалка, мавка, ґрець, трясця, хвороба, злидні, лісовик, болотяник, криничник, поторочa, біда, нічниці.* Слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, можна лікувати, причаровувати, відвертати, насилати, накликати, наврочувати, проклинати, здійснювати бажане. Так постають у мові формули замовляння, побажання, ворожіння, зашіптування, насилання, звернення до Бога за допомогою, а також розмаїті ритуальні дискурсивні одиниці. Водночас постає характерне для мови явище табуювання на слова, зокрема на найменння різних злих духів (як відгомін віри в те, що слово може накликати відповідну небажану реалію, а з нею нещастя, лихо, біду). Яскравим прикладом народного табу на слова є численний ряд евфемізмів на позначення табуйованого слова *чорт (біс)* —

від старішого *враг* до пізніших *лихий, нечистий, куций, куцак, клятий, кат, лукавий, рогатий, щезник, той.* За повір'ями, заміна прямої назви евфемістичною, а також мовні формули на зразок «не при хаті згадуючи» відводять нечисту силу.

Природу багатьох слів і значень мовних одиниць можна пізнати лише з огляду на етнокультурні контексти. Скажімо, *маланкування* — це старовинний обряд у канун Нового року, що збігається з днем Преподобної Меланії, так званий *Щедрий вечір*, коли гурт парубків (один з них перевдягнений «Маланкою», інші — хто «циганом», хто «дідом», хто «козою») ходить із хати в хату, вітаючи господарів з Новим роком і співаючи обрядових пісень. Учасників обрядодії називають *маланкарями*, а саму дію — *маланкувати* або *ходити з Маланкою.* Дівчата й дітвора у Щедрий вечір, що відзначався так званою *«щедрою вечерею»*, здійснювали традиційний обряд — *щедрування*, виконуючи обрядові пісні під назвою *щедрівки*, характерною особливістю яких є заспів *щедрик-ведрик.* Віра в *навроки (вроки, уроки)*, тобто первісно — в насилання нещастя кому-небудь злими *речами*, намовами (все гніздо постало, отже, від *ректи*), поступово злилася з віруванням у недобре око (звідки *зочувати, зочити, зочення*) і друге певною мірою заступило першу. Тепер *зурочувати* і *зочувати* функціонують як синоніми, відповідно *навроки (вроки, уроки)* сприймаються як наслідок *зочення* (тобто наслання недобрим поглядом, оком) й асоціативно збагачуються ще двома синонімами — *призір* і *прозір* (з кореневим *зір*).

Старовинний обряд обжинків з приводу закінчення жнив розвинув чітко окреслене лексико-семантичне поле на противагу обряду зажинки з приводу початку жнив (звідси маємо антонімічну пару *обжинки — зажинки*). Назване свято завершення збирання врожаю подекуди називали *іменини* (звідси синоніми *обжинки* = *іменини*). Здавна вірили, що божество поля живе в останньому снопі (яке відповідно називали *іменинником*), тому його пишно складали, остачу недожатого зв'язували на *«бороду»*, яку звали *Спасовою бородою, бородою Перуна, дідовою бородою, дідухом, дідом.* З останнього синонімічного ряду очевидно, що перша назва (*Спасова борода*) пізнішого (християнського) походження. Решта назв явно дохристиянські, оскільки пов'язані з язичницькими божествами — Перуном і Дідом. На Полтавщині замість снопа в'язали з колосків *обжинковий хрест*, потім господиня або її донька несли його додому, а женці йшли вслід і співали *обжинкові пісні.* У деяких місцевостях обжинки називалися *вінком* (так називався й останній сніп), тому в обрядовій пісні співали: «Зашуміла діброва, залящала дорога, господареві женці йдуть, золотий вінок несуть». Потім обирали гарну дівчину, клали їй на го-

лову золотий колосистий вінок, а останнього снопа (*іменинника* або *вінка*) урочисто несли господареві. Той приймав його, частував женців, а снопа беріг як ритуальну святість до нового врожаю. Мовні одиниці, що постають з аналізованої обрядодії, набувають яскраво вираженого сакрального забарвлення і вибудовуються у більш-менш стрункий асоціативний ряд: *обжинки = іменини = вінок ↔ Спасова борода = борода Перуна = дідова борода = дідух = дід ↔ обжинкові пісні.*

Як відомо, все, що людина пізнає й переосмислює в реальному світі, вона називає і часто переназиває. Реалії з часом можуть утрачати свою актуальність (це стосується і обрядодій), але слова їх переживають і багато з них продовжують бути актуальними внаслідок семантичного переосмислення, входження в нові синонімічні зв'язки, підтримання тих чи інших функціональних характеристик (скажімо, при науковому пізнанні відповідних реалій, адекватному сприйнятті їх у фольклорних контекстах, лексикографічному опрацюванні зазначеної лексики). Особливо ж актуальною стає етносимволіка багатьох реалій, що оточують людину, а також більш-менш вірогідна її реконструкція, яка може вивести на знакові явища етнокультури, що так чи інакше живуть передусім у слові. Як і персоніфікація, один із проявів метафоризації слова, так і етносимволіка будуються на порівнянні — людина/рослина, людина/тварина, людина/природне явище, людина/надприродна істота. При цьому порівняння ґрунтуються на зовнішніх ознаках (*дівчина струнка, як тополя; дівчина, як тополя; дівчина-тополя; дівчина гарна, як калина; дівчина, як калина; дівчина-калина; хлопець гнучкий, як явір; хлопець, як явір; хлопець-явір; очі чорні, як терночок; очі, як терночок; очі-терночок (терня); щоки червоні, як мак; щоки, як мак; макові щоки*), на внутрішніх ознаках (*баба хитра, як лисиця; баба, як лисиця; баба-лисиця; молодиця стрекоче, як сорока; молодиця, як сорока; молодиця-сорока; молодиця-стрекотуха*), пор. ще: *Піч регоче, коровая хоче* (як і людина), *Хай мене грім поб'є* (як і людина), *Біда не приходить сама* (як і людина). У результаті маємо різноманітну символіку, що випливає, скажімо, з народних спостережень над поведінкою тварини, зокрема ведмедя — сили («Міцний, як ведмідь», «Сила, як у бурмила», «Здоров, як ведмідь»), незграбності («Ізвивається, як ведмідь у танці», «Швидкий, як ведмідь за перепелицями»), невдоволення («Бурчить, як ведмідь»), відлюдності («Живе, як ведмідь у барлозі»), ненажерливості («У ведмедя десять пісень і все про мед»). Етносимволіка породжує тісні асоціативні зв'язки між словами й поняттями: *вовк — злість, жорстокість* (звідси *вовча паща, вовчі зуби, вовча натура*), *вовк — ненажерливість* (звідси

*вовче горло*), *вовк — голод* (*голодний, як вовк*). Відповідно вимальовується образ людини-ведмедя чи людини-вовка.

Народні пісні багаті на так звані паралелізми, які також будуються на асоціативних зв'язках, пор.: *верба рясна ↔ дівка красна* («На городі верба рясна, Там стояла дівка красна»), *вода каламутна ↔ дівка смутна* («Тече вода каламутна. Чого, дівко, така смутна?»), *гора ↔ долина* («І по горах і по долинах сив голубонько літає, собі пароньки шукає»). Народна уява переосмислює не лише предмети, а й дії, ознаки. Скажімо, схиляння людини перед вогнем породило й переосмислення самого процесу — *горіння.* В етносимволіці — це любов, тому в народній грі *горюдуба* той, хто горить, промовляє таку формулу: «Горю, палаю, серцем страждаю, кого люблю, того спіймаю». Відповідно *не горіти* означає «не любити», тому співають: «Зеленая ліщинонька не горить, ой курить, Молодая дівчинонька не любить, а дурить». У наведених рядках з народної пісні спостерігаємо до того ж подвійний паралелізм: *зеленая ліщинонька ↔ молодая дівчинонька* і зазначений вище: *не горіти ↔ не любити.* Ліщина (горішина), про яку йдеться в наведених рядках, здавна є поширеним в Україні різновидом горіха. Народна символіка пов'язана як із самою рослиною (це бачимо з першої асоціативної пари), так і з її плодами. Горіхами обсипали молодих у весільному обряді, ними ж прикрашали весільне гільце, бо вважали, що ці плоди є ознакою доброго врожаю, багатства і плодючості. Не випадково пустий горіх символізує нікчемність, безвартісність: «Я за те й пустого горіха не дам». Етносимволізація ознаки добре простежується на кольороназві *білий*, що в народному світосприйманні набула символу чистоти (*біла сорочка, полотно як біль біле*), краси (*біле личко, біле тіло*), моральної чистоти, святості (*по білому співати* — «співати церковні пісні», *Білий тиждень* на означення Страсного), сонячного світла, земного життя (*білий світ*), пор. фразеологізм у Т. Шевченка: «Не співає, — як сирота *Білим світом нудить*».

Серед численних етносимволів, які фіксує як національна культура взагалі, так і через відповідні мовні одиниці національна мова як важливий складник першої, вирізняється величезне коло етнокультурних концептів на позначення констант народної культури. Серед останніх передусім ті, які відтворюють українські реалії, український національний колорит, українську ментальність. Скажімо, концепт *козак* на означення представника Запорозької Січі, вояка-січовика, запорожця (саме про нього народ каже: «Не втекти козаку від Січі») постає як ідеальний образ української душі, носій та оборонець найвищих суспільних і духовних вартостей людини. Запорозький козак у народній творчості наділений найкращими рисами, оспіваний як сміливий за-

хисник рідної землі, України, який завжди вміє знайти несподіваний, сміливий і часто неймовірний вихід із найскрутнішої ситуації. Один з типових асоціативних рядів з аналізованим ключовим концептом може виглядати так: *козак* ← [розлука] → рідна сторона (рідний дім, батько-мати, кохана) ← [далека дорога] → чисте поле ← [вірний друг] → [*ворон*] *кінь* ↔ *поле битви* (війна, війнонька) ← [загибель, смерть] → *китайка* → [поховальний саван] → *вишита хустина коханої* ← [зв'язок світів, вічна пам'ять].

Багато етносимволів набули загальнонаціонального характеру. Одні з них стали типовими ознаками українського (перев. сільського) краєвиду (*соняшник, рожа, явір, тополя, калина, верба, сад, біла хата, лелека, соловейко, криниця із журавлем, став, луг, яр*), пор. у Т. Шевченка: «Садок вишневий коло хати», або «Край дороги гне тополю До самого долу», або «Село! і серце одпочине. Село на нашій Україні — Неначе писанка село». Для українця не байдужими є *вербова кладка* як символ єднання молодих закоханих сердець, *писанка* як джерело життя, першопочаток усього живого, *червоний цвіт маку* як символ дівочої чистоти, молодості, краси, нарешті, *калиновий міст* як народнопоетичний символ незворотного шляху прожитих років. Чимало етносимволів стали знаками національної культури (*барвінок, верба, калина, клечання, гільце, світлиця, воля, доля, майдан, Україна, Дніпро, Чигирин, Суботів, Батурин, Січ, Великий Луг, Низ, козак, гетьман, гайдамака*). Вони пов'язані з поворотними моментами в житті окремої людини (наприклад одруження, родинне життя) або цілого народу в його історичному поступі.

# ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

## А



## Б

# В

# Ґ



# Д

## Е



## Є

## Л

# М

# Н

# О

## П

# Р

## С

# Т

# Х



# Ц



# Ч

## Ш

## Щ



## Ю



## Я